



Universitat de Girona

RAMON ESQUERRA (1909-1938?) : GEOGRAFIA VITAL I CRÍTICA D'UN ESPERIT COMPARATISTA

Guillem MOLLA RODRÍGUEZ

ISBN: 978-84-693-6114-6

Dipòsit legal: GI-1036-2010

<http://hdl.handle.net/10803/7830>

ADVERTIMENT. L'accés als continguts d'aquesta tesi doctoral i la seva utilització ha de respectar els drets de la persona autora. Pot ser utilitzada per a consulta o estudi personal, així com en activitats o materials d'investigació i docència en els termes establerts a l'art. 32 del Text Refós de la Llei de Propietat Intel·lectual (RDL 1/1996). Per altres utilitzacions es requereix l'autorització prèvia i expressa de la persona autora. En qualsevol cas, en la utilització dels seus continguts caldrà indicar de forma clara el nom i cognoms de la persona autora i el títol de la tesi doctoral. No s'autoritza la seva reproducció o altres formes d'explotació efectuades amb finalitats de lucre ni la seva comunicació pública des d'un lloc aliè al servei TDX. Tampoc s'autoritza la presentació del seu contingut en una finestra o marc aliè a TDX (framing). Aquesta reserva de drets afecta tant als continguts de la tesi com als seus resums i índexs.

ADVERTENCIA. El acceso a los contenidos de esta tesis doctoral y su utilización debe respetar los derechos de la persona autora. Puede ser utilizada para consulta o estudio personal, así como en actividades o materiales de investigación y docencia en los términos establecidos en el art. 32 del Texto Refundido de la Ley de Propiedad Intelectual (RDL 1/1996). Para otros usos se requiere la autorización previa y expresa de la persona autora. En cualquier caso, en la utilización de sus contenidos se deberá indicar de forma clara el nombre y apellidos de la persona autora y el título de la tesis doctoral. No se autoriza su reproducción u otras formas de explotación efectuadas con fines lucrativos ni su comunicación pública desde un sitio ajeno al servicio TDR. Tampoco se autoriza la presentación de su contenido en una ventana o marco ajeno a TDR (framing). Esta reserva de derechos afecta tanto al contenido de la tesis como a sus resúmenes e índices.

WARNING. Access to the contents of this doctoral thesis and its use must respect the rights of the author. It can be used for reference or private study, as well as research and learning activities or materials in the terms established by the 32nd article of the Spanish Consolidated Copyright Act (RDL 1/1996). Express and previous authorization of the author is required for any other uses. In any case, when using its content, full name of the author and title of the thesis must be clearly indicated. Reproduction or other forms of for profit use or public communication from outside TDX service is not allowed. Presentation of its content in a window or frame external to TDX (framing) is not authorized either. These rights affect both the content of the thesis and its abstracts and indexes.



Universitat de Girona

TESI DOCTORAL

RAMON ESQUERRA (1909-1938?)
GEOGRAFIA VITAL I CRÍTICA D'UN ESPERIT COMPARATISTA

Guillem Molla Rodríguez

2010

Dirigida per:

Dr. Xavier Pla Barbero



Universitat de Girona

TESI DOCTORAL

RAMON ESQUERRA (1909-1938?)
GEOGRAFIA VITAL I CRÍTICA D'UN ESPERIT COMPARATISTA

Guillem Molla Rodríguez

2010

Dirigida per:

Dr. Xavier Pla Barbero

SUMARI

INTRODUCCIÓ	7
PRIMERA PART: PERFIL BIOBIBLIOGRÀFIC, GEOGRAFIA VITAL D'UNA PROMESA	
1. De Barcelona al Segre	27
1.1. Consideracions d'un terç de vida	27
1.2. Vida docent: El Cusano i les gardènies	47
1.3. Sitges, Barcelona, Viladrau i Artesa	63
2. Ramon Esquerra o l'home frontera	78
2.1. Les aficions o una curiositat productiva	78
2.2. Presència i rellevància en el món literari català	87
2.3. Una generació de frontera	102
3. L'obra d'un polifacètic: Periodisme, comparatisme acadèmic i traducció	109
3.1. La professionalització del periodista	109
3.1.1. <i>El Matí</i> : Plataforma, escola i ofici	109
3.1.1.1. <i>Ginesta</i> i <i>Criterion</i> : Uns inicis universitaris i filosòfics	109
3.1.1.2. <i>El Matí</i> : La professionalització del periodista a través del catolicisme obert i el catalanisme europeista	114
3.1.1.3. <i>Esplai</i> i «Les Arts» / «Carnet d'Art»: La crítica d'art o el naixement d'E. Clivillés	128
3.1.2. La segona etapa de <i>Criterion</i> : Retorn a la filosofia	136
3.1.3. <i>La Publicitat</i> : Sota els efectes d' <i>El Matí</i>	137
3.1.4. <i>La Veu de Catalunya</i> i <i>La Veu del Vespre</i> : Sang nova per al diari	141
3.1.5. <i>Mirador</i> : Inici i final	145
3.1.6. <i>Meridià</i> , <i>Apolo</i> i <i>La Vida Literària a Catalunya</i> : L'epíleg del periodisme	148
3.2. Cap al comparatisme acadèmic	153
3.2.1. <i>Bulletin Hispanique</i> , <i>Revue de Littérature Comparée</i> , <i>La</i>	

<i>Revista i Estudis Universitaris Catalans: El comparatisme francès i l'adequació catalana</i>	153
3.2.2. El comparatisme frustrat: La proliferació de manuals i assajos	156
3.3. La traducció, entre la teoria i la pràctica	160
4. Repertori cronològic de l'obra de Ramon Esquerra	170

SEGONA PART: LA CRÍTICA A LA PREMSA O UNA POÈTICA DE LA NOVEL·LA

1. Crítica literària: De la ressenya a la reflexió	189
1.1. El renom d'un crític i el seu context	189
1.2. Consideracions prèvies a la crítica novel·lística	198
1.3. Novel·la estrangera o l'ideal anglès	203
1.3.1. França, el sedàs; Anglaterra, el paradigma	203
1.3.2. Estats Units, un fet diferencial	215
1.3.3. <i>Humour</i> i humitat	219
2. «Què cosa és una novel·la?»	227
2.1. Hibridisme genèric	227
2.1.1. De l'epopeia al lirisme	227
2.1.2. Psicologia, sinceritat, moralitat	242
2.1.3. Contes, novel·les d'infants i llibres per a infants	260
2.2. Novel·la històrica i biografia novel·lada	272
2.3. Polèmica amb Josep Pla	297
2.3.1. <i>Madrid</i> o els llindars de la novel·la	297
2.3.2. L'autobiografia planiana com a pas previ	312
2.3.3. Biografia o novel·la: Una cosa no treu l'altra	327
3. Barcelonins, gàngsters i cinema	339
3.1. Novel·la «barcelonina»	339
3.2. Novel·la detectivesca: «Epopèia del nostre temps»	354
3.3. Novel·la cinematogràfica	369
3.3.1. Al marge del «cinematògraf immoral»	369
3.3.2. Cinema i novel·la detectivesca: Un gènere mixt	374
3.3.3. Cinema i novel·la psicològica: Un precedent mal aprofitat	386

TERCERA PART: COMPARATISMES, DE LA INTUÏCIÓ AL PRECEPTE

1. Intuïció: Les lectures comparades d'un humanista	401
1.1. Al servei del «gros públic»	401
1.2. Comparatisme particular	417
1.2.1. Relació intergenèrica	418
1.2.2. Relació supranacional	426
1.3. <i>Lectures europees</i>	434
1.3.1. Fixació del primer comparatisme	434
1.3.2. Montaignisme	437
1.3.3. Recepció de <i>Lectures europees</i> en el món literari: D' <i>El Matí</i> a <i>El Popular</i>	446
2. Precepte: El comparatisme de les «càtedres» o de l'«hora francesa»	455
2.1. Adequació d'un mètode prefixat en un pensament particular	455
2.1.1. Un «document humà», la literatura com a reflex d'una cultura	455
2.1.2. <i>La Littérature comparée</i> i Paul van Tieghem	466
2.1.2.1. Literatura comparada	469
2.1.2.2. Literatura nacional i literatura mundial	475
2.1.2.3. Literatura general	482
2.1.3. Recepció d' <i>Iniciación a la literatura</i> i <i>Vocabulario literario</i> : El salt a Europa i a Amèrica	488
2.2. Els estudis sota el signe del comparatisme acadèmic	502
2.2.1. «Stendhal en España»	502
2.2.1.1. Stendhal en Esquerra	502
2.2.1.2. «Stendhal en España» i la <i>Revue de Littérature Comparée</i>	510
2.2.2. Els estudis a <i>Bulletin Hispanique</i>	522
2.2.3. «Balmes i Chateaubriand»	530
2.3. <i>Shakespeare a Catalunya</i>	537
2.3.1. Antecedents	537
2.3.2. «Shakespeare a Catalunya»	553
2.3.3. Recepció de <i>Shakespeare a Catalunya</i> : De <i>Meridià</i> a <i>Modern Language Review</i>	568

3. Europeisme: Cruïlla d'intuïcions i preceptes	575
3.1. Catalanisme i antiestatisme	575
3.2. «Fallida d'imponderables» o la crisi de la consciència europea	594
3.2.1. Paul Hazard i la crisi	594
3.2.2. Nikolai Berdiàiev i l'esdevenidor	601
3.2.3. Aldous Huxley: Individualisme i antiutopia	608
3.3. La «solució cristiana»	619
 CONCLUSIONS	 633
 BIBLIOGRAFIA	
1. Llistat de les col·laboracions signades de Ramon Esquerra a la premsa	659
<i>Apolo: Revista de Bibliografía</i>	661
<i>Criterion</i>	661
<i>El Matí</i>	662
<i>Esplai</i>	676
<i>Ginesta</i>	678
<i>La Publicitat</i>	678
<i>La Veu de Catalunya</i>	681
<i>La Veu del Vespre</i>	687
<i>La Vida Literària a Catalunya: Gasetta setmanal radiada de la</i>	
<i>Institució de les Lletres Catalanes</i>	688
<i>Meridià</i>	688
<i>Mirador</i>	688
2. Bibliografia sobre Ramon Esquerra	691
3. Bibliografia general sobre literatura catalana contemporània	695
4. Bibliografia general sobre literatura comparada	721

ANNEXOS

1. Dietari reconstruït	733
2. Cartes transcrits: D'Emili Pascual a Ramon Esquerra	743
3. Cartes transcrits: De Ramon Esquerra a Maurici Serrahima	763
4. Correspondència diversa original	771
5. Fotografies de Ramon Esquerra	791

INTRODUCCIÓ

Den Abschluß des Werkes schreibe nicht im gewohnten Arbeitsraume nieder. Du würdest den Mut dazu in ihm nicht finden.¹

Walter Benjamin: *Einbahnstraße*, 1928

Fa cent anys naixia un futur intel·lectual, un autèntic amant de la literatura i la cultura, un professional de l'ensenyament i la investigació, un escriptor de la crítica intuïtiva i metodològica. Pensador català i europeu, defensor de l'humanisme i els valors de l'esperit, naixia un nom que malauradament seria esborrat pels antònims de tots els conceptes pels quals havia decidit basar la seva vida.

Ramon Esquerra (Barcelona, 26 d'octubre de 1909-front d'Artesa de Segre, Nadal de 1938?) és una d'aquelles personalitats que recorden tant allò que és capaç de generar la cultura catalana com la barbàrie que va caure sobre ella. Ell tot sol sintetitza els efectes d'un context històric potser únic, i és exemple paradigmàtic de la vitalitat republicana i de la seva destrucció. Si bé es va formar en l'ambient acadèmic de finals dels anys vint que va acabar forjant la generació que Albert Manent anomena *de la dictadura de Primo de Rivera*,² la seva producció periodística i els únics fruits assagístics que ens ha pogut llegar van aparèixer durant la segona República. Potser no trobarem un millor exponent del que significa la generació *cremada*, tal com indica Joan Ramon Masoliver,³ com ell.

Ferit i desaparegut al front de ponent amb tot just vint-i-nou anys, va tenir temps de realitzar una obra prou significativa per aparèixer de manera destacada als futurs llibres d'història de la crítica literària catalana. Cal advertir, tanmateix, i com es pot intuir amb les primeres ratlles d'aquesta introducció, que l'estudi d'un intel·lectual amb una projecció brillant però tallada mentre defensava la democràcia al camp de batalla pot conduir a certa mitificació. Sobre aquesta qüestió, ens pot servir l'anècdota següent. L'octubre de 1934, Ramon Esquerra i Núria Pizà van fer el viatge de noces a Berlín. Mentre passejaven per la capital del III Reich, Adolf Hitler va fer acte de presència amb

¹ «No escriguis la conclusió de l'obra a la teva habitació de treball habitual. No hi trobaries el valor per fer-ho.» (*Carrer de sentit únic*, 1928)

² MANENT, Albert: «Ramon Esquerra, un *homme de lettres* de la generació de la dictadura», *Revista de Catalunya*, núm. 67, octubre 1992, p. 103-104.

³ DÍAZ-PLAJA, Guillem: *Memoria de una generación destruida (1930-1936)*. Barcelona: Editora Delos-Aymá, 1966, p. 180.

la seva comitiva. Tothom va aixecar el braç menys el matrimoni Esquerra. Els assistents els van menar a fer el mateix, però Ramon Esquerra va argüir que no sabia qui era el senyor que passava davant seu i que, per tant, es quedaria amb les mans a la butxaca. Finalment, és clar, va haver de fer com tothom.⁴ El fet demostra, certament, una actitud ben allunyada, fins i tot valenta, del totalitarisme que el faria desaparèixer, però també demostra el seu coneixement de la llengua alemanya.

El seu periple vital també fa que resulti temptador imaginar alternatives ucroniques a la seva mort. Mai no sabrem, per exemple, quina hauria estat l'evolució pedagògica de Ramon Esquerra com a mestre de l'Institut-Escola, ni tampoc sabrem què hauria passat si hagués acceptat el passaport per exiliar-se a França o hagués trobat una plaça de professor universitari als Estats Units. Qui sap si, a Catalunya, hauria esdevingut un investigador inquiet i sistemàtic de la literatura o, exiliat a l'estranger, un hispanista interessat com ningú en l'evolució del comparatisme. No ho podem saber perquè els fets històrics i la tragèdia ens ho impedeixen.

Tenim, en canvi, tot allò que sí va poder produir, que és molt. Per exemple, Ramon Esquerra afirmava que entre biògraf i biografiat és bo que hi hagi certa simpatia o connexió temperamental sempre que el primer no obvii o amagui els desencerts del segon. Aquesta és l'única manera, solia dir Esquerra, per comprendre un personatge en tota la seva complexitat humana i l'única via per justificar eventualment els defectes que mentre uns obvien d'altres magnifiquen. Encara que sigui difícil fer el mateix amb el propi Ramon Esquerra –mort abans d'hora i fàcilment situat al panteó de les promeses–, no podem deixar de valorar el que va representar en vida ni tampoc deixar de reiterar allò que hagués pogut ser. Davant d'això, a manera d'epitafi sobri i concís, és pertinent recuperar l'encertada definició que Joan Fuster li dedica a la seva *Literatura catalana contemporània*:

Esquerra va ser un intel·lectual rigorós i obert, sensible i amatent, prematurament frustrat en les seves moltes possibilitats.⁵

Una altra possible definició tant del llegat com del que va representar el crític barceloní es pot trobar en un retrat seu a l'oli, conservat pels seus fills. Segons Joan Esquerra, s'intueix que la pintura és obra d'Opisso pel traç del pinzell, ja que es tracta

⁴ Conversa amb Joan Esquerra el 25 de maig de 2007.

⁵ FUSTER, Joan: *Literatura catalana contemporània*. Barcelona: Curial, 1972, p. 410.

d'una obra inacabada i sense signar. Aquest fet és tota una metàfora de la pròpia vida de Ramon Esquerra, però, tanmateix, la imatge que representa el quadre és clarament el d'un home més atent per la lectura que no pel pintor. El posat és ja el d'un literat, recuperant les paraules de Fuster, rigorós i obert, convençut tant de les seves lectures com de quina manera les pensa presentar al lector. Acompanyat d'una pipa, símptoma com explica Xavier Pla de ser un bon simenonià,⁶ el gest és el de qui està devorant un plat succulent, que en el cas de Ramon Esquerra es tracta, és clar, d'un llibre.

Tant és així que, segons el testimoni de Pere Esquerra, el seu pare no deixava d'escriure mentre tenia els seus fills a la falda. Per sobre de tot, era un apassionat de la literatura que entenia la crítica literària com una forma d'assaig, només delimitada pel seu objecte de reflexió. La mostra més significativa d'aquesta passió és potser un article inèdit redactat l'octubre de 1938, tot just un mes i mig abans d'anar a la guerra. L'escrit, sense títol i en francès, versa sobre la literatura de la Guerra Civil. Esquerra afirma que encara no hi ha prou bona literatura sobre el tema, ni a l'estranger ni al mateix país que pateix el conflicte bèl·lic, ni en català ni en castellà. Segons ell, això seria possible un cop s'acabés la guerra.

Abans que això passés, Esquerra s'havia convertit en un dels millors crítics literaris del seu temps i, més encara, en una mena de *gentleman* de les lletres catalanes. Acollià preferentment els fenòmens –de l'esport i el cinema a la biografia i la novel·la detectivesca– de les terres anglosaxones. Sobretot d'Anglaterra, un país que editava els llibres com calia, que ofería les darreres tendències en novel·lística, que disposava d'un sentit de l'humor envejable a causa, al parer del crític barceloní, del clima; un país que tenia en Chesterton un gran catòlic, en Huxley tot un pensador visionari, en Virginia Woolf l'essència de la novel·la lírica, en Edgar Wallace l'equilibri entre la qualitat i l'entreteniment per al públic de masses, en Joseph Conrad un precedent de les tècniques cinematogràfiques... Un país que fins i tot s'interessava per Ramon Llull, el gran intel·lectual català i europeu, com ningú de casa ho havia fet. El mirall anglès reflecteix en bona part la seva actitud europeïsta, present no només quan abraça el vessant més universalista del comparatisme acadèmic, sinó també en els seus inicis com a periodista. Per això ens agrada parlar d'un europeïsm *sincer*. Sincer, també, perquè tenia en compte l'autèntica diversitat cultural d'un continent simplificat en Estats.

⁶ PLA, Xavier: *Simenon i la connexió catalana*. València: 3 i 4, 2007, p. 255.

Així mateix, Ramon Esquerra era un intel·lectual que *intuïa* conceptes i mecanismes. Per exemple, intueix el mecanisme literari de les obres de Josep Pla, exerceix el comparatisme abans d'enfundar-se en les regles de joc imposades per la Sorbona o reclama la revaloració dels clàssics catalans tot advertint que els veïns castellans ja ho feien en pro de la recuperació del passat gloriós espanyol. Sobre la decadència d'Occident, n'augurava una nova edat mitjana seguint Nikolai Berdiàiev, pronòstic que hauria de fer renéixer una Europa vertebrada pel cristianisme i respectuosa en la seva diversitat nacional. Fins i tot en el seu dietari, i com a punt i final de bona part de les seves intuïcions, escriu una cita procedent del *Disjecta membra* de Jules Amédée Barbey d'Aurevilly, que exposa com a «començament de la meua filosofia» i que, de fet, sembla segellar el seu propi destí:

Ah! la vie est si malheureuse qu'en supposant tout ce qu'on craint le plus, on se trouve dans la vérité!

La minsa recepció crítica que va tenir després de la seva mort i el llarg silenci posterior havien deixat un buit bibliogràfic que durant els darrers anys s'ha anat omplint. Les ratlles –i llacunes– referents a Ramon Esquerra que li són dedicades a la *Història de la Literatura Catalana* o la *Gran Enciclopèdia Catalana* han estat polides i completades amb estudis, referències i articles més profunds sobre alguns dels aspectes de la seva crítica i sobre el que va donar de si la seva intensíssima vida. En aquest sentit, les primeres aportacions de Guillem-Jordi Graells («Pròleg» a *Amfitrió* 38, 1985), Albert Manent («Ramon Esquerra, un *homme de lettres* de la generació de la dictadura», 1992) i Jordi Castellanos («Pla, un novel·lista contra la sintaxi», 1997), per citar algunes de les més importants, van ser seguides per les de Teresa Iribarren, que amb el seu treball de recerca «La narrativa anglosaxona a *Lectures europees* de Ramon Esquerra» (1998) abordava per primera vegada la crítica literària angloamericana de l'únic recull d'articles periodístics d'Esquerra que, set dècades més tard, seria feliçment reeditat per l'editorial Albí a cura de la mateixa autora (2006).

La celebrada reedició d'aquest volum va retornar el nom de Ramon Esquerra als diaris gràcies a diverses ressenyes que, sense excepció, qualificaven l'autor barceloní de referent i testimoni d'una crítica literària periodística de primer ordre. De fet, als anys trenta alguns crítics com Rafael Tasis i Marca o Maurici Serrahima ja s'havien valgut de

la publicació de *Lectures europees* per definir el llibre com «un bon testimoni de la cultura de l'autor i de les seves dots d'observació i crítica»,⁷ però, sobretot, com l'obra d'un escriptor jove que tot just arrencava: «Sobre *Lectures europees*, primer tast, excel·lent, del que podrà arribar a ser la crítica que fa en Ramon Esquerra.»⁸ Els fets històrics, doncs, van decidir que *Lectures europees* acabés sent el testimoni de la crítica literària d'una promesa.

De la mà del doctor Xavier Pla, i mogut precisament per l'interès que suposa una figura poc reivindicada i emmarcada als anys trenta, vaig presentar el treball de recerca «Ramon Esquerra, crític comparatista» (2005), dedicat principalment a la seva vessant més acadèmica. El generós oferiment de Jordi Castellanos per catalogar i examinar el llegat escrit de l'autor, cedit provisionalment el 2004 per part dels seus fills a la Universitat Autònoma de Barcelona abans de ser dipositat a la Biblioteca de Catalunya, va concretar la direcció del treball en revelar documents inèdits. Aleshores, es feia esment de la necessitat d'anar recuperant de la foscor l'autor de *Lectures europees* i la voluntat de dedicar-li la tesi doctoral. En aquest sentit, les estades de recerca a la Universitat de Cardiff (2006), sota la tutela de la doctora Montserrat Lunati, i a la Universitat Queen Mary de Londres (2007), sota la tutela del doctor Chris Pountain, em van ajudar a avançar de manera decisiva amb la meva tasca.

Si bé el treball de recerca era només una primera aproximació a la figura de Ramon Esquerra, la intenció d'aquesta tesi, «Geografia vital i crítica d'un esperit comparatista», ha estat perseverar en la investigació i ampliar-ne de manera considerable la dimensió biogràfica i crítica. «Geografia» s'entén com a sinònim d'itinerari i de mapa, de periple personal i d'una actitud crítica que observa Europa i la seva literatura com un tot des de l'«esperit», des d'una perspectiva cristiana i humanística que alhora no deixa mai de ser comparatista. No en va, al seu parer la literatura comparada es tractava en el fons d'un «contacte espiritual internacional».⁹ S'ha volgut arribar a la seva teoria a través de la seva pràctica, reconstruir el pensament global d'Esquerra a partir de l'obra dispersa que ens ha llegat i, tal vegada, deixar constància d'un estil propi, on la claredat en l'exposició i la «camaraderia» amb el lector –com deia Serrahima–¹⁰ són dos dels pilars. Es tracta de presentar un pensament

⁷ TAVIS I MARCA, Rafael: «Ramon Esquerra, *Lectures europees*», *Mirador*, núm. 367, 27-II-1936, p. 6.

⁸ SERRAHIMA, Maurici: *Memòries de la guerra i de l'exili, I. 1936-1937*, Barcelona: Edicions 62, 1978, p. 43.

⁹ «Literatura comparada», *El Matí*, 7-VI-1935, p. 11.

¹⁰ SERRAHIMA, Maurici: «Lectures de Ramon Esquerra», *El Matí*, 15-I-1936, p. 9.

literari –que podríem definir com a “introducció a una poètica” o “poètica inacabada”–, un pensament que mai no formularia de manera completa, però que existia i evolucionava a través de la ressenya de les obres d'altri o de la publicació de manuals i estudis.

És per això que s'ha tingut en compte tant la crítica literària exhibida a la premsa com també els treballs elaborats conscientment amb el prisma de la literatura comparada acadèmica. És a dir, tant la primera crítica comparativa i personal com el comparatisme de *l' hora francesa*, segons l'etiqueta de Claudio Guillén.¹¹ En conjunt, Esquerra ha estat observat des de la seva condició d'*intermédiaire*, la funció exercida d'acord amb el concepte de mesologia de Paul van Tieghem –el cinquè dels dominis que al seu parer constitueixen la literatura comparada–, i s'ha resseguit la seva evolució vital i crítica al llarg del temps –sobre el concepte de novel·la, sobre la literatura catalana, sobre la cultura occidental i la crisi d'entreguerres, etc.–. Sempre que ha convingut enfortir una idea, s'han tingut en compte els textos inèdits, corresponents a la part final de la seva vida, mai publicats o estroncats a mig fer per culpa de la guerra. També, al costat de l'anàlisi minuciosa de qualsevol detall on el nom de Ramon Esquerra podia aparèixer, s'han inclòs les seves aportacions crítiques, a vegades imprescindibles, en alguns dels grans debats literaris i filosòfics del seu temps per tal de reivindicar, en definitiva, la seva veu allà on ha estat possible. El seu punt de vista apareix al costat d'un Manuel de Montoliu, un Rafael Tasis i Marca, un Maurici Serrahima o un Manuel Brunet, però també al costat d'un Paul van Tieghem, un Paul Hazard o un Christopher Dawson.

Pel que fa a l'estructura, el treball es divideix en tres parts amb la voluntat de presentar i introduir el personatge, cada vegada, en tres estadis diferents: biogràfic, periodístic i comparatista. En primer lloc, hi ha la biobibliografia de l'autor, redactada a partir de les dades d'origen divers que he anat recollint i que pretén situar el personatge tant en el temps com en la seva triple condició de professor, traductor i crític literari. Per tant, a més de testimoniar la seva entrada en el món professional, es pretén dotar Ramon Esquerra d'una mínima biografia. Cal dir que les dades biogràfiques són pràcticament inexistent. En tenim poques referències no només per la curta durada de la seva vida, sinó perquè un cop desaparegut el silenci intel·lectual de què va ser objecte el país va significar l'oblit immediat d'un escriptor que tot just començava a fer-se un lloc en les

¹¹ GUILLÉN, Claudio: *Entre lo uno y lo diverso. Introducción a la literatura comparada*. Barcelona: Crítica, 1985.

lletres catalanes. També en aquesta primera part, he elaborat un repertori cronològic de la seva obra, inèdita o dispersa en molts casos, per tal d'oferir-la de manera clara.

La segona part presenta la crítica literària a la premsa, emmarcada en el context republicà i el catolicisme del grup d'*El Matí*. Principalment, es presenten els judicis que va realitzar-hi sobre la novel·la i els seus subgèneres, així com la seva predilecció pel món anglosaxó i els aspectes que més li interessaven. A l'hora, es pot observar l'evolució del seu criteri i l'originalitat d'algunes de les seves observacions, com ara el debat literari mantingut amb Josep Pla o la relació que estableix entre cinema i novel·la.

Finalment, s'entra a valorar la crítica més acadèmica i el comparatisme de l'autor, que divideixo entre una primera crítica personal i una segona regida per les fórmules preceptives de la Sorbona. L'interès ha estat centrar-se en aquells aspectes que l'afilien a la literatura comparada perquè, si bé en els articles periodístics ja trobem un autor preocupat per la crítica literària i els temes candents de l'època, en els estudis especialitzats és present tot un comparatista. És més, hi acabem descobrint un dels primers crítics catalans que s'adscriu conscientment al mètode en voga, el del comparatisme de *l'hora francesa*. Aquesta tercera part es tanca amb la visió profundament europeista d'Esquerra, capítol que conjumina els anteriors, i la recerca de models per superar la crisi de la consciència europea d'entreguerres.

Tanquen el treball quatre apèndixs que ajuden a completar la figura i el moment històric de Ramon Esquerra. En el primer, s'ha cregut convenient incloure un petit però interessant dietari conservat, al qual es fa referència al llarg del treball, que he reconstruït i ordenat segons els criteris d'edició que explico a l'annex. El segon apèndix presenta les cartes que el director de l'Editorial Apolo, Emili Pascual, li enviava a Viladrau, lletres que detallen alguns dels projectes que Esquerra tenia emparaulats amb l'editor. Així mateix, s'inclouen les cartes adreçades a Maurici Serrahima, on es palesa la seva amistat. També he afegit la diversa correspondència restant en la seva forma original, transcrita parcialment o total en les tres parts de la tesi. Finalment, s'inclouen les fotografies de Ramon Esquerra, algunes d'elles inèdites fins ara.

AGRAÏMENTS

No voldria acabar aquesta introducció sense agrair al doctor Xavier Pla la direcció d'aquesta tesi i les seves valuoses indicacions, sempre determinants, al llarg d'aquests darrers anys. A ell li dec el descobriment de Ramon Esquerra i la possibilitat d'haver fet un treball sobre aquest autor. També em cal agrair la gentilesa del doctor Jordi Castellanos, que en el seu moment va acceptar la presidència del tribunal del meu treball de recerca i em va permetre fer el buidatge i la catalogació de tots els documents inèdits de Ramon Esquerra. En aquest punt, faig extensiu el meu agraïment a la doctora Teresa Iribarren. Gràcies al doctor Antoni Martí Monterde, per compartir amb mi els seus coneixements i orientar-me en més d'una ocasió. Així mateix, vull agrair al doctor Antoni Serrà Campins l'avaluació del meu treball de recerca, i a la doctora Montserrat Lunati i al doctor Jordi Larios el seu inestimable ajut i suport.

Moltes gràcies a Joan Esquerra i a Pere Esquerra per oferir-me no només els records sobre el seu pare, sinó també els seus coneixements. Obrir les portes de la memòria no és un exercici senzill i sí tal vegada dolorós. El seu tracte exquisit, les seves converses i el seu interès en la meva tasca m'han ajudat en gran manera. Gràcies a Albert Manent pels seus ànims i indicacions bibliogràfiques, a Martí de Riquer per haver-me acollit una tarda i haver fet l'esforç de recordar la seva amistat amb Ramon Esquerra, a Josep M. Quintana per la seva aportació amb la figura de Marçal Pascuchi, i a Lluís Riera per haver descobert junts material inèdit al Col·legi de Casp.

Als doctors Mariàngela Vilallonga, Joan Ferrer, August Rafanell, Jordi Sala, Xavier Renedo, Pep Valsalobre, Albert Rossich i a la resta de professors, investigadors i personal acadèmic del Departament de Filologia de la Universitat de Girona amb qui he pogut compartir dubtes i respostes. Encara a la Facultat de Lletres, al personal administratiu i bibliotecari, en especial a Laia Molina. També, a l'ajut i la companyia del professorat dels departaments d'Hispaniques de la Universitat de Cardiff i de la Universitat de Bristol.

Bona part d'aquesta tesi ha estat possible gràcies a una beca FPI concedida pel MCyT, gràcies a la qual he pogut fer les estades de recerca a la Universitat de Cardiff i a la Universitat Queen Mary de Londres, centres on he rebut un tracte excel·lent per part dels responsables acadèmics. Gràcies també al suport dels meus companys de recerca Francesc Montero i Marta Pasqual, així com el de David Prats, Olga, Nadina, Laia, Leo, Moi, Esther, Clara, Montserrat, Marina, Toni, Dani, Gemma i Begonya.

Als amics i amigues, d'ara i de sempre, i altres víctimes del meu doctorat. Als estimats gironins Sílvia Barrabés, Narcís Sastre, Montse Valentí, Roser Asparó, Fritz Lamaña, Anna Martí, Ramon Almeda, Xevi Montoya i Mariona Julià. A persones que d'alguna manera han participat en aquest treball. També, encara que no se'n recordi, tinc un record per a Montserrat Vinyet, professora de l'IES Baix Montseny que un bon dia em va suggerir estudiar Filologia.

Finalment, però al capdamunt de tot, a la Sandra, que ha viscut com ningú l'elaboració d'aquesta tesi i n'ha sofert pacientment totes i cadascuna de les conseqüències. I als meus pares, l'Enric i la Toni, persones fortes i dignes que m'han ajudat molt més del que es pensen i a les quals admiro.

Cardiff, desembre de 2009

INTRODUCTION

One hundred years ago, a future intellectual was born, a true lover of literature and culture, a professional in the fields of education and research, a writer of intuitive and methodological criticism. Catalan and European thinker, proponent of humanism and the values of the spirit, a man was born whose name would be tragically deleted by the antitheses of the concepts on which he had decided to base his life.

Ramon Esquerra (Barcelona, 26 October 1909-Artesa de Segre front, Christmas 1938?) was one of those personalities who remind us equally of what Catalan culture is capable of and the barbarities it has suffered. This one man synthesises the effects of what is possibly a unique historical context, and is a paradigmatic example of Republican vitality and its destruction. Although educated in the academic atmosphere of the late twenties which would eventually forge the generation Albert Manent labelled *that of the Primo de Rivera dictatorship*,¹² his journalistic work and the only essays of his that have been found appeared during the second Republic. We may not find a better exponent of what the so-called *burnt-up* generation represents, to borrow the phrase from Joan Ramon Masoliver,¹³ than Ramon Esquerra.

Wounded and missing in action on the Western Front at the age of only 29, he had already produced work of enough significance for it to be awarded prominence in future history books on Catalan literary criticism. It should be borne in mind, as may be deduced from the first lines of the introduction, that the study of an intellectual with a brilliant but short career who defended democracy on the battlefield may lead to a certain inevitable mythification. The following anecdote may prove useful in this respect. In October 1934, Ramon Esquerra and Núria Pizà visited Berlin on their honeymoon. As they walked through the capital of the Third Reich, Adolf Hitler passed by with his entourage. Everyone raised their arm, with the exception of the newlywed Esquerras. Those around them instructed them to do the same, but Ramon Esquerra argued that he did not know who the gentleman passing before him was and that he would therefore keep his hands in his pocket. Eventually, of course, he did have to raise his arm like everyone else.¹⁴ This demonstrates both a courageous attitude, far distanced

¹² MANENT, Albert: "Ramon Esquerra, un *homme de lettres* de la generació de la dictadura", *Revista de Catalunya*, no. 67, October 1992, p. 103-104.

¹³ DÍAZ-PLAJA, Guillem: *Memoria de una generación destruida (1930-1936)*. Barcelona: Editora Delos-Aymá, 1966, p. 180.

¹⁴ Conversation with Joan Esquerra 25 May 2007.

from the totalitarianism that would cause his disappearance, but also his knowledge of the German language.

The journey he took through life makes it tempting to imagine possible alternatives to his death. We will never know, for example, how Ramon Esquerra's career as a teacher would have evolved at the *Institut-Escola* (a new form of local government-funded secondary school) where he worked, neither will we know what would have happened had he accepted the passport he was offered and taken exile in France, or found a position as a university professor in the United States. Who knows whether he would have become an enquiring and systematic researcher of literature in Catalonia, or, exiled abroad, a Hispanist interested like no other in the evolution of comparative literature. We will never know, as historical facts and tragedy do not allow it.

We do, however, have everything that he did manage to produce, which is a lot. For example, Ramon Esquerra stated that between the biographer and the subject of the biography it is good to have a certain affection or connection, provided that the former does not ignore or hide the mistakes of the latter. This is the only way, Esquerra used to say, to understand a person in all of their human complexity, and the only way to ultimately justify the defects that some ignore and others magnify. Although it is difficult to do the same with Ramon Esquerra – who died before his time and is easily situated within the pantheon of promising talents – we can only value what he represented in life and must reiterate what he may have become. In the light of this, by way of a sober and concise epitaph, it would be pertinent to refer to the accurate definition dedicated to him by Joan Fuster in his *Literatura catalana contemporània* (Contemporary Catalan literature):

Esquerra va ser un intel·lectual rigorós i obert, sensible i amatent, prematurament frustrat en les seves moltes possibilitats.¹⁵

Another possible definition of both his legacy and what the Barcelona-born critic represented may be found in an oil portrait belonging to him and retained by his sons. According to Joan Esquerra, it is possible to deduce from the brushstrokes that the

¹⁵ “Esquerra was a rigorous and open intellectual, sensitive and approachable, prematurely frustrated in the many possibilities open to him.” FUSTER, Joan: *Literatura catalana contemporània*. Barcelona: Curial, 1972, p. 410.

painting is a work by Opisso, it being an unfinished and unsigned work. In addition to this serving as a complete metaphor for Ramon Esquerra's own life, the image represented by the painting is clearly that of a man more attentive to his reading than to the painter. The subject poses in the style of a literary, reminding us of the words of Fuster, "rigorous and open", convinced of both what he is reading and the manner in which he intends to present it to his readers. Accompanied by a pipe, a symptom explained by Xavier Pla of being a good Simenonian,¹⁶ the expression he wears is that of someone devouring a succulent dish, which in the case of Ramon Esquerra is, of course, a book.

This is so much the case that, according to Pere Esquerra, his father did not stop writing even with his children on his lap. Above all, he was passionate about literature who understood literary criticism as a form of essay, only delimited by its object of reflection. The most significant example of this passion may be an unpublished article written in October 1938, just a month and a half before the beginning of the war. The article, untitled and written in French, is about the literature of the Civil War. Esquerra states that there is not yet enough or good enough literature on the subject, either abroad or in the country suffering from the conflict, either in Catalan or Spanish. According to him, this would only become possible when the war finished.

Before that happened, however, Esquerra had become one of the best literary critics of his time and, in addition to that, a kind of anglicised gentleman of Catalan literature. He was partial to phenomena from English-speaking countries – from sport and cinema to biographies and detective novels. Above all from England, a country where publishing was done properly, where the latest novelistic trends were on offer, and which had an enviable sense of humour due to, in his opinion, the weather; a country which had in Chesterton a great Catholic, in Huxley a masterfully visionary thinker, in Virginia Woolf the essence of the lyrical novel, in Edgar Wallace the balance between quality and entertainment for the masses, in Joseph Conrad a precedent in cinematographic techniques, and so on. A country that was even more interested in Ramon Llull, the great Catalan and European intellectual, than his homeland. The English mirror provided a clear reflection of his pro-European attitude, present not only when he embraced the more universalist aspect of academic comparative literature, but also in his beginnings as a journalist. That is why we like to speak of a *true* pro-

¹⁶ PLA, Xavier: *Simenon i la connexió catalana*. València: 3 and 4, 2007, p. 255.

European attitude. True also because it took into account the real cultural diversity of a continent broken down into states.

Furthermore, Ramon Esquerra was an intellectual who *sensed* concepts and mechanisms. For example, he sensed the literary mechanism in the work of Josep Pla, practised comparative literature before becoming submerged in the rules imposed by La Sorbonne and insisted on a reappraisal of the Catalan classics, noting that their Castilian neighbours were already doing the same to recover Spanish past glories. With regard to western decadence, he predicted a new Middle Ages, basing his ideas on Nikolai Berdyaev, a forecast that predicted the rebirth of a Europe with a Christian backbone, which respected its national diversity. Even in his diary, as an ending to most of his intuitions, he writes a quotation from Jules Amédée Barbey d'Aurevilly's *Disjecta membra*, which he defines as "the beginnings of my philosophy" and which, in fact, would seem to seal his own destiny:

Ah! la vie est si malheureuse qu'en supposant tout ce qu'on craint le plus, on se trouve dans la vérité!

The meagre critical response his work received following his death and long subsequent silence left a bibliographical vacuum that has only begun to be filled in recent years. The lines – and gaps – dedicated to Ramon Esquerra in the *Història de la Literatura Catalana* (History of Catalan Literature) or the *Gran Enciclopèdia Catalana* (Grand Catalan Encyclopaedia) have been polished and completed with studies, references and more in-depth articles regarding some of the aspects of his critical work and what his extremely intensive life left behind. In this respect, the first contributions by Guillem-Jordi Graells (prologue to *Amfitrió* 38, 1985), Albert Manent ("Ramon Esquerra, un homme de lettres de la generació de la dictadura", "Ramon Esquerra, a man of letters of the dictatorship generation", 1992) and Jordi Castellanos ("*Pla, un novel·lista contra la sintaxi*", "Pla, a novelist against syntaxis", 1997), to mention some of the more significant, were followed by those of Teresa Iribarren, who in her 1998 research paper "La narrativa anglosaxona a *Lectures europees* de Ramon Esquerra" (English language narrative in Ramon Esquerra's *Lectures europees*) addressed for the first time the Anglo-American literary criticism in Esquerra's only set of journalistic articles which,

seven decades on, would thankfully be republished by the publishing house Albí and edited by the same authoress (2006).

The celebrated republishing of this text brought the name of Ramon Esquerra back into the newspapers thanks to diverse reviews that, without exception, qualified the Barcelona-born author as a reference point and testimony to journalistic literary criticism of the first order. In fact, in the thirties critics such as Rafael Tasis i Marca and Maurici Serrahima had already made use of *Lectures europees* to define the book as “a good testimony to the author’s culture and his powers of observation and criticism”,¹⁷ but particularly as the work of a young writer just starting out: “With regard to *Lectures europees*, first impression, excellent, in terms of what Ramon Esquerra’s criticism could become”.¹⁸ Historical facts, then, determined that *Lectures europees* would come to be a testimony to the literary criticism of a very promising talent.

With the support of Dr. Xavier Pla, and driven by an interest for a 1930s figure who has received little attention, I presented the research paper “Ramon Esquerra, comparatist critic” (2005), dedicated principally to more academic aspects of his work. The generous offer by Jordi Castellanos to catalogue and examine the written legacy of the author, provisionally loaned to Barcelona Autonomous University by his sons in 2004 before being deposited in the Library of Catalonia, lent a specific direction to the work in revealing unpublished documents. It was then that the need arose to bring the author of *Lectures europees* out of the darkness and my desire to dedicate my doctoral thesis to him. With regard to this, research stays at the University of Cardiff (2006), under the tutorship of Dr. Montserrat Lunati, and at Queen Mary, University of London (2007), under the tutorship of Dr. Chris Pountain, helped me make decisive progress in my work.

Although the research work constituted only a first approach to the figure of Ramon Esquerra, the aim of this thesis, “*Geografia vital i crítica d'un esperit comparatista*” (Life and critical geography of a comparatist spirit), was to persevere with the research and thereby amplify as far as possible the biographical and critical dimension. “Geography” is understood here as a synonym for itinerary or map, a map of a long personal voyage and critical attitude which observes Europe and its literature as a whole from the “spirit”, from a Christian and humanistic perspective that nevertheless

¹⁷ TASIS I MARCA, Rafael: “Ramon Esquerra, *Lectures europees*”, *Mirador*, no. 367, 27-II-1936, p. 6.

¹⁸ SERRAHIMA, Maurici: *Memòries de la guerra i de l'exili, I. 1936-1937*, Barcelona: Edicions 62, 1978, p. 43.

remains comparatist. Not for nothing, he believed comparative literature to ultimately be about “international spiritual contact”.¹⁹ My intention was to arrive at his theory by way of his practice, reconstructing Esquerra’s global thinking from the disperse work he left behind and, perhaps provide evidence of a particular style, where clarity of presentation and “camaraderie” with the reader – as Serrahima said –²⁰ are its two pillars. The idea was to present a style of literary thinking – which we could define as an “introduction to a literary theory” or an “unfinished literary theory” – a style of thinking that he would never come to formulate completely, but which existed and evolved through the review of others’ works and the publication of manuals and studies.

It is for this reason that this thesis takes into account both the literary criticism that appeared in the press and the work consciously produced from the perspective of academic comparative literature. That is to say, both his initial comparative and personal criticism and the comparative literature of the “*French hour*”, to use the term coined by Claudio Guillén.²¹ On the whole, Esquerra has been observed from his status as *intermédiaire*, the function exercised according to Paul van Tieghem’s concept of mesology – the fifth of the fields to constitute comparative literature in his view – and followed the evolution of his life and critical work over time, on the concept of the novel, Catalan literature, western culture and the crisis of the interwar period, etc. Wherever it has been necessary to back up an idea I have taken into account previously undiscovered texts from the end of his life, unpublished texts or texts unfinished due to the war. In addition, alongside the meticulous analysis of every detail where the name of Ramon Esquerra may have appeared, I have included his critical contributions, at times essential, to some of the great literary and philosophical debates of his times, in order to acclaim his voice wherever possible. His point of view appears alongside that of Manuel de Montoliu, Rafael Tasis i Marca, Maurici Serrahima or Manuel Brunet, but also alongside Paul van Tieghem, Paul Hazard or Christopher Dawson.

With regard to structure, this thesis is divided into three parts, with the aim of presenting and introducing this outstanding public figure in three different states: biographical, journalistic and comparatist. The first section presents the bibliography of the author, written on the basis of diverse original data I have collected over time and which attempts to situate the character in both time and in his triple status

¹⁹ «Literatura comparada», *El Matí*, 7-VI-1935, p. 11.

²⁰ SERRAHIMA, Maurici: “Lectures de Ramon Esquerra”, *El Matí*, 15-I-1936, p. 9.

²¹ GUILLÉN, Claudio: *Entre lo uno y lo diverso. Introducción a la literatura comparada*. Barcelona: Crítica, 1985.

as professor, translator and literary critic. Therefore, as well as providing testimony of his entry into the professional world, the aim is also to provide a brief biography of Ramon Esquerra. It should be pointed out that there is practically no biographical data available. This is not only due to the short duration of his life, but also due to the fact that the intellectual silence Catalonia was subject to in the times following his disappearance meant the immediate forgetting of a writer that had just begun to make a place for himself in Catalan literature. Also in this first section, I have produced a chronological repertoire of his work, unpublished or incomplete in many cases, in order to offer a clearer overview of it.

The second section presents his literary criticism in the press, framed within the context of the Republic and the Catholicism of the *El Matí* group (a Conservative Catholic Catalan newspaper). Principally, the comments he made regarding the novel and its subgenres are presented, as well as his predilection for the English-speaking world and the aspects that interested him most. At the same time, it is also possible to observe the evolution of his critical ability and the originality of some of his observations, as in the literary debate with Josep Pla or the relationship he establishes between the cinema and the novel.

The thesis ends with an evaluation of his more academic criticism and the author's comparative literature, which I divide into a first personal criticism and a second governed by the preceptive formulas of La Sorbonne. What was of interest here was to focus on those aspects that affiliate him to comparative literature because, although in the journalistic articles we already find an author concerned with literary criticism and the burning issues of the age, in the specialised studies we find a complete comparatist. More than this, we end up discovering here one of the first Catalan critics who consciously ascribes to the method in vogue, that of *French hour* comparative literature. This third section ends with Esquerra's deeply pro-European vision, a chapter that combines those preceding it, and the search for models to overcome the European crisis of conscience during the interwar period.

The thesis has four appendices which help to complete the picture of the figure and times of Ramon Esquerra. In the first it was deemed appropriate to include a small but interesting excerpt preserved from his diary, referred to throughout this paper, which I have reconstructed and ordered according to the editing criteria set forth in the annex. The second appendix presents the letters the director of Apolo Publishing House, Emili Pascual, sent to him in Viladrau, letters that detail some of the projects Esquerra had

agreed with the editor. Furthermore, it also includes letters addressed to Maurici Serrahima, demonstrating their friendship. I have also added diverse correspondence remaining in its original form, partially or totally transcribed in the three parts of the thesis. And finally there are photographs of Ramon Esquerra, some of them unpublished until now.

PRIMERA PART

***PERFIL BIOBIBLIOGRÀFIC,
GEOGRAFIA VITAL D'UNA PROMESA***

1. DE BARCELONA AL SEGRE

1.1. CONSIDERACIONS D'UN TERÇ DE VIDA

Ramon Antoni Bernat Esquerra i Clivillés va néixer a Barcelona a dos quarts de dotze d'un dimarts 26 d'octubre de 1909, poc després de la revolta popular de l'estiu coneguda com la Setmana Tràgica. Atès que una germana seva havia mort en néixer, era el fill únic d'una família que vivia al passeig de Gràcia i, poc després, a la Gran Via de les Corts Catalanes i al carrer de Mallorca. El seu pare, Alfons Esquerra i Bernadet, natural de Mataró, tenia aleshores trenta-quatre anys i durant la Primera Guerra Mundial aniria sovint a França com a corredor de cotons. La mare, Magdalena Clivillés i Escolar, de Castelló de la Plana, en comptava vint-i-nou quan va néixer el seu fill.²²

Després d'obtenir un excel·lent en l'examen d'ingrés, el 28 de setembre de 1920 va iniciar el batxillerat al col·legi Sagrat Cor de Jesús del carrer de Casp, al barri de l'Eixample, on va estudiar amb Miquel Batllori fins als setze anys.²³ Tot i que el curs de 1924-25 el va realitzar a la delegació de Girona, d'ensenyança «lliure», no «col·legiada»,²⁴ la seva educació va transcórrer en aquest col·legi fins al 7 de juliol de 1926, moment en què clou els seus estudis mitjans examinant-se del grau de batxiller a l'Institut General i Tècnic de Barcelona.

Conegut popularment com el col·legi de Casp, el seu pas pels jesuïtes, severs però dialogants, forjaria en gran manera el caràcter del jove Ramon Esquerra durant

²² Els avis paterns, Salvador i Antònia, eren de Mataró, i els materns, Jaume i Petra, de Mataró i de Fuenlabrada (Acta de naixement de Ramon Esquerra, Universitat de Barcelona). Les dades relatives a la família Esquerra són pràcticament nul·les. Les que es presenten en aquest treball provenen tant de les converses mantingudes amb els fills de Ramon Esquerra, Joan i Pere, com de l'elaboració d'una biografia a partir de les escasses referències al personatge i dels papers conservats que donen fe del seu períple vital.

²³ De fet, Ramon Esquerra havia entrat al col·legi el 1919, un curs abans d'iniciar el batxillerat. En fer una valoració del llibre d'Albert Manent *Del noucentisme a l'exili: Sobre cultura catalana del Nou-cents*, del 1997, Miquel Batllori afirma que entre els diversos textos crítics que conté el llibre hi ha «dos estudis d'aquells que jo en diria clandestins, tan típics d'Albert Manent (val a dir únics i amagats): l'un de caire literari, el dedicat al meu company Ramon Esquerra, pocs cursos rere meu al col·legi de Casp i a la universitat, tràgicament desaparegut al final de la nostra guerra, a les comarques de l'Ebre» (BATLLORI, Miquel: «Albert Manent, entre literatura i política», dins *Records d'ahir i d'avui. Homenatge a Albert Manent i Segimon amb motiu dels 70 anys*. Barcelona: PAM, 2001, p. 20-25.; recollit també a BATLLORI, Miquel: *Records personals i últims escrits: Obra completa, vol. XIX*. Edició a cura d'Eulàlia Duran (dir.) i Josep Solervicens (coord.). València: 3i4, 2003, p. 626).

²⁴ No sabem per què va fer aquest curs a Girona. Es va certificar la seva admissió a l'Institut General i Tècnic de Girona el 9 de gener del 1925, amb l'ingrés aprovat i divuit assignatures ja superades. A Girona va fer les següents assignatures: Història general de la literatura, Física, Fisiologia i Higiene, Dibuix (segon), Ètica i Rudiments de Dret, Història natural, Agricultura i Tècnica agrícola, i Química general. Expedient 5.231, conservat a l'Arxiu Històric Sant Josep de Girona.

«l'edat de les il·lusions»²⁵ i explicaria la importància que posteriorment donarà a l'empremta del jesuïtisme durant l'època moderna. Així potser s'explica que posteriorment volgués fer, en primera instància, una tesi doctoral sobre els jesuïtes Baltasar Gracián i Francisco de Quevedo, dels quals també farà estudis que resten inèdits. A més, des de la revista de filosofia *Criterion* insistirà diverses vegades en la petja deixada pels teòlegs jesuïtes espanyols, especialment de Suárez, durant els segles XVI i XVII.²⁶

Basat en els valors cristians, el rigor intel·lectual, la formació integral de la persona i el compromís amb la millora de la societat, l'ideari educatiu de l'escola es reflecteix en els documents conservats que testimonien les actuacions dels alumnes de l'època. En el catàleg del curs 1921-22 no només es documenta que Ramon Esquerra cursa Segon B, sinó també que forma part de la segona «brigada». Les brigades consistien en reunions d'alumnes de diversos cursos en una aula més gran que completava les classes normals i on, amb un germà, organitzaven recaptés i es dedicaven a l'estudi en comú. Tot i que Miquel Batllori anava un curs per davant, tots dos formaven part de la mateixa brigada, aquest com a «brigadier» i Esquerra com a «questor 1r», nomenclatures de regust marcial i romà que responen a la biografia i al temps en què va viure sant Ignasi de Loiola.

A diferència de la majoria, Esquerra era un alumne «migpensionista», és a dir, era un intern que, al contrari dels externs, es quedava a dinar al col·legi. Era, també, un alumne exemplar. Els professors jesuïtes distingien els més aplicats en nomenar les «Dignitats de Batxillerat», és a dir, als més «dignes» se'ls donava una medalla, la més important de la qual era la que ostentava el títol de «príncep». Aquests premis responen a l'emulació, la superació amb l'esforç, una de les tècniques d'estudi i de creixement vital que es pretenia potenciar. Durant el curs 1920-21, Esquerra va ser «digne» amb el títol de «secretari» en Nocions d'Aritmètica i Geometria, just per darrere del «príncep» Pablo A. Hausmann.²⁷ L'any següent va ser «zelador 1r» –Batllori era «zelador 2n»– i el curs 1922-23 és «capiller 1r», on a més rep la insígnia de la Junta Directiva de l'Apostolat de l'Oració, jerarquia formada pels alumnes migpensionistes, a partir de la

²⁵ Segons escriuria Ramon Esquerra al cap de dotze anys, aquesta és «l'edat màgica que va dels dotze als divuit anys» («Walter Scott i la biografia contemporània», *El Matí*, 24-V-1932, p. 9.).

²⁶ Aquests articles són: «Una crisi de la consciència europea (1680-1715): Descartes-Locke-Spinoza», *Criterion*, núm. 39, any XI, abril-juny 1935, p. 105-115; «Espanyols dels segles XVI-XVII», *Criterion*, núm. 42, any XII, gener-març 1936, p. 37-39, i «Fernando Vázquez de Menchaca, *Controversias fundamentales*», *Criterion*, núm. 44, any XII, juliol-setembre 1936, p. 257.

²⁷ Probablement es tracta de Pablo Antonio Hausmann Grau, futur agent del Col·legi d'Agents de Canvi i Borsa de Barcelona, finat el 1980.

qual es feien activitats, i on Esquerra entra en qualitat de «vicetresorer». Durant el 1923-24 torna a ser «capiller 1r», en Religió, i «acadèmic 9è» de la Junta. Els dos cursos següents és «bibliotecari» de la Junta i el darrer de tots, el curs 1925-26, és nomenat, no sense un diploma especial, «Príncep perpetu» dels dignes, amb «distinción especialísima y premio singular por haber mantenido constantemente las mejores notas de conducta y aplicación en los 7 años de su permanencia en el colegio».²⁸ En definitiva, uns reconeixements brillants per a un alumne brillant.

Durant aquesta època Esquerra és ja un habitual lector de novel·la anglesa. Segons es desprèn d'alguns dels articles que posteriorment escriurà a la premsa, entre els dotze i divuit anys llegeix novel·les d'aventures com el *Robinson Crusoe* de Daniel Defoe: «Nosaltres el llegim entre els dotze i els setze anys; per tant, amb una absoluta incomprensió per tot el que estigui més enllà de l'anèdota exterior.»²⁹ I a partir dels setze emprèn la lectura d'Oscar Wilde, autor que rellegirà al llarg de la seva vida:

La primera cosa que sobta en rellegir l'obra de Wilde és el diferent to que té en cada una de les successives lectures. Sobretot quan hom descobreix Wilde entre els setze i els divuit anys –que és cabalment l'època en què gairebé tothom llegeix Wilde–, l'efecte que fa és detonant. El lector ingenu descobreix noves possibilitats a la vida. Gairebé li troba un nou sentit. Les paradoxes espectaculars us roben el cor i el seu “immoralisme”, l'esteticisme continuat que predica semblen fets a posta per a ajudar-vos a fruit de les possibilitats del món. *El retrat de Dorian Gray* us sembla un dels grans llibres de la humanitat. Les comèdies, una cosa meravellosa.³⁰

De fet, ja en aquesta edat adolescent va començar a demostrar la seva facilitat pels idiomes, que més tard aprofitarà per iniciar una intensa tasca com a traductor tant del francès com de l'anglès. Al seu expedient acadèmic, la llengua francesa I i II, i la llatina I i II tenen la qualificació d'excel·lent –en total obtindrà cinc matrícules d'honor, catorze excel·lents, quatre notables, dos aprovats i dues assignatures «guanyades»–, però, com era usual a l'època, no hi consta cap assignatura de llengua anglesa.³¹ Albert Manent creu que si bé devia aprendre el francès a l'escola, l'anglès se'l va guanyar a

²⁸ Anuaris de 1920-21, 1921-22, 1922-23, 1923-24, 1924-25 i 1925-26 (Col·legi de Casp-Sagrat Cor de Jesús). A més de Batllori, que acabarà sent jesuïta, entre els altres premis es troben futures personalitats destacades de la vida econòmica i cultural barcelonina.

²⁹ «Defoe i Swift», *El Matí*, 21-IX-1935, p. 7. [signat E. Clivillés]

³⁰ «Rellegint Wilde», *La Veu de Catalunya*, 11-VII-1935, p. 8.

³¹ Expedient acadèmic de Ramon Esquerra, Universitat de Barcelona.

pols,³² i val a dir que la primera traducció de Ramon Esquerra és d'un conte anglès d'O'Henry, *L'esmena de Jimmy Valentine*, de finals de 1932, realitzada abans de completar els estudis universitaris, que tampoc no incloïen cap assignatura d'anglès. No podem obviar el fet que a l'època, tal com el mateix Esquerra lamentava en algun dels seus articles, es fessin traduccions de traduccions, sobretot d'obres angleses traduïdes a partir de la versió en francès.³³ Però una nota al seu dietari, en què torna a testimoniar el seu gust per les obres de Wilde, revela que dos anys abans, amb data del 26 de setembre de 1930, Esquerra ja era capaç de llegir i rellegir literatura anglesa i que, fins i tot, en sabia valorar les traduccions que es feien al català:

Rellegit, en català, el *Canterville's Ghost* de Wilde. Si no és la seva millor obra, és la que jo prefereixo. Deliciosament humorística i sentimental a la vegada. Com tota l'obra d'O.W. al traduir-la perd l'encís de la forma original. La traducció de M. de Montoliu més literària que literal. És més exacta la que R. Tasis feu del *Dorian Gray*.³⁴

Amb tota probabilitat, doncs, la seva primera traducció d'una obra anglesa ja va ser realitzada sobre el text original.

Així mateix, als anys trenta Esquerra arribarà a tenir nocions més que acceptables d'alemany, italià, llatí i fins i tot rus, com així ho testimonien les diverses gramàtiques d'aquestes llengües que guarda la biblioteca heretada pels seus fills i per la manera com reporta la literatura d'aquestes llengües. Pel que fa a la primera, són diverses les referències a les obres en alemany i, com la nota al seu dietari, en algunes ressenyes a la premsa n'arriba a denunciar la mala traducció. Per exemple, critica l'«encarcament de la traducció, en contrast amb altres obres dels mateixos autor i traductor», al castellà de la biografia en alemany de Zweig sobre Erasme.³⁵ O sobre l'obra *Zanerberg*, de Thomas Mann, afirmava el següent: «Respecte a la traducció, importantíssim element en obres de la importància d'aquesta, val a dir que és força acurada, a desgrat d'unes quantes faltes d'ortografia i de certs errors de traducció.»³⁶

³² MANENT, Albert: «Ramon Esquerra, un *homme de lettres* de la generació de la dictadura», *Revista de Catalunya* (Barcelona), núm. 67, octubre 1992, p. 103-112.

³³ Sobre aquest aspecte, vegeu el punt 3.3. de la primera part d'aquest treball, concretament les pàgines 162-164.

³⁴ Fons Ramon Esquerra, Biblioteca de Catalunya. A partir d'ara, sempre que no s'indiqui el contrari, tota referència al dietari de Ramon Esquerra, així com les obres i cartes inèdites, s'entén que prové d'aquí.

³⁵ «Opinions sobre Erasme», *El Matí*, 21-XI-1935, p. 9. [signat E. Clivillés]

³⁶ «Entorn d'una novel·la de Thomas Mann: *La muntanya màgica*», *El Matí*, 4-VIII-1934, p. 7.

Entre els seus papers, fins i tot apareix la demanda en una petita nota d'una gramàtica alemanya. A més, segons informa el butlletí mensual de l'Institut-Escola de la Generalitat, centre on Esquerra exerciria de professor a partir de 1934, s'impartia un curs d'alemany exclusiu per al personal docent a càrrec de la professora Katherina Albers.³⁷ D'altra banda, l'amistat amb Ramon Aramon i Serra, que entre 1933 i 1939 es dedicaria a l'ensenyament d'alemany al mateix centre, podia propiciar l'acostament cap a aquesta llengua.

Un cop acabat el batxillerat,³⁸ Esquerra volia estudiar Medicina, però el pare li ho va desaconsellar. Així, com la majoria d'universitaris de l'època, va iniciar i enllestir en tres anys la carrera de Dret i Ciències Socials a la Universitat de Barcelona, havent fet el curs 1925-26 com a «Año preparatorio de Derecho». Un dels professors de Dret era Jaume Algarra i Postius (1879-1948), catedràtic d'Economia Política, que havia estat un dels organitzadors del Congrés Internacional de la Llengua Catalana el 1906. Tot i que Esquerra aviat desviaria la seva atenció cap a d'altres camps, assenyalem que durant un temps va exercir com a passant amb l'advocat D.F. Frigola Palau, que tenia el despatx al passatge de Méndez-Vigo, 5.³⁹ L'exercici de l'advocacia, per bé que devia ser circumstancial, es confirma pels fulls utilitzats per a les cartes adreçades a Maurici Serrahima entre 1932 i 1934, marcats amb el seu nom i la categoria d'advocat, i també pel fet que en una carta amb una data tan tardana com el 21 d'octubre de 1938, la remitent encara s'adreça a Ramon Esquerra com a «advocat». Així mateix, arran d'un sorteig organitzat pel Cine Fèmina i l'empresa Philips el 14 d'abril de 1936, festa de la República, el diari *La Vanguardia* anunciava que el guanyador d'una luxosa Ràdio Gramola havia estat «don Ramón Esquerra, abogado de Barcelona».⁴⁰

També com la majoria d'universitaris de l'època, Esquerra va començar una segona llicenciatura, aquesta vegada amb una veritable vocació, que el faria formar part del mític Pati de Lletres en un dels moments més brillants de la universitat catalana. En efecte, havent fet ja assignatures de llengua i literatura en els cursos de Dret, el curs

³⁷ [s.s.]: [s.t.], *Institut-Escola*, any I, núm. 8, desembre 1932, p. 9.

³⁸ El 7 de juliol de 1926 paga els drets de Revàlida i el 17 del mateix mes és expedit el seu títol de Grau de Batxiller.

³⁹ MANENT, Albert: «Ramon Esquerra, un *homme de lettres* de la generació de la dictadura», *op. cit.*, p. 104. Albert Manent parla de l'«advocat Frigola». En la documentació d'Esquerra apareixen uns papers amb el nom complet. També hi ha una targeta d'advocat amb el nom «Aiguadé», probablement de l'alcalde Jaume Aiguader, el fill del qual estudiava a l'Institut-Escola.

⁴⁰ A tall d'anècdota, el rotatiu concretava que Esquerra «tuvo la agradable sorpresa, hallándose en la sala, de verse favorecido con este magnífico aparato» ([s.s.]: «Pantallas de Barcelona: Los resultados de un concurso», *La Vanguardia*, 16-IV-1936, p. 17.).

1928-29 iniciava la carrera de Filosofia i Lletres a la mateixa universitat, que enllesteix en quatre anys, i que ve marcada per la mort de la seva mare, el 1928.⁴¹ En aquest any, Esquerra també deixava enrere un curs de transició cap a l'estudi de les lletres que resulta emblemàtic en d'altres sentits. D'entrada, Esquerra signava a la revista universitària *Ginesta* i a la filosòfica *Criterion* els prolegòmens de la seva activitat periodística –activitat, però, que no es destapa amb tota la seva esplendor fins a 1932–, mostrant una precocitat comuna entre els seus companys que sens dubte es deu a l'ambient en què va viure els seus anys universitaris. En segon lloc, és un moment en què des d'aquest ambient universitari s'intentava plantar cara al règim dictatorial. Per exemple, durant el curs 1927-28 es recollien diners per ajudar uns estudiants que estaven presos per haver exposat les seves discrepàncies amb la dictadura anticatalana del general Primo de Rivera. Al cap d'uns anys, el juny de 1933, aprofitant la ressenya del setè volum del *Butlletí de la Biblioteca de Catalunya*, Esquerra recordaria l'«odi a les coses nostres» i la «fòbia per la nostra llengua» durant la dictadura:

Després de deu anys de silenci, que representen una època de persecucions que ha sofert la nostra cultura, apareix ara el setè volum del *Butlletí de la Biblioteca de Catalunya*, que comprèn aquell període en què les persecucions contra tot allò que es digués català tingueren la màxima violència: els anys 1923-27.

Prova d'aquest odi a les coses nostres és el present butlletí, redactat en castellà en les primeres 380 pàgines del volum i acabat en català. Aquesta fòbia per la nostra llengua no és cap mena d'obstacle per a la intenció del text.⁴²

Recordem que el 28 de gener de 1930 el dictador acabaria dimitint, fet que acabaria abocant a la proclamació de la República el 14 d'abril de 1931 i, també, a una experiència magnífica per a la nova intel·lectualitat catalana recent llicenciada. Per Ramon Esquerra, la nova realitat del país va ser especialment propícia. Coincidint amb el nou estatus democràtic i republicà, el 1932 eclosionava com a crític literari i el 1933 es llicenciava en Lletres, secció de Filologia Moderna amb especialitat de Tipus A, a base de Castellà. Poc abans havia començat a festejar amb qui el 1934 serà la seva dona, Núria Pizà i Asensio (1913-1997), barcelonina de pare mallorquí i mare aragonesa, amb

⁴¹ En un treball mecanoscrit i en castellà titulat *El grabado en Cataluña y Valencia durante el s. XV*, escrit durant el curs 1927-28, hi ha una dedicatòria signada a mà adreçada a la seva mare, «Del autor a su mamá».

⁴² «Butlletí de la Biblioteca de Catalunya», *El Matí*, 23-VI-1933, p. 9.

la qual tindrà dos fills, Joan (1935) i Pere (1936), i germana de la vídua de Joan Crexells, amb qui, a causa de la guerra, la família Esquerra mantindrà una estreta relació.⁴³

A la universitat les notes no són tan brillants com a l'època de batxiller, però són destacables la matrícula d'honor de Teoria de la Literatura de les Arts, el curs 1927-28, així com les assignatures d'Història Universal i Llengua i Literatura; qualificacions que d'alguna manera mostren i vaticinen els principals interessos d'Esquerra. En el seu expedient acadèmic llegim que, en substitució del degà, els doctors

D. Ángel de Apraiz, D. Ángel Valbuena, D. J.A. Alejandro Bertrand, D. Jorge Rubió y D. Juan Corominas, el día 7 de Junio de 1932, acordó por unanimidad aprobar el conjunto de pruebas escritas y generales para la Licenciatura en Filología Moderna (Tipo A, a base de Español) efectuadas por D. Ramón Esquerra Clivillés, con la calificación de «Suficiente».

Se le expidió el título de Licenciado con fecha 25 de Noviembre de 1933.⁴⁴

Alguns d'aquests professors sotasignats influïren professionalment i vitalment Ramon Esquerra. Aquest és el cas d'Àngel Valbuena Prat (Barcelona, 1900-Madrid, 1977), escriptor i autor de diverses obres sobre literatura espanyola, director de la seva tesi doctoral i col·laborador de la revista *Mirador*, des d'on signa articles de «literatura comparada»;⁴⁵ Jean-Jacques Achille Bertrand, professor de literatura francesa, director de l'Institut Francès on treballarà Esquerra i personatge amb qui compartirà les penalitats de la guerra, i Jordi Rubió i Balaguer. Aquest darrer ensenyava literatura castellana del segle XVII a la secció de lletres, amb una metodologia considerada autènticament germànica que havia pogut adquirir en els seus anys d'estudi a

⁴³ En una carta enviada a Maurici Serrahima amb data del 17 de juliol de 1934, Esquerra parla del seu recent casament amb Núria Pizà: «T'hauria escrit a Mont-Dore si hagués tingut la teva adreça. Altrament el casament, el viatge i l'eufòria subsegüent, afegida a una certa quantitat de feina imprevista no em deixaven pas massa temps per a escriure. De totes maneres si hagués sabut on paraves t'hauria enviat una postal de Mallorca.» (Fons Maurici Serrahima, Arxiu Nacional de Catalunya) Probablement es refereix al carrer de Mallorca, a Barcelona.

⁴⁴ Expedient acadèmic de Ramon Esquerra, Universitat de Barcelona. El diari *La Vanguardia* es feia ressò dels títols universitaris expeditos. La llicenciatura en Filosofia i Lletres d'Esquerra es va anunciar al costat de la de Concepció Taboada, Eduard Valentí i Jordi Udina ([s.s.]: «Vida docente», *La Vanguardia*, 11-I-1934, p. 9.).

⁴⁵ Per exemple, en ocasió del centenari de la mort de Goethe, Valbuena hi publica «Els "Pre-Faust" espanyols», article subtitulat «Literatura comparada», on anota de manera sintètica les obres castellanes que, ja des de l'edat mitjana i fins al Barroc, contenen els elements essencials de la llegenda fàustica (VALBUENA PRAT, Àngel: «Literatura comparada: Els "Pre-Faust" espanyols», *Mirador*, 24-III-1932, p. 6.).

Alemanya, abans de la Primera Guerra Mundial. La influència més clara que Rubió i Balaguer podia tenir en Esquerra la recorda un company universitari, Miquel Batllori:

Ens va fer un curs meravellós sobre el teatre espanyol i la seva influència en el Romanticisme alemany. És a dir, feia literatura comparada. Fou el primer a donar un to europeu a les seves lliçons. Va ser un curs monogràfic d'una gran intensitat, que ens va deixar un segell inesborrable.⁴⁶

I és que un dels grans èxits de Rubió i Balaguer va ser inocular en els seus alumnes una concepció de la cultura clarament europeïsta i oberta al món. Joan Ramon Masoliver reconeix en el sempre anomenat «doctor Rubió» un autèntic desvetllador de vocacions literàries, tant de les lletres catalanes com universals.⁴⁷ Tal com recorda Jordi Maragall, el 1932 la universitat va commemorar en gran manera el centenari de la mort de Goethe, esdeveniment en què Jordi Rubió va tenir un paper rellevant i on alumnes com Esquerra i ell mateix van adquirir una experiència que «fou molt valuosa per a la nostra formació».⁴⁸ La presència de l'eminent professor, però, arriba més enllà en el cas del jove Esquerra. A més d'exercir en qualitat de vocal en la seva tesi doctoral, Rubió hauria preparat estudis sobre impresos i gravats catalans dels segles XV i XVI juntament amb el seu alumne, ja des dels primers dies d'Esquerra a la facultat de filosofia i lletres.

Durant el curs 1927-28, Ramon Esquerra havia escrit dos treballs universitaris: *Relaciones de Alfonso V de Aragón con la Iglesia* i *El grabado en Cataluña y Valencia durante el s. XV*. El primer és un estudi mecanoscrit en castellà, de vint-i-una quartilles, i no és sinó una anàlisi descriptiva de les vicissituds de la guerra de Nàpols i les relacions més o menys amistoses que mantenia el rei amb el Papa. El segon, també mecanoscrit i en castellà, té una extensió major, noranta quartilles. Aquest segon estudi és la llavor d'*Els orígens del gravat a les terres catalanes (14.-1540)*, obra presentada al Premi Massana el 1934 que, tot i que no va resultar guanyadora, va ser adquirida pel Patronat de la Fundació Massana.⁴⁹ Encara més endavant, el 1936, Esquerra en publicaria un

⁴⁶ BATLLORI, Miquel [recollits per Cristina Gatell i Glòria Soler]: *Records de quasi un segle*. Barcelona: Quaderns Crema, 2000, p. 80.

⁴⁷ MASOLIVER, Joan Ramon: «Nuestro hermano mayor», *La Vanguardia Española*, 30-I-1977, p. 28.

⁴⁸ MARAGALL, Jordi: «Evocació del centenari de la mort de Goethe el 1932», *La Vanguardia*, 8-IV-1982, p. 37.

⁴⁹ Fins aleshores aquest premi, constituït en memòria d'Agustí Massana Pujol per guardonar treballs d'investigació sobre indumentària i iconografia de Catalunya, només havia estat convocat una vegada, l'any 1930, concedit a *Els retaules de pedra a Catalunya*, d'Agustí Duran i Sanpere. La segona, la de 1934, no va ser concedida, però per conveni amb l'autor es va adquirir i publicar l'obra *Vestits típics*

fragment, «Les influències alemanyes i lioneses sobre la il·lustració dels llibres gòtics de la Corona d'Aragó»,⁵⁰ a la revista de bibliofília *Papyrus*, projecte de Josep Porter i Rovira que pretenia ser trimestral, però que, estroncada per la Guerra Civil, només va aconseguir editar dos números. La qualitat que volia assolir aquesta revista és testimoniada per Joan Teixidor el maig de 1936, en observar ja en el primer número «una pulcritud i un bon gust que enamoren».⁵¹

Tots aquests estudis provenen, almenys en part, de l'època universitària amb el mestratge de Jordi Rubió i Balaguer. Assenyalem que el 1962, al cap de més de trenta anys, l'insigne erudit publica «Drei unbekannte drucke von Joan Jofré (Valencia, 1505)» a la revista alemanya *Gutenberg Jahrbuch*, article sobre tres gravats valencians desconeguts del segle XVI que Rubió dedica a la memòria fidel de Ramon Esquerra:

Després de molt temps torno a estudiar aquestes peces. Han passat uns quants anys des que vaig començar el seu estudi amb el meu alumne d'aleshores Ramon Esquerra. Va caure a la Guerra Civil Espanyola. Que aquestes línies constin en memòria fidel d'ell.⁵²

Un altre dels professors que va tenir a la Universitat de Barcelona és Àngel de Apraiz, professor d'història de l'art, basc i basquista, de família de Vitòria, expedientat anys després a conseqüència d'haver estat rector de la Universitat d'Euskadi en temps de la Guerra Civil i, com havien fet amb altres catedràtics d'universitat, traslladat a Valladolid.⁵³ Altrament, també havia assistit a les classes de professors de la talla de Pere Bosch i Gimpera, Antonio de la Torre i Manuel de Montoliu.

Al curs comú de llatí tenia Joaquim Balcells, que explicava la dialectologia itàlica, i les classes de llatí anaven a càrrec de Lluís Segalà, que amb gran interès

d'Espanya, de Joan Vila. A més de l'obra d'Esquerra, també va ser adquirida la de Fèlix Domènech Roura sobre indumentària sepulcral catalana del segle XIII al XV. De fet, en les següents convocatòries, de 1947, 1951 i 1955, el premi es va continuar declarant desert.

⁵⁰ «Les influències alemanyes i lioneses sobre la il·lustració dels llibres gòtics de la Corona d'Aragó», *Papyrus*, núm. 2, 1936, p. 94-104.

⁵¹ TEIXIDOR, Joan: «*Papyrus*. Revista de bibliofília (Ed. Josep Porter. Barcelona, 1936)», *La Publicitat*, 20-V-1936, p. 2.

⁵² RUBIÓ I BALAGUER, Jordi: «Drei unbekannte drucke von Joan Jofré (Valencia, 1505)», publicat a la revista *Gutenberg Jahrbuch* de 1962, p. 208-211, i al recull *Llibreters i impressors a la Corona d'Aragó* (Barcelona: PAM, 1993, p. 388-393.). El fragment en llengua original de Rubió situa l'origen del seu article i la col·laboració del malaguanyat Ramon Esquerra és el següent: «Nach langer Zeit komme ich auf diese Stücke wieder zurück. Manche Jahre sind verflossen, seit ich ihr Studium mit meinem damaligen Schüler Ramon Esquerra begonnen hatte. Er ist im spanischen Bürgerkrieg gefallen. Mögen diese Zeilen als treues Andenken an ihn gelten.»

⁵³ BATLLORI, Miquel: *Records de quasi un segle*, op. cit., p. 79-80.

intentava fer veure als alumnes l'evolució de la llengua mare. Pel que fa a aquesta assignatura, Batllori, que considera Segalà «un gran professor», recorda el següent: «És curiós que, dins de la universitat, ultra els capellans, els qui teníem el llatí més segur per poder ajudar els altres companys érem aquells que veníem dels jesuïtes de Casp i l'Anna Maria de Saavedra, que provenia de l'ensenyament francès (aquells que venien del seminari en tenien un coneixement més aviat pràctic).»⁵⁴ Esquerra, doncs, unia a la seva facilitat pels idiomes els bons mestres universitaris i, també, la sòlida base adquirida al seu pas pels jesuïtes, un fet que de ben segur va propiciar la traducció directa del llatí d'*Utopia*, de Thomas More, publicada el 1937 per l'editorial Apolo. De fet, el març de 1936, en un dels seus darrers articles a la premsa, el futur crític i mestre de l'Institut-Escola farà una reflexió sobre el desinterès dels estudiants de segon ensenyament per la cultura llatina:

L'estudi del llatí es troba en tots els plans d'estudis d'ensenyament secundari de tots els països. Arreu també és ensenyat d'una manera rutinària i mecànica, de forma que esdevé una tortura per als pobres deixebles que no saben exactament quin interès pot tenir la llengua ni per què podria servir-los. Ningú no els ha ensenyat que Roma hagués estat una cosa tan real com Nova York, per exemple, i que els problemes de la política romana, el seu imperialisme tinguessin semblances amb els contemporanis nostres. Mancant aquest punt de referència a la realitat, Roma i la seva història esdevenen cosa morta i encarcarada, purs temes d'exercicis gramaticals. La substància que guarden les grans obres de la literatura llatina ha quedat oculta per obra i gràcia d'un ensenyament poc intel·ligent en molts casos.⁵⁵

Els companys universitaris de Ramon Esquerra també destacarien en el món cultural català i, en alguns casos, hispanoamericà. Un d'aquests alumnes és el ja citat Miquel Batllori, que dóna una explicació a l'èxit professional dels seus amics estudiants: «Com que érem pocs, de cada curs quasi la meitat ha estat gent que ha deixat alguna petja important dins el món de la cultura.»⁵⁶ Tot i néixer el mateix any que

⁵⁴ *Ibid.*, p. 81.

⁵⁵ «Roma i nosaltres», *La Veu de Catalunya*, 14-III-1936, p. 7.

⁵⁶ El record prové d'una entrevista radiofònica de Ramon Barnils, Quim Monzó i Jordi Vendrell per al programa de Catalunya Ràdio *El lloro, el moro, el mico i el senyor de Puerto Rico*, emesa el 28 de maig de 1985 i transcrita al volum BARNILS, Ramon; MONZÓ, Quim; VENDRELL, Jordi: *El lloro, el moro, el mico i el senyor de Puerto Rico*, pròleg d'Eugènia Creixells. Barcelona: Empúries, 1987, p. 173-218 (reed. 2001); aquí reproduïm la versió revisada i corregida per l'entrevistat, la de BATLLORI, Miquel: «Humorisme: El lloro, el moro, el mico i el senyor de Puerto Rico», dins *Records personals i últims*

Esquerra i seguir el mateix camí de dret i lletres,⁵⁷ Batllori el recorda «entre els qui ens seguien», ja que va entrar a la universitat un any abans.

Altres alumnes que van compartir els estudis de Dret amb Esquerra són el futur civilista Josep Puig Brutau (1909-2003), l'economista Joan Sardà Dexeus (1910-1995) i el filòsof i escriptor Pere Grases González (1909-2004), company que no només cursarà amb Esquerra la carrera de Filosofia i Lletres sinó que, a més, treballarà amb ell a l'Institut-Escola de la Generalitat com a professor encarregat de cursos de literatura. De fet, en aquells anys el règim prescrivia que fossin comuns els dos primers cursos de Filosofia i Lletres i els estudis de Dret, i així eren molts els qui cursaven les dues carreres, perfectament compatibles. De la mateixa manera es podien fer simultàniament els respectius cursos del doctorat, a Madrid. Gràcies a aquesta conjuntura, a partir del tercer any de la carrera de Filosofia i Lletres es va fer un grup reduït i en perfecta camaraderia que va crear forts llaços d'amistat, tal com explica el mateix Pere Grases:

En el meu temps universitari era freqüent cursar simultàniament la carrera de Filosofia i Lletres i la de Dret. Els estudiants d'advocat érem gairebé multitudinaris; els de Filosofia i Lletres, molt reduïts; entre ells era més fàcil la intimitat i la formació d'una amistat fraterna. Amb tot, la germanor existia en totes les aules, fos quin fos el tema de la disciplina, però el pòsit dels records sempre ha estat més profund entre els condeixebles de Filosofia i Lletres.⁵⁸

Grases aporta una altra mostra de companyonia en un article en record de Rodolf Llorens i Jordana (1910-1985):

A la Facultat de Filosofia i Lletres de la Universitat de Barcelona vam formar un equip de futbol amb jugadors com: Vicens i Vives, Ramon Esquerra Clivillés, Joan Ramon

escrits: Obra completa, vol. XIX. Edició a cura d'Eulàlia Duran (dir.) i Josep Solervicens (coord.). València: 314, 2003, p. 335-372. Ramon Barnils pregunta quins noms hi havia entre els seus companys de la universitat i Batllori en dóna alguns dels que hi eren quan va entrar ell, el 1925, i els que hi entraven quan va acabar, el 1928: Joan Coromines, Joan Petit, Vergés, Xavier de Salas, Anna-Maria de Saavedra, i «Entre els qui ens seguien, en Vicens i Vives, en Pere Grases, en Ramon Esquerra...; han estat força importants.» (p. 340).

⁵⁷ BATLLORI, Miquel: *Records de quasi un segle, op. cit.*, p. 75-76.

⁵⁸ GRASES, Pere: *Hores de joventut i de maduresa*. Barcelona: Seix Barral, 1987, p. xxviii i 191.

Masoliver, grans figures però no precisament de futbol, ja que en el campionat inter-facultats vam perdre per 6 a 0 i per 11 a 1, i ens vam retirar, naturalment.⁵⁹

A més de Pere Grases, entre els companys de curs de Filosofia i Lletres trobem noms il·lustres com Joan Ramon Masoliver, Jaume Vicens Vives, Eduard Valentí Fiol, Lluís Batlle, Alfons Serra Baldó, Joan Gutiérrez, Josep Serrano Calderó, Rosa Castillo, Joan Gutiérrez Pons, Lluís Batlle Prats i Santiago Sobrequés Vidal.⁶⁰ En d'altres cursos també hi convivia Carles Claveria, Miquel Batllori, Ricard Albert, Joaquina Comas, Xavier de Salas, Ramon Borràs Prim, Concepció Casanova, Josep Claret, Josep Solans Vilaprenyó, Rodolf Llorens, Pau Boada, J.A. Fortuny, Antoni Amador, Lluís Maria Güell, Tomàs Berdier, Carme Serrallonga, Guillem Díaz-Plaja, Ramon Aramon Serra, Jordi Maragall Noble o Anna Maria de Saavedra Macià. Els cinc darrers també seran companys d'Esquerra a l'Institut-Escola, com a professors de literatura; català i alemany; filosofia, i llatí i català, respectivament.

El nivell intel·lectual i la preparació acadèmica que Esquerra havia anat adquirint durant aquests anys destacava tant o més que els seus companys universitaris. Per exemple, Joan Ramon Masoliver no dubta a qualificar Ramon Esquerra com «el més culte de la classe», per davant de Serra Baldó, Guillem Díaz-Plaja o Carles Claveria.⁶¹

Res no indicava, doncs, que la inquietud intel·lectual de Ramon Esquerra s'aturaria amb sengles carreres. Havent cursat els estudis corresponents a la llicenciatura en Filologia Moderna, Esquerra es va acollir a les disposicions que regulaven la concessió del títol de doctor per la Universitat de Barcelona. En la seva sol·licitud demanava que el doctor Àngel Valbuena Prat fos nomenat Catedràtic Ponent perquè dirigís i vigilés els seus treballs de tesi doctoral, que versaria sobre «Moralistes Espanyols del segle XVII», especialment sobre Baltasar Gracián i Francisco de

⁵⁹ GRASES, Pere: «Rodolf Llorens i Jordana (1910-1985)», dins *Hores de joventut i de maduresa*, op. cit., p. 385-410 (p. 388). L'anècdota demostra l'afició d'Esquerra per l'esport, en aquest cas pel futbol, d'origen clarament anglosaxó.

⁶⁰ SALRACH, José María: «Santiago Sobrequés Vidal», *Anuario de Estudios Medievales*, vol. 9, 1975-1979, p. 673-679. Salrach cita Ramon Esquerra com a estudiant de la universitat i «condiscípulo» de Santiago Sobrequés Vidal (p. 673).

⁶¹ PERUCHO, Joan: «El meu Joan Ramon Masoliver», dins Diversos autors: *Juan Ramón Masoliver: 60 años de creación, crítica y traducción literarias*. Barcelona: ACEC, núm. 4, abril 1994, p. 33-40 (p. 35). L'afirmació pren més valor si tenim en compte que en el mateix volum es considera que «Masoliver fue un estudiante excepcionalmente brillante en una promoción de otros brillantes como Guillermo Díaz-Plaja o [...] Carlos Clavería». (MASOLIVER RÓDENAS, Juan Antonio: «Perfil de un humanista», dins Diversos autors: *Juan Ramón Masoliver: 60 años de creación, crítica y traducción literarias*, op. cit., p. 17-25 (p. 21)).

Quevedo.⁶² Es va reservar, però, el dret de modificar aquest tema i alterar-lo si calgués, com així va succeir, ja que el gener de 1933 demanà realitzar la seva tesi doctoral sota el tema «*El Artista*, revista romántica española (1835-1836)». El 17 de juny de 1937, doncs, va sol·licitar al degà llegir i fixar data i tribunal per a la seva tesi, que es va constituir amb Àngel Valbuena, Pompeu Fabra i Jordi Rubió com a vocals; Pere Font Puig (Barcelona, 1888-1959) com a president, i Pere Bohigas Balaguer (Vilafranca del Penedès, 1901-Barcelona, 2003) com a secretari del tribunal.⁶³ El 9 de setembre, després de la lectura de la tesi a dos quarts de cinc de la tarda al Saló del Consell de la Universitat, va obtenir el Títol de Doctor en Filosofia i Lletres, secció de Filologia Moderna, per la Universitat de Catalunya –en el títol i en les actes del Grau de Doctor apareix «Barcelona» ratllat i «Cataluña» escrit al damunt–, amb la nota d'«Admès», equivalent a «Aprovat».⁶⁴

Poc abans de doctorar-se amb la tesi sobre *El Artista*, Esquerra s'havia posat en contacte amb l'hispanista anglès Edgar Allison Peers (1891-1952), segurament a través de la Universitat de Barcelona, ja que durant aquells anys Peers cercava en diverses universitats i biblioteques de l'Estat espanyol informació sobre el romanticisme per al seu futur llibre en dos volums *History of the Romantic Movement in Spain* (1940). Catedràtic de castellà a Liverpool (1920), Peers s'havia preocupat d'incorporar al seu departament els estudis de portuguès i de català. Al costat dels estudis sobre el misticisme i el romanticisme castellans, també es va interessar per la figura de Ramon Llull, que va arribar a traduir a l'anglès. El 1924 va començar la publicació d'un *Bulletin of Spanish* –després *Hispanic– Studies*, des d'on es va interessar per les coses

⁶² Per bé que finalment la tesi doctoral versà sobre la revista romàntica *El Artista*, i a banda de l'evident interès pel romanticisme espanyol, cal fer notar que Ramon Esquerra escriurà *Fortuna europea de Baltasar Gracián. Estudio sobre la difusión de la cultura española en el siglo XVII*, que mai no veurà la llum. Hi ha un altre assaig inèdit titulat *Montaigne et Quevedo*, destinat probablement a la *Revue de Littérature Comparée*.

⁶³ «El 4 de Septiembre de 1937 ha satisfecho en la Administración del Patronato de esta Universidad, la cantidad de 47,50 pesetas en metálico por derechos de inscripción para el Grado de Doctor.» (Expedient acadèmic de Ramon Esquerra, Universitat de Barcelona).

⁶⁴ El 1946 José Simón Díaz inaugurava la Colección de Índices de Publicaciones Periódicas, dirigida per Joaquín de Entrambasaguas, amb *El Artista (Madrid, 1835-1836)*. Madrid: Instituto "Nicolás Antonio" del Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1946. L'estudi és el primer d'una col·lecció que pretén divulgar publicacions periòdiques. Segons la introducció, s'ha triat aquesta revista romàntica «por ser el resultado de los esfuerzos de dos jóvenes y prestigiosos directores; de colaboradores que alcanzaron la inmortalidad, gracias, en parte, a trabajos aparecidos en tales páginas; de dibujantes magníficos, y de unas pensas tan acreditadas como las de Sancha. Si a estos méritos se agrega el de haber cumplido la misión de propagar en nuestro país las ideas románticas, se comprenderán las razones por las cuales ha sido elegido *El Artista* para iniciar esta Colección.» (p. 7). L'estudi, doncs, ve a ser el que va fer Esquerra en la seva tesi doctoral, que no es va publicar i del qual, per tant, José Simón Díaz no en devia tenir notícia.

de Catalunya i la llengua catalana. Arran de la Guerra Civil Espanyola, que el va afectar profundament, va publicar diversos llibres sobre el tema, com ara el suggestiu *Catalonia Infelix* (1937), i el 1947 va esdevenir membre corresponent de l'Institut d'Estudis Catalans. Segurament Esquerra va tenir l'oportunitat de conèixer Peers en persona l'1 d'abril de 1933, en una conferència donada a Barcelona en ocasió de les festes commemoratives del Centenari de Ramon Llull, organitzades per la Federació Nacional d'Estudiants de Catalunya.⁶⁵ Sigui com vulgui, el crític barceloní va enviar al romanista anglès una postal, en català, adreçada a la Universitat de Liverpool, timbrada per la censura de la República Espanyola el 30 d'agost de 1937:

Barcelona 14/VIII/37

Distingit Senyor:

Pel mes d'octubre passat m'enviàreu una postal dient-me que no havíeu rebut sinó la meitat de les meves notes sobre *El Artista*. Espero que després les rebéreu totes. Voldria saber si us han estat útils i si creieu que pot interessar-vos publicar-les. Voldria saber també si ja heu publicat el vostre estudi sobre el Romanticisme espanyol. Jo treballo des de fa temps en aquest tema i espero amb gran interès el vostre llibre. Ja sabeu que ens manca l'obra de conjunt, que espero serà la vostra.

Agraint-vos anticipadament la resposta, us saluda

Ramon Esquerra

C/V. Casp 160, 1er 2a

Així doncs, la postal, conservada actualment a la biblioteca de la Universitat de Leeds,⁶⁶ ens fa saber que Esquerra havia enviat a Edgar Allison Peers notes de la seva tesi perquè les valorés i, si fos possible, publicqués. Amb tot, si bé la publicació *El Artista* és analitzada abastament en l'obra de Peers, tant en la versió anglesa com en la castellana Ramon Esquerra només és esmentat en una nota a peu de pàgina, juntament amb Alfons Par i Eduard Julià Martínez, com a referent en l'estudi sobre la presència de Shakespeare a Espanya.

⁶⁵ Segons informa *La Veu de Catalunya*, l'1 d'abril de 1933.

⁶⁶ *Special Collection MS 737, Additional letters and papers of Edgar Allison Peers*, Leeds University Library.

Aquest currículum acadèmic de Ramon Esquerra ofereix algunes pistes per comprendre els seus referents estètics. Tenint en compte l'època i l'educació rebuda, Albert Manent ha escrit que l'estil i tarannà de Ramon Esquerra «es corresponen amb la plenitud de la primera generació que s'havia format en el postnoucentisme triomfant, que ja s'havia convertit en un substrat cultural».⁶⁷

Un «substrat cultural» que Maria Aurèlia Capmany, com a exalumna, recorda prou poderós per assegurar que els seus professors de l'Institut-Escola

eren noucentistes, és a dir, havien estat educats a l'Autònoma sota la influència de la visió noucentista. En Ramon Aramon i Serra, en Ramon Esquerra, l'Eduard Valentí, l'Empar Nogués, la Carme Serrallonga, eren gent que s'havien format a la Universitat en les coordenades del Noucentisme.⁶⁸

Al llibre *Això era i no era*, Capmany torna a referir-se a l'esperit *noucentista* d'Esquerra a causa del seu pas per la universitat barcelonina, tot i que també observa que la joventut del crític en relació amb els intel·lectuals més netament catalogables com a tals no permet parlar d'una adhesió completa a aquest moviment. Així,

en el món lletraferit de l'Institut Escola es produïen, per la mateixa naturalesa de l'escala de valors que comunicava el doctor Estalella, unes situacions d'encreuament d'herències. Els nostres professors més joves, acabats de sortir de la Universitat Autònoma, eren, naturalment, dignes representants del Noucentisme, tot i que en fossin prou lluny per riure-se'n una mica. Ramon Aramon, professor de literatura catalana, Ramon Esquerra, professor de literatura universal, ens comunicaven, sense fer-ne gala, els principis que regien la crítica literària del moment. Carles Riba, el pontífex màxim, pontificat que compartia amb Josep Carner. López Picó era admirable, Josep Lleonart ja no tant, i per damunt de totes les previsions el més admirable era en Sebastià Sánchez Juan, que era a més cap de l'oficina de correcció lingüística de la Generalitat, que segurament tenia un títol que ara no recordo. Una de les tasques que ens encomanaven sovint els nostres professors de literatura era un treball monogràfic sobre un escriptor determinat. Un cop el treball fet i corregit, en

⁶⁷ MANENT, Albert: «Ramon Esquerra, un *homme de lettres* de la generació de la dictadura», *op. cit.*, p. 105.

⁶⁸ CAPMANY, Maria Aurèlia: «Noucentisme i Novecentismo», dins *Lliçons de literatura comparada catalana i castellana (segles XIX-XX)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1982, p. 91.

ocasió de la visita del poeta o novel·lista estudiat se li feia donació de la còpia del treball.

Capmany recorda que el seu treball no va poder ser donat al poeta Sàncnez Juan perquè era una valoració negativa:

He tret a rel·luir Sàncnez Juan i els seus poemes i la seva funció de corrector pontífex perquè reflecteix en certa mesura la tonalitat noucentista dels nostres professors. Els nostres professors eren joves, acabats de sortir de la Universitat Autònoma, intel·ligents, brillants, amb un futur d'una absoluta seguretat, un esperit crític agudíssim i disposats a bandejar per sempre l'esperit vuitcentista que es resistia a desaparèixer. Així els veig ara a distància en Ramon Aramon, en Ramon Esquerra, en Domènec Casanovas, la Carme Serrallonga, l'Anna M. Saavedra, en Jordi Maragall, en Pep Calsamiglia, en Jaume Vicens Vives... Reclamaven de nosaltres ordre, treball, mètode, bon gust i procuraven aguditzar en nosaltres el refús dels postulats romàntics, dels versos amb rimes falses, dels deliris i els apassionaments. Jo els admirava i me'ls creia, però no eren ben bé de la meva corda. Seria exagerat dir que s'assemblaven a la senyoreta Brodi, el magnífic personatge de Muriel Spark, però una certa retirada hi tenien i això es feia més visible en els gustos literaris i potser va ser això el que em va inclinar cap a la filosofia.⁶⁹

La definició de Maria Aurèlia Capmany resulta prou aclaridora. Amb tot, el 1929, en plena etapa universitària, Ramon Esquerra escrivia una de les seves primeres ressenyes, a la revista *Ginesta*, precisament sobre la reimpressió el 1928 d'*Els fruits saborosos* i expressant-se amb uns termes que en certa manera l'allunyen del que afirma la futura escriptora barcelonina. Esquerra recorda que la primera edició data de «l'època de la batalla normista» i no dubta a atribuir a l'obra de Josep Carner manca d'entusiasme en pro de la voluntat normalitzadora:

aquests idil·lis tenen quelcom de pastels, tenen quasi tots ells una certa fredor i una color una mica apagada, que no és més que la lògica conseqüència de l'assumpte i de la manera, tan acadèmica, de tractar-los. I que ho és tant, que moltes vegades us sembla llegir una traducció, d'algun líric de l'antiguitat clàssica, feta amb molta cura i amb molta serenitat, per algú que coneix molt bé l'original, que n'està força agradat,

⁶⁹ CAPMANY, Maria Aurèlia: *Això era i no era*. Barcelona: Planeta, 1989, p. 41 i 43.

però que no s'hi entusiasma. [...] És, sens dubte, aquest afany d'ordre i de serenitat el que perjudica l'obra, i pot ésser també el vers emprat –vers llarg, generalment– que tot i essent manejat molt lleugerament pel poeta, no ho és tant, com quan usa el vers curt.»⁷⁰

A més, quan entra al diari catòlic *El Matí*, el 1932, en un dels primers articles acusa «la crítica oficial de casa nostra» de no referir-se com cal als «autors de menys de vint anys» Joan Teixidor, Ignasi Agustí i Salvador Espriu, és a dir, la «nova generació de poetes». Al seu parer, el motiu es troba principalment en un estancament de la crítica «en el segle passat o en el noucentisme»:

[H]i ha tot un grup que està inèdit en el qual predominen els poetes. Sembla estrany en aquests temps, però és un fet. I aquests poetes novells i inèdits –que prometen força a jutjar pel que coneixem– tenen característiques pròpies, a desgrat dels models que tot sovint els veiem imitar. A més, i això els diferencia de molts dels poetes catalans contemporanis, no rebutgen cap mena de tendència. Les imiten totes, que és el millor camí per a arribar a l'originalitat. [...] No sembla que la crítica oficial de casa nostra, que tants elogis prodiga segons a qui, s'hagi ocupat com cal d'aquests joves. És molt explicable. Estancada en bona part encara en el segle passat o en el noucentisme –i potser, en alguna part, perfectament indocumentada–, no s'ha fet càrrec encara del que significa aqueixa nova promoció literària, o no els han entès, i no pas per culpa d'aquests novells.⁷¹

Finalment, el 1936 atribuïa a «alguna de les generacions anteriors a la meua», «amb un concepte que podríem anomenar *ciudadà* de la poesia», l'oblit de la poesia verdagueriana. Davant d'aquest fet, Esquerra exhortava «a les generacions més joves de la nostra poesia contemporània d'emprendre una revaloració sentimental de Verdaguer, que en el fons sembla excessivament romàntic als ulls de molta de gent».⁷²

Jaume Vidal Alcover, en un exercici que potser resumeix les opinions de Maria Aurèlia Capmany, considera Ramon Esquerra un «noucentista –no, certament, massa agressiu». El noucentisme que Vidal Alcover observa en Esquerra seria especialment visible a *Shakespeare a Catalunya*, sobretot quan entra a valorar les adaptacions

⁷⁰ «Els fruits saborosos, de Josep Carner», *Ginesta*, núm. 2, febrer 1929, p. 57. Esquerra afirma «preferir el Carner de les cançons», tot i reconèixer l'elegància i proporció dels seus versos.

⁷¹ «Una nova generació de poetes», *El Matí*, 11-VI-1932, p. 7.

⁷² «Els llibres: Versos i traduccions de Verdaguer», *La Veu de Catalunya*, 29-V-1936, p. 8.

amarades de «pitarrisme» que Víctor Balaguer havia fet de Shakespeare: «Ramon Esquerra en parla molt malament, d'aquestes adaptacions de Balaguer, i probablement té raó. Però pensem, abans de dictar sentència, que Ramon Esquerra era un noucentista –no, certament, massa agressiu– i Víctor Balaguer era un prohoms de la Renaixença; és a dir, els pols oposats.» És a dir, noucentisme de baixa intensitat i, afegim-hi, noucentisme per oposició a l'esperit de la Renaixença. En aquesta línia, també ressalta l'expressió d'Esquerra «traduccions erudites» de Cebrià Montoliu en *Macbeth* i d'Alfons Par en *El Rei Lear*, que versionen en català arcaic, un adjectiu que aparentment donaria pista de la consideració d'Esquerra com a *noucentista*. Finalment, Vidal Alcover creu que si Esquerra veu que en C.A. Jordana «ha trobat Shakespeare el traductor definitiu» és perquè, com Carles Riba, «eren homes de lectura, no de teatre, i els que alabaven les seves traduccions i s'hi entusiasmaven, és a dir, els qui combregaven amb tot el programa cultural del Noucentisme, també eren lectors, més que no pas espectadors.»⁷³ De tota manera, a més de valorar negativament el teatre popular renaixentista per a la bona introducció de Shakespeare al nostre país, el que sí que Esquerra entenia clarament com un llast per a la cultura catalana eren els «pairalismes excessius» i les «supervaloracions floralistes», que contraposava al criteri «llatí» i «mediterrani» de la seva obra; idees que veurem desplegades als capítols dedicats a *Shakespeare a Catalunya* i *Lectures europees*.

De fet, l'aspecte més *noucentista* de Ramon Esquerra rau en la concepció d'una cultura catalana obligada a aconseguir un nivell europeu i, indissociable d'això, en un sentit d'harmonia i d'equilibri que tindria en Goethe –encara que ja havia estat admirat primer pels romàntics i després pels modernistes– una de les seves representacions ideals. No és estrany, doncs, trobar en Esquerra un reconeixement de la figura d'Eugeni d'Ors. A *Shakespeare a Catalunya*, destaca les «creacions de tipus europeu» que havien iniciat el Teatre Íntim i el *Glosari*, de Xènius, autor que va posar el dramaturg anglès «en el seu veritable lloc».⁷⁴ I a l'assaig «Stendhal en España», remarca la seva importància en tractar el beylisme com un fenomen que ja es pot traçar a les glosses

⁷³ VIDAL ALCOVER, Jaume (1981): «Josep M. de Sagarra, traductor», dins *Estudis de literatura catalana contemporània*. Barcelona / Tarragona: Universitat de Barcelona / Universitat Rovira i Virgili, 1993, p. 469-484 (479-480). I afegeix: «Això és justament el contrari del que passa amb les traduccions de Sagarra.» Amb tot, la raó per la qual Ramon Esquerra alaba Jordana no és tant per la seva primordial condició de «lector» –que també– i caràcter noucentista, sinó més aviat per una admiració pels textos teatrals complexos i erudits, com els d'un Jean Giraudoux, tot i que reconeixia que no era apte per al gran públic, una de les seves grans preocupacions.

⁷⁴ *Shakespeare a Catalunya*. Barcelona: Publicacions de La Revista, 1937, p. 92.

crítiques d'Ors, com a part d'una voluntat d'europèitzzació de Catalunya gràcies al noucentisme:

El *Noucentisme* de Xènius propugnava el conocimiento profundo de los acontecimientos más importantes que se producían en Europa y la asimilación de las obras más importantes que la cultura europea hubiese producido.⁷⁵

De manera més clara, Esquerra recordava el març de 1935 que a principis de segle era Eugeni d'Ors qui ja «demanava influències estrangeres per tal de contribuir a donar una fisonomia peculiar a la cultura catalana que estava creant-se en aquells moments»,⁷⁶ i a l'octubre del mateix any celebrava la reedició de *Gualba, la de mil veus*, per mitjà de la Biblioteca Univers, que veia com una reintegració a Catalunya del que havia significat el primer Xènius, malgrat contenir una prosa poc defensable i «allunyada de la nostra manera present de concebre una narració»:

Després de tot el que ha succeït entre Ors i els catalans, ell no pot oblidar que un temps fou Xènius i pontificà des del *Glossari*. D'aquí el ressentiment que traspua tot el pròleg.

Ja era hora que aquesta reincorporació d'Ors fos un fet. El valor més gran d'aquesta edició de *Gualba* és d'haver estat el primer assaig de reintegració d'una obra de Xènius al català en què fou escrita originàriament abans del parèntesi de silenci que tants anys ha durat.

Ara per fi, i si, com sembla, l'exemple d'aquesta edició és seguit per la publicació d'altres llibres orsians, serà arribada l'hora de judicar a fons, sense prejudicis, objectivament, el veritable valor de l'obra de Xènius. Mentre, hi ha un fet indiscutible: el mestratge seu, la influència que exercí sobre unes generacions de catalans. Si això fou beneficiós o perjudicial, si l'home i l'obra eren dignes d'haver provocat aquella influència és cosa que només podrà fer-se quan l'obra seva s'hagi publicat i estigui a l'abast de tothom. Llavors serà l'hora de fer el llibre definitiu sobre «el cas Ors», indispensable per a conèixer un període de la nostra història cultural.⁷⁷

⁷⁵ «Stendhal en España. 1835-1935», *Revue de Littérature Comparée*, vol. XVI, juliol-setembre 1936, p. 552-575 (p. 562).

⁷⁶ «Un llibre d'Alfons Par, *Shakespeare en la literatura Española*», *El Matí*, 15-III-1935, p. 6.

⁷⁷ «*Gualba, la de mil veus*, per Eugeni d'Ors», *La Veu de Catalunya*, 17-X-1935, p. 11.

Precisament, arran d'una ressenya del llibre *La defenestració de Xènius* el gener de 1968 a *La Vanguardia Española*, Joan Ramon Masoliver recorda l'actitud que el 1929, en època universitària i en contraposició a la d'altres estudiants, tenien tant ell com Esquerra, Guillem Díaz-Plaja i Josep Claveria davant la figura d'Eugeni d'Ors. El comentari és prou revelador, a més de testimoniar la divisió existent aleshores entre els universitaris que no havien perdonat les accions de Xènius i els que, d'alguna manera, no obviaven la seva aportació cultural:

Recuerdo el fresco octubre del 29, a la salida de una sesión solemne en la universidad donde fueron oradores el príncipe de Rohan y el ministro Bottai, con ocasión de no sé qué empingorotado congreso de intelectuales; y me veo, Granvía acá, mosquetero – con Díaz Plaja, Clavería y el malogrado Ramón Esquerra– de un brillante grupito en que Ramón Borrás Prim, Federico Mompou, Valeria Seligmann y, no estoy seguro, Jaime Pahissa o el maestro Quintas, sorbían el despacioso y chispeante hablar de Eugenio d'Ors, por entonces delegado español en el Comité de Cooperación intelectual de la S.D.N. Y estoy viendo la turba estudiantil, capitaneada por compañeros nuestros de nombre hoy conocido, con merecida función dirigente, incluso, que a distancia nunca acertada de veinte o treinta pasos venían vociferando calle adelante una sarta de dicterios («fora l'ex-Ors!», el más suave) mientras el otro, impertérrito, seguía desgranando el elenco de sus últimos vagamundeos culturales. Y así, plantando pinos (y los otros, bosques) hasta el Paseo de Gracia, en su hora más concurrida, donde unos taxis apercebidos por la prudencia de Mompou nos trasladaron a comentar la nueva urbanización de los Jardinets. Era por los mismos días de la cita que abre este comentario y presumo no tenga mal encaje cuando el orsianismo de Díaz-Plaja rinde, al buen nombre del que nuestros mayores habían saludado como Pentarca, el tan auspiciado e inestimable servicio de hoy.⁷⁸

Tanmateix, és evident que són només algunes característiques de les moltes que té el noucentisme les que, com tants altres escriptors, comparteix Esquerra.⁷⁹ D'altra banda, i com ja s'intueix en l'article de 1929 a *Ginesta* o en el de 1932 a *El Matí* –on s'estranya del predomini d'escriptors poetes a Catalunya: «Sembla estrany en aquests

⁷⁸ MASOLIVER, Joan Ramon: «De cultura catalana: La verdaderas piezas de un viejo proceso», *La Vanguardia Española*, 18-I-1968, p. 41.

⁷⁹ Vegeu CASTELLANOS, Jordi: «Noucentisme: ideologia i estètica», dins Diversos autors: *El noucentisme. Cicle de conferències fet a la institució del CIC de Terrassa, curs 1984-1985*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1987, p. 19-39, i MURGADES, Josep: «El noucentisme», dins RIQUEUR, Martí de; COMAS, Antoni; MOLAS, Joaquim: *Història de la llengua catalana. Part Moderna*. Barcelona: Ariel, 1987, vol. 9, p. 9-72.

temps, però és un fet»—, Esquerra en tant que crític literari es dedicaria gairebé exclusivament a la novel·la, ja que considerava la poesia, tant cultivada per les generacions noucentistes, com un gènere que, usant l'expressió stendhaliana, era propi dels *happy few*. En la segona part d'aquest treball tindrem ocasió de parlar sobre les consideracions d'Esquerra pel que fa al gènere poètic i la seva relació amb el novel·lístic. Per ara, avancem que en Esquerra el gust per la novel·la fa acte de presència ben aviat i, tal com Maria Aurèlia Capmany recorda en els seus llibres de memòries, havia estat matèria d'estudi apassionant a les classes que el recent llicenciat li va donar a l'Institut-Escola del Parc de la Ciutadella.

1.2. VIDA DOCENT: EL CUSANO I LES GARDÈNIES

Abans, però, Ramon Esquerra es va convertir el 1932 en professor de català i castellà a l'Institut Francès de Barcelona, centre fundat el 1922 pel Ministeri d'Afers Estrangers de França, que el va posar sota la jurisdicció de la Universitat de Tolosa. El director del centre era Jean-Jacques Achille Bertrand (Tesan, 1884-Carcassona, 1960), historiador occità que anteriorment hem vist aprovar la llicenciatura en Filologia Moderna de Ramon Esquerra. Catalanista, Bertrand és autor de diversos llibres sobre literatura i temes catalans com *Antoni Rubió i Lluch* (Barcelona: Publicacions de l'Institut Français de Barcelone, 1928), *Barcelone, cité d'art & de sciences* (Barcelona: Libraire, 1932) i *La Littérature catalane contemporaine, 1833-1933* (París: Belles Lettres, 1933). Poc abans de la fi de la Guerra Civil, el nou director de l'institut serà Jacques Langlade, amant també de la identitat catalana i autor de *Quelques aspects de l'âme catalane* (Clermont-Ferrand: Le Puy, 1937). Bertrand, segons es dedueix de l'expedient acadèmic de Ramon Esquerra, era docent a la Universitat de Barcelona, i Langlade s'interessaria des de França per la sort d'Esquerra un cop començada la Guerra Civil. Poc després d'entrar a l'Institut Francès, Esquerra fou nomenat, el 30 de desembre de 1933 per ordre del Consell de la Generalitat, professor complementari de Lletres de l'Institut-Escola, secció del Parc de la Ciutadella, amb presa de possessió l'1 de gener de 1934, on durant quatre anys va ensenyar literatura universal i francès.⁸⁰

⁸⁰ En una carta adreçada a Maurici Serrahima i amb data del 3 de juliol de 1933, Esquerra havia comentat el següent: «Ara estic ocupat en uns cursets que fan per a trobar catedràtics d'Institut. Com totes les coses

Paral·lelament, el 4 de gener de 1934 havia sol·licitat prendre part en un concurs de la Universitat de Barcelona per a la provisió de places de professor ajudant de Literatures Romàniques Medievals. La sol·licitud anava acompanyada d'una llista de mèrits, en què Esquerra remarcava «Diversos treballs sobre literatura comparada que apareixeran en el *Bulletin Hispanique* i la *Revue de Littérature Comparée*.» Es tracta de tres articles al *Bulletin*, dos de 1936 i el tercer de 1938, i d'un a la *Revue*, que tampoc veurà la llum fins a 1936. No tenim notícia de qui el va posar en contacte amb aquestes revistes franceses, però és molt probable que fos a través del director de l'Institut Francès.⁸¹ D'altra banda, també va presentar una instància per a oposicions a professor a l'Institut-Escola el 23 de juny de 1936, juntament amb Jordi Maragall, Àngels Ferrer, Pere Grases, Antoni Pla, Francesc Boqué Roig, Pilar Escofet, Alfons Serra, Jordi Dou i Joan Petit.

Si bé no tenim dades anteriors a 1939 sobre les tasques docents a l'Institut Francès i sobre com hi devia accedir Esquerra,⁸² sabem que els professors complementaris de l'Institut-Escola, grup docent al qual pertanyia, eren en general joves llicenciats proposats oficialment pel Consell de Cultura, amb el vistiplau del Seminari de Pedagogia de la Universitat de Barcelona, i nomenats pel Govern de la Generalitat. El professorat complementari estava format per llicenciats en Ciències i en Lletres, i el seu nomenament el proposava cada any la Direcció de l'Institut-Escola al Consell de Cultura. El nombre de places era limitat i en cada promoció es procurava que se'n renovés la major part possible, tenint en compte la preparació pedagògica del professorat de segona ensenyança i sense negligir la continuïtat formativa dels alumnes.

A diferència dels professors numeraris, catedràtics d'Instituts Nacionals de segona ensenyança que cobraven de l'Estat més una gratificació de la Generalitat, el sou anual que percebia el professorat complementari, especial i temporer era proporcional a les hores treballades. Val a dir que Esquerra va ser dels professors que feien més hores i, per tant, de nòmina més alta. Si bé l'any 1935 cobrava 416,55 pessetes mensuals, fent

d'aquesta terra, ningú sap res, encara que tot hagi d'haver-se fet abans de setembre. Ja veurem què en sortirà.» (Fons Maurici Serrahima, Arxiu Nacional de Catalunya)

⁸¹ Tot i que no el trobem ocupant el càrrec de professor ajudant, devia estar molt vinculat amb la Universitat de Barcelona. Jordi Maragall posa èmfasi en la renovació de què va ser objecte la universitat amb l'autonomia adquirida poc després de la proclamació de la República, un fet que va permetre l'entrada de professors com Jordi Rubió, Pompeu Fabra o Carles Riba i, segons el seu testimoni, joves recent llicenciats com Marçal Olivari, Jordi Petit, Ramon Aramon, Pere Grases o Ramon Esquerra (MARAGALL, Jordi: «Joaquim Xirau i Palau», *La Vanguardia*, 30-VIII-1995, p. 11.).

⁸² Malgrat la insistència per examinar els arxius anteriors a 1939 de l'Institut Francès de Barcelona, el centre no ofereix cap servei de consulta d'abans d'aquesta data.

entre dotze i vint-i-quatre hores per setmana, el curs 1936-37 arribà a rebre'n 666,66 (8.000 pessetes l'any), fent vint-i-una hores setmanals repartides en sis de literatura i quinze de francès.⁸³ A més, a part de les hores docents, tots els professors havien de fer torns de guàrdia i assistir als jocs amb els alumnes, per la qual cosa les obligacions a l'Institut-Escola, a més de les hores dedicades a l'Institut Francès, ocupaven bona part de l'activitat d'Esquerra.

A l'Arxiu Nacional de Catalunya es conserva la distribució horària setmanal de les disciplines escolars corresponents a 1937, relacionades en quadres diaris amb els professors que les impartien i les classes, que a la secció del Parc havien perdut la jerarquització tradicional. S'anomenaven *grup-classe*, que tenien la característica d'haver substituït el número de curs per noms geogràfics de l'àmbit dels Països Catalans, principalment de muntanyes. D'aquesta manera, a cada adolescent se'l situava en el grup que corresponia als seus coneixements i desenvolupament mental, procurant d'unificar-los, a més de per edats, per capacitats, ritme de treball i maneres de ser. En el cas que ens ocupa, el 1937 Ramon Esquerra era docent dels grups-classe anomenats Montseny, Alguer, Cadí, Montnegre, Miramar, Peníscola, Bellmunt i Montblanc. Tot i que la distribució setmanal d'aquell any va patir alguns canvis horaris o de professors a causa de la guerra, les assignatures impartides per Esquerra continuen sent les mateixes de sempre. Al matí feia classes de literatura, assignatura compartida amb Anna Maria de Saavedra, i a la tarda, d'horari complet, ensenyava llengua francesa, compartida amb Joan Nogués i Josep Vergés. Els dies més atapeïts eren dilluns i dijous, amb quatre i sis hores respectivament. La resta de dies excepte dissabte, amb tres hores de literatura, tenia el matí lliure.⁸⁴

El director de l'Institut-Escola era el doctor Josep Estalella i Graells (Vilafranca del Penedès, 1879-Barcelona, 1938), notable pedagog que va ocupar el càrrec fins a la seva mort. La bibliografia existent sobre la figura d'Estalella revela un caràcter entusiasta i disposat a encarar un procés d'ensenyament revolucionari sota la següent frase talismà: «no calen plans, programes, mètodes, sinó mestres, mestres, mestres». Seguint aquesta filosofia va reunir, d'una banda, els millors catedràtics del país per

⁸³ Fons de l'Institut-Escola de la Generalitat, Arxiu Nacional de Catalunya.

⁸⁴ Per a més informació sobre la relació horària de 1937, vegeu DOMÈNECH I DOMÈNECH, Salvador: *L'Institut-Escola de la Generalitat i el doctor Josep Estalella*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1998, p. 392-403. Afegim que, a més, hi havia les colònies estiuenques a Can Surell, on també participaven professors com Angeleta Ferrer, però de les quals no hi ha constància que Esquerra hi participés (PUIG I JOFRA, Enric; VILA I VICENS, Josep M.: *Cent anys de colònies de vacances a Catalunya (1893-1993)*. Volum I: *Dels inicis a la Guerra Civil*. Barcelona: Editorial Mediterrània, 2005, p. 115-120.).

cobrir les places de professors numeraris –Manuel Mateo, Joan Nogués, Joan Ras, Adela Trepal, Rafel Candel, Josep Vergés– i, de l'altra, va cercar els millors llicenciats que, a ser possible, no haguessin fet mai de mestres. D'altres professors que s'anirien incorporant al centre són Àngels Ferrer, Enric Bagué, Empar Pérez, Antoni Pla, Lluís Solé i Sabarís, etc. La formació d'aquest professorat havia de ser teòrica i el doctor Estalella pretenia aconseguir-ho tant per mitjà de conferències d'Emili Mira o Joaquim Balcells al Seminari de Pedagogia, com a través de sessions de grup.⁸⁵

Ramon Esquerra, que es va integrar a l'equip docent en començar el 1934, no va ser dels professors a obrir les portes de l'escola el 1932, però en va ser un dels més destacats. La filosofia de l'Institut-Escola s'esqueia a les seves inquietuds professionals perquè, d'acord amb l'article 52 del Règim Intern del centre, el personal complementari tenia l'obligació de prosseguir la seva formació universitària i la seva preparació pedagògica en els cursos expressament establerts en el Seminari de Pedagogia, al qual dedicaven una tarda setmanal. L'Institut-Escola, doncs, exigia al professorat una dedicació lleial, intensa i exclusiva, una mena d'immersió professional que no tothom estava disposat a acceptar, fet que contrasta amb les múltiples activitats que Esquerra feia seguir alhora. En aquest sentit, el centre era un bon espai tant per exhibir la seva vocació pedagògica com per ampliar la formació i encarar nous projectes aprofitant també la llibertat de mètode, que constituïa la característica de l'institut.

Precisament, Ramon Esquerra va tenir la idea de crear un club bibliòfil a l'Institut-Escola del Parc, que es va constituir el curs 1936-37. Se'n va donar notícia al butlletí mensual del centre amb una declaració d'intencions, el maig de 1937:

S'ha constituït dintre de l'Institut-Escola, entre professors i alumnes, una associació de bibliofília, entre les finalitats de la qual figura prelativament la d'editar amb dignitat i pulcritud obres curtes clàssiques: científiques o literàries.⁸⁶

La impressió dels textos es realitzava a l'obrador del centre, des d'on es feien tota mena de targes, petits impresos, comunicacions internes i externes, programes i invitacions sobre diverses activitats. L'associació de bibliofília, que editava sota el nom

⁸⁵ Al cap de dos mesos d'haver-se obert el centre, Carles Sentís escrivia un article sobre la seva visita a l'Institut-Escola. Tant per la pedagogia emprada pels professors com per l'entusiasme que transmetia el director Estalella, el periodista assegurava que feia l'efecte d'una escola «a alguns centenars de quilòmetres del nostre país o a uns quants lustres cap el futur» (SENTÍS, Carles: «Una visita a l'Institut-Escola», *La Publicitat*, 8-IV-1932, p. 4.)

⁸⁶ [s.s.]: «Club de bibliòfils», *Institut-Escola*, any VI, núm. 22, maig 1937, p. 14.

de L'Ametller, estava formada indistintament per professors i alumnes, cadascun d'ells subscrits amb una mena de targeta amb el seu nom, el grup-classe al qual pertanyia, la quantitat d'exemplars que volia del tiratge total del llibre –hi havia professors que se'n quedaven fins i tot sis– i la mena d'edició que preferia, que podia ser en paper corrent o de fil. Malauradament, a causa de la guerra, només es pogueren publicar dos llibres de les edicions L'Ametller.

El primer correspon a *El Comte Arnau*, de Joan Maragall, de vuitanta-nou pàgines i acabat d'imprimir el 29 de maig de 1937. L'edició segueix el text del primer volum de les *Obres completes* de 1929, i va precedit per una introducció de Carles Riba extreta del recull de crítica titulada *Els marges*, de 1927. El segon llibre, de quaranta-nou pàgines, és una selecció de poemes de Joachim du Bellay, poeta i assagista francès del segle XVII. La tria, feta per Ramon Esquerra, va ser publicada en llengua original amb el títol de *Sonnets*, i no va sortir a la llum fins al cap d'un any del primer, el 29 de juliol de 1938.⁸⁷ En aquest cas el text reproduïx el del segon volum de l'edició crítica de les *Œuvres poétiques* de 1910, publicada per Henri Chamard, del qual són també les notes que l'acompanyen. La introducció és un fragment del *Tableau de la poésie française au XVI siècle*, de Charles-Augustin Sainte-Beuve, tret de l'edició publicada per Jules Troubat el 1876.

La idea del club era publicar en tiratge limitat una sèrie d'obres escollides d'autors clàssics i moderns en els textos originals, excepte aquells en què la llengua podia oferir massa dificultats –en aquests casos la intenció era d'encarar el text amb una traducció catalana–. Tot i que només es van poder publicar dos llibres en dos anys, els membres associats pretenien editar anualment almenys sis volums, d'una cinquantena de pàgines cadascun. A part dels exemplars fora de venda –vuit en paper de fil i dotze en paper corrent–, el preu del llibre, a la venda únicament per subscripció, havia d'oscil·lar de 5 a 10 pessetes els dotze exemplars en paper de fil i d'1,50 a 2 pessetes els dos-cents previstos de paper corrent. Tots aquests propòsits truncats per la guerra anaven acompanyats d'un pla de publicacions que congregava autors ben diversos. Si la proposta d'Esquerra hagués pogut tirar endavant, s'haguessin editat les obres següents: *Rondaies mallorquines*, d'Antoni M. Alcover; *Fragments*, de Louis Aragon; *Cartes escollides*, de Beethoven; *Cançons*, de Bernat de Ventadorn; *Versi*, de Dante Alighieri; *Fragments*, de Bernat Desclot; *Poemas*, de Pedro de Espinosa; *Églogas y Sonetos*, de

⁸⁷ Els vint-i-cinc sonets que Esquerra aplega en aquest volum porten els números 1, 14, 15, 26, 30-32, 43, 68, 81-86, 101, 102, 113, 114, 122, 135, 142, 149, 152 i 155, en l'obra *Les Regrets*.

Garcilaso de la Vega; *Poesies*, d'Horaci; *Sonnets and Odes*, de John Keats; *Fragments*, de Ramon Muntaner; *Gedichte*, de Rainer M. Rilke; *Proses triades*, de Jacint Verdaguer, i *Selecció*, de Virgili.

D'altra banda, Esquerra també va participar de manera activa en la celebració de concursos de contes entre els grups de l'Institut-Escola. En dona fe el seu article «Al marge d'un concurs de contes», publicat al butlletí mensual del centre. Esquerra no es limita a elogiar la bona voluntat dels joves i no tan joves que escriuen, i sosté que el concurs ha de ser «l'experiència d'escriure amb vistes a una futura valoració crítica». Perquè, fidel a l'ànim pedagògic del centre i d'ell mateix, l'interès del concurs rau en l'experiència de ser criticat seriosament:

És en els moments en què una crítica és acceptada sense ressentiment, com formant part d'un aprenentatge necessari, quan hom pot arribar a suprimir les inevitables deficiències que suposen els primers assaigs d'escriure per compte propi. D'aquí l'interès del concurs i el valor de l'experiència.

No s'ha tractat de descobrir autors en potència. Si els concursos poden portar al descobriment d'alguna vocació, d'unes qualitats, és cosa que sols serà apreciada temps a venir. De moment l'experiment s'ha limitat a comprovar les reaccions dels qui no han escrit mai d'una manera conscient i que no tenen un gran dipòsit de clixés literaris producte de lectures precedents, enfront de la necessitat d'escriure quelcom de més important que els treballs escolars o les cartes intranscendents. Breu: l'experiència d'escriure amb vistes a una futura valoració crítica.⁸⁸

Els alumnes guanyadors, entre ells Maria Aurèlia Capmany el 1935 amb *Vida i miracles d'un pèsol caputxí*, a qui Esquerra havia engrescat a participar, rebien com a premi lots de llibres i la publicació dels contes al butlletí escolar. Capmany ho recorda en una entrevista de Montserrat Roig: «jo vaig començar a escriure molt aviat. A l'Institut Escola em van premiar un conte: *La vida i miracles d'un frare caputxí*. Al jurat hi havia en Ramon Aramon, el qual també figurava al jurat que em va donar el premi Joanot Martorell, vet aquí com són les coses.»⁸⁹

⁸⁸ «Al marge d'un concurs de contes», *Institut-Escola*, any, IV, núm. 20, novembre 1935, p. 6-7.

⁸⁹ ROIG, Montserrat: «Maria Aurèlia Capmany», dins *Personatges*. Barcelona: Pòrtic, 1978 (2a ed.), p. 99-118 (p. 112). Notem el canvi de «pèsol» per «frare». Hi ha un article que analitza aquest primer conte: BERDÚN I RIVAS, Muntsa; PALAU I BLADÉ, Eva: «Presentació i anàlisi comparativa del conte inèdit *Vida i miracles d'un pèsol caputxí*», dins PALAU, Montserrat; MARTÍNEZ GILI, Raül (ed.): *Maria Aurèlia Capmany, l'afirmació en la paraula*. Valls: Cossetània, 2002, p. 13-19. Segons les autores, la importància

Són molts els alumnes que van passar per l'Institut-Escola i que després van excel·lir en el terreny cultural del país.⁹⁰ A més dels néts del president Francesc Macià i dels fills de diverses celebritats de l'època com ara els de l'alcalde Jaume Aiguader, del conseller Ventura Gassol, Jordi Rubió i Balaguer, Artur Martorell o Andreu Nin, Ramon Esquerra va veure passar per aquelles aules i patis futures personalitats com Oriol Bohigas i Guardiola, Octavi Fullat i Genís, Jaume Picas, els germans Trias i Fargas, els Casassas i Simó, els Ainaud de Lasarte, Manuel Ballester i Boix, Marta Mata i Garriga, etc.⁹¹ En el fons de la família Esquerra cedit a la Biblioteca de Catalunya es conserven treballs dels alumnes del curs 1936-37, que consistien a traduir al català un text francès. Els noms d'alguns d'aquests alumnes són Mercè Colomé, Eduard Coll, M. Isern, Lluïsa Soler, Isabel Podejón, Carme Pequin, M. Francès, Anna Cuxart, Hermine Ollé, Ció Rubies, Elisabet Rafart, Bernardina Bofill, Montserrat Pino, Isabel Demestre, Joan Ribera Faig, Lluïsa Ruiz i Francesca Bonilla. Maria Aurèlia Capmany parla de l'actitud dels alumnes: «A l'Institut Escola, els qui eren modèlics, que es comportaven bé i eren a primera fila; els altres, els de la *turba multa*, els dèiem: el “pot de la confitura”», i noms il·lustres com Josep Maria Ainaud, que Capmany havia admirat «perquè era un noi molt brillant».⁹²

d'aquest conte no rau en la seva qualitat literària, sinó en la seva condició d'obra inèdita i primerenca, influïda per l'interès familiar per la cultura popular.

⁹⁰ Capmany nega que l'Institut Escola hagués volgut educar l'elit del país, els dirigents: «El que passa és que ho va resultar. Ho va resultar per un fet que jo he remarcat quan la Marta Mata i els de Rosa Sensat han parlat de l'escola pública gratuïta i obligatòria. Vaig recordar que l'Institut Escola havia estat públic i gratuït. Públic i gratuït vol dir que era una escola que no es proposava ser classista, tothom hi podia entrar. Era gratuït perquè no costava ni cinc, però, com que no era obligatori, com que n'hi havia pocs i després hi havia poca gent a la qual els agradés el seu missatge pedagògic, resultava que els alumnes de l'Institut Escola érem fills de professions liberals, d'escriptors, de polítics d'esquerra, de gent evolucionada, de gent progressista d'una manera bàsica. Sense voler, produït per aquest fenomen, va sortir una sèrie de gent que va formar una certa *élite*, naturalment.» (ROIG, Montserrat: «Maria Aurèlia Capmany», *op. cit.*, p. 103-104.).

⁹¹ Vegeu DOMÈNECH I DOMÈNECH, Salvador: *L'Institut-Escola de la Generalitat i el doctor Josep Estalella*, *op. cit.*, p. 166.

⁹² ROIG, Montserrat: «Maria Aurèlia Capmany», *op. cit.*, 103. També paga la pena esmentar com recorda Maria Aurèlia Capmany l'ambient que es respirava a la seva classe: «Jo era una estudiant difícil. L'Institut Escola per a mi va ser la descoberta d'unes possibilitats i de tot un món i vaig ser-hi molt feliç, però molt. El record de l'Institut Escola és una de les coses més lluminoses de la meua vida. A més, vaig tenir uns professors extraordinaris que em van influir enormement. Va ser una sort; i sí que n'èrem, de conscients, n'èrem conscients perquè fèiem un batxillerat que no tenia res a veure amb el que feien els altres, no sabíem tan sols quin curs fèiem, no sabíem quan acabaríem, no teníem llibres de text, no estudiàvem de memòria, no ens examinàvem mai i, per tant, érem conscients que nosaltres fèiem una experiència important per a la pedagogia i això ens feia sentir realment orgullosos. [...] No existia el càstig.» (ROIG, Montserrat: «Maria Aurèlia Capmany», *op. cit.*, 101.)

De tots ells, com es pot intuir, en destaca especialment la futura escriptora, a qui Esquerra va recomanar vivament dedicar-se a la literatura.⁹³ De fet, en els seus llibres de memòries Capmany li dedica diversos comentaris elogiosos. Conta la novel·lista que a la primera classe Esquerra va fer escriure als alumnes els llibres que havien llegit:

Tothom havia entregat ja el seu paper i jo continuava escrivint. En Ramon Esquerra es va fer un tip de riure i em va atorgar la seva simpatia. Quan et moris, em va dir, diràs les últimes paraules que diuen que va dir Menéndez Pelayo: «Llàstima, tants llibres que em falten per llegir».⁹⁴

Anteriorment, l'escriptora ja havia remarcat la bona preparació i la sinceritat com a lectors dels professors de literatura de l'Institut-Escola:

Els nostres tres professors de Literatura: la Sra. Nogués de Literatura Castellana, el Sr. Aramon de Literatura Catalana, el Sr. Ramon Esquerra de Literatura Universal. Era tan clar que ells no parlaven per boca d'ase, sinó per pròpia experiència de lectors, que els llibres esdevenien el pont necessari per al diàleg.⁹⁵

Després del seu pas per l'Escola Montessori, Capmany ingressa el 1932 a l'institut-Escola i ho recorda com una

època meravellosa; no sé com explicar-ho... Tot el que se'm demanava era aquell treball continuat d'escriure, d'estar atenta al que explicaven els professors, de llegir, de fer síntesis de llibres, d'estudiar i no pas de memoritzar... A més, hi havia professors extraordinaris: Ramon Aramon, Ramon Esquerra, Amparo Pérez de

⁹³ Influenciada per Esquerra, entre les novel·les que Capmany afirmava rellegir sempre hi ha *La Cartoixa de Parma*, de Stendhal; *Pilar Prim*, de Narcís Oller; *Loas Pazos de Ulloa*, de la Pardo Bazán; novel·les de Thomas Mann, de la Colette; diu: «sóc capaç de tornar-me a llegir de cap i de nou tota la Virginia Wolf» (ROIG, Montserrat: «Maria Aurèlia Capmany», *op. cit.*, p. 116.).

⁹⁴ CAPMANY, Maria Aurèlia: *Mala memòria*, dins *Obra completa*. Barcelona: Columna, 1997, vol. 6., p. 393. L'anècdota era també recordada per unes exalumnes de l'Institut-Escola al programa *El meu avi* dedicat a la memòria de Capmany, emès a TV3 el 2003: «Una vegada, un dels professors de literatura ens va dir que féssim una llista de tot el que havíem llegit i ella ens va deixar impressionats, perquè va ser una literatura completa, ho havia llegit tot.»

⁹⁵ CAPMANY, Maria Aurèlia: «La formació literària», dins *L'Institut-Escola: 1932-1939. Un fructífer assaig per al segon ensenyament*. Barcelona: Grans Temes *L'Avenç*, núm. 2, 1979, p. 29-31.

Nogués, Jordi Maragall, Carme Serrallonga, Solé Sabarís, Vicens Vives, Enric Bagué...⁹⁶

I al llibre de records *Mala memòria*, Maria Aurèlia Capmany confessa la seva predilecció per Ramon Esquerra:

Admirava tots els meus professors, fins i tot els que no m'explicaven les coses que a mi m'agradaven. Però el que admirava més i estimava més i en cercava amb més insistència l'elogi era en Ramon Esquerra. Les classes d'en Ramon Esquerra eren una festa. Era jove, ja escrivia articles als diaris, ja feia llibres i el que contava, bo i assegut al mig de l'aula, amb una cama sobre l'altra, amb el colze sobre una de les nostres taules, amb un gest ampli, i una certa expressió mofeta, era l'experiència més aproximada a les paraules del Cusano: *Desiderium autem nostrum intellectuale est intellectualiter vivere, hoc est continue plus in vitam et gaudium intrare.*

Contínuament entràvem dins la vida i el plaer. Donava tant per suposat que hi havia una correlació entre la meua avidesa de saber i la seva capacitat de concedir saviesa, esperava amb tanta intensitat els seus elogis, que un bon dia vaig fer una rebequeria de criatura susceptible i beneïta.

Capmany recorda l'anècdota i dóna mostra del caràcter d'Esquerra. La futura escriptora es va sentir ferida pels comentaris del professor, que havia glossat els errors d'un treball seu sobre Shakespeare, i davant d'ell va concloure que mai més intentaria entendre un text il·lustre:

En Ramon Esquerra es va posar molt seriós, quasi enfadat.

—D'on has tret aquest orgull, noieta? Tu faràs tots els exercicis que jo t'indicaré i acceptaràs les crítiques que et faci jo o qualsevol altre sense fer tots aquests escatainejos i sobretot sense convertir en tragèdia el que no és res més que un aprenentatge.

El sermó va ser llarg i penso que força útil.⁹⁷

⁹⁶ COCA, Jordi: «Maria-Aurèlia Capmany i Farnés, una senyora entremaliada», dins *Ni àngels ni dimonis*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1983, p. 57-75, p. 61. (Reproduït a *Serra d'Or* el setembre de 1981.)

⁹⁷ CAPMANY, Maria Aurèlia: *Mala memòria*, dins *Obra completa, op. cit.*, p. 397-398.

El mateix incident és explicat en l'entrevista de Montserrat Roig, aquesta vegada posant èmfasi en la intenció pedagògica del «sermó» d'Esquerra:

–Tu m'has parlat moltes vegades que vas tenir un gran professor de literatura...

–Sí, en Ramon Esquerra.

–L'Esquerra et va orientar?

–Bé, en aquella època no es pot dir que m'orientés. Hi havia en Ramon Esquerra, en Ramon Aramon, hi havia molta gent que em podia orientar, però no era encara el temps de les influències.

–¿L'Esquerra va fer, alguna vegada, algun comentari que t'ajudés?

–En realitat, potser en Ramon Esquerra em va ajudar des del punt de vista de parar el cop, perquè els professors de l'Institut Escola estaven molt units amb nosaltres, aleshores no creien que l'ensenyament anés separat d'una educació total. Recordo, per exemple, un fet que et pot demostrar això: una feina que ens van donar a fer, un comentari d'una obra de Shakespeare. Després, el que nosaltres havíem escrit ho comentàvem a classe. A mi, em va semblar que el seu comentari era massa pejoratiu, al meu criteri, i em va ferir. Jo era una persona molt susceptible, com ho he estat sempre, i aleshores, quan em va dir: «¿Què t'ha semblat el comentari?», jo li vaig dir: «M'ha demostrat que jo no he d'escriure mai més cap comentari, perquè sóc absolutament incapaç de fer-ho». Llavors ell em va dir: «No, no, tu faràs els comentaris que jo et digui. Si ets una persona mediocre ho has d'acceptar, el món no s'acaba per això, i has d'acceptar la crítica tal com te la fan, i has d'admetre que has fet una cosa que no està bé, no és que estigui molt malament, és que és mediocre». I em deia la paraula mediocre amb tota la intenció pedagògica. Aquesta lliçó em va ser molt útil.⁹⁸

En efecte, l'alumna Maria Aurèlia va fer tots els exercicis que el seu professor li va indicar, un dels quals fins i tot va servir per establir una forta amistat amb una companya de classe, Lluïsa Miralles: «Una de les coses que ens va unir especialment va ser una feina que ens va donar Ramon Esquerra. Ens va encarregar a la Lluïsa i a mi la tasca d'omplir fitxes per a un diccionari de literatura. Ens passàvem les tardes a l'Ateneu i molt aviat ens vam acostumar a compartir-ho tot.»⁹⁹ En un altre moment Capmany parla d'aquest entusiasme que els professors demanaven als alumnes, mai la

⁹⁸ ROIG, Montserrat: «Maria Aurèlia Capmany», *op.cit.*, p. 102-103.

⁹⁹ CAPMANY, Maria Aurèlia: *Això era i no era*, *op. cit.*, p. 87.

simple adhesió per obediència: «Una discussió amb en Ramon Aramon o amb en Ramon Esquerra podia durar tota una classe.»¹⁰⁰

L'afecte i admiració de Maria Aurèlia Capmany per Ramon Esquerra són recordats per un altre mestre de l'Institut-Escola, Jordi Maragall i Noble, quan intueix que «Sembla que podia haver-hi aquella mica d'enamorament que alguns deixebles senten envers algun dels seus professors». Un enamorament vestit d'admiració que Maria Aurèlia Capmany sentiria després per Salvador Espriu.¹⁰¹ El mateix Maragall, professor de filosofia, reconeix que «Ramon Esquerra tenia raó quan aconsellava a la Maria Aurèlia que es dedicués a les lletres.»¹⁰² Perquè Capmany volia estudiar filosofia, intenció que Esquerra no podia acceptar. Al primer llibre de *Pedra de toc*, la mateixa alumna reproduceix una discussió sobre el seu futur professional mantinguda amb el professor:

En Ramon Esquerra, professor de literatura a l'Institut-Escola, s'enfadava quan jo li deia que volia fer Filosofia. I s'enfadava de veres.

–Què hi has de fer a Filosofia, tu! –cridava–. El que tu has de fer és escriure i el que t'ha d'interessar és la Literatura.

–No m'interessa la Literatura –deia jo.

–Mentida! A més, no et fiïs dels filòsofs. Només n'hi ha de dues menes i no et sabria dir quina és la pitjor. O els folls, els irremissiblement folls, o els barres, els que et parlen de la Veritat i del Bé i de la Bellesa i són capaços de contemplar cínicament totes les injustícies quotidianes.

¹⁰⁰ CAPMANY, Maria Aurèlia: «La formació literària», *op. cit.*, p. 29-33.

¹⁰¹ A *Maria Aurèlia Capmany: L'època d'una dona*, Agustí Pons comenta aquesta barreja d'enamorament i admiració de Capmany per Esquerra i, després, per Espriu (PONS, Agustí: *Maria Aurèlia Capmany: L'època d'una dona*. Barcelona: Columna, 2000.). De fet, al llibre *Això era i no era*, Capmany parla d'Espriu i recorda Esquerra: «El pensament que embolcalla el poema, el reclam de dos filòsofs que signifiquen l'entrada al món modern, l'abandó de la còmoda filosofia escolar, que tan segura està de l'adequació del pensament a la realitat, no em sorprenia perquè Espriu era un lector intermitent però ben disposat a divertir-se amb qualsevol text filosòfic. No sentia ni poc ni molt aquest esperit de venjança que domina sovint el "literat". No provenia de les aules dels filòsofs de la nostra Universitat i fins i tot s'havia permès d'utilitzar les seves dents intel·ligentment acerades per riure's d'una certa petulància del pensador a la manera orsiana. Però era un bon lector, un sorprenent, divers i meticulós lector que no posava límits a la seva curiositat. Ningú no hi hauria trobat les reticències burletes dels conreadors de la literatura, que jo havia conegut ja en el meu estimat Ramon Esquerra. No patia naturalment la ingenuïtat de creure's que l'esquema aristotèlic era l'únic existent i l'únic possible, encara que no va fer cap esforç per prescindir-ne, perquè li era prou útil i no va aportar mai ciris a l'esquerra hegeliana, ni havia entonat l'evangeli segons Luckacs, com deia en Joan Fuster.» (CAPMANY, Maria Aurèlia: *Això era i no era*, *op. cit.*, p. 146). D'altra banda, la cita del Cusano (Nicolau de Cusa) que Capmany utilitza per referir-se a Esquerra, la posa Espriu en el frontispici del seu *Final del laberint*, que ve a afirmar que «El desig del nostre intel·lecte és viure per l'intel·lecte, que és entrar contínuament més i més dins la vida i el plaer».

¹⁰² MARAGALL I NOBLE, Jordi: «Capmany i l'Institut-Escola», dins *Maria Aurèlia Capmany i Farnés, 1918-1991*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 1992, p. 16.

Però en Ramon Esquerra era mort, havia mort els últims dies de la guerra i no vaig poder-li explicar que jo tenia unes raons molt concretes per a no fer Literatura.¹⁰³

Segons la versió de *Mala memòria*, on Capmany també descriu la discussió, però bé que d'una manera menys acolorida, aquesta va ser la darrera conversa amb el professor, a la porta de la Universitat de Barcelona:

En Ramon Esquerra va desaparèixer en una de les últimes batalles de la guerra. Jo ja anava a la universitat; llavors, una universitat fosca i bombardejada. Va ser a la porta de la universitat que vam parlar per última vegada. Ell s'havia enfadat amb mi perquè li vaig dir que havia decidit estudiar filosofia.

–Filosofia filosofia? –em va dir.

–Sí.

–Per què?

–Perquè m'agrada.

–Però a tu t'agrada la literatura!

No vaig saber explicar-li per què no m'agradava estudiar literatura, per què em cansava d'estudiar tots i cada un dels homes i algunes dones que havien escrit un vers, o un tros de prosa. El pensament és una altra cosa, intentava explicar-li; és com una sola història, amb un sol argument, amb un sol punt d'arribada. No sé ben bé si li vaig explicar això o una altra cosa, el cert és que no li va agradar.

–Els filòsofs –em va dir– o són uns barruts o són uns beneïts. Però ja veig que t'han enredat.¹⁰⁴

Un altre dels alumnes que ha deixat records escrits a la memòria de l'Institut-Escola és Josep Maria Ainaud de Lasarte: «No és possible, en un breu article, recordar tots els professors de l'Institut-Escola del Parc. Però no voldríem oblidar els qui més treballaren per a instaurar nous mètodes pedagògics, conscients del caràcter experimental de la nova institució.»¹⁰⁵ Òbviament, al llistat que ofereix s'hi troba Ramon Esquerra. A més, el 1968 l'escriptor i promotor cultural Jaume Picas i Guiu (1921-1976), antic alumne de l'Institut-Escola i posteriorment mobilitzat també a

¹⁰³ CAPMANY, Maria Aurèlia: *Pedra de toc*, dins *Obra completa, op. cit.*, p. 38. En un altre lloc, Capmany afirma que «buscar el sentit de la vida era per a mi el gran tema» (COCA, Jordi: «Maria-Aurèlia Capmany i Farnés, una senyora entremaliada», *op. cit.*, p. 68.

¹⁰⁴ CAPMANY, Maria Aurèlia: *Mala memòria*, dins *Obra completa, op. cit.*, p. 398.

¹⁰⁵ AINAUD DE LASARTE, Josep Maria: «La curta història d'un centre docent», *La Vanguardia*, 11-II-1982, p. 46.

l'exèrcit republicà, va dedicar el llibre *Un gran cotxe negre* al seu pare, el poeta Josep M. Picas, així com a Jaume Pla, Rafael Borràs i, també, «a la memòria de Ramon Esquerra, professor clarivident». Aquestes magnífiques impressions que havia deixat a l'Institut-Escola són traslladables a l'Institut Francès. Arran de l'article d'Albert Manent al crític i professor, el periodista Jaime Arias, antic alumne d'aquest centre, recorda el mestratge d'Esquerra:

Ramon Esquerra, crítico eminente de anteguerra, escritor malogrado por la contienda fratricida que como él, por supuesto, no quisieron tantos miles de combatientes cuyas vidas acabaron en los frentes. Tuve a Esquerra de profesor de Literatura Española en el Lycée. Puedo atestiguar, por tanto, la exactitud del perfil humano e intelectual que ha trazado Manent. Era un maestro en el auténtico sentido de la palabra. De los que dejan huella en su alumnado. De los que no sólo enseñan, sino que incitan a la lectura y a dialogar con un libro entre manos.

Dejó uno de los incontables vacíos importantes abiertos en las filas de la cultura, al no poder exiliarse y, como otros, continuar su obra en universidades americanas. Al filo de los años, el Lycée encontraría un sucesor de equiparable categoría y sabiduría en Jordi Sarsanedas, quien, antes de doctorarse, se había distinguido entre los más brillantes alumnos pasados por aquel centro. A Sarsanedas le acaban de dedicar un libro homenaje, justo y oportuno, pues como Ramon Esquerra es persona pudorosa y, como Pla, sensible al sentido del ridículo. Mas, al poeta cuesta poder sacarlo del retraimiento.¹⁰⁶

Pel que fa a les amistats travades amb el professorat, és a l'Institut-Escola on Ramon Esquerra coneix qui serà un gran amic, el menorquí Marçal Pascuchi i Cardona (Maó, 1904-Buenos Aires, 1983). Arribat a Barcelona l'octubre de 1922 per estudiar també les carreres de Lletres i Dret, Pascuchi viurà al pis dels Esquerra durant els esdeveniments posteriors a l'alçament militar¹⁰⁷ i acabarà exiliant-se el 1938, primer a Caracas i després a Buenos Aires. Més vinculat a la política que Ramon Esquerra, Marçal Pascuchi va viure intensament tot el moviment polític i cultural de la República des que va arribar al Principat.¹⁰⁸ Després d'acabar els estudis retorna a Menorca i

¹⁰⁶ ARIAS, Jaime: «De Josep Pla a Albert Manent», *La Vanguardia*, 31-VIII-1997, p. 21.

¹⁰⁷ MANENT, Albert: «Ramon Esquerra, un *homme de lettres* de la generació de la dictadura», *op. cit.*, p. 106.

¹⁰⁸ Josep M. Quintana explica el periple vital de Marçal Pascuchi (vegeu QUINTANA, Josep M.: «Miquel Carreras i Marçal Pascuchi, testimoni d'una fidelitat», fulletó de *Quaderns d'Arxiu de la Fundació Bosch i Cardellach*, LXXI, Sabadell: Caixa de Sabadell / Ajuntament de Sabadell, 1994, en una conferència

prepara oposicions a notaries, però les abandona per tornar a Barcelona. El 1930 és professor a l'Institut Tècnic Eulàlia, després als jesuïtes de Sarrià, i el 1932 és cridat per Serra Húnter per començar a ensenyar a l'Institut-Escola com a professor complementari amb càtedra de Ciència Natural, que Pascuchi va reorientar en Ciències Socials per ensenyar als alumnes economia i ciències polítiques.¹⁰⁹ El febrer de 1932, explicava des de *La Publicitat* quin era l'ideal del nou centre que s'obria:

L'ideal de l'Institut-Escola no és «saber», sinó «educar»; no és informar, sinó formar. No és posar en l'alumne un bagatge que faci d'ell un magatzem, sinó fer d'ell un camp conreable, que doni pròpia collita. No penjar en ell idees, sinó fer que tingui idees. I que es comporti d'acord amb aquestes idees. [...] [R]ecordem la repetida observació del doctor Estalella, el seu entusiasta director, quan parla als futurs professors, que ell alligona i als qual encomana el seu fervor. El dogma feroç de l'educació antiga diu: «La lletra amb sang entra», i Maria de Maeztu l'humanitza amb aquest acabament: «...però no amb sang de l'alumne, sinó del professor».¹¹⁰

Marçal Pascuchi ja era professor complementari de la secció del Parc quan Esquerra es va incorporar al centre i, juntament amb ell, hi va continuar fins a la desfeta de la Guerra Civil. Salvador Domènech, en el seu complet estudi sobre el que va significar l'Institut-Escola, en fa referència quan esmenta la pluriactivitat docent que va ocasionar la guerra:

[E]ra normal veure l'Angeleta Ferrer portant a terme un tipus de treball manual, en Marçal Pascuchi impartint Història i Ciències Naturals, l'Anselm Rodó explicant Matemàtiques i Espanyol, en Ramon Esquerra ensenyant Francès, l'Empar Nogué feinejant a la cuina amb les noies o bé el senyor Bagué participant en l'organització d'una funció teatral.¹¹¹

pronunciada el juny de 1992.). Pascuchi, com la majoria de joves menorquins d'aleshores, explica que «la meua ignorància respecte del catalanisme i la cultura catalana era absoluta», fins que va veure un homenatge a la senyera al Palau de la Música Catalana al començament del curs 1922-23, del qual va sortir plorant d'emoció: «aquell dia vaig quedar convertit en un catalanista», un estat emotiu que immediatament es va traduir en una posició intel·lectual. El mateix any va tornar a Maó amb el propòsit de publicar-hi *Nostra Parla* –arran de la que havia vist a Barcelona–. Al curs 1922-23 també coneix un grup d'amics, idealistes i catalanistes, com l'escriptor Miquel Carreras, el llatísta Josep Vergés, l'historiador Enric Bagué, el lingüista Joan Petit, l'escriptora Pilar Escofet i l'historiador de l'art Xavier de Salas.

¹⁰⁹ *Ibid.*, p. 26-27.

¹¹⁰ PASCUCHI, Marçal: «El primer Institut-Escola de Catalunya», *La Publicitat*, 7-II-1932, p. 1-2.

¹¹¹ DOMÈNECH I DOMÈNECH, Salvador: *L'Institut-Escola de la Generalitat i el doctor Josep Estalella*, op. cit., p. 190.

Òbviament, la guerra havia plantejat molts problemes. D'una banda, el 31 d'octubre de 1936 es va comunicar l'ordre de mobilització dictada pel conseller de Cultura per a tot el personal funcionari del departament, i les mobilitzacions van ser contínues durant tot el conflicte bèl·lic. D'altra banda, el perill pels bombardeigs continuats a la ciutat feia que l'Institut-Escola fos un lloc insegur, ja que era molt a prop del port, de l'estació i veí de les casernes militars dels carrers Wellington i Comerç. Les primeres bombes van caure al Parc, que van afectar la façana principal de l'Institut-Escola, on hi havia les aules. A més, alguns dels alumnes que el 1937 van acabar el batxillerat van haver d'anar al front.¹¹²

Finalment, tot el que havia significat i bastit l'Institut-Escola va ser aniquilat el 26 de gener de 1939, el dia que les tropes de Franco van entrar a Barcelona. Tota la ciutat quedava conquerida i sotmesa a un règim especial d'ocupació, i la secció del Parc tancava les seves portes. Després es va tornar a obrir el centre, mutilat de tot allò que s'havia dut a terme i sota el nom d'Instituto Nacional de Enseñanza Media Verdaguer. Tot el que els alumnes havien après durant la República no valia, van haver de passar per un tribunal de depuració i, un cop passat, posar-se al dia amb uns cursets intensius.

Marta Mata, un d'aquests alumnes que van ser testimonis de la depuració franquista, recorda les gardènies que presidien l'entrada de l'Institut-Escola com el símbol de l'ensenyament i del desballestament del país:

Aquelles gardènies són el símbol del que va passar a tota l'escola a Catalunya. Aquelles gardènies havien estat presidint la nostra entrada, des que l'Institut Escola s'havia fundat fins al 1939. Tots els que passaven per allí, 300 nens cada dia, entrant i sortint, sabien que aquelles gardènies s'havien d'admirar i s'havien d'olorar, però no s'havien de tocar, perquè eren delicades i calia que visquessin. L'any 1939, del gener al febrer, en un mes, les gardènies havien mort, perquè el que passava a l'escola ja no era l'ensenyament de Catalunya, sinó que tot era una altra cosa que hem tingut quaranta anys seguits. [...] En definitiva, el que nosaltres, com a nens, vam poder constatar, era la destrucció de l'escola catalana.¹¹³

¹¹² Ho explica Maria Aurèlia Capmany: «Vam veure com els nostres companys se n'anaven al front. Això va ser un trencament ferotge; hem parlat poc de la guerra, però va ser molt dolorosa. Havíem estat educats per a un món democràtic, liberal, respectuós amb totes les idees de tothom i ens vam trobar amb la crisi de la guerra i de la postguerra. Va ser molt dolorós per a nosaltres, molt.» (ROIG, Montserrat: «Maria Aurèlia Capmany», *op. cit.*, p. 104)

¹¹³ ROIG, Montserrat: «Marta Mata», dins *Personatges (Segons el programa del mateix títol emès per TVE)*. Barcelona: Pòrtic, 1978 (2a ed.), p. 25-38 (p. 26).

Els mestres també van ser depurats, com la mateixa mare de Marta Mata, i molts van quedar pràcticament inhàbils per a càrrecs directius. D'altres, com Angeleta Ferrer, van ser traslladats a Madrid forçosament, i Rosa Sensat, la mare de Ferrer, va ser jubilada per força. Arreu milers de mestres van ser separats del seu lloc de treball a partir de 1939, una de les millors formes de destrucció d'aquell esperit escolar. Amb tot, després de la guerra, algunes alumnes com Marta Mata o Maria Aurèlia Capmany van provar d'ensenyar segons l'experiència que havien tingut a l'Institut-Escola. Marta Mata assegura que «La meua carrera pedagògica ha consistit, precisament, en això, a aplicar al poble [Saïfores] allò que jo havia conegut a l'escola Pere Vila, a l'Institut Escola de la Generalitat i el que la mare m'havia transmès de la seva experiència.»¹¹⁴ I Maria Aurèlia Capmany recorda que, quan va començar a treballar en una escola municipal de Badalona que des de Madrid no es tenia en compte, va tenir l'oportunitat d'«intentar de reproduir el món que havia viscut a l'Institut Escola»: «jo havia tingut uns mestres que havia admirat molt i reproduir els personatges que havien estat els meus mestres em semblava magnífic: imitar la Carme Serrallonga, en Ramon Aramon, en Ramon Esquerra, el doctor Estalella, l'Angeleta Ferrer, tot això era per a mi un ideal.»¹¹⁵ Fins i tot atribueix el seu pas per l'Institut-Escola l'orgull de ser una dona independent en ple franquisme: «jo no sentia vergonya de ser dona. Potser per l'educació que em van donar, tant familiar com l'Institut Escola, em vaig educar sense pensar que, pel fet de ser dona, mai no em privaria de fer les coses que volia fer.»¹¹⁶ I és que, malgrat tot, podia més «aquell meu entossudiment a convertir-me en una professora al més semblant possible a la Carme Serrallonga, a l'Angeleta Ferrer, a en Jordi Maragall, al meu estimat Ramon Esquerra».¹¹⁷

Pel que fa a l'Institut Francès, el director Jacques Langlade fou substituït pel geògraf Pierre Deffontaines, que va arribar a Barcelona el 6 d'octubre de 1939 i n'ocuparia el càrrec fins a 1964. Poc abans, el seu predecessor havia escrit que els centres francesos d'ensenyament rebien, de les autoritats del moment, una «tolerància tàcita, summament precària».¹¹⁸

¹¹⁴ *Ibid.*, p. 27.

¹¹⁵ ROIG, Montserrat: «Maria Aurèlia Capmany», *op. cit.*, p. 110.

¹¹⁶ *Ibid.*, p. 106.

¹¹⁷ CAPMANY, Maria Aurèlia: *Això era i no era*, *op. cit.*, p. 114.. Afegim el cas de la professora Carme Serrallonga, que el 1939 va anar a parar a l'Escola Isabel de Villena (FERRAN I PERMANYER, Mariona: *L'Escola Isabel de Villena i la seva gent, 1939-1989*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1997, p. 50.).

¹¹⁸ SANSANEDAS, Jordi: «Introducció. Monsieur Deffontaines, grand merci», dins *Memòria dels Cercles de l'Institut Francès*. Barcelona: Editorial Hacer, 1994, p. 15. Claire Pallas explica que l'Institut Francès

1.3. SITGES, BARCELONA, VILADRAU I ARTESA

Ramon Esquerra estiuejava a Sitges quan va esclatar la Guerra Civil. El matrimoni es va traslladar del carrer de Casp, 160, a la Gran Via de les Corts Catalanes, 587; és a dir, a casa de Paquita Pizà, germana de la seva dona i vídua del filòsof Joan Crexells. Aleshores, Esquerra va rebutjar el passaport que el director de l'Institut Francès li ofería, a través del cònsol de França, per poder ensenyar en una universitat francesa, ja que no volgué deixar la família, i va continuar donant classes a Barcelona.¹¹⁹

Malgrat tot, volia fugir d'Espanya i donar classes als Estats Units. De la carta amb data del 18 de febrer de 1937 de Guy B. Colburn, responsable de l'Office of the Secretary-Treasurer, s'entén que Esquerra havia demanat al Fresno State College de Califòrnia una plaça per ensenyar-hi literatura hispànica. Colburn respon que ho tindrà en compte i li remet una altra adreça on pot provar sort: l'Instituto de las Españas, a la Universitat de Colúmbia, Nova York:

Feb. 18. 1937

Prof. Ramón Esquerra
Barcelona

My dear Sir,

I was much interested in your letter and shall keep it on file. If I hear of a college or university which has an opening for a teacher of your qualifications I shall let you know.

Perhaps you would do well to send a similar letter to

Instituto de las Españas
Columbia University
New York, N.Y.

de Barcelona va ser a partir de 1945 un «îlot de culture, un refuge pour les artistes et les intellectuels» catalans, un centre que sota la direcció de Pierre Deffontaines entenia la identitat nacional catalana com un important patrimoni cultural que calia conservar durant el franquisme (PALLAS, Claire: «L'Identité culturelle catalane sous le franquisme. Le rôle de l'Institut Français de Barcelone (1945-1953)», dins AYMES, J.R.; SALAÜN, S. (coords.): *Le Métissage culturel en Espagne*. París: Presses de la Sorbone Nouvelle, 2001, p. 303-311.).

¹¹⁹ Joan Esquerra s'inclina a pensar que va ser el mateix cònsol francès qui li va donar directament el passaport.

They are in touch with opportunities in the eastern part of the limited states.

It is needless to say that the lovers of Spain and Spanish culture are sorely grieved because of the civil war and long for a peace that will mean cooperation and progress in that land of noble traditions.

Very truly yours

Guy B. Colburn

El mateix mes de febrer de 1937, s'ordenava la incorporació de les quintes de 1932, 33, 34, 35 i 36, però Esquerra es queda a Barcelona durant un any més. Durant aquest mesos, Esquerra va treballar amb el seu amic Marçal Pascuchi com a economista sota les ordres de Josep Terradellas, aleshores conseller en cap de la Generalitat de Catalunya. El març de 1937, just quan les tropes franquistes ja disposaven d'artilleria i aviació gràcies al suport d'Itàlia i d'Alemanya i començaven a llançar els primers atacs aeris a Barcelona, Tarradellas havia ofert a Pascuchi dirigir una oficina amb l'objectiu de reconstruir econòmicament el país quan hi hagués la postguerra. Primer li va oferir un despatx on Tarradellas solia refugiar-se, però més endavant li va donar un pis al carrer Muntaner amb un majordom que li feia d'intendent i un grup d'economistes:

Això ho va fer i vull recordar aquí que entre aquests economistes hi havia Lluís Bertran, que després s'ha distingit molt, Ramon Esquerra, un home amb molt d'enteniment, catalanista i bon escriptor i alguns altres. L'Oficina es digué "Oficina d'estudis de reconstrucció econòmica de postguerra". La base era crear, a la vegada que es feien estudis, l'arxiu de la reconstrucció econòmica. Aquest arxiu el dirigí el bibliotecari de l'Institut-Escola i, per primera vegada, es féu amb el mètode d'ordenació racional. El primer llibre que férem fou un volum de tres-centes pàgines intítulat *Municipalització de la propietat privada*. Encarregat per Josep Tarradellas, era una diatriba ferotge en contra de la municipalització.¹²⁰

Finalment Pascuchi ho va haver de reduir a un discurs que Tarradellas va llegir al Parlament atacant els projectes socialistes de municipalització: «No cal dir que la pitada fou una de les més sorolloses que es recorden a la història d'aquell

¹²⁰ Citat a QUINTANA, Josep M.: «Miquel Carreras i Marçal Pascuchi, testimoni d'una fidelitat», *op. cit.*, p. 28.

Parlament.»¹²¹ A Ramon Esquerra aquesta feina d'economista li va servir per cobrar uns diners, tal com recorda Pascuchi: «Durant els mesos següents, en Tarradellas no em demanà res més, però, això sí, enviava regularment els sous del personal i nosaltres aprofitàrem per a recollir tot el que s'havia escrit, de la primera [guerra] mundial ençà, sobre reconstrucció de la vivenda, sobre problemes dels desplaçats... Aquests foren els nostres darrers treballs.»¹²²

Esquerra, doncs, continuarà fent vida a Barcelona fins al 17 de març de 1938, fatídic dia en què la ciutat va patir un gran bombardeig llançat gratuïtament contra la població. Una de les bombes va caure al pis on vivia i es va emportar l'hel·lenista i membre de l'Institut d'Estudis Catalans Lluís Segalà, antic professor d'Esquerra a la universitat. Així mateix, el projectil va ensorrar la biblioteca i bona part dels papers d'Esquerra que avui trobem a faltar. Maurici Serrahima recorda en una de les seves memòries la traumàtica impressió que va fer als veïns la bomba que literalment va migpartir la casa:

Un dels que s'hi van trobar va ser el meu amic Ramon Esquerra, professor de l'Institut-Escola i home d'un alt nivell intel·lectual i d'una gran sensibilitat. Tot i que no en va morir ningú de casa d'ell, mai no va poder superar del tot la impressió que allò li va produir; i encara era un home sense defensa quan, molt aviat, el van enviar cap al front. Poc temps després, per la seva muller, Núria Pizà –o per la seva cunyada Pilar–, vaig saber que era cap a Artesa de Segre i que l'havien ferit. Però, a partir

¹²¹ *Ibid.*, p. 28.

¹²² *Ibid.*, p. 29. El periple de Marçal Pascuchi va continuar d'una manera ben diferent al de Ramon Esquerra. Al cap d'uns mesos el cridarien a files per anar al front de l'Ebre, però va aconseguir que el declarassin inútil i el 1938 aconseguia un passaport per sortir d'Espanya, exili que es va perllongar durant més de trenta anys. El 1938 va sortir cap a l'exili, primer a Caracas, on més tard guanyaria una càtedra de Sociologia a la Universitat. Tanmateix, va abandonar la càtedra per traslladar-se finalment a Buenos Aires, on, convidat per un altre exiliat menorquí, Faustí Sintès, passaria a dirigir el servei d'estudis i de publicacions de la CHADE (Compañía Hispano Argentina de Electricidad), de la qual era president Francesc Cambó. Sociologia, documentació i relacions sociolaborals van constituir el camp fonamental de treball de Pascuchi, de qui cal destacar, a més de diverses obres específiques en la seva especialitat – com *Política de Salarios*, publicada per Editorial Sudamericana de Buenos Aires el 1957, i *Índice sistemático de política social*, publicada per SEGBA el 1971–, un important nombre d'articles periodístics, un assaig sobre Josep Miquel Guàrdia, així com també la correspondència d'aquest amb els prohoms de la Renaixença que va publicar a la *Revista de Menorca* el 1983 sota el títol de *Josep Miquel Guàrdia i la Renaixença catalana*. També va escriure un assaig encara inèdit titulat *Esbós d'una psicologia de castellans i catalans*, on segons Quintana «aboca tota la seva condició de sociòleg perspicaç» (*Ibid.*, p. 12). Pascuchi va tornar a Espanya a principis dels anys setanta i va compaginar la seva vida entre els dos continents: passava l'hivern a Buenos Aires i l'estiu a Maó, a la seva finca de Binissaida, fins a la seva mort el 1983.

d'aquestes noves, no se'n va saber mai més res... Era una gran persona i un gran amic meu, la pèrdua del qual em va dolre molt. A mi i a tots els qui el coneixien.¹²³

La bomba devia provocar estralls tant en l'ànim com en la salut d'Esquerra. Després de baixar per la runa, la família va fugir a Sarrià, on passaren pocs dies, ja que el dia 23 es van instal·lar en una torre de Viladrau, propietat també de Paquita Pizà.¹²⁴ Joan Esquerra explica que, un cop es va enfonsar el seu pis, el xofer del boxador Paulino Estudell es va oferir per portar-los en cotxe i que en un control a Granollers els van fer parar. Afortunadament, com que el conductor va dir que era el xofer del famós boxador, els homes del control es van quadrar i els van deixar passar de seguida.

El mes següent, l'abril de 1938, van ser cridats a files els homes de quaranta a divuit anys per atacar l'Ebre, però Esquerra va continuar camuflat al poble treballant cada dia al Servei d'Arxius que Agustí Duran i Sanpere havia muntat en algunes cases del municipi, després d'emportar-se gran part de la documentació de l'Arxiu Reial de Barcelona per resguardar-la de les bombes i, també, dels actes de vandalisme antireligiós que s'havien desfermat des del juliol de 1936.¹²⁵ Precisament, ja el 9 de desembre de 1936 la casa Vídua Crexells –tal com s'anomena avui dia– havia estat oferta per la propietària com una de les tres cases-refugi de què disposava la Secció d'Arxius per guardar-hi el material, encara que finalment es decidí que s'utilitzaria només com a habitatge del personal que custodiava els arxius.¹²⁶ Aquest personal va ser la família Esquerra.

Abans, però, durant tot el 1937, l'any en què la família encara vivia a Barcelona, Esquerra va continuar cartejant-se amb diverses universitats nord-americanes per aconseguir una plaça de professor als Estats Units. Després de l'intent amb el Fresno

¹²³ SERRAHIMA, Maurici: *Memòries de la guerra i de l'exili, II. 1938-1940*. Barcelona: Edicions 62, 1981, p. 42. Tanmateix,, cal dir que a Esquerra no el van enviar «molt aviat» al front, tal com diu Serrahima, sinó que es va incorporar a files un cop acabada la batalla de l'Ebre.

¹²⁴ MANENT, Albert: «Ramon Esquerra, un *homme de lettres* de la generació de la dictadura», *op. cit.*, p. 111.

¹²⁵ Segons Albert Manent, «com que físicament semblava molt més gran, Esquerra no s'havia presentat per anar al front, quan cridaren la seva lleva» (*Ibid.*, p. 110.).

¹²⁶ Per a més informació sobre el periple dels arxius durant aquest període, vegeu ZAMORA I ESCALA, Jaume Enric: «El salvament dels arxius catalans durant la Guerra Civil espanyola (1936-1939)», *Lligall. Revista Catalana d'Arxivística*, núm. 16, Associació d'Arxiviers de Catalunya, 2000, p. 85-151. Eulàlia Duran i Grau escriu una semblança biogràfica sobre el seu pare, que considera «en primer lloc, un historiador humanista, i en segon lloc, un definidor i un propagador de polítiques culturals». Eulàlia Duran recorda que «Les explicacions del pare respecte a l'activitat d'aquells anys tenien sempre un to irònic i èpic, i les anècdotes eren infinites, anècdotes que denoten un entusiasme col·lectiu, tot i que sovint el risc fou molt gran.» (DURAN I GRAU, Eulàlia: *Agustí Duran i Sanpere: Semblança biogràfica. Conferència pronunciada davant el Ple de l'Institut d'Estudis Catalans el dia 20 de desembre de 1999*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2000, p. 7.)

State College, va seguir la Universitat de Califòrnia, a Berkeley. El 10 de setembre rebia notícies de Franck Louis Schoell (1889-1982), especialista en història contemporània i dels Estats Units probablement en relació amb la universitat californiana.¹²⁷ Schoell va reenviar a Esquerra una carta del 20 d'agost en què Rudolph Schevill (1874-1946), del Departament d'Espanyol i Portuguès i autor d'estudis sobre Cervantes i de l'edat d'or espanyola, nomena les universitats susceptibles a noves nominacions per a professors.¹²⁸ Tot seguit, Schoell afegeix una nota, en francès, on fa referència al professor Stephen Duggan (1870-1950)¹²⁹ i l'anima a escriure a les quatre adreces que Schevill dona: Universitat de Colúmbia, de Pensilvània, de Chicago i de Wisconsin. També agraeix la carta d'Esquerra del 26 d'agost, de la qual no en sabem res:

Voici la réponse de M. Schevill, qui confirme celle de Duggan: les universités [n'autorisent] que dans un avenir imprécis une augmentation de ressources permettant des nominations nouvelles. Vous pourriez écrire à les 4 adresses données par Schevill. Mais je ne connais pas ces messieurs. Merci de votre carte du 26.VIII, que j'ai bien reçue.

Esquerra ho devia intentar amb totes les adreces recomanades, però no sabem si va rebre cap resposta.

Sí que es conserva una carta, amb data de l'11 d'octubre, d'Edgar J. Fisher, Assistant Director de l'Institute of International Education de Nova York, que també fa

¹²⁷ Schoell va ser professor de diverses universitats nord-americanes i va escriure llibres on abordava temàtiques del país, com *La Question des noirs aux États-Unis* (1923), *U.S.A. du côté des blancs et du côté des noirs* (1929) i una *Histoire des États-Unis* (1965), que es reedita sovint. També és autor d'assajos sobre *Les Mythologistes italiens de la Renaissance et la poésie élisabéthaine* (1924), *L'Humanisme continental en Angleterre à la fin de la Renaissance* (1926), *La Langue française dans le monde* (1936) o el *Patrimoine polonais* (1944). Així mateix, és traductor al francès d'escriptors alemanys, anglesos i polonesos.

¹²⁸ Després del seu pas per la Sorbona de París, la Central de Madrid i la Universitat de Yale, Rudolph Schevill va ensenyar llengua castellana durant trenta-cinc anys a la Universitat de Califòrnia. Considerat un dels hispanistes més importants del món anglosaxó, va publicar *The Dramatic Art of Lope de Vega* (1918), *Life of Cervantes* (1919) o els divuit volums de les *Obras completas de Cervantes* (1914-1941). El 1942 la Hispanic Society of America el va premiar amb la Medal of Arts in Literature.

¹²⁹ Stephen Duggan havia estat professor de ciències polítiques al College of the City of New York i, des del febrer de 1919, director de l'Institute of International Education. Aquest càrrec el va fer viatjar en qualitat de conferenciant per les universitats més importants dels Estats Units, Europa, Sud-Amèrica i Àsia. En reconeixement per la seva tasca, que advocava per una cultura internacional, va rebre multitud de premis a Nord-amèrica i condecoracions de diversos governs europeus. A més de les col·laboracions a la premsa americana, algunes de les seves obres, que versen sobre afers exteriors i relacions d'educació internacional, són «The Eastern Question, a Study in Diplomacy» (1902), *A Student's Textbook in the History of Education* (1916), *The League of Nations, The Principle and the Practice* (1920) i *The Two Americas, An Interpretation* (1933).

referència al Dr. Duggan. Malgrat les bones paraules de Fischer, la conclusió tampoc és gaire esperançadora, ja que hi ha molta demanda de places:

October 11, 1937

Dr. Raymond Esquerra
Institut Français de Barcelone
Provenza 325
Barcelona, Spain

Dear Dr. Esquerra:

Dr. Duggan has referred to me your letter stating that you would like to secure a post at a college or university in this country. I shall be very glad indeed to add your name to our list of men from Spain who are available for teaching positions. Unfortunately, there are many more requests for positions than there are positions so I can not be as hopeful as I should like to be concerning the possibility of placing you but we shall be glad to do our best.

Dr. Francis L. Schoell sent Dr. Duggan a fine letter about you and inclosed your curriculum vitae. I think, therefore, that we have all the information concerning your training and experience that is necessary and, if an opportunity for you should come to our attention, we shall get in touch with you immediately.

Sincerely yours

Edgar J. Fischer
Assistant Director

Durant aquest temps, mentre cercava una fugida al continent americà que l'allunyés de la guerra, Esquerra no havia deixat d'interessar-se en general per les arts, la cultura i l'intel·lectualisme de l'època. Així, abans del periple que el portà a Viladrau, Esquerra encara rebia una carta, amb data del 21 de gener de 1938, de Jacques Viénot (1893-1959), director de Porza, que li demanava un currículum per ser admès en aquesta «Association Artistique et Intellectuelle Internationale» que denunciava els règims totalitaristes i defensava un humanisme europeu amb el contacte entre artistes i intel·lectuals d'arreu del continent. Viénot esdevindria una de la grans figures del moviment de l'*Esthétique industrielle*, és a dir, del disseny industrial que

ambicionava millorar la qualitat visual dels productes. A més, havia publicat al començament de la Segona Guerra Mundial *La République des Arts*, obra on exposava les seves idees, i després d'haver editat llibres d'art durant la guerra va perllongar els intercanvis pluridisciplinaris de Porza a la revista *Art Present*.¹³⁰ No tenim constància que Esquerra participés en cap d'aquests projectes, però en la seva carta Viénot anunciava que, en cas de constituir una secció Porza al país, el crític català s'ocuparia de la Secció Francesa, com a membre corresponsal, amb les mateixes condicions que els membres actius:

Paris, le 21 Janvier 1938

Monsieur Ramon ESQUERRA
Institut Français
Provenza 325
BARCELONE (ESPAGNE)

Monsieur,

Comme vous avez bien voulu me le demander, je vous adresse ci-inclus quelques renseignements concernant l'Association PORZA.

Les documents ci-inclus vous donneront tous renseignements utiles, en particulier en ce qui concerne les conditions d'admission, et vous documenteront sur l'activité de notre Groupement.

Je serais très heureux que cette activité retienne votre attention et que vous ayez le désir de vous joindre à notre association qui s'efforce de favoriser les relations entre artistes et intellectuels et d'étendre ces relations sur le plan international.

En attendant qu'une Section PORZA puisse être régulièrement constituée dans votre pays, nous vous offrons de faire partie de la Section Française, comme membre correspondant, aux mêmes conditions que les membres Actifs.

Si, comme je l'espère, vous avez l'intention de vous joindre à nous, je vous serais reconnaissant de bien vouloir me retourner, remplie par vos soins, la demande d'admission ci-jointe, en indiquant tous vos titres, oeuvres réalisées, etc... et en général, en me donnant des renseignements aussi complets que possible sur vous-même.

¹³⁰ Per a més informació sobre l'associació PORZA i Jacques Viénot, vegeu: LE BŒUF, Jocelyne: *Jacques Viénot (1893-1959): Pionnier de l'esthétique industrielle en France*. Rennes: Presses Universitaires de Rennes, 2006.

Je vous prie de croire, en attendant, à mes sentiments très distingués et les meilleurs.

Le Président:

J. Viénot

Poc abans d'emportar-se dona i fills cap al Montseny, el 16 de febrer de 1938 Esquerra va renunciar al càrrec de professor complementari de l'Institut-Escola. De fet, el 31 de desembre de 1937 és l'última vegada que signa la nòmina –de 666,6 pessetes mensuals– com a personal adscrit a la secció del Parc, ja que el 31 de gener de 1938 el seu nom encara és a la nòmina, però ja no està signada –dels altres empleats, tampoc signa el professor eventual Joaquim Sánchez Pastor.

Un cop a Viladrau treballant al Servei d'Arxius de Duran i Sanpere, el *modus vivendi* canvia i la correspondència es multiplica. De ben segur la bomba que va caure damunt el pis de la Gran Via s'havia emportat gran part dels papers, entre ells la majoria de cartes anteriors al març de 1938. Malgrat tot, a partir d'aquesta data es conserva prou informació sobre els projectes literaris que tenia amb l'editorial Apolo, el corrent de simpatia que es va establir amb Emili Pascual, director de l'editorial, i les persones que, horroritzats com ell, veien passar el conflicte bèl·lic des del poble osonenc. Van ser moltes les famílies barcelonines que van decidir refugiar-s'hi arran de l'aixecament militar de 1936 i el següent desfermament revolucionari. Tal com, segons Albert Manent, afirmava J.V. Foix, en aquells moments d'alçament i revolució a la rera guarda havia aparegut el «subhome». Albert Manent, que ja era al poble amb tota la família la tardor de 1936, assegura que «a Viladrau hi havia dotzenes de famílies barcelonines, refugiades i més o menys perseguides per catòliques, de dreta, etc.», i descriu l'ambient que hi va viure de nen.¹³¹ Recorda, per exemple, que la primeria d'agost de 1936 el seu pare va ser cridat davant d'un comitè de responsabilitats polítiques, segurament fruit d'una denúncia ja que, tot i escadusser, Maria Manent era col·laborador, com Ramon Esquerra, del diari catòlic *El Matí* i, més freqüentment, del diari de la Lliga, *La Veu de Catalunya*. Albert Manent també recorda els aliments de què disposaven a Viladrau:

¹³¹ MANENT, Albert: *De 1936 a 1975: Estudis sobre la guerra civil i el franquisme*. Barcelona: PAM, 1999, p. 11-12.

Menjàvem sovint moniatos i remolatxes fregits, que en aquell temps eren una bona menja. Els joves bevíem llet i ens reservaven algun tall. Per això els grans de casa més d'un dia s'havien quedat amb gana. Sort que cada mes, des de l'agost de 1938, rebíem paquets de menjar d'un grups d'escriptors anglesos, entre els quals T.S. Eliot i Stephen Spender, que el meu avi anava a recollir amb unes alforges a Barcelona. Hi havia carn congelada argentina, llet de pot, cacau, malta, sucre, etc. A darrera hora va arribar un paquet de queviures d'Antoni Fabra Ribas, antic dirigent del PSOE, cooperativista, mig reusenc i amic del meu avi.¹³²

Alguns vespres, els Esquerra anaven a Ca l'Herbolari, una esplèndida casa senyorial de quatre pisos que Jaume Bofill i Ferro havia llogat a l'estiu i on hi havien passat les vacances les famílies de Carles Riba, de Josep Obiols o els Pàniker. A més, Ca l'Herbolari gaudia d'un gran parc, amb avets i arbres exòtics i un bosc, anomenat la Baga. És en aquest paratge idíl·lic on Esquerra hauria fet tertúlia en plena guerra amb personatges com el mateix Bofill i Ferro o Marià Manent, que va ajudar la família i del qual es conserva una carta adreçada a Ramon Esquerra, amb data del 22 d'abril de 1938, on li demana el següent:

Amic Esquerra:

Acabo de rebre una carta de l'impressor de la meva antologia anglesa: em demana que vagi a Barcelona per signar els exemplars en paper de fil. Feu-me la mercè de preguntar al Sr. Duran i Gispert si tindria manera de fer-los recollir a la Residència d'Estudiants i de fer-me'ls portar en un dels pròxims viatges. En cas afirmatiu, feu el favor de donar al Sr. Duran i Gispert l'adjunta lletra per a l'Administrador de la Residència. Gràcies per tot.

Vostre devotíssim

Marià Manent

¹³² En efecte, gràcies a la recaptada de diners que el catalanòfil John Langdon-Davies va fer entre escriptors anglesos, des del setembre de 1938 fins a la fi de la guerra, almenys deu escriptors catalans rebien paquets de queviures. Eren Joaquim Ruyra, López-Picó, Riba, Josep Farran i Mayoral, Lleonart, Junoy, Josep Obiols, Jaume Bofill i Ferro, Sánchez-Juan i Marià Manent, i potser Feliu Elies. Albert Manent també recorda que a l'hivern la temperatura arribava als dotze sota zero (*Ibid.*, p. 108-109.).

En principi, a partir del març Esquerra ja és a Viladrau, però quan Manent escriu la carta, a finals d'abril, no deu tenir notícia encara de la sort dels Esquerra, o potser Ramon Esquerra és encara a Barcelona. De tota manera, hi ha una altra carta, escrita en francès, amb data del 25 d'abril i que ja és enviada a l'adreça de la «Sra. Vídua Crexells / Passeig Bofill i Mates / Viladrau (per Balanyer)». El remitent, D. Folch, de qui no n'hem trobat dades, diu que ha donat records de part d'Esquerra a Madame Dufort i a Monsieur Gaillard, potser professors de l'Institut Francès de Barcelona.¹³³ També l'informa que el director d'aques centre, Jacques Langlade, s'interessa per la seva sort i li dona l'adreça perquè l'escrigui:

Cher Monsieur

J'ai été heureuse d'avoir de vos nouvelles et j'espère que, malgré tous les inconvénients dus au manque d'aliments ou de lumière (nous les connaissons aussi, et par dessus le marché nous sommes souvent privés d'eau), la calme de la campagne en Tordera pas à exercer sur vous et votre famille son effet sédatif. J'ai transmis vos souvenirs à Madame Dufort et à Monsieur Gaillard, qui m'ont chargés de joindre aux mieux leurs souhaits de prompt rétablissement. Monsieur Langlade, auquel l'avais écrit ce qui vous était arrivé, s'est également beaucoup intéressé à votre sort et me demande de vos nouvelles. Voici son adresse, elle est simple: «M. J. Langlade – Directeur de l'Institut Français de Barcelone – à Espaly – (Haute-Loire).»

Veuillez me rappeler au bon souvenir de Madame Esquerra, et lui dire combien je désire que la santé de toute la famille se rétablisse promptement et complètement. Recevez, cher Monsieur, l'assurance de mes sentiments les meilleurs.

D. Folch

Encara l'abril, Esquerra rebia una altra carta, en què manca el darrer full i la firma del remitent. L'autor està content de rebre «la teva carta» i parla de la salut i l'esfondrament de la casa. Probablement es tracta d'una de les darreres cartes de Marçal Pascuchi abans d'exiliar-se, escrivint des del despatx on tots dos havien treballat fent estudis econòmics per a la Generalitat:

¹³³ Un d'ells és probablement Georges Gaillard (1900-1967), historiador de l'art, professor a l'Institut Francès de Barcelona i successor d'Élie Lambert en la seva càtedra de la Sorbona. Especialista en l'estudi de l'escultura i l'arquitectura romàniques, va escriure *Premiers essais de sculpture monumentale en Catalogne aux Xe et XIe siècles* (1938). Així mateix, va ser membre corresponent de l'Institut d'Estudis Catalans des de 1948.

Barcelona, 9-IV-38

Ramon Esquerra

Molt car; m'ha alegrat rebre la teva carta. Comprovo que has trobat la millor manera d'atendre la teva salut, sobretot després de l'esfondrament de la nostra casa. T'haurem d'envejar, Ramon. Ací les angúnies creixen, la son minva, i quan no tenim bony tenim forat en l'ordre de coses familiars. Jo, però, continuo fent fitxes, segons l'estil socràtic del viure: aprendre alguns sons nous de flauta fins a darrera hora.

Ací, al pis, m'he quedat per fi absolutament sol. Avui, quan ja no hi quedava cap moble, ni cap haver, fora dels del meu despatx, se n'acaben d'endur les prestatgeries de la sala del davant. I sospito que aviat hauré d'entregar tot el que jo tinc. Avui, a la 1, he d'anar a veure el patró. Ahir em va fer donar ordres serioses sobre l'assistència del personal, se'm va cridar al seu despatx. Sospito que l'Irla li ha tornat a demanar (sé que ho ha fet altres vegades) el pis; i, és clar, ja no hi ha manera de refutar el seu argument.

On anirem? No tenim casa ni fogar. A casa de la meva germana hi han anat ja els meus pares; jo espero, encara, poder trobar un lloc més propici a la conservació del calor normal de les...

Les referències a la salut d'Esquerra apareixen en d'altres ocasions. A més del xoc traumàtic, és molt probable que la bomba que va esfondrar part del pis de la vídua Crexells l'afectés físicament d'alguna manera, però també és cert que a l'abril van ser cridats a files els homes de quaranta a divuit anys per atacar l'Ebre. Esquerra deuria al·legar raons de salut i així justificar la seva absència, amagant-se tot seguit a Viladrau.¹³⁴ L'editor Emili Pascual en una de les cartes també es preocupa per la recuperació d'Esquerra: «Celebro que la seva salut vagi millorant i desitjo que prompte estigui restablert del tot.»¹³⁵

Ja al mes de maig, Marià Manent va apuntar notes sobre Esquerra en el seu dietari de guerra, *El vel de Maia*:

¹³⁴ Esquerra seguia l'evolució de la guerra i les noves incorporacions a files, com ho demostren els retalls del diari *La Vanguardia* que cobrien els esdeveniments del conflicte bèl·lic.

¹³⁵ Carta del 4 d'abril de 1938.

Treballa força en el Coleridge (*Macbeth*). Al poble parlo amb en Ramon Esquerra. Hi ha grans núvols blancs sobre el verd del Montseny. «Paisatge truculent», deia el meu amic. Jo diria: «Paisatge magnífic».¹³⁶

A través de Manent, Esquerra es mostra com un home més aviat optimista pel que fa a la fi de la guerra: «Al poble parlo amb Ramon Esquerra: creu que la guerra s'acabarà aquest estiu.»¹³⁷ I a mitjan estiu, cinc dies després de l'inici de la Batalla de l'Ebre:

A la tarda baixo al poble, després de posar en net el pròleg del llibre de Pater. És el dia que ha fet més calor de tot l'estiu: a la tarda 27 graus a l'ombra. Parlo amb en Mirambell i l'Esquerra. Creuen que per Nadal hi haurà pau.¹³⁸

La nit del 15 de novembre de 1938 va finalitzar la Batalla de l'Ebre, encara no hi havia pau i, abans del Nadal, el 12 de desembre de 1938, Ramon Esquerra es va incorporar finalment a l'exèrcit. La seva dona volia que continués ocult, però Esquerra creia, un cop més, que la guerra s'acabava.¹³⁹ En el seu darrer acte de fidelitat a la República el van enviar a Salou, a la Divisió Número 11, Brigada Número 100, primer batalló, tercera companyia, a les forces comandades pel «general» Líster.

Un cop al centre d'instrucció de Salou, el 13 de desembre Esquerra envià una carta al seu pare, quan encara esperava la destinació definitiva:

Estimat Pare:

Després d'un viatge de gairebé dotze hores de f.c. en un vagó de càrrega ple amb un centenar de persones que s'empenyen, es barallaven i renegaven contínuament, he arribat a aquest centre d'instrucció, on, segons sembla, passarem alguns dies d'entrenament i de preparació en espera de la destinació definitiva. El temps és magnífic i la mar encara fa ganes de ficar-s'hi. Veurem com anirà tot això. De moment em penso que podrem anar aprofitant els recursos del país i que trobaré vi i avellanes i

¹³⁶ Nota del 17 de maig de 1938, a *El vel de Maia. Dietari de la guerra civil (1936-39)*. Barcelona: Destino, 1975, p. 183.

¹³⁷ Nota del 10 de juliol de 1938, a *Ibid.*, p. 189.

¹³⁸ Nota del 30 de juliol de 1938, a *Ibid.*, p. 192.

¹³⁹ Pere Esquerra creu que Ramon Esquerra es va presentar al front per una qüestió de moral i, probablement, empès pel seu pare. Per la seva part, Joan Esquerra recorda el seu pare portant-lo a collibè per Viladrau. Sens dubte la gent del poble se l'estimava i, quan va ser cridat a files, li van oferir amagar-se a la vila, oferta que va rebutjar, insistint que la guerra s'acabaria ben aviat.

alguna taronja per anar *aliviant* l'estómac, tot i que la qüestió del menjar no està pas malament. Em penso que tot plegat serà qüestió d'anar-se aclimatant a aquesta nova vida.

La gent d'aquí, comissaris i companys, són molt trempats. Ja és molt que siguin ben diferents dels oficials de l'antic exèrcit, autoritaris i rutinaris que eren. Tenen ara una voluntat de comprensió i un sentiment de companyonia que els fa altament simpàtics.

Ja li aniré explicant totes les incidències de la vida guerrera meva. Vostè miri que a la Núria i als nanos no els falti res i escrigui quan vulgui. Jo faré tots els possibles per a què no li faltin notícies meves i que estiguin al corrent de tots els avatars d'aquesta experiència, nova, que les necessitats actuals del país imposen a tots els ciutadans.

Records a tothom que conegui i que li pregunti per mi. Una abraçada ben cordial del seu fill que no l'oblida.

R.

Tres dies més tard, li tornava a enviar una carta i assegurava que pensava «escriure un llibre com a resultat d'aquesta experiència». Intenció, frustrada, que probablement hauria significat un testimoni més de l'*homme de lettres* davant la guerra, la derrota i potser l'exili. Ho suggereix també Maurici Serrahima molt més tard, el 1972, en una crítica al llibre *Records de la darrera carlinada*, de Marian Vayreda, amb el comentari d'un passatge amb escenes bèl·liques en què es reflecteix l'amarga sensació del vençut: «Si Ramon Esquerra, gran amic i gran persona, hagués pogut continuar l'obra literària que havia emprès amb tant d'encert, qui sap si ens hauria pogut contar alguna cosa d'aquesta mena. Ho dic perquè també va viure una guerra.»¹⁴⁰ A la carta, Esquerra fa el cor fort i es torna a mostrar optimista:

Estimat Pare:

La meva vida segueix el seu curs normal. Ens dediquem copiosament a fer exercici; tirem de tant en tant i comencem a entrenar-nos a la tasca de dormir a terra. Penso que la tècnica d'això darrer arribaré a dominar-la ben aviat. De moment, però, sóc

¹⁴⁰ SERRAHIMA, Maurici: *Dotze mestres*. Barcelona: Destino, 1972, p. 93.

usufructuari d'un somier que em permet de no tenir que emprar la persiana que fins ara venia utilitzant.

L'estada aquí pot durar hores, dies, setmanes o mesos. De moment anem fent i mirem de completar amb avellanes i taronges la necessitat de menjar confortablement després de l'exercici quotidià.

Les possibilitats alimentàries del país són més aviat reduïdes. Ja li dic quines coses ens proporciona. Però estic cercant endebades unes miques d'oli per tal de poder amanir algun trosset de pa per a berenar i esmorzar. Mancar no em manquen sinó aquelles coses més íntimes i personals: la família tota. Però això ja és cosa inevitable i crec que V. farà pels meus tot el que podrà. Mentrestant no pateixi per mi. Estic molt animat i força optimista. Fins i tot penso escriure un llibre com a resultat d'aquesta experiència.

El que em calen són sabates, unes calces de pana, un capot-manta, una boina (ja sap que tinc el cap més gros que V.) i mitjons i samarretes gruixuts. "Ítem más" una bona camisa reglamentària amb butxaques. De menjar miri si em pot trobar una mica de xocolata i, més endavant llet condensada o sucre pel cafè-malta del matí. Però el que més pressa corre és la cosa indumentària i la cantimplora de llauna o alumini. Pot enviar-ho a través de la Delegació de la 11^a Divisió, carrer de Londres 261. Si són com els d'aquí seran gent amabilíssima i molt trempada.

No pateixi per mi encara que les lletres tardin a arribar. Serà culpa del correu. L'abraça ben fortament el seu fill que no l'oblida.

R.

Albert Manent informa de la darrera carta des del centre d'instrucció, el 20 de desembre de 1938, on s'autocensurava i planyia que no li arribessin les cartes de la dona. Tal com informa Maurici Serrahima a *Del passat quan era present* i a *Dotze mestres*, Esquerra va ser ferit i «va morir en la retirada del 1938, pels voltants d'Artesa de Segre».¹⁴¹ A partir d'aquí no se'n va saber mai més res. Sense respectar cap treva nadalenca,¹⁴² el dia 23 havia començat l'ofensiva final sobre Catalunya al front d'Aragó i el 31 de desembre de 1938 *La Publicitat* reportava que «continua aferrissadament la

¹⁴¹ *Ibid.*, p.93.

¹⁴² «Ni unauplicada treva nadalenca va retardar per uns dies l'ofensiva sobre Catalunya. Fou un Nadal cruent, sobretot a les Garrigues, preludi d'unes setmanes plenes de pànic. Successivament anrien caient – com es deia aleshores– pobles i ciutats: Tarragona i Reus el 15 de gener, Barcelona el 26 i Vic el primer de febrer; el dia 4 fóra Girona i l'endemà la Seu d'Urgell, el 7 Figueres i el 9 tot Catalunya restava ocupada.» (MANENT I SEGIMON, Albert; RAVENTÓS I GIRALT, Josep: *L'església clandestina a Catalunya durant la guerra civil (1936-1939)*. Barcelona: PAM, 1984, p. 232-233)

batalla a tot al llarg del Segre», deduint que la batalla es desplaçaria a la zona d'Agramunt.¹⁴³ Si bé no hi ha cap testimoni que el veiés morir, a la retirada cap a Lleida, entre desembre i gener, continuaven morint soldats republicans i un d'ells devia ser Ramon Esquerra. Finia així la vida, amb vint-i-nou anys acabats de fer, d'una gran promesa intel·lectual. Deixava també una dona joveníssima i dos fills petits, que haurien de patir sols les penalitats de la postguerra. En la vigília de Nadal, Marià Manent visitava la seva família i en va deixar una nota al dietari:

A la tarda vaig una estona a casa d'en Ramon Esquerra. Ell és a Salou o al front; la seva muller i els nens, l'àvia malalta, fan molta pena. Vora el gran foc encès, la senyora Esquerra evocava converses amb el marit absent:

»Quan festejàvem i vèiem una pel·lícula de guerra, en Ramon ens deia sempre:

»—Si hi ha guerra, jo no hi aniré mai, passi el que passi. Un fusell, no l'agafaré per res del món!

»I qui ho havia de dir? Ara ja el té a les mans.¹⁴⁴

No sabem, doncs, com va morir ni en podem precisar la data amb exactitud, si bé aclarim que no va desaparèixer, com se sol dir, a la Batalla de l'Ebre, sinó en la darrera ofensiva de l'exèrcit franquista contra Catalunya. Amb tot, durant el període militar d'ocupació de Catalunya fins a la fi de la guerra en tot l'Estat, l'1 d'abril de 1939, hi ha documentats fets de sang característics, com ara afusellaments *in situ*, assassinats a mans de la tropa ocupant o tiroteigs dels qui fugien per por. Probablement, Ramon Esquerra espera ser trobat en qualsevol fossa comuna.

¹⁴³ *La Publicitat*, 31-XII-1938, p. 1. El dia 22 de gener de 1939 el diari informava que la batalla ja es dona a Igualada i a Vilafranca.

¹⁴⁴ Nota del 24 de desembre de 1938, a MANENT, Marià: *El vel de Maia. Dietari de la guerra civil (1936-39)*, *op. cit.*, p. 223.

2. RAMON ESQUERRA O L'HOME FRONTERA

2.1. LES AFICIONS O UNA CURIOSITAT PRODUCTIVA

Al costat de l'activitat professional, que al llarg del temps anirà obeint a una voluntat d'especialització en detriment de la intuïció, Esquerra va mantenir un interès viu per activitats i coneixements que a priori poc tenen a veure amb la docència o la crítica literària, però que en moments puntuals li van resultar molt útils.

En un article de *Meridià* signat en plena guerra per F.S. Forner, es dona compte de la missió social de la crítica literària catalana. El drama que vivia el país ho demanava. Afirmava Forner que «a Catalunya, havem tingut, per sort o malauradament, la necessitat de fugir de l'especialització, ben sovint per a servir amb més intensitat i eficàcia els grans interessos nacionals. Esperem, però, que ens trobem en un moment històric salvat el qual caldrà determinar les activitats de cadascú perquè donin en l'ordre intel·lectual el màxim de rendiment i perquè siguin alhora una garantia de la més rigorosa formació professional.»¹⁴⁵

Aquestes declaracions responen sobretot al moment històric, que exigia la conservació de la cultura catalana davant la guerra que amenaçava de fagocitar-la, i expliquen el *tastaolletisme* d'alguns intel·lectuals catalans, concretament el de Ramon Esquerra. El terme l'havia usat en més d'una ocasió el mateix Esquerra per referir-se, no sense ironia, al tipus de lector predominant a Catalunya, «aquell públic una mica esnob i tastaolletes tan abundant arreu»,¹⁴⁶ i en general a l'actitud dels seus compatriotes, «que som una gent rodamón i tastaolletes».¹⁴⁷ Esquerra va seguir una progressió intel·lectual que anava de la dispersió a l'especialització, amb una voluntat cada vegada més centrada en els estudis històrics de la literatura, però sigui per un esperit autòcton o sigui per la manca d'un «moment històric salvat», el crític sempre es va mostrar atent a les diverses matèries i manifestacions del saber humà.

L'europeisme, el catolicisme, la docència, la traducció, l'interès extraordinari per la novel·la estrangera i el públic de masses, la cultura anglesa, el cinema, Rússia i Nord-amèrica... són temes i aspectes que s'aniran tractant al llarg dels capítols d'aquest

¹⁴⁵ FORNER, F.S.: «La crítica catalana i la seva missió social», *Meridià*, núm. 22, 10-VI-1938, p. 6.

¹⁴⁶ «Montaigne: Balanç d'un centenari», *Criterion*, núm. 42, any XII, gener-març 1936, p. 33-37.

¹⁴⁷ «Anglaterra vista des de fora», dins *Lectures europees*. Barcelona: Publicacions de La Revista, 1936, p. 62.

treball. De moment, ens centrarem en aquelles inquietuds i aficions que més atreïen la curiositat d'Esquerra.

A més d'una evident predisposició per la lectura, el crític barceloní tenia d'altres inquietuds i aficions, com ara la filatèlia. Esquerra va omplir de segells de tot el món col·leccions que els seus fills han heretat i es va cartejar amb filatèlics de França, Bielorússia, Holanda, Nova Zelanda o els Estats Units. No podem obviar el fet que gràcies a aquestes relacions epistolars podia estar informat de la situació política d'aquests països. Les referències a aquest passatemp són molt escasses però prou evidents. A finals de 1938 va rebre una carta en francès en què el remitent, Michelle Marsach, li retorna uns segells que assegura que ja té a la seva col·lecció. A més, «Aujourd'hui», diu Marsach, «je vous envoie de nos nouveaux timbres, dont la série complète du Jubilé» i diu que li agradarien segells del Marroc espanyol.¹⁴⁸

Abans, trobem estampat un segell holandès en una postal en alemany que el novembre de 1935 havia rebut d'un tal Nobels, d'Holanda. La postal, amb un paratge nevat d'Hilversum, comença amb un «Werter Fauschfreund!», que ve a ser «Estimat amic d'intercanvi». Efectivament, Nobels pregunta «una altra vegada» si vol recuperar una antiga relació d'intercanvi i espera «amb molt interès una resposta». I encara una altra carta, del 2 de desembre de 1936, torna a fer referència a la col·lecció filatèlica. Aquesta vegada és Joan Ford, des de Delaware, Estats Units, que explica que ha aconseguit l'adreça d'Esquerra a través d'una «young lady living in New Zealand», amb qui probablement Esquerra intercanviava segells, i demana si li pot enviar una nina amb el vestit típic espanyol: «I now have dolls from 21 foreign countries and am very anxious to have a doll to represent Spain. It may be a small inexpensive doll even an old one, as long as it is dressed as a native of Spain.» A canvi, aquesta col·leccionista de nines promet recompensar-lo: «In return I will send you several U.S. view cards also stamps if you will please tell me the kind of stamps and cards you prefer.»¹⁴⁹

A part del gust pel col·leccionisme, Esquerra es va interessar per la grafologia. Poc abans de la guerra, va donar uns fulls manuscrits a Jordi Maragall i Noble perquè li fes l'estudi grafològic, fet que el mateix Maragall trobà molt estrany: «Em sorprengué

¹⁴⁸ Carta del 21 d'octubre de 1938.

¹⁴⁹ Podem imaginar que Ramon Esquerra devia ser un fidel lector de la secció «Butlletí Filatèlic», del diari *El Matí*, signada per “Dr. Segell”.

que un home en aparença tan segur d'ell mateix se sentís encuriós per una mena de diagnòstic de la seva personalitat.»¹⁵⁰

En un terreny més sòlid que el de les aficions, també hi ha lloc per a la ciència econòmica. Tant, que Marçal Pascuchi recorda Esquerra, per sobre de tot, com a gran economista.¹⁵¹ A *El Matí* va escriure dos petits comentaris sobre dues novel·les de 1933 que prenen com a tema literari la prosperitat, la crisi i les qüestions econòmiques de l'època: *Impasse*, de Pierre Humbourg, i *Wheels Within Wheels. A Story of the Crisis*, d'Alec Waugh.¹⁵² També des del mateix diari, va fer referència a *L'organització econòmica a la Rússia soviètica* (1935), de l'economista i polític Josep M. Tallada, i al *Tratado práctico de Sociedades Mercantiles* (1923), del professor Léon Batardon,¹⁵³ així com a l'«excel·lent» estudi *La Paix économique* (1935), de l'historiador Henri Hauser, obra que aborda les qüestions d'història econòmica, estudia les causes que amenacen la pau del món i adverteix de la necessitat de trobar solucions abans que es produeixi un conflicte que podria significar la fi de la civilització occidental.¹⁵⁴ El gust pels estudis econòmics, doncs, lliguen amb la seva preocupació per la crisi europea, i l'interès per les qüestions més teòriques poden tenir l'origen en la figura del seu cunyat, el filòsof i introductor de l'economia moderna Joan Crexells, tot i que no hi va poder haver gaire relació entre tots dos. Sigui com vulgui, a *Economia i Finances. Revista quinzenal d'informació i divulgació*, Esquerra apareix el 25 de març de 1932, a la segona època, com a col·laborador amb l'article «La crisi de l'estabilització».¹⁵⁵

La revista, que sortia el 10 i 25 de cada mes i va cobrir el període 1917-36, tenia la redacció i administració a la Ronda de la Universitat, 37, i el seu redactor en cap era Ramon Aliberch. Dirigida per Miquel Vidal i Guardiola, Andreu Bausili i Sanromà i Joan Caralt Roca, comptava al principi amb col·laboradors com Anfós Par, Manuel Folch i Torres o Xavier Tusell, i cap als anys trenta amb habituals com Alexandre Bulart i Rialp, Pere Segura, Joan Carandell, Rafael Gay de Montellà, Pere Corominas, J.M. Ruiz Manent, Gonçal de Reparaz, etc. En la declaració d'intencions de 1917,

¹⁵⁰ MARAGALL I NOBLE, Jordi: «Capmany i l'Institut-Escola», *op. cit.*, p. 16.

¹⁵¹ Informació de l'escriptor Josep Maria Quintana, amic de Marçal Pascuchi, el diumenge 10 de juliol de 2005.

¹⁵² «La prosperitat i la crisi, temes de novel·la», *El Matí*, 3-IV-1934, p. 9.

¹⁵³ «L'organització econòmica de la Rússia soviètica», de J.M. Tallada. *Tratado Práctico de Sociedades Mercantiles*, de Leon Batardon», *El Matí*, 20-VII-1935, p. 7. [signat E. Clivillés]

¹⁵⁴ «Llibres nous», *El Matí*, 9-VII-1935, p. 6. [signat E. Clivillés] Encara que de manera anecdòtica, també cita d'altres volums dedicats a la crisi i la prosperitat econòmiques al llarg de la història, com *Der Streit Ferdinand's des Katholischen und Philipp's I um die Regierung von Castilien 1504-1506* (Desden, 1882), de Konrad Haebler («Una biografia de Felip II», *El Matí*, 28-IX-1933, p. 9.).

¹⁵⁵ «La crisi de l'estabilització», *Economia i Finances*, 25-III-1932, any XV, núm. 6, p. 99.

Economia i Finances es revelava independent de tendència i amb la voluntat d'oferir al lector català un recull de notícies i coneixements útils de la vida econòmica i financera. També s'hi deia: «Aspirem a la col·laboració activa i constant del públic, amb prec, amb consells, amb estudis propis. Tot ho rebrem amb plaer i atenció.»¹⁵⁶

Tot i revelar-se «independent de tendència», val a dir que la revista va ser creada en plena època d'hegemonia política de la Lliga Regionalista entre les capes mitjanes i altes de la burgesia catalana, i que era, potser, una rèplica al centralisme que, malgrat el seu to tècnic, destil·laven tant la *Revista de Economía y Hacienda* (1898-1935) com la *Revista Nacional de Economía* (1916-1935) amb la seva secció «Informaciones Regionales». Així, doncs, era un òrgan oficiós de la Lliga Regionalista i més tard de la Lliga Catalana (1933), excepte en el curt període corresponent a la segona època de la revista, en què hi va haver un trencament i en què, segons s'explicava a l'editorial del primer número, «ens proposem desterrar aquell esperit doctrinari que imperava en aquestes pàgines [...] que pretenia imposar el seu criteri per damunt de tots els altres», i en què la revista posava les seves pàgines «a disposició de tothom que es desvetlli per l'estudi tècnic-econòmic de la nostra terra».¹⁵⁷ És en aquest sentit on cal ubicar la col·laboració de Ramon Esquerra, ja que el seu nom no apareix cap vegada en el llistat de col·laboradors i respon més aviat a la voluntat d'un lector de publicar un article sobre l'estabilització econòmica del moment.

L'article d'Esquerra oferia una valoració general de l'economia europea des de la Primera Guerra Mundial i de les fórmules següents per fixar el valor inestable de la

¹⁵⁶ *Economia i Finances. Revista quinzenal d'informació i divulgació*, volum de l'any 1918, Barcelona: Editorial Catalana, 1918, p. 1.

¹⁵⁷ Juliol de 1934. Citat a ARTAL, Francesc; GASCH, Emili; MASSANA, Carme; ROCA, Francesc: *El pensament econòmic català durant la República i la guerra (1931-1939)*. Barcelona: Edicions 62, 1976, p. 257-260. Fins a l'octubre del 1934, la revista tendeix a convertir-se en un òrgan pro Generalitat. Posteriorment, però, i fins al gener de 1936, es limitarà quasi exclusivament al seu caràcter d'òrgan d'informació especialitzat en matèria d'economia i finances. Els autors d'*El pensament econòmic català durant la República i la guerra (1931-1939)* destaquen que aquesta revista és un element indispensable per a l'anàlisi del pensament econòmic de la Lliga. Veiem, per exemple, com A. Pioneer, en una sèrie d'articles titulada *Orientació econòmica de la política* (1930), fa un balanç de la política econòmica espanyola i proposa, seguint el model americà, un liberalisme econòmic, en què «l'Estat ha de reduir-se a coordinar el complex orgànic i dinàmic de la producció, circulació i col·locació dels productes, reputant-se altament antieconòmic la substitució de l'Estat a l'activitat privada...». *Economia i Finances* recull, també, informació de la creació i el funcionament d'institucions dedicades a l'ensenyament, l'estudi o la difusió de l'economia –Unió Catalana d'Estudis Econòmics i Socials, Secció de Política Social de la Lliga, Secció d'Economia de la Universitat Autònoma, etc.–, de l'organització de conferències i de la producció literària econòmica, en què participaren activament els economistes de la Lliga. Segons Francesc Artal, Emili Gasch, Carme Massana i Francesc Roca: «Cal remarcar, però, que omet sistemàticament de mencionar les manifestacions d'aquest tipus organitzades pels intel·lectuals lligats a la classe obrera. ¿Explica, en part, aquest fet el silenci tan allargat sobre la literatura econòmica d'esquerres?» (*Ibid.*, p. 260.).

moneda. Al seu parer, no es podien fer pronòstics de futur sobre la situació del moment mentre no augmentés la llibertat econòmica, ja que la persistència de les mesures intervencionistes mantenien la manca de confiança i la inestabilitat monetària:

El ritme de la vida contemporània és tan ràpid i les teories i els fets passen amb tal celeritat, que el que fa uns anys tan sols, eren veritats indiscutibles, avui en dia no solament han fracassat sinó que ens sembla que a desgrat d'ésser d'ahir, tenen tan sols un valor històric. Això es veu palpablement en tots els aspectes de la vida actual, sobretot en el científic; i potser en cap altra ciència com en l'Economia, es fan velles i fracassen tan aviat les fórmules de solució dels problemes. Potser per causa d'ésser aquesta ciència la que es ressent més aviat dels canvis sortits en els rams de l'activitat humana.

Segurament de totes les branques de l'Economia ha estat la monetària la que ha sofert canvis més transcendents. Les tendències que han informat la política monetària mundial han variat amb una rapidesa meteòrica, i els procediments que semblaven inatacables han fracassat rotundament en els actuals moments. El més important, i que havia influït de manera tan decisiva en la política monetària internacional, fent que totes les nacions col·loquessin les seves monedes sota el signe de l'or, avui en dia el veiem abandonat per la major part de pobles, i regna altre cop en les economies monetàries un desgavell tal com no se n'havia conegut d'altre des del període de la postguerra. El desgavell que produeix la inestabilitat monetària.¹⁵⁸

Són, de fet, alguns dels temes dels quals la revista es va ocupar primordialment durant els anys trenta. És a dir, la crisi econòmica mundial, els problemes monetaris – patró or, inflació, etc.–, l'atur forçós, la racionalització de la producció i de la distribució, els models d'organització econòmica en diferents països –EUA, URSS, Itàlia, Japó, etc.–, la política econòmica i financera del govern de la República espanyola, l'autonomia politicoeconòmica de Catalunya, i la conjuntura econòmica referida als principals sectors econòmics. Així mateix, la necessitat d'estabilitzar l'economia segueix la línia seguida per *El Matí*.¹⁵⁹

Aquesta inquietud per l'economia es transforma en una feina remunerada quan, durant la guerra, Ramon Esquerra entra a treballar amb Marçal Pascuchi a l'Oficina

¹⁵⁸ «La crisi de l'estabilització», *Economia i Finances*, 25-III-1932, any XV, núm. 6, p. 99.

¹⁵⁹ Concretament, la necessitat d'estabilitzar la pesseta. Per exemple, l'abril de 1931 Manuel Pugés assegurava: «Cap raonament no hem sabut veure capaç de destruir el nostre convenciment sobre la necessitat d'estabilitzar la nostra moneda. Aquest criteri el nostre diari l'ha proclamat sempre.» (PUGÉS, Manuel: «L'estabilització monetària», *El Matí*, 5-IV-1931, p. 8.)

d'Estudis de Reconstrucció Econòmica de Postguerra, una idea del conseller en cap Josep Tarradellas que tenia com a base crear, a la vegada que es feien estudis, un arxiu de dades econòmiques un cop s'acabés el conflicte bèl·lic. La feina d'Esquerra en aquesta oficina pren relleu si tenim en compte que per primera vegada es va treballar amb el mètode d'ordenació racional —és a dir, partint d'un sistema d'ordenació de preferències entre objectes econòmics que es basen en estimacions de valor i cost—. Des d'aquí va participar en l'elaboració del llibre *Municipalització de la propietat privada* (1937), volum de tres-centes pàgines encarregat expressament per Tarradellas i que Pascuchi considerava una diatriba ferotge en contra de la municipalització. L'equip d'economistes amb què treballava Ramon Esquerra també fer tasques de buidatge de tot el que s'havia escrit des de la Primera Guerra Mundial sobre reconstrucció d'habitatges i problemes dels desplaçats.¹⁶⁰

Al costat de l'economia, una altra de les inquietuds que Ramon Esquerra va posar en pràctica en període de guerra va ser la medicina. Recordem que volia estudiar la carrera de Medicina però que, desaconsellat pel pare, va emprendre el camí de les lletres. Amb tot, alguna afició almenys pel món científic devia romandre que explicaria la redacció d'un sorprenent curset sanitari titulat *Cursillo sanitario. Gases tóxicos. Síntomas, acción sobre el organismo, atenciones de urgencia*, signat «por el Dr. Ramon Esquerra» el desembre de 1937.¹⁶¹ De la mateixa manera que va oferir els seus coneixements sobre economia, cal entendre aquest treball mecanoscrit en un context de guerra i de servei a la República. Tot indica que, en aquesta ocasió, la tasca d'Esquerra ve a completar un llibret bilingüe editat el 1936 pels Serveis “Z” de la Junta de Defensa Passiva de la Població Civil, de la Generalitat de Catalunya, titulat *Instruccions sobre defensa passiva de la població civil, per al cas d'atac amb gasos* i signat pel Consell de Sanitat de Guerra. Cal tenir en compte que és en un moment en què es va estendre el rumor d'un possible atac de l'enemic amb gasos de guerra, raó de l'aparició d'aquest llibret informatiu i del complement d'Esquerra sobre gasos tòxics, especialment sobre l'àcid cianhídric.

¹⁶⁰ Sobre el context que va suscitar el decret de municipalització de la propietat urbana, vegeu: ROCA, Francesc: «El Decret de Municipalització i la “nova economia urbana”», *Recerques: Història, economia i cultura*, núm. 2, 1972, p. 223-228.

¹⁶¹ El mecanoscrit, de catorze pàgines, es conserva a la biblioteca del Pavelló de la República de la Universitat de Barcelona. Esquerra també va mostrar cert interès a la premsa per aquest camp, com en la ressenya al número d'homenatge a l'Escola de Medicina de Clermont-Ferrand de la revista *La Medicina Catalana* («*La medicina catalana. N.º 22. Número d'homenatge a l'Escola de Medicina de Clermont-Ferrand (15 octubre 1935)*», *La Veu de Catalunya*, 6-XII-1935, p. 9.).

El seu gust per l'art també l'acabaria aprofitant a partir de 1935 per signar articles sobre les exposicions de les sales barcelonines. Esquerra sempre va mostrar un interès viu per tota matèria artística, especialment la pintura, i el fet de guardar retalls de tots els seus articles d'art i també d'altri ho confirma. D'aquests darrers, es fixava especialment en els textos de Josep Gudiol i, en menor mesura, de Manuel Trens i Joaquim Folch i Torres. A més de les seccions destinades a la ressenya d'exposicions i a l'art pictòric o escultòric d'un artista determinat, Esquerra es feia ressò de diversos aspectes relacionats amb les arts en els espais dels articles normalment consagrats de manera exclusiva a la literatura. Així, parlava de les arts decoratives, de la fotografia vuitcentista, dels orígens de la iconografia, de l'arquitectura espanyola, de l'art hispanoamericà, de la pintura flamenca renaixentista, del romànic i gòtic peninsular o fins i tot de la pintura europea custodiada als museus dels Estats Units i les revistes d'art del moment com *The Studio* i *Història de l'Art*.

Entre els seus papers hi ha un nombre considerable de fotografies i retalls de diaris on apareixen monuments clàssics com el Temple de Posidó, escultures, relleus i retaules de caràcter cristià o medieval com *Jesus und Die Samariterin*, pintures i dibuixos de Peter Hoock, Picasso, etc. Els retalls normalment provenen del diari *El Sol*, però també n'hi ha de *Mirador* i *La Vanguardia*. No es pot assegurar que rebés *Le 'Vingtième' Artistique et Littéraire* i la revista parisenca *Beaux-Arts. Chronique des Arts et de la Curiosité, le Journal des Arts*, potser amb l'adreça o a través de l'Institut Francès, però sí que en va guardar dos exemplars a casa seva –el primer amb data del 26 de maig de 1935 i el segon del 27 de novembre de 1936–, amb textos sobre els grans pintors i quadres de Rubens, Van Dyck, Jordaens, Siberschts, D. Téniers, Jean Brueghel, Rembrandt, Louis Biloul, Antral, G. Moreau l'Aîne, Corneille de Vos, Pierre Paulus o Boudoir.

L'interès per l'art explica en bona mesura els catàlegs de museus que va retenir, com el llibret *Orfebrería contemporánea holandesa* editat per Manuel Trens, aleshores conservador del Museu Doicesà de Barcelona; un gran pòster del mateix museu que anuncia un «Cursillo y Exposición sobre Lepanto» del novembre de 1935 al febrer de 1936, o els catàlegs de publicacions i gravats de venda al Museo Naval de Madrid, entitat a la qual fa referència en un article de *La Veu de Catalunya* el març de 1936 en recordar les conferències que s'hi van organitzar al voltant dels fets històrics de la

batalla de Lepant.¹⁶² A més, l'interès pels gravats i la història de la il·lustració és evident si considerem el treball *El grabado en Cataluña y Valencia durante el s. XV* i, especialment, la gran obra *Els orígens del gravat a les terres catalanes (14.-1540)*, de quatre-cents tretze pàgines, en dos volums. Fins i tot, des del diari *El Matí*, va proposar les esmenes pertinents a les mancances i els errors d'obres com *Los ornamentos sagrados en España* (1935), d'Antolín P. de Villanueva, o *Historia del grabado* (1935), de Francesc Esteve Botey. Sobre el primer:

[H]auríem volgut una major exactitud en certes afirmacions històriques, per exemple quan afirma que «durant el regnat de Pere el Cruel, la marina castellana domina el món». Un lleuger coneixement de la història de les relacions entre Pere el Cruel i el nostre Pere III, i de la política mediterrània d'aquest rei, li haurien fet comprendre l'evident exageració de les seves afirmacions.¹⁶³

Pel que fa al llibre de Botey:

[H]auríem volgut una major insistència en certs extrems: per exemple, en fer referència als orígens del gravat a la Península. Amb més cura s'hauria evitat l'autor certes monstruositats, com afirmar que «el mallorquí Francisco Descós grabó una plancha en 1493 representando al beato Raimundo Lulio con trazo puro y sencillo, acusador de una atención plausible en pro del noble arte» (p. 89), cosa que creiem que ningú no pot afirmar amb seguretat, perquè, des que en Bover, cap a mitjan segle passat, donà notícies de l'existència d'aquesta estampa, en el seu Diccionario, ningú no ha pogut veure-la i sembla perduda, i és, per tant, impossible de parlar de la seva finor i altres qualitats.¹⁶⁴

Finalment, també trobem multitud de petites notes conservades sobre les diverses arts, entre les quals trobem caricatures de grans escriptors. En definitiva, tenia un interès notable per aquesta matèria i la interacció entre les arts plàstica i literària respon a la idea de comprendre els diversos camps artístics com un tot.

En el terreny purament literari, acostumava a comprar llibres a la llibreria Louis Bergé, que era la més gran, i la Piaget, regentada per un «perpinyanès molt malcarat que

¹⁶² «Sobre una història de Lepanto», *La Veu de Catalunya*, 5-III-1936, p. 7.

¹⁶³ «Antolín P. de Villanueva: *Los ornamentos sagrados en España*», *El Matí*, 8-I-1935, p. 7. [signat E. Clivillés]

¹⁶⁴ «*Historia del Grabado* per Francesc Esteve Botey», *El Matí*, 26-I-1935, p. 6. [signat E. Clivillés]

tenia totes les novetats». ¹⁶⁵ La Barcelona dels anys trenta era rica en conferències i actes literaris que Esquerra no desaprovava, i en alguna ocasió va reportar les dissertacions que els escriptors de fama internacional venien a fer a la ciutat. Una de les primeres és la de Paul Valéry, que va assistir a una recepció d'honor a l'Institut Francès i després pronuncià la conferència «Poésie et Poèmes» a la llibreria Catalònia. Tenim coneixement de la presència de Ramon Esquerra en aquesta lectura pública gràcies a *La Veü del Vespre*, que destaca que es trobava entre els assistents juntament amb d'altres personatges com Marià Manent, Carles Riba, Tomàs Garcés o Guillem Colom. ¹⁶⁶ Molts d'aquests actes es feien al Conferentia Club, associació cultural fundada el 1929 i presidida per Isabel Llorach i Carles Soldevila, fundador i ànima del club, un espai on Esquerra, atent a les novetats dels grans intel·lectuals, hi va presenciar com a mínim «Arquíloc o la poesia del jo» de Carles Riba de mitjan 1933, ¹⁶⁷ així com les conferències d'André Maurois a Barcelona de l'octubre de 1933 ¹⁶⁸ i la sèrie de cinc conferències que el poeta francès va començar a principis de 1936 sota el títol «Cinq visages de l'amour». ¹⁶⁹ D'altres conferències es realitzaven a l'Institut Francès, sovint a càrrec dels professors del centre, com els directors J.J.A. Bertrand i Jacques Langlade, el professor d'història de l'art Georges Gaillard, el professor d'història Jean Cazes, el professor de Montpeller M. Robert de Nesmes-desmaret o un joveníssim Pierre Vilar. ¹⁷⁰

¹⁶⁵ Conversa amb Martí de Riquer el dimarts 12 de setembre de 2006.

¹⁶⁶ [s.s.]: «Paul Valéry a Barcelona: Recepció d'honor a l'Institut Francès», *La Veü del Vespre*, 10-V-1933, p. 12.

¹⁶⁷ Conferència impartida abans del 21 de maig de 1933, data en què Esquerra fa la ressenya a *El Matí* sobre la dissertació de Riba.

¹⁶⁸ En l'article «Sobre André Maurois» (*El Matí*, 19-X-1933, p. 9) Ramon Esquerra afirma, i probablement parla per ell mateix, el següent: «En sofrir aquesta prova de contacte directe amb el seu públic, el novel·lista francès haurà decebut potser a alguns dels seus lectors. Encara que es mostrés bon conferenciant, Maurois guanya en ésser llegit. Indiscutiblement la seva obra és una de les més curioses de la generació literària francesa de postguerra.»

¹⁶⁹ El 31 de gener de 1936 Maurois comença la sèrie de cinc conferències amb una primera sessió consagrada a la *Princesse de Clèves*, que segons ell marca l'inici de la novel·la psicològica. És el mateix que diu Ramon Esquerra a *Lectures europees*.

¹⁷⁰ J.J.A. Bertrand va donar conferències al centre el dissabte 18 de novembre de 1933, de 6 a 7, sobre «La Poésie symboliste»; el dissabte 13 de gener de 1934, de 6 a 7, sobre «Verhaeven et la poésie belge»; el dissabte 27 de gener de 1934 sobre «Marcel Proust»; el dissabte 10 de febrer de 1934 sobre «Le Théâtre poétique»; el novembre de 1934 sobre «La Mission latine»; el desembre de 1934 sobre «Nos grands fleuves considérés comme routes d'idées», i durant la setmana del 7 de gener de 1935 es donen una sèrie de conferències a l'Institut Francès a càrrec del seu professors: J.J.A. Bertrand amb «Alfred de Vigny», Georges Gaillard amb «Chronologie de la Sculpture romane», Pierre Vilar amb «Pour comprendre les paysages français» i Jean Cazes amb «Les grands mystiques espagnols». Segons reporta *La Veü del Vespre*, el 13 de febrer de 1936 Maurois fa una altra conferència a l'Institut Francès que du el títol de «Souvenirs de mes débuts littéraires».

1.2.2. PRESENCIA I RELLEVÀNCIA EN EL MÓN LITERARI CATALÀ

La presència de Ramon Esquerra en el món cultural català és més textual que social. És a dir, si bé les seves publicacions eren observades amb interès per la projecció que contenien, la seva relació personal amb els prohoms de l'època era més aviat reduïda.

Encara que no podem parlar d'Esquerra com un personatge influent i polèmic, sí que brillava per ser un autor lliure de tota domesticitat i disposat a deixar la ponderació si detectava criteris erronis per part d'altres autors o creia que la crítica contra els seus judicis no era encertada. En la ressenya de *Feria del libro* (1935), de Benjamín Jarnés, Esquerra aprofitava per valorar des de *La Veu de Catalunya* aquest problema de la crítica literària:

Remarca allí un dels defectes principals de la crítica literària de parla castellana: la domesticitat. En realitat, el retret pot fer-se a la crítica de totes les menes i països. Les relacions entre aquells que fan literatura i el crític creen sovint una sèrie de vincles d'amistat, quan no d'interès, que coaccionen la llibertat d'actuació, la independència de judici del crític.

La gran dificultat de la crítica és judicar enfront d'una obra desconeguda, sense punt de referència per a valorar, refiant-se gairebé sempre del propi instint i dels coneixements tècnics. La tasca és, doncs, ben difícil. I ordinàriament el crític cedeix a la llei del mínim esforç. En comptes de valorar, jerarquitzar, que és feina difícil, el crític opta per «quedar bé amb els amics», que sempre és més fàcil.¹⁷¹

Tot i que més endavant en parlarem més detingudament, paga la pena assenyalar les tres polèmiques encetades per Esquerra. D'una banda, des de *La Publicitat*, poc després de considerar negativament el criteri seguit per C.A. Jordana en la seva antologia literària,¹⁷² va començar una discussió arran de les opinions de Manuel Cruells sobre el Renaixement, que va blasmar de «limitat i primari»¹⁷³ per concebre aquest període com un moviment alliberador del pensament medieval i religiós. Poc després, Cruells se sorprenia de la violència d'Esquerra com a contraopinant.¹⁷⁴

D'altra banda, des de *El Matí* va creuar alguns comentaris amb d'altres crítics de la premsa barcelonina arran de dos articles, un sobre l'obra de Martí de Riquer i,

¹⁷¹ «Problemes de la crítica literària», *La Veu de Catalunya*, 14-IX-1935, p. 8.

¹⁷² «Aspectes de la Història Literària», *La Publicitat*, 19-II-1935, p. 4.

¹⁷³ «Erasmus o l'humanista», *La Publicitat*, 19-III-1935, p. 4.

¹⁷⁴ CRUELLES, Manuel: «El Renaixement i les lluites religioses», *La Publicitat*, 24-IV-1935, p. 4. Per contra, Esquerra havia elogiat *El Príncep Carles de Viana* de Manuel Cruells.

sobretot, un altre sobre Josep Pla. En el primer cas, de finals de 1935, Esquerra, sempre pensant en el lector mitjà, havia demanat a Riquer que fes més de crític interpretatiu i no tant d'erudit, tenint en compte que escrivia des d'un diari. Des de *La Publicitat*, Siegfried Bosch (Barcelona, 1916-1940), historiador de la literatura i autor d'articles sobre els desafiaments del segle XVI, li va retreure la proposta i Esquerra es justificà per després posar en dubte la capacitat crítica de Bosch.¹⁷⁵

L'altra article, anterior i de més ressò, va suscitar una veritable polèmica, per bé que breu, amb Josep Pla a causa d'un article l'octubre de 1933 sobre el llibre *Madrid, l'adveniment de la República*. Esquerra va augurar des del diari que l'escriptor empordanès podria esdevenir el novel·lista que calia a la literatura catalana. Aquest el va contestar assegurant que ell no era ni seria novel·lista, però sembla evident que Esquerra havia intuït la clau de volta de Pla.¹⁷⁶ La polèmica, seguida entre d'altres a la premsa per Carles Soldevila, Manuel Brunet, Manuel de Montoliu, Sebastià Juan Arbó, Maurici Serrahima, Rafael Tasis o el mateix Esquerra, va servir per demostrar que aquest darrer intuïa un mecanisme literari que d'altres crítics no s'havien plantejat. En aquest debat, el nom de Ramon Esquerra només és citat per Serrahima, amic, mentor i company en el diari *El Matí*, i Manuel Brunet, que tot i coincidir amb Esquerra sobre les capacitats de Pla per escriure novel·les no dubta de situar-se al costat de l'escriptor empordanès per blasmar el gènere.¹⁷⁷ Altrament, si bé Soldevila parla d'«un comentarista d'*El Matí*»,¹⁷⁸ Serrahima posa de relleu «la polèmica interessantíssima que fou iniciada per un article del meu company Ramon Esquerra».¹⁷⁹

En tot cas, no per aquest fet puntual sinó per la tasca constant com a crític de premsa, Esquerra va anar guanyant força en els cercles literaris. Com hem vist, el maig de 1933 *La Veu del Vespre* es feia ressò de la presència destacada de Ramon Esquerra en una conferència de Paul Valéry, fet que indica un ràpid reconeixement poc temps després de la seva entrada professional en la crítica literària: «Recordem entre els

¹⁷⁵ La seqüència d'articles és la següent: ESQUERRA: Ramon «Martí de Riquer i la història de la literatura catalana», *El Matí*, 14-IX-1935, p. 7; BOSCH, Siegfried: «Erudició i vulgarització», *La Publicitat*, 8-X-1935, p. 4; ESQUERRA, Ramon: «Vulgarització i erudició», *El Matí*, 10-X-1935, p. 9.

¹⁷⁶ PLA, Josep: «La setmana a Madrid. La història i la novel·la», *La Veu del Vespre*, 16-X-1933, p. 1.

¹⁷⁷ BRUNET, Manuel: «Novel·les», *La Veu del Vespre*, 17-X-1933, p. 1.

¹⁷⁸ SOLDEVILA, Carles: «¿Novel·la o biografia, què més té?», *La Publicitat*, 18-X-1933, p. 1.

¹⁷⁹ SERRAHIMA, Maurici: «Més sobre la novel·la», *El Matí*, 4-XI-1933, p. 9. Afegim la clara referència a la polèmica en un article de Joan Teixidor l'agost de 1934, on parla del rebuig de Josep Pla «a propòsit d'una invitació per a cultivar la novel·la» (TEIXIDOR, Joan: «Anys i panys. L'home i l'obra», *La Publicitat*, 29-VIII-1934.), i la referència que Pau Romeva fa d'un article d'Esquerra, sense esmentar-lo, sobre la novel·la detectivesca publicat uns dies abans. En aquest cas, tant Romeva com Esquerra havien signat els seus articles amb pseudònim, «Rocatallada» i «E. Clivillés» (ROMEVA, Pau [signat Rocatallada]: «La novel·la policíaca», *El Matí*, 22-IX-1935, p. 10.).

assistents els senyors Enric Roig, Marian Manent, Carles Riba, Ramon Esquerra, Tomàs Garcés, Rosselló Pòrcel, senyoreta Riudor Coromina, senyor Guillem Colom i senyora, Farran i Mayoral, Bulart i Rialp i d'altres.»¹⁸⁰ Al cap d'un any, a mitjan maig de 1934, la revista *Clarisme* publicava que Esquerra és un dels «nostres autors més prestigiosos» enquestats.¹⁸¹ I un parell d'anys més tard, Agustí Esclasans, en un repàs al món de la crítica catalana, anotava el següent:

La premsa catalanista de l'època va descobrir valors joveçans (Ramon Esquerra, Maurici Serrahima, Joan Teixidor, Josep Maria Miquel Vergés) que defensen heroicament el pavelló, i que semblen anunciar una bella maturitat.¹⁸²

Afegim també el record de Josep Benet (Cervera, 1920-Sant Cugat del Vallès, 2008) a les seves *Memòries*, quan llegia «els articles de Ramon Esquerra, potser el millor crític català de literatura estrangera, d'aquell temps».¹⁸³ No en va, el 1937 Rafael Tasis i Marca el considerava a *La literatura catalana moderna* com un dels cinc crítics literaris més destacables de Catalunya. Després de traçar una línia que arrenca amb els predecessors Antoni Rubió i Lluch –ahora fill de Rubió i Ors i condeixeble i de Milà i Fontanals–, i Joan Sardà i Josep Yxart, la crítica moderna s'agrupa a l'entorn de Manuel de Montoliu i Carles Riba, i Josep M. Capdevila. Segons Tasis, darrere d'aquestes figures «d'altres crítics joves s'afilien a la una o a l'altra tendència, si no s'inspiren d'un intel·ligent eclecticisme», i esmenta només cinc autors: A. Esclasans, «autor de belles pàgines de crítica literària, en les quals arriba a oblidar el seu egocentrisme delirant»; Guillem Díaz-Plaja, «enamorat de la modernitat, i que darrerament ha girat la seva atenció vers els clàssics castellans»; Maurici Serrahima, «el millor seguidor de Manuel de Montoliu», Lluís Montanyà, «que ha donat una obra escassa, però prometedora, en la mateixa direcció que la de Carles Riba», i Ramon Esquerra, que defineix com a «gran amador de literatura estrangera (*Lectures Europees*)». De tots els autors que cita Rafael Tasis, Esquerra és el més jove, juntament amb Díaz-Plaja, nascut també el 1909.¹⁸⁴

¹⁸⁰ [s.s.]: «Paul Valéry a Barcelona: Recepció d'honor a l'Institut Francès», *La Veu del Vespre*, 10-V-1933, p. 12.

¹⁸¹ [s.s.], «Les enquestes de Clarisme», *Clarisme*, núm. 31, 19-V-1934, p. 2.

¹⁸² ESCLASANS, Agustí: «Misèria de la crítica», *La Veu de Catalunya*, 25-VI-1936, p. 6.

¹⁸³ BENET, Josep: *Memòries I: De l'esperança a la desfeta, 1920-1939*. Barcelona: Edicions 62, 2008, p. 91.

¹⁸⁴ Tenint en compte també el mateix Tasis, nascut el 1906. Lluís Montanyà neix el 1903, Serrahima el 1902 i A. Esclasans el 1895 (TASIS I MARCA, Rafael: *La literatura catalana moderna*. Barcelona: Comissariat de Propaganda de la Generalitat de Catalunya, 1937, p. 57-59.).

Fins i tot anys després de la seva desaparició, a mitjan anys quaranta, Maurici Serrahima encara el reconeix com un dels tres crítics de novel·la anglesa que cal tenir ben present. En una de les seves notes personals, Serrahima escriu una llista dels autors de referència per a l'elaboració del manual *La novela inglesa* (Barcelona: La Atlántida, 1945), on té en compte només tres crítics catalans: Carles Riba, Marià Manent i Ramon Esquerra. Tot i que no n'apunta les obres de consulta, s'entén que tenia en ment el *Shakespeare a Catalunya* i *Lectures europees*.¹⁸⁵

És a dir, quan Ramon Esquerra havia aconseguit fer-se un nom prometedor que calia tenir present, va esclatar la guerra i la seva producció periodística va minvar considerablement fins al punt de desaparèixer. La fi de les col·laboracions a la premsa barcelonina és l'efecte de l'alçament militar del 18 de juliol de 1936 i, abans de convertir-se en un dels tants afiliats al sindicat de l'Agrupació d'Escriptors Catalans, el recull d'articles periodístics que suposa *Lectures europees* havia tingut un ressò relatiu i només havia merescut dues ressenyes sense signar a *La Veu de Catalunya* i a *El Popular*, i quatre més de Rafael Tasis, Maurici Serrahima i Agustí de Montclar a *Mirador*, *El Matí*, *El Temps* i *Criterion*. Totes elles destaquen el prestigi de l'autor i, en general, li auguren una carrera brillant en el camp de la crítica literària, així com l'europeisme i catalanitat que traspua.¹⁸⁶

L'altra obra que va ser digna d'elogi és *Shakespeare a Catalunya*. Després d'unes breus referències a l'edició de 1935 formulades des de *La Publicitat*, *La Vanguardia* i *Mirador*, la segona edició de 1937, en format de llibre, va merèixer un article de Rafael Tasis i Marca a la *Revista de Catalunya*, un altre de Josep M. Miquel i Vergés, un breu comentari de Josep Sol, tots dos a *Meridià*, i, fins i tot, una ressenya de

¹⁸⁵ Fons Serrahima, Arxiu Nacional de Catalunya. Citat a COLL-VINENT, Sílvia: «Una certa anglofília: Maurici Serrahima, lector de narrativa anglesa i crític de novel·la», *Els Marges*, núm. 79, primavera 2006, p. 45-62. En canvi, cal dir que Serrahima no té en compte els estudis d'Esquerra per elaborar *La novel·la històrica en la literatura catalana* –premiada amb un accèssit al premi Rubió i Lluch el 1947 i no publicada fins al 1996–. Tot i ser company al diari especialitzat en novel·la i amic personal, no el cita en cap dels capítols, ni tan sols en el capítol dedicat a «la novel·la històrica en el segle XX», que Esquerra havia estudiat abastament; o en els passatges sobre la gran influència de Walter Scott a Catalunya, tema que també tracta Esquerra a *Shakespeare a Catalunya* i *Lectures europees*. En aquest llibre Serrahima sí que esmenta altres crítics com Tasis o Montoliu, d'altra banda, amb més empremta en el món literari català.

¹⁸⁶ Sobre la recepció de *Lectures europees*, vegeu el punt 1.3.3. de la tercera part d'aquest treball. Els articles que ressenyen el recull d'Esquerra són: [s.s.]: «*Lectures europees*. Un llibre de Ramon Esquerra», *La Veu de Catalunya*, 8-I-1936, p. 8; [s.s.]: «*Lecturas europeas*», *El Popular*, 12-III-1936; TESIS I MARCA, Rafael: «Ramon Esquerra, *Lectures europees*», *Mirador*, núm. 367, 27-II-1936, p. 6; SERRAHIMA, Maurici: «Carnet de les lletres», *El Temps*, núm. 105, 11-I-1936, p. 3; SERRAHIMA, Maurici: «*Lectures de Ramon Esquerra*», *El Matí*, 15-I-1936, p. 9; MONTCLAR, Agustí de: «Crònica: Esquerra, Ramon, *Lectures Europees*. Barcelona, publ. "La Revista", 1936», *Criterion*, any XII, fasc. 43, abril-juny 1936, p. 174.

H. Thomas a *Modern Language Review*. Les crítiques coincideixen en la utilitat de l'assaig d'Esquerra per la claretat del text i el gran nombre de dades que aporta.¹⁸⁷

Les poques vegades que Ramon Esquerra aconsegueix captar l'atenció i les crítiques de la intel·lectualitat acostumen a ser, en un o altre sentit, ben positives. De fet, tot i no ser un habitual en els comentaris de la *intelligentsia* catalana, Esquerra tenia consciència de formar part de la intel·lectualitat o, almenys, de ser un intel·lectual. Quan defensa aquelles obres que segons el seu judici són aptes per al «gros públic», el crític sempre es col·loca del costat d'aquells erudits que ho poden llegir tot. O per exemple, en una nota en què recomanava una gramàtica de la llengua italiana: «És corrent entre els catalans una mica cultivats la idea que no *ens* cal estudiar res per a comprendre l'italià».¹⁸⁸

Sigui com vulgui, tot i la progressiva presència d'Esquerra en els cercles culturals i malgrat la intensa activitat tant des de la vessant periodística com de l'acadèmica, el vincle amb les personalitats intel·lectuals potser no era la més adequada per fer-se un nom i, per tant, resulta més o menys explicable que tant avui com ahir la recepció de la seva tasca fos tan minsa en relació a la seva qualitat literària.

A part de l'evident relació personal amb la família Crexells –recordem que la seva cunyada era la vídua del filòsof Joan Crexells¹⁸⁹ i el corrent de simpatia i d'afecte que es va establir amb el poeta Marià Manent –a *El vel de Maia* n'hem vist mostres¹⁹⁰–, un possible grup d'amics és el de Joan Ramon Masoliver, Ramon Aramon i Serra i Xavier de Salas i Bosch, a qui li deien “Javierín”.¹⁹¹ Afegim en aquest grup Guillem Díaz-Plaja. Ignasi Agustí, crític més jove nascut el 1913, explica tant en una entrevista a *La Vanguardia Española* el 1968 com en les seves memòries el 1974 que va ser gràcies

¹⁸⁷ Pel que fa a la recepció de *Shakespeare a Catalunya*, vegeu el punt 2.3.3. de la tercera part. Les principals ressenyes són: TASIS I MARCA, Rafael: «*Shakespeare a Catalunya*, per Ramon Esquerra (Publicacions de la Institució del Teatre)», *Revista de Catalunya*, núm. 85, 15-IV-1938, p. 609; SOL, Josep: «Publicacions oficials de la Generalitat», *Meridià*, 18-II-1938, p. 5; MIQUEL I VERGÉS, Josep M.: «Ramon Esquerra. *Shakespeare a Catalunya*», *Meridià*, 25-II-1938, p. 5, i THOMAS, H.: «*Shakespeare a Catalunya*. By Ramon Esquerra. Barcelona: Institució del Teatre. 1937. 194 pp. 3 ptas.», *Modern Language Review*, núm. 34, 1939, p. 459-460.

¹⁸⁸ «Gramàtica de la llengua italiana, per Pierina Moletta», *La Veu de Catalunya*, 29-I-1936, p. 3.

¹⁸⁹ A *Shakespeare a Catalunya* Esquerra en parla com «el malaguanyat Joan Crexells, gran coneixedor i entusiasta de Shakespeare» (*Shakespeare a Catalunya*, *op. cit.*, p. 186.).

¹⁹⁰ Vegeu MANENT, Marià: *El vel de Maia*, *op. cit.*, p. 83, 89, 92 i 225. Albert Manent també dóna fe de l'amistat del seu pare amb la família Esquerra en l'article dedicat de la *Revista de Catalunya* (MANENT, Albert: «Ramon Esquerra, un *homme de lettres* de la generació de la dictadura», *op. cit.*).

¹⁹¹ Vegeu RIERA, Ignasi: *Los catalanes de Franco*. Barcelona: Plaja & Janés, 1999, p. 506. Segons Riera, Xavier de Salas i Bosch gairebé sempre parlava castellà i considerava el català quelcom ja mort. Afegim que, juntament amb personatges com Josep Vergés o Ignasi Agustí, Joan Ramon Masoliver tindrà un paper destacat en el *Destino* de Burgos, fundat en plena Guerra Civil com a òrgan de propaganda, i més tard en el de Barcelona.

a la «mediación de un compañero mío de colegio que desapareció durante nuestra guerra, Ramón Esquerra, universitario y escritor», que va poder enviar a Díaz-Plaja un petit volum de versos titulat *El veler*, el maig de 1932.¹⁹² Així mateix, Joan Ramon Masoliver acostuma a fer el llistat d'universitaris abans relacionats i, a la nota de 1968 abans esmentada, testimona un petit grup universitari format per Guillem Díaz-Plaja, Josep Claveria, Ramon Esquerra i ell mateix.¹⁹³

Però, segons recorda Martí de Riquer, Esquerra «no formava part de cap colla, sinó que es feia amb tothom».¹⁹⁴ No freqüentava amb assiduitat els cafès o grans punts de trobada de la intel·lectualitat catalana que tanta fortuna havien fet durant els anys d'entreguerres –com el Lion d'Or, la Llibreria Espanyola, el Taller Guayaba, el Cafè Colón, el Continental–, tot i que anava sovint a L'Or del Rin, cafè de clara ressonància wagneriana, batejat el 1924 i desaparegut el 1969, situat a la Casa Pia Batlló, a la Gran Via, 601, cantonada amb la Rambla de Catalunya, 17. Es tractava d'un magnífic i espaiós edifici modernista, projectat entre els anys 1891-96 per Josep Vilaseca i decorat per Leopoldo Barreda, que va encarregar tapissos artístics a Adolfo Sanz. A més de ser restaurant, cerveseria i xarcuteria, disposava d'una orquestra dirigida pel mestre Toldrà que refinava l'ambient –per exemple, el 1935 es va homenatjar Margarida Xirgu que, acompanyada per la reportera Irene Polo, es disposava anar a l'Argentina; quan Toldrà se'n va assabentar li va dedicar dos tangos–.¹⁹⁵ És aquí on Esquerra feia tertúlia amb dos arquitectes exiliats després a Mèxic, Francesc Detrell i Esteve Marco, que també freqüentava el club Júnior, i amb l'amic andalús Joaquín Juste, que va acabar sent diplomàtic.

L'amplada del local, i la formidable terrassa en ple centre de l'Eixample que a l'estiu s'omplia a vessar, propiciava que cada tertúlia tingués el seu propi espai. Hi havia tertúlies especialitzades d'advocats, metges, comerciants, magistrats o seguidors de la Lliga. Cal tenir present que a L'Or del Rin també hi assistien personatges com

¹⁹² AGUSTÍ, Ignasi: *Ganas de hablar*. Barcelona: Planeta, 1974, p. 185. L'entrevista al diari és de CRUSET, Josep: «Ignacio Agustí: La intuitiva recreación de una época», *La Vanguardia Española*, 1-II-1968, p. 43.

¹⁹³ MASOLIVER, Joan Ramon: «De cultura catalana: La verdaderas piezas de un viejo proceso», *La Vanguardia Española*, 18-I-1968, p. 41. Els altres articles són MASOLIVER, Joan Ramon: «Nuestro hermano mayor», *La Vanguardia Española*, 30-I-1977, p. 28; MASOLIVER, Joan Ramon: «Un margen, para alguien que sigue en el centro del magisterio», *La Vanguardia*, 25-V-1979, p. 21; MASOLIVER, Joan Ramon: «Cuando alcanza su vida verdadera», *La Vanguardia*, 26-VII-1984, p. 19.

¹⁹⁴ Conversa amb Martí de Riquer el dimarts 12 de setembre de 2006.

¹⁹⁵ PERMANYER, Lluís, «El Oro del Rhin tenía clase», *La Vanguardia*, 9-VII-2005, p. I. La popularitat del local també queda testimoniada en una curiosa notícia apareguda a *La Veu de Catalunya*, que donava fe d'un intent d'atrancament a L'Or del Rin un matí de dissabte, el 13 d'agost de 1933. Segons el diari, els atracadors van estar a punt morir linxats pels transeünts ([s.s.]: «Un atrancament a l'“Or del Rin”», *La Veu de Catalunya*, 13-VIII-1933, p. 13.).

José Jurado Morales, Max Aub o Luys Santa Marina, nom artístic de Luis Gutiérrez Santa Marina (Santander, 1890-Barcelona, 1980), un dels fundadors de Falange Española de Barcelona i tertulià habitual amb republicans i avantguardistes que col·laboraven en la seva revista d'art i literatura *Azor*, publicació barcelonina d'expressió castellana, de periodicitat diversa, que començà el 15 d'octubre 1932 i no acabà fins a 1973. Val a dir que Esquerra tenia els primers quinze números d'aquesta revista i que, en les seves ressenyes a *El Matí*, havia dedicat més d'un comentari elogiós cap a Santa Marina.¹⁹⁶ Aquest discutia a L'Or del Rin amb autors avantguardistes i republicans que treballaven amb ell a la seva publicació. Tot i que sovint s'hi parlava de política des de posicions nacionalistes espanyolistes, és evident que l'interès d'Esquerra per obtenir una publicació d'aquestes característiques –que, a més, en aquells moments no tenia res a veure amb el to ultranacionalista que pren amb el franquisme– rau en el vessant artístic. Hi eren habituals els anuncis publicitaris sobre col·leccions completes d'històries de la literatura, crítiques de cinema contemporani, comentaris sobre pintura, historiografia o petits poemes. Entre els autors que hi escrivien, a vegades amb petits poemes, trobem Guillem Díaz-Plaja, Andrés Manuel Calzada, Xavier de Salas, Vicenç Genovès Amorós, Gaziel, Max Aub, Àngel Valbuena Prat, etc.

En d'altres cenacles de L'Or del Rin també s'hi trobaven Sebastià Gasch, Lluís Montanyà, Manuel Font i Víctor Sabater. Un altre grup el formava el dibuixant Joan G. Junceda, il·lustrador del suplement *Esplai*, que es reunia amb matrimonis amics. També el periodista Josep M. Lladó hi havia assistit cada dia a primera hora de la tarda en tertúlies estudiantils. Després de la Guerra Civil, i ja amb el nom espanyolitzat per ordre del governador González Oliveros, hi van continuar passant escriptors com Aurora Bertrana, Màrius Lleget, Josep Roc, Sebastià Juan Arbó, Manuel Cruells, Martí Torrent, Josep Maria Espinàs, Josep Faulí o Francesc Vallverdú.¹⁹⁷

¹⁹⁶ Esquerra va dedicar comentaris molt positius a la biografia *Cisneros* (a «Un gran home d'acció: Cisneros», *El Matí*, 27-I-1934, p. 8.) i a la sèrie *Páginas escogidas* sobre Santa Teresa de Jesús («Santa Teresa. Páginas escogidas», *El Matí*, 23-XI-1932, p. 7.), Fra Luis de León («Una Antologia de Fra Lluís de León», *El Matí*, 23-I-1935, p. 6. [signat E. Clivillés]) i Baltasar Gracián, per haver «escollit el més essencial i interessant de l'autor» i haver ensenyat «tots els aspectes de la seva obra» («Baltasar Gracián, Páginas escogidas, per L. Santa Marina», *El Matí*, 20-VIII-1932, p. 7.).

¹⁹⁷ A *Perfil de sombras*, Joan Ramon Masoliver explica que, durant la Guerra Civil, el grup passat a Sant Sebastià encara maldava per recobrar l'ambient de L'Or del Rin a l'hotel El Príncipe de Saboya, «refugio de catalanes (la mayoría en el mesocrático barrio de Gros), quien más quien menos casi todos vivíamos realquilados o pagando renta por el piso de un nacionalista evadido. Pero el María Cristina y el Londres, el Niza, el Biarritz, ya habían sido tomados por los “madrileños”, sus habitantes de los veranos, y suerte fue que tres industriales catalanes, y refugiados, montasen otro hotel donde el antiguo Frontón Urumea: El Príncipe de Saboya. Y a horas de yantar, su espacioso comedor en lo alto recordaba la Maison Doreé o el Oro del Rhin, aunque sin música, de los buenos tiempos layetanos. Más con una enojosa y aún

A part de la seva presència a L'Or del Rin, Esquerra era soci de l'Ateneu Barcelonès –de fet, la biblioteca del centre té tots els seus llibres–,¹⁹⁸ havia anat al Club Júnior de Sarrià i, probablement, la seva família freqüentava el Club Tennis Barcino.¹⁹⁹ Amant dels esports, abans de casar-se havia practicat especialment l'hoquei i la pilota basca.²⁰⁰ Precisament, Martí de Riquer recorda haver-lo conegut al Club Júnior de Sarrià, un club de teatre d'aficionats distingit, on feien obres avantguardistes i on també es jugava a tennis o hoquei, en un ambient procliu als temes anglosaxons.²⁰¹ I és que l'afició als esports per part d'Esquerra té molt a veure amb el seu interès per la cultura de les illes Britàniques. En una nota a la seva edició d'*Utopia*, el mateix Esquerra recorda aquest lligam entre la cultura anglesa i l'esport en assegurar que «More, tan inglés en otros aspectos, no lo es en la afición a los deportes».²⁰²

El febrer de 1932 Ramon Esquerra aprofitava la publicació del seu primer article a *Mirador*, i a tota la premsa catalana, per fer propaganda del club. Arran de la representació de *Knock*, de Jules Romains, en destacava el gust dels seus membres per obres no prou compreses pel públic barceloní del Romea i similars, i no dubta a relacionar-ho amb el caràcter esportiu del Júnior, fet indicatiu de modernitat i d'«esperit del nostre temps» per part dels qui en practiquen, com ell mateix:

Knock, que, com hem dit, no tingué cap èxit quan es representà a Romea, interessà i divertí enormement el públic que assistí a la representació que se'n féu, sota els

sulfurante diferencia. A saber, que en méritos del ukase aquel de “Si eres español hable el idioma del Imperio” puesto en rótulos por todo el local abierto al público, y cuyo celso cumplimiento exigía vuelta en ristre al delegado de Orden Público.» (*Perfil de sombras*, p. 35-36. Citat a PERUCHO, Joan: «El meu Joan Ramon Masoliver», *op. cit.*, p. 33-40.)

¹⁹⁸ Val a dir que va ser gràcies a Luys Santa Marina que molts dels llibres de l'Ateneu Barcelonès es van salvar de la repressió anticatalana de principis de 1939, ja que els va fer tapiar perquè no fossin destruïts (ROIG I LLOP, Tomàs: *El meu viatge per la vida (1939-1975)*. Barcelona: PAM, 2005, p. 12.)

¹⁹⁹ Els orígens del Club Tennis Barcino es remunten al 1917, any en què en el marc del Centre Autonomista de Dependents del Comerç i de la Indústria (CADCI) es decideix posar en marxa l'anomenada Secció d'Esports, Excursions, Club de Mar, Tennis i Foot-Ball per al foment d'uns esports practicats aleshores per una minoria. El Centre de Dependents, que havia estat fundat el 1903 per un grup de dependents del comerç i oficines, acostumava a participar en tota mena d'actes patriòtics, cívics o esportius. Des de l'any 1906 disposava d'un frontó i d'un gimnàs on també s'hi podia practicar la boxa o l'esgrima. Cap a l'any 1911 un grup d'associats va constituir el Barcino Football Club i el 1912 va instal·lar una pista de patinatge. Aquest organisme es va guanyar l'adhesió entusiasta d'alguns sectors joves de la petita burgesia barcelonina. Entre les moltes personalitats que figuraren en el seu butlletí a més de Cambó, ja fos per apadrinar algun esport determinat o per donar conferències en les diverses aules de l'escola del Centre, destaquen Prat de la Riba, Puig i Cadafalch i Carner. El 15 de juliol de 1928 es constituïa el Barcino Lawn-Tennis Club després que Milans del Bosch, el Governador Civil de Barcelona, n'aprovés els Estatuts realitzats per la junta directiva del Club.

²⁰⁰ Conversa amb Joan Esquerra el 25 de maig de 2007.

²⁰¹ Conversa amb Martí de Riquer el dimarts 12 de setembre de 2006.

²⁰² MORE, Thomas: *Utopía (el Estado perfecto)* [traducció, pròleg i notes de Ramon Esquerra]. Barcelona: Apolo, 1937, p. 183.

auspícis de Junior F.C. i en benefici propi, la passada festa de la Candelera. Cal remarcar el fet que hagi estat una agrupació esportiva la que ha ressuscitat i fet triomfar una obra fracassada davant del gros públic, així com que tant entre els actors com entre l'auditori abundaven els esportius. No vol dir això que per comprendre *Knock* i altres obres per l'estil calgui fer esport. En canvi, el que és molt possible és que per fruir amb les obres on campa l'esperit del nostre temps cal tenir una mentalitat apropiada. I no oblidem que l'esport és un dels signes sota els quals viu el món actual. *Knock* respon a la concepció, tan cara a la nostra època, que l'home intel·ligent i sense escrúpols s'apodera del món.

Esquerra destaca els actors i actrius, companys seus, que havien escenificat l'obra. Així, «Joan Serrahima ens donà una interpretació del protagonista, *Knock*, plenament satisfactòria» i la figura del Doctor Parlapé «fou meravellosament interpretada per Esteve Marco, autor alhora de les decoracions estrenades, que foren un altre dels grans encerts de l'obra». De les actrius cita Mercè Llimona, en el paper de la Senyora del Vestit Morat. Davant d'aquest fet i de l'èxit obtingut, Esquerra anunciava que es pretenia «seguir el camí emprès, creant una companyia de teatre *amateur* que es dedicués a representar obres que fossin difícilment representables davant del públic dels altres teatre», i afirmava que segurament es posarien en escena diversos projectes, com una obra de Bernard Shaw i una comèdia de Shakespeare, amb la finalitat d'esdevenir «una nova companyia de teatre *amateur* que faria teatre digne, i contribuiria a l'obra de la regeneració del Teatre Català. Que prou falta que fa!»²⁰³

Un altre escriptor que durant els anys trenta anava al Júnior és Ignasi Agustí, que el recorda com el «club deportivo al que pertenecía y que daba todos los años resonantes funciones de aficionados».²⁰⁴ En aquest club també s'hi reunien els amics de Maurici Serrahima. Entre els seus papers es conserva un quadernet manuscrit, del maig de 1925, amb el títol «The Estanyol Review-Publications of the Illustrated Junior

²⁰³ «*Knock* en català», *Mirador*, 11-II-1932, p. 7. Al cap de poc temps, un article de Joan Cortés aparegut també a *Mirador* advertia que davant les noves companyies amateurs «cal que hom triï amb tota cura les obres que s'haurien de representar» per tal «que la cosa no caigui en males mans» (CORTÉS, Joan: «El concurs de teatre amateur», *Mirador*, 9-II-1933, p. 5.).

²⁰⁴ AGUSTÍ, Ignasi: *Ganas de hablar*, *op. cit.*, p. 195. Agustí també comenta que la primera vegada que va anar a Madrid va ser la primavera de 1933, formant part d'una expedició esportiva del Club Júnior que es disposava a fer un partit d'hoquei contra el Club de Campo madrileny (*Ibid.*, p. 337).

News», jugant amb el nom de la revista anglesa, i on s'inclouen acudits, il·lustracions, anuncis, titulars i vinyetes.²⁰⁵

Serrahima, tot i ser aleshores un reconegut crític i set anys més gran, és un dels literats amb qui Esquerra va mantenir més amistat. Mentor a *El Matí* i segurament en d'altres publicacions, el recorda com un «amic inoblidable» que va contribuir a donar prestigi cultural al diari catòlic.²⁰⁶ Les cartes d'Esquerra adreçades a Serrahima, conservades al fons Maurici Serrahima de l'Arxiu Nacional de Catalunya, són en període d'estiu, enviades des de Sitges i, malgrat parlar principalment d'assumptes del diari, testimonien una bona amistat entre ambdós crítics. Tant el to com els comentaris afectuosos hi són habituals: «Records a la teva família», «Et saluda afectuosament el teu amic», «Felicitats pel futur augment de la família», etc. Fins i tot es conserva una postal que Esquerra va enviar a Serrahima des de Nuremberg, arran del viatge de noces que va realitzar a Alemanya el 1934. En una carta sense datar adreçada a Maurici Serrahima, ja li anunciava les seves intencions a partir del 4 de setembre d'aquell any:

El dia 4 de setembre me'n vaig a donar un tomb per l'estranger. Vaig a conèixer coses noves i penso arribar fins a Berlín i tornar per la terra del formatge. Ja t'enviaré notícies meves des de les terres dels pagans que visiti.

El 12 de setembre de 1934, Esquerra enviava la postal des de Nuremberg al seu amic i mentor, timbrada amb el símbol nazi:

Amic Maurici: Si algun dia no saps què fer, vés a veure Nuremberg. Hi ha una mà de gòtic que fa por. Deu ésser el lloc on hi ha més gòtic condensat.

²⁰⁵ Fons Serrahima, Arxiu Nacional de Catalunya. Citat a Sílvia COLL-VINENT: «Una certa anglofilia: Maurici Serrahima, lector de narrativa anglesa i crític de novel·la», *op. cit.*, p. 54). Vegeu, també, SERRAHIMA, Maurici: *De mitja vida ençà: Notes i records (1939-1966)*. Barcelona: Edicions 62, 1970, p. 23. Els orígens d'aquest club es remunten al 1917, quan neix el Sarrià FC, que més tard serà conegut com CF Junior, exemple de club polisportiu modest per excel·lència i societat cultural fundat per un grup d'adolescents i infants, a fi de crear un equip de futbol. El primer president va ser Maurici Serrahima i Bofill. Aviat es van crear altres seccions, entre les quals va sobresortir l'escènica, que el 1926 va estrenar *La tragèdia d'un autor*, que J.M. de Sagarra va escriure per al club. El 1931 es representava una paròdia d'*Aïda*, fet que va animar el grup a muntar òperes seriosament, amb cantants amateurs al club –entre els quals es destacà el metge Teodor Torné– i dirigides pel mestre Josep Sabater i Just. La iniciativa (començada el 1932 amb *El barber de Sevilla* de Rossini) va assolir fites molt importants per a la vida musical barcelonina, com l'exhumació d'*El barber de Sevilla* de Paisiello (1935), i, sobretot, la d'*Una cosa rara*, de V. Martín i Soler, amb motiu del congrés de les Societats Internacionals de Musicologia i Música Contemporània (1936) («Junior», *Gran Enciclopèdia Catalana*, Roger Alier).

²⁰⁶ SERRAHIMA, Maurici: *Josep Maria Capdevila*. Barcelona: Editorial Barcino, 1974, p. 50.

En certa manera, les cartes a Serrahima demostren la curiositat d'Esquerra per Europa, per l'art i, com es veurà al llarg d'aquest treball, alguns aspectes del seu pensament crític. A més, Serrahima és, juntament amb Maria Aurèlia Capmany, qui més records escrits té de Ramon Esquerra.

El lligam amb Serrahima sembla indissociable de la ideologia moral i política, encara que en tots dos aspectes l'afinitat guarda punts de contacte i algunes divergències. En general la coincidència de plantejaments és palesa pel que fa a la reflexió humanística i moral. També en la valoració positiva de la tradició novel·lística anglesa, especialment de l'*humour* i dels subgèneres novel·lístics, i en la defensa d'un model de novel·la per a tothom, distanciat de la tendència psicològica de la novel·la contemporània. Però a diferència de Serrahima, Esquerra no va participar mai en la política activa, ni el trobem en els actes de la Federació de Joves Cristians ni tenim constància que milités a Unió Democràtica de Catalunya, el partit cofundat per Maurici Serrahima a l'entorn d'*El Matí*, encara que compartia el model d'organització politicosocial de la democràcia cristiana, el servei a la cultura catalana i, a partir de 1936, el rebuig del *nacionalcatolicismo* de l'episcopat espanyol i la fidelitat a la legalitat republicana. Temps a venir, l'abril de 1935, Esquerra opinarà sobre l'oratòria dominant de la política espanyola i, com un aclariment per la seva formació com a advocat, mostra les seves prevencions i adverteix de les interferències de l'advocacia i la política:

L'oratòria és una de les coses que ha mantingut a Espanya un prestigi més sòlid, fins al punt que en la ment simplista de molts dels seus habitants, oratòria i política són termes sinònims. N'hi ha prou amb considerar que la immensa majoria de la gent que tira per polític ha sortit del gremi dels advocats, que són de fet l'única gent que necessita professionalment de l'oratòria. Per això també hi ha tanta gent que creu que fatalment tot advocat ha de fer política, i per reflexió, que gairebé tots els advocats es creguin moralment obligats a dedicar-s'hi. Val a dir que ordinàriament s'afegeix a això el desig, per altra banda molt respectable, de fer-se un bon bufet a esqueses d'un partit polític.²⁰⁷

²⁰⁷ «Al marge d'una biografia: Castelar, l'home del Sinaí», *Mirador*, 11-IV-1935, p. 6. Esquerra afegeix que «l'experiència històrica i els fets actuals demostren que, a Espanya, l'oratòria ha estat la gran qualitat –sovint l'única– de molts polítics importants». Tanmateix, al pròleg de la seva traducció d'*Utopia*, de Thomas More, s'expressa de la manera següent: «Por educación, por tradición familiar, More era abogado, que por ser excelente fué llevado a la política.» («Prólogo», dins MORE, Thomas: *Utopía (el Estado perfecto)* [traducció, pròleg i notes de Ramon Esquerra]. Barcelona: Apolo, 1937, p. 11.). Més

Els fills de Ramon Esquerra destaquen el caràcter apolític del seu pare, cosa que no vol dir que no estigués interessat per la política i els esdeveniments del seu temps. Tot al contrari. Les valoracions sobre el feixisme i sobretot –potser pel fet de trobar-lo culturalment més interessant– el comunisme mostren un interès pel fet polític i les grans tendències que en aquell moment movien el món. Sempre, però, atorgant tot el protagonisme a la literatura i condicionant els seus judicis sobre l'organització de l'estat des del punt de vista més teòric o filosòfic. D'altra banda, les diverses col·leccions de segells i les cartes trameses per aconseguir-ne permetien al crític conèixer les realitats polítiques d'altres països, de Bielorússia als Estats Units.

Altres personatges de relleu amb qui podem documentar una mínima relació són J.V. Foix i Ramon d'Abadal. El primer, probablement, el va introduir a *La Publicitat* i el segon a *La Veu de Catalunya*, arran del desig de renovar el diari amb joves universitaris. Tal com informa Josep M. Balaguer, de la mateixa manera que Foix va fer entrar a *La Publicitat* crítics joves com Joan Teixidor, Josep Miquel Vergés i Martí de Riquer, deu ser també el responsable de l'establiment de col·laboracions continuades d'Esquerra a partir del gener de 1935.²⁰⁸

Un altre poeta amb qui se'l pot relacionar és Carles Riba. Esquerra el definia com «el crític més important i més agut de la Catalunya contemporània».²⁰⁹ En una carta d'aquest a J.V. Foix, del 8 d'agost de 1934, es desprèn que entre Riba i Esquerra existia una relació, ja que en un moment donat escriu: «Ramon Esquerra m'ha anunciat per a ben aviat un assaig sobre Huxley.»²¹⁰ Tal com afirma Carles-Jordi Guardiola, però, cap dels articles que anuncia Riba en aquesta carta arribà a publicar-se. Una altra referència a Carles Riba la trobem a la carta de Joan Mascaró a Ramon Esquerra, el 9 d'agost de 1938, en què davant la intenció d'Esquerra de fer una antologia general de la literatura, Mascaró li proposa que demani opinió a Carles Riba:

endavant, el crític fa notar la poca capacitat política que More atorga als intel·lectuals, encara que, d'altra banda, els reserva un lloc de preferència al cim de l'estructuració social d'Utopia (*Ibid.*, p. 41.).

²⁰⁸ BALAGUER, Josep M.: «Joan Teixidor, representant del "Grup universitari": Poesia i crítica (1931-1951)», tesi doctoral dirigida pel Dr. Jordi Castellanos i Vila. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona, 1993, p. 95.

²⁰⁹ *Shakespeare a Catalunya*, op. cit., p. 173. La valoració d'Esquerra parteix de la crítica encertada que Riba elabora entorn *Hamlet*, on «afina els conceptes shakespearians en allò que tenen de més humà i transcendental». Sobre el pensament literari de Carles Riba, vegeu MALÉ, Jordi: *Poètica de Carles Riba. Els anys del postsimbolisme 1920-1938*. Barcelona: Edicions de La Magrana, 2001.

²¹⁰ GUARDIOLA, Carles-Jordi (ed.): *Cartes de Carles Riba: I. 1910-1938*. Barcelona: IEC / La Magrana, 1989, p. 423.

Anglaterra, 9/8/38

Amic Esquerra,

Rebo en aquest moment la vostra lletra de fa dues setmanes, i m'alegro de veure el vostre coratge i energia!

Una antologia general de la literatura! En cinc o sis volums. Mon pobre amic. Sembla que a Catalunya hi ha la malaltia de la megalomania. Parlo clar i crec que faig bé de fer-ho. Sols una eminència literària pot fer una selecció de la llengua pròpia. Com voleu vós fer-la de la literatura universal? Ja sé que ho fan i surten coses tan monstruoses com les de Maristany, etc. I feta la selecció on trobarem els traductors amb la bellesa d'estil amb la força i puresa del llenguatge per a traduir dignament els passatges eters de les literatures? I voler fer traduccions de traduccions! Cosa perillosíssima fins i tot suposant que el traductor fóra una eminència literària, i si ho fóra no intentaria mai fer sol la tasca enciclopèdica de col·laboració. Demaneu a Carles Riba la seva opinió.

No vull ajudar a la vostra malaltia, no us enfadeu, i demaneu-me altres coses!

Us abraça afectuosament,

Joan Mascaró²¹¹

A més de les indicacions de Joan Mascaró, que certament no van ser gaire encoratjadores, Esquerra va mantenir contactes puntuals amb personatges com Alfons Maseras, però sempre en relació a consultes i propostes purament professionals. Un quadre a l'oli d'Esquerra realitzat per Ricard Opisso i Sala (Tarragona, 1880-Barcelona, 1966) probablement a la segona meitat dels anys trenta ens suggereix una relació, com a mínim professional, amb el pintor tarragoní.²¹² D'aquest artista, Esquerra n'havia escrit en una de les seves cròniques d'exposicions d'art que es tracta de «l'home que dibuixa sense preocupacions prèvies, d'una manera aguda i personal. Sap treure dels recursos del seu ofici el màxim partit possible i donar una meravellosa pastositat a les línies, a les

²¹¹ A partir d'aquí, totes les cartes reproduïdes provenen del fons Ramon Esquerra, Biblioteca de Catalunya.

²¹² Per a més informació sobre el personatge i la seva evolució durant aquests anys, vegeu CADENA, Josep M.: *Opisso*. Col·lecció Gent Nostra, núm. 47. Barcelona: Edicions de Nou Art Thor, 1986. Per compromís, com de fet també faria Ramon Esquerra amb el fulletó sobre gasos tòxics, va il·lustrar el 1937, sense signar, un fulletó divulgatiu sobre què calia fer davant la guerra aèria.

qualitats de vestits i de carns, amb una sobrietat de mitjans expressius força sorprenent.»²¹³

Amb qui sí va establir un autèntic corrent de simpatia és amb Emili Pascual Monturiol, nét de l'inventor del submarí català, Narcís Monturiol, i director de l'editorial Apolo des de la seva formació, a principis dels anys vint, fins a la seva mort, el gener de 1941.²¹⁴ L'editorial havia nascut amb la intenció d'elaborar i publicar llibres didàctics de caràcter tècnic, però amb la República va iniciar una nova etapa que introduïa llibres de contingut social i polític. Durant els anys trenta, doncs, Apolo es convertiria en una de les editorials més importants de tot l'Estat i tota una porta d'entrada de grans escriptors de la cultura europea, que eren traduïts al castellà per Josep Lleonart, Elisabeth Mulder, Josep Farran i Mayoral, Agustí Esclasans o, és clar, Ramon Esquerra. Tal com intueix Thomas Harrington, que defineix l'autor barceloní com un «crítico de gran talento cuya obra ha practicamente desaparecido del mapa historiográfico»,²¹⁵ aquesta fase republicana i cosmopolita coincideix amb l'entrada a l'editorial, el 1932, de l'escriptor, traductor i pintor menorquí Màrius Verdaguer (1885-1963), fundador de la revista *Mundo Ibérico* (1927) i redactor a *El Día Gráfico* i *La Vanguardia*, de qui Esquerra ressenyaria diverses obres traduïdes o editades precisament per a l'editorial Apolo –Stefan Zweig, Thomas Mann, Giovanni Papini, Alfred de Vigny i, sense publicar, Tolstoi i Dostoievski–.²¹⁶

Després de la guerra, Apolo reiniciaria les seves activitats, canviant-ne els criteris i incorporant figures com Joaquín de Entrambasaguas o J.M. Cossío. Fèlix Ros hi va iniciar la col·lecció Azor de poesia i Guillem Díaz-Plaja hi va dirigir una altra col·lecció d'assagistes espanyols, mentre a la revista *Apolo* s'hi afegien articles com ara «Los toros» o «Las armas y las letras griegas en lo alto de la cruz». Tal com afirma Xavier Moret: «Para dar idea de la endogamia de la época, limitada a los autores del régimen, los dos primeros libros de la colección Azor eran de Félix Ros y de Luys Santa

²¹³ «Dibuixants i pintors», *El Matí*, 18-II-1936, p. 9. [signat E. Clivillés]

²¹⁴ Sobre l'editorial Apolo, vegeu HARRINGTON, Thomas: «Álvaro Cunqueiro, Pascoaes y la Editorial Apolo de Barcelona», dins CERDÀ, Jordi; MARTÍNEZ-GIL, Víctor; VEGA, Rexina R. (ed.): *Álvaro Cunqueiro e as amizades catalanas*. La Corunya: Edición do Castro, 2003, p. 165-183, i MORET, Xavier: *Tiempo de editores. Historia de la edición en España, 1939-1975*. Barcelona: Destino, 2002, p. 22.

²¹⁵ HARRINGTON, Thomas: «Álvaro Cunqueiro, Pascoaes y la Editorial Apolo de Barcelona», *op. cit.*, p. 180.

²¹⁶ Aquests articles són «El passat, tema literari», 7-VI-1933, p. 9; «Dant segons Papini», 3-IX-1933, p. 9; «Entorn d'una novel·la de Thomas Mann: *La muntanya màgica*», *El Matí*, 4-VIII-1934, p. 7, i «*La vida y la muerte del capitán Renaud, o el bastón de junco*, per Alfred de Vigny», *La Veu de Catalunya*, 20-VIII-1935, p. 8 [signat E.].

Marina.»²¹⁷ Posteriorment, Josep Janés compraria l'editorial a la família Pascual. Així ho recorda Josep Lluís Monreal en l'entrevista feta per Moret: «Janés había comprado la editorial Apolo, que estaba en el pasaje Marimón. Era de una familia llamada Pascual y tenía un catálogo fantástico.»²¹⁸

Abans, l'estreta i continuada col·laboració de Ramon Esquerra amb Apolo a partir de 1936, l'havia convertit en un dels autors més habituals de l'editorial, com a traductor, com a autor de manuals i com a articulista a la revista.²¹⁹ Així, d'entre tots els autors del catàleg d'Apolo, Xavier Moret destaca que, abans de la guerra, l'editorial «comprendía obras de Stefan Zweig, Giovanni Papini y Ramón Esquerra.»²²⁰ De fet, durant l'*exili* d'Esquerra a Viladrau, les cartes d'Emili Pascual mostren, malgrat els impediments que anava produint la guerra, una bona voluntat de col·laboració amb els diversos projectes literaris.²²¹

També per les circumstàncies bèl·liques, Esquerra va entrar en contacte amb l'historiador, arxiver i arqueòleg Agustí Duran i Sanpere (Cervera, 1887-Barcelona, 1975), que havia traslladat bona part de l'Arxiu Reial de Barcelona al poble osonenc, i amb l'entorn de Jaume Bofill Ferro i Ca l'Herbolari, lloc de tertúlies entre els homes de lletres refugiats a Viladrau.²²² Segons es desprèn de les cartes d'Emili Pascual, s'aprofitaven els viatges amb camió de Duran i Sanpere entre Barcelona i Viladrau per portar llibres i còpies galerades que Esquerra necessitava per treballar amb els projectes per l'editorial. Per exemple, el 24 de maig de 1938: «Li envío cinc còpies però suposo que avui en tindrè més. Si arriben abans de portar el paquet al Sr. Duran les adjuntaré.»

²¹⁷ MORET, Xavier: *Tiempo de editores. Historia de la edición en España, 1939-1975*, op. cit., p. 22.

²¹⁸ *Ibid.*, p. 52. Entrevista a Barcelona el 5 de desembre de 2000. Pel que fa a Josep Janés, Jacqueline Hurtlely connecta l'interès d'Esquerra per la novel·la anglesa contemporània –per exemple, per un autor com Charles Morgan– amb el catàleg editorial de Janés a la postguerra. Segons Hurtlely, Janés s'hauria nodrit de les ressenyes d'Esquerra: «Quina oportunitat més afortunada, doncs, quan Janés va poder establir relacions amb un organisme com l'Institut Britànic a Madrid, disposat a facilitar-li obres d'aquests autors... I d'altres, encara no coneguts. A més, hom ja no podia dependre dels coneixements de Ramon Esquerra, mort a la batalla de l'Ebre l'any 1938.» (HURTLEY, Jacqueline: *José Janés. El combat per la cultura*. Barcelona, Curial, 1986, p. 255-256.)

²¹⁹ Ramon Esquerra hi va traduir *Dijous Sant*, de François Mauriac (1936), *Utopía (El Estado perfecto)*, de Thomas More (1937), i *Dos o tres gracias*, d'Aldous Huxley (1938); hi va publicar els tres volums d'*Iniciación a la literatura* (1937) i el *Vocabulario literario* (1938) i, a la revista *Apolo*, hi va signar articles literaris: «Consideración de la novela inglesa actual», núm. 1, octubre 1937, p. 1, i «El Premio Nobel 1938, Roger Martin du Gard», núm. 3, març 1938, p. 2. Vegeu el punt 3.1.6 de la primera part d'aquest treball.

²²⁰ MORET, Xavier: *Tiempo de editores. Historia de la edición en España, 1939-1975*, op. cit., p. 22.

²²¹ En aquest sentit, vegeu especialment les llargues cartes del 24 de maig i del 8 de juny de 1938, que s'adjunten transcrites a l'annex.

²²² A *Tot apuntat. 1965-1975*, Joan Teixidor parla de les trobades a Ca l'Herbolari durant aquest període, però no comenta res de Ramon Esquerra (TEIXIDOR, Joan: *Tot apuntat. 1965-1975*. Barcelona: Destino, 1981, p. 43-45.).

O, poc després, l'1 de juny: «Per mitjà del Sr. Duran i Sanpere li trameto ptes. 500- a compte dels seus treballs i drets.» Al cap de set dies, Emili Pascual tornava a fer referència a les «expedicions» que es feien amb camió de Barcelona a Viladrau:

Tinc la *Literatura* d'en Valbuena; per unes hores no hem sigut a temps a entregar-la al Sr. Duran Sanpere. Anirà amb la pròxima expedició junt amb els llibres que haguem trobat i que vostè necessita. [...] Tramesa de paperassa. Sembla que dissabte surt camió o lo que sia cap a Viladrau. Aprofitarem l'oferta amable del Sr. Duran per a enviar-li llibres i noves còpies del Sr. Polo.²²³

2.3. UNA GENERACIÓ DE FRONTERA

Pel que sembla, el vincle personal amb membres del món cultural queda circumscrit en l'amistat amb els seus col·legues universitaris i de l'Institut-Escola. Sobretot, la ja esmentada relació amb el seu amic íntim Marçal Pascuchi. Però, a quina generació pertany Ramon Esquerra? Nascut el 1909, el situem al bell mig del pont que enllaça la segona generació gestada en la plenitud del noucentisme i la generació de 1936.²²⁴

D'una banda, no podem incloure Esquerra en la segona generació noucentista que, juntament amb la primera –la de Prat de la Riba, Puig i Cadafalch, Bofill i Mates, Joaquim Sunyer, Pompeu Fabra i fins Pijoan i Ors–, forjaria la Catalunya contemporània, encara que òbviament sí que en recull l'herència política, literària i artística.²²⁵ Aquesta segona generació noucentista engloba els nascuts catorze o quinze anys abans de finir el segle XIX, com Josep Carner, Joan Puig i Ferrater, Carles Cardó, Joaquim Folguera o Josep M. López-Picó; també inclou la promoció de Carles Riba i Ferran Soldevila, i segons alguns autors com Albert Manent no seria «imprudent» allargar-la fins a Pere Quart, Garcés, Serrahima i Arbó. Aquesta generació va derivant cap a noms exclusivament literaris perquè hi va prenent relleu un grup de condeixebles o amics, nascuts el 1887 o el 1888, renovadors de l'erudició històrica, artística o

²²³ Vegeu p. 751-753 de l'annex.

²²⁴ Quant a les diverses interpretacions sobre el noucentisme i el seu abast, vegeu MURGADES, Josep: «Usos del Noucentisme», *Els Marges*, núm. 58, setembre 1997, p. 73-92. Per a una visió completa, vegeu CASTELLANOS, Jordi: *Intel·lectuals, cultura i poder. Entre el Modernisme i el Noucentisme*. Barcelona: Edicions de La Magrana, 1998.

²²⁵ Prova d'això és la insistència de Maria Aurèlia Capmany de considerar «noucentistes» fins els professors més joves de l'Institut-Escola.

literària com són Ramon d'Abadal i de Vinyals, Duran i Sanpere, Ferran Valls i Taberner, Joaquim Folch i Torres, Jordi Rubió i Nicolau d'Olwer, a més de Gaziell.²²⁶

D'altra banda, la generació del 36, la de la República i la guerra, inclouria els nascuts entre el 1909-1910 i el 1920, segons Joaquim Molas, o el 1922, segons Albert Manent.²²⁷ Els noms destacats d'aquesta generació són escriptors de creació com Salvador Espriu, Mercè Rodoreda o Joan Sales, però atesa la superposició de dates autors com Guillem-Jordi Graells la situen paral·lela a la generació d'Esquerra.²²⁸ Paral·lela o no, és qüestió de considerar si és homogènia l'adhesió dels nascuts el 1909 a una o altra generació. Recordem que Esquerra veia aquesta nova generació d'autors com aquells «de menys de vint anys», com Ignasi Agustí, Joan Teixidor i el mateix Espriu, «estudiants dels primers cursos en diverses escoles i facultats de la nostra Universitat» als quals, a més d'ell, només hi hauria dedicat una atenció escaient el seu company Guillem Díaz-Plaja.²²⁹ En molts casos aquest sentiment de pertinença té a veure amb la precocitat o la tardança a l'hora de publicar o d'incorporar-se en la vida cultural. Un escriptor precoç pot formar un grup i esdevenir coetani amb d'altres que són més grans que ell, i a la inversa. Vist així, un cas de precocitat com el d'Esquerra en què, a més, a causa de la seva mort al front, no va poder interactuar amb intel·lectuals més joves, podria ser fàcilment inserible dins la generació anterior al 1909. Però no és tan clar. Julián Marías, que prologa les memòries d'un altre escriptor nascut el 1909, Guillem Díaz-Plaja, confessa la seva perplexitat davant un autor nascut aquest any:

Los españoles nacidos en 1910 pertenecen inequívocamente a mi generación; así, Luis Rosales. Los que han nacido sólo dos años antes, en 1908, por muy próximos que me sean desde todos los puntos de vista —y para dar dos ejemplos, mis entrañables amigos Pedro Laín y Rafael Lapesa—, ya no pertenecen a ella, y así lo siento, situados a otro nivel, más visible cuanto mayores sean las coincidencias y los acuerdos. Hacia acá o hacia allá, más cerca de 1910 o más lejos de 1908, todo es claro. Pero de vez en

²²⁶ MANENT I SEGIMON, Albert: *Literatura catalana en debat*. Barcelona: Editorial Selecta, 1969, p. 100.

²²⁷ Després, no és fins als anys cinquanta que apareixen els primers textos literaris de la generació que succeeix la de 1936. Com explica Molas, la literatura no podia ser un fenomen social, sinó senzillament testimonial (no es podia «irradiar»), i abans de 1950 el «lema angoixós i gairebé únic» de la generació de 1936 era «sobreviure». Aquesta generació, sobretot els més joves, és la que llançarà revistes com *Poesia* (1944-45), *Ariel* (1946-1951), *Antologia dels fets, les idees i els homes d'Occident* (1947-1948), *Ressò* (1950-1952), *Occident* (1949-1950), *Temps* (1948), *Aplec* (1952), etc., cadascuna representant un grup literari.

²²⁸ GRAELLS, Guillem-Jordi: «Ramon Esquerra, crític i traductor», dins GIRAUDOUX, Jean: *Amfitrió 38*. Edicions del Mall (Biblioteca Teatral, Institució del Teatre de la Diputació de Barcelona), 1985, p. 5-14 (p. 7).

²²⁹ «Una nova generació de poetes», *El Matí*, 11-VI-1932, p. 7.

cuando vacilo: frente a un amigo, o un conocido, o un escritor a quien leo sin conocerlo –o conociéndole muy poco–, me pregunto: ¿es de mi generación? Me parece que sí; al poco tiempo, cuando hace un gesto, al doblar la página, pienso que no, que pertenece a la anterior. Siempre que he tropezado con uno de estos casos de perplejidad ha resultado que había nacido en 1909. Este año es, sin duda, el fronterizo entre dos generaciones, aquella cuya fecha central pondría yo en 1901 y la mía, cuyo centro estaría en 1916.²³⁰

La qüestió és aplicable als escriptors catalans. El cas d'Esquerra, que presenta la complexitat de no poder valorar una obra posterior al 1938, és de frontera i d'enllaç. En tot cas, la generació de Ramon Esquerra ve marcada sobretot pels anys de la seva formació acadèmica i pel fet d'haver tallat la seva carrera professional en el punt més àlgid. Per això Albert Manent l'anomena generació «de la Dictadura de Primo de Rivera»,²³¹ atès que els seus membres es van formar al final del període dels anys vint, i, per això, Guillem Díaz-Plaja s'hi refereix com a «destruïda» i «sacrificada». En aquest segon punt Joan Ramon Masoliver encunya el nom de generació «cremada».²³² Són potser aquests dos aspectes, els anys universitaris i el que suposa la guerra, els qui confereixen més caràcter propi al grup autònom d'Esquerra.

Al costat dels mateixos Masoliver i Díaz-Plaja, els personatges que pertanyen a aquesta generació són Jaume Vicens Vives, Pere Grases i González, Santiago Sobrequés i Vidal, Lluís Batlle i Prats, Alfons Serra Baldó, Joan Gutiérrez, Josep Serrano, Ramon Aramon i Serra, Carles Claveria, Ricard Albert, Xavier de Salas, Miquel Batllori, Anna Maria de Saavedra, Carme Serrallonga, Joan Corominas, Josep M. Miquel i Vergés, Joan Gili, Eduard Valentí, Martí de Riquer, Miquel Dolç i Jordi Maragall.

Són, doncs, una generació que agrupa els nascuts durant els deu primers anys de la centúria i que funciona com un pont entre les dues generacions noucentistes, especialment la segona, i una de més jove, la del 36, marcada sobretot per la guerra i liderada per escriptors de creació. Així ho considera Joan Fuster, que situa la generació d'Esquerra «en un rang independent». D'altres crítics sostenen que els escriptors i erudits que neixen en aquestes dates no són pròpiament una generació, sinó que cal

²³⁰ MARIÁAS, Julián: «Prólogo», dins DÍAZ-PLAJA, Guillem: *Memoria de una generación destruida (1930-1936)*, Barcelona: Editora Delos-Aymá, 1966, p. 5-6.

²³¹ MANENT, Albert: «Ramon Esquerra, un *homme de lettres* de la generació de la dictadura», *op. cit.*, p. 103-104.

²³² DÍAZ-PLAJA, Guillem: *Memoria de una generación destruida (1930-1936)*. Barcelona: Editora Delos-Aymá, 1966, p. 180.

«repartir-los» entre les generació dels Folguera, Riba, López-Picó –és a dir, la segona noucentista– i la de la guerra o del 1936. Albert Manent, per exemple, s'inclinava per considerar aquests literats com un «grup de transició», que en un moment donat s'haurien lligat amb la generació precedent o amb la següent, però que no cal incorporar forçosament en un o altre bàndol generacional.²³³ Sigui com vulgui, és evident que Ramon Esquerra va tenir relació directa amb personatges de la generació anterior, com ara Maurici Serrahima; i que, tal com afirma Joan Triadú, són els «narradors i historiadors de la literatura» com Esquerra i Serrahima els que van seguir l'assaig que apareix amb la segona generació noucentista –de Riba a Cardó, de López-Picó a J.M. Capdevila–, que a diferència de la primera ja s'atrevia a aportar *reflexivament*.²³⁴ En definitiva, Esquerra en seguiria la traça i generaria un estil personal que enllaça amb els literats de la següent.

Sens dubte, qui millor pot aclarir la pertinença a un grup determinat és el mateix Ramon Esquerra. El juliol de 1933, quan tenia vint-i-quatre anys, ell mateix se situava indirectament en la quarta de «les cinc generacions que avui dia tenim a Catalunya». Arran d'una enquesta de *La Revista* sobre les motivacions i els ideals de diversos intel·lectuals catalans, el crític comentava les respostes segons el bloc generacional:

Les diferents enquestes que conté aquest quadern comprenen les cinc generacions que avui dia tenim a Catalunya: la dels Mestres, on trobem el ressò d'aquells anys de catalanisme més platònic encara que políticament estructurat; la generació dels estructuradors; l'altra que allí és anomenada dels col·laboradors de *La Revista*, continuadora de l'anterior i gairebé inseparable; la quarta –la nova generació–, els de menys de trenta anys, formats ja, el pont entre els projectes i una realitat plena d'obstacles, i la darrera, la generació escolar –estudiants d'Universitat, noies de l'Escola de Bibliotecàries, estudiants de l'Institut Escola–, la que ha de viure la realitat d'aquells projectes. És a dir, tota una trajectòria de pensament.²³⁵

És a dir, Esquerra forma part de la que ell anomena *nova generació*, grup que no supera la trentena, «pont entre els projectes i una realitat plena d'obstacles» i, en tant que professors dels centres educatius –com l'Institut-Escola–, responsable de l'educació de la següent generació.

²³³ MANENT, Albert: *Literatura catalana en debat, op. cit.*, p. 101.

²³⁴ TRIADÚ, Joan: *Llegir com viure*. Barcelona: Editorial Fontanella, 1963, p. 36.

²³⁵ «*La Revista*», *El Matí*, 16-VII-1933, p. 11.

De fet, part dels intel·lectuals de la seva generació van compartir la docència amb Esquerra. Tot i que a l'Institut-Escola va coincidir amb Guillem Díaz-Plaja²³⁶ i Jordi Maragall Noble, el primer no el cita en el llibre dedicat a la seva generació i Maragall en parla poc, i encara a través de Maria Aurèlia Capmany.²³⁷ De Ramon Aramon i Serra, també company de feina, sí tenim notícia d'una amistat. Una carta de finals de 1938 d'Aramon, des del Sanatori del Montseny, ens fa saber que la seva relació amb Esquerra va continuar després dels períodes universitari i de l'Institut-Escola. Explica que fa uns dies que resideix al sanatori amb la muller i pregunta si els vindrà a veure. També dóna records per a Bofill i Ferro i pregunta com va la traducció de l'anglès que aquest té amb Marià Manent:

27.10.38

Sanatori del Montseny

El Brull

Estimat *tocayo*:

Fa pocs dies que hem pujat amb la Frau²³⁸ ací. De moment ens vam tirar de cap al llit i encara hi som. Confio que un dia d'aquests ens deixaran llevar una mica i fer cura de repòs a la galeria, i ben aviat podrem sortir a fer alguna volteta per aquests *environs*, que semblen bonics.

Per matar l'avorriment llegim, a estones, alguna cosa, més aviat tirant a llauna, que ens en portàrem de Barcelona.

Que no pujareu a veure'ns, algun dia? Des de Viladrau ho teniu a prop, segons diuen. A veure si us decidiu.

Què fas tu? I la Frau? I el batalló de menudalla? Digues-me'n quelcom. Si saps coses de la gent de ciutat, fes-me'n cinc cèntims, també. Aquí estem aïllats del tot i no sabem res de res.

²³⁶ Guillem Díaz-Plaja sí esmenta Ramon Esquerra de manera brevíssima i en nota a peu de pàgina en llibres dedicats al modernisme i romanticisme: *Modernismo frente a noventa y ocho: Una introducción a la literatura española del siglo XX* (Madrid: Espasa-Calpe, 1951) i *Introducción al estudio del romanticismo español* (Buenos Aires: Espasa-Calpe, 1953).

²³⁷ Guillem Díaz-Plaja tampoc no el menciona en l'article «Mocedades: aquella "universitat"», dedicat al record dels professors de l'Institut-Escola (*La Vanguardia Española*, 6-V-1975, p. 15). D'altra banda, Jordi Maragall i Noble parla del que ell anomena «generació filosòfica de 1932» i, del conjunt de personatges de promocions i llicenciatures diverses que esmenta, no apareix el nom d'Esquerra («La generació filosòfica de 1932», *Revista de Catalunya*, Barcelona, núm. 2, novembre 1986, p. 49-59).

²³⁸ Es refereix a Hilde Stein, amb qui s'havia casat el 1935.

Si veus l'il·lustre Bofill i Ferro, saluda'l de part meva i digues-li que espero el resultat de la seva gestió prop d'en Manent (trad. de l'anglès).

Una bona encaixada per a tots vosaltres de

R. Aramon i *Frau*

D'Alfons Serra Baldó, que escrivia sota el pseudònim d'Andreu Maristany, se'n conserva una altra carta:

A Ramon Esquerra:

Cher ami:

Fa un parell de setmanes que tinc l'estómac fet una coca. Així és que em dispensaràs que no t'hagi escrit abans: però no hi ha com aquests afers digestius per provocar l'atròfia de les facultats actives. Pel demés no podia donar una resposta gaire satisfactòria a la única de les teves preguntes que podia exigir una satisfacció-llampec. Em refereixo a la col·lecció francorussa de la qual forma part el *Till* de Coster. Fins ara només he vist tres volums més: el *Tchapaiev* de Furmanov, *Terres roturées* de Chokolov i *Le Père Goriot* (una víctima del capitalisme) de Balzac. Em vaig comprar les *Terres roturées*, no perquè n'espero gran cosa sinó per tenir quelcom de literatura més o menys "agrícola" del país dels soviets. Ara bé: com que aquests són els únics volums que he trobat 100% rojos de Barcelona (l'antiga Herder i la que fa cantonada Passeig de Gràcia – Diputació) em sembla lògic que, pel moment, no es puguin trobar a Barcelona altres volums més interessants.

Consti que aquestes ratlles van més com a excusa del meu retràs que com a resposta a la teva darrera epístola. Tan aviat com em trobi millor t'escriuré més extensament, dedicant un paràgraf a la meva "Metafísica de la crisi", etc. etc. Em deixa veritablement sorprès el teu aplom nerviós, que et permet ja de dedicar-te a tasques literàries: confesso que la meva resistència física no pot arribar més enllà de fer-te una discretíssima "propaganda" del meu futur "opus".

Si et cal algun llibre, posa'm unes ratlles i faré el possible per aconseguir-te'l. De totes maneres et participo que la Generalitat ha donat permís als llibreters per pujar el preu dels llibres fins a un 100%: jo, en principi, ja he plegat. En quant a la meva Biblioteca t'enviaria alguna cosa, però les circumstàncies actuals m'han ficat la

por dintre el cos, i em fa l'efecte que els meus volums agrairan molt a llur pare que no els abandoni, altrament podrien fer de fills pròdigs però com és natural sense retorn. De totes maneres, si una gran seguretat –naturalment que dintre el risc– opines que pot presidir llur circulació, m'ho dius i faré el que pugui per estalviar-te algunes hores de vegetativitat mental.

En la seva doble qualitat de *pensador* i d'*home* –són coses molt però molt diferents– disposa del teu *amic* –una altra cosa diferent–.

A. Maristany

27 maig del 1938

Del mateix any, el darrer d'Esquerra, és una carta signada amb el nom d'Arístides Pantebre, de la qual sembla desprendre's una amistat. Segons la carta, que reflecteix el col·lapse d'aleshores dels correus barcelonins, Esquerra havia demanat des de Viladrau dos llibres de Barcelona:

“Apresiado superbibiente del siniestro”:²³⁹

Sento haver-t'ho de dir, noi, però l'organització d'aquest país es ressent molt de la situació bèl·lica. Ara resulta que a correus no accepten paquets de cap mena des de fa uns dies. Així és que m'he posat d'acord amb la Cervantes i hem quedat que el millor (amb més precisió *l'únic* possible) seria que hi enviessis el recader, proveït d'una nota firmada per tu i en la qual contessin els títols dels dos llibres que demanes. Barcelona, actualment, és un paller i em sembla que em tornaria boig cercant un recader que si existeix tu has de tenir a quatre passes.

Recorda que el número de la Cervantes és Diagonal 382.

Ja t'escriuré quan pugui. De moment perdona'm per l'afer dels llibres; sempreestic disposat a rebre un perdó que només mereix la institució postal.

Fins aviat.

Arístides Pantebre²⁴⁰

13 abril del 1938

²³⁹ Referència a la bomba que havia caigut al pis dels Esquerra.

²⁴⁰ Es podria tractar d'un company de curs als jesuïtes, Arístides Galofré Botta.

3. L'OBRA D'UN POLIFACÈTIC: PERIODISME, COMPARATISME ACADÈMIC I TRADUCCIÓ

3.1. LA PROFESSIONALITZACIÓ DEL PERIODISTA

3.1.1. *El Matí*: Plataforma, escola i ofici

3.1.1.1. *Ginesta i Criterion: Uns inicis universitaris i filosòfics*

A diferència d'alguns companys de redacció dels diversos diaris on va col·laborar, Ramon Esquerra mai no va publicar poesia o narrativa. La seva tasca va ser la de valorar críticament els qui n'escrivien, i ho va fer simultàniament en múltiples plataformes periodístiques. Esquerra escrivia per guanyar-se la vida i no sabem mai si hagués esdevingut un literat pur, o un novel·lista, a part de la seva tasca literària des del vessant més pragmàtic o teòric. Amb tot, Esquerra havia escrit al seu pare des del front explicant que, un cop acabada la guerra, li agradaria escriure un llibre sobre la seva experiència bèl·lica: «Mentrestant no pateixi per mi. Estic molt animat i força optimista. Fins i tot penso escriure un llibre com a resultat d'aquesta experiència.» Segurament amb el pas del temps hauria fet tasques de memorialista, però ens movem tan sols en el terreny de les suposicions.

El que sí ens ha deixat publicats són un recull d'articles refosos en to assagístic, un manual de literatura universal de tres volums, un vocabulari literari, un assaig sobre la presència de Shakespeare al nostre país i, repartits en disset diaris i revistes i concentrats en quatre plataformes de prestigi, centenars d'articles i ressenyes. Ramon Esquerra va ser un crític literari incombustible, obert a les noves tendències i pioner en alguns casos que, malgrat la seva prematura desaparició, va escriure uns cinc-cents setanta articles i notes en poc més de cinc anys.

El període més actiu d'Esquerra com a crític cal situar-lo entre 1932 i la seva desaparició al front d'Artesa de Segre el desembre de 1938, període tan curt com intens, on cal distingir dues etapes. La primera és l'eminència periodística, on els centres d'interès són les novetats bibliogràfiques, sobretot de literatura contemporània anglesa i francesa. El final d'aquesta primera línia ve marcat per l'inici de la Guerra Civil, el 1936, i s'encavalca amb la segona etapa, de caire més acadèmic, que es concreta en la publicació de manuals i d'estudis. A causa del pes de la tradició d'estudis d'història

literària espanyola en la seva formació universitària, juntament amb la progressiva influència del comparatisme francès, aquí els centres d'interès acabaran sent l'anàlisi de la literatura espanyola i francesa no contemporània, amb una excepció brillant que apareix a l'equador de la dècada com és l'estudi *Shakespeare a Catalunya*. El canvi és un dels símptomes d'una progressiva voluntat d'especialització en els estudis més purament i acadèmica comparatistes. A primera vista, el canvi més significatiu entre la primera i segona etapa no només és el progressiu academicisme i l'afiliació a les tesis comparatistes d'entreguerres, sinó també la substitució de període literari com a objecte d'investigació. Un període que a la premsa té consideració essencialment quan fa referència a l'origen de la crisi de consciència que tant afectava, al seu parer i al de molts altres, l'Europa d'entreguerres.

Tot i que el gruix d'articles periodístics de crítica literària s'iniciarà més tard, les primeres col·laboracions d'Esquerra van lligades als primers anys universitaris, a finals de 1928 a la revista filosòfica *Criterion* i a principis de 1929 a la universitària *Ginesta*. Potser pel to *excessivament* avantgardista, i a diferència de molts dels seus companys de generació a la Universitat de Barcelona, Esquerra no va col·laborar a la revista *Hèlix*, malgrat l'atenció i el suport inestimable del mestre Jordi Rubió i Balaguer i d'altres com Joaquim Balcells, Pere Mas i Perera i el mossèn Manuel Trens, a més dels ja graduats i joves professors Joan Petit i Pere Bohigas. Gestada al Pati de Lletres, la nova revista havia estat ideada per Joan Ramon Masoliver i els vilafranquins Pere Grases, Ton Amadó, Lluís Maria Güell, J.A. Fortuny, Pau Boada i Rodolf Llorens. Es tractava d'una revista arriscada, complexa i ambiciosa, on traduïen Breton, publicaven poemes de Buñuel i s'hi parlava de cinema soviètic, a més de tenir col·laboracions de J.V. Foix, Sebastià Gasch i Lluís Montanyà. Hi escrivien companys de la facultat com Guillem Díaz-Plaja, Carles Clavería, Concepció Casanova, Anna Maria de Saavedra, Ramon Borràs Prim, Xavier de Salas Bosch, a més del futur arquitecte gironí Josep Claret i el futur metge Josep Solans Vilaprenyó.²⁴¹

La primera de les seves col·laboracions és a la revista trimestral *Criterion*, presentada com «la primera revista catalana de filosofia», segons l'article inaugural del pare Miquel d'Esplugues en el número de gener-juny de 1925. Era, segons Miquel Batllori, «una revista molt viva de filosofia» que amb l'escriptor i franciscà Miquel d'Esplugues «representava llavors una filosofia neoescolàstica, prou modernitzada».²⁴²

²⁴¹ Vegeu GRASES, Pere: *Hores de joventut i de maduresa*, op. cit., p. 389.

²⁴² BATLLORI, Miquel: *Records de quasi un segle*, op. cit., p. 94.

De fet, en el temps de la segona República continuaven existint en l'àmbit català un bon nombre de publicacions catòliques, algunes de les quals, per la seva qualitat i esperit de renovació, van determinar la implantació de la ideologia democristiana.²⁴³ Precisament *Criterion*, d'orientació teòrica i neotomista, va esdevenir juntament amb *Catalunya Social* (1921), setmanari dirigit per Ramon Rucabado i Comerma, un dels dos títols capdavanters d'aquest corrent catòlic. En aquest àmbit, hi té un pes important Miquel d'Esplugues (1870-1934), fundador també de les publicacions *Estudis Franciscans* (1907). Segons Norbert Bilbeny, si amb els eclesiàstics regionalistes es pot parlar d'un «catalanisme teològic», a partir de Miquel d'Esplugues podem fer menció d'una «teologia catalanista». En la seva obra doctrinal, observem com ja no és la religió la que s'involucra a la política, a la manera de Torras i Bages, sinó la política la que s'integra a la religió; en el seu cas, el catalanisme a la mateixa teologia.²⁴⁴

Les col·laboracions d'Esquerra a *Criterion* es divideixen en dos blocs ben diferenciats. El primer pertany al període universitari, amb una primera ressenya, molt prometedora, el 1928 sobre el cinema soviètic i cinc ressenyes més durant el 1929.²⁴⁵ El segon bloc de col·laboracions no apareix fins a 1935, amb un llarg article sobre la crisi de la consciència europea, que enceta el número de la revista, i dos articles més i tres ressenyes durant el 1936.²⁴⁶

Pel que fa a *Ginesta*, revista pilotada per Ramon Aramon i Serra i Josep Miracle, els articles són tots de 1929 i hi tenen una línia ascendent. En el número de gener amb què s'estrena l'acompanyen les col·laboracions de Carles Soldevila, J. Agudé i Miró i

²⁴³ Vegeu BILBENY, Norbert: *La ideologia nacionalista a Catalunya*. Barcelona: Laia, 1988, p. 208.

²⁴⁴ Tal com afirma Bilbeny, el dens assaig de Miquel d'Esplugues *Nostra Senyora de la Mercè. Estudi de psicologia ètnico-religiosa de Catalunya* (1916), barreja de torrabagisme i noucentisme, estableix, d'aquesta manera, una conjunció entre Déu i una certa classe de nacions: «les Nacionalitats infantades per l'Església, els fills de la qual, com Esposa que és de Jesucrist, és clar que ho són de Déu en sentit molt més elevat i més propi que no pas altres homes i altres pobles», i fins i tot: «Els creients catalanistes ho són més excel·lentment que no els altres» (*Ibid.*, p. 89-90.).

²⁴⁵ «Léon Moussinac. *Le Cinéma Soviétique*», *Criterion*, núm. 15, octubre-desembre 1928, p. 478-480; «Antoine de Neaux. *Agustin Cochin et la gènese de la Révolution*», *Criterion*, núm. 17, abril-juny 1929, p. 245-246; «Hilaire Belloc. *Oliver Cromwell, el dictador anglès*», *Criterion*, núm. 18, juliol-setembre 1929, p. 367-368; «Príncep D.S. Mirsky. *Historia de Rusia*», *Criterion*, núm. 18, juliol-setembre 1929, p. 366-367; «Rev. P.C.C. Martindale, S.J. *Las religiones de la humanidad*», *Criterion*, núm. 18, juliol-setembre 1929, p. 368, i «Leopold Levaux. *Romanciers*», *Criterion*, núm. 19, octubre-desembre 1929, p. 489-490.

²⁴⁶ «Una crisi de la consciència europea (1680-1715): Descartes-Locke-Spinoza», *Criterion*, núm. 39, any XI, abril-juny 1935, p. 105-115; «Montaigne: Balanç d'un centenari», *Criterion*, núm. 42, any XII, gener-març 1936, p. 33-37. [Secció «Butlletí d'Història de la Filosofia»]; «Espanyols dels segles XVI-XVII», *Criterion*, núm. 42, any XII, gener-març 1936, p. 37-39. [Secció «Butlletí d'Història de la Filosofia»]; «*Recherches Philosophiques IV. 1934-1935*», *Criterion*, núm. 42, any XII, gener-març 1936, p. 61-62. [Secció «Bibliografia»]; «Georges Mottier, *Le Phénomène de l'Art*», *Criterion*, núm. 44, any XII, juliol-setembre 1936, p. 253-254. [Secció «Biografia»], i «Fernando Vázquez de Menchaca, *Controversias fundamentales*», *Criterion*, núm. 44, any XII, juliol-setembre 1936, p. 257. [Secció «Biografia»].

també alguns companys universitaris com són Concepció Casanova i Josep Miracle, els poemes d'Anna Maria de Saavedra, les ressenyes de Narcís Vedra i les il·lustracions de Josep Claret i Montserrat Casanova. De fet, en aquest primer número trobem Ramon Esquerra a l'apartat de «Biografia», amb la ressenya titulada «*Catálogo de las obras en lengua catalana impresas desde 1474 hasta 1860*, per M. Aguiló i Fuster», és a dir, amb la crítica d'un llibre editat el 1923 que, de ben segur, havia utilitzat per als seus treballs universitaris sobre els gravats, matèria que en un inici havia despertat el seu interès.²⁴⁷ D'aquí la ressenya d'un llibre publicat sis anys enrere. Esquerra en destaca la seva vàlua «ja que és enorme el caudal de notícies desconegudes que conté», tot i que li fa dues remarques que devia trobar a faltar quan l'havia hagut de manejar: la manca d'un índex cronològic i els «gravats, que, sovint, i degut sens dubte a les imperfeccions de la tipografia vuitcentista, s'allunyen molt dels originals que reproduïxen».

El segon número de *Ginesta* també compta amb col·laboradors universitaris com Guillem Díaz-Plaja, Josep Miracle, Ricard Albert, J.R. Masoliver i el mateix Esquerra, encara a la secció «Biografia». Però en el tercer apareix ja amb un article sobre l'humorisme, de quatre pàgines, al costat de les col·laboracions d'Alexandre Galí, J.R. Masoliver, Josep Maria Boixareu i David Bover. Aquí elucubra, s'esplaia i teoritza sobre l'essència de l'humor, la seva evolució històrica i la seva relació segons la nacionalitat, d'una manera que no trobarem en els seus articles posteriors dels anys trenta, probablement pel caràcter –de joventut, universitari, adreçat a un públic també jove– de la revista.

De tota manera, les col·laboracions a *Criterion* i *Ginesta* ja marquen les línies mestres del pensament que travessarà la seva producció periodística i acadèmica. Per bé que alguns temes es presenten de manera més difusa que d'altres, tracta el cinema soviètic i la importància de la qüestió russa al si d'Europa, la literatura per damunt de la moral, l'humorisme i la diversitat nacional de la península associat al comparatisme, la importància de l'individu, el distanciament amb la poesia o l'interès per un nou tipus de biografia.

Per exemple, a «Hilaire Belloc. *Oliver Cromwell, el dictador anglès*» Esquerra destaca que «Cromwell tal com ens el presenta Belloc ens apareix com un producte del seu temps i de la seva classe –la dels enriquits per la confiscació dels béns eclesiàstics–»

²⁴⁷ «*Catálogo de las obras en lengua catalana impresas desde 1474 hasta 1860*, per M. Aguiló i Fuster», *Ginesta*, núm. 1, gener 1929, p. 27.

i n'admira l'habilitat de presentar-lo abans que tot com un «home, amb qualitats i defectes, com tots els altres». Esquerra aplaudeix aquesta biografia:

Belloc ens dóna en aquest llibre, no una biografia, sinó el que és més interessant, una visió composta de l'home i de l'obra, de l'ambient i del caràcter, feta amb remarcable esperit crític i complet desapassionament. Llegint-lo hom es fa perfecte càrrec de l'Anglaterra de Cromwell, i dels seus contemporanis.²⁴⁸

Aquesta és una idea que Esquerra anirà repetint i desenvolupant a la premsa, gairebé tant com la que apunta a «Rev. P.C.C. Martindale, S.J. *Las religiones de la humanidad*», que posteriorment traslladarà al terreny literari, on destaca la relació i comparació que es pot establir entre religions: «Cada religió és examinada amb prou atenció perquè hom pugui fer-se càrrec complet de les afinitats, o diferències que té amb les altres religions contemporànies.»²⁴⁹ A *Ginesta* para atenció a la ja esmentada reimpressió el 1928 d'*Els fruits saborosos*, de Josep Carner i no pot sinó demostrar un cert distanciament amb la poesia o, almenys, l'ús del vers llarg d'aquest poemari.²⁵⁰ I a «Notes sobre l'humorisme» teoritza sobre l'humor, que considera una conseqüència benefactora de la humitat i que, per tant, no només ha afectat positivament les illes Britàniques, sinó també Catalunya, Galícia i el País Basc.²⁵¹ Perquè en aquest article, a més de tractar un dels aspectes que posteriorment trobarà més interessants en la novel·la catalana i sobretot anglosaxona, ja observem la tendència a considerar la península ibèrica segons les seves nacionalitats i no segons les divisions polítiques, a més d'un cert determinisme. Per exemple, dirà que «l'humorisme cèltic és una conseqüència del caràcter fred, observador i melancòlic de la raça».²⁵²

²⁴⁸ «Hilaire Belloc. *Oliver Cromwell, el dictador anglès*», *Criterion*, núm. 18, juliol-setembre 1929, p. 367-368.

²⁴⁹ «Rev. P.C.C. Martindale, S.J. *Las religiones de la humanidad*», *Criterion*, núm. 18, juliol-setembre 1929, p. 368.

²⁵⁰ «*Els fruits saborosos*, de Josep Carner», *Ginesta*, núm. 2, febrer 1929, p. 57.

²⁵¹ «Notes sobre l'humorisme», *Ginesta*, núm. 3, març 1929, p. 74-77.

²⁵² *Ibid.*, p. 77.

3.1.1.2. El Matí: *La professionalització del periodista a través del catolicisme obert i el catalanisme europeista*

A partir de 1932, Esquerra va començar l'activitat periodística com a crític literari, col·laborant activament en la premsa de la capital catalana. El tret de sortida es dona lloc a *Mirador* l'11 de febrer de 1932, però on realment es professionalitza com a crític i on comença a solidificar el seu estil és poc després, el 3 de març, a *El Matí*, amb unes col·laboracions continuades que tardaven poc més d'una setmana a aparèixer. Si bé a *Mirador* publica trenta-dos articles, a *El Matí* Esquerra acabarà presentant la majoria dels seus escrits a la premsa, amb tres-centes vint-i-nou col·laboracions signades, entre articles i notes breus, amb una participació cada vegada més gran truncada només per la Guerra Civil. Cal destacar els prop de cent trenta articles sobre art que a partir del març de 1935 va començar a produir, tant al diari catòlic com al suplement *Esplai* –on signa quarantre-quatre textos–, revista portaveu de l'Associació Amics d'*El Matí* i subtitulat *Setmanari il·lustrat d' 'El Matí'*.

El segon diari amb més col·laboracions és *La Veu de Catalunya*, amb noranta-sis articles. De la mà de Ramon d'Abadal, i juntament amb altres companys de la universitat, hi va entrar el 24 de març de 1933 i l'endemà veia com la seva col·laboració apareixia també a l'edició del vespre del diari. Probablement de mans de Josep Vicenç Foix –redactor i director literari que va introduir diversos autors fins a 1936–, el 25 de novembre de 1933 va començar a col·laborar a *La Publicitat*, plataforma des d'on publicarà cinquanta-tres escrits.

El Matí, diari catòlic per excel·lència obert a les qüestions socials modernes, es pot definir com la síntesi entre *La Paraula Cristiana* i *La Nova Revista*. Si bé *Criterion* i *Catalunya Social* eren les revistes catòliques capdavanteres, en el pla intel·lectual que després hauria d'incidir en la política l'òrgan decisiu va ser la revista mensual *La Paraula Cristiana* (1925), dirigida per l'escriptor i filòsof Josep M. Capdevila i Balanzó (1892-1972), però sobretot, inspirada per Carles Cardó, eclesiàstic que escriurà els mots de presentació d'*El Matí*, «el qual, a més de la seva autoritat, tenia una ploma gentil», segons les paraules de Capdevila.²⁵³ Així, doncs, són els directors i redactors de *La Paraula Cristiana* els que el 1929 creen, amb èxit creixent de lectors, el diari *El Matí*, a

²⁵³ CAPDEVILA, Josep M.: «Com fou fundat *El Matí*», *Serra d'Or*, núm. 121, 15-X-1969, p. 27.

partir del qual prendrà cos polític l'ideari democristià. Al primer número del diari, l'editorial s'adreçava «Als lectors» i argumentava el sentit de la publicació:

No cal justificar la necessitat ni l'oportunitat d'*El Matí*, perquè les posa fora de tot dubte l'acolliment trobat en el poble, única manera definitiva de demostrar o de desmentir la viabilitat d'una publicació. [...] Comencem, doncs, a actuar el lema de *Caritat, Veritat i Justícia* que proclamàvem en el nostre manifest. [...] Volem demostrar pràcticament que, com deia un jove propagandista nostre, no hi ha res tan divertit com ésser bon cristià.

Del compliment dels tres deures, religiós, patriòtic i moral, esperem treure aquesta alegria pregona que il·lumini internament totes les nostres paraules, a començar pel títol, que ja n'és evocador.

Per acabar, volem dir que no marquem pas una darrera, sinó una primera etapa. No tots som inèdits. Altres publicacions la seguiran, ajudant Déu. Un instrument, com és un diari, no és mai una finalitat darrera, quan es té una flama d'ideal al cor. La seva materialitat sempre ens semblarà mesquina per a la causa que ha de servir. *El Matí* no és un lloc d'arribada, sinó un punt de partida. I en els temps difícils que poden venir, confiem que ni ell, ni les empreses que, volent Déu, el seguiran, no seran del tot inútils.²⁵⁴

El Matí es basava en un triple deure «religiós, patriòtic i moral» que, alhora, intentava evitar el sectarisme. Tal com ha destacat Norbert Bilbeny,

la nova publicació s'imposava un deure fonamental, alhora “religiós, patriòtic i moral”, tot i que es va mantenir com un diari de notícies ni clerical ni sectari. El primer número ja anunciava –amb un estil insòlit aleshores– que tractaria també de fer creure als seus lectors que “no hi ha res tan divertit com ésser bon cristià”. A part de Capdevila i de Cardó, escrivien a les seves pàgines d'opinió els més actius promotors de la convergència catòlico-democràtica, com Joaquim Civera, Maurici Serrahima –en connexió amb Mounier i el grup d'*Esprit*–, el sacerdot Àngel Carbonell, polèmic “socialista” arran del seu llibre *El colectivismo y la ortodoxia católica*, del 1928, i d'altres autors homòlegs. [...] El pensament cristià de Chesterton i Bernanos, de Prélot i Mauriac, o si més no de Maritain i Mounier, penetrava en el sector catòlic catalanista dels anys trenta, que aviat trobarà en la figura cívica i

²⁵⁴ [CARDÓ, Carles]: «Als lectors», *El Matí*, 24-V-1929, p. 1.

religiosa del cardenal Vidal i Barraquer el seu immediat punt de referència, tal com a principis de segle s'havia fet amb Torras i Bages.²⁵⁵

De tota manera, al costat d'aquests autors, entre els quals G.K. Chesterton exerceix gairebé de cita d'autoritat, des d'un punt de vista polític i ideològic, tal com bé assenyala Bilbeny, «el guia era el fundador mateix de la Democràcia Cristiana, el sacerdot italià Luigi Sturzo, de qui *El Matí*, ja des del primer número, li va publicar prop de cent cinquanta articles. Sturzo va fundar l'any 1919 el Partit Popular italià, aviat amb un centenar de diputats al Parlament.» Seguint Norbert Bilbeny, si bé a Itàlia Sturzo era víctima del règim feixista, «a Catalunya i a França (pensem en les tesis de Maritain a *Christianisme et démocratie*) la democràcia cristiana prenia embranzida.» En definitiva, la intenció era acostar el cristianisme a la política, no a l'inrevés. És a dir, fer complementaris els ordres democràcia i cristianisme sense absorbir-se mútuament.²⁵⁶

Com a exemple del producte resultant, Josep Benet resumeix a les seves *Memòries* quina mena de diari era:

Tot i que no estava sempre d'acord amb el que publicava *El Matí*, aquest era el meu diari, perquè era catalanista, demòcrata i d'inspiració cristiana. Per tant, havia de donar-li suport. Per això, amb alguns companys fejecistes havíem constituït uns grups que, els diumenges i els altres dies festius, anàvem a vendre'l, a la porta de les esglésies, a la gent que sortia de la missa. Gairebé cap rector s'oposava a la nostra acció. Recordo, però, un cas d'oposició, que palesa com encara era viu, en algunes persones, el vell integrisme tradicionalista. Un rector no ens autoritzà la venda d'*El Matí* a la porta de la seva parròquia, perquè –segons ell– el diari no era catòlic. En canvi, ens va dir que estava disposat a permetre la venda del diari *El Correo Catalán*, òrgan dels carlins, perquè aquest sí que ho era...²⁵⁷

De fet, el dos punts principals a partir dels quals es va desencadenar la resta d'accions, inclosa la política, són catalanisme i catolicisme. Tal com explica Josep M. Capdevila,

²⁵⁵ BILBENY, Norbert: *La ideologia nacionalista a Catalunya*, op. cit., p. 210.

²⁵⁶ *Ibid.*, p. 210. Pel que fa a la referència a *Christianisme et démocratie*, és interessant la lectura d'aquest llibre que Jacques Maritain va dedicar al poble de França, escrit el 1942 i publicat la primavera de l'any següent. Al seu parer, les democràcies no només han de ser sistemes burocràtics al servei del censens, sinó sistemes polítics que tenen com a prioritat la defensa dels drets humans i que, per tant, entronquen amb el cristianisme. Vegeu MARITAIN, Jacques (1942 i 1943): *Los derechos del hombre. Cristianismo y democracia* [traducció d'Antonio Esquivias]. Madrid: Ediciones Palabra, 2001.

²⁵⁷ BENET, Josep: *Memòries I: De l'esperança a la desfeta, 1920-1939*, op. cit., p. 91.

La ideologia d'*El Matí* no tenia gaire res de nova. Era un diari catòlic d'un país profundament catòlic, del país de Ramon Llull i de Verdaguer. No depenia de cap partit polític. Sortia en la llengua del país amb la mateixa naturalitat que un diari de París surt en francès i un diari de Londres en anglès. Ben de la terra, doncs, i de l'Evangelí, calia que defugís aquelles formes de pietat forasteres i d'ètica dubtosa que ja tingueren mala acollida al regne d'Aragó quan els Reis Catòlics van imposar-hi el Sant Ofici.

Capdevila remarca que no creien que aportessin res de no conegut al país, ja que

Seguíem el camí que ja venia prou definit per autoritats de la Catalunya religiosa d'aquells dies: la primera, la del doctor Torras i Bages, i en sectors diferents, la del pare Miquel d'Esplugues, que infatigablement expandia les doctrines de sant Francesc de Sales, que és el sant de la tolerància i de la dolçor persuasiva; l'autoritat del pare Ignasi Casanoves, en les seves conferències als joves; la de mossèn Frederic Clascar, amb el seu Evangelitari i les seves versions bíbliques, i la de mossèn Lluís Carreras, que col·laborava amb el monestir de Montserrat dins el moviment litúrgic benedictí acollit als nostres dies pel Concili.

I recalca la qüestió social: «Tampoc no era cosa nova l'estudi de les qüestions socials, pres com un deure cristià. Implicava una actitud de lluita en defensa de la família obrera.» El fundador d'*El Matí* recorda que

foren molts que el cregueren oportuníssim. Recordeu que hi havia un moviment catòlic d'embranchada sense premsa diària. Només hi havia diaris de partit polític, o bé d'avisos i notícies, anèmics, sense solta ni volta, instrument d'algun capitalista. Aquells dies hi havia el moviment dels exercicis del pare Vallet. Aleshores vaig conèixer un jove, en Joan-Baptista Solervicens, i alguns amics seus, que hi pertanyien. Ells remogueren el projecte del diari entre els exercitants, on trobà bona acollida. En Solervicens era un bon animador. També hi havia un petit cercle de joves que s'aplegava entorn de *La Paraula Cristiana*. Entre aquests hi havia en Maurici Serrahima. El projecte del diari era també vist amb franca simpatia per gent de procedència tan diversa i de tant de prestigi, que poguérem llançar al públic una crida signada, a més d'altres, per l'escultor Josep Llimona, per Joaquim Ruyra, pels músics

Lluís Millet i Amadeu Vives i pel pare Miquel d'Esplugues, que dirigia la revista de filosofia *Criterion*.²⁵⁸

Podria ser, doncs, que Ramon Esquerra provingués del cercle del pare Miquel d'Esplugues i l'entorn de la revista neotomista *Criterion*, a partir de la qual s'incorpora al catolicisme obert d'*El Matí* i, més endavant i de la mà de Maurici Serrahima, que al seu torn provenia de *La Paraula Cristiana*, a la redacció del diari. El 1936, en la mort de Miquel d'Esplugues i l'homenatge rendit a *Criterion*, Ramon Esquerra s'hi referia amb aquests termes des de *La Veu de Catalunya*:

El Pare Miquel fou en vida un home sorprenent, únic, quelcom d'importantíssim en la nostra vida cultural. Les causes d'això hom les trobarà explicades en algun dels assaigs que es recullen en el darrer fascicle de *Criterion*. Però aquesta influència adquirida l'emprà sempre a servir les dues causes a què havia consagrat la seva vida: Déu i Catalunya. [...] Possiblement, l'obra més característica de la seva personalitat fou la fundació de *Criterion*. Recollia, amb aquest fet, continuant-la, aquella tradició de cultura completa, típica de la nostra Renaixença. I l'esperit del fundador era vistent en tot allò que afectés la revista. La cordialitat enorme que traspuaven totes les coses seves es troba també en la revista. Hom ha defugit sempre l'esperit de capelleta, i ha donat acolliment a tothom, amb la sola condició de moure's dins de la més estricta ortodòxia.

Una revista filosòfica era quelcom d'indispensable a casa nostra. El P. Miquel comprengué la necessitat, i l'obra perdura. La importància d'aquesta perduració i els seus resultats els ha resumits clarament J.B. Manyà en un dels paràgrafs del seu assaig sobre la «Personalitat filosòfica del P. Miquel»: «L'esdevenidor intel·lectual i moral, tot el pensament i els sentiments d'un poble, depenen, almenys a distància però sempre inevitablement, dels ensenyaments que t'han influït, dels seus pensadors, dels

²⁵⁸ CAPDEVILA, Josep M.: «Com fou fundat *El Matí*», *op. cit.*, p. 27-29. Els impulsors del diari van arribar a subscriure unes 500.000 pessetes «que, en aquell temps, era un bon punt de partida». Van escollir un paper semblant al del diari anglès *Daily Herald*; tenien un pis per a les oficines d'administració i redacció a la Rambla de Canaletes; pensaven organitzar, de manera «federal», el diari dividit en seccions diverses, generalment d'una plana, i amb director propi cadascuna. La pàgina religiosa, dirigida per mossèn Alfons M. Ramírez; la de Barcelona, per Joaquim Civera i Sormaní; la d'informació estrangera, per Jaume Ruiz Manent; la d'informació comarcal, per Narcís de Carreras, etc. L'encarregat d'una secció, en rebia directament la informació, la correspondència i els articles, i en disposava com si dirigís un petit diari. «Qualsevol conflicte que sorgís, el resolldria amb la direcció general del diari. Mai no hi hagué dubtes ni conflictes. I en canvi sabíem que tot el diari era vist en detall per redactors responsables, i evitàvem qualsevol descuit o sorpresa.» Van escollir un censor eclesiàstic, el doctor Alfons M. Ribó, canonge de Barcelona; i com a conseller tenien el doctor Josep M. Llovera, «que sovint venia a la redacció, sempre amable i atent a qualsevol consulta o pregunta que li fos feta.» (*Ibid.*, p. 30.)

seus filòsofs. Sobretot en l'adolescència, els pobles, com els individus, són extremadament plàstics a les influències de caràcter intel·lectual; i Catalunya és, avui, adolescent en la vida de la intel·ligència. L'ambient filosòfic de la Catalunya renaixent és el model al qual s'ajustaran les idees i els sentiments del nostre poble en els dies futurs (esperem que no gaire futurs) de la Catalunya plena. ¿Compreneu ara tota l'ambició nobilíssima d'aquella ànima tan cristiana, tan intel·lectual, tan catalana?»²⁵⁹

Una de les característiques d'*El Matí* que més connecten amb Ramon Esquerra és la seva independència, això és, la no afiliació política, si més no de manera explícita. D'això també s'encarrega d'aclarir-ho el mateix Josep M. Capdevila: «Tots els qui intervingueren en el diari sempre entengueren que era només un instrument de difusió de doctrines compartides per gent de diferents partits polítics, i mai l'instrument de cap grup ni de cap partit. I que hi era donada als problemes socials una atenció que supliria la negligència de l'altra premsa.» En efecte, si bé Pau Romeva era redactor del diari i alhora diputat del nou partit d'Unió Democràtica, segons Capdevila, «Ni aquest partit intervingué mai en les directives del diari, ni el diari intervingué per res en les directives del partit. Eren lligams de col·laboració natural, d'aquells que donen eficàcia a les doctrines.» D'altra banda, quan el clergue Albert Bonet funda la Federació de Joves Cristians de Catalunya sabia que podia disposar de les pàgines d'*El Matí*, perquè, tal com afirma Josep M. Capdevila, hi ha un «esperit de civilització cristiana on l'autoritat més alta s'anomena: *Servus servorum Dei*, servidor dels servidors de Déu.»²⁶⁰

Dit això, cal admetre que la intenció pedagògica de Ramon Esquerra deriva o és potenciada per l'objectiu de Josep M. Capdevila, és a dir, crear un públic lector i

²⁵⁹ «*Criterion* i el P. Miquel d'Esplugues», *La Veu de Catalunya*, 2-I-1936, p. 8.

²⁶⁰ CAPDEVILA, Josep M.: «Com fou fundat *El Matí*», *op. cit.*, p. 30. Per a més informació sobre els inicis d'UDC, vegeu RAGUER, Hilari: *La Unió Democràtica de Catalunya i el seu temps (1931-1939)*. Barcelona: PAM, 1976, p. 513-516. Raguier afirma que la història d'aquest partit queda clarament dividida en dues èpoques, de caràcter ben diferent, que el 19 de juliol de 1936 separa: «El període d'abans de la guerra es liquida amb el fracàs de tots els partits polítics. UDC havia predicat contra la teoria de la catàstrofe prèvia fonamentada des dels dos extrems, i va venir la guerra civil. Defensava una autonomia catalana, i la Generalitat va perdre el poder, primer a mans dels anarquistes, després a les del Govern de la República, i finalment del de Franco. Volia mantenir l'Església per damunt dels partits, però l'Església es va abocar ben aviat a un costat, precisament "l'altre". Defensava la justícia social, i va presenciar una revolució utòpica el 1936 i una contrarevolució el 1939. L'endemà del 19 de juliol, els catòlics d'UDC són perseguits perquè "ells" han vençut; l'endemà del 1939, els demòcrates d'UDC són perseguits perquè "els altres" al capdavant han triomfat.» Segons Raguier, «és significatiu que cap membre destacat d'UDC no es va passar a la banda de Franco. Per a uns això serà un mèrit, per a d'altres una culpa, però per a tots és un fet, que confirma el que acabem de dir, que UDC va anar evolucionant cap a l'esquerra, des de la coalició amb la Lliga el 1932 fins a la col·laboració amb la Generalitat el 1936.» (*Ibid.*, p. 513-516). Per a més informació sobre la ideologia d'UDC, vegeu BILBENY, Norbert: *La ideologia nacionalista a Catalunya, op.cit.*, p. 208-217.

educar-lo en el bon gust i en la formació d'una biblioteca familiar bàsica per mitjà de les crítiques literàries de la secció «Les Lletres» d'*El Matí*, de la qual s'encarregava Maurici Serrahima. La narrativa, doncs, hi tenia un gran protagonisme i, per això, el setmanari *Esplai* publicava un conte setmanal il·lustrat, gairebé sempre d'escriptors francesos i també anglesos.

Com dèiem, és a *El Matí* on Esquerra es va professionalitzar com a crític de literatura estrangera, a partir de la seva entrada el 3 de març de 1932, on les seves tasques de redactor prenen més relleu que en cap altra publicació i on comença a afiançar el seu estil a l'entorn del grup del diari catòlic, amb col·laboracions continuades que tardaven poc més d'una setmana a aparèixer i que progressivament van anar augmentant. Tant és així que Josep Benet assegura a les seves memòries que a *El Matí*, a més de seguir les crítiques literàries de Maurici Serrahima,

llegia igualment els articles Ramon Esquerra, potser el millor el crític català de literatura estrangera, d'aquell temps.²⁶¹

El lligam de Ramon Esquerra amb el periòdic de Josep M. Capdevila és més fort que amb d'altres publicacions on va participar no només per l'ideari catalanista i catolicista –que, més o menys vacunat contra la intolerància, li permetia parlar de qualsevol de les novetats literàries estrangeres del moment–, sinó també perquè, a diferència de *La Publicitat*, *La Veu* o *Mirador*, *El Matí* neix gairebé a la vegada, el 1929, que el seu naixement professional com a crític, el 1932.

Les tres-centes vint-i-vuit col·laboracions a *El Matí* es reparteixen entre articles i notes breus i dibuixen una línia productiva clarament ascendent. Així, el 1932 hi publica trenta articles; el 1933, seixanta-vuit; el 1934, setanta-un; el 1935, arriba fins a cent, i el 1936 aconsegueix la xifra de seixanta col·laboracions malgrat que el diari va ser tancat el juliol amb l'alçament militar. Afegim-hi a més vint notes breus sense signar però fàcilment atribuïbles a la seva autoria.

Al principi, els articles sobre cultura els signaven personatges com Manuel Pugés, Josep M. Capdevila, Maurici Serrahima, Carles Cardó, Josep Lleonart, Pau Romeva, J. Tusquets, Magí Valls, Josep F. Ràfols, Jaume Bofill i Ferro, Lluís Jordà i Joan de Garganta. A partir de 1931 la secció «Les Lletres», que dirigia Serrahima, incorpora la ploma de Magí Valls, Bru Romeu, Agustí Esclasans i, algunes vegades, de

²⁶¹ BENET, Josep: *Memòries I: De l'esperança a la desfeta, 1920-1939*, op. cit., p. 91.

Pere Ginebra i Josep Miquel i Macaya. Quan el 1932 Ramon Esquerra hi comença a publicar articles de literatura, les seccions «Les Lletres» i «Els Llibres» incloïen les col·laboracions, a més de la ja citades, de Ramon Aramon i Serra, Antoni Serra i Baldó, Joaquim Ruyra o Ignasi Agustí.²⁶²

Tot i la condició oficial de ressenyador de les novetats literàries angleses, a *El Matí* Esquerra presenta una miscel·lània de temes que no es redueixen ni molt menys a la recepció de la literatura estrangera. La presència de ressenyes sobre novel·les de llengua anglesa i francesa comença amb força però es va diluint a mesura que passa el temps en detriment d'altres temes que acapararan la seva atenció crítica. La primera col·laboració s'inaugura directament a la secció «Les Lletres», que dirigia Serrahima, amb un article sobre Edgar Wallace i la novel·la detectivesca en què destaca la «febre racial» anglosaxona per aquest gènere i el seu sentit de l'humor. D'entrada, Esquerra ja es converteix en pioner pel que fa a la valorització del gènere detectivesc, que a *El Matí* els redactors veien amb bons ulls gràcies a les obres de l'escriptor catòlic Chesterton. Durant els anys següents, a través de petites notes i un parell d'articles més llargs, tornarà a insistir en Wallace i la qualitat de la «*detective story*», lluny ja de les primeres temptatives, alhora que recomana S.S. Van Dine, Herbert Adams, Belloc Lowndes, Margery Allingham, Barnaby Ross, Henry Holt, Virgil Markham, Philip MacDonald, M. Cole, Barnaby Ross i, de manera especial, Agatha Christie.²⁶³ El gènere detectivesc serveix a Esquerra per fer un breu comentari sobre la seva relació amb el cinema; una única nota, entre els centenars de textos, que evidencia que *El Matí*, que solia publicar editorials ferotges contra les pel·lícules modernes, no era la plataforma més idònia per fer-ho, com sí ho van ser *Mirador* i *La Veu de Catalunya*.²⁶⁴

La novel·la té un gran protagonisme en les crítiques d'Esquerra a *El Matí*, amb una preocupació especial per aquelles que responguin al públic general i incidint en les

²⁶² També la d'Eudald Sensat, V. Coma Solei, Pere Morell, F. Xavier Isart, P. Vinyoles i Vivet, Leandre Amigó, Ernest Pintol, David Feliu, Santiago Masferrer i Cantó, Enric Santaaulària, Manuel Pujalt, R. Prat i Utges, Josep Alsina, Simó Romaní, Emili Graupere, R. Montserrat, Josep Vilalta, Saumell, el pare Nolasc d'El Molar, Pau Gili i Nadal, Jeroni Masoliver, Jacint Fornell, el prevere Josep Casanells, R. Bofill i Bosch, Pere Ferrer i Rafael Serrahima.

²⁶³ «Edgar Wallace», *El Matí*, 3-III-1932, p. 9; «Novel·les detectivesques», *El Matí*, 15-II-1933, p. 9; «Cinema i novel·la», *El Matí*, 21-VI-1933, p. 9; «*Death of a Star*», *El Matí*, 21-VI-1933, p. 9; «La novel·la detectivesca», *El Matí*, 22-VI-1933, p. 11; «Novel·les detectivesques», *El Matí*, 29-IV-1934, p. 13; «Els anglesos són encara els mestres de la novel·la detectivesca...», *El Matí*, 3-XI-1934, p. 6; «Novel·les detectivesques», *El Matí*, 13-XI-1934, p. 6; «Les novel·les detectivesques d'Agatha Christie», *El Matí*, 7-IX-1935, p. 7 [signat E. Clivillés]; «L'afició a les novel·les detectivesques...», *El Matí*, 29-I-1936, p. 7 [signat E.]; «Novel·les detectivesques», *El Matí*, 3-VII-1936, p. 9, i «Una novel·la de Barnaby Ross», *El Matí*, 15-VII-1936, p. 7.

²⁶⁴ «Cinema i novel·la», *El Matí*, 21-VI-1933, p. 9.

característiques que ha anat aglutinant la novel·la moderna.²⁶⁵ Alhora, va aportant comentaris sobre la naturalesa de la novel·la que després aprofitarà per conjuminar a *Lectures europees* amb articles publicats en d'altres diaris. Destaquen «En defensa de la novel·la»,²⁶⁶ en resposta als atacs de Josep Pla i Manuel Brunet, i els comentaris que enllacen amb la «biografia novel·lada», gènere de moda molt analitzat per Esquerra, amb una trentena llarga d'articles que ressenyen i reflexionen al voltant d'aquelles biografies que humanitzen els personatges històrics. Per exemple, i com veurem detalladament més endavant, elogia la biografia que Emil Ludwig havia escrit sobre Goethe:

Llegint la biografia de Ludwig hom descobreix un Goethe nou, molt més simpàtic i interessant que no el gran home que ens havien servit els altres biògrafs seus i al qual estàvem acostumats en tombar un full de la primera història de la literatura que ens vingué a les mans. Goethe-home ens resulta molt més interessant que no pas l'autor de *Les afinitats electives* i de la *Teoria dels colors*.²⁶⁷

A més de Ludwig, Esquerra ofereix a *El Matí* una atenció positiva als biògrafs Stefan Zweig, Giovanni Papini, G.K. Chesterton, Luys Santa Marina, Henri Béraud, D.S. Mirski, Ernesto Morales, M. Rodríguez Portillo, G.G. Geller, Frank Harris, Clennell Wilkinson, Robert Levillier, Daniel Sargent i Sigismond Klingsland.²⁶⁸ De fet,

²⁶⁵ «Una novel·la de cara al públic», *El Matí*, 15-IV-1933, p. 9; «Un estudi de G. Díaz-Plaja», *El Matí*, 20-IV-1933, p. 9; «Defensa de la novel·la», *El Matí*, 22-X-1933, p. 11; «La prosperitat i la crisi, temes de novel·la», *El Matí*, 3-IV-1934, p. 9; «Entorn d'una novel·la de Thomas Mann: *La muntanya màgica*», *El Matí*, 4-VIII-1934, p. 7; «La voga dels llibres de la Natura», *El Matí*, 7-IX-1934, p. 7; «Novel·les històriques», *El Matí*, 5-XII-1934, p. 6; «Una novel·la dels sense treball», *El Matí*, 23-XII-1934, p. 13, i «Llibres nous», *El Matí*, 9-VII-1935, p. 6 [signat E. Clivillés].

²⁶⁶ L'article va arribar a ser reproduït al *Diari de Sabadell*, el 25 d'octubre de 1933, segons informa Teresa Iribarren. Poc després, el 14 de desembre del mateix any, el diari egarenc en reproduiria un altre: «Premi Nobel, 1933: Ivan Bunin», també d'*El Matí*.

²⁶⁷ «Goethe. Història d'un home, per Emil Ludwig», *El Matí*, 4-XII-1932, p. 11.

²⁶⁸ Les biografies que Esquerra ressenya ressegueixen la vida de personatges tan diversos com Montaigne, Freud, Cleòpatra, Lenin, Don Joan, Isabel II, Dant, Felip II, Sarah Bernhardt, Sant Tomàs, Cisneros, Nietzsche, Hölderlin o Kleist. Els articles són els següents: «Walter Scott i la biografia contemporània», *El Matí*, 24-V-1932, p. 9; «Nit fantàstica», *El Matí*, 31-V-1932, p. 9; «Freud vist per Stefan Zweig», *El Matí*, 18-VI-1932, p. 7; «Don Joan, segons Papini», *El Matí*, 20-VII-1932, p. 8; «Una biografia d'Isabel II», *El Matí*, 20-VII-1932, p. 8; «Figures de revolucionaris», *El Matí*, 9-XII-1932, p. 9; «El Príncep D.S. Mirsky...», *El Matí*, 9-XII-1932, p. 9; «Un navegante español del siglo XVI. Sarmiento de Gamboa», *El Matí*, 10-XII-1932, p. 9; «Les Edicions The Albatross», *El Matí*, 29-XII-1932, p. 9; «El Renaixement», *El Matí*, 3-I-1933, p. 9; «Don Quixot i Faust», *El Matí*, 26-I-1933, p. 9; «Cleopatra. Una biografia», *El Matí*, 14-III-1933, p. 11; «Montaigne i els metges», *El Matí*, 18-IV-1933, p. 9; «El passat, tema literari», *El Matí*, 7-VI-1933, p. 9; «Dant segons Papini», *El Matí*, 3-IX-1933, p. 9; «Una biografia de Felip II», *El Matí*, 28-IX-1933, p. 9; «Una vida de Sarah Bernhardt», *El Matí*, 7-XII-1933, p. 9; «L'Espanya de Carles II», *El Matí*, 14-XII-1933, p. 9; «Sant Tomàs, el Teòleg, vist per Chesterton», *El Matí*, 10-I-1934, p. 7 [signat E. Clivillés]; «Un gran home d'acció: Cisneros», *El Matí*, 27-I-1934, p. 8; «Tres poetes segons

si bé la biografia acapara la seva atenció des d'un bon començament, a mesura que passi el temps li anirà dedicant més espai, fins que durant el 1935 pràcticament intercala articles sobre biografia amb els d'art, la crisi d'entreguerres i temes catalans, que normalment relaciona. Estretament lligats a la biografia, també és important la ressenya d'antologies, històries i manuals de literatura, llibres que Esquerra es disposarà a confegir a la segona meitat dels trenta –recordem *Iniciación a la literatura*– i que seguirà de prop, no sense remarcar-ne els errors i declarar-se en un inici «enemic per principi de les antologies», ja que «impossibiliten generalment de conèixer bé un autor».²⁶⁹ Les que salva són normalment angleses, tant per la cura en la presentació com per tenir en compte el lector.

Zweig», *El Matí*, 18-III-1934, p. 1; «Nelson. Una biografia», *El Matí*, 22-III-1934, p. 9; «Una biografia de Prim», *El Matí*, 26-IV-1934, p. 9; «Comentari a Cristòfol Colom», *El Matí*, 1-VI-1934, p. 11; «Les memòries d'un historiador», *El Matí*, 5-VI-1934, p. 9; «Història contemporània», *El Matí*, 15-VI-1934, p. 9; «Els viatges de Marco Polo», *El Matí*, 10-X-1934, p. 7; «Història contemporània», *El Matí*, 5-VII-1935, p. 7 [signat E. Clivillés]; «Un virrei del Perú: Don Francisco de Toledo», *El Matí*, 27-VII-1935, p. 7 [signat E. Clivillés]; «Raimundo Lulio, de Lorenzo Riber», *El Matí*, 2-VIII-1935, p. 6 [signat E. Clivillés]; «San Juan de la Cruz, del P. Crisògono de Jesús», *El Matí*, 8-VIII-1935, p. 7 [signat E. Clivillés]; «Un quatrecentista castellà: Pedro Berruguete», *El Matí*, 14-VIII-1935, p. 7 [signat E. Clivillés]; «Sant Thomas Moore, humanista», *El Matí*, 19-IX-1935, p. 6 [signat E. Clivillés]; «Una visió lírica de Sant Pau», *El Matí*, 22-IX-1935, p. 11 [signat E. Clivillés]; «Opinions sobre Erasme», *El Matí*, 21-XI-1935, p. 9 [signat E. Clivillés]; «Pilsudski, de Sigismond Klingsland», *El Matí*, 24-XI-1935, p. 11 [signat E. Clivillés], i «Llibres napoleònics», *El Matí*, 11-XI-1935, p. 8 [signat E. Clivillés]. Alguns d'aquests articles enumerats es repeteixen en el llistat dels que parlen d'antologies i manuals, atesa la poca distància que pot separar-los de les biografies.

²⁶⁹ «Baltasar Gracián, *Páginas escogidas*, per L. Santa Marina», *El Matí*, 20-VIII-1932, p. 7; «Santa Teresa. *Páginas escogidas*», *El Matí*, 23-XI-1932, p. 7; «Un llibre d'actualitat», *El Matí*, 23-XII-1932, p. 11; «Obras completas de Quevedo», *El Matí*, 3-II-1933, p. 9; «Figures i llegendes mitològiques», *El Matí*, 25-II-1933, p. 11; «Una història de la colonització», *El Matí*, 1-III-1933, p. 9; «Clàssics castellans», *El Matí*, 11-IV-1933, p. 9; «Obras completas de Calderón», *El Matí*, 19-IV-1933, p. 9; «Una antologia de la poesia anglesa», *El Matí*, 3-V-1933, p. 11; «*Antología de la poesía romántica española*», *El Matí*, 24-V-1933, p. 9; «Els vells, font de poesia», *El Matí*, 21-VII-1933, p. 11; «*La mort dels perseguïdors*», *El Matí*, 25-VIII-1933, p. 9; «Una monografia jurídica», *El Matí*, 27-VII-1933, p. 9; «Pedagogia per als polítics», *El Matí*, 1-VIII-1933, p. 9; «*Tractat de l'Assafea* d'Azarquièl, de Don Profeit Tibbon», *El Matí*, 30-IX-1933, p. 9; «Una història de Catalunya en anglès», *El Matí*, 5-X-1933, p. 11; «Una història de la literatura castellana dels grans temps», *El Matí*, 9-XII-1933, p. 9; «L'Espanya de Carles II», *El Matí*, 14-XII-1933, p. 9; «La literatura alemanya a través del temps», *El Matí*, 1-II-1934, p. 9; «Un bon resum de literatura anglesa», *El Matí*, 14-I-1934, p. 9; «Un resum de literatura italiana, de K. Vossler», *El Matí*, 26-I-1934, p. 9; «*La saeta en el cielo*, d'Edgardo Garrido Merino», *El Matí*, 28-VIII-1934, p. 7; «Un vocabulari filosòfic», *El Matí*, 26-X-1934, p. 6; «Una Antologia de Fra Lluís de León», *El Matí*, 23-I-1935, p. 6 [signat E. Clivillés]; «L'espectacle de la natura», *El Matí*, 13-VII-1935, p. 7 [signat E. Clivillés]; «Llibres nous: *La Littérature portugaise*, per G. Le Gentil», *El Matí*, 4-VIII-1935, p. 9 [signat E. Clivillés]; «San Juan de la Cruz, del P. Crisògono de Jesús», *El Matí*, 8-VIII-1935, p. 7 [signat E. Clivillés]; «Religió, moral, pedagogia», *El Matí*, 23-I-1936, p. 7; «Un resum d'estètica», *El Matí*, 11-II-1936, p. 9 [signat E. Clivillés]; «La Història i la Bíblia», *El Matí*, 26-II-1936, p. 7; «Una Història de la Filosofia», *El Matí*, 30-II-1936, p. 9; «La Història de la Revolució Francesa d'Albert Mathiez», *El Matí*, 6-III-1936, p. 7; «L'origen de les llengües neolatines», *El Matí*, 7-III-1936, p. 7, i «Un llibre sobre la novel·la anglesa», *El Matí*, 8-VII-1936, p. 7.

Altres gèneres llinar amb la novel·la que Esquerra s'ocupa de referenciar són el llibre de viatges i el conte.²⁷⁰ Aquest darrer va sovint associat amb els «llibres per a infants» en català i al repàs de la producció del gènere a Catalunya, amb notes on cerca nous escriptors capaços d'escriure'n –emmirallant-se en les antologies angleses–.²⁷¹ Segons insinua Esquerra, un d'aquests possibles contistes és Josep Pla, que compara amb Paul Morand i a qui també demana que escrigui la novel·la que tanta falta li fa a la literatura catalana. I és que és des de les pàgines d'*El Matí* on enceta, l'1 d'octubre de 1933, una polèmica sobre el gènere novel·lesc en una ressenya de *Madrid, l'adveniment de la República*.²⁷²

La ressenya d'escriptors francesos és notablement inferior a la d'anglesos. Si bé dels primers n'escriu una desena, dels segons passa de la trentena. André Gide, Jean Giraudoux, Marc Chadourne, André Maurois, André Malraux, Robert Bourget-Pailleron, Léon Bopp, Geneviève Fauconnier i François Mauriac, la majoria novel·listes, són autors dels quals assenyala el talent literari, la universalitat, el psicologisme i, en alguns casos, el catolicisme o l'immoralisme que traspuen.²⁷³ En uns termes similars s'expressa pel que fa a la novel·la d'expressió anglesa, terreny on Esquerra demostra una autèntica passió. Ja en un dels primers articles exhibeix el coneixement profund i directe de la narrativa anglosaxona en comparar la primera novel·la de Richard Hughes amb Virginia Woolf, Margaret Kennedy i Maurice Baring, o distingir-lo de Mark Twain.²⁷⁴ A més de Woolf, Esquerra també presta atenció a Frank Swinnerton, Joseph Conrad, Katherine Mansfield, E.M. Forster, Christopher Dawson i, amb una insistència especial malgrat anotar sempre l'excessiva immoralitat i

²⁷⁰ «Viatges», *El Matí*, 25-III-1934, p. 11, i «Europa des del pont d'una barca», *El Matí*, 20-V-1934, p. 11.

²⁷¹ «Panorames socials, de Ramon Tor», *El Matí*, 19-VIII-1933, p. 9; «Llibres per a infants en català», *El Matí*, 4-I-1934, p. 9; «Els vells llibres per a infants», *El Matí*, 18-I-1934, p. 9; «Contistes francesos», *El Matí*, 24-I-1934, p. 9; «Ronda d'històries, de T. Roig i Llop», *El Matí*, 4-V-1935, p. 6 [signat E. Clivillés]; «Llibres per a infants», *El Matí*, 24-XII-1935, p. 9 [signat E. Clivillés], i «Una història per a infants», *El Matí*, 26-II-1936, p. 7.

²⁷² «Londres, de Paul Morand», *El Matí*, 5-VIII-1933, p. 9; «Madrid, un llibre de J. Pla», *El Matí*, 1-X-1933, p. 11, i «Viatge a Catalunya, de J. Pla», *El Matí*, 27-IX-1934, p. 7. És en aquest darrer article on Esquerra compara un dels fragments de *Viatge a Catalunya* amb un «conte d'antologia, parió del Ramon de Montjuïc».

²⁷³ «Revisió d'André Gide», *El Matí*, 20-XI-1932, p. 9; «Retorn al conceptisme», *El Matí*, 26-IV-1933, p. 9; «Absence, de Marc Chadourne», *El Matí*, 17-VIII-1933, p. 9; «Sobre André Maurois», *El Matí*, 19-X-1933, p. 9; «França: Premis literaris», *El Matí*, 3-I-1934, p. 9; «L'homme du Brésil, de Robert Bourget-Pailleron», *El Matí*, 16-I-1934, p. 9; «Els nous novel·listes francesos», *El Matí*, 13-II-1934, p. 9; «Claude, de Geneviève Fauconnier», *El Matí*, 22-II-1934, p. 9; «Malraux i el nihilisme», *El Matí*, 7-III-1934, p. 9; «Novel·les de dones, Claude», *El Matí*, 21-III-1934, p. 9; «Alfred de Vigny», *El Matí*, 5-IV-1934, p. 9, i «Un estudi sobre Mauriac», *El Matí*, 13-V-1936, p. 9.

²⁷⁴ «Un cicló a la Jamaica», *El Matí*, 17-III-1932, p. 7.

sexualitat, D.H. Lawrence. El mateix passa amb la «presentació» que fa de William Faulkner als lectors d'*El Matí*, escriptor nord-americà i pertanyent a una literatura que, segons Esquerra, es distingia de la produïda a les illes Britàniques. Altres novel·listes que apareixen en les seves notes són Swift, De Foe, Sinclair Lewis, James Joyce, Louis Bromfield, Philip MacDonald, Louis Golding, Hugh Broke, i, entre els nord-americans, Edith Warton, Ludwig Levisohn, Mazo de la Roche, Lloyd C. Douglas, John Linklater, Theodor Dreiser i John Erskine.²⁷⁵ Però, malgrat considerar-lo «amoral», l'autor anglès a qui Esquerra dedica més espai i opinió al diari catòlic és Aldous Huxley, fet que es deu sobretot a la crítica contra el progrés materialista i estandarditzador que prescindeix de l'esperit i amb la qual Esquerra no hi pot estar més d'acord.²⁷⁶

Lligat a aquesta idea destaquen els articles, més filosòfics, dedicats a la crisi de consciència europea i la seva decadència. Entre d'altres, parla de «Nicolau Berdiaeff i la seva Edat Mitjana», teoria principal que relaciona amb els diversos «Diagnòstics del temps» que han augurat d'altres autors, de Spengler a Gobineau.²⁷⁷ De fet, amb Berdiàiev la temàtica russa adquireix un gruix important, ja sigui partint dels motius purament literaris com de l'anàlisi del sistema polític. Rússia, en tant que país oriental del món occidental i, per tant, cristià, té a *El Matí* un bon nombre de judicis crítics. En Esquerra, es parla de Dostoievski, Tolstoi, Ivan Bunin, Mikhail Zòixenko, però també de les doctrines comunistes o l'organització econòmica.²⁷⁸

²⁷⁵ «La novel·la anglesa contemporània a França», *El Matí*, 7-VI-1932, p. 9; «Nocturn, de Frank Swinnerton», *El Matí*, 22-VII-1932, p. 7; «Conrad i la guerra carlina», *El Matí*, 27-XII-1932, p. 9; «Retorn a la senzillesa», *El Matí*, 6-I-1933, p. 11; «Ann Vickers», *El Matí*, 2-IV-1933, p. 11; «El darrer llibre de Virginia Woolf», *El Matí*, 12-XI-1933, p. 9; «Novel·les nord-americanes», *El Matí*, 30-I-1934, p. 9; «Presentació de William Faulkner», *El Matí*, 20-III-1934, p. 9; «Passage to India. Una gran novel·la», *El Matí*, 9-V-1934, p. 9; «Una novel·la picaresca contemporània», *El Matí*, 22-V-1934, p. 9; «Interferències novel·lístiques», *El Matí*, 19-VI-1934, p. 7; «Descendència de James Joyce», *El Matí*, 19-VI-1934, p. 7; «Katherine Mansfield», *El Matí*, 25-VIII-1934, p. 7; «Katherine Mansfield», *El Matí*, 25-VIII-1934, p. 7; «Presentació de Christopher Dawson», *El Matí*, 27-VIII-1935, p. 7 [signat E. Clivillés]; «De Foe i Swift», *El Matí*, 21-IX-1935, p. 7 [signat E. Clivillés]; «Cinc novel·les angleses», *El Matí*, 4-III-1936, p. 7; «L'Amazone fugitive, per D.H. Lawrence», *El Matí*, 24-VI-1936, p. 9; «Un Héros Moderne, per Louis Bromfield», *El Matí*, 24-VI-1936, p. 9; «Dues novel·les americanes», *El Matí*, 8-VII-1936, p. 7, i «Sobre D.H. Lawrence», *El Matí*, 8-VII-1936, p. 7.

²⁷⁶ «El darrer llibre d'Aldous Huxley», *El Matí*, 16-III-1933, p. 11; «Aldous Huxley, contista», *El Matí*, 22-IX-1933, p. 9; «Antic Hay, d'A. Huxley», *El Matí*, 12-X-1933, p. 9, i «Comentari a Cristòfol Colom», *El Matí*, 1-VI-1934, p. 11.

²⁷⁷ «Nicolau Berdiaeff i la seva Edat Mitjana», *El Matí*, 9-VI-1933, p. 9, i «Diagnòstics del temps», *El Matí*, 3-II-1934, p. 9. Els altres articles són: «Un llibre curios...», *El Matí*, 6-IV-1933, p. 9; «Montaigne i el món modern», *El Matí*, 13-I-1934, p. 8; «Diagnòstics del temps», *El Matí*, 3-II-1934, p. 9; «Malraux i el nihilisme», *El Matí*, 7-III-1934, p. 9; «Actualitat de Gobineau», *El Matí*, 14-III-1934, p. 8; «Sud-Amèrica analitzada per A. Siegfried», *El Matí*, 25-V-1934, p. 9; «Años Decisivos, un nou llibre d'Oswald Spengler», *El Matí*, 24-VII-1934, p. 7, i «Mística de la crisi», *El Matí*, 11-VIII-1934, p. 7.

²⁷⁸ «La vida patètica de Dostoievski», *El Matí*, 8-XI-1932, p. 9; «Tres llibres nous», *El Matí*, 18-XI-1932, p. 9; «Un llibre de Lleó Tolstoi», *El Matí*, 26-I-1933, p. 9; «Els Cossacs, de Tolstoi», *El Matí*, 30-VII-1933, p. 11; «Ivan Bunin, Premi Nobel 1933», *El Matí*, 1-XII-1933, p. 8; «Els nombrosos

A partir de 1935 alguns dels interessos teòrics que Esquerra portaria a la pràctica en forma d'assaig es veuen reflectits a les pàgines d'*El Matí*. Així, l'afició que ben d'hora, el 1932, mostra per Goethe sembla derivar, el 1936, en un gran interès pel comparatisme d'entreguerres amb l'article «Literatura comparada» i l'elogi de la *Revue de Littérature Comparée*, en la qual participa amb «Stendhal en España».²⁷⁹ De la mateixa manera, entre 1932 i 1933 escriu alguns comentaris sobre Shakespeare que el 1935 es converteixen en un article sobre el *Shakespeare en la Literatura Española* d'Alfons Par, on fa notar la important participació catalana en el moviment shakesperiana peninsular i preludeja l'assaig que durant el mateix any publicarà a *La Revista* sobre l'escriptor elisabetià a Catalunya.²⁸⁰

Però una de les preocupacions que més remarcarà durant el 1935 és la valorització de la cultura catalana i l'obertura del país al món. La divulgació i popularització dels clàssics, l'apunt de la seva qualitat internacional o la revaloració dels personatges històrics catalans són una constant que pren un relleu important quan comença escriure articles d'art amb un altre nom de ploma i quan comença a col·laborar assíduament a *La Publicitat* com a crític de literatura estrangera. La nova *identitat* sota el nom d'E. Clivillés anava al costat d'uns nous hàbits crítics.²⁸¹ No és estrany que la

filharmònics...», *El Matí*, 7-IV-1934, p. 9; «L'organització econòmica de la Rússia soviètica, de J.M. Tallada. *Tratado Práctico de Sociedades Mercantiles*, de Leon Batardon», *El Matí*, 20-VII-1935, p. 7 [signat E. Clivillés]; «Una història de la Rússia comunista», *El Matí*, 25-III-1936, p. 7; «Berdiaeff i el comunisme», *El Matí*, 27-III-1936, p. 7, i «Mikhaïl Zòixenko, humorista soviètic», *El Matí*, 15-VII-1936, p. 7.

²⁷⁹ «Ieri i Beteli», *El Matí*, 14-IV-1932, p. 9; «Goethe. Història d'un home, per Emil Ludqwig», *El Matí*, 4-XII-1932, p. 11, i «Literatura comparada», *El Matí*, 7-VI-1936, p. 11.

²⁸⁰ «Timó d'Atenes», *El Matí*, 26-IV-1932, p. 9; «Troilus i Cressida», *El Matí*, 26-IV-1932, p. 9; «Sobre Shakespeare», *El Matí*, 11-VII-1933, p. 9, i «Un llibre d'Alfons Par, *Shakespeare en la literatura española*», *El Matí*, 15-III-1935, p. 6. Així mateix, el gener de 1936 publica un article sobre les versions al cinema del teatre clàssic que se centra en *El somni d'una nit d'estiu*: «Shakespeare al cinema: *El somni d'una nit d'estiu*», *La Veu de Catalunya*, 18-I-1936, p. 8.

²⁸¹ «La divulgació dels clàssics», *El Matí*, 24-XII-1932, p. 11; «Història de la literatura castellana», *El Matí*, 25-III-1933, p. 11; «Butlletí de la Biblioteca de Catalunya», *El Matí*, 23-VI-1933, p. 9; «Resum d'història del Llibre, de Pere Bohigas», *El Matí*, 1-VII-1933, p. 9; «*El tres i el set, números maravillosos*, de J. Amades», *El Matí*, 4-VII-1933, p. 11; «*La Revista*», *El Matí*, 16-VII-1933, p. 11; «*El acabóse del año y nuevo de 1934*», *El Matí*, 5-IV-1934, p. 9; «Ruyra i Molière. Un lúcid crític i una versió admirable», *El Matí*, 14-IV-1934, p. 9; «Les publicacions religioses catalanes», *El Matí*, 14-IV-1934, p. 9; «Una biografia de Prim», *El Matí*, 26-IV-1934, p. 9; «*Novel·letes exemplars*», *El Matí*, 16-I-1935, p. 7; «Actualitat de la Filosofia», *El Matí*, 3-VII-1935, p. 6 [signat E. Clivillés]; «Estudis Universitaris Catalans», *El Matí*, 17-VII-1935, p. 7 [signat E.C.]; «*Raimundo Lulio*, de Lorenzo Riber», *El Matí*, 2-VIII-1935, p. 6 [signat E. Clivillés]; «Dels clàssics catalans modernitzats», *El Matí*, 13-VIII-1935, p. 7 [signat E. Clivillés]; «*El príncep Carles de Viana*, per Manuel Cruells», *El Matí*, 16-X-1935, p. 9 [signat E. Clivillés]; «Bernat Desclot: *La Croada contra Catalunya i L'alliberament de Catalunya*», *El Matí*, 2-XI-1935, p. 6 [signat E. Clivillés]; «Els *Feyts d'armes de Catalunya*, de Bernat Boades», *El Matí*, 17-XI-1935, p. 11 [signat E. Clivillés]; «Antoni Canals a la col·lecció "Els Nostres Clàssics"», *El Matí*, 5-XII-1935, p. 7 [signat E. Clivillés]; «Una traducció catalana trescentista del Boccaccio», *El Matí*, 2-I-1936, p. 7 [signat E. Clivillés], i «Darrereres publicacions de l'Editorial Barcino», *El Matí*, 21-II-1936, p. 9. Hi ha fins i tot algunes notes sobre aspectes d'organització territorial i patrimonial catalans: «Les comarques de

polèmica amb Siegfried Bosch sobre la divulgació dels clàssics sigui des d'*El Matí* i signant com a E. Clivillés –fet que Bosch li recorda no sense malícia–.²⁸² Tampoc ho és que amb aquest mateix pseudònim signi un article lloant la *Història de Catalunya* de Ferran Soldevila –segons Esquerra, «l'esdeveniment cultural més important de l'any 1935»–²⁸³ o reivindiqui un dels grans filòsofs europeus de tots els temps com és Ramon Llull.²⁸⁴

La preocupació per la revalorització dels clàssics i la projecció europea del país va sovint associada al paper de Catalunya davant de Castella, que recuperava el seu passat gloriós.²⁸⁵ Alhora, critica els novel·listes estrangers que tenen una visió esbiaixada del país,²⁸⁶ però en culpa els mateixos catalans per no estar prou oberts a Europa i no disposar d'una política exterior unitària i definida que situï la cultura nacional al lloc que es mereix. En aquest sentit, a finals de 1933 hi publica «Catalunya a l'estranger», un article sobre *A History of Aragon and Catalonia*, d'H.J. Chaytor, que no apareix a la secció habitual «Les Lletres», sinó al lloc destinat als articles d'opinió, de caràcter més politicosocial, ocupat fins aleshores per signatures com Sturzo, Chesterton, Prat de la Riba, Josep M. Capdevila, Josep Palau, Vicenç Miralles, F. Xavier Ysart, Hilaire Belloc, Marçal Trilla, Maurici Serrahima, Serget Rustin, etc.²⁸⁷

A més, a *El Matí* Esquerra havia realitzat un seguiment dels escriptors catalans que, sense ser espectacular, supera qualsevol atenció similar en d'altres publicacions. D'altra banda, a diferència de les ressenyes de literatura anglesa i francesa, on l'atenció rau clarament en la novel·la, la manca de novel·listes catalans de què es lamentava Esquerra fa que sigui la poesia el gènere més tractat en el cas de la literatura catalana – amb excepcions com Josep Pla, considerat prosador, i Salvador Espriu–. Així, tenen accés a les columnes d'Esquerra els poetes Joan Teixidor, Ignasi Agustí, Jaume Agelet

Catalunya...», *El Matí*, 19-VII-1933, p. 9, i «Hi ha a Vilafranca una tradició intel·lectual mantinguda...», *El Matí*, 25-I-1936, p. 6 [signat E.C.].

²⁸² «Martí de Riquer i la història de la literatura catalana», *El Matí*, 15-IX-1935, p. 7, i, en resposta a l'article de Siegfried Bosch des de *La Publicitat*, «Vulgarització i erudició», *El Matí*, 10-XI-1935, p. 9 [signat E. Clivillés].

²⁸³ «La *Història de Catalunya* de Ferran Soldevila», *El Matí*, 19-XII-1935, p. 7 [signat E. Clivillés].

²⁸⁴ «La *Miscel·lania Lul·liana*», *El Matí*, 8-I-1936, p. 7 [signat E. Clivillés], i «El *Llibre d'Evast i Blanquerna*, de Ramon Llull», *El Matí*, 14-I-1936, p. 7 [signat E. Clivillés].

²⁸⁵ «Una invitació al feixisme», *El Matí*, 21-VIII-1932, p. 7, i «Un quatrecentista castellà: Pedro Berruguete», *El Matí*, 14-VIII-1935, p. 7 [signat E. Clivillés].

²⁸⁶ «Cosmopolis», *El Matí*, 7-IV-1934, p. 9; «Els catalans vistos per un novel·lista anglès», *El Matí*, 11-IV-1934, p. 8.

²⁸⁷ «Catalunya a l'estranger», *El Matí*, 15-XI-1933, p. 8. Feia dies que hi havia breus a *El Matí* celebrant el llibre J.J.A. Bertrand *La Littérature catalane contemporaine*. Esquerra també es fa ressò, de manera brevíssima, del llibre *Catalunya i l'Europa futura*, d'Alexandre Deulofeu: «Acaba de publicar-se *Catalunya i l'Europa futura*», *El Matí*, 25-IV-1934, p. 9.

Garriga, Tomàs Garcés, Guillem Colom, Ventura Gassol i J.M. Boix i Selva.²⁸⁸ A *La Veu de Catalunya*, en canvi, l'atenció que posarà a partir de 1936 per la literatura catalana intentarà centrar-se en la narrativa.

Finalment, la crítica d'art domina les col·laboracions de Ramon Esquerra a *El Matí* a partir de l'adopció del pseudònim "E. Clivillés" el 1935, any en què, com veurem tot seguit, havien canviat moltes coses a la direcció i a la redacció del diari.

3.1.1.3. Esplai i «Les Arts» / «Carnet d'Art»: La crítica d'art o el naixement d'E. Clivillés

El criteri que des d'un principi s'havia assentat al diari va canviar a mitjan 1934. A finals d'agost, Maurici Serrahima havia deixat de col·laborar a *El Matí*, juntament amb Josep Palau, Enric Prat de la Riba júnior, Pau Romeva, Manuel Pugés i d'altres, per desavinences amb la nova orientació que havia pres el periòdic i la marginació a la qual havia estat sotmès el director, Josep Maria Capdevila. El motiu cal cercar-lo en la ideologia que havia pres *El Matí* i que, per l'actitud adoptada, Ramon Esquerra compartia. Capdevila volia regir el diari amb independència política i compromís en temes de país i de cultura. La línia d'obertura, que incloïa el fet d'acceptar la República²⁸⁹ i haver signat el *Manifest* del 30 d'abril de 1934 –en què es clarificava el concepte i territori de la pàtria, que no ha de ser polític, sinó lingüístic–,²⁹⁰ va ser protestada per una part dels accionistes, propers a la dreta més reaccionària, que, passades les eleccions del novembre de 1933, adduïen pèrdues econòmiques a causa de la radicalització del diari. A més, li retreien que dedicés massa pàgines als temes socials i de cultura.²⁹¹ Capdevila pogué mantenir la direcció gràcies a l'equip de redacció del qual Ramon Esquerra formava part, però finalment, una campanya d'intoxicació contra el diari i la República va fer que, per fidelitat a la pròpia

²⁸⁸ «Una nova generació de poetes», *El Matí*, 11-VI-1932, p. 7; «Els Fanals del meu Sant, de Jaume Agelet Garriga», *El Matí*, 18-V-1935, p. 7 [signat E. Clivillés]; «Un nou llibre de Tomàs Garcés», *El Matí*, 1-VIII-1935, p. 6 [signat E. Clivillés]; «L'Antígona de Guillem Colom», *El Matí*, 5-II-1936, p. 7, i «Sobre dos llibres de poesia», *El Matí*, 13-III-1936, p. 7.

²⁸⁹ El 15 d'abril de 1931, *El Matí* obria l'editorial de la següent manera: «Respirem amb satisfacció». A més, recordava que «La República –el nom ja ho diu: cosa pública– ha d'ésser, naturalment, de tots. Però, per tant, també nostra.» ([s.s.]: «La nostra actitud», *El Matí*, 15-IV-1931, p. 6.)

²⁹⁰ Reproduït a *La Veu de Catalunya* sota el títol «Un manifest. Desviacions en els conceptes de llengua i de pàtria», 6-V-1934, p. 8.

²⁹¹ CARRERES I PÉRA, Joan: *Josep Maria Capdevila. Ideari i poètica*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2003, p. 58.

consciència, Capdevila presentés la dimissió a finals d'agost i, amb ell, els articulistes esmentats.

Esquerra va deixar la redacció, però va continuar escrivint articles per a *El Matí* durant els mesos següents amb la mateixa constància que abans. I no serà fins a l'entrada de 1935 que decideix canviar el seu nom de ploma, segurament per pudor i respecte davant la dimissió dels seus companys més propers, entre ells Serrahima i Capdevila. Paral·lelament, enceta la faceta de crític d'art al suplement *Esplai* i a les seccions «Carnet d'Art» i «Les Arts» d'*El Matí*.

L'evolució del procés de substitució dels valors del diari es reflecteix en les cartes que Esquerra va enviar a Serrahima des de Sitges durant l'estiu de 1934. En una lletra sense datar, que indubtablement correspon a aquest període, el crític pregunta: «Del diari que se'n sap? Hi ha encara persecució dels intel·lectuals? Cobraré aquest mes la teva subvenció? Quan torni ja me'n faràs cinc de tot això.»²⁹² En una altra carta del juliol, escriu el següent:

A *El Matí* veig que m'han retirat la subvenció. De totes maneres et seguiré enviant coses com si res hagués passat. Quan ens vegem a Barcelona ja parlarem de tot això. Escriu i digue'm quan baixaràs a Barcelona. Ens veuríem i xerrariem de moltes coses diverses.²⁹³

Finalment, el testimoni d'una carta de principis d'agost en què es dona per fet el canvi ideològic d'*El Matí*, amb les seves conseqüències:

Sitges 2 agost 1934

Amic Maurici: Avui al matí he estat a B. i t'he picat al despatx. M'han dit que no hi eres més que de tant en tant. Per això t'escric a Moià.

Un dia de la setmana que ve –dimarts o darreries, probablement– tornaré a B. i si hi ets podem parlar de la tragèdia del diari, on segons sembla –i les obres i fets ho confirmen– s'ha suprimit tot el que fos intel·lectualitat. M'interessa molt parlar amb tu, ja que degut a la reducció de la teva subvenció penso que la meva ajuda et resultaria gravosa. Per la meva banda procuraré ajudar-te tot el que pugui, si cal com si res no hagués passat.

²⁹² Carta sense datar. Fons Maurici Serrahima, Arxiu Nacional de Catalunya.

²⁹³ Carta del 17 de juliol de 1934, *Ibid.*

Felicitats pel futur augment de la família (nena). Records als teus i de la meua muller, també.

R.

NB. Si veus en Capdevila procura rescatar un gran feix de notes i articles meus que reté de fa molt de temps. Gràcies.

R.

Sitges, Port d'Alegre²⁹⁴

La nova direcció del diari va silenciar la dimissió de Capdevila. Com que anaven passant els dies i no es publicava la notícia, Serrahima es va adreçar a *La Publicitat* perquè s'anunciés així la seva sortida i la d'alguns redactors. No sorprèn, doncs, que el setembre de 1934, *La Publicitat* s'adreçés a *El Matí* com el diari que «d'un quant temps ençà s'ha deixat completament de sentimentalismes catalanistes i que surt amb una gran vehemència dretista» alhora de demanar un nou govern fort.²⁹⁵ A finals de 1935, Maurici Serrahima intentaria sense èxit reconquerir i regenerar *El Matí* amb el grup format per Millet, Ruiz-Manent i Romeva.²⁹⁶ L'1 de gener de 1936 reapareix amb un article sobre Jacques Maritain²⁹⁷ i és aleshores quan Esquerra es va reincorporar a la redacció.²⁹⁸

Esquerra, doncs, no va deixar mai d'escriure a *El Matí*. Des de mitjan 1934 havia mantingut les col·laboracions al diari catòlic però a partir del 8 de gener de 1935, just quan entra a col·laborar de manera habitual a les pàgines literàries de *La Publicitat*, encetava la faceta de crític d'art de manera gairebé exclusiva i en detriment de la crítica literària, sempre signant a partir d'aleshores com a "E. Clivillés"; és a dir, amb la inicial del primer cognom i el matern complet. Tot i que, com dèiem, l'1 de gener de 1936 Serrahima reapareix a *El Matí*, Esquerra continuarà signant amb el pseudònim onze vegades més fins al 23 de gener, amb l'article «Religió, moral, pedagogia»²⁹⁹ a la secció

²⁹⁴ Carta del 2 d'agost de 1934. Fons Maurici Serrahima, Arxiu Nacional de Catalunya.

²⁹⁵ [s.s.]: «Un Govern fort», *La Publicitat*, 18-IX-1934, p. 2.

²⁹⁶ SERRAHIMA, Maurici: *Memòries de la guerra i de l'exili, I. 1936-1937*. Barcelona: Edicions 62, 1978., p. 25-27, i SERRAHIMA, Maurici: «Notes sobre *El Matí*», *Els Marges*, núm. 6, febrer 1976, p. 111-119.

²⁹⁷ SERRAHIMA, Maurici: «Un llibre de Maritain», *El Matí*, 1-I-1936, p. 9.

²⁹⁸ SERRAHIMA, Maurici: «Notes sobre *El Matí*», *op. cit.*, p. 117.

²⁹⁹ «Religió, moral, pedagogia», *El Matí*, 23-I-1936, p. 7.

de lletres, moment en què torna a signar com a “Ramon Esquerra” els articles de literatura, tot conservant “E. Clivillés” per als articles d'art. Val a dir, però, que Esquerra ja havia utilitzat aquest pseudònim amb anterioritat a 1935, concretament el 10 de gener de 1934 amb un article titulat «Sant Tomàs, el Teòleg, vist per Chesterton», que, aparentment, no justifica l'ús d'“E. Clivillés” per signar-lo.³⁰⁰ En qualsevol cas, resta com a precedent.

El pseudònim amb el qual s'havia rebatejat va arribar a l'extrem que en la crònica «Articles de divulgació» de *Criterion*, Agustí de Montclar fes un repàs de les darreres crítiques literàries en premsa i reportés, per una banda, un article aparegut a *El Matí* d'E. Clivillés i, per l'altra, un article de Ramon Esquerra a *La Veu de Catalunya*.³⁰¹

El “nou” articulista d'art va publicar tant al diari en les seccions «Carnet d'Art» i «Les Arts» com al suplement dominical *Esplai*, creat per l'empresa del periòdic. A *El Matí*, en un primer moment la secció dedicada a la exposicions d'art eren comentades per Pere Porcar, Josep M. Junoy o P. Prat i Ubach, i durant el 1930, quan el diari havia començat a donar una fesomia clara i pròpia amb seccions més definides i distingibles, la secció «Actualitat Artística» ve signada per Josep M. Junoy, Alexandre Soler i March i, gairebé testimonialment, per Josep M. Capdevila. Durant el 1931, la secció «Carnet d'Art» ocupa un lloc destacat i diari en les pàgines d'*El Matí* i és signada per Josep F. Ràfols, amb uns articles més densos, així com Lleó Berguedà i Girona, el prevere Manuel Trens i, a vegades, les inicials “A.C.E.” i “J”. I a partir de 1932, i fins a la incorporació d'Esquerra, la secció «Carnet d'Art» s'alterna amb «Les Lletres» i «Els Llibres» segons el dia de la setmana, i continua sent signada eminentment per Josep F. Ràfols, Manuel Trens i, entre d'altres, Josep Danés Torras, Santiago Masferrer i Cantó o l'arquitecte Pere Benavent. Ramon Esquerra ocupa aquestes seccions el 1935, sobretot a partir del març, i les abandona just al cap d'un any, concretament el 31 de març de 1936 amb la darrera crònica sobre les «Exposicions de la quinzena».³⁰² En total hi va publicar vuitanta-sis articles d'art.

³⁰⁰ «Sant Tomàs, el Teòleg, vist per Chesterton», *El Matí*, 10-I-1934, p. 7. [signat E. Clivillés]

³⁰¹ MONTCLAR, Agustí de: «Articles de divulgació», *Criterion*, núm. 42, gener-març 1936, p. 73.

³⁰² El gener de 1935 començava amb la ressenya de llibres d'art d'Antolín P. de Villanueva i Francesc Esteve Botey, però és el 20 de març quan enceta la crònica sobre les exposicions quinzenals amb «Alfred Opiiso (fill), pintor i dibuixant», *El Matí*, 20-III-1935, p. 6 [signat E. Clivillés]. El darrer és «Exposicions de la quinzena», *El Matí*, 31-III-1936, p. 9 [signat E. Clivillés]. Val a dir que, tot i que Esquerra no hi va col·laborar en qualitat de crític d'art, en aquells moments la secció «Vida Artística» de *La Veu de Catalunya* també era dedicada especialment a les exposicions de la quinzena i anaven signades per Rafael Benet, a més d'alguna col·laboració de Joan A. Maragall a partir del juny de 1933. Afegim que Joan Sacs

Mentre que a *El Matí* podia alternar les ressenyes de les exposicions amb els articles de literatura, a *Esplai* només hi va signar reportatges sobre les exposicions escultòriques i, sobretot, pictòriques, tret d'algunes excepcions.³⁰³ Així, si bé podem xifrar en quaranta-set les col·laboracions a *Esplai*, quaranta-una corresponen a les cròniques d'art. En aquest suplement, Esquerra hi va publicar a partir del setze de juny de 1935 i, com en el cas d'*El Matí*, fins al cinc de juliol de 1936.³⁰⁴ El crític ja havia col·laborat a *Esplai* amb traduccions d'O'Henry, Alphonse Daudet i André Demaison abans del número 110, el 7 de gener de 1934. Aleshores la revista havia canviat el format i el subtítol de *Publicació Il·lustrada dels diumenges* pel d'*Il·lustració catalana*.³⁰⁵ El 1934 *Esplai* es convertia en una revista il·lustrada de qualitat, atractiva i de lectura plaent que en molts aspectes recorda el magazín *The Illustrated London News*.³⁰⁶

És aleshores quan Esquerra comença a escriure sobre les exposicions d'art del moment, en una secció titulada gairebé invariablement «Les exposicions», amb un espai d'una a dues pàgines, la qual, a vegades, duia cròniques sense signar i que podríem atribuir tant a Ramon Esquerra com a d'altres col·laboradors del suplement. A més d'«E. Clivillés», sovint també signava la seva secció amb les inicials «E.C.» i, d'altres vegades, molt poques, trobem escrits signats per «E.» Val a dir que amb anterioritat a aquest període, el 1933, hi ha un article signat «E.R.» sobre «Dos contes de Francis

parlava de les exposicions d'art des de *La Publicitat*, on també hi havia una secció amb el nom de «Carnet de les Arts», signada per C.C. [Carles Capdevila] durant els anys vint, i alguns articles d'art signats per «Ship-boy» –que també escrivia a la secció «Carnet de les Lletres» amb Tomàs Garcés–. Encara a *La Publicitat*, durant els anys trenta Sebastià Gasch i MA. Cassanyes signaven la secció «Les Arts». Pel que fa a *Mirador*, durant el 1934, període en què substitueix la suspensió de *La Publicitat*, la secció «Les Exposicions» les signa Carles Capdevila, i al setmanari, Enric F. Gual.

³⁰³ Aquestes excepcions són: «El tema del naixement en la pintura espanyola», *Esplai*, núm. 212, 22-XII-1935, p. 1.299-1.302 [signat E. Clivillés]; «El museu d'art modern religiós d'Utrecht», *Esplai*, núm. 220, 16-II-1936, p. 87 [signat E.C.]; «Tresors d'art a Amèrica», *Esplai*, núm. 221, 23-II-1936, p. 102-103 [signat E. Clivillés]; «El món de les lletres», *Esplai*, núm. 229, 19-IV-1936, p. 219 [signat E.]; «Lluís Muntané, Premi Nacional de Pintura de 1935», *Esplai*, núm. 232, 10-V-1936, p. 263-264 [signat E.C.], i «Un gran pintor català quatrecentista: Lluís Borrassà», *Esplai*, 5-VII-1936, p. 386-387 [signat E. Clivillés].

³⁰⁴ El primer de tots és «Les exposicions», *Esplai*, núm. 214, 5-I-1936, p. 5 [signat E. Clivillés], i el darrer és «Un gran pintor català quatrecentista: Lluís Borrassà», *Esplai*, 5-VII-1936, p. 386-387 [signat E. Clivillés].

³⁰⁵ *Esplai* havia començat un diumenge 1 de novembre de 1931 amb el subtítol *Revista Popular: Revista d'«El Matí»*. Després va canviar el subtítol pel de *Suplement Il·lustrat d'«El Matí»* (diumenge, 6 de març e 1932, núm. 14, any 2); *Publicació Il·lustrada dels diumenges* (diumenge, 30 de juliol de 1933, núm. 87, any 3), i *Il·lustració catalana* (1 de juliol de 1934, núm. 135, any 4), subtítol amb el qual acaba la revista el 19 de juliol de 1936, en el seu número 242.

³⁰⁶ Serrahima devia conèixer aquesta revista, d'altra banda molt divulgada a França i a Europa, on Chesterton destacava amb una columna regular mantinguda des de 1905 fins a la seva mort el 1936. Recordem que entre els papers de Serrahima (fons Serrahima, Arxiu Nacional de Catalunya) es conserva un quadernet manuscrit, del maig de 1925, que du per títol «The Estanyol Review-Publications of the Illustrated Junior News», de clara referència amb el nom de la revista anglesa.

Jammes: *El glavi de cristall* i *El camí de la vida*» i un altre de finals de 1934 signat “E.C.”, de caràcter dubtós, titulat «La guarderia d'infants del casal popular catalanista Ferran Agulló», tot i que aquest darrer potser es tracta de les inicials d'Enric Cubas i Oliver (1866-1950), polígraf i professor d'història de Catalunya al CADCI.³⁰⁷ Ja entre 1935 i 1936, ens trobem amb els cinc articles signats “E”³⁰⁸ i dos més com a “C”³⁰⁹ que per la temàtica poden ser seus.

Per norma, reporta les exposicions quinzenals de pintura i escultura de les sales Parés, Busquets, Gaspar, Renart, Jorba, les galeries Syra i Laietanes, la Pinacoteca i els salons de Barcelona i de Montjuïc. Però a vegades es fa ressò d'exposicions permanents als museus d'art estrangers, com el Museu Boymans de Rotterdam, la conversió en museu de l'edifici de Henry Clay Frick –propietari d'una de les millors col·leccions particulars d'obres d'art dels Estats Units– o el Museu d'Art modern religiós d'Utrecht, inaugurat el 1934 com a branca del Museu Arquebisbal fundat el 1862. En aquest darrer cas, Esquerra anotava que hi havia ben representats la majoria de països que s'havien preocupat pels problemes que planteja el nou art religiós, però no Catalunya. D'aquesta manera mostrava una preocupació evident per fer conèixer l'art català:

Hi manquen els nostres artistes. A Catalunya ens hem preocupat dels problemes que planteja la necessitat de dignificar i de fer vivent l'art religiós. Tenim uns «Amics de l'art litúrgic», que han actuat d'una manera ben remarcable. Tenim també les mostres d'aquesta tasca d'artistes i de coneixedors en la matèria, repartides per les esglésies de la nostra terra. I malgrat això, no tenim cap representació en aquesta exhibició internacional permanent de l'art religiós modern, que és el Museu d'Utrecht.

De segur que, d'ésser-hi, no hi fariem cap mal paper. Hi aportariem, en canvi, una versió ben nostra de l'art religiós contemporani. A l'estranger coneixen i

³⁰⁷ «Dos contes de Francis Jammes: *El glavi de cristall* i *El camí de la vida*», *Esplai*, 23-VII-1933, p. 3 [signat E.R.] i «La guarderia d'infants del casal popular catalanista Ferran Agulló», *Esplai*, 11-XI-1934, p. 543 [signat E.C.]

³⁰⁸ «Petita síntesi de l'exposició de primavera», *Esplai*, núm. 185, 16-VI-1935, p. 941 [signat E.]; «L'exposició dels pintors de l'escola de Delft al museu Boymans, de Rotterdam», *Esplai*, núm. 192, 4-VIII-1935, p. 1.024-1.025 [signat E.]; «El món de les lletres: El centenari de Pickwick», *Esplai*, 29-III-1936, p. 173 [signat E.]; «Una exposició Gainsborough a Londres», *Esplai*, 29-III-1936, p. 174-175 [signat E.], i «El centenari de Pickwick», *Esplai*, núm. 233, 17-V-1936, p. 286-287 [signat E.].

³⁰⁹ «Les exposicions», *Esplai*, núm. 211, 15-XII-1935, p. 1.286-1.287 [signat C.] i «Andalusia i l'Orient», *Esplai*, núm. 231, 3-V-1936, p. 250-251 [signat C.].

segueixen l'obra realitzada a Catalunya. Aquest coneixement seria més directe si poguéssim enviar quelcom de ben característic nostre al Museu d'Utrecht.³¹⁰

En les seves cròniques hi desfilen multitud de pintors i escultors. A més dels històrics com Francesc Gimeno o Ramon Casas i de «descobriments» de pintors joves com Josep Ventosa o Francesc Serra, es va especialitzar a descriure les obres exposades dels artistes catalans del moment, com ara Joaquim Ros, Martí Llauredó, Ricard i Alfred Opisso, Pere Crèixams, Carme Cortès, P. Prat i Ubach, Jaume Mercadé, Joan Marcé, Miquel Villà, Emili Grau-Sala, Alexandre de Cabanyes, entre molts altres.³¹¹ En general, Esquerra reivindicava l'ús de la tècnica, sobretot per part dels joves, que en ocasions garanteix la qualitat final d'una obra. Principalment solia destacar el color i el paisatge de les obres, que al seu parer és una qualitat ben pròpia de la pintura catalana:

Dins de la nostra pintura hom remarca una marcada tendència a cultivar el paisatge, deixant de banda la figura molt més del que caldria. La dificultat que ofereix aquella mena de pintura i una tradició de paisatgistes que ha produït obres ben remarcables han contribuït a aquest abandonament.³¹²

Tanmateix, davant del gust pel paisatge que tants pintors catalans sentien, Esquerra advertia: «¿no serà amb el temps aquesta limitació un mal per a l'art català?» La diversitat de tècniques emprades pels paisatgistes del país i els resultats obtinguts pel que fa a la llum i al color, demostrava que la tècnica afiançava les personalitats i fins els models: «Però, què succeirà més endavant?»³¹³

Cal dir que Pablo Picasso, del qual confiava que el valor real de la seva pintura la donaria el pas del temps,³¹⁴ va gaudir de la seva reflexió. Arran de la inauguració de

³¹⁰ «El Museu d'Art modern religiós d'Utrecht», *Esplai*, núm. 220, 16-II-1936, p. 87 [signat E.C.]. També havia reportat exposicions temporals d'altres països, com la Gainsborough de 1936 a Londres («Una exposició Gainsborough a Londres», *Esplai*, 29-III-1936, p. 174-175 [signat E.]).

³¹¹ La nòmina d'artistes comentats continua amb Gustau Cochet, Ramon Calsina, J. Soler Puig, Joan Gil, J.M. Prim, V. Soler Jorba, J. Porcar, Francesc Domingo, Enric Porta, Galofré Surís, J. Bassa Ribera, Manuel Sagnier, M. Pidelaserra, Díaz Costa, J. Viladomat, Sisquella, Lluís Morató, Duran Camps, J.V. Solà, J. Rovira, Montserrat Casanova, Gausachs, Francesc Labarta, Josep Puigdenegoles, Domènec Carles, Olga Sacharoff, Jacint Olivé, J. Mombrú, Pere Daura, J. Mompou, Eliseu Meifrèn, Enric Casanoves, Giménez Botey, Feliu Cano, Josep Amat, Bosch Roger, Joan Serra, Castedo i Badrinas, Ramon Barnadas, Feliu Elias, J. Olivet Legares, Padilla, Gussinyé, Joaquim Terruella, etc. També havia descrit l'obra d'artistes dels segles passats com el quatrecentista Lluís Borrassà o el Greco, del qual destacava el sentit eminentment religiós dels seus quadres.

³¹² «Les exposicions», *Esplai*, núm. 217, 26-I-1936, p. 50-51. [signat E.C.]

³¹³ «Notes al marge de l'Exposició de Primavera», *El Matí*, 7-VI-1935, p. 7. [signat E. Clivillés]

³¹⁴ «Picasso», *El Matí*, 25-I-1936, p. 6. [signat E. Clivillés]

l'Exposició Picasso a Barcelona el gener de 1936, el crític admetia que el gran interès pel pintor malagueny provenia de «certa mística que s'havia creat entorn d'ell a força de parlar de la seva obra sense conèixer-la exactament», tant pels admiradors com per les campanyes del grup d'artistes «que ha combatut Picasso en una sèrie de manifestos força curiosos». Per Esquerra, Picasso no es pot mesurar amb els cànons antics, sinó dins del terreny de l'exploració, una qüestió fonamental perquè justifica la seva aposta pel cubisme:

Picasso és quelcom que no té res a veure amb la pintura precedent, com no hi té res a veure tota la pintura i l'art que d'ell es deriven. [...] L'art de Picasso i totes les menes d'art posterior que en són una prolongació tenen un enorme interès, absolutament independent del seu valor estètic. És per això que són esmentats en les històries de l'art. És per això, també, que cal considerar amb interès aquesta exposició barcelonina, prescindint tant de snobismes com dels grans escarafalls d'indignació. Cal comprendre el que representen Picasso i tots els seus epígons. [...] Picasso, reaccionant contra la fúria del color i de la llum de la pintura vuitcentista, sobretot de la dels impressionistes, arriba lògicament al cubisme, exaltació de la forma per la pura estructura.³¹⁵

Al costat de les exposicions, Esquerra va ressenyar llibres d'art, especialment els publicats per l'Editorial Labor com *El arte románico en España*, d'Emilio Camps Cazorla, *El arte gótico en España*, de M. de Lozoya, *Historia del arte hispanoamericano*, de Miguel Solá, *El Renacimiento fuera de Italia o El Realismo en la pintura del siglo XVII*, que inclou estudis de M. Friedlander en el cas de la pintura flamenca i M. Lafuente per a l'espanyola. D'aquesta manera, va signar articles menys descriptius i amb més profunditat sobre l'art romànic, el gòtic peninsular, els gravats, l'escultura, la pintura del Renaixement o l'art hispanoamericà, on Esquerra té ocasió d'exhibir els seus coneixements sobre l'època tractada pels llibres que ressenya.³¹⁶

³¹⁵ «Les exposicions», *Esplai*, núm. 217, 26-I-1936, p. 50-51. [Signat E.C.]

³¹⁶ «Antolín P. de Villanueva: *Los ornamentos sagrados en España*», *El Matí*, 8-I-1935, p. 7 [signat E. Clivillés]; «*Historia del grabado*, per Francesc Esteve Botey», *El Matí*, 26-I-1935, p. 6 [signat E. Clivillés]; «L'art romànic espanyol», *El Matí*, 11-VII-1935, p. 7 [signat E. Clivillés]; «L'art gòtic peninsular», *El Matí*, 12-VII-1935, p. 7 [signat E. Clivillés]; «Un quatrecentista castellà: Pedro Berruguete», *El Matí*, 14-VIII-1935, p. 7 [signat E. Clivillés]; «Una història de l'escultura», *El Matí*, 1-XI-1935, p. 7 [signat E. Clivillés]; «El Renaixement fora d'Itàlia», *El Matí*, 15-XII-1935, p. 11 [signat E. Clivillés]; «Història de l'Art Hispano-Americà», *El Matí*, 31-XII-1935, p. 9 [signat E. Clivillés]; «L'art flamenc i el Renaixement», *El Matí*, 11-I-1936, p. 7 [signat E. Clivillés]; «*Arte ruso*, per Víctor Nicol'sky», *El Matí*, 4-II-1936, p. 9 [signat E. Clivillés]; «Un resum d'estètica», *El Matí*, 11-II-1936, p. 9

3.1.2. La segona etapa de *Criterion*: Retorn a la filosofia

El conflicte de 1935 amb la nova direcció d'*El Matí* coincideix amb el retorn de les col·laboracions a *Criterion* amb un important article sobre Paul Hazard, que tindrà continuïtat el 1936 amb cinc col·laboracions –dos articles i tres ressenyes– sobre Montaigne i, en general, la literatura i filosofia dels segles XVI, XVII i XVIII.³¹⁷

Criterion veu la ressenya d'un dels llibres que més influenciarien el pensament del crític barceloní i que més ajuden a entendre el mapa ètic i filosòfic que acabarà confegint. Es tracta d'«Una crisi de la consciència europea (1680-1715): Descartes-Locke-Spinoza», que enceta el número de la revista, on explica la seva concepció de la crisi de la consciència europea i analitza llargament i minuciosament la que en fa Hazard en el seu *La Crise de la conscience européenne, 1680-1715*. Esquerra incideix molt especialment en la gènesi medieval del Renaixement, el pas de l'humanisme renaixentista a l'humanitarisme racionalista, la pèrdua de la unitat espiritual d'Europa, la crítica textual com a mitjà per convertir els textos antics en «document humà», la construcció del Dret natural enfront del Dret diví, la reivindicació dels teòlegs jesuïtes espanyols com a creadors del Dret Internacional –completant el que diu Hazard–, la ciència com a substitutiu de la religió i el progrés com a determinant del moviment social –aspectes que recorden les seves ressenyes positives d'Aldous Huxley–. Com el tipus de biografies que demanava des d'*El Matí* i d'altres revistes, Esquerra elogia que Hazard presenti «l'aspecte humà del problema», és a dir, com van reaccionar les persones de l'època davant dels nous corrents intel·lectuals. De la mateixa manera, en destaca l'«estil planer que fa l'obra interessant com una novel·la» i, sobretot, haver estudiat un període històric molt similar al del moment.³¹⁸

D'altra banda, *Criterion* es va fer ressò d'alguns dels articles de Ramon Esquerra, especialment de filosofia i, òbviament, referents al tomisme. A principis de 1935, una brevíssima referència sense signar a la secció «Crònica: De casa nostra»

[signat E. Clivillés], o «Un assaig sobre pintura espanyola contemporània», *El Matí*, 20-II-1936, p. 7 [signat E. Clivillés]. Cal fer notar, però, una breu i única excepció abans de 1935 dedicada a les arts plàstiques: «La pintura hispànica. Introducció històrica», *El Matí*, 8-XII-1933, p. 9.

³¹⁷ Els articles de 1936 a *Criterion* són: «Montaigne: Balanç d'un centenari», *Criterion*, núm. 42, any XII, gener-març 1936, p. 33-37; «Espanyols dels segles XVI-XVII», *Criterion*, núm. 42, any XII, gener-març 1936, p. 37-39; «Recherches Philosophiques IV. 1934-1935», *Criterion*, núm. 42, any XII, gener-març 1936, p. 61-62; «Georges Mottier, *Le Phénomène de l'Art*», *Criterion*, núm. 44, any XII, juliol-setembre 1936, p. 253-254, i «Fernando Vázquez de Menchaca, *Controversias fundamentales*», *Criterion*, núm. 44, any XII, juliol-setembre 1936, p. 257.

³¹⁸ «Una crisi de la consciència europea (1680-1715): Descartes-Locke-Spinoza», *Criterion*, núm. 39, any XI, abril-juny 1935, p. 105-115.

anuncia que «E. Clivillés ha dedicat recentment un article en el diari *El Matí* a comentar el llibre de Chesterton, *Sant Tomàs d'Aquino*, amb aquest títol: “Sant Tomàs, el teòleg, vist per Chesterton”». ³¹⁹ Més endavant, com ja hem comentat, Agustí de Montclar, a la secció «Articles de divulgació», ³²⁰ es fa ressò per separat, atès que eren signats com a E. Clivillés i Ramon Esquerra, de dos articles del crític barceloní: «Actualitat de la Filosofia» i «Montaigne i l'esperit del seu temps». ³²¹ En el primer es diu que «E. Clivillés escriví un article titulat “Actualitat de la Filosofia”, posant de relleu el caient que avui pren la filosofia de fer-se fàcil i amable, tot fent ressaltar el caràcter d'un llibre ple de gràcia filosòfica escrit per Josep Palau, titulat *Filosofia i Música*.» El segon comentari d'Agustí de Montclar és potser més interessant, ja que parla d'Esquerra com «El fervorós montaignista a Catalunya»: «El fervorós montaignista a Catalunya, Ramon Esquerra, va escriure aquest article a *La Veu de Catalunya* sobre Montaigne: “Montaigne i l'esperit del seu temps”. El féu a rel de l'obra de Pierre Villey: *Montaigne devant la postérité*. I féu ressaltar el sentit dels *Essais* des de punts diversos.»

3.1.3. *La Publicitat*: Sota els efectes d'*El Matí*

El conflicte amb la nova direcció d'*El Matí*, el naixement del seu primer fill i l'adopció del pseudònim “E. Clivillés” per als articles del diari catòlic i *Esplai* coincideix també amb la seva incorporació, de manera assídua, a les pàgines sobre literatura estrangera de *La Publicitat*.

Refundat l'any 1922 quan Acció Catalana va comprar *La Publicidad* i va catalanitzar-ne tant el nom com els continguts, el diari era vist com el representant del catalanisme intel·lectual, una consideració indubtable si tenim en compte tant el prestigi dels seus directors, Lluís Nicolau d'Olwer i Carles Capdevila, com el dels seus col·laboradors. *La Publicitat* havia vist desfilar per les seves pàgines bona part de la més selecta intel·lectualitat catalana. ³²² El 1932 es dota a la pàgina dedicada a la

³¹⁹ [s.s.]: «Crònica de casa nostra», *Criterion*, núm. 38, gener-març 1935, p. 98-99.

³²⁰ MONTCLAR, A. de: «Articles de divulgació», *Criterion*, núm. 42, gener-març 1936, p. 73.

³²¹ «Actualitat de la Filosofia», *El Matí*, 3-VII-1935, p. 6 [signat E. Clivillés], i «Montaigne i l'esperit del seu temps», *La Veu de Catalunya*, 8-VIII-1935, p. 8.

³²² A principis dels anys trenta, alguns dels col·laboradors que signen la secció «Les Lletres» són Domènec Guansé, T.G., Lluís Montanyà –amb una secció titulada «Literatura Estrangera»–, Focius –amb una secció diària: «Meridians»–, Rossend Llates, Sebastià Gasch –que també signava la secció «Les Arts»–, Carles Riba, Ramon Xuriguera, August Pi i Sunyer, Francesc Trabal, Rafael Tasis i Marca, R. Folch i Capdevila –en la «Secció Bibliogràfica»–, Enric Calvet, Àngel Ferran –amb crítiques a la secció

literatura d'un format més clar i gran, i durant el 1933, les seccions «Els Llibres Nous» i «Un Llibre Cada Dia» van signades per Armand Obiols, M.A. Cassanyes, Domènec Guansé o Rafael Tasis i Marca. A més dels citats, quan Ramon Esquerra hi col·labora de manera regular a partir de 1935, té al voltant les crítiques literàries de Jeroni Moragues, Carles Sentís, Josep Sol, Martí de Riquer, Manuel Cruells, J.M. Miquel i Vergés, J.V. Foix –sovint amb el pseudònim “Focius”–, Antoni Serra Baldó, Agustí de Montclar o Alfons Maseres, i els articles més llargs s'inserien a la secció «Les Lletres i les Arts».³²³

Ramon Esquerra s'hi havia estrenat el 25 de setembre de 1933 amb una ressenya del llibre de narracions *Bliss and Other Stories*, de Katherine Mansfield, a la secció «Un llibre cada dia».³²⁴ Posteriorment, les altres seccions que acomodaran les seves ressenyes són «Notes Biogràfiques», «Les Lletres i les Arts» –que inseria els articles més llargs– i «Lletres Angleses», un apartat de títol variable ja que a vegades la capçalera presenta el títol de «Lletres Estrangeres», «Llibres Anglesos» i «Lectures». És aquest primer article l'únic publicat el 1933, poc abans que *La Publicitat* prengui el nom de *Mirador* –no com a setmanari– a causa de la censura pels Fets d'Octubre. A les dues de la matinada del 5 d'octubre de 1934 es decretava la censura de premsa, exercida a la Comissaria General d'Ordre Públic, i durant aquest any Esquerra hi publica només quatre articles el mes de desembre.³²⁵ Però a partir de 1935, quan el nom del diari torna a ser *La Publicitat*,³²⁶ comença una veritable col·laboració, amb quaranta-tres articles, de la mà de J.V. Foix.³²⁷ De fet, el primer article llarg d'Esquerra en aquesta publicació data l'11 de gener de 1935, amb una valoració, com en la seva primera ressenya, de Katherine Mansfield, tot i que aquesta vegada no es limita a la breu ressenya d'un

«Cinema»–, Carles Rahola, M.A. Cassanyes –sobretot a «Les Arts»–, Armando Llebot, Pere Mialet, Agustí Esclasans, Francesc Serinyà, E. Cases, Joan Sacs, Enric Baguer, Llorenç Jover, Carles Soldevila, Josep M. Maçó-Riberer i Simona Gay.

³²³ Altres articulistes durant el 1935 són Guifré Bosch, Josep M. Riba, R. Folch i Capdevila, Carles Salvador, Joan de Castanyes, E.G. Nadal, Pau Vila, Delfí Dalmau, Manuel Pla, Rafael Tasis i Marca, M.A. Cassanyes, Josep Olivera, F. Joanpere, Ramon N. Giral, Domènec Guansé, Joan Teixidor, Manuel Cruells, Ferran Rubies, Ramon Forn, Joan Sacs, Lluís Soler, Enric Soler-Godes, Ed. Comes, J. Armengol i Molins, J. Passerell, A. Gerard, Josep Roca i Pons, M. Rabentós, Jaume de Domenys, Ferran Gaulhet, Enric Bagué, Albert Piera, r, Carles Rahola, Joan de Garganta, Manuel Pla, Carles Camprós, etc.

³²⁴ «*Bliss and Other Stories*, per Katherine Mansfield», *La Publicitat*, 25-IX-1933, p. 4.

³²⁵ «*Giacomo Casanova*, per Bonamy Dobrerer», *Mirador*, 8-XII-1934, p. 2; «*Mary, Queen of Scots*, d'Eric Linklater», *Mirador*, 9-XII-1934, p. 2; «*Adam and Eve*, de John Erskine», *Mirador*, 15-XII-1934, p. 2, i «*Eight Famous Elizabethan Plays*, edited by Esther Cloudman Dum», *Mirador*, 27-XII-1934, p. 2.

³²⁶ L'1 de gener de 1935, l'editorial del diari, no sense el darrer paràgraf censurat, declarava: «Fidels a l'ideari de sempre, els homes d'Acció Catalana que l'any 1922 catalanitzaven *La Publicitat*, segueixen avui, de les seves columnes estant, la lluita per Catalunya i per la República.» ([s.s.]: «Crònica: En tornar-hi», *La Publicitat*, 1-I-1935, p. 1.)

³²⁷ BALAGUER Josep M.: «Joan Teixidor. Representant del “Grup universitari”. Poesia i crítica (1931-1951)», tesi doctoral dirigida per Jordi Castellanos. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona, 1993, p. 95.

llibre.³²⁸ Per contra, el 1936 només registra tres escrits, l'últim dels quals és del 19 de maig.³²⁹ Després de les eleccions de 1936 a *La Publicitat* es parla eminentment de literatura catalana i, durant aquest any, la secció «Un Llibre Cada Dia» era ocupada per les firmes de Lluís Estrader-Puig, Cecili Gasòliba, Albert del Castillo i Bosch Gimpera, i la secció «Lletres. Arts» per les d'A. Tarín, Josep Palau Fabre, Joan Teixidor i d'altres. Però a partir de l'alçament militar, no apareix cap més crítica literària.

En total Esquerra hi va signar cinquanta-tres col·laboracions, on bàsicament ressenya les novetats de la novel·la anglesa, tot i que hi intercala nombroses excepcions. Aquestes excepcions responen a literatura francesa contemporània però també a d'altres aspectes que, com hem anat repetint, van centrant l'interès d'Esquerra a partir de 1935. És per això que les crítiques de les novetats angleses van disminuint a mesura que passa el temps i, alhora, van apareixent articles sobre el Renaixement, el romanticisme i la crisi de la consciència europea. Així, publica reflexions sobre Erasme, al seu parer «l'humanista» per excel·lència, ressenyes sobre Michel de Montaigne o notes sobre Nikolai Berdiàiev.³³⁰ És també el 1935, concretament el de 2 de febrer, quan presta atenció a la teoria crítica i la història de la literatura.³³¹

A la premsa en català, Esquerra és dels pocs periodistes que fa referència a la literatura castellana, i encara a través de la biografia com les ressenyes dedicades a *Santa Teresa de Jesús*, de Juan Domínguez Berrueta.³³² Com a *El Matí*, la ressenya dels llibres biogràfics, sobretot els que documenten reines, reis i prínceps d'una manera, al seu parer, més moderna i assimilable per als lectors dels anys trenta, és molt important en totes les seccions on escriu.³³³ Esquerra ressenya sobretot biografies franceses i en

³²⁸ «Caterina Mansfield», *La Publicitat*, 11-I-1935, p. 4.

³²⁹ «*Sur l'art de la Vie*, de Keyserling», *La Publicitat*, 15-III-1936, p. 2; «*Assaigs de Montaigne*, de Nicolau Rubió i Tudurí», *La Publicitat*, 29-IV-1936, p. 2, i «*Correspondance Générale de Sante-Beuve*», *La Publicitat*, 19-V-1936, p. 2.

³³⁰ «Erasme o l'humanista», *La Publicitat*, 19-III-1935, p. 4; «*El Cristianisme i la lluita de classes*, segons Berdiaeff», *La Publicitat*, 15-X-1935, p. 4.; «*Etat présent des études sur Montaigne*, per Jean Plattard», *La Publicitat*, 8-XI-1935, p. 2.; «Poesia i romanticisme: El 'titanisme' dels poetes romàntics», *La Publicitat*, 1-XII-1935, p. 2.; «*Le XVIe Siècle*, per Henri See i A. Rebillon», *La Publicitat*, 7-XII-1935, p. 2, i «*Assaigs de Montaigne*, de Nicolau Rubió i Tudurí», *La Publicitat*, 29-IV-1936, p. 2.

³³¹ «Aspectes de la Història Literària», *La Publicitat*, 19-II-1935, p. 4

³³² «Lletres castelles: *Santa Teresa de Jesús*, per Juan Domínguez Berrueta», *La Publicitat*, 9-II-1935, p. 4. Els altres són: «*Vitrina pintoresca*, per Pío Baroja», *La Publicitat*, 24-IV-1935, p. 4, i «*Romea o el comediante*, per Antonio Espina», *La Publicitat*, 21-IX-1935, p. 4.

³³³ «*Giacomo Casanova*, per Bonamy Dobrere», *Mirador*, 8-XII-1934, p. 2.; «Lletres castelles: *Santa Teresa de Jesús*, per Juan Domínguez Berrueta», *La Publicitat*, 9-II-1935, p. 4; «*Le Machiavelisme: Il Machiavel*, per Charles Benoist», *La Publicitat*, 15-III-1935, p. 4; «*Richelieu*, per Auguste Bailly», *La Publicitat*, 15-III-1935, p. 4; «*Bakunin*, per Viatxeslov Polonski», *La Publicitat*, 3-V-1935, p. 4; «*Nijinsky*, per Romola Nijinski», *La Publicitat*, 4-VIII-1935, p. 4.; «*Madame Mère*», *La Publicitat*, 6-IX-1935, p. 4; «*La Troisième République*, per Jacques Bainville», *La Publicitat*, 14-IX-1935, p. 4, i «*Correspondance Générale de Sante-Beuve*», *La Publicitat*, 19-V-1936, p. 2.

menor mesura italianes, però les que més admira són les produïdes per biògrafs anglesos, com les que van escriure Eric Linklater sobre la reina Maria i Francis Hackett sobre Enric VIII.³³⁴

Pel que fa a la novel·lística anglosaxona, a més de Mansfield, amb qui torna a insistir per tercera vegada amb la ressenya de *The Doll's House*,³³⁵ Esquerra mostra un interès especial per Louis Bromfield,³³⁶ Aldous Huxley,³³⁷ Charles Morgan,³³⁸ Sinclair Lewis³³⁹ i Agatha Christie i la novel·la de gènere.³⁴⁰ A *La Publicitat*, els altres novel·listes anglosaxons que té en compte són, cronològicament, John Erskine, G.B. Stern, Rosamond Lehman, William Blake, Paul de Kruif, Ellery Queen, Philip Lindsay, David Cornel Dejong, H.C. Armstrong, Graham Greene, W. Somerset Maugham, Charles Nordhoff, James Norman Hall, Richard Aldington, E. Waugh, J.B. Priestley, Claude Houghton i Laurence Housman.³⁴¹ I encara en el capítol d'admiració anglesa, Esquerra també demostra un gran respecte per les edicions britàniques.³⁴²

³³⁴ «Mary, Queen of Scots, d'Eric Linklater», *Mirador*, 9-XII-1934, p. 2 i «Henry the Eighth, de Francis Hackett», *La Publicitat*, 2-I-1935, p. 4.

³³⁵ «The Doll's House, de Katherine Mansfield», *La Publicitat*, 14-VI-1935, p. 4. Notem, en canvi, que a El Matí li dedica un sol article: «Katherine Mansfield», *El Matí*, 25-VIII-1934, p. 7.

³³⁶ «The Farm, per Louis Bromfield», *La Publicitat*, 18-I-1935, p. 4; «Louis Bromfield», *La Publicitat*, 19-I-1935, p. 4; «Here Today and Gone Tomorrow, per Louis Bromfield», *La Publicitat*, 2-III-1935, p. 4, i «Hors la Famille, de Louis Bromfield», *La Publicitat*, 15-III-1935, p. 4.

³³⁷ «Two or three graces», *La Publicitat*, 29-I-1935, p. 4, i «Antic Hay, d'Aldous Huxley», *La Publicitat*, 2-III-1935, p. 4.

³³⁸ «Lectures: Un novel·lista: Charles Morgan», *La Publicitat*, 5-X-1935, p. 4.

³³⁹ «Notes i documents: Defensa de Sinclair Lewis», *La Publicitat*, 22-XI-1935, p. 2.

³⁴⁰ «The Chinese Orange Mystery, per Ellery Queen i Why Didn't They Ask Evans?, per Agatha Christie», *La Publicitat*, 14-VI-1935, p. 4; «L'aventura, posició vital», *La Publicitat*, 6-IX-1935, p. 4, i «Literatura de fantasmes», *La Publicitat*, 24-X-1935, p. 2.

³⁴¹ «Adam and Eve, de John Erskine», *Mirador*, 15-XII-1934, p. 2; «Pelican Walking, de G.B. Stern», *La Publicitat*, 6-I-1935, p. 4; «Invitation to the Waltz, de Rosamond Lehman», *La Publicitat*, 10-I-1935, p. 4; «Al marge d'unes traduccions de William Blake», *La Publicitat*, 30-I-1935, p. 4; «Hunger Fighters, de Paul Krnif», *La Publicitat*, 2-III-1935, p. 4; «The Chinese Orange Mystery, per Ellery Queen i Why Didn't They Ask Evans?, per Agatha Christie», *La Publicitat*, 14-VI-1935, p. 4; «Here comes the King, de Philip Lindsay», *La Publicitat*, 14-VI-1935, p. 4; «Belly Fulla Straw, de David Cornel Dejong», *La Publicitat*, 14-VI-1935, p. 4; «Grey Wolf. Mustafâ Kemal, per H.C. Armstrong», *La Publicitat*, 9-VIII-1935, p. 4; «Orient-Express, per Graham Greene», *La Publicitat*, 27-VIII-1935, p. 4; «Madame Mère», *La Publicitat*, 6-IX-1935, p. 4; «Comèdies de Somerset Maugham», *La Publicitat*, 6-IX-1935, p. 4; «Pitcairn's Island, per Charles Nordhoff i James Norman Hall», *La Publicitat*, 10-X-1935, p. 4; «Richard Aldington», *La Publicitat*, 26-X-1935, p. 2; «A Handful of Dust, per E. Waugh», *La Publicitat*, 30-X-1935, p. 2; «English Journey, per J.B. Priestley», *La Publicitat*, 1-XI-1935, p. 2; «This Was Iver Trent, per Claude Houghton», *La Publicitat*, 11-XII-1935, p. 2, i «Victoria Regina, per Laurence Housman», *La Publicitat*, 20-XII-1935, p. 2.

³⁴² «Eight Famous Elizabethan Plays, edited by Esther Cloudman Dum», *Mirador*, 27-XII-1934, p. 2.

3.1.4. *La Veu de Catalunya* i *La Veu del Vespre*: Sang nova per al diari

Amb noranta-sis articles, *La Veu de Catalunya* és el segon diari amb més col·laboracions de Ramon Esquerra, a les quals potser caldria afegir-ne tres més de possibles signats "E.". ³⁴³ La presència d'Esquerra a *La Veu* és molt desigual. Si bé el 1933 hi va aportar onze articles, l'any següent en signa només un i, a partir de 1935, amb trenta-set, iniciava una progressió ascendent que el 1936 ofereix quaranta-sis col·laboracions, sobretot notes breus, que de no haver estat per la guerra haurien arribat al doble. Altra vegada, la presència d'un major nombre d'articles a partir de 1935 té a veure tant amb els problemes amb la direcció d'*El Matí* com amb el naixement dels seus fills –el 1935 i el 1936–, raó per la qual Esquerra incrementa la publicació d'articles a la premsa i rep més ingressos.

Concretament, hi va col·laborar a les seccions «El Teatre», «Espectacles i Varietats» i «Vida Cultural» i, durant el 1936, a la secció aglutinadora «Literatura-Art-Música». El diari havia confiat la crítica teatral a Prudenci Bertrana des de feia molt temps, i la crítica de cinema anava a càrrec de Carles Gallart i Ignasi Agustí. Esquerra, doncs, hi apareix juntament amb altres com a col·laborador. Òbviament, també hi va parlar de literatura estrangera, crítica que ja es portava a terme especialment des de principis dels anys trenta amb Marià Manent i la secció titulada «Literatura Estrangera», on sobretot ressenyava literatura anglesa. ³⁴⁴ Altrament, també a principis dels trenta i a les seccions on Esquerra presentarà els seus escrits, els apartats titulats «Vida Literària», «El Teatre», «Espectacles i Varietats», «El Cinema» i «Vida Cultural» –que a partir del març de 1933, amb el nou format del diari, passaria a englobar tots els articles relacionats amb l'art i la literatura– comptava amb les col·laboracions de Marià Manent, el «Breviari Crític» de Montoliu, les notes de Josep M. López-Picó, Prudenci Bertrana, Víctor Català, Tomàs Garcés, J. Folch i Torres, Joan Teixidor, Salvador Espriu, Joan Ramon Masoliver, Ignasi Agustí, Guillem Díaz-Plaja, Josep Palau Fabre, Miquel d'Esplugues i els preveres Manuel Trens, Camil Geis i Carles Cardó. ³⁴⁵ Val a dir que,

³⁴³ Són aquests: «*Estudis literaris*, per mossèn Pere Verdager», *La Veu de Catalunya*, 20-VIII-1935, p. 8 [signat E.]; «*Caliu, guspies i records, poesies d'Eugènia i Cogul*», *La Veu de Catalunya*, 20-VIII-1935, p. 8 [signat E.], i «*La vida y la muerte del capitán Renaud, o el bastón de junco*, per Alfred de Vigny», *La Veu de Catalunya*, 20-VIII-1935, p. 8 [signat E.].

³⁴⁴ També hi havien escrit articles sobre la matèria Modest Sabaté i Josep M. Casas, a més de col·laboracions puntuals de Manent i del pseudònim "Ralph" a l'apartat «*Revistes Estrangeres*».

³⁴⁵ Altres col·laboradors són Alexandre Bulart i Rialp, Anton Busquets i Punset, J.E., Francesc Lliurat, Rafael Benet, Ricard Bonet, Lluís Bertran i Pijoan, Josep Gudiol, J.-F. Ràfols, Modest Sabaté, Llorenç Riber, René Puaux, R. Vayreda, Jeroni Moragues, Miquel Ferrà, Eladi Homs, J.M. Vilà, J.M. Ruiz-

tot i partir com sempre de la ressenya d'una novetat, normalment anglesa o francesa, a *La Veu de Catalunya* també hi ha articles de fons de Ramon Esquerra, especialment al principi. El primer article que hi escriu és sobre Jean Giraudoux, un dramaturg que més endavant traduiria i pel qual sentia una especial predilecció, tot i que era conscient que no era apte per al «gros públic».³⁴⁶

Esquerra hi va entrar juntament amb companys universitaris i de la seva generació arran d'una renovació que es va portar a terme a principis de 1933, quan Ramon d'Abadal i de Vinyals va accedir com a director del diari. Ho explica Ignasi Agustí en les seves memòries de 1974, no sense menysprear el catalanisme històric que segons ell havia presidit el diari de Cambó. Agustí, que havia conegut Guillem Díaz-Plaja a través de Ramon Esquerra, recorda que

en los comienzos del año 1933, me llamó Guillermo. Me expuso un amplio plan de remozamiento que se proyectaba para el diario de la Lliga, *La Veu de Catalunya*. De un momento a otro iban a nombrar un nuevo director, en lugar de la momia histórico-catalanista que entonces lo dirigía. El nuevo director rector sería un joven historiador, sobrino de don Raimond d'Abadal i Calderó. Se proponía dar a *La Veu* un aire moderno. Uno de los elementos de la nueva redacción sería él -Guillermo- y me llamaba a mí para que fuera su partiquino en el *opus* cultural que se le había encomendado. Nuestra función no tendría nada que ver con la política. Se nos fichaba, precisamente como apolíticos, para que contribuyéramos a animar el diario dándole el aliento de la calle. Debíamos elaborar unas páginas de cine y teatro, debíamos dar un aire más actual a las páginas literarias, y en fin, no adquiriríamos el compromiso de compartir la ideología de don Francisco Cambó. Justamente por aquellos días anadaba yo buscando algo que hacer; los negocios de mi padre iban de mal en peor y ya no podía sufragarme la carrera. En adelante, tendría que andar por mi cuenta.

En marzo de 1933 entré en *La Veu de Catalunya*. Aún no había cumplido los veinte años y me encontré tímidamente mezclado con lo más florido -y a la vez lo más sesudo- de la intelectualidad catalana de aquellos días. Aún rezumaban las páginas enormes de la vieja *Veu* los humores exudados por la catalanidad de Prat de la Riba. Aún se notaban los dejos modernistas de la no lejana colaboración de *Xenius*. Pero todo ello en una fachada que pudiéramos llamar «floralesca» -fe, patria, amor- con

Vilella, Cases Homs, Joan Llongueres, Ramon d'Alòs-Moner, P.B., Ll. Bertran, Miquel Capdevila, Carles Gallart, J.M. Co de Triola, Sebastià Montferri, etc.

³⁴⁶ «Intermezzo, de Giraudoux», *La Veu de Catalunya* (ed. vespre), 24-III-1933, p. 4. L'endemà l'article surt a l'edició del matí.

una tipografia gòtica y medievalista, un estilo en que el *seny* catalán conservaba una imperturbable solemnidad con artículos inacabables de don Luis Durán y Ventosa o de don Joaquín Pellicena sobre las bases de Manresa o la Esencia de los Nacionalismos; y las convocatorias varias a conferencias en locales de los distritos de la Lliga, a cargo de elementos de la Juventud del Partido, el más joven de los cuales pisaría los cuarenta años; en definitiva, todo ello un andamiaje anacrónico y crepuscular que había sido puesto en evidencia por la aparición de una prensa viva y palpitante con que los partidos de izquierda habían provocado la caída del antiguo régimen.³⁴⁷

Fundat el 1899 i capçalera representant de la Lliga Regionalista, Ignasi Agustí lloa la tasca de Ramon d'Abadal, entre les quals no s'escapava la d'acomodar «los viejos monstruos sagrados del catalanismo decimonónico» amb «los elementos que el nuevo director acababa de fichar: Manuel Brunet, Valentín Castanys, Ramón Garriga, Guillermo Díaz-Plaja y algunos más que ahora se me han ido de la memoria.»³⁴⁸ Un d'aquests oblidats és Ramon Esquerra.

El caràcter aparentment apolític de les col·laboracions d'Esquerra és obvi si ens atenem al que hi ha deixat escrit, referit al cinema, el teatre, la literatura i la seva crítica, seguint el que Ignasi Agustí recorda que feien, és a dir, aportar joventut i actualitat a les pàgines literàries sense la necessitat d'adquirir el compromís ideològic del partit de Francesc Cambó. Partint del teatre de Giraudoux, del qual tornarà a parlar a les mateixes pàgines a l'octubre,³⁴⁹ Esquerra hi reflexiona sobre el públic de masses,³⁵⁰ el psicologisme de certes novel·les³⁵¹ i la interessant relació del cinema amb el teatre i la novel·la detectivesca.³⁵²

Aquest darrer punt, el del cinema, és potser el que difereix més de les crítiques publicades a *El Matí*. De tota manera, a *La Veu* Esquerra no oblidava un dels seus temes predilectes, la nova biografia, amb articles sobre la relació de Josep Pla amb Paul Morand o el doble personatge que representen Stendhal i Henri Beyle,³⁵³ així com la

³⁴⁷ AGUSTÍ, Ignasi: *Ganas de hablar*, op. cit., p. 185-186.

³⁴⁸ *Ibid.*, p. 187.

³⁴⁹ «Sobre Jean Giraudoux», *La Veu de Catalunya*, 6-X-1933, p. 6.

³⁵⁰ Essencialment a «El teatre i el públic», *La Veu de Catalunya* (ed. vespre), 4-IV-1933, p. 3, i «Per la popularització dels nostres clàssics», *La Veu de Catalunya*, 27-III-1934, p. 12.

³⁵¹ Com a «Dones, idees i presons», *La Veu de Catalunya*, 9-VI-1933, p. 14.

³⁵² A «Films de detectius», *La Veu de Catalunya*, 17-VI-1933, p. 6; «Metafísica del gàngster», *La Veu de Catalunya* (ed. vespre), 31-III-1933, p. 4; «Genealogia de Topaze», *La Veu de Catalunya*, 6-V-1933, p. 6, i «Shakespeare al cinema: *El somni d'una nit d'estiu*», *La Veu de Catalunya*, 18-I-1936, p. 8.

³⁵³ Entre d'altres, «Paul Morand i Josep Pla», *La Veu de Catalunya*, 5-XII-1933, p. 6; «Tres autors biografiats», *La Veu de Catalunya*, 12-III-1935, p. 8; «Stendhal i M. Beyle», *La Veu de Catalunya*, 28-III-1935, p. 8; «Sainte-Beuve i els romàntics», *La Veu de Catalunya*, 16-IV-1935, p. 10; «Al marge d'una

passió manifesta a partir de 1935 pel Renaixement i la seva evolució.³⁵⁴ És també a l'entorn d'aquest any quan mostra més interès per la crítica literària –recordem que és a la segona meitat dels anys trenta quan Esquerra deriva ostensiblement cap als estudis comparatistes d'ascendència francesa³⁵⁵ i per aquelles novel·les sobre temes catalans.³⁵⁶ D'altra banda, el tema que sempre tindrà present de principi a fi és, evidentment, els autors, o millor dit, els novel·listes, d'expressió anglesa, sens dubte la línia que travessa totes les col·laboracions a la premsa d'Esquerra. És a *La Veu de Catalunya* on presenta i defensa davant el públic conservador del diari escriptors que van de G.B. Shaw a Aldous Huxley, passant per Oscar Wilde i D.H. Lawrence.³⁵⁷

Encara en el terreny narratiu, i finalment, és aquí on publica un magnífic article que elogia la qualitat «europea» del *Vals* de Francesc Trabal. Al seu parer, la publicació d'aquesta obra donava esperances de cara a la futura novel·la que necessitava la literatura catalana:

Vals, de Francesc Trabal, que acaba de sortir (Edicions Proa. Col·lecció «La Mirada»), és, tot i els seus defectes, una d'aquestes raríssimes fonts d'optimisme. [...] [T]é una qualitat de cosa europea que el posa en un lloc potser únic dins de la nostra novel·lística.³⁵⁸

Aquesta ressenya pertany a un conjunt de comentaris a autors catalans que, a partir del maig de 1936, iniciaven una sèrie de col·laboracions sota l'epígraf «Els Llibres» sobre temàtica narrativa catalana. Malauradament, l'alçament militar i la conseqüent incautació a mitja tarda del 21 de juliol de 1936 de *La Veu de Catalunya*

biografia de Joan Maragall», *La Veu de Catalunya*, 21-VI-1935, p. 8, i «Lope segons Azorín», *La Veu de Catalunya*, 29-VI-1935, p. 10.

³⁵⁴ «Una síntesi del Renaixement», *La Veu de Catalunya*, 14-VI-1935, p. 10, o «Montaigne i l'esperit del seu temps», *La Veu de Catalunya*, 8-VIII-1935, p. 8.

³⁵⁵ Com a «Problemes de la crítica literària», *La Veu de Catalunya*, 14-IX-1935, p. 8, i «Un assaig de literatura comparada hispano-portuguesa», *La Veu de Catalunya*, 28-III-1936, p. 7. [Secció «Literatura-Art-Música»].

³⁵⁶ Una de les millors mostres és «*Picaro*, una novel·la barcelonina», *La Veu de Catalunya*, 5-II-1935, p. 10. [Secció «La Vida Cultural»], article que refundrà en gran manera a *Lectures europees*.

³⁵⁷ «Mr. G.B. Shaw, turista», *La Veu de Catalunya* (ed. vespre), 26-IV-1933, p. 4. [Secció «Espectacles i Varietats»]; «Sobre Aldous Huxley», *La Veu de Catalunya*, 18-VII-1933, p. 14. [Secció «Vida Cultural»]; «Rellegint Wilde», *La Veu de Catalunya*, 11-VII-1935, p. 8. [Secció «La Vida Cultural»]; «D.H. Lawrence i la llegenda», *La Veu de Catalunya*, 27-VII-1935, p. 8., i «Narradors nord-americans», *La Veu de Catalunya*, 21-III-1936, p. 7. [Secció «Literatura-Art-Música»].

³⁵⁸ «Una gran novel·la catalana», *La Veu de Catalunya*, 1-V-1936, p. 8.

van impedir aquesta nova sèrie.³⁵⁹ El 8 de gener de 1937 el diari «suspèn la seva publicació per manca de matèries primes».

D'altra banda, una de les reformes de Ramon d'Abadal consistia a dividir *La Veu* en dos diaris: un al matí i un altre a la tarda, titulat *La Veu del Vespre*. La redacció era única per a tots dos rotatius, però els periodistes posarien la seva inflexió personal en un o altre diari segons les conveniències.³⁶⁰ Així, el 2 de maig de 1933 *La Veu del Vespre* apareixia com a diari independent de *La Veu de Catalunya*, que abans havia portat aquest nom com a edició del vespre. Amb tot, el nou diari acaba el 31 de desembre de 1934, ja que apareix un altre diari català de nit i *La Veu del Vespre*, segons resava el mateix diari, «ha perdut, evidentment, la raó de la seva existència».

Ramon Esquerra, que hi comença a col·laborar al quart número, hi va escriure tres articles, tot i que només un d'ells apareix de manera exclusiva a *La Veu del Vespre* —«Sobre els ninots sonors»—.³⁶¹ Els altres dos són «Genealogia de *Topaze*» i «Dones, idees i presons», ambdós apareguts també a *La Veu de Catalunya*.³⁶²

3.1.5. *Mirador*: Inici i final

Esquerra va ser col·laborador en la segona etapa de *Mirador*, setmanari que sota la direcció d'Amadeu Hurtado suposava tot un altaveu de la cultura i els corrents europeus d'aleshores. En total hi va publicar trenta-un treballs i, tal com escriuen Josep M.

³⁵⁹ A més de la ressenya a la novel·la *Vals*, de Francesc Trabal, també va publicar: «Llibres catalans: Entorn de Maragall», *La Veu de Catalunya*, 13-V-1936, p. 8; «Els llibres: Narradors», *La Veu de Catalunya*, 22-V-1936, p. 8; «Els llibres: Versos i traduccions de Verdaguer», *La Veu de Catalunya*, 29-V-1936, p. 8; «Els llibres: Un poeta de Mallorca: Costa i Llobera», *La Veu de Catalunya*, 5-VI-1936, p. 7; «Els llibres: Santamaria, Oller Rabassa i P. Calders», *La Veu de Catalunya*, 10-VI-1936, p. 8 [signat Ramon Esquerra (sic.)], i «Els llibres: Assaigs», *La Veu de Catalunya*, 16-VII-1936, p. 6. Cal no oblidar dues ressenyes breus sobre obres de Guillem Díaz-Plaja i Sebastià Juan Arbó el desembre de 1935 («*Cartes de navegar*, per G. Díaz-Plaja», *La Veu de Catalunya*, 15-XII-1935, p. 11, i «*Hores en blanc*, per S. Joan Arbó», *La Veu de Catalunya*, 15-XII-1935, p. 11.), així com el comentari al recull de narracions *Scala-Dei (Aiguaforts de la vida monacal)*, de Josep Iglésies, el gener de 1936 («*Scala-Dei*, de Josep Iglésies», *La Veu de Catalunya*, 29-I-1936, p. 3.).

³⁶⁰ El 1935, la Lliga havia decidit desprendre's d'una porció de les accions de *La Veu del Vespre* i fundar, en relació amb Ràdio Associació de Catalunya un nou diari titulat *L'Instant*.

³⁶¹ «Sobre els ninots sonors», *La Veu del Vespre*, 25-V-1933, p. 8.

³⁶² «Genealogia de *Topaze*», *La Veu del Vespre*, 5-V-1933, p. 8. [Article aparegut a *La Veu de Catalunya* el 6-V-1933] i «Dones, idees i presons», *La Veu del Vespre*, 9-VI-1933, p. 12 [Article aparegut a *La Veu de Catalunya* el 9-VI-1933].

Huertas i Carles Geli al volum monogràfic sobre la revista, «tot i la seva joventut, era molt valorat com a crític».³⁶³

Mentre Esquerra hi va escriure, la revista va gaudir també de la presència constant de Rafael Tasis i Marca, sovint amb més d'un article per número, i d'Àngel Valbuena Prat, el seu professor i director de tesi. Valbuena parlava de Goethe i signava articles de literatura comparada, parant esment en les influències entre pintura i cinema o música i literatura. Fins i tot, Guillem Díaz-Plaja va escriure un article en què anunciava la important incorporació de Valbuena a *Mirador*.³⁶⁴ El comparatisme i l'ideal goethià són presents a la revista, una característica que connecta amb la sensibilitat i la voluntat d'especialització que Esquerra anirà adquirint. Per exemple, *Mirador* va dedicar el número del dijous 24 de març de 1932 a Goethe, pocs dies després de la incorporació d'Esquerra. A partir de l'alçament militar, *Mirador* dedica moltes pàgines a parlar del cinema, les arts, la cultura, la política de la Unió Soviètica, matèries que sovint adjectiva com a *soviètiques*, *russes* o *urssianes*. Apareixen sovint reproduccions de contes i fragments literaris de Txèkhov, Gorki, Ostrovski, Boris Pilniak, etc., traduïts per Agustí Bartra o Rafael Tasis, i en el seu moment es dedica molta atenció al centenari de la mort de Puixkin. La confluència de les característiques de *Mirador* amb la nova realitat ofereix articles com, per exemple, el de Ramon Xuriguera sobre la influència de la literatura russa a Catalunya.³⁶⁵

El setmanari *Mirador* és la plataforma des de la qual Esquerra signa el tret de sortida de la seva carrera professional com a periodista de crítica literària. Als vint-i-nou articles signats, se n'hi poden afegir tres més, encara que de dubtosa autoria.³⁶⁶ En qualsevol cas, el total de col·laboracions al setmanari són d'una qualitat extraordinària ja des del primer moment, el febrer de 1932, fins a l'agost de 1936. Després *Mirador* tindria continuïtat amb *Meridià*, on en plena guerra Esquerra signarà un article sobre Stendhal. Durant tots aquests anys apareixen articles d'Esquerra, començant amb set el 1932, mantenint el nombre l'any següent i, fins a 1936, quatre, vuit i tres. És un habitual a la secció a tota plana «Les Lletres» i, progressivament, a «El Teatre» i «El Cinema», juntament amb Rafael Tasis i Marca, Domènec Guansé, Martí de Riquer, Guillem Díaz-Plaja i Josep M. Miquel i Vergés. Els set articles que signa el 1932 presenten ja algunes

³⁶³ HUERTAS, Josep M.; GELI, Carles: "*Mirador*", *la Catalunya impossible*. Barcelona: Proa, 2000, p. 181.

³⁶⁴ DÍAZ-PLAJA, Guillem: «Una incorporació: Àngel Valbuena i Prat», *Mirador*, 31-III-1932, p. 4.

³⁶⁵ XURIGUERA, Ramon: «Influència de la literatura russa a Catalunya», *Mirador*, 19-XI-1936, p. 5.

³⁶⁶ Aquests tres són «Els dijous blancs: Una estrena», *Mirador*, 25-XII-1932; «Teatre nord-americà: Una obra d'O'Neill», *Mirador*, 24-V-1934, i «Teatre medieval a Barcelona», *Mirador*, 2-IV-1936.

de les credencials que el defineixen com a amant de la novel·la i els seus gèneres liminars i la seva relació amb el cinema. El primer de tots, però, es feia ressò de la traducció al català de Josep M. Puig Pujades de *Knock*, novel·la de Jules Romains, un autor del qual torna a fer referència a finals d'any i que, tal com farà constar al cap d'un any amb Jean Giraudoux, disposa d'una obra «excessivament bona per al paladar del públic dels nostres teatres».³⁶⁷

La reflexió sobre les adaptacions cinematogràfiques de novel·les, especialment de les de Joseph Conrad i Christa Winsloe, sense oblidar la relació bidireccional entre cinema i literatura, també s'enceta ben aviat, el juny 1932, i s'allarga fins a 1935.³⁶⁸ Igualment hi apareix ben d'hora la ressenya, reflexió i dignificació de les novel·les detectivesques i del treball d'Edgar Wallace, Georges Simenon o G.K. Chesterton, sent pioner en aquest terreny,³⁶⁹ així com la valoració de les novel·les de Mark Twain –que, afortunadament, no cauen segons Esquerra en l'error de representar-hi nens que, normalment, tenen el defecte de ser «massa bons minyons» per ser creïbles– i els llibres per a infants de què disposa la literatura catalana del moment.³⁷⁰

És a *Mirador* on apareix a finals de 1933 un article sobre l'evolució de la novel·la, amb el qual el 1936 voldrà encetar *Lectures europees*,³⁷¹ i també l'anàlisi de *Flush*, de l'admirada Virginia Woolf, que, sota el mestratge d'Esquerra, Maria Aurèlia Capmany recorda haver comparat a les aules de l'Institut-Escola amb els *Dublinesos* de James Joyce.³⁷² L'interès per la novel·la abasta els llibres de viatges, per l'exotisme que desprenen i l'aliena realitat cultural que aporten en tant que document,³⁷³ i la biografia. En aquest punt, i com als altres periòdics on escriu, Esquerra torna a mostrar el gust per

³⁶⁷ «*Knock* en català», *Mirador*, 11-II-1932, p. 7, i «Romains i el “bluff”», *Mirador*, 10-XI-1932, p. 5. L'article sobre Giraudoux és «Giraudoux i el món», *Mirador*, 9-II-1933, p. 5. Hi ha un altre article sobre teatre titulat «Temes del centenari: Shakespeare i Lope de Vega», *Mirador*, 1-VIII-1935, p. 5.

³⁶⁸ «Literatura i film: Conrad i el cinema», *Mirador*, 2-VI-1932, p. 6; «Cinema i literatura: Un film i una novel·la», *Mirador*, 30-VI-1932, p. 4; «Cinema i literatura: Al marge de *Manuela*», *Mirador*, 14-II-1935, p. 4, i, en bona part, «Noves de Bernard Shaw», *Mirador*, 24-X-1935, p. 5, i «Visions dels Estats Units: *Juan in America*», *Mirador*, 2-VIII-1934, p. 6. Notem que durant el 1933 i 1934 no signa, a *Mirador*, cap article que faci referència al cinema.

³⁶⁹ «Edgar Wallace», *Mirador*, 29-IX-1932, p. 6, i «Reactualització: La novel·la detectivesca», *Mirador*, 23-III-1933, p. 6.

³⁷⁰ «Novel·les d'infants», *Mirador*, 28-VII-1932, p. 6, i «Llibres per a infants», *Mirador*, 4-I-1934, p. 6.

³⁷¹ «Evolució de la novel·la: De l'epopeia al lirisme», *Mirador*, 26-X-1933, p. 6.

³⁷² «Literatura anglesa: Virginia Woolf», *Mirador*, 27-VII-1933, p. 6, i «*Flush*, segons Virginia Woolf», *Mirador*, 9-V-1935, p. 6. Al cap d'un any i mig, Rafael Tasis i Marca ressenyava *Flush* a *La Vida Literària a Catalunya* i comentava que «els nostres crítics especialitzats en l'estudi de les lletres angleses, han recensionat la publicació d'altres novel·les d'aquesta gran escriptora» (TASIS I MARCA, Rafel: «*Flush*, de Virginia Woolf», *La Vida Literària a Catalunya*, núm. 39, 8-X-1936, p. 4.).

³⁷³ «*Miracle on Sinai*, per Osbert Sitwell», *Mirador*, 29-XI-1934, p. 2, i «Testimonis: Pearl S. Buck, novel·lista de Xina», *Mirador*, 15-VIII-1935, p. 6.

aquella biografia que, al costat de les accions i les obres, permet conèixer al lector un personatge històric de carn i ossos.³⁷⁴ Associat a la correspondència de sensibilitat amb personatges d'altres èpoques, destaca la presència de dos articles sobre Stendhal el 1935, que tenen continuació amb un altre de *Meridià* a finals de 1938³⁷⁵ i considera la major contemporaneïtat de l'emoció que transmet Shakespeare en les seves obres per davant de Lope de Vega.³⁷⁶

A més de l'aspecte cinematogràfic, a *Mirador* també notem una presència més alta d'articles sobre la crisi d'Occident, ja des de 1933. Com a *El Matí*, Esquerra porta ben aviat a les pàgines de *Mirador* les teories sobre la crisi de la consciència occidental de Maurois, Spengler, Ortega y Gasset, Paul Morand i Paul Hazard, i el 1936 les connecta amb les novel·les d'Aldous Huxley i D.H. Lawrence per provar la «fallida de l'instint», que Esquerra considera conseqüència del Romanticisme.³⁷⁷ Precisament, el darrer article a *Mirador*, amb data del 27 d'agost de 1936, és una anàlisi d'*Introducción al estudio del romanticismo español*, de Guillem Díaz-Plaja, de qui lloa la capacitat de síntesi.³⁷⁸ De fet, si no tenim en compte els cinc articles apareguts entre 1937 i 1938, aquesta ressenya és la darrera publicada a la premsa catalana després d'una producció constant i encetada, precisament, en aquesta mateixa revista.

3.1.6. *Meridià, Apolo i La Vida Literària a Catalunya*: L'epíleg del periodisme

Tot i que la fi de les col·laboracions a la premsa ve donada per l'alçament militar del 18 de juliol de 1936, durant el 1937 i el 1938 encara van aparèixer col·laboracions amb forma d'article a les revistes *Meridià, Apolo i La Vida Literària a Catalunya*, textos que es convertiran en el cant del cigne de l'experiència periodística de Ramon Esquerra.

³⁷⁴ «Biografia: Goethe, Eckermann i Ludwig», *Mirador*, 27-X-1932, p. 6; «Oscar Wilde», de J.R. Renier», *Mirador*, 25-XI-1934, p. 4, i «Al marge d'una biografia: Castelar, l'home del Sinaí», *Mirador*, 11-IV-1935, p. 6.

³⁷⁵ «Presència de Stendhal», *Mirador*, 29-VIII-1935, p. 6; «Stendhaliana: Beyle i el seu *Diari*», *Mirador*, 30-IV-1936, p. 6, i «Les cròniques stendhalianes», *Meridià*, Any I, núm. 44-45, 12-19 novembre 1938, p. 6.

³⁷⁶ «Temes del centenari: Shakespeare i Lope de Vega», *Mirador*, 1-VIII-1935, p. 5

³⁷⁷ «Maurois i la crisi de l'època», *Mirador*, 1-VI-1933, p. 6; «Opinions: La crisi de l'època», *Mirador*, 22-VI-1933, p. 6; «Al marge d'una moda: Enquesta sobre el 900», *Mirador*, 6-VII-1933, p. 6.; «Paral·lelisme: Una crisi pretèrita de la consciència europea», *Mirador*, 13-VI-1935, p. 6, i «Fallida de l'instint», *Mirador*, 20-VIII-1936, p. 6.

³⁷⁸ «Una síntesi del romanticisme espanyol», *Mirador*, 27-VIII-1936, p. 6.

A mitjan novembre de 1938 apareix, aïllat de la resta, un últim article titulat «Les cròniques stendhalianes» a *Meridià*, continuació en part de *Mirador* durant la guerra.³⁷⁹ Aquest és l'únic article publicat a *Meridià*, si descartem els textos de la secció «Els llibres i la guerra» signats per “R.”, on es reporten les novetats bibliogràfiques sobre el conflicte bèl·lic i que no sembla que es puguin atribuir a Esquerra.

Mirador havia estat requisat pel PSUC que, tot seguit, va proposar a l'antic director, Just Cabot, que dirigís també la nova etapa polititzada. Tal com recorda Cabot: «És com si m'haguessin robat el rellotge i em demanessin d'anar-li a donar corda cada setmana».³⁸⁰ Al cap de vuit mesos es va publicar *Meridià*, revista que, tal com afirma Albert Manent, no va aconseguir reproduir la «fórmula eclèctica» de la darrera etapa de *Mirador* a causa de la «càrrega política revolucionària» i que, en canvi, es trobaria en la represa de la *Revista de Catalunya* el 1938.³⁸¹ Segui com vulgui, *Meridià*, que portava l'aclaridor subtítol de *Setmanari de literatura, art i política. Tribuna del front intel·lectual antifeixista*, dedicava a la literatura un espai molt extens i diversificat. Joan Perucho recorda que, quan va esclatar la guerra,

Yo leía los *Quaderns Literaris* y la *Rosa dels Vents*, así como la revista espléndida parecida al *Mirador*, que se titulaba *Meridià*, llena de excelentes colaboradores (Mercè Rodoreda, Josep Sol, Ramón Esquerra, Francesc Trabal, Tasis Marca, etcétera).³⁸²

Així, Perucho destaca Ramon Esquerra com a gran periodista de *Meridià*, probablement pel record de lectures seves en tribunes anteriors, ja que només hi va escriure un article, sobre Stendhal.

En castellà, encara escriuria a *Apolo. Revista de Bibliografía*, revista de l'editorial homònima on el crític barceloní va publicar els seus manuals de literatura i la traducció catalana de *Dijous Sant*, de François Mauriac. La revista *Apolo* s'havia inaugurat l'abril de 1932, però Esquerra hi va escriure en la segona etapa, a partir de l'octubre de 1937 amb els articles «Consideración de la novel·la inglesa actual» i «El

³⁷⁹ «Les cròniques stendhalianes», *Meridià*, Any I, núm. 44-45, 12-19 novembre 1938, p. 6.

³⁸⁰ Citat a MANENT, Albert: *De 1936 a 1975, op. cit.*, p. 95-96.

³⁸¹ MANENT, Albert: *De 1936 a 1975, op. cit.*, p. 96.

³⁸² PERUCHO, Joan: «La gravitación del pasado», *La Vanguardia*, 14-X-2002, p. 28. D'altra banda, Josep M. Miquel i Vergés hi escriu ben aviat una ressenya sobre la segona edició de *Shakespeare a Catalunya*, de Ramon Esquerra: MIQUEL I VERGÉS, Josep M.: «Publicacions del Teatre: Ramon Esquerra, *Shakespeare a Catalunya*», *Meridià*, núm. 7, 25-II-1938, p. 5.

Premio Nobel 1938, Roger Martin du Gard».³⁸³ Possiblement també és responsable de les ressenyes sobre les novetats editorials d'Apolo, entre elles les seves traduccions d'*Utopía* i *Dos o tres gracias*, el manual frustrat *Siete siglos de poesía española*, el manual *Iniciación a la literatura* i el complement *Vocabulario literario*.³⁸⁴ La possible mà d'Esquerra en aquestes breus ressenyes es veu reforçada si tenim en compte què li diu Emili Pascual en una carta datada el 8 de juny de 1938:

Revista. Em plau la seva felicitació pel núm. 3. Sembla que ha agradat a la gent que, com vostè, tenen una autoritat per a jutjar-la. Ara li prego que, a volta de correu o d'Arxiu de la Ciutat, em faci unes ratlles, potser deu o quinze, referint-se als estudis que ara vostè farà i que com hem dit precediran a cada època. Són destinades aquestes ratlles a afegir-les al text que vostè em va fer com a anunci de la propera sortida del llibre, destinades a la revista.³⁸⁵

A més de Ramon Esquerra, a la revista *Apolo* escrivien Guillem Díaz-Plaja, Francesc Pujols, J. Givanel Mas, Benjamín Jarnés, María Luz Morales, Elisabeth Mulder, Fèlix Ros, Juliol Lucanor i Fabián Casares. Ja amb la dictadura de Franco, hi signarien articles Fernando Gutiérrez, José M^a Salaverría, Joaquín de Entrambasaguas, Santiago Magariños, Josep Palau Fabre, a més de Pere Font Puig Juan Arbó, Josep Farran i Mayoral o N. Sanz y Ruiz de la Peña.

Altrament, resten dos articles publicats el novembre de 1938 a *La Vida Literària a Catalunya: Gaseta setmanal radiada de la Institució de les Lletres Catalanes*: «La Historia de la literatura española, del professor Àngel Valbuena» i «Erudició i sensibilitat».³⁸⁶ *La Vida Literària a Catalunya* era una gaseta radiada que havia estat

³⁸³ «Consideración de la novel·la inglesa actual», *Apolo. Revista de bibliografía*, núm. 1, octubre 1937, p. 1, i «El Premio Nobel 1938, Roger Martin du Gard», *Apolo. Revista de Bibliografía*, núm. 3, març 1938, p. 2.

³⁸⁴ [s.s.]: «Los últimos grandes éxitos de 'Editorial Apolo'», *Apolo. Revista de Bibliografía*, núm. 1, octubre 1938, p. 4. [Sobre *Utopía* i *Iniciación a la literatura*]; [s.s.]: «Dos o tres gracias, novela de Aldous Huxley, versión española de Ramón Esquerra», *Apolo. Revista de Bibliografía*, núm. 2, novembre 1937, p. 2.; [s.s.]: «Vocabulario literario, compilado por Ramón Esquerra», *Apolo. Revista de Bibliografía*, núm. 2, novembre 1937, p. 2.; [s.s.]: «Los últimos éxitos de 'Editorial Apolo'», *Apolo. Revista de Bibliografía*, núm. 3, març 1938, p. 8. [Sobre *Dos o tres gracias*]; [s.s.]: «Obras en prensa: *Siete siglos de poesía castellana*», *Apolo. Revista de Bibliografía*, núm. 4, juny 1938, p. 6.; [s.s.]: «Los últimos éxitos de 'Editorial Apolo'», *Apolo. Revista de Bibliografía*, núm. 4, juny 1938, p. 8. [Sobre *Vocabulario literario*], i [s.s.]: «Un fragmento escogido entre las páginas de *Dos o tres gracias*, de Aldous Huxley», *Apolo. Revista de Bibliografía*, núm. 6-7, setembre-desembre 1939, p. 16.

³⁸⁵ Vegeu p. 751-753 de l'annex.

³⁸⁶ «La Historia de la literatura española, del professor Àngel Valbuena», *La Vida Literària a Catalunya*, núm. 43, 5-XI-1938, p. 2-3, i «Erudició i sensibilitat», *La Vida Literària a Catalunya*, núm. 46, 26-XI-1938, p. 1-2.

creada per la secció de Relacions Interiors de la Institució de les Lletres Catalanes (ILC), entitat constituïda el 7 d'agost de 1937 que té el seu antecedent a l'Agrupació d'Escriptors Catalans (AEC), al seu torn creada el 7 d'agost de 1936 i provinent del Club dels Novel·listes en adaptar-se a les noves circumstàncies de la guerra.³⁸⁷ El 19 d'agost de 1936 el nom d'Esquerra ja era al llistat d'escriptors que s'afegeixen a l'AEC i entre l'octubre i novembre de 1937 havia intervingut, com a escriptor sindicat, en el cicle de conferències radiofòniques, en la sessió «Lletres i Arts».³⁸⁸ Poc després, el 14 de gener de 1938, es va fer efectiu el projecte d'organitzar emissions radiades sobre literatura a *La Vida Literària a Catalunya*, i entre el gener i febrer de 1938 Esquerra tornà a ser conferenciant com a membre de l'AEC.³⁸⁹ La gasetta, de caràcter setmanal, tenia una duració de vint minuts i es va radiar cada dissabte a les nou del vespre fins al gener de 1939.

Així, doncs, els dos articles de novembre responen més a tasques encomanades a causa de la circumstància bèl·lica que no pas a la normal producció en premsa. El redactor en cap de la gasetta era el secretari de la secció de Relacions Interiors de la ILC, Lluís Montanyà.³⁹⁰ Segons Maria Campillo,

La solvència dels nombrosos col·laboradors (que no es limita, ni de molt, a la plantilla de la ILC) i l'interès del contingut, que coneixem gràcies a *l'edició limitada i en ciclostil dels originals mecanografiats*, fan de la *Gasetta* una experiència sense precedents i, gosaria dir, sense continuïtat entre nosaltres. Sentir parlar Marià Manent de llibres anglesos (en la veu del «lector», Artur Balot), Jordi Rubió de Thomas Mann, Joan Sacs de les idees estètiques de Marx i Engels, Rafael Tasis de la producció catalana o Ramon Esquerra de la història de la literatura de Valbuena, no devia

³⁸⁷ La Institució de les Lletres Catalanes era constituïda per quatre seccions: Secció d'Edicions, Secció de Relacions Exteriors, Secció de Relacions Interiors i Secció de Revistes. La Secció de Relacions anava a càrrec de Josep Pous i Pagès, Jordi Rubió i Pere Coromines, i posteriorment s'hi afegiren Ruyra i Capdevila. Francesca Fontarnau en va ser la mecanògrafa, a més de les seccions d'arxiu i registres, i Mercè Rodoreda en seria després encarregada de la correcció d'originals, tant de relacions interiors com de la gasetta radiada. La Secció de Relacions Interiors s'ocupava del foment i la difusió de la literatura catalana i entre les seves funcions n'hi havia tres de caràcter estable: crear les Biblioteques del Front, els Premis Literaris de la Generalitat i l'organització d'emissions radiades sobre literatura (vegeu CAMPILLO, Maria: *Escriptors catalans i compromís antifeixista (1936-1939)*. Barcelona: Curial / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, núm. 35, 1994, p. 61-105.).

³⁸⁸ El llistat va aparèixer a *La Publicitat*, 11-VIII-1936; *La Humanitat*, 19-VIII-1936, i *La Publicitat*, 20-VIII-36.

³⁸⁹ Per a més informació sobre l'actuació de l'AEC, vegeu CAMPILLO, Maria: *Escriptors catalans i compromís antifeixista (1936-1939)*, op. cit., p. 61-105.

³⁹⁰ Al final de la revista dos punts aclarien que «Seran comentats o anunciats en aquesta gasetta radiada els llibres i publicacions dels quals en siguin enviats tres exemplars a *La Vida Literària a Catalunya*, redactor en Cap, Lluís Montanyà, Rambla de Catalunya, 41, pral.»

semblar tan desplaçat l'any 1938, atès que la mateixa Direcció General de Radiodifusió (Josep Fontbernat) concedí una subvenció a la revista pel viu interès que despertava.³⁹¹

Maria Campillo també dóna notícia del pla de publicacions per al darrer trimestre de 1937 aprovat per la Institució de les Lletres Catalanes, que presentava obres de publicació immediata, de literatura de guerra, de biografies i d'encàrrecs de seleccions i traduccions. En aquest darrer projecte, entre les diverses tasques encomanades a Carles Riba, Lluís Bertran i Pijoan, Marià Manent, Jaume Bofill i Ferro, Maurici Serrahima, Josep Farran i Mayoral i Josep Lleonart, hi havia la de fer una selecció de semblances tretes de les *Memòries* de Casanova, encomanada a Alfons Maseras. A finals d'abril, però, es va suggerir en el ple de la Institució que aquest recull fos encarregat a Ramon Esquerra, ja que Maseras no ho havia pogut acceptar. No hi ha notícia que Esquerra fes aquesta selecció. Segons Campillo, aquest suggeriment és significatiu «com a mostra de la virtualitat de les primeres planificacions» de la Secció d'Edicions en les publicacions de la ILLC.³⁹²

Pel que fa als dos articles, el primer és «*La Historia de la literatura española*, del professor Àngel Valbuena», aparegut al número 43 de la gasetta, el 5 de novembre de 1938, en la secció «Els Homes i els Llibres». Esquerra parla d'un «llibre de conjunt» de la literatura espanyola que va més enllà de la divulgació, un manual del professor amb el qual feia un any que s'havia doctorat i al qui no dubta d'atribuir un coneixement directe, «personalíssim i de primera mà», de la matèria tractada. Com ja havia fet en el comentari a la premsa sobre manuals i antologies, lamenta que el llibre de Valbuena «prescindeixi de la influència que sobre l'art i la literatura exercien altres factors que integren l'ambient de l'època –polítics, socials, religiosos, econòmics» i aplaudeix que no manquin «les al·lusions, ni les referències a les relacions literàries i culturals amb els altres països. Així són remarcades les influències de Catalunya en la literatura castellana del quatre-cents, influències potser negligides per altres tractadistes.»

³⁹¹ CAMPILLO, Maria: *La primera Institució de les Lletres Catalanes: Situació i sentit d'un compromís amb la cultura*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 1999. Entre altres activitats de projecció cultural de la Secció d'Interiors, en destaquen dues: *Arxius de Literatura Catalana* –esforç d'ordenació del corpus literari català basat en edicions antològiques, acompanyades de documentació històrica, estudi crític i notació filològica dirigit per J.M. Capdevila, la part ja confeccionada de la qual es va perdre en la retirada– i la celebració el 15 de juny de la Diada del Llibre 1938 –amb la intenció, malgrat tot, de demostrar l'encara vitalitat cultural de Catalunya.

³⁹² CAMPILLO, Maria: *Escriptors catalans i compromís antifeixista (1936-1939)*, op. cit., p. 313.

El segon i darrer article es titula «Erudició i sensibilitat», aparegut el dia 26 del mateix novembre, un article sobre la mort de Joseph Bédier que obre el número 46 de la gasetta, precedint el de Marià Manent sobre els poetes que publiquen a Edicions Oasi – editorial que durant el 1938 va publicar nou llibres de poesia–. Es tracta d'un text magnífic perquè, a més de ser probablement un dels millors que es van publicar a la gasetta, concentra en poc menys d'una pàgina i mitja tres dels temes constants que Esquerra havia predicat al llarg de la seva vida periodística: l'edat mitjana com a període per redescobrir, el gloriós passat cultural de Catalunya i la producció d'una historiografia per al gros públic.

3.3. CAP AL COMPARATISME ACADÈMIC

3.3.1. *Bulletin Hispanique, Revue de Littérature Comparée, La Revista i Estudis Universitaris Catalans*: El comparatisme francès i l'adequació catalana

Com a colofó i culminació d'aquesta primera etapa periodística, a principis de 1936 Esquerra va editar a través de Publicacions de La Revista un recull d'articles refosos sobre literatura estrangera sota l'evident títol de *Lectures europees*, obra on es consignen els principals nuclis temàtics que va aportar a la premsa. El llibre, que no inclou els articles apareguts després de 1935, representa un resum d'una veta crítica personal i intuïtiva, lliure encara de les acadèmiques tècniques de la literatura comparada de París i Lió amb què Ramon Esquerra combregarà a partir de 1936.

Ben diferents són els assajos publicats durant la segona meitat dels anys trenta a les revistes *Bulletin Hispanique, Revue de Littérature Comparée, La Revista i Estudis Universitaris Catalans*, plataformes que, en el cas de les franceses, veuen la clara afiliació d'Esquerra a la literatura comparada d'entreguerres i, en les catalanes, són alhora testimoni dels primers intents d'introduir Catalunya en l'òrbita del comparatisme oficial i internacional.

D'entrada, els tres articles publicats al *Bulletin Hispanique* tenen un caràcter i un objectiu ben divers. El primer és del març i el segon del setembre, ambdós de 1936. El tercer, que també suposa el darrer article de la producció en premsa estrangera, no apareix fins dos anys més tard, el setembre de 1938. Esquerra es va acomiadar de la

publicació francesa amb «Sur les origines d'*Hernani*».³⁹³ En tots ells es constata un gust ja no per l'actualitat novel·lística, sinó per l'estudi del romanticisme espanyol i francès, ja que en el primer article parla d'unes «Notes sur la fortune de Lope de Vega en France pendant le XVIIIe siècle»³⁹⁴ i en el segon, que va aparèixer el setembre, versa sobre uns «Juicios de Saint-Évremond sobre España y la literatura española».³⁹⁵ Després del recull sobre literatura estrangera i contemporània que significa *Lectures europees*, Esquerra es va abocar definitivament a l'estudi d'obres no contemporànies, essencialment del període romàntic català, espanyol i francès. De tota manera, abans del període pròpiament *academicista*, a finals de 1930 Esquerra ja reflexiona en el seu dietari sobre les obres romàntiques, origen de la literatura contemporània, i des de mitjan anys trenta trobem molts articles publicats que versen sobre les característiques del Renaixement i el romanticisme.³⁹⁶

Del setembre de 1936 és també l'estudi «Stendhal en España», publicat a la *Revue de Littérature Comparée*, ja clarament inserible en la segona etapa de la seva producció.³⁹⁷ L'assaig és el cim dels seus estudis comparatistes de filiació francesa i tot un punt de referència a l'hora de deixar constància de les fites més significatives en la història de la recepció de l'escriptor francès.³⁹⁸ Entre d'altres, va quedar frustrat un estudi sobre Aleksandr Puixkin que de ben segur havia de ser publicat al següent número de la *Revue*, dedicat a la figura de l'escriptor rus i on la literatura espanyola a penes hi és citada.³⁹⁹ Per tant, les publicacions de caire més acadèmic s'enceten al voltant de l'esclat de la Guerra Civil. De tota manera, Esquerra havia començat a escriure «Stendhal en España» el 1935, i recordem que ja a principis de 1934, en la sol·licitud d'un concurs per a la provisió de places com a professor ajudant a la Universitat de Barcelona, havia adjuntat una llista de mèrits que incloïa «Diversos treballs sobre literatura comparada que apareixeran en el *Bulletin Hispanique* i la *Revue de Littérature Comparée*». L'assumpció progressiva, doncs, del mètode comparatista no

³⁹³ «Sur les origines d'*Hernani*», *Bulletin Hispanique*, vol. 40, núm. 3, juliol-setembre 1938, p. 313-314.

³⁹⁴ «Notes sur la fortune de Lope de Vega en France pendant le XVIIIe siècle», *Bulletin Hispanique*, vol. 38, núm. 1, gener-març 1936, p. 62-65.

³⁹⁵ «Juicios de Saint-Evremond y la literatura española», *Bulletin Hispanique*, vol. 38, núm. 3, juliol-setembre 1936, p. 353-363.

³⁹⁶ Alguns dels més clars són «Fallida de l'instint», *Mirador*, 20-VIII-1936, p. 6; «De l'epopeia al lirisme», *Mirador*, 26-X-1933, p. 6; «Louis Bromfield», *La Publicitat*, 19-I-1935, p. 4; «Erasmus o l'humanista», *La Publicitat*, 19-III-1935, p. 4; «El Renaixement», *El Matí*, 2-I-1932, p. 9; «Al marge d'unes traduccions de William Blake», *La Publicitat*, 30-I-1935, p. 4; etc.

³⁹⁷ «Stendhal en España», *Revue de Littérature Comparée*, vol. XVI, juliol-setembre 1936, p. 552-575.

³⁹⁸ L'original mecanoscrit de «Stendhal en España» porta correccions de M.L. Lussart.

³⁹⁹ Aquest estudi, manuscrit, es conserva també al fons Ramon Esquerra, Biblioteca de Catalunya.

va mostrar-se de manera evident fins a la publicació d'aquests estudis en les acadèmiques revistes franceses.

El treball «Shakespeare a Catalunya» havia aparegut a les pàgines dels quaderns de *La Revista*, el conductor de la qual era el poeta i editor Josep M. López-Picó (1886-1959). L'assaig correspon al número de gener-juny de 1935 de *La Revista*. Després, va aparèixer en volum el setembre de 1937 a l'empara de la Biblioteca Teatral de les Publicacions de la Institució del Teatre, dins la col·lecció «Estudis». Molt abans, com veurem en el capítol dedicat a aquest assaig, Esquerra ja havia mostrat interès per la realització d'una obra que recollís la presència de Shakespeare en terres catalanes. Per exemple, l'abril de 1934 ja advertia que «està encara per a fer l'estudi de la influència de shakespeareana a Catalunya».⁴⁰⁰

Un altre text de 1936 i característic de la línia acadèmica és «Balmes i Chateaubriand», dins el tercer i darrer volum d'*Homenatge a Antoni Rubió i Lluch. Miscel·lània d'Estudis Literaris, Històrics i Lingüístics*. Aquests tres volums, que els deixebles i amics dediquen a Antoni Rubió i Lluch en ocasió del seu vuitantè aniversari, van ser estampats a Barcelona durant els mesos de gener a juliol de 1936. Ramon Aramon i Serra havia preparat personalment, aquell any, els volums XXI i XXII dels *Estudis Universitaris Catalans* –confegits en la Impremta de la Casa de la Caritat–, darrers de la segona època de la revista, els quals juntament amb el volum XII dels *Analecta Sacra Tarraconensia* –imprès a la casa Atenes A.G., que passaria a ser la segona part de la miscel·lània– van constituir els tres volums de l'*Homenatge a Antoni Rubió i Lluch*.⁴⁰¹

Si bé «Stendhal en España» és un estudi comparatista publicat en castellà en la revista comparatista per excel·lència i sobre un escriptor francès, «Shakespeare a Catalunya» i «Balmes i Chateaubriand» són dos assajos que reivindiquen en català la cultura catalana des de publicacions més locals. Tots tres estudis, apareguts en un període breu i de grans canvis, resten com el primer resultat de l'adopció del comparatisme per part de la crítica literària catalana i marquen l'inici de la publicació de manuals sota l'ascendent acadèmic francès de la literatura comparada. Esquerra aportava als estudis literaris catalans de l'època un model preceptiu, i ho feia per mitjà d'unes obres de to i discurs assequible per a tots els públics. A partir d'aquí, va

⁴⁰⁰ «Timó d'Atenes», *El Matí*, 26-IV-1932, p. 9.

⁴⁰¹ «Balmes i Chateaubriand», dins Diversos autors: *Homenatge a Antoni Rubió i Lluch. Miscel·lània d'Estudis Literaris, Històrics i Lingüístics*. Barcelona, 1936, vol. 3, p. 569-576 [i] *Estudis Universitaris Catalans*. Barcelona, 1936, vol. 22, p. 569-576.

continuar escrivint estudis i pensant projectes per a grans obres literàries, la gran majoria frustrats per la Guerra Civil.

3.3.2. El comparatisme frustrat: La proliferació de manuals i assajos

L'afany d'Esquerra era estudiar la literatura i donar-la a conèixer. I aquest afany es volia materialitzar també especialitzant-se amb llibres antològics i útils. A més dels manuals que va publicar, les escassíssimes i disperses notes conservades del seu dietari ens en dona mostres, ja que hi anota idees per a possibles llibres de bibliografia o manuals pedagògics, que o bé són encàrrecs de l'editorial Apolo o bé són iniciativa del mateix Esquerra. Destaca, per exemple, l'ambiciosa idea de realitzar en trenta volums d'unes quatre-centes pàgines cadascun una «Biblioteca de Clàssics Estrangers de cara als estudiants», amb el dibuix d'un esquema que abraça des de la literatura sànscrita fins al surrealisme:

- I. Literatura sànscrita – Mascaró
- II. La Bíblia
- III. Homer
- IV. Els tràgics grecs
- V. Filòsofs i historiadors grecs
- VI. La poesia clàssica (grecs i llatins)
- VII. Filòsofs i historiadors llatins
- VIII. La literatura cristiana (Nou Testament [Sant Pare])
- IX. Literatures de l'Extrem Orient
- X. Literatura aràbiga – García Góme
- XI. Les epopeies bàrbares
- XII. Literatura eclesiàstica medieval
- XIII. Els trobadors – Serra Baldó
- XIV. Dant – Teixidor
- XV. El primer humanisme – Riquer
- XVI. Historiadors i cronistes – Bagué
- XVII. Contistes medievals
- XVIII. L'Humanisme i la Reforma
- XIX. La poesia del Renaixement – Ros
- XX. Shakespeare – Astrana Marín
- XXI. El teatre isabelí
- XXII. Molière
- XXIII. La tragèdia clàssica
- XXIV. Milton i els poetes anglesos
- XXV. Defoe i Swift
- XXVI. Els filòsofs – Maristany
- XXVII. L'esperit nou. Enciclopedisme
- XXIX. Els prerromàntics
- XXX. Goethe – R.M. Terreiro
- XXXI. Els romàntics alemanys – Montoliu

- XXXII. Els romàntics anglesos – Manent
- XXXIII. Els romàntics francesos – Maseres
- XXXIV. La novel·la realista o nova – Jarnés
- XXXV. El naturalisme
- XXXVI. Parnàs i Simbolisme – Díez-Canedo
- XXXVII. Del modernisme al surrealisme – D[íaz].P[laja].⁴⁰²

Definitivament abocat a aquestes tasques, entre 1936 i 1938 va escriure l'obra *Siete siglos de prosa española. Antología de la prosa española. Del siglo XIII al XX*, de gairebé vuit-centes quartilles picades a màquina. Es tracta d'una obra avui encara inèdita, tot i que el 1938 ja estava preparada per ser editada per Apolo, com ho confirmen les cartes del seu director, Emili Pascual, que s'adjunten a l'annex. Referent a aquesta antologia de prosa, en una lletra del 24 de maig de 1938, Pascual li feia la següent consideració:

Ens trobem en un mal moment per a donar un impuls seriós a aquesta obra. Molts dels llibres que vostè necessita per a treballar-hi no podem aconseguir-los en aquests moments. Quan les coses es normalitzin, entre aquí i Madrid (llibreries i biblioteques), penso que tot es podrà anar trobant.⁴⁰³

Un altre manual de títol similar i a punt de ser publicat és *Siete siglos de poesía castellana*. L'obra fou fins i tot anunciada per la revista *Apolo* el juny de 1938: «En su obra en prensa *Siete siglos de poesía castellana* aspira a ofrecer una síntesis de la evolución de la poesía española, no con criterio histórico –aunque sin excluirlo–, sino primordialmente estético.» L'obra, «sin prevenciones eruditas», havia de representar una antologia de «*poesía viviente*» i «al lado de los grandes autores de épocas pasadas se encontrarán representados los poetas más grandes de nuestro tiempo.» La ressenya d'*Apolo* també destacava les capacitats de Ramon Esquerra,

cuya ponderación y objetividad da pruebas fehacientes su *Iniciación a la Literatura*, recientemente publicada y que constituye uno de los mayores éxitos de *Editorial Apolo*. El seleccionador ha tenido especial cuidado en combinar el criterio histórico con el estético, siempre con la mayor objetividad.⁴⁰⁴

⁴⁰² Nota del 5 de novembre de 1938. Vegeu p. 739-741 de l'annex.

⁴⁰³ Carta del 24 de maig de 1938.

⁴⁰⁴ [s.s.]: «Siete siglos de poesía castellana», *Apolo. Revista de Bibliografía*, núm. 4, juny 1938, p. 6.

Segons explica l'article, Esquerra havia intercalat entre les obres seleccionades uns petits estudis relatius a les diverses èpoques de la història de la poesia castellana, per tal de millorar la comprensió dels versos. Malauradament, el manual tampoc no va ser mai publicat, tot i que a partir de 1939 l'editorial Apolo va continuar anunciant –ara amb l'afegit a la portada d'«Año de la victoria»– més manuals de literatura, dels quals crida l'atenció la *Iniciación a la poesía* de N. Sanz y Ruíz de la Peña i la *Introducción al estudio de los estilos* de F. Pérez-Dolz.

Entre els papers conservats de Ramon Esquerra, es guarden algunes anotacions disperses amb la probable finalitat d'esdevenir assaigs o manuals de literatura i obres gairebé enllestides per ser publicades. Són sobretot apunts que versen sobre el Romanticisme amb la intenció de ser editats en castellà, la majoria dels quals no tenen data i escrits en quartilles que Emili Pascual li enviava de tant en tant. Així, sabem que amb el temps necessari haguessin vist la llum títols de llargs estudis com *Fortuna europea de Baltasar Gracián. Estudio sobre la difusión de la cultura española en el siglo XVII* o d'escrits més breus com *Sobre el tema del bandido en la poesía romántica española*.

També destaquen el manuscrit «Paul Claudel i la pintura holandesa» i el mecanoscrit d'una *Antología lírica universal*, amb nombrosos poemes traduïts al castellà; els manuscrits d'una obra sobre Antoni de Capmany, una altra amb el nom *Chateaubriand (1801-1833, 1833-1850)* i un projecte titulat *Víctor Hugo en España*; una obra sota el probable títol de *Las sátiras románticas*, del qual es conserva el mecanoscrit dels poemes i el manuscrit de les explicacions; diverses ressenyes en català i castellà a punt per ser publicades; estudis sobre Francesc Eiximenis i Anselm Turmeda, l'humanisme català, Erasme, Puixkin i la literatura russa, els haikus japonesos, l'olimpisme, esbossos de literatura francesa medieval i literatura anglesa, etc.⁴⁰⁵ I és que la documentació d'Esquerra també és plena de catàlegs de grans col·leccions sobre la història de la cultura i la literatura clàssica i universal.

La mostra més significativa de la seva gran passió per la crítica literària és potser un article escrit l'octubre de 1938, tot just un mes i mig abans d'anar a la guerra. L'escrit, sense títol i en francès, versa sobre la literatura de la Guerra Civil. Esquerra afirma que encara no hi ha prou ni bona literatura sobre el tema, ni a l'estranger ni al

⁴⁰⁵ Al «Repertori cronològic», punt 4 d'aquesta primera part, es recullen els treballs inèdits més importants de Ramon Esquerra (p. 157-172).

mateix país que pateix el conflicte bèl·lic, ni en català ni en castellà. Segons ell, això serà possible un cop s'acabi la guerra:

Ces quelques pages, où les écrivains espagnols ont réussi à donner forme parfaite à des sentiments qui leur inspiraient les faits dont ils étaient les témoins ou les auteurs, pourront former quelque jour le noyau d'une anthologie de la littérature de guerre espagnole, d'une littérature écrite en castillan et en catalan, que témoignera, une fois de plus, l'énergie de la race hispanique. Maintenant l'anthologie serait réduite à quelques pages. Mais lorsque la guerre sera finie, lorsque les témoins pourront raconter leurs souvenirs et leurs sentiments, loin de cette présence constante de la mort qu'est la guerre d'Espagne, probablement on verra naître des chefs-d'œuvre. La secousse spirituelle a été trop forte, le besoin de transformer la vie du pays trop grand.

Conclou el petit assaig amb la novel·la de Pere Calders *Unitats de xoc*, tot esperant una bona producció que conformi un nou «Romancero» sobre la guerra d'Espanya en el futur:

Dans un livre tout récent «*Unitats de xoc*» (Unités de Choc) du caricaturiste et romancier catalan Pere Calders, on trouve ce que la guerre d'Espagne a produit de mieux comme littérature narrative. C'est un livre de guerre cent pour cent, qui s'inspire dans des expériences directes de l'auteur. On y trouve toute la dureté du combat et toute l'énergie du combattant. Mais, malgré les grandes qualités du narrateur «*Unitats de xoc*» est encore un livre impersonnel, ou, au moins, trop peu subjectif. L'auteur s'intéresse aux masses d'hommes plus qu'aux individualités en elles mêmes. Mais le défaut c'est un [?] faut qu'on doit attribuer au moment où il pourra se raconter sincèrement –lui et ses camarades– où les sentiments et les réactions se détacheront des préoccupations collectives. Lorsque cela sera possible la naissance de la littérature de la Guerre d'Espagne deviendra possible.

L'obra d'Esquerra que sí es va publicar fou el manual *Iniciación a la literatura* el 1937, obra d'encàrrec de l'editorial Apolo, de tres volums i en gran octau. Segons *Apolo. Revista de bibliografía*, «Precede a la obra un prólogo, en el cual se exponen los

problemas principales que plantea una consideración científica de la literatura.»⁴⁰⁶ El darrer llibre de Ramon Esquerra és *Vocabulario literario*, publicat per la mateixa editorial, aparegut pel febrer de 1938 i de tres-centes deu planes. L'autor el presenta com un complement del petit vocabulari ja inclòs a *Iniciación a la literatura*, del qual el mateix any aparegué la versió revisada i augmentada. En general, el vocabulari sobre els termes literaris que presenta és ric i les definicions senzilles, tot i que, si s'escau, hi ha extenses citacions d'autoritats acadèmiques i llargs exemples. Esquerra, honest i fidel a l'objectivitat pedagògica, aclareix en tots dos pròlegs que tant el manual de literatura com el vocabulari cerquen principalment la comprensió del públic mitjà. El 1948 l'editorial Apolo va treure la tercera edició del manual, aquesta vegada amb el nom d'*Iniciación a la literatura universal* i revisada per Fernando Gutiérrez.

3.3. LA TRADUCCIÓ, ENTRE LA TEORIA I LA PRÀCTICA

El gruix de traduccions de Ramon Esquerra, publicades principalment sota les col·leccions de Quaderns Literaris, de l'editorial Rosa dels Vents, i Freya, de l'editorial Apolo –amb la seva versió catalana Apol·ló–, també es concentra en la segona etapa de la seva trajectòria professional, sobretot durant l'any 1936. A més, cal esmentar la traducció de dos contes breus, amb il·lustracions de Joan G. Junceda, publicats a *Esplai* a finals de 1932 per voluntat pròpia. És a dir, és Esquerra qui enviava per correu petites traduccions a Maurici Serrahima per si podien ser publicades al suplement d'*El Matí*. En tenim la prova en una carta de finals de 1934:

21-IX-34

Amic Maurici:

T'envio un parell d'articles, els corresponents a aquest mes. T'agradaria que els publicuessis aviat així com aquell article que tens sobre biografies, doncs m'interessa quedar bé amb l'editor. A primers del mes que ve t'enviaré més coses.

Adjunto també la traducció d'un conte de O'Henry, el contista americà, per si t'interessa per *Esplai*.

⁴⁰⁶ [s.s.]: «Los últimos grandes éxitos de 'Editorial Apolo'», *Apolo. Revista de Bibliografía*, núm. 1, octubre 1938, p. 4. [Sobre *Utopía* i *Iniciación a la literatura*]

Quan tinguis notícies d'En Detrell avisa que aniré a veure a n'En Capdevila i ho deixarem enllestit.

Del conte de Conrad que teniu ¿què en saps? Si no interessa us agrairíem que ens el retornéssiu.

Si de veres et pot interessar una traducció del *Father Brown*, de Chesterton avisa.

Et saluda

Ramon Esquerra

N.B.- El dia que vulguis, més endavant pujaré per a conèixer la teva novel·la. Perdona les taques, però tinc pressa.

RE.

El primer dels contes publicats a *Esplai*, com ja s'ha dit més amunt, és *L'esmena de Jimmy Valentine*, d'O'Henry, pseudònim del contista William Sydney Porter.⁴⁰⁷ En la lletra a Serrahima la referència a una traducció del popular escriptor nord-americà no al·ludeix a aquest conte, ja que la carta està datada dos anys després de la publicació de *L'esmena de Jimmy Valentine*, i no sabem de quin es tracta. El segon conte, traduït del francès, és *El rector de Cucunyà*, d'Alphonse Daudet.⁴⁰⁸ N'hi ha, encara, un tercer atribuïble a la seva autoria, *Nontap, o de com els homes conqueriren els bous*, d'André Demaison.⁴⁰⁹ El conte, també publicat a *Esplai*, és signat per les inicials R.E.N.P., i gairebé amb tota seguretat es tracta d'una traducció conjunta entre Ramon Esquerra i N.P., unes inicials que apareixen d'altres vegades.⁴¹⁰ A més, hi ha molts contes francesos i anglesos sense el nom del traductor.

Com a crític, Esquerra atorgava a la tasca del traductor una gran importància, sobretot per les obres estrangeres que dóna a conèixer al públic català. Partint d'aquesta premissa, creia que el coneixement que molts lectors tenien de la llengua francesa disminuïa el nombre de traduccions en llengua catalana:

⁴⁰⁷ *Esplai*, núm. 47, 23-X-1932, p. 3.

⁴⁰⁸ *Esplai*, núm. 53, 4-XII-1932, p. 3. Anteriorment, Maurici Serrahima ja havia traduït un conte d'Alphonse Daudet, *El papa és mort* (*Esplai*, 24-I-32, p. 13).

⁴⁰⁹ *Esplai*, núm. 71, 4-VI-1933, p. 3.

⁴¹⁰ Juntament amb Maurici Serrahima, Manuel Villavechia, Eusebi Rossell, Pau Romeva o Ricard Farriol Corp, hi ha d'altres traductors de contes que signaven amb les inicials J.B. i B., A.C., R.V.C., M.T.R., E.R., etc.

[G]airebé tothom que es preocupa a casa nostra de formar-se una cultura comença per aprendre el francès, i un cop el sap, el fa servir i el cultiva llegint literatura de més enllà dels Pirineus. Sens dubte aquest coneixement de la llengua francesa ha estat un obstacle per a la traducció. La gent ja té cura dels originals.

Els inconvenients d'aquesta manca de traductors són que els lectors s'aboquen a llegir certs autors de gran popularitat i molts escàs valor literari, i en canvi certs autors veritablement interessants resten desconeguts. «Llavors cal que la traducció ens els reveli i ens inciti al coneixement directe, immediat.» Per exemple, gràcies a la traducció que La Nova Revista havia publicat de *Vasco*, de Marc Chadourne, Esquerra opinava que la gent havia descobert aquest autor i l'anava a llegir directament.⁴¹¹

El coneixement del francès també havia provocat que algunes obres de llengua anglesa, alemanya o russa fossin traduïdes a partir de la seva versió francesa. Aquest fet era francament rebutjat per Esquerra, ja que això comportava males traduccions. Així, davant la traducció d'una biografia de *Pilsudski*, de Sigismond St. Klingsland, detectava que R. Dalmau i Ferreres no havia partit del text original:

La traducció del llibre és obra de R. Dalmau i Ferreres, i suposem que ha estat feta del francès. Lamentem una certa incoherència i algunes errades de traducció que compliquen de vegades el sentit del text.⁴¹²

També va lamentar la traducció del francès en una edició íntegra de *Gulliver*, de Swift: «L'edició que comentem va precedida d'uns fragments d'un estudi de Walter Scott sobre la vida i obres de Swift, que malauradament ha estat traduït del francès.»⁴¹³ Així mateix, a *Shakespeare a Catalunya* Esquerra recordava que l'obra de l'autor anglès, que havia arribat al nostre país a través de les traduccions franceses, va passar a ser traduït directament de l'anglès un cop se'l va considerar un autor clàssic, per tal de «fer conèixer el veritable Shakespeare».⁴¹⁴

Al seu parer, una bona traducció no només ha de partir del text original sinó que també ha de conservar el seu esperit. Autors aplaudits per aquesta capacitat van ser Pau

⁴¹¹ Tanmateix, davant d'una traducció al català d'una biografia en portuguès de Sant Pau, Esquerra es preguntava si realment calia traduir les obres escrites en llengües neolatines; tot i que en aquest cas era recomanable a causa del lirisme abrandat de l'autor («Una visió lírica de Sant Pau», *El Matí*, 22-IX-1935, p. 11. [signat E. Clivillés]).

⁴¹² «*Pilsudski*, de Sigismond Klingsland», *El Matí*, 24-XI-1935, p. 11. [signat E. Clivillés]

⁴¹³ «De Foe i Swift», *El Matí*, 21-IX-1935, p. 7. [signat E. Clivillés]

⁴¹⁴ *Shakespeare a Catalunya*, op. cit., p. 57.

Romeva o Marçal Olivar, en aquest cas perquè la traducció d'*Eduard VII i la seva època* «té la necessària flexibilitat per a donar-nos tot el valor de l'estil original i per a fer-nos oblidar que es tracta d'una de les obres més importants d'André Maurois. És a dir, que originàriament ha estat escrita en francès.»⁴¹⁵

També sostenia que una traducció necessita temps. Per això, malgrat els cinc anys que separen el primer volum del segon, va celebrar la traducció de Nicolau Rubió i Tudurí dels *Assaigs de Montaigne* al català. Al seu parer: «Cal traduir-lo també lentament», producte d'un entusiasme sense reserves, de fidelitat a l'original i d'elegància.⁴¹⁶ Potser per aquesta manca de temps, se solia queixar de les «deficientíssimes traduccions» de les novel·les detectivesques, aleshores d'èxit creixent.⁴¹⁷ Així, tot i recomanar la lectura de les memòries de Danny Ahearn aprofitant la traducció castellana d'«una editorial madrilenya especialitzada en novel·les policíiques», advertia que en traduir-la havia perdut «aquell espetec de metralladora que té la prosa periodística americana».⁴¹⁸ I és que una traducció poc curiosa, com la versió al castellà que l'Editorial Juventud havia fet de la biografia *Napoleón. Croquis de la Epopeya*, de G. Lenôtre, podia desvirtuar tot el volum:

El llibre té sols un defecte, i és capital. És molt més de doldre perquè l'Editorial que ha publicat el llibre té sempre molta cura en tot allò que afecta els seus llibres. En aquest cas és la traducció la que destroça tots els valors del llibre. Els coneixements que el traductor deu tenir del francès deuen ésser molt limitats. Altrament, no s'expliquen errades monumentals de traducció, com la constant traducció del mot francès *ville*, pel castellà *vila*, i tants altres com podríem assenyalar.⁴¹⁹

El crític barceloní també solia rebutjar les traduccions en vers. A l'assaig *Shakespeare a Catalunya* se'n sol queixar, però el maig de 1936 confessava aquesta qüestió en opinar sobre la traducció castellana d'una selecció de poesies de Verdager realitzada per Lluís Guarner, *Poesías líricas i Poesías épicas*: «[Confessem] no ésser

⁴¹⁵ «Eduard VII i la seva època, per André Maurois», *La Veu de Catalunya*, 11-X-1935, p. 9. De Pau Romeva, en va elogiar la traducció de *La Reina Victoria*, de Lytton Strachey («*La Reina Victoria*, per Lytton Strachey», *La Veu de Catalunya*, 17-XII-1935, p. 11.).

⁴¹⁶ «*Assaigs de Montaigne*, de Nicolau Rubió i Tudurí», *La Publicitat*, 29-IV-1936, p. 2. Sobre la mateixa obra, també va assegurar que «aquells que ens interessem per la nostra cultura amb un sentit més casolà apreciem l'esforç del traductor en el que val, i ens congratulem que l'obra de l'escriptor francès sigui vertida amorosament al català».

⁴¹⁷ «Films de detectius», *La Veu de Catalunya*, 16-VI-1933, p. 9.

⁴¹⁸ «Metafísica del gàngster», *La Veu de Catalunya* (ed. vespre), 31-III-1933, p. 4.

⁴¹⁹ «Llibres napoleònics», *El Matí*, 11-XI-1935, p. 8. [signat E. Clivillés]

massa partidaris de traduccions en vers». Tot i que en aquest cas trobava ben lloable la fidelitat lingüística del text original, afirmava que la senzillesa essencial derivada del pensament i el llenguatge verdaguerià s'havia evaporat, i la versió no deixava de ser «bon xic enravenada», fet que «traeix excessivament la construcció de l'original català».⁴²⁰ Una de les excepcions que va anotar és la versió que Joan Perpinyà havia fet de *Ieri i Beteli*, de Goethe. Segons Esquerra, «sembla com si Goethe l'hagués escrita directament en català». Aquesta vegada elogiava que el traductor hagués traduït en vers les cançonetes que omplen l'obra de l'escriptor alemany, ja que la «combinació de vers i prosa ens dóna una idea més aproximada encara de l'original, de la música, que és un altre dels elements de l'obra».⁴²¹

Pel que fa a la seva tasca com a traductor, tant en català com en castellà, Esquerra ha estat qualificat com «un traductor fi i precís, que coneixia a fons ambdós idiomes. Com a literat *pur* el seu estil en català sempre era ric i elegant».⁴²² Encara abans de 1936, va aparèixer a *La Revista* la traducció d'*Amfitrió 38*,⁴²³ de Jean Giraudoux, autor que descobreix l'abril de 1931 i del qual parla al seu dietari: «El darrer descobriment, Giraudoux. Tradueixo *Amfitryon 38*. No sé pas si acabaré la traducció.»⁴²⁴ L'obra no només va ser acabada sinó que Octavi Saltor s'hi referiria breument com una «àgil versió de Giraudoux».⁴²⁵ Després de mig segle, el 1985, l'obra tornaria a ser publicada en volum solt, aquesta vegada per l'Institut del Teatre de la Diputació de Barcelona, amb un interessantíssim pròleg sobre l'autor de Guillem-Jordi Graells, que fins ara suposava l'única referència a Ramon Esquerra com a traductor. Graells destaca el seu rigor acadèmic i justifica la nova edició d'*Amfitrió 38* per la introducció, per part del mateix Esquerra, d'«esmenes estilístiques i de noves solucions expressives que, indubtablement, milloren el seu treball.» El 1938 va repetir amb Giraudoux i va traduir *Intermezzo*, reincidència simptomàtica que no és fruit d'un encàrrec editorial, sinó d'un gust personal per l'escriptor francès, que ell introduïa a la literatura catalana amb ambdues traduccions.⁴²⁶

⁴²⁰ «Els llibres: Versos i traduccions de Verdaguer», *La Veu de Catalunya*, 29-V-1936, p. 8.

⁴²¹ «Ieri i Beteli», *El Matí*, 14-IV-1932, p. 9.

⁴²² MANENT, Albert: «Ramon Esquerra, un *homme de lettres* de la generació de la dictadura», *op. cit.*, p. 108.

⁴²³ *La Revista*, 1r vol., gener-juny de 1934, pàg. 85-119.

⁴²⁴ Nota del 23 d'abril de 1931.

⁴²⁵ SALTOR, Octavi: «Col·laboració: Una antologia anyal», *Diari de Girona: D'avisos i notícies*, 7-VII-1934, p. 1. El comentari de Saltor s'inscriu en l'elogi de *La Revista* de Josep M. López-Picó, que no dubta a qualificar de «gran home de lletres que ens redimeix ell sol de tants obllits culturals i col·lectius».

⁴²⁶ Per a més informació vegeu GRAELLS, Guillem-Jordi: «Ramon Esquerra, crític i traductor», *op. cit.*, p. 5-14.

Cal dir que Jean Giraudoux, representant del «teatre conceptista» i de l'«acció reduïda al servei de les idees», és bastant ressenyat per Esquerra. Al parer del crític, «Giraudoux és l'escriptor més racialment original amb què compta la literatura francesa actual».⁴²⁷ És un escriptor «cent per cent intel·lectual» amb una obra en què predomina la intel·ligència i en què l'humorisme pretén provocar el somriure. Amb *Siegfried* primer i *Amphytrion 38* després, Giraudoux va triomfar als teatres francesos i el públic normal el va aplaudir, un fet que va sobtar pel tarannà refinat i culte de l'autor. Això potser va estimular Esquerra a traduir-lo. En un article del març de 1933, el crític destacava que a França *Amphytrion 38* tenia molt de públic i que si a Catalunya resultava més aviat antipàtic, era per les males representacions que les companyies franceses han vingut a fer. D'aquesta, destacava ja una de les obres que acabaria traduint:

Amphytrion 38, particularment, ha estat en mans de la companyia de Marie Therèse Pierat una de les llaunes més grosses que mai havem presenciats. Tot l'encís, tota la ironia que traspuja l'obra, s'ha volatilitzat entre les mans dels còmics, absolutament mancats d'entusiasme, i la pobresa de la presentació. Després d'haver-lo vist en aqueixes condicions, hom pot comprendre que es troba pobra l'obra de Giraudoux. En canvi, quan s'ha llegit l'obra, hom no pot per menys de creure en Giraudoux.⁴²⁸

És això el que va fer Esquerra i el que el va empènyer a traduir-la. Pel crític, l'interès d'*Amphytrion 38* no rau en l'acció, sinó en la intenció i en les idees de l'autor. Per aquest motiu la va traduir, perquè el lector català pogués copsar tots els matisos del pensament de Giraudoux que, sent representat, perd —característica que repetirà en cada article que escrigui sobre ell—. Esquerra afirmava que Giraudoux sotmet la llengua francesa a una veritable gimnàstica que exigeix lectors amb un gran domini de l'idioma:

Per comprendre i estimar Giraudoux cal conèixer a fons totes les profunditats i matisos de la llengua emprada, altrament es perd la meitat de l'essència de l'obra. No en va és Giraudoux un autor difícil, fins i tot pels seus compatriotes. El seu lèxic

⁴²⁷ «Sobre Jean Giraudoux», *La Veu de Catalunya*, 6-X-1933, p. 6.

⁴²⁸ «Intermezzo, de Giraudoux», *La Veu de Catalunya* (ed. vespre), 24-III-1933, p. 4. D'*Amphytrion 38* i la representació de Piérat, E. Nicol també en va parlar a *Mirador*. Nicol també destacava el preciosisme de Giraudoux: «Una impressió personal: l'obra ens va produir més efecte llegida que en la representació.» Al seu parer, la mala representació es devia a la buidor de la sala del Novetats i la polsera del decorat, d'aspecte desolat i provincià, que va perjudicar la interpretació de Piérat fent d'Alcmena (NICOL, E.: «Mme. Pierat a Novetats: *Amphytrion 38*», *Mirador*, 5-XI-1931, p. 5.).

riquíssim i la seva innata tendència als malabarismes de concepte són dos obstacles difícilment superables.⁴²⁹

Podria semblar que Esquerra parlés de les dificultats que es trobava a l'hora de traduir-lo. Anteriorment, fins i tot havia afirmat: «Aquells que cerquen en una novel·la una acció moguda i complicada, el millor que poden fer és no llegir mai Giraudoux.»⁴³⁰

Pel que fa a les traduccions concentrades a partir de 1936, a l'octubre es va publicar en el número 131-132 de la col·lecció Quaderns Literaris, dirigida per Josep Janés i Olivé, d'Edicions de la Rosa dels Vents la traducció de *Tres contes*, de Gustave Flaubert, que inclou *Un cor senzill*, *La llegenda de Sant Julià l'Hospitalari* i *Herodies*, i va precedida de dues pàgines amb una petita biografia sobre Flaubert signada per "R.E." Precisament l'història de les traduccions al català de l'obra de Flaubert havia començat el 1921 amb una versió d'un dels *Trois contes* a càrrec de Narcís Oller, que havia titulat *Una bonifàcia* [sic.]. Tal com afirma Jordi Llovet, la traducció d'Esquerra, que ja suposava una versió completa dels tres contes, guarda «una precisió lingüística muy notable y actualizada, que hoy no necesitaría más que ligerísimos retoques».⁴³¹ Al final del volum hi ha un apartat amb els títols «en preparació» que anuncia la traducció de Ramon Esquerra d'*El meu oncle Spencer*, d'Aldous Huxley, obra que no veurà la llum i de la qual no n'hem trobat l'original. No serà fins al número 199 que reapareixerà l'autor anglès en aquesta col·lecció, però amb el títol *El somriure de la Gioconda* i amb la traducció de Rafael Tasis i Marca. Val a dir que Esquerra havia esmentat aquestes breus narracions de Huxley com «aquelles que han de formar, per dret propi, entre els exemplars més arrodonits del conte de la nostra època».⁴³² D'altra banda, el 1938 va

⁴²⁹ «Intermezzo, de Giraudoux», *La Veu de Catalunya* (ed. vespre), 24-III-1933, p. 4.

⁴³⁰ «Giraudoux i el món», *Mirador*, 9-II-1933, p. 5. El mateix era formulat a l'article «Retorn al conceptisme», *El Matí*, 26-IV-1933, p. 9. Esquerra no era l'únic crític que opinava de Giraudoux en aquests termes. En un mateix sentit, Domènec Guansé s'exclamava: «Flor exquisida i rara de teatre!» Per Guansé, l'obra de Giraudoux és «més cerebrals que cordial, plena de suggerències i problemes; un joc intel·lectual molt viu i subtil, que ens subjuga amb les qüestions que presenta, que ens encisa amb la seva poesia, que es fa fresca i amable amb el somriure irònic que esflora a penes les paraules». El fet fa que la traducció resulti complicada (GUANSÉ, Domènec: «*Sigfrid*, comèdia en quatre actes, de J. Giraudoux, traducció de Díez Canedo», *La Publicitat*, 21-III-1931, p. 8.).

⁴³¹ LLOVET, Jordi: «La tradició propia de lo ajeno», *La Vanguardia. Libros*, 12-VI-1992, p. 7. Així mateix, Llovet torna a reivindicar el 1996 les traduccions de *Tres contes* a càrrec de Narcís Oller i Ramon Esquerra, abans de la revisió que en fa Albert Mestres (1984) i les noves traduccions de Maria Rosa Vallribera (1995) i Lluís Maria Todó (1996) (LLOVET, Jordi: «Clásicos: Cuentos de Flaubert», *La Vanguardia*, 22-III-1996, p. 43.

⁴³² «*Two or three graces*», *La Publicitat*, 29-I-1935, p. 4.

presentar a través de l'editorial Apolo la traducció castellana del llibre, al seu parer, més divertit de Huxley, *Dos o tres gracias*.⁴³³

Amb Josep Detrell, Esquerra va traduir *Una avantguarda del progrés*, del britànic d'origen polonès Joseph Conrad, que juntament amb la traducció de J. Millàs-Raurell de *La llacuna* conformaren *Dues històries d'inquietud* (Edicions de la Rosa dels Vents, edició núm. 136 dels Quaderns Literaris), publicada el novembre del mateix any. També és del 1936 la traducció de *Dijous Sant*, de François Mauriac, que inaugurava les edicions catalanes d'Apol·ló, amb el nom de l'editorial en català, i que no tindrien continuïtat. Per la versió castellana de la mateixa editorial, el 1937 va aparèixer la traducció d'*Utopía. El Estado perfecto*, de Thomas More, amb un llarg pròleg de quaranta pàgines i anotacions del mateix Esquerra, acompanyat del judici crític sobre l'obra i el seu autor per Francisco de Quevedo que ja havia figurat en la primera edició espanyola. Aquestes traduccions, però, no sembla que arribessin al gran públic.

El poc ressò que van tenir a la premsa, especialment *Dijous Sant* i *Utopía*, que contenen un bon pròleg cadascuna a causa d'un gust personal pel tema moral i religiós que tracten, n'és una bona mostra.⁴³⁴ Sobre *Dijous Sant*, a més d'unes poques notes breus sense signar,⁴³⁵ només en va fer referència Rafael Tasis i Marca, el crític més destacat en la difusió de Mauriac, tot remarcant tant la dificultat a l'hora de traduir una obra de l'autor francès, com les petites errades ocasionades «per una precipitació en la seva feina de traductor, i sobretot, en la de corrector.»⁴³⁶ Pel que fa a *Utopía*, la revista de bibliografia *Apolo* en va anunciar la publicació en la secció «Los últimos grandes éxitos de "Editorial Apolo"». La crònica, que destaca l'estudi previ de Ramon Esquerra i inclou un fragment del text de More, assegura que la nova versió d'Apolo és una

⁴³³ Val a dir que el 1934 Proa havia publicat la versió al català de Maria Teresa Vernet. Serrahima en faria un ressenya en motiu de la reedició el 1966 de la traducció de Teresa Vernet (SERRAHIMA, Maurici: «Dues o tres gràcies, d'Aldous Huxley», *Serra d'Or*, núm. 1, gener 1967, p. 53); en aquest cas Serrahima no recorda la traducció castellana d'Esquerra. Senzillament, «Em fa gràcia –i no és cap al·lusió al títol– de veure reeditada, avui, aquesta novel·leta d'Aldous Huxley, i en la mateixa col·lecció, ara renascuda, que l'editava fa trenta-dos anys, quan Huxley era el que en podríem dir "l'última paraula".»

⁴³⁴ Sobre *Dijous Sant*, però, Carles Lluç no descarta que es tracti d'un encàrrec de la nova editorial Apol·ló, més que per iniciativa pròpia, ja que Esquerra reflexiona de seguida sobre l'àmbit novel·lístic malgrat tractar-se d'una obra de contingut totalment religiós. Vegeu LLUÇ, Carles: *La novel·la catòlica a Catalunya. Precedents teòrics (1925-1936)*. Barcelona: Cruïlla, 2000, p. 139-141.

⁴³⁵ Una d'elles apareix amb el mateix títol a la secció «Les Lletres» d'*El Matí*, 13-V-1936, p. 9, al costat d'un article sobre Mauriac i una nota breu del mateix Esquerra; les altres, excepte «El *Dijous Sant* de Mauriac traduït al català», són quatre notes generals sobre l'obra de Mauriac, a la secció «Correu de les lletres», *La Veu de Catalunya*, 16-V-1936, p. 7. Així mateix, el 21 d'abril de 1936 *La Publicitat* feia saber que per la Diada de Sant Jordi es posava a la venda *Dijous Sant*, en traducció de Ramon Esquerra i amb un cost de cinc pessetes (*La Publicitat*, 21-IV-1936, p. 2.).

⁴³⁶ TASIS, Rafael: «*Dijous Sant*, de Mauriac, en català», *Mirador*, núm. 380, 28-V-1936, p. 6.

«Nueva traducción directa del latín».⁴³⁷ I, de fet, el mateix Esquerra afirma al pròleg que el text utilitzat per a la seva traducció es la de l'original llatí publicat a l'edició crítica anglesa de J.H. Lupton (Oxford, 1895).⁴³⁸ Gairebé dues dècades després, Joan Ramon Masoliver feia recordar la traducció directa del llatí d'Esquerra per contraposar-la amb la nova versió, més acurada, de Pere Voltes Bou (Espasa-Calpe, 1952):

No hace muchos años que apareció la versión, que sobre el original latino condujera nuestro llorado compañero Ramón Esquerra. Pero ésa, como la primera (la de Jerónimo Antonio de Medinilla, prologada por Quevedo) no daban en su totalidad los valores del original. La presente, de Pedro Voltes, tiene a gala seguir el sabio y mártir canciller en la letra misma de sus expresiones, en el encadenamiento sintáctico, en aquel su modo de exponer que fue común a los sabios de Europa por última vez unida en nombre de la fe y de la cultura.⁴³⁹

Després de la seva desaparició, el 1948 l'editorial Apolo, com ja havia fet amb el manual de literatura, va reeditar *Dos o tres gracias i Utopía*. L'editorial Akal tornaria a publicar aquesta darrera edició d'*Utopía* el 1985 i l'editorial Mestas el 1999. Curiosament, en la versió de Joaquim Mallafrè Gavaldà d'*Utopía*, publicada per les editorials Bosch (1977), Orbis (1984), Planeta (1986) i RBA (2003), que ofereix introducció, notes i repassa les traduccions de l'obra de More, el filòleg reusenc no esmenta la traducció de Ramon Esquerra. La resta d'obres reeditades per altres editorials han estat *Dues històries d'inquietud* (Llibres de Glauco, 1986) i *Tres contes* (Ed. Bruguera, 1984), traducció revisada per Albert Mestres. Cal destacar també el cas de *Variaciones de un alma* (Ed. Mateu, col·lecció La Hoja Perenne, 1945 i 1970), que no és sinó la traducció amb un altre títol de *Dos o tres gracias* de Huxley, on s'anota «traducción autorizada de Ramón Esquerra».

A més, Esquerra guardava un manuscrit de vint-i-vuit quartilles en català amb el títol de *Kárain: un record*. No es tracta sinó d'una traducció del primer i tercer capítol dels sis que conté la novel·la breu «Karain: a memoir», de Joseph Conrad, inclòs dins *Tales of Unrest*. Finalment, Esquerra també havia guardat vint-i-nou quartilles –mig mecanoscrites, mig manuscrites– que contenen la traducció al català de les primeres

⁴³⁷ *Apolo. Revista de bibliografía*, núm. 1 de la segona època, octubre 1937.

⁴³⁸ «Prólogo», dins MORE, Thomas: *Utopía (el Estado perfecto)* [traducció, pròleg i notes de Ramon Esquerra]. Barcelona: Apolo, 1937, p. 50.

⁴³⁹ MASOLIVER, Joan Ramon: «Los libros del día», *La Vanguardia Española*, 31-III-1954, p. 9.

dues-centes vint-i-tres reflexions morals de les *Màximes* de François de la Rochefoucauld.⁴⁴⁰

⁴⁴⁰ L'interès per les *Màximes* podria ser arran de l'article de Fernand Baldensperger «L'arrière-plan espagnol des Maximes de La Rochefoucauld», publicat en el mateix número de la *Revue de Littérature Comparée* en què Esquerra aporta el seu «Stendhal en España».

4. REPERTORI CRONOLÒGIC DE L'OBRA DE RAMON ESQUERRA

- 1928** – *El grabado en Cataluña y Valencia durante el s. XV* (inèdit)
– *Relaciones de Alfonso V de Aragón con la Iglesia* (inèdit)

Ambdós treballs, mecanoscrits i en castellà, daten del curs 1927-28 i pertanyen a l'època universitària. El primer consta de noranta quartilles i el segon de vint-i-una.

- Primeres col·laboracions a *Criterion*

El 1928 Esquerra publica el seu primer article a la premsa. Es tracta de la ressenya «Léon Moussinac. *Le Cinéma Soviétique*», núm. 15, octubre-desembre 1928, p. 478-480. Durant el 1929 hi signa cinc ressenyes més. El 1935 reprèn la col·laboració en aquesta revista amb una llarga ressenya sobre *La Crise de la conscience europeene: 1680-175*, de Paul Hazard. L'any següent hi escriu dos articles, sobre Montaigne i cultura espanyola dels segles XVI i XVII, i tres ressenyes més.

- 1929** – Col·laboracions a *Ginesta*

Hi va publicar dues ressenyes, sobre Josep Carner i M. Aguiló i Fuster, i un article sobre l'humorisme.

- 1932** – Primeres col·laboracions a *El Matí* i *Mirador*

La col·laboració a *Mirador* abasta de l'11 de febrer de 1932 al 27 d'agost de 1936. Esquerra arriba a publicar-hi vint-i-nou articles. La col·laboració a *El Matí* abasta del 3 de març de 1932 al 15 de juliol de 1936. És la plataforma des d'on dona a conèixer la major part dels seus escrits, amb tres-cents vint-i-vuit articles i ressenyes signats, més unes vint notes breus sense signar.

– «**La crisi de l'estabilització**», *Economia i Finances*, 25-III-1932, any XV, núm. 6, p. 99.

– Tradueix *L'esmena de Jimmy Valentine, d'O'Henry*. *Esplai*, núm. 47, 23-X-1932, p. 3.

– Tradueix *El rector de Cucunjà, d'Alphonse Daudet*. *Esplai*, núm. 53, 4-XII-1932, p. 3.

1933 – Primeres col·laboracions a *La Veu de Catalunya* i *La Veu del Vespre*

La col·laboració a *La Veu de Catalunya* abasta del 24 de març de 1933 al 16 de juliol de 1936. No és estrany veure reproduït un mateix article a l'edició del vespre. N'hi publica almenys noranta-sis, a part de les notes signades "E." i d'altres sense signar. Com a diari independent, *La Veu del Vespre* publica tres articles d'Esquerra entre maig i juny de 1933, però només un d'ells, sobre els dibuixos animats al cinema, és exclusiu d'aquest diari.

– Primera col·laboració a *La Publicitat*

El primer article a *La Publicitat* data del 25 de novembre de 1933. Tanmateix, les col·laboracions assídues en aquest diari comencen el 8 de desembre de 1934 i no s'acaben fins al 19 de maig de 1936. Hi publica cinquanta-tres d'articles.

1934 – *Els orígens del gravat a les terres catalanes (14.-1540)*

Obra mecanoscrita en dos volums i en català, de quatre-centes tretze pàgines dividides en trenta-cinc capítols. El treball, conservat a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, va ser escrit el 1933 i presentat al Premi

Massana el 1934. Més endavant, el 1936, Esquerra en va publicar un fragment, «Les influències alemanyes i lioneses sobre la il·lustració dels llibres gòtics de la Corona d'Aragó», a la revista de bibliofília *Papyrus* (núm. 2. Barcelona: Josep Porter, 1936, p. 94-104).

– Tradueix *Amfitrió 38*, de **Jean Giraudoux**, *La Revista*, 1r. vol. de 1934, p. 85-119.

El 1985 la traducció va tornar a ser publicada, aquest cop en volum solt i a càrrec de la Biblioteca Teatral de l'Institut del Teatre de la Diputació de Barcelona. Aquesta segona edició consta d'un pròleg de Guillem-Jordi Graells.

1935 – «**Shakespeare a Catalunya**», *La Revista*, núm. 21, gener-juny 1935, p. 78-111.

Assaig d'història de la influència i representació de William Shakespeare en les successives etapes de la Renaixença. És la primera versió de l'estudi, aparegut en les pàgines de *La Revista* i en volum el 1937 per la Institució del Teatre.

– Col·laboracions assídues com a “E. Clivillés” a «Carnet d'Art» i «Les Arts» d'*El Matí* i al suplement *Esplai*

A partir del 8 de gener de 1935 Esquerra comença amb assiduitat la faceta de crític d'art al suplement d'*El Matí*, fins al 31 de març de 1936 a *Esplai*, ho fa a partir del 16 de juny de 1935, fins al 5 de juliol de 1936. En total signa cent vint-i-set articles de crítica d'art.

1936 – *Lectures europees*. Barcelona: Publicacions de La Revista, 1936.

Recull d'articles publicats anteriorment en la premsa barcelonina i refosos en alguns casos. En total ofereix trenta-set textos, on l'autor es mostra com

un atent seguidor dels darrers moviments literaris i de pensament estrangers. Comenta des dels clàssics fins a, sobretot, escriptors de darrera hora com Malraux, Giraudoux, Woolf, Lawrence, Huxley i Faulkner. El volum es divideix en: «Evolució de la novel·la», «Notes sobre la literatura francesa», «Clàssics i contemporanis anglesos», «Notes diverses» i «Consciència de la crisi». El 2006 Edicions L'Albí reeditaria el volum amb pròleg de Teresa Iribarren.

– **«Notes sur la fortune de Lope de Vega en France pendant le XVII^e siècle»**, *Bulletin Hispanique*, vol. 38, núm. 1, gener-març 1936, p. 62-65.

Primer article publicat al *Bulletin Hispanique*. Esquerra demana estudis sobre la *fortune* dels textos de Lope de Vega als països europeus, i completa les obres sobre l'autor castellà que no dona G. Hainsworth a «*Quelques notes pour la fortune de Lope de Vega en France (XVII^e siècle)*», *Bulletin Hispanique*, núm. 23, 1931, p. 199-213.

– **«Juicios de Saint-Évremond sobre España y la literatura española»**, *Bulletin Hispanique*, vol. 38, núm. 3, juliol-setembre 1936, p. 353-363.

Segon article publicat al *Bulletin Hispanique*. L'escrit, de més entitat i més llarg que el primer i el segon, cita les referències de Charles de Saint-Évremond (Saint-Denis-le-Guasta, Normandia, 1613-Londres, 1703) sobre la llengua castellana, d'entre les quals destaca el *Quixot* i l'obra de Quevedo –que, segons Esquerra, Saint-Évremond no acaba de comprendre–. També destaca la comparació que l'autor francès fa dels diversos teatres d'Europa i la defensa del teatre espanyol segons «su teoría del teatro como emanación del carácter nacional.» Finalment, Esquerra destaca l'esperit europeu de respecte pels altres països i de tolerància de Saint-Évremond per damunt dels prejudicis de raça, religió o idees polítiques.

– **«Balmes i Chateaubriand»**, *Homenatge a Antoni Rubió i Lluch*.

Miscel·lània d'Estudis Literaris, Històrics i Lingüístics. Barcelona, 1936, vol. 3, p. 569-576 [i] *Estudis Universitaris Catalans*. Barcelona, 1936, vol. 22, p. 569-576.

Estudi comparatista, en català, sobre la devoció del filòsof vigatà Jaume Balmes per Chateaubriand. L'article forma part d'un volum publicat íntegrament a les dues col·leccions esmentades. Esquerra té en compte la contemporaneïtat de Balmes, les referències que fa sobre Chateaubriand i la influència d'aquest sobre l'autor vigatà. Arran de l'obra *El Protestantismo comparado con el Catalocismo*, el crític remarca la similitud amb el *Génie du Christianisme* malgrat les diferències d'època i percepció d'ambdós autors.

– «**Stendhal en España. 1835-1935**», *Revue de Litterature Comparée*, núm. 16, juliol-setembre 1936, p. 552-575.

Únic estudi publicat a la *Revue de Littérature Comparée*, en el número consagrat a Espanya. L'article sobre Stendhal apareix com l'exemple de màxima afiliació d'Esquerra al comparatisme de les càtedres o de l'hora francesa, en el període d'entreguerres. És també l'únic estudi existent fins a 1993 (BALLANO OLANO, Inmaculada: *Stendhal en España. Un siglo de recepción crítica, 1835-1935*. Bilbao: Universidad de Deusto) sobre la presència de l'escriptor en la crítica i la literatura espanyola i catalana al llarg de tot un segle, que comprèn des de l'any 1835 fins a 1935.

– «**Les influències alemanyes i lioneses sobre la il·lustració dels llibres gòtics de la Corona d'Aragó**», *Papyrus* (Barcelona: Josep Porter), núm. 2, 1936, p. 94-104.

– Tradueix *Tres contes, de Gustave Flaubert*. Barcelona: Edicions de la Rosa dels Vents, edició núm. 131-132, octubre 1936, de la col·lecció Quaderns Literaris.

El llibre inclou *Un cor senzill*, *La llegenda de Sant Julià l'Hospitalari* i *Herodies*. El 1984 l'editorial Bruguera, dins la col·lecció Els Llibres del Mirador, tornaria a publicar la traducció d'Esquerra, revisada per Albert Mestres.

– Tradueix *Una avantguarda del progrés, de Joseph Conrad*, dins *Dues històries d'inquietud*. Barcelona: Edicions de la Rosa dels Vents, edició núm. 136, novembre 1936, de la col·lecció Quaderns Literaris.

Traducció conjunta amb Josep Detrell, que apareix amb la traducció de J. Millàs-Raurell de *La llacuna* a *Dues històries d'inquietud*. El volum tornaria a ser publicat el 1986 per Llibres de Glauco.

– Tradueix *Dijous Sant, de François Mauriac*. Barcelona: Edicions Apol·ló, 1936.

La traducció al català de l'obra de Mauriac inaugura les edicions catalanes de l'editorial Apolo, que no van tenir continuïtat.

1937 – *Shakespeare a Catalunya*. Barcelona: Publicacions de la Institució del Teatre, Biblioteca Teatral, Col·lecció Estudis, 1937.

Edició en volum per la Institució del Teatre de la Generalitat de Catalunya de l'estudi publicat el gener-juny 1935 als quaderns de *La Revista*. El llibre es divideix en dues parts, de poc més de cent pàgines cadascuna. La primera, sota el títol «El segle XIX», inclou quatre subapartats: «I. Renaixença (1800-1833)», «II. Els inicis de la Renaixença (1833-1850)», «III. Quadrado, Milà i Balaguer (1850-1880)» i «IV. Les primeres traduccions (1880-1900)». La segona, «El segle XX, en reuneix sis: «V. El nou-cents», «VI. Les traduccions erudites», «VII. Les traduccions poètiques», «VIII. Comentaristes i crítics contemporanis», «IX. Adaptacions teatrals» i «X. C.A. Jordana».

– *Iniciación a la literatura*. 3 vols. Barcelona: Apolo, 1937.

Obra d'encàrrec per Apolo, editorial dirigida per Emili Pascual, de tres volums en gran octau. El pròleg mostra el pensament d'Esquerra sobre la literatura i la seva adscripció a la literatura comparada d'ascendència francesa. El manual, que inclou un petit vocabulari sobre termes literaris, està dividit en set apartats: «I. Edad Antigua»; «II. Edad Media»; «III. Renacimiento»; «IV. Barroco y Neoclasicismo»; «V. Siglo XVIII»; «VI. Romanticismo», i «VII. Reacción antirromántica y literaturas contemporáneas».

– '*El Artista*', *revista romántica española (1835-36)* (tesi doctoral, inèdita)

Tesi doctoral dirigida per Àngel Valbuena Prat sobre la revista madrilenya de Federico de Madrazo y Eugenio de Ochoa. *El Artista* va suposar tot un estendard de les noves doctrines romàntiques i va adoptar actituds combatives davant del classicisme. El treball d'Esquerra, de dues-cents trenta-una pàgines i en castellà, consta de nou parts: «I. El romanticismo español hasta 1835»; «II. *El Artista* y sus redactores»; «III. El romanticismo de *El Artista*» –dividit en «a) La estética», «b) La polémica romántica» i «c) El romanticismo español»; «IV. Los temas románticos»; «V. El afán de evasión»; «VI. La valoración del pasado» –dividit en «a) Medievalismo» i «b) El pasado nacional»; «VII. Influencias extranjeras»; «VIII. La realidad nacional contemporánea», i «IX. Muerte de *El Artista*».

– Col·laboracions a la segona època d'*Apolo*. *Revista de bibliografía*

Hi escriu «Consideración de la novela inglesa actual», núm. 1, octubre 1937, p. 1, i «El Premio Nobel 1938, Roger Martin du Gard», núm. 3, març 1938, p. 2.

– Primeres intervencions, com a escriptor sindicat, en el **cicle de**

conferències radiofòniques de l'AEC, en la sessió «Lletres i Arts»

Dos dels articles van ser publicats a la *La Vida Literària a Catalunya: Gasetta setmanal radiada de la Institució de les Lletres Catalanes*. El primer és «Erudició i sensibilitat», escrit arran de la mort de Joseph Bédier que versa sobre el *Tristany i Isolda* (núm. 46, 26-XI-1938, p. 1-2.). El segon és una recensió de la *Historia de la literatura española*, d'Àngel Valvuenza Prat (núm. 43, 5-XI-1938, p. 2-3.).

– Tradueix *Utopía (El Estado perfecto)*, de **Thomas More**. Barcelona: Apolo, 1937.

La traducció, en castellà, inclou anotacions i un llarg pròleg de quaranta pàgines del mateix Esquerra. També s'hi afegeix un judici crític sobre l'obra i el seu autor per Francisco de Quevedo. El 1948 l'editorial Apolo en faria una segona edició, i les editorials Akal (1985) i Mestas (1999) tornarien a publicar aquesta edició d'*Utopía*.

– *Cursillo sanitario. Gases tóxicos. Síntomas, acción sobre el organismo, atenciones de urgencia*

Mecanoscrit de catorze pàgines datat el desembre de 1937 i elaborat «Por el Dr. R. Esquerra». El text, conservat a la biblioteca de la Universitat de Barcelona, porta el segell de la Junta de Defensa Passiva de Catalunya.

– *Aspectos de Dostoievsky* (inèdit)

Manuscrit de dotze quartilles en castellà sobre la versió espanyola de *Cartas de Dostoievsky a su mujer (1866-1874)*, traduïda per N.S. Palencia i precedida d'un estudi d'Ana Grigorievna, la segona esposa de l'escriptor rus, per Màrius Verdaguer. La ressenya, doncs, és de 1937 i, probablement, destinada a la revista de bibliografia *Apolo*, de l'editorial homònima.

– *Tres poetas de su vida* (inèdit)

Mecanoscrit de quatre pàgines en castellà sobre el llibre *Tres poetas de su vida*, de Stefan Zweig, que analitza les autobiografies de Casanova, Stendhal i Tolstoi. Com l'anterior, la ressenya és de 1937 i destinada a la revista de bibliografia *Apolo*.

– Ressenya sobre **Puixkin, D.H. Lawrence, Pierre Trahard i Pierre Mesnard** (inèdit)

Manuscrit de trenta-una quartilles en català. De les quatre ressenyes que inclou, destaca la que fa referència al centenari de l'escriptor rus Aleksandr Sergueievitx Puixkin (Moscou, 1799-Sant Petersburg, 1837). Per tant, l'article és de 1937 i probablement destinat a *El Matí*. Esquerra destaca que a Europa occidental el fet més important en el centenari de l'autor rus és el monogràfic que li dedica la *Revue de Littérature Comparée*.

– Estudi sobre **Puixkin** (inèdit)

Estudi en castellà destinat a la *Revue de Littérature Comparée* en el centenari de Puixkin, el 1937. Incomplet, només se'n conserva part del manuscrit i tres pàgines de la versió mecanoscrita. Esquerra indica que malgrat la brevetat del moviment romàntic a Rússia, «tuvo fuerza suficiente para alimentar el espíritu e informar fuertemente las obras de dos grandes poetas: Lermontov y Pushkin» (p. 1). El crític creu que Puixkin, si bé «intelectualmente se formó en Francia y en Inglaterra y en Alemania, su sensibilidad es esencialmente rusa», ja que mai no va sortir del seu país: «Así se explica pues que la mayor parte de su obra se inspire y, a la vez, sea resurrección de los grandes acontecimientos históricos rusos» (p. 6-7). Després d'afirmar que ha estat el millor poeta de Rússia, assegura, entre d'altres aspectes, que la seva obra va arribar a inspirar la comèdia de Lope de Vega *El gran Duque de Moscovia*.

1938 – *Vocabulario literario*. Barcelona: Apolo, 1938.

Complement d'*Iniciación a la literatura* que recull i defineix els termes tècnics de literatura i història literària, de mètrica i de poesia, d'estètica, de filosofia, de lingüística i fins d'història general. El vocabulari beu del *Diccionario de la Academia Española*, però en alguns casos es completa amb les enciclopèdies Espasa, Britànica, Italiana i Larousse, així com les definicions i comentaris de Marcelino Menéndez y Pelayo, Ludwig Pfandl, Juan Hurtado i Ángel González Palencia sobre els temes de literatura espanyola, i de Paul van Tieghem pel que fa als aspectes de literatura europea. També, atès el caràcter divulgatiu de l'obra, abunden els exemples, normalment extensos, per facilitar la comprensió de les matèries.

– *Iniciación a la literatura*. Barcelona: Apolo, 1938, 2a edició revisada i augmentada.

Segona edició, «corregida y augmentada», de la primera de 1937. Encara el 1948 hi haurà una tercera edició, publicada en un sol volum i ampliada per Fernando Gutiérrez sota el títol *Iniciación a la literatura universal*, que introdueix petits canvis en les parts primera, cinquena i sisena. Un canvi significatiu és que s'elimina el vocabulari literari del final, ja recollit a *Vocabulario literario*.

– «**Sur les origines d'Hernani**», *Bulletin Hispanique*, vol. 40, núm. 3, juliol-setembre 1938, p. 313-314.

Tercer i últim article publicat al *Bulletin Hispanique*. El breu escrit glossa alguns comentaris sobre l'obra *Hernani*, i assegura que Victor Hugo segueix la moda romàntica de l'època.

– Responsable de la tria del volum de **Joachim Du Bellay, Sonnets**.

Barcelona: Edicions L'Ametller, núm. 2, Club de Bibliòfils de l'Institut-Escola de la Generalitat de Catalunya, 1938.

– Tradueix *Dos o tres gracias*, d'**Aldous Huxley**. Barcelona: Apolo, col·lecció Freya, 1938.

El 1948 la mateixa editorial Apolo reedita el llibre. Val a dir que el 1934 Proa n'havia publicat la versió al català de Maria Teresa Vernet. L'editorial Mateu (1945 i 1970) publicaria la traducció d'Esquerra amb el títol *Variaciones de un alma*.

– Tradueix *Intermezzo*, de **Jean Giraudoux**. Barcelona: Edicions de la Rosa dels Vents, edició núm. 208 de la col·lecció Quaderns Literaris, 1938.

– Col·laboració a *Meridià*

Única col·laboració al diari amb «Les cròniques stendhalianes», any I, núm. 44-45, 12-19 novembre 1938, p. 6.

– *Siete siglos de prosa española. Antología de la prosa española. Del siglo XIII al XX* (iniciat el 1936, inèdit)

Mecanoscrit de prop de vuit-centes quartilles en castellà sobre la literatura espanyola. L'ambiciosa antologia, que havia de ser publicada per Apolo, consta de tres parts: «Siglos XIII-XVI», «Siglo XVII» i «Siglos XVIII-XX».

– *Capmany (Notes per a un assaig)* (inèdit)

Manuscrit de noranta-nou quartilles i en català sobre la vida, l'obra i el pensament d'Antoni de Capmany de Montpalau i Surís (Barcelona, 1742-Cadix, 1813). L'assaig, signat a Viladrau l'octubre de 1938, consta de deu parts: «Segle XVIII», «Vida», «Purisme», «Un llibre de Sancha», «Història

econòmica», «De l'erudit sensible», «Elogi del gòtic», «Barcelonisme», «Espanya i el treball» i «Actualitat de Capmany».

– Text sobre **la literatura de guerra a la Guerra Civil Espanyola** (inèdit)

Mecanoscrit de cinc quartilles en francès signat l'octubre de 1938. Esquerra parla de la possibilitat que es vagi conformant un nou *Romancero* amb la literatura que es generi a causa del conflicte bèl·lic a l'Estat espanyol, amb un esment especial al llibre *Unitats de xoc*, de Pere Calders.

– *Sobre el tema del bandido en la poesía romántica española* (inèdit)

Mecanoscrit d'onze quartilles en castellà que inclou poemes romàntics. El text és de 1938, ja que en una de les notes a peu de pàgina cita la *Historia de la Literatura Española*, d'Àngel Valbuena Prat, que data d'aquest any. Així, atesa la brevetat del text, es deu tractar d'un escrit destinat al *Bulletin Hispanique*.

MANUSCRITS I MECANOSCRITS D'OBRES INÈDITES I DE PROJECTES SENSE DATAR

– *Las sátiras románticas*

Obra amb fragments mecanoscrits i manuscrits sobre les sàtires romàntiques espanyoles. L'immens i dispers treball, de cent cinquanta quartilles i en castellà, consta de quatre parts: «I. La polémica clásico-romántica»; «II. La caricatura del bucolismo»; «III. La literatura romántica» –dividit en «a) La poesía» i «b) El drama romántico»–, i «IV. Las costumbres».

– *Fortuna europea de Baltasar Gracián. Estudio sobre la difusión de la cultura española en el siglo XVII*

Mecanoscrit de trenta-sis pàgines en castellà. L'estudi és un fragment d'un ambiciós projecte que havia d'incloure quatre parts: «Introducción»; «Primera parte: Historia de la difusión de Gracián»; «Segunda parte: Causas»; «Tercera parte: Situación de Gracián», i «Cuarta parte: La descendencia y actualidad de Gracián».

– *Montaigne et Quevedo*

Mecanoscrit de set pàgines en francès destinat a la *Revue de Littérature Comparée*. Una nota escrita probablement per J.J.-A. Bertrand li fa algunes objeccions, com ara el fet de comentar la influència d'Espanya sobre Montaigne, introducció innecessària, explicada amb generalitats massa vagues i que mereixeria un estudi apart.

– *Kárain, un record*

Manuscrit de vint-i-vuit quartilles en català. Es tracta d'una traducció del primer i tercer capítol dels sis que conté la novel·la breu *Karain: a memoir*, de Joseph Conrad, inclòs dins *Tales of unrest*.

– *Les Mâximes de La Rochefoucauld*

Mecanoscrit i manuscrit de vint-i-nou quartilles que conté la traducció al català de les primeres dues-centes vint-i-tres reflexions morals de l'obra de François de la Rochefoucauld.

– *Cruïlles*

Mecanoscrit de vint-i-cinc quartilles en català sobre Francesc Eiximenis i Anselm Turmeda. Si bé considera el primer un personatge medievalista i contrari als canvis espirituals del segle XIV, el segon és un franciscà coetani captivat pel nou esperit de l'època. En Eiximenis, Esquerra destaca la tasca de recopilador del temps, i el fet que el destinatari ideal sigui el públic mitjà. En Turmeda, la seva conversió a l'Islam i el camí que va seguir fins arribar a ser un savi il·lustre del món àrab, tot apuntant algunes consideracions sobre el seu caràcter enyoradís per Catalunya i els seus antics correligionaris.

– Article sobre el llibre *État politique, historique et moral du Royaume d'Espagne l'an MDCCCLXV*, d'autor anònim

Manuscrit de vint-i-vuit quartilles en francès. Esquerra fa un crítica sobre un text de 1910, conservat a la Bibliothèque Mazarine, i imprès el 1914 per J. Thénard, que suposa un dels pocs estudis francesos que analitzen la literatura espanyola. El crític barceloní es fixa en aquest apartat i en destaca els encerts, els errors i les mancances. Probablement, l'article s'havia de publicar al *Bulletin Hispanique* o a la *Revue de Littérature Comparée*.

– Text sobre **Erasmus i l'humanisme**

Manuscrit de cent vint-i-dos quartilles en català. Parla, entre d'altres temes, de l'europèisme, la pedagogia i la llibertat de pensament de l'època i d'Erasmus (Rotterdam, 1469-Basilea, 1536).

– Article sobre **l'humanisme català**

Manuscrit de dotze quartilles en català sobre la influència de l'humanisme italià a

Catalunya arran de les conquestes catalanes a Itàlia. Esquerra assegura que per aquest motiu l'humanisme català precedeix en mig segle el francès i el castellà. Probablement, l'article estava destinat a publicar-se a *El Matí* o algun altre diari.

– ***Paul Claudel i la pintura holandesa***

Manuscrit de tretze quartilles en català sobre el poeta i dramaturg francès Paul Claudel (Villeneuve-sur-Fère, Aisne, 1868-París, 1955) i l'aparent realisme de la pintura holandesa. Probablement anava destinat a la secció «Carnet d'Arts» d'*El Matí*.

– ***Chateaubriand: 1801-1833. 1833-1850***

Manuscrit de cent vint-i-una quartilles en castellà sobre la vida i obra de François René de Chateaubriand. El treball consta de dues parts: «1801-1833» i «1833-1850».

– ***Hay-kai***

Mecanoscrit i manuscrit en castellà. Text molt breu, probablement destinat a exemplificar els haikus japonesos a *Iniciación a la literatura*.

– ***Antología lírica universal***

Mecanoscrit de traduccions en castellà de diversos poemes estrangers. Segons l'esborrany del treball, l'obra es dividiria en «Poemas chinos, Roma, Francia, Portugal, Alemania, Hungría, Persia, India, Japón, Musulmanes, Italia, Cataluña, Almorávid, Grecia, Israel, Egipto, Inglaterra, Provenza...»

– ***Nuevas “Vidas paralelas”***

Manuscrit de tretze quartilles en castellà sobre el caràcter de les biografies de Stefan Zweig, que al parer d'Esquerra recullen l'herència de les *Vidas paralelas* de Plutarc. Probablement l'article estava destinat al *Bulletin Hispanique*.

– *Víctor Hugo en España*

Projecte del qual es conserven nombroses notes manuscrites en català.

– *Siete siglos de poesía castellana*

Segons es desprèn de les cartes amb el director d'Apolo, projecte d'antologia de la poesia castellana de prop de sis-centes pàgines. L'obra, que havia d'incloure petits estudis de cada període, prenia com a base documental les històries de la literatura d'Hurtado y Palencia i la d'Àngel Valbuena, així com les referències de Lluís Gili, l'antologia de Signo i la d'Orús.

SEGONA PART

***LA CRÍTICA A LA PREMSA
O UNA POÈTICA DE LA NOVEL LA***

1. CRÍTICA LITERÀRIA: DE LA RESSENYA A LA REFLEXIÓ

1.1. EL RENOM D'UN CRÍTIC I EL SEU CONTEXT

Se sol afirmar que el renom d'un crític literari prové en bona part d'haver reunit l'obra assagística o periodística, normalment dispersa, en volums.⁴⁴¹ De Ramon Esquerra només tenim *Lectures europees*, recull i refosa de cinquanta articles, selecció dels més significatius segons la voluntat de l'autor i únic testimoni en volum de la seva activitat periodística. Però, quantitativament, el recull representa poc més del vuit per cent de la seva producció. Perquè Esquerra és l'autor de gairebé sis-centes intervencions a la premsa, moltes d'elles de gran interès crític, que no tenen cap altra ubicació que la dels volums i microfilms guardats als arxius. La fixació d'un model literari-periodístic a principis de 1936 que representa *Lectures europees* només esdevé completa, doncs, amb els articles no inclosos i els posteriors al desembre de 1935. A més, cal afegir els manuals de literatura, els pròlegs de les seves traduccions i els estudis comparatistes per valorar el conjunt de la seva obra i donar fe de tota una línia de pensament particular de principis del segle XX.

La lectura crítica de l'obra de Ramon Esquerra ens ofereix el testimoni d'un exegeta amb una clara vocació pedagògica, que no *alliçonador* o *pedagogista*,⁴⁴² al servei del «gros públic», que no vol dir al marge dels productes literaris de qualitat, amb un gruix de textos centrats en la novel·la estrangera contemporània que són acompanyats d'altres articles de temàtica diversa –la selecció que fa a *Lectures europees* en dóna mostres– que inclouen des de la crisi d'Occident fins a la reflexió sobre els nous gèneres novel·lístics i la seva implicació amb el cinema, tots ells tributaris de la modernitat del món anglosaxó. Cronològicament els textos d'Esquerra mostren, també, una línia crítica que evoluciona d'una intuïtiva dispersió temàtica a l'especialització com a historiador de la literatura i com a crític del comparatisme més acadèmic, i, per tant, de la ressenya de la contemporaneïtat literària a l'estudi de l'edat moderna.

⁴⁴¹ Un dels crítics que més vehement s'ha mostrat en aquest sentit és MANENT, Albert: «Notes sobre la crítica a la premsa catalana del segle XX. Escolí sobre un llibre de Ramon Pla i Arxé», *Revista de Catalunya*, núm. 165, setembre, 2001, p. 61-69.

⁴⁴² En una nota del seu dietari datada el 5 de novembre de 1938, Esquerra escriu sobre la possibilitat d'elaborar una biblioteca de clàssics literaris per a estudiants, tot remarcant la necessitat «que l'explicació de l'obra en el marc d'una època no tingui caràcter de lliçó» i, també, d'«evitar l'escull del pedagogisme».

És potser dins aquest àmbit intel·lectual del comparatisme acadèmic on Esquerra excel·leix per damunt dels seus coetanis amb tres treballs fonamentals dins la història de la crítica literària catalana: *Balmes i Chateaubriand* (1936), *Shakespeare a Catalunya* (1935 i 1937) i l'estudi d'àmbit autènticament internacional *Stendhal en España: 1835-1935* (1936), el primer treball en castellà acadèmicament comparatista que aportava l'Estat espanyol a la prestigiosa *Revue de Littérature Comparée*.⁴⁴³ D'aquesta manera Ramon Esquerra es convertia, conscientment, en pioner en la introducció de la metodologia comparatista en els estudis literaris catalans.⁴⁴⁴

Encara dins aquest àmbit acadèmic –vessant que coincideix amb la part final de la seva producció crítica–, destaca el camp de la pedagogia de la literatura. Esquerra va preparar per encàrrec de l'Editorial Apolo dos manuals en castellà: tres volums d'història de la literatura universal sota el títol *Iniciación a la literatura* (1937) i un complement titulat *Vocabulario literario* (1938). En aquestes obres, tot i seguir les tesis dels comparatistes del moment com Paul van Tieghem o Fernand Baldensperger al costat d'altres noms com Spitzer, Vossler i Wölfflin, l'estil acadèmic acaba deixant pas a les passions literàries de l'autor, que sempre va saber combinar la sobrietat amb les seves preferències.⁴⁴⁵ De fet, Esquerra sembla ser conscient de moure's en un terreny en què, per sobre de tot, cal defugir la mediocritat i convencionalitat, i fa autèntics esforços per eludir l'erudició innòcua i el món acadèmic polsós dels vells compendis.

Tanmateix, des de bon principi va saber conduir els múltiples interessos que el movien i el 1932, amb vint-i-tres anys, ja es mostrava com un ressenyador madur i reflexiu, amb una clara voluntat d'esdevenir guia i crític literari de capçalera. Aquella dispersió, doncs, cal entendre-la com a qualitat polifacètica del seu tarannà, ple d'interessos culturals variats, que amb el pas dels anys sembla voler canalitzar en el

⁴⁴³ Exceptuem el precedent de Miguel Asín Palacios (1871-1944), un dels membres més destacats de l'escola d'arabistes de Saragossa, que el 1924 hi havia col·laborat amb un estudi en francès sobre la influència musulmana en la *Divina Comèdia* (ASÍN PALACIOS, Miguel: «L'influence musulmane dans la *Divine Comédie*: histoire et critique d'une polémique», *Revue de Littérature Comparée*, vol. IV, 1924, p. 169-545.).

⁴⁴⁴ De la mateixa manera que Esquerra és el comparatista pioner per a les lletres catalanes, Josep Maria Fulquet fa notar que Claudio Guillén ho és per a les lletres espanyoles (FULQUET, Josep Maria: «*Lectures europees*», *Avui*, 16-XI-2006, p. 26.).

⁴⁴⁵ Per exemple, tal com assenyala Jordi Masachs i Castell, Flaubert hi té un paràgraf petit, mentre que Stendhal passa de les tres pàgines i, a més, hi afegeix el fragment de la batalla de Waterloo de *La cartoixa de Parma* –on curiosament s'apunta la veritable causa de la desfeta francesa i que la majoria d'historiadors ignoren– (MASACHS I CASTELL, Jordi: «A la memòria de Ramon Esquerra», *Avui*, 2-IX-1998, p. 16-17.).

camp concret i moltes vegades restrictiu de la literatura comparada d'entreguerres.⁴⁴⁶ De fet, allà on mostra les seves qualitats crítiques d'una manera més fresca i intuïtiva és en la seva tasca com a ressenyador de les novetats literàries a la premsa; és a dir, abans d'enfundar-se en el comparatisme preceptiu amb l'elaboració de manuals i estudis. Aquí Esquerra és mostra ja com el primer crític català especialitzat en literatura anglesa, en particular de la ressenya sistemàtica de les novetats bibliogràfiques britàniques i nord-americanes, amb la qual cosa podem descobrir la recepció crítica gairebé immediata que van merèixer William Faulkner, Virginia Woolf, Agatha Christie, D.H. Lawrence o Aldous Huxley a la Catalunya del moment.

La curiositat d'Esquerra anava estretament lligada a l'admiració per la novel·la estrangera, una actitud que no s'entén fora del marc de la Catalunya cosmopolita, civilitzada i republicana dels anys trenta. Una actitud que comparteix amb d'altres crítics coetanis o de la mateixa generació, alguns d'ells companys de redacció en els diversos diaris on va col·laborar, com Maurici Serrahima, Marià Manent, Rafael Tasis, Guillem Díaz-Plaja, Just Cabot o Agustí Esclasans. Entre tots aquests personatges, i més, la difuminació del relleu d'Esquerra ha estat durant molt temps tant evident com desconeguda. El punt de vista dels mateixos protagonistes sobre la crítica literària catalana pot ser útil a l'hora de valorar el veritable relleu d'Esquerra i l'impacte de la seva crítica. D'alguna manera, també serveix per entendre quin valor s'atorgava als exegetes de la literatura abans de la derrota republicana i l'«any-límit» que significa 1939.⁴⁴⁷ És a dir, abans de la destrucció d'un solidíssim ambient intel·lectual i abans de l'oblit d'alguns dels seus més destacats dipositaris. No cal dir que els esdeveniments posteriors forçarien el trencament d'una línia evolutiva que s'havia mantingut pràcticament des de la Renaixença, fins i tot sota la dictadura de Primo de Rivera.

A la dècada dels trenta, la concepció de l'evolució de la crítica literària catalana amplificava, òbviament, la incidència dels autors coetanis o dels anys més immediats. Segons establí el 1937 Rafael Tasis i Marca a *La literatura catalana moderna* –opuscle encarregat pel Comissariat de Propaganda de la Generalitat i, per tant, de caràcter oficial–, a Catalunya la crítica de principis del segle XX és filla de la forta personalitat d'Antoni Rubió i Lluch, alhora fill de Rubió i Ors i condeixeble i amic de Milà i

⁴⁴⁶ A la tercera part ens centrarem en aquests estudis i manuals elaborats sota el signe del comparatisme acadèmic francès.

⁴⁴⁷ Vegeu MOLAS, Joaquim: «1939, any-límit de la literatura catalana», dins SCHÖNBERGER, Axel; STEGMANN, Tilbert Dídac (eds.): *Actes del Desè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes. Frankfurt, 18-25 de setembre de 1994*. Barcelona: AILLC / PAM, 1995, 47-73.

Fontanals. La tasca universitària i els estudis de literatura i d'història catalanes d'Antoni Rubió i Lluch «han permès d'obtenir una escola i un mètode i han donat naixença a l'estol d'humanistes i historiadors d'aquests darrers temps». Contemporanis de Rubió i Lluch, però allunyats del seu concepte universitari de la crítica, Joan Sardà i Josep Yxart, morts en plena producció, són «dos esperits oberts i intel·ligents».⁴⁴⁸ No cal dir que, com a bon manual al servei del govern català en plena guerra –i més enllà de la defenestració de què havia estat objecte–, el nom d'Eugeni d'Ors hi és obviat.⁴⁴⁹

Després d'aquests predecessors, la crítica moderna s'havia agrupat entorn de Manuel de Montoliu i Carles Riba. Mentre que el primer oferia la seva opinió al «Breviari crític» (1926-1933) primant les idees morals damunt la forma artística, Riba adoptava una actitud intel·lectualista i examinava l'estètica que informa l'obra literària amb rigor científic, fet que alguna vegada havia provocat que el titllessin de fred.⁴⁵⁰ Malgrat les diferències, tots dos, Montoliu i Riba, hereten l'humanisme i la disciplina universitària de Rubió i Lluch, als quals caldria afegir Josep M. Capdevila, autor amb una considerable producció de llibres i articles que també era vist com un comentarista lúcid i just. Al costat de la crítica literària, Pompeu Fabra, en tant que mestre dels escriptors moderns per jerarquia i per la transcendència de l'obra realitzada, era la gran figura de la història literària i l'assaig sobre literatura. I, encara en aquests inicis, calia tenir en compte Josep Farran i Mayoral, teoritzador estètic i crític infatigable, i Lluís Nicolau d'Olwer, historiador de les «glòries catalanes», assagista, polític i crític d'idees i fets de ressò internacional.

Així, els anys trenta havien vist aparèixer crítics amb una vitalitat extraordinària, afiliats a una o altra tendència o optant per un eclecticisme que combinava les característiques de les grans figures del primer terç de segle. De fet, tant pel lliure joc de les idees com per la vitalitat de la premsa escrita –per bé que no del tot especialitzada– i la producció editorial, es tracta d'un moment brillant en la vida literària catalana, especialment pel que fa a la crítica; moment que ja havia començat a prendre forma

⁴⁴⁸ TÀSIS I MARCA, Rafael: *La literatura catalana moderna*. Barcelona: Comissariat de Propaganda de la Generalitat de Catalunya, 1937, p. 57.

⁴⁴⁹ Recordem que l'octubre de 1935 Esquerra celebrava la reedició de *Gualba, la de mil veus*, que veia com una reintegració a Catalunya del que havia significat el primer Xènius: «Ja era hora que aquesta reincorporació d'Ors fos un fet. El valor més gran d'aquesta edició de *Gualba* és d'haver estat el primer assaig de reintegració d'una obra de Xènius al català en què fou escrita originàriament abans del parèntesi de silenci que tants anys ha durat.» («*Gualba, la de mil veus*, per Eugeni d'Ors», *La Veu de Catalunya*, 17-X-1935, p. 11.)

⁴⁵⁰ VEGEU MALÉ, Jordi: *Poètica de Carles Riba. Els anys del postsimbolisme 1920-1938*, op. cit., p. 19-41.

entre 1918 i 1923.⁴⁵¹ L'agost de 1924 Josep Pla parlava de la «vocació heroica» que demana una autèntica crítica literària preocupada per «les coses que surten a Europa», una vocació que els futurs crítics haurien de tenir però que malauradament, al seu parer, només és patrimoni d'un nombre molt reduït de persones.⁴⁵²

El mateix mes d'agost Josep Maria de Sagarra parlava de la tasca de crític literari com un «ofici delicat» atès que, en primer lloc, «tots ens coneixem» i, segonament, «tots tenim la teulada de vidre». Amb això darrer Sagarra posava de relleu que molts dels que fan crítiques són al mateix temps objecte de la crítica, amb la qual cosa les diatribes pronunciades en penyes i converses particulars es convertien en eufemisme un cop eren traslladades a la premsa. Malgrat tot, Sagarra erigia Carles Riba, Manuel de Montoliu i Josep Maria Capdevila com els millors crítics del moment, a l'hora que destacava també la presència recent i progressiva, des de 1923, d'Agustí Esclasans, autor que a diferència de la majoria prescindia tant de la domesticitat com de la «teulada de vidre». Precisament, fent gala d'aquesta independència, Esclasans havia tractat Sagarra de «poeta subvencionat pel gremi de taverners»; no cal dir que, arran d'actituds com aquesta, el poeta acabaria lamentant la posició de «pontificador» que Esclasans, amb la conseqüent pedanteria i temeritat, havia anat adoptant.⁴⁵³

Al cap d'una dècada, era Esclasans qui destacava els crítics joves més competents i els demanava seguir la petja dels bons models estrangers. El juny de 1936, davant la mort del polifacètic Albert Thibaudet, es planyia de la pèrdua del «màxim crític de la França d'ara» i assenyalava els grans exegetes de Catalunya. Després de citar els històrics i ja clàssics Yxart, Sardà, Maragall, Xènius i Folguera, en la «Catalunya d'ara» es tornava a erigir Montoliu com el «crític periodístic perfecte» al costat de Carles Riba, Josep Farran i Mayoral, Joan Estelrich i Josep Maria Capdevila.

⁴⁵¹ Vegeu, com a mostra, CASTELLANOS, Jordi: «Literatura catalana i compromís social en els anys trenta», *Els Marges*, núm. 69, gener 2002, 7-23; CASTELLANOS, Jordi; CAMPILLO, Maria: «La literatura del 1925 al 1939», dins *Història de Catalunya*. Barcelona: Salvat, 1979, vol. 6, p. 220-231; CAMPILLO, Maria: *Escriptors catalans i compromís antifeixista (1936-1939)*, op. cit.; BALAGUER, Josep M.: «Algunes consideracions generals sobre la literatura des de la fi del Noucentisme fins al final de la guerra», dins GABRIEL, Pere (dir.): *Història de la cultura catalana: República, autogovern i guerra 1931-1939*. Barcelona: Edicions 62, 1998, vol. 9, p. 119-125, o BALAGUER, Josep M.: «L'acció a través de la cultura. 1916-1936», dins BALAGUER, Josep M.; PELEGRÍ, Iolanda: *Centenari Francesc Trabal (1899-1999)*. Barcelona: Institució de les Lletres Catalanes, 2001, p. 5-11.

⁴⁵² PLA, Josep: «Joseph Conrad», *La Publicitat*, 8-VIII-1924, p. 1.

⁴⁵³ SAGARRA, Josep M. de: «Crítica i pedanteria», *La Publicitat*, 3-VIII-1924, p. 1. Poc després, Sagarra admetia que, a diferència d'uns anys enrere, avui «tothom llaura pel seu cantó», amb la qual cosa «el crític agafa un aire de franc tirador». Un fet que tot i els seus inconvenients cal celebrar per «les puntes d'audàcia que comencen a brotar a la ploma dels nostres escriptors», ja que així «farem que la nostra literatura sigui una cosa més responsable i més interessant, i, en definitiva, més humana» (SAGARRA, Josep M. de: «Sinceritat i crítica», *La Publicitat*, 28-IX-1924, p. 1.).

A més, en la premsa catalanista, apuntava els «valors juvenils», el primer dels quals era Josep Janés i Olivé –jove editor que, de fet, havia prologat el volum desè dels *Ritmes d'Esclasons*–, seguit de Ramon Esquerra, Maurici Serrahima, Joan Teixidor i Josep Miquel Vergés, autors «que defensen heroicament el pavelló, i que semblen anunciar una bella maduresa». ⁴⁵⁴

Aleshores Esquerra –que, tenint en compte les autoritats apuntades per Esclasons, es mostraria més aviat ribià– ⁴⁵⁵ ja havia publicat *Lectures europees* i la seva vàlua com a crític literari començava a ser acceptada per tothom. No només era, com demanava Josep Pla, un autor preocupat per les coses que surten a Europa –mogat, tal com confessa en el pròleg del recull de 1936, per «abocar-se a Europa» i fer contrapès als «pairalismes excessius i les supervaloracions floralistes»–, sinó també un crític lliure de la domesticitat i la «teulada de vidre» que Sagarra advertia i reconeixia. Tant Esquerra com els joves comentaristes dels trenta realitzaven una crítica que, en paraules d'Esclasons, se situava «dins el sintetisme nerviós que ara s'estila», un estil que alhora representava tota una esperança per a la futura crítica literària del país: «Menystinguda com és, la noble crítica ens és imprescindible. Vacil·lant i juvenils, però sincera, damunt ella serà creada pels exegetes catalans futurs la perfecta crítica sistemàtica...» ⁴⁵⁶

Un any després, era Tasis qui fixava els grans valors de la nova crítica literària en l'opuscle oficial i, fins a cert punt, *canònic*. Al seu parer, entre els cinc autors més importants –o prometedors– de la nova crítica, i entre els quals caldria afegir la qualitat del mateix Tasis, ⁴⁵⁷ es torna a incloure Ramon Esquerra, especialment per la seva tasca com a crític de literatura estrangera. Aleshores era recent la publicació en volum de *Shakespeare a Catalunya*, i feia només un any que *Lectures europees* es podia comprar a les llibreries. El 1937, a més, es trobava abocat en la redacció de manuals i antologies de literatura, cercant com hem vist la publicació d'assajos en les revistes franceses i temptejant l'exili en el nou comparatisme que ja es forjava als Estats Units. Malgrat el

⁴⁵⁴ ESCLASANS, Agustí: «Misèria de la crítica», *La Veu de Catalunya*, 25-VI-1936, p. 6.

⁴⁵⁵ Recordem que Ramon Esquerra definia Carles Riba com «el crític més important i més agut de la Catalunya contemporània» (*Shakespeare a Catalunya*, *op. cit.*, p. 173.) i que, segons testimoni de Maria Aurèlia Capmany, Riba era al parer del seu professor «el pontífex màxim», juntament amb Josep Carner, de la crítica literària del moment (CAPMANY, Maria Aurèlia: *Això era i no era*, *op. cit.*, p. 41.). En aquest mateix àmbit escolar, Esquerra havia editat el 1937 *El Comte Arnau*, de Joan Maragall, amb una introducció de Carles Riba extreta del seu recull *Els marges*, de 1927. Finalment, s'ha de tenir en compte que en la carta de Joan Mascaró a Ramon Esquerra, el 9 d'agost de 1938, el primer li proposa que demani opinió a Carles Riba sobre la viabilitat de fer una antologia general de la literatura.

⁴⁵⁶ ESCLASANS, Agustí: «Misèria de la crítica», *La Veu de Catalunya*, 25-VI-1936, p. 6.

⁴⁵⁷ A més de la vàlua demostrada per la qualitat de les seves crítiques literàries, ho certifica el reconeixement que significa atorgar a un jove autor com ell la responsabilitat de publicar aquest volum.

caos de la Guerra Civil, Esquerra era intel·lectualment en el seu punt àlgid, i en el llistat exclusiu de Tasis només Guillem Díaz-Plaja –«enamorat de la modernitat»– era tan jove com ell. Els altres autors són els ja esmentats Agustí Esclasans –«autor de belles pàgines de crítica literària, en les quals arriba a oblidar el seu egocentrisme delirant»– i Maurici Serrahima –«el millor seguidor de Manuel de Montoliu»–, així com Lluís Montanyà –amb una obra prometedora «en la mateixa direcció que la de Carles Riba».⁴⁵⁸

Entre els joves historiadors de la literatura, separats de la crítica literària, Tasis no oblidava Alfons Serra i Baldó i els seus estudis sobre mètrica catalana, Martí de Riquer, com a historiador dels clàssics catalans, i Josep M. Miquel i Vergés, que solia parlar dels literats de la Renaixença. Afegim, durant aquest període, la gran estima que gaudia l'obra truncada de Joan Crexells –traductor, a més, de Plató, representant de l'assaig modern– i Joaquim Folguera, així com Pere Coromines, amb assaigs de tendència social i cívica, i Cristòfor de Domènec –segons Tasis, «l'apòstol dels desheretats, el campió de les reivindicacions proletàries»–.⁴⁵⁹ Altres assagistes que havien deixat una petja indeleble són Plàcid Vidal, Gabriel Alomar, Enric Prat de la Riba i Domènec Martí i Julià, que en els seus llibres polítics recull l'essència de les bases de Prat de la Riba a *La nacionalitat catalana* i les lliga amb les orientacions socials de Francesc Pi i Margall i Valentí Almirall.⁴⁶⁰

Tanmateix, si Tasis hagués tingut en compte els estudis i manuals d'Esquerra de 1937 i 1938 probablement també l'hauria acabat etiquetant amb la categoria d'historiador de la literatura. Certament, a finals de la dècada la voluntat d'especialització del crític l'acosta més aviat al sector dels historiadors i assagistes –una voluntat que s'expressa també al pròleg de *Lectures europees* en convertir els «primitius articles» en «petits assaigs»–.⁴⁶¹ Així ho veia Joan Triadú quan, amb més perspectiva històrica que el Tasis de 1937, parlava el 1963 d'«Els trentes» i el punt d'inflexió que

⁴⁵⁸ TAVIS I MARCA, Rafael: *La literatura catalana moderna*, op. cit., p. 58-59.

⁴⁵⁹ *Ibid.*, p. 61.

⁴⁶⁰ Quant a la filosofia pura, destacaven aleshores Jaume Serra Hunter i, tot i que difícilment classificable, Francesc Pujols. També gaudien de rellevància Miquel d'Esplugues i Carles Cardó, que representaven principalment el pensament moral i estètic del catolicisme i continuaven l'obra de Josep Torras i Bages. Amb tot, la segona meitat dels trenta no havia gaudit de gaires conreadors de filosofia si ho comparem amb èpoques anteriors. Al seu costat, la transcendència política de la Renaixença explica la importància de les disciplines històriques a Catalunya durant aquest període. L'escola moderna dels historiadors catalans es concretava sobretot en Antoni Rovira i Virgili, també assagista polític i gran prosista, i Ferran Soldevila, que a *Història de Catalunya* (1934-35) «estudia, per primera vegada amb un sòlid criteri nacional, l'evolució política de Catalunya a través dels segles de la seva existència» (*Ibid.*, p. 61-63.).

⁴⁶¹ *Lectures europees*, op. cit., p. 5.

suposen les reflexions de Carles Riba. Triadú, adoptant una posició eclèctica amb la poesia com a gran instrument per al redreçament polític i social de Catalunya, afirmava que «l'arbitrarietat del noucentisme havia estat superada, amb equilibri, per la generació immediata, de Riba a Cardó, de López-Picó a Josep M. Capdevila», autors que precisament havien recollit els bons resultats dels seus predecessors, sobretot de Pompeu Fabra, «síntesi real de tot d'altres esforços meritoris» i «l'únic de tots ells que havia triomfat en vida». És per aquest motiu que

comença a haver-hi crítica que no sols reporta i sospesa, sinó que *aporta* reflexivament. No es tracta solament d'un discórrer, abrupte, sobre la bondat d'una obra, sinó, a més, o en primer lloc, de situar-la i situar-nos-hi. De dir, en definitiva, què és i com és. I aquella aportació reflexiva significa que el crític, més que no pas descobrir, ha d'haver descobert, i, més que no pas *trobar* un Ibsen o un Novalis, com alguna cosa inaudita i enlluernadora, tal com feien els modernistes, el crític *retrobava* i *rellegia*, i establia així relacions noves amb valors antics. L'assaig sorgia, aleshores, tot natural, conduït sobretot pels poetes –perquè ells, com demana amb raó Guillermo de Torre, uneixen l'art amb la intenció reflexiva –, i seguit, des de Maurici Serrahima a Ramon Esquerra, per narradors i historiadors de la literatura.⁴⁶²

Aquells primers judicis de l'obra literària, dels quals parla Triadú, introduïen els mètodes propis de la crítica postsymbolista francesa –recollits per Carles Riba i Marià Manent– i el formalisme de Karl Vossler –present en Riba i Montoliu–, conferenciant el 1929 a Barcelona, presentat precisament per Riba, i una de les veus crítiques més avançades i rellevants del context europeu. De fet, la influència de la crítica estrangera resultava evident amb la publicació de fragments traduïts –essencialment a *La Revista*, plataforma representativa perquè mostra els models que calia seguir– d'Erns-Robert Curtius, Alessandro d'Ancona, Benedetto Croce, Albert Thibaudet, Francesco de Sanctis, Charles Maurras, el mateix Vossler i d'altres. Tot i el seguiment d'aquesta crítica estrangera, la publicació i traducció d'articles crítics no era la desitjable. Inicialment, si bé els historiadors de la literatura com Lluís Nicolau d'Olwer o Jordi Rubió van anar disposant de diverses plataformes des d'on donar a conèixer els seus

⁴⁶² TRIADÚ, Joan: *Llegir com viure*. Barcelona: Editorial Fontanella, 1963, p. 36. Guillermo de Torre (1900-1971) havia recollit part dels seus articles publicats a *Cosmópolis* en un volum titulat *Literaturas europeas de vanguardia* (Madrid: Caro Raggio, 1925), obra de gran popularitat a Espanya i Hispanoamèrica que, el 1965, corregeix i amplia en tres volums sota el nom *Historia de las literaturas de vanguardia*.

treballs, els crítics literaris no gaudien de publicacions especialitzades. Havien de publicar en revistes, setmanaris i diaris de, si més no, cultura general, fet que provocava que les crítiques fossin de tipus impressionista i subjectives, l'exponent més significatiu del qual era, com hem dit, el «Breviari crític» de Montoliu. Instants abans de l'alçament militar contra la República, Ramon Esquerra reflexionava sobre aquesta qüestió des de *La Veu de Catalunya* i resolía que, si bé no mancaven assagistes, sí que es trobaven a faltar revistes on poder produir en condicions òptimes:

Pot ésser que l'assaig no hagi tingut en la nostra literatura la importància que hauria pogut tenir. Però més que una manca d'autors que cultivessin el gènere de manera sistemàtica, el que ha mancat a Catalunya són les revistes literàries a l'escalf de les quals apareixen sempre els grans assagistes i on poden publicar-se els assaigs llargs en extensió i aprofundits en el treball.

Limitats al treball quotidià de la premsa, els nostres possibles assagistes s'han vist obligats, en molts casos, a fer sols periodisme, amb tots els inconvenients i defectes que l'escriure en un diari suposa. Tot i això, quan algun d'ells s'ha estès parlant d'algun tema o ha prescindit dels imperatius del temps, els resultats han estat ben encoratjadors. I no cal aduir exemples perquè estan en el pensament de tothom.⁴⁶³

Progressivament, i malgrat tot, la premsa va anar jugant un paper fonamental en la vida cultural catalana. De fet, els anys trenta van acabar esdevenint un breu període en què els catalans podien triar i comprar, cada dia, trenta-tres diaris, dinou en català i catorze en castellà, entre els quals gaudien de gran ressò *El Pla de Bages*, *El Poble de Tortosa*, el *Foment* de Reus o el *Diari de Sabadell*, que havia reproduït dos articles de Ramon Esquerra publicats anteriorment a *El Matí*.⁴⁶⁴ Val a dir que a Barcelona, amb trenta-quatre diaris, la balança idiomàtica era a la inversa: nou en català i vint-i-cinc en castellà. Entre les històriques nascudes el segle XIX, amb rotatius tan emblemàtics com *La Vanguardia*, i les aparegudes durant els anys republicans –incloent-hi les de la guerra– s'arriba al voltant d'un centenar de revistes i diaris, sense comptar les publicacions en català de les Illes Balears i el País Valencià, amb una qualitat gràfica i de continguts avui encara envejables. També és envejable l'ambició de la

⁴⁶³ «Els llibres: Assaigs», *La Veu de Catalunya*, 16-VII-1936, p. 6. En aquest article, Esquerra es referia als assajos de Josep M. López-Picó –*A contraclaror del seny* (1936)–, Josep Farran i Mayoral –*Política espiritual* (1935)– i Delfí Dalmau –*Poliglotisme passiu* (1936)–.

⁴⁶⁴ Vegeu nota 266, p. 122, d'aquest treball.

intel·lectualitat catalana del moment per aconseguir més ciutadans lectors. Un company d'Esquerra d'*El Matí*, Magí Valls, en dóna fe alhora que ofereix dades de tiratge i d'índexs de lectura el juliol de 1934. Dels tres milions d'habitants de Catalunya, només a Barcelona es tiraven uns 250.000 exemplars diaris que, sumats als 50.000 de periòdics comarcals i als 50.000 més dels periòdics de Madrid i províncies, es poden arrodonir fins a 500.000 exemplars diaris repartits al Principat. L'anàlisi de Magí Valls era que, com que amb aquestes xifres restarien encara dos milions i mig de catalans que no llegeixen, «hem d'arribar a la trista conclusió que els catalans no tenen afició a la lectura».⁴⁶⁵

A mitjan anys trenta, doncs, un lector català disposava d'un bon nombre de periòdics de variades tendències ideològiques i diverses revistes d'alta divulgació. En el cas que ens ocupa, Esquerra va escriure, d'una banda, en aquelles publicacions barcelonines que oferien un caire més assagístic, com *Criterion*, revista de filosofia que partia del tomisme, i *Mirador*, setmanari que sota la direcció d'Amadeu Hurtado va suposar tot un altaveu de la cultura i els corrents europeus d'aleshores. D'altra banda, on veritablement Esquerra es va donar a conèixer com a exegeta va ser en les publicacions més fecundes. És a dir, aprofitava les tribunes més a l'abast per donar a conèixer tant els seus punts de vista com els d'aquells escriptors dignes del seu interès. Així, el trobem en les publicacions més reeixides i que havien respost de manera més evident a les traves o prohibicions contra la llengua a l'època de la Dictadura de Primo de Rivera: *La Veu de Catalunya*, *La Publicitat* i, sobretot, *El Matí*. El primer era l'òrgan de la Lliga Regionalista; el segon, en català des de 1922, era el portaveu d'Acció Catalana, i el tercer, creat el 1929 per Josep Maria Capdevila, pretenia ser un diari independent, cultural i catòlic, lligat a Unió Democràtica de Catalunya i a la Federació de Joves Cristians.

1.2. CONSIDERACIONS PRÈVIES A LA CRÍTICA NOVEL·LÍSTICA

Si, pel que fa a gèneres literaris, la principal preocupació, que no única, de la crítica d'ascendència noucentista havia estat la poesia, analitzada a l'entorn de la teoria i la pràctica simbolista, quant a la novel·la no serà sinó durant els anys d'entreguerres quan

⁴⁶⁵ VALLS, Magí: «A Catalunya no es llegeix», *El Matí*, 11-VII-1934, p. 6.

es tornin a tenir en compte determinats discursos entorn d'aquest gènere, considerat aleshores propi dels temps moderns. El suposat buit noucentista en relació a la narrativa –que tampoc és tal en sentit estricte, atès que a través d'una estètica pròxima al moviment també s'havia assajat novel·la, com per exemple *La Ben Plantada* (1911), d'Eugeni d'Ors– començaria a ser discutit entre 1917 i 1924 per mitjà d'un seguit de canvis polítics, socials i culturals, factors tots ells que es condensarien en una manifestació teòrica a la premsa a partir de 1925.⁴⁶⁶

Tot i que no de manera exclusiva, les reflexions de Josep Maria de Sagarra a través dels articles «La por a la novel·la»⁴⁶⁷ i «La utilitat de la novel·la»,⁴⁶⁸ així com les de Carles Riba amb la conferència «Una generació sense novel·la»,⁴⁶⁹ generarien un debat al voltant de la necessitat d'un model propi del gènere.⁴⁷⁰ Sagarra veia un públic lector àvid de novel·les que demanaven als escriptors obres amb argument i incidents, entretingudes, escrites en català i que parlessin de la vida del seu país. De tota manera, aquesta proposta suposava, en un moment de transició, un retorn a la novel·la tradicional, històrica i de tall popular –aspecte que, com veurem, no passa per alt Esquerra–. Carles Riba, en canvi, es va mostrar més reticent i en el seu article proposava

⁴⁶⁶ A grans trets, aquests factors responen al reconeixement emblemàtic del gènere novel·líctic per part de l'oposició al noucentisme, possible arran de la mort de Prat de la Riba el 1917 i la partida a l'estranger de Josep Carner i Eugeni d'Ors; el fet que suposava la dictadura de Primo de Rivera (1923-1930) a la influència política, social i cultural dels polítics de la dècada anterior; el reforçament del nacionalisme arran de la repressió anticatalana i les seves conseqüències positives, com l'increment de la producció de llibres i el seu impacte propagandístic; la neutralitat del país durant la Primera Guerra Mundial i el consegüent enriquiment de les classes socials catalanes, amb efectes positius en el mercat del llibre i en el desenvolupament cultural; la creació de plataformes dedicades a la difusió popular de la literatura catalana i l'actualització de novel·les d'escriptors modernistes; etc. (Vegeu YATES, Alan: *Una generació sense novel·la?: La novel·la catalana entre 1900 i 1925*. Barcelona: Edicions 62, 1975, p. 147-154, 171; ARNAU, Carme: «Crisi i represa de la novel·la», dins RIQUER, Martí de; COMAS, Antoni; MOLAS, Joaquim: *Història Literatura Catalana. Part Moderna*. Barcelona: Ariel, 1987, vol. 10, p. 9; CASACUBERTA, Margarida: «Gènesi i primera adjudicació del Premi Crexells. Notes sobre cultura i novel·la en el tombant dels anys vint als trenta», *Els Marges*, núm. 52, març 1995, p. 22, i VALLVERDÚ, Francesc: «L'edició catalana de 1913 a 1930», *Els Marges*, núm. 9, gener 1977, p. 23-50.). Com a prefaci, just abans de 1925, en una conferència pronunciada a l'Ateneu Barcelonès la primavera de 1924, Paul Valéry ja havia recomanat vivament als escriptors catalans que treballessin la prosa.

⁴⁶⁷ SAGARRA, Josep Maria: «La por a la novel·la», *La Publicitat*, 28-IV-1925.

⁴⁶⁸ SAGARRA, Josep Maria: «La utilitat de la novel·la», *La Publicitat*, 10-V-1925.

⁴⁶⁹ La conferència, pronunciada a l'Ateneu Barcelonès el 5 de juny de 1925, va ser publicada en dos articles a *La Veu de Catalunya*: RIBA, Carles: «Una generació sense novel·la», *La Veu de Catalunya*, 12-VI-1925 i 17-VI-1925 (rec. a *Obres Completes, vol. II: Assaigs crítics*, Barcelona: Edicions 62, 1967, p. 316-320).

⁴⁷⁰ Per exemple, el 1925 *La Revista* passava de publicar fragments traduïts sobre futurisme, superrealisme, Dante, Armin T. Wegner o Peguy, a presentar el primer text crític sobre James Joyce, «Reflexions sobre la història recent de la novel·la anglesa», d'Edward Shanks; és a dir, just quan s'inicia a Catalunya la polèmica sobre el gènere novel·líctic. De fet, si bé la crítica estrangera de *La Revista* havia començat el 1918 amb un article d'Apollinaire sobre la poesia, els anys 1929-1930 acaba amb assaigs sobre novel·la (vegeu RIBÉ, Maria Carme: *'La Revista' (1915-1936). La seva estructura. El seu contingut*, Barcelona: Editorial Barcino, 1983, p. 134-137.).

amb un to esperançat la via de la traducció per suplir la manca de novel·la catalana.⁴⁷¹ Per bé que el canvi de tendència no es deu només a l'acció crítica de Sagarra i Riba, a partir de 1925 s'inicia la creació de premis literaris –on esdevé d'especial importància del Premi Crexells el 1928– i de publicacions autòctones, un fet que afectaria la novel·la i el conte, amb el desenvolupament de la novel·la psicològica, la narració humorística i la reaparició dels narradors modernistes, ràpidament superats per una quantitat ingent de nous escriptors.⁴⁷²

El debat es perpetuaria al llarg dels anys trenta, una polèmica dilatada i permanent només closa amb l'enderrocament de l'autonomia catalana. Mentrestant hi anirien intervenint diversos intel·lectuals, entre ells dos dels crítics joves més compromesos amb la novel·la com són Maurici Serrahima, des d'*El Matí*, i Rafael Tasis, des de *La Publicitat*. Dos companys generacionals d'Esquerra que, com ell, consagraran els seus primers llibres assagístics al gènere, producte de les seves reflexions, amb els respectius títols d'*Assaigs sobre la novel·la* (1934) i *Una visió de conjunt de la novel·la catalana* (1935). Dos escriptors, finalment, que fins i tot debutaran com a novel·listes amb *El principi de Felip Lafont* (1934) i *Vint anys* (1931).

Encara que no com a novel·lista, al costat de les valoracions sobre el gènere novel·lístic que van aportar Tasis i Serrahima, cal afegir el nom de Ramon Esquerra. Cal afegir-lo, a més, en una posició destacada. No només per la seva participació –gairebé inevitable– en el debat –gairebé crònic– generat entorn de la novel·la, sinó també per les seves aportacions de pes entorn de la naturalesa del gènere i el seu interès per una adequació catalana del gènere segons la modernitat europea. Mentre això passava, Esquerra va mantenir amb Tasis i Serrahima una bona relació, per bé que en el cas de Tasis potser més periodística que personal. Tot i així, en les crítiques que es dediquen un a l'altre sembla haver-hi cert corrent de simpatia o, com a mínim, d'admiració. Al seu dietari, un exigent Esquerra troba més exacta la versió anglesa que Tasis fa de *Dorian Gray*, d'Oscar Wilde, que no pas la de Montoliu amb *Canterville's Ghost*.

Però l'atenció pública de Tasis cap a Esquerra és més òbvia. No només el destacava, com hem vist, com un dels cinc crítics literaris més importants de la nova promoció sinó que, a més, va ser dels pocs a elogiar *Lectures europees* pel fet de donar

⁴⁷¹ Tanmateix, Jordi Castellanos adverteix de la distorsió de les paraules de Riba, fins i tot per part dels seus coetanis (CASTELLANOS, Jordi: «Carles Riba i la novel·la», dins *Actes del Simposi Carles Riba*. Barcelona: PAM, 1986, p. 255-263.). Pel que fa als termes amb què Carles Riba exposa les seves tesis al voltant de la prosa, especialment sobre com el seu humanisme impregna la seva concepció de la literatura, vegeu MALÉ, Jordi: *Poètica de Carles Riba. Els anys del postsimbolisme 1920-1938, op. cit.*, p. 123-232.

⁴⁷² Vegeu CAMPILLO, Maria: *El conte de 1911 a 1939*. Barcelona: Edicions 62, 1983, p. 19.

a conèixer la literatura estrangera, retraient-li només no haver prestat prou atenció a Aldous Huxley.⁴⁷³ Tanmateix, Esquerra havia demostrat a la premsa una veritable passió per Huxley i fins i tot, com faria Tasis un any abans amb *El somriure de la Gioconda*, l'havia traduït el 1938 amb *Dos o tres gracies*.⁴⁷⁴ És més, davant la traducció d'Esquerra de *Dijous Sant*, Tasis és l'únic que li signa una ressenya tot remarcant-ne la dificultat de traduir una obra de l'autor francès.⁴⁷⁵

A més de coincidir a la redacció de *Mirador* i, especialment durant el 1935, de *La Publicitat*, tots dos s'interessen per la novel·la estrangera i catalana i publiquen de ben joves importants assaigs sobre literatura. Com el cas de *Lectures europees*, és sorprenent que un Tasis de només vint-i-nou anys oferís ja un llibre de crítica amb *Una visió de conjunt de la novel·la catalana* (1935), glossa i anàlisi de totes les obres d'una trentena llarga de novel·listes vius. Segons Joaquim Molas, després de Sardà i d'Yxart, Tasis havia estat l'únic crític especialitzat en novel·la. Albert Manent feia notar que mentre Montoliu, Riba o Josep M. Capdevila es decantaven preferentment per la poesia, Tasis es destacava per la crítica novel·lística atesa la seva condició de novel·lista i d'expert del gènere.⁴⁷⁶ En qualsevol cas, durant els anys trenta l'autor de *Vint anys* insistia de la mateixa manera que Esquerra en la producció de novel·la, un gènere que pel seu caràcter havia d'aportar normalitat cultural al país i que tant en temes, estil i intenció artística no s'havia d'apartar dels corrents internacionals del moment.

Tasis, que al compendi *La novel·la catalana* de 1954 parlarà d'aquest gènere com d'«un fruit negligit», fa una crítica similar a la d'Esquerra i, segons el retrat que Domènec Guansé li dedica a *Abans d'ara* (1966), «no dona lliçons als autors ni els diu què han de fer per ser nous i europeus», sinó que «examina en cada llibre els propòsits de l'autor, compulsava els resultats que n'obté i ho explica als lectors de forma simple i clara».⁴⁷⁷ Com Esquerra, escateix, tot assenyalant-ne les tendències, quines obres poden ser considerades pròpiament una novel·la i quina psicologia moral, social o política dominava l'autor per fer actuar d'una manera o altra els seus personatges. A més, té en

⁴⁷³ TISIS I MARCA, Rafael: «Ramon Esquerra, *Lectures europees*», *Mirador*, 27-II-1936, p. 6.

⁴⁷⁴ Recordem, a més, que el 1936 la col·lecció Quaderns Literaris d'Edicions de la Rosa dels Vents anunciava «en preparació» la traducció frustrada de Ramon Esquerra d'*El meu oncle Spencer*. En canvi, la mateixa editorial sí que va publicar *El somriure de la Gioconda* segons la versió de Rafael Tasis i Marca. Val a dir que anteriorment Esquerra havia esmentat aquestes breus narracions de Huxley com a exemplars («*Two or three graces*», *La Publicitat*, 29-I-1935, p. 4.)

⁴⁷⁵ TISIS, Rafael: «*Dijous Sant*, de Mauriac, en català», *op. cit.*

⁴⁷⁶ En ambdós casos, MANENT, Albert: *Literatura catalana en debat*, *op. cit.*, p. 74-75.

⁴⁷⁷ GUANSÉ, Domènec: *Abans d'ara (retrats literaris)*. Barcelona: Aymà, 1966.

compte la novel·lística estrangera i la novel·la policíaca. En definitiva, tal com resumeix Albert Manent distingint-lo de Serrahima:

Entre Riba que tornava a viure l'obra com una aventura personal i volia refer-la des dels orígens per al lector, i Serrahima, que tendeix inexorablement a les grans elucubracions abstractes i és, abans de tot, un assagista de magnífiques construccions teòriques i, anava a dir, pre-crítiques, Tasis –a qui no deixava mai de nodrir la deu de l'excel·lent periodista que era– resultava més expeditiu, més directe, més ràpid en el judici, sense deixar d'ésser analític.⁴⁷⁸

Esquerra, per la seva banda, generalment no elaborava, com Serrahima, les seves ressenyes a partir de construccions «pre-crítiques» –és a dir, a diferència de Montoliu i seguidors, no esbossava tot el text en funció d'unes idees morals que les travessaven de dalt a baix–, sinó que, com Tasis, es mostrava més «expeditiu» en la crítica literària i, encara que sense obviar breus remarques de caràcter moral, feia girar la major part de les seves opinions al voltant d'una conclusió essencialment literària. Tanmateix, i a part de la coincidència de sensibilitat amb Tasis tant pel gènere novel·lístic com per la manera d'analitzar-lo, Ramon Esquerra no només s'erigeix com una clara mostra d'autor preocupat per la crisi de la novel·la i el seu vincle amb altres gèneres artístics, sinó també per la seva relació amb la psicologia i la moral, principals polèmiques del gènere durant aquest període.

Són qüestions, aquestes, que veurem desplegades al llarg d'aquesta segona part. Pel que fa a la primera, mentre d'altres autors no apostaven decididament per un escriptor que pogués resoldre el dèficit novel·lístic, Esquerra va proposar Josep Pla i, més endavant, va aplaudir Francesc Trabal, autor de *Vals*, obra que, segons la visió moderna i europeista del crític, té una qualitat de «cosa europea» que el singularitza en la novel·lística catalana. Afegim que l'admiració per *Vals* connecta altra vegada amb Rafel Tasis i la consideració d'«epopeia de l'adolescent versàtil» que dóna a la novel·la del sabadellenc, reflexió que lliga amb la condició d'«epopeia del nostre temps» que, com veurem, Esquerra havia atorgat al gènere en la seva variant de novel·la

⁴⁷⁸ MANENT, Albert: *Literatura catalana en debat*, op. cit., p. 74-75. Albert Manent recorda la vigència dels seus articles sobre novel·la estrangera, especialment els de la *Revista de Catalunya*, publicats durant la guerra i que se centraven en Duhamel, Huxley i Mauriac. Després, pràcticament tots els novel·listes catalans trobarien en Tasis un exegeta, com Pedroló, Puig i Ferrater o Villalonga.

detectivesca.⁴⁷⁹ També, preocupat per aconseguir una bona producció en català de tots els gèneres novel·lítics contemporanis, va considerar Josep Pla i Ramon Tor com a possibles contistes, a més de tenir temps de celebrar, el juny de 1936, l'aparició d'*El primer arlequí*, el primer recull de contes d'un jove Pere Calders. Així, a més d'exercir de crític literari «amador» de la novel·la –segons la definició de Tasis–, intentà donar solucions que d'altres crítics il·lustres no preveien. Finalment, pel que fa a la relació de la novel·la amb la moral, malgrat inscriure's en el catolicisme del grup d'*El Matí*, va demostrar amb la seva crítica com conjuminar una escala de valors amb un reconeixement de la qualitat literària davant la novel·la més dissident. Una qüestió que té molt a veure amb la naturalesa de la novel·la contemporània.

1.3. NOVEL·LA ESTRANGERA O L'IDEAL ANGLÈS

1.3.1. França, el sedàs; Anglaterra, el paradigma

Tanmateix, els debats sobre el gènere novel·líctic en què Esquerra va participar partien tant de la seva preocupació per les necessitats de la literatura catalana com del coneixement directe del que s'estilava a Europa. Perquè, més que no pas la seva petja en les polèmiques entorn de la novel·la catalana dels anys trenta, allò que més defineix, i pel qual era més conegut, Ramon Esquerra és la crítica de la literatura estrangera, en concret de la novel·la anglosaxona contemporània. La fixació a *Lectures europees* de la seva tasca periodística demostra el rol que va exercir com a informador de les novetats bibliogràfiques angleses, en atorgar als escriptors britànics el major nombre de capítols i comentaris.⁴⁸⁰

A part de les lletres franceses, les altres literatures europees, fins la pròpia, no eren ni de bon tros tan ressenyades. Tot i algunes consideracions al voltant del gènere contístic, la poesia o la covejada aparició d'un novel·lista autòcton amb prou qualitat, si donava el nom d'algun autor català quan parlava de la novel·la contemporània era perquè aquest havia fet una traducció d'alguna novel·la anglesa. Va escriure molt pocs

⁴⁷⁹ Concretament, Tasis afirma el següent: «*Vals*, l'epopeia de l'adolescent versàtil, enamorat de totes les noies i que accepta i reclama l'amor de totes elles» (TASIS, Rafael: *La literatura catalana moderna*, op. cit., p. 54.

⁴⁸⁰ Per a l'anàlisi de la literatura anglosaxona en aquest recull, remetem al treball d'IRIBARREN, Teresa: «La narrativa anglosaxona a *Lectures europees*, de Ramon Esquerra», treball de recerca dirigit pel Dr. Jordi Castellanos. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona, 1998.

articles sobre novel·la catalana, tot i que si en parlava era per elogiar-la, com el cas de Josep Pla, Francesc Trabal i els comentaris sobre narrativa que, a partir del maig de 1936, iniciaven una sèrie de col·laboracions a *La Veu de Catalunya* sota l'epígraf «Els Llibres». En aquest apartat va tenir presents els noms de narradors i poetes com Ventura Gassol, Tomàs Roig i Llop, Joan Maria Boix Selva, Tomàs Garcés, Ramon Tor, Ramon Xuriguera, Elvira Augusta Lewi, Josep Oller Rabassa, Pere Calders, Josep Iglésies, Josep Cortés Buhigas, Sebastià Juan Arbó i Francesc Sureda Blanes.⁴⁸¹

També va ressenyar la novel·la espanyola, de la qual va retreure que l'excés de retòrica sovint amaga en els escriptors de «Castella» la inexistència d'un autèntic novel·lista; russa, on, al seu parer, s'acostuma a fer propaganda proletària; hongaresa, poc coneguda a la península; italiana, a la qual, com les lletres germàniques, pronosticava males vendes per les seves inclinacions polítiques, i alemanya, de qui va remarcar el desconeixement que se'n té per tres causes principals, extensibles a d'altres literatures: la llengua, que constitueix un obstacle per a un gran nombre d'estrangers cultivats; la mentalitat germànica dels autors, tan difícil de comprendre per als «llatins», i finalment la manca d'escriptors verament importants.⁴⁸² Però totes elles, a excepció potser de les obres castellanques i soviètiques, de manera gairebé anecdòtica.

Segons Albert Manent, des de la Dictadura de Primo de Rivera fins a la Guerra Civil, dos crítics sobresurten sobretot per la seva dedicació al comentari d'obres no catalanes: Marià Manent i Ramon Esquerra.⁴⁸³ Tenint en compte que bona part de la crítica catalana del moment havia girat ja la seva atenció al nord dels Pirineus, el fet de revelar-se com una figura destacada en aquest sentit és significatiu. I és que per superar l'estancament de la novel·la catalana, Esquerra proposava l'assimilació dels models estrangers, és a dir, el que Pla n'havia dit «les coses que surten a Europa».⁴⁸⁴ En el cas d'Esquerra, dels models britànics i fins nord-americans. El crític promovia aquests

⁴⁸¹ Vegeu nota 359, p. 145, sobre els articles de narrativa catalana. Val a dir que tampoc va oblidar els grans escriptors medievals catalans, especialment Ramon Llull, així com dels consagrats de la seva època com Josep Carner, Joaquim Ruyra, Joan Maragall, Jacint Verdaguer, Miquel Costa i Llobera i, en un altre camp, dels traductors o estudiosos de la literatura com Martí de Riquer, Antoni Canals, Josep Palau i Fabra, Antoni Rovira i Virgili, Andreu Nin, Guillem Díaz-Plaja, Josep M. López-Picó, Josep Farran i Mayoral, Delfí Dalmau, Nicolau Rubió i Tudurí, Francesc de Borja Moll, Lluís Guarner, Manuel de Montoliu, Pere Coromines, Bartomeu Torres, etc.

⁴⁸² «Una novel·la dels sense treball», *El Matí*, 23-XII-1934, p. 13. A *Lectures europees* Tolstoi, Berdiàiev i A. Markov són els escriptors russos tractats monogràficament. Pel que fa als alemanys, reuneix en un sol capítol Goethe, Eckermann i Ludwig, i més endavant apareix Oswald Spengler com un dels crítics de la crisi al costat dels russos Berdiàiev i Markov. Aquí també es tenen en consideració l'únic espanyol del recull, Ortega y Gasset, i un altre francès comparatista com és Paul Hazard.

⁴⁸³ MANENT, Albert: «Notes sobre la crítica a la premsa catalana del segle XX. Escolí sobre un llibre de Ramon Pla i Arxé», *op. cit.*, p. 61-69.

⁴⁸⁴ PLA, Josep: «Joseph Conrad», *La Publicitat*, 8-VIII-1924, p. 1.

models consagrant la majoria dels seus articles als escriptors anglosaxons, i, en segon lloc i a certa distància, amb uns vint-i-cinc articles, als novel·listes francesos. És a dir, es va arrengher amb aquells autors que, conformant una situació inèdita dins de la història cultural catalana, postulaven la substitució dels models novel·lístics francesos pels anglosaxons.

A principis de 1932 afirmava, orgullós, el següent:

La literatura anglesa contemporània és ja força coneguda a Catalunya. Tenim traduccions catalanes de Virginia Woolf, de Margaret Kennedy i de Maurice Baring, quan aquests autors són encara uns desconeguts per als lectors de llengua castellana.⁴⁸⁵

Poc després, arran de la publicació d'*Au Pays du roman* (1931), d'Edmond Jaloux, assegurava fins i tot que «Un dels esdeveniments més importants de la vida literària francesa dels darrers anys –particularment de la postguerra– és el descobriment de la novel·la anglesa contemporània»,⁴⁸⁶ si bé ell mateix recordava que França era «el camí normal, a casa nostra, del coneixement de la literatura anglesa».⁴⁸⁷ En efecte, bona part de la consideració per França es deu al contacte veïnal i al coneixement de la modernitat europea a través dels escriptors francesos. Tot i el caràcter marcadament anglosaxó de *Lectures europees*, el primer apartat del recull és dedicat a «Notes sobre literatura francesa», on dóna cabuda als admirats Montaigne, Stendhal, Sainte-Beuve, Gobineau, Maurois, Malraux, Pagnol i Giraudoux. A més, tractant-se de petits assaigs, al prefaci del recull fa seves les paraules del petit pròleg que obren els *Essais* de Michel de Montaigne: «C'est icy un livre de bonne foy, lecteur...» És a dir, enceta un llibre eminentment anglòfil amb mots francesos.

Encara que darrere dels llibres anglesos, la crítica de literatura francesa ocupa un lloc molt per davant de la resta de literatures. De fet, Montaigne i Stendhal, els dos autors que enceten *Lectures europees*, van ser excepcionalment ressenyats per Esquerra. El primer, en tant que humanista del Renaixement i pare del gènere assagístic, havia

⁴⁸⁵ «Un cicló a la Jamaica», *El Matí*, 17-III-1932, p. 7.

⁴⁸⁶ «La novel·la anglesa contemporània a França», *El Matí*, 7-VI-1932, p. 9.

⁴⁸⁷ «Nocturn», de Frank Swinnerton», *El Matí*, 22-VII-1932, p. 7. Per a més informació sobre aquest aspecte, vegeu COLL-VINENT, Sílvia: «The French Connection: Mediated Catalan Translations during the Interwar Period», *The Translator*, 1998, p. 207-228, i, de la mateixa autora, «Nocturn», de Frank Swinnerton: La recuperació d'un *bestseller* georgià», *Quaderns. Revista de traducció*, núm. 4, 1999, p. 117-126.

merescut tant al recull com a la premsa una consideració especial.⁴⁸⁸ Per la seva banda, Stendhal, a qui Esquerra dedicarà un estudi comparatista a la *Revue de Littérature Comparée*, és pel crític una baula indispensable per comprendre l'evolució de la novel·la moderna, així com un novel·lista avançat al seu temps romàntic que, a més, havia visitat Barcelona.⁴⁸⁹ El tercer francès inclòs a *Lectures europees* és Sainte-Beuve, un dels grans crítics de l'època romàntica, qui precisament havia titllat d'enginyós i fals l'estil de Stendhal. Altrament, Sainte-Beuve adquireix un valor addicional per Esquerra en tractar-se d'un personatge que durant un temps s'havia debatut entre les seves passions i la religió catòlica.⁴⁹⁰

En la crítica de literatura francesa, Esquerra atorga un relleu important a André Maurois, l'autor francès més llegit a l'estranger, al qual atribuïa una obra plena d'universalitat i alhora ben francesa. Segons el crític, la condició de normand de Maurois provoca una bona afinitat per les coses d'Anglaterra i, sumat a l'habilitat a l'hora d'escriure biografies novel·lades, és reconegut pel seu íntim coneixement de la literatura anglesa contemporània.⁴⁹¹ Un altre escriptor francès altament valorat per Esquerra és Jean Giraudoux, traduït el 1938 i, malgrat tractar-se d'un autor poc adequat per al gros públic, erigit a *Lectures europees* com a representant del teatre conceptista, de l'acció reduïda al servei de les idees.⁴⁹²

Els altres escriptors inclosos al recull amb una monografia són André Malraux, Marcel Pagnol i Arthur de Gobineau. Malraux hi és inclòs per la seva gran capacitat de suggerir ambients i per la intensitat de sentiments desplegada, al costat del «pintoresquisme» que sap dibuixar en les seves novel·les. De fet, Esquerra analitza i extreu aquestes característiques de l'escriptor parisenc arran de la concessió del premi

⁴⁸⁸ Els articles més importants a la premsa dedicats a la seva figura són «Montaigne i els metges», *El Matí*, 18-IV-1933, p. 9; «Montaigne i el món modern», *El Matí*, 13-I-1934, p. 8; «Montaigne i l'esperit del seu temps», *La Veu de Catalunya*, 8-VIII-1935, p. 8; «Etat présent des études sur Montaigne, per Jean Plattard», *La Publicitat*, 8-XI-1935, p. 2; «Montaigne: Balanç d'un centenari», *Criterion*, núm. 42, any XII, gener-març 1936, p. 33-37, i «Assaigs de Montaigne, de Nicolau Rubió i Tudurí», *La Publicitat*, 29-IV-1936, p. 2. A partir d'ara, totes les notes en relació als escriptors, inclosos o no a *Lectures europees*, fan referència als articles més significatius de l'autor escrits per Esquerra en diaris i revistes.

⁴⁸⁹ «Stendhal i M. Beyle», *La Veu de Catalunya*, 28-III-1935, p. 8; «Presència de Stendhal», *Mirador*, 29-VIII-1935, p. 6, i «Stendhaliana: Beyle i el seu Diari», *Mirador*, 30-IV-1936, p. 6.

⁴⁹⁰ «Sainte-Beuve i els romàntics», *La Veu de Catalunya*, 16-IV-1935, p. 10, i «Correspondance Générale de Sante-Beuve», *La Publicitat*, 19-V-1936, p. 2.

⁴⁹¹ «Maurois», *El Matí*, 20-IV-1933, p. 9; «Sobre André Maurois», *El Matí*, 19-X-1933, p. 9; «Maurois i la crisi de l'època», *Mirador*, 1-VI-1933, p. 6, i «Eduard VII i la seva època, per André Maurois», *La Veu de Catalunya*, 11-X-1935, p. 9.

⁴⁹² «Giraudoux i el món», *Mirador*, 9-II-1933, p. 5; «Intermezzo, de Giraudoux», *La Veu de Catalunya* (ed. vespre), 24-III-1933, p. 4; «Retorn al conceptisme», *El Matí*, 26-IV-1933, p. 9, i «Sobre Jean Giraudoux», *La Veu de Catalunya*, 6-X-1933, p. 6.

Goncourt a *La condition humaine*, que considera la millor novel·la de 1933.⁴⁹³ Així mateix, la inclusió de Pagnol respon eminentment a la versió cinematogràfica de la seva obra teatral *Topaze*, excusa amb la qual Esquerra pot traçar els orígens literaris europeus del protagonista –representant del tipus de personatge sense escrúpols que triomfa a la vida–.⁴⁹⁴ Potser per això el crític no inclou al recull Jules Romains, un altre dels autors que, com Pagnol, ofereixen el protagonisme del llibre al personatge que ell anomena «*bluff*».⁴⁹⁵ Finalment, tot i que no havia gaudit de gaire atenció a la premsa, Esquerra admet Arthur de Gobineau al seu recull com a exemple de figura reivindicada pel nacionalsocialisme del moment.⁴⁹⁶ Quelcom similar s'esdevé amb Paul Hazard, un dels filòlegs i pensadors de França més importants del moment, seguit de Nikolai Berdiàiev, José Ortega y Gasset, Oswald Spengler i Alexis Markov per parlar de la consciència de la crisi europea.⁴⁹⁷

Altres autors francòfons seguits de prop per Esquerra però no inclosos de manera individuada a *Lectures europees* són l'admirat Paul Morand,⁴⁹⁸ el moralista François Mauriac –que malda per conjuminar veritat i catolicisme i que Esquerra acabarà traduïnt–⁴⁹⁹ i André Gide –tot un exemple d'«immoralitat patològica»–.⁵⁰⁰ Més enllà de les personalitats consagrades, escriptors de llengua francesa reportats en més d'una ocasió a la premsa són Geneviève Fauconnier, especialment pel seu lirisme,⁵⁰¹ i els joves cultivadors de la novel·la psicològica francesa com Jacques Carton, Henri Troyat,⁵⁰² Charles Silvestre⁵⁰³ i Marc Chadourne, que considera un «veritable novel·lista» i sobretot «un gran viatger».⁵⁰⁴ Així mateix, entre els novel·listes menys

⁴⁹³ «França: Premis literaris», *El Matí*, 3-I-1934, p. 9, i «Malraux i el nihilisme», *El Matí*, 7-III-1934, p. 9. Sobre la recepció crítica d'André Malraux a Catalunya vegeu LAUS, Clarissa: «*La condition humaine, L'espoir y Antimémoires*. Los primeros pasos de la recepción crítica de André Malraux en España», dins CAMPS, Assumpta; HURTLEY, Jacqueline A.; MOYA, Anna (eds.): *Traducción, (sub)versión, transcreación*. Barcelona: PPU, 2005, p. 165-175. Laus destaca l'aportació de Ramon Esquerra per la recepció de Malraux a Espanya gràcies a les seves crítiques positives des d'*El Matí* (p. 166).

⁴⁹⁴ «Genealogia de *Topaze*», *La Veu de Catalunya*, 6-V-1933, p. 6.

⁴⁹⁵ «*Knock* en català», *Mirador*, 11-II-1932, p. 7; «Romains i el “bluff”», *Mirador*, 10-XI-1932, p. 5.

⁴⁹⁶ «Actualitat de Gobineau», *El Matí*, 14-III-1934, p. 8.

⁴⁹⁷ «Una crisi de la consciència europea (1680-1715): Descartes-Locke-Spinoza», *Criterion*, núm. 39, any XI, abril-juny 1935, p. 105-115.

⁴⁹⁸ «Londres, de Paul Morand», *El Matí*, 5-VIII-1933, p. 9, i «Paul Morand i Josep Pla», *La Veu de Catalunya*, 5-XII-1933, p. 6.

⁴⁹⁹ «Un estudi sobre Mauriac», *El Matí*, 13-V-1936, p. 9.

⁵⁰⁰ «Revisió d'André Gide», *El Matí*, 20-XI-1932, p. 9; «André Gide», *El Matí*, 20-IV-1933, p. 9.

⁵⁰¹ «*Claude*, de Geneviève Fauconnier», *El Matí*, 22-II-1934, p. 9; «Novel·les de dones, *Claude*», *El Matí*, 21-III-1934, p. 9, i «Tres novel·listes francesos d'ara», *La Veu de Catalunya*, 25-I-1936, p. 8.

⁵⁰² «Tres novel·listes francesos d'ara», *La Veu de Catalunya*, 25-I-1936, p. 8.

⁵⁰³ «*La Roue tourne*, de Charles Silvestre», *La Veu de Catalunya*, 7-I-1936, p. 7; «*Animaux familiers et farouches*, per Charles Silvestre», *La Veu de Catalunya*, 5-III-1936, p. 7.

⁵⁰⁴ «*Absence*, de Marc Chadourne», *El Matí*, 17-VIII-1933, p. 9.

coneguts és destacable Robert Bourget-Pailleron, per aconseguir un llibre «apassionant i divertit» obviant qualsevol erotisme,⁵⁰⁵ i el suís Léon Bopp, per una novel·lística psicològica sense «enfarfecs».⁵⁰⁶ Lluny de la contemporaneïtat, Esquerra també va dedicar tot un article als textos de Maria de França, com a mostra de l'europeïsmes medieval reflectit en totes les literatures occidentals del moment.⁵⁰⁷ I de manera més puntual, tot i que sense deixar d'emetre consideracions importants, també va ressenyar biògrafs, assagistes i novel·listes francòfons com Alfred de Vigny,⁵⁰⁸ Henry Bordeaux,⁵⁰⁹ Michel Davet,⁵¹⁰ Charles Benoit,⁵¹¹ Auguste Bailly,⁵¹² Jacques Bainville,⁵¹³ Léopold Levau,⁵¹⁴ Antoine de Neaux,⁵¹⁵ C.C. Martindale,⁵¹⁶ Léon Moussinac,⁵¹⁷ Georges Mottier,⁵¹⁸ Irène Némirovsky,⁵¹⁹ Henri See i Armand Rebillon.⁵²⁰

Al costat d'aquesta inestimable atenció a la literatura francesa, Esquerra també era conscient que, tant per proximitat com per qualitat literària, Catalunya havia seguit sempre la gran França del segle XIX, que al seu parer tenia en Stendhal, Honoré de Balzac, Gustave Flaubert o Émile Zola els millors novel·listes d'Europa. Però, contràriament a la novel·la del vuit-cents, sostenia que el segle XX havia perdut en qualitat, canvi davant del qual només la literatura anglesa havia sabut donar resposta. Aquest canvi explicaria que, tot i estar al corrent de les novetats de la *roman* francesa, acotés la informació referent a les lletres franceses als escriptors més innovadors i de més qualitat, com André Malraux o Jean Giraudoux. Així ho palesava a la revista *Apolo* en contraposició al paradigma anglès:

⁵⁰⁵ «L'homme du Brésil, de Robert Bourget-Pailleron», *El Matí*, 16-I-1934, p. 9.

⁵⁰⁶ «Els nous novel·listes francesos», *El Matí*, 13-II-1934, p. 9.

⁵⁰⁷ «Maria de França i els seus poemes», *La Veu de Catalunya*, 17-X-1935, p. 10.

⁵⁰⁸ «Alfred de Vigny», *El Matí*, 5-IV-1934, p. 9; «La vida y la muerte del capitán Renaud, o el bastón de junco, per Alfred de Vigny», *La Veu de Catalunya*, 20-VIII-1935, p. 8. [signat E.]

⁵⁰⁹ «Henry de Bourvazel. L'épopée Marocaine, per Henry Bordeaux», *La Veu de Catalunya*, 15-XI-1935, p. 8, i «Les Trois Sonfesseurs», *El Matí*, 4-VIII-1935, p. 9. [signat E.]

⁵¹⁰ «Les Cinq femmes de la maison, per Michel Davet», *La Veu de Catalunya*, 7-I-1936, p. 7.

⁵¹¹ «Le Machiavelisme: Il Machiavel, per Charles Benoit», *La Publicitat*, 15-III-1935, p. 4.

⁵¹² «Richelieu, per Auguste Bailly», *La Publicitat*, 15-III-1935, p. 4.

⁵¹³ «La Troisième République, per Jacques Bainville», *La Publicitat*, 14-IX-1935, p. 4.

⁵¹⁴ «Leopold Levau. Romanciers», *Criterion*, núm. 19, octubre-desembre 1929, p. 489-490.

⁵¹⁵ «Antoine de Neaux. Agustin Cochín et la gènesè de la Révolution», *Criterion*, núm. 17, abril-juny 1929, p. 245-246.

⁵¹⁶ «Rev. P.C.C. Martindale, S.J. Las religiones de la humanidad», *Criterion*, núm. 18, juliol-setembre 1929, p. 368.

⁵¹⁷ «Leon Moussinac. Le cinema soviétique», *Criterion*, núm. 15, octubre-desembre 1928, p. 478-480.

⁵¹⁸ «Georges Mottier, Le Phénomène de l'Art», *Criterion*, núm. 44, any XII, juliol-setembre 1936, p. 253-254.

⁵¹⁹ «David Golder, per Irène Némirovsky», *La Veu de Catalunya*, 30-X-1935, p. 1.

⁵²⁰ «Le XVIIe Siècle, per Henri See i A. Rebillon», *La Publicitat*, 7-XII-1935, p. 2.

Frente a la inexistencia de una novela italiana y española, de una mediocrísima novelística alemana y rusa, de una muy discreta novela francesa, sólo una literatura – la inglesa– ofrece un conjunto de obras, y de autores, digno de su tradición y que la continúa, a la vez que recoge todas las inquietudes de la época, todas las novedades técnicas.

Amb diferència respecte a les literatures veïnes, la novel·la anglesa havia realitzat el trànsit del vuit-cents al nou-cents de manera natural i espontània, ja que els novel·listes britànics «han sabido equilibrar siempre la fuerza creadora, fundada en los valores eternos, con la técnica y el revestimiento formal, más o menos sometidos a las modas.» A una primera generació influenciada pel naturalisme, l'afició a la crítica social, la psicologia, la incitació a l'acció i l'afany polèmic, i formada per escriptors com Wells, Hardy, Conrad, Galsworthy, Meredith i Butler, la va seguir una altra generació de novel·listes, contemporània d'Esquerra, que al seu parer «han sabido recoger las lecciones que las generaciones anteriores les ofrecían, y han creado una serie de obras magníficas, en casi todas las especies del género novelesco, desde la novela lírica hasta la *detective-novel*.»⁵²¹

Amb aquest elogi a finals de 1937, a tall de repàs de la pròpia trajectòria crítica, entenem per què el crític barceloní va consagrar la major part de les seves ressenyes a la novel·la anglosaxona. I és aquesta generació coetània d'Esquerra la que va rebre més ressenyes per part del crític català, gràcies a les edicions continentals de The Albatross i Tauchnitz, obertament admirades i erigides com a exemple per als editors catalans. En feia un esbós a finals de 1935 en tornar a comparar la novel·la francesa amb l'anglesa. Per Esquerra, si bé considerava París el centre neuràlgic de l'intel·lectualisme europeu i portaveu de totes les modes que segueixen els intel·lectuals d'ofici i d'afició, Anglaterra era sinònim de novel·la actual:

Al nostre entendre és Anglaterra qui posseeix la millor novel·la dels temps presents. Cap altre país, ni la mateixa França, pot oposar una generació que pugui superar la dels Huxley, Priestley, Aldington, Virginia Woolf, Sidney Schiff, sense comptar els morts: Katherine Mansfield i D.H. Lawrence, i aquells que com Charles Morgan mereixen un lloc a part especial en la literatura del seu temps.⁵²²

⁵²¹ «Consideración de la novela inglesa actual», *Apolo. Revista de Bibliografía*, núm. 1, octubre 1937, p. 1.

⁵²² «Un novel·lista: Charles Morgan», *La Publicitat*, 5-X-1935, p. 4.

Així, per damunt de tot, en la major part de les seves ressenyes va analitzar autors d'expressió anglesa. Una constància que, tal com a ha assenyalat Teresa Iribarren, situa Esquerra com a autor del «primer discurs català basat en la recepció sistemàtica de la narrativa angloamericana».⁵²³ Cal entendre que l'atent seguiment d'aquesta literatura a la premsa, amb la promoció activa del canvi de models narratius que s'hi operava, s'enllaça amb una admiració global del crític per la cultura anglosaxona. Si bé Esquerra promou la novel·la perquè creu que és el gènere modern per excel·lència, alhora fomenta diversos aspectes del temperament britànic perquè són els que més s'ajusten al seu tarannà. Novel·la anglesa i cultura anglosaxona donen com a resultat l'ideal de Ramon Esquerra sobre literatura moderna. De fet, l'admiració pel món cultural anglosaxó anava més enllà del gust per la novel·la i, com ja s'ha dit, estava alerta de les notícies provinents del Regne Unit. Esquerra solia trobar el model o l'exemple de qualsevol aspecte en l'illa britànica, fins i tot a l'hora de donar com a exponent de pensament catolicista un historiador anglès com Christopher Dawson.⁵²⁴ A més, és significatiu que, tot i menystenir la poesia, entre els seus papers es conservi una carpeta en què, sota el nom de *Lírica Anglesa/English Lyrics*, guardava multitud de retalls de traduccions al català de poemes anglesos dels autors més diversos, de William Shakespeare a D.H. Lawrence, passant per Byron, Chesterton i els *modernists* britànics.⁵²⁵

El món anglosaxó era la via principal per parlar de novel·les incòmodes, obres rebutjades per l'entorn d'*El Matí* a causa de la immoralitat presentada a través sobretot d'un excessiu psicologisme. És més, tot i que d'altres autors catalans ja havien fet referència als nous i transgressors escriptors anglosaxons –Josep Millàs-Raurell, Ignasi Armengou, Josep Pla i Josep Trens en el cas de Joyce, per exemple–, Esquerra no només és presentable, avui, com l'introductor a Catalunya d'alguns autors de llengua anglesa, sinó que ell mateix era plenament conscient del seu rol durant els anys

⁵²³ IRIBARREN, Teresa: «Ramon Esquerra o l'altra modernitat», *Quaderns de Vallençana*, núm. 1, juny 2003, p. 82-91.

⁵²⁴ «Presentació de Christopher Dawson», *El Matí*, 27-VIII-1935, p. 7.

⁵²⁵ Aquests escriptors són: Edmund Gosse, Mary Shelley, John Keats, William Shakespeare, Henry Vaughan, William Blake, Thomas Gray, Robert Burns, William Wordsworth, Samuel T. Coleridge, Lord Byron, Charles Dickens, Christina Georgina Rossetti, Coventry Patmore, E. Dickinson, Rudyard Kipling, William Butler Yeats, John Langdon-Davies, Walter de la Mare, C.K. Chesterton, Rupert Brooke, D.H. Lawrence, T.S. Eliot, John Glasworthy, John Drinkwater, James Joyce, Richard Aldington, Maxwell Bodenheim, Ezra Pound, John Lehman, W.H. Davis, W.H. Auden, etc. Els autors catalans que signaven aquestes traduccions són principalment Marià Manent i Josep Carner, però també n'hi ha de J. Carner Ribalta, Carme Monturiol, Magí Morera i Galícia, Agustí Esclasans, Josep M. de Garganta, Francesca Bartrina, Joaquim Folguera, Teresa Vernet, Pau Romeva, Carles Soldevila, Josep M. Millàs Raurell, Tomàs Garcés, Gràcia B. de Llorens i Joan Vinader.

republicans. Per exemple, el novembre de 1933, disertant sobre Virginia Woolf, ja es veia amb l'autoritat per dir el següent: «Potser molts dels que em llegeixin en tindran ja una opinió directa, de primera mà». ⁵²⁶ Tant és així que no li calia reivindicar-se com a crític literari de l'avantguarda anglosaxona. Així, al cap de quatre dies d'aquesta afirmació, Serrahima confirmava que és Esquerra qui normalment parla de l'escriptora anglesa, ⁵²⁷ i com hem vist són diversos els comentaris coetanis que el confirmen com un dels grans en la recepció de la novel·la estrangera contemporània. ⁵²⁸

Com en les lletres franceses, a *Lectures europees* Esquerra inclou els escriptors que al seu parer més bé podien representar els diversos aspectes de la novel·la anglesa que havia tractat a la premsa. El crític destaca especialment la biografia i la novel·la històrica, així com els nous gèneres novel·lístics com el detectivesc i el líric o l'ús del monòleg interior. Tanmateix, tot i l'originalitat d'alguns judicis, tant la majoria dels autors com els temes exhibits no constitueixen una novetat radical –d'altres catalans com Marià Manent, Rafael Tasis i Maurici Serrahima–. El que sí que resulta remarcable és la defensa d'alguns gèneres considerats menors i la quantitat d'autors tractats, i ho és més si tenim en compte que es tracta d'un percentatge petit en relació al nombre de novel·listes ressenyats a la premsa. Esquerra tant podia anotar les noves fórmules narratives que aportaven aquells autors que han restat en el lloc més privilegiat del cànon anglosaxó, com podia presentar escriptors de menor pes literari però que considerava que contribuïen a la modernitat. Així, la xifra d'escriptors d'expressió anglesa tractats o citats s'eleva a més d'una vuitantena de noms.

Si bé a la premsa sobresurten els comentaris dedicats a Aldous Huxley, D.H. Lawrence, Oscar Wilde, Virginia Woolf, Katherine Mansfield, Joseph Conrad, Louis Bromfield o William Faulkner, al recull elaborat el 1936 presenta una tria que exclou bona part dels literats més subratllats. A més, tractant-se de «lectures europees»,

⁵²⁶ «El darrer llibre de Virginia Woolf», *El Matí*, 12-XI-1933, p. 9.

⁵²⁷ SERRAHIMA, Maurici: «Novel·la impressionista», *El Matí*, 16-X-1933, p. 9. Val a dir que, gairebé tres dècades després, Concha Fernández-Luna sembla mantenir aquesta idea a *Dirección General de Archivos y Bibliotecas*, butlletí que inclou una secció en què es recomana la lectura de les novel·les de Virginia Woolf i en què l'articulista recupera una reflexió d'Esquerra a l'hora de parlar del lirisme de l'escriptora anglesa: «Virginia Woolf, como dice Ramón Esquerra, “convierte cada una de sus novelas en un mundo poético minuciosamente descrito”». (FERNÁNDEZ-LUNA, Concha: «Perfiles de escritoras: Autores para adultos: Virginia Woolf», *Dirección General de Archivos y Bibliotecas*, núm. 59, maig-juny 1961, p. 75-76.)

⁵²⁸ A més de Serrahima, recordem les valoracions sobre la recepció crítica d'Esquerra de Rafael Tasis, que el defineix com a «gran amador de literatura estrangera» (TASIS I MARCA, Rafael: *La literatura catalana moderna, op. cit.*), i Josep Benet, que el recorda com possiblement «el millor el crític català de literatura estrangera, d'aquell temps» (BENET, Josep: *Memòries I: De l'esperança a la desfeta, 1920-1939, op. cit.*).

minimitza fins a dos escriptors la representació nord-americana. Pel que fa als escriptors britànics, Esquerra hi va *fixar* de manera monogràfica William Shakespeare, Laurence Sterne, William Blake, Walter Scott, Oscar Wilde, Joseph Conrad, G.K. Chesterton, Frank Swinnerton, Richard Hughes, E.M. Forster, Rupert Croft-Cooke, Katherine Mansfield, Virginia Woolf, D.H. Lawrence, Aldous Huxley i Edgar Wallace.

La inclusió d'un autor no contemporani com Shakespeare serveix com a precedent i garant de la qualitat literària anglesa –i, és clar, és a qui Esquerra dedicarà el seu estudi comparatista de *La Revista*–.⁵²⁹ L'escocès Walter Scott és inclòs per la seva importància en la novel·la històrica i per analitzar la posterior evolució del gènere cap a la biografia novel·lada.⁵³⁰ Al seu torn, l'elogiada Virginia Woolf és presentada com la portaveu de la tendència lírica, derivada de Proust, dins la novel·la moderna.⁵³¹ Aquest és el mateix cas de Katherine Mansfield, a bastament ressenyada a la premsa per la seva capacitat d'evocar ambients i escriptora de qui no pot prescindir.⁵³² Un altre narrador eminentment líric com és Joseph Conrad queda fixat al recull, sobretot, per haver escrit passatges d'estil cinematogràfic abans de la popularització de les tècniques del setè art.⁵³³ Per la seva part, Edgar Wallace és reivindicat per Esquerra, a diferència de la majoria de crítics, com un dels millors escriptors del gènere detectivesc.⁵³⁴ Un altre londinenc, E.M. Forster, és inclòs al recull pel xoc de civilitzacions entre Orient i Occident que és capaç d'encarar de manera reeixida.⁵³⁵ I com a contraexemple d'aquest darrer cas, Rupert Croft-Cooke representa aquelles novel·les sobre Barcelona que proliferaven per Europa en contra de la imatge que la intel·lectualitat catalana volia projectar.⁵³⁶ Alhora, tot i els blasmes que havia rebut des d'*El Matí*, D.H. Lawrence, un dels autors més ressenyats per Esquerra a la premsa, també és inclòs a *Lectures*

⁵²⁹ Els articles més importants dedicats a Shakespeare a la premsa són: «*Timó d'Atenes*», *El Matí*, 26-IV-1932, p. 9; «*Troilus i Cressida*», *El Matí*, 26-IV-1932, p. 9; «Sobre Shakespeare», *El Matí*, 11-VII-1933, p. 9; «Un llibre d'Alfons Par, *Shakespeare en la literatura Espanyola*», *El Matí*, 15-III-1935, p. 6; «Temes del centenari: Shakespeare i Lope de Vega», *Mirador*, 1-VIII-1935, p. 5, i «Shakespeare al cinema: *El somni d'una nit d'estiu*», *La Veu de Catalunya*, 18-I-1936, p. 8.

⁵³⁰ La monografia més reveladora sobre l'escocès és «Walter Scott i la biografia contemporània», *El Matí*, 24-V-1932, p. 9.

⁵³¹ «El darrer llibre de Virginia Woolf», *El Matí*, 12-XI-1933, p. 9, i «Literatura anglesa: Virginia Woolf», *Mirador*, 27-VII-1933, p. 6; «*Flush*, segons Virginia Woolf», *Mirador*, 9-V-1935, p. 6.

⁵³² «*Bliss and Other Stories*, per Katherine Mansfield», *La Publicitat*, 25-IX-1933, p. 4; «Katherine Mansfield», *El Matí*, 25-VIII-1934, p. 7; «Caterina Mansfield», *La Publicitat*, 11-I-1935, p. 4, i «*The Doll's House*, de Katherine Mansfield», *La Publicitat*, 14-VI-1935, p. 4.

⁵³³ «Conrad i la guerra carlina», *El Matí*, 27-XII-1932, p. 9, i «Literatura i film: Conrad i el cinema», *Mirador*, 2-VI-1932, p. 6.

⁵³⁴ «Edgar Wallace», *El Matí*, 3-III-1932, p. 9, i «Edgar Wallace», *Mirador*, 29-IX-1932, p. 6.

⁵³⁵ «*Passage to India*. Una gran novel·la», *El Matí*, 9-V-1934, p. 9.

⁵³⁶ «Cosmopolis», *El Matí*, 7-IV-1934, p. 9, i «*Picaro*, una novel·la barcelonina», *La Veu de Catalunya*, 5-II-1935, p. 10.

europées tant per la seva extraordinària qualitat literària com per ser un clar representant de la novel·la moderna, sobretot pel que fa al seu immoralisme.⁵³⁷

Entremig de tots aquests escriptors britànics, Aldous Huxley destaca per haver estat l'autor més ressenyat d'Esquerra, a més de traduït, encara que paradoxalment no era vist com un novel·lista prou apte per al gros públic. La seva condició d'intel·lectual aportava al crític reflexions al voltant de la crisi d'entreguerres i la utopia materialista del progrés, i en gran part és per aquest aspecte que cal entendre la inclusió de Huxley a *Lectures européennes*.⁵³⁸ D'altra banda, Oscar Wilde no hi podia faltar. A desgrat de les remarques quant al contingut ideològic de l'irlandès, Esquerra no podia amagar certa simpatia pel record de les seves lectures de joventut, que va rellegir al llarg de la seva vida, i mai no va estalviar comentaris més o menys justificatoris de la seva immoralitat.⁵³⁹ També, el fet que aparegui G.K. Chesterton no és només per l'admiració que Esquerra li podia professar o per la importància de la seva persona en el món novel·lístic anglosaxó, sinó més aviat com a cita d'autoritat catòlica a l'hora de justificar els postulats d'Esquerra sobre la novel·la moderna i els seus subgèneres.⁵⁴⁰

Finalment, el crític i novel·lista anglès Frank Swinnerton,⁵⁴¹ el novel·lista angloal·lès Richard Hughes,⁵⁴² el setcentista londinenc William Blake⁵⁴³ i el pastor angloirlandès també del set-cents Laurence Sterne són autors que s'afegeixen per comprendre de manera completa la novel·la anglesa. Inclosos amb E.M. Forster en un capítol sobre «Tres novel·les angleses», Swinnerton és un altre exemple típic de la novel·la psicològica moderna, amb un punt de lirisme subterrani, mentre que Hughes ho és d'autor capaç d'adoptar el punt de vista adequat en la seva novel·la d'infants, que no per a infants. Pel que fa a Blake, Esquerra el té en compte pel seu vessant de poeta i gravador, de sensibilitat mística, tot un cas de glòria pòstuma. Quant a Sterne, val a dir que a la premsa tan sols havia gaudit de comentaris tangencials. De fet, l'article de

⁵³⁷ «Una novel·la de Lawrence», *El Matí*, 24-I-1934, p. 9; «D.H. Lawrence i la llegenda», *La Veu de Catalunya*, 27-VII-1935, p. 8; «Cinc novel·les angleses», *El Matí*, 4-III-1936, p. 7; «L'amazone fugitive, per D.H. Lawrence», *El Matí*, 24-VI-1936, p. 9, i «Sobre D.H. Lawrence», *El Matí*, 8-VII-1936, p. 7.

⁵³⁸ «El darrer llibre d'Aldous Huxley», *El Matí*, 16-III-1933, p. 11; «Sobre Aldous Huxley», *La Veu de Catalunya*, 18-VII-1933, p. 14; «Aldous Huxley, contista», *El Matí*, 22-IX-1933, p. 9; «Antic Hay, d'Aldous Huxley», *El Matí*, 12-X-1933, p. 9; «Comentari a Contrapunt», *El Matí*, 1-VI-1934, p. 9; «Two or three graces», *La Publicitat*, 29-I-1935, p. 4, i «Antic Hay, d'Aldous Huxley», *La Publicitat*, 2-III-1935, p. 4; «Antiutopia», *La Veu de Catalunya*, 14-XII-1935, p. 8.

⁵³⁹ «Oscar Wilde, de J.R. Renier», *Mirador*, 25-XI-1934, p. 4, i «Rellegint Wilde», *La Veu de Catalunya*, 11-VII-1935, p. 8.

⁵⁴⁰ «Sant Tomàs, el Teòleg, vist per Chesterton», *El Matí*, 10-I-1934, p. 7. [signat E. Clivillés]

⁵⁴¹ «Nocturn, de Frank Swinnerton», *El Matí*, 22-VII-1932, p. 7.

⁵⁴² «Un cicló a la Jamaica», *El Matí*, 17-III-1932, p. 7.

⁵⁴³ «Al marge d'unes traduccions de William Blake», *La Publicitat*, 30-I-1935, p. 4.

Lectures europees sobre l'autor setcentista, del qual destaca la poca inconsistència moral i alhora el valuós testimoni del seu temps en tant que prototipus d'*homme d'esprit* del segle XVIII anglès i europeu, és escrit expressament per al volum.⁵⁴⁴

A més de la significativa exclusió de James Joyce –exclusió que tenim en compte més endavant–,⁵⁴⁵ alguns dels escriptors no directament monografiats al recull però que havien estat ressenyats de manera especial a la premsa són Eric Linklater,⁵⁴⁶ G.B. Shaw,⁵⁴⁷ Charles Morgan,⁵⁴⁸ Richard Aldington,⁵⁴⁹ Maurice Baring,⁵⁵⁰ J.B. Priestley,⁵⁵¹ Lytton Strachey,⁵⁵² Laurence Housman,⁵⁵³ Francis Hackett,⁵⁵⁴ Hilaire Belloc,⁵⁵⁵ Graham Greene,⁵⁵⁶ Agatha Christie,⁵⁵⁷ Osbert Sitwell⁵⁵⁸ i Margaret Kennedy.⁵⁵⁹ També van gaudir de certa consideració a la premsa A.A. Milne,⁵⁶⁰ Daniel Defoe, Jonathan Swift,⁵⁶¹ Hilda Vaughan,⁵⁶² W. Somerset Maugham,⁵⁶³ Evelyn Waugh,⁵⁶⁴ Claude Houghton,⁵⁶⁵ Bonamy Dobrée,⁵⁶⁶ G.B. Stern,⁵⁶⁷ H.C. Armstrong,⁵⁶⁸ P.G. Wodehouse, T.F. Powys,⁵⁶⁹ Elizabeth Bowen,⁵⁷⁰ L.M. Nesbitt⁵⁷¹ i, més anecdòticament, Philip MacDonald, Louis Golding i Hugh Brooke.⁵⁷²

⁵⁴⁴ Una de les comptadíssimes referències a Laurence Sterne es troba en un article primerenc, el 1929, referent al seu *humour* anglès: «Notes sobre l'humorisme», *Ginesta*, núm. 3, març 1929, p. 74-77.

⁵⁴⁵ «Descendència de James Joyce», *El Matí*, 19-VI-1934, p. 7.

⁵⁴⁶ «Una novel·la picaresca contemporània», *El Matí*, 22-V-1934, p. 9; «Visions dels Estats Units: *Juan in America*», *Mirador*, 2-VIII-1934, p. 6, i «*Mary, Queen of Scots*, d'Eric Linklater», *Mirador*, 9-XII-1934, p. 2.

⁵⁴⁷ «Les Edicions The Albatross», *El Matí*, 29-XII-1932, p. 9, i «Noves de Bernard Shaw», *Mirador*, 24-X-1935, p. 5.

⁵⁴⁸ «Lectures: Un novel·lista: Charles Morgan», *La Publicitat*, 5-X-1935, p. 4.

⁵⁴⁹ «Richard Aldington», *La Publicitat*, 26-X-1935, p. 2.

⁵⁵⁰ «*La Solitaire de Dulwich*, per Maurici Baring», *La Veu de Catalunya*, 29-II-1936, p. 8.

⁵⁵¹ «*English Journey*, per J.B. Priestley», *La Publicitat*, 1-XI-1935, p. 2.

⁵⁵² «*La Reina Victoria*, per Lytton Strachey», *La Veu de Catalunya*, 17-XII-1935, p. 11.

⁵⁵³ «*Victoria Regina*, per Laurence Housman», *La Publicitat*, 20-XII-1935, p. 2.

⁵⁵⁴ «*Henry the Eighth*, de Francis Hackett», *La Publicitat*, 2-I-1935, p. 4.

⁵⁵⁵ «Hilaire Belloc. *Oliver Cromwell, el dictador anglès*», *Criterion*, núm. 18, juliol-setembre 1929, p. 367-368.

⁵⁵⁶ «*Orient-Express*, per Graham Greene», *La Publicitat*, 27-VIII-1935, p. 4.

⁵⁵⁷ «*The Chinese Orange Mystery*, per Ellery Queen i *Why Didn't They Ask Evans?*, per Agatha Christie», *La Publicitat*, 14-VI-1935, p. 4.

⁵⁵⁸ «*Miracle on Sinai*, per Osbert Sitwell», *Mirador*, 29-XI-1934, p. 2.

⁵⁵⁹ «Una novel·la de cara al públic», *El Matí*, 15-IV-1933, p. 9.

⁵⁶⁰ «Interferències novel·lístiques», *El Matí*, 19-VI-1934, p. 7.

⁵⁶¹ «De Foe i Swift», *El Matí*, 21-IX-1935, p. 7. [signat E. Clivillés]

⁵⁶² «*Napoleon*, per Louis Madelin», *La Veu de Catalunya*, 27-II-1936, p. 7.

⁵⁶³ «Comèdies de Somerset Maugham», *La Publicitat*, 6-IX-1935, p. 4.

⁵⁶⁴ «*A Handful of Dust*, per E. Waugh», *La Publicitat*, 30-X-1935, p. 2.

⁵⁶⁵ «*This Was Ivor Trent*, per Claude Houghton», *La Publicitat*, 11-XII-1935, p. 2.

⁵⁶⁶ «*Giacomo Casanova*, per Bonamy Dobrée», *Mirador*, 8-XII-1934, p. 2.

⁵⁶⁷ «*Pelican Walking*, de G.B. Stern», *La Publicitat*, 6-I-1935, p. 4.

⁵⁶⁸ «*Grey Wolf. Mustafà Kemal*, per H.C. Armstrong», *La Publicitat*, 9-VIII-1935, p. 4.

⁵⁶⁹ «*Mulliner Nights*, per P.G. Wodehouse i *Captain Patch*, per T.F. Powys», *La Veu de Catalunya*, 29-I-1936, p. 3.

⁵⁷⁰ «Novel·les d'angoixa», *El Matí*, 13-V-1936, p. 9.

1.3.2. Estats Units, un fet diferencial

La valoració d'Esquerra en parlar de la literatura anglesa escrita per escriptors nord-americans parteix de la diferenciació de la produïda per autors britànics.⁵⁷³ Al tercer volum d'*Iniciación a la literatura*, Esquerra divideix en capítols les diverses literatures contemporànies occidentals. De la mateixa manera que separa la «literatura castellana» de les «literaturas iberoamericanas» –Perú, Mèxic, Cuba, Veneçuela, Colòmbia, Bolívia i Equador, Xile, Argentina, Uruguai i Brasil–, la literatura produïda als Estats Units hi és separada de la de les illes Britàniques sota el nom de «literatura nord-americana». I a *Lectures europees*, Esquerra no inclou els articles recollits sota l'epígraf «Novel·listes americans» en l'apartat «Clàssics i contemporanis anglesos», sinó a «Notes diverses», en què fa esment de William Faulkner i Louis Bromfield, les dues úniques excepcions extrabritàniques en un recull que porta l'adjectiu *europees* en el seu títol. En efecte, de la producció literària en anglès, Esquerra diferenciava entre les novel·les d'autors britànics i les de nord-americans:

La literatura anglesa, que és, en la novel·la, la que compta amb els autors més interessants d'avui dia, té característiques diferents de la literatura americana, que pot anomenar-se així per la nacionalitat dels seus autors i pels temes que tracten, encara que, de fet, la major part dels millors escriptors americans contemporanis viuen a Europa i tenen l'esperit obert a tots els corrents literaris que hi circulen.⁵⁷⁴

De la literatura nord-americana, sobretot en va ressenyar els escriptors dels Estats Units que satiritzaven el seu propi país i la *prosperity* o, si més no, posaven de relleu la fal·làcia de la perfecta nació americana, oposada sovint a la producció literària de la intel·lectualitat europea. Per aquest motiu va parlar de la concessió del Premi Nobel de 1930 a Sinclair Lewis, autor crític que «descobria el revers de l'Amèrica eufòrica i pintoresca del període de la *prosperity*», com «una revenja que els intel·lectuals americans oferien als europeus de tota mena», tot i que reconeixia que

⁵⁷¹ «Ayssinia Unreiled, per L.M. Nesbitt», *La Veu de Catalunya*, 14-I-1936, p. 11.

⁵⁷² «Cinc novel·les angleses», *El Matí*, 4-III-1936, p. 7.

⁵⁷³ Difícilment podem separar aquesta actitud, basada no només en criteris lingüístics sinó també nacionals –o continentals, atès que agrupa en una sola literatura les diverses nacionalitats de les illes Britàniques–, de l'ideari de la literatura comparada d'entreguerres, que atorga al concepte *nació* i les seves essències un lloc preferencial en els seus estudis d'influències.

⁵⁷⁴ «Novel·les nord-americanes», *El Matí*, 30-I-1934, p. 9.

segurament «sense aquests ingredients la literatura ianqui no hauria agradat tant» als lectors del vell continent.⁵⁷⁵

També entrà a valorar les diferències entre el vell esperit que van portar els primers colonitzadors d'Amèrica i els posteriors «ianquis d'esperit», que no comprenen els primers. Així, en fer la ressenya sobre el llibre *Belly Fulla Straw* (1934), de David Cornel Dejong, on un immigrant holandès s'enfronta amb els seus quatre fills, considerava el següent: «D'aquí neix la tragèdia espiritual del vell, que és de segur la tragèdia de molts habitants dels Estats Units que segueixen essent espiritualment europeus.»⁵⁷⁶ L'espiritualitat del «colon» europeu desapareix progressivament fins convertir-se en un *homo americanus*:

La sensació d'eixorquia, producte d'una inhibició total de l'*homo americanus* davant dels problemes espirituals per manca d'una moral la trobem en dos llibres: *The Man Who Had Everything*, de Louis Bromfield, i *Forget If You Can*, de John Erskine.⁵⁷⁷

A *Iniciación a la literatura*, qualifica aquesta mena d'autors com «el grupo que constituyen los que contemporáneamente han iniciado una labor de crítica social que ha revelado al mundo aspectos desconocidos de la psicología y de la moral norteamericanas».⁵⁷⁸ I a *Lectures europees*, per tal de representar l'autocrítica nord-americana i el conflicte generacional entre europeus d'esperit i americans de fet, Esquerra tria Louis Bromfield com un dels dos representants de la novel·la dels Estats Units. Bromfield és, de fet, un dels escriptors amb més ressenyes monogràfiques a la premsa.⁵⁷⁹ També ho és Sinclair Lewis, però aquest no és afegit monogràficament al recull probablement pel fet que Bromfield ja representa el tipus de novel·la sobre l'*homo americanus* inadaptat.⁵⁸⁰ De la mateixa manera, només cita de passada alguns dels cultivadors d'aquesta mateixa tendència i que Esquerra havia reportat sovint a la

⁵⁷⁵ «Defensa de Sinclair Lewis», *La Publicitat*, 22-XI-1935, p. 2.

⁵⁷⁶ «*Belly Fulla Straw*, de David Cornel Dejong», *La Publicitat*, 14-VI-1935, p. 4.

⁵⁷⁷ «Dues novel·les americanes», *El Matí*, 8-VII-1936, p. 7.

⁵⁷⁸ *Iniciación a la literatura*, III. Barcelona: Apolo, 1937, p. 185-19.

⁵⁷⁹ «*The Farm*, per Louis Bromfield», *La Publicitat*, 18-I-1935, p. 4; «Louis Bromfield», *La Publicitat*, 19-I-1935, p. 4; «*Here Today and Gone Tomorrow*, per Louis Bromfield», *La Publicitat*, 2-III-1935, p. 4; «*Hors la Famille*, de Louis Bromfield», *La Publicitat*, 15-III-1935, p. 4; «*Un Héros Moderne*, per Louis Bromfield», *El Matí*, 24-VI-1936, p. 9, i «Dues novel·les americanes», *El Matí*, 8-VII-1936, p. 7.

⁵⁸⁰ «*Ann Vickers*», *El Matí*, 2-IV-1933, p. 11; «Dones, idees i presons», *La Veu de Catalunya*, 9-VI-1933, p. 14, i «Notes i documents: Defensa de Sinclair Lewis», *La Publicitat*, 22-XI-1935, p. 2.

premsa. Aquests són John Erskine,⁵⁸¹ David Cornel Dejong,⁵⁸² Theodore Dreiser⁵⁸³ i Paul de Kruif.⁵⁸⁴

A *Lectures europees*, tampoc hi apareix Conrad Aiken, «descendent» americà de Joyce i representatiu d'aquest llegat contemporani,⁵⁸⁵ així com Pearl S. Buck,⁵⁸⁶ novel·lista de l'exotisme oriental que l'anglès E.M. Forster ja s'ocupa de representar. I, entre d'altres, els qui també queden al marge són Edith Wharton,⁵⁸⁷ John O'Hara,⁵⁸⁸ S.S. van Dine,⁵⁸⁹ Ellery Queen –pseudònim de dos cosins de Nova York que també signaven amb el nom Barnaby Ross, però que Esquerra distingeix–,⁵⁹⁰ Ludwig Levinsohn, Lloyd C. Douglas,⁵⁹¹ William March,⁵⁹² Rosamond Lehmann,⁵⁹³ la canadenc Mazo de la Roche⁵⁹⁴ i el novaiorquès Eugene O'Neill.⁵⁹⁵

Ara bé, l'autor nord-americà que més elogis literaris va rebre d'Esquerra és William Faulkner. Present al costat de Bromfield al recull de 1936, Faulkner és el representant de la transgressió en diversos sentits, sobretot per la barreja intergenèrica de les seves novel·les. D'acord amb el pròleg de l'edició francesa de *Sanctuary* (1931), a càrrec d'André Malraux, l'obra de Faulkner representava la introducció de la tragèdia grega en la novel·la policíaca, és a dir, la barreja entre l'alta cultura i la cultura de masses, i això, en un crític com Esquerra, pendent d'aquella literatura apta per al «gros públic» i que, com veurem detalladament més endavant, considerava la novel·la detectivesca com l'«epopeia del nostre temps», no feia més que confirmar les seves conclusions. A més, el crític també inclou Faulkner a *Lectures europees* per oferir una visió autèntica d'Amèrica molt més enllà del tòpic. I és que malgrat la immoralitat que

⁵⁸¹ «Adam and Eve, de John Erskine», *Mirador*, 15-XII-1934, p. 2.; «Dues novel·les americanes», *El Matí*, 8-VII-1936, p. 7.

⁵⁸² «Belly Fulla Straw, de David Cornel Dejong», *La Publicitat*, 14-VI-1935, p. 4.

⁵⁸³ «Dues novel·les americanes», *El Matí*, 8-VII-1936, p. 7.

⁵⁸⁴ «Hunger Fighters, de Paul de Kruif», *La Publicitat*, 2-III-1935, p. 4.

⁵⁸⁵ «Descendència de James Joyce», *El Matí*, 19-VI-1934, p. 7.

⁵⁸⁶ «Testimonis: Pearl S. Buck, novel·lista de Xina», *Mirador*, 15-VIII-1935, p. 6.

⁵⁸⁷ «Novel·les nord-americanes», *El Matí*, 30-I-1934, p. 9, i «Narradors nord-americanes», *La Veu de Catalunya*, 21-III-1936, p. 7.

⁵⁸⁸ «Narradors nord-americanes», *La Veu de Catalunya*, 21-III-1936, p. 7.

⁵⁸⁹ «El nom de S.S. Van Dine», *El Matí*, 16-III-1933, p. 11.

⁵⁹⁰ «The Chinese Orange Mystery, per Ellery Queen i Why Didn't They Ask Evans?, per Agatha Christie», *La Publicitat*, 14-VI-1935, p. 4, i «Una novel·la de Barnaby Ross», *El Matí*, 15-VII-1936, p. 7.

⁵⁹¹ «Novel·les nord-americanes», *El Matí*, 30-I-1934, p. 9.

⁵⁹² «Narradors nord-americanes», *La Veu de Catalunya*, 21-III-1936, p. 7.

⁵⁹³ «Invitation to the Waltz, de Rosamond Lehmann», *La Publicitat*, 10-I-1935, p. 4.

⁵⁹⁴ «Cinc novel·les angleses», *El Matí*, 4-III-1936, p. 7.

⁵⁹⁵ «Teatre nord-americà: Una obra d'O'Neill», *Mirador*, 24-V-1934.

podia contenir la seva obra, Esquerra va veure en l'obra de Faulkner els components de la modernitat literària més del seu gust, aquella que no menteix, perquè

Faulkner ens mostra l'Amèrica dels baixos fons socials. Novel·la de *gangsters*, ens mostra l'aspecte brutal i repugnant de l'*under world* americà, que els films i la literatura detectivesca ens havien silenciats, i del qual sovint solament en coneixíem l'aspecte exterior, dinàmic –la lluita, l'assassinat, el contraban–, però n'ignoràvem la baixesa de la vida de cada dia i els seus apetits i sentiments.⁵⁹⁶

Fins a l'aparició de Faulkner, autors com Sinclair Lewis, Theodor Dreiser, John Dos Passos i Sherwood Anderson s'haurien quedat a mig camí de la visió crítica en presentar tan sols «l'Amèrica de la superfície». Faulkner, que més endavant considerarà «un dels representants més brillants de la novel·la neo-naturalista americana»,⁵⁹⁷ és la punta de llança d'una actitud desmitificadora del somni americà. De la mateixa manera que en literatura, Esquerra trasllada al cinema la crítica al pretès *American dream* exportat per les factories de Hollywood. En aquest cas la denúncia se centrava en l'enorme poder manipulatiu que tenia el cinematògraf a l'hora d'imposar unes noves pautes socials i, sobretot, en l'ús del *happy ending*. Si, a més, es tractava d'adaptacions cinematogràfiques d'obres literàries, la modificació del final tràgic per un de feliç resultava especialment enutjosa, ja que sovint falsejava l'autèntic sentit del text.⁵⁹⁸ Al seu parer, «l'inevitable *happy end*» era tan habitual que esdevenia ja una autèntica característica cinematogràfica,⁵⁹⁹ normalment amb la «missió principal de distreure el

⁵⁹⁶ «Presentació de William Faulkner», *El Matí*, 20-III-1934, p. 9. Esquerra torna a tractar Faulkner a l'article «Narradors nord-americans», *La Veu de Catalunya*, 21-III-1936, p. 7.

⁵⁹⁷ «Narradors nord-americans», *La Veu de Catalunya*, 21-III-1936, p. 7.

⁵⁹⁸ Diversos crítics en fan referència. Rafael Tasis, per exemple, denunciava els «gustos d'acabament feliç del públic de tot el món», atès que falseja tant l'obra original com la intenció real que havia inspirat el film (TASIS I MARCA, Rafael: «Al marge d'unes repeses: Literatura i Cinema», *Mirador*, 20-VIII-1931, p. 4.).

⁵⁹⁹ La reflexió del «final feliç» o *happy end* com a quelcom típicament cinematogràfic era vist per la crítica com un aspecte del setè art que calia polir. El 1924, Sagarra criticava l'exagerat i fals sentit d'optimisme del cinema que, a diferència de les altres arts modernes des de Goethe, enganyava el seu públic i que «fatalment li dona un caràcter d'art prehistòric». Amb una punta d'ironia –fent referència a qui titllava d'immoral el cinematògraf– afegia que «em guardaré prou de dir si és bo o és dolent, si és moral o és immoral», però el que sí trobava evident era que «aquest inconscient optimisme del cinema, fa que l'espectacle perdi, des del punt de vista de l'art vivent, que no estigui d'acord amb el sentit d'humanitat i de veritat que ha de tenir tota obra artística basada en la pròpia vida de l'home». Es tracta, doncs, d'una tara, d'una irrealitat i d'una característica que infantilitza el cinema en llevar-li veritat artística: «És a dir, la vida del cinema és una vida d'un fullotó sentimental poca-solta. [...] L'optimisme apriorístic del cinema és una cosa infantil i tronada.» (SAGARRA, Josep M. de: «Optimisme i cinema», *La Publicitat*, 17-II-1924, p. 1.)

lector» sense gaires complicacions.⁶⁰⁰ En qualsevol cas, Esquerra sostenia que «Amèrica no és la perfecció que creuen els americans».⁶⁰¹

A banda dels escriptors nord-americans més citats a la premsa, a *Iniciación a la literatura* Esquerra en va traçar els orígens literaris més immediats. En aquest volum considerava d'escassa qualitat les obres autobiogràfiques de Benjamin Franklin, malgrat representar la màxima expressió de les primeres manifestacions literàries del país. El crític afirmava que no és fins a l'aparició de les novel·les de Fenimore Cooper que s'esdevé la «primera aportación interesante de Norteamérica a la literatura mundial». Alhora, Esquerra considerava Cooper el pare de la moderna novel·la d'aventures, contemporani de l'autor d'obres de tema poètic i fantàstic Washington Irving. Al seu costat, Edgar Allan Poe i els prosistes i lírics posteriors completen el capítol dedicat a la literatura nord-americana. Amb el primer –mestre de la novel·la fantàstica, «que comparte con Hoffman el primer lugar en la jerarquía de los cultivadores del género»– adjunta una mostra de la seva poesia, seguida de la traducció castellana de Maristany.

Després de Poe, la nòmina dels escriptors destacats per Esquerra són Nathaniel Hawthorne, Ralph Waldo Emerson, Henry Thoreau, Harriett Beecher-Stowe i Wittier i Walt Whitman, amb una referència especial als novel·listes de la segona meitat del segle XIX centrats en la «narració curta»: Mark Twain, Bret Harte, Sherwood Anderson i O'Henry, el primer autor traduït per Esquerra amb una breu narració publicada a *Esplai*. Finalment, després de fer referència als novel·listes –Henry James– i els ja esmentats autocrítics amb la societat americana –Theodore Dreiser, Sinclair Lewis, Louis Bromfield, i, amb un criteri més nacional i menys europeu, Ernest Hemingway i William Faulkner–, Esquerra destacava Eugene O'Neill com el dramaturg nord-americà contemporani més interessant i original.⁶⁰²

1.3.3. *Humour* i humitat

És aquesta una de les característiques més generalitzades a les terres anglosaxones i que, més enllà de tècniques i valors dels casos particulars apuntats per Esquerra –vigència, modernitat, moralitat; lirisme, psicologisme, cinematografisme; capacitat literària,

⁶⁰⁰ «Hell al Llac de les Dames, de Vicki Baum», *La Veu de Catalunya*, 23-VIII-1935, p. 6.

⁶⁰¹ «Louis Bromfield», *La Publicitat*, 19-I-1935, p. 4.

⁶⁰² *Iniciación a la literatura*, III. Barcelona: Apolo, 1937, p. 185-19.

intergenèrica, crítica—, impregna bona part de la producció literària britànica. El crític va assenyalar de manera constant el proverbial humorisme anglès, un dels grans motius que justifiquen la seva admiració per les illes Britàniques i tot un factor a tenir en compte en diversos autors:

L'humorisme anglès, que ha produït gent tan important com Swift, Laurence Sterne, Dickens i Bernard Shaw, que representen varietats diferents del mateix gènere, ha tingut molt sovint afició als temes transcendents i filosòfics, i s'ha dedicat a la sàtira dels homes i costums del temps.⁶⁰³

Aquesta afirmació, del novembre de 1934, ja havia estat esbossada ben d'hora, a principis de 1929, a la revista universitària *Ginesta*, en què ja havia citat Jonathan Swift i Laurence Sterne com dos dels més grans humoristes de la literatura anglesa i universal. A «Notes sobre l'humorisme», Esquerra s'endinsa en l'explicació de l'essència de l'humor, de la seva evolució històrica i de la relació entre humor i nacionalitat —la «raça», que en diu ell—. El que fa és enllaçar les teories medievals sobre els humors i la teoria clínica dels humoristes del segle XVI per concloure que, avui dia, s'estableix una relació entre països humits i capacitat humorística. Esquerra té l'humor com a quelcom molt seriós, producte al seu parer de les civilitzacions més avançades i exquisides:

L'humor és un producte de les civilitzacions molt avançades. I encara es podria dir més: és, solament, producte del refinament de la cultura. La història així ho confirma. L'humor apareix en les cultures clàssiques en els temps de llur més gran refinament. El primer humorista de la història, que pot ésser considerat com el pare de l'humorisme, és Llucià de Samosata. I apareix en la Grècia refinada i decadent dels temps de l'Imperi Romà. A Roma hi ha un altre humorista a qui s'atorga, generalment, la categoria de satíric: Petroni. Petroni no ha estat mai un satíric. No ha tingut mai la pretensió de moralitzar la societat on vivia. Si ell escriu, no ho fa pas per millorar els costums dels seus compatriotes; tan sols ho fa perquè ha trobat en elles un motiu de diversió. Llucià, en canvi, té moltes vegades més de satíric que d'humorista, i això perquè la finalitat del seu humorisme és molt personal. Els seus Diàlegs són, sens dubte, la part més humorística de la seva obra i van ésser ells que determinaren la renaixença de l'humorisme al segle XVI. Erasme i els seus imitadors, que

⁶⁰³ «*Miracle on Sinai*, per Osbert Sitwell», *Mirador*, 29-XI-1934, p. 2.

representen l'humorisme del Renaixement, tots ells han begut en les fonts llucianesques.

Durant l'Edat Mitjana es pot dir que no hi ha humoristes i és precís arribar a Erasme per trobar els successors de Llucià. L'època d'Erasme és, sens dubte, una de les més refinades de la història. És l'època del Renaixement, de les grans descobertes i de les grans inquietuds de l'esperit humà. És el fi de l'Edat Mitjana, quan es posen en contacte l'esperit medieval ja refinat i l'esperit clàssic de la Renaixença. El coneixement de les obres de Llucià obre un nou camí als esperits, diferent del de la sàtira. I és llavors quan Erasme escriu el seu *Encomium moriae (Elogi de la follia)* i els seus diàlegs, imitació dels de Llucià, que en estendre's per tota Europa troben seguidors pertot. La Reforma i el desenrotllament de l'esperit crític afavoreixen molt la propagació de l'humorisme i, així, al segle XVI trobem ultra els erasmistes Rabelais, la novel·la picaresca espanyola i el teatre de Shakespeare.⁶⁰⁴

Que un dels valors del segle XVI sigui l'humor no mostra sinó l'altíssim concepte que Esquerra li atorgava, admirador com era del segle d'Erasme i del Renaixement. Tant és així, que el connecta i el presenta com a característic del país i els novel·listes que més va admirar, Anglaterra:

Durant tot el segle XVIII són els anglesos els que tenen el monopoli de l'humorisme, i en aquesta època es troben tres noms dels més grans de la història de l'humorisme anglès: Addison, Swift i Sterne. Addison i el seu *Spectator* mostren l'humorisme formal; Swift, amb el seu humorisme tan amargat que sembla a estones un satíric, i Sterne, amb la seva observació freda i minuciosa, són altres tantes mostres variades de l'humor anglès del segle XVIII. A França apareix Voltaire, que no és pas un humorista, encara que així ho vulguin els francesos, sinó un satíric i un ironista formidable. Voltaire és massa particularista per a ésser un humorista.

El segle XIX, amb el Romanticisme, marca el segon renaixement de l'humorisme fora d'Anglaterra on, des de Shakespeare fins a la data, no hi ha solució de continuïtat. Amb el Romanticisme apareix la primera teoria de l'humor, amb Johann Paul Richter i la seva *Poètica*. Durant el segle XIX es troben humoristes a gairebé totes les nacions d'Europa. Des d'aquest moment fins ara es troba tota una sèrie no interrompuda d'humoristes: anglesos, alemanys, hongaresos, txecs, russos. I també escriptors de la raça llatina.⁶⁰⁵

⁶⁰⁴ «Notes sobre l'humorisme», *Ginesta*, núm. 3, març 1929, p. 74-77 (p. 75-76).

⁶⁰⁵ *Ibid.*, p. 76.

El gust per les relacions supranacionals en un any tant primerenc com 1929 –que l'acosta premonitòriament al comparatisme d'arrel francesa–, amb una vocació universalista –almenys europeïsta– i amb cert determinisme, producte sens dubte de l'època, fa que teoritzi sobre la fertilitat de l'humorisme i el nivell d'humitat dels països. L'humorisme, dirà, a conseqüència de la seva universalitat, «és patrimoni, no d'una raça, sinó de totes»; o, més ben dit: «és patrimoni d'individus de totes les races». Amb tot, en algunes nacionalitats el nombre d'humoristes és més gran que en altres, i aquí hi intervé la humitat del país:

És això el que sol succeir amb la raça anglesa, o més ben dit, amb la raça cèltica, que és la que compta amb més i més grans humoristes. L'humorisme cèltic és una conseqüència del caràcter fred, observador i melancòlic de la raça. L'anglès és home que, àdhuc quan més es diverteix, està seriós. I l'humor no és més que això: la broma seriosa, conseqüència d'un caràcter fred, observador i una mica filòsof. I com que els caràcters d'aquesta mena es troben en totes les races, més o menys influïts per les condicions exteriors de clima, d'educació, costums, lleis, religió, etc., hi ha humoristes de totes les races, amb caràcters propis que els diferencien dels de les altres. I així es pot parlar d'un humorisme anglès, rus, hongarès, nord-americà, francès, alemany, portuguès, italià, gallec o català. [...] Hi ha, potser, alguna secreta relació entre l'humorisme i la humitat. País humit, país d'humoristes. A la Península Ibèrica l'humorisme correspon a les parts més humides: Portugal, Galícia, Astúries, País Basc i Catalunya. Les parts seques –el Centre, València i Andalusia– manquen absolutament d'humoristes. Anglaterra, el país boirós per excel·lència, és també el de l'humor; en canvi, a Itàlia no hi ha encara cap gran humorista, probablement per culpa del sol. El dia que es faci un estudi psicològic de l'humor, la influència benefactora de la humitat deurà ésser curiosament observada.⁶⁰⁶

La teoria de Ramon Esquerra, doncs, fa de l'humor una conseqüència no només de les civilitzacions més avançades sinó també de la humitat, que és benefactora, i que ha afectat positivament les nacions humides, com Anglaterra i Catalunya. Tanmateix, és evident que per Esquerra són les illes Britàniques i Nord-Amèrica on han *plogut* més escriptors amb el gust per l'humorisme. Almenys, amb aquell *humour* característic que poc té a veure amb la rialla gruixuda i confusions similars. L'humor, característica de l'ésser humà difícil de precisar, troba en Esquerra un possible definidor. Quan Esquerra

⁶⁰⁶ *Ibid.*, p. 77.

parla d'humorisme es refereix a una qualitat i un concepte ben concrets i seriosos. Al seu parer, l'autèntic humorista és prou diferent del satíric –tot i que hi pot derivar–, de l'irònic i del que fa riure o explica acudits, perquè darrere les plasenteries de l'humorista «hi ha tota una filosofia del món i de la vida»:

L'home que fa riure és per a molta gent un humorista. Ara bé, aquesta denominació és, en la major part dels casos, erradíssima. Generalment l'humorista, segons veu popular, fa riure a força d'acudits, moltes vegades de segona mà. Doncs, entre aquest home que fa acudits i el veritable humorista, hi ha una distància enorme. Darrera les seves facècies i dites no hi ha res. En canvi, darrera les de l'humorista veritable, hi ha una cosa molt seriosa, com és l'humor. Les plasenteries de l'humorista fan riure, però al seu darrera hi ha tota una filosofia del món i de la vida.

L'humorista veu el món, després d'haver-lo observat amb tota minuciositat, com una cosa molt trista. Aquesta visió, no obstant, no li produeix, com al satíric, una necessitat d'excitar-se i d'intentar arranjar-lo amb els seus atacs. L'humorista l'observa i veu que no val la pena de cridar i de posar-se tràgic i es limita a somriure. Les bestieses dels homes no el mouen a irritació, perquè ell no veu la bestiesa en concret, com el satíric o l'irònic; veu tan sols una bestiesa que omple el món. Aquesta visió no el fa riure amb un riure despreciatiu –riure d'un home que perquè veu els defectes i les petiteses dels altres, es creu superior a ells. L'humorista es considera com un de tants i dóna mostres de reconèixer-ho, moltes vegades amb un cinisme que produeix la indignació de tots aquells que es creuen superiors als que els volten, i que s'astoren davant la sinceritat i modèstia que gairebé sempre suposa el cinisme de l'humorista.

Per altra part, l'observació de l'humorista és meticulosa, freda, quasi bé científica. L'humorista professa el culte del detall i de les coses petites. Fa grans aquestes i, en canvi, fa remarcar sempre que pot la petitesa de les grans, en demostrar fredament i senzilla la buidor de tantes coses tingudes per perfectes i intangibles per tots. Vist així, l'humorisme, sembla una teoria destructora de tota cosa existent, una teoria que no respecta res: institucions, creences, ideals, tot són coses risibles i ridícules, segons l'humorista. I, en realitat, l'humorisme és tot el contrari. Si es riu d'algú el seu riure no és amarg; és un somriure *bon enfant*, com diuen els francesos, riure comprensiu com el de qui pensa que el món no ha anat mai tan bé com ara, malgrat trobar-hi moltes coses que el fan riure.

I és aquesta observació benèvola i somrient, encara que minuciosa, la que constitueix l'essència de l'humorisme que representa diverses formes segons

l'especial temperament de l'humorista, que ve a ésser com el vidre a través del qual hom veu la vida.⁶⁰⁷

La mirada minuciosa de l'humorista no pot presentar altra cosa que un món trist que, a diferència del satíric, no el fa clamar sinó que el fa somriure. La visió de l'humorista és desapassionada i se sol centrar en els detalls, que magnifica, alhora que buida de contingut les grans creences i els grans ideals, però no pas amb un ànim destructor sinó amb un somriure comprensiu i benèvol. L'humorista accepta el que hi ha, amb una sinceritat i modèstia que ratlla el cinisme i fa perdre els nervis «de tots aquells que es creuen superiors». En aquest sentit, Esquerra preveu l'humor com un tipus de catarsi o antídoto espiritual –proper a l'aforisme nietzscheà segons el qual «l'home pateix tan profundament que ha hagut d'inventar el riure»–. És, d'altra banda i en certa manera, associable amb les al·lusions a la ironia que Hans Robert Jauss farà el 1977 a *Experiència estètica i hermenèutica literària* en plantejar les bases de la seva teoria sobre els models interactius d'identificació del lector amb l'heroi literari, especialment, tal com argumenta Pere Ballart, en la seva contrapartida estètica (el ridícul, la indiferència).⁶⁰⁸

Val a dir que la visió d'Esquerra sobre l'humorisme tampoc no es deu escapar del context sociocultural del país. Des de l'edat mitjana l'humorisme s'havia barrejat a les terres de parla catalana amb la sàtira i al segle XX Santiago Rusiñol seria dels primers a combinar la facècia amb una intenció més moralitzadora –a *Els jocs florals de Canprosa* (1902)–, així com Josep Carner, reconegut com a príncep de la ironia –amb

⁶⁰⁷ «Notes sobre l'humorisme», *Ginesta*, núm. 3, març 1929, p. 74-75.

⁶⁰⁸ Vegeu BALLART, Pere: *Eironeia: La figuración irónica en el discurso literario moderno*. Barcelona: Quaderns Crema, 1994, p. 254-263. Així mateix, al capítol dedicat a l'element còmic i la seva relació amb la ironia i l'humor (p. 437-443), Ballart reflexiona sobre les afinitats i diferències, tot i reconèixer que en definitiva tots dos «persiguen una misma suerte de profunda y total liberación» (p. 443). A partir de la definició que Cesare Pavese fa de la relació entre ironia i la comicitat a *El oficio de vivir. El oficio de poeta* (1942), assegura que «la apreciación por parte del lector de esa voluntad irónica producirá en él, sin duda, una notable satisfacción de la inteligencia, pero lo más probable es que externamente no demuestre otra emoción que una leve sonrisa complacida.» (p. 439). Aquest somriure –la veritable reacció que Ramon Esquerra associa amb el veritable humor– es veu condicionat. Ballart parla de com el pas dels segles afecta el concepte *humor*, que ha passat del significat originalment mèdic –tal com assenyala Esquerra–, i una etapa on el terme és intercanviable amb el d'*ironia*, a fer-lo coincidir amb el riure i la comicitat, a partir dels quals «hasta al más vulgar de los caricatos se le llama humorista sin reparo alguno». I és que, tot i la imprecisió d'un criteri tan poc fiable com el del gust, «la intuición nos dice que la ironía tiene mucha más relación con este fino humorismo que no con la sal gorda del chiste zafio» (p. 441). Pere Ballart també dedica un capítol a la definició «taxonòmica» de la ironia (p. 293-444).

Auques i ventalls (1914)–, al costat del conjunt de revistes satíriques que des del tombant de segle van proliferar arreu.⁶⁰⁹

Per Esquerra, no tot es pot identificar amb l'humorisme. Per això usa la paraula amb cautela i precisant en cada cas el tipus d'humor que domina en l'obra d'un escriptor, que normalment és anglosaxó. Així, parla amb admiració de «l'humorisme una mica àcid» de Louis Bromfield o de Richard Hughes;⁶¹⁰ «el pensament humorístic i pessimista» d'Aldous Huxley;⁶¹¹ l'humorisme «xocant» de G.B. Shaw;⁶¹² el «sarcasme» de William Faulkner; els «contistes humoristes» T.F. Pows, P.S. Wodehouse i William March; la «impressió fresca i una mica irònica dels americans contemporanis» que ofereix Sinclair Lewis en les seves primeres novel·les;⁶¹³ l'«humorisme que diverteix» de Louis Golding i l'«humorisme netament britànic» de Hugh Broke;⁶¹⁴ el «caràcter essencialment satíric» amb «tendència a la ironia» de les novel·letes de Richard Aldington;⁶¹⁵ el «punt de vista alhora minuciós i irònic» d'Evelyn Waugh;⁶¹⁶ aquell «si és no és humorístic» de les visions de J.B. Priestley;⁶¹⁷ els personatges de «grans proporcions còmiques» d'Osbert Sitwell,⁶¹⁸ o l'«especial sensibilitat per a percebre el ridícul de les coses i situacions humanes» d'Eric Linklater.⁶¹⁹

A més de remarcar la ironia i la visió del ridícul que ofereix un anglès no contemporani com Shakespeare, i fins i tot «aquella punta d'*humour* tan característic» del sant londinenc Thomas Moore,⁶²⁰ també es va fixar en d'altres autors d'expressió no

⁶⁰⁹ Per a una informació completa, vegeu CASACUBERTA, Margarida: «El mite de l'humor russinyolià», dins CASACUBERTA, Mita; GUSTÀ, Marina (ed.): *De Rusiñol a Monzó: Humor i literatura*. Barcelona: PAM, 1996, p. 29-48, i AULET, Jaume: «Josep Carner, entre la facècia i la ironia», dins *Ibid.*, p. 49-66. Cal esmentar també els matisos de Francesc Pujols i d'Àngel Ferran (aferrats a l'anècdota real o a la *boutade*), els contes de Ramon Raventós i de Joaquim Verdaguer i els versos de Josep M. de Sagarra o de Pere Quart (*Bestiari*). Els conreadors de l'humorisme gràfic i de la caricatura –Tomàs Padró, Gaietà Cornet, Joan G. Junceda, Antoni Lara, Francesc Galvan, Pertegàs, Apa, Ricard Opisso, Xavier Nogués, Valentí Castanys, Picarol, etc.– s'havien expressat en revistes del gènere, com *Un Tros de Paper*, *La Campana de Gràcia*, *L'Esquella de la Torratxa*, *Cu-Cut!*, *Papitu*, *Xut!* i *El Be Negre*, al Principat. També van ser importants les revistes humorístiques –o no, segons la definició d'Esquerra– *El Sueco*, *El Mole*, *El Saltamartí*, *La Traca*, etc., al País Valencià, i *L'Ignorància* a Mallorca. Aquesta tradició gràfica arribaria modernament fins als dibuixants Cesc o Jaume Perich, entre d'altres.

⁶¹⁰ «*Here Today and Gone Tomorrow*, per Louis Bromfield», *La Publicitat*, 2-III-1935, p.4.

⁶¹¹ «*Two or three graces*», *La Publicitat*, 29-I-1935, p. 4.

⁶¹² «Noves de Bernard Shaw», *Mirador*, 24-X-1935, p. 5.

⁶¹³ «Dones, idees i presons», *La Veu del Vespre*, 9-VI-1933, p. 12.

⁶¹⁴ «Cinc novel·les angleses», *El Matí*, 4-III-1936, p. 7.

⁶¹⁵ «Richard Aldington», *La Publicitat*, 26-X-1935, p. 2.

⁶¹⁶ «*A Handful of Dust*, per E. Waugh», *La Publicitat*, 30-X-1935, p. 2.

⁶¹⁷ «*English Journey*, per J.B. Priestley», *La Publicitat*, 1-XI-1935, p. 2.

⁶¹⁸ «*Miracle on Sinai*, per Osbert Sitwell», *Mirador*, 29-XI-1934, p. 2.

⁶¹⁹ «Una novel·la picaresca contemporània», *El Matí*, 23-V-1934, p. 9.

⁶²⁰ «Sant Thomas More, humanista», *El Matí*, 19-IX-1935, p. 6. [signat E. Clivillés]. De Thomas More, Esquerra n'admira fins i tot la manera com va morir –acusat d'altra traïció–, «sin duda alguna, la más elegante y serena que registra la historia de los mártires de la libertad de conciencia», on tampoc no hi va

anglesa com Noël Vindry, pel «sentit tot personal de l'humor»;⁶²¹ Suzanne Lévy, per un humorisme «de vegades un xic rebelesià»⁶²² però poètic, i Mikhaïl Zòixenko, «un humorista no massa profund, però divertit a estones».⁶²³ Finalment, pel que fa a la literatura catalana, Esquerra detecta aquesta característica de manera evident en els dos escriptors catalans que precisament més va admirar: Josep Pla i Francesc Trabal. Mentre el primer és característic per aplicar «un humorisme una mica gras, però extraordinàriament acolorit i vivent»,⁶²⁴ el segon ho és per «la mena d'humorisme» que l'acosta a Jean Giraudoux i, en general, a les terres humides i civilitzades.⁶²⁵

mancar l'humorisme. Tal com el crític explica al pròleg de la seva traducció d'*Utopía*, a les respostes estoiques que el gran humanista donava als jutges s'hi afegeix el comentari en saber que, en comptes de ser penjat, esventrat i desquarterat, Enric VIII li havia atorgat la gràcia de ser només decapitat a Tower Hill: «More comentó sencillamente al saberlo: “¡Dios guarde a mis amigos del perdón del Rey!” [...] Rogó al verdugo que hiciera bien su oficio. “¡Va en ello tu honor!” y se apartó la barba del tajo diciendo que no debía ser cortada “pues no había cometido traición alguna”.» («Prólogo», dins MORE, Thomas: *Utopía (el Estado perfecto)* [traducció, pròleg i notes de Ramon Esquerra]. Barcelona: Apolo, 1937, p. 21.)

⁶²¹ «Les novel·les detectivesques d'Agatha Christie», *El Matí*, 7-IX-1935, p. 7.

⁶²² «Contistes francesos», *El Matí*, 24-I-1934, p. 9.

⁶²³ «Mikhaïl Zòixenko, humorista soviètic», *El Matí*, 15-VII-1936, p. 7.

⁶²⁴ «Madrid, un llibre de J. Pla», *El Matí*, 1-X-1933, p. 11.

⁶²⁵ «Una gran novel·la catalana», *La Veu de Catalunya*, 1-V-1936, p. 8. Com s'ha dir anteriorment, Esquerra considera Jean Giraudoux un escriptor «cent per cent intel·lectual» i de gran intel·ligència, característiques que fan que el seu humorisme no provoqui sinó el *somriure* («Sobre Jean Giraudoux», *La Veu de Catalunya*, 6-X-1933, p. 6.).

2. «QUÈ COSA ÉS UNA NOVEL·LA»

2.1. HIBRIDISME GENÈRIC

2.1.1. De l'epopeia al lirisme

El 1938 Esquerra deixava una definició clàssica i enciclopèdica del concepte *novel·la* al seu *Vocabulario literario*:

Obra literaria, escrita generalmente en prosa, en que se narra una acción en todo o en parte fingida, y que se propone divertir a los lectores por medio de la descripción o pintura de sucesos o lances interesantes, de caracteres, de pasiones o de costumbres.

La Edad Media conoció novelas en verso, pero pronto fue la prosa el medio más típico de expresión del género que, progresivamente, ha desterrado a los demás en la atención de la mayoría del público.⁶²⁶

Prenent com a font les enciclopèdies Espasa, Britannica, Italiana i Larousse, Esquerra oferia, doncs, una definició tradicional del gènere que en la darrera afirmació, tanmateix, conté una de les idees més modernes i debatudes al llarg de la seva activitat crítica. Tot seguit anotava els tretze tipus de gèneres o subgèneres novel·lístics, com la novel·la picaresca, de costums, pastoril, epistolar, rústica, sentimental o exemplar. Atent a l'evolució i les novetats novel·lístiques, al costat d'aquestes també n'apuntava algunes de caràcter marcadament contemporani, com les novel·les d'aventures, detectivesca, històrica, negra, social i psicològica. I és que al llarg dels anys Esquerra va intentar definir la naturalesa i els gèneres de la novel·la del seu temps. L'abril de 1933 feia dues grans distincions:

Hi ha una perfecta divisió, tàcitament acceptada per tothom, entre les novel·les d'acció pura –aventures, detectivesca– i les d'arrel poètico-psicològica, que amb tant d'encert han cultivat certs autors anglesos.⁶²⁷

Al cap d'un any defensava la tesi que la novel·la d'aleshores havia arribat a una total confusió de gèneres:

⁶²⁶ «Novela», dins *Vocabulario literario*, *op. cit.*, p. 214.

⁶²⁷ «Retorn al conceptisme», *El Matí*, 16-IV-1933, p. 9.

La novel·la d'aventures es barreja amb la psicològica del més pur estil dostoievskià, en les obres de Josep Conrad. La *Detective-story* apareix barrejada amb la truculència del fulletó i el desguitarrament psicològic d'un Joyce, en les novel·les de William Faulkner.⁶²⁸

I va fer esment de la introducció del lirisme en la novel·la moderna i la barreja de la novel·la i l'assaig en Aldous Huxley. També, centrat en el predomini arreu d'Europa de la novel·la psicològica, assegurava que avui dia hi ha tota una sèrie de novel·les escrites *sota el signe de James Joyce* i una altra derivada directament de Marcel Proust:

Ulysses, de James Joyce, ha estat, juntament amb els llibres de Proust, l'obra que més ha influït en la novel·la actual. Hi ha tota una sèrie de novel·les escrites *sota el signe de James Joyce*, com n'hi ha una altra que deriva directament de Proust. El que això hagi estat un bé o un mal per a la novel·la del nostre temps, d'ací uns quants anys es podrà jutjar exactament.

Tot i advertir certa reacció contra aquesta hegemonia introspectiva i l'aparició de novel·les «on passen coses», encara hi havia novel·les d'aquella modalitat, i va posar com un bon exemple del fet el poeta americà Conrad Aiken i la «novel·la poètica» *Great Circle*, que ofereix un lèxic brillant i monòleg interior amb «associacions d'idees» i «canvis rapidíssims de pla», «extremadament interessant», com a l'*Ulisses* de Joyce.⁶²⁹ L'apunt d'Esquerra sobre les novel·les que continguin acció, l'«acció pura» del gènere d'aventures i detectivesc de què parlava l'abril de 1933, respon a la idea que considera l'origen de la novel·la com la narració de fets, tot i que la seva evolució anirà variant-ne la naturalesa. Pel mateix temps, a l'enquesta de *Clarisme: Periòdic de Joventut, Art i Literatura* de mitjan 1934 sobre «Què enteneu que és o ha d'ésser una novel·la?», Esquerra confessava que és ben difícil definir-la i, senzillament, no ho va fer adduint manca de temps per respondre:

El tema a què la pregunta es refereix escau més a l'assaig en forma de volum que no pas a l'enquesta. Respecte a què cosa sigui una novel·la, és ja ben difícil de respondre-hi concretament. El gènere oscil·la entre *Alice in Wonderland*, *Don Quijote*

⁶²⁸ «Interferències novel·lístiques», *El Matí*, 19-VI-1934, p. 9.

⁶²⁹ «Descendència de James Joyce», *El Matí*, 19-VI-1934, p. 9.

de la Mancha, *Abandonada en su noche de bodas* i *Ulysses*. Els diccionaris enciclopèdics són els únics que s'han atrevit a definir en aquesta qüestió.

Quant al que ha d'ésser una novel·la entenc que és una cosa tan subjectiva que impossibilita una resposta, sense una temporada de meditacions i d'estudis preliminars sobre el tema, i per ara no tinc temps a dedicar-hi.⁶³⁰

Malgrat la migradesa de la resposta, els quatre títols que esmenta per demostrar l'oscil·lació de la novel·la reforcen la seva idea d'un gènere literari que ho pot incloure (gairebé) tot. Suggestir que el *Quixot* de Cervantes comparteix espai genèric amb la fulletonesca *¡Abandonada... en su noche de bodas!* (1921), del sentimentalista *industrial* Marcel Priollet –publicada en trenta fascicles i on no manca una terrible escena de cementiri–, és tant com dir que des de la seva creació el gènere ha anat incloent i fent proliferar al llarg del temps obres de qualitat ben diversa i d'aspecte diametralment dispar, des de *Les Aventures d'Àlicia al país de les meravelles* a l'*Ulisses* joycià. És una resposta, d'altra banda, que sembla remetre a la definició ràpida i despreocupada amb la qual E.M. Forster havia completat la d'Abel Chevalley:

Perhaps we ought to define what a novel is before starting. This will not take a second. M. Abel Chevalley has, in his brilliant manual, provided a definition, and if a French critic cannot define the English novel who can? It is, he says 'a fiction in prose of a certain extent' (*une fiction en prose d'une certaine étendue*). That is quite good enough for us, and we may perhaps go so far as to add that the extent should not be less than 50,000 words. Any fictitious prose work over 50,000 words will be a novel for the purposes of these lectures, and if this seems to you unphilosophic will you think of an alternative definition, which will include *The Pilgrim's Progress*, *Marius the Epicurean*, *The Adventures of a Younger Son*, *The Magic Flute*, *A Journal of the Plague Year*, *Zuleika Dobson*, *Rasselas*, *Ulysses* and *Green Mansions*, or else will give reasons for their exclusion?⁶³¹

Ramon Esquerra, coneixedor de l'obra d'E.M. Forster, de qui aleshores ja havia ressenyat la novel·la *Passage to India*,⁶³² devia tenir en ment el cicle de conferències dictades per l'escriptor londinenc sota els auspicis del Trinity College de Cambridge

⁶³⁰ [s.s.], «Les enquestes de *Clarisme*», *Clarisme*, núm. 31, 19-V-1934, p. 2.

⁶³¹ FORSTER, E.M. (1927): *Aspects of the novel*. Londres: Penguin Books, 1978, p.25. El manual d'Abel Chevalley al qual fa referència Forster és *Le Roman Anglais de Notre Temps* (1921).

⁶³² «*Passage to India*. Una gran novel·la», *El Matí*, 9-V-1934, p. 9.

durant la primavera de 1927. De fet, més enllà de l'extensió que ha de tenir una novel·la, la idea és la mateixa. A més de la coincidència amb l'*Ulysses* de James Joyce, incloure –o no excloure– una novel·la al·legòrica de 1678 com *The Pilgrim's Progress*, de John Bunyan, amb una de temàtica amorosa de 1904 com *Green Mansions: A Romance of the Tropical Forest*, de William Henry Hudson –a més d'esmentar una obra de tall filosòfic com *Marius the Epicurean* (1885), de Walter Pater, una altra d'autobiogràfica com *The Adventures of a Younger Son* (1831), d'Edward John Trelawny, així com la satírica *Zuleika Dobson* (1911), de Max Beerbohm, o una obra d'ambigüitat genèrica com *The History of Rasselas, Prince of Abyssinia* (1759), de Samuel Johnson– suggereix la mateixa impossibilitat de definir el gènere novel·lístic de manera total i acotada. Tal com afirma Forster: «All we can say of it is that is bounded by two chains of mountains neither of which rises very abruptly –the opposing ranges of Poetry and of History– and bounded on the third side by a sea –a sea that we shall encounter when we come to *Moby Dick*.»⁶³³

La consciència d'heterogeneïtat d'aquest gènere feia temps que era present en el pensament crític de diversos autors i, un any després de les consideracions d'E.M. Forster, Josep M. López-Picó, davant la pregunta de Carles Soldevila sobre quins títols triarien de la literatura catalana, responia el següent: «¡Si la realitat fos tan clara com la llista que tinc a cap de ploma! Lligaríeu vós el concepte modern de la novel·la amb les històries d'altre temps, cares als compiladors de la renaixença del dinovè i amb el *Curial* o amb el *Tirant*? El saborós Boccacci nostrat hi seria?»⁶³⁴ L'apunt no és gratuït. Per bé que López-Picó parteix de la demanda d'un llistat de novel·listes catalans, no deixa de reflexionar també sobre l'oscil·lació del gènere entre els temps medievals i els moderns. I a l'enquesta de *Clarisme*, on apareix com un dels primers a ser preguntat, respon amb uns termes similars:

Hi ha models per a tota mena de respostes a la vostra informació. Els gusts personals més divergents i el joc intel·lectual més exigent tenen a l'abast una dotzena llarga de noms i d'obres exemplars... De Cervantes a Dostoievski, de Defoe a Dickens; de Meredith i Hardy a Gide; de Joyce a Moravia; de l'*Adolf* i el *Julià Sorel* a *Madame Bovary* i a *Dominique*; de l'èpica de multituds d'Hugo i Zola a l'intent de la unitat d'estaments centrant una figura o un fet (Tolstoi, Romain Rolland, Raymond, Proust);

⁶³³ FORSTER, E.M.: *Aspects of the novel*, op. cit., p. 25.

⁶³⁴ SOLDEVILA, Carles: *Què cal llegir?* Barcelona: Catalonia, 1928, p. 144.

de la fluent renovació social vinculada a una família (Thomas Mann i Galsworthy) a la coordinació de personatges, ambients i fets diversos que ambiciona Jules Romains; de la història a l'aventura; de la fantasia a la biografia... primer ens prendria la fatiga que no hauríem triat.⁶³⁵

De fet, a la mateixa pregunta de *Clarisme* hi havien respost, entre el 7 d'abril i el 19 de maig de 1934, «els nostres autors més prestigiosos», un total de trenta-dos autors i autores, l'últim enquestat dels quals va ser Ramon Esquerra.⁶³⁶ Un d'ells és Francesc Trabal, que evadint-se de la resposta d'una manera molt més directa ho va despatxar amb un sintètic «No ho sé».⁶³⁷ Un altre és Carles Sindreu, que davant l'ambició de la pregunta també va optar per respondre amb la següent ironia: «No ha d'ésser una novel·la; tampoc una novil·la; però molt menys una novel·la, i per res del món una novul·la.»⁶³⁸

Darrere la pregunta s'hi amagava Mercè Rodoreda, interessada com ningú per desvetllar els mecanismes de la creació novel·lística. Segons Neus Real, «el clar interès pels processos de composició i d'escriptura que, al costat de la seva evidència en les preguntes adreçades als escriptors amb qui conversa, fa pensar que la mà de Rodoreda havia de ser al darrere, també, del plantejament de l'enquesta “Què enteneu que és o ha d'ésser una novel·la?”», amb una justificació obertament definida: “Per tal que serveixi d'orientació als claristes que hagin pensat d'escriure mai cap novel·la, hem fet, als nostres autors més prestigiosos, la següent consulta”.⁶³⁹ Després, *Clarisme* encetaria el 2 de juny de 1934 una altra enquesta sobre «què creieu que són, poden ésser o han d'ésser els trets característics de la poesia catalana?», però en aquesta ocasió Ramon

⁶³⁵ I, tal com s'encarrega Esquerra d'anar-nos-ho recordant, afegeix: «La novel·la anglesa és la que més ens satisfà. Segurament, la finor sensible de Gerard de Nerval anticipà una justificació d'aquest parer en dir: “Sortosos els anglesos que poden llegir i escriure capítols d'observació deslligats de tota invenció novel·lesca... i tenen raó. Quina novel·la podrà donar-nos la sensació exacta de les combinacions capricioses de la vida?”» ([s.s.]: «Les enquestes de *Clarisme*: [...] Què enteneu que és o ha d'ésser una novel·la?», *Clarisme*, núm. 25, 7-IV-1934, p. 4.).

⁶³⁶ Els altres enquestats van ser, per ordre cronològic, C.A. Jordana, Carles Soldevila, Rosa M. Arquimbau, Apel·les Mestres, Francesc Pujols, Josep M. López-Picó, Domènec Guansé, Carle Sindreu, Agustí Esclasans, Joaquim Ruyra, Domènec de Bellmunt, Ferenc Oliver Brachfeld, Prudenci Bertrana, Tomàs Roig i Llop, Octavi Saltor, Sebastià Sánchez-Juan, M. Teresa Vernet, Aurora Bertrana, Josep M. Francès, Josep M. Folch i Torres, Cecili Gasòliba, Carles Salvador, Francesc Trabal, Joan Duch i Agulló, Josep Navarro Costabella, Joan Oller i Rabassa, Rafel Tasis i Marca, Lluís Capdevila, Maurici Serrahima, Josep Roig i Raventós i Joan Sallarés.

⁶³⁷ [s.s.]: «Les enquestes de *Clarisme*: [...] Què enteneu que és o ha d'ésser una novel·la?», *Clarisme*, núm. 29, 5-V-1934, p. 2.

⁶³⁸ [s.s.]: «Les enquestes de *Clarisme*: [...] Què enteneu que és o ha d'ésser una novel·la?», *Clarisme*, núm. 25, 7-IV-1934, p. 4.

⁶³⁹ REAL, Neus: *Mercè Rodoreda: L'obra de preguerra*. Barcelona: PAM, 2005, p. 178. Real també assenyala que tant els noms dels enquestats com l'ordenació tornen a ser significatius.

Esquerra no va repetir com a enquestat, atesa la poca atenció que havia atorgat al gènere poètic en detriment del novel·lístic.⁶⁴⁰

Ja el 1936 obria *Lectures europees* amb l'article «De l'epopeia al lirisme», extret d'un text que ja havia publicat a *Mirador* a finals de 1933 sota el mateix títol, que respon a la intenció de dibuixar l'evolució de la novel·la, des de l'Europa del Renaixement fins als anys trenta, i el concepte que representa.⁶⁴¹ Tanmateix, més que definir-ne la naturalesa –que és tant com acotar les seves possibilitats–, n'explicava l'evolució i en què s'havia convertit. De manera similar a l'enquesta de *Clarisme*, Esquerra tornava a suggerir que com a gènere al llarg del temps «s'apleguen coses tan diferents com *Gargantua*, *La Princesse de Clèves*, *Ulysses* i les obres d'Edgar Wallace.» De seguida, però, continuava –aquí sí que tenia l'espai necessari per expressar-se més llargament– i recollia algunes de les consideracions que havia anat fent a la premsa. Sostenia que les novel·les citades, tot i ser de tipus diferents,

no són sinó espècies i famílies d'un sol gènere narratiu, que més complex i universal que tots els altres gèneres literaris, aspira a reunir tot el que ha estat patrimoni d'aquests en temps anteriors.

Aquesta visió de la novel·la com a gènere aglutinador, ja era vist per Carles Soldevila com una mena de calaix de sastre en opinar que «no ha estat mai un gènere ben definit com l'epopeia, la lírica o la tragèdia» sinó que «ha estat, i resta, un gènere-magatzem, un gènere-basar on caben moltes coses i molt contradictòries».⁶⁴² Però és justament el caràcter de «magatzem» i de «basar» allò que, al llarg del temps i les modes, hauria anat definint i transformant la novel·la fins arribar al gènere tal com el coneixem avui. Tal com afirma Esquerra, des de principis del segle XIX la novel·la hauria anat envaint els camps dels altres gèneres literaris, els hauria desposseït d'allò que els havia estat exclusiu i, a la vegada que conqueria el públic, hauria assolit la categoria de gènere propi. D'aquesta manera, «arraconava els competidors més temibles: la lírica i el teatre.» Per Esquerra, un dels grans canvis en l'evolució de la novel·la es va produir durant el segle XVIII, quan en fer-se satírica i sentimental «es fa

⁶⁴⁰ En aquest cas, els enquestats van ser Octavi Saltor, Josep M. López-Picó, Agustí Escclasans, Carles Soldevila, S. Perarnau, Plàcid Vidal, Iu Pons, Carles Salvador, Josep M. Soler Janer, Alfons Maseras, Joan Sallarès i Oleguer Muller.

⁶⁴¹ «De l'epopeia al lirisme», *Mirador*, 26-X-1933, p. 6.

⁶⁴² [s.s.]: «Les enquestes de *Clarisme*: [...] Què enteneu que és o ha d'ésser una novel·la?», *Clarisme*, núm. 25, 7-IV-1934, p. 4.

europaea». A partir d'aquí la novel·la comença a interessar a més gent i esclata de manera triomfal en la centúria següent. Abans,

la novel·la no és sinó una prosificació popularitzant de la poesia èpica, rebaixament de l'epopeia i alhora una ampliació del conte, i així, entre *Orlando Furioso* i *Don Florisel de Niquea* o *Tirant lo Blanc*, no hi ha més diferència que la que imposa la qualitat literària de cada una d'aquestes obres.

Com que es tracta essencialment d'una narració, en aquestes novel·les «l'acció és el tot». Una característica originària –la narració d'una acció que pretén divertir el lector– per la qual Esquerra optarà al *Vocabulario literario* en la seva definició del gènere. Els personatges, amb converses reproduïdes extensament, els coneixem «gairebé exclusivament pel que l'autor ens diu» i, llevat d'alguna excepció com el *Quixot*, «obeeixen l'imperatiu que suposa la voluntat del seu autor.» El crític assegurava que la *roman psychologique* neix amb *La Princesse de Clèves*, un dels primers assaigs que exposa aventures espirituals, que «no és més que l'anovel·lament d'un fragment de qualsevol moralista del temps», però que «ens ensenyen ja una part del seu mecanisme intern». Així, la novel·la psicològica, sota el signe de La Rochefoucauld i Racine, serà una visió fragmentària dels personatges, on el novel·lista n'escull l'angle i el tema.

Malgrat aquest aprofundiment en la psicologia individual, Esquerra culpa Rousseau i Voltaire del retard en l'evolució dels personatges literaris, ja que la seva filosofia provoca un retorn a la narració, i no serà fins al romanticisme quan, tot i les exageracions dels romàntics, hi torna a haver «l'interès per l'*homo fictus* en ell mateix» –usant la cèlebre denominació del novel·lista i crític E.M. Forster en el seu assaig *Aspects of the novel* (1927) per diferenciar-lo amb l'«*homo sapiens*», que alhora parteix de la distinció entre *histoire* i *roman* que Émile-Auguste Chartier, conegut com Alain, desenvolupa a *Système des Beaux Arts* (1926)–. Segons el crític barceloní, fins a l'aparició de Dostoievski, Stendhal fou qui millor va comprendre la necessitat d'*exposar* les seves criatures, tot i que la psicologia del novel·lista francès resulti «una mica innocent» per la diferència de to entre la seva obra i el concepte actual de la novel·la. Malgrat aquest decalatge que Esquerra detecta en la novel·la francesa decimonònica, «la *Comèdia humana* s'aguanta prou, tot i trobar els seus personatges

una mica massa tous i mancats d'una armadura interna prou visible.»⁶⁴³ És a partir de Dostoievski, doncs, que la novel·la canvia totalment d'aspecte i els personatges, que abans eren d'una peça, «mostren ara unes profunditats en la seva estructura espiritual veritablement insospitades, i a més del que us en diu l'autor, hi ha un fons de coses indefinibles i inexplorades que no s'arriben a conèixer». Tot seguit, afirmava Esquerra, Proust entra en escena i dóna forma a aquesta nova novel·la dostoievskiana en introduir el lirisme. Val a dir que amb aquest article de *Mirador* inclòs a *Lectures europees*, tot i que el 1929 ja n'havia fet esment a *Criterion*, Esquerra es converteix en un dels primers catalans a parlar de Proust de manera crítica.⁶⁴⁴ Segons el crític, la presència de Proust desencadenaria una nova hibridació, ja que amb ell poesia i novel·la es barregen de manera decisiva fins arribar a les propostes de Virginia Woolf i Jean Giraudoux:

Amb Proust entra, alhora que aquest esperit totalitari, un altre element decisiu per a la sort de la novel·la contemporània: el lirisme. Poesia i novel·la es barregen d'una manera decisiva. Necessàriament, en entrar dins dels personatges d'una manera que aspira a ésser completa, cal fer un lloc a l'element més personal i poètic de l'objecte novel·lat, i aquest, en contacte amb la peculiar capacitat emotiva del novel·lista, ens dóna com a resultat el tipus de novel·la d'una Virginia Woolf, d'un Jean Giraudoux, novel·la on l'acció s'ha diluït sota el diluvi de sentiments i d'intuïcions vagues i confuses dels personatges, i de la comunió d'aquests amb tots els éssers del món, inerts o vivents. I així Virginia Woolf dirà en un dels seus darrers escrits, la *Lletra a un poeta jove*, que està «bojament gelosa dels poetes».⁶⁴⁵

⁶⁴³ A *Vocabulario literario*, Esquerra assenyala la *Comédie Humaine* de Balzac com el millor exemple de la «novel·la de costums». Al seu parer, aquest gènere, molt popular al segle XIX, descriu els fets de la vida privada, els costums característics de cada poble, per la qual cosa es demana un coneixement perfecte de la societat i de l'esperit que es vol retratar (*Vocabulario literario, op. cit.*, p. 214.).

⁶⁴⁴ Vicent Alonso afirma que la recepció de Proust a Catalunya no va suposar l'aparició d'un gran volum de textos crítics, i els que va provocar es van limitar més aviat a plantejar problemes més o menys tractats ja per la mateixa crítica francesa; per això parla «d'una mena d'apèndix de la mateixa recepció francesa» quant a Proust, tot i tenir en compte que Proust fos llegit en francès per un grup reduït de lectors d'aleshores (ALONSO, Vicent: «Gaziel i Proust», dins BENOIT, Claude; CARBÓ, Ferran; JIMÉNEZ, Dolors; SIMBOR, Vicent (curs.): *Les literatures catalana i francesa al llarg del segle XX. Primer Congrés Internacional de Literatura Comparada, València 15-18 abril 1997*. Barcelona: PAM, 1997, p. 9-27 (p. 26-27).). D'altra banda, val a dir que la primera traducció de Proust al català és als anys trenta, quan el 1932 Jaume Bofill i Ferro tradueix *Un amor de Swan*, i que més tard Maurici Serrahima publicaria el seu llibre *Marcel Proust* (1971), amb pròleg de Joaquim Molas.

⁶⁴⁵ *Lectures europees*. Barcelona: Publicacions de La Revista, 1936, p. 7-11. A l'Institut-Escola, Maria Aurèlia Capmany devia haver sentit unes paraules com aquestes en la classe en què Esquerra, potser amb un llibre de Joyce a les mans i passejant per l'aula, explicava «què havia passat en l'art de narrar des del temps dels nostres avis» (CAPMANY, Maria Aurèlia: «Uns ulls afortunats», *op. cit.*).

Així, sostenia Esquerra, el cicle de la novel·la arribava al punt de màxim d'allunyament del seu origen, que no era sinó la crònica, la narració escrita i l'epopeia prosificada. El crític acabava el seu petit assaig amb la constatació que entre la poesia lírica i la novel·la hi ha només la petita diferència d'una major extensió material i de l'ús de la prosa en la segona, fet que actualment no pot servir per distingir-les perquè el vers ha desaparegut pràcticament del gènere poètic. Val a dir que, a *Iniciación a la literatura*, Esquerra tampoc no veia clara la distinció genèrica entre les obres en vers i les obres en prosa anteriors al segle XX, i va posar com a exemple la novel·la *pastoril* i el drama romàntic, en què el vers i la prosa s'alternen.⁶⁴⁶ En aquesta línia, seguint R.B. Kershner i com a nota al marge, el culte de Gustave Flaubert pel *mot juste*, la paraula exacte i precisa que tot escriptor s'ha d'esforçar per trobar, és un concepte que arriba als novel·listes moderns i fa que la novel·la rivalitzi eventualment amb la poesia,⁶⁴⁷ tal com el 1936 Esquerra s'encarregaria de recordar. En definitiva, la novel·la és pel crític l'espai on s'aglutinen velles i noves propostes, un gènere híbrid susceptible d'encabir-ne o abastar-ne d'altres que, d'aquesta manera, i tal com havia deixat escrit l'abril de 1933 a *El Matí*, s'erigeix com «el gènere típic del nostre temps», mentre que la poesia representa ja el gènere, usant l'expressió stendhaliana, dels *happy few*:

[E]l públic va renunciant progressivament al vers i s'acostuma a la prosa i esdevé la novel·la el gènere típic del nostre temps, gènere que arriba a absorbir, gairebé per complet la poesia. S'ha arribat a un punt en què la poesia lírica i la novel·la es confonen. El vers s'ha liquidat definitivament: ha esdevingut patrimoni dels *happy few*.⁶⁴⁸

En certa manera, aquesta idea d'absorció d'un gènere literari per part d'un altre connecta amb la teoria historicogenètica que Ferdinand Brunetière havia aplicat a l'estudi dels gèneres literaris, a l'obra *L'Évolution des genres dans l'histoire de la littérature* (1890). D'acord amb les teories evolutives de Darwin, el comparatista francès afirmava que els gèneres no només neixen, evolucionen i moren, sinó que també competeixen entre ells. Així, si bé l'instint de supervivència fa que certes espècies biològiques s'enfrontin i que la vençuda desaparegui, alguns gèneres literaris també

⁶⁴⁶ *Iniciación a la literatura, I, op. cit.*, p. 13.

⁶⁴⁷ KERSHNER, R.B.: *The Twentieth-Century Novel: An introduction*. Nova York / Boston: Bedford Books, 1997, p. 13.

⁶⁴⁸ «Un estudi de G. Díaz-Plaja», *El Matí*, 20-IV-1933, p. 9.

entren en conflicte i poden morir dominats per altres. Segons el crític català, això podria esdevenir a la poesia amb la seva relació amb la novel·la en afirmar que aquesta «arriba a absorbir, gairebé per complet la poesia».⁶⁴⁹

Per això Esquerra només va dedicar poc més d'una dotzena de ressenyes al gènere poètic. Curiosament, una d'elles ben aviat, com ja hem vist, sobre la reimpressió el 1928 d'*Els fruits saborosos*, de Josep Carner. D'altra banda, al *Vocabulario literario* defineix «poesia» com a «expresión artística de la belleza por medio de la palabra sujeta a la medida y cadencia, de que resulta el verso», tot i assenyalar que a vegades es pot escriure en prosa. A diferència de la definició donada a l'entrada «novel·la», en què dedica dues pàgines senceres a definir i subdividir els tipus de novel·la tant actual com històrica, aquí descriu només dos subgèneres poètics que, a més, no són contemporanis: la «poesia de la nit» dels preromàntics i romàntics, i la «poesia gnòmica» dels grecs del segle XI abans de Crist.⁶⁵⁰

A més, si considerem l'interès d'Esquerra per la difusió recíproca de les diverses literatures nacionals, en general el vers no contindria la universalitat de la prosa ja que, en ser traduït, perd bona part de la seva essència. És a dir, tal com assegurarà René Étiemble el 1964, en una de les seves objeccions a la *Weltliteratur* de Goethe, «para que la poesía sea un bien común de la humanidad entera, es necesario no considerar más que la sensibilidad poética, distribuida en efecto equitativamente en la especie. En cuanto al poema, no pertenece más que a aquellos que saben y saborean perfectamente la lengua en la cual se escribió. El arte del lenguaje universal es la prosa menos poética.»⁶⁵¹ Aquest llenguatge és encara més universal si l'obra literària aguanta el pas del temps i atrau el públic modern. Per això, si bé és cert que Esquerra va escriure una trentena d'articles sobre teatre, la majoria d'ells tracten de William Shakespeare, especialment per la contemporaneïtat de temes i personatges, i, secundàriament, de Bernard Shaw, Jean Giraudoux i Eugene O'Neil, sobretot per la modernitat que aportaven a la literatura en general. Així, doncs, el gust per la contemporaneïtat s'amplia quan una obra ja clàssica, encara que no pertanyi al gènere novel·líctic, pot ser llegida avui per al públic d'avui.

⁶⁴⁹ «Un estudi de G. Díaz-Plaja», *El Matí*, 20-IV-1933, p. 9.

⁶⁵⁰ «Poesía», dins *Vocabulario literario*, *op. cit.*, p. 243. Esquerra defineix «poema» com «Obra en verso, o perteneciente por su género, aunque esté escrita en prosa, a la esfera de la poesía», i el subdivideix en poemes en «prosa», «cíclics», «filosòfics», «historico-còmics», «legendaris» i «representables» (per l'abundància de diàleg). En aquest cas també dominen els subgèneres històrics que ja no es coneixen.

⁶⁵¹ ÉTIEMBLE, René (1964): «¿Debe revisarse la noción de *Weltliteratur*?», dins *Ensayos de literatura (verdaderamente) general* [traducció de Roberto Yahni]. Madrid: Taurus, 1977, p. 12.

De tota manera, a *Lectures europees* mostra un clar decantament cap a la novel·la, i el conjunt de reflexions que suposa és reflex del clima literari i intel·lectual dels anys d'entreguerres, és a dir, del fet que a mesura que el segle XX avançava, el lector guanyava més importància. En efecte, probablement també per la seva condició de no formar part clarament de cap grup rellevant, i el consegüent rebuig de l'*elitisme* que significava la poesia –almenys la dels «*happy few*», la no popular–, va ser dels crítics que més van insistir a introduir el «gros públic» al «gènere de la contemporaneïtat», perquè estava convençut que, progressivament, la novel·la s'havia anat ensenyorint del panorama literari en detriment de la poesia.

En aquest sentit, no tothom estava d'acord amb aquesta capacitat absorbent de la novel·la que arrabassa el terreny propi de la poesia –que Esquerra fa saber alhora que aprova–. Domènec Guansé no dubtava a qualificar com a «poema frustrat» tota novel·la que no es mogués entre Proust i Balzac,⁶⁵² i fins i tot un autor amb una sensibilitat crítica semblant a la d'Esquerra com Rafael Tasis anunciava que «[l]a poesia és l'enemic més perillós de la novel·la, perquè la dilueix i li fa perdre molt sovint la humanitat i l'interès».⁶⁵³ Serrahima, per la seva banda, anava més enllà i exigia una novel·la «sense frases de lluïment ni lirismes expansius», ja que al seu parer el noucentisme no només havia estat el responsable del to líric en la novel·lística catalana sinó el culpable d'haver-la deixada sense una tradició a seguir:

El noucentisme, amb el seu odi a la naturalitat, que confonia amb la vulgaritat, amb les seves aspiracions a la transcendència, al to literari, al lirisme, fou el que creà una altra mena de novel·la, mig poemàtica, que ha produït algunes brevíssimes obres, però que, un cop apagada la flamarada de l'escola, ha deixat la nostra novel·lística a les fosques, sense camí a seguir, i sense tradició aprofitable.⁶⁵⁴

Tanmateix hi ha un bon nombre d'autors que, com Carles Soldevila, es referien a l'hibridisme multidireccional del gènere novel·lístic sense veure's amb la necessitat,

⁶⁵² Guansé assegurava que «a les persones intel·ligents, no els interessen verament sinó aquelles que representen una experiència social i psicològica: entre Proust i Balzac, tota la resta entra en l'estratègia del joc d'escacs o queda, en el millor cas, en poema frustrat.» ([s.s.]: «Les enquestes de *Clarisme*: [...] Què enteneu que és o ha d'ésser una novel·la?», *Clarisme*, núm. 25, 7-IV-1934, p. 4.).

⁶⁵³ Segons Tasis, «amb bells paisatges –com, d'altra banda, segons dita de Gide, amb bons sentiments– no es farà mai una bona novel·la, com no es fa gairebé mai, usats exclusivament, s'entén, bon cinema» ([s.s.]: «Les enquestes de *Clarisme*: [...] Què enteneu que és o ha d'ésser una novel·la?», *Clarisme*, núm. 30, 12-V-1934, p. 2.).

⁶⁵⁴ SERRAHIMA, Maurici: «Novel·la normal», *El Matí*, 31-V-1931, p. 13.

com tampoc ho feia Esquerra, d'acotar-ne el radi d'acció. La resposta dels autors enquestats entre 1933 i 1934 a *Clarisme* ens en dóna proves. C.A. Jordana apareixia amb el diccionari sota el braç per tal de designar la paraula *novel·la* com «una gran varietat de gèneres en la composició narrativa» alhora que denunciava que «no està bé escurçar-ne l'abast, si abans no trobeu noms adequats per als gèneres que, després de la limitació, quedarien fora del camp de la novel·la».⁶⁵⁵ Josep M. Folch i Torres sostenia que «[v]oler donar normes, posar límits al gènere, regular-lo, és, al meu entendre, absurd», perquè «[l]a novel·la és, entre tots els gèneres literaris, aquella zona franca on pot dipositar-se lliurement tot allò que la imaginació transporta.»⁶⁵⁶ De manera similar s'expressava Josep Roig i Raventós: «La novel·la és l'eina més universal per a abocar-hi les coses més heterogènies. Si em permeteu una frase pintoresca, us diré que la novel·la és la clau anglesa de la literatura. Serveix per a tots els gèneres. Així es comprèn que hi hagi tantes classes de novel·les».⁶⁵⁷ I Joan Oller i Rabassa definia la naturalesa sense límits de la novel·la i hi trobava l'explicació de la seva crisi actual: «El camp d'acció de la novel·la és immens. No té èpoques, escoles ni tendències perquè pot abastar-ho tot», i aquest voler abastar-ho tot és potser el que ha provocat la crisi del gènere, perquè «cerca invadir nous camps i transformar-se».⁶⁵⁸

Molt més expeditiu es mostrava Manuel de Montoliu per aquestes mateixes dates, i fora de les respostes a *Clarisme*, en un article a *La Veu de Catalunya*. Amb una actitud obertament contrària al conreu de la novel·la atès el caràcter híbrid del gènere, trobem altra vegada el mot *magatzem* en sentit pejoratiu i algunes valoracions que, partint de les mateixes premisses però acabant en una avaluació negativa, tenen molt a veure amb el que havia escrit Esquerra:

I és que la novel·la en els nostres temps, com a gènere literari, és un gènere híbrid i sense raó d'existir, i podríem definir-la com el magatzem dels mals endreços [...]. Avui, la novel·la és un gènere caòtic de límits elàstics i imprecisos on cap tot allò que no té cabuda ni en la història, ni en la poesia, ni en l'assaig, ni en la biografia, ni en la ciència, ni en la bella literatura.

⁶⁵⁵ [s.s.]: «Les enquestes de *Clarisme*: [...] Què enteneu que és o ha d'ésser una novel·la?», *Clarisme*, núm. 25, 7-IV-1934, p. 4.

⁶⁵⁶ [s.s.]: «Les enquestes de *Clarisme*: [...] Què enteneu que és o ha d'ésser una novel·la?», *Clarisme*, núm. 28, 28-IV-1934, p. 2.

⁶⁵⁷ [s.s.]: «Les enquestes de *Clarisme*: [...] Què enteneu que és o ha d'ésser una novel·la?», *Clarisme*, núm. 31, 19-V-1934, p. 2.

⁶⁵⁸ [s.s.]: «Les enquestes de *Clarisme*: [...] Què enteneu que és o ha d'ésser una novel·la?», *Clarisme*, núm. 29, 5-V-1934, p. 2.

A la novel·la li ha esdevingut el que fatalment s'esdevé a tot gènere d'art després d'haver arribat al cim de la perfecció en les mans d'una sèrie de creadors genials. [...] la Novel·la en les mans genials d'un Dostoievski, darrer mestre genial de la gloriosa dinastia de novel·listes del segle XIX, ha clos l'òrbita de la seva evolució i ha fet impossible la producció de novel·les de valor clàssic i universal. La immensa majoria de "novel·listes" moderns no escriu novel·les pròpiament dites. La novel·la, com a gènere literari, és l'hereva moderna de la poesia èpica, i és fruit d'una interna i espontània evolució d'aquesta. És aquest origen el que ha donat, com a nota permanent a la novel·la, el seu caràcter essencialment narratiu i la seva tendència eminentment objectiva que conserva fidelment en les obres dels grans mestres del segle XIX, i que ara ha perdut completament en la immensa majoria de novel·les d'ara. La mateixa novel·la de Proust no és pròpiament novel·la; en tot cas seria una novel·la descriptiva i subjectiva, designació, altrament, que enclou una contradicció en els seus termes. Hi ha, doncs, un malentès en la novel·la moderna. D'ençà que la psicologia ha envaït el camp de la novel·lística i ha abocat tots els problemes del subconscient i totes les cabòries de la psicoanàlisi en la seva naturalesa, la "novel·la" s'ha convertit en un gènere híbrid i pseudocientífic amb forta tendència al subjectivisme, que ja no respon a [?] estètiques que satisfieia la novel·la antiga, i que, potser, no satisfà cap necessitat real. No és estrany, doncs, que modernament hagi sortit aquest moviment d'insatisfacció i de protesta, general en tot el món culte, davant d'un gènere que serveix per a tot menys per allò que era la finalitat essencial de la novel·la.⁶⁵⁹

Més endavant, l'octubre de 1935, Montoliu insistirà en aquest allunyament i, tot i tenir en consideració la novel·la eminentment lírica de Sebastià Juan Arbó amb *Camins de nit*, observarà la «diversitat» de la novel·la moderna com un fet que li arrabassa la categoria de gènere literari individual:

En la nostra època la novel·la ha tingut una diversitat tan gran d'aspectes i d'aplicacions que ja no constitueix pròpiament un gènere literari. La novel·la moderna, en un nombre molt gran de les seves manifestacions, s'és allunyada tan considerablement del caràcter i de la funció que tenia en els seus orígens, com a narració de fets reals o imaginaris, però sempre exteriors a la vida subjectiva, que podríem dir que usurpa moltes vegades la funció mateixa de la poesia lírica, car

⁶⁵⁹ MONTOLIU, Manuel de: «Horitzons. Sobre la novel·la», *La Veu de Catalunya*, 25-X-1933. Montoliu insistirà altre cop en el tema de la relació objectivisme-subjectivisme en què ha situat la qüestió de la delimitació del gènere a «Horitzons. Encara sobre la novel·la», *La Veu de Catalunya*, 2-XI-1933.

serveix com a camp d'expansió de les més íntimes tendències de l'esperit de l'autor.⁶⁶⁰

El «malentès» que Montoliu posava de relleu en la novel·la moderna vindria donat per la psicologia i, concretament, la psicoanàlisi, tècnica introduïda a través del conreu de la novel·la lírica, «camp d'expansió de les més íntimes tendències de l'esperit de l'autor». Si Esquerra assegurava que amb Proust la novel·la incorpora un element decisiu com és el lirisme, Montoliu considera que amb Proust i la seva barreja de descriptivisme i subjectivisme fineix –o comença a finir– el que a dreta llei és o ha de ser una novel·la.⁶⁶¹ Tant un com l'altre consideren la poesia èpica l'origen de la novel·la moderna, però mentre que Esquerra veu el lirisme de la novel·la actual com el punt màxim d'allunyament del seu origen –és a dir, la prosificació popularitzant de la poesia èpica–, Montoliu va més enllà en tractar-la de gènere híbrid i pseudocientífic que no respon a cap «necessitat real».

De tota manera, poc abans de la Guerra Civil Montoliu sembla suavitzar la seva postura i troba en la novel·la lírica i el psicologisme que vehicula un mitjà idoni per tractar segons quins temes de caràcter immoral. L'abril de 1936 escrivia en el seu «Breviari crític» un article en què distingeix tres gèneres novel·lístics moderns, classificats en dos grups: la novel·la lírica –que ell anomena «novel·la de somni o poemàtica»– i la novel·la realista o psicològica, dividida entre la «novel·la psicològica col·lectiva» –o «novel·la d'ambient»– i «novel·la psicològica individual» –o «novel·la de destí»–. Les novel·les psicològiques col·lectiva (ambient) i individual (destí) haurien tingut com a grans representants els escriptors vuitcentistes –Balzac, Scott, Tolstoi–, que segons l'acció descrita usaven una tècnica narrativa i un estil del llenguatge i de l'expressió diferent. Així, si el fil conductor era el «destí d'un personatge» s'analitzaven les motivacions morals i psicològiques del seu pensament i dels seus actes, i si es tractava d'evocar l'atmosfera social que respiraven es retardava el ritme de la narració amb llargues descripcions en què l'observació dels petits detalls contenia una significació decisiva.

Segons Montoliu, modernament la novel·la d'«ambient» (col·lectiva) havia perdut l'interès de què gaudia abans –malgrat els casos de Jules Romains i la noruega

⁶⁶⁰ MONTOLIU, Manuel de: «La novel·la, com a gènere líric», *La Veu de Catalunya*, 6-X-1935, p. 10.

⁶⁶¹ Segons Serrahima, el tipus de novel·la que se'n deriva és el «lirisme postproustià», definit com a «transformació en estil poètic de les fredes i complicades constatacions de Proust» (SERRAHIMA, Maurici: «Una novel·la ciutadana, *Rubèn*», *El Matí*, 26-I-1934.).

catòlica Sigrid Undset (1882-1949)–, i són la novel·la lírica –de somni o poemàtica, tenint com a precursor Edgar Allan Poe– i la novel·la psicològica individual –de destí, tenint com a precursor Stendhal– les que predominaven en les literatures dels trenta. És a dir, poc abans de la Guerra Civil Montoliu és perfectament conscient de les grans tendències de la novel·lística contemporània i observava que Catalunya no se n'escapava. Arribats a aquest punt, un dels temes per excel·lència, la novel·la d'adolescència, era articulada per aquestes dues vies genèriques i tant la sensualitat com altres aspectes, la majoria considerats com a tares de tipus tèrbol, afloraven de manera cristal·lina. Tant és així que després d'haver criticat l'excés de lirisme que dominava certes novel·les, ara les proposava com a mitjà per cobrir poèticament el realisme material de l'adolescent enamorat. Per això, davant de la novel·la *Suburbi*, de Xavier Benguerel, Montoliu –que al seu parer superposa els tres tipus de novel·la existents: psicològica individual pel tema, psicològica col·lectiva per certs aspectes de la tècnica narrativa i novel·la lírica per certes qualitats de l'estil– no s'estava de proposar a l'autor que es lliurés de totes totes al conreu de la novel·la lírica:

[V]oldríem formular un desig. Xavier Benguerel és, abans que tot, poeta. ¿Per què, doncs, no es llença resolutament a la novel·la de somni o poemàtica? Ell que tant ha estudiat la psicologia de l'adolescència, ¿per què no es decideix a donar-nos el poema, en comptes de la novel·la, de l'Adolescent, aixecat al nivell d'un símbol d'espiritualitat i lliure de l'atmosfera asfixiant de la més vulgar i tèrbola realitat fisiològica?⁶⁶²

En aquesta qüestió, si l'actitud de Montoliu havia estat, primerament, la de carregar contra la producció novel·lística per tractar-se d'un gènere pseudocientífic i, després, observar el lirisme com un mitjà per escapar-ne, la d'Esquerra és la d'admirar la capacitat de la novel·la per atraure públic i per encloure d'altres gèneres literaris, així com la modernitat de les noves tècniques –lirisme, psicologisme– introduïdes per certs escriptors al llarg de la seva evolució. Tanmateix, Esquerra mai no va deixar d'advertir que l'excés de psicologisme és nociu per a la creació de públic lector.

⁶⁶² MONTOLIU, Manuel de: «Els tres gèneres novel·lístics d'avui», *La Veu de Catalunya*, 19-IV-1936, p. 7. De fet, en la ressenya de l'octubre de 1935 sobre *Camins de nit*, de Sebastià Juan Arbó, tot i criticar la «gran monotonia» en «tots els moments lírics del llibre», ja retreia en primer lloc la «cruesa realista» d'alguns passatges que «enlletgeix algunes pàgines que regalen d'una inútil i llefiscosa luxúria que arriba de vegades al llindar d'un repulsiu sadisme» (MONTOLIU, Manuel de: «La novel·la, com a gènere líric», *op. cit.*).

2.1.2. Psicologia, sinceritat, moralitat

I és que, malgrat la seva evident predilecció pel gènere, no totes les novel·les que Esquerra ressenyava gaudien del seu aplaudiment. Aquestes havien de ser aptes per al públic de masses, per atreure i crear públic lector. D'aquí l'interès pel cinema i la novel·la detectivesca dels quals es parlarà més endavant. Les característiques que provocaven l'allunyament del gros públic de la lectura eren denunciades, encara que es tractés d'escriptors admirats per Esquerra. Per exemple, va carregar en aquest sentit contra Goethe, ja que la major part de la seva obra «té una densitat i una dosi de pedanteria que ens la fa totalment insuportable.»⁶⁶³ En la contemporaneïtat, també va carregar contra *La muntanya màgica*, assegurant que, a més de ser prou difícil de comprendre per al públic dels països llatins, «les novel·les de Mann són denses, atapeïdes, plenes d'una matèria intel·lectual molt interessant, però que més aviat enfarrega el conjunt.»⁶⁶⁴ També va acusar el ressenyadíssim Aldous Huxley de posseir massa «orgull d'intel·lectual»,⁶⁶⁵ defecte que restringeix el nombre de lectors i l'impedeix de ser un gran novel·lista. I, més encara, fins i tot admetia que l'obra de Jean Giraudoux, autor admirat i traduït,

resta i restarà impermeable per al gros públic. Té el defecte d'ésser d'una excessiva complexitat de pensament. O traduint-ho a la fórmula preceptiva, Giraudoux pateix de conceptisme, o com diuen a França, de *preciosisme*.

Aquest mal està força estès entre els escriptors contemporanis i és la conseqüència lògica de l'impressionisme formal per què passaren fa uns anys.⁶⁶⁶

Per això, rebutjava la novel·la excessivament psicològica, no tant per oferir les immoralitats de la vida interior, sinó perquè despista el lector mitjà, que en realitat, segons Esquerra i tal com havia dit Josep M. de Sagarra, vol històries. Aquesta crítica es trobava en un àmbit general. Així s'expressava Rafael Tasis i Marca davant la manca d'acció d'algunes novel·les: «amb bells paisatges –com, d'altra banda, segons dita de Gide, amb bons sentiments– no es farà mai una bona novel·la, com no es fa gairebé mai,

⁶⁶³ «Goethe, Eckermann i Ludwig», *Mirador*, 27-X-1932, p. 6.

⁶⁶⁴ «Entorn d'una novel·la de Thomas Mann: *La Muntanya Màgica*», *El Matí*, 4-VIII-1934, p. 7.

⁶⁶⁵ «Sobre Aldous Huxley», *La Veu de Catalunya*, 18-VII-1933, p. 14.

⁶⁶⁶ «Giraudoux i el món», *Mirador*, 9-II-1933, p. 5. Poc després, Esquerra afegia que l'antipatia que el públic català professa a Giraudoux es deu en bona part a les males representacions teatrals de les companyies franceses que han vingut a Barcelona. Vegeu «*Intermezzo*, de Giraudoux», *La Veu del Vespre*, 24-III-1933, p. 4.

usats exclusivament, s'entén, bon cinema.»⁶⁶⁷ O Domènec de Bellmunt, que afirmava decantar-se per una «novel·la realista de gran interès dramàtic, amb el màxim d'acció possible i el mínim de postes de sol i divagacions de l'autor». «Jo entenc», diu Bellmunt, «que l'autor, quan escriu, en comptes de pensar en ell, ha de pensar en els seus personatges, tenint en compte sempre que el lector no perdona les llaunes ni l'avorriment.»⁶⁶⁸ El mateix Serrahima, que rebutjava el lirisme d'origen noucentista, insistiria en més d'una ocasió que «una novel·la ha d'ésser, abans que tot, una narració de fets, d'actes humans», perquè «no es pot oblidar que la cosa essencial és la narració dels actes, dels fets».⁶⁶⁹ I, culpant en cert grau la novel·la psicològica imperant com una de les causes de la crisi novel·lística, recordava el següent: «La novel·la de simple passatemps és la base sobre la qual s'ha d'alçar l'edifici novel·lístic, i la manca d'amplada d'aquesta base a casa nostra és potser la causa més important de la inestabilitat de la nostra producció.»⁶⁷⁰ De tota manera, tot i compartir en part aquestes opinions, Esquerra reconeixia que la moda que impregnava el gènere novel·lístic obeïa tant a la pura imitació com a l'autèntica necessitat d'autoconeixment que reclamaven els temps moderns:

Ara ens trobem envaïts per la novel·la psicològica. Part per snobisme i esperit d'imitació [dels models estrangers], i també –cal reconèixer-ho– perquè avui existeix la tendència a conèixer el món que cada u porta dintre seu. Això és quelcom que es troba flotant en l'ambient de l'època.⁶⁷¹

En aquesta mateixa direcció, una carta de l'agost de 1932 adreçada a Maurici Serrahima ofereix una idea del pensament d'Esquerra sobre la novel·la actual i, també, del seu amic i mentor. Es tracta d'una crítica del primer text narratiu de Serrahima, la primera versió d'*El principi de Felip Lafont*, en què anota algunes de les prevencions davant les noves tècniques narratives com el psicologisme i el «decadentisme» que comporta:

⁶⁶⁷ [s.s.]: «Les enquestes de *Clarisme*: [...] Què enteneu que és o ha d'ésser una novel·la?», *Clarisme*, núm. 30, 12-V-1934, p. 2.

⁶⁶⁸ [s.s.]: «Les enquestes de *Clarisme*: [...] Què enteneu que és o ha d'ésser una novel·la?», *Clarisme*, núm. 26, 14-IV-1934, p. 3.

⁶⁶⁹ [s.s.]: «Les enquestes de *Clarisme*: [...] Què enteneu que és o ha d'ésser una novel·la?», *Clarisme*, núm. 31, 19-V-1934, p. 2.

⁶⁷⁰ SERRAHIMA, Maurici: «Una visió de la novel·la catalana», *El Matí*, 19-II-1936, p. 7.

⁶⁷¹ «*Nocturn*, de Frank Swimerton», *El Matí*, 22-VII-1932, p. 7.

Amic Maurici:

Fa temps que et devia carta. He estat però fora de Barcelona uns dies i m'ho ha destarotat tot. També en té la culpa d'haver-me retardat el que *La Revista* on hi ha el teu fragment de novel·la estigués totalment esgotada, i això feu que em veiés obligat a emprendre una cacera per les llibreries de Barcelona, que sortosament tingué èxit.⁶⁷² Vaig trobar-la i vaig llegir el teu fragment. Va semblar-me molt bé i vaig quedar força astorat de veure que eres un veritable novel·lista. De fet no m'ho pensava pas. Creia que essent el teu primer assaig en el gènere seria molt espès i fluix. Es veu que a desgrat d'ésser el teu principi, que fa les coses quedin bon xic difoses, pots arribar a fer coses que estiguin bé. Molt millors que la majoria del que ens tenen acostumats a casa nostra els escriptors indígenes. I sobretot el que hi trobo és una cosa força difícil de trobar correntment: una gran originalitat. Es veu que és cosa personal, que les lectures hi ha influït relativament poc –a la literatura d'ara és impossible prescindir de les influències.

Hi trobo, però, un defecte: massa treballat en profunditat. Hi ha un excés de psicologia, i això cal sapiguer-ho administrar molt i en petites dosis. Crec, però, pel que em vas dir, que aquest procediment ja l'has abandonat i que segueixes el teu estil particular poc propici a les subtilitats i complicacions decadentistes que ara s'estilen. Ja me'n diràs quelcom de tot això quan ens vegem, i ja t'explicaré amb més extensió el que he dit abans.⁶⁷³

La carta revela algunes de les conviccions que Esquerra aniria descabdellant durant la seva activitat com a crític literari i el psicologisme –o el realisme psicològic– que predominava en la narrativa catalana del moment. De fet, en una nota del 10 d'abril de 1971, al cinquè volum *Del passat quan era present*, Serrahima reflexiona sobre el seu llibre dedicat a Proust i recorda els comentaris que Esquerra li havia fet arran d'aquella primera provatura literària:

Com he fet i faig amb d'altres llibres meus, hauré de deicar un exemplar a fer esmenes i afegits; més en aquest que en cap altre, potser, perquè conec Proust a fons,

⁶⁷² La novel·la breu de Serrahima havia aparegut primer a les pàgines de *La Revista* i després en volum.

⁶⁷³ Carta del 4 d'agost de 1932, Fons Maurici Serrahima, Arxiu Nacional de Catalunya. Serrahima, que en les seves memòries reitera que la seva voluntat primera era la de ser narrador, havia començat la seva carrera literària amb la publicació de contes a *La Veu de Catalunya* i *La Paraula Cristiana*, entre d'altres. Després, a més d'*El principi de Felip Lafont* (1934), va publicar les novel·les *Després* (1951), *Estimat senyor fiscal* (1955), *La frontissa* (1982, pòstumament) i tres llibres de contes: *El seductor devot* (1937), *Petit món enfebrat* (1947) i *Contes d'aquest temps* (1955).

perquè la manera d'escriure d'ell ha influït molt la meua, i perquè, essent tan diferent d'ell en tantes coses –i en moltes d'elles, gràcies a Déu!–, hi ha també punts de contacte, com a possible escriptor narratiu. No n'he estat mai –el portava a dintre?–, però no puc oblidar que fa molts anys vaig publicar a *La Revista* la primera versió –una *nouvelle*– d'*El principi de Felip Lafont*, escrita íntegrament quan no havia llegit res de Proust, i que en Ramon Esquerra, que no badava pas, em va felicitar per aquell text i em va remarcar que era molt proustià...⁶⁷⁴

Tot i que Serrahima considerava que la novel·la ha de ser una narració de fets, en aquest primer assaig es proposava analitzar els sentiments del protagonista en detriment de l'acció externa, que pràcticament no té transcendència, prenent un tema recurrent a l'època com és el desvetllament sexual d'un adolescent. S'endinsa, doncs, en l'anàlisi psicològica que tant ell mateix com el grup d'*El Matí* havien rebutjat per l'abús de la psicoanàlisi i les consegüents descripcions de tipus fisiològic.⁶⁷⁵ Si tenim en compte que, segons afirmarà Esquerra, amb Dostoievski els personatges deixen de ser d'una peça per mostrar «unes profunditats en la seva estructura espiritual veritablement insospitades», el treball excessivament «en profunditat» de què parla a Serrahima comporta un «excés de psicologia» en els protagonistes de la novel·la que, al seu temps, pot conduir a «les subtilitats i complicacions decadentistes que ara s'estilen». És a dir, l'excés de psicologisme en la novel·la moderna comporta una divagació, un pensament interior, una sinceritat que no només desorienta el lector comú, sinó que pot resultar decadent i, per tant, moralment nociu.

Tanmateix, en la seva novel·la Serrahima no acaba d'estirar aquest fil i pretén aparellar la moralitat catòlica del seu entorn amb el psicologisme en voga. Rafael Tasis escriurà una ressenya sobre *El principi de Felip Lafont* en què, a més de confirmar que el «misteri de l'adolescència» és un tema inexaurible per als novel·listes que escriuen el primer llibre, destaca que es tracta d'una «visió una mica ingènua», a les antípodes dels protagonistes de *Vida privada*, de Sagarra: «La manca de perversitat i malícia dels personatges d'aquest món especial els lleva molt interès, i fa creure que Maurici

⁶⁷⁴ SERRAHIMA, Maurici: *Del passat quan era present, V (1969-1971)*. Barcelona: PAM, 2005, p. 328.

⁶⁷⁵ Poc temps després d'aquesta carta, Esquerra recordava a *El Matí* que és Serrahima qui sol advocar pel retorn a la novel·la d'acció en front del psicologisme de tendència fisiològica: «Sovint ha parlat Maurici Serrahima de l'actual reacció contra el tipus de novel·la psico-fisiològica, i del retorn a la novel·la-narració» («Retorn a la senzillesa», *El Matí*, 6-I-1933, p. 11.).

Serrahima ha tingut la voluntat de restar fidel als seus models.»⁶⁷⁶ I és que Serrahima advocava per allò que ell anomenava «novel·la normal», senzilla i lluny de l'esnobisme, insinuant i sense conflictes extraordinaris, tot proposant el model de l'anglès Maurice Baring, un estil i sobretot una ideologia que segueix en la seva novel·la psicològica.⁶⁷⁷ En realitat es tracta d'una voluntat d'escriure «alta novel·la», contraposada al seu parer als productes literaris d'André Maurois que, com veurem, resultaven ben interessants als ulls d'Esquerra.⁶⁷⁸

Notem però que, malgrat la prevenció de Serrahima, la crítica d'Esquerra al psicologisme emprat –un procediment que cal «administrar molt i en petites dosis»– hi és igualment present, perquè el seu apunt no només respon a les raons de caire moral, sinó que s'equilibra també amb la cura pels gustos dels lectors. En realitat, el crític sol deixar fora de la seva crítica literària les raons morals i, més aviat, desestima aquella literatura escrita contra o al marge de les necessitats lúdiques del gran públic. Si bé es va deixar seduir pels nous aires de la modernitat i veia amb bons ulls els experiments en el terreny narratiu, els rebutjava si aquests no connectaven amb els lectors. En part, això explicaria que aplaudís una obra com *Juan in America*, d'Eric Linklater, «una nova confirmació que el públic està tip de psicologies»,⁶⁷⁹ o que justificqués l'èxit de les obres de J.B. Priestley com «la prova que el públic començava a cansar-se d'aquelles novel·les on l'acció i els personatges sols eren treballats en profunditat».⁶⁸⁰ Però això també explica que minimitzés a *Lectures europees* –adreçat al «gros públic»– la presència de James Joyce, l'autor del «desguitarrament psicològic»⁶⁸¹ i del «mondleg interior amb tot el seu descordament»⁶⁸² d'*Ulisses* i, en canvi, tal com explica Maria Aurèlia Capmany, fes llegir als seus alumnes de l'Institut-Escola –a un públic ben diferent– el darrer conte de *Dublinesos*:

Era en Ramon Esquerra que ens feia llegir “Els morts”, un dels contes de *Dubliners*, i tractava de fer-nos comprendre què havia passat en l'art de narrar des del temps dels nostres avis i de quina manera l'autor aturava la mirada sobre una seqüència de

⁶⁷⁶ TASIS, Rafael: «Els llibres: Maurici Serrahima, *El principi de Felip Lafont*», *Mirador*, 19-IV-1934, p. 6.

⁶⁷⁷ Vegeu LLUCH, Carles: *La novel·la catòlica a Catalunya. Precedents teòrics (1925-1936)*, op. cit., p. 97-102 i 142-147.

⁶⁷⁸ SERRAHIMA, Maurici: «Alta novel·la», *El Matí*, 25-V-1930, p. 18.

⁶⁷⁹ «*Juan in America*», *Mirador*, 2-VIII-1934, p. 6.

⁶⁸⁰ «Retorn a la senzillesa», *El Matí*, 6-I-1933, p. 11.

⁶⁸¹ «Interferències novel·lístiques», *El Matí*, 19-VI-1934, p. 9.

⁶⁸² «Descendència de James Joyce», *El Matí*, 19-VI-1934, p. 9.

fenòmens marginals, i ens feia comparar el conte de Joyce amb la novel·leta d'una escriptora que es deia Woolf, que es mirava l'univers casolà dels poetes, des dels ulls, des de l'olfacte, des de l'oïda privilegiada d'un gos, de *Flush*, per introduir, a la narració, a més d'un fràgil punt de vista, el benefici de la ironia.⁶⁸³

És a dir, es tractava de reservar les provatures psicològiques per a un públic més especialitzat, capaç de consumir i analitzar les tècniques experimentals de la novel·la més dissident.⁶⁸⁴ Al tercer volum d'*Iniciación a la literatura*, el crític tan sols cita Joyce com a representant de la literatura de l'instint, tot insistint que *Ulisses* «es un caos informe donde se impone la observación más minuciosa de los sentimientos y sensaciones».⁶⁸⁵ Tanmateix, tot i que la no inclusió de l'irlandès a *Lectures europees* respongui principalment als gustos del gran públic, és simptomàtic que Esquerra ni tan sols en fes esment al capítol introductori «Evolució de la novel·la. De l'epopeia al lirisme» al costat de Virginia Woolf o Jean Giraudoux. D'acord que els experiments psicologistes joycians no eren considerats per Esquerra prou escaients per a un recull de caràcter divulgatiu –perquè, malgrat tot, sí que hi va incloure transgressors com William Faulkner i D.H. Lawrence–, però resulta inevitable lligar l'absència de l'escriptor de Dublín amb la crítica literària del seu entorn, que veia en l'ús del psicologisme narratiu una mostra abusiva dels instints humans.

No és sobrer recordar que a *Dublinesos* trobem tots els elements que hauran de caracteritzar l'obra posterior de Joyce i que s'anirà desenvolupant progressivament en cadascuna de les parts, i que són el *Retrat de l'artista adolescent*, *Ulisses* i *Finnegans Wake* –molts dels personatges els tornarem a trobar a *Ulisses* i d'altres només hi sortiran per referències–. Perquè *Dublinesos* és, en definitiva, la història d'una davallada, d'una caiguda, de la ruïna moral i de la desfeta total enfront del mal.⁶⁸⁶ En general, tot i que

⁶⁸³ CAPMANY, Maria Aurèlia: «Uns ulls afortunats», secció Arts i Lletres: «Virginia Woolf, en el seu centenari», *Avui*, 24-I-1982, p. I.

⁶⁸⁴ Per exemple, Esquerra podia explicar aquesta mirada peculiar de Joyce, «aturada» amb l'observació de fenòmens aparentment marginals, tal com Josep Sol l'havia descrit en un article sobre *Dubliners* el setembre de 1934, seguint els judicis del crític britànic Charles Duff a *James Joyce i el lector corrent* (1934). Per Sol es tracta d'un «sondeig místic de l'esperit en presència de la mort, comparable a certs passatges de la *Guia espiritual* de Miguel de Molinos, espanyol del dissetè, fundador del *quietisme*, amb el qual Joyce té molt de comú» (SOL, Josep: «*Dubliners*, per James Joyce», *La Publicitat*, 2-IX-1934, p. 2.).

⁶⁸⁵ *Iniciación a la literatura*, III, *op. cit.*, p. 143.

⁶⁸⁶ Tal com explica Joan Ramon Masoliver en el seu cas particular, Esquerra també devia conèixer Joyce amb *Retrat de l'artista adolescent* en la traducció castellana del filòleg Dámaso Alonso –amagat sota el pseudònim Alonso Donado– i l'esplèndid pròleg de l'anglicista Antonio Marichalar: «pels aprenents que érem llavors, farcits de la lectura –a les tardes de la Biblioteca de Catalunya– de “L'Esprit Nouveau” i altres menges semblants, vingué a ésser inqüestionable carta de noblesa pels moviments d'avantguarda»

els catalans van ser els pioners en matèria joyciana a l'Estat espanyol, bona part de la intel·lectualitat es mostrava molt cauta a l'hora d'adherir-se a l'univers de l'irlandès, sigui per qüestions lingüístiques o d'abast moral. El rebuig es donava especialment en autors vinculats en cercles catòlics i conservadors com Rafael Tasis i Marca, C.A. Jordana o Marià Manent que, tot i haver insistit en la novel·la anglesa contemporània, o bé obviaven el nom immoral de Joyce o bé es mostraven adversos a les seves provatures estilístiques i lingüístiques.⁶⁸⁷

De fet, a Catalunya Joyce era més conegut per la reputació de què gaudia a Europa i els escàndols que la seva obra havia provocat que no pas per un coneixement directe dels seus textos. El juny de 1929 ja hi havia una traducció francesa d'*Ulisses* i per a la tardor Edicions Proa n'anunciava una de catalana –projecte frustrat fins dècades després–, però no serà fins al desembre de 1932 que la novel·la va arribar en versió original a algunes llibreries barcelonines. El coneixement de la llengua anglesa era encara poc comú i Esquerra va ser dels pocs que s'atreuís a comprar l'*Ulysses* original.⁶⁸⁸ Així, doncs, l'arribada de la gran novel·la psicològica, juntament amb l'interès per la modernitat i la cerca general en la literatura anglosaxona d'un model novel·lístic apte per a la cultura catalana, van fer que Esquerra fos l'únic crític d'*El Matí* que esmentés James Joyce. I, alhora, l'atenció als gustos del «gros públic» i l'ambient hostil del diari catòlic contra el psicologisme de l'irlandès van fer que no n'inclogués cap referència monogràfica a *Lectures europees*.

(MASOLIVER, Joan Ramon: «Etopeia d'un gegant que es féu home», dins *James Joyce en els seus millors escrits*. Barcelona: Editorial Miquel Arimany, 1982, p. 9-25 (p. 16).).

⁶⁸⁷ Sobre la recepció de Joyce a Catalunya vegeu IRIBARREN, Teresa: «James Joyce a Catalunya (1921-1936)», *Els Marges*, núm. 72, hivern 2004, p. 21-44; «The reception of James Joyce in Catalonia», dins Diversos autors: *The Reception of British Authors in Europe*, vol. II: France, Ireland and Mediterranean Europe. Londres / Nova York: Thoemmes Continuum, 2004, p. 445-454, i «Josep Pla i James Joyce, o el diàleg entre gegants», *Serra d'Or*, núm. 534, juny 2004, p. 47-50.

⁶⁸⁸ En la seva biblioteca se'n conserva un exemplar. Masoliver, que anys després va arribar a conèixer en persona Joyce a París, recorda que aleshores ja era llegenda la cursa d'obstacles que havia hagut de patir *Ulysses*, fletat a França i negat en els països de llengua anglesa, que feien foguera dels exemplars que saltessin la duana (es diu que els joves baronets d'Oxford s'arriscaven a comprar-ne un exemplar d'amagat); i així una edició rere una altra fins que set anys després, el 1929, sortia la traducció en francès. Però tal com revela Masoliver: «No tots, però, vam haver d'esperar aquesta traducció per a sadollar la nostra set. De temps el nostre alt amic, i segur nauxer en manta singladura intel·lectual, el vilafranquí mossèn Manuel Trens, portava dins la mànega i ens “cantava” no pocs passatges extrets de l'edició del 27; l'anglesa, no cal dir-ho. I no sense vèncer qui sap els escrúpols seus, aconseguíem de tenir-los negre sobre blanc per a la nostra *Hèlix*, aquella revista tan deliciosament avantguardista (des del vell pati de Lletres i des de Vilafranca!). No cal dir que el doctor Trens no volia firmar aquella primera versió catalana. Les raons són òbvies. A tot estirar amb unes inicials, ni tan sols les seves (i amb tota ingenuïtat la T del cognom vaig canviar-la-hi per la R de Railways). I així la presentàrem, a doble plana, al número de febrer de 1930, acompanyant-hi un llarg assaig que sobre la mateixa novel·la ens va escriure en Montanyà.» (MASOLIVER, Joan Ramon: «Etopeia d'un gegant que es féu home», *op. cit.*, p. 16-17).

Si en l'entorn catòlic o benpensant el pes de la moralitat era també un aspecte a tenir en compte en la valoració –i la inclusió o no en un recull d'articles– d'una novel·la o d'un autor, la manca d'una moral presentable d'una novel·la era sovint associada a l'ús de la psicologia, del pensament interior del personatge. Perquè, com hem dit, la psicologia aporta sinceritat, i aquesta sovint condueix a la perversió o a certes desviacions de caire moral. Els comentaris que demostren que la moralitat tenia un pes important en la valoració crítica d'una novel·la són diversos. Per exemple, Sebastià Sánchez-Juan, el poeta catòlic que Capmany veia excessivament idolatrat per la gent de l'Institut-Escola, afirmava que «la novel·la ha d'ésser una assumpció literària de la vida, en condicions que la jerarquia moral sigui per al contingut allò que la sintaxi és per a l'expressió.»⁶⁸⁹ O Tomàs Roig i Llop, precisament un escriptor l'estil del qual correspon a la narrativa psicològica i dramàtica, condicionava tota novel·la sota el lema «Màxima audàcia amb màxima pudícia».⁶⁹⁰

Era aquesta l'atmosfera que respirava Esquerra i de la qual ell no se n'escapava. De fet, la qüestió moral havia dominat tot el final del segle XIX i, fins i tot, començaments del XX.⁶⁹¹ Al mateix *Vocabulario literario* inclou, al costat d'altres termes purament literaris, els conceptes *amoral*, *amoralisme*, *immoral*, *immoralisme*, *moral*, *moralitat*, *moralista*, *moralitzador* i *moralitzar*. I val a dir que, tant en les definicions que dóna com en l'ús dels termes en els seus articles a la premsa, Esquerra demostra una preocupació per aquestes qüestions en diferenciar entre immoralitat i amoralitat: si la *moral* fa referència a la ciència dels costums, equivalent a l'*ètica*, i el significat d'*immoral* és el contrari a la llei moral, el terme *amoral* significa tot allò al marge de la moralitat i la immoralitat, és a dir, al marge de les normes ja siguin bones o dolentes.⁶⁹² La distinció obeeix a la idea del filòsof francès Alfred Fouillée (La Pouèze, 1838-Lió, 1912), autor classificat normalment dins el positivisme espiritualista que parteix de l'anàlisi psicològica per tal de superar el mecanicisme i desembocar en una metafísica de l'experiència, contraposada al naturalisme i a l'idealisme. Entre d'altres, va escriure *Histoire de la philosophie* (1878), *L'Évolutionisme des idées-forces* (1890) i

⁶⁸⁹ [s.s.]: «Les enquestes de *Clarisme*: [...] Què enteneu que és o ha d'ésser una novel·la?», *Clarisme*, núm. 27, 21-IV-1934, p. 2.

⁶⁹⁰ [s.s.]: «Les enquestes de *Clarisme*: [...] Què enteneu que és o ha d'ésser una novel·la?», *Clarisme*, núm. 27, 21-IV-1934, p. 2.

⁶⁹¹ Sobre la relació entre moral i literatura, vegeu CASTELLANOS, Jordi: «Narrativa catalana i erotisme (1862-1936)», *L'Avenç*, núm. 123, febrer 1989, p. 28-33, i ARNAU, Carme: *Marginats i integrats en la novel·la catalana (1925-1938). Introducció a la novel·lística de Llor, Arbó, Soldevila i Trabal*. Barcelona: Edicions 62, 1987.

⁶⁹² *Vocabulario literario*, op. cit., p. 18-19, 171, 298-209.

La Psychologie des idées-forces (1893), però probablement l'obra de Fouillée que més té en compte Esquerra per bastir el seu criteri sobre la moralitat és *Nietzsche et "l'immoralisme"* (1903). D'aquesta manera, s'explica que el crític barceloní considerés la doctrina de Nietzsche com a amoral, més que no pas immoral –com pretenia el mateix filòsof alemany–, ja que en realitat el que faria en la seva obra *Der Wille zur Macht* és negar qualsevol moral.⁶⁹³

Tot i algunes vacil·lacions, el novembre de 1932 Esquerra ja havia manifestat que «l'immoralisme de Nietzsche és fill de l'orgull» –és a dir, respon a la amoralitat–, diferent del d'André Gide, que acorda la seva vida segons una regla que no és sinó l'antítesi de la moral:

Gide és l'home que per la seva rigidíssima educació protestant, moral i religiosa, s'ha trobat en un moment de la seva vida en conflicte entre aquesta moral i religió, i unes tendències inconfessables. Entre suprimir i afegir aquestes tendències o prescindir de la moral que n'és l'antítesi, ha optat per la segona solució, però l'absoluta necessitat d'acordar la seva vida a una regla –la necessitat d'una moral– l'ha obligat a convertir en norma de vida el contrari de la moral: la immoralitat mateixa.⁶⁹⁴

A la premsa, Esquerra solia clarificar quina de les dues característiques contenia l'obra ressenyada. Però en la majoria de casos, encara que considerades com a «tares» morals, el crític acostumava a deslligar la immoralitat i la amoralitat de la qualitat literària. Sobre aquesta qüestió en tenim exemples abundants, ressenyes que comencen amb una lloança literària i acaben amb un comentari negatiu pels aspectes amorals, més que no pas per immorals, de l'obra. Així, va considerar que *Great Circle*, de Conrad Aiken, «resulta extremadament interessant, tot i que no sigui massa recomanable» per estar escrita al marge de la moral.⁶⁹⁵ El mateix passa amb *Contrapunt*, d'Aldous Huxley: «a part el seu valor literari, és un llibre perillós. Perills, no precisament per immoral, sinó per amoral.»⁶⁹⁶ Quant al llibre *Londres*, de Paul Morand: «Certament que l'obra és interessant des del punt de vista literari. Des del punt de vista de la moral no es pot pas dir el mateix.»⁶⁹⁷ Referint-se a *The Fountain*, de Charles Morgan: «Encara que no tot en l'obra sigui absolutament recomanable, notem que com a estil la novel·la és

⁶⁹³ *Vocabulario literario, op. cit.*, p. 171.

⁶⁹⁴ «Revisió d'André Gide», *El Matí*, 20-XI-1932, p. 9.

⁶⁹⁵ «Descendència de James Joyce», *El Matí*, 19-VI-1934, p. 9.

⁶⁹⁶ «Comentari a *Contrapunt*», *El Matí*, 1-VI-1934, p. 9.

⁶⁹⁷ «*Londres*, de Paul Morand», *El Matí*, 5-VIII-1933, p. 9.

una meravella.»⁶⁹⁸ O, en un altre cas, Esquerra considerava *Women in Love*, de D.H. Lawrence, una de les obres més reeixides de l'autor en l'aspecte literari, però «quan veiem que alhora representa típicament la seva posició enfront dels problemes sexuals, podem rebutjar francament aquest aspecte, inadmissible per nosaltres».⁶⁹⁹ En canvi, des del mateix diari Maurici Serrahima acusava la pretesa «crítica sàvia» i el «públic snob» d'enaltir «l'obra inadmissible (i, val a dir-ho, literàriament molt discutible), de D.H. Lawrence».⁷⁰⁰

De fet, les advertències d'ordre religiós sempre es produïren des del diari catòlic *El Matí*.⁷⁰¹ A més, mentre que d'altres companys del diari, com Pau Romeva o el mateix Serrahima, dedicaven llargues disquisicions sobre la moralitat d'una determinada novel·la, Esquerra, a part de reportar les novetats estrangeres més *immorals*, dedicava el gruix del seu article a destacar la novetat quant a la tècnica o importància de l'obra en qüestió, i tan sols una o dues línies per advertir que «moralment no és recomanable». Tot i que el 1930, als inicis del diari, Magí Valls havia assegurat referint-se a les obres titllades d'immorals que el «silenci és, potser, l'arma més eficaç per a combatre la mala literatura»,⁷⁰² al cap de cinc anys en justificava la

⁶⁹⁸ «El nom de Charles Morgan», *El Matí*, 3-V-1933, p. 11.

⁶⁹⁹ «Sobre D.H. Lawrence», *El Matí*, 8-VII-1936, p. 7.

⁷⁰⁰ SERRAHIMA, Maurici: «De l'atreuiment», *El Matí*, 10-X-1933, p. 2. Serrahima també empra el concepte *amoral* i el relaciona amb la fredor de l'obra. Sobre Proust assegura que «s'erigeix en protagonista tot fent autobiografia, i a les vores les seves idees innunden l'obra: el fred amoralisme de Proust esterilitza de tota cosa sana els seus llibres molt més que qualsevol malesa dels personatges que descriu» (SERRAHIMA, Maurici: «El protagonista», *El Matí*, 12-XI-1931, p. 9.). Així mateix, considera que a la novel·la de Francesc Trabal *Hi ha homes que ploren perquè el sol es pon* hi torna a fer acte de presència «la fredor, l'arbitrarietat sense solta, una mena d'amoralitat que res no justifica» (SERRAHIMA, Maurici: «La darrera novel·la de F. Trabal», *El Matí*, 9-IX-1933, p. 9.). En certa manera, el significat que Serrahima atorga al concepte «fredor» és compartit amb Esquerra. En la ressenya de *Nit fantàstica*, el crític compara Stefan Zweig amb Proust especialment per una «idèntica fredor en l'exposició» («Nit fantàstica», *El Matí*, 31-V-1932, p. 9.).

⁷⁰¹ Així mateix, les poques ressenyes —en comparació amb les dedicades a la literatura— sobre llibres de doctrina cristiana són sempre des d'*El Matí*. Esquerra hi va parlar breument de les darreres novetats i reedicions de l'editorial francesa Desclée De Brower (*L'Évangile règle de vie*, d'André Letourey, *Le Catéchisme vivant*, de l'abat André Boyer, *L'Expérience maternelle et la vie*, de Marie Georges-Ramain, *Le Monde moderne et le mariage Chrétien*, del pare Benoit Lavaud), i obres relacionades amb la Bíblia com *Histoire d'Israël et de l'ancien Orient*, del professor de la Universitat d'Estrasburg L. Dennefeld, i *La vida de Jesús en el país y el pueblo de Israel*, del pare Michael Willam. Vegeu «Religió, moral, pedagogia», *El Matí*, 23-I-1936, p. 7, i «La Història i la Bíblia», *El Matí*, 26-II-1936, p. 7.

⁷⁰² VALLS, Magí: «Les lectures perilloses», *El Matí*, 5-VIII-1930, p. 8. Amb el mateix to, el desembre de 1930 un editorial d'*El Matí* es feia ressò de la circular que la Fiscalia del Tribunal Suprem havia adreçat als fiscals de les audiències de l'Estat, que implicava el reconeixement oficial d'un flagell públic per als llibres i tota mena de publicacions gràfiques de caràcter immoral. Segons l'editorial, no n'hi havia prou amb una senzilla circular sense «un esperit que la vivifiqui» i, per això, demanava «impedir, en la forma en cada cas més adequada, que tota obra susceptible de fomentar la corrupció dels costums pogués caure en mans de persones incautes, per defecte d'una premsa que, en qüestions de crítica literària, es mostra massa deixada o massa tímida. El problema és greu, i cal que, sense negligir la constant excitació a les autoritats, cadascú de nosaltres hi faci tot allò que pugui.» ([s.s.]: «Les publicacions immorals», *El Matí*,

ressenya perquè «amb el nostre silenci no evitaríem llur expandiment o compra», de manera que «aconsellats per persones que podien il·lustrar-nos, determinarem incloure'ls en les notes breus en les quals, ensems que donar a conèixer la publicació dels llibres que ens són tramesos, faríem els oportuns advertiments sobre el fons religiós o moral de les obres».⁷⁰³ Sobre aquest aspecte Maurici Serrahima, a «Notes sobre *El Matí*», publicat a *Els Marges*, recorda que progressivament, malgrat els problemes de raó catòlica, es va accentuar un aire més obert en la secció de crítica literària, i que fou Ramon Esquerra qui el va ajudar de manera especial. Però també revela que Serrahima tenia carta blanca per retocar, o afegir, el seu text:

Quan el vaig portar al diari, li vaig fer present aquesta mena de dificultats que ara deia –cal dir que, en venir-hi ell, s'havien atenuat bastant–, i ell, lleial com era, em va autoritzar perquè li retoqués, en aquest sentit, i sense ni tan sols dir-li-ho, els articles que m'enviaria. No tinc present d'haver-ho fet. Els comentaris que ell feia a llibres francesos i sobretot anglesos van donar més relleu a la nostra secció.⁷⁰⁴

El tracte que havien establert es confirma amb les cartes que Ramon Esquerra enviava durant l'estiu a Maurici Serrahima juntament amb els articles que escrivia per al diari. En la carta on comenta les qualitats com a novel·lista del seu mentor, Esquerra escriu: «T'envio també uns articles meus. Ja veuràs el que en fas.»⁷⁰⁵ O en una altra, del juliol de 1933, sembla que agraeixi certes indicacions sobre els articles que es publiquen a *El Matí*: «Gràcies pels consells que em dónes i que procuraré seguir. T'agrairé que m'indiquis totes les falles que trobis, doncs és ben possible, que no estant-hi acostumat faci píflies de tant en tant.»⁷⁰⁶ Els retocs que de manera eventual haurien patit algunes ressenyes d'Esquerra no abasten tots els articles que inclouen observacions sobre la immoralitat o la amoralitat –com hem vist, el crític tenia ben presents tots dos

10-XII-1930, p. 8.). Poc abans, Josep-F. Ràfols parlava de l'escriptora noruega convertida al catolicisme Sigrid Undset i de la seva novel·la *Jenny* (1911), publicada abans de la seva conversió. Tot i presentar l'obra com a apologètica i una clara mostra d'antiprottestantisme pel desviament moral femení que comporta, Ràfols es justificava davant del públic catòlic: «Potser xoqui aquesta visió de Sigrid Undset a alguns lectors d'*El Matí*. Tant si els sobta com si no, és una visió força vera; i si fins ara no s'ha estès amb molta escala a la nostra Catalunya aquest concepte femení anomenat modern, massa coses anuncien que a no tardar pot dominar-la.» (RÀFOLS, Josep-F.: «*Jenny*, de Sigrid Undset», *El Matí*, 6-II-1930, p. 8.).

⁷⁰³ VALLS, Magí: «Una incoherència lamentable», *El Matí*, 2-II-1935, p. 6. Valls assegurava el següent: «Sabem tots que hi ha autors el sol nom dels quals ja ens ha de posar en guàrdia», i criticava tant les editorials com, especialment, els llibreters catòlics per fomentar certes lectures perniciosos per als lectors cristians.

⁷⁰⁴ SERRAHIMA, Maurici: «Notes sobre *El Matí*», *op. cit.*, p. 117-118.

⁷⁰⁵ Carta del 4 d'agost de 1932. Fons Maurici Serrahima, Arxiu Nacional de Catalunya.

⁷⁰⁶ Carta del 3 de juliol de 1933. *Ibid.*

conceptes–, però probablement una part d'aquests sí que es van veure afectats, com el que fa referència a les tendències sexuals de Lawrence, aspecte francament rebutjat per Serrahima.⁷⁰⁷

No podem dubtar del catolicisme d'Esquerra –a *Lectures europees*, que no és sinó una reelaboració d'articles, manté algunes observacions religioses–, però des dels seus inicis a la revista *Criterion* ja havia deixat clar que obviaria la crítica en què els paràmetres morals i catòlics prevalen per sobre la qualitat literària d'una obra. Per això va jutjar Leopold Levaux, «un dels escriptors més remarcables de la Bèlgica catòlica», com un crític que «no ens acaba de convèncer». Paga la pena llegir per què Levaux no convenç un Esquerra de vint anys:

Critica les seves obres des del punt de vista catòlic; fa més cas de llurs tendències d'índole filosòfica i moral, que no pas de les dots literàries.

Tots els capítols han nascut sota el signe de la comptabilitat o incompatibilitat entre la novel·la actual i la religiositat –millor, catolicisme pràctic–, dels seus autors. [...] Endut per l'afició vers una certa crítica de tendències no literàries –en la qual podem ben dir que l'autor és mestre–, negligeix massa l'aspecte artístic de les obres. És a dir, que l'excessiu estudi del fons perjudica la forma. Al capdavant, restem incapaços de saber qui té més valor artístic: Bauman o Mauriac, Bermanos o Harlaire. És, per això, que Proust li apareix com un autor obsessionat per la idea del temps i l'estudi dels petits detalls: li passen per alt els seus innegables mèrits d'innovador i les bel·leses espargides dins la seva obra, immensa, caòtica, immoralíssima.⁷⁰⁸

⁷⁰⁷ L'homofòbia és potser un dels grans impediments de Serrahima a l'hora d'analitzar certes obres, com demostra l'assaig que escriu, ja el 1971, sobre Marcel Proust. El crític afirma que «no resulta [admissible] el fet que ens vulgui donar les normes de l'amor normal aquell qui comença per creure que també serveixen per a l'amor anormal. [...] De fet, què en sabia, Proust de l'amor? [...] A tots ens agrada parlar d'allò que no coneixem. Proust no va conèixer l'amor perquè s'hi acostava afeixugat amb la càrrega humiliadora dels seus desigs estranys» (SERRAHIMA, Maurici: *Marcel Proust*. Barcelona: Edicions 62, 1971, p. 92 i 94.). Sobre els encerts i desencerts de Serrahima en la seva anàlisi de l'obra proustiana, vegeu TODÓ, Lluís Maria: «Serrahima, lector de Proust», dins *Diversos Autors: Centenari Maurici Serrahima (1902-2002)*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 2007, p. 15-21.

⁷⁰⁸ «Leopold Levaux, *Romanciers*», *Criterion*, núm. 19, octubre-desembre 1929, p. 489-490. En el terreny novel·lístic, el fet d'anteposar la literatura a la moralitat és formulat ja pel fundador del realisme literari, Gustave Flaubert, anticipant la idea de Henry James sobre la superioritat de l'art davant la moralitat convencional. Segons R.B. Kershner, «Flaubert anticipates James's ideas about the superiority of art to conventional morality: "How stupid and false all works of the imagination are made by preoccupation with morality!" he exclaims in one letter. Art earns this moral exemption, he feels, because it aims, or should aim, at gaining "the precision of the physical sciences, by means of a pitiless method."» És a dir, l'art té exempció moral. Cinquanta anys més tard que Flaubert, James Joyce recorda el mateix en *Ulisses*: «The artist, like God of the creation, remains within or behind or beyond or above his handiwork, invisible, refined out of existence, indifferent, paring his fingernails» (Citat a KERSHNER, R.B.: *The*

Tampoc deixa de ser revelador el pròleg a la traducció de *Dijous Sant*, de François Mauriac, així com la breu nota que va suscitar des de *La Veu de Catalunya*. Esquerra admira l'escriptor francès no tant per ser un «catòlic que escriu novel·les» sinó per ser un «novel·lista catòlic». Al seu parer, la distinció és bàsica per comprendre tant la qualitat literària com el «clima moral» que aconsegueix dibuixar en les seves novel·les. Perquè, encara que el punt de vista acabi sent el de la moral catòlica, l'autor parteix dels problemes reals del món, fent ús de la tècnica novel·lística contemporània, de manera que els seus personatges disposen d'una «psicologia autèntica» i esdevenen «autènticament humans»:

El clima moral de *Dijous Sant* és exactament el mateix de les novel·les i de les biografies. L'íntim sentit catòlic d'aquesta obra el trobem en tot allò que ha escrit Mauriac.

Mauriac és el representant més característic d'un tipus de novel·la presidida per un fonamental sentit moral, per una consideració del fet humà, matèria de novel·la amb ulls de moralista. La preocupació pel fenomen moral és típica de la literatura contemporània. Potser per reacció amb la crisi actual de les valors morals els intel·lectuals contemporanis s'han preocupat eminentment per les motivacions psicològiques de les seves criatures. Uns cops ho han fet amb la fredor biològica d'un Aldous Huxley. Altres amb un criteri immoralista, com Gide. Mauriac ho fa amb un concepte ben definit i previ de la moral. Quan escriu és sempre el catòlic convençut qui parla.

Hom creurà potser que l'obra de Mauriac creada amb unes idees prèvies sobre la moral –altrament moral confessional– ha d'ésser quelcom on hi campí un desig d'exemplarietat, un sentit apologètic. Breu, que l'obra del novel·lista sigui una prolongació de la tasca de sacerdot que des de la trona blasma els fidels i els indiferents pels seus mancaments a la llei moral del catolicisme. Aquells que pensin així restaran ben sorpresos en acabar de llegir qualsevol de les novel·les de Mauriac. Ni el tema ni les disquisicions de l'autor tenen caràcter de sermó. L'exemplarietat és en elles una conseqüència lògica del tema, no recercada. Mauriac no és un catòlic que escriu novel·les edificants. És, simplement, un novel·lista catòlic.

Un novel·lista catòlic. És a dir, un escriptor de novel·les que és catòlic i que, per tant, veu el món i els homes amb ulls de catòlic. Tots els problemes que són en el món esdevenen igualment aptes per a ésser tractats en una novel·la. És sols el punt de vista

Twentieth-Century Novel: An introduction, op. cit., p. 12.). Esquerra sembla ser conscient de la amoralitat –al marge de la doctrina catòlica– que suposa la novel·la, però la defensa davant d'altres gèneres.

de l'autor allò que dóna a les obres el to d'una moral determinada. [...] El novel·lista aprofita l'experiència que li ofereix la novel·la francesa dels darrers cent anys. Crea personatges complets, que arriben a tenir una autèntica existència [...]. L'art de creació de Mauriac, sobri i fort alhora, recolza en un domini perfecte de la psicologia autèntica de les seves criatures. L'anàlisi és prou minuciosos per a donar-nos una visió completa del tortuós mecanisme espiritual del personatge, i dosificat curiosament per tal que no n'ofegui la vitalitat. Estem lluny dels virtuosos de l'automatisme, de l'anàlisi de la pura sensació. Mauriac arriba a la creació d'uns personatges autènticament humans sense forçar els procediments novel·lístics. [...] *Dijous Sant* és l'aplicació dels procediments artístics de Mauriac a la consideració piadosa d'aquesta gran festa catòlica.⁷⁰⁹

El maig de 1936, la secció «Correu de les Lletres» de *La Veu de Catalunya* es feia ressò d'aquesta traducció de *Dijous Sant*, a càrrec del «nostre col·laborador Ramon Esquerra», i en feia un aclariment:

[N]o creiem que la posició i l'actitud de Mauriac resti definida dient que «no és un catòlic que escriu novel·les edificants, sinó que simplement és un novel·lista catòlic». De «novel·listes catòlics» en tenim molts a la nostra terra que no s'assemblen de res a Mauriac, per tal com llur catolicisme s'eclipsa precisament en el moment que fan de novel·lista. La diferència, doncs, haurà de radicar en què Mauriac és pròpiament no un simple novel·lista catòlic sinó més aviat un moralista catòlic que fa novel·les, que s'expressa en forma novel·lística, encara que no es proposi cap finalitat edificant ni apologètica.⁷¹⁰

Segons la nota, la característica *catòlic* passa, doncs, a davant de la característica *novel·lista*, més tenint en compte l'exemple d'aquells catòlics catalans que, en fer de novel·lista, perden en catolicisme. La idea bé podria anar signada per Maurici Serrahima, que el juny de 1931 ja havia alertat dels «artistes catòlics que han inventat, han creat, fora de la visió catòlica del món, que han agafat les mateixes posicions psicològiques, els mateixos problemes morals que els incrèduls, i hi han afegit després una lliçó moral. Com si per ells la fe catòlica fos tan sols una interpretació de la vida, essent així que per al creient ella és la realitat mateixa.»⁷¹¹

⁷⁰⁹ «[Pròleg]», dins MAURIAC, François: *Dijous Sant*. Barcelona: Edicions Apol·lo, 1936, p. 7-11.

⁷¹⁰ [s.s.]: «Correu de les Lletres», *La Veu de Catalunya*, 16-V-1936, p. 7.

⁷¹¹ SERRAHIMA, Maurici: «L'art de la novel·la (II)», *El Matí*, 11-VI-1931, p. 7.

De la relació entre literatura i moral, en trobem d'altres exemples al llarg de la carrera periodística de Ramon Esquerra i, també, en els seus estudis comparatistes, com *Shakespeare a Catalunya*. Admirador de la naturalesa humana reflectida en la literatura del dramaturg anglès, Esquerra critica aquelles adaptacions primerenques que no havien comprès l'abast exacte del valor de l'obra de Shakespeare i torna a rebutjar els canvis de sentit per raons de moral. Així, el traductor Josep M. Quadrado havia fet un intent d'adaptació al teatre vuitcentista «en una forma que resultés moralment asèptica» que va fer que «totes les essències shakesperianes s'evaporaren durant l'operació». ⁷¹² També resulta rebutjable l'adaptació a l'escena catòlica de *Hamlet* operada per mossèn Gaietà Soler el 1898: «Com tots els casos que s'ha intentat de reformar Shakespeare –i més quan s'ha fet en nom de la moral–, el resultat és una cosa monstruosa.» ⁷¹³

Tractant-se d'un autor del grup catòlic d'*El Matí*, el mèrit rau en la voluntat d'esdevenir un crític de l'art d'escriure, més enllà dels judicis externs a la literatura. Amb això, Esquerra exhibeix una autèntica crítica literària, això és, una forma d'assaig, només delimitada pel seu objecte de reflexió, que és la literatura. Ell mateix anirà fent palès que en la seva crítica predomina l'afany per conèixer i fer conèixer la novetat del mes que no pas analitzar l'ateisme, la immoralitat o la amoralitat de certs escriptors contemporanis. I és més evident, encara, si tenim en compte que possiblement alguns dels articles van ser retocats per tal d'adequar-los a la línia oficialment catòlica del diari. I és que, si bé va traduir i parlar de diversos autors catòlics –Mauriac, Baring, Dawson, Chesterton, More, Claudel, etc.–, va ser dels primers a reportar la mena d'autors que aleshores, en una publicació com *El Matí*, es podien incloure a l'*Índex dels llibres prohibits* ⁷¹⁴ i que Esquerra va professar tant als lectors com als alumnes. Més endavant ens centrarem en la seva tasca com a crític literari especiliatzat en la recepció de literatura estrangera contemporània i, especialment, anglosaxona. Anotem aquí, de moment, l'interès d'Esquerra per la transgressió de la novel·la psicològica angloamericana.

Si tenim en compte el valor atorgat a les qüestions purament literàries per damunt de les ideològiques, no resulta estrany, malgrat el cas paradigmàtic de Joyce, que a *Lectures europees* sí que aparegui un assaig sobre el lirisme i el psicologisme de

⁷¹² *Shakespeare a Catalunya*, op. cit., p. 67.

⁷¹³ *Shakespeare a Catalunya*, op. cit., p. 100.

⁷¹⁴ SERRAHIMA, Maurici: «Notes sobre *El Matí*», op. cit., p. 118.

Virginia Woolf,⁷¹⁵ o que dediqui moltes línies, no sense observar cert immoralisme, a Aldous Huxley pel fet de reencarnar el model d'escriptor modern que abordava les qüestions més candents de l'època a través de la novel·la. També es va acostar al cas de D.H. Lawrence, tot «un profeta apocalíptic i enormement suggestiu»,⁷¹⁶ l'«apòstol modern que predicava l'evangeli de l'instint com a força suprema del món»,⁷¹⁷ del qual volia explicar la relació que va mantenir amb Huxley. Sobre l'homosexualitat, Esquerra reflexiona breument i premonitòria en una nota del 23 d'abril de 1931 al seu dietari:

Sembla que l'homosexualisme s'ha estès, o és més aparent, ara que no pas abans de la guerra gran. Decadència? Producte de la gran crisi actual de tots els valors, o consciència de la naturalesa humana? Per a un filòsof, lo primer. Per a un teòleg o un metafísic religiós, lo segon.

Anys després, el febrer de 1936, escrivia una breu ressenya del llibre *El problema del homosexualismo y otros estudios sexuales*, d'Alfred Adler, una de les grans figures de la psicoanàlisi contemporània. Per Esquerra, «la psicoanàlisi freudiana ha sofert un seguit de transformacions en mans de deixebles del psiquiatra vienès. Aquests han tret tot el que tenen de messiàniques i de totalitàries les doctrines de Freud i les han reduïdes al seu exacte valor.» Amb això el crític remarcava el mal ús que se n'havia fet per part d'alguns literats:

La psicoanàlisi serveix ací de mitjà per a explicar multitud d'aspectes d'aquests problemes sexuals que, passant per mans de literats, d'aficionats fabricants de llibres poc escrupolosos, han esdevingut matèria morbosa. [...] Així el llibre resulta ben personal, i quelcom que es diferencia del que tantes vegades s'ha dit sobre aquests temes.⁷¹⁸

La psicoanàlisi resulta un mètode interessant per explicar la sexualitat sempre que se circumscriu en el seu camp natural, que és la ciència. Per Esquerra el conflicte s'esdevé quan la psicoanàlisi és desplaçada cap a la literatura i s'ofereix al lector com a reacció antiracionalista per explicar els comportaments i les interioritats fisiològiques

⁷¹⁵ «Virginia Woolf», *Mirador*, 27-VII-1933, p. 6.

⁷¹⁶ «Fallida de l'instint», *Mirador*, 20-VIII-1936, p. 6.

⁷¹⁷ «D.H. Lawrence i la llegenda», *La Veu de Catalunya*, 27-VII-1935, p. 8.

⁷¹⁸ «*El problema del homosexualismo y otros estudios sexuales*, per Alfred Adler», *La Veu de Catalunya*, 19-II-1936, p. 9.

dels personatges. En un article dedicat a Charles Morgan, el crític deixava clar que una de les seves qualitats és fer novel·la psicològica, «però no entesa d'una manera científica, com ho han fet la majoria dels novel·listes contemporanis, sinó amb criteri d'artista».⁷¹⁹ Sobre André Gide, considerava que el veritable mal del seu immoralisme resideix en el fet de presentar «casos patològics» que en literatura resulten absurds.⁷²⁰ O en la biografia *La Vie pathétique de Dostoïevsky* (1931), d'André Levinson, Esquerra agraeix a l'autor que no abusi del «truc» d'emprar un punt de vista freudià.⁷²¹ Són aquestes prevencions contra la psicoanàlisi com a tècnica literària les que Esquerra insinuava a Serrahima. Tal com afirma el juny de 1932, amb una ressenya al voltant d'una biografia de Stefan Zweig sobre Freud, la psicoanàlisi freudiana és rebutjable quan es pretén aplicar damunt la història, la metafísica i la literatura:

Del valor del psicoanàlisi com a terapèutica els professionals, els psiquiatres poden fer la crítica, però qualsevol persona de cultura mitjana pot fer la crítica del valor psicoanàlisi com a cosmologia, que és la darrera fase de l'evolució de les doctrines freudianes. Mentre la psicoanàlisi no ha deixat els camps de la psicologia, les seves teories poden discutir-se com a cosa possible. En canvi, quan intenta explicar Déu i les religions, les societats o l'art, llavors apareix com una teoria recreativa i absurda, i Freud ens sembla, no un home de ciència, sinó allò que Giovanni Papini en la seva darrera obra *Gog*, diu que és: un literat fracassat. És a dir, tot al contrari d'un home de ciència i d'un filòsof. Un imaginatiu i un somniador.⁷²²

Val a dir que el terme *psicologia* té per Esquerra un sentit diferent al de *psicoanàlisi*. Al *Vocabulario literario*, el primer és definit com a «ciència o tratado del alma», mentre que el segon, que faria referència a les disfuncions mentals i emocionals, ni tan sols hi apareix.⁷²³ És a dir, a diferència dels casos exclusivament «patològics» que cerquen els escriptors aficionats a fer psicoanàlisi, l'autor que faci un bon ús de la psicologia per analitzar els seus personatges pot arribar a resultats ben interessants. D'aquesta manera, si es tenen en compte el context i la condició d'Oscar Wilde d'una manera lògica, tal com ho presenta el biògraf J.R. Renier, «hom s'explica la causa de la

⁷¹⁹ «Lectures: Un novel·lista: Charles Morgan», *La Publicitat*, 5-X-1935, p. 4.

⁷²⁰ «Revisió d'André Gide», *El Matí*, 20-XI-1932, p. 9.

⁷²¹ «La vida patètica de Dostoievski», *El Matí*, 8-XI-1932, p. 9.

⁷²² «Freud vist per Stefan Zweig», *El Matí*, 18-VI-1932, p. 7.

⁷²³ *Vocabulario literario*, op. cit., p. 256.

immoralitat de la seva obra». ⁷²⁴ O si es tracta d'una novel·la tan ben presentada com *Manuela*, de Christa Winsloe, Esquerra no té cap problema a l'hora de lloar una obra en què l'amor entre una professora i una deixeble acaba amb el suïcidi, que fins i tot justifica, de la segona. ⁷²⁵ El tema del suïcidi torna a aparèixer en la ressenya d'una obra d'Aldous Huxley: «Hi ha en *Antic Hay* un dels millors fragments del Huxley novel·lista pur: el suïcidi del pintor Lypiatt en tenir consciència del seu fracàs.» ⁷²⁶

Cal dir també que aquests darrers comentaris sobre la sexualitat i el suïcidi són emesos des de *La Publicitat* i *Mirador*, ja que segurament no haguessin estat tolerats a *El Matí*. Però també cal destacar que és precisament a les pàgines del diari catòlic, amb un article sobre William Faulkner publicat el març de 1934, quan es mostra de manera més perfecta i sincera l'interès o, fins i tot, la indomable fascinació, per la modernitat i els autors considerats més transgressors i contemporanis. La ressenya de l'obra *Sanctuary*, que ja hem vist anteriorment exposada com a exemple de l'«Amèrica real», va oferir a Esquerra l'oportunitat de presentar els components de la modernitat literària que, de manera intergenèrica –novel·la de gàngsters, «truculència del fulletó», tragèdia grega, cinematografisme, «desguitarrament psicològic» joycià–, exploraven els aspectes més brutals i repugnants dels baixos fons, en aquest cas nord-americans.

És més, si bé el «caos informe» ⁷²⁷ de Joyce no arriba a entrar a *Lectures europees*, sí que ho aconsegueix la truculència de Faulkner. El motiu cal cercar-lo en la capacitat del nord-americà per atrapar el lector, un aspecte que Esquerra no observa en l'irlandès i que, sens dubte, és la característica més important per a la seva inclusió al recull. Tal com confessa en la ressenya: «Els fets de la novel·la adquireixen una intensitat tal, que el lector es troba totalment submergit sota la quantitat d'horrors que conté la novel·la.» ⁷²⁸ Esquerra fins i tot aporta les paraules d'Antonio Marichalar, intel·lectual i destacat crític literari que des de les pàgines d'*El Sol* i la *Revista de Occidente* comentava Joyce, Valéry o Woolf, dedicades a la novel·la en el pròleg de la traducció castellana com la millor síntesi que se'n pot fer: «Todo resulta en Faulkner tenebroso, siniestro, terrorífico». I, a més, justificava el fet que Arnold Bennet parlés de Faulkner com «the coming man», l'home del futur, atès que es tracta d'un gran «suggeridor de sensacions, d'un clima que arriba a absorbir el lector» i d'un estil

⁷²⁴ «Oscar Wilde, de J.R. Renier», *La Publicitat*, 25-XI-1934, p. 4.

⁷²⁵ «Al marge de *Manuela*», *Mirador*, 14-II-1935, p. 4.

⁷²⁶ «*Antic Hay*, d'Aldous Huxley», *La Publicitat*, 2-III-1935, p. 4.

⁷²⁷ *Iniciación a la literatura*, III, op. cit., p. 143.

⁷²⁸ «Presentació de William Faulkner», *El Matí*, 20-III-1934, p. 9.

«cinematogràfic» i esquemàtic –«gairebé a la manera dels fets diversos dels diaris americans»– que fan encara més intensa i vivent tota la novel·la.

2.1.3. Contes, novel·les d'infants i llibres per a infants

Tot i evitar la poesia, Esquerra era conscient que la literatura catalana contemporània podia enorgullir-se de la seva lírica, camp literari on la literatura catalana podia concursar amb les literatures més grans del món. Al costat dels lírics, també havia detectat contistes catalans de gran qualitat, que Esquerra troba explicable pel parentiu d'ambdós gèneres:

La literatura catalana contemporània pot enorgullir-se de posseir una lírica que pot competir amb les de molts països d'una llarga tradició literària, i fins i tot de superar en qualitat moltes líriques contemporànies de llengües molt més difoses que la nostra: Breu: ens podem enorgullir de posseir una sèrie de poetes contemporanis dels que figurarien en els primers llocs d'una classificació general dels lírics vivents de totes les nacions.

A més d'això, i potser per a compensar-nos de la manca de novel·listes, tenim uns quants contistes que també ens fan quedar en bon lloc davant dels observadors imparcials de fora. Potser aquesta abundor i qualitat en el conte s'expliqui pel parentiu que aquests dos gèneres, lírica i conte, tenen ben sovint. El conte és dels gèneres narratius el que més llibertat dóna, permetent en la seva breu extensió de diluir l'essència poètica del fet que provoca.

Altrament, a Catalunya veiem que molts dels nostres grans poetes han excel·lit en el conte, i fins i tot aquells contistes que no han fet professió pública de poetes no saben estar-se de poetitzar i de deixar-se emportar pel lirisme quan escriuen les seves històries curtes. Gairebé diríeu que si escriuen en prosa ho fan simplement per una mena de vergonya que els obliga a dispersar així la seva capacitat lírica.⁷²⁹

En el camp de la contística, doncs, un dels exemples autòctons que va oferir és Tomàs Roig i Llop i els onze contes de la seva *Ronda d'històries*, obra on predomina un «lirisme mantingut, una afició a la imatge i a posar de relleu el contingut poètic dels fets narrats, malgrat l'humanisme amb què l'autor narra les facècies de les seves criatures».

⁷²⁹ «Ronda d'històries, de T. Roig i Llop», *El Matí*, 4-V-1935, p. 6. [signat E. Clivillés]

Al parer d'Esquerra, Roig i Llop és una mena d'impressionista perquè, a més de prestar tota la intenció als fets menuts, té contes que són autèntics poemes en prosa, un aspecte que, com la majoria de contistes catalans, «justifiquen plenament la sospita que en Roig i Llop hi ha amagat un líric».⁷³⁰ Presentat com tota una novetat i contista novell, Esquerra també va destacar Pere Calders, un «autèntic humorista», i el seu recull de contes *El primer arlequí*. Pel crític, la principal qualitat de Calders en tant que contista és, és clar, l'humorisme emprat:

Com tots els veritables humoristes, barreja perfectament les coses serioses i les còmiques. La pirueta és feta sempre amb la màxima elegància i naturalitat. I això no és massa corrent en una terra on sovint es confon l'humor amb la poca-solta o la barroeria.⁷³¹

Finalment, va observar qualitats de contista en diversos narradors catalans, com Josep Pla o Ramon Tor.⁷³² D'aquest darrer, davant el recull d'articles de temes diversos *Panorames socials*, Esquerra en va destacar un assaig narratiu titulat *Novena simfonia*, «on Tor ens mostra les seves possibilitats, com a contista».⁷³³

Tanmateix, per Esquerra els millors contistes es troben, naturalment, al món anglosaxó. Les raons són la tradició contística i el nombre de revistes que donen cabuda a aquest gènere. El conte

té, sens dubte, els seus millors conreadors a Anglaterra i als Estats Units. Hi ha allí una llarga tradició i, sobretot, un gran nombre de revistes més o menys literàries que necessiten constantment una producció contística seguida, fet que ve donant-se amb tanta intensitat als altres països, és potser una explicació del perquè els millors contistes contemporanis són els de llengua anglesa. En prova d'això n'hi ha prou en citar els noms d'Aldous Huxley, Louis Bromfield (aquest, autor ja de novel·letes més

⁷³⁰ «Ronda d'històries, de T. Roig i Llop», *El Matí*, 4-V-1935, p. 6. [signat E. Clivillés]. Val a dir que Esquerra escriu multitud de ressenyes on a vegades tracta tangencialment la producció més o menys contística de l'autor. En el cas de la literatura catalana, crítica, per exemple, el recull de contes *Els habitants del pis 200*, d'Elvira A. Lewi, principalment per la manca d'humanitat dels personatges i per un to poètic que, al seu parer, provoca una gran afectació en el fons i en la forma.

⁷³¹ «Els Llibres: Santamaria, Oller Rabassa i P. Caldes», *La Veu de Catalunya*, 10-VI-1936, p. 8.

⁷³² «Viatge a Catalunya, de J. Pla», *El Matí*, 27-IX-1934, p. 7. De les qualitats contístiques de Pla, en fem referència més endavant.

⁷³³ «Panorames socials, de Ramon Tor», *El Matí*, 19-VIII-1933, p. 9. Per a més informació sobre el gènere contístic a Catalunya, vegeu CAMPILLO, Maria: *El conte de 1911 a 1939, op. cit.*, p. 19.

llargues), D.H. Lawrence i, sobretot, el de Caterina Mansfield, la successió va indisputada del Txèkhov i Maupassant.⁷³⁴

En aquest llistat, Esquerra hi afegia els anglesos Maurice Baring i especialment G.B. Stern, que amb *Pelican Walking* es mostra com un coneixedor de totes les subespècies del gènere –humorista, irònic, realista, etc–. En tot cas, Aldous Huxley s'erigeix com un dels grans contistes amb el recull *The Gioconda Smile*, obra que no desmereix al costat de les seves novel·les.⁷³⁵ També destaca Katherine Mansfield amb el recull *Bliss and Other Stories*, on mostra altra vegada les grans qualitats de suggeridora de sensacions vagues, «poetessa de la vida quotidiana».⁷³⁶

Al costat dels britànics, també es va fixar en els contistes nord-americans i comparà, pel que fa als temes tractats i la sobrietat dels autors, la novaiorquesa Edith Wharton amb Ludwig Levisohn, «un dels millors contistes de les modernes generacions americanes».⁷³⁷ Gràcies a la popularitat aconseguida entre els lectors de magazines, William March apareixia als ulls d'Esquerra com un «narrador irònic» i «observador finíssim» que, amb *The Little Wife and other stories*, sabia mostrar «aquella despreocupació tan típica dels americans, que fa divertits molts dels contes del recull».⁷³⁸ Paral·lelament però, com sempre, a certa distància dels primers, Esquerra també valorava els contistes francesos i, de la mateixa manera que els països anglosaxons, ho justificava per l'abundor de les seves revistes. Procedent de les promocions més joves, va destacar Suzanne Lévy i el seu *Le Grenier a foïn* pel seu «esperit entremaliat i poètic», amb una fantasia que barreja objectes inerts i animals i que tenen com a resultat un humorisme entre rabelesià i poètic.⁷³⁹

Relacionats amb el gènere contístic, el crític també va oferir ressenyes i crítiques sobre la literatura infantil i la literatura d'infants. La distinció no és gratuïta, ja que tot i haver-hi també certa relació, Esquerra considerava ben diferent els llibres *sobre* infants dels llibres *per a* infants. Pel que fa als primers, cal tenir molt en compte que se sol tractar de novel·les que no són aptes per a infants. Tal com advertia en un article el juliol de 1932:

⁷³⁴ «*Pelican Walking*, de G.B. Stern», *La Publicitat*, 6-I-1935, p. 4. Cal recordar que Esquerra tradueix amb Josep Detrell *Una avantguarda del progrés*, com un dels *Contes d'inquietud*, de Joseph Conrad, el novembre de 1936.

⁷³⁵ «Aldous Huxley, contista», *El Matí*, 22-IX-1933, p. 9.

⁷³⁶ «*Bliss and Other Stories*, per Katherine Mansfield», *La Publicitat*, 25-IX-1933, p. 4.

⁷³⁷ «Novel·les nord-americanes», *El Matí*, 30-I-1934, p. 9.

⁷³⁸ «Narradors nord-americanes», *La Veu de Catalunya*, 21-III-1936, p. 7.

⁷³⁹ «Contistes francesos», *El Matí*, 24-I-1934, p. 9.

No novel·les per a infants. És a dir, novel·les on els infants són el tema, no pas els lectors futurs.

Esquerra assenyalava que, en aquest cas, la tradició és llarga i ha seguit tot un procés evolutiu de menys a més. Aquest procés fa que avui, per exemple, trobem «avorrida» i «ensopida» les pretensions científiques de la novel·la pedagògica *Emili o l'educació*, de Rousseau. Posteriorment, Dickens basarà la majoria de les seves obres en relats sobre infants però, al parer d'Esquerra, els seus nens tenen «un greu defecte: són massa bons minyons, massa quiets i sofreixen amb singular estoïcisme una sèrie de calamitats còsmiques que serien suficients per a ensorrar qualsevol persona gran». Ja amb Mark Twain, «els infants es fan molt menys exemplars i força més reals. Roben confitura i tenen mal de ventre», tot i que l'ànima és encara un misteri. Contemporàniament, Esquerra va destacar l'aportació psicològica francesa d'André Gide –tot i que presenta infants i adolescents pervertits i envellits prematurament–, Jean Cocteau –amb infants que «no són pas massa normals» per la seva «sensibilitat terriblement malaltissa»– i sobretot Jean Giraudoux, amb nens similars als de Fournier i Mauriac, és a dir, que sembla que «ja han passat la infància».⁷⁴⁰

Finalment, Esquerra trobava l'exemple d'escriptor que presenta infants de debò en Richard Hughes. Al seu parer, *Un cicló a Jamaica* (1929) «és sens dubte i junt amb *Tom Sawyer* la millor que s'ha escrit sobre els infants».⁷⁴¹ L'obra de Hughes ja havia estat comentada monogràficament el març de 1932, tot i que en aquella ocasió s'havia acabat decantant per Mark Twain per ser moralment més correcte: «La llàstima és que Hughes s'hagi deixat portar pel corrent d'amoralitat que infesta la literatura d'avui en dia, cosa que no féu Mark Twain, sempre honrat i simpàtic.» Amb tot, Esquerra no pot estar-se de reconèixer que li resulten més simpàtics els personatges de Hughes:

Emily i els altres infants són molt més complicats que Tom Sawyer, Huckleberry Finn, Becky Tuscher i els restants ninotets de Twain, però a mi em resulten més divertits i reals que aquests.⁷⁴²

Pel que fa als llibres per a infants –aquells que, com deia J.V. Foix, en escriure'ls cal «pensar en infant»–,⁷⁴³ Esquerra va tenir molt en compte tant la

⁷⁴⁰ «Novel·les d'infants», *Mirador*, 28-VII-1932, p. 6.

⁷⁴¹ *Ibid.*

⁷⁴² «*Un cicló a la Jamaica*», *El Matí*, 17-III-1932, p. 7.

producció pròpia com l'estrangera. A causa de l'interès pel que en definitiva és un gènere literari i per la percepció d'una manca de producció catalana equiparable a d'altres d'Europa, dedicà diverses línies a analitzar aquest tipus de llibres per a infants. Segons Esquerra: «A casa nostra, el llibre per a infants té uns orígens moderníssims. A Catalunya es pot dir que no han existit els llibres per a infants, de rel purament catalana, fins fa ben pocs anys.»⁷⁴⁴ El repàs d'aquests orígens comença als anys deu del segle XX, temps en què només es podia llegir *En Patufet*. Després van aparèixer llibres en català adaptats al públic infantil que ja podien competir qualitativament amb els estrangers gràcies a l'Editorial Muntanyola, que va començar un seguit de publicacions avalades per noms tan importants com Josep Carner, Carles Riba, Marià Manent i, entre els il·lustradors, Obiols, Colom, Nogués, Togores, Ricart, Vayreda, Apa i Labarta. Esquerra recorda que així «S'havia creat un tipus de llibre per a infants, català, digne, i alhora econòmic, que el posava a l'abast de totes les fortunes.»⁷⁴⁵ Segons Esquerra, va ser aquest el punt més dolç del llibre per a infants en català. Al seu parer, les causes d'aquest èxit es devien potser a la inflació i l'optimisme que la Guerra Gran van produir a Catalunya. Després d'aquestes temptatives van venir «mals temps» i, a part de les traduccions d'obres estrangeres i dels «llibres deliciosament il·lustrats de Lola Anglada», s'havia anat observant una decadència progressiva.⁷⁴⁶

No deixa de ser simptomàtic el silenci gairebé absolut d'Esquerra envers Josep Maria Folch i Torres. Tot i esmentar *En Patufet* com l'origen de les narracions per a infants en català, no en destaca el valor literari de la revista il·lustrada ni el paper exercit per Folch i Torres, que des de 1909 i fins a 1938 n'havia estat director. L'omissió del seu nom és encara més incompreensible si tenim en compte l'èxit popular de l'escriptor i el descobriment d'un nou sector del mercat, amb uns tiratges de la revista que havien arribat a 65.000 exemplars i uns 325.000 lectors setmanals. Folch i Torres havia esdevingut el primer escriptor català de masses, era un autor per al «gros públic», però Esquerra no en fa referència. I és que l'actitud del crític barceloní no és independent de la de molts intel·lectuals catalans, que a partir de 1924 pràcticament havien proscrit Folch i Torres dels cercles artísticoliteraris.⁷⁴⁷ Tal com afirma Jordi Castellanos, «la

⁷⁴³ FOIX, J.V.: «No és pas ben bé el que llegeixen», *La Publicitat*, 5-I-1936, p. 2.

⁷⁴⁴ «Llibres per a infants», *Mirador*, 4-I-1934, p. 6.

⁷⁴⁵ «Llibres per a infants en català», *El Matí*, 4-I-1934, p. 9.

⁷⁴⁶ *Ibid.*

⁷⁴⁷ Vegeu CASTELLANOS, Jordi: «Josep Maria Folch i Torres i el mercat literari», dins CASTELLANOS, Jordi (ed.): *En Patufet, cent anys. La revista i el seu impacte*. Barcelona: PAM / Universitat de Barcelona, 2004, p. 7-18.

veritat és que ningú no podia negar la popularitat i la influència de Folch, però la recança perquè aquesta influència era la que era resulta evident». ⁷⁴⁸ En gran part, aquest comportament general dels crítics i literats anava estretament lligat a l'adhesió popular que havia aconseguit, i en articles i conferències generalment es criticava tant el seu sentimentalisme com la seva productivitat extraordinària, que al parer de molts havia d'afectar la qualitat literària. ⁷⁴⁹

Es tractava d'una polèmica en què Esquerra participa per omissió. Parlar dels orígens de la literatura per a infants en català sense considerar la tasca ingent de Folch i Torres era una manera de posicionar-se. Per contra, companys de redacció com Maurici Serrahima denunciaven aquesta actitud general de la crítica. El novembre de 1931, Serrahima es feia ressò de la conferència de Sagarra a la Llibreria Catalònia sobre el problema actual de les lletres catalanes, i va celebrar la reivindicació de Folch i Torres com a factor decisiu en «l'entrada, en la lectura del català, de la jovenalla de totes les classes socials, gràcies a la tasca de Josep M. Folch i Torres i dels Pomells de Joventut – com em plau aquest acte de justícia, sobretot en boca de qui el féu, i en el lloc on fou dit–». ⁷⁵⁰ D'altres s'expressaven de manera similar i parlaven d'injustícia. Per exemple, Josep M. López-Picó responia el 1928 a la pregunta de Carles Soldevila, que havia demanat a diversos escriptors catalans quins títols triarien de la literatura catalana, amb una altra pregunta: «¿Creieu que el dia que seriosament s'ordini aquesta història no caldrà fer a Josep Maria Folch i Torres una justícia molt diferent dels blames incondicionals d'ara?» ⁷⁵¹

Al parer d'Esquerra només coetàniament semblava haver-hi un ressorgiment del gènere en català amb les publicacions de l'editor Antoni M. Muntanyola i Carné, que de fet recollia la tradició de l'antiga editorial. ⁷⁵² Gràcies a les Col·leccions Muntanyola, apareixien novament obres d'arrel catalana i «de tipus popular» amb la publicació

⁷⁴⁸ *Ibid.*, p. 17.

⁷⁴⁹ Josep M. de Sagarra es declarava poc amant de la literatura de Folch i Torres però reconeixia el mèrit d'haver cobert un buit de les lletres catalanes i, alhora, demostrar que era possible viure de l'escriptura en català. En un article a favor de la literatura comercial declarava el següent: «Algú em dirà, per exemple, que en Josep Maria Folch i Torres és un escriptor català de positiu valor comercial. Jo no sóc un partidari ni un defensor de l'obra d'aquest bon amic meu, però crec que a Catalunya omple un buit; l'omple a la seva manera, però és l'únic que ha tingut la gràcia d'administrar, des d'un punt de vista comercial, la seva literatura. Escriptors de més mèrits que ell es passen l'estona posant els ulls en blanc i comptant les estrelles; pitjor per a ells. Si més no, en Folch i Torres ha ensenyat als literats del nostre país que, escrivint en català, un no s'hi mor del tot de gana, i això tots els que tenim una ploma als dits hem d'agrair-li-ho.» («Sobre *La llanterna màgica*», *La Publicitat*, 11-VIII-1926.).

⁷⁵⁰ SERRAHIMA, Maurici: «El nostre moment literari», *El Matí*, 19-XI-1931, p. 9.

⁷⁵¹ SOLDEVILA, Carles: *Què cal llegir?*, *op. cit.*, p. 144.

⁷⁵² «Llibres per a infants», *Mirador*, 4-I-1934, p. 6.

simultània de cinc llibres –traduïdes a l'hora al castellà i al basc–, il·lustrats per Xirinius, Opisso júnior i Granyer. Es tractava de dos contes de Barradas –*Història d'un pallaso* i *El paraigua generós*–, dos més de C.A. Jordana –*Els tres cavallets*, interpretació d'una vella rondalla mallorquina, i *L'infant que feia vuit*, conte d'aventures meravelloses amb encantaments, bruixes, bèsties que parlen, etc.– i el mateix Antoni M. Muntanyola, que amb *Pedagog* combinava fets meravellosos i reals i, als ulls d'Esquerra, esdevenia una mena de Kipling català.⁷⁵³ Al costat d'aquests volums, el crític també va destacar el *Cançoner de Nadal*, il·lustrat per Barradas, un recull de cançons populars catalanes i d'altres dels millors poetes moderns del país que tenen Nadal per tema. Aquí les obres recuperaven les signatures de Marià Manent, Joaquim Folguera, Josep Pijoan, Jacint Verdaguer, Josep Carner, Joan Maragall, Guerau de Liost, Àngel Guimerà, Francesc Pujols, Josep M. de Sagarra, Josep M. Millàs-Raurell, Tomàs Garcés, Sebastià Sánchez-Juan, Antoni Navarro i Llorenç Riber. És a dir, «una bellíssima antologia nadalenca que ens feia falta».⁷⁵⁴

L'atenció renovada als llibres per a infants abastava la història. Esquerra trobava encomiable la tasca duta a terme per l'Associació Protectora de l'Ensenyança Catalana per la cura i la modernitat dels textos, acordats a les exigències de l'ensenyament català i a les més modernes tendències pedagògiques de primària. Sobretot va destacar la incorporació en les seves col·leccions d'una *Història* elaborada per Enric Bagué i Jaume Vicens, «quelcom que no té parió en les biblioteques escolars de cap país». El crític valorava en gran manera que els autors haguessin estat capaços de reunir tota l'erudició històrica en una síntesi adequada per a un nen. D'altres qualitats eren l'«estil planer i pintoresc» i l'afegit d'uns resums que complementen el text de les narracions. Josep Obiols n'era l'il·lustrador i es revelava així com un dels millors conreadors del gènere. Amb aquests encerts s'aconseguia així una gran compenetració de tots els aspectes que «honora plenament la nostra bibliografia pedagògica». Molt diferent dels àrids llibres amb què Esquerra recorda haver-se iniciat a la història.⁷⁵⁵ Així mateix, encara que no pertanyent al terreny de la història però sí al de la literatura adulta, a *Shakespeare a Catalunya* anota, al costat d'altres traduccions, l'adaptació catalana per a nens que C.A. Jordana havia fet de *Macbeth* el 1929.⁷⁵⁶ Es tracta de *La història de Macbeth: explicada als infants segons l'obra de Shakespeare*, il·lustrada per Pere Prat Ubach i publicada per

⁷⁵³ «Llibres per a infants en català», *El Matí*, 4-I-1934, p. 9.

⁷⁵⁴ «Llibres per a infants», *El Matí*, 24-XII-1935, p. 9. [signat E. Clivillés]

⁷⁵⁵ «Una història per a infants», *El Matí*, 26-II-1936, p. 7.

⁷⁵⁶ *Shakespeare a Catalunya*, op. cit., p. 194.

la col·lecció «Les obres mestres de la literatura explicades als infants» de la Biblioteca Grumet que l'editorial Proa va endegar a finals dels anys vint.⁷⁵⁷

Un aspecte important a tenir en compte en els llibres per a infants és l'il·lustrador. De fet, el crític barceloní atorga una importància cabdal de l'artista que il·lustra els textos, perquè, «Degut al seu públic especial, són els ninots gairebé el més important, ja que cal fer una interpretació gràfica del text, entre poètica i caricatural, que escaigui a la mentalitat dels petits lectors».⁷⁵⁸ Així, el paper del caricaturista Jaume Juez i Castellà "Xirinius", el dibuixant Ricard Opisso, l'escultor Josep Granyer, el pintor Josep Obiols o l'il·lustrador Josep Vinyals resultava decisiu en aquesta mena de llibres. Aquesta opinió no era exclusiva d'Esquerra i estava avalada per pedagogs i artistes. Dels deu tipus de llibres per a infants que distingia Rafael Folch i Capdevila, eren els «llibres d'imatges» els més apropiats per a la primera infantesa, ja que parlen amb la major eficàcia a la «intel·ligència incultivada».⁷⁵⁹ J.V. Foix assegurava el mateix i encara anava més enllà: «El veritable "literat" per a l'infant és l'il·lustrador. En els llibres i en el cinema.» I és que qui s'embadaleix amb les bones edicions de la literatura dita per a infants són en realitat els adults.⁷⁶⁰ Al seu temps la idea era corroborada pel pedagog Manuel Pla, en assegurar que durant la infantesa, i fins bona part de l'adolescència, és la imatge visual l'única representació satisfactòria del mite o la realitat.⁷⁶¹

El conjunt d'encerts d'aquestes noves edicions era esperançador i Esquerra hi veia un principi de ressorgiment dels llibres per a infants en català:

Els nostres contistes i dibuixants poden crear un tipus de llibre d'infants amb característiques pròpies. Tenim unes tradicions populars escaients, que poden servir

⁷⁵⁷ D'aquesta iniciativa, en van arribar a sortir sis volums. A més del *Macbeth* de C.A. Jordana: *Els almogàvers* per J. Gols, il·lustrat per J. d'Ivori; *Ivanhoe* per Pau Romeva, amb dibuixos de Prat; *Canigó* per A. Martorell, amb il·lustracions de Quelus; *Guillem Tell* per M. Font, il·lustrat per J. Busquets, i *Els dotze treballs d'Hèrcules* per J. Gols, il·lustrat per J. Busquets.

⁷⁵⁸ «Llibres per a infants», *Mirador*, 4-I-1934, p. 6.

⁷⁵⁹ Els altres nou tipus són les rondalles populars, les històries d'animals, els llibres d'aventures i viatges, les vides dels grans homes, els llibres de vulgarització científica, les grans obres de la literatura a l'abast dels infants, les obres de teatre per a infants, les novel·les per a la joventut i les obres històriques (FOLCH I CAPDEVILA, Rafael: «Llibres per a infants», *La Publicitat*, 1-I-1931, p. 5.).

⁷⁶⁰ FOIX, J.V.: «No és pas ben bé el que llegeixen», *La Publicitat*, 5-I-1936, p. 2.

⁷⁶¹ PLA, Manuel: «Els llibres per a infants», *La Publicitat*, 9-I-1936, p. 2. Manuel Pla completava els seus arguments amb un segon article en què resolva el conflicte que el nen solia tenir envers els llibres. Segons Manuel Pla, el problema dels llibres ha de resoldre's a la llar i a l'escola respectant la llibertat de l'infant i procurant interpretar d'aquesta manera els seus interessos. El que cal, doncs, és tenir una profusió de llibres de tota mena i deixar que l'infant en faci la tria. Només a partir d'aquí els grans poden intervenir i orientar l'esperit del nen cap a la vida moral i social (PLA, Manuel: «Segon comentari: Els llibres per a infants», *La Publicitat*, 23-I-1936, p. 2.).

de primera matèria. Contistes i il·lustradors no manquen. Editor, tampoc. Aplegats els elements, cal veure si el conjunt reeixirà tan bé com ara. Esperem-ho així.⁷⁶²

Tanmateix, els llibres per a infants d'elaboració catalana tan sols eren promeses i bons auguris en comparació als produïts a Anglaterra. Com sempre, el crític mirava l'exemple britànic sobretot pels grans antecedents que sobre el gènere guardava la seva literatura, una tradició que Catalunya no té:

Si Anglaterra ha produït grans obres dins del gènere, com *Alícia en terra de meravelles*, de Lewis Carroll, o el *Peter Pan*, de Barrie, es deu, no sols a les qualitats racials del poble anglès, que sap barrejar la ironia i les coses meravelloses d'una manera magistral, sinó que també la llarga tradició fa que, en escriure i dibuixar per a la quitxalla, els escriptors i artistes tinguin davant seu l'experiència continguda en els milers de llibres per a infants que han precedit els seus.⁷⁶³

Aquesta tradició anglosaxona es reflectia en l'oferta i en el nombre de publicacions. Tal com assegurava l'editor, llibreter i traductor Joan Lluís Gili i Serra el desembre de 1932, a Anglaterra els editors especialitzats publicaven als anys trenta uns cent trenta anuals i calendaris a l'any, amb una gradació que anava des de l'infant de cinc anys fins al noi de setze. Pel que fa a Nord-amèrica, del 13 al 19 de novembre de 1932 Gili i Serra constatava que als Estats Units celebraven ja la catorzena setmana del llibre de literatura exclusivament per a infants, nois i noies.⁷⁶⁴ Per la seva part, Esquerra destacava els suplementes de la famosa revista anglesa *The Studio*, una plataforma que al seu parer «fa enveja». Com a mostra de la sòlida tradició anglosaxona tant en l'elaboració com en l'edició del llibre per a infants, el crític va reportar a la premsa el suplement de *The Studio* que, amb el títol *Children's Books of Les Serday*, havia reactualitzat un seguit de llibres per a infants anteriors als primers anys del segle XX, remuntant-se fins a l'edició de 1672 del *Visible Word*. Especialment, Esquerra admirava

⁷⁶² «Llibres per a infants», *Mirador*, 4-I-1934, p. 6.

⁷⁶³ *Ibid.*

⁷⁶⁴ GILI I SERRA, J.LI.: «Llibres per a infants», *La Publicitat*, 29-XII-1932, p. 3. Anotem també que Joan Lluís Gili i Serra (Barcelona, 1907-Oxford, 1998) emigraria a Londres el 1934, on fundarà la llibreria i editorial The Dolphin Book Company, transferida el 1940 a Oxford, entitat que publicarà llibres ressenyats per Esquerra. Ja el 1953 Gili i Serra va publicar *Anthology of Catalan Lyric Poetry* (1953), de Joan Triadú, una antologia de la prosa d'Unamuno, traduccions a l'anglès de García Lorca (1939, amb S. Spender, i 1960) i de Carles Riba (1963), i la primera gramàtica catalana per a anglesos, *Catalan Grammar* (1943). També va ser membre fundador i president de l'Anglo-Catalan Society, i membre honorari de l'Association of Hispanists of Great Britain and Ireland.

que no es tractés de cap obra erudita i que les il·lustracions anessin acompanyades d'un curt comentari que servia per situar el llibre dins l'ambient del seu temps: «En resum, una bella mostra de la tradició anglesa dels llibres per a infants, camp on, fins ara, els anglesos no han estat superats.»⁷⁶⁵

Tot i haver fet l'elogi de les publicacions de la Col·lecció Muntanyola de llibres d'autors catalans, Esquerra no podia sinó parlar d'edicions «de més categoria» davant l'acurada col·lecció «Rondalles» de l'Editorial Joventut, que publicava les obres dels germans Jacob i Wilhelm Grimm, en traducció de Carles Riba, així com de Hans Christian Andersen, versionat per Josep Carner i Marià Manent; és a dir, les narracions que el crític considerava cabdals del gènere que, a més, portaven les il·lustracions d'Arthur Rackham.⁷⁶⁶ Pendent de les seleccions que anava oferint l'Editorial Joventut, Esquerra celebrava la incorporació al català de James Barrie, autor de *Peter Pan i Wendy*, obra il·lustrada per Mabel Lucie Atwell i «un dels llibres més considerables de la literatura infantil de tots els temps». El més admirable de l'edició era l'adaptació per a infants més petits d'aquest llibre sota el títol *El noi que no volia créixer*, que inaugurava una col·lecció de «Llibres animats». Esquerra apreciava aquesta adaptació de l'obra de Barrie per la barreja de conte, joguina i teatre que oferia amb figures en color retallades:

Un cop oberta la coberta del llibre, el lector es troba que les figures ja el van a trobar interpretant el conte i el conviden a llegir-lo per a explicar l'actitud amb què el dibuixant les ha situat.⁷⁶⁷

L'Editorial Joventut també havia editat *Emili i els detectius* (versió original de 1929), de l'escriptor alemany Erich Kästner, en traducció de Melcior Font i il·lustrat amb els dibuixos originals i les fotografies del film que va popularitzar l'obra. En aquest cas, l'encert de l'edició es devia sobretot al fet de tractar-se d'una novel·la d'aventures amb «criatures de debò».⁷⁶⁸ Al costat de Kästner i de l'adaptació del llibre de Barrie,

⁷⁶⁵ «Els vells llibres per a infants», *El Matí*, 18-I-1934, p. 9.

⁷⁶⁶ L'edició era publicada en castellà i català, en versió de Josep Carner i Marià Manent, i amb il·lustracions d'Arthur Rackham («Llibres per a infants en català», *El Matí*, 4-I-1934, p. 9.).

⁷⁶⁷ «Llibres per a infants», *El Matí*, 24-XII-1935, p. 9. [signat E. Clivillés]. Aquesta novetat —en paraules d'Esquerra, «curiosa sensació de joguina i teatre»— ja havia estat documentada el 1932 als Estats Units per J.Ll. Gili i Serra, que defineix com el «llibre joguina» (GILI I SERRA, J.Ll.: «Llibres per a infants», *La Publicitat*, 29-XII-1932, p. 3.). D'altra banda, afegim que el retall a tisora de les orles i siluetes que enriqueixen aquesta edició era obra de l'artista Elisabeth von Rathelf.

⁷⁶⁸ «Llibres per a infants», *El Matí*, 24-XII-1935, p. 9. [signat E. Clivillés]

eren lloables obres nord-americanes més pràctiques com *El llibre de les noies (de 8 a 18 anys)* i el *Llibre dels grans invents*, destinat als nois. En aquest cas, tot i que Esquerra hi trobava a faltar alguna «referència a la formació espiritual», es tractava de llibres molt útils per a la formació del caràcter del jovent.⁷⁶⁹

Aquestes edicions, doncs, anaven adreçades als infants, però la lloable intenció dels editors no es va escapar d'algunes remarques del crític pel que fa a la consideració d'*infantils* de certes obres considerades com a tals. En parlar del *Peter Pan* de James Barrie, Esquerra no podia sinó admetre que una obra com aquesta «farà les delícies dels menuts i dels grans», encara que «potser més les d'aquests que no les dels petits», atès que hi ha diverses qüestions de detall que escapen de l'enteniment del nen. La qüestió és que «Els petits hi troben un món meravellós que els agrada sempre. Els grans una visió poètica de la pròpia infantesa que fa del llibre de Barrie quelcom d'inoblidable.»⁷⁷⁰

El fet és encara més evident si tenim en consideració altres llibres titllats tradicionalment per a infants i que, en canvi, guarden al seu interior un seguit de qüestions adreçades exclusivament als grans. Aquest és el cas de dues obres de principis del segle XVIII: *Robinson Crusoe*, de l'anglès Daniel Defoe, i, sobretot, d'*Els viatges de Gulliver*, de l'irlandès Jonathan Swift. Tal com argumentava Esquerra, Defoe s'havia inspirat en el mariner escocès Alexander Selkirk i les aventures narrades a *Robinson Crusoe* són en realitat una mena d'«epopeia de l'utilitarisme anglès, una afirmació de les capacitats imperialistes i colonitzadores del seu poble». En canvi, contemporàniament representava tan sols un clàssic de la novel·la d'aventures: «Nosaltres el llegim entre els dotze i els setze anys; per tant, amb una absoluta incomprensió per tot el que estigui més enllà de l'anècdota exterior.»⁷⁷¹ De fet, tot i que no l'esmenta, Esquerra segueix la popular teoria llançada per James Joyce, que de manera eloqüent havia notat el veritable símbol de l'imperialisme britànic que conté el llibre.⁷⁷² Però la pèrdua de significat de l'obra encara és més greu en el cas del gran satíric Jonathan Swift:

⁷⁶⁹ *Ibid.*

⁷⁷⁰ *Ibid.*

⁷⁷¹ «Defoe i Swift», *El Matí*, 21-IX-1935, p. 7. [signat E. Clivillés]

⁷⁷² Joyce resumia així la figura de Crusoe: «He is the true prototype of the British colonist. [...] The whole Anglo-Saxon spirit is in Crusoe: the manly independence, the unconscious cruelty, the persistence, the slow yet efficient intelligence, the sexual apathy, the calculating taciturnity.» (JOYCE, James [Joseph Prescott (ed.)]: «Daniel Defoe», *Buffalo Studies*, núm. 1, 1964, p. 24-25.).

Aquest confinament a la infància és doblement de sentir en els *Viatges de Gulliver*. Swift és un dels satírics més grans de la història del món i indiscutiblement el més virulent de tots els anglesos, que no han estat els més suaus precisament. Però passat el temps en què la gent comprenia l'abast exacte de les al·legories del *Gulliver*, la gent sols hi veia unes aventures meravelloses, còmiques a estones i divertides sempre, i del tipus més assimilable per a les mentalitats infantils. De fet el llibre de Swift és, com diu un historiador de la literatura anglesa: «un dels llibres més negres de la humanitat».

El crític revelava que, en realitat, el llibre de Swift conté diatribes i sàtires despietades contra l'espècie humana i les institucions que ha creat. Una intenció que avui «resta amagada per una colla de símbols que els seus contemporanis entenien perfectament, però que nosaltres necessitem de notes aclaratòries per a comprendre'ls.»⁷⁷³

A més, Esquerra també era conscient que les sàtires contingudes en una obra no són patrimoni exclusiu de la literatura. Com Foix, que atorgava al dibuixant un paper principal tant en els contes com en el cinema, Esquerra creia que davant la projecció a la pantalla de dibuixos animats l'infant es fixa més en l'animació dels personatges que no pas en el contingut de la història. I en realitat, segons l'ull segur d'Esquerra, molts dels films adreçats als infants contenien alhora un seguit d'ironies i sàtires només comprensibles per a la gent gran. De fet, l'aspecte del cinema del moment que Esquerra més va elogiar van ser els «ninots sonors». En un article el maig de 1933 que incloïa un dibuix de Micky Mouse, Esquerra creia que aquesta mena de films eren «el màxim encert del cinema parlant», ja que no els veia com uns simples contes per a infants, sinó com a «contes d'infants per a persones grans», que en gaudeixen d'una manera molt més conscient. Si bé les primitives pel·lícules de dibuixos animats havien estat concebudes i realitzades amb vistes a la mainada, als anys trenta el gènere havia evolucionat de tal manera que les noves produccions no agafaven per tema els contes infantils de tipus «novel·les d'aventures o de tipus Folch i Torres (segons el sexe)» – anotem aquí que és aquesta l'única referència al director d'*En Patufet* i creador de *Massagran*–, sinó històries adreçades als adults que pertanyen al mateix grup que *Peter Pan*, de James Barrie, o *Les aventures d'Alicia al país de les meravelles*, de Lewis

⁷⁷³ «Defoe i Swift», *El Matí*, 21-IX-1935, p. 7. [signat E. Clivillés]

Carroll. Per aquest motiu trobava errònia la denominació de «contes d'infants» per referir-se a aquesta mena de pel·lícules.

Són potser els dibuixos animats els films nord-americans que més agradaven a Esquerra i no va dubtar a elogiar l'obra de Walt Disney, Max Fleischer i Pat Sullivan, als quals atribuïa l'encert d'oferir «una sèrie de trets satírics, de trucs, de caricatures de coses, de persones grans que fugen de la comprensió dels menors de dotze anys.» Segons Esquerra, el valor principal dels dibuixos sonors era el d'haver reeixit en la «caricatura del moviment» –visual i auditiva– tant de persones com de bèsties i objectes, cosa fins aleshores impossible en les pel·lícules amb actors de carns i ossos. En resum:

[E]ls ninots sonors arriben a aconseguir una qualitat còmica que no acostumen d'assolir les cintes on treballen persones. Si més no, la reacció és molt menys espontània en aquest darrer cas. L'espectador dels ninots sonors els veu amb una perfecta independència d'esperit. Tot el que succeeix té un valor màgic, irreal, semblant als contes de criatures, però amb la malícia suficient per a satisfer els grans. I ahora recorda d'una manera caricatural els fets, les coses del carrer.⁷⁷⁴

2.2. NOVEL·LA HISTÒRICA I BIOGRAFIA NOVEL·LADA

L'interès per la categoria literària més apta, a parer d'Esquerra, per a la creació de públic lector es trasllada a les obres biogràfiques, amb prop de setanta articles on parla de «biografies novel·lades», aleshores gènere en voga.⁷⁷⁵ A *Lectures europees*, inclou en una secció a part l'article «Goethe, Eckermann i Ludwig», comentari publicat l'octubre de 1932 a *Mirador* que ve a resumir una llarga sèrie de ressenyes al voltant de la biografia.⁷⁷⁶ L'acceptació extraordinària d'aquest nou gènere era especialment

⁷⁷⁴ «Sobre els ninots sonors», *La Veu del Vespre*, 25-V-1933, p. 8. En un sentit semblant, cal remarcar l'article «Dibuixos animats» de Pere Grases, company d'Esquerra a l'Institut-Escola, publicat al butlletí del centre (GRASES, Pere: «Dibuixos animats», *Institut-Escola*, núm. 17, maig 1934.).

⁷⁷⁵ Sobre la popularitat i auge de la biografia, així com la relació del gènere amb Josep Pla, vegeu AMAT, Jordi: «Josep Pla, també biògraf», *Revista de Catalunya*, núm. 16, 2006, p. 94-107, i AMAT, Jordi: «Prólogo: Vida picaresca de Manolo Johnson contada por James Pla», dins PLA, Josep: *Vida de Manolo* [traducció de Jordi Amat]. Barcelona: Libros del Asteroide, 2008, p. xv-xxiv.

⁷⁷⁶ «Goethe, Eckermann i Ludwig», *Mirador*, 27-X-1932, p. 6; rec. a *Lectures europees*, op. cit., p. 151-154. Arran del centenari de Goethe, Esquerra aprofita per parlar de tres biografies sobre l'autor de *Werther*: una escrita pel mateix Goethe, una altra segons la visió coetània d'Eckermann i una darrera de postguerra elaborada per Emil Ludwig, de la qual parlarem tot seguit. Afegim que a *Lectures europees*

evident a França, Anglaterra i Àustria, un fenomen al qual havia contribuït el fet que molts dels millors escriptors del moment l'haguessin conreat amb encert. Entre ells, els més remarcables –si més no, els més remarcats per la crítica– eren Ludwig Strachey, Stefan Zweig i André Maurois. Al recull de 1936 Esquerra també inclou el petit assaig «Walter Scott i la biografia contemporània», un dels primers articles escrits des d'*El Matí*, el maig de 1932, en què adverteix que es tracta d'una altra «invasió» dels països del nord, és a dir, anglosaxons:

Remarquem ara la invasió que sofrim els països llatins pels costums i les coses del Nord. Particularment per les dels països anglosaxons. Després de l'esport i del cinema, en literatura dos exemplars característics d'aquelles terres: la biografia i la novel·la detectivesca.⁷⁷⁷

El març de 1934 suggereix que la biografia en concret havia sortit d'Anglaterra i Nord-amèrica, probablement,

a conseqüència de la tendència a rebotar-ho tot, característica dels temps de la postguerra. La curiositat del públic per les vides dels grans homes ha tingut una mena de morbositat, de curiositat que solament desitja conèixer les falles dels grans temperaments per a rebaixar-los i consolar-se de la pròpia migradesa.⁷⁷⁸

Al costat d'aquestes remarques una mica acusadores, per Esquerra la biografia suposava tot un fenomen que posava de manifest l'eixamplament en la definició del gènere novel·lístic, creava un nou espai entre l'assaig i la novel·la, divulgava el coneixement de grans figures literàries, històriques o polítiques, eren llibres de qualitat i, a més, interessaven al gran públic. És obvi, doncs, que Esquerra s'hi fixés tant. També ho és que el seu seguiment particular no restés deslligat de l'interès general de molts crítics catalans per aquesta solució literària intergenèrica. Rafael Tasis o Maurici Serrahima són coetanis d'Esquerra i dos dels hermeneutes més interessats per l'hibridisme que suposaven les noves biografies novel·lades. Però és potser Manuel de Montoliu qui va saber presentar-ne de manera més esquemàtica la naturalesa i, sobretot,

Esquerra opta per incloure tres articles més relacionats amb la nova biografia, per aquest ordre: «Sobre André Maurois», *El Matí*, 19-X-1933, p. 9; «Walter Scott i la biografia contemporània», *El Matí*, 24-V-1932, p. 9, i «Sant Tomàs, el Teòleg, vist per Chesterton», *El Matí*, 10-I-1934, p. 7 [signat E. Clivillés].

⁷⁷⁷ «Walter Scott i la biografia contemporània», *El Matí*, 24-V-1932, p. 9.

⁷⁷⁸ «Tres poetes segons Zweig», *El Matí*, 18-III-1934, p. 1.

qui millor exemplifica la importància que bona part de la crítica continuava atorgant a l'acció narrada, de fets, com a element determinant a l'hora d'etiquetar aquest gènere en voga al costat de la novel·la.

El juny de 1933 Montoliu situava la biografia novel·lada entre dos gèneres ben coneguts com són la novel·la i la història-biografia. Al seu parer, «una de les demarcacions frontereres més propícies i més freqüentades pels escriptors de tots els temps i de tots els llocs és la que separa la Novel·la de la Història, i, dintre d'aquesta, la Biografia».⁷⁷⁹ El crític advertia que en aquesta terra de ningú l'escriptor podia optar o bé per la novel·la històrica —«construïda damunt de fonaments rigorosament històrics»—, o bé per la biografia novel·lada —«construïda amb elements de fantasia»—, i veia en l'obra *Climent* (1933), on Carles Fages de Climent escriu una doble biografia sobre dos avantpassats, la «solució intermèdia», «ambigua» i «equidistant» entre els gèneres biogràfic i novel·lístic, entre l'etern problema de veritat i poesia. L'acció, en aquest cas, torna a ser una característica determinant perquè l'observació de Montoliu és que, si bé en totes dues biografies predomina la decoració material i moral de les circumstàncies històriques, en la primera la vida plena d'acció del biografiat ofereix un interès novel·lístic superior a la segona.

Si per Montoliu l'essència novel·lística rau en la narració de fets, en Esquerra es troba principalment en la moderna descripció psicològica dels personatges biografiats. A finals de 1933, André Maurois, de gran èxit a Catalunya, havia viatjat a Barcelona per pronunciar una conferència que seria ressenyada per Esquerra i amb la qual aprofitaria per traçar algunes de les línies que justifiquen l'èxit creixent de les biografies. Segons el crític barceloní, *La vida de Disraeli* (1927) de Maurois, «sens dubte la millor de les seves obres, fou una de les causes de la voga creixent de les biografies en els darrers anys», i «*Byron*, una altra biografia, és una visió molt encertada del poeta anglès». A partir d'aquestes obres, Esquerra remarca com Maurois havia fet el minúscul pas que separa els seus llibres de biografies a la novel·la, perquè de la biografia,

tal com s'entén actualment, a la novel·la, hi ha ben poca distància, i ja de bon principi Maurois la salvà fàcilment. La seva primera novel·la *Ni Ange, ni bête*, no és sinó un intent de lliure interpretació de la vida de Shelley. *Bernard Quesnay*, que la seguí, és una novel·la de tipus psicològic netament francesa, on Maurois ens pinta un món que coneix perfectament, el de la burgesia industrial de Normandia. En el mateix medi es

⁷⁷⁹ MONTOLIU, Manuel de: «La biografia i la novel·la», *La Veu de Catalunya*, 27-VI-1933, p. 16.

desenvolupa l'acció de *Climats*, la novel·la que més lectors –i més fidels– li ha valgut, una de les millors novel·les dels darrers anys, que pot encloure's sense por dins de la gran línia de la novel·la psicològica francesa, que comença amb *La princesa de Cleves* en el segle XVIII, i arriba fins a Proust, passant per Stendhal i Paul Bourget.⁷⁸⁰

Recordem que el model que Serrahima proposava amb Maurice Baring era contraposat, segons el crític catòlic, al d'André Maurois i, especialment, al que presenta a *Climats*. Per Serrahima, mentre que en l'escriptor anglès tot és clar, real, comprensible i elegant, en l'obra del francès «el refinament és volgut, cercat amb insistència de pervingut, i és plantejat a la manera vulgar», és a dir, presentant personatges aristocràtics amb problemes exclusivament distingits i refinats que no tenen res a veure amb la realitat.⁷⁸¹ És més, tal com el mateix Baring explica al pròleg de *Cat's Cradle*, «és indispensable de temperar la dinamita de la veritat amb la cendra de la versemblança», és a dir, cal atenuar els fets: «Jo he, doncs, retocat i endolcit la realitat: en certa manera, he espatllat una història i n'he fet una altra de nova.»⁷⁸² Les consideracions de Serrahima serveixen per contraposar l'actitud d'Esquerra que, en canvi, sap veure en aquest cas la fràgil frontera intergenèrica que Maurois havia travessat amb l'estudi psicològic dels personatges biografiats. Precisament, el crític tindrà molt en compte el «clima», terme maurosià que va més enllà de les llargues descripcions dels vestits i la indumentària dels personatges històrics i, més aviat, para l'atenció en l'ambient de l'època i en l'ànima del biografiat.

De fet, si Lytton Strachey, mort el 1933, era per molts l'iniciador de la biografia novel·lada, André Maurois era generalment considerat com el seu continuador. Strachey infon en les seves biografies i obres similars un extraordinari interès literari sense apartar-se de la realitat històrica, fórmula que al parer d'Esquerra aconsegueix amb personatges presentats de manera íntegra, completa,⁷⁸³ i que Maurois segueix amb una

⁷⁸⁰ «Sobre André Maurois», *El Matí*, 19-X-1933, p. 9. Esquerra també remarca la importància de la divulgació que ha dut a terme Maurois, gràcies al coneixement profund, d'alguns dels novel·listes anglesos contemporanis com Baring, Wolf, Huxley, etc.

⁷⁸¹ SERRAHIMA, Maurici: «Alta novel·la», *El Matí*, 25-V-1930, p. 18.

⁷⁸² Citat a SERRAHIMA, Maurici: «Novel·la normal», *El Matí*, 31-V-1931, p. 13. Per les mateixes dates Serrahima reforçava aquesta opinió amb la d'Henri Massis, segons la qual la novel·la autobiogràfica és «la de l'home que no ha nascut novel·lista, que no ha rebut el do de crear la vida amb la imaginació, inventant éssers i fets», és a dir: «La memòria substituïnt la imaginació!» Segons Serrahima, es tracta d'un gènere «estèril» perquè comporta la «còpia» de la realitat en comptes de la creació, el desig d'acció i la intervenció de la voluntat (SERRAHIMA, Maurici: «L'art de la novel·la (I)», *El Matí*, 10-VI-1931, p. 7.).

⁷⁸³ En paraules sinònimes de les que utilitzava Esquerra, Josep Roca i Pons afirmava que Strachey «vivifica, anima, per dir-ho així, la història» (ROCA I PONS, Josep: «*La reina Victòria*, per Litton Strachey», *La Publicitat*, 13-XII-1935, p. 2.).

ampliació de l'estudi psicològic. Tant *La reina Victòria*, del primer, com *Eduard VII i la seva època*, del segon, pertanyen a un dels grups més interessants i de més possibilitats dins les anomenades biografies novel·lades. És a dir, els estudis sobre personatges de gran relleu històric i polític ambientats en les seves èpoques. Al parer d'Esquerra, tant un com l'altre tenen en compte el públic lector al qual s'adrecen. Maurois escriu

quelcom més que una biografia i ens exposa perfectament el seu concepte d'Anglaterra i de la política anglesa en un llibre que poden prendre per model tots els que s'interessin per l'art de fer reviure un tros d'història passada, no concretant-lo a una persona sinó a tot un país.

Perquè, segons Esquerra, en aquest llibre Maurois ha conjuminat les seves qualitats principals, el psicologisme i l'humorisme:

Les seves qualitats de psicòleg i d'humorista es barregen per a donar-nos aquesta síntesi perfecta d'una època que és aquest llibre.⁷⁸⁴

Així mateix, Lytton Stachey també escriu un capítol de la història d'Anglaterra, en aquest cas centrant-se en la reina Victòria, que fa que resulti essencialment una biografia. Per tant, les variacions entre una obra i l'altra es deuen al fet que Maurois escriu per a un públic francès i Strachey, en canvi, s'adreça a un públic que no necessita tantes dades històriques i sí conèixer la personalitat de la reina.⁷⁸⁵

Aquest gust per la història que demostren Strachey i Maurois –en el que, de fet, són biografies– és el resultat de l'evolució de la novel·la històrica engendrada en el Romanticisme. Esquerra desenvolupa aquesta idea en diversos comentaris al llarg dels articles publicats a la premsa. Al seu parer, el gust pel passat medieval del període romàntic consistia en tot un «virus arqueològic»⁷⁸⁶ que, entre d'altres, va donar una figura tan important dins el gènere com Walter Scott. És gràcies a l'escriptor escocès que la història tornava a ser matèria literària –ja ho havia estat a l'edat mitjana– a través

⁷⁸⁴ «Eduard VII i la seva època, per André Maurois», *La Veu de Catalunya*, 11-X-1935, p. 9.

⁷⁸⁵ «La Reina Victoria, per Lytton Strachey», *La Veu de Catalunya*, 17-XII-1935, p. 11. Sobre l'adequació d'una biografia davant el seu públic potencial, el crític exposa el cas de *Victoria Regina*, de Laurence Housman. Esquerra, que troba aquesta biografia molt encertada i divertida per als que no són anglesos, dedueix que la prohibició d'aquest llibre a Anglaterra es deu a la manca d'espectacularitat que presenta i al punt d'irreverència que té la seva interpretació: «Hauria semblat *shocking*.» («*Victoria Regina*, per Laurence Housman», *La Publicitat*, 20-XII-1935, p. 2.).

⁷⁸⁶ «El passat, tema literari», *El Matí*, 7-VI-1933, p. 9.

de la novel·la. Una afició pel passat històric que no serà escombrada fins al realisme i el naturalisme, moment en què apareix una predilecció pels «fets vulgars de cada dia» – que als anys trenta encara era observable en algunes biografies, com la de G. Lenôtre sobre Napoleó–.⁷⁸⁷ Al cap d'un segle, però, la postguerra retroba «la història amb valor de matèria literària» i, curiosament, l'època dels novel·listes romàntics «s'ha convertit ara en una mena de miniatura: la biografia».⁷⁸⁸

Així, en paraules d'Esquerra, la nova biografia és una miniatura del gènere original del qual prové. Però si bé en la novel·la romàntica de fons històric el contingut essencial era l'acció novel·lesca –en què els personatges senten i parlen ordinàriament com els contemporanis de l'autor encara que l'escenari sigui una reconstrucció d'un temps passat–, en la seva darrera forma se centra en el personatge principal incorporant l'element psicològic –és a dir, el món interior i contextualitzat en el medi en què va viure el biografat– propi de la novel·la del segle XX. Per tant, si bé durant el romanticisme l'acció literària és la característica que acostava la historiografia a la novel·la, modernament ho és l'estudi psicològic. Probablement la millor reflexió sobre la naturalesa del nou gènere és l'escollida per a *Lectures europees*, on acaba erigint Emil Ludwig –pseudònim de l'escriptor alemany Emil Cohn (1881-1948)–, en tant que exegeta del segle XX, com el paradigma de la nova biografia. Ho fa, a més, en contraposició amb el to que el romàntic Johan Peter Eckermann havia donat a les seves *Converses* (1836-1848) amb un Goethe deïficat:

Eckermann, l'home que s'ha fet famós per haver conversat amb el geni, té esperit de buròcrata i no pot deixar aquell to d'admiració i èxtasi propi de la mitjania quan és tolerada per gent que reconeix superior. Tot el que diu Goethe té un aire d'oracle i és exposat amb una unció, reverència i pedanteria que us fa més aviat fàstic. [...] En

⁷⁸⁷ G. Lenôtre –pseudònim de Théodore Gosselin (Richemont, 1885-París, 1935)– escriu biografies en què l'interès rau en «la petita història», en els esdeveniments vulgars que no solen constar en els llibres oficials d'història. Un exemple n'és *Napoleón. Croquis de la Epopeya* (1932), que no és una obra de conjunt sinó narracions on el detall minúscul, però revelador, és el que té més interès, un fet que aquestes petites narracions resulten apassionants i vivents, com devien ésser realment els mateixos esdeveniments»; una història que no per poc declamàtòria resulta menys apassionant («Llibres napoleònics», *El Matí*, 11-XI-1935, p. 8. [signat E. Clivillés]).

⁷⁸⁸ «El passat, tema literari», 7-VI-1933, p. 9. El terme «miniatura» apareix altres vegades. El desembre de 1934 tornava a parlar-ne en una ressenya d'*El Matí*: «La darrera forma que l'afició històrica prengué, en acabar-se la guerra, fou la biografia més o menys novel·lesca. El fresc històric tipus Walter Scott, s'havia convertit en retrat, sovint en miniatura.» Tanmateix, Esquerra reconeixia que la novel·la històrica clàssica, aquella que ell anomena «novel·les històriques “d'acció”», conservaven encara força públic, amb un representant de gran èxit als països anglosaxons com és Rafael Sabatini. Davant la traducció d'*El Lazo*, Esquerra considerava que en aquests casos «L'acció moguda fa que aquesta novel·la es llegeixi agradosament.» («Novel·les històriques», *El Matí*, 5-XII-1934, p. 6.).

canvi, en el Goethe d'Emil Ludwig, és l'element humà el que predomina. El títol sencer ja ho diu: Goethe. Història d'un home. I aquest predomini de l'element home és sens dubte el mèrit principal de l'obra de Ludwig, el més popular dels autors de biografies que ara s'estilen.

Amb aquest llibre Ludwig ens ensenya el partit que pot treure un bon biògraf d'una vida on els esdeveniments exteriors són d'una vulgaritat aclaparadora. Si hom prescindeix de l'ambient hiperintel·lectual i cortesà en què viu Goethe, la seva vida té les mateixes característiques que la de qualsevol buròcrata dels innumbrables que ha vist el món. [...] Però al costat d'aquesta vida material hi ha la vida interior sempre canviant. Són les reaccions de l'esperit de Goethe davant del món i dels homes del seu temps el que constitueix la veritable biografia de Ludwig, biografia psicològica, difícil d'encertar i més difícil encara de fer interessant al lector vulgar i poc intel·lectual. Ludwig aconsegueix, amb aquests elements de vida interior, fer de la vida de Goethe una obra tan interessant com pugui ésser-ho qualsevol novel·la.

La intenció essencial d'Esquerra és remarcar el fet que, recolzant-se en elements de la vida interior, el biògraf pot oferir així un biografiat molt més real, molt més humà:

Llegint la biografia de Ludwig hom descobreix un Goethe nou, molt més simpàtic i interessant que no el gran home que ens havien servit els altres biògrafs seus i al qual estàvem acostumats en tombar un full de la primera història de la literatura que ens vingué a les mans. Goethe-home ens resulta molt més interessant que no pas l'autor de *Les afinitats electives* i de la *Teoria dels colors*. [...] I el que resulta més curiós de tot és que Ludwig i el lector coincideixen en el judici, gairebé constantment. Perquè Ludwig ha sabut presentar allò que ara ens interessa més de Goethe: l'home i el seu moment històric.⁷⁸⁹

També és remarcable que en un assaig ple d'erudició com *La Crise de la conscience europeene: 1680-1715* (1935), Paul Hazard dediqui espai per plantejar «l'aspecte humà del problema» i descriu l'actitud dels intel·lectuals, en tant que persones de carn i ossos, davant dels nous corrents durant aquells anys, aspecte que juntament amb un estil planer «fa l'obra interessant com una novel·la».⁷⁹⁰

⁷⁸⁹ «Goethe. Història d'un home, per Emil Ludwig», *El Matí*, 4-XII-1932, p. 11.

⁷⁹⁰ «Una crisi de la consciència europea (1680-1715): Descartes-Locke-Spinoza», *Criterion*, núm. 39, any XI, abril-juny 1935, p. 105-115.

És a dir, novel·litzar significa humanitzar. I és potser aquesta percepció allò que més fa diferir Esquerra de les consideracions d'un crític com Montoliu, que com hem vist continua atorgant a la quantitat d'acció d'una biografia el valor novel·lesc determinant. D'aquesta manera, segons Esquerra, la distinció entre biografia i novel·la contemporànies podia ser molt prima, fins i tot inexistent. De fet, arran del seu èxit la nova biografia afectava positivament altres gèneres i és el seu component psicològic el responsable que les novel·les històriques contemporànies guanyessin en profunditat:

Després de la gran voga de les biografies els novel·listes que s'han interessat pels temps passats han recollit la lliçó, i els seus personatges tenen una profunditat psicològica, una matisació, una humanitat que no tenien els dels novel·listes romàntics.⁷⁹¹

D'aquí els casos de Strachey i Maurois. D'aquí les nou-centes pàgines de les novel·les *I, Claudius* (1934) i *Claudius the God* (1935), de l'escriptor londinenc Robert Graves, autor que «s'ha limitat a rebaixar l'encarcament que el personatge i l'època tenen en els historiadors clàssics, i a donar-nos un Claudi ben familiar, ben poc monumentable i estatuari».⁷⁹² D'aquí que un escriptor com Philip Lindsay (1906-1958) decidís presentar una biografia sobre Caterina Howard en forma de novel·la; és a dir, profunditzant en la psicologia de la muller d'Enric VIII d'Anglaterra al voltant d'una gran documentació històrica que, sota el títol *Here Comes the King*, és admirablement dissimulada. Els bons efectes provocats per aquest nou tipus de biografia allunyen el gènere de les tradicionals biografies vuitcentistes, que no presentaven sinó «romàntics amb armadura».⁷⁹³ L'expressió és recollida a *Lectures europees* i vol demostrar que, malgrat la caracterització exterior que Walter Scott donava als seus personatges històrics, avui dia ja no interessa tant què feien sinó què pensaven i sentien, en un nou marc on la psicologia havia pres un gran relleu:

⁷⁹¹ «*Here comes the King*, de Philip Lindsay», *La Publicitat*, 14-VI-1935, p. 4. En fer referència a aquesta manca de «profunditat psicològica» dels romàntics, Esquerra se circumscriu a la novel·la històrica. És a dir, tot i el pes psicològic d'un altre gènere romàntic com és la *Bildungsroman*, no té en compte la novel·la de formació que mostra el desenvolupament personal d'un personatge. Precisament se sol situar el naixement d'aquest gènere el segle XIX amb la novel·la de Goethe *Anys d'aprenentatge de Wilhelm Meister* (1795-1796).

⁷⁹² «Roma i nosaltres», *La Veu de Catalunya*, 14-III-1936, p. 7. Quant a la revisió de personatges clàssics, en aquest mateix article Esquerra també esmenta l'escriptor alemany Ferdinand Mainzer i el seu llibre *Clodia. Vie de la société à la fin de la République romaine* (1935) que, malgrat no aconseguir la humanitat dels personatges de Robert Graves, és capaç de presentar un «Ciceró amb sabatilles» i «perfectament vivent».

⁷⁹³ «Walter Scott i la biografia contemporània», *El Matí*, 24-V-1932, p. 9.

La nostra època sent una irresistible temptació per la història, i la prova d'això és, com hem dit abans, l'èxit enorme i la gran difusió que tenen les biografies. El gust de la nostra època pels seus avantpassats té, però, característiques essencials. Així com en temps de Walter Scott interessava més el que feien els personatges que no pas el que pensaven i sentien, ara el desig del públic té unes característiques marcadament psicològiques. I això fins i tot en l'escenari. Més que els vestits i la indumentària, tan precisos i estudiats en les novel·les històriques de Walter Scott i successors, avui interessa el "clima" (emprant un terme mauroisià) de l'època i l'ànima del biografat. Si es compara la Isabel d'Anglaterra o el seu pare Enric VIII, vistos per Walter Scott, amb els mateixos personatges biografats per Lytton Strachey o Francis Hackett, la diferència queda ben marcada. A més de l'escepticisme i la manca absoluta de respecte que els professen els nostres contemporanis —que és quelcom ben diferent de la lleugera punta d'humorisme amb què Walter Scott se'ls mira— hi ha una diferència essencial. I és que mentre els personatges de l'escriptor vuitcentista, a desgrat de la meravellosa caracterització exterior, no són moltes vegades altra cosa que romàntics amb armadura, els biografats pels nostres autors contemporanis són —o volen ésser— gent que pensen i senten tal com devien pensar i sentir els originals. Si més no, tenen la qualitat d'ésser ben diferents de nosaltres encara que el vegem amb els nostres ulls d'homes de 1930. O almenys ens ho creiem així; també hi ha qui dubta si aquesta psicologia és tan arbitrària com allò altre. Però això ja seria enfondir-s'hi massa.⁷⁹⁴

Al costat d'aquesta tendència, les biografies properes als «assaigs novel·lístics» no difereixen de les primeres a l'hora de tenir en compte el «medi» on va viure el personatge. Bé ho demostren els assajos de Paul Hazard sobre la crisi de consciència entre el setcents i el vuitcents, abans citat, i del professor de literatura francesa Pierre Jourda (1898-1978). En aquest darrer, Esquerra hi troba un exemple d'aquesta modalitat a mig camí de la biografia i de l'assaig crític arran de la publicació de *Stendhal, l'homme et l'œuvre* (1935): «Breu: és la síntesi perfecta de l'assaig crític i de la biografia, amb l'erudició necessària però dosificada prudentment, sense l'enfarfec que tan sovint suposa.»⁷⁹⁵ Però al parer del crític és potser Stefan Zweig el màxim representant d'aquest gènere, que amb ell, més que mai, esdevenia *miniatura*. L'escriptor austríac es capaç d'oferir «una visió poètica d'un moment històric» amb gran «finor psicològica», característica observable sobretot a *Moments estel·lars de la humanitat* (1927):

⁷⁹⁴ *Ibid.*, rec. a *Lectures europees, op. cit.*, p. 76-79.

⁷⁹⁵ «Presència de Stendhal», *Mirador*, 29-VIII-1935, p. 6.

Amb aquestes miniatures la història es fa molt més vivent i adquireix un sentit poètic, que ens fa oblidar momentàniament, tota la literatura contemporània aferrada a la vulgaritat de cada dia. Ens retorna el perfum dels esdeveniments ja passats que per això sol es tornen meravellosos.⁷⁹⁶

Per Esquerra, el cas de Stefan Zweig mereix un punt i a part. Comentat i ressenyat en diverses ocasions, l'escriptor austríac és el biògraf més estudiat en els seus articles, autor que considera responsable del desvetllament de l'afició a la lectura de biografies en tot el món occidental. Al seu parer, dins el gènere biogràfic Stefan Zweig representa la tendència de «biografia mixta d'assaig crític».⁷⁹⁷ És a dir, no es limita només a l'estudi de la vida externa del biografat, ni fa servir l'obra, a diferència de Maurois, per comprendre millor l'home, sinó que més aviat segueix el camí oposat: fer de l'obra el nucli de l'interès i explicar paral·lelament la vida del seu autor. Zweig és admirable per la «gran traça que mostra en el muntatge de les seves biografies i en l'art d'escollir els trets més divertits de cada biografat».⁷⁹⁸ Així, el seu art tan particular i reconegut destaca pel fet d'*escollir* les característiques del biografat que més li convenen. Es tracta d'una tria. Zweig escriu «biografies criticopsicològiques»,⁷⁹⁹ tendència que es reflecteix perfectament en tres trilogies: la de tres creadors de vides com Balzac, Dickens i Dostoievski; la de tres «endimoniats» –és a dir, víctimes del seu dimoni interior– com Hölderlin, Kleist i Nietzsche, i fins i tot la de tres autobiògrafs com Casanova, Stendhal i Tolstoi. En totes elles, la interpretació és fonamental en la confecció de la biografia, especialment en la tria d'aquells textos que estiguin al servei del temperament que Zweig vol fixar. Perquè és així com aconsegueix fer comprensibles al lector els tres biografats.⁸⁰⁰

Tanmateix, l'escriptor austríac no s'escapa d'alguns retrets. Tot i el bon ull psicològic de Zweig, Esquerra es mostra caut davant els excessos d'anàlisis psicoanalítiques. La trilogia *La curació de l'esperit* (1932), que en aquest cas adopta com a nexa d'unió la terapèutica espiritual, peca d'aquest mal en el tercer biografat. Els dos primers –Franz Anton Mesmer i Mary Baker-Eddy– són seguits amb el procediment clàssic de l'escriptor austríac, és a dir, la relació de fets històrics amb el seu comentari constant, estil que al seu parer donen com a resultat les millors pàgines escrites per

⁷⁹⁶ «El passat, tema literari», 7-VI-1933, p. 9.

⁷⁹⁷ «Freud vist per Stefan Zweig», *El Matí*, 18-VI-1932, p. 7.

⁷⁹⁸ «Tres autors biografats», *La Veu de Catalunya*, 12-III-1935, p. 8.

⁷⁹⁹ *Ibid.*

⁸⁰⁰ «Tres poetes segons Zweig», *El Matí*, 18-III-1934, p. 1.

Zweig. Però en la tercera part, en què el biografat és Freud, l'autor «arriba gairebé a oblidar la biografia i es converteix en un apologista decidit del psicoanàlisi». En aquest punt, tot i que Esquerra reconeix la bona exposició de la doctrina freudiana que fa Zweig,

quan arriba a Freud, és a dir, al punt més interessant, decau, no perquè la seva qualitat literària sigui inferior, sinó perquè la seva adhesió decidida a les doctrines freudianes treu claredat a la seva crítica.⁸⁰¹

En definitiva, Esquerra no pot admetre que la parcialitat de Zweig el porti a considerar Freud un gran filòsof i un successor immediat de Nietzsche.⁸⁰² Per tant, cal evocar la vida interior i l'ambient exterior del biografat, però sense caure en l'excés d'idolatriar la psicoanàlisi. Un defecte que ja havia exposat en la carta sobre la primera provatura narrativa de Serrahima i que, com el cas de James Joyce, serà probablement el principal motiu pel qual Esquerra no inclogui Zweig al recull *Lectures europees*. Amb tot, es tracta d'una tendència que no només retreu al biògraf vienès. Per exemple, a més de lamentar que Zweig sucumbeixi davant les teories de Freud, Esquerra afirma que la vida sobre *Robespierre: Studien zur Psycho-Pathologie des Machtriebes* (1924), de l'alemany Hans von Hentig (1887-1974) «resulta, de massa psicoanalítica, mancada de vida». En aquest cas és millor la que fa el lionès Henri Béraud (1885-1958) a *Mon ami Robespierre* (1927), que «no oblidava que viu en el s. XX, i no solament explica, sinó que critica».⁸⁰³

⁸⁰¹ «Freud vist per Stefan Zweig», *El Matí*, 18-VI-1932, p. 7. Uns mesos abans, Tasis també havia ressenyat la biografia de Zweig tot centrant-se en Freud i les seves teories. En el seu cas, però, la crítica no analitza el tipus de biografia que representa Zweig sinó la gran influència que Freud ha exercit damunt la civilització, sobretot del canvi radical que ja s'observava en la nova moral de les relacions sexuals (TASIS I MARCA, Rafael: «Freud, vist per Zweig», *Mirador*, 18-II-1932, p. 6.).

⁸⁰² Així mateix, considera que *Nit fantàstica* «forma part d'aquell nucli de novel·letes que giren entorn d'un cas patològic o d'un estat momentani d'esperit que tindria un bon lloc en qualsevol manual de psiquiatria. Zweig hi té una veritable passió pels casos patològics i per la psicologia pròpia dels personatges d'aquesta mena.» El fet fa que «Com a estudi sobre la indiferència i com a cas patològic resulta interessantíssim. Hi ha fragments on l'anàlisi arriba a un extrem que ens sembla llegir Proust.» Una minuciositat, una indiferència, una sensualitat latent i torbadora, una fredor en l'exposició que l'acosta a Proust i també amb Artur Schnitzler («*Nit fantàstica*», *El Matí*, 31-V-1932, p. 9.). D'altra banda, veiem que si bé Esquerra admira i ressenya essencialment l'Zweig biògraf, «que és el que cotitza actualment», també admira l'Zweig narrador. L'editorial Apolo havia emprès una tasca de difusió de l'autor austríac publicant les tres trilogies biogràfiques i algunes narracions, com *Los ojos del Hermano Eterno*, obra inspirada en els vells poemes hindús i que al parer d'Esquerra esdevé un «conte filosòfic» sota una forma poemàtica («*Los ojos del Hermano Eterno*, per Stefan Zweig», *La Veu de Catalunya*, 25-III-1936, p. 8.).

⁸⁰³ «Figures de revolucionaris», *El Matí*, 9-XII-1932, p. 9.

Així, a partir dels exemples de Strachey i, sobretot, de Maurois, Ludwig i Zweig, tenim el camp d'actuació de la biografia moderna. Esquerra, doncs, rebutjarà aquelles biografies que restin al marge de l'ambient i de la vida interior del biografat. És a dir, la biografia ha de mostrar tant la vida del biografat com la del «clima espiritual i moral» del seu temps. La idea és apuntada en un article primerenc d'*El Matí*:

Cal que les biografies siguin quelcom de més que una exposició de fets i d'anècdotes del biografat. Cal que l'autor doni vida al passat. No sols al subjecte de la biografia. Cal també que encerti on s'ha mogut el subjecte. Quan no s'aconsegueix tot això, la biografia pot ésser més o menys interessant, segons ho siguin els fets relacionats, però li mancarà la vida que ha d'animar-la. La vida del biografat i la del clima espiritual i moral on ha viscut.⁸⁰⁴

Fidel a aquesta concepció que ja feia fortuna arreu d'Europa, el crític s'oposava al tipus de biografies que eren mancades de la «interpretació» personal de l'autor amb qualitats d'«evocador de temps passats». Així, la biografia d'*Isabel II* (1932) del periodista madrileny Pedro de Répide (1882-1948) fa escriure a Esquerra que «fer biografies no és cosa que estigui a l'abast de tothom». En aquest cas Esquerra considera que Répide no és un biògraf, «i Isabel II segueix esperant encara el seu Lytton Strachey, que ens doni una interpretació seva», com la que aquest havia fet de la reina Victòria d'Anglaterra. L'obra escrita per Répide «resulta grisa, apagada i sense vida», una biografia que tan sols «retrata morts» i que «fa la mateixa olor rònega dels arxius i dels mausoleus», amb un efecte semblant al que produeixen «els mobles d'aquella època que trobeu perduts en unes golfes i no us podeu imaginar que mai hagin pogut servir per a res».⁸⁰⁵

Les paraules d'Esquerra contra Pedro de Répide responen a una idea molt concreta de la funció del gènere biogràfic, i s'exemplifica en diverses ressenyes. La biografia pot tenir formes variades segons l'«estat d'esperit del biògraf respecte el material humà emprat».⁸⁰⁶ Pot ser imparcial o tendenciosa, freda o apassionada, dogmàtica o simplement humorística, però mai ensopida i sense vida. Per aconseguir-ho el biògraf es pot acostar, fins i tot, al gènere teatral, com el *Victoria Regina* (1934) del dramaturg anglès Laurence Housman (1865-1959), que «ha fugit dels tipus clàssics de

⁸⁰⁴ «Una biografia d'Isabel II», *El Matí*, 20-VII-1932, p. 8.

⁸⁰⁵ «Una biografia d'Isabel II», *El Matí*, 20-VII-1932, p. 8.

⁸⁰⁶ «*Henry the Eighth*, de Francis Hackett», *La Publicitat*, 2-I-1935, p. 4.

biografia i ens ha donat en canvi una sèrie d'escenes, construïdes com per a ésser representades». El muntatge de Housman aconsegueix així «una visió extraordinàriament vivent del caràcter de la reina» i dels personatges del temps.⁸⁰⁷ A més, el sentit que Esquerra atorga als termes *apassionada* i *tendenciosa* pot ser relatiu.⁸⁰⁸ El crític fa notar que algunes biografies que responen a aquests criteris aparentment poc rigorosos són de les millors que s'han escrit. Aquest és el cas de *Henry the Eighth* (1929), de l'irlandès Francis Hackett (1883-1962), en què si bé el «punt de vista furiosament nacional i anglicà de l'autor» provoca una «excessiva tendència justificatòria» dels actes del rei biografiat, aquest és també resultat d'una voluntat de recrear l'ambient del temps que agraeix el lector.⁸⁰⁹ És també entusiasta la biografia que l'escriptor Juan Domínguez Berrueta (1866-1959) fa de Santa Teresa de Jesús, un fet positiu perquè fa reviure la figura de la biografiada:

L'admiració del biògraf hi apareix constantment, i això dona al llibre un to de cosa vivent, que el distingeix de tanta literatura erudita que no fa sinó enfarfegar aquesta esplèndida figura.

És a dir, la intenció del biògraf és per damunt de tot «remarcar el contrast entre l'esperit realista –la dona d'acció– i l'esperit místic, coexistents en la Santa, que en fan un dels personatges més curiosos de la història».⁸¹⁰

La interpretació del biògraf sobre el biografiat no sols era observada pel crític com un element positiu, sinó en alguns casos indispensable. Assenyalem el cas de l'artista Sarah Bernhardt (1844-1923), personatge relativament proper a la generació d'Esquerra però difícil de documentar si ens atenem al principal art que va cultivar en

⁸⁰⁷ «*Victoria Regina*, per Laurence Housman», *La Publicitat*, 20-XII-1935, p. 2.

⁸⁰⁸ La *simplificació* és un altre concepte que no ha de contenir sempre un sentit negatiu. Esquerra ho demostra amb aquelles biografies que són síntesi de memòries anteriors. Per exemple, Bonamy Dobree escriu una biografia que en realitat és una síntesi de les *Memòries* de Giacomo Casanova, fet que les converteix en més pintoresques i més pasadores per al lector mitjà («*Giacomo Casanova*, per Bonamy Dobree», *Mirador* [nom censurat de *La Publicitat*], 8-XII-1934, p. 2.). També ho és *Pitcairn's Island*, de Charles Nordhoff i James Norman Hall, en què els autors reproduïxen i sintetitzen «d'una manera novel·lesca i simple» els textos originals que contenen la història de Pitcairn («*Pitcairn's Island*, per Charles Nordhoff i James Norman Hall», *La Publicitat*, 10-X-1935, p. 4.). Així, aquestes reduccions essencials solen donar com a resultat llibres biogràfics que diverteixen a tots els públics.

⁸⁰⁹ «*Henry the Eighth*, de Francis Hackett», *La Publicitat*, 2-I-1935, p. 4.

⁸¹⁰ «Lletres castellanès: *Santa Teresa de Jesús*, per Juan Domínguez Berrueta», *La Publicitat*, 9-II-1935, p. 4.

vida: el teatre. Arran d'aquest fet, Esquerra posa de relleu que Bernhardt va intentar fixar el seu art interpretant uns fragments de *Lorenzaccio*, d'Alfred de Musset,⁸¹¹ amb

una cambra cinematogràfica, en aquells temps heroics del cinema, i d'uns cilindres fonogràfics que recolliren la seva veu recitant aquest mateixos fragments; [però] les limitacions que oferien llavors les tècniques del cinema i de la reproducció de la veu, ens fan creure que la visió que ens puguin donar de l'art de la gran tràgica, serà també bon xic borrosa, desenfocada, parcial.

Així les coses, ja que no podem saber de primera mà la qualitat del seu art per mitjà de documents fonogràfics de qualitat, cal tenir en compte la interpretació que s'ofereix a la biografia del francès G.G. Geller, *Vida de Sarah Bernhardt* (1933), on podem conèixer «la seva personalitat humana».⁸¹²

Tanmateix, els casos on la interpretació del biògraf és essencial solen ser els que s'ocupen dels personatges de l'antiguitat i les èpoques medieval i moderna. N'és un exemple la biografia del vienès Oscar von Wertheimer (1892-1944) sobre *Cleopatra* (1931), personatge que segons Esquerra deu tot l'èxit pòstum al fet que ningú «ha sabut mai com fou exactament» i que, és clar, necessita ser interpretat. Així, Von Weitheimer intenta descriure el «mecanisme psicològic» i, tot i que no pot arribar a explicar exactament el «mecanisme espiritual» del personatge, sí fa comprensible al lector «aquell poder de seducció» que li han atorgat sempre tant historiadors i poetes favorables com desfavorables.⁸¹³ La descripció de la psicologia del biografat és, doncs, determinant en la recuperació de figures llunyanes. Així ho fa G.K. Chesterton el 1933 amb Sant Tomàs d'Aquino, víctima dels comentaristes posteriors que han anat ofegant la seva autèntica personalitat i el valor real de la seva obra. En aquest cas Esquerra no hi veu pròpiament ni una biografia ni un assaig en el sentit clàssic, sinó per damunt de tot un intent d'actualitzar la figura i l'obra de Sant Tomàs, una voluntat d'adaptar part del cosmos tractadístic de la *Summa Theologiae* al moment actual i, alhora, una rectificació d'uns llocs comuns que cal revisar. És aquí on rau el «valor psicològic» de l'obra de Sant Tomàs. Així,

⁸¹¹ Esquerra n'havia demanat el llibre en les seves cartes amb Emili Pascual. Vegeu p. 750 de l'annex.

⁸¹² «Una vida de Sarah Bernhardt», 7-XII-1933

⁸¹³ «*Cleopatra*. Una biografia», *El Matí*, 14-III-1933, p. 11.

l'actualitat, podríem dir, de la *Summa*, es palesen davant els ulls atònits del lector mitjà, pres per les idees imperants que el clixé de la suposada fossilització de l'obra de Sant Tomàs, corrent en llibres i revistes contemporànies, li havia fet admetre com a definitives.⁸¹⁴

Esquerra destaca altres casos de personatges biografiats per autors que malden per recuperar el valor humà que la distància històrica havia fossilitzat. Els casos del nord-americà Daniel Sargent (1891-1987) amb Sant Thomas More –amb una síntesi publicada el 1934 sobre la seva vida que explica el seu caràcter i la coherència entre l'humanista, el polític i el creient–⁸¹⁵ i Stefan Zweig i el francès Camille Théodore Quoniam amb Erasme de Rotterdam en són un bon exemple. En el primer cas, Esquerra se'n sent tant deudor que el pròleg que acompanya la seva traducció d'*Utopia* comença amb una llarga cita extreta de la biografia de Sargent: «Los contemporáneos», diu el crític barceloní, «con sus impresiones fragmentarias, no hacen más que confirmar la síntesis del biógrafo americano».⁸¹⁶ En els altres dos casos, a més, s'afronta la condició d'«home» del biografiat, acció difícil perquè «Erasme, malgrat les biografies i els estudis monogràfics, s'esmuny sempre com una anguila».⁸¹⁷ Particularment en el llibre de l'historiador francès, «l'erudició ha estat superada per un excel·lent sentit dels problemes vitals que planteja la vida de l'humanista holandès».⁸¹⁸ D'altra banda, tot i reconèixer que les biografies de Zweig i Quoniam acaben sent una apologia de l'home europeu que hi ha en Erasme, el crític no rebutja aquesta mena d'interpretacions si el resultat final no fa perdre interès pel biografiat.

El contraexemple es troba en la biografia d'un altre sant, *San Pablo* (1935), a càrrec del poeta Teixeira de Pascoas (1877-1952), perquè aquí la «visió essencialment personal» va massa enllà i esdevé un poema líric. Els fets històrics sols interessen pel que revelen de l'«esperit del biografiat» i l'autor portuguès acaba oferint una «llegenda» del sant a través d'una «deformació lírica» que, al parer d'Esquerra, fa perdre tot l'interès pel biografiat: «Personalment, ens sembla algun cop un xic desagradable de contemplar», perquè enmig del lirisme que embolcalla la seva figura, Sant Pau perd tota la força «que constitueix el secret encís de la seva figura» i dona «valor etern als seus

⁸¹⁴ «Sant Tomàs, el Teòleg, vist per Chesterton», *El Matí*, 10-I-1934, p. 7. [signat E. Clivillés]

⁸¹⁵ «Sant Thomas More, humanista», *El Matí*, 19-IX-1935, p. 6. [signat E. Clivillés].

⁸¹⁶ «Prólogo», dins MORE, Thomas: *Utopía (el Estado perfecto)* [traducció, pròleg i notes de Ramon Esquerra]. Barcelona: Apolo, 1937, p. 9-10.

⁸¹⁷ «Opinions sobre Erasme», *El Matí*, 21-XI-1935, p. 9. [signat E. Clivillés]

⁸¹⁸ «Erasme i la seva tragèdia», *La Veu de Catalunya*, 28-XI-1935, p. 8.

escrits inoblidables».⁸¹⁹ Tampoc és creïble el llibre de records de Romola Nijinski, la muller del gran ballarí rus, «un intent d'aportar una visió immediata de l'home a la llegenda». En aquesta biografia, tot i l'«esperit enaltidor» de l'autora, sempre «sota el prisma que més afavoreixi el seu marit», el lector s'adona clarament del caràcter real del biografat.⁸²⁰ Aquest problema apareix sovint en els llibres de memòries, obres que al seu parer acostumen a ser l'escull més perillós d'un biògraf:

El qui escriu de si mateix necessàriament es deforma, intenta de fer arribar als temps futurs un clixé de la seva persona en funció del criteri propi. Ordinàriament la sinceritat manca totalment, fins i tot en casos de confessions d'actes vergonyosos.⁸²¹

Per Esquerra es tracta d'un rebaixament que desvia l'atenció del lector de certs actes, qui sap si menys vergonyosos potser que els declarats, però dels quals l'autobiografat no vol confessar-se. Bona mostra de les prevencions en contra de l'autobiografia, entesa de manera clàssica, és la llarga entrada que li dedica a *Vocabulario literario*. El crític remarca que equivalen a documents veritables, «a pesar de que la exactitud y la sinceridad sean en ellas poco corrientes, por lo menos de una manera absoluta». Per il·lustrar aquesta idea copia diversos textos de Stefan Zweig, procedents de les biografies de Dostoievski i Goethe, que intenten posar al descobert la gran falsetat de moltes memòries i confessions.⁸²²

Al costat d'aquestes visions excessivament personals o líriques sobre el personatge biografat que representen Pascoaes i Romola Nijinski, el crític no deixa de remarcar la parcialitat d'altres biògrafs. Davant del centenari de Lope el 1935, reflexiona sobre la interpretació de la figura commemorada des de posicions que responen a situacions actuals:

Tothom, en preocupar-se de l'home-tema, hi aboca pel broc gros els elogis i el jutja segons les pròpies conviccions. Els llibres són, per la seva extensió i per l'elaboració lenta que han sofert, el millor procediment per a copsar el veritable sentit que hom dóna a la commemoració. Cadascun dels qui aquest any escriuran un llibre sobre

⁸¹⁹ «Una visió lírica de Sant Pau», *El Matí*, 22-IX-1935, p. 11. [signat E. Clivillés]

⁸²⁰ «Nijinsky, per Romola Nijinski», *La Publicitat*, 4-VIII-1935, p. 4.

⁸²¹ «Tres autors biografiats», *La Veu de Catalunya*, 12-III-1935, p. 8.

⁸²² *Vocabulario literario*, op. cit., p. 33-34. Les entrades *confessions* (p. 65) i *memòries* (p. 198) tenen en aquest volum una definició breu i clàssica. Pel que fa al terme *biografia*, es limita a repetir, resumit en vuit línies, la importància que ha tingut recentment i la llarga tradició anglesa. Així mateix, destaca que la biografia ha tingut sovint una intenció polèmica (p. 39-40).

Lope ens mostrarà curiosament la seva opinió sobre les qualitats del teatre de Lope i sobre el seu temps, tot des del punt de vista de la posició personal enfront dels problemes plantejats en el moment actual.⁸²³

Esquerra valora la interpretació, però no és ingenu. La visió personal del biògraf damunt del biografat només és acceptable quan el primer aconsegueix fer reviure el segon. Per exemple, entre tots els llibres publicats al voltant del centenari de Lope de Vega, és altament valorable la «visió azoriniana de Lope», perquè Azorín aconsegueix que el lector vegi reviure l'home en l'obra que va escriure. Un altre cas comprensible és la biografia de Sigismond St. Klingsland sobre el mariscal polonès Józef Pilsudski (1929), ja que l'autor en descriu més el patriotisme que no pas les accions polítiques, amb la qual cosa aconsegueix centrar-se essencialment en la personalitat del biografat, és a dir, en «l'ideal».⁸²⁴ Així mateix, l'historiador i diputat francès Louis Madelin (1871-1956) presenta un Napoleó vist amb ulls de 1935, una biografia propera a l'assaig que aporta més informació a la bibliografia del personatge i que, tot i el punt de vista contemporani de l'autor, no és un llibre d'iniciació, sinó de matisos.⁸²⁵

D'altres vegades, el punt de vista personal del biògraf enfront dels problemes plantejats en el moment present actua de manera decisiva en sentit contrari i l'apologia esdevé propaganda:

Aquells fets que suposen una modificació en les formes culturals ens apareixen sempre deformats per la passió partidista. Amics o adversaris posen en el comentari, fins en la mateixa exposició dels esdeveniments el llast de les pròpies simpaties. I això, que veiem en tractar de fets esdevinguts en èpoques pretèrites, s'aguditzava encara més en fer referència a fets contemporanis. Sempre la tasca de l'historiador ha estat la de destriar l'autèntica veritat dels fets sota la deformació passional.⁸²⁶

Aquest és el cas de la *Vida de Lenin* (1931), del príncep D.S. Mirski (1890-1939), «història més aviat panegírica de la revolució russa», apologia del bolxevisme sense objectivitat que se salva només per la seva qualitat literària.⁸²⁷ I és que si

⁸²³ «Lope segons Azorín», *La Veu de Catalunya*, 29-VI-1935, p. 10.

⁸²⁴ «Pilsudski, de Sigismond Klingsland», *El Matí*, 24-XI-1935, p. 11. [signat E. Clivillés]

⁸²⁵ «Napoleon, per Louis Madelin», *La Veu de Catalunya*, 27-II-1936, p. 7.

⁸²⁶ «Una història de la Rússia comunista», *El Matí*, 25-III-1936, p. 7.

⁸²⁷ «El Príncep D.S. Mirsky...», *El Matí*, 9-XII-1932, p. 9. Esquerra notava la predilecció pels personatges que havien viscut en temps agitats i, també, els que eren susceptibles de representar una opció política actual. Entre aquells destaquen sobretot els revolucionaris francesos –Danton, Robespierre, Saint-Just,

traslladem l'objecte d'estudi als fets contemporanis, la «passió partidista enterboleix sempre la clara visió de l'historiador».⁸²⁸ És més, l'autèntic perill és quan un polític exerceix d'historiador en estones de lleure, ja que presenten els fets «segons l'aspecte que més afavoria llurs pròpies conviccions polítiques».⁸²⁹ L'obra panegírica leninista que Esquerra observava en Mirski, tot i que es tracta d'una biografia, n'és un exemple. També ho és la història sobre *La Troisième République 1870-1935* (1935), de l'historiador i ferm militant d'Action Française Jacques Bainville (1879-1936), que malgrat tot aconsegueix escriure un llibre interessant. En aquest darrer cas, en un exercici d'independència ideològica davant el fet purament literari –tot i que l'apologia és diametralment oposada a la que escriu Mirski–, Esquerra assegura que, més enllà de la parcialitat o imparcialitat dels seus judicis, cal reconèixer l'habilitat literària de Bainville en muntar el llibre segons la seva interpretació de la història. Aquest punt de vista és acceptable perquè, tal com el mateix Bainville justifica en el seu pròleg, mai no es narra sense interpretar.⁸³⁰

Amb tot, davant d'aquesta mena de casos Esquerra recomana contrastar la visió d'un historiador amb un d'un altre bàndol, i a diferència de les biografies novel·lades –on la subjectivitat és tan inevitable com necessària–, els sol reduir a l'«interès documental» que conté.⁸³¹ Fins i tot recomana contrastar les pròpies idees sobre un tema

Barràs, Mirabeau, La Fayette, Gracus, Barboeux, Napoleó, Talleyrand, Fouché–, anglesos –Cromwell– i russos –Lenin– («Figures de revolucionaris», *El Matí*, 9-XII-1932, p. 9.), a més dels grans dictadors com Hitler, Mussolini, Stalin i, fins i tot, el turc Mustafà Kemal («*Grey Wolf. Mustafà Kemal*, per H.C. Armstrong», *La Publicitat*, 9-VIII-1935, p. 4.).

⁸²⁸ «*Mary, Queen of Scots*, d'Eric Linklater», *Mirador* [nom censurat de *La Publicitat*], 9-XII-1934, p. 2. De manera similar, Esquerra no deixava de fer un retret a l'«utilíssim» i, en general, imparcial *Resum d'història del catalanisme*, d'Antoni Rovira i Virgili: «Lamentem, però, que, de tant en tant, l'autor es deixi portar de prejudicis de partits en la valoració d'alguns fets de detall, tot i que, com dèiem, reconeixem la bona intenció inicial.» («Darreres publicacions de l'Editorial Barcino», *El Matí*, 21-II-1936, p. 9.)

⁸²⁹ «La Història de la Revolució Francesa d'Albert Mathiez», *El Matí*, 6-III-1936, p. 7. L'afirmació prové de la ressenya al resum *La Révolution française (jusqu'au 9 Thermidor)* (1922-1924), d'Albert Mathiez. En aquest cas, tot i que l'autor presenta els fets des d'una posició clarament jacobina, té «el mèrit d'ésser l'obra d'un historiador que, tot i haver pres partit per unes idees en pugna en altres temps, no l'escriu per a defensar o atacar determinades idees contemporànies, com feren abans que ell tants altres polítics historiadors».

⁸³⁰ «*La Troisième République*, per Jacques Bainville», *La Publicitat*, 14-IX-1935, p. 4. Val a dir que en una ressenya de *Dante Vivo*, de Giovanni Papini, Esquerra reflexiona sobre la pretensió real de l'autor, que «no vol fer una simple biografia, sinó un “retrat moral” del poeta». En aquest cas, el crític agraeix a Papini la intenció de reactualitzar «un dels valors més fermes de la cultura catòlica, espiritualista, en aquests moments de crisi de civilització i de valors espirituals». És a dir, Esquerra aplica en Dant el seu punt de vista, que troba ben argumentat en Papini, enfront dels problemes que ell veu plantejats en el moment actual («Dant segons Papini», 3-IX-1933).

⁸³¹ La idea apareix tant a «Les memòries d'un historiador», *El Matí*, 5-VI-1934, p. 9; com a «Història contemporània», *El Matí*, 15-VI-1934, p. 9.

per tal de guanyar neutralitat i descobrir-hi aspectes que d'altra manera no serien visibles:

És sempre interessant de considerar des d'un camp neutral les lluites d'idees, d'observar com es critiquen coses prenent per punt de mira un que no és precisament el vostre. Així la visió de la cosa criticada s'afina i presenta aspectes nous, gairebé inexistents fins a aquell moment.⁸³²

La tasca és difícil perquè, d'altra banda, Esquerra sap que la història l'escriuen els vencedors i és aquí on cal estar més atent: «Manquen les biografies imparcials de les personalitats que han estat els caps visibles d'un moviment, i més quan han estat vençuts». L'exemple és el cas de la reina Maria Stuart, demonitzada pels protestants i matèria apològica per als catòlics. Pel crític, la biografia del britànic Eric Linklater (1899-1974) és la més contrastable, ja que ofereix un «punt de vista purament objectiu», perquè per l'autor «la dona perseguida és més interessant que la reina d'Escòcia», un punt de vista que fa més comprensibles les incongruències de la vida de la reina.⁸³³

Així, doncs, per tal que la biografia sigui útil i completa, cal que el biògraf no amagui cap dels defectes del biografat. Cal, també, certa compenetració entre tots dos, entre l'autor i el protagonista. Quant al primer aspecte, la valoració completa és necessària perquè, d'aquesta manera, el biògraf «no treu realitat ni vida al subjecte, qualitat indispensable en tota bona biografia». Jacques Rogou, Emmanuel Aegerter, Paul Rival, Clennell Wilkinson i Marius André són autors conseqüents amb el gènere que tracten i aconsegueixen oferir una valoració completa, és a dir, humana, de, respectivament, Danton, Saint-Just, Cèsar Borja, Horace Nelson i Cristòfor Colom.⁸³⁴ És paradigmàtic el cas de Stefan Zweig amb les seves visions sobre Erasme,⁸³⁵ i ho torna a ser amb Tolstoi i Casanova, ja que

⁸³² «Bakunín, per Viatxeslov Polonski», *La Publicitat*, 3-V-1935, p. 4.

⁸³³ «Mary, Queen of Scots, d'Eric Linklater», *Mirador* [nom censurat de *La Publicitat*], 9-XII-1934, p. 2. Afegim que sobre el llibre *Ferrer i Guàrdia*, de William Archer, Esquerra en valora l'afirmació d'imparcialitat que l'autor anglès fa de bon principi, tot i que cau en «la idea que Ferrer fou una víctima dels "catòlics", cosa ben explicable en un anglès» («*Ferrer i Guàrdia*, per William Archer», *La Veu de Catalunya*, 10-XII-1935, p. 11.).

⁸³⁴ «El Renaixement», *El Matí*, 3-I-1933, p. 9; «Nelson. Una biografia», *El Matí*, 22-III-1934, p. 9, i «Comentari a Cristòfol Colom», *El Matí*, 1-VI-1934, p. 11.

⁸³⁵ «Opinions sobre Erasme», *El Matí*, 21-XI-1935, p. 9. [signat E. Clivillés]

no hi plany els detalls que disminueixen l'alçària que molta de gent concedeix a la figura del novel·lista rus, com no plany tampoc certes expressions bon xic crues en parlar de Casanova.⁸³⁶

També és altament valorable la biografia que el comte de Saint-Aulaire, un altre simpatitzant d'Action Française, escriu sobre Talleyrand el 1935, obra que sense amagar cap dels seus defectes procura explicar el seu món, de manera que «la pintura de l'ambient en què visqué la fa més humana encara, més comprensible».⁸³⁷ La convicció d'Esquerra per aquesta qualitat indispensable és sincera, i no obeeix a la popularitat del biògraf. Per exemple, després d'haver aplaudit una biografia d'Hilari Belloc sobre Cromwell per presentar-lo abans que tot com un «home, amb qualitats i defectes, com tots els altres»,⁸³⁸ rebutja la que escriu sobre Richelieu per tractar-se «més de pamflet que de biografia».⁸³⁹ En aquest cas Esquerra prefereix el *Richelieu* (1934) escrit per un menys popular Auguste Bailly (1878-1967), que

ressuscita en aquest llibre el dictador que fou en vida el famós cardenal, al qual es deu la creació de la futura grandesa de la seva pàtria, sense amagar defectes ni reduir les seves innegables qualitats d'home d'Estat.⁸⁴⁰

Finalment, l'exhibició dels defectes del biografat –degudament contextualitzats tant en el seu temps com en la seva situació personal– pot explicar també el perquè dels aspectes més foscos del pesonatge. La immoralitat, una de les característiques humanes i literàries més criticades des de les pàgines d'*El Matí*, pot ser fins i tot justificable. Així s'esdevé en la biografia del belga G.J. Renier (1892-1962) sobre Oscar Wilde:

Sense perdonar-li cap dels seus defectes, Renier ens dona un Wilde brillant, encisador, captivador del Londres contemporani.⁸⁴¹

⁸³⁶ «Tres autors biografats», *La Veu de Catalunya*, 12-III-1935, p. 8.

⁸³⁷ «Talleyrand, pel Comte de Saint-Aulaire», *La Veu de Catalunya*, 7-I-1936, p. 7.

⁸³⁸ «Hilari Belloc. *Oliver Cromwell, el dictador anglès*», *Criterion*, núm. 18, juliol-setembre 1929, p. 367-368.

⁸³⁹ «*Richelieu*, per Auguste Bailly», *La Publicitat*, 15-III-1935, p. 4.

⁸⁴⁰ *Ibid.* La seva opinió sobre la biografia de Belloc contrasta amb les bones crítiques que l'autor anglès havia rebut per la seva *Història d'Anglaterra*, de la qual Esquerra no parla. Per exemple, segons una ressenya signada per M.O. a *La Veu de Catalunya*, Hilari Belloc ofereix una «galeria de retrats psicològics de les més importants personalitats històriques». Belloc, «primerament, atribueix la més gran importància a la influència dels individus en la història» (M.O.: «Hilari Belloc, historiador», *La Veu de Catalunya*, 7-VIII-1934, p. 8.).

⁸⁴¹ «*Oscar Wilde*, de J.R. Renier», *Mirador*, 25-XI-1934, p. 4.

I en presentar els defectes de Wilde, fa aflorar la importància de l'escriptor i el perquè dels seus escàndols, que presentats així resulten justificables.

Pel que fa a la compenetració entre biògraf i biografiat, Esquerra estava convençut que una bona connexió temperamental sempre juga en benefici de l'obra.⁸⁴² A més dels casos abans esmentats de Rougou amb Danton i d'Aegerter amb Saint-Just, la biografia de Giovanni Papini sobre Dante Alighieri –es refereix a *Dante vivo* (1933)– n'és una molt bona mostra.⁸⁴³ Així mateix, el fet que Zweig demostrí obertament la seva simpatia per Nietzsche i Erasme és tot un símptoma de la compenetració de l'escriptor austríac amb tots dos intel·lectuals. En el primer, perquè se solidaritza més amb l'home que amb la seva obra.⁸⁴⁴ En el segon, perquè, segons Esquerra, ambdós són intel·lectuals pacifistes i universalistes.⁸⁴⁵ En canvi, aquesta compenetració que es dona entre els grans autors no passa amb la biografia que el novel·lista i crític denienc Joan Chabàs i Martí (1898-1954) fa de Joan Maragall el 1935 ja que, a més d'errors de documentació, el biògraf no aconsegueix compenetrar amb l'esperit col·lectiu de la Barcelona del temps, fet que no permet conèixer les relacions personals del poeta ni les seves lluites espirituals.⁸⁴⁶

Aquesta darrera crítica és habitual en el comentari sobre biògrafs espanyols. Segons Esquerra, malgrat algunes temptatives de novel·listes com Pío Baroja i Ramón María del Valle-Inclán, és una llàstima que manquin autèntics biògrafs, ja que Espanya és plena de personatges històrics:

És llàstima que no siguin més abundoses les biografies i millors sobre personatges de la història espanyola –potser manquen biògrafs– perquè hi ha ben pocs països que disposin de matèria biografiada semblant a la nostra. El mateix segle XIX n'és una pedrera inestroncable. Totes les virtuts i tots els vicis, els homes de tota mena, hi són representats i esperen l'autor que els doni vida davant nostre. La biografia ja té un públic propi. Manca sols que augmenti, i això succeiria a mesura que anessin apareixent interpretacions ben fetes dels homes que ens han precedit.⁸⁴⁷

⁸⁴² «Figures de revolucionaris», *El Matí*, 9-XII-1932, p. 9.

⁸⁴³ «Dant segons Papini», 3-IX-1933, p. 9.

⁸⁴⁴ «Tres poetes segons Zweig», *El Matí*, 18-III-1934, p. 1.

⁸⁴⁵ «Opinions sobre Erasme», *El Matí*, 21-XI-1935, p. 9. [signat E. Clivillés]

⁸⁴⁶ «Al marge d'una biografia de Joan Maragall», *La Veu de Catalunya*, 21-VI-1935, p. 8.

⁸⁴⁷ «Una biografia d'Isabel II», *El Matí*, 20-VII-1932, p. 8.

Val a dir que en el seu dietari Esquerra havia escrit, l'octubre de 1930, una observació semblant en què, a més, proposava personatges per biografiar. La nota precedeix, a més, bona part de les idees sobre el gènere biogràfic que el crític desenvoluparà a la premsa:

La biografia que ha adquirit tanta importància en la literatura contemporània no ha trobat encara, a casa nostra, el terreny preparat. Sols a Madrid es fa la col·lecció de les *Vidas Españolas del s. XIX* que no és pas el que podria ésser. No hi ha cap país del món que tingui una cantera tan inestroncable de biografiables com Espanya. Tan sols el segle passat pot donar matèria per a centenars de biografies interessantíssimes i que poden fer-se servir per a provar-ho tot. El que manquen són biògrafs acceptables. Villa-Urrutia no ho fa malament però es ressent massa del seu amateurisme, i fa massa d'historiador. El biògraf és una varietat d'historiador. Empeltat de filòsof i de novel·lista.

Una revalorització a base d'uns quants assaigs sobre el s. XIX potser faria avançar la biografia del país. El que passa és que tothom mira el segle passat com una cosa indigna. I no és altra cosa que la base de tota la nostra vida actual encara que els pesi. Uns bons estudis de la inefable època isabelina, amb carlins, *Estafeta de Palacio*, Pares Clarets, *Espadones* i la restant moixiganga, tractat per un Sr. que no vulgui fer política com Pérez Galdós, sinó fer passar l'estona i entretenir a la gent, crec que podria tenir un gran èxit. Almenys per la novetat. A desgrat de Baroja i Valle-Inclán, el segle passat és més desconegut a Espanya que no pas el s. XIV i a fe que aquest ho és. A Catalunya Pere Corominas ens ha fet quelcom. El que no ho sé pas perquè els seus assaigs no els he llegit pas. Només conec *Silèn*, on ja es veuen clarament les possibilitats del tema.

Potser unes meditacions sobre diferents temes poden donar resultats. Veure les del Quixot d'Ortega Gasset – Azorín.

Don Joan – Hamlet i altres de Shakespeare – la biografia – Talleyrand – la família Buonaparte – Jorge Manrique.

Una biografia de Prim. El millor polític que tingué Espanya en la passada centúria. Polític de realitats. Català.⁸⁴⁸

⁸⁴⁸ Nota del 21 d'octubre de 1930. Posteriorment Esquerra ressenyaria les diverses biografies sobre personatges històrics espanyols, tant les publicades per la col·lecció *Vidas Españolas e Hispano-Americanas del siglo XIX* de l'Editorial Espasa-Calpe, com les del període de la colonització castellana a Amèrica. Aquests són Sarmiento de Gamboa («Un navegante español del siglo XVI. Sarmiento de Gamboa», *El Matí*, 10-XII-1932, p. 9.); *Felip II* (1933), a càrrec de David Loth («Una biografia de Felip II», *El Matí*, 28-IX-1933, p. 9.); *Cisneros* (1934), a càrrec de Luys Santa Marina («Un gran home d'acció: Cisneros», *El Matí*, 27-I-1934, p. 8.); *Santa Teresa de Jesús* (1934), a càrrec de Juan Domínguez Berrueta

Aquesta era per Esquerra una autèntica preocupació de la qual es queixarà sovint. Per bé que la historiografia i les editorials espanyoles havien posat fil a l'agulla en editar biografies sobre els grans personatges castellans, aquestes ni responien al to assagístic que més els escauria ni defugien del partidisme dels autors, massa marcats per l'historiografisme polsós i poc decantats a l'«anovel·lament». Sobretot, lamentava la manca de biografies per al públic mitjà dels catalans representatius, no només dels grans noms del passat gloriós, sinó també dels homes de la Renaixença, del segle XIX, la vida dels quals és més fàcil de refer gràcies als materials de primera mà que podrien proporcionar els coetanis que els van conèixer directament. Entre d'altres, l'abril de 1934 es queixava del fet que la darrera proposta apuntada en el seu dietari, el general Prim, fos escrita en castellà:

Tot i les comptades biografies que de Prim teníem, fins a la data eren obra de gent de fora de casa. La de Josep Poch Noguer que acaba de sortir (*Prim*, Juventud S.A.) està escrita en castellà, i és llàstima, perquè essent el biografiat un personatge típicament català, i havent-se realitzat a Catalunya bona part dels fets principals de la seva vida, la nostra llengua hauria contribuït a donar una major intensitat a la narració de les seves aventures.⁸⁴⁹

El juny de l'any següent insistia en el mateix, aquesta vegada perquè el biògraf de Prim no era un autor autòcton sinó sud-americà. En el mateix article, també es planyia que fos un erudit anglès qui fes la síntesi més moderna de Ramon Llull – personatge que tot i no ser contemporani té pel crític català un valor incalculable–. I que hagués de ser en castellà, i dins la col·lecció *Vidas Españolas e Hispano-Americanas del siglo XIX*, la biografia sobre Joan Maragall, amb el títol *Juan Maragall, poeta y*

(«Lletres castellanés: *Santa Teresa de Jesús*, per Juan Domínguez Berrueta», *La Publicitat*, 9-II-1935, p. 4.); *Castelar, hombre del Sinaí* (1935), a càrrec de Benjamín Jarnés («Al marge d'una biografia: Castelar, l'home del Sinaí», *Mirador*, 11-IV-1935, p. 6.); *Don Francisco de Toledo. Supremo organizador del Perú, 1515-1582* (1935), a càrrec de Robert Levillier («Un virrei del Perú: Don Francisco de Toledo», *El Matí*, 27-VII-1935, p. 7. [signat E. Clivillés]); *Juan Maragall, poeta y ciudadano* (1935), a càrrec de Joan Chabàs («Al marge d'una biografia de Joan Maragall», *La Veu de Catalunya*, 21-VI-1935, p. 8.); *Lope en silueta* (1935), a càrrec d'Azorín («Lope segons Azorín», *La Veu de Catalunya*, 29-VI-1935, p. 10.); *Romea o el comediante* (1935), a càrrec d'Antonio Espina («*Romea o el comediante*, per Antonio Espina», *La Publicitat*, 21-IX-1935, p. 4.), i *Clara-Rosa, masón y vicaíno* (1935), a càrrec de J.M.^a Azcona («*Clara-Rosa, masón y vizcaíno*, per J. M.^a Azcona», *La Veu de Catalunya*, 2-X-1935, p. 8.). Afegim també les obres que són «més novel·la històrica que biografia», com *Cardenio, l'home aux rubans de couleur de feu*, de Louis Bertrand, sobre l'Espanya de Carles II («L'Espanya de Carles II», *El Matí*, 14-XII-1933, p. 9.), i *La veridique aventure de Christophe Colomb*, de Marius André («Comentari a Cristòfol Colom», *El Matí*, 1-VI-1934, p. 11.)

⁸⁴⁹ «Una biografia de Prim», *El Matí*, 26-IV-1934, p. 9.

ciudadano (1935), a càrrec de l'esmentat Joan Chabàs.⁸⁵⁰ Per això, al cap d'un any, aplaudia el breu «assaig biogràfic» que mossèn Bartomeu Torres havia escrit sobre Miquel Costa i Llovera, encara que també demanava poder «posseir uns quants d'aquests llibrets, que ens fessin conèixer la vida dels nostres poetes». Així, deia el crític, «podríem comprendre la importància que els esdeveniments biogràfics de cada un d'ells han tingut en la gènesi de l'obra i en la determinació de les variacions que hom pugui localitzar-hi».⁸⁵¹

De fet, la febre europea per les biografies feia brillar períodes històrics on la petja catalana era present però velada per la manca d'assajos i biografies autòctons. Un d'aquests períodes que servien de context per a les biografies de grans personatges europeus era el Renaixement, moment històric altament tractat pel crític. El gener de 1933 en parlava en un article a *El Matí*. Lytton Strachey amb *Elizabeth and Essex* (1928), Ludwig Pfandl amb una vida de *Juana la loca* (1932), Klabund –pseudònim d'Alfred Henschke– amb «una mena de poema-novel·la biogràfica» titulada *Borgia: Roman einer Familie* (1928) o Paul Rival amb *César Borgia* (1931) són exemples tant evidents com significatius pel toc d'atenció que suposen per als escriptors catalans. Segons Esquerra,

Potser valdria la pena d'ocupar-se una mica d'aquests episodis –força desconeguts dels nostres contemporanis–, de la intervenció i influència que tingueren els catalans en la Itàlia renaixentista.⁸⁵²

Unes valoracions similars havien estat exposades anys abans, el gener de 1926, per l'historiador Ferran Soldevila. Considerava que la novel·la històrica catalana era pràcticament inexistent, tot i recordar els «propagadors de la influència de Walter Scott» com Ramon López Soler i els «renaixents catalans». Com Esquerra, Soldevila es fa ressò de l'èxit d'una sèrie d'«episodis nacionals» sota el títol comú de *Las luchas fratricidas de España*, de l'escriptor i diplomàtic Alfonso Danvila, en què anecdòticament i segons la visió dels biògrafs castellans apareixen temes i personatges

⁸⁵⁰ «Al marge d'una biografia de Joan Maragall», *La Veu de Catalunya*, 21-VI-1935, p. 8. A més, en la biografia escrita per Joan Chabàs, Esquerra hi troba diversos errors de documentació que desvirtuen l'intent de fer reviure Joan Maragall. Amb tot, agraeix l'esforç de Chabàs per haver presentat l'únic llibre que permet al lector català conèixer Maragall, tot esperant la biografia completa i definitiva sobre el poeta català.

⁸⁵¹ «Els llibres: Un poeta de Mallorca: Costa i Llovera», *La Veu de Catalunya*, 5-VI-1936, p. 7.

⁸⁵² «El Renaixement», *El Matí*, 3-I-1933, p. 9.

catalans. Soldevila es preguntava si, davant l'èxit del gènere i la quantitat de temes autòctons existents, «no fora possible una florida de la novel·la històrica dins la nostra literatura».⁸⁵³ És a dir, una inquietud que com a mínim era compartida amb Esquerra. Com ja s'ha dit més amunt, la biografia moderna és una miniatura de la novel·la històrica engendrada en el Romanticisme, és un nou gènere que havia incorporat l'element psicològic propi de la novel·la del segle XX i que al seu torn recollien alguns dels novel·listes interessats en temes històrics. El biògraf, recordem-ho, és per Esquerra una varietat d'historiador «empeltat de filòsof i de novel·lista».⁸⁵⁴ Per això, ja el novembre de 1938, davant l'aparició de la *Història de Catalunya* de Ferran Soldevila, Esquerra en va valorar el punt de vista nacional, però hi va trobar a faltar la característica moderna i indispensable en tota història i biografia: humanitzar els personatges del temps dotant-los de profunditat. Tot i reconèixer que Soldevila ja havia fet prou en reconstruir la història política del país, Esquerra no s'estava d'erigir el filòleg francès Joseph Bédier com a model a seguir de cara a futures obres de caràcter biogràfic i nacional; una tasca que demana sensibilitat i que, per aquest motiu, l'hauria de portar a terme un novel·lista o assagista:

L'experiència de Bédier interessa extraordinàriament els catalans. Catalunya és un poble sense Renaixement, un poble que ha assolit la seva màxima expansió en l'Edat Mitjana. Malgrat els esforços dels erudits, la història de Catalunya ofereix encara moltes llacunes. Els historiadors professionals tenen l'obligació moral d'eliminar-les. Compten amb una pedrera –l'Arxiu de la Corona d'Aragó– que no té parió en cap altre país del món. És de creure, però, que les exigències de reconstruir la història política del país absorbiran totes les seves energies. Ja ha passat això amb la més moderna i completa de les *Històries de Catalunya*: la de Ferran Soldevila. I revelar com pensaven i sentien, com menjaven i s'esplaiaven, com treballaven i com estimaven els avantpassats dels catalans d'avui és tasca tan important com aquella. Caldrà potser que la facin els que no són especialistes, a base dels elements que els erudits ja han proporcionat. Potser els poetes o els novel·listes o els assagistes decidiran de fer-ho algun dia. La sensibilitat, la comprensió de les constants d'humanitat, que algun cop escapen a l'ull de l'historiador, faran el que no ha fet encara la ciència dels erudits.

⁸⁵³ SOLDEVILA, Ferran: «Novel·les històriques», *La Publicitat*, 23-I-1926, p. 1.

⁸⁵⁴ Nota del 21 d'octubre de 1930.

En definitiva,

cal fer quelcom semblant al que aconseguí Bédier en acarar-se amb el tema bellíssim i etern de la llegenda medieval: humanitzar-lo, quan les contingències del temps l'havien deshumanitzat.⁸⁵⁵

L'exemple de Bédier no anava deslligat de la reflexió al voltant dels gèneres literaris, de la història, la novel·la històrica, la biografia novel·lada i la novel·la estricta. En Esquerra és habitual la recerca d'escriptors catalans susceptibles d'omplir els buits que la literatura catalana tenia modernament en relació a les altres literatures europees. Era lògica, doncs, l'exploració d'un biògraf o novel·lista català que tingués en compte el «clima» mauroisià, la «finor psicològica» de Zweig o la capacitat d'interpretar un temps i uns personatges com Strachey i Ludwig.

2.3. POLÈMICA AMB JOSEP PLA

2.3.1. *Madrid* o els llandars de la novel·la

Davant d'això, i al costat d'Emil Ludwig, Hilaire Belloc, Lytton Strachey, Stefan Zweig, André Maurois, Frank Harris o Giovanni Papini, que obeïen a un estil més *humà* i personal, i de l'estreta relació que mantenien amb la novel·la, Esquerra s'havia de fixar en el discurs narratiu de les autobiografies i memòries de Josep Pla, que, d'altra banda, i com veurem desplegat més endavant, acabaria comparant amb els llibres de viatges de Paul Morand. El crític no hi podia veure sinó unes obres que, malgrat ser presentades sota l'etiqueta de crònica o de gènere autobiogràfic, tenien també unes característiques semblants, al seu parer sense acabar de ser-ho, a les del gènere novel·lesc. Per Esquerra es tractava d'un fet tant interessant com esperançador.

Com ha dit Xavier Pla a *Josep Pla, ficció autobiogràfica i veritat literària*, l'obra de l'escriptor empordanès «presenta una sèrie de gèneres de transició, de frontera,

⁸⁵⁵ «Erudició i sensibilitat», *La Vida Literària a Catalunya*, núm. 46, 26-XI-1938, p. 1-2. En el cas de la biografia de Josep Poch Noguera sobre *Prim*, Esquerra venia dir el mateix: «Els habituals lectors de biografies trobaran la d'un home força interessant feta amb traça i a la qual sols es pot fer un retret: que l'autor, que s'ha preocupat molt per a explicar-nos detalladament tot l'entrellat dels fets externs de la vida de *Prim*, no hagi insistit més en l'exposició del caràcter bon xic complex del seu biografat.» («Una biografia de *Prim*», *El Matí*, 26-IV-1934, p. 9.)

de llindar, que no sempre han mantingut les mateixes relacions amb el sistema de valors artístics dominants en una època determinada.» A més de la figura retòrica que suposa l'ús del *Jo*, «la prosa de Josep Pla presenta una sèrie de procediments formals d'escriptura, d'artificis i d'estratègies lingüístiques, que tenen com a funció donar una il·lusió autobiogràfica, i són aquests codis, que creen en el lector la impressió de la realitat i que són essencialment retòrics, els que cal descriure o desvelar, per més imperceptibles que semblin.»⁸⁵⁶

Aquest és el cas de *Madrid. L'adveniment de la República*, llibre en què Esquerra va detectar alguns d'aquests procediments mitjançant els quals es pretén donar una il·lusió autobiogràfica però que, més enllà dels elements retòrics, no podia deixar d'enllaçar amb la novel·la. Publicat el setembre de 1933 en plena crisi del govern de la República –que desembocarà en les eleccions del novembre–, *Madrid* és un dels darrers llibres de Josep Pla abans de l'esclat de la Guerra Civil. Tot i que el període republicà de l'escriptor empordanès és literàriament poc productiu, aquesta obra, escrita mentre treballava com a cronista polític a Madrid al servei de Francesc Cambó, acompanya juntament amb *Viatge a Catalunya* (1934) el pas de posicions pròximes al catalanisme d'esquerres a la defensa aferrissada del pragmatisme de la Lliga Regionalista. Amb aquest llibre Pla pretenia demostrar que les seves opcions polítiques havien estat encertades i que al país li convenia una política, la de Cambó, que reconduís la situació creada des de la proclamació de la República. De fet, la primera crítica que va rebre el llibre provenia de *La Humanitat* i la signava Agustí Esclasans que, seguint la línia de desprestigi contra Pla practicada per la premsa esquerrana, arremetia contra les seves justificacions ideològiques.⁸⁵⁷

A banda del context polític, que tant ha interferit en la valoració de l'obra planiana, aquest llibre també va tenir conseqüències en el terreny purament literari, encara que sovint lligades a la ideologia de partit. Ramon Esquerra iniciava una polèmica i, a l'hora, introduïa nous arguments en el debat general a l'entorn del gènere novel·lesc. Un debat on conflueixen diverses qüestions. La primera, la idoneïtat o no d'escriure novel·les, la seva capacitat per crear públic lector i l'evolució que havia patit un gènere que s'anava eixamplant i travessant el llindar amb d'altres gèneres com la (auto)biografia i la història. Alhora, la discussió sobre la necessitat d'adequar els

⁸⁵⁶ PLA, Xavier: *Jospe Pla, ficció autobiogràfica i veritat literària*. Barcelona: Quaderns Crema, 1997, p. 43-47.

⁸⁵⁷ ESCLASANS, Agustí: «*Madrid*», *La Humanitat*, 24-IX-1933. Vegeu BADOSA, Cristina: *Jospe Pla. El difícil equilibri entre literatura i política, 1927-1939*. Barcelona: Curial, 1994, p. 280.

models estrangers a la situació de la societat catalana dels anys trenta i la incidència de l'intel·lectual en la consecució o no d'aquests models. Quant a la primera qüestió, Esquerra era un gran admirador de la literatura planiana, especialment per haver optat per una escriptura, per un estil, que podia atreure l'atenció del públic mitjà. En aquest sentit, i en molts d'altres, Josep Pla és tractat com un escriptor idoni, i temps després de la polèmica suscitada s'expressaria amb aquests termes:

Si Pla escrivís en un país on hi hagués el costum de llegir, les seves obres s'exhauririen tot seguit, perquè la seva qualitat literària no repugna als gustos d'un públic mitjà, i, al contrari, per la seva força de suggestió, s'imposa tot seguit al lector, per poc atent que estigui.⁸⁵⁸

Abans, l'octubre de 1933 i arran de la publicació de *Madrid. L'adveniment de la República*, Esquerra havia arribat a considerar l'autor empordanès com el futur novel·lista que Catalunya necessitava. El llibre, que inaugurava una Biblioteca d'Escriptors Catalans Independents⁸⁵⁹ —«descaradament presentada sota una tipografia plagiada amb poc encert de les edicions continentals angleses de l'Albatross»—, va atraure l'atenció del crític barceloní i, a partir d'aquí, es va crear una polèmica que va ser seguida a la premsa, entre d'altres, per Carles Soldevila, Manuel Brunet, Manuel de Montoliu, Sebastià Juan Arbó, Maurici Serrahima, Rafael Tasis i el mateix Esquerra. L'enrenou al voltant d'aquest llibre va servir per demostrar que aquest darrer intuïa un mecanisme literari que d'altres crítics no s'havien plantejat de manera tan clara.⁸⁶⁰ Per

⁸⁵⁸ «Viatge a Catalunya, de J. Pla», *El Matí*, 27-IX-1934, p. 7. Domènec Guansé havia escrit tot just dos mesos abans sobre la sensibilitat de Josep Pla pel «gros públic», expressió ben esquerraniana, que hauria contribuït a «desembafar» tant la literatura com el periodisme catalans. Davant la publicació de *Viatge a Catalunya*, Guansé opinava que «Pla té sobretot unes retines prodigioses per copsar la bellesa del paisatge i un cop d'ull penetrant per adonar-se de les característiques essencials dels pobles. D'ací que el llibre de viatges, la pintura d'ambients sigui el gènere on excel·leix.» (GUANSÉ, Domènec: «El començament: Josep Pla, paisatgista», *La Publicitat*, 16-VIII-1934, p. 2.).

⁸⁵⁹ Mercè Rodoreda, sota el pseudònim de Just d'Esvern, va ironitzar sobre el nom de la nova editorial, fundada per Eusebi Isern Dalmau, amic de Pla: «El llibre és editat per la "Biblioteca Catalana d'Autors Independents"... Ens agradaria de conèixer, però, la independència (?) d'en Pla sota el mecenatge del senyor Cambó, o si és que aquest seu protector ja l'ha independitzat.» (ESVERN, Just d' [Mercè Rodoreda]: «Llibres nous: *Madrid*», *Clarisme*, 1-X-1933, núm. 1, p. 3.). A més, també en lamentava les faltes ortogràfiques i gramaticals que no es devien a errades d'impremta.

⁸⁶⁰ La seqüència d'articles, incloent els suscitats a partir de la polèmica, és aquesta: ESQUERRA, Ramon: «*Madrid*, un llibre de J. Pla», *El Matí*, 1-X-1933, p. 11; MONTOLIU, Manuel de: «Noves modalitats de la història», *La Veu de Catalunya*, 10-X-1933, p. 6; TASIS I MARCA, Rafael: «Al Conferència Club: André Maurois i la novel·la», *Mirador*, 12-X-1933, p. 6; PLA, Josep: «La setmana a Madrid. La història i la novel·la», *La Veu del Vespre*, 16-X-1933, p. 1; BRUNET, Manuel: «Novel·les», *La Veu del Vespre*, 17-X-1933, p. 1; SOLDEVILA, Carles: «¿Novel·la o biografia, què més té?», *La Publicitat*, 18-X-1933, p. 1; JUAN ARBÓ, Sebastià: «Entorn de la novel·la. Carta oberta a Manuel Brunet», *Avui*, 19-X-1933;

exemple, l'eminent poeta Carles Riba, que havia proposat l'adopció de models novel·lístics forans per superar la crisi d'aquest gènere, atribuïa al tractament dels personatges la impossibilitat de Pla per escriure novel·la.⁸⁶¹ En el seu article inicial, Esquerra destacava que feia anys que Pla no publicava un llibre, el connectava amb el primer titulat *Madrid, un dietari* i, a diferència d'Esclasans, feia notar que la temàtica política d'aquesta obra no era res més que un pretext perquè Pla mostrés la seva qualitat literària i la seva particular i humorística visió del món:

No es pensi que el nou llibre de Pla és un llibre polític. A desgrat de la presència constant de personatges importants i d'al·lusions a fets polítics, de visions de fets de carrer i de judicis de sentiments i de tendències populars, la política no és sinó un dels diversos elements que juguen en el llibre: psicologia col·lectiva, figures d'homes, paisatges i opinions personals de Josep Pla sobre tot aquest microcosmos. De fet, el més interessant de tot el llibre –i en realitat el llibre, com tots els de l'autor, no és més que això– són les seves opinions.

Madrid i el canvi de règim són dos pretextos esplèndids per a sentir les dites d'en Pla al llarg de dues-centes pàgines. Enmig, hi ha les paraules, una mica gruixudes, que tan abundoses són en l'obra d'aquest autor. També aquell esperit de rebentada, tan propi seu, i aquella indiferència cínica davant dels fets i del grotesc dels homes, que constitueixen una de les seves més remarcables característiques.

En gairebé tots els llibres de Josep Pla té una importància gran aquest factor del grotesc de les accions humanes. En cap potser el to no és mantingut amb tanta intensitat i d'una manera tan continuada com en els dos llibres sobre Madrid, i encara més accentuat potser en aquest darrer. La política d'aquests darrers temps, tan propensa als grans mots i a les pretensions de genialitat, en combinació amb el to

ESQUERRA, Ramon: «Sobre André Maurois», *El Matí*, 19-X-1933, p. 9; ESQUERRA, Ramon: «Defensa de la novel·la», *El Matí*, 22-X-1933; PLA, Josep: «L'autonomia falsa: La gent no llegeix res», *La Veu de Vespre*, 23-X-1933, p. 1; MONTOLIU, Manuel de: «Horitzons. Sobre la novel·la», *La Veu de Catalunya*, 25-X-1933; ESQUERRA, Ramon: «Evolució de la novel·la: De l'epopeia al lirisme», *Mirador*, 26-X-1933, p. 6; TESIS I MARCA, Rafael: «Francesc Trabal: *Hi ha homes que ploren perquè el Sol es pon*; Pere Corominas: *Pina, la italiana del dancing*», *Mirador*, 26-X-1933, p. 6; TESIS, Rafael: «La misèria del llibre català. Ens calen novel·les catalanes», *La Publicitat*, 2-XI-1933; MONTOLIU, Manuel de: «Horitzons. Encara sobre la novel·la», *La Veu de Catalunya*, 2-XI-1933, p. 8; SERRAHIMA, Maurici: «Més sobre la novel·la», *El Matí*, 4-XI-1933, p. 9; ESQUERRA, Ramon: «Paul Morand i Josep Pla», *La Veu de Catalunya*, 5-XII-1933, p. 6; ARMENGOL I MOLINS, J.: «Parers. Hom no escriu novel·les», *La Publicitat*, 12-XI-1933, p. 2; TESIS, Rafael: «Problemes del llibre català. Novel·listes, editors i mecenes», *La Publicitat*, 16-XI-1933, p. 2; JUAN ARBÓ, Sebastià: «Converses d'Avui: S. Juan Arbó i la crisi de la novel·la», *Avui*, 17-XI-1933, i RODOREDÀ, Mercè: «*Joana Mas*, per Anna Murià», *Clarisme*, núm. 6, 25-XI-1933, p. 2.

⁸⁶¹ Amb tot, li atribuïa altres qualitats, com per exemple les que remetien a Sterne (RIBA, Carles [signat Jordi March]: «Josep Pla. III. Paisatges», *La Publicitat*, 17-XI-1926. (rec. a RIBA, Carles: *Obres completes*, op. cit., p. 339.)

grandiloqüent de les coses de Castella, en posar-se en contacte amb un temperament tan aficionat a cercar el ridícul de totes les coses com és el del nostre autor, havia de donar per força unes visions escrites en un to francament humorístic, d'un humorisme una mica gras, però extremadament acolorit i vivent.⁸⁶²

Certament Pla es presenta com un periodista observador que narra i descriu l'ambient i els madrilenys del carrer, dels cafès, de les onades de gent cap a la plaça d'Oriente en veure hissar banderes republicanes pel pal del Palau de Comunicacions, que fa dialogar els «grans homes» amb els quals interactua de tant en tant, no sense afegir-hi les seves reflexions immediates o històriques.

No es tracta només, doncs, d'un llibre polític, sinó d'un llibre que reflecteix la confrontació entre el to de Pla i el que, segons ell, es respira a Madrid, producte de la descripció d'uns fets polítics i, també, de la psicologia col·lectiva i el *clima* –recordem Maurois– madrileny passats pel sedàs personal de l'escriptor empordanès. És, de fet, un judici similar al que escriurà sobre el llibre de viatges *Cartes de navegar* (1935), de Guillem Díaz-Plaja, en què el món exterior apareix com a pretext perquè l'autor ofereixi un «clixé personal que exposi la reflexió que els temes han tingut en el seu esperit».⁸⁶³ L'humorisme «una mica gras» i «extremadament acolorit i vivent» de Josep Pla parteix de la selecció d'aquelles anècdotes que més li interessin –com els biògrafs més hàbils que havia assenyalat Esquerra, elabora una tria– i és, alhora, resultat d'una sensació personal de Madrid, producte del xoc amb l'artifici i la grandiloqüència de la seva política i l'esperit essencialment funcional i expansiu de Castella.⁸⁶⁴

Després de l'article d'Esquerra sobre *Madrid*, al cap d'una setmana Manuel de Montoliu publicava des del seu «Breviari crític» de *La Veu de Catalunya* una altra reflexió sobre el llibre de Josep Pla i la mena de gènere que representa, és a dir, una nova modalitat de la història que ja era practicada arreu d'Europa:

⁸⁶² «*Madrid*, un llibre de J. Pla», *El Matí*, 1-X-1933, p. 11. Tornem a veure com Esquerra deslliga el contingut ideològic de la qualitat literària, tal com acostumava a fer amb els llibres de moralitat relativa.

⁸⁶³ «*Cartes de navegar*, per G. Díaz-Plaja», *La Veu de Catalunya*, 15-XII-1935, p. 11.

⁸⁶⁴ Igualment, els articles que el 1921 acabarien conformant el primer llibre sobre Madrid ja contenen una mirada sobre la ciutat i els seus ciutadans que, en paraules de Xavier Pla, «sólo puede ser crítica, sarcástica y sin complicidades». Al disgust provocat per la seva política i l'esperit «funcional, caciquista, eclesiástico e imperialista», s'hi afegeix la impressió de viure en una ciutat profundament monàrquica i sense arrels. Així, la segona mirada de l'escriptor empordanès sobre Madrid està directament relacionada amb la «pésima impresión causada por su primer viaje a la capital y con el desinterés que le provocaron las tierras castellanas» (PLA, Xavier: «La demoledora ironía de Josep Pla», dins PERICAY, Xavier (ed.): *Cuatro historias de la República: Julio Camba, Gaziol, Josep Pla, Manuel Chaves Nogales*. Barcelona: Destino, 2003, p. 73-86 (p. 81)).

El fet és que avui la principal font de la història no són ja aquelles «esquïetes» enumeracions dels esdeveniments que redactaven els cronistes oficials o els autors de pretensiosos llibres d'història, sinó la massa de tota allò que escriuen els observadors espontanis de la vida contemporània i que conreen la crònica com un de tants gèneres de la bella literatura. Aquest gènere ha costat de penetrar en la nostra terra. Els qui es sentien dotats per a l'art literari consideraven, en general, com indigne de llurs altes aspiracions el conreu d'un gènere modest, que tanmateix era representat d'una manera brillant en les grans literatures. Aquest modern procediment d'escriure la història ha trobat, finalment, entre nosaltres nombrosos conreadors, entre els quals el més remarcable per la seva agudesesa de visió i la seva originalitat d'estil, és el nostre volgut company Josep Pla.

Montoliu reforça l'adscripció de *Madrid* al gènere històric i considera Pla un «historiador que comenta els fets contemporanis a través d'una interpretació psicològica, completament personal, de les coses, dels paisatges i dels homes que cauen dins el seu radi de visió directa.» Les *Cartes de lluny*, les *Cartes meridionals*, els tres volums sobre Cambó i el primer llibre de Madrid ja haurien estat, doncs, llibres d'història, que amb el de 1933 intensifica l'aspecte de «document viu» que Pla utilitza per oferir una interpretació personal de l'ànima de la ciutat; per, a partir de l'anècdota, extreure'n una imatge viva de la realitat obtinguda. A més, l'humorisme planià li permet extreure dels detalls més insignificants una gran força simbòlica i transcendent, un aspecte que segons Montoliu té una filiació literària ben marcada en l'escriptor i polític francès Maurice Barrés –i els antecedents de Taine i Michelet– i aquella crítica històrica i literària basada en l'*animisme* local i qualificada sovint d'«oenofílica» –és a dir, enofílica–. En Pla, però, aquesta crítica és utilitzada com a trampolí del seu humorisme i acotada en la seva justa mesura. Per tant, no travessa mai la línia a partir de la qual trobem el determinisme més desafortat:

L'estil de Josep Pla ha eixit de l'escola barresiana, que portà fins a un gran extrem de refinament les fórmules i els mòduls de vivificació de les coses vistes i dels homes vistos, assajats intuïtivament per Michelet i conscientment per Taine. En l'estil de Josep Pla sorprenen agudes aplicacions humorístiques d'aquesta crítica històrica i literària que hom ha qualificat d'«oenofílica», que en alguns escriptors s'ha convertit en «oenomaníaca», que tracta d'explicar els homes pels vins del terror. Josep Pla es val no sols dels vins, sinó de tot el sistema d'alimentació dels pobles per tal de

treure'n conseqüències de transcendència social, psicològica i moral. Són molts els casos en què aquest sistema de crítica ultrapositiva, pres massa seriosament, ha produït resultats d'un grotesc pujat. Josep Pla s'ha situat en una zona fora de perill, perquè ell usa d'aquesta crítica «oenofílica» com a trampolí del seu humorisme, que no té per objecte servir la realitat nua i crua als lectors, sinó una visió instantània i aproximada de la realitat a través de la seva sensibilitat personal.⁸⁶⁵

Poques diferències de fons hi ha entre la traça europea que segueix Montoliu i la definició que n'havia fet Esquerra. Pla ofereix una opinió personal d'una psicologia col·lectiva que ha extret, gràcies al seu to humorístic, de l'observació del detall. Però si bé Montoliu l'adscriu a una crítica històrica i literària molt concreta, i que té els seus referents a Europa, Esquerra el veu més aviat en clau de futur –i, com veurem, més biògraf que historiador per la condició de llibre de viatges que atorga a l'obra–. És a dir: si bé per Montoliu l'obra de Pla era ja tot un punt d'arribada, per Esquerra *Madrid* era un bon punt de partida. I és que l'autèntic tret de sortida de la polèmica el trobem en el darrer comentari de l'article d'Esquerra, petit paràgraf que cridaria l'atenció de Josep Pla i que connectava amb el debat que sobre la novel·la s'havia anat descabdellant des de feia uns anys:

Madrid, encara que no sigui una novel·la, que hi manqui una acció, és un llibre enormement interessant, com tots els de l'autor. Tenint en compte les seves qualitats d'escriptor –el seu temperament d'escriptor, com digué Carles Riba–, caldria que se'ns mostrés aviat sota l'aspecte novel·lístic. Potser seria ell el novel·lista que esperem.⁸⁶⁶

Ramon Esquerra veia en la manca d'una acció el pitjor inconvenient per considerar l'obra de Josep Pla com una novel·la, però és evident que, si bé externament no ho semblava, l'ànima del text revelava i es mostrava tant interessant com si ho fos. De fet, no era la primera vegada que a Pla se li demanava escriure novel·la per pal·liar la qüestió del gènere en la literatura catalana. Per exemple, arran del primer llibre de

⁸⁶⁵ MONTOLIU, Manuel de: «Noves modalitats de la història», *La Veu de Catalunya*, 10-X-1933, p. 6.

⁸⁶⁶ «*Madrid*, un llibre de J. Pla», *El Matí*, 1-X-1933, p. 11. D'altra banda, l'evolució cap a la novel·la –almenys cap al tipus de novel·la contemporània– que demana Esquerra sembla rebutjada per Montoliu en el darrer comentari sobre la «sinceritat desbridada d'aquesta època. Montoliu destaca el fet de no explicar-ho tot, és a dir, que algunes anècdotes de *Madrid* «mereixen l'honor de romandre descansadament en les fresques ombres de la memòria de l'autor», en un exercici d'acotar un possible excés de sinceritat –«sinceritat desbridada» d'aquesta època, que diu Montoliu.

Madrid, un dietari, Just Cabot li exigia una novel·la d'envergadura «puix que creiem que no ha donat de si el que hom n'espera».⁸⁶⁷ Però les opinions d'un crític com Esquerra, que el 1933 no gaudia encara del prestigi que aniria consolidant a la segona meitat dels trenta, no van passar desapercebudes i Josep Pla, abans fins i tot de fer referència a l'article de Montoliu –del qual dirà més endavant que és un dels més intel·ligents que ha provocat la seva obra–, va replicar des de *La Veu del Vespre* de manera altiva i un xic displicent:

Un senyor a qui no conec –Ramon Esquerra– escriu a *El Matí* una crítica, que agraeixo, del meu llibre *Madrid. L'adveniment de la República*. I diu aquest senyor que un servidor podria ésser el novel·lista que el país espera... Mare de Déu! El novel·lista que el país espera i resulta que a mi les novel·les no m'interessen gens.⁸⁶⁸

L'escriptor, que poc després descriuria les comarques de l'Empordà i el Rosselló a *Viatge a Catalunya* amb un to semblant al del segon *Madrid*, es mostrava desafiant i refutava aquella opinió segons la qual la història o la política que incloïa el seu llibre eren un pretext:

Cal dir-ho una vegada més? Jo escric el que em sembla, de la manera que em sembla i allà on em sembla. Mai no em passa pel cap de llegir o d'escriure cap novel·la. El que m'interessa és la història, viure la història, ésser fins on em sigui possible, a dins de la història. Entre els amors d'un barber i els sentiments d'un fogainer de tren i la política de Cambó o la d'Azaña, em quedo, com a interès humà, amb això darrer. El que queda és la història, el document històric. La gairebé totalitat de novel·les que surten avui –i algunes ens semblen transcendents i definitives– dintre de poc ningú no sabrà on han anat a parar. La cosa més trista del món és llegir catàlegs de novel·les. Quina enorme quantitat de novel·listes que tingueren gran fama, que captaren totes les distincions i els honors de llur temps, que guanyaren diners i foren llegits per públics dilatadíssims, són avui totalment ignorats i impossibles de llegir!

⁸⁶⁷ CABOT, Just: «*Madrid* (un dietari), de Josep Pla», *Mirador*, núm. 11, 11-VI-1929 (rec. a CABOT, Just: *Indignacions i provocacions*. Barcelona: Edicions 62, 1992, p. 96.).

⁸⁶⁸ PLA, Josep: «La setmana a Madrid. La història i la novel·la», *La Veu del Vespre*, 16-X-1933, p. 1. La manca d'interès de Pla per la novel·la ja és suggerida al mateix llibre. De fet, en la resposta a Esquerra no fa sinó repetir una de les idees que vol potenciar i que ja apareix al pròleg de *Madrid* en reflexionar sobre la literatura dels joves i el periodisme de Madrid: «No vaig mai al teatre. El teatre que avui es fa a Madrid és, almenys, tan dolent com la literatura que fan els joves», que és tant com dir les noves produccions novel·lístiques (PLA, Josep: *Madrid. L'adveniment de la República*. Barcelona: Destino, 1996, p. 9.).

No és anecdòtic que en el mateix article primerament es fes referència als esdeveniments polítics que havien tingut lloc a Madrid la matinada del 7 del mateix mes entorn la figura d'Indalecio Prieto. Pla, que havia alertat de la gravetat de la crisi, vol demostrar que la premsa catalana s'equivocava en tractar-lo d'exagerat; de fet, de la mateixa manera que a *Madrid* pretenia justificar les seves opcions ideològiques. Enrobustia els seus arguments tot remarcant que el Fiscal de la República acabava de presentar dues querelles contra Largo Caballero i Cordero davant del Tribunal de Garanties per insults a la més alta magistratura de l'Estat: «Prieto sosté, a més a més, com jo vaig sostenir, que el que perdé la partida fou el senyor Azaña, i que aquest senyor hagués de demanar satisfaccions al senyor Lerroux, al·legant que el que calia era salvar la República. El senyor Hurtado, per la seva banda, ha confirmat aquesta versió.»⁸⁶⁹ Cal recordar que la crisi acabaria, efectivament, amb la sortida del Govern dels socialistes i la concurrència en solitari en les eleccions del novembre.

Al cap de poques hores, Manuel Brunet també replicava la proposta d'Esquerra des del mateix diari i aprofitava per fer un atac general a la novel·la catalana:

Feia molts dies que volia parlar de llibre d'En Josep Pla: *Madrid. L'adveniment de la República*. I volia dir als crítics que em sembla una feina inútil i una visió errada recomanar a l'amic Pla que escrigui novel·les. Justament, En Pla m'ha pres el tema. En l'article publicat ahir en aquest lloc, es dirigeix al crític del *Matí*, Ramon Esquerra, per a dir-li que s'equivoca si creu que ell és el novel·lista que el país espera.

Jo crec, com En Ramon Esquerra, que En Pla podria fer novel·les excel·lents, però per l'amor de Déu, amic Pla, no escriviu novel·les si la vostra vocació no és molt forta. L'aversion a la novel·la ha augmentat en mi d'una manera que potser creureu alarmant. Recentment comunicava aquesta repugnància meua per la novel·leria a un novel·lista nat, S. Juan Arbó, que també em deia que jo hauria de fer novel·les.⁸⁷⁰

Brunet es mostrava desenganyat de les novel·les actuals, les considerava una pèrdua de temps i recomanava l'exploració literària fora del gènere novel·lístic. La crítica a la novel·la no s'escapa, però, del desengany pel resultat del Premi Crexells i els nous paràmetres, lluny dels de Dickens, Balzac, Stendhal, Proust, Tolstoi i Dostoievski, que regien la novel·la contemporània. «Quan una novel·la és bona», diu Brunet, «és la

⁸⁶⁹ PLA, Josep: «La setmana a Madrid: La història i la novel·la», *La Veu del Vespre*, 16-X-1933, p. 1.

⁸⁷⁰ BRUNET, Manuel: «Novel·les», *La Veu del Vespre*, 17-X-1933, p. 1. Cal desfer la vacil·lació sobre la data d'aquest article: tot i que a la capçalera de *La Veu del Vespre* s'hi llegeix «Dimarts, 16 octubre 1933», en realitat és l'edició del dia 17 d'octubre, corresponent al número 144.

millor literatura que podeu desitjar», i «per un *Le Rouge et le Noir*, França podria donar una colònia», però la mediocritat actual obliga a no llegir-ne i encara menys escriure'n. Davant d'això, el millor que pot fer l'escriptor és escriure al marge de la novel·la; i el lector, fixar-se en les enormes qualitats literàries d'un Josep Pla, recuperar els personatges «de carn i ossos» d'un Carles Fages de Climent o –si, malgrat tot, ens entestem a llegir novel·la– estudiar l'únic autor català que aporta quelcom nou i s'ha esforçat per modernitzar el panorama català: Francesc Trabal. En aquest cas, a més, ho fa en forma de prec: «si voleu llegir tota una col·lecció de novel·les i contemplar l'únic esforç que s'ha fet a Catalunya per modernitzar la novel·la i treure'n una substància nova, us prego d'estudiar el cas d'En Francesc Trabal, del qual sembla que encara no s'hagi adonat ningú.»⁸⁷¹

En aquest darrer punt Esquerra coincideix amb Brunet, ja que en més d'una ocasió havia dedicat diversos comentaris elogiosos a la novel·la de Trabal pel seu to modern i europeu –un d'ells és justament poc abans del comentari del periodista vigatà, el 6 d'octubre, en què el compara amb Jean Giraudoux pel que fa a la mena d'humorisme i la novetat que aporta–.⁸⁷² Però és que, en certa manera, també coincideix amb el primer punt, el que fa referència a les qualitats de Pla com a creador de literatura. Brunet afirma: «El concepte que Pla té d'Espanya, de Madrid i dels homes, no se l'inventa qualsevol i val tant com una gran novel·la. Però, és clar, ara és de moda dir que En Pla, escriptor de dreta, és un home arbitrari, i que l'interessant és el pinzell d'En Pla i no les seves idees.»⁸⁷³ Tenint en compte el que havia escrit Esquerra sobre la capacitat de recrear un ambient segons la seva visió humorística de les coses, la idea de Brunet, que no dubta a parlar d'invenció per part de Pla a l'hora de definir un ambient polític real, no és tan allunyada a la del crític d'*El Matí*. Sí ho és, potser, el fet de denunciar la demanda que escrigui novel·les per la seva condició dretista, i així deixi d'exposar les seves idees polítiques. Les rèpliques no es devien tant a la naturalesa històrica o biogràfica de *Madrid*, sinó al fet d'escriure novel·les.

⁸⁷¹ BRUNET, Manuel: «Novel·les», *La Veu del Vespre*, 17-X-1933, p. 1.

⁸⁷² «Sobre Jean Giraudoux», *La Veu de Catalunya*, 6-X-1933, p. 6. Aquest no és el cas de Rafael Tasis que, tot i coincidir amb Esquerra pel que fa a la defensa de la novel·la, no s'adhereix a l'elogi que Brunet fa de Trabal. Després de fer esment dels comentaris antinovel·lístics de Pla i Brunet, i empès potser per opcions ideològiques obertament contràries a les de Brunet, Tasis considera que les darreres provatures novel·lístiques de Trabal contenen escenes i capítols inútils, amb un text ple de «cabrioles que distreuen sense arribar a divertir» i amb l'aparició de «personatges que Trabal escamoteja tranquil·lament quan no els necessita» (TASIS I MARCA, Rafael: «Francesc Trabal: *Hi ha homes que ploren perquè el Sol es pon*; Pere Coromines: *Pina, la italiana del dancing*», *Mirador*, 26-X-1933, p. 6.).

⁸⁷³ BRUNET, Manuel: «Novel·les», *La Veu del Vespre*, 17-X-1933, p. 1.

La polèmica tot just havia començat i, encara a mitjan octubre, s'hi afegia Carles Soldevila. En un «Full de Dietari», Soldevila en feia referència directa i advertia que el problema no rau en el gènere utilitzat, sinó en el geni, en l'habilitat o la capacitat de suggestió de l'autor per crear un personatge imaginari dotat d'una vida inoblidable, es tracti de Goethe o d'un ataconador d'escaleta. A més, diu Soldevila, el límit entre tots dos gèneres és d'una vaguetat extrema i hi ha biografies que semblen novel·les i viceversa:

El nostre excompany Josep Pla, en un article recent, declina la invitació que un comentarista d'*El Matí* li ha adreçat a fi que cultivi la novel·la. Ell no sols declara que la novel·la no és el gènere que li abelleix, sinó que ens assegura que la biografia li és cent vegades superior des de tots els punts de vista. ¿Com voleu comparar –ve a dir– l'interès que inspiren els tripijocs d'un imaginari tenedor de llibres, les aventures d'un pobre ataconador d'escaleta o les angúnies d'un marit enganyat si les compareu amb l'estudi de la personalitat política del Sr. Cambó o del Sr. Azaña? Pla, decididament, vota per aquest gènere que li sembla més transcendental, més instructiu, més apassionant.

No és ben bé aquest el meu parer. Crec que tota generalització sobre aquestes matèries és temerària. L'interès d'un estudi literari dependrà en una part més o menys important, però mai decisiva, de la qualitat del tema; qui, en definitiva, crearà l'atracció d'una obra, tant si és biogràfica com si és de pura ficció, és l'autor, la gràcia i la força de l'autor.

D'altra banda, el límit entre tots dos gèneres és d'una vaguetat extrema. Sovint topem amb biografies que semblen novel·les i amb novel·les que semblen biografies. Un autor inhàbil o mancat de suggestió, baldament s'aferra a un gran personatge real com Goethe, Napoleó o Lady Hamilton, no pot competir amb el novel·lista de geni que sap crear, amb retalls de realitat i amb intuïcions penetrants, un personatge imaginari dotat d'una vida inoblidable, àdhuc si es tracta d'un ataconador d'escaleta o d'un metge de poble que no ha tingut sort en el seu matrimoni.⁸⁷⁴

Soldevila palesava les prevencions d'un sector important de la crítica literària contra la novel·la i, al cap de només dos dies, Esquerra va contrareplicar els comentaris de Pla i Brunet tot demostrant que, tant l'un com l'altre –és a dir, aquest sector antinovel·lista concret–, tenien en realitat interès pel gènere. Després de manifestar que

⁸⁷⁴ SOLDEVILA, Carles: «¿Novel·la o biografia, què més té?», *La Publicitat*, 18-X-1933, p. 1.

«[p]ersonalment no m'interessa gaire que el Sr. Pla es negui rodonament a escriure novel·les», i recordar-li que cap al 1929 ell mateix havia anunciat la intenció d'escriure'n sobre la guerra carlina a Girona, afegia que l'argument de Pla sobre el poc «*interès humà*» i l'oblit de les novel·les i novel·listes que tingueren fama «és d'una inconsistència pueril». Esquerra ho evidenciava de la següent manera:

Seria interessant de poder comparar la proporció entre la literatura política i la d'entreteniment, d'èpoques passades, que dorm en les biblioteques, sense més contacte amb éssers vivents que el dels corcs i les rates.

Pel que fa a Manuel Brunet, li retreu la contradicció que suposa acusar els escriptors actuals que escriuen novel·les i, alhora, lloar una obra com *Le Rouge et le Noir* –per la qual França, segons Brunet, podria donar una colònia–. Esquerra pregunta si en el moment d'escriure aquesta novel·la Stendhal coneixia el seu valor:

Perquè, d'ésser així, sols comptadíssimes persones que posseïssin un do d'autocrítica sobrehumà, podrien escriure novel·les. La majoria dels novel·listes es troben, en acabar la novel·la, davant d'una cosa perfectament desconeguda. *Le Rouge et le Noir* fou un desastre de crítica i de públic en ésser publicada. En canvi, avui és una de les obres cabdals de la novel·la de tots els temps.

Per això Esquerra, en contra de la «teoria abstencionista que mantenen els Srs. Pla i Brunet», reclamava més producció de novel·les perquè, malgrat el que puguin dir uns i altres, entre elles alguna en quedarà de bona. Finalment, Esquerra reblava el seu comentari indicant que Brunet havia escrit *El desembarc dels grecs a Empúries* i que, de fet, es pot considerar que l'escriptor de Palafrugell ja havia escrit també una mena de novel·la, concretament el 1927:

Josep Pla ha escrit *Relacions*, que no és altra cosa que una sèrie de capítols d'una novel·la en la qual manca una anècdota central.⁸⁷⁵

⁸⁷⁵ «Defensa de la novel·la», *El Matí*, 22-X-1933, p. 11. Just Cabot, en canvi, assegurava que «un home que el millor que té és un talent (una mica mal administrat) d'escriptor, hauria de fer la més alta provatura, una novel·la gran (perquè *Relacions* no ho era pas)» (CABOT, Just: «*Madrid* (un dietari), de Josep Pla», *op. cit.*).

Notem, també, que és la manca d'una anècdota central, d'una acció principal, com en el cas de *Madrid*, el que acaba d'impedir a Esquerra de parlar de novel·la. Per tant, Esquerra, poc amant del tipus de novel·la psicologista que blasma Brunet, n'hagués tingut prou amb el dibuix transversal d'una acció, d'un argument principal que travessés tot el llibre de Pla, per llegir-hi ja una novel·la. És, de fet, una demanda que es reflecteix en d'altres ressenyes, com la que fa a Sebastià Juan Arbó davant el llibre *Hores en blanc* (1935). En aquesta ocasió Esquerra en valora també les qualitats de «suggeridor de sensacions, d'un clima moral», però a l'hora creu que no es tracta d'una «autèntica novel·la», sinó dels «materials que podrien constituir-la i que l'autor no s'ha preocupat de lligar, limitant-se a donar-nos-els en forma de notes».⁸⁷⁶ Manca, doncs, la convenció novel·lística que fa del conjunt disforme una obra construïda.

A més, tot i que Esquerra no en fes referència, i tenint en compte que l'escriptor de Palafrugell havia estat el primer a parlar de James Joyce, val a dir que, a causa de l'aspecte joycià –sexual i anticlerical– de *Relacions*, Pla havia estat blasmat per part de la crítica catalana de 1927, fins i tot la dels sectors més moderns.⁸⁷⁷ Esquerra sembla insinuar que malgrat la pluja de crítiques –després d'aquesta experiència Pla no va reprendre el gènere *netament* novel·lístic fins a 1951 amb *El carrer Estret*– cal defensar la novel·la i, sobretot, escriure'n en català:

A desgrat del que puguin dir els uns i els altres, cal escriure novel·les, com més millor. Entre aquestes n'hi hauran moltes de dolentes, les menys seran passadores, potser alguna serà positivament bona. [...] La nostra novel·lística medieval no és ni millor ni pitjor que la dels altres pobles de l'Europa contemporània. La rel existeix, doncs.⁸⁷⁸

L'apel·lació a la novel·lística medieval pretén reforçar la confiança en les possibilitats de la literatura catalana per tenir una novel·la moderna i de nivell europeu. I la seva crida, que exhortava a escriure'n «com més millor», va ser immediatament seguida per d'altres crítics. Al cap d'onze dies Rafael Tasis també va reaccionar en contra de la crítica que Brunet havia fet de la novel·la i del Premi Crexells, un dels seus instruments de promoció. Ho va fer bàsicament per dos motius. En primer lloc, perquè

⁸⁷⁶ «*Hores en blanc*, per S. Joan Arbó», *La Veu de Catalunya*, 15-XII-1935, p. 11.

⁸⁷⁷ Vegeu CASTELLANOS, Jordi: «Josep Pla i la novel·la», dins GRANELL, Glòria; PLA, Xavier (eds.): *Actes del col·loqui de l'any Pla. Universitat de Girona (octubre 1997)*. Girona: Universitat de Girona, 2002, p. 35-64.

⁸⁷⁸ «Defensa de la novel·la», *El Matí*, 22-X-1933, p. 11.

era contraproductiu pel context cultural del moment, és a dir, quan no es publicava ni es venia gaire novel·la. En segon lloc, perquè una crítica nociva contra el gènere novel·lístic també perjudicava els altres gèneres que Brunet volia promocionar, ja que la via d'entrada del lector era la novel·la. Per tant feia una crida, com Esquerra, a escriure «novel·les, moltes novel·les» per damunt de qualsevol altre gènere literari. Això que trobem en el redactor d'*El Matí*, ho explica Tasis en respondre el «o Proust o res» de Brunet:

[Q]ue cap novel·lista català no vulgui fer de Proust. Si ho és no cal que s'hi escarrassi, que a cada ratlla que escrigui es veurà la marca del seu geni. Però com que no és pas indispensable ésser un geni per a escriure una novel·la, i en canvi ho és saber escriure i tenir un coneixement elemental de les particularitats del gènere, jo no em cansaré de demanar a tots els escriptors catalans, a molts poetes, i molts contistes: Deixeu això, i feu novel·les. Ens cal guanyar un públic addicte, i la novel·la ens el pot obtenir. Novel·les, moltes novel·les, per a fer llegir la gent, i per a normalitzar la nostra literatura i fer-la esdevenir ciutadana i capaç de traspasar les fronteres!⁸⁷⁹

Seguidament, tot i que no esmenta l'article «Defensa de la novel·la» de Ramon Esquerra –del 22 d'octubre–, el crític vilafraquí Josep Armengol i Molins sí que reportava aquesta crida de Tasis –posterior al d'Esquerra– a favor de la producció novel·lística i denunciava la barreja de literatura i política que es donava al país –en una més que probable referència a Josep Pla i el mecenatge que rebia de Cambó– i la manca de fundacions, premis i altres estímuls per a la producció novel·lística.⁸⁸⁰

Seguint la cadena de comentaris, Tasis va precisar alguns aspectes apuntats per Armengol tot conclouent que allò que veritablement cal són escriptors vocacionals lliures d'un sou polític i disposats a escriure novel·la, al costat d'editors que la fomentin. Entremig, reconeixia que els diversos Jocs Florals d'arreu de Catalunya que ara «només

⁸⁷⁹ TAVIS, Rafael: «La misèria del llibre català. Ens calen novel·les catalanes», *La Publicitat*, 2-XI-1933. Josep M. Balaguer creu que va ser des d'aquest context de debat, i juntament amb el desig de Tavis de la professionalització de l'escriptor lligat amb la producció de novel·la i la necessitat d'una bona política editorial i d'una crítica «propagandística», d'on devia sortir la iniciativa d'una secció fixa a *La Publicitat*, «Novel·listes Catalans», una sèrie d'articles que es constituïren en la base d'*Una visió de conjunt de la novel·la catalana*, un clar invent de vindicació de la novel·lística autòctona (vegeu BALAGUER, Josep M.: «La creació del Club dels Novel·listes i els fils de la història», *Els Marges*, núm. 57, desembre 1996, p. 15-35 (p. 26).) El mateix Tavis asseguraria que «aquest llibre és, deliberadament, un acte de propaganda de la literatura imaginativa, i, principalment, un acte de propaganda de la novel·lística contemporània a Catalunya» (TAVIS, Rafael: *Una visió de conjunt de la novel·la catalana*. Barcelona: Publicacions de La Revista, 1935, p. 12.).

⁸⁸⁰ ARMENGOL I MOLINS, J.: «Parers. Hom no escriu novel·les», *La Publicitat*, 12-XI-1933, p. 2.

compleixen la delicada missió de fer contents els poetes amics dels poetes membres del Jurat» es podrien dedicar a premiar novel·les, però també recordava que un premi com el Crexells està obert a tothom i que, difícilment, un editor deixaria passar l'oportunitat de publicar una gran novel·la, ni que sigui per qüestions comercials. Per Tasis no es tractava tant d'una qüestió de manca de concursos, fundacions i premis destinats a encoratjar la creació d'una robusta novel·lística catalana:

El veritable nus de la manca de novel·listes radica en la manca de cultura bàsica en el nostre poble. Hauríem de posseir, com a tota nació europea, una selecció de literats, d'intel·lectuals solvents que no fossin altra cosa que literats i no haguessin de refiar-se, per a llurs necessitats, d'un sou bàsic estrany a llurs tasques d'escriptor.

Cal crear públic lector de novel·les, i per tal d'aconseguir-ho cal que els escriptors «amb vocació» escriguin novel·la en català obviant les conseqüències econòmiques i que els editors «intel·ligents i patriotes» fomentin i popularitzin el llibre. Paral·lelament, Tasis demanava que els intel·lectuals catalans oblidessin una mica la «severitat crítica» i fessin propaganda del llibre en català. Després d'això, el lector –sobretot la generació educada recentment en català– ja sabrà triar i no caldran més mecenatges.⁸⁸¹

A finals de novembre Mercè Rodoreda recollia els comentaris de Tasis i, aprofitant la ressenya de *Joana Mas*, d'Anna Murià, per donar suport a la seva iniciativa, en feia una clara referència a *Clarisme*:

Hem seguit amb força d'interès l'enrenou aixecat al voltant de les declaracions antinovel·lístiques de Josep Pla i de Manuel Brunet. Les seves guitzes contra la novel·la cal agrair-les. Convindria que, ben sovint, senyors Brunet i senyors Pla, espetessin uns quants senyors Rafael Tasis i Marca, amb bona intenció ben intencionada, lliuressin als directors i, aquests, a les linotips, articles conscients com a bona arma defensiva d'aquesta nostra novel·la catalana. Cal esbandir el desinterès del públic i, com més es parli de novel·la, en bé uns, en contra els altres, més s'accentuarà l'interès.

Ens calen novel·les. Sí, senyor Rafael Tasis i Marca. (N'esperem una de vostra; no n'hi ha prou amb els *Vint anys*). I, com vós tan encertadament dieu, de totes

⁸⁸¹ TESIS, Rafael: «Problemes del llibre català. Novel·listes, editors i mecenes», *La Publicitat*, 16-XI-1933, p. 2.

menes. Excel·lents i mediocres. No és ara l'hora d'un Proust –que potser no tindrem–. Però que, si sortia, no dubtem que el gran públic no el llegiria. I, en el moment actual, el que ens cal és que es llegeixi, i en català.⁸⁸²

Rodoreda ironitzava i es congratulava dels comentaris de Pla i Brunet perquè sens dubte despertarien l'interès del públic pel gènere. Encara que no cités el nom d'Esquerra i atorgués a Tasis el mèrit de provocar els comentaris dels dos redactors de *La Veu del Vespre*, va animar, talment com ho havia fet el crític d'*El Matí*, a escriure novel·la, fins i tot als detractors citats. De fet, és difícil deslligar l'elaboració de l'enquesta de *Clarisme* de les reaccions que havia incitat Esquerra arran del seu article sobre *Madrid*, així com de la seva participació en tant que un dels «nostres autors més prestigiosos». Recordem que al cap d'uns mesos, el 7 d'abril, Rodoreda proposaria a diversos literats la pregunta sobre què és o com ha de ser una novel·la, l'últim enquestat dels quals, el 19 de maig, és Ramon Esquerra i on, val a dir-ho, Josep Pla no és consultat.

2.3.2. L'autobiografia planiana com a pas previ

Passat el punt àlgid de la polèmica, algunes de les respostes a *Clarisme* no se centraven tant en la temàtica, la moralitat o l'extensió, sinó que insistien en el caràcter autobiogràfic de la novel·la. Així ho creia Tomàs Roig i Llop: «Crec que la novel·la ha d'ésser la vida mateixa del seu autor, vista a través de la refracció que hi “imposa” la vida dels altres.»⁸⁸³ Sobre aquest punt, Aurora Bertrana s'expressava de manera més categòrica en assegurar que «[l]a vida és una novel·la de molts volums, que cada ésser humà assaboreix com a principal protagonista», introduint a la reflexió el concepte «vida-novel·la» i «novel·la-vida», i afirmant que «[e]l bon novel·lista és aquell qui fa oblidar al llegidor la seva pròpia novel·la.»⁸⁸⁴ Amb un deix d'ironia, Agustí Esclasans, malgrat confessar un desinterès total per la novel·la catalana actual –especialment per la

⁸⁸² RODOREDA, Mercè: «Joana Mas, per Anna Murià», *Clarisme*, núm. 6, 25-XI-1933, p. 2. Sobre les intervencions periodístiques de Rodoreda entorn el paper de la novel·la femenina arran del debat d'octubre i novembre de 1933, vegeu REAL, Neus: *Les novel·listes dels anys trenta: Obra narrativa i recepció crítica*. Barcelona: PAM, 2006, p. 360-372.

⁸⁸³ [s.s.]: «Les enquestes de *Clarisme*: [...] Què enteneu que és o ha d'ésser una novel·la?», *Clarisme*, núm. 27, 21-IV-1934, p. 2.

⁸⁸⁴ [s.s.]: «Les enquestes de *Clarisme*: [...] Què enteneu que és o ha d'ésser una novel·la?», *Clarisme*, núm. 28, 28-IV-1934, p. 2.

tendència dels joves a fer «prosa de magazine i elegància de casa de modes»—, anava més enllà en assegurar que abans d'escriure novel·la s'ha d'haver viscut molt, atribuint així al gènere un caràcter totalment autobiogràfic:

Jo aconsello als joves lectors de *Clarisme*, que, en lloc d'escriure, es dediquin a festejar, a llegir, a fer excursions i esport, a anar al cinema i als concerts, a riure i a plorar sempre que en tinguin ganes. Més tard, cap allà als cinquanta anys o als seixanta anys, si encara són vius i en tenen ganes, podran escriure una magnífica novel·la explicant totes les coses que han fet i han vist pel camí de la vida. I allò, tot i essent una simple narració subjectiva, tingueu per ben cert que serà la més objectiva de totes les novel·les que puguin escriure...⁸⁸⁵

Al costat de les recomanacions d'Esclasans —que, tot i contenir una gran sinceritat, no deixen de ser dissuasòries pel que fa a la producció novel·lística dels joves literats—, l'escriptor sabadellenc Joan Sallarès (1893-1971) argumentava aquesta actitud posant biografia i història al costat de la novel·la, per resoldre, de manera similar a Carles Capdevila, que allò que ens farà parlar de novel·la —o almenys de literatura narrativa— és la capacitat artística de l'escriptor:

Un gènere literari molt antic —i ara molt modern—, el biogràfic, té tots els encisos d'una novel·la. Ajunteu diverses biografies i trieu cadascuna perquè serveixi la vostra finalitat d'escriptor, la que sigui, i encarant-les us donaran una novel·la. Tot està fet: història i biografia. Cal, llavors, posar damunt de la matèria la sensibilitat, l'art de l'escriptor, i la traça de situar les ànimes damunt de fons adequats. La novel·la, llavors, resta plasmada.⁸⁸⁶

⁸⁸⁵ [s.s.]: «Les enquestes de *Clarisme*: [...] Què enteneu que és o ha d'ésser una novel·la?», *Clarisme*, núm. 26, 14-IV-1934, p. 3. A més de la consideració d'Esclasans en contra de la novel·la actual, altres respostes que s'oposen de manera prou contundent a la producció novel·lística són les de Francesc Pujols i Domènec Guansé. Pujols exposa el perquè: «La meua observació respecte l'art català és que la poesia lírica, i la pintura, àdhuc l'escultura i l'arquitectura, hi neixen espontàniament. L'art dramàtic hi ha viscut una vida artificial i encara deguda més als actors que als autors. La novel·la, encara queda en lloc més precari. No veig manera humana de donar vida al que ja ha nascut mort. Amb la lírica i la pintura ja omplim la vida artística.» ([s.s.]: «Les enquestes de *Clarisme*: [...] Què enteneu que és o ha d'ésser una novel·la?», *Clarisme*, núm. 25, 7-IV-1934, p. 4.). Al costat de Pujols, Domènec Guansé, que veia publicada la seva opinió el mateix dia, insidia més aviat en la qüestió lírica i psicològica. Al seu parer, «a les persones intel·ligents, no els interessen verament sinó aquelles [novel·les] que representen una experiència social i psicològica: entre Proust i Balzac, tota la resta entra en l'estratègia del joc d'escacs o queda, en el millor cas, en poema frustrat.»

⁸⁸⁶ [s.s.]: «Les enquestes de *Clarisme*: [...] Què enteneu que és o ha d'ésser una novel·la?», *Clarisme*, núm. 31, 19-V-1934, p. 2.

Tot és qüestió de la voluntat de l'autor, ja sigui de novel·la o de biografia, de fer interessant allò que escriu. Tal com havia apuntat l'intel·ligent comentari de Carles Soldevila, l'interès d'un estudi literari no depèn exclusivament de la qualitat del tema o del gènere emprat –en el cas que ens ocupa, biografia o novel·la–, sinó, sobretot, de la gràcia, l'habilitat, la força i la capacitat de suggestió de l'escriptor. Però la consciència de la novel·la com un producte literari basat en l'(auto)biografia era evident, i des del tombant de segle cada vegada ho resultava més.

Així ho considerava Alfons Maseras en un article a *La Publicitat* l'agost de 1934, poc després de l'enquesta de *Clarisme*. Maseras argumentava el perquè de la suposada «decadència de la novel·la» i la lligava amb l'imperatiu etern del gènere, que no és sinó l'autoconeixença, i amb la seva simple i normal evolució cap a l'autobiografia. Segons Maseras, la ficció havia estat fins a finals del segle XIX una màscara que els escriptors havien utilitzat per explicar la realitat,⁸⁸⁷ una reflexió sobre el canvi d'actitud d'alguns narradors decimonònics que a grans trets era compartida –per exemple, el mateix Esquerra havia comentat que «*Els cossacs*, com moltes de les obres de Tolstoi, és un tros d'autobiografia»–.⁸⁸⁸ Així, amb la pèrdua progressiva de la hipocresia i la rigidesa en les convencions socials, aquesta ficció ja no era necessària i l'autor es treu la màscara, és a dir, en paraules de Maseras, «ja pot confessar-se, si vol, sense necessitat de recórrer a l'artifici de posar la pròpia confessió als llavis d'una persona imaginària». El canvi, doncs, explicaria «la florida esponerosa de la biografia, novel·lada o no, i de l'autobiografia».⁸⁸⁹ Per tant, la novel·la es transforma, sí, però no en l'essència sinó en la forma.

El context de debat genèric convidava a l'aparició de dos articles importantíssims sobre la naturalesa i l'evolució de la novel·la amb només un dia de diferència. Ens referim als signats per Manuel de Montoliu i Ramon Esquerra. El primer escrivia a *La Veu de Catalunya* «Horitzons. Sobre la novel·la», el 25 d'octubre de 1933, on exposa l'hibridisme innecessari i la tendència errònia cap a la psicologia de la

⁸⁸⁷ MASERAS, Alfons: «Temes literaris: Sobre la decadència de la novel·la», *La Publicitat*, 24-VIII-1934, p. 2.

⁸⁸⁸ «*Els Cossacs*, de Tolstoi», *El Matí*, 30-VII-1933, p. 11.

⁸⁸⁹ MASERAS, Alfons: «Temes literaris: Sobre la decadència de la novel·la», *La Publicitat*, 24-VIII-1934, p. 2. La reflexió de Maseras pot respondre les que Guillem Díaz-Plaja s'havia plantejat a finals de 1931. És a dir: tenint en compte que el romanticisme havia estat eminentment biogràfic i, segons Antonio Marichalar, autobiogràfic –de Constant a Proust, de Stendhal i Flaubert a Joyce–, com s'explica la creixent devoció per les biografies si ara ens trobem en un període aparentment antiromàntic? (DÍAZ-PLAJA, Guillem: «Literatura biogràfica», *Mirador*, 10-XII-1931, p. 6, i DÍAZ-PLAJA, Guillem: «Més sobre biografia», *Mirador*, 24-XII-1931, p. 5.).

novel·la contemporània que l'aparten dels seus orígens en la poesia èpica.⁸⁹⁰ L'endemà mateix –després del prelude «Defensa de la novel·la» en resposta a Pla i Brunet–, Esquerra presentava a *Mirador* l'article amb el qual encetarà *Lectures europees*: «Evolució de la novel·la: De l'epopeia al lirisme». El crític coincidia amb Montoliu en diversos aspectes, com l'origen de la novel·la i la seva evolució, però no carregava, sota el prisma de la moralitat, contra la producció novel·lística actual.⁸⁹¹ Poc després, arran d'un article d'Edmond Jaloux sobre l'assaig *Le Romancier et ses personnages* (1933), de François Mauriac, Montoliu va insistir altra vegada en el tema de la relació objectivisme-subjectivisme en què havia situat la qüestió de la delimitació del gènere.⁸⁹² I, immediatament i final, Maurici Serrahima entraria en la polèmica entorn la novel·la seguint les darreres tesis de l'admirat Montoliu:

En la polèmica interessantíssima que fou iniciada per un article del meu company Ramon Esquerra, han intervingut ja, a més d'ell i de Josep Pla –primer al·ludit–, Manuel Brunet, Carles Soldevila i Manuel de Montoliu. Uns atacant la novel·la en general, altres salvant les de primer rengle. Montoliu apunta més dret i dona de la situació actual de la novel·la una visió molt clara. I ell m'ha fet venir ganes de dir-hi també la meua encara que el que jo pugui fer no sigui més que treure algunes conseqüències utilitzant el seu perfecte plantejament de la qüestió.

Com ja venia fent en altres articles no directament connectats amb la polèmica però sí en el debat general sobre el gènere, Serrahima volia evidenciar que l'origen de la novel·la es troba en el fet d'explicar històries i que, per tant, les experimentacions d'ordre psicològic de l'actualitat no fan sinó desvirtuar-ne la naturalesa i avorrir el lector. La seva crítica, però, no deixava d'incloure implícitament el rebuig i certa alarma davant del perill psicològic –i per tant, moral, el que ell en diu «la xafarderia» iniciada per Proust– de la novel·la actual, vestit per Serrahima com una tendència nociva perquè fastigueja el públic potencial del gènere. Així, alineant-se amb Montoliu, però obrint una porta a l'esperança, afirmava que

Proust sabé explotar un instint humà poc menys que inèdit: la xafarderia. Però, a part d'això, la seva alta categoria d'artista l'ha fet interessant per un públic encara que

⁸⁹⁰ MONTOLIU, Manuel de: «Horitzons. Sobre la novel·la», *La Veu de Catalunya*, 25-X-1933.

⁸⁹¹ «Evolució de la novel·la: De l'epopeia al lirisme», *Mirador*, 26-X-1933.

⁸⁹² MONTOLIU, Manuel de: «Horitzons. Encara sobre la novel·la», *La Veu de Catalunya*, 2-XI-1933, p. 8.

sigui limitat. Però tota la colla innumerable d'escriptors mitjans, desencaminats, perduda de vista la finalitat a assolir, s'entesten a triomfar per un camí que sols els pot dur, en cas de reeiximents molt extraordinaris, a l'admiració d'uns pocs, però que els inutilitza en tots els altres casos fins per a servir de suport al gènere, perquè, per les pretensions que mostren no poden servir de lectura als lectors mitjans, com abans feien els de la seva categoria.

La crisi de la novel·la no ve d'haver-se'n cansat el públic: del que s'ha cansat és que li donin obres que, com diu Montoliu, «serveixen per tot menys per allò que era la finalitat essencial de la novel·la». Cal tornar a aquesta finalitat essencial: divertir el lector contant-li històries. Ell ho espera. I si sabem complaure'l, a poc a poc ja trobarem els mitjans de tornar-nos a enfilar.⁸⁹³

En certa manera, es tracta del «o Proust o res» que reclamava Brunet. És a dir, si no s'assoleix una novel·la psicològica d'una qualitat semblant, val més deixar-ho córrer i dedicar-se a la novel·la autèntica, la que narra històries i diverteix el públic, origen i essència del gènere i lliure de la nociva i xafardera representació dels instints humans.

Tanmateix, l'actitud de Josep Pla contra la novel·la no respon tant a les inquietuds morals i antipsicologistes de Montoliu i Serrahima sinó al rebuig general d'aquest gènere literari. Com hem vist, amb les conseqüents crítiques d'ordre moral, Pla havia assajat aquest aspecte el 1927 a *Relacions*, la novel·la que Esquerra li recordava en la seva contraresposta. I val a dir que, en el seu moment, i tal com era habitual als anys vint, l'escriptor empordanès hauria volgut subtitular *Relacions* com a «novel·la», però Alexandre Plana, que n'era l'editor, li havia proposat suprimir-ho. En una carta al seu germà Pere, revela el següent:

Accepto lo de treure el nom de novel·la i li he demanat [a Alexandre Plana] que m'envii el pròleg per modificar-lo. Estic disposat a acceptar tots els consells. Què en diu en Plana sobre el llibre? Creu que pot anar?⁸⁹⁴

⁸⁹³ SERRAHIMA, Maurici: «Més sobre la novel·la», *El Matí*, 4-XI-1933, p. 9. En aquest sentit, ja hem vist que Esquerra remunta al segle XVIII l'origen de la tendència psicologista de la novel·la –almenys francesa– amb *La princesa de Cleves*, seguint per Stendhal, Paul Bourget i, ja als anys trenta, André Maurois («Sobre André Maurois», *El Matí*, 19-X-1933, p. 9.).

⁸⁹⁴ Carta de Josep Pla al seu germà Pere des de Leeds, el febrer de 1927; vegeu PLA, Josep [Xavier Pla (ed.)]: *Cartes a Pere*. Barcelona: Destino, 1996, p. 165. Tal com revela Xavier Pla, és en una carta del 29 de gener de 1927 d'Alexandre Plana a Pere Pla quan el primer hauria proposat aquesta modificació. També suggeria suprimir i eliminar bona part del pròleg perquè, al seu parer, Pla es mostrava redundant i, a més, censurava les crítiques rebudes dels seus llibres anteriors.

Es tracta, doncs, d'una frustrada atestació del gènere literari a través del paratext –el subtítol a la portada del llibre–, amb la qual cosa la naturalesa de *Relacions* es resoldria posteriorment per tothom sota el concepte de conjunt de narracions. De fet, la modificació del subtítol obeeix a una percepció general del moment en què no era fàcil veure novel·les catalanes. Per exemple, el 1928 Lluís Montanyà responia Carles Soldevila davant la demanda de quins són els deu millors novel·listes en català de la següent manera: «Novel·listes: Per més que he buscat, no en sé veure cap», però en canvi sí considerava deu prosistes i deu contistes, i en aquests dos llistats, en la doble qualitat de prosista i contista, hi trobem el nom de l'escriptor empordanès.⁸⁹⁵ La dificultat per etiquetar l'obra de Pla s'allargaria durant els trenta i ja el 1937 Tasis el continuaria valorant, al costat de diversos novel·listes de nova hora com Mercè Rodoreda, com una «prometença» del gènere per «la claredat de l'estil», en tant que «autor de molts llibres de prosa (narracions curtes, apunts de viatges)».⁸⁹⁶

De fet, el moment de *Relacions*, és a dir, al llarg del 1927-1928, és també el moment en què Pla comença a fixar les posicions de 1933 tant pel que fa a les orientacions polítiques com literàries que tindrà *Madrid. L'adveniment de la República*. És un moment, tal com explica Josep M. Balaguer, en què Pla parla de la relació entre intel·lectuals i polítics, de la funció i el model de l'editor o de la necessitat de reinterpretar la història recent com a via de coneixement del present. Paral·lelament al creixement editorial i a la possibilitat d'una estratègia conjunta per a la construcció d'un veritable mercat literari, Pla va prendre partit per Cambó convençut que aquest representava l'única opció seriosa després de la dictadura de Primo de Rivera, sobretot per la possibilitat real, al seu parer, d'intervenció de l'intel·lectual.⁸⁹⁷

Pel que fa a les preferències sobre els gèneres literaris, cal tenir en compte que és el moment en què es crea el Premi Crexells, iniciativa en la qual juga un paper important, però no decisiu, i un dels motius que ajuden a comprendre l'actitud antinovel·lística que exhibirà el 1933. El desembre de 1927, davant la voluntat d'instituir el premi, Josep Pla anunciava a *La Publicitat* que es tractava d'una iniciativa sensacional que admetia llibres en «prosa», no pas «novel·la», tot i reconèixer que les

⁸⁹⁵ SOLDEVILA, Carles: *Què cal llegir?*, op. cit., p. 147. Els deu prosistes apuntats són: Ruyra, Riba, Foix, Josep Carbonell, Carles Soldevila, Carles Capdevila, Junoy i Josep Pla. Pel que fa als contistes: Millàs-Raurell, Carles Soldevila, Josep Pla, Pere Corominas, Leonart i A. Esclasans.

⁸⁹⁶ TASIS I MARCA, Rafael: *La literatura catalana moderna*, op. cit., p. 55. Tenint en compte la data en què s'iniciava la polèmica amb Josep Pla i la d'aquest comentari, podríem dir la «prometença» de Pla com a novel·lista s'havia eternitzat en els sectors que advocaven per la producció de novel·la.

⁸⁹⁷ Vegeu BALAGUER, Josep M.: «La creació del Club dels Novel·listes i els fils de la història», op. cit., p. 20.

novel·les serien ben rebudes.⁸⁹⁸ Amb tot, els estatuts del premi no deien el mateix i *Coses vistes* (1925) –el primer llibre de Pla, que no és sinó una recopilació de descripcions paisatgístiques, narracions breus, retrats literaris i evocacions autobiogràfiques– no podia resultar premiada, perquè no era considerada una novel·la. Afegim que els darrers anys de la dècada dels vint són també el moment en què escriu les biografies *Vida de Manolo* (1928) i *Francesc Cambó* (1928-30), obres que, com veurem, responen a una concepció personal de la literatura i que, en bona part, expliquen la irada reacció contra la proposta d'Esquerra.

Jordi Castellanos, en l'article «Pla, un novel·lista contra la sintaxi», escriu sobre el concepte de novel·la en Josep Pla i sobre els mecanismes de construcció de la realitat literària que l'allunyen del gènere de la novel·la convencional, alhora que fa referència a algunes aproximacions crítiques sobre l'obra planiana de Riba i Esquerra. Davant la rèplica a l'article d'Esquerra sobre *Madrid*, Castellanos evidencia que cal agafar la resposta de Pla amb molta cura: «Si un crític intel·ligent i bon coneixedor de la novel·la contemporània com Esquerra llegia *Madrid* com si fos una novel·la, potser és que el llibre no estava tan allunyat del gènere com Pla pretenia, amb arguments més aviat sospitosos», referint-se al fet que l'autor empordanès manifestés que preferia la història. Perquè *Madrid*, diu Castellanos, és un llibre d'«història» escrit en forma de dietari, gènere híbrid, amb un tractament dels fets i dels personatges que no difereix gens dels que hauria pogut donar una novel·la. Per tant, «Ramon Esquerra ha intuït l'operació planiana», encara que «no n'ha tret totes les conseqüències: allò que tenia a les mans ja era la “novel·la” que demanava.»⁸⁹⁹ I és que, fugint de la concepció restrictiva del gènere que havien demostrat bona part de la crítica literària i els jurats del Premi Crexells, amb aquest llibre Pla havia fet ús de la seva habilitat literària i havia generat hibridisme entre la història, la ficció i el dietari per tal de demostrar com a veritables les hipòtesis i solucions polítiques que proposava.

D'aquesta manera, ideologia i gènere –de fet, *gèneres*– es fusionaven en un llibre per explicar i demostrar com a certa la realitat de la societat republicana segons la visió arbitrària i partidista de l'autor. Tal com apunta Josep M. Balaguer, és aquesta una de les explicacions de la ràpida i enèrgica resposta de l'escriptor empordanès a Esquerra. Perquè, talment com les actituds polítiques que Pla criticava en el seu llibre,

⁸⁹⁸ [PLA, Josep]: «Informacions de *La Publicitat*. Una iniciativa sensacional per a les lletres catalanes. La institució del premi “Joan Crexells”», *La Publicitat*, 9-XII-1927.

⁸⁹⁹ CASTELLANOS, Jordi: «Pla, un novel·lista contra la sintaxi (apunts parcials sobre Pla i la novel·la)», *Serra d'Or*, núm. 448, any 39, abril 1997, p. 69-71.

que fos precisament un periodista d'*El Matí* –catòlic, per tant– qui li demanés novel·les significava que la crítica literària no havia comprès la seva intenció, allò que Castellanos anomena l'«operació planiana» i Balaguer confirma com «la gran lliçó del seu llibre».⁹⁰⁰ El tipus de literatura que Pla havia ofert amb *Madrid* quedava, doncs, fora dels límits del gènere novel·lístic que bona part dels crítics havien delimitat i pel qual apostaven. Entre ells, l'iniciador de la polèmica, Ramon Esquerra, intuïa els mecanismes literaris amb els quals Pla havia bastit el seu discurs narratiu i, sense considerar-los impropis o estranys de l'òrbita novel·lística,⁹⁰¹ tans sols hi trobava a faltar una anècdota central a partir de la qual se salvés el petit pas que separa l'obra planiana de la novel·la.

L'exigència d'Esquerra, tanmateix, ja havia estat àmpliament contraargumentada molt abans per l'autor empordanès. Als anys vint Pla ja havia donat les claus que havien de regir la novel·la per la qual ell advocava, a l'hora que demostrava el rebuig de determinades fórmules del gènere perquè, al seu parer, imposen unes lleis de coherència interna que transgredeixen la seva mateixa funció de ser una via de comprensió de la realitat. El 1924 parlava de les «solucions espirituals» de Dostoievski a l'hora de conrear novel·la, és a dir, l'anàlisi de la terra: «La terra, la política, abans que tot! Després ens podem permetre tots els luxes i tots els snobismes.» Perquè aquesta «solució» passa per un «esforç analític de veritat», encara que sigui dispers, fragmentari, arbitrari:

L'únic problema de la novel·la és en els detalls, en l'anàlisi. Les novel·les més ben compostades, més lligades per un argument, més plenes d'unitat, es moren i s'enfonsen en la grisor dels temps. En canvi, qualsevol esforç analític de veritat, encara que sigui dispers i fragmentari, té resistències insospitades. És la força de Stendhal. És la força de Proust. Demà, aquesta serà la força de Morand i de Cocteau.

Les recreacions de la realitat que fan els autors que hem citat són reals perquè són arbitràries, això és, imaginàries. Dostoievski i Proust estan en el pol oposat dels naturalistes i fotografistes. Stendhal, amb els seus dos petits deixebles, Morand i

⁹⁰⁰ BALAGUER, Josep M.: «La creació del Club dels Novel·listes i els fils de la història», *op. cit.*, p. 22. Balaguer destaca, a més, que «la polèmica posava de manifest no solament que Pla havia quedat desplaçat ideològicament de les opcions anti-Cambó i anti-Lliga que havien pres de manera majoritària els intel·lectuals catalans, sinó també que havia quedat desplaçat en el repartiment dels espais adjudicats als gèneres literaris.»

⁹⁰¹ Com ja hem vist, una de les qualitats de la novel·la més aplaudides per Esquerra és la capacitat d'absorbir característiques pròpies d'altres gèneres, com el lirisme o la psicologia, així com la temàtica històrica o el punt de vista autobiogràfic.

Cocteau, se serveixen de la intuïció com aquell que se serveix de la cullera per menjar sopa. Tots aquests autors van a la caça de l'home amb les armes que poden. I l'home s'aconsola descobrint la seva petitesa i extrema misèria.⁹⁰²

Tenint en compte la darrera afirmació, paga la pena recordar un dels motius d'Esquerra per explicar l'auge de la nova biografia novel·lada que, amb la seva tendència a humanitzar el biografiat, cobria la morbositat del públic de postguerra «que solament desitja conèixer les falles dels grans temperaments per a rebaixar-los i consolar-se de la pròpia migradesa».⁹⁰³ D'altra banda, per Pla la «caça de l'home» és tot un exercici literari i analític que arrenca amb la recreació de la realitat, que acaba sent imaginària perquè parteix de l'arbitrarietat de l'autor. Però és precisament aquest caràcter fragmentari, i no la construcció forçada d'un argument unitari, allò que ofereix més realitat a una obra literària. Per tant, una novel·la que respecti la realitat hauria de ser una successió d'elements desordenats. Més endavant, el 1927, Pla insisteix en el concepte «vida» i el seu caràcter caòtic, així com en la contradicció de la novel·la que pretén representar la realitat de manera coherent. Al seu parer, l'interès de la novel·la es trobaria en els detalls, no en la composició:

Per fer una novel·la, per exemple, s'ha de tenir el temperament de creure en la veritat. S'ha de veure la senyora Marieta i el marquès i la filla actual del marquès i la senyora del notari i la dona adúltera i l'actriu piadosa i el banquer sentimental com a caràcters retallats, limitats, absolutament autèntics. Jo això no ho veig, i la vida no se'm presenta ni en forma de novel·la, ni en forma d'obra de teatre. La vida és caòtica, però no és gens convencional. Si la vida té lleis i situacions dominades per la fatalitat –que són les estrictament literàries– no hi ha cap novel·lista que les conegui. La vida se'ns manifesta com el pas d'unes formes i d'uns somnis sobre el temps immòbil. Una novel·la ha d'ésser, doncs, si hom vol respectar la realitat, una successió d'elements caòtics. I la meua opinió és que aquesta realitat és ja de si mateixa prou important i prou complicada per enlletgir-la amb composicions, arcs de cartró i garlandes, de flors artificials. És per això que jo crec que Stendhal tenia raó en dir que l'interès de

⁹⁰² PLA, Josep: «París: El que la gent llegeix», *La Publicitat*, 20-III-1924, p. 1. Com veurem més endavant, Esquerra acabarà relacionant l'obra de Josep Pla amb la de Paul Morand.

⁹⁰³ «Tres poetes segons Zweig», *El Matí*, 18-III-1934, p. 1.

tota novel·la està en els detalls i mai en la composició. Això no s'admet, ja ho sé. El públic admira sobretot els escriptors analfabets.⁹⁰⁴

Segons Pla, és una gran contradicció que la novel·la –que, a més, es continua basant en la tradició realista– pretengui representar la realitat per mitjà de «composicions», «flors artificials» i «garlandes» fictivals, quan és obvi que allò que pot descriure més bé la realitat és, ras i curt, la descripció directa de la realitat. És a dir, l'única via era a partir dels detalls i la fragmentarietat que s'aconsegueix amb la intuïció i l'arbitrarietat, tal com fa a *Madrid*. Per tant, el llibre sobre la capital espanyola i l'adveniment del nou règim republicà ja era novel·la, o almenys el tipus de novel·la personal i feta a mida per la qual apostava. De fet, tenint en compte els arguments de Pla, amb les «narracions» *Coses vistes* (1925), *Llanterna màgica* (1926) i *Relacions* (1927) ja salva de bon principi el petit salt amb al gènere novel·lístic, que combina amb les «biografies» sobre *Francesc Cambó* (1928-30) i *Vida de Manolo* (1928).⁹⁰⁵ Ens trobem davant d'una «operació» similar a la que Maurois havia realitzat entre les novel·les *Ni Ange, ni bête* (1919) o *Bernard Quesnay* (1926) i les biografies novel·lades sobre *La Vie de Disraeli* (1927) o *Byron* (1930). Una operació que en el cas de Maurois era exalçada per Esquerra en observar-hi tant l'habilitat de l'escriptor francès com la capacitat aglutinadora de la novel·la moderna.

És aquesta mena de *discriminació* allò que va provocar un dels comentaris finals de Josep Pla a la demanda d'Esquerra. Tenint en compte les biografies esmentades, especialment la que dedica a Cambó, l'escriptor empordanès se sorprendia que el crític no les avalués com un document humà, *humanitzat*, tant o més interessant que una novel·la. A més, la demanda d'Esquerra resultava estranya perquè li proposava escriure novel·la justament a ell, escriptor de «dreta», mentre que els intel·lectuals d'«esquerra» que defensaven la producció de gènere novel·lístic no havien estat capaços d'escriure una biografia novel·lada sobre Macià, un dels seus referents, que fos equiparable a la del líder de la Lliga:

⁹⁰⁴ [PLA, Josep]: «Informacions de “La Publicitat”. Les teories de Josep Pla sobre la novel·la», *La Publicitat*, 8-V-1927.

⁹⁰⁵ Segons Jordi Amat, si bé Josep Pla havia valorat a la premsa les obres d'Emil Ludwig, Lytton Strachey o André Maurois, en realitat sempre va tenir presents els clàssics moderns del gènere biogràfic: *Vida de Samuel Johnson* (1791), de James Boswell, i *Converses amb Goethe*, de J.P. Eckermann (1836-1848), obres que va prendre d'exemple a l'hora d'escriure la biografia de l'escultor Manolo Hugué. És a dir, a partir de les converses del biògraf amb el biografat (AMAT, Jordi: «Josep Pla, també biògraf», *op. cit.*, p. 98-103, i AMAT, Jordi: «Prólogo: Vida picaresca de Manolo Johnson contada por James Pla», *op. cit.*).

De tota manera fa estrany que hom demani novel·les a un escriptor català i que encara no hi hagi a Catalunya un llibre digerible sobre la personalitat excepcionalment curiosa de Macià, per exemple. La qüestió és escriure sobre coses que tinguin un interès humà.⁹⁰⁶

Alhora, una de les conseqüències d'aquesta comunicació entre novel·la i biografia es concreta en estudis d'ambient com el celebrat *Climats* (1928), en Maurois, i com el qüestionat *Madrid*, en Pla. En el primer cas, Esquerra havia considerat el llibre del francès com una de les millors novel·les psicològiques dels darrers temps, que, entre d'altres, remet a una figura tan reivindicada per Pla com és Stendhal.⁹⁰⁷ En canvi, el crític no observava l'obra de l'empordanès de la mateixa manera, tot i remarcar la proximitat de *Madrid* amb una novel·la i considerar que Pla tenia l'habilitat suficient per escriure'n.⁹⁰⁸ La raó per la qual Esquerra no sembla entendre com a definitives les opcions literàries de Pla i li proposa escriure novel·la obeeix a dues consideracions de base. Primerament, a la necessitat de la literatura catalana d'una novel·la moderna convencional i, en segon lloc, al gènere autobiogràfic al qual pertany l'obra planiana.

La primera consideració és continguda en la contrarèplica del 22 d'octubre de 1933 i fa referència a la llibertat formal de la novel·la moderna. Després de la reacció de Pla –«a mi les novel·les no m'interessen gens»–, Esquerra introduïa en el debat sobre el gènere la qüestió de si l'estudi polític i la biografia novel·lada, que Pla podia representar, resultaven incompatibles amb la promoció d'una narrativa purament ficcional:

¿L'absència de bones novel·les vol dir la mort del gènere, com es dedueix del que diuen els Srs. Pla i Brunet? ¿Cal simplement evolucionar cap a la biografia i l'estudi polític renunciant a una futura novel·la catalana? Personalment, jo crec que no.⁹⁰⁹

Així, Esquerra clarificava que, al seu parer, les opcions literàries de Pla i la novel·la són molt properes, però que les primeres, malgrat la crisi qualitativa de la segona al si de la literatura catalana, no poden o no cal que ocupin tot l'espai d'un

⁹⁰⁶ PLA, Josep: «La setmana a Madrid. La història i la novel·la», *La Veu del Vespre*, 16-X-1933, p. 1.

⁹⁰⁷ «Sobre André Maurois», *El Matí*, 19-X-1933, p. 9.

⁹⁰⁸ Quan, en realitat, els dos espais literaris que ocupa Pla amb *Madrid* i amb les seves biografies sobre el líder de la Lliga i el pintor Manuel Hugué no només connecten amb les seves narracions anteriors –i posteriors–, sinó que entre totes dues propostes s'estableixen vasos comunicants en compartir característiques, estil i intenció.

⁹⁰⁹ «En defensa de la novel·la», *El Matí*, 22-X-1933, p. 11.

gènere que en realitat agrupa ambdós tipus d'obra narrativa. Per això Esquerra es preguntava si Pla és el novel·lista català que esperem, el novel·lista que, més enllà dels espais fronterers que habitava, podia oferir també una inqüestionable i estricta novel·la moderna, equiparable a les que existien en les grans literatures occidentals del moment.

D'altra banda, Pla no sols s'havia situat en l'espai indefinit entre assaig – l'«estudi polític» de què parla Esquerra– i novel·la, sinó que hi havia barrejat l'autobiografia. *Madrid* adopta dues de les seves formes: el dietari i el llibre de viatges.⁹¹⁰ I, a més, el pacte autobiogràfic amb el lector que més modernament definiria Philippe Lejeune es compleix en una de les seves condicions essencials, ja que la identitat de l'autor, del narrador i del protagonista és la mateixa.⁹¹¹ En aquest cas l'espai literari governat per Pla és, doncs, un espai autobiogràfic que, tal com afirma Xavier Pla, es constitueix no tan sols d'elements temàtics i de fabulació, sinó que sobretot es caracteritza pel conjunt d'elements formals que caracteritzen una escriptura.⁹¹² Per tant, segons Esquerra, ens trobem davant d'un espai literari que no és exactament el d'André Maurois, sinó el dels relats de viatge i retrats de ciutats de Paul Morand.

El desembre de 1933 Esquerra signava un article a *La Veu de Catalunya* – precisament la plataforma des d'on havia rebut els comentaris dels Pla, Brunet i Montoliu– que podem incloure com a part del debat, ja que hi compara obertament Paul Morand amb Josep Pla. En aquest article, poc temps després de les diverses opinions i rèpliques creuades, Esquerra reprenia la ressenya de *Madrid* amb un comentari sobre la

⁹¹⁰ L'adopció de la forma de dietari és justificada pel mateix Pla al pròleg de *Madrid*. Atès que la situació l'obliga a una «misantropia flotant, en una solitud més aviat completa», només li queda una opció: «L'únic recurs que em queda és portar un dietari i escriure el que em va semblant. Escric al llit, en tornar a casa. Alguns dies, quedo més aviat adormit amb la ploma a la mà. Desitjo als meus lectors que la lectura d'aquests papers els produeixi la mateixa son dolça que a mi m'ha produït escriure'ls. Dormir...! ¿Hi ha res més noble i correcte que dormir? *Caro m'è il sogno...* –escriví el poeta. A mi em passa el mateix.» (PLA, Josep: *Madrid. L'adveniment de la República*, op. cit., p. 10-11.). No cal dir que, malgrat aquest (fals) propòsit, el llibre va produir just l'efecte contrari.

⁹¹¹ Tanmateix, Lejeune –i d'altres, com E. Bruss– es resisteix a admetre que l'autobiografia pugui contenir elements ficcionals, tot i acceptar que algunes autobiografies utilitzin procediments comuns a la novel·la, és a dir, la mateixa forma discursiva. A *Le Pacte autobiographique* (1975) Lejeune pretén assentar les condicions perquè una obra sigui estrictament autobiogràfica i diferenciable dels seus gèneres veïns. Al seu parer, el contracte d'adhesió proposat al lector (autor-narrador-personatge) és essencial però no suficient. Per considerar pròpiament una autobiografia cal que es tracti d'un relat retrospectiu en prosa que una persona real fa de la seva pròpia existència, posant èmfasi en la seva vida individual i, en particular, en la història de la seva personalitat (LEJEUNE, Philippe: *Le Pacte autobiographique*. París: Seuil, 1975.). En aquest sentit, Nora Catelli evidencia que, a partir d'aquesta definició de Lejeune sobre l'autobiografia, els gèneres veïns que no s'adaptin als trets formals exigits queden en un segon terme (CATELLI, Nora: *El espacio autobiográfico*. Barcelona: Editorial Lumen, 1991, p. 59-60.) i, de retruc, també hi quedarien bona part de les formes autobiogràfiques cultivades per Pla.

⁹¹² PLA, Xavier: *Jospe Pla, ficció autobiogràfica i veritat literària*, op. cit., p. 44-45.

capacitat de Josep Pla per descriure altres realitats culturals amb els seus llibres de viatges:

L'estil una mica barroc de Pla, que ha tingut una influència decisiva en tots els que han escrit darrera seu, servia meravellosament per a la tasca d'evocar i de descriure una terra i uns homes desconeguts del lector. Encara que es tractés de coses i d'homes que existien a vint-i-cinc quilòmetres, Pla en sabia fer una cosa apassionant, i els seus llibres són d'aquells que és una llàstima que no s'hagin traduït. Servien meravellosament per a l'esperit del temps i ens farien quedar bé davant dels estrangers.

El crític connectava Pla amb els corrents europeus més moderns, però més que amb la història, com havia fet Montoliu en relació amb Maurice Barrés, ho feia amb un espai de l'autobiografia que recau sobretot en el llibre de viatges. Segons Esquerra, Pla ofereix unes grans afinitats amb Paul Morand, un dels pares de l'estil modern en literatura i un dels autors de més prestigi mundial dins d'aquest gènere, «especialista en homes i coses de països estrangers, més o menys exòtics». El crític en destacava la coincidència a subratllar allò que és més evocador i vivificant de la terra, la gent i l'ambient que descriuen. Tots dos tenen intuïció, qualitat indispensable per escriure bons llibres de viatge. També, l'art de presentar com a real i veritable una vida que potser no ho és. Finalment, una mena d'ironia constant que de tant en tant cospa el ridícul de les coses descrites. La «pedra de toc», tal com va dir Esquerra, és el llibre consagrat a una ciutat i que tant Pla com Morand superen amb escreix:

Potser la pedra de toc, en l'escriptor de llibres de viatges, és el llibre consagrat a una ciutat, llibre on no cal dir que és tot el contrari dels aspectes que presentarà la guia de viatgers, el «Baedeker» clàssic. Tant el nostre Pla com Paul Morand han passat satisfactòriament aquesta prova. Els dos llibres sobre *Madrid*, del primer, i *New York i Londres*, de Morand, ens han provat les possibilitats que ofereix una ciutat com a tema literari.

Els dos llibres de Pla no són ni de molt el millor de la seva obra. Són, en canvi, una de les coses més curioses i més netament catalanes que mai s'hagin escrit sobre Castella. La visió del Madrid dels temps que precediren la Dictadura d'aquell Madrid que oscil·lava encara entre el poble gran i la ciutat, té un valor documental i sentimental enormes. Hi ha la silueta de la ciutat, molt ben dibuixades, i una visió

lleugerament cínica i més aviat irrespectuosa dels seus habitants. L'anècdota ben dirigida serveix per a fixar tota una sèrie de característiques que, altrament, exigirien una gran extensió i una forma d'assaig, que el gros públic no assimilaria. El segon *Madrid* és una visió dels esdeveniments i de la ciutat durant l'any 1931.

L'interès més gran d'aquestes, com de totes les obres de Pla, és ell mateix. Sempre el món, les coses, els homes ens són presentats sota l'angle espiritual de l'autor. La presència d'aquest és palesa fins en les descripcions més objectives.⁹¹³

Si Esquerra tornava a parlar de *Madrid* en aquesta ocasió, és per situar el seu autor al costat d'un personatge tan insigne com Paul Morand i demostrar que en el cas de l'escriptor empordanès la veu narrativa té una importància molt més important, molt més subjectiva en comparació a la major objectivitat (aparent) de Morand. Afegia també que, si bé Pla utilitza un procediment impressionista i fragmentari, Morand és més complet, és més metòdic i, sense amagar un somriure irònic, no resulta tan irrespectuós. Arribats a aquest punt cal recordar les consideracions de Pla el 1924 al voltant de la representació de la vida en la novel·la. L'escriptor empordanès reclamava un esforç analític real, que no pot ser sinó arbitrari, dispers, fins i tot imaginari; un procediment que després de Dostoievski, Proust i Stendhal, tindria Paul Morand com un dels valedors moderns i que, al parer d'Esquerra, Pla supera en subjectivitat i intuïció.⁹¹⁴ En qualsevol dels dos casos, tant el francès com el català aconsegueixen mostrar el valor més important d'aquesta mena de llibres, és a dir, «la vida i l'expressió de la personalitat del seu autor».⁹¹⁵

Finalment, la definició literària que Esquerra té de Pla va quedar fixada el setembre de 1934, amb una ressenya sobre *Viatge a Catalunya* que insisteix en la comparació amb Paul Morand i el caràcter autobiogràfic en tant que autor de llibres de viatges. Totes o gran part de les valoracions que hauria fet sobre l'obra de Pla i el

⁹¹³ «Paul Morand i Josep Pla», *La Veu de Catalunya*, 5-XII-1933, p. 6. Sobre les inexactituds del Baedeker i, per comparació, de l'obra de Pla, n'havia parlat Just Cabot amb un to ben diferent: «No sabem si les descripcions d'En Pla trobaran impugnadors col·locats en el punt de vista de l'exactitud material i de l'objectivitat. Personalment no estem en situació de discutir-les ni de defensar-les des d'aquest punt de vista. Però cal no oblidar que un llibre com aquest, i com altres del mateix Pla, no ha d'ésser, necessàriament, un succedani del Baedeker.» (CABOT, Just: «*Madrid* (un dietari), de Josep Pla», *op. cit.*).

⁹¹⁴ PLA, Josep: «París: El que la gent llegeix», *La Publicitat*, 20-III-1924, p. 1. Segons Josep Pla, tots aquests escriptors «se serveixen de la intuïció com aquell que se serveix de la cullera per menjar sopa».

⁹¹⁵ «Paul Morand i Josep Pla», *La Veu de Catalunya*, 5-XII-1933, p. 6. Sobre el concepte de viatge en Pla i les seves aplicacions literàries, vegeu GAROLERA, Narcís: «Viatge i literatura», dins BONADA, Lluís: *Cinc notes sobre Josep Pla: Homenatge a Josep Pla*. Barcelona: Fundació Caixa de Sabadell, 1997, p. 29-44.

gènere que cultiva queden resumides en una possible etiqueta: Pla és per Esquerra un «prosista descriptiu»:

Altres vegades hem parlat amb elogi, des d'aquestes pàgines, de Josep Pla com a prosista descriptiu; no pas en el sentit clàssic d'autor que intercala descripcions en les seves obres en un pla una mica de lluïment, com a «morceaux de bravoure» o com a diversions líriques del tema principal, sinó en el sentit d'ésser un escriptor que té el do de fer viure en la seva prosa les coses que es posa a descriure, així siguin països sencers amb tot el seu ambient, o estats d'esperit col·lectius, o simplement visions de paisatge. [...] Les *Cartes de lluny* i els dos *Madrid*, dintre dels dos gèneres diferents que representen, mostren aquesta vivacitat de l'obra de Pla, que el fan comparar amb avantatge a Paul Morand, del qual potser no té la traça a explotar els propis dots, però en canvi el supera en intensitat poètica, en valor autènticament artístic de la prosa.

L'autenticitat rau especialment en la capacitat de donar una gran vivacitat a una obra feta a còpia de descripcions, de «visions concretes de llocs reduïts i precisos» que saben oferir una visió general:

Una ermita, una cala, un bocí de carretera, un hostal, un tren, una manera d'edificar, una anècdota local més o menys autèntica, un bocí de cançó burlesca, serveixen de base per a fer veure plàsticament un bocí de la nostra terra, ja sigui de la costa brava del pla empordanès, de les viles grans i xiques, de les muntanyes de la Garrotxa, o dels fèrtils voltants de Perpinyà.

Perquè una de les coses interessants de la manera de Josep Pla és la diversitat d'aspectes amb què sap presentar cada una de les seves visions. No n'hi ha dues que siguin resoltes de la mateixa manera; no hi ha amanerament, doncs.

Aquestes «visions» del Pla descriptiu són idònies per a presentar petits capítols dins el llibre que, altra vegada, suggereixen a Esquerra la possibilitat de fer un altre petit salt de gènere. Aquesta vegada, el conte:

[E]ntre els fragments, hi ha coses admirables. Citem només el magnífic episodi de les cobles de la festa major, que podria convertir-se, per poc que s'arrodonís, en un conte d'antologia, parió del «Ramon de Montjuïc».

Per què no segueix l'autor el seu viatge? Queden encara a Catalunya molts paisatges per descriure.⁹¹⁶

Així, Esquerra, gran admirador de la prosa planiana, hauria cercat i trobat en les qualitats literàries de l'escriptor empordanès la promesa per omplir les llacunes més importants de la literatura catalana del moment. I és que, a part de futur novel·lista –i contista–, poc abans de la polèmica, Esquerra havia proposat Josep Pla com a solució d'una altra mancança literària, aquesta vegada sobre el coneixement d'Anglaterra. Admirador sincer del model literari i editorial britànics, afirmava que, com ja es feia a França, Catalunya hauria de disposar de testimonis contemporanis sobre el poble anglès:

Els catalans, que som una gent rodamón i tastaolletes, no podem per menys de felicitar-nos d'aquest progrés en el coneixement d'Anglaterra, en espera de trobar la nostra interpretació racial dels britànics. El nostre autor predestinat a fer-ho –i ho faria bé– seria Josep Pla.⁹¹⁷

2.3.3. Biografia o novel·la: Una cosa no treu l'altra

Tal com s'expressa en la contrarèplica a Josep Pla,⁹¹⁸ Esquerra elogia la biografia novel·lada i les opcions literàries de l'autor palafrugellenc sense rebutjar, però, la novel·la. Es tracta d'una actitud que no era la més comuna entre els crítics, generalment dividits entre pronovel·listes i antinovel·listes –tot i que els del primer grup solien advocar per una producció de tots els gèneres–. Així ho demostra un temps després Joan Teixidor en un article de defensa de la novel·la davant la moda de la biografia novel·lada, on feia una clara referència a la polèmica i al plantejament del nucli de *La Veu de Catalunya* –és a dir, a l'entorn de la Lliga i Josep Pla–:

⁹¹⁶ «Viatge a Catalunya, de J. Pla», *El Matí*, 27-IX-1934, p. 7.

⁹¹⁷ «Anglaterra vista des de fora», *La Veu de Catalunya*, 8-VIII-1933, p. 6. També a *Lectures europees*, p. 62. Podríem considerar que Esquerra cercava aquells escriptors autòctons que oferissin una interpretació catalana de terres estrangeres. En una ressenya de la novel·la *Sota el cel dels Tròpics*, de Josep Carner Ribalta, el crític reflexionava sobre la «capacitat assimilativa del viatger català» i del seu valor com a document, ja que amplia la «galeria de visions catalanes del món» («*Sota el cel dels Tròpics*», *La Veu de Catalunya*, 27-XI-1935, p. 11.).

⁹¹⁸ «En defensa de la novel·la», *El Matí*, 22-X-1933, p. 11.

En aquests darrers temps, a casa nostra, s'ha donat també la batalla a favor de la literatura biogràfica i el document estrictament humà. L'elogi de la biografia s'ha acompanyat adés i ara d'un menyspreu una mica de perdonavides per la novel·la. El més curiós del cas és que s'han significat en aquesta actitud d'atac escriptors de considerable orientació dretista. Algun d'ells, dretista i anarquista alhora, a propòsit d'una invitació per a cultivar la novel·la ha dit i repetit els pensaments de consuetud amb aquella seva vivacitat característica. Si més no, la controvèrsia haurà servit per a obsequiar-nos encara, amb una altra de les seves fetes.⁹¹⁹

Les declaracions de Teixidor devien tenir en compte, també, la segona resposta de Josep Pla als comentaris generats per la rèplica a Esquerra els dies d'octubre de 1933, amb uns arguments que pertanyen més a l'activitat política que literària. Pla, que només va esmentar l'article de Brunet i elogia l'article de Montoliu «Noves modalitats de la història»,⁹²⁰ feia saber que el seu llibre *Madrid* havia estat «una provatura que he fet per esbrinar en quin estat es troba l'opinió catalana respecte l'activitat editorial del país.» I el resultat, segons Pla, era el següent:

Tothom sap el que passa: d'ençà que a Catalunya tenim l'autonomia, ningú no llegeix res escrit en català. Vull dir llibres. La gent llegeix diaris, segueix aproximadament la política, perd una quantitat enorme de temps discutint les ximpleries que diuen o fan els polítics més ximplers del país. Però la gent s'ha girat d'esquena a l'activitat literària normal i, pràcticament, un dels pitjors negocis que pot fer avui un escriptor català és escriure un llibre.

Són, doncs, els esdeveniments polítics, amb una política errònia per part de l'esquerra, els que, a parer de Josep Pla, havien fet que els lectors perdessin l'interès pel llibre català. Pla explicava que a Madrid passa el mateix, i potser amb més força atès que allí el safareig polític és molt més elevat: «I bé: d'això en diuen haver fet una revolució. És sabut per altra part que el que s'anomena la revolució esquerrana espanyola és l'únic fenomen d'aquest tipus que ha portat una regressió intel·lectual en

⁹¹⁹ TEIXIDOR, Joan: «Anys i panys. L'home i l'obra», *La Publicitat*, 29-VIII-1934. Al cap d'un temps, el gener de 1936, la posició antagònica dels dos sectors encara era viva i Joan Duc i Agulló protestava a *Mirador* de les proclames antinovel·lístiques dels sectors catòlics que preferien la història, la política i la reedició dels clàssics abans que la producció de novel·la moderna, titllada d'immoral: «És que dintre el poble clos de les lletres catalanes caldrà destriar-nos també en dretes i esquerres?» Al seu parer la literatura catalana només seria coneguda a l'exterior si es cultivaven i potenciaven tots els gèneres literaris (DUC I AGULLÓ, Joan: «No em parreu de novel·les!», *Mirador*, 2-I-1936, p. 6.).

⁹²⁰ MONTOLIU, Manuel de: «Noves modalitats de la història», *La Veu de Catalunya*, 10-X-1933.

tots els terrenys.» Intencionadament feia notar que, mentre que la revolució russa i el feixisme havien provocat un augment enorme de la producció intel·lectual i llibres com *La meua lluita* (1925) de Hitler havien aconseguit milions de vendes, els editors del país només saben augurar que els efectes de la revolució actual es veuran d'aquí a vint anys. Segurament, quan l'escriptor empordanès exposa l'exemple d'una obra autobiogràfica com a èxit de vendes està suggerint la idea que no cal escriure novel·la per interessar al gran públic. Pla considerava absurd esperar que la gent escrigués «gratis et amore» i, a més, criticava el que s'havia estat fent durant els darrers anys:

La gent està enervada de tanta política, de tant d'engany, de veure durant tants de mesos a la primera fila de l'actualitat a quatre o cinc inconscients. Després de les eleccions, la gent es prendrà un respir que potser durarà més temps del que ens pensem. Llavors serà l'hora de tornar la literatura a la jerarquia que li correspon. Jo almenys ho crec així.⁹²¹

La ideologia pren una forma concreta tant en la presa de posició política com en la literària. Però si comparem l'opinió de Joan Teixidor amb l'actitud adoptada per Esquerra observem que ni encaixa amb l'equació que equipara els crítics que elogien la biografia amb els que menyspreen la novel·la, ni se significa, d'aquesta manera, amb els crítics de «considerable orientació dretista». Esquerra defensa tant la biografia novel·lada com la novel·la estricta i, en fer-ho, defuig els dos sectors que representen Teixidor, per un cantó, i Pla, per un altre. A diferència d'Esquerra, Teixidor demostra certes prevencions davant la biografia novel·lada, ja que, tal com afirma Balaguer, posava de manifest una tendència de l'època cap a l'anècdota quan el que calia era que la literatura contribuís a donar solucions als problemes que tenia plantejats l'home en una societat en crisi.⁹²² És a dir, per Teixidor les formes de narrativa ficcional eren les que realment ajudaven a l'assoliment d'aquest objectiu. En definitiva, en la seva anàlisi apareixia una de les idees implícites en la ressenya d'Esquerra i en altres dels articles del debat: la superioritat de la novel·la pel que tenia d'instrument de creació, en oposició a altres gèneres en què aquesta capacitat no era percebuda i es valorava més la seva dependència de la realitat.

⁹²¹ PLA, Josep: «L'autonomia falsa: La gent no llegeix res», *La Veu del Vespre*, 23-X-1933, p. 1. Les eleccions se celebrarien el novembre de 1933 amb el consegüent triomf dels partits de centre i dreta, la proclamació de l'Estat Català com a protesta i la suspensió de l'autonomia.

⁹²² BALAGUER, Josep M.: «La creació del Club dels Novel·listes i els fils de la història», *op. cit.*, p. 25.

La posició d'Esquerra era, doncs, ambivalent –i potser conciliadora–. D'una banda, admirava la nova biografia, aquella que acostava el biografat al públic modern amb elements psicològics que ajudaven a comprendre els sentiments i les accions del personatge històric o dels temps passats. De l'altra, defensava la necessitat d'una producció novel·lística catalana, sense deixar de denunciar l'excés de psicologisme que impregnava bona part del gènere. Ja hem vist que aquesta actitud era compartida per Tasis quan tot dos crítics responien a l'uníson l'atac de Brunet a la novel·la moderna. Potenciar la novel·la era potenciar el públic lector i, de retop, la resta de gèneres. Amb una major producció novel·lística i la consecució d'un «públic addicte» s'aconseguiria normalitzar la literatura catalana i fer-la equiparable a la resta de literatures europees. Tasis s'havia erigit com un ferm defensor d'aquesta tesi i, altra vegada amb Esquerra, havia assistit i s'havia fet ressò de la dissertació que André Maurois va fer al Conferència Club durant els dies d'aquest debat, l'octubre de 1933, per parlar sobre novel·la.⁹²³ Tasis reporta la conferència i, adreçant-se als qui no creuen en la necessitat de cultivar el gènere novel·lístic, destaca un dels arguments explicats per Maurois a favor de la seva producció:

L'autor de *Le Cercle de Famille* acaba la seva conferència proclamant la seva fe en la vitalitat de la novel·la, i dient –magnífic argument per a convèncer els escriptors catalans de la necessitat d'una producció novel·lística– que ella ajuda a estimar-se i conèixer-se els pobles. «Com, en apropar-se un vaixell a un continent, la sola vista de les barques pesqueres ens reconforta, perquè són indici segur d'una terra pròxima, quan trobem, en una literatura, una producció important de novel·les, podem estar segurs que, al darrera, hi ha una veritable nació i una autèntica cultura.»

Un esclat d'aplaudiments saludava el final de la dissertació. En sortir de la sala, Miquel Llor em deia que té en premsa una novel·la. Per al públic aquesta nova serà la confirmació que, un dels literats catalans que creu que, en la nostra terra, té una major responsabilitat patriòtica un novel·lista que un polític, no deserta pas dels seus deures.⁹²⁴

⁹²³ Recordem que el report d'Esquerra sobre aquesta conferència destacava Maurois com un dels responsables de la gran voga del gènere biogràfic i el seu acostament a la novel·la, erigint *La vida de Disraeli* com un dels grans exemples («Sobre André Maurois», *El Matí*, 19-X-1933, p. 9.).

⁹²⁴ TAVIS I MARCA, Rafael: «Al Conferència Club: André Maurois i la novel·la», *Mirador*, 12-X-1933, p. 6. La novel·la anunciada per Miquel Llor, un autor que apostava decididament pels nous corrents europeus del gènere, devia quedar truncada per la Guerra Civil i la postguerra. Després del recull de contes *L'esguard del mirall* (1934) o *L'oreig al desert* (1934), Llor no publica cap novel·la fins a 1947 amb *El somriure dels sants*, obra que és continuació de l'exitosa *Laura a la ciutat dels sants* (1931).

Veiem, segons formula Tasis, el deure patriòtic d'escriure novel·la. Un deure amb el qual tornarà a insistir en la rèplica a Brunet i en la resposta a Josep Armengol, fent-lo extensiu a editors i intel·lectuals, que havien de fomentar el llibre en català apostant pel gènere i suavitzant els judicis crítics. És una qüestió d'interès nacional i, per tant, política. Però alhora Tasis troba indispensable disposar de novel·listes purs, solvents i, sobretot, independents de mecenatges polítics.⁹²⁵ Una setmana abans de celebrar les eleccions del 19 de novembre de 1933, el ja citat Josep Armengol havia expressat aquesta necessitat de manera cristal·lina. Al seu parer, a Catalunya grans literats es veien lliurats a les «comoditats de la política o parant la mà a l'almoïna d'un càrrec en el qual s'agermanin la mol·lície i el menjar bé», una situació de resultats nefastos tant per la literatura com per la política. Tot i reconèixer que és molt difícil viure només de la literatura, Armengol demanava que, si s'ha de compaginar la tasca literària amb alguna altra feina, que no sigui «qualsevol professió que no enclogui vendre's l'ànima al dimoni de la política». En resum, es tractava de separar al màxim possible les dues feines:

Potser una de les coses que entrebanca d'una manera més real el desenrotallament perfecte i complet de la nostra literatura nacional és la política. A la majoria de països, els literats es dediquen preponderantment a llur art nobilíssim, i els polítics es lliuren al no menys noble bon intent de fer feliç el poble. Es donen casos de literats que comparteixen amb eficiència l'exercici de la política i de les lletres, però en general hom sap adonar-se de la necessitat d'ocupar llur lloc respectiu, i veure que és tan útil per a l'equilibri de la col·lectivitat un bon llibre de versos o una novel·la com un diputat.⁹²⁶

Així, segons Armengol, les causes de la poca producció novel·lística són atribuïdes a la dedicació política de molts autors. Per això Tasis, que en la resposta a Armengol matisava la seva opinió, demanava als escriptors independència política i emfasitzava el deure patriòtic d'escriure novel·les, proclama que, com hem vist, era compartida per Esquerra. La seva crida no exigia genis com Proust, sinó un mínim sentit de l'escriptura i, malgrat l'eixamplament de la noció del gènere, seguir certes normes convencionals de la novel·la. Per això Tasis reclamava «tenir un coneixement

⁹²⁵ TESIS, Rafael: «Problemes del llibre català. Novel·listes, editors i mecenes», *La Publicitat*, 16-XI-1933, p. 2.

⁹²⁶ ARMENGOL I MOLINS, Josep: «Parers. Hom no escriu novel·les», *La Publicitat*, 12-XI-1933, p. 2.

elemental de les particularitats del gènere»,⁹²⁷ unes lleis que Esquerra concretava en una necessària vertebració del text per mitjà d'una acció principal.⁹²⁸

Però el 1936 Esquerra sembla desertar de la «responsabilitat patriòtica» exposada per Tasis segons la qual escriptors, editors i crítics havien de comprometre's a produir, potenciar i difondre la novel·la catalana. I ho fa per uns motius diferents als que havia exposat Armengol. El nombre de novel·les autòctones publicades ja era considerable –entre elles, moltes eren signades per escriptores–, les circumstàncies polítiques havien canviat dues vegades –Bienni Negre, Front Popular– i el debat entorn de la novel·la havia suscitat, entre d'altres, més debats entorn del Premi Crexells, la publicació d'*Una visió de conjunt de la novel·la catalana* (1935), de Tasis, o l'aparició de la col·lecció *Quaderns Literaris* (1934), de Josep Janés i Olivé, on Esquerra col·laboraria traduint al català Flaubert, Conrad i Giraudoux.

Actiu important en la demanda de novel·les, Esquerra feia ara ús de la «severitat crítica»⁹²⁹ que Tasis havia recomanat suavitzar i publicava dues crítiques molt dures contra la majoria dels novel·listes catalans. Tot i que durant la polèmica generada l'octubre de 1933 havia exhortat a escriure'n, el març de 1936 es planyia a l'article «Narradors» de la mala qualitat novel·lística catalana cominant els autors a dedicar-se a un altre ofici:

Per llegir alguns dels llibres que es publiquen en català hom sent d'una manera clara la sensació d'enfrontar-se amb gent que està perdent el temps. La bona fe, l'entusiasme, la confiança en un mateix no ho són tot, no constitueixen les garanties d'una qualitat literària. Davant dels llibres en els quals l'autor sembla voler cobrir amb el seu entusiasme la manca de valors autèntics, el problema de la sinceritat es planteja agudíssimament. Es fa ben difícil d'aconsellar a llurs autors que es dediquin a la política o als negocis, ocupacions en les quals potser reeixirien, o almenys que s'editessin els llibres per al seu ús particular. La seva vanitat d'autor quedaria satisfeta i nosaltres ens estalviaríem d'haver de donar-los un disgust.

⁹²⁷ TAVIS I MARCA, Rafael: «La misèria del llibre català. Ens calen novel·les catalanes», *La Publicitat*, 2-XI-1933.

⁹²⁸ «Madrid, un llibre de J. Pla», *El Matí*, 1-X-1933, p. 11, i «Defensa de la novel·la», *El Matí*, 22-X-1933, p. 11.

⁹²⁹ TAVIS, Rafael: «Problemes del llibre català. Novel·listes, editors i mecenes», *La Publicitat*, 16-XI-1933, p. 2.

Segons el crític, les causes provenien de la precipitació i el desconeixement de la tècnica per part dels aspirants a novel·listes, així com de raons lligades amb la voluntat de polidesa del llenguatge, fet que hauria menystingut la novel·la:

A casa nostra la poesia és infinitament superior a la novel·la, segurament perquè els nostres lírics s'han preocupat dels problemes d'ofici i de polir el llenguatge. Certament hi ha excepcions, però, en general, els nostres novel·listes han tirat molt al dret. Han cregut que, com que no teníem una novel·la escaient, tothom tenia dret a escriure novel·les sense preocupar-se gota de fer l'aprenentatge que hauria servit, si més no, per a eliminar molta gent que no servien per a novel·listes. Els resultats d'aquelles temptatives gratuïtes tots els coneixem. Molts dels novel·listes de casa nostra són quelcom semblant als pintors de diumenge. Fan els seus llibres a estones perdudes sense preocupar-se massa de l'estil ni del muntatge. Els imprimeixen i endavant.⁹³⁰

Esquerra ofería els exemples de Ramon Xuriguera i Elvira Augusta Lewi. El primer per no saber treure profit del tema tractat a *Desordre* (1936), per culpa del «desig de fer psicologia minuciosa», de l'estil de l'autor i de la manca de fixesa de la narració, que passa de centrar-se en el personatge principal a oblidar-se'n per centrar-se en uns altres, desaprofitant així una possible tragèdia familiar. En el cas de Lewi, principalment per la manca d'humanitat al recull de contes *Els habitants del pis 200* (1936), en què l'escriptora presenta uns «personatges absurds, falsos de cap a peus», atès que cada conte «pretén tenir una filosofia» amb un «cert to poètic» que té com a resultat «una gran afectació en el fons i en la forma».⁹³¹

Però el 1936 és també l'any en què Esquerra pot parlar finalment d'«Una gran novel·la catalana», moderna, europea, escrita per un autèntic novel·lista. El crític encapçalava l'article tot recordant les queixes de la intel·lectualitat sobre la novel·la contemporània i, a través de la ressenya de *Vals*, de Francesc Trabal, resumia –i conclouia, atès que al cap de dos mesos esclataria la guerra civil i s'acabarien les opinions sobre matèria novel·lística a la premsa– diversos conceptes que havien anat apareixent en el debat entorn de la novel·la, com el psicologisme, la influència europea,

⁹³⁰ «Narradors», *La Veu de Catalunya*, 22-III-1936, p. 8. Aquestes «excepcions» són, com a mínim, Francesc Trabal i la promesa Josep Pla

⁹³¹ «Narradors», *La Veu de Catalunya*, 22-III-1936, p. 8. Sobre l'accés al món cultural d'Elvira Augusta Lewi, la seva rellevància i la recepció d'*Els habitants del pis 200*, vegeu REAL, Neus: «D'un temps, d'un país: Elvira Augusta Lewi», *Els Marges*, núm. 79, primavera 2006, p. 63-76.

la representació de la realitat a través d'aquest gènere i la concessió del Premi Crexells de 1934. Al seu parer, el llibre de Trabal significava una excepció en el panorama novel·lístic del moment. Al costat de la categoria i el regust europeu de *Vals*, tornava a veure en la manca d'una tradició i producció novel·lística sòlida a Catalunya el principal signe d'endarreriment respecte a d'altres literatures occidentals. En aquest article es tornava a queixar de la mala qualitat novel·lística que imperava i quantificava en «mitja dotzena escassa», i encara amb reserves quant a l'estil, el nombre de novel·les dels darrers deu anys que se salvarien d'una crítica catalana veritablement desapassionada:

Tots plegats ens queixem sovint de la manca de qualitat, del provincianisme de la nostra novel·la contemporània. I realment la queixa és ben motivada. Llevat d'uns quants casos que tothom coneix, la immensa majoria dels nostres novel·listes actuals viuen obsessionats per uns vagues records literaris, fan «pastiche» i es giren d'esquena al món que els ofereix la nostra terra. Quan es decideixen a fer novel·la agafen uns temes que sovint volen tenir categoria de símbols i són solament carrinclons. La manera de contar les històries és pedant i enravenada, i sobretot acusa en moltes de les obres una gran incultura i un absolut autocontrol en el novel·lista.

Les excepcions que hi ha no són tampoc massa satisfactòries. Uns cops el narrador és superior a l'estilista, altres cops l'estil precís amaga una gran manca de sinceritat i de veritat. Si passéssim tota la producció novel·lística catalana dels darrers deu anys per una crítica severa i desapassionada que no sentís, com sentim tots els crítics catalans, un íntim desig de tenir una novel·la pròpia que ens fa ésser més benèvols del que caldria, ¿quantes obres es salvarien de la desfeta? Segurament mitja dotzena escassa de novel·les, i encara alguna d'aquestes seria objecte de reserves quant a l'estil.

Però tot i la manca d'una novel·la catalana amb categoria i esperit europeus (fruit potser d'una manca de tradició), tots plegats no perdem les esperances de tenir-la. De tant en tant apareix, enmig de la sèrie infinita de llibres que no haurien d'haver estat publicats, una novel·la que ens fa ésser optimistes. *Vals*, de Francesc Trabal, que acaba de sortir (Edicions Proa. Col·lecció «La Mirada»), és, tot i els seus defectes, una d'aquestes raríssimes fonts d'optimisme.⁹³²

⁹³² «Una gran novel·la catalana», *La Veu de Catalunya*, 1-V-1936, p. 8. Pel que fa a la bibliografia sobre la novel·la *Vals*, vegeu: ARNAU, Carme: *Marginats i integrats en la novel·la catalana (1925-1938). Introducció a la novel·lística de Llor, Arbó, Soldevila i Trabal*, op. cit., p. 140-157; ARNAU, Carme: «Francesc Trabal», dins TRABAL, Francesc: *Vals*. Barcelona: Edicions 62, 1980, p. 5-10; GUANSÉ, Domènec: «Francesc Trabal, in memoriam», dins *De Maragall a l'exili. Assaigs de crítica literària*. Tarragona: El Mèdol, 1994, p. 157-159, i DURAN, Xavier: «Trabal: Contra el temps i la distància», *Serra d'Or*, núm. 481, gener 2000, p. 19-20.

Vals és la conclusió d'una sèrie d'assajos anteriors i «l'obra resultant d'una lluita amb la tècnica que permet de considerar el seu autor com un dels narradors més personals i més vivents de la literatura catalana del nostre temps». Trabal hi mostra el seu temperament combinant un estil colorit, tallat, incisiu i, alhora, tendre i humorístic, que pot passar de la caricatura i la facècia a la tragèdia i a la poesia. Una de les grans qualitats de la novel·la és que es tracta d'un llibre ple de vida: «Millor, és un fragment de vida contemporània i un sentit de la responsabilitat poc corrents». L'autor ofereix «quelcom més que una pura imaginació condimentada literàriament» i el personatge central és quelcom «autènticament real», perquè Trabal «ha cercat el seu tema i les seves criatures en la societat nostra actual». És una novel·la, doncs, que reflecteix la realitat, que mostra la vida real –o parteix de la vida real–, talment com Josep Pla assegurava fer en els seus llibres partint de l'anàlisi fragmentària. En aquest aspecte, Esquerra assenyalava el procediment impressionista que utilitza Trabal i que, feia uns anys, ja havia advertit en l'escriptor empordanès contraposant-lo amb Paul Morand.

A part de l'autenticitat que traspua la novel·la, el protagonista connecta amb un tipus de personatge literari que ja trobem a Europa, i a més de darrera hora: «El personatge central és parent pròxim del protagonista de la darrera novel·la de François Mauriac», és a dir, *Les Anges noirs* (1936). Tant un com l'altre representen els típics seductors que abusen del seu poder sobre les dones; però mentre que Mauriac explica la conversió del personatge, Trabal n'explica la formació i el fracàs moral, segons Esquerra una tasca més difícil de descriure i que en les darreres pàgines de la novel·la el fa més pròxim al *Burlador* de Tirso de Molina. És a dir, «té una qualitat de cosa europea que el posa en un lloc potser únic dins de la nostra novel·lística».

Al costat de la naturalesa realista de la novel·la i de la seva connexió europea a través de Mauriac, les accions del protagonista de l'obra porten a parlar de la psicologia del llibre, tema a bastament controlat per bona part de la crítica literària conservadora. En aquest cas, Esquerra opina que la «psicologia del personatge és altament interessant», justament perquè s'explica de manera precisa, implacable, intel·ligent i lògica. A diferència dels personatges dominants de la novel·la catalana més o menys psicològica, en què el protagonista solia ser un adolescent que descobreix l'amor i acaba redimint-se –com en la primera novel·la de Serrahima, *El principi de Felip Lafont*–, en *Vals* Trabal presenta no l'adolescent enamoratís, sinó l'adolescent enamorador que més endavant perd els escrúpols.

El fet no va ser detectat només per Esquerra. Manuel de Montoliu, que en aquest cas no estalvia elogis a Trabal, constatava precisament que a *Vals* trobem «el cas no de l'adolescent enamoradís, ans el de l'adolescent enamorador». Les «subtils anàlisis de la psicologia de l'amor juvenívol», escrivia Montoliu, són excel·lents tant per una imagnativa tècnica narrativa com per una característica clau que en l'article d'Esquerra trobem formulada implícitament. I és que al seu parer calia agrair a l'autor «d'haver sabut superar el caràcter frívol del seu personatge i del seu argument amb una profunda interpretació ètica, amb la interpretació catòlica de la vida humana». Trabal havia superat qualsevol mena de sensualitat «amb aquell sentit integralment humà que no ens permet de veure cap acció dels homes independent de les nocions del bé i del mal i lliure del control de la consciència i del guiatge d'una llei superior.»⁹³³ És a dir, tot i anar més enllà en la descripció de l'adolescent, la novel·la no resulta amoral perquè no es troba al marge de la lluita entre la moralitat i la immoralitat.

Esquerra conclou la seva ressenya, que ve a ser un repàs als temes tractats al llarg dels anys en encarar-se a la novel·la actual, amb una clara referència a la concessió del premi Crexells, motiu d'una altra polèmica que durant el 1935 havia mogut les firmes de Prudenci Bertrana, Josep M. López-Picó, Martí de Riquer, Josep Janés i Oliver, Rafael Tasis, Manuel de Montoliu, Manuel Brunet o Joan Teixidor davant de la naturalesa del premi i sobre les apostes, abans de l'adjudicació, per les dues possibles obres guanyadores: *Camins de França*, de Puig i Ferrer, i *Camins de nit*, de Sebastià Juan Arbó. Contra tot pronòstic, però, el premi se'l va endur *Les algues roges*, de Maria Teresa Vernet.⁹³⁴ A part de la qualitat literària, alguns dels criteris a l'hora de concedir el premi responien a la naturalesa genèrica dels textos, alguns d'ells exclosos precisament pel seu caràcter biogràfic o autobiogràfic. Així, tal com revela Prudenci Bertrana, una de les obres per la qual més s'havia apostat, *Camins de França*, no va guanyar per tractar-se d'una autobiografia: «descartat abans de la votació Puig i Ferrer, per l'únic motiu de ser autor d'una biografia i no d'una novel·la».⁹³⁵ Inevitablement, Brunet apostava, i no sense molta raó, per un tipus de literatura que era exclosa per la normativa del Premi Crexells, és a dir, per Josep Pla:

⁹³³ MONTOLIU, Manuel de: «Una excel·lent novel·la», *La Veu de Catalunya*, 28-VI-1936, p. 7.

⁹³⁴ Sobre els mesos previs a la concessió del premi i la controvèrsia entorn del veredict, vegeu REAL, Neus: *Les novel·listes dels anys trenta: Obra narrativa i recepció crítica*, op. cit., p. 372-392.

⁹³⁵ BERTRANA, Prudenci: «Sobre el Premi Crexells. El meu vot», *La Veu de Catalunya*, 2-IV-1935.

Des que existeix el Premi Crexells s'han publicat llibres molt importants que representen la nostra literatura millor que alguns dels que han obtingut aquesta distinció. Recordeu el *Cartes de lluny* i *Vida de Manolo*, d'En Josep Pla. Aquest any mateix, en Pla hi tenia el *Viatge per Catalunya*. Recordeu també el llibre de contes de Feliu Elies, *Vida i mort dels barcelonins*, que malgrat la seva tendència és una de les produccions més importants d'aquests darrers anys.⁹³⁶

En cas d'haver pogut votar, l'aposta d'Esquerra hagués estat, sens dubte, la novel·la de Francesc Trabal. Després de l'elogi constant de *Vals* en la seva ressenya, el crític ve a demostrar amb un comentari final quina és la seva opinió sobre la decisió del jurat:

Remarquem per acabar –podríem dir infinitat de coses sobre aquest llibre tan suggestiu– que *Vals* solament obtingué un vot en la votació del premi Creixells de 1934 en la qual aquest fou atorgat a *Les algues roges*, de Maria Teresa Vernet.⁹³⁷

Una obra, la de Trabal, que acabaria guanyant el Premi Crexells de 1936, però que aleshores havia estat eliminada de seguida, sobretot per una actitud poc seriosa de l'autor pel gènere que no va agradar al jurat.⁹³⁸ La «mena d'humorisme» que Esquerra detectava en Trabal suposava, en realitat, un humorisme constant i burleta als ulls dels crítics literaris del moment que, entre d'altres coses, va fer que no li fos adjudicat el Premi Crexells de 1934. Potser per això Armand Obiols el considerava «l'humorista més radical de Catalunya; és a dir, l'habitant solitari del món més irremissiblement deplorable de tots els mons possibles, situat davant la inutilitat ingràcil de tot sense els

⁹³⁶ BRUNET, Manuel: «Comentari. La crisi literària; Els jurats literaris; Els premis literaris», *La Veü de Catalunya*, 2-IV-1935. Tot aquests comentaris, i més, s'esdevenen en el debat originat per la polèmica concessió del Premi Crexells de 1934. Per a la gènesi del Premi Crexells, vegeu CASACUBERTA, Margarida: «Gènesi i primera adjudicació del Premi Crexells. Notes sobre cultura i novel·la en el tombant dels anys vint als trenta», *op. cit.*, p. 19-42.

⁹³⁷ «Una gran novel·la catalana», *La Veü de Catalunya*, 1-V-1936, p. 8. D'altres crítics també se n'exclamaren. Per exemple, Joan Teixidor començava així la seva ressenya sobre *Vals*: «No puc revenir del meu astorament cada vegada que em decanto a considerar que una obra com *Vals*, de Francesc Trabal, [...] només obtingués un sol vot en la primera votació per a l'atorgament del Premi Crexells 1934.» Amb un deix d'ironia, Teixidor creia que la votació del jurat obeïa motius que escapaven a la seva perspicàcia, però també apuntava que probablement es devia a la llegenda que presentava Trabal com un «faceciós» (TEIXIDOR, Joan: «La novel·la catalana: Francesc Trabal: *Vals*», *La Publicitat*, 2-IV-1936, p. 2.).

⁹³⁸ Vegeu BALAGUER, Josep M.: «La creació del Club dels Novel·listes i els fils de la història», *op. cit.*, p. 26-35.

darrers àtoms de què es compon la fe d'un humorista: la fe en el seu art i la fe en el seu temperament.»⁹³⁹

D'aquesta manera, les apostes novel·lístiques d'Esquerra, almenys en un inici, no eren oficialment reconegudes. Josep Pla no escrivia novel·la i Francesc Trabal tampoc no tenia una actitud prou escaient. Però la seva crítica literària havia determinat que, si bé Pla no confegia la novel·la que li demanava, Trabal –que ja havia estat admirat fins i tot per algú tan poc receptiu al gènere com Manuel Brunet– s'erigia com un novel·lista –ara sí, amb consciència de novel·lista– prou adequat.

En definitiva, el debat entorn la novel·la es va veure enriquit per les consideracions d'Esquerra, que amb el temps es convertiria no només en un expert en matèria literària estrangera, sinó també en un dels crítics que més va apostar per la novel·la i la seva estreta relació amb la nova biografia i les formes no fictionals. Mai, però, tancant les portes a cap d'aquests gèneres. Davant del foc creuat entre *La Veu* i *La Publi* –per dir-ho de manera simple i esquemàtica, entre les dretes i les esquerres, entre els partidaris de la biografia i els defensors de la novel·la, entre els Pla, Brunet i Montoliu i els Tasis, Soldevila i Armengol–, Esquerra, des d'*El Matí*, observava la polèmica que havia creat i continuava la seva reflexió sobre la literatura sense rebutjar les noves formes biogràfiques ni la necessitat d'una novel·la catalana. Al capdevall, una cosa no havia de treure l'altra i defensar un gènere no havia de significar rebutjar-ne un de germà.

⁹³⁹ OBIOLS, Armand: «Un llibre de F. Trabal», *La Publicitat*, 13-IV-1932, p. 3.

3. BARCELONINS, GÀNGSTERS I CINEMA

3.1. NOVEL·LA «BARCELONINA»

La defensa del gènere novel·lístic no exclou el rebuig de la novel·la de temàtica barcelonina que s'havia gestat a França i a Anglaterra. Tot i la vindicació dels models estrangers, Esquerra va denunciar rotundament, junt amb tota la crítica barcelonina, la manipulació de la imatge de Barcelona Pirineu enllà. Una imatge esbiaixada, elaborada amb fonts romàntiques i informacions de segona mà, que a partir dels anys trenta es va concretar en «temes barcelonins» de gran èxit en algunes novel·les estrangeres. Era, en definitiva, allò que tant els intel·lectuals estrangers com els simples turistes potenciaven i cercaven: una ciutat centrada en el tòpic del districte cinquè.⁹⁴⁰ A través de les obres de Francis Carco, Paul Morand, Henri de Montherland, Pierre Mac Orlan, Elie Faure, Fernand Pouey o Rupert Croft-Cooke, es presentava una ciutat amarada de l'Espanya romàntica, més propera a Orient que a Occident, actualitzada amb andalusisme, barri xinès i anarquistes sanguinaris que enderrocava el concepte de ciutat culta, moderna i cosmopolita que la intel·lectualitat catalana havia maldat per difondre des del tombant de segle.⁹⁴¹ D'alguna manera, es tractava d'una tasca inversa a la lloable literatura produïda pels desmitificadors de l'*American dream* exportat pel cinema.

Davant d'aquest fenomen, Esquerra va estudiar especialment dues obres de l'anglès Rupert Croft-Cooke (1903-1979) de temes barcelonins, *Cosmopolis* (1932) i *Picaro* (1934), ressenyes que fins i tot va acabar incloent i unint en un sol article a *Lectures europees*.⁹⁴² Aquests dos comentaris havien estat precedits per una nota breu sobre *Cosmopolis*, en què Esquerra apunta ja el tema de la singularització, almenys

⁹⁴⁰ Vegeu CASTELLANOS, Jordi: «El districte cinquè i la novel·la catalana dels anys trenta», *Els Marges*, núm. 26, setembre 1982, p. 115-119, i CASTELLANOS, Jordi: «El “districte cinquè” i la novel·la», dins *Literatura, vides, ciutats*. Barcelona: Edicions 62, 1997, p. 169-181. Vegeu també RESINA, Joan Ramon: «Com papallonetes al voltant de la llum: Estrangers al Barri Xino de Barcelona», dins *La vocació de modernitat de Barcelona. Auge i declivi d'una imatge moderna* [traducció d'Alexandre Gombau i Arnau]. Barcelona: Galàxia Gutenberg / Cercle de Lectors, 2008, p. 115-145.

⁹⁴¹ Alguns dels títols són *Nuit catalane*, de Paul Morand, *Petite Infante de Castille*, d'Henri de Montherland, *Printemps d'Espagne*, de Francis Carco, els primers capítols de *La bandera*, de Mac Orlan, la trilogia *La selva oscura*, de Pío Baroja, *Lo rojo y lo azul*, de Benjamín Jarnés, i també reportatges novel·lescots signats per Elie Faure –com *Le Volcan qui chante*– i per Fernand Pouey –aquest amb fotografies i tot, sobre el món de l'anarcosindicalisme.

⁹⁴² *Lectures europees*, op. cit., p. 101-106; també a «Els catalans vistos per un novel·lista anglès», *El Matí*, 11-IV-1934, p. 8, i «*Picaro*, una novel·la barcelonina», *La Veu de Catalunya*, 5-II-1935, p. 10.

literària, de Catalunya i els seus habitants.⁹⁴³ Perquè si el crític barceloní dedica la seva atenció a un autor poc conegut com Croft-Cooke és perquè li plau la individualització que fa dels catalans, diferenciats al costat d'altres nacionalitats europees. El que no li agraden tant són les característiques amb què el novel·lista singularitza els homes i dones del país:

Molt és, però, que els catalans ja tinguem categoria pròpia a l'estranger mal que no sigui més que en les novel·les.⁹⁴⁴

I és que, un cop més, la imatge autòctona quedava trastocada per la llegenda estrangera, que en l'obra de Croft-Cooke presenta Barcelona com el «darrer vestigi de l'Espanya melodramàtica de ganivets i ombres en la nit», «on les dones, a la nit, s'ofereixen literalment per dues pessetes», on hi ha locals plens de cares «marcades per la verola amb el segell del vici i del crim»: «Aneu-hi a la nit i creureu que és Gomorra, algun lloc de plaga fora d'Europa.»⁹⁴⁵ És a dir, tot un imaginari expandit aleshores, a més, pel turisme.

Com va advertir Esquerra, si els turistes anglesos i francesos, que visitaven Espanya atrets pel reclam paradisiac de Mallorca, passaven unes hores a Barcelona era per comprovar la llegenda de la ciutat, engreixada per les empreses de viatges i els seus anuncis. Al seu parer, es tracta d'una llegenda barcelonina estranya, «pintoresca i idiota», que no té res a veure amb la realitat de la ciutat:

La vinguda d'aquests turistes a casa nostra, i particularment la dels turistes amb ribets de literat –o totalment literats–, ha contribuït, conjuntament amb l'esperit mercantil de les empreses de viatges, a crear l'estranger una llegenda barcelonina a base de “barri xinès” i d'anarquisme, tan pintoresca i idiota com els estirabots de l'*Andalusa*

⁹⁴³ Encara una mica abans, l'1 de març de 1934, Fermí Vergés publicava a *Mirador* una altra ressenya sobre *Cosmopolis* que bé hagués pogut signar Esquerra. Com aquest, Vergés comentava que «si els catalans, ara com ara, no ens ho trobem tot pagat, com creu el senyor Pujols, no dubtem que amb gaires Croft-Cooke i algun repòrter francès d'imaginació, agafarem una mala fama que no ens convé gens» (VERGÉS, Fermí: «Els catalans vistos des de fora: *Cosmopolis*, de R. Croft-Cooke», *Mirador*, 1-III-1934, p. 6.).

⁹⁴⁴ «*Cosmopolis*», *El Matí*, 7-IV-1934, p. 9. La ressenya d'Esquerra sobre aquesta novel·la i el posterior interès pel seu autor és, possiblement, fruit de la casualitat. La novel·la de Croft-Cooke, publicada per The Albatross, portava per equivocació les cobertes d'*Uncle Spencer and other stories*, d'Aldous Huxley. Esquerra, admirador de l'editorial anglesa i gran lector de Huxley, s'hauria trobat amb una sorpresa i, alhora, tot un estímul per escriure sobre la imatge de Catalunya a l'estranger.

⁹⁴⁵ Val a dir que el 1932 la novel·la havia estat prohibida al Regne Unit i als Estats Units. El 1949, l'editorial londinenca Falcon Press publicaria una versió elaborada pel mateix autor titulada *The White Mountain*.

de Barcelona, d'Alfred de Musset, i els similars dels altres contemporanis vuitcentistes, que, empapats d'africanisme pictòric i de literatura terrorífica, feren d'Espanya un país exclusivament pintoresc.

L'actual llegenda de Barcelona ja està donant els seus fruits. Els reportatges que sobre la nostra ciutat circulen per les revistes populars estrangeres són una de les coses més meravellosament fantàstiques que es coneixen, sols comparables a les divertidíssimes versions que d'Espanya, França i Itàlia solen donar-nos els films americans. [...] La llegenda, doncs, es va estenent. Entre els uns i els altres, es crea entorn de Catalunya una llegenda complicadíssima que caldria esvair de totes maneres. Altrament correm el perill que el ciutadà mitjà dels altres països se'ns imagini com una gent espectacular i pintoresca, més aviat poca-solta.⁹⁴⁶

Afegia Esquerra que els responsables de la creació de la llegenda eren els francesos, però «les interpretacions més còmiques d'aquesta llegenda internacional corresponen als anglesos». De la novel·la *Cosmopolis* –en què un dels personatges és un cultivat separatista anarquista ateu sorgit del districte cinquè i educat als jesuïtes–, n'assegurà que «a desgrat de la simpatia evident que li produïm les seves idees sobre els catalans són una cosa veritablement caòtica», i que al costat de *Picaro* són exemples de novel·les nocives per a la internacionalització de Catalunya i la seva capital «que no hem d'agrair-li»:

Potser algun dia farà una novel·la parlant dels catalans i fugint d'aquest pintoresc gastat. Llavors serà l'ocasió de regradar-lo sense reserves per l'interès que les coses barcelonines han desvetllat en ell.⁹⁴⁷

Alhora, si bé Esquerra tenia en compte aquesta nova simpatia cap als catalans arran del nou turisme i dels esdeveniments polítics recents, també assenyalava l'origen d'aquesta pintoresca llegenda. Com a precedent del fenomen d'aquells anys, recordava el viatge que Stendhal havia fet a Barcelona, atret per l'*espagnolisme* i la truculència del Comte d'Espanya, per demostrar que tots aquests tòpics ja vénen de lluny. A *Lectures europees* agrupa diversos articles i notes sobre l'admirat escriptor de Grenoble

⁹⁴⁶ «Els catalans vistos per un novel·lista anglès», *El Matí*, 11-IV-1934, p. 8 [i] *Lectures europees*, p. 101-106.

⁹⁴⁷ «*Picaro*, una novel·la barcelonina», *La Veu de Catalunya*, 5-II-1935, p. 10. *Cosmopolis* i *Picaro*, en tant que falsificacions de la realitat barcelonina, també contenen anacronismes; vegeu BROCH, Àlex: «La mirada estrangera», *Barcelona. Metròpolis Mediterrània*, núm. 20, 1991, p. 116-120.

per centrar-se en la curta estada que el 1829 va fer a la ciutat. Esquerra remarca que Stendhal hi va trobar aquell *espagnolisme* personal que hi cercava –aquell que és sinònim de sinceritat, d'insubmissió a tota mena d'hipocresia, de manca d'interès per allò material, de generositat i de cert infantilisme–, però que també hi va trobar catalans, dels quals no va dubtar a parlar irònicament per la qüestió proteccionista: «Les catalans sont libéraux comme le poète Alfieri, qui était comte et détestait les rois, mais regardait comme sacrés les privilèges des comtes.» Esquerra explica que malgrat que Stendhal fes una breu visita a la ciutat comtal, les dues novel·letes de tema espanyol que té –*Le Coffre et le revenant* i *Le Philtre*– presenten una idea d'Espanya «terriblement convencional i no és provable que l'autor explotés la seva experiència, gairebé nul·la, de les coses peninsulars.»⁹⁴⁸ L'imaginari és més fort que qualsevol realitat.

De fet, la lluita o la denúncia contra aquesta mena de propaganda pseudofolklòrica es remunta al mateix segle de Stendhal. A mitjan XIX Joan Cortada es mostrava molt desconfiat en les possibilitats d'oferir als estrangers una imatge diferent de la que ells venien a cercar:

[L]os extranjeros viajan mucho, y algunos por España; de aquí tantos *viajes*, *investigaciones*, *reseñas*, *observaciones*, *descripciones*, etc. Y suelen hacerlas con tanta novedad que no parece esto sino una mina inagotable, porque cada uno dice la suya, y ensarta chismes como cuentas de rosario, aunque en algunos puntos esenciales todos están de acuerdo, y andan acertados que es una bendición de Dios. Aquí todos tocamos el pandero, la guitarra y las castañuelas, cantamos la jota y la cachucha, bailamos el bolero, tiramos la navaja, hacemos entruchadas de noche, y hablamos con las muchachas desde la calle, y las muchachas son todas manolas, y nosotros todos majos, y nos llamamos don Fernández, don Castro, don Jiménez y don Japagategui.⁹⁴⁹

La imatgeria ja era, doncs, d'una potència incontestable i, gairebé un segle més tard que Joan Cortada, Esquerra constata la seva gran vigència. A diferència dels veritables esforços de comprensió que feien amb d'altres llocs, especialment Anglaterra, les relacions dels viatgers i literats francesos, ja des del segle XVII, sobre la península ibèrica –«que per cert», diu Esquerra, «als catalans no semblen estimar-nos gaire»– es

⁹⁴⁸ *Lectures europees*, op. cit., p. 25 i 29.

⁹⁴⁹ CORTADA, Joan: *Artículos escogidos entre los publicados del año 1838 al 1868*. Barcelona: Daniel Cortezo, 1890, p. 5. Citat a CASTELLANOS, Jordi: *Literatura, vides, ciutats*, op. cit., p. 164.

limiten a repetir constantment i de manera insaciable els tòpics més tronats. Aquests prejudicis creen una mena de clixé propi de cada país i marquen unes preferències per determinar aspectes de la vida del país visitat. I al parer del crític es tracta d'una veritable llàstima, ja que això afecta el coneixement mutu entre els catalans i la resta d'uropeus. Davant d'això, en un altre article, titulat «Anglaterra vista des de fora», Esquerra ironitzava:

Acostumats a veure des d'ací els anglesos que desembarquen dels vaixells turistes amb el mateix esperit que desembarcarien a Xangai o a Alexandria, ens és força difícil de fer-nos càrrec de la mena de gent que són realment.⁹⁵⁰

Paga la pena fer esment del clixé que s'atorga a les nacions i de la força –a vegades poètica– que generen, un concepte que la literatura comparada formulada per Jean-Marie Carré i Marius-François Guyard definia amb el nom d'*imagologia*.⁹⁵¹ No hi ha dubte que un dels estereotips més arrelats del món és el d'Espanya, un imaginari on Catalunya s'hi difumina i hi participa activament pels rèdits econòmics i comercials que aporta. Tant és així que, davant de la creació del Poble Espanyol durant la Dictadura de Primo de Rivera per a l'Exposició Internacional de 1929, el periodista Josep M. Planes signava un article mordaç sobre aquest espai de nova creació, que pretenia ser una síntesi de l'arquitectura i l'artesanía d'Espanya, i sobre una situació que havia deixat una petja inesborrable:

El Patio del Farolillo hi fa [a l'Exposició] un paper brillantíssim, sobretot als ulls dels estrangers. Representa, d'un sol cop, tota la llegenda negra i la llegenda roja de l'Espanya: *Carmen*, guitarres, mançanilla, flamencs i capellans aficionats als toros.

Espanyolada? És clar! Voleu res més bonic que l'espanyolada? Jo no he entès mai per què alguns ciutadans s'indignen tot pensant el que diran o deixaran de dir a

⁹⁵⁰ «Anglaterra vista des de fora», *La Veu de Catalunya*, 8-VIII-1933, p. 6. També a *Lectures europees*, *op. cit.*, p. 59-62. En un article a *El Matí*, en ple agost de 1930, Josep M. Junoy estén el comportament del turisme estranger a l'autòcton: «Veiem els estiuejants concórrer a l'església amb vestits extravagants i impropis, amb espadnyes i sense mitjons, al costat dels habitants del poble que aquell dia, molt més lògics, i correctes, s'han vestit amb les seves robes millors. Recordo haver estat testimoni, ja fa algun temps, del pas del carrer, lluint estúpidament –*gentlemen* de pacotilla– llurs paiames virolats. I, en un cafè d'una de les platges més belles de la Costa Brava, un grup de “senyorets” estiuejants embriagats llançant inconveniències i procacitats a les dones i a les noies que adobaven xarxes tot al llarg del sorral daurat. / I passem per alt les coses pitjors!» (JUNOY, Josep M.: «Estiuejants indesitjables», *El Matí*, 21-VIII-1930, p. 6.).

⁹⁵¹ CARRÉ, Jean-Marie: «Avant-propos», dins GUYARD, Marius-François: *La Littérature comparée*. París: Presses Universitaires de France, 1951, p. 5.

l'estranger. Seria grotesc que per un escrúpol mal entès els espanyols es deixessin perdre aquesta gran matèria d'exportació, aquesta meravella decorativa que representa l'espanyolisme. Jo crec que s'ha de fomentar el flamenc i el soroll de castanyoles. Quan els estrangers s'adonin que sota d'aquesta faramalla folklòrica s'hi amaga, sobretot, un bonic negoci, amanit amb quatre gotetes de sentiment, admiraran molt més l'Espanya, l'espanyolisme i els espanyols.

El Patio del Farolillo és això. Es veu de seguida que la màquina de comptar que hi ha al costat del taulell, guarnit amb tota mena d'atributs d'andalusisme, és la veritable protagonista del festival. [...] Però a nosaltres ens agrada, sobretot, la màquina de comptar del taulell. Com més rutlli aquesta màquina i totes les màquines de tots els *patios* escampats per la Península i l'estranger, més creuré en l'eficàcia de l'espanyolisme.⁹⁵²

Certament, l'*espanyolisme* en forma de moneda que veu Planes no és tan sentimental com l'*espanyolisme* romàntic de Stendhal, però sí una manera de treure'n partit. Centrats en Barcelona, el clixé romàntic havia anat evolucionant fins a convertir-se en una autèntica marca publicitària no només per a l'atracció de turistes,⁹⁵³ sinó també com a tema novel·lístic. Una literatura de tòpics que afegiria l'ambient obscur dels baixos fons, simbolitzats pel districte cinquè. Tal com constata Jordi Castellanos a *Literatura, vides, ciutats*, ja el 1911 Gabriel Alomar afirmava que «en la nostra Barcelona, la sicalipsis [prostitució i erotisme, en termes de l'època], la pornografia, són extra-catalanes, són d'importació; d'importació francesa o castellana, precisament».⁹⁵⁴ Alomar no fa sinó apuntar un tema que donarà molt de si i que serà àmpliament explotat ja que, en paraules de Castellanos, «la imatge de Barcelona que popularitzarà la literatura europea contemporània arrela en els tòpics romàntics de l'Espanya pintoresca, en la qual no es reconeixen els bons barcelonins».⁹⁵⁵

Més endavant, als anys trenta, eren molts els crítics que es posaven les mans al cap en veure la imatge que els literats estrangers tenien de Barcelona. Malgrat les

⁹⁵² PLANES, Josep M.: «El Patio del Farolillo», dins *Nits de Barcelona*. Barcelona: Llibreria Catalònia, 1931. L'article, escrit el 1929, havia estat censurat al seu moment i no seria publicat fins al recull de 1931.

⁹⁵³ Per a una panoràmica d'aquest fenomen fins als nostres dies, vegeu RESINA, Joan Ramon: «De la torxa olímpica al Fòrum Universal de les Cultures: La rereimatge de la modernitat de Barcelona», dins *La vocació de modernitat de Barcelona. Auge i declivi d'una imatge moderna*, op. cit., p. 246-284.

⁹⁵⁴ ALOMAR, Gabriel: «La pornografia i l'esperit català (Per als nostres puritans)», *L'Esquella de la Torratxa*, núm. 1.696, 30-VI-1911, p. 402-405. Citat a CASTELLANOS, Jordi: *Literatura, vides, ciutats*. Barcelona: Edicions 62, 1997, p. 164.

⁹⁵⁵ CASTELLANOS, Jordi: *Literatura, vides, ciutats*, op. cit., p. 164.

accions de la Societat d'Atracció de Forasters o guies i llibres elogiosos del cosmopolitisme i la catalanitat de la ciutat com *Barcelone, cité d'art & de sciences* (1932), de J.J.A. Bertrand,⁹⁵⁶ la tendència general no deixava passar per alt la imatge comuna arreu d'Europa, i, a més d'Esquerra, crítics com Pau Romeva, Andreu A. Artís, Sebastià Gasch, Lluís Nicolau d'Olwer, Just Cabot, Josep Carner o Rafael Tasis escriurien comentaris que denunciaven o posaven en evidència l'actitud de certs novel·listes estrangers.⁹⁵⁷

Val a dir, però, que aquests intel·lectuals no es queixaven tant de l'autenticitat exòtica, truculent i andalusa que impregnava certes zones dels barris baixos barcelonins, sinó del producte que s'oferia al turista i que, alhora, es traslladava en la novel·la estrangera. A mitjan 1929, en una mostra de la preocupació pels problemes socials de què feia gala el diari catòlic *El Matí*, Pau Romeva publicava a primera plana «Els sants del districte cinquè», tota una denúncia de la misèria real que s'hi vivia i l'«especial fascinació que captiva els idòlatres del pintoresc i constitueix un esquer irresistible per tota mena de badoqueries turístiques i literàries». Romeva es queixava del fet que, sota la pàtina llegendària de la literatura i les agències de viatges forasteres, no es presta l'atenció social que mereixeria un barri com el districte cinquè:

No sabem exactament fins on arriba la demarcació oficial d'aquest nom. Però ningú no s'hi enganya: hi ha tota una zona de la ciutat que és districte cinquè. Té una fesomia inconfusible, té la seva llegenda; té, fins i tot, la seva literatura; hi ha forasters que no se'n saben anar sense haver-lo visitat; hi ha barcelonins que cuiten a ensenyar-lo com la mostra executòria de cosmopolitisme. Una lírica tronada li dóna un prestigi inhumà que deixa completament a l'ombra la realitat de les seves veritables dolors. I una de les realitats més doloroses és que aquest districte cinquè de

⁹⁵⁶ De fet, el 15 d'octubre de 1933, Esquerra feia referència directa a una altra de les obres de Bertrand, molt celebrada pels catalans: *La Littérature catalane contemporaine*, considerada una de les proves més positives del fet que «[d']un temps ençà sembla que les coses de Catalunya provoquen una certa curiositat a l'estranger» («Catalunya a l'estranger», *El Matí*, 15-X-1933, p. 8.). Amb tot, cal recordar que Bertrand era el director de l'Institut Francès de Barcelona i, per tant, tenia un coneixement directe tant de la ciutat com de la imatge que volien projectar els seus intel·lectuals.

⁹⁵⁷ ROMEVA, Pau: «Els sants del districte cinquè», *El Matí*, 14-VI-1929, p. 1; ARTÍS, Andreu Avel·lí: «La ciutat i la literatura», *Mirador*, 1-I-1934, p. 4; GASCH, Sebastià: «Avez-vous vu dans Barcelone une andalouse au sein brun?», *Mirador*, núm. 120, 21-V-1931, p. 2; NICOLAU D'OLWER, Lluís: «Crònica. A torna-jornals», *La Publicitat*, 9-IV-1929; CABOT, Just: «La novel·la passa a Barcelona», *La Publicitat*, 10-I-1929; CARNER, Josep: «Sevilla i Barcelona», *La Publicitat*, 4-V-1929, i TESIS I MARCA, Rafael: *Una visió de conjunt de la novel·la catalana*. Barcelona: Publicacions de La Revista, 1935, p. 107-123. Val a dir que Gasch també critica els periodistes catalans que ignoraven certa part de realisme en els tòpics traslladats al districte cinquè per part de la literatura estrangera. Sobre aquesta imatge de Barcelona de «barri xino», vegeu CASTELLANOS, Jordi: «El "barri xino", imatge internacional de Barcelona», dins *Literatura, vides, ciutats*. Barcelona: Edicions 62, 1997, p. 165-168.

Barcelona, com a tots els districtes cinquens de totes les grans ciutats del món, ha de viure, per ineludible i implacable constricció de la necessitat, una enorme quantitat de gent honesta a la qual la societat no pot retreure altre mancament que el d'ésser pobre. [...] Deixem que els esperits superficials i inconscients exaltin la trista aurèola d'aquests emporis del mal. Nosaltres, amb una gran pietat per als emmetzinats i caiguts de cada dia, pels que hi van davallant cada dia un graó de l'escala sense fi de les humanes degradacions, retem la nostra reverència a aquestes ànimes –siguin moltes, siguin poques– nobles i rudes, que duen, sota uns tristos parracs, unes esplendors que no sospiten, la veritable aristocràcia de practicants d'una perseverança estrènua i heroica: els sants del districte cinquè.⁹⁵⁸

Per molts literats estrangers, la truculència anava de bracet amb el caràcter andalús atribuït a la ciutat. És potser Sebastià Gasch qui ho expressa de manera més punyent. Coneixedor de primera mà de la nit portuària barcelonina, no s'estava d'advertir als intel·lectuals catalans que segurament el pintoresquisme –o, almenys, el neoandalusisme– d'algunes novel·les estrangeres centrades al districte cinquè no anaven tan errades com creien. Fent una referència explícita, com Esquerra, a la blasmada *Andalusa de Barcelona* (1830), del romàntic Alfred de Musset, Gasch insistia a contraposar l'«abjecta espanyolada i el pintoresc llampant» –és a dir, l'operació comercial que enganyava el turista amb una amalgama de tòpics– amb l'autèntica realitat d'algunes zones del barri i, tot seguit, feia un repàs als grans locals, personatges i artistes andalusos que poblen el districte cinquè. D'aquesta manera, Gasch acusava els periodistes catalans de desconeixement, si fa no fa el mateix que aquests atribuïen als literats estrangers:

–*Avez-vous vu dans Barcelone...?* –preguntava el poeta–... *Avez-vous vu dans Barcelone une andalouse au sein bruni?* –preguntava Alfred de Musset. Pregunta que ha estat invariablement acollida per la rialleta suficient de la nostra gent, que l'ha erigida en exemple-tipus d'una pseudo-deformació mental dels assedegats de pintoresc ultrapirinencs. Doncs bé: la nostra gent s'erra una vegada més. La nostra gent, que de la mateixa manera que del nostre picant barri mariner no coneix altra cosa que la taverna-tòpic de can Soler, i del districte cinquè no ha anat més enllà del tòpic de Villa Rosa, ignora igualment que és precisament en aquest districte cinquè on la frase de Musset adquireix un gruix considerable de versemblança i d'exactitud. La

⁹⁵⁸ ROMEVA, Pau: «Els sants del districte cinquè», *El Matí*, 14-VI-1929, p. 1.

nostra gent ignora que és precisament en aquest districte cinquè on us persegueixen, implacables i obsessionats, insistents, els planys esqueixats del meravellós *cante*, i on us arriba constantment l'eco punyent i adolorit dels *tablaos* estremits, que es queixen patèticament en ésser fuetejats vigorosament pels talons ardents i desesperats, exasperats, de tantes i tantes balladores que s'encabriten furiosament, subjugades i hipnotitzades, per un ritme sec i precís, al·lucinat. La nostra gent ignora que és precisament en aquest districte cinquè on l'andalusisme, sense gota d'escenografia, es manifesta amb cruesa terrible i amb patetisme punyent. Més purament potser que en la mateixa Andalusia. Allà domina l'escenografia turística. Allà –ens ho contava, a l'Escudero i a mi, una gitana del Sacro Monte de la Setmana Andalusia de l'Exposició– el flamenquisme està organitzat de cara al turista que paga, i paga bé. Ací, en canvi, en aquests racons miserables de la baixa colònia andalusia, on els xatos es despatxen a 0,25, el turista encara no hi ha gosat entrar. I l'escenografia, fetes algunes excepcions, n'és absent. Ací, canten i ballen per a ells. No per als altres.

Endinsem-nos, doncs, per la jungla inexplorada del recés més autèntic del flamenquisme barceloní. Entrem per l'Arc del Teatre i passem de llarg davant de Villa Rosa, mena de cabaret organitzat turísticament i autèntic reducte de la més abjecta espanyolada i del pintoresc llampant. Passem, doncs, de llarg. I ràpidament.⁹⁵⁹

D'altra banda, en el pròleg de *Barcelona de nit*, Gasch reivindica els «poetes del clar de lluna. Una mena de fantasmes destinats a commoure una realitat construïda per la imaginació». I en uns termes molts semblants als d'Esquerra, Gasch recorda que «la Barcelona nocturna era famosa arreu. Va fer córrer pertot rius de tinta i va motivar la despesa de tones de paper. Principalment a França, entre els literats àvids d'emocions fortes i de pintoresc acolorit amb anilines.»

Tanmateix, la valoració de Gasch sobre els escriptors estrangers que més havien insistit en la visió *espanyolista* de Barcelona, contrasta a vegades amb la de la majoria de periodistes catalans. El periodista critica els escriptors –com Morand, Mac Orlan, Montherland i Kessel– que no els importa fer el ridícul en parlar d'una ciutat i d'uns barris que ni coneixen: «Per a molts escriptors francesos, en efecte, Barcelona era el districte cinquè.» Però també parla de l'«objectivitat» de Carco en la representació de Barcelona.⁹⁶⁰ Si més no, de la nit de Barcelona, aquella que Gasch coneixia a bastament.

⁹⁵⁹ GASCH, Sebastià: «Andalusia a Barcelona: “Avez-vous vu dans Barcelone...?”», *Mirador*, núm. 120, 21-V-1931, p. 2. Article recollit a *Barcelona de nit*. Barcelona: Parsifal Edicions, 1997, p. 63-67.

⁹⁶⁰ GASCH, Sebastià: *Barcelona de nit*. Barcelona: Parsifal Edicions, 1997, p. 15-16. Afegim, en aquest sentit, els articles recollits a BELLMUNT, Domènec de [edició de Francesc Canosa Farran]: *La Barcelona*

Tal vegada els estrangers *espanyolistes* es fixaven només en la nit, aquella nit estimulant que difícilment tindria èxit si es basés en «una “mala vida” a base de sardanes i balls de bastons», tal com ironitzava Lluís Nicolau d'Olwer.⁹⁶¹ En la imaginació de l'escriptor estranger quedava inservible la descripció de la *diürnitat* barcelonina –que es reclamava treballadora, industrial, catalana– en pro de la nocturnitat –l'antítesi que acabava cobrint les vint-i-quatre hores del dia.

Tot amb tot, en general la intel·lectualitat catalana o bé s'indignava, o bé es descoratjava, o bé reclamava una novel·la barcelonina pròpia en què els ciutadans es poguessin sentir reflectits. Un article d'Andreu A. Artís publicat a *Mirador* el primer dia de l'any 1931 apuntava les causes d'aquest dèficit –que es deuen en gran manera al fet d'haver tingut una renaixença literària basada en els mites rurals– i feia una llarga llista d'indrets perfectament novel·lables per a un escriptor barceloní. De fet, Artís insisteix en una demanda que ja havia estat formulada una dècada abans per Josep M. de Sagarra, que tot i reconèixer que les literatures modernes defugien ja del radi purament nacional i tendien a la narració del viatge, de l'exotisme i del canvi d'ambient, considerava que la literatura catalana, ja sense la dificultat filològica i amb una personalitat prou definida i complexa, havia d'omplir el buit i escriure la novel·la de societat que les grans literatures havien produït al tombant de segle.⁹⁶²

Com Sagarra, Artís ens recorda altra vegada que l'art que vulgui perdurar ha d'estar connectat amb la realitat i amb la vida, és a dir, amb la ciutat real que es trepitja cada dia i que, de la muntanya al mar, és plena d'indrets «d'una aguda fotogènia literària, que es diria que esperen l'autor capaç d'insuflar la vida als personatges que avui gairebé es desprenen tots sols de les parets i de l'atmosfera». Al seu parer, i al de molts altres, a part de Narcís Oller i els seus retrats de la burgesia barcelonina del vuit-cents, la resta han estat «novel·listes banals, generalment en llengua castellana, fabricants d'un convencional districte cinquè». Un districte que també s'ha de novel·lar, però no falsificar: «El barri de les Drassanes ha estat desacreditat pels més imbècils dels

pecadora: Els reportatges de l'Àngel bohemí. Barcelona: Acontravent, 2009. Per exemple, «Una rossa al carrer del Cid», on Bellmunt aparella –i contrasta– la realitat del barri amb la imatge promocionada de la ciutat: «En sortir de “La Criolla” un borratxo em demana deu cèntims. Als portals del carrer Pere Camps jeu en dues velles. El carrer del Cid és un formiguer de soldats i mariners. A la mina fan cua els captaires reressagats. L'Exposició Internacional triomfa.» (*Ibid.*, p. 43.)

⁹⁶¹ NICOLAU D'OLWER, Lluís: «Crònica. A torna-jornals», *La Publicitat*, 9-IV-1929.

⁹⁶² SAGARRA, Josep M. de: «Novel·la catalana», *La Publicitat*, 11-V-1924, p. 1. Per Sagarra, que acabaria predicant amb l'exemple, «avui també la nostra vida barcelonina ofereix una quantitat d'aspectes peculiars, interessantíssims, ben nostres i ben definits, que donen molt camp a córrer a un observador agut, a un creador d'històries i a un constructor de fantasies consistents».

autors de melodrames, els quals s'han internat pels seus carrers a la recerca de fàcils aiguaforts i de possibilitats revolucionàries. El barri, però, conserva gairebé inèdit el seu encís.»⁹⁶³

Un altre dels autors que més va insistir en una visió catalana de la capital del país és Rafael Tasis. Bregant com sempre per la producció de novel·la autòctona, posava de relleu el desaprofitament de la gran quantitat de temes novel·lístics de Barcelona per part dels escriptors catalans, mentre que anglesos i francesos feien via omplint pàgines i pàgines segons la seva visió de la ciutat: Barcelona «no té una novel·la pròpia, i jo gosaria afirmar que per la seva gran població i la seva enorme irradiació damunt tot Catalunya hauria d'ésser una força que influís d'una manera irresistible l'obra dels nostres escriptors, ha estat oblidada i arraconada».⁹⁶⁴ Però era evident que un dels llocs on els novel·listes catalans podien pouar de manera més productiva era al famós districte cinquè.

Tal com argumenta Jordi Castellanos, si bé els novel·listes catalans no es creien la imatge truculenta fabricada pels estrangers, sí que va servir d'estímul perquè des de 1929 el tema del districte cinquè es filtrés en la narrativa catalana fins a convertir-se en un autèntic lloc comú, un *topos* literari que, a partir de la crítica de Tomàs Garcés, Just Cabot, Rossend Llates o Sempronio, no estaria absent del debat entre moralistes i aquells que reflexionaven sobre la literatura de consum que utilitza els estereotips amb objectius estrictament comercials.⁹⁶⁵ I és que, a més, quan el districte cinquè va acabar fent la seva entrada en la novel·la culta catalana, va permetre vehicular-hi el nucli central del psicologisme dominant: la temàtica sexual, aspecte que, com hem vist més amunt, la crítica catòlica i conservadora observava amb atenció. D'aquesta manera, desafiant el reaccionarisme moral de part de la crítica, van començar a proliferar per les novel·les catalanes personatges amb pensaments i actituds provocatives.

⁹⁶³ ARTÍS, Andreu Avel·lí: «La ciutat i la literatura», *Mirador*, 1-I-1934, p. 4.

⁹⁶⁴ TASIS I MARCA, Rafael: *Una visió de conjunt de la novel·la catalana*, *op. cit.*, p. 107-123. El 1938 Tasis va dedicar una llarga ressenya a *Lean men* (1934), de Ralph Bates, amb l'objectiu de proposar-la com a model per als novel·listes catalans: «[U]na novel·la barcelonina, totalment barcelonina, molt més que no puguin ésser-ho algunes d'escrites per novel·listes catalans, covards d'encarar-se amb la realitat de cada dia i amb l'ambient, dens de possibilitats i d'arguments dramàtics, que els volta» (TASIS I MARCA, Rafael: «Homes magres, o una novel·la barcelonina en anglès», *Revista de Catalunya*, núm. 92, novembre 1938, p. 523-526.).

⁹⁶⁵ Els articles són: GARCÉS, Tomàs: «Districte V», *La Publicitat*, 24-II-1929; CABOT, Just: «Els llibres. Literatura de districte V... però bona», *Mirador*, núm. 5, 18-II-1929, p. 4; LLATES, Rossend: «Literatura immoral», *Mirador*, núm. 16, 16-V-1929, p. 4; A.F.: «Una novel·la pornogràfica, per favor!», *Mirador*, núm. 51, 16-I-1930, p. 4, i SEMPRONIO [Andreu Avel·lí Artís]: «La ciutat i la literatura», *Mirador*, núm. 100, 1-I-1931, p. 4. Vegeu CASTELLANOS, Jordi: «El "districte cinquè" i la novel·la», *op. cit.*, p. 172-176.

Val a dir que moltes de les crítiques que blasmaven aquests temes provenien del diari on Esquerra escrivia la major part de les seves ressenyes. Una de les crítiques més destacables és la que Josep Maria Capdevila va dedicar a *Fanny* (1929), de Carles Soldevila, en què mostrava la seva decepció davant d'un llibre d'aquestes característiques. La conclusió de Capdevila era que Soldevila havia renunciat a formar un pensament clar, net i verdader de la vida, i que per contra havia cercat ser «l'escriptor d'aquella burgesia, els vicis de la qual avui s'estenen a una part del poble perquè tothom pot arribar a la cultura que ve del cinema, de la novel·la i de la premsa gràfica».⁹⁶⁶ Un dels altres crítics d'*El Matí* –i, és clar, vinculat amb Ramon Esquerra–, Maurici Serrahima, lamentava la publicació de *Judita* (1930), de Francesc Trabal: «És de doldre que la moda literària hagi deformat en tal manera un escriptor de força traça, de llenguatge fàcil i de possibilitats innegables, que per altres camins poden donar fruit.»⁹⁶⁷

Fins i tot, el juny de 1930, des d'*El Matí*, Francesc de B. Lladó, Manuel de Montoliu, Josep F. Ràfols, Octavi Saltor i Vicenç Coma i Solei publicaven un article titulat «Per la dignificació de la novel·la», on asseguraven que l'«ofensiva de les forces del mal en la nostra terra» contra la moral cristiana havia arrelat especialment en la novel·la catalana, enduta «per una cega i servil correntia d'imitació de la producció estrangera». Davant d'aquest procés de «descristianització» i «deshumanització» de la literatura autòctona, es presentava la «Biblioteca Horitzons» –una nova secció de l'entitat «Biblioteca Balmes»– per dignificar la novel·la catalana amb escriptors catòlics: «Contra els que tan fàcilment es deixen seduir per brillants programes d'europèisme, en els quals són admeses tota llei de tendències contradictòries».⁹⁶⁸ Ja el març de 1933, Manuel de Montoliu constata amb una ressenya d'*Albada* (1933), de Josep Selva, que la literatura catalana s'havia abocat definitivament al «joc d'instints» de la novel·la moderna, tot denunciant l'«emprobriment» i el «perill» que significava «immobilitzar-se i encarcerar-se en la visió constant d'uns mateixos tipus humans

⁹⁶⁶ Segons Capdevila, Carles Soldevila recollia el testimoni de Mimí, Manon i Ninon, i se situava a favor d'una «psicologia informe» en contra de la lluita contra «el sentit de pudícia» per «afalagar aquella burgesia aviciada i confusiória», perquè «*Fanny* vol ser una novel·la per al gros públic burgès». Un públic, afirma Capdevila, que hauria de ser «ben petit i reclòs en ell mateix» (CAPDEVILA, Josep Maria: «Els llibres: *Fanny*», *El Matí*, 31-XII-1929, p. 10.).

⁹⁶⁷ SERRAHIMA, Maurici: «*Judita*, de F. Trabal», *El Matí*, 17-VI-1930, p. 9.

⁹⁶⁸ LLADÓ, Francesc de B.; MONTOLIU, Manuel de; RÀFOLS, Josep F.; RAVENTÓS, Jaume; SALTOR, Octavi; COMA I SOLEI, Vicenç: «Per la dignificació de la novel·la», *El Matí*, 21-VI-1930, p. 9.

psicològicament i moralment petrificats en unes poques modalitats imposades pels corrents avui dominants».⁹⁶⁹

Totes aquestes obres permetien presentar uns comportaments, sobretot sexuals, que no haguessin tingut cap via d'escapament si en la novel·la catalana no s'hagués habilitat la temàtica del districte cinquè.⁹⁷⁰ Perquè si bé la transgressió se situa literàriament als baixos fons barcelonins, l'autèntica degeneració que es narra prové de les famílies dels barris alts. És per això que Castellanos parla de *desplaçament*, perquè per fer presentables els problemes de la bona societat cal que aquests siguin desplaçats cap a d'altres punts. Prova d'això és la novel·la *Vida privada*, en què el districte cinquè apareix com a contrapunt per posar en evidència que la subversió dels barris alts es *desplaça* als barris baixos. En bona part, el districte cinquè va canalitzar una mena de temes –psicologia, sexualitat, truculència– que la literatura catalana no hagués desenvolupat pel pudor a situar-ho als barris alts. Amb aquesta operació, els novel·listes catalans acabaven fent el mateix que els tant criticats anglesos i, sobretot, francesos. Tal com afirma Castellanos, el cert és que cada «Eixample» es creava el seu propi «barri xinès», i els francesos el situaven a l'«*Espagne*», concretament a «*Barcelone*». De fet, tant catalans com francesos «pagaven el delme a les convencions, a unes mateixes convencions, que, vés a saber per què, coincidien en el mític districte cinquè barceloní.»⁹⁷¹

Davant aquesta concentració de temes ciutadans al districte cinquè, calia preveure si el fet impedia l'aparició d'una novel·la barcelonina, d'una *novel·la ciutadana* en què la societat catalana s'hi pogués identificar. Aquesta mena de novel·la, formulada a partir dels models vuitcentistes, resultava difícil de compaginar amb l'evolució seguida fins aleshores per la novel·la moderna, en què la psicologia s'erigia ja com l'estudi dominant de temes, ambients i personatges. En aquest aspecte, Esquerra diferia de les demandes de Tasis o Alexandre Plana, ja que, coneixedor de l'evolució de la novel·la i de la seva naturalesa actual, trobava un contrasentit la descripció d'una societat basant-se en el model realista. És a dir, partia del mateix anàlisi sobre l'evolució de la novel·la europea que Sagarra havia escrit el 1924 –segons la qual el segle XIX

⁹⁶⁹ MONTOLIU, Manuel de: «La novel·la, joc d'instints», *La Veu de Catalunya* (ed. vespre), 19-IV-1933, p. 5.

⁹⁷⁰ Es podrien afegir diversos títols, a més dels casos citats de *Fanny*, *Judita* o *Albada*. Per exemple, *Una mena d'amor* (1931), de C.A. Jordana; *Vint anys* (1931), de Rafael Tasis; *Vida privada* (1932), de Josep M. de Sagarra; *Teresa o la vida amorosa d'una dona* (1932), de Pere Coromines; *Les algues roges* (1934), de Maria Teresa Vernet, etc.

⁹⁷¹ CASTELLANOS, Jordi: «El "districte cinquè" i la novel·la», *op. cit.*, p. 179.

havia vist la producció de la gran novel·la de societat, mentre que el segle XX oferia noves tendències i possibilitats per mitjà de l'exotisme, el llibre de viatges o l'anàlisi psicològica individual—,⁹⁷² però les conclusions eren unes altres. En la seva opinió, no calia omplir cap buit:

No comprem exactament el perquè de la necessitat de fer novel·la d'una societat. I no ens cal sinó recordar Galsworthy i Jules Romains entre els contemporanis. El que passa és que de molts anys ençà estem acostumats al conflicte personal, limitat a un fragment de societat i ens costa de comprendre aquella necessitat de revelar-nos un conjunt humà en els moments presents en què s'ha enxiquit tant el quadre de les novel·les fins a limitar-lo gairebé a una prolongació de l'anàlisi psicològica minuciosa, fins a l'exploració del subconscient.⁹⁷³

Per tant, la demanada «novel·la ciutadana» on poder-se emmirallar no només havia de defugir el districte cinquè, sinó que havia de renunciar al ja superat realisme vuitcentista. Així ho expressava Esquerra el febrer de 1936 en ressenyar *Vida triomfal* (1935), de Joan Duch i Agulló, al seu parer un intent «fallit» de fer la novel·la burgesa que manca, precisament per presentar com a protagonista «un perfecte ninot» en una «atmosfera de novel·la blanca» irreal —centrada a la ciutat de Grisalla (Terrassa)—. Alhora el crític recomanava al novel·lista els exemples de tipus humans «perfectament tangibles» com els de *Babbalanza*, de Sinclair Lewis.⁹⁷⁴ Poc després es feia ressò d'*Amb el bec o amb les dents* (1936), novel·la de Josep Oller Rabassa que, per Esquerra, està concebuda amb una «estètica novel·lesca ja superada», és a dir, naturalista. Així, els personatges i el paisatge urbà del llibre, que pretenen pintar el món de la usura a Barcelona amb la voluntat d'esdevenir «document humà», «converteix la novel·la en un

⁹⁷² SAGARRA, Josep M. de: «Novel·la catalana», *op. cit.* Recordem que al cap de poc Sagarra escriuria sobre la necessitat d'una novel·la catalana que parlés de la seva societat i del seu país (SAGARRA, Josep Maria: «La por a la novel·la», *op. cit.*).

⁹⁷³ «De l'epopeia al lirisme», *Mirador*, 26-X-1933, p. 6; rec. a *Lectures europees*, *op. cit.*, p. 7. Recordem també que, segons Esquerra, amb Proust la novel·la incorpora el lirisme, i «poesia i novel·la es barregen d'una manera decisiva».

⁹⁷⁴ «*Vida triomfal*, per Joan Duch i Agulló», *La Veu de Catalunya*, 6-II-1936, p. 8. Sobre aquesta novel·la de Duch i Agulló, Ramon Xuriguera també en fa una valoració negativa (XURIGUERA, Ramon: «Llibres de casa», *L'Horitzó*, núm. 3, 17-VIII-1935, p. 3.). En canvi, Rafael Tasis no és tant dur i, malgrat destacar un «acabament desafortunat», afirma que la novel·la sap presentar «uns quants tipus vivents en un escenari adequat» (TASIS I MARCA, Rafael: *Una visió de conjunt de la novel·la catalana*, *op. cit.*, p. 31.).

veritable reportatge». ⁹⁷⁵ És a dir, són novel·les que al parer d'Esquerra no responien a cap necessitat real ni a cap tendència de la novel·lística moderna i europea.

Tot amb tot, Esquerra no se significa per la referència directa de la novel·la ciutadana de factura catalana –conseqüència, també, del seu desinterès per una novel·la de societat que obvia el punt de partida de la novel·la psicològica moderna– i es mantenia en l'ofici principal de ressenyar la literatura estrangera. En aquest aspecte, doncs, les seves notes se circumscriuen sobretot en la denúncia de les falsificacions franceses i angleses del caràcter català i de l'ambient barceloní –primer Stendhal i després Croft-Cooke–, així com algunes remarques a les novel·les que oblidaven la novel·la moderna que dominava Europa. Paral·lelament als seus judicis crítics, la novel·la ciutadana s'aniria desenvolupant i, finalment, trobaria en Mercè Rodoreda l'escriptora definitiva. *Aloma*, guanyadora del Premi Creixells de 1937, s'encararà amb la novel·la psicològica –el tipus de novel·la que es conreava arreu– per fer novel·la ciutadana –el tipus de novel·la que la societat catalana podria considerar com a pròpia–. ⁹⁷⁶ El resultat és una autèntica novel·la barcelonina –ara sí– que Esquerra, tot i no haver-ne publicat cap ressenya, guardava en la seva biblioteca amb una dedicatòria personal de l'autora.

És, aquesta, la reacció final del procés que la novel·la estrangera havia engegat tant amb els seus tòpics com amb la seva modernitat. Tanmateix, hi havia qui també apuntava d'altres opcions genèriques. Tasis, que com hem vist lamentava en gran manera el desaprofitement temàtic de la ciutat, es preguntava si no era possible reinventar la truculència barcelonina com a material per a la novel·la detectivesca: «Un problema d'higiene i de policia ha estat convertit, per un afany de cosmopolitisme, en una atracció internacional de turistes morbosos. I si almenys això ens hagués donat una

⁹⁷⁵ «Els Llibres: Santamaria, Oller Rabassa i P. Caldes», *La Veu de Catalunya*, 10-VI-1936, p. 8. Val a dir que una de les novel·les catalanes que defuig el districte cinquè, però no el concepte que representava, és *Eva* (1933), de Carles Soldevila, amb personatges ciutadans de l'alta burgesia que troben el contrapunt no pas en un barri de Barcelona, sinó a Lisboa.

⁹⁷⁶ Ho explica Castellanos: «La Rodoreda ens hi havia donat una ciutat [a *Aloma*] que anava de Sant Gervasi al Port, una ciutat plena de vida i de tensions, i carregada de significació. *Aloma* era una novel·la barcelonina. Però, fins que fins que la guerra no li va posar a les mans un tema que unia mite barceloní i impacte internacional, no li va poder explicar al món sencer, amb *La plaça del Diamant* (1962), que Barcelona és plena de bons barcelonins que treballen, estimen, pateixen, viuen i moren sense cantar flamenc ni portar ganivet a la faixa.» (CASTELLANOS, Jordi: «El “districte cinquè” i la novel·la», *op. cit.*, p. 180-181). Castellanos també estudia l'evolució de la novel·la ciutadana posterior a la Guerra Civil a «De la Guerra als Jocs Olímpics: coda final» (*Literatura, vides, ciutats, op. cit.*, p. 181-185), on augmenten tant la complexitat com la repercussió internacional dels fets de la ciutat, fins arribar a l'anomenada novel·la «urbana». Vegeu també RESINA, Joan Ramon: «Una estada amb els morts», dins *La vocació de modernitat de Barcelona. Auge i declivi d'una imatge moderna, op. cit.*, p. 147-174.

bona literatura policíaca!»⁹⁷⁷ En efecte, la «bona literatura policíaca» és un dels temes considerats per Tasis. I és, sobretot, un dels gèneres literaris pels quals Esquerra més es va significar.

3.2. NOVEL·LA DETECTIVESCA: «ÉPOPEIA DEL NOSTRE TEMPS»

De la modernitat d'Esquerra en la presentació a Catalunya de noves fórmules narratives provinents del món anglosaxó, en sobresurten, a més de la biografia, la fascinació per la novel·la detectivesca i pel cinema. La relació de tots dos gèneres no és gratuïta, ateses les consideracions que durant els anys trenta –i, en general, durant el període d'entreguerres– van rebre des de diversos sectors de la intel·lectualitat catalana. Sovint la crítica s'adreçava a la immoralitat o la amoralitat exhibida d'aquests dos productes, així com a la seva qualitat artística, la capacitat de generar públic i l'amalgama de tècniques que hi podien conuiu. Tanmateix, i ben aviat, és Ramon Esquerra qui es va convertir en un dels primers valedors –i gairebé únic– del gènere a Catalunya i qui va arribar a considerar la novel·la detectivesca com l'«epopeia del nostre temps, única que rivalitza amb el cinema».⁹⁷⁸

De fet, amb una cinquantena d'articles que fan referència o tenen com a nucli central aquesta «epopeia» moderna, Esquerra representa el punt de partida del discurs crític català de la novel·la detectivesca i, tal com afirma Teresa Iribarren, és *Lectures europees* el primer llibre català on s'aborda aquesta modalitat narrativa per primera vegada,⁹⁷⁹ sobretot en el sentit de donar a conèixer els nous models del gènere. El 1932 publicava dos articles titulats igualment «Edgar Wallace», a *El Matí* i a *Mirador*, amb motiu de la mort de l'escriptor anglès i dedicats a la importància, la qualitat i els models imperants de la nova novel·la detectivesca. Si bé el mes de març advertia que «l'afició a la *Detection* i a la seva literatura peculiar és un dels trets més característics dels anglosaxons», propi d'una particular «febre racial»,⁹⁸⁰ el setembre assegurava que

⁹⁷⁷ TASIS I MARCA, Rafael: *Una visió de conjunt de la novel·la catalana*, op. cit., p. 119.

⁹⁷⁸ «Edgar Wallace», *Mirador*, 29-IX-1932, p. 6. Per a l'estudi del gènere policíac a Catalunya durant aquests anys, vegeu especialment MOLAS, Joaquim; GALLÉN, Enric: «La literatura popular i de consum», dins Riquer, Martí de; COMAS, Antoni; MOLAS, Joaquim: *Història de la literatura catalana. Part moderna*. Barcelona: Ariel, 1988, vol. 11, p. 312-316.

⁹⁷⁹ Vegeu IRIBARREN, Teresa: «La narrativa anglosaxona a *Lectures europees* de Ramon Esquerra», op. cit., p. 93-101.

⁹⁸⁰ «Edgar Wallace», *El Matí*, 3-III-1932, p. 9.

Els crítics llatins, avesats a considerar la novel·la un gènere inferior, acostumen a mirar amb menyspreu totes les obres d'aquesta mena, sense preocupar-se de distingir i confonent encara les *Aventures de Nick Carter* o el *Rocamboles* amb les novel·les més modernes del gènere detectivesc. Per això no s'han fet càrrec encara de l'enorme progrés literari d'aquesta mena de novel·les.⁹⁸¹

Al cap d'un any es feia ressò de l'èxit creixent del gènere, així com de les «deficientíssimes traduccions de tals obres»,⁹⁸² i posava de relleu «dues característiques de la novel·la detectivesca, que són sens dubte el secret del seu èxit creixent: la poesia de les coses vulgars [...] I segon: aquest sentit de cosa meravellosa i extraordinària».⁹⁸³ I encara, el 1935:

És un fet que la novel·la detectivesca va adquirint qualitat a mesura que passa el temps. L'estil literari millora, l'acció es fa més versemblant i la tècnica narrativa i el muntatge d'aquestes novel·les es van afinant. Som ja lluny d'aquelles primeres novel·les de Sherlock Holmes i els seus imitadors. Les facultats extraordinàries dels detectius es van fent més normals. És l'art, la tècnica de l'escriptor, qui ha de suplir les possibilitats de l'extraordinari.⁹⁸⁴

La ressenya sobre la novel·la detectivesca adquireix una importància tan notòria que a *Lectures europees* s'inclouen diversos articles agrupats sota l'epígraf «La novel·la detectivesca» i dividida en dos petits assajos titulats significativament «Defensa de la novel·la» i «Edgar Wallace».⁹⁸⁵ És tracta d'un interès constant i d'un coneixement directe, a través sobretot de la col·lecció britànica «The Albatross Crime Club», que no

⁹⁸¹ «Edgar Wallace», *Mirador*, 29-IX-1932, p. 6. A «Films de detectius» Esquerra s'expressa en uns termes similars i destaca l'expansió de la novel·la detectivesca arreu dels països llatins («Films de detectius», *La Veu de Catalunya*, 17-VI-1933, p. 6.).

⁹⁸² «Films de detectius», *La Veu de Catalunya*, 16-VI-1933, p. 9.

⁹⁸³ «Reactualització: La novel·la detectivesca», *Mirador*, 23-III-1933, p. 6. Més endavant, Esquerra fa un breu esment a la «literatura de fantasmes», gènere fantàstic conreat eminentment pels anglesos i relacionat amb la novel·la detectivesca per l'interès que desperta en el lector. Al seu parer, es tracta d'una temàtica que amb els preromàntics i romàntics havia esdevingut matèria literària, des de Hoffmann i Dickens fins al *Canterville's Ghost* d'Oscar Wilde, i que actualment compta amb M.R. James. D'aquest autor, en destaca un recull de tretze narracions titulat *Thirteen Ghost Stories* (1935), on «[h]i ha realment una certa gràcia en l'art de suggerir uns ambients propicis a l'existència de fantasmes i uns dots de narrador que fan ben interessants –com una *detective story*– les seves històries» («Literatura de fantasmes», *La Publicitat*, 24-X-1935, p. 2.).

⁹⁸⁴ «*The Chinese Orange Mystery*, per Ellery Queen i *Why Didn't They Ask Evans?*, per Agatha Christie», *La Publicitat*, 14 de juny del 1935, p. 4.

⁹⁸⁵ «La novel·la detectivesca», dins *Lectures europees*, p. 135-137. Els articles refosos són els ja citats: «La novel·la detectivesca: Reactualització», *Mirador*, 23-III-1933, p. 6; «Edgar Wallace», *El Matí*, 3-III-1932, p. 9, i «Edgar Wallace», *Mirador*, 29-IX-1932, p. 6.

s'atura fins a 1936 a causa de la guerra i el tancament de les plataformes des d'on Esquerra emetia els seus judicis crítics, i el juliol trobem encara una nota breu en què continua destacant l'aparició de nous conreadors anglesos del gènere que són «sovint excel·lents narradors i bons estilistes».⁹⁸⁶

La «febre racial» que Esquerra atribuïa als novel·listes anglesos es deu al fet que en un moment o altre tots els escriptors de llengua anglesa hagin escrit novel·la detectivesca, cosa que «[n]o és gens d'estranyar, si tenim en compte que el fundador del gènere és un gran escriptor anglosaxó: Edgar Allan Poe»,⁹⁸⁷ per bé que és Conan Doyle amb *The Hound of the Baskerville* qui «iniciava la novel·la de tipus actual, que els escriptors posteriors han perfeccionat, fent-la més versemblant cada vegada.»⁹⁸⁸ Per això veia en la nova literatura de la *detection* «un dels trets més característics dels anglosaxons», una tècnica que significa el «descobriment lògic, purament intel·lectiu, de la solució d'un problema criminal».⁹⁸⁹

Edgar Wallace ocupava, al seu parer, un lloc d'honor entre els cultivadors del gènere. Darrere seu, britànics i nord-americans continuaven sent vistos com els millors del gènere, tant per la tècnica literària com pel gran nombre d'autors. Esquerra va esmentar especialment S.S. van Dine, representant de la tendència científica, Barnaby Ross, segon pseudònim d'Ellery Queen, i Agatha Christie, que «[a]vantatja, els americans en una major concentració de l'acció i en la gran sobrietat de detalls».⁹⁹⁰ L'elogi de Van Dine i Agatha Christie coincideix en part amb el criteri de Rafael Tasis, que a finals de 1934 destacava «la tècnica perfecta dels autors de novel·les policíiques, alguns dels quals com S.S. van Dine, Agatha Christie i Dashiell Hammett, produeixen models de lògica, de construcció i de misteri».⁹⁹¹

Paral·lelament Esquerra completava la nòmina amb d'altres escriptors anglòfons, aquests menors als citats i comentats de manera molt resumida, com Henry Holt o Virgil Markham,⁹⁹² Philip MacDonald,⁹⁹³ L.J. Vance,⁹⁹⁴ el matrimoni George Douglas

⁹⁸⁶ «Novel·les detectivesques», *El Matí*, 3-VII-1936, p. 9.

⁹⁸⁷ «Edgar Wallace», *El Matí*, 3-III-1932, p. 9.

⁹⁸⁸ «Novel·les detectivesques», *El Matí*, 13-XI-1934, p. 6.

⁹⁸⁹ «Una novel·la de Barnaby Ross», *El Matí*, 15-VII-1935.

⁹⁹⁰ «Les novel·les detectivesques d'Agatha Christie», *El Matí*, 7-IX-1935, p. 7.

⁹⁹¹ TAVIS I MARCA, Rafael: «Falles d'un novel·lista: Variacions sobre la novel·la», *Mirador*, 27-IX-1934, p. 6. En aquest article, Tasis també anunciava que el crític Armand Obiols tenia escrit, inèdit, un llibre que estudiava a fons la novel·la detectivesca i els seus autors més destacats; un llibre que mai no es va publicar.

⁹⁹² «Novel·les detectivesques», *El Matí*, 3-VII-1936, p. 9.

⁹⁹³ «Cinc novel·les angleses», *El Matí*, 4-III-1936, p. 7, i «Cinema i novel·la», *El Matí*, 21-VI-1933, p. 9.

⁹⁹⁴ «L'afició a les novel·les detectivesques...», *El Matí*, 29-I-1936, p. 7.

Howard i Margaret Cole,⁹⁹⁵ Herbert Adams⁹⁹⁶ i Freeman Wills Crofts –un dels representants de la «novel·la policíaca de tipus normal», és a dir, de fets corrents–⁹⁹⁷ i d'altres escriptors de la generació de «postguerra» com Fletcher Earl Derr Riggers i E. Phillips Oppenheim,⁹⁹⁸ i noves promocions angleses com Belloc Lowndes, Margery Allingham, Valentin Williams i Wyndham Martyn.⁹⁹⁹

De tota manera, també tenia en compte l'aportació al gènere d'autors de llengua francesa com Noël Vindry, pel seu humorisme, o Georges Simenon –amb el seu antecedent en Gaston Leroux–, especialment per la popularitat adquirida però també pel realisme i la versemblança dels fets narrats; és a dir, per l'«aportació del pur element dramàtic extret del simple fet real», característica eminentment francesa que hauria perfeccionat alhora tècnica i versemblança.¹⁰⁰⁰ Pel que fa a aquest darrer autor no deixa de ser sorprenent, tal com destaca Xavier Pla, que l'aparició relativament ràpida del nom de l'escriptor belga en la premsa catalana sigui precisament de la mà d'un autor tan jove com Ramon Esquerra, atès que és segurament a partir de 1929 que els lectors catalans podien llegir Simenon en castellà.¹⁰⁰¹

Ara bé: com hem dit, l'autor de novel·la detectivesca que més va gaudir de l'elogi d'Esquerra va ser l'anglès Edgar Wallace. Enlluernat pels més de dos-cents volums i la massa de públic que havia aconseguit moure, Esquerra assegurava que «des de la mort d'Edgar Wallace, el tron de la novel·la detectivesca està vacant», afirmació, d'altra banda, que contradeïa la de la majoria de crítics, tant anglesos com catalans. Wallace era durament criticat des de diverses perspectives i sectors crítics,¹⁰⁰² però

⁹⁹⁵ «*Death of a Star*», *El Matí*, 21-VI-1933, p. 9.

⁹⁹⁶ «Els anglesos són encara els mestres de la novel·la detectivesca...», *El Matí*, 3-XI-1934, p. 6.

⁹⁹⁷ «La novel·la detectivesca», *El Matí*, 22-VI-1933, p. 11.

⁹⁹⁸ «Edgar Wallace», *Mirador*, 29-IX-1932, p. 6, i «Reactualització: La novel·la detectivesca», *Mirador*, 23-III-1933, p. 6.

⁹⁹⁹ «Novel·les detectivesques», *El Matí*, 13-XI-1934, p. 6.

¹⁰⁰⁰ «Les novel·les detectivesques d'Agatha Christie», *El Matí*, 7-IX-1935, p. 7.

¹⁰⁰¹ Vegeu PLA, Xavier: «L'ull crític de Ramon Esquerra, 1935», dins *Simenon i la connexió catalana*. València: 3 i 4, 2007, p. 51-58.

¹⁰⁰² Iribarren («La narrativa anglosaxona a *Lectures europees* de Ramon Esquerra», *op. cit.*, p. 101.) n'ofereix algunes mostres, com la d'una nota necrològica a *Esplai* que recull mofes i burles sobre Wallace publicades a la satírica *Punch*, l'article de Josep M. Maçó Ribera en la mort de l'escriptor anglès o el tractament de «human book-factory» que Graham Greene li atribueix ([s.s.]: «La vida i la mort del novel·lista Edgar Wallace», *Esplai*, núm. 15, 13-III-1932, p. 2; MAÇÓ RIBERA, Josep M.: «La mort del novel·lista Edgar Wallace: novel·lista novel·lable», *La Publicitat*, 13-II-1932, p. 3, i GREENE, Graham: «Edgar Wallace», dins *Collected Essays*. Londres: Penguin Books, 1969, p. 171.). També el periodista de *La Humanitat* Marc Benet i una nota necrològica d'*El Matí* posen en dubte la qualitat literària de l'obra wallaciana (BENET, Marc: «Llibres d'avui», *La Humanitat*, 23-III-1933, p. 5, i [s.s.]: «[s.t.]», *El Matí*, 1-III-1932, p. 9.), i Armand Obiols ressenya un estudi crític de Mildred Pearse sobre l'autor (OBIOLS, Armand: «*Edgar Wallace*, per Mildred Pearse», *La Publicitat*, 30-VI-1933, p. 4.).

segons Esquerra es tractava de l'«amo indiscutible d'aquesta classe d'obres» i d'un autor tractat injustament:

[É]s curiós que els periodistes s'han ocupat més de l'aspecte financer de l'obra de Wallace, que no pas del literari. I a fe que no es mereix un tracta així; la seva obra, encara que no es ressent de la industrialització, és força millor del que creuen molts crítics que no l'han llegida, perquè consideren la novel·la detectivesca com a cosa inferior. No és que pretenguem assegurar que Wallace es compti, anys a venir, entre els autors representatius de la literatura anglesa contemporània, però es pot afirmar que amb Wallace la novel·la detectivesca ha arribat a un nivell literari a què els altres cultivadors del gènere ens tenien poc acostumats.

A *Lectures europees*, l'elogi de Wallace queda interromput en aquest punt per connectar-se amb el segon article sobre l'autor provinent de *Mirador*, però en l'original de 1932 Esquerra continua amb una afirmació contundent:

Indubtablement Wallace és superior a Conan Doyle per la humanitat i l'estudi del seus personatges, tots ells molt més reals (fins en l'inversemblable) que no pas Sherlock Holmes i les altres creacions del famós esperitista.

Si bé Esquerra prefereix deixar fora del recull aquesta afirmació, sí que s'atreveix a incloure-hi la comparació amb Charles Dickens, «un Dickens que us parlés de pistoles automàtiques i gasos asfixiants, en comptes de les pistoles de pedra i dels garrots que empren els criminals que omplenen *Oliver Twist* o *Els temps difícils*». I troba que, com a psicòleg, Wallace fa pensar «en els escriptors anglesos de darrera hora» com Virginia Woolf i l'ambient del Londres que presenta a *Mrs. Dalloway*.¹⁰⁰³ De l'article de *Mirador* inclòs a *Lectures europees*, Esquerra n'escapça el primer paràgraf, justament el que torna a fer referència a crítiques injustes, perquè si bé es fan comentaris de tota mena sobre els diners amassats a causa de la seva fertilitat productiva, «de la qualitat literària de l'obra no en parlà gairebé ningú. I en bona fe que no s'ho mereixia.» De fet, qui fa que Esquerra consideri la novel·la detectivesca l'«epopeia del nostre temps» és Edgar Wallace,¹⁰⁰⁴ tot un mestre que més endavant

¹⁰⁰³ «Edgar Wallace», *El Matí*, 3-III-1932, p. 9.

¹⁰⁰⁴ «Edgar Wallace», *Mirador*, 29-IX-1932, p. 6.

qualifica de «rei, en aquests darrers temps, del gènere»,¹⁰⁰⁵ i de qui fins i tot llegeix *The Last Adventure* (1934), un recull d'històries curtes que mostren un cop més el «literat de raça que hi ha en Wallace» i «que fàcilment podrien convertir-se en novel·les llargues».¹⁰⁰⁶ Al seu parer, és a partir d'aquest escriptor anglès quan el gènere adquireix interès i qualitat literària.

La importància que Esquerra atorga a Wallace i al gènere que cultiva és ben primerenca, i el primer article publicat a *El Matí*, el març de 1932, versa sobre la seva figura.¹⁰⁰⁷ Fins i tot l'esmenta com un dels quatre noms que pot incloure el concepte *novel·la* en l'assaig inicial de *Lectures europees*, que prové de l'article «Evolució de la novel·la. De l'epopeia al lirisme». Al costat d'obres tan diferents com *Gargantua*, *La Princesse de Clèves* i *l'Ulysses* de James Joyce, hi figuren també les obres d'Edgar Wallace.¹⁰⁰⁸ Humanitat i psicologia, humor i versemblança, tot plegat és combinat en Wallace i té com a resultat un producte literari de qualitat apte per al gros públic. El contrast amb altres crítics catalans és evident. Un contrast i un grau d'interès d'Esquerra per Wallace que s'exemplifica en la crítica a *Lectures europees* de Rafael Tasis i Marca, un altre dels crítics més interessats pel gènere, on es feia la següent consideració:

Subscriuria de bon grat la defensa de la novel·la detectivesca que fa Esquerra si no fos que trobo excessiu l'elogi d'Edgar Wallace, la qualitat literària del qual no pot comparar-se amb la de Chesterton, Van Dine i Agatha Christie, per no esmentar sinó tres autors famosos de novel·les policíiques.¹⁰⁰⁹

D'altra banda, els seus companys d'*El Matí*, com Maurici Serrahima i Pau Romeva, a mitjan anys trenta continuaven parlant del també productiu, i catòlic, G.K. Chesterton com la referència més important d'aquest gènere. El contrast s'exemplifica en una resposta a un article d'Esquerra a les mateixes pàgines d'*El Matí*. El setembre de 1935, Romeva, sota el pseudònim de "Rocatallada", feia esment sense citar-lo d'un

¹⁰⁰⁵ «Els aficionats a les novel·les detectivesques...», *El Matí*, 21-III-1933, p. 11.

¹⁰⁰⁶ «Novel·les detectivesques», *El Matí*, 13-XI-1934, p. 6.

¹⁰⁰⁷ «Edgar Wallace», *El Matí*, 3-III-1932, p. 9.

¹⁰⁰⁸ «De l'epopeia al lirisme», *Mirador*, 26-X-1933, p. 6, i *Lectures europees*, *op. cit.*, p. 7. Notem, a la vegada, que Esquerra inclou la novel·la detectivesca o policíica com a membre de ple dret del gènere novel·lístic.

¹⁰⁰⁹ TASIS I MARCA, Rafael: «Ramon Esquerra, *Lectures europees*», *Mirador*, 27-II-1936, p. 6. En ocasió de la mort d'Edgar Wallace, el març de 1932 apareixia una nota breu a *El Matí* que el recordava com un novel·lista d'èxit «de fulletó»: «Autor molt llegit, la seva obra no té gaire vàlua, si descomptem la traça d'interessar el lector». El comentari, anònim, pot ser atribuïble a Ramon Aramon i Serra, que signa la secció «Les Lletres», encara que es tracta d'una opinió generalitzada ([s.s.]: «Edgar Wallace», *El Matí*, 1-III-1932, p. 9.).

article de Ramon Esquerra que s'havia publicat poc abans –i que, en una mena de diàleg de màscares amb el contraopinant, havia signat com a “E. Clivillés”–.¹⁰¹⁰ Entre els noms dels màxims exponents de la novel·la detectivesca que Esquerra havia anotat, que anaven de Wallace a Agatha Christie, no hi era inclòs Chesterton, un oblit que Romeva lamenta tot i subscriure bona part del text. Després de celebrar l'actitud positiva d'Esquerra davant de la novel·la detectivesca i l'atracció del públic popular pel gènere, n'advertia els problemes derivats, com ara l'actitud dels personatges o la descripció dels crims comesos, que «repugna i difícilment pot deixar d'ésser moralment deletèria». Romeva demanava als cultivadors del gènere que provessin de dignificar-lo com, al seu parer, havia fet Chesterton, i és per aquí d'on ve el retret a les valoracions d'Esquerra:

Si es tractés d'un gènere irremedible, com la pornografia, per exemple, ho deixariem córrer i ens limitariem a demanar-ne l'extinció. Però tenim fe que no és així, que la novel·la policíaca és un producte legítim que es pot elevar a un rang de dignitat moral i artística, i aquesta fe té el seu fonament en fets. Existeixen ja obres d'aquestes d'un nivell superior al corrent. Algunes ja les hem vist publicades a casa nostra junt amb les altres. L'autor de l'article a què ens referim al començament en feia una valoració amb la qual estem completament d'acord. Però és que hi ha quelcom més, i ens sap greu que no ho hagi esmentat. Hi ha un autor que ha tocat aquest gènere d'una manera noble i exquisida. Chesterton, el gran assagista anglès, l'escriptor catòlic d'una influència universal, és també autor de novel·les policíacues. Les seves sèrie del «Pare Brown», i el seu volum *L'home que sabia massa*, són, potser, insuperables. La imaginació hi arriba a altures impensades, les descripcions són moltes vegades d'una magnífica bellesa; algunes de les seves narracions són veritables poemes; la truculència hi és completament anul·lada i tanmateix l'interès i l'emoció s'hi mantenen vius. El raonament, perfectament lògic, és al mateix temps una cadena de llampecs que il·luminen la intimitat de les coses i els secrets de la naturalesa humana. Cada història d'aquestes –de les de la sèrie del «Pare Brown» solament n'hi ha quatre volums– honoraria el millor contista existent.

Bé: creiem que el públic llegeix novel·les policíacues de baixa qualitat perquè li agraden les novel·les policíacues i no perquè li agradi la baixa qualitat. Si les hi donessin bones també les llegiria.¹⁰¹¹

¹⁰¹⁰ Amb tota probabilitat es tracta de «Les novel·les detectivesques d'Agatha Christie», *El Matí*, 7-IX-1935, p. 7.

¹⁰¹¹ ROMEVA, Pau [signat “Rocatallada”]: «La novel·la policíaca», *El Matí*, 22-IX-1935, p. 10.

Per tant, si bé Romeva va celebrar que se'n parlés com si fos quelcom seriós, també va alertar de la mala qualitat, el que és tant com dir la immoralitat que pot contenir el gènere. El darrer comentari disparava, si bé amistosament, contra un dels arguments que sostenen la defensa del gènere per part d'Esquerra, i és el fet de fonamentar-se en l'èxit (creixent) de públic, a molta distància d'altres subgèneres de la novel·lística. Finalment Romeva es preguntava si algun escriptor català s'atreveria a escriure'n i, recordant l'exemple de Chesterton, demanava que un bon començament seria traduir al català les obres de l'escriptor catòlic.¹⁰¹²

Però, tot i les observacions de Romeva, gairebé tres anys abans Esquerra ja hauria justificat a través de les paraules del mateix Chesterton tant l'afició del públic pel gènere com la defensa que en fa. El gener de 1933 analitzava la primera qüestió amb una màxima de l'escriptor anglès: «El públic no és que cerqui la novel·la dolenta; cerca una determinada mena de novel·les i prefereix la dolenta d'aquest tipus a la bona d'un altre». És a dir, encara que generalment els articulistes d'*El Matí* el tractessin de gènere inferior, «el públic cerca l'interès de la narració on el troba».¹⁰¹³ Les prevencions pel que fa a la qualitat i la popularitat del gènere detectivesc eren evidents en l'entorn periodístic d'Esquerra. Per exemple, Maurici Serrahima –company de Romeva i Esquerra– comentaria que «[u]na novel·la ha d'ésser, abans que tot, una narració de fets, d'actes humans», perquè «no es pot oblidar que la cosa essencial és la narració dels actes, dels fets». Per això la novel·la policíaca triomfa, tot i que segons Serrahima és un gènere menor: «La novel·la moderna ho ha oblidat una mica: potser per això està en crisi. Quan un gènere, mal sigui inferior, no ho oblidat –p.e. la novel·la policíaca–, segueix triomfant entre el públic.»¹⁰¹⁴

Pel que fa a la defensa del gènere, el març de 1933 tornava a fer ús de l'autoritat de Chesterton. Malgrat els retrets de Romeva, és a partir d'una obra primerenca de l'escriptor anglès que Esquerra elaboraria la idea d'*epopeia* per referir-se a la novel·la

¹⁰¹² Val a dir que el 1927 C.A. Jordana havia publicat *El collar de la Núria*, novel·la detectivesca catalana que Romeva no té en compte en el seu comentari, i que, vinculada amb la novel·la de Jordana i amb la literatura anglosaxona, al cap d'un any, el 1936, Mercè Rodoreda publica la seva quarta novel·la: *Crim*, una obra que convertia en eix nuclear la temàtica policíaca ja continguda a *Un dia de la vida d'un home qalsevol* (vegeu REAL MERCADAL, Neus: «La paròdia de la novel·la detectivesca», dins *Mercè Rodoreda: L'obra de preguerra*. Barcelona: PAM, 2005, p. 365-416.).

¹⁰¹³ «Retorn a la senzillesa», *El Matí*, 6-I-1933, p. 11. La defensa d'Edgar Wallace s'inscriu sobretot en l'àmbit genèric en què es mou. És per això que, tot i situar-lo com a figura capdavantera dins la novel·la detectivesca, Esquerra reconeix que amb això no pretén «assegurar que Wallace es compti, anys a venir, entre els autors representatius de la literatura anglesa contemporània» («Edgar Wallace», *El Matí*, 3-III-1932, p. 9.).

¹⁰¹⁴ [s.s.]: «Les enquestes de *Clarisme*: [...] Què enteneu que és o ha d'ésser una novel·la?», *Clarisme*, núm. 31, 19-V-1934, p. 2.

detectivesca. Per tant, no és que Esquerra, més deslliurat de prejudicis estètics i ideològics, obviï el lideratge ocupat per l'autor londinenc en els cercles i el diari en què es movia, sinó que més aviat l'utilitza com a cita d'autoritat per defensar, precisament, la vàlua literària d'Edgar Wallace. A «Reactualització: La novel·la detectivesca» – article que inclou a *Lectures europees* i opta per titular «Defensa de la novel·la detectivesca», amb una clara referència al llibre de Chesterton en defensa del gènere–, Esquerra reproduceix tot un paràgraf de *The Defendant* (Londres, 1901), de l'escriptor catòlic, per justificar la importància actual d'un gènere que, no pas puntualment, era mal vist en tant que producte de poca qualitat pels companys d'*El Matí*. De les paraules de Chesterton, Esquerra en destaca el lligam del gènere amb les primeres històries d'aventures –és a dir, com Serrahima, la narració de fets i d'actes humans–, traslladat ara a un paisatge urbà: «Aquesta concepció de la gran ciutat com una cosa d'una estranyesa colpidora ha trobat la seva *Iliada* en la *detective story*. Tothom ha pogut remarcar que en aquestes històries l'heroi o el detectiu travessen Londres amb una ignorància dels seus congèneres i una llibertat de maneres comparables a les d'un príncep de llegenda que viatgés pel país dels elfs.» D'aquesta reflexió chestertoniana, Esquerra dedueix les dues característiques bàsiques que, alhora, són el motiu de l'èxit creixent del gènere:

La poesia de les coses vulgars, del viure quotidià, que ningú no sap què pot amagar, aquesta poesia que trobem en tota la novel·la moderna. I segon: aquest sentit de cosa meravellosa i extraordinària, d'epopeia actual on els herois vesteixen americana i usen pistola automàtica i un automòbil de molts cavalls, en comptes de vestir cota de malles i armar-se amb llança i espasa per a matar dragons i enemics com ho feia Sigfrid o qualsevol heroi d'epopeia, molt menys cerebral i més extraordinari que qualsevol dels personatges d'Edgar Wallace.¹⁰¹⁵

En l'argument d'Esquerra, doncs, la defensa de la novel·la detectivesca parteix de Chesterton i culmina amb Wallace, un autor que el crític barceloní pretén presentar com a paradigma de les virtuts que conté el gènere i que donen com a resultat l'«epopeia actual», és a dir, històries que no obliden la psicologia però tampoc l'acció. En aquest mateix sentit, i fent seves les paraules del periodista Antonio Bruers, de *La Italia che scrive*, a principis de 1932 Rafael Tasis ja havia destacat que a Itàlia les novel·les

¹⁰¹⁵ «Reactualització: La novel·la detectivesca», *Mirador*, 23-III-1933, p. 6.

col·leccions de novel·la policíaca estaven guanyant terreny a les col·leccions de novel·les d'aventures, precisament per l'excés de contemplació en detriment de les accions a què estaven sotmeses des de feia un temps i, és clar, en detriment de l'interès del lector, que començava a preferir la lectura trepidant de novel·la policíaca: «L'èxit de la novel·la policíaca, considerat com una reacció del públic contra els paranys de l'elucubració, constitueix pels autors una crida enèrgica a la llei fonamental i natural de llur gènere. Contar, i contar amb senzillesa.»¹⁰¹⁶ Un argument, veiem, que és el de Serrahima, encara que aquest el consideri un gènere menor.

El mateix fenomen és percebut per Esquerra, que en més d'una ocasió havia fet notar un retorn de la novel·la a la vella acció i la divisió existent entre les «novel·les d'acció pura –aventures, detectivesca– i les d'arrel poeticopsicològica».¹⁰¹⁷ Per exemple, a mitjan 1934, demostrava el gust del públic per la novel·la detectivesca i la novel·la d'aventures, que en el darrer cas ell definia com a «novel·la neopicaresca»:

S'acusa darrerament un retorn a la novel·la on passen coses. La novel·la d'acció curta, treballada en profunditat i limitada a un curt espai de temps, per bé que hagi produït obres ben interessants i mostra encara noves possibilitats, ha copsat l'interès del públic *snob*, que l'acceptà momentàniament. Ara es nota un retorn al vell tipus de novel·la, i prova d'això és l'èxit creixent de la detectivesca arreu del món. I també el d'algunes obres d'aventures, socials o que mostren totalitàriament una societat: les novel·les de Priestley són exemple de les del primer tipus; les de Jules Romains, i en certa manera les de l'americà John Dos Passos, són exemple del segon.¹⁰¹⁸

En les novel·les d'aventures –és a dir, el segon tipus de novel·les d'acció que assenyala Esquerra– els elements de les detectivesques també hi fan acte de presència. En la ressenya de *Juan in America*, d'Eric Linklater, el crític no només hi tornava a veure una nova confirmació que el públic està tip de psicologies, sinó que en aquest llibre trobem diversa gent dels Estats Units com «*gangsters* i *bootleggers*, jugadors de rugby, gent del cinema i de l'aristocràcia americana, negres, còmics i altres de professions indefinides» que se centren al voltant de la figura del protagonista, Juan,

¹⁰¹⁶ TASIS I MARCA, Rafael: «La novel·la policíaca a Itàlia», *Mirador*, 7-I-1932, p. 6.

¹⁰¹⁷ «Retorn al conceptisme», *El Matí*, 26-IV-1933, p. 9.

¹⁰¹⁸ «Una novel·la picaresca contemporània», *El Matí*, 22-V-1934, p. 9. Reforça la idea d'epopeia en relació a l'acció i les aventures un breu comentari al llibre *Henry de Bournazel. L'Épopée Marocaine*, d'Henry Bordeaux, en què Esquerra, més enllà del psicologisme dominant, troba la història heroica narrada per Bordeaux impròpia del temps, ja que «té tot el to d'una epopeia» («*Henry de Bournazel. L'Épopée Marocaine*, per Henry Bordeaux», *La Veu de Catalunya*, 15-XI-1935, p. 8.).

«resultant així una mena de novel·la que s'emparenta, per l'estructura i l'esperit, amb les novel·les picaresques de fa alguns segles».¹⁰¹⁹

En Esquerra, la figura del gàngster americà, vist com un producte típicament dels Estats Units, és comentat en diverses ocasions i ben relacionat tant amb la novel·la policíaca com amb els films de les factories nord-americanes. El crític atorga carta de naturalesa al mot *gangster* a totes les llengües, i no *bandit* –i, en menor grau, *bootlegger*, per *contrabandista*– que en seria la traducció, perquè es tracta d'un tipus nou dins la història del bandidatge. Un tipus diferent dels bandits tradicionals europeus que s'ha popularitzat arreu del món gràcies a la llei seca i al cinema americans:

És a dir, dues coses tan típicament ianquis com ell mateix. En realitat no es podia deixar de creure que el cinema americà, que ha exportat arreu del món els seus tipus nacionals: la *flapper*, els milionaris, els vaquers i els seus jueus, desaprofités l'ocasió de presentar el seu tipus nacional de bandit ben diferent del bandoler corsà, o andalús, o de l'*apache* parisenc.

El *gangster* americà és, abans que tot, un home de negocis, i en això resideix segurament el que el diferencia dels seus col·legues d'altres nacions. Els robatoris, assalts, assassinats i batalles, no són altra cosa que incidències del seu negoci. Per això es planegen i es munten amb una riquesa de detalls i de precaucions que atabala.

Esquerra recomana la lectura de les memòries de Danny Ahearn per a qui vulgui aprofundir en aquesta figura peculiar, aprofitant la traducció castellana d'«una editorial madrilenya especialitzada en novel·les policíacues» que, en traduir-la, ha perdut «aquell espetec de metralladora que té la prosa periodística americana». A través del testimoni d'Ahearn, Esquerra constata l'especificitat del gàngster, un personatge que no només és un atracador, sinó també un senyor de negocis que es relaciona amb policies, jutges i polítics, als quals defensa o ataca seguint sempre la «idea de guany, de negoci en el fons de totes les aventures dels *gangsters*».¹⁰²⁰ Tot aquest mecanisme interior no era conegut encara en el cinema sinó en la seva part activa exterior i, per això, Esquerra considera altament interessant la lectura d'aquesta mena de memòries, reals com ho poden ser les notícies reportades a la premsa sobre crims comesos i accions policials dutes a terme.

En aquest sentit, el crític relaciona sovint la versemblança de la novel·la detectivesca amb els successos que s'expliquen als diaris de l'època. Davant de la

¹⁰¹⁹ «Visions dels Estats Units: *Juan in America*», *Mirador*, 2-VIII-1934, p. 6.

¹⁰²⁰ «Metafísica del gàngster», *La Veu de Catalunya* (ed. vespre), 31-III-1933, p. 4.

novel·la *Death of a Star*, del matrimoni anglès David George Howart i Margaret Cole – autors de múltiples novel·les detectivesques d'èxit–, Esquerra assegura que es tracta d'una

obra força remarcable per la naturalitat dels fets: una actriu de cinema assassinada: el seu cap és trobat dins d'un taxi, el xofer del qual porta una doble vida. Les diligències policiaques i el descobriment de l'assassí estan prou ben portades perquè us sembli llegir la narració de qualsevol dels crims de tipus semblant de què ens han parlat els diaris de tot el món, aquests darrers anys.¹⁰²¹

La cruesa dels fets exposada en l'obra de William Faulkner també recorda el que es llegeix en els diaris dels Estats Units:

La manca de “literatura”, l'exposició dels fets de manera crua, esquemàtica, gairebé a la manera dels fets diversos dels diaris americans, contribueixen a donar a la novel·la un regust de document, que fa més intens encara, i més vivent, tot el que hi succeeix.¹⁰²²

Així mateix, els gàngsters també fan acte de presència en la novel·la contemporània americana, concretament en l'obra de Faulkner i John O'Hara. En el primer, la proliferació de gàngsters és, en bona part, el resultat de la desaparició de les diferències entre les diverses famílies del gènere novel·lístic, que en el cas de Faulkner deriva en una brillant mescla de *detective-story*, tragèdia grega i truculència fulletonesca. Així, en la novel·la *Sanctuary* (1931) es mostra aquella Amèrica dels baixos fons socials:

Novel·la de *gangsters*, ens mostra l'aspecte brutal i repugnant de l'*underworld* americà, que els films i la literatura detectivesca ens havien silenciats, i del qual sovint solament en coneixíem l'aspecte exterior, dinàmic –la lluita, el contraban, l'assassinat– però n'ignoràvem la baixesa de la vida de cada dia i els seus apetits i sentiments.¹⁰²³

¹⁰²¹ «*Death of a Star*», *El Matí*, 21-VI-1933, p. 9.

¹⁰²² «Presentació de William Faulkner», *El Matí*, 20-III-1934, p. 9.

¹⁰²³ *Ibid.*

De la mateixa manera, a *Appointment in Samarra* (1934), de John O'Hara, apareixen personatges típics dels Estats Units, ben poc recomanables moralment:

El novel·lista ens conta la seva història d'una manera intensa i original. Hom hi troba un sens fi de personatges dels Estats Units contemporanis, dibuixats amb una precisió extraordinària i sense cap mena de pietat. Hi ha un *bootlegger* i un *gangster* exboxador, un venedor d'automòbils i nombroses figures inoblidables, que donen al llibre unes característiques ben netes i que ens permeten de classificar el seu autor entre els novel·listes ianquis contemporanis més interessants.¹⁰²⁴

L'especificitat del gàngster i la literatura generada al seu voltant constituïa una realitat prou sòlida perquè Esquerra la considerés independent del gènere policíac o detectivesc. Una distinció que traslladada al cinema resulta més evident i que, malgrat un evident parentiu, es trifurca en films de gàngsters, de misteri i de detectius. A mitjan 1933, insistint en la millora pel que fa a la lògica, la intensitat dramàtica i la qualitat literària que ha guanyat en els darrers temps la novel·la detectivesca –fet que ha provocat que «molta gent que mai no hauria llegit novel·les detectivesques, avui les llegeix, i no s'amaga de dir-ho com abans»–, Esquerra introduïa la idea que la facilitat d'«escenificació» fílmica de la majoria de novel·les detectivesques, convertides en films de detectius, hauria contribuït a la dignificació i acceptació del gènere i, consegüentment, a la lectura d'aquesta mena d'obres. Tanmateix, la qualitat de les pel·lícules de gènere detectivesc no ateny l'aconseguida per les gangsterianes i de misteri:

Potser el cinema, amb les seves escenificacions d'aquesta mena d'obres, ha contribuït a crear un ambient favorable a llur lectura. De fet, la generalitat de les novel·les detectivesques es poden filmar sense gaires modificacions. La seva construcció i el predomini de l'acció sobre tots els altres elements de la novel·la les fan particularment aptes a ésser transportades a la pantalla.

Malgrat això i les enormes possibilitats que el cinema sonor ofereix al gènere, els films de detectius estan molt per sota dels que fins ara s'han fet en els dos gèneres

¹⁰²⁴ «Narradors nord-americans», *La Veu de Catalunya*, 21-III-1936, p. 7. *Ann Vickers*, de Sinclair Lewis, és també reportada per Esquerra com un d'aquells llibres on «trobeu aquelles descripcions d'homens i coses d'Amèrica que fan tan comprensibles els telegrams que llegiu als diaris sobre escàndols financers, empreses gegantines, *gangsters*, religions extravagants, fundacions científiques i socials, linxaments, universitats fantàstiques, vagues, immoralitats polítiques i altres productes nord-americans» («*Ann Vickers*», *El Matí*, 2-IV-1933, p. 11.).

afins dels films de misteri, i dels innumbrables dedicats a la vida i miracles dels bandits americans, que han popularitzat arreu del món el nom de *gangsters*.

Dins d'aquest darrer tipus de film n'hi ha uns quants que compten en la història del cinema sonor. Quatre d'ells, sobretot, ens han provat a bastament les possibilitats cinematogràfiques del tema, en mans d'un bon director. Recordem *Underworld*, de Sternberg; *Little Cesar*, de Hervin Le Roy (que ara acabem de veure a Barcelona, i que per causa d'aquest retard ha perdut interès, en ésser superat per altres films posteriors), *City Streets*, de Rouben Mamoulian, i *Scarface*, potser el més «gangsterià» de tots, amb el seu regust de prosa periodística americana, i un espetec de trets no superat fins ara.

Els films de misteri, a què tan aficionats són els americans i també, pel que sembla, els barcelonins, han produït obres que, per bé que no tinguin la categoria dels films de *gangsters* aprofiten totes les possibilitats que l'actual tècnica cinematogràfica ofereix i aconsegueixen amb escreix el seu propòsit de posar carn de gallina als espectadors ingenus. De vegades, però, cauen en el ridícul per un excés de truculències. Els qui n'hagin vist uns quants, poden posar-se els exemples.

Al parer d'Esquerra, doncs, els films de misteri, tot i aprofitar les possibilitats que la tècnica cinematogràfica d'aleshores permetia, no arriben a la categoria dels films de gàngsters. Però encara hi ha un tercer tipus de film: «els films de detectius», que «malgrat el seu parentiu amb el d'aquestes dues menes, no han produït encara cap film que pugui posar-se al costat dels de *gangsters*». I és que tot i la quantitat de títols, els films basats en el gènere detectivesc no només eren molt inferiors a les novel·les que els havien inspirat, sinó que «queden grisos i no tenen de cap manera el dramatisme efectista i misteriós de qualsevol film de tipus Boris Karloff, ni la vivacitat i dinamisme de qualsevol film de *gangsters*».

Probablement, apunta Esquerra, els films detectivescos més reeixits són francesos, com *Le Mystère de la chambre jaune*, tret d'una novel·la de Gaston Leroux, i *El crim del Follies* –que al seu moment va passar despercebut–, pel·lícules que «ens han insinuat les possibilitats cinematogràfiques d'aquests temes, i alhora les possibilitats que ofereix el cinema actual, per a fer remarcar tota la gamma d'aspectes misteriosos i desconcertants d'una novel·la d'aquest tipus.» Per això, Esquerra manté que són potser les pel·lícules mudes d'anys enrere, en concret les gravades als estudis Universal sota la direcció de l'alemany Paul Féjos –el director de *Broadway* (1929) i *Fantomas* (1932)–, les més adequades a aquest gènere literari, i més si es comparen amb la seva versió

sonora. Així mateix, el crític entenia que aquelles peces teatrals de tema detectivesc traspasades a la pantalla perdien, també, «tota la intensitat i tot l'interès que produïen en ésser llegides o representades».¹⁰²⁵ En definitiva, calen bons directors de cinema que realitzin bons films de detectius capaços de succeir els films de gàngsters:

Malgrat la qualitat de la matèria filmable –obres d'Edgar Wallace, de Van Dine, d'Earl Derr Biggers, i d'altres grans noms d'aquest tipus de literatura– els resultats no han correspost a les possibilitats del tema. I això fa pensar que és degut a la manca de directors apropiats. Seria interessant de veure un film detectivesc realitzat per algun dels grans directors. Potser llavors, vistes les possibilitats dels temes, succeïrien els films de detectius als de *gangsters*, que havem esmentat.¹⁰²⁶

Esquerra valorava el gènere detectivesc no només pel fet de ser susceptible a la creació de públic lector, sinó també perquè oferia noves fórmules narratives que, a més, transcendien el propi gènere de manera positiva. Es creaven nous personatges prototípus –com els *gàngsters* i els seus amics *bootleggers*–, apareixia amb força la *detection-story* –que s'expandia travessant diversos gèneres de la novel·la contemporània– i es retornava a l'acció i a la narració de fets –autèntic origen de la novel·la i, doncs, de l'epopeia, que reapareixia modernitzada– sense rebutjar una forta presència del psicologisme i d'una truculència justificada per la vida dels baixos fons socials.

Paral·lelament, el crític s'admirava del fet que, malgrat ser un gènere que per la «seva construcció i el predomini de l'acció sobre tots els altres elements de la novel·la» es podia portar a la pantalla sense gaires modificacions, els films de detectius estiguessin molt per sota dels que fins aleshores s'havien rodat sobre gàngsters i misteri. Si bé la solució passava, probablement, per la direcció de cineastes de qualitat, la idea de «matèria filmable» de què feia esment Esquerra conté, de fet, una influència primera del cinema. Perquè, tal com suggereix en diversos comentaris i afirma en d'altres, el crític considerava que en la novel·la detectivesca s'empraven tècniques pròpiament cinematogràfiques. A l'article «Interferències novel·lístiques», per exemple, Esquerra insistia en la confusió de gèneres que es dona en la novel·la contemporània i en el

¹⁰²⁵ Cal destacar la incursió del gènere policíac en el teatre. Lluís Millà ha estat considerat un dels iniciadors a Catalunya d'aquest gènere que tan popular havia d'esdevenir a la fi de la primera dècada del segle XX (vegeu FÀBREGAS, Xavier: *Història del teatre català*. Barcelona, 1978, p. 192.).

¹⁰²⁶ «Films de detectius», *La Veu de Catalunya*, 16-VI-1933, p. 9.

paradigmàtic cas de Faulkner. Al costat, però, remarcava un nou autor, l'anglès A.A. Milne, autor d'una obra d'«estil purament cinematogràfic»:

Cal [...] remarcar com es barregen els elements de diverses novel·les en *Four Days, Wonder*, d'A.A. Milne, un autor anglès dels més joves, que ha donat en aquesta novel·la seva un exemple de com la barreja de tots els elements d'una novel·la policíaca, amb un idil·li, un punt de vista irònic i irrespectuós del món, i un estil purament cinematogràfic, poden donar per resultat un llibre divertit, humorístic i irreverent a estones, com acostumen a ésser-ho els anglesos quan es donen a la ironia.¹⁰²⁷

3.3. NOVEL·LA CINEMATOGRÀFICA

3.3.1. Al marge del «cinematògraf immoral»

Com la majoria de companys de generació, Esquerra es va interessar per la fascinació del cinema i les noves fórmules que s'operaven dins l'obra literària, com ara en la novel·la detectivesca. Però el més sorprenent és que malgrat moure's en els cercles més moderats, la seva crítica va gaudir sempre de gran independència de criteri. Com recorda Maurici Serrahima, a *El Matí* la crítica literària «esdevenia de vegades delicada; no tenim cap idea, avui, de fins a quin punt –i sobretot en els estaments que, a més de catòlics, eren poc o molt burgesos– el pudor formal en l'expressió era confós amb la moralitat.»¹⁰²⁸ En el cas d'Esquerra, des dels seus inicis a la revista *Criterion* va intentar defugir aquella crítica en què els paràmetres morals i catòlics prevalen per sobre la qualitat literària d'una obra. De la mateixa manera passava amb la crítica que observava el cinema com un art estretament relacionat amb la literatura. Aquí, altra vegada, el seu pensament no sembla encaixar en les directrius de la plataforma catòlica.

Amb l'aparició dels primers films, el cinema ja era percebut com el setè art, aquell que podia aglutinar i fer concursar la resta d'expressions artístiques. El 1906, a Catalunya, les primeres crítiques d'Eugeni d'Ors i el noucentisme veien en la ràpida introducció del fenomen cinematogràfic en els sistemes culturals catalans un atac als

¹⁰²⁷ «Interferències novel·lístiques», *El Matí*, 19-VI-1934, p. 7. Val a dir que aquesta novel·la va ser portada a la pantalla, estrenada el 3 de desembre de 1936, per Sidney Salkow sota el mateix títol que la novel·la.

¹⁰²⁸ SERRAHIMA, Maurici: *Josep Maria Capdevila, op. cit.*, p. 50.

valors del classicisme i el classisme¹⁰²⁹ i, entrats ja als anys trenta, els editorials i bona part del gruix d'articles dedicats al cinema de plataformes conservadores com *El Matí* encara veien el nou art com una immoralitat que, en la majoria dels casos, calia rebutjar. Els títols d'alguns articles són prou eloqüents i el seu contingut conté moltes de les prevencions morals que també es denunciaven en algunes novel·les modernes.

Per exemple, l'abril de 1932 Jaume Ruiz Manent es mostrava desarmat davant l'allau de pel·lícules projectades a les sales de Barcelona, moltes de les quals assolien un nivell d'immoralitat «on tal volta no han arribat els teatres del Paral·lel», i denunciava l'adaptació d'una novel·la de l'alemany Richard Voss sota el títol *Catolicisme* per haver comès un «greuge als sentiments catòlics de Barcelona».¹⁰³⁰ Menys bel·ligerant, Maurici Serrahima anunciava al cap d'uns mesos les sessions de «Cinema Selecte» – abans anomenat «Cinema Catòlic»– organitzats per la Federació de Joves Cristians a la sala Mozart, en què es projectaven pel·lícules de qualitat i censurades «de totes les immoralitats –per exhibició i per tendència– que fan del cinema modern un perillós instrument de desorientació i de corrupció».¹⁰³¹

El Matí es va sumar fins i tot a la croada contra el «cinematògraf immoral» de Hollywood que el 1933 havien iniciat un grup de catòlics nord-americans sota el lideratge de l'arquebisbe de Cincinnati John T. McNicholas. Es tractava de la Legion of Decency –anomenada també Catholic Legion of Decency–, organització secundada per diversos sectors que fins i tot va comptar amb una pastoral de l'arquebisbe de Nova York, el cardenal Hayes, que va qualificar els moderns cinematògrafs de «cases d'apestats» i de ser culpables de minvar els fonaments morals de l'Estat. La campanya va atraure part de la premsa conservadora europea i als Estats Units es va aconseguir que en els títols més immorals figurés una marca especial que havia d'aparèixer als anuncis i a les cartelleres. El 1934 Pau Romeva aplaudia la campanya, tot justificant que no es tracta «d'una imaginació sobreexcitada per puritanismes exagerats» i conclouent que l'única opció que tenen els cristians és el boicot, és a dir, deixar d'anar al cinema.

¹⁰²⁹ Per a més informació vegeu MINGUET BATLLORI, Joan M.: «Classicisme i cinema: Eugeni d'Ors, el noucentisme i les arts industrials», *Locus Amoenus*, núm. 5, 2000-2001, p. 291-304; també, del mateix autor, *Cinema, modernitat i avantguarda (1920-1936)*. València: 3 i 4, 2000.

¹⁰³⁰ RUIZ MANENT, Jaume: «*Catolicisme*, un film que revolta», *El Matí*, 8-IV-1932, p. 6. El crític també es mostrava conscient que protestar d'aquesta manera contra el film pot crear l'efecte contrari, «perquè la curiositat malsana pot sovint més que els deures de la consciència».

¹⁰³¹ SERRAHIMA, Maurici: «Una denominació exacta», *El Matí*, 31-XII-1932, p. 10. Serrahima feia un exercici de distinció entre l'art i el catolicisme en justificar la supressió del títol «Cinema Catòlic» pel de «Cinema Selecte», atès que els films projectats tenen com a finalitat l'art i el passatemp de manera ben honesta però no pas religiosa.

Al parer de Romeva, el cinema parteix d'un mal essencial de l'època: la «desintegració», perquè si bé un film pot tenir un aspecte positiu, a la vegada prescindeix de les altres qualitats:

Cada qualitat és apreuada i judicada pel seu cantó i cada u se satisfà d'una sola d'elles i prescindeix de les altres. Trobarem, per no posar sinó un exemple, qui, essent i tenint-se per persona decent i de bons costums, us recomanarà una pel·lícula perquè té una fotografia magnífica, perquè s'hi ha resolt problemes de perspectiva i de presentació, perquè hi ha filigranes d'execució que, segons ell, la posen al primer rengle. Li parreu de si l'argument és una mera indecència, i us dirà: –O, l'argument! A mi no m'interessa. Jo no hi vaig per l'argument, a veure les pel·lícules; hi vaig per la realització. –I un altre anirà a veure una altra pel·lícula, perquè, «sabeu?, hi treballa un tal o tal altre artista que ho fa molt bé». La teoria de la independència entre l'art i la moral, enlloc no és tan generalment aplicada com al cinema, i enlloc tampoc els seus fruits no troben una tan general i pacífica acceptació. Perquè, el fet és que, entre nosaltres almenys, les grolleries o les subtileses corruptores del cinema, són acceptades i celebrades per gent que es donaria vergonya d'anar a veure les mateixes coses en un teatre. La major part de les pel·lícules que es projecten no són aptes perquè un cristià pugui dur els seus fills a veure-les sense càrrec de consciència. I, en canvi, la major part del públic que omple les nostres sales de cinema és format de cristians que es deuen creure tenir, per a la innocència de llurs fills, per al pudor de llurs esposes i per a la integritat de conviccions i la claredat d'idees de tots plegats, el respecte degut. Per això, les empreses ni miren prim en la tria de pel·lícules, i els productors donen carn a la fera descaradament, tirant a anul·lar àdhuc el veritable valor artístic de la producció. Un crític sincer us diria que d'estant aquest punt de vista la producció d'aquests darrers temps és la cosa més deplorable que s'hagi donat.¹⁰³²

Dos dies després, l'editorial d'*El Matí* es tornava a fer ressò de la campanya desplegada als Estats Units contra el cinematògraf immoral i demanava als catòlics catalans seguir el seu exemple: «Cal, doncs, que, a imitació dels nostres germans catòlics dels Estats Units, ens apressem a organitzar una campanya sistemàtica contra els films indecents i contra tota mena d'espectacles i manifestacions d'immoralitat pública. Hi ha ací, dissortadament, en aquest punt, molta feina a fer, i per això cal que

¹⁰³² ROMEVA, Pau [signat "Rocatallada"]: «La immoralitat del cinema», *El Matí*, 17-VII-1934, p. 6.

sapiguem seguir les petjades d'aquells qui, a Nord-Amèrica, saben donar a llur activitat moralitzadora una tan admirable eficiència.»¹⁰³³ La setmana següent, encara s'insistiria en aquesta qüestió, advertint que el cinema és potser «avui dia el més eficaç propagandista dels costums depravats i de les accions perverses», atès que s'introdueix a través d'un «art més o menys exquisit» i pràcticament «irresistible».¹⁰³⁴

Poc després, l'octubre de 1934 Ramon Rucabado iniciava, sota el pseudònim “Monfort”, una croada al costat de la Legion of Decency i a favor de la censura. Al seu parer, «la immoralitat en el cinema és un mal que cal atacar a fons», i «tots els equilibris que es facin a base de defensar una tolerància que no és acceptada en cap altra modalitat d'espectacle popular, no serviran per a res més que per a posar de manifest el grau de perversió a què s'ha arribat per culpa de tots».¹⁰³⁵ A aquest comentari seguiren una sèrie d'articles que tindrien continuïtat fins al juliol de 1935. Algunes de les idees més destacables de Rucabado feien referència a la major influència del cinema enfront la literatura pel públic que el consumeix, a la finalitat purament econòmica del setè art per mitjà de la immoralitat,¹⁰³⁶ a l'excessiva heterogeneïtat de la Legion of Decency,¹⁰³⁷ a l'equiparació de censura amb civilització¹⁰³⁸ i a la «missió desmoralitzadora» de films com *Elysia* i *Extasis*, permesos a Catalunya però prohibits als Estats Units.¹⁰³⁹

Rucabado, que mostrava la seva sorpresa davant de la premsa que defensava la projecció d'aquesta mena de pel·lícules, comptava amb l'ajut de Romeva, que el maig de 1935 es posicionava al seu costat en la demanda de censura. Com Esquerra, Romeva també era conscient que el cinema havia influït considerablement no només en els costums, sinó també en les idees, i per aquest motiu calia que certes pel·lícules fossin

¹⁰³³ [s.s.]: «Contra el cinematògraf immoral», *El Matí*, 19-VII-1934, p. 6.

¹⁰³⁴ [s.s.]: «Cal insistir contra el cinema immoral», *El Matí*, 24-VII-1934, p. 6.

¹⁰³⁵ RUCABADO, Ramon [signat “Monfort”]: «La moral en el cinema», *El Matí*, 14-X-1934, p. 11.

¹⁰³⁶ RUCABADO, Ramon [signat “Monfort”]: «De la moral encara...», *El Matí*, 26-XI-1934, p. 5. Sense entrar en el tema de la immoralitat, l'aspecte mercantil del cinema també era tractat en d'altres sectors. Per exemple, el febrer de 1932 *La Publicitat* començava amb una queixa que feia referència a l'oblit per part d'algunes empreses cinematogràfiques que «llur mercaderia era o pretenia ésser un art», ja que amb la propaganda en forma de cartells inunden els carrers de manera incívica (J.M.: «Comentari: Cinema i estètica», *La Publicitat*, 23-II-1932, p. 1.).

¹⁰³⁷ RUCABADO, Ramon [signat “Monfort”]: «La Croada americana contra els films immorals», *El Matí*, 10-II-1935, p. 7. Rucabado advertia que la Legion of Decency s'havia beneficiat d'una ajuda extraordinària com per inspirar confiança –no només els bisbes s'hi havien afegit, sinó també rabins i pastors, seguits de tota mena de sectors, de bancs a censors, a més de la competència dels films anglesos–, de la qual s'havia d'alliberar si volia conservar els seus ideals.

¹⁰³⁸ RUCABADO, Ramon [signat “Monfort”]: «Demanem censura cinematogràfica», *El Matí*, 31-III-1935, p. 7. De fet, el crític demanava la mateixa censura en el cinema que s'aplicava en «països civilitzats» com Suïssa, Bèlgica, Itàlia, Anglaterra i fins i tot la Unió Soviètica, justificant que això no és un atac a l'art perquè és només el deu per cent dels films projectats a Barcelona els que són «bruts» –especialment els francesos.

¹⁰³⁹ RUCABADO, Ramon [signat “Monfort”]: «Films immorals», *El Matí*, 14-VII-1935, p. 10.

prohibides. Aquesta influència era perillosa per la immoralitat que es propagava – luxúria, crim, divorci– i per ser producte i vehicle d'una mentalitat que no és cristiana, a voltes introduïda en la ment dels espectadors subtilment i penetrant, d'una manera molt més sorneguera que en el teatre. Davant d'aquesta «invasió ideològica» calia quelcom més que la censura. I, així com Serrahima es feia ressò de la projecció de films «selectes» i esporgats de tota immoralitat, Romeva proposava contraatacar amb la producció de pel·lícules catòliques, amb la mateixa potencialitat econòmica que les grans marques que dominen el mercat mundial. Romeva, però, no demanava pel·lícules apologètiques, sinó un cinema normal que inclogués tota l'amplitud i varietat de temes i pensat des d'un punt de vista cristià: «Així com els protestants, així com els pagans moderns, sense dir-ho, i qui sap si de vegades sense proposar-s'ho, ens donen en els seus films la seva versió de la realitat, nosaltres, els catòlics, en les nostres produccions donaríem, naturalment, sense cap esforç ni violència, la nostra.»¹⁰⁴⁰

Mentrestant, Esquerra feia la seva crítica amb uns altres centres d'interès. Lluny de la cinefòbia i fascinat per l'exemple de modernitat i d'interclassisme que significava, es va posicionar al costat d'aquells crítics que a partir dels anys vint i trenta van reportar a la premsa l'impacte del cel·luloide en la vida cultural catalana d'una manera positiva o, almenys, remarcant altres aspectes que no incidien exclusivament en la moralitat. De fet, és molt simptomàtic que no hi hagi cap article d'Esquerra sobre cinema publicat a *El Matí*, i sí en canvi a *La Veu de Catalunya* i, sobretot, *Mirador*.

Un dels aspectes més interessants de la crítica d'Esquerra és la influència observada entre cinema i literatura, una influència que jutjava mútua i que tant es donava en les adaptacions cinematogràfiques d'obres literàries com en la redacció d'una novel·la que tingués present la tècnica dels films moderns. Però aquesta relació, a més, anava més enllà. Al parer d'Esquerra, el cinema tenia precedents literaris que avançaven premonitòriament la naturalesa que adoptaria amb la seva popularització. Tanmateix, Esquerra no era l'únic crític del moment que llegia i analitzava certes novel·les segons la seva naturalesa cinematogràfica, i és que els films moderns havien condicionat lectors, crítics i escriptors en la manera d'entendre, judicar i narrar històries.

¹⁰⁴⁰ ROMEVA, Pau [signat "Rocatallada"]: «Del cinema, encara», *El Matí*, 12-V-1935, p. 11.

3.2.2. Cinema i novel·la detectivesca: Un gènere mixt

La percepció dels films com a expressió artística trobaria en Ramon Esquerra un dels seus grans valedors. Ben aviat, i al costat d'altres com Guillem Díaz-Plaja, Josep Palau, Rafael Tasis o Àngel Ferran, es va convertir durant els anys trenta en un dels crítics que més el va reportar a través de la crítica literària.¹⁰⁴¹ Ho va fer, a més, en el seu primer article publicat a la premsa, a finals de 1928, amb un comentari sobre cinema rus a la revista de filosofia *Criterion* que, tal com recorda Martí de Riquer, va suposar tota una novetat discursiva.¹⁰⁴² Si l'article sobre Conrad de 1932 ja oferia uns judicis interessants pel joc d'influències mútues entre cinema i literatura, l'article de 1928 versava sobre l'obra de Léon Moussinac *Le Cinéma soviétique*, on ja en el segon paràgraf resumeix la seva idea sobre el cinema:

La tècnica cinematogràfica es caracteritza per exigir el concurs de totes les arts. Això demana una gran intel·ligència en l'artista i l'abundor de mitjans materials. I és clar, el conflicte entre l'art, tributari dels mitjans proporcionats per la indústria, i l'artista s'agudita i moltes vegades l'obra, degut a la inevitable intromissió del mercantilisme industrial no arriba al grau de perfecció que hauria assolit si la independència de l'artista hagués estat completa.¹⁰⁴³

Per Esquerra el cinema suposa la síntesi de totes les arts, és un gènere contemporani, vàlid per al gran públic, encara que moltes vegades resulti sotmès a interferències no artístiques, sinó de mercat. És un art, a més, que té com a frontera més propera un gènere novel·lístic molt concret i molt reportat per Esquerra: el detectivesc. Al seu parer, la *detective novel* és un nou instrument del món anglosaxó per difondre la

¹⁰⁴¹ Segons el testimoni de Joan Ramon Masoliver, Guillem Díaz-Plaja va ser el primer docent espanyol a introduir l'estudi del cinema a les aules universitàries: «Jovencísimo docente universitario, precisamente él introdujo en las aulas –primero en España– el estudio del cine como séptimo arte. Y tuve la alegría de acogerle en Roma –su primera salida al exterior– adonde venia como delegado español a la I Conferencia Internacional de Cine Educativo.» (MASOLIVER, Joan Ramon: «Cuando alcanza su vida verdadera», *La Vanguardia*, 26-VII-1984, p. 19.). En efecte, Díaz-Plaja no només es mostra pioner en publicar *Una cultura del cinema (Introducció a una estètica del film)* (1930), sinó en ser ajudant del professor Àngel Valbuena Prat –d'altra banda, director de la tesi de Ramon Esquerra–, amb qui va dirigir un curs de cinema el 1932, amb la intervenció, entre d'altres, de María Luz Morales, Josep Palau, Carner-Ribalta, Lluís Montanyà i Rossend Llates (vegeu MASOLIVER, Joan Ramon: «Un margen, para alguien que sigue en el centro del magisterio», *La Vanguardia*, 25-V-1979, p. 21.).

¹⁰⁴² Conversa amb Martí de Riquer el dimarts 12 de setembre de 2006. Les pel·lícules que es podien anar a veure als cinemes eren majoritàriament nord-americanes i, en plena guerra, russes, «molt interessants i propagandístiques». Riquer recorda que hi havia «cine minyonil» i a la Rambla hi havia «cines especialitzats».

¹⁰⁴³ «Léon Moussinac. *Le Cinéma Soviétique*», *Criterion*, núm. 15, octubre-desembre 1928, p. 478-480.

seva cultura que va de bracet amb el cinema. Si bé la crítica literària acostumava a equiparar el cinema amb el teatre, Esquerra preferia relacionar el setè art amb les novel·les de detectius que tant havien popularitzat escriptors com Edgar Wallace, les quals considerava escrites a l'ombra del cinematògraf per les tècniques emprades. Notem que si bé la «tècnica cinematogràfica es caracteritza per exigir el concurs de totes les arts», la novel·la contemporània havia arribat a tal confusió de gèneres que havia esdevingut «el gènere típic del nostre temps, gènere que arriba a absorbir, gairebé per complet la poesia» i que trobava en la novel·la detectivesca, una de les seves concrecions, l'«[e]popeia del nostre temps, única que rivalitza amb el cinema».¹⁰⁴⁴ Cinema i novel·la eren les màximes expressions de l'art modern. Amb el talent suficient, els directors de cinema, igual que els escriptors de novel·les, tenien a les seves mans els dos mitjans amb més possibilitats per explicar històries al gran públic. Perquè un altre dels principis pels quals Esquerra posa de costat cinema i novel·la és la idoneïtat d'ambdós gèneres per acaparar l'atenció del «gros públic».

És més, en l'estretíssima relació de totes dues arts calia tenir present la influència del cinema per interpretar les novel·les de l'època. El fenomen ja era observat aleshores com quelcom prou clar. El 1925, en una enquesta de la revista parisenca *Les Cahiers du mois* sobre les relacions entre el cinema i la creació artística, l'escriptor Alexandre Arnoux havia opinat de la següent manera:

L'influence du cinéma sur la littérature commence à être sensible. Elle se manifeste par une certaine négligence dans la liaison des images, l'œil de l'écrivain et du lecteur étant mieux entraîné par une analyse plus poussée des sensations rapides...¹⁰⁴⁵

A Catalunya, Rafael Tasis, per exemple, escrivia a finals d'agost de 1931 sobre «la influència que el cinema exerceix, ja fa uns quants anys, damunt la literatura», és a dir, la plàstica de les imatges, la possibilitat de realitzar fantasies i el ritme «savi i musical de les escenes», aspectes que han canviat la tècnica novel·lística a la vegada que n'han expandit les possibilitats. Segons Tasis, «encara tot just comencem a notar aquesta influència», que es donarà amb més força quan el cinema rodi més al marge de

¹⁰⁴⁴ «Edgar Wallace», *Mirador*, 29-IX-1932, p. 6.

¹⁰⁴⁵ Citat a BRUNEL, Pierre; CHEVREL, Yves: *Précis de littérature comparée*. París: Presses Universitaires de France, 1989, p. 269.

la literatura.¹⁰⁴⁶ Així mateix, Esquerra va posar especialment de relleu el mutu i, al seu parer, evident influx entre la pantalla i la novel·la. Al seu parer, aquesta relació bidireccional es donava especialment als Estats Units, probablement per la proximitat amb les grans indústries cinematogràfiques. Per exemple, en la ressenya de *Magnificent Obsession*, de Lloyd C. Douglas, Esquerra hi observava una falla que tant pel tema com per la construcció de l'obra sembla haver estat escrita expressament per a una posterior adaptació cinematogràfica:

El cas que constitueix el tema de la novel·la és la història d'una regeneració moral, la història de Bobby Merrick, un americà amb molts diners, totalment desmoralitzat, que recobra la seva salut espiritual gràcies a un metge. A la mort d'aquest, el jove milionari s'imposarà el deure d'ocupar el seu lloc i esdevindrà un gran doctor. La falla acaba en casament, com sol succeir en els films del cinema americà, per al qual sembla haver estat escrita aquesta novel·la.

I de fet, no é sols en el tema, que sembla arrencat d'una pel·lícula, on trobem la influència del cinema. En la construcció de l'obra es palesa també aquesta influència del cinema, tan decisiva en la generalitat de les novel·les americanes contemporànies. La novel·la està construïda en escenes seguides, com l'*escenari* de qualsevol film, i fins i tot, l'atenció del lector és transportada d'uns llocs a d'altres d'una manera ràpida i tallada, semblant a la manera de succeir-se les escenes en els films.¹⁰⁴⁷

Tanmateix, és concretament la novel·la detectivesca nord-americana qui bastia més ponts de doble direcció amb el cinema. Com ja hem vist, els gèneres detectivesc i sobretot «gangsterià» són, tant pel predomini de l'acció com per algunes tècniques emprades com la sorpresa, el ritme i la descripció de plans, els més fàcilment traslladables al cinema. El fet no és estrany si tenim en compte que es tracta del gènere que més estímuls ha rebut del setè art.¹⁰⁴⁸ Tant és així, que Esquerra prenia com a

¹⁰⁴⁶ TESIS I MARCA, Rafael: «Al marge d'unes repeses: Literatura i Cinema», *Mirador*, 20-VIII-1931, p. 4.

¹⁰⁴⁷ «Novel·les nord-americanes», *El Matí*, 30-I-1934, p. 9.

¹⁰⁴⁸ De fet, l'octubre de 1917 Eugeni d'Ors ja havia comparat les novel·les de Pío Baroja amb els films nord-americans. L'opinió sobre l'obra de Baroja servia per atacar el cinema que venia de Hollywood i per confessar que «surto sense recança del cinema quan s'hi projecta un film nord-americà». D'altra banda, val a dir que l'aversió orsiana contra el cinema prenia un caràcter molt més fonamentat que la d'altres crítics noucentistes, impregnats de fòbies morals i polítiques: «Del trepidant deslligament d'un film nord-americà tenen alguna cosa, ben cert, aquelles novel·les de Baroja. La sabor agre i dolç d'acció, la inquietud sense remei, l'escena pintoresca. I aquell infatigable cavalcar.» (ORS, Eugeni d': «Els polítics», *La Veu de Catalunya*, 13-X-1917.).

exemple *Death on My Left* (1933), de Philip MacDonald, per parlar d'un «gènere mixt de literatura i cinema»:

És ben curiós de constatar la influència del cinema en la tècnica novel·lística actual. Són moltíssimes les novel·les d'aquests darrers temps construïdes de tal manera que semblen escenaris per a la filmació dels seus arguments.

Aquesta influència és molt visible en les novel·les d'autors americans, potser perquè veuen de més a prop el cinema o bé perquè en escriure-les pensen ja en una possible adaptació cinematogràfica.

El gènere novel·lístic que més es ressent d'aquesta influència és la novel·la detectivesca. La seva especial estructura, el predomini de l'acció i sobretot la necessitat de produir efectes imprevistos, li han fet acceptar tot seguit una sèrie de procediments que deriven directament del cinema.

Death on My Left, de Philip MacDonald (Edicions Albatross), és un magnífic exemplar d'aquest gènere mixt de literatura i cinema. Tota la trama de la novel·la – l'assassinat d'un boxador en vigílies d'un campionat del món– està muntada amb un sentit tan cinematogràfic, amb una tendència a donar l'aspecte plàstic de les escenes i un ritme accelerat en l'acció, que en llegir-la us sembla assistir a la projecció d'un film. I val a dir que tractant-se d'una novel·la d'aquest tipus, és el millor elogi que se'n pot fer.¹⁰⁴⁹

El comentari d'Esquerra en la relació pantalla-novel·la no contrasta en gran manera amb la dels altres crítics, però sí que es distancia de la sovintejada equiparació cinema-teatre. Fent seves les paraules de l'actor i dramaturg Aurélien Lugnè-Poe, Josep Palau afirmava l'abril de 1933 que començava a ser hora que el teatre es decidís a fer un pacte amistós amb el cinema, almenys a través de les adaptacions, si no volia que el segon s'acabés menjant el primer. L'advertència de Palau incloïa aquella reflexió segons la qual el cinema –francès en aquest cas, atès que fa el comentari de *Topaze*– només pot reeixir a través de l'adaptació de peces teatrals, i és entre aquestes dues arts on troba el gènere mixt. És a dir, *Les Studios Paramount* de Joinville només reïx quan s'inspira en el teatre, no pas obrint camí en les possibilitats del setè art, un fet que al parer de Palau demostra que cinema i teatre vénen a ser el mateix:

¹⁰⁴⁹ «Cinema i novel·la», *El Matí*, 21-VI-1933, p. 9.

Ja prou parlar de concurrència. El cinema pot servir al teatre, no sols assegurant a les obres ja cèlebres una més llarga difusió, sinó també a donar a l'autor els mitjans d'oferir-nos una nova versió de la seva idea, nova versió que tot conservant l'essencial del punt inicial, ofereixi aquells nous matisos que la tècnica del cinema és capaç de posar en evidència. [...] El cinema, amb una voracitat que no té límits, s'apropia avui de tot el que és espectacle. [...] Joinville, que no troba el camí del cinema quan s'hi encamina de dret, troba el secret de fer coses tan importants com *Marius* ahir, com *Topaze* avui, quan cerca en el bon teatre motius d'inspiració. Teatre? Cinema? Què importa en el fons? Vegeu la versió cinematogràfica de *Topaze*! Un espectacle que participa amb elegància del teatre i del cinema ensems.¹⁰⁵⁰

De manera similar, P. de Fouquieres parlava dels productes híbrids obtinguts a partir del so que, ja aleshores, incorporava el cinema i el tornaven a acostar al seu origen: el teatre. Fouquieres partia també de *Topaze* per demostrar que hi ha films que són cinema pel diàleg però teatre per les imatges, ja que en traslladar l'obra teatral al cinema el diàleg ha estat tallat segons un *découpage* cinematogràfic: «solament d'aquesta manera hom no nota la diferència, precisament perquè n'hi ha».¹⁰⁵¹ Jeroni Moragues també insidia en el muntatge que elimina aquelles escenes del teatre innecessàries en el cinema, a l'hora que recordava que el cinema és abans que tot moviment.¹⁰⁵²

No tothom, és clar, hi sabia veure un camí indefugible entre teatre i cinema. Per exemple, també a *La Publicitat* però una dècada abans dels comentaris de Palau, Fouquieres o Moragues, Josep M. de Sagarra escrivia en contra de les adaptacions al cinema del teatre i advocava per l'exploració artística en aquest nou art d'horitzons insospitats. Si bé les «reconstruccions cinematogràfiques» de grans peces dramàtiques

¹⁰⁵⁰ PALAU, Josep: «Pagnol al cinema: Els intèrprets de *Topaze*», *La Publicitat*, 7-IV-1933, p. 9. En una nota sense signar de *La Publicitat* s'explicava que la rivalitat entre el teatre i el cinema als Estats Units s'havia resolt amb el «film parlat», és a dir, el cinema sonor: «Si una obra teatral té èxit, tot seguit els productors se la disputen.» ([s.s.]: «Rivalitats: Teatre i cinema als Estats Units», *La Publicitat*, 25-III-1933, p. 9.).

¹⁰⁵¹ FOUQUIERES, P. de: «Sessió 'Mirador': *Topaze* o la immoralitat com a tècnica», *La Publicitat*, 28-IV-1933, p. 9. Segons el seu judici, Fouquieres assenyala els quatre tipus de films existents: «Tindrem, així, films que seran cinema quant a les imatges i quant als sons; films que seran teatre pels dos mitjans d'expressió i, entre aquests dos, films en els quals les imatges seran cinema i el diàleg teatre, i films que seran cinema pel diàleg, encara que siguin teatre per les imatges.» En un altre article de 1933 a *La Publicitat* s'afirmava que amb el cinema sonor els motius d'expressió havien donat lloc a la paraula i, per tant, al «teatre filmat», tot i que amb les noves tècniques com el *travelling* se n'havia pogut anar desprenent (S.: «El cinema: Noves normes de la composició cinematogràfica», *La Publicitat*, 10-IX-1933, p. 8.).

¹⁰⁵² MORAGUES, Jeroni: «Pedagogia i cinema», *La Publicitat*, 23-III-1932, p. 4.

com *Hamlet* i *Otel·lo* han acostat Shakespeare al gran públic i han actuat, doncs, com a «instrument de difusió de cultura», també ha provocat que la tragèdia original perdés «la profunditat i la poesia que hi ha en les paraules de l'obra» i es quedi en una «indigna mascarada». Sagarra assegurava que la vulgarització de les grans obres teatrals per mitjà de pel·lícules és nociu tant al teatre com al cinema, «perquè el camp de la pel·lícula és un camp nou i verge, per fer-hi exploracions insospitades, i no per donar cap mena de fruit». L'argument de Sagarra se sosté precisament per les majors possibilitats que ofereix el cinema enfront de les limitacions escèniques del teatre, es tracta d'un nou art que, tal com començaven a fer les indústries cinematogràfiques americanes, ha d'explorar per compte propi les seves possibilitats:

El cinema trenca totes les limitacions de l'escenari de fusta i tela pintada; el cinema pot especular a l'aire lliure i en plena naturalesa; els arguments complicadíssims i meravellosos insolucionables al teatre, troben una natural solució en el film. Tot el que és, però, amb el mutisme de la pantalla, es pot guanyar amb els infinits elements de veritable emoció i de gran joia pels ulls que pot recollir l'objectiu i la pel·lícula anant per aquests mons de Déu i combinant els efectes de llum i les perspectives.

Els americans han donat la pauta, i han obert el camí i han arribat a terme.

Res d'adaptacions teatrals, i desfigurant una mica la famosa sentència de l'Evangeli podem dir: doneu al teatre el que sigui del teatre i al cinema el que sigui del cinema.¹⁰⁵³

Tornant al 1933, Àngel Ferran denunciava el fort lligam que el cinema sonor havia establert amb el teatre i, en general, la literatura, per mitjà de les adaptacions. Un fet lamentable perquè d'aquesta manera el cinema mai podria ser un art independent.¹⁰⁵⁴ Així mateix, Rafael Tasis advertia que l'adaptació del drama *Tot kto*

¹⁰⁵³ SAGARRA, Josep M. de: «L'escena i el film», *La Publicitat*, 2-I-1923, p. 8.

¹⁰⁵⁴ FERRAN, Àngel: «Les adaptacions», *La Publicitat*, 30-VI-1933, p. 8. Ferran és autor de diversos articles sobre la independència artística del cinema i de les seves tècniques particulars. El crític sostenia que la plasmació d'una obra literària al cinema sembla que només es pot fer a través d'una nova interpretació, ja que si no «es perden, doncs, noves essències volàtils, que són substituïdes, com en les reaccions químiques, per altres que es troben en les substàncies en contacte, els actors, el públic.» És a dir: «A mesura, doncs, que l'obra passa per més mans, perd substància pròpia, i en guanya d'estranya». Pel que fa a les tècniques cinematogràfiques imperants, Ferran es queixava que, a diferència de Hollywood, «els productors [referint-se als directors, escriptors i artistes] espanyols no han vist encara que aquest ritme general del cinema és comparable al ritme general de la prosa o al ritme general del vers, i que té característiques pròpies i universals» (FERRAN, Àngel: «El ritme cinematogràfic i el cinema espanyol», *La Publicitat*, 25-III-1933, p. 9.). Tanmateix, en la reflexió sobre la «convenció» creada en l'art del cinema troba el mateix problema que es dona en d'altres arts, com la literatura: «el que passa generalment és que tant els que es posen a escriure com els que es posen a fer films, seguint els consells

nolučajet poščočiny ('El qui rep les bufetades', 1917) al cinema canviava extraordinàriament el pensament del dramaturg rus Leonid Andréiev en passar de les tres a les quatre dimensions de l'escenari.¹⁰⁵⁵ Esquerra, sense arribar a les afirmacions de Sagarra o Ferran, parlava també de les adaptacions cinematogràfiques d'obres de teatre i de la «temptació d'aprofitar-les tal com les concebé el seu autor». Quan les adaptacions eren sobre teatre èpic o clàssic al cinema sonor, no podia sinó blasmar també el fet que la càmera es limités a filmar sense preocupar-se d'arranjar les imatges als cànons de la cinematografia:

Tota comèdia, tragèdia o simplement òpera donava, en la seva estructura, un seguit d'escenes que no eren sinó un esquema sobre el qual els escenaristes podien treballar. La temptació d'aprofitar-les tal com les concebé el seu autor era molt gran i els resultats corrien el perill de quedar oscil·lant entre les velles fórmules teatrals i les noves estructures cinematogràfiques. El film sovint es feia rígid, perdia aquell dinamisme que és l'entranya més íntima del cinema de gran qualitat.

Quan el sonor permeté de fer parlar els personatges ens trobarem davant d'un sens fi de films d'obres teatrals, en els quals hom sols s'havia preocupat de fer funcionar la «càmara», sense preocupar-se d'arranjar-les als cànons de la cinematografia. Això, tot i els encerts cada dia creixents dels adaptadors, feia pensar que encara era llunyà el dia en què podríem gaudir d'interpretacions dignes de les obres cabdals del teatre clàssic, d'aquelles obres que difícilment podem veure als nostres escenaris i que, quan les veiem, ens fan pensar que és llàstima que hom les representi d'una manera tan poc escaient.

Davant l'adaptació cinematogràfica el 1933 de la peça teatral *Topaze* (1930), de Marcel Pagnol, la ressenya que el maig del mateix any li dedica Esquerra no mereix cap altre comentari que el purament literari en resseguir la genealogia del personatge central de l'obra —el triomfador sense escrúpols— a través del teatre.¹⁰⁵⁶ Un apunt que pocs dies

dels mestres d'estudi i dels professors de dibuix, es fixen d'una manera extraordinària, talment mussols, diríeu, en allò que per una convenció que encara ningú no s'ha explicat hom ha decidit dir-ne models.» Per Ferran, «En bona tècnica literària, i cinematogràfica, ja que el film abans ha estat un text escrit, cal preparar les coses en una marxa de crescendo fins arribar a l'efecte recercat. [...] I és que en literatura com en cinema s'ha de tenir en compte que les coses han de marxar soles després del primer impuls com en les muntanyes russes» (FERRAN, Àngel: «Una obra de text cinematogràfic», *La Publicitat*, 2-VI-1933, p. 9.).

¹⁰⁵⁵ TASIS I MARCA, Rafael: «Al marge d'unes repeses: Literatura i Cinema», *Mirador*, 20-VIII-1931, p. 4.

¹⁰⁵⁶ «Genealogia de *Topaze*», *La Veu del Vespre*, 5-V-1933, p. 8 [Article aparegut a *La Veu de Catalunya* el 6-V-1933]. Esquerra, a més, tracta el tema de la immoralitat del personatge d'una manera ben diferent a l'esperada si hagués estat escrita a les pàgines d'*El Matí*. Al seu parer la immoralitat «és un valor usat

abans ja havia estat exposat per l'editorial de *La Publicitat* del diumenge 30 d'abril. De fet, arran de l'estrena del film al Coliseum en una sessió «Mirador» l'abril de 1933, havien aparegut articles sobre *Topaze* a *La Publicitat* que, segons Esquerra, tenien importància no pas per la relació que s'establí amb el cinema, sinó pels comentaris sobre la intenció de Pagnol en escriure l'obra.¹⁰⁵⁷

En canvi, el gener de 1936 ofería uns judicis molt més centrats en l'adaptació cinematogràfica d'una peça teatral. En aquest cas es tracta de l'adaptació de Max Reinhardt sobre *El somni d'una nit d'estiu* (1935) que va gaudir del seu aplaudiment pel «to de modernitat que subratlla encara més la gràcia de les coses velles» i, especialment, per haver conservat la gràcia de l'original: «Creiem que el mateix Shakespeare no hauria quedat malcontent de la interpretació que director, intèrprets, fotògrafs i tècnics de tota mena, han donat a la seva deliciosa creació.» Al costat dels comentaris musicals que Mendelsshon va fer sobre el *Somni* –que tan bé contenen «les essències poètiques de l'obra shakesperiana»–, el gran mèrit de Reinhardt havia estat el d'«haver copsat l'autèntic ritme i els punts essencials de l'obra de Shakespeare i realitzar la seva producció especulant exclusivament sobre aquests, sense fer concessions inútils.»¹⁰⁵⁸

En qualsevol cas, on Esquerra sí bastia tota una argumentació al voltant de la relació entre cinema i literatura era amb el gènere novel·lístic i, concretament, detectivesc. L'adaptació cinematogràfica d'aquesta mena de novel·les era vist pel crític com un trasllat gairebé natural que, atesa la naturalesa i les tècniques emprades en el gènere detectivesc, no necessitava un esforç excessiu. L'obra d'un Wallace, per exemple,

amb força freqüència en el món de les creacions teatrals, i *Topaze* no és altra cosa que el darrer descendent d'una llarga línia que s'han engrandit perdent les manies i vivint a espatlles dels seus semblants, sense cap mena d'escrúpols». Segons detectava el crític barceloní, al públic li agrada el personatge que triomfa ja sigui amb mitjans lícits o il·lícits, i és que la «simpatia o antipatia, el punt de vista amb què s'esguarda aquest tipus d'home, són un exponent perfecte de l'evolució moral de la nostra civilització».

¹⁰⁵⁷ Aquests articles són PALAU, Josep: «Pagnol al cinema: Els intèrprets de *Topaze*», *La Publicitat*, 7-IV-1933, p. 9; FOUQUIERES, P. de: «Sessió 'Mirador': *Topaze* o la immoralitat com a tècnica», *La Publicitat*, 28-IV-1933, p. 9, i [s.s.]: «Veritat i poesia: *Topaze*», *La Publicitat*, 30-IV-1933, p. 1.

¹⁰⁵⁸ «Shakespeare al cinema: *El somni d'una nit d'estiu*», *La Veu de Catalunya*, 18-I-1936, p. 8. Sobre la llibertat d'interpretació cinematogràfica de les obres literàries, Rafael Tasis defensava que mentre l'adaptació no traïxi l'esperit de l'original escrit, «el film té una llibertat de transcripció, d'interpretació i de síntesi que fa impossible judicar-lo amb el text del llibre a la mà i seguint plana per plana i imatge per imatge l'absoluta identitat de l'un amb l'altre». D'aquesta manera, les llibertats d'adaptació es poden admetre si són en profit de la claredat del llenguatge cinematogràfic. Tasis també defensava la qualitat del film encara que no hi haguessin els motius comuns de *sex-appeal*, estrelles famoses i *happy end*. (TASIS I MARCA, Rafael: «Novel·la i film: *La Nimfa constant*», *Mirador*, 24-XI-1934, p. 4.)

per aquest doble aspecte de veritat i d'imaginació truculenta –de fulletó contemporani– ha passat gairebé tota al cinema. Moltes d'aquestes cintes basades en obres seves, han passat sense que ningú se n'adonés. Altres han tingut èxit.

Però, malgrat aquesta perfecta adequació en forma de film, Esquerra es mantenia ferm en la defensa de la literatura com a mitjà artístic superior, especialment perquè el cinema aprofita una sèrie de tècniques «cinematogràfiques» que ja són contingudes en la novel·la de manera més completa:

De totes maneres, entre llegir o veure a la pantalla una novel·la de Wallace, és preferible llegir-la, ja que el seu estil tan cinematogràfic, fa innecessari tot esforç per a imaginar tipus i paisatges, que al cinema trobeu menys versemblants que en els llibres, de cobertes negres i vermelles que han fet popular el nom d'Edgar Wallace per tots els països del món civilitzat.¹⁰⁵⁹

Així mateix, en la ressenya d'*Orient-Express* (1932, adaptada el 1934), de Graham Greene, el crític continuava anotant la superioritat artística de la literatura sobre el cinema, si bé reconeixia que aquest darrer interessa en gran manera al públic popular: «Els personatges, per la seva especial psicologia –fins aquells més vulgars– us interessen prou perquè la novel·la esdevingui interessant com un bon film, sense perdre qualitat literària.» I és que la tècnica que solien emprar aquestes novel·les és cinematogràfica, és a dir, ordenen el seu contingut amb una exposició que deixa de basar-se en la contemplació lírica per fixar-se en l'acció, que resulta múltiple, breu i agitada:

Hi ha novel·les que són tan interessants pel seu contingut com per la manera d'exposar-lo l'autor. Aquesta del novel·lista anglès Graham Green pertany a aquesta classe. *El muntatge* és tan interessant com l'acció.

¹⁰⁵⁹ «Edgar Wallace», *El Matí*, 3-III-1932, p. 9. Al cap d'uns mesos, el crític Modest Sabaté proclamava també la superioritat artística de la novel·la davant del cinema, però, tal com havien fet Sagarra, Ferran o Tasis, reclamava del setè art un camp d'acció i d'expressió diferent al novel·lístic: «El novel·lista usa, en el seu art, de síntesis vitals, matisos de pensament, que la imatge sensible no pot reproduir, i que només copsa el lector per mitjà d'una percepció afinada.» Al parer de Sabaté, «el cinema ha de tenir un camp d'actuació ben independent, puix que té condicions pròpies de producció.» És a dir: «Malgrat que en totes les qüestions de l'esperit hi hagi un imponderable que no permet pas de declarar-se en termes absoluts, és evident que la novel·la i el cinema es troben enormement distanciat per la funció expressiva, la qual cosa fa difícil que puguin atènyer realitzacions idèntiques. / En la novel·la l'autor pot arribar a matisos d'expressió i àdhuc de narració que el cinema –al meu entendre art essencialment descriptiu– no pot igualar.» (SABATÉ, Modest: «Al marge d'un film: La novel·la i el cinema», *Mirador*, 30-XI-1933, p. 4.).

No es tracta d'una novel·la a base d'introspecció, ni de lirisme. Primordialment és una narració agitadaíssima de la vida d'unes quantes persones (una ballarina, un comerciant jueu, una periodista anglesa, un conspirador iugoslau, un malfactor austríac) que l'atzar ha reunit en els vagons de l'Orient-Express. L'acció es desenvolupa en el trajecte d'Ostende a Constantinoble, i assistim a les peripècies que s'ocasionen per la reunió i el contacte entre aquestes persones que s'ignoraven fins al moment de reunir-se en el tren.

L'acció és múltiple i l'autor reïx meravellosament a reunir les diferents aventures dels personatges i a exposar-nos breument, d'una manera gairebé cinematogràfica per la tècnica, les seves reaccions sentimentals.¹⁰⁶⁰

En certa manera, la influència de les tècniques cinematogràfiques damunt la literatura retornava part de l'acció negligida per la novel·la moderna. Sobre William Faulkner advertia que el seu estil és tan «cinematogràfic com el de tots els autors americans, amb canvis de plans i totes les transposicions de la tècnica del cinema a la literatura», un fet que «reïx a meravella per a suggerir i donar intensitat dramàtica als temes, ja de per si melodramàtics».¹⁰⁶¹ El cas de *Juan in America*, d'Eric Linklater, demostra també que *cinematografisme* és sinònim de moviment, d'acció, d'agitació, i també de paisatge:

Hi ha tot un seguit d'escenes: un partit de rugby, una batalla de *gangsters* a Chicago, i alguna altra, que no són altra cosa que una visió irònica d'uns quants temes americans que el cinema ens ha servit tantes vegades de bona fe, i que la ironia d'Erik Linklater transforma en unes coses grotesques i divertidíssimes que fan pensar en el profit que en podria treure qualsevol fabricant de films còmics.¹⁰⁶²

Fins i tot més enllà del gènere detectivesc, les novel·les de Vicki Baum –*Sait-on jamais?*, *Gran Hotel* i *Hell al llac de les dames*– revelen l'escriptora austríaca «com a creadora d'un moviment extraordinari, cinematogràfic en els seus llibres».¹⁰⁶³ Concretament a *Hell al llac de les dames* (1927), Baum ha intentat «augmentar el seu dinamisme de l'acció per obra d'un muntatge gairebé cinematogràfic que fa encara més planera la lectura». Un cinematografisme que en aquest cas destaca pel fet de ser «un

¹⁰⁶⁰ «*Orient-Express*, per Graham Greene», *La Publicitat*, 27-VIII-1935, p. 4.

¹⁰⁶¹ «Presentació de William Faulkner», *El Matí*, 20-III-1934, p. 9.

¹⁰⁶² «Visions dels Estats Units: *Juan in America*», *Mirador*, 2-VIII-1934, p. 6.

¹⁰⁶³ «*Sait-on jamais?*, per Vicki Baum», *La Veu de Catalunya*, 29-II-1936, p. 8.

llibre amable, concebut com una novel·la rosa, amb l'inevitable *happy end*, fet amb una gran traça», amb la «missió principal de distreure el lector», sense complicacions i ideal per suportar la xafogor del pic de l'estiu.¹⁰⁶⁴ És més, en la ressenya de *Wheels Within Wheels* (1933), del britànic Alec Waugh, novel·la que pren com a tema literari la complexitat de les relacions econòmiques i les seves repercussions internacionals, Esquerra considerava que «l'acció es mou amb la mateixa rapidesa que les imatges d'un noticiari cinematogràfic i l'estil saltat contribueix a donar més força a l'acció».¹⁰⁶⁵

No és estrany, doncs, veure com s'adapten algunes obres literàries per ser presentades en forma de film. Com en el cas d'Edgar Wallace, no és cap fet insòlit que una novel·la com *Patrol* (1927), de l'abans esmentat Philip MacDonald, l'autor de «gènere mixt de literatura i cinema», fos traslladada a la pantalla. En aquesta ocasió l'obra de MacDonald s'havia adaptat al cel·luloide el 1934 sota la direcció de John Ford i amb el títol de *The Lost Patrol*, en el que de fet era un *remake* d'una primera versió britànica de 1929 dirigida per Walter Summers:

Aquesta novel·la té tot el dramatisme de les narracions de guerra, unit a una tensió provocada per uns mitjans cars als autors de novel·les detectivesques. El terror, el perill campen plenament tot al llarg de la novel·la. I tot plegat explica netament per què fou portada al cinema i es convertí allí, en mans d'un director conscient, en una obra extraordinàriament dramàtica.¹⁰⁶⁶

Tampoc és extraordinari que finalment Bernard Shaw permetés l'adaptació cinematogràfica de la seva obra, amb unes raons de pes:

Darrerament s'ha decidit a deixar filmar les seves obres, cosa a la qual, fins ara, s'havia oposat sempre. Les condicions financeres sembla que han estat excel·lents. No

¹⁰⁶⁴ «*Hell al Llac de les Dames*, de Vicki Baum», *La Veu de Catalunya*, 23-VIII-1935, p. 6. Vicki Baum, que veuria adaptar moltes de les seves novel·les al cinema de Hollywood, passaria a escriure directament en anglès el 1937 i al cap d'un any, a causa de la persecució dels jueus al seu país, adoptaria la nacionalitat nord-americana.

¹⁰⁶⁵ «La prosperitat i la crisi, temes de novel·la», *El Matí*, 3-IV-1934, p. 9.

¹⁰⁶⁶ «Cinc novel·les angleses», *El Matí*, 4-III-1936, p. 7. L'adaptació cinematogràfica basada en aquesta novel·la es va portar a la pantalla el 1934 amb el títol de *The Lost Patrol*, dirigida per John Ford. Cal dir que Esquerra també parla de literatura de guerra en l'esmentat text inèdit titulat *La guerre d'Espagne*, conservat en la documentació familiar. Així mateix, en una nota breu el novembre de 1935, Esquerra assegurava que la novel·la sobre la guerra del Chaco *El Infierno Verde* (1935), de José María Cairas, «esdevé una cosa al·lucinant i hom es fa cabal exacte del que fou, molt més que en els reportatges publicats sobre aquest tema» («*El Infierno Verde. La guerra del Chaco*, per Josep Maria Cairas», *La Veu de Catalunya*, 6-XI-1935, p. 9.).

obstant el que sens dubte ha motivat el canvi en la posició enfront del cinema deu haver estat la consciència que en els moments presents negar bel·ligerància al sonor era anacrònic. I Bernard Shaw ha tingut sempre molt viu el sentit de l'actualitat.¹⁰⁶⁷

A més del motiu econòmic amb què Esquerra ironitza el vistiplau de Shaw, també hi ha el de sentit de modernitat que, al seu parer, enllaça indefectiblement amb el cinema sonor. Els dos motius, diners i difusió de l'obra original, són el resultat de la gran assistència de públic a les sales de cinema. En parlar de Louis Bromfield, Esquerra parava atenció tant als nous problemes sorgits de les adaptacions cinematogràfiques i els drets d'autor, com a la insistència de la superioritat artística de la novel·la davant la seva versió fílmica:

El cas de Louis Bromfield, l'escriptor nord-americà, és característic del nostre temps, i fa de bon recordar en aquests moments que la qüestió dels drets dels autors ha provocat un conflicte en el nostre món cinematogràfic. Bromfield és l'autor d'un seguit de novel·les curtes i llargues que han estat adaptades al cinema, amb força respecte a l'original. S'han projectat en tots els llenços del món, i ben pocs dels espectadors de fora dels EEUU s'han assabentat que el film que els havia satisfet era extret d'una novel·la d'un dels narradors més interessants de la literatura americana contemporània. La gent que ha vist *Vint-i-quatre hores* o *Night after Night* (sentim no recordar el títol comercial hispànic d'aquest film), no ha sabut que tant la novel·la que és origen del primer, com *Speak-easy 33*, que ho és del segon, són tan "cinematogràfiques" com el film, i més intenses, dramàtiques i vivents que les versions projectades.¹⁰⁶⁸

Un altre aspecte interessant de les adaptacions cinematogràfiques és que pot servir com a gran mitjà de difusió de la literatura i, d'aquesta manera, l'obra d'un novel·lista arriba a vegades al públic no erudit, com és el cas del mateix Louis Bromfield¹⁰⁶⁹ o el de la ja citada Vicki Baum, que deu la seva popularitat a les adaptacions cinematogràfiques de la seva novel·la *Gran Hotel*.¹⁰⁷⁰

¹⁰⁶⁷ «Noves de Bernard Shaw», *Mirador*, 24-X-1935, p. 5.

¹⁰⁶⁸ «Louis Bromfield», *La Publicitat*, 19-I-1935, p. 4.

¹⁰⁶⁹ «*Hors la Famille*, de Louis Bromfield», *La Publicitat*, 15-III-1935, p. 4.

¹⁰⁷⁰ «*Hell al Llac de les Dames*, de Vicki Baum», *La Veu de Catalunya*, 23-VIII-1935, p. 6. Sobre aquest fenomen, l'eloqüent Àngel Ferran feia ús d'una enquesta realitzada als Estats Units sobre les preferències literàries dels adolescents. El resultat determinava que es llegeix principalment allò que prèviament ha estat adaptat al cinema, sobretot Edgar Wallace, Sinclair Lewis, Mark Twain o Zane Grey. Davant

3.2.3. Cinema i novel·la psicològica: Un precedent mal aprofitat

Ara bé, com ja s'ha dit, Esquerra, en tant que gran valedor del gènere novel·lístic, sempre considerarà preferible llegir la novel·la original abans que la pel·lícula derivada. El fet és encara més evident si ens enfrontem a l'adaptació d'una novel·la en què l'estudi psicològic és important. Si bé en les novel·les detectivesques l'adaptació fílmica és acceptable gràcies a les característiques cinematogràfiques del gènere, el resultat pot ser un fracàs si la novel·la adaptada és mou en el terreny de la psicologia. Ben d'hora, a mitjan 1932, el crític afirmava el següent:

Sempre que veiem al cinema una versió cinematogràfica de qualsevol de les novel·les que havem llegit, tenim una desil·lusió. I això perquè sempre tenim una idea visual del que llegirem, que mai no s'acorda amb el que ens mostra la pantalla. Generalment, l'argument es modifica en passar per les mans dels adaptadors, i sovint ens costa d'identificar un film amb la seva novel·la mare.

Poques vegades un film i el llibre que li ha servit d'original són igualment bons o hi ha entre ambdós poca diferència. La del mitjà emprat, tan sols. Així, no fa gaire, hem vist unes *Aventures de Tom Sawyer*, que són –tenint en compte les possibilitats de les dues arts– gairebé tan bones al cinema com al llibre de Mark Twain.

Quan en les novel·les predomina l'acció, el moviment, l'adaptació cinematogràfica acostuma a reeixir, per poc intel·ligent que sigui el director. Així hem vist tota una sèrie d'adaptacions cinematogràfiques d'obres de Wallace, força acceptables. En canvi, quan el que interessa és la psicologia, l'ànima dels personatges, el cinema resulta molt inferior a la novel·la. De vegades hi ha excepcions, però són poques (*La dona marcada*, de King Vidor, per exemple).¹⁰⁷¹

A més del cas del director King Vidor (1894-1982), citat de passada, el rodatge de l'adaptació d'una novel·la eminentment psicològica de l'escriptora feminista Christa Winsloe resultarà ser una altra d'aquestes excepcions, amb un comentari molt més extens que, sense deixar d'atorgar a la literatura l'autèntic mèrit de la pel·lícula, admetia

d'aquest fet, Ferran es queixava de les opcions mercantils de les editorials catalanes: «ací hi ha algunes editorials que, en comptes de popularitzar les obres de les quals han estat trets els films d'èxit, infecten el mercat amb unes reduccions, adaptacions o arguments novel·lats, no ja simples traïcions, com a traduccions, sinó veritables assassinats, afusellaments, falsificacions, emmetzinaments a sang freda, a mansalva i amb enceivament i alevosia, de les obres, dels autors i dels lectors.» (FERRAN, Àngel: «Cinegrames: Cinema i literatura», *La Publicitat*, 11-X-1934, p. 2.).

¹⁰⁷¹ «Cinema i literatura: Un film i una novel·la», *Mirador*, 30-VI-1932, p. 4.

que film i novel·la podien ostentar un sentit i una qualitat artística gairebé parella. Al marge de les crítiques de caire moralista dels seus companys d'*El Matí*, Esquerra va escriure «Al marge de *Manuela*»,¹⁰⁷² un altre article, publicat a *Mirador*, sobre un adaptació cinematogràfica provinent del món de les lletres contemporànies. Com bona part de la crítica, Esquerra va aplaudir *Noies d'uniforme* (1931), la versió que la cineasta alemanya Leontine Sagan havia fet de *Manuela*, la novel·la més exitosa de Winsloe, i no va tenir cap problema a l'hora de lloar una obra en què l'amor entre una professora i una deixeble acaba amb el suïcidi, que fins i tot justifica, de la segona, malgrat que trobi a faltar el gruix psicològic que conté la novel·la. Però, sobretot, considera que es tracta d'una «novetat» perquè, a diferència de la gran majoria de produccions fílmiques, no hi ha el típic final feliç de factura hollywoodiana:

Oferia al públic cansat d'històries d'amor un xic carrinclones, amb l'inevitable *happy end*, tranquil·litzador d'esperits cànids, una visió intensa d'un tema, gairebé pedagògic, però d'una gran intensitat dramàtica.¹⁰⁷³

El tema lèsbic, el conflicte generat per l'ambient i el seu desenllaç tràgic porten el crític a fer consideracions, lluny d'una reflexió de les del tipus d'*El Matí*, sobre la psicologia presentada en la novel·la i la relació, amb pros i contres, que estableix amb la seva adaptació cinematogràfica:

Llegint la novel·la que inspirà el film, suara apareguda en català (*Manuela. Novel·la del film «Noies d'uniforme»*), la veritable psicologia dels personatges, les seves motivacions sentimentals, la gènesi d'aquell amor, apareixen clarament. I més encara que per les possibilitats que el llenguatge ofereix, perquè poques vegades s'ha arribat a una tan perfecta compenetració entre un llibre i la seva filmació.

No és sols una qüestió d'estil. Són molts els escriptors que en escriure recorden, en la tècnica de les descripcions o en el muntatge de les novel·les, les imatges mòbils del cinema. Aquí, entre llibre i film hi ha una perfecta compenetració. La novel·la té el mateix to de grisalla que el film; la mateixa suavitat d'exposició, que cobreix, sense amagar, el conflicte tràgic; l'alternativa del sentiment i del detall irònic. Potser això és

¹⁰⁷² «Cinema i literatura: Al marge de *Manuela*», *Mirador*, 14-II-1935, p. 4.

¹⁰⁷³ En l'editorial de *La Publicitat* dedicada a l'adaptació cinematogràfica de *Topaze*, una de les reflexions admetia també que la novetat més gran és que, «essent per la seva natura obra psicològica, no arriba a la conseqüència moral acostumada en aquesta mena de teatre. No hi ha l'última escena, on, d'una guisa brusca i honesta, el bo puja de peus damunt del dolent.» ([s.s.]: «Veritat i poesia: *Topaze*», *La Publicitat*, 30-IV-1933, p. 1.).

degut a una perfecta compenetració temperamental –o a una simple, decisiva, cooperació en la filmació– entre l'autora Christa Winsloe i la directora del film.

Així doncs, llegir la novel·la és veure el film, amb l'avantatge de més de poder arribar a una perfecta reconstrucció del passat de Manuela i del de la senyoreta Elisabeth von Bernburg.¹⁰⁷⁴

Esquerra –que no s'està de destacar el fet que, gràcies a la pel·lícula, s'ha reeditat la novel·la que la va inspirar en traducció catalana de Pau Cirera– assegura que és llegint la novel·la quan l'espectador podria conèixer el veritable abast psicològic de l'obra i els antecedents biogràfics dels personatges, una informació essencial perquè ajuda a comprendre les accions de les dues protagonistes. Dos anys abans el crític de cinema Àngel Ferran ressenyava el film des de *La Publicitat* i destacava la mateixa qüestió, tot posant èmfasi en el fet que, tant en teatre com en cinema, el primer que cal és formar l'ambient que farà néixer el conflicte.¹⁰⁷⁵ Així mateix, malgrat anotar la meravella artística que suposa *Noies d'uniforme*, Domènec Guansé escrivia per les mateixes dates que Esquerra sobre la superioritat en densitat psicològica de la novel·la, que «humanitza» els secrets dels personatges de manera molt més evident i, alhora, ofereix més tendresa que morbositat.¹⁰⁷⁶

Tot amb tot, l'anàlisi d'Esquerra remarcava la compenetració entre l'original i la seva adaptació fílmica, excel·lent per la manera com està escrita la novel·la que, més enllà de l'estil, sembla haver tingut present la tècnica emprada pel cinema en les descripcions i en el muntatge d'imatges en moviment –que en el setè art esdevenen

¹⁰⁷⁴ «Cinema i literatura: Al marge de *Manuela*», *Mirador*, 14-II-1935, p. 4.

¹⁰⁷⁵ FERRAN, Àngel: «*Muchachas de uniforme*», *La Publicitat*, 2-XI-1932, p. 5. Ferran assenyala que la protagonista, Manuela, ja «es troba en un dejuni absolut d'afecte quan comença el film», a la vegada que es pregunta si el film pot resultar tota una reflexió davant d'un determinat tipus d'educació de l'edat adolescent. També ben d'hora, Josep Palau anuncia que el film serà discutit, però que «sobre un punt estarem tots d'acord: sobre les seves excel·lències cinematogràfiques» que, més enllà de l'interès pedagògic que pugui suscitar, el converteix en un «film de primera classe» (PALAU, Josep: «Una estrena pròxima: *Noies d'uniforme*», *Mirador*, 29-IX-1932, p. 4.).

¹⁰⁷⁶ GUANSÉ, Domènec: «*Manuela* (novel·la del film *Noies d'uniforme*), de Christa Winsloe», *La Publicitat*, 29-III-1935, p. 4. Guansé es mostra com a exemple d'aquell qui, havent vist el film, es llença ràpidament a la lectura de la reedició de la novel·la: «Teníem de la versió cinematogràfica de *Noies d'uniforme* un record tan emocionant, que no és sense una secreta recança que n'hem començat la lectura de la novel·la. Temíem que la novel·la ens esvaís una mica la bellesa d'aquell record. Car sovint en algunes obres d'argument, però literàriament no massa belles, el film, amb la seva plàstica i el treball d'uns bons actors, esdevé superior a la novel·la. No és, però, aquest el cas de *Noies d'uniforme*. La novel·la és encara molt superior al film.» Així mateix, tot i que fent referència a una altra obra, Josep Palau mostrava el seu rebuig davant l'adaptació cinematogràfica per part de John Cromwell de *The Fountain*, de Charles Morgan, i l'«amputació gravíssima» de les trenta primeres pàgines –el «punt neuràlgic del llibre», plenes de substància platònica– que suposava l'anul·lació de la seva intenció original (PALAU, Josep: «Literatura i cinema: *The Fountain*, de Ch. Morgan», *Mirador*, 2-VII-1936, p. 4.).

realment visuals—. L'apunt d'Esquerra, habitual en l'anàlisi d'influències del cinema en la literatura, concreta que la bona equiparació d'ambdues obres rau també en el to, de «grisalla», que aconsegueix Leontine Sagan en la seva adaptació, que és el mateix que el de la novel·la, així com la manera suau d'exposar el conflicte.

Però, en la crítica esquerraniana, el cas més paradigmàtic de l'entente potencial entre cinema i novel·la és el de Joseph Conrad. Malgrat l'acceptable versió cinematogràfica d'una novel·la amb alt contingut psicològic com *Manuela*, el cas de Joseph Conrad no havia gaudit d'un director de cinema prou competent per oferir les sensacions contingudes a les seves novel·les. Tot i que, en una de les primeres reflexions interdisciplinàries entre literatura i cinema, Alexandre Plana suggeria Conrad com l'autor més idoni per brindar una matèria ficcional amb un substrat psicològic que pogués ser filmable,¹⁰⁷⁷ Esquerra trobava molt difícil el trasllat a la pantalla de la densitat psicològica de les seves obres, probablement a les antípodes de les novel·les d'aventures de Mark Twain o les detectivesques d'Edgar Wallace, on l'acció i el moviment esdevenen les característiques principals a l'hora de rodar una adaptació cinematogràfica amb garanties. «Conrad és un poeta que escriu en prosa», havia escrit Esquerra, consideració que prové de l'anàlisi de les dues principals qualitats de l'escriptor líric: la força descriptiva i l'incomparable poder de suggestió.¹⁰⁷⁸ Per aquests motius, postulava Esquerra, un cop traslladades al cinema les obres de Conrad no han reeixit. I és que el cinema reté la part pintoresca i visual, però deixa de banda l'«anatomia moral i psíquica dels personatges», que, més enllà de l'aspecte aventurer que també inclou, és sens dubte el millor de l'obra conradiana.

Tanmateix, una de les obres de l'escriptor anglopolonès va merèixer certa consideració en haver estat presentada a la pantalla en «forma força decent». Fent referència positiva al comentari de Josep Palau sobre la bona adaptació cinematogràfica de la novel·la *Victòria* (1919) sota el títol *Paradisos perillosos* (1930), Esquerra va considerar-la una de les poques pel·lícules inspirades en la literatura conradiana que mereixia elogi. Es tracta d'una obra que el 1919 ja havia estat portada al cinema mut sota la direcció de Maurice Tourneur i que en la versió nord-americana de 1930 era catalogada com a gènere d'aventures especialment adreçada als joves.

¹⁰⁷⁷ PLANA, Alexandre: «Del cinema dins del sistema de les belles arts (II): Literatura i cinema», *La Nova Revista*, juliol de 1927. Plana demanava: «Penseu en la majoria d'obres de Conrad. / Creiem que és un error dels més grossos dir que el cinema no pot expressar idees i sentiments. Llavors no fóra ni l'ombra d'un art.»

¹⁰⁷⁸ «Conrad i la guerra carlina», *El Matí*, 27-XII-1932, p. 9.

Val a dir que els arguments d'Esquerra a l'hora de trobar els punts forts de l'adaptació de William A. Wellman tenen més profunditat que els de Palau o que els dels altres crítics, que es limitaven a fonamentar la seva valoració en el factor exòtic i paisatgístic –explotat pel cinema nord-americà– contingut als textos de l'anglopolonès.¹⁰⁷⁹ A més de trobar un encert del director haver situat l'acció en un port de Malàisia per crear l'ambient adequat i comprendre millor els personatges, al seu parer les principals qualitats d'aquest film descansen en l'honradesa i la sòbria interpretació dels actors –Richard Arlen, Nancy Carroll i, sobretot, Gustav von Seiffertitz i Francis MacDonald–, dels quals destacava, tot i disposar d'un psicologia molt més primària que els personatges del llibre, la versemblança a l'hora d'interpretar males persones –que tant difereix dels malvats presentats en els films de Hollywood–. També, perquè la peça artística resultant comprèn i demostra les possibilitats del cinema sonor al costat d'una bona fotografia i, per damunt de tot, perquè mostra «un gran respecte per l'obra original». Esquerra en tornava a criticar el *happy ending*, on a diferència del llibre la protagonista no mor. Això sí, la conclusió d'Esquerra és que «[d]e totes maneres, el director, W.A. Wellman, està molt lluny de Joseph Conrad. Una vegada més, triomfa la literatura.»¹⁰⁸⁰

Per tant, malgrat algunes remarques, *Paradisos perillosos* era la demostració –o, si més no, un indici– que l'obra conradiana no només contenia una qualitat literària extraordinària, sinó també elements clarament filmables. La combinació de l'aventura amb una gran profunditat psicològica i estilística era presentada sota una forma i una tècnica literàries que recordaven les utilitzades pel cinema modern. I és que Conrad representa per Esquerra un autor especial. És un autor que, abans de la pròpia difusió del cinema, anuncia premonitòriament les tècniques cinematogràfiques que posteriorment s'utilitzaran. Si bé el desembre de 1928 Esquerra ja havia ofert la seva visió sobre el cinema com a art, el juny de 1932 encarava ja la qüestió interartística des de les pàgines de *Mirador*, en el que seria tot just el seu segon article publicat a la

¹⁰⁷⁹ Després de la mort de Conrad, l'agost de 1924, diversos escriptors catalans com Alexandre Plana, Josep Pla, Joan Estelrich, Josep M. de Sagarra, Carles Soldevila, Josep M. López-Picó, Maurici Serrahima, Alfons Maseras, Pau Romeva, Domènec Guansé, Marià Manent, C.A. Jordana, Jeroni Moragues, Ramon Vinyes, Melcior Font i Just Cabot, van dedicar-li comentaris elogiosos. Tal com assenyala Iribarren, molts d'ells, en sintonia amb l'atracció del moment, es limitaren a contemplar-ne el potencial exòtic sense plantejar-se una reflexió de signe polític. La moda de l'exotisme va fer que s'adaptessin *Victory* (1919, de M. Tourneur), *Lord Jim* (1925, de V. Fleming), *The Silver Treasure* (1926, de Rowland V. Lee), etc., desvirtuant el complex espai de xoc de civilitzacions que representava i convertit en un aparador idíl·lic fals. Vegeu IRIBARREN, Teresa: «Planeta Conrad», *El Contemporani*, núm. 27, gener-juny 2003, p. 31-35.

¹⁰⁸⁰ «Cinema i literatura: Un film i una novel·la», *Mirador*, 30-VI-1932, p. 4.

revista i un dels primers en la seva professionalització com a periodista. El crític anotava que si bé l'aparició del cinema havia influenciat el pensament contemporani, també era cert que abans de la seva presència ja hi havia qui utilitzava els procediments tècnics del cinematògraf «traduïts en paraules»:

[H]i ha un aspecte d'aquesta influència del cinema on l'esperit de l'època que potser no s'ha remarcat prou, que és la influència que ha tingut en la manera de concebre i de pensar dels contemporanis, no sols en el més vulgar del mecanisme de les imatges. Tots nosaltres quan pensem fem cinema. Projectem les nostres imatges i pensaments. Som sempre espectadors de les idees pròpies i la projecció d'aquestes es fa seguint un ritme. I espontàniament fem *découpage* i empram tots els mitjans tècnics del cinema. Una mica d'auto-observació creiem que ho confirmaria. I això és, sens dubte, el que explica la marcada influència que té el cinema en la literatura d'ara, que molts cops no és sinó un film traduït en paraules.

Paral·lelament a aquesta influència del cinema sobre la literatura apareix el fet que molt abans que el cinema arribés a aconseguir la difusió que té avui dia, hi havia escriptors que empraven els mateixos procediments tècnics que avui el cinema ha popularitzat. És a dir, que abans de l'aparició de la tècnica cinematogràfica hi havia qui emprava els mateixos procediments traduïts en paraules. No tan sols per la gran plasticitat i per la manera de compondre les escenes, sinó també per la manera especial de presentar-les, de manera que llegint-los sembla talment que assistiu a la projecció d'una cinta. El cas potser més característic de tots és el de Joseph Conrad, l'escriptor anglopolonès.

Tal com diu Esquerra, som creadors d'imatges i alhora espectadors: «Som espectadors de les idees pròpies», d'uns pensaments que projectem interiorment amb un ritme fet a mida gràcies al *découpage* propi del cinema, és a dir, segmentant les idees-imatges i muntant-les de la manera que més bé ens vagi per consumir-les mentalment.¹⁰⁸¹ El cinema ha influït de tal manera que si traslladem el nostre pensament al paper estarem emprant llenguatge cinematogràfic –raó per la qual una adaptació fílmica de segons quines obres literàries hauria de resultar tècnicament factible–. A l'hora, però, Esquerra observa antecedents d'aquesta manera d'escriure literatura. En

¹⁰⁸¹ El terme *découpage*, que fa referència sobretot a un instrument de treball, havia aparegut durant els anys deu amb l'estandardització dels films. Per aquestes dates designava el *retall* en escenes del guió, la darrera etapa de la preparació del film en paper que serveix de referència a l'equip tècnic (AUMONT, Jacques; MARIE, Michel: *Diccionario teórico y crítico del cine*. Buenos Aires: Editorial La Marca, 2006.).

concret considera Joseph Conrad tot un precedent en l'ús de tècniques que actualment es consideren cinematogràfiques, especialment per l'ús seguit de primers plans i el seguiment –és a dir, el moviment– dels personatges com si el narrador es tractés d'un *cameraman*:

Cal tenir present que Conrad comença a escriure cap a la fi de la passada centúria i que la major part de les seves obres foren escrites abans que el cinema es convertís en l'article de primera necessitat que és ara. És a dir, que no pot parlar-se d'una influència del cinema en les novel·les de Conrad, perquè quan foren escrites el cinema no era més que teatre fotografiat. Per tant l'estil i els procediments que Conrad emprà són absolutament originals i pot considerar-se'l com un precursor dels grans directors d'ara. N'hi ha prou amb fullejar qualsevol de les seves obres per a trobar traduïdes amb paraules totes les filigranes que la *camera* fa en qualsevol film actual.

El negre del «Narcissus» és una de les primeres novel·les de Conrad (desembre de 1897). Hi ha una escena digna de figurar, per la seva construcció, en una pel·lícula qualsevol. Un vaixell enrola la seva tripulació. El port –un port d'Extrem Orient– està en la foscor. Al lluny es veuen les llums de la població. La coberta del vaixell està també submergida en tenebres. Sols d'una cabina surt una llenca de llum per la porta oberta. Els enrolats, tot fent cua, van passant cap a la taula on se'ls inscriu, que està en un recó fosc també, passant per l'espai il·luminat. Conrad els descriu a mesura que travessen la llenca de claror, i quan per torn, es submergeixen altre cop en la fosca, descriu el següent. En conjunt, una sèrie de primers plans magnífics.

Un altre exemple: *Una avantguarda del progrés*. És un dels *Contes d'inquietud*. Els dos homes que constitueixen l'equip d'una factoria perduda en mig del Congo es barallen. Un d'ells dispara contra l'altre, que desapareix, ferit, al tombant d'una cantonada de la casa. L'assassí el segueix, creient que l'altre l'espera per matar-lo. En trencar la cantonada oposada, veu a l'altre extrem de la casa, sortint per fora de la paret, en la cantonada oposada, «un parell de peus amb la punta per amunt. Un parell de peus blancs amb sabatilles vermelles.» La manera de presentar un mort així – fragment que dóna la sensació de tot un cos, cent vegades vist en la pantalla –, bruscament i situant els personatges, i seguint-los com la *camera*, és un procediment netament cinematogràfic, de sobres conegut.

D'exemples com aquest n'és plena l'obra de Conrad. Els que llegeixin o hagin llegit *La follia d'Almayer*, que està a l'abast de tots els qui no sàpiguen l'anglès, en traducció catalana, podran comprovar-ho. En aquest o en qualsevol altra de les seves obres. L'estil és sempre el mateix.

Conrad ha estat portat al cinema diverses vegades. Però aquest és un altre tema.¹⁰⁸²

I és un altre tema perquè, com hem vist, aquest llenguatge tan cinematogràfic no ha estat adaptat com cal al cinema –amb tota la pèrdua de gruix psicològic del personatges i tot el desplaçament dels centres d'interès cap a l'exotisme que comporta el trasllat a la pantalla–. Precisament, al cap de quatre anys Esquerra traduirà amb Josep Detrell *Una avantguarda del progrés*, un dels *Contes d'inquietud* inclosos en un volum publicat a la col·lecció Quaderns Literaris de La Rosa dels Vents el novembre de 1936.¹⁰⁸³ Probablement Esquerra tenia l'afany de demostrar al públic català la certesa de les seves paraules sobre la tècnica cinematogràfica de l'anglopolonès i va trobar oportú oferir a les lletres en català una baula de les tècniques literàries més interessants de la literatura universal. Sigui com vulgui, la reflexió sobre els procediments cinematogràfics en la literatura abans de la difusió del setè art que assenyalava Esquerra el 1932 és recordada per Serrahima molts anys després, el 1973, en un capítol de *Dotze mestres* dedicat a Joseph Conrad:

El meu amic Ramon Esquerra, que era en 1936 un dels crítics destacats de la nova generació, va recollir en el llibre *Lectures europees* uns articles publicats abans a *El Matí*. Va dir en un d'ells: «Molt abans que el cinema arribés a aconseguir la difusió que té avui dia, hi havia escriptors que empraven els mateixos procediments tècnics, però traduïts en paraules.» Proposava, com un exemple característic, el de Joseph Conrad, i esmentava, entre altres casos, el del primer capítol de *The Niger of the "Narcissus"*. A la nit, en un port de l'Extrem Orient, cada un dels mariners arrengrats, en la foscor de la coberta, per enrolar-se en el vaixell, és descrit en el moment que passa per la llenca de claror que projecta la porta oberta d'una cabina il·luminada.

Serrahima afirma que en llegir aquest fragment «vaig tenir la certesa que havia trobat aquell procediment utilitzat en alguna altra banda», concretament a *L'esquadró de la sang*, un dels episodis dels *Records de la darrera carlinada* (1898), de Marian Vayreda. Al seu parer,

¹⁰⁸² «Literatura i film: Conrad i el cinema», *Mirador*, 2-VI-1932, p. 6.

¹⁰⁸³ A més de *Dues històries d'inquietud* (1936), la mateixa editorial també va publicar en aquestes dates *La follia d'Almayer* (1929) i *Un tifó* (1930), totes dues dins la Biblioteca Literària.

Vayreda havia tret encara més partit d'allò que en la novel·la de Conrad és només un perfecte recurs tècnic, perquè, en la seva narració, alhora que cadascun dels soldats i dels cavalls és vist amb l'excés de detall de la plena claror, l'ombra fantasmal en suggereix la caricatura que l'autor, de primer cas per cas i després col·lectivament afegeix, gairebé diria dolorosament, a la descripció.¹⁰⁸⁴

En qualsevol cas, no podem obviar que el precursor que Esquerra troba en Conrad –i Serrahima en Vayreda– potser es podria remuntar unes dècades abans. Tot i que el crític barceloní fa referència a tècniques cinematogràfiques modernes de principis del segle XX, des de sempre la invenció de nous mitjans per explicar històries ha estat motiu recíproc d'inspiració i d'influència entre les diverses arts creades per interpretar el món. Cadascuna d'elles, cadascuna d'aquestes arts, ha observat amb atenció les altres i ha maldat per incorporar tècniques, imatges, idees, punts de vista i maneres de somiar diferents amb l'objectiu d'engrandir les possibilitats artístiques que pot oferir al seu públic, ja siguin lectors de literatura, espectadors de cinema o consumidors de les arts plàstiques. Sens dubte les novel·les i les diverses formes d'expressió literària han estat influenciades per l'evolució artística no només del cinema, sinó també del precinema.

Per exemple, a *Les desventures del jove Werther* (1774) Goethe afirma que sense l'amor el nostre món seria «el mateix que una llanterna màgica sense llum. No fas més que posar-hi la flameta i les imatges més violades apareixen damunt la blanca paret. I encara que no fossin sinó això, il·luminats fantasmes fugissers, ja poden fer la nostra joia si, com els infants, ens parem a mirar-los i ens encisem amb aquestes aparicions meravelloses». La cita de Goethe no deixa de ser simptomàtica si tenim en compte la idea de *Weltliteratur* i el seguiment d'Esquerra dels aspectes intergenèrics de la literatura comparada.¹⁰⁸⁵ Però sobretot és simptomàtica perquè demostra que, al costat de les vivències personals i col·lectives que es pretenen reflectir, la literatura ha incorporat des de ben aviat a les seves obres les imatges extraordinàries que el teatre

¹⁰⁸⁴ SERRAHIMA, Maurici: *Dotze mestres*. Barcelona: Destino, 1972, p. 91-93. No deixa de ser curiós, encara que anecdòtic, el fet que Esquerra hagués escrit un article el desembre de 1932 a *El Matí* titulat «Conrad i la guerra carlina», en què el crític afirma que l'ambient descrit és similar al que sol presentar Baroja, a més d'introduir les característiques conradianes més evidents: la seva força descriptiva i l'incomparable poder de suggestió, dos aspectes que junts donen com a resultat el seu lirisme («Conrad i la guerra carlina», *El Matí*, 27-XII-1932, p. 9.).

¹⁰⁸⁵ Podríem dir que Goethe té tota una antologia d'idees precursora de l'estat d'esperit que ha portat el cinema. Per exemple, tal com afirma a *Viatge a Itàlia*, escrit entre 1786 i 1788: «Hauríem de parlar molt menys i dibuixar molt més.»

d'ombres, els espectacles de llanterna, les vistes òptiques o el cinematògraf eren capaços de projectar.

El març de 1932, arran de la commemoració de l'aniversari de Goethe, Josep Palau creia que, de tota la seva obra, el títol més apte per a la transposició cinematogràfica, tant per la seva substància com per la seva anècdota, tant pel pintoresc de l'època com pel moviment sostingut de la intriga, era precisament el *Werther*. El crític suggeria una adaptació al cinema que no incorporés la tècnica del monòleg interior i epistolar que conté el llibre, sinó que el film hauria de ser «la projecció del món viscut per l'heroi, món que resultaria de les interferències entre l'ambient i les experiències sentimentals de Werther». Palau s'acabava preguntant què hauria pensat Goethe del cinema: «Enigmàtica qüestió, ja que seria artificiós fer ara una confrontació del cinema amb les idees estètiques de Goethe, ja que aquestes foren elaborades independentment del fet cinematogràfic.» En canvi, el crític es mostrava convençut que si el poeta alemany hagués conegut el setè art, les seves idees haurien estat retocades en algun punt, especialment per la situació ambigua del cinema entre la imaginació plàstica i la imaginació dinàmica. I és que el cinema pot ser un «instrument per a retornar a l'espectacle directe del món, del qual una cultura estrictament llibresca tendeix a apartar-nos».¹⁰⁸⁶

La literatura, doncs, exerceix com una finestra del món a través de la paraula, un filtre que amb el cinema desapareix per gaudir d'un contacte visual directe. El mateix mes Lluís Montanyà assegurava que la paraula era ja un «mitjà perfecte i gastat», ineficaç com a conductor de poesia, i que calia recórrer al cinema, a la «imatge com a document viu», per tal de recrear el món: «La gran varietat de recursos del cinema el fa un instrument esplèndid de creació artística.» Montanyà, atent a la tendència plàstica de la poesia, aplaudia l'exploració imaginativa i poètica a través d'aquest nou art, com *L'estrella de mar* (1927) de Man Ray i *Un Chien andalou* (1929) de Dalí i Buñuel, perquè era en la creació cinematogràfica on residia el nou paper de la literatura i de la poesia.¹⁰⁸⁷ I Buñuel, que considerava el cinema «el único arte nuestro de todos los días», és qui més va divulgar el concepte *découpage*, que al seu parer ja incloïa el muntatge i era elaborat al pensament: «La idea directriz, el desfile silencioso de las imágenes, concretas, determinantes, valoradas en el espacio y en el tiempo; en una

¹⁰⁸⁶ PALAU, Josep: «Un film antic actualitzat: Goethe i el cinema», *Mirador*, 24-III-1932.

¹⁰⁸⁷ MONTANYÀ, Lluís: «Poesia i cinema», *La Publicitat*, 20-III-1932, p. 3.

palabra, el film se proyectó por primera vez en el cerebro del cineasta.»¹⁰⁸⁸ Talment el que, al parer d'Esquerra, havia fet Conrad.

Tanmateix, i lluny del surrealisme i dels crítics com Montanyà que proposaven el cinema com l'art més apte per a la creació poètica, quan Esquerra relaciona Conrad amb el llenguatge cinematogràfic està explorant una nova dimensió literària que connecta amb la voluntat dels escriptors impressionistes, aquells que trobaven la inspiració en les idees de pintors com Claude Monet i Edgar Degas, interessats en la immediata sensació física d'una escena que l'ull humà percep, no pas en una realitat objectiva. Precisament al prefaci de *The Nigger of the "Narcissus"*, Conrad defineix la seva tasca com «by the power of the written word to make you hear, to make you feel – it is, before all, to make you see.» És a dir, elabora percepcions confuses, però també una vaguetat evocativa que condueix a l'ús del simbolisme. Segons Conrad, «[a] work of art is very seldom limited to one exclusive meaning and not necessarily tending to a definite conclusion.»¹⁰⁸⁹

Virginia Woolf, en el seu assaig *Modern Fiction* (1919), afirma que «life is not a series of gig lamps symmetrically arranged; but a luminous halo, a semi-transparent envelope surrounding us from the beginning of consciousness to the end». És feina dels novel·listes moderns de «record the atoms as they fall upon the mind», per molt vague o aparentment caòtic que pugui resultar.¹⁰⁹⁰ Fem *découpage*, diria Esquerra. De fet, els escriptors impressionistes alternaven entre presentar la seva escriptura com a «*realer realism*» que abandona la simplista noció d'objectivitat del segle XIX, com declarar que aquesta escriptura és valuosa perquè conté el temperament únic de l'artista. Si bé amb el naixement de l'impressionisme la novel·la fa un salt interior –i l'anomenada *serious novel* roman durant gran part del segle XX–, aquest desplaçament introspectiu trobaria aquelles imatges, aquelles idees que segons Esquerra retallem, muntem i observem per després donar-los forma artística.

¹⁰⁸⁸ BUÑUEL, Luís: «*Découpage* o segmentación cinegráfica», *La Gaceta Literaria*, núm. 43, 1-X-1928. Citat a IBARZ, Mercè: «Buñuel documental. *Las Hurdes, Tierra sin pan* i el seu temps», tesi doctoral dirigida pel Dr. Antoni Marí. Barcelona: Universitat Pompeu Fabra, 1997. Buñuel sembla acostar-se a les tesis d'Esquerra sobre Conrad quan assegura que «el cineasta –conviene reservar ese nombre solamente para el creador del film– no lo es tanto en el momento de la realización como en el instante supremo de la segmentación. Todos pueden llegar a conocer más o menos bien la técnica cinematográfica: sólo los elegidos llegarán a componer un buen film. Por la segmentación, el *scénario*, o conjunto de ideas visuales escritas, deja de ser literatura para convertirse en cinema. Allí, las ideas del cineasta se precisan, se recortan, se subdividen indefinidamente, se agrupan, ordenándose.» De manera prou expressiva, exclama: «¡Pensar en imágenes, sentir en imágenes!»

¹⁰⁸⁹ Citat a KERSHNER, R.B.: *The Twentieth-Century Novel: An introduction*, op. cit., p. 15.

¹⁰⁹⁰ *Ibid.*, p. 15-16.

Val a dir que el mateix any de la publicació d'*El negre del "Narcissus"*, el 1897, Henry James parla al pròleg de *What Maisie Knew* sobre el *point of view* a l'hora de narrar una novel·la, tot un aspecte que durant mig segle serà recurrent en les novel·les i en la crítica del segle XX. James comenta el que més tard s'anomenarà *showing* i *telling*, i insisteix en la importància de la forma, perquè la història s'explica segons el punt de vista del protagonista narrador.¹⁰⁹¹ És a dir, si és un nen, ha de ser des del seu punt de vista –tal com comentava Esquerra en distingir les «novel·les d'infants» i «novel·les per a infants»–; i si és un gos –com el cas que el crític presentava en la seva anàlisi de la irònica *Flush*, de Virginia Woolf–, ha de ser des del punt de vista d'un gos. Per James, forma i subjecte són inseparables, i un novel·lista pot ser avaluat fins i tot segons el grau d'harmonia entre forma i subjecte. I en el cas de Joseph Conrad, Esquerra hauria observat que el punt de vista era ja el d'una càmera cinematogràfica.

¹⁰⁹¹ *Ibid.*

TERCERA PART

***COMPARATISMES,
DE LA INTUÏCIÓ AL PRECEPTE***

1. INTUÏCIÓ: LES LECTURES COMPARADES D'UN HUMANISTA

1.1. AL SERVEI DEL «GROS PÚBLIC»

Ramon Esquerra era un escriptor capaç de construir un discurs crític que, combinant rigor i amenitat, se sustentava en un llenguatge precís en la seva expressió, resultat de l'aleshores recent cristal·lització de la llengua catalana en el periodisme. En tot moment sabia a quin públic s'adreçava i gairebé tots els seus judicis estan formulats en funció del lector de diaris que s'interessa per la literatura. Era un escriptor, doncs, que no escrivia novel·les o poesia, sinó un altre gènere: crítica literària.

El seu estil se situava, tal com Agustí Esclasans s'ocupava de remarcar, «dins el sintetisme nerviós que ara s'estila» i que compartia amb altres «valors juvenils» com Josep Janés i Olivé, Maurici Serrahima, Joan Teixidor o Miquel Vergés. Un estil propi, de text subratllat, que allora representava tota una esperança per a la futura crítica literària del país que s'hauria d'haver acabat formant: «Menystinguda com és, la noble crítica ens és imprescindible. Vacil·lant i juvenils, però sincera, damunt ella serà creada pels exegetes catalans futurs la perfecta crítica sistemàtica...»¹⁰⁹²

Certament, la seva crítica, en tant que ressenyador de les novetats bibliogràfiques, era sistemàtica. Sovint la seva ressenya es mostrava més descriptiva que analítica, a vegades partia de premisses –catolicisme, europeisme, catalanisme– que tenien el text d'ideologia, però sempre enfortia les seves interpretacions amb informació historiogràfica i una clara renúncia a la pontificació. Allora, i de manera també sistemàtica, no deixava de mostrar els seus interessos culturals, relatius majoritàriament de la contemporaneïtat, que sabia enllaçar amb la tradició cultural del qual provenen. Bona part dels seus articles s'aguanten gràcies a una columna vertebral de temes que sovint esdevenen relacionables. Així, partint de la crítica d'una novel·la moderna, podia passar a la biografia novel·lada o la seva relació amb el cinema, a la denúncia de les llacunes de la literatura catalana o, fins i tot, a la reflexió entorn el Renaixement, el cristianisme i el futur de la civilització europea.

En aquest punt, la intuïció d'Esquerra apareix sobretot en aquelles conclusions que conjunquen els seus coneixements amb l'observació directa de, per exemple, l'èxit o fracàs de vendes d'un llibre, l'evolució d'un gènere literari o els fets culturals més recents. Alguns d'aquests comentaris quedarien fixats a *Lectures europees*, on el petit

¹⁰⁹² ESCLASANS, Agustí: «Misèria de la crítica», *La Veu de Catalunya*, 25-VI-1936, p. 6.

percentatge de títols i autors representats no deixa d'evidenciar un bagatge de lectures que fa vertigen.

Potser és aquest bagatge el que permet a Esquerra mostrar-se sovint contundent i irònic, si bé rarament cal interpretar-lo entre línies, ja que ataca o defensa quan cal la literatura que al seu parer cal rebutjar o aplaudir. La seva claretat és la que demana als escriptors que ressenya. A diferència d'altres crítics, doncs, és explícit, àgil i clar com el model de llengua que utilitza, fet que el fa útil, orientador i estimulador per al comprador de diaris. Sovint capta el lector a partir d'un primer raonament aparentment simple, per després desplegar la seva crítica. Per exemple, en abordar el tema de la Crisi d'Occident, Esquerra sembla adoptar la visió del públic general: «Els primers anuncis de la crisi de l'època i de la nostra civilització produïren una mena d'estupefacció general i un encongiment d'espatlles.»¹⁰⁹³ La complicitat amb el lector també apareix en la primera frase si el que es tracta és de parlar del renom d'un escriptor com D.H. Lawrence: «És curiós d'assistir al naixement i formació de les llegendes.»¹⁰⁹⁴ Així mateix, quan es disposa a parlar de l'obra i la recepció de Katherine Mansfield, pot començar de manera ben directa: «K. Mansfield tingué un destí tràgic.»¹⁰⁹⁵

Un possible exemple de tot plegat el podríem trobar a *El Matí* el setembre de 1934:

La literatura de la naturalesa va guanyant terreny dia per dia, potser per reacció contra el cerebralisme de gran part de la novel·la i la lírica de la nostra època, enamorades de la dificultat i de l'hermetisme. Davant d'aquestes complicacions, tot el món vegetal i animal que emplena la terra ofereix als autors que l'observen la simplicitat i la naturalitat de les seves vides complicades.

L'interès dels llibres de la natura supera de bon tros moltes de les novel·les d'ara. Llegir-les és descongestionar-se de la intoxicació d'intel·lectualisme imperant. D'aquí el seu èxit, a desgrat que molt sovint els autors de llibres d'aquesta mena no siguin literats, sinó simplement exploradors o naturalistes. La manca de «literatura» que hom troba en aquests llibres és un atractiu de més.¹⁰⁹⁶

¹⁰⁹³ «Mística de la crisi», *El Matí*, 11-VIII-1934, p. 7.

¹⁰⁹⁴ «D.H. Lawrence i la llegenda», *La Veu de Catalunya*, 27-VII-1935, p. 8.

¹⁰⁹⁵ «Katherine Mansfield», *El Matí*, 25-VIII-1934, p. 7.

¹⁰⁹⁶ «Llibres de Natura», *El Matí*, 7-IX-1935, p. 7. [signat E. Clivillés]. Com veurem, l'estudi de les causes de l'èxit o fracàs d'una obra literària té molt valor ja que aleshores resulta explicable. En el seu vessant més comparatista, Esquerra considerava que el coneixement de les successives valoracions d'una obra literària és immensament important tant per la història de la literatura com per la història de les idees i sentiments humans.

Com veiem, en les obres literàries Esquerra cerca una modernitat apta per a tots els públics, llibres que intenta transmetre al lector de manera pedagògica, evitant conscientment el pedagogisme. Aquesta característica és potser més acusada en els articles destinats a les revistes, on mostra un to i caràcter més assagístics. Així com Octavi Saltor, Rafael Tasis, Domènec Guansé, Carles Soldevila o Armand Obiols eren autors amb un matís més periodístic, en Esquerra –i també d'altres, com Manuel Pla i, sobretot, Josep M. Miquel i Vergés– es percep una voluntat pedagògica i un gust per l'academicisme, si bé en les simples ressenyes i notes breus oferia un to exclusivament divulgatiu o didàctic. Cal tenir present que Esquerra no era un periodista que escrivia crítica literària, sinó un crític professional –i vocacional– que exercia el seu ofici allà on podia. Recordem que el 16 de juliol de 1936 Esquerra sembla parlar d'ell mateix en reflexionar des de *La Veu de Catalunya* sobre la manca de revistes especialitzades on escriure articles assagístics de manera més extensa, profunda i sistemàtica: «Limitats al treball quotidià de la premsa, els nostres possibles assagistes s'han vist obligats, en molts casos, a fer sols periodisme, amb tots els inconvenients i defectes que l'escriure en un diari suposa.»¹⁰⁹⁷

No és estrany, doncs, que col·laborés de ben jove a *Criterion* i *Mirador*. *Setmanari de Literatura, Art i Política*, una de les revistes més informades i cosmopolites que s'han produït mai. D'altra banda, cal recordar que Esquerra era professor de lletres a l'Institut-Escola de la Generalitat i a l'Institut Francès de Barcelona, tasca educativa que ocupava bona part del seu temps i que de ben segur va marcar el seu temperament crític.

Podem parlar de Ramon Esquerra com un intel·lectual de clara tendència educadora, característica que l'acosta a la vocació republicana d'alguns intel·lectuals de l'època. Aquesta característica explicaria els seus múltiples i variats interessos per la ciència econòmica i mèdica, coneixements que posaria al servei de la Generalitat durant la guerra col·laborant tant a l'Oficina d'Estudis de Reconstrucció Econòmica de Postguerra, sota les ordres de Josep Tarradellas, com redactant un curset sanitari davant d'un possible atac tòxic de l'enemic, elaborat per als Serveis "Z" de la Junta de Defensa Passiva de la Població Civil.

Els companys de claustre i antics alumnes coincideixen a remarcar la seva forta vocació pedagògica. Si bé Pere Grases l'evoca com un autor amb una gran capacitat de

¹⁰⁹⁷ «Els llibres: Assaigs», *La Veu de Catalunya*, 16-VII-1936, p. 6. Per veure la cita completa, vegeu el punt «1.1. El renom d'un crític i el seu context» de la segona part d'aquest treball, p. 197.

síntesi, aciençat i més sòlid que algun dels companys universitaris que després van brillar com a literats, Joan Ramon Masoliver el recorda llegint molta literatura catalana i universal, així com obres de Pérez Galdós, Pereda i Ruiz de Alarcón.¹⁰⁹⁸ El testimoni de Masoliver ens presenta una persona amb una immensa capacitat de lectura, aplicada sempre en funció dels estudis i de la redacció de llibres.¹⁰⁹⁹ Esquerra, lector impenitent i constant, aviat va bastir una bona biblioteca, malauradament destruïda per la bomba del 17 de març de 1938 i que anys abans de dedicar-se professionalment a la crítica literària ja pensava ampliar. Per exemple, atent a la gran voga del gènere biogràfic arreu d'Europa, apuntava el següent recordatori: «Cal que tingui a la meua biblioteca unes bones biografies de Mirabeau i Talleyrand.»¹¹⁰⁰

L'academicisme, resultat d'una formació acadèmica com a historiador literari, ja era un fet en la vessant periodística, que progressivament es va fent més notable fins a l'especialització i publicació de manuals i assaigs sobre literatura. Per aquest motiu acostumava a precedir la ressenya de l'obra, que a vegades podia esdevenir més descriptiva i interpretativa que analítica, un repàs cronològic de la trajectòria del gènere tractat o de qualsevol altra qüestió exposada.¹¹⁰¹ D'aquesta manera situava tant el tema de l'article en la contemporaneïtat, i en l'evolució literària, com el lector no erudit en la història de la literatura, al qual, fent gala de gran sentit pedagògic, donava tota la importància a l'hora d'elaborar els comentaris. Perquè Esquerra pretenia sintonitzar amb el *seu* públic, el «gros públic», aquell lector mitjà impermeable a la literatura canònica i a les novetats novel·lístiques si no hi ha qui li justifiqui la vàlua dels textos amb un vocabulari ajustat a la seva comprensió; un públic que no és aliè a la modernitat, però que demana certes indicacions abans de poder fer un judici sobre el llibre recomanat.

¹⁰⁹⁸ MANENT, Albert: «Un *homme de lettres* de la generació de la dictadura», *op. cit.*, p. 103-112. Tanmateix els estudis de literatura espanyola conservats en el seu arxiu revelen un decantament per Baltasar Gracián i autors romàntics.

¹⁰⁹⁹ MANENT, Albert: «Ramon Esquerra, un *homme de lettres* de la generació de la Dictadura», *op. cit.*, p. 103-112.

¹¹⁰⁰ Nota del 21 d'octubre de 1930. Es refereix als polítics francesos Honore G. Victor Mirabeau (1749-1791) i Charles Maurice de Talleyrand-Périgord (1754-1838). El comentari va associat a la necessitat, segons Esquerra, de fer biografies del segle passat.

¹¹⁰¹ Algun dels exemples més significatius, entre molts altres, poden ser els articles «Edgar Wallace», *El Matí*, 3-III-1932, p. 9; «Genealogia de *Topaze*», *La Veu de Catalunya*, 6-V-1933, p. 6; «Romans i el "bluff"», *Mirador*, 10-XI-1932, p. 5; «Shakespeare al cinema: *El somni d'una nit d'estiu*», *La Veu de Catalunya*, 18-I-1936, p. 8; «Antiutopia», *La Veu de Catalunya*, 14-XII-1935, p. 8; «Roma i nosaltres», *La Veu de Catalunya*, 14-III-1936, p. 7; «Diagnòstics del temps», *El Matí*, 9-V-1934, p. 9; «Richard Aldington», *La Publicitat*, 26-X-1935, p. 2; «Walter Scott i la biografia contemporània», *El Matí*, 24-V-1932, p. 9; etc.

La voluntat era la d'atreure lectors per mitjà, tal com comentava Maurici Serrahima, de la «camaraderia»¹¹⁰² amb qui el llegia. Així mateix, cal dir que al quart volum *Del passat quan era present*, Serrahima parla de «l'estil volgudament planer que, amb un petit toc de Josep M. Capdevila –verdaguèria passat per Xènius, per Joubert, per Paul-Louis Courier...–, donaven a *El Matí* Pau Romeva, Manuel Pugès, Ramon Esquerra, i jo mateix».¹¹⁰³

Així, l'ànim didàctic i el caràcter pedagògic van fer que, en uns anys idonis, s'interessés de manera especial per aquell tipus de públic no erudit però que potencialment podia incrementar el nombre de lectors. D'altra banda, educar el poble era, al seu parer, una tasca progressiva i susceptible de transformar el país en un futur. Tal com assegura al pròleg de la seva traducció d'*Utopía*, Thomas More sabia que els defectes humans eren massa nombrosos perquè el seu Estat ideal fos realitzable:

More se muestra partidario de cosas excelentes aunque las sepa irrealizables, y también que solamente serán irreprochables mientras no trasciendan de la esfera ideal a la realidad. Su experiencia, su buen sentido, le hacen exclamar melancólicamente que aquellas cosas excelentes de Utopía más las desea para sus ciudades que espera verlas realizadas. Hay algo que se opone a ello y More lo sabe perfectamente: la naturaleza humana colmada de defectos.¹¹⁰⁴

Per això creia en la pedagogia, que és una forma habitual de l'humanisme. «El único camino», diu Esquerra, «es el que ofrece el humanismo», és a dir: «el mejoramiento progresivo del individuo mediante aquella creencia del hombre –creación renacentista– que frecuentemente toma forma de pedagogía. Ella será la que transformará las instituciones.»¹¹⁰⁵

L'atenció dedicada al públic «mitjà», «vulgar», «no erudit», «no esnob», «no especialitzat», «no gaire cultural», «els que compren llibres a 15 francs» o a «5 ptes. el volum», és a dir, al «gros públic», és pràcticament exclusiva. Abans de continuar, afegim que aquesta expressió, «gros públic», no és usada només per Ramon Esquerra. També se sol trobar entre els comparatistes francesos d'entreguerres. Per exemple,

¹¹⁰² SERRAHIMA, Maurici: «Lectures de Ramon Esquerra», *El Matí*, 15-I-1936, p. 9. Sobre aquesta ressenya de Maurici Serrahima, en parlarem quan s'abordi la recepció que va tenir *Lectures europees*.

¹¹⁰³ SERRAHIMA, Maurici: *Del passat quan era present, IV (1964-1968)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2005, p. 110.

¹¹⁰⁴ «Prólogo», dins MORE, Thomas: *Utopía (el Estado perfecto)* [traducció, pròleg i notes de Ramon Esquerra]. Barcelona: Apolo, 1937, p. 36-37.

¹¹⁰⁵ *Ibid.*, p. 37.

l'escriptor i militant pacifista Régis Messac (1893-1945) l'usava als anys trenta amb un mateix sentit. Entre els catalans, Joan Maragall l'havia utilitzat el 1907 a *Elogi de la paraula* per referir-se al públic de masses del teatre: «torneu a omplir la sala de gent, i amb la reaparició del gros públic, el drama recobrarà tot son imperi, tornarà a ésser el regnat de l'acció, l'art grosser i sublim del fet, el teatre.»¹¹⁰⁶ Als anys vint, Joaquim Ruyra en parla al pròleg d'*Èglogues i altres poemes* (1926), de Joan M. Feixas, en considerar que la mètrica usada per l'autor «el fa tot seguit assequible al gros públic».¹¹⁰⁷ Artur Perucho s'havia adreçat «al gros públic, res de minories selectes», en referir-se al manifest del Teatre d'Orientació, que exigia dignificar el teatre català i la posada en escena d'obres d'autors joves.¹¹⁰⁸ Pel que fa a la novel·la, Josep M. Capdevila l'utilitza en més d'una ocasió, com per exemple a l'hora de considerar pejorativament a quin públic s'adreça *Fanny*, de Carles Soldevila, que «vol ser una novel·la per al gros públic burgès».¹¹⁰⁹ O, ja a finals dels anys trenta, en la traducció catalana a càrrec de Carme Montoriol Puig de *No passaran! (Una història del setge de Madrid)* (1937), d'Upton Sinclair, les «Notes de l'edició americana» que precedeixen la novel·la asseguren que «l'autor ha preferit fer el llibre assequible al gros públic», referint-se al preu.¹¹¹⁰ Encara durant la República, altres crítics com Sebastià Gasch l'utilitzen com a sinònim de *popular*: «Jo deia que el teatre popular ha d'ésser realista. Si oferim al gros públic un àngel o una sirena, ens dirà que no ho ha vist mai.»¹¹¹¹

Pel que fa al «gros públic» de Ramon Esquerra, com hem vist, les seves consideracions sobre els gèneres literaris o l'ús de la psicologia i altres tècniques modernes solen anar de bracet amb la compatibilitat amb els gustos del públic de masses. La voluntat d'introduir els ciutadans al món dels llibres passa per oferir productes literaris no només assimilables per als especialistes. Per això titlla la poesia com a gènere propi dels *happy few*. També per això, vist els milions de lectors que té arreu del món, considera la novel·la el gènere modern per antonomàsia i, concretament,

¹¹⁰⁶ MARAGALL, Joan [Francesc Vallverdú (ed.)]: *Elogi de la paraula i altres assaigs*. Barcelona: Edicions 62, 1994.

¹¹⁰⁷ RUYRA, Joaquim: «Ave, Maria puríssima», dins FEIXAS I TORRÓ, Joan M.: *Èglogues i altres poemes*. Sant Feliu de Guíxols, 1926, p. xi-xvi.

¹¹⁰⁸ PERUCHO, Artur: «Els espectacles: *Teatre d'Orientació*. A tots els amants del teatre català», *La Nova Revista*, 15-III-1928, p. 275.

¹¹⁰⁹ CAPDEVILA, Josep M.: «*Fanny*», *El Matí*, 31-XII-1929, p. 10.

¹¹¹⁰ SINCLAIR, Upton: *No passaran! (Una història del setge de Madrid)* [traducció de Carme Montoriol Puig]. Barcelona: Comissariat de Propaganda de la Generalitat de Catalunya, 1937, p. 3.

¹¹¹¹ GASCH, Sebastià: «Els camins del teatre», *Mirador*, núm. 297, 18-X-1934, p. 5. Val a dir que, un cop exiliat, Gasch continua utilitzant aquesta expressió durant els anys quaranta. En aquest període, en trobem referències a *París, 1940* (Barcelona: Quaderns Crema, 2001) o *Etapas d'una nova vida: Diari d'un exili* (Barcelona: Quaderns Crema, 2002).

la novel·la detectivesca com l'«epopeia moderna», l'única que contemporàniament pot competir amb un altre art de masses i no literari, el cinema. És a dir, encara que rebutjant la novel·la pornogràfica o d'altres subgèneres considerats nocius o pseudoliteraris, cal fixar-se en el tipus de llibre que pot divertir el lector potencial. En una ocasió el crític utilitza una màxima de Chesterton: «El públic no és que cerqui la novel·la dolenta; cerca una determinada mena de novel·les i prefereix la dolenta d'aquest tipus a la bona d'un altre». Això, segons Esquerra, explicaria bona part de la difusió assolida arreu del món per la novel·la detectivesca; en aquest cas, per la seva «manca de complexitat i d'abusos psicològics». En definitiva, «el públic cerca l'interès de la narració on el troba».¹¹¹² I són aquests gèneres que agraden al públic els que cal ressenyar, millorar i potenciar.

Aquest convenciment sobre la necessitat de novel·les adreçades al gros públic és formulada en diversos articles. Per exemple, l'abril de 1933 ho expressa de la manera següent:

Realment, estem passant, de fa uns quants anys, una veritable crisi de novel·les escrites amb vistes a tothom, de novel·les on l'autor no cerqui una aprovació d'aquella mena de públic *snoob* que creu que patologia i dificultat són termes sinònims de qualitat i d'interès. Per això, quan apareix una novel·la divertida, no complicada, d'acció seguida i amb qualitat literària, val la pena de parlar-ne, fins si li manquen algunes de les condicions que nosaltres voldríem per a les novel·les que s'adrecen a tothom.¹¹¹³

Tot i que a molta distància de les reflexions sobre la novel·la, Esquerra també entra a valorar la relació entre el públic i un altre gènere literari: el teatre. Com passa en certa manera amb la novel·la, en el teatre l'aspecte essencial és «la relació espiritual entre l'autor i el públic. El teatre ha d'ésser un exponent de les preocupacions que pugui tenir l'espectador. És la sola manera d'interessar-lo, donant-li humanitat. Així ho feren els autors de totes les grans obres amb què s'ha enriquit la literatura dramàtica universal.» Així ho havien fet durant la Grècia clàssica i el període medieval presentant els conflictes polítics i caricatures de fets quotidians; Shakespeare i Molière amb obres que toquen el tema de l'amor, i que encara resulten actuals; Ibsen i Shaw ofereixen al

¹¹¹² «Retorn a la senzillesa», *El Matí*, 6-I-1933, p. 11.

¹¹¹³ «Una novel·la de cara al públic», *El Matí*, 15-IV-1933, p. 9.

seu públic «assedegat de problemes socials» el que vol veure, o, fins i tot, Àngel Guimerà i Ignasi Iglésies saben recollir l'afició autòctona pels fets de la història incloent-hi, també, qüestions socials. Cal, doncs, presentar problemes que interessin als espectadors. D'altra manera, el públic opta per altres arts: «La gent es cansa d'anar al teatre a veure comèdies i drames que no tenen més interès que qualsevol pel·lícula. I se'n va al cinema o a veure qualsevol revista.»¹¹¹⁴

De la mateixa manera que, com a crític a la premsa, desestimava la literatura escrita al marge dels gustos i de les necessitats lúdiques del «gros públic», com a autor de manuals i antologies creia que la primera premissa d'aquestes obres era la de fer-se entenedores per al lector mitjà. Esquerra partia d'una premissa que justificava a partir de l'observació de la manera de viure present, regida per la «cultura de síntesis»:

La manca de temps produïda per l'agitació del viure de la nostra època ens obliga a formar-nos una cultura de síntesis, a ésser especialistes i alhora a recórrer a les concentracions de ciència, més o menys reeixides, que són els manuals i les enciclopèdies, dues manifestacions diverses de la mateixa tendència sintetitzadora.¹¹¹⁵

N'havia parlat diverses vegades en articles a *El Matí*, aplaudint aquelles antologies de literatura que s'adequaven al seu pensament o desaprovant aquelles altres que no tenien en compte el públic en general. Per exemple, va veure amb bons ulls l'«Obra de crític més que no d'erudit» que suposaven *Las descripciones en las leyendas cidianas* (1933), de Guillem Díaz-Plaja.¹¹¹⁶ També va lloar la col·lecció «Biblioteca de la Cultura Española» per voler «posar a l'abast del públic contemporani en forma fàcilment assimilable» l'obra de les personalitats científiques i filosòfiques hispàniques que d'altra manera serien «difícilment cognoscibles de manera directa». Gràcies a aquesta col·lecció, Joaquín de Entrambasaguas i el seu *Miguel de Molinos* (1935) és l'exemple d'autor que «ha comprès perfectament el que calia fer en aquest cas», acompanyant el text íntegre d'una bibliografia, una introducció biogràfica i una síntesi de les doctrines quietistes.¹¹¹⁷ Pel que fa a la crítica europea, en reportar el llibre de crítica *Au pays du Roman* (1931), d'Edmond Jaloux, torna a valorar l'obra segons la seva utilitat entre els no especialistes: «Sens dubte pel que té més interès el llibre és pel

¹¹¹⁴ «El teatre i el públic», *La Veu de Catalunya* (ed. vespre), 4-IV-1933, p. 3.

¹¹¹⁵ «Un vocabulari filosòfic», *El Matí*, 26-X-1934, p. 6.

¹¹¹⁶ «Un estudi de G. Díaz-Plaja», *El Matí*, 20-IV-1933, p. 9.

¹¹¹⁷ «Espanyols dels segles XVI-XVII», *Criterion*, núm. 42, any XII, gener-març 1936, p. 37-39.

fet de no anar dirigits els seus assaigs als erudits, sinó al públic en general. Podríem dir que és una introducció a la novel·lística anglesa contemporània.» Perquè, tot i no relacionar els autors i les obres amb els contemporanis no anglesos, «La crítica d'Arnoux [es refereix a Jaloux] no és excessivament profunda, però no per això deixa d'ésser subtil.»¹¹¹⁸

En efecte, aquesta mena de crítica va ser la que va presidir les seves *Lectures europees* i, justament, la que Maurici Serrahima va retreure: «certes crítiques, on apunten observacions a voltes molt profundes, queden incompletes perquè aquestes visions no han estat desplegades».¹¹¹⁹ El mateix Esquerra justificava al pròleg del llibre el contingut dels seus articles: «El to necessàriament superficial que han de tenir per tal d'ésser compresos de qualsevol llegidor de diaris, priva d'aprofundir la crítica i fa gairebé impossible l'assaig portat una mica a fons.»¹¹²⁰ Aquesta és una idea repetida en l'estudi *Shakespeare a Catalunya*, en dir que «les planes dels diaris no són llocs propicis per a una crítica profunda».¹¹²¹ Serrahima, però, volia que, després d'haver publicat el recull d'articles sobre novel·la estrangera, Esquerra obtingués «una mica més d'ambició, que és el que ha de completar la seva figura de crític.»¹¹²² De fet, l'evolució que seguí va ser en el terreny antològic amb la publicació d'*Iniciación a la literatura*, manual de tres volums en què el principal objectiu no és aprofundir en les grans obres, sinó oferir al públic de cultura mitjana una introducció dels monuments literaris que han deixat al món les diverses civilitzacions de la història. El mateix Esquerra justificava en les darreres línies del pròleg del seu manual la traducció dels fragments literaris, tot i anar acompanyats amb el text original, i la utilització de l'esquema nacional combinat amb el cronològic per resumir de manera més fàcil l'evolució històrica de la literatura:

Al considerar la evolución histórica de la literatura y al enjuiciar las obras y períodos, hemos procurado mantenernos en un plano de absoluta objetividad, renunciando al placer de las síntesis de tipo personal que, aunque más espectaculares y sugestivas, complicarían la visión que de la literatura puede formarse un lector no especialista.¹¹²³

¹¹¹⁸ «La novel·la anglesa contemporània a França», *El Matí*, 7-VI-1932, p. 9.

¹¹¹⁹ SERRAHIMA, Maurici: «Lectures de Ramon Esquerra», *El Matí*, 15-I-1936, p. 9.

¹¹²⁰ *Lectures europees*, op. cit., p. 5.

¹¹²¹ *Shakespeare a Catalunya*, op. cit., p. 169.

¹¹²² SERRAHIMA, Maurici: «Lectures de Ramon Esquerra», *El Matí*, 15-I-1936, p. 9.

¹¹²³ *Iniciación a la literatura*, I, op. cit., p. 41.

Segons Esquerra, les històries literàries, que han de ser manuals adreçats a qui els ha de comprar, s'elaboren a partir de diferents criteris. A vegades, és una mena d'enciclopèdia literària d'un país; d'altres, un pamflet o una apologia d'unes determinades tendències, i sovint un conjunt d'estudis crítics enfilats cronològicament. Però Esquerra pretenia arribar al públic, i creia que una bona manera era saber seleccionar els fragments d'obres d'un determinat període o autor per fer-se càrrec de les seves característiques:

Quan la selecció és ben feta i se li dona una estructura adequada, i el seleccionador posa entremig tot l'aparell necessari perquè el llegidor més ignorant pugui arribar a comprendre perfectament el que té entre les mans, llavors l'antologia té un veritable valor i compleix perfectament el fi que ha presidit la seva creació.¹¹²⁴

Lamentava, però, que ordinàriament imperés el criteri que tots els autors considerats clàssics són bons per un igual i fàcilment assaboribles per qualsevol lector no especialista. Denunciava que moltes històries literàries «tenen la culpa que en moltes mentalitats ingènues clàssic i “llauna” hagin esdevingut sinònims», perquè l'autor, «amb un criteri estret d'especialista», ha exalçat sense reserves un escriptor molt lloable al seu temps, però realment ensopit per un lector contemporani no iniciat.¹¹²⁵ I demanava, per salvaguardar el bon nom dels clàssics, històries literàries fetes amb suficient honradesa per evitar entrebancs al públic en general, amb un criteri exteriorment poc erudit, tot donant els judicis indispensables per al lector una mica llegit que ja té idees clares sobre les realitats dels clàssics.

Per Esquerra, només les antologies realitzades per la Universitat d'Oxford i les edicions The Albatross eren de les poques que es podien lloar sense retrets. Una altra vegada, com ja havia fet amb els models narratius que calia seguir, troba el mirall a la Gran Bretanya. Especialment va elogiar l'antologia *The Albatross Book of Living Verse* (1933), editat pel poeta novaiorquès Louis Untermeyer, ja que només recollia els exemplars de poesia anglesa, des del segle XIII, encara aptes per al lector dels anys trenta del segle XX. Entre els múltiples encerts que Esquerra hi trobava –netedat de la impressió, cura dels detalls, presentació clara, textos encertats, etc.–, hi havia el d'haver fet precedir cadascuna de les nou parts de l'antologia d'una introducció aclaridora del

¹¹²⁴ «Aspectes de la Història Literària», *La Publicitat*, 19-II-1935, p. 4.

¹¹²⁵ *Ibid.*

sentit i de les tendències artístiques del període, i també el d'haver afegit a la fi del llibre una llista dels poemes llargs, que, per la seva excessiva extensió, no han pogut ser inclosos íntegrament i que «els editors creuen que ha de llegir qui vulgui conèixer, d'una manera més completa encara, la poesia anglesa.»¹¹²⁶

De fet, Esquerra sempre va admirar les edicions The Albatross, de la qual reportava la major part de les novetats angleses al continent. Fins i tot, en el polèmic article sobre el llibre de Josep Pla *Madrid*, que inaugurava una Biblioteca d'Escriptors Catalans Independents, va comentar que aquesta és «descaradament presentada sota una tipografia plagiada amb poc encert de les edicions continentals angleses de l'Albatross.»¹¹²⁷ Aquesta admiració pel punt de vista antològic de l'editorial anglesa va fer que també comentés *La Littérature anglaise* (1931), de Paul Dottin, com a bon exemple d'aplicació d'aquest criteri típicament britànic, de manual introductorí previ a estudis posteriors més profunds:

Els anglesos, gent pràctica, es preocupen des de fa temps de destriar el que hi ha de vivent, d'actual, en la seva literatura clàssica. Les antologies d'Oxford i la recent de poesia de l'Albatross posen en acció aquest desig de seleccionar el seu patrimoni cultural amb un criteri contemporani. Dottin aplica en el seu manual aquest criteri antològic dels anglesos, i és llàstima que aquest exemple no tingui més imitadors.¹¹²⁸

Per això, va esmentar com a contraexemple del que havia de ser una bona antologia l'obra de Cèsar A. Jordana *Resum de literatura anglesa* (1934), perquè en comptes d'esbrinar i separar allò que resta veritablement vivent en la literatura, s'hauria limitat a fer un resum de dades i una síntesi de crítiques i de versions «ortodoxes» dels

¹¹²⁶ «Una antologia de la poesia anglesa», *El Matí*, 3-V-1933, p. 11. Sobre aquesta antologia, Marià Manent se'n feia ressò de la següent manera: «Aquest llibre, de belles cobertes d'argent, en les quals flota un albatros blanc i negre com entre la boira fantasmal del gran poema de Coleridge, ens ofereix les cimes eminents de set segles de poesia anglesa.» Manent en lloava també la pulcritud de l'edició i el criteri actual a l'hora de seleccionar la poesia del passat (MANENT, Marià: «L'antologia política [sic.] de l'«Albatross»», *La Veu de Catalunya*, 24-VI-1933, p. 16.).

¹¹²⁷ «*Madrid*, un llibre de J. Pla», *El Matí*, 1-X-1933, p. 11.

¹¹²⁸ «Aspectes de la Història Literària», *La Publicitat*, 19-II-1935, p. 4. Com a cas concret, Esquerra es va fer ressò de la publicació per part The Albatross d'una nova edició en quatre volums de les obres completes d'Oscar Wilde, en què el més destacable era que els volums «contenen classificada l'obra de Wilde susceptible d'interessar els no especialistes.» («Rellegint Wilde», *La Veu de Catalunya*, 11-VII-1935, p. 8).

autors ometent els autors contemporanis, normalment els més captivadors als ulls del lector corrent.¹¹²⁹

A mitjan 1936 Esquerra donava notícia d'una altra editorial anglesa que encertadament havia produït una altra antologia. El crític va celebrar el fet que el director de la londinenca Chatto and Windus fes un estudi que tingués un caràcter original no erudit, encarregant a dinou novel·listes contemporanis les monografies dels novel·listes estudiats: «El resultat d'aquest procediment ha estat esplèndid. Hom ha aconseguit eliminar així tot el pòsit d'erudició que hauria estat inevitable si hagués estat un sol autor l'encarregat d'historiador l'evolució de la novel·la anglesa.»¹¹³⁰ L'elogi de les edicions antològiques angleses, doncs, ve donat per la importància que donen al lector mitjà, vulgar o no erudit, la peça més important a tenir en compte a l'hora de fer una història literària.

Segons Esquerra, si a Catalunya s'apliqués aquest criteri, «¿no ens estalviaria de sentir dir molt sovint que els nostres clàssics són terriblement ensopits?»¹¹³¹ De fet, l'exemple britànic el va animar a apuntar idees en el seu dietari. En una nota amb data del 5 de novembre de 1938, poc abans de marxar al front, Esquerra encara va tenir temps de pensar en una «Biblioteca de Clàssics Estrangers» de cara als estudiants. La col·lecció estaria formada per una trentena de volums d'unes quatre-centes pàgines cadascun. Pel crític, «l'ideal fóra que hom els llegís seguits, d'una tirada, com una novel·la d'aventures.». La idea és la següent:

Caldria aconseguir la combinació necessària d'erudició i sensibilitat per tal que la cosa no quedés enrampada. Evitar, sobretot, la pedanteria. No són llibres per a erudits, sinó per a gent que té el primer contacte amb coses llunyanes, difícils o delicades sovint. És precís que l'explicació de l'obra en el marc d'una època no tingui caràcter de lliçó. Evitar l'escull del pedagogisme. Cal que siguin llibres útils, però no llibres de lectura. L'ideal fóra que hom els llegís seguits, d'una tirada, com una novel·la d'aventures. L'explicar l'argument de les obres intercalant-hi textos escollits pot –si es té la traça necessària– aconseguir resultats magnífics. Cal també que les biografies

¹¹²⁹ Segons reporta Domènec Guansé, les crítiques contra C.A. Jordana arran de la publicació d'aquesta antologia van ser freqüents, sobretot les que l'acusaven de «sectarisme» (GUANSÉ, Domènec: «Resum de literatura anglesa, de C.A. Jordana», *La Publicitat*, 10-X-1934, p. 2.). També en van parlar C. Brossa i Martí de Riquer (BROSSA, C.: «Resum de literatura anglesa, per C.A. Jordana», *Mirador*, 24-XI-1934, p. 2, i RIQUER, Martí de: «Resum de Literatura Anglesa, per C.A. Jordana», *La Publicitat*, 9-I-1935, p. 4.).

¹¹³⁰ «Un llibre sobre la novel·la anglesa», *El Matí*, 8-VII-1936, p. 7.

¹¹³¹ «Aspectes de la Història Literària», *La Publicitat*, 19-II-1935, p. 4.

—quan siguin necessàries— s'enllacin amb el text. En la majoria dels casos, però, pot posar-se la vida dels autors, en esquema, en notes al peu de plana.¹¹³²

Notem l'interès per defugir «l'escull del pedagogisme» i per incloure la biografia dels autors per tal d'humanitzar-los —aspecte indispensable en la biografia moderna— als ulls d'un públic no erudit, que serien els destinataris d'aquesta biblioteca imaginada. La novel·lització o l'«anovel·lament» de l'assaig, els manuals i les biografies, o sigui, la humanització i la dotació de profunditat psicològica als personatges, impregna bona part de la crítica literària d'Esquerra. La remarca sobre aquelles obres denses que pel seu estil podien ser llegides «com una novel·la» és habitual, com ja hem vist amb les valoracions sobre *La Crise de la conscience europeene: 1680-175* i el bon criteri de Paul Hazard en *novel·lar* i fer comprensible per a tothom una obra profundament erudita.¹¹³³ Però Esquerra també ho destaca, per exemple, en la síntesi *La Renaissance* (1935), de Jacques-Chrétien Franz Funck-Brentano: «Tot i el seu dens contingut històric, el llibre és divertit com una novel·la.»¹¹³⁴ Així mateix, sobre *Figures i llegendes mitològiques* —traduït al català el 1932—, d'Émile Genest, el crític barceloní considera que la punta d'ironia i l'adequació del to als gustos del públic actual fan d'aquest volum de mitologia grecoromana un llibre «divertit com una novel·la».¹¹³⁵

Un clar exemple de la preocupació d'Esquerra pel lector no erudit és la discussió amb Siegfried Bosch (Barcelona, 1916-1940), historiador de la literatura que havia publicat articles sobre els desafiaments del segle XVI i sobre tractats de cavalleria, així com un estudi sobre *Tirant lo Blanc*, editat el 1951 fragmentàriament amb *Les fonts orientals del "Tirant lo Blanc"*.¹¹³⁶ Després de la polèmica amb Josep Pla, al qual havia

¹¹³² Nota del 5 de novembre de 1938.

¹¹³³ «Una crisi de la consciència europea (1680-1715): Descartes-Locke-Spinoza», *Criterion*, núm. 39, any XI, abril-juny 1935, p. 105-115.

¹¹³⁴ «Una síntesi del Renaixement», *La Veu de Catalunya*, 14-VI-1935, p. 10.

¹¹³⁵ «Figures i llegendes mitològiques», *El Matí*, 25-II-1933, p. 11.

¹¹³⁶ Siegfried Bosch va morir amb només vint-i-quatre anys, un cop acabada la Guerra Civil, malalt i sota la persecució de la guàrdia civil, segons el testimoni del seu germà: «En Siegfried, quan sortia de la Universitat, dedicava el seu temps a investigacions de la història catalana a l'Edat Mitjana, i feia alguna cosa amb Carreres i Candi sobre les bruixes a Catalunya, o anava a l'Institut d'Estudis Catalans a la recerca de manuscrits vells on trobar-hi antecedents dels seus estudis, i, si era dia de festa, amb en Pere Pagès, recorria a peu tota Barcelona cercant fórmules per resoldre els problemes de la humanitat. En acabar la guerra, Siegfried morí, perseguit per la policia franquista que el feia responsable del judici que, per aixecament, s'havia obert contra el coronel Casado quan parlamentà amb Franco per l'entrega de Madrid, i Siegfried només era el soldat que feia d'escrivent, i era de serveis auxiliars! Bé, això és una altra història el final de la qual també arribà, però més endavant, al carrer de l'Hopital, quan el meu germà, que vivia amagat i sentint-se malalt, anà a casa; va morir al seu llit unes hores abans que arribés la guàrdia

proposat escriure novel·la, Esquerra va suggerir Martí de Riquer com el possible crític que presentés les lletres medievals catalanes d'una manera més amable, per a tothom: «Martí de Riquer s'ha limitat a fer erudició. [...] ¿No seria possible que ens donés aquell tipus de crítica interpretativa dels nostres clàssics que tant trobem a faltar?» Segons Esquerra,

Cal una crítica que faci amables els nostres clàssics i que els presenti sota un punt de vista modern. Una mica més de literària i menys erudita –exteriorment– que la que havem tingut fins ara. Cal que algú ens faci amable el *Tirant* i Bernat Metge; que reculli tot el contingut apassionant i pintoresc de les cròniques de Lluïl, de les novel·les i fabularis, i que l'entronqui amb les inquietuds i problemes del moment present. Fora d'ací ja ha estat fet. A casa nostra, llevat d'algunes comptades temptatives, és cosa ignorada. I penso que Martí de Riquer és, potser, l'home que podria fer-ho amb la màxima garantia d'eficiència i de coneixement del tema.¹¹³⁷

Des de *La Publicitat*, Siegfried Bosch, amb l'article «Erudició i vulgarització», va considerar absurd el comentari d'Esquerra, ja que la tasca de Riquer és la d'erudit i no la de periodista: «resulta absurda la queixa d'E. Clivillés, perquè és absurd pretendre que, més que erudició, caldria fer periodisme.»¹¹³⁸ Com ja havia fet amb Brunet, Esquerra va contestar des d'*El Matí* amb un article de títol inequívoc, «Vulgarització i erudició», amb què va aprofitar per aprofundir sobre el tema del lector vulgar. Després d'acusar Bosch –de qui assegurarà no haver sentit parlar mai– de no haver entès el seu comentari, va aclarir que quan es tracta d'articles en diaris, adreçats al públic en general, cal amagar l'erudició i subratllar l'interès pel clàssic que pot tenir un lector contemporani, perquè aquesta és la manera d'augmentar-ne el nombre de llegidors: «Al diari cal portar-hi el comentari que estigui a l'abast de tothom, que interessa a tothom i que no pugui espantar, per la pròpia complicació, el llegidor ingenu.» És aquesta la vulgarització a què es referia Esquerra, que Riquer fos més «divertit» sense deixar l'erudició de banda:

Espero que el senyor Bosch estarà d'acord amb mi que cal vulgaritzar, fer conèixer els nostres clàssics i que aquesta és essencialment feina d'amagar l'ou i de fer-los

civil per agafar-lo.» (BOSCH, Guifré: *Boires d'ahir. Memòries des de l'exili*. Barcelona: Columna, 1991, p. 27-28.)

¹¹³⁷ «Martí de Riquer i la història de la literatura catalana», *El Matí*, 14-IX-1935, p. 7.

¹¹³⁸ BOSCH, Siegfried: «Erudició i vulgarització», *La Publicitat*, 8-X-1935, p. 4.

amables abans que la gent compri històries de la literatura. Aquestes es llegeixen quan ja s'ha superat la temença que els clàssics produeixen en el lector senzill, i no abans.

Esquerra recordava que el mateix autor al·ludit, Martí de Riquer, li havia manifestat la seva comprensió, a part del fet que «jo mateix faci erudició des de fa uns quants anys, em permet també d'opinar en aquestes matèries.» Per això, va retreure a Bosch que el seu article era el «desig de manifestar al públic amb un certa suficiència» que és un bon erudit i que recentment ha fet descobertes en el camp de la literatura d'època moderna. I insistia:

Els treballs del meu contraopinant –els suposo interessants *a priori*, naturalment meritoris– m'interessaran a mi i als altres comptats catalans que ens preocupem d'aquesta mena de coses. Però la causa de l'expandiment de la nostra cultura, la de la iniciació del gros públic en els fets de la nostra història, no hi guanyarà *directament*.

Llegir no fa perdre l'escriure, i el mateix Riquer en el seu llibre –recordeu *Eiximenis i Catalunya*, per exemple– ens demostra que els erudits poden fer coses erudites i amables alhora quan escriuen en un diari. És a dir, arriben a fer compatibles l'erudició i la vulgarització.

Finalment, tancava la resposta tot saludant «l'aparició pròxima d'un nou copista de documents» com Bosch: «Espero també que amb el temps arribarà a tenir un concepte més intel·ligent dels deures dels erudits de Catalunya.»¹¹³⁹

La dura reacció d'Esquerra es comprèn si tenim en compte els valors, abans apuntats, pels quals va batallar durant tota la seva etapa com a crític literari. Anys més tard, en l'article que seria el darrer d'Esquerra, reprenia la defensa de la crítica divulgativa. Ho feia el 26 de novembre de 1938 a l'esforçada revista mecanoscrita *La Vida Literària a Catalunya*, sota un títol que reproduïa el combat dialèctic amb Siegfried Bosch, canviant només «vulgarització» per un sinònim com «sensibilitat». Alhora, recuperava la idea apuntada en el seu dietari pocs dies abans, aquella en què reflexionava al voltant de la possibilitat de crear una biblioteca per a estudiants que combinés l'erudició amb la sensibilitat tot evitant la pedanteria i el pedagogisme. Esquerra hi lamenta la mort de Joseph Bédier i, a partir d'aquest fet, converteix l'article

¹¹³⁹ «Vulgarització i erudició», *El Matí*, 10-X-1935, p. 9. Esquerra seguia de prop els articles de Martí de Riquer, com bé demostren els nombrosos retalls de diari que va conservar.

en una mostra representativa del que ja havia deixat escrit anteriorment en diaris i revistes. El nom de Bédier

valia més que el de qualsevol dels grans mestres de la filologia i de la història del nostre temps. Era, alhora que erudit, un gran escriptor i un home sensible. Per això la seva mort ha tingut un ressò molt més gran que el que sol tenir la mort de qualsevol de les grans figures de l'erudició. Perquè Bédier havia estat alguna cosa més que historiador. Del passat n'havia sabut extreure les essències humanes, perennes i donar-los forma adient, per tal que, sense preparació històrica, poguessin ésser compreses de tothom.

Deixem als especialistes –o almenys als aficionats a la història– la lectura dels grans estudis de Bédier. Que decideixin ells si Bédier tenia o no tenia raó quan teoritzava sobre els orígens de les grans llegendes èpiques franceses. Però si volem assaborir la bellesa ruda de la *Cançó de Roldà* ens cal utilitzar la seva versió, amorosament treballada, profundament sentida, impecable en el trasllat dels vells mots plens de sabor i de sentiment en la seva ingenuïtat de primitiu. I, sobretot, si volem llegir una de les llegendes immortals d'Occident, si volem disfrutar de les belleses de la història de Tristany i Isolda la blonda, recorrem al llibre que, de segur, guardarà més anys la fama de Bédier, *El romanç de Tristany i Isolda*.¹¹⁴⁰

En definitiva, la sensibilitat d'un escriptor es demostra quan aquest és capaç de fer comprensible estudis de gran erudició i novel·les que responguin al gust del «gros públic». Tanmateix, Esquerra valorava en tant que intel·lectual alguns dels escriptors que no entraven dins els gustos del públic de masses. Joseph Conrad, Jean Giraudoux, Aldous Huxley, Virginia Woolf, entre d'altres, eren escriptors estimats no pas per respondre als gustos del gran públic –de fet, en ocasions els retreia el seu orgull d'intel·lectual–, sinó perquè proporcionaven a Esquerra matèria intel·lectual amb la qual podia reflexionar al voltant de l'evolució literària i la societat occidental. Aquest fet no s'escapa d'algunes remarques que revelen cert orgull d'intel·lectual, com ara la que fa sobre Conrad: «La seva manca de popularitat és una conseqüència natural de la bona qualitat de la seva obra.»¹¹⁴¹ O sobre Huxley:

¹¹⁴⁰ «Erudició i sensibilitat», *La Vida Literària a Catalunya*, núm. 46, 26-XI-1938, p. 1-2.

¹¹⁴¹ «Literatura i film: Conrad i el cinema», *Mirador*, 2-VI-1932, p. 6.

Huxley és un intel·lectual cent per cent i la seva obra pateix d'aquest intel·lectualisme que el porta a divagacions, que si bé són interessants per a un lector cultivat, deixen de tenir interès per als lectors ordinaris que no poden comprendre totes les digressions dels personatges sobre temes que no tenen cap relació amb el de la novel·la.¹¹⁴²

De tota manera, aquesta mena de remarques no desmereixen en absolut la tasca realitzada en favor del «gros públic».

1.2. COMPARATISME PARTICULAR

Ramon Esquerra encaixa perfectament en la clàssica definició de literatura comparada. Des de la seva crítica –com ja s'ha dit, descriptiva, interpretativa, a vegades ideològica i enfortida amb informació historiogràfica– acostumava a presentar la ressenya de l'obra des de la seva totalitat. És a dir, tenia molt en compte, primerament, les relacions amb d'altres llengües o països i, en segon lloc, amb d'altres àmbits artístics i del saber humà com la pintura i el cinema. Tanmateix, hauríem de parlar d'un primer comparatisme, personal i intuïtiu, i un altre de posterior, en què Ramon Esquerra s'adscriu fidelment a un mètode fixat i ja tradicional com és el de la literatura comparada d'entreguerres, d'ascendència francesa. De l'afiliació al comparatisme francès com a sistema més idoni per a la seva crítica, i de l'encotillament que suposa, en parlarem més endavant.

El primigeni plantejament poliglòt d'Esquerra és el que va desembocar en el recull *Lectures europees*, conjunt d'articles que, tot i no seguir la metodologia comparatista acadèmica dels estudis binaris i d'influències, conformen possiblement una obra més àgil i fresca, tant formalment com lingüísticament, que els estudis posteriors. Així, aquest primer comparatisme es basa, ni més ni menys, que en la comparació simple i directa de les afinitats d'obres, temes, personatges o autors. És a dir, tal com el crític defineix el terme *comparació* al seu *Vocabulario literario*: «Cotejo que se hace entre las personas o cosas, para conocer las relaciones, semejanzas o diferencias que tienen entre sí.»¹¹⁴³ Potser no és sobrer convenir que, com a actitud, la necessitat de comparar per possibilitar la comprensió estava ja present en Aristòtil, i esdevé un eix fonamental tant de la *Poètica* com de la *Metafísica*.

¹¹⁴² «Sobre Aldous Huxley», *La Veu de Catalunya*, 18-VII-1933, p. 14.

¹¹⁴³ *Vocabulario literario*, op. cit., p. 61.

Es tracta d'un comparatisme, doncs, que en un inici resulta potser més *goethià* que no seguidor del de les càtedres franceses d'entreguerres –que, precisament, tenen com a intenció perseguir l'ideal de Goethe–. I és aquest comparatisme original qui el va conduir a la necessitat d'explicar les obres, o fins els temes candents de l'època, tenint en compte, si existia, la connexió intergenèrica i supranacional. D'aquí el gust per les altres arts i la vocació europeïsta.

1.2.1. Relació intergenèrica

D'una banda, Ramon Esquerra no va obviar els gèneres considerats «menors» o d'«entreteniment», ja que en molts casos aquests suposaven amb la seva influència un dels principals factors en l'evolució d'aquella literatura avui dia canonitzada. Recordem que a l'enquesta de *Clarisme* citava com a exemple a tenir en compte en la novel·la contemporània una obra tan poc susceptible de convertir-se en un referent literari com *¡Abandonada... en su noche de bodas!*, de Marcel Priollet. És evident l'interès per aquelles manifestacions artístiques aptes d'incloure camps en principi ben delimitats. Com ja s'ha dit, si bé considerava que la novel·la del segle XX podia englobar diversos gèneres literaris, com la poesia, i es va interessar per la diferència i els orígens de la literatura *sobre* infants i *per a* infants, veia en el cinema –a més de considerar les influències recíproques que manté amb la novel·la– noves fórmules discursives en què participaven totes les arts. Perquè l'art, en general, també era objecte d'estudi per Esquerra. A més dels treballs sobre els gravats, va aparellar la crítica literària amb la secció «Carnet d'Art» i «Les Arts» d'*El Matí*, consagrada a les obres d'artistes plàstics, i va escriure nombroses cròniques a *Esplai* sobre exposicions artístiques, especialment pictòriques.

Ara bé, els articles de Ramon Esquerra sobre art no tenen el pes ni la profunditat dels d'altres companys de secció com Rafael Benet o Josep M. Ràfols. De fet, a diferència d'aquests dos crítics, no col·laborarà en revistes de nova hora com *Claror* o *Palestra*. De tota manera, en aquests articles d'art signats per “E. Clivillés”, de llenguatge molt segur però de caràcter eminentment descriptiu, no deixa d'haver-hi algunes comparacions entre les diverses expressions pictòriques. Per exemple, en un comentari sobre l'exposició de l'artista Pere Prat Ubach a la sala Can Renart, constatava el següent entre els *gèneres* del dibuix i la pintura:

Hi ha generalment la tendència a supervalorar la pintura i a considerar el dibuix com un art inferior. Potser la deficiència que en pintar mostren molts dels conreadors de la tècnica a l'oli, ha fet creure que sols el color era capaç de donar un valor a unes estructures monocromes. Però de tant en tant, apareix algun dels nostres dibuixants i en mostrar-nos les seves obres prova irrefutablement que hom pot donar una visió tan fresca de les coses i tan matisada com es vulgui, amb un llapis simplement o amb una ploma, sense necessitat de recórrer als colors.

Segons Esquerra, aquest era el cas de Prat Ubach, que a més «fóra un gran il·lustrador si ací hi hagués la possibilitat de crear una tradició de llibres il·lustrats».¹¹⁴⁴

També es poden trobar comentaris que connecten la pintura amb el món de la literatura. Per exemple, en una ressenya inèdita, manuscrita i sense datar, titulada «Paul Claudel i la pintura holandesa», en què parlava de la *Introduction à la peinture hollandaise*, del poeta francès, Esquerra va considerar la interacció entre les arts plàstica i literària. És a dir, parla del pretès realisme de la pintura holandesa i com aquest ha estat comentat pel poeta catòlic francès:

Més encara que en literatura, impera en l'art una certa tradició invariable en ço que fa referència a la interpretació del sentit íntim i veritable de les obres. Hom disposa d'un cert nombre de clixés i els va reproduint a mesura que les circumstàncies ho exigeixen. Un d'ells és el del realisme aplicat sense mirar-s'hi massa a la pintura espanyola del XVIIè i a l'holandesa de la mateixa època. Però, ara precisament, assistim a un intent de subversió d'aquesta còmoda qualificació de realista que hom aplica sovint sense preocupar-se massa d'escatir-ne el seu sentit i abast exactes.

La qüestió del realisme i de l'idealisme de la literatura i de l'art espanyols del «Segle d'Or» ha estat molt més discutida del que hom s'imagina, tot i que potser el problema no ha estat plantejat amb la deguda netedat. En ço que afecta la literatura la tasca dels assagistes castellans i d'uns quants hispanistes estrangers ha contribuït a reduir als seus límits exactes el valor del terme *realisme*.

El realisme de la pintura holandesa ha estat considerat com una cosa poc menys que intangible. El clixé persistia arreu des de farà molt de temps i es fa ben difícil de desarrelar-lo, o almenys de matisar-lo, cosa que ha fet no fa gaire un gran poeta francès, Paul Claudel en la seva *Introduction à la Peinture Hollandaise*.

¹¹⁴⁴ «Les exposicions», *Esplai*, núm. 233, 17-V-1936, p. 282. [signat E.C.]

En aquest aspecte, des del mateix Institut-Escola es mirava que l'estudi de la literatura per períodes generals de temps no es fes independent d'altres manifestacions culturals com la música, la pintura o l'arquitectura, que havien nascut a la mateixa època. En paraules de Guillem Díaz-Plaja, aparegudes al butlletí del centre,

pertoca al professor de Literatura no solament la formació de la sensibilitat de l'alumne, sinó l'ordenació de les diverses sensacions que arriben al seu esperit. La noció d'art independent es fa cada dia més difícil. Cada vegada és més imprecisa la noció d'història literària o d'història de la pintura; individualitzar aquestes matèries suposa atomitzar esforços i bifurcar atencions.¹¹⁴⁵

És interessant la modernitat d'aquest plantejament, en el sentit que les diverses assignatures –o almenys l'estudi de les històries de la literatura, de la pintura o d'una altra art– no siguin independents unes de les altres, sinó que s'enforteixin entre si. Comprovem, doncs, que als anys trenta l'Institut-Escola on Esquerra impartia classes de literatura apostava perquè l'alumne, a partir d'un tema concret, pogués captar la relació que hi ha entre les diverses arts. El plantejament és modern fins i tot al si del comparatisme acadèmic del moment, que no veia la literatura comparada sinó com una branca de la història de la literatura. Aquest comportament de comparació entre les diverses arts resulta més deslligat de l'acadèmia i més propi d'una crítica intuïtiva i personal si tenim en compte les paraules que Henry H.H. Remak pronunciarà el 1961, en recordar que «el nombre de nuestra disciplina es “literatura comparada”, no “literatura influyente”». Segons formularà Remak:

La literatura comparada es el estudio de las literaturas más allá de las fronteras de un país particular y el estudio de las relaciones entre literatura y otras áreas de conocimiento o de opinión, como las artes (*i.e.*, pintura, escultura, arquitectura, música), la filosofía, la historia, las ciencias sociales (*i.e.*, política, economía, sociología), las ciencias naturales, la religión, etc. en resumen, es la comparación con otros ámbitos de la expresión humana.¹¹⁴⁶

¹¹⁴⁵ DÍAZ-PLAJA, Guillem: «Un cicle sobre paisatge», *Institut-Escola*, núm. 6, octubre de 1932, p. 5.

¹¹⁴⁶ REMAK, Henry H.H. (1961): «Literatura comparada: Definición y función» [traducció de M.J. Vega], dins CARBONELL, Neus; VEGA, María José (eds.): *Literatura Comparada. Principios y métodos*. Madrid: Crítica, 1998, p. 90.

Tanmateix, a banda de la seva tasca com a crític d'art, les relacions entre literatura i cinema seguides a la premsa o fins i tot l'afició a les ciències socials com l'economia, Esquerra es va centrar en les relacions intergenèriques de la mateixa literatura. De fet, com ja havia fet amb l'anàlisi del concepte *novel·la* i la relació amb la biografia, els límits de la literatura i dels seus gèneres són tractats a bastament en el pròleg d'*Iniciación a la literatura*, aspecte que va ajustar al pensament comparatista d'ascendència francesa, tot i que amb alguns matisos. Escrivia el crític que en «la vida quotidiana» *literatura* pot al·ludir a tres significats: a les manifestacions artístiques; al conjunt d'obres relatives a una qüestió o un tema determinats, i, en sentit despectiu o pejoratiu, a quelcom fals i oposat a la vida. En un principi, el terme *literatura* –el significat de la qual pot reduir-se a les dues primeres accepcions– es referia al coneixement de les lletres (*litterae*), i més endavant el seu significat s'estendrà i designarà allò que s'expressa a través de l'escriptura. Segons Esquerra, aquest fet hauria donat el doble significat contemporani. Per una banda, les obres relatives a un tema – literatura pedagògica o jurídica–, que, en principi, no tenen interès artístic. Per l'altra, obres amb criteri estètic. Aquestes darreres formen part de la història de l'art i integren les obres artístiques i les obres no literàries, d'història o filosofia, que s'inclouen «por causas accidentales».¹¹⁴⁷

Esquerra observava influències mútues entre societat i ideologia amb la literatura, i a partir d'aquestes pressions recíproques va intentar fixar els límits de l'obra literària des d'un punt de vista «filosòfic» i «filosoficohistòric». Amb el primer punt de vista, el crític resolva que els límits de la literatura esdevenen imprecisos, ja que a vegades es confonen amb els de l'estètica, la història i la filosofia, considerades ciències. D'altres vegades, sigui pel seu valor estètic o pel seu paper decisiu en la història de les idees, hi ha assaigs, obres històriques, etc., que es consideren integrades en la literatura. Seguint el fil filosòfic de la literatura, Esquerra sostenia que hi ha molts esquemes per ordenar les obres literàries, tot i que els acabava definint en dos grans grups. D'una banda, tenim els esquemes temporals, que estructuraven la literatura per segles o èpoques. De l'altra, els esquemes nacionals –normalment d'origen romàntic i postromàntic–, que deriven del concepte de *Volkgeist*, allò característic i distintiu de cada cultura i que Esquerra adjectiva com a «germánico y nacionalista». La *Nationalliteratur*, doncs, esdevé així la principal manifestació de l'esquema nacional

¹¹⁴⁷ *Iniciación a la literatura, I, op. cit.*, p. 7-8.

inspirat pel *Volkgeist*, un concepte que el crític titlla de «cerrado generalmente» però que durant els darrers temps veu combinat amb la *Weltliteratur*, la literatura mundial de Goethe, l'ideal que no nega la literatura nacional, sinó que observa les interferències entre literatures per a una millor comprensió:

La *Nationalliteratur* (“Literatura nacional”) es la expresión más típica de este concepto, cerrado generalmente, de la Literatura que se combina actualmente con el concepto goetheano de *Weltliteratur* (“Literatura mundial”), el cual, sin negar las características nacionales de cada una de las diferentes literaturas, intenta su integración en un todo más amplio y comprensivo, en el cual las interferencias de las literaturas nacionales permiten una mayor comprensión de sus características peculiares e influencias mutuas, comprensión que facilita la perfecta inteligencia del sentido más íntimo y humano de las obras literarias de cada cultura.¹¹⁴⁸

Per explicar el punt de vista «filosoficohistòric», Esquerra partia al seu manual de les idees de Georg Hegel, considerat el gran defensor d'aquest concepte. D'aquesta manera, dividia la literatura en simbòlica –pobles orientals–, clàssica –Grècia i Roma– i romàntica o cristiana –civilització cristianoeuropea–. Tanmateix, el crític admetia que, malgrat el predomini de les classificacions filosoficohistòriques, la categorització segons les característiques formals continuava forta i s'integrava en les altres classificacions, com ara les clàssiques. Així, segons la divisió clàssica en gèneres, aquestes característiques formals dependrien de la intenció de l'obra, i es repartirien en poesia, oratòria i didàctica. L'altre divisió que va presentar és la clàssica platònica, en què els gèneres es divideixen en dramàtic, expositiu –lírica grega– i gènere mixt –és a dir, l'epopeia, que combina les característiques dels dos primers–. Finalment, el crític recordava que per Aristòtil és més important l'essència del gènere que el vers a l'hora de diferenciar els gèneres literaris, fet que va constituir l'essència de l'Estètica literària neoclàssica, la rígida separació de gèneres contra la qual va reaccionar el Romanticisme.¹¹⁴⁹

Amb aquesta consideracions prèvies, Ramon Esquerra abordava la qüestió del naixement dels gèneres literaris. Al seu parer, el naixement dels gèneres és espontani i respon a les necessitats de diverses èpoques i llocs. Seguint Paul van Tieghem, va assegurar que els gèneres s'havien creat per la pràctica segons els «instints

¹¹⁴⁸ *Ibid.*, p. 9.

¹¹⁴⁹ *Ibid.*, p. 10-11.

intel·lectuals», d'acord amb una doble pressió: la del públic, que exigeix una tendència determinada, i la dels escriptors, que són qui realitzen la tendència en qüestió. Amb els anys, la invenció de l'escriptura, la impremta, la premsa, l'ensenyament, etc., havien anat constituint els gèneres. I a partir d'aquí, apareixien les diferències de potencial que han determinat influències marcades. Per exemple, adoptar un gènere d'una literatura veïna perquè ja està fixada i àlgida, com el sonet italià en el Renaixement francès i anglès. Van Tieghem creia que aquests problemes de «psicología colectiva» poden ser aclarits per la literatura comparada.¹¹⁵⁰ De fet, aquesta qüestió parteix de l'obra *L'Évolution des genres dans l'histoire de la littérature* (1890), de Ferdinand Brunetière, que, com hem vist anteriorment, havia concebut els gèneres literaris com a organismes sotmesos a les diverses fases de qualsevol procés natural d'evolució biològica. Inspirat en les investigacions de Darwin i d'acord amb el seu esquema evolutiu, Brunetière sostenia que els gèneres neixen, es desenvolupen fins aconseguir un cert grau de perfecció, entre després en decadència i, finalment, moren o es transformen.

El crític català, que també reconeixia «los géneros literarios como necesarias divisiones impuestas por la naturaleza de las obras», va presentar les possibles diferenciacions de les produccions literàries. Una d'elles és la distinció entre obres en vers i obres en prosa, tot i que Esquerra recordava que existeix la barreja d'ambdues. Una altra és la de literatura popular i literatura erudita, encara que segons el crític aquesta separació només té un valor relatiu, perquè hi ha obres artístiques a partir de temes populars –per exemple, les *Serranillas*–, i també hi ha obres folklòriques a partir de temes artístics. Però, a més, en ambdós casos els autors pretenen la perfecció de la seva obra en un sentit individualista. Per tot plegat, Esquerra va optar per explicar la tendència del moment, que era considerar l'aspecte estilístic de la literatura, ja sigui considerant la vessant externa o lingüística, ja sigui considerant-la com una forma d'art que experimenta modificacions al llarg de la història. La conclusió d'Esquerra era que només la combinació d'ambdós conceptes permet la comprensió de la transformació evolutiva de l'art o la literatura. Així, el factor «individual» pesa tant com el factor «històrico-col·lectiu»:

La pura consideración estilística es la reacción contra la historia como conjunto de nombres, de monografías de personalidades ilustres, que prescinde de las líneas directrices de la evolución de todas las formas artísticas y literarias. Solamente la

¹¹⁵⁰ *Ibid.*, p. 11-13.

combinación de ambos conceptos permitirá la exacta comprensión de la transformación evolutiva de un arte o de una literatura. Dentro de las modificaciones estilísticas, los nombres representan los elementos que las determinan y que las explican. El factor individual pesa en la evolución artística y literaria tanto como el histórico-colectivo.¹¹⁵¹

Tot i el seguiment de les tesis de Paul van Tieghem i el comparatisme de l'hora francesa, aquesta reflexió és fonamental i el fa més proper a Benedetto Croce que al comparatista francès –també justifica, en part, que hàgim inclòs en el capítol sobre el comparatisme particular d'Esquerra les teories sobre literatura que formula a *Iniciación a la literatura*–. És a dir, el crític barceloní sembla flirtejar amb alguns dels raonaments expressats pels qui Antoni Martí Monterde considera «avisadors d'incendi» –usant la figura de Walter Benjamin a *Einbahnstraße* (1928), «Feuermelder», per referir-se als escriptors lúcids que, amb la discreció de la intel·ligència literària, avisen la societat del seu caràcter autodestructiu–,¹¹⁵² en referència a la deriva que havia pres la literatura comparada acadèmica.¹¹⁵³ Segons Croce, aquest comparatisme té una inutilitat intrínseca ja que l'autèntica prioritat de l'estudi de la literatura i l'art hauria de ser l'explicació del *moment creatiu*. Tal com desglossa Martí, desatendre el veritable instant decisiu de la creació de les obres significa, per Croce, convertir els treballs comparatístics en simples catàlegs bibliogràfics –és a dir, l'«erudició pura y simple, en el peor sentido de la palabra, que confunde un pozo de sabiduría con un charco de bibliografía»–.¹¹⁵⁴ Al parer de Croce, una obra és molt més que els seus antecedents detectables i la seva història externa.¹¹⁵⁵

Aquestes divergències o matisos amb el comparatisme acadèmic encara semblen més evidents en alguns comentaris sobre crítica literària que havia escrit a la premsa. Segons Esquerra, la comparació simple no serveix per extreure valoracions absolutes sobre una obra literària determinada. L'agost de 1935, posava l'exemple de Menéndez y Pelayo, que havia comparat *El mayor monstruo los celos* amb *Otello*, operació que ja

¹¹⁵¹ *Ibid.*, p. 14.

¹¹⁵² BENJAMIN, Walter (1928): *Einbahnstraße*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1965, p. 76.

¹¹⁵³ MARTÍ MONTERDE, Antoni: «Avisadores de incendio: Benedetto Croce y Arturo Farinelli», dins *Teoría literaria y literatura comparada*, dins LLOVET, Jordi; CANER, Robert; CATELLI, Nora; MARTÍ MONTERDE, Antoni; VIÑAS PIQUER, David: *Teoría literaria y literatura comparada*. Barcelona: Ariel, 2005, p. 353-357.

¹¹⁵⁴ *Ibid.*, p. 355.

¹¹⁵⁵ CROCE, Benedetto (1903): «La "Letteratura comparata"» [traducció de M.J. Vega], dins CARBONELL, Neus; VEGA, María José: *Literatura Comparada. Principios y métodos*, op. cit., p. 63.

havia estat feta abans pels romàntics alemanys per la seva doble admiració per Calderón i Shakespeare. Des d'aleshores, deia el crític català, aquesta afició a valorar una obres per contrast amb d'altres havia disminuït:

Avui ningú no pot prendre's seriosament un intent d'escatir el valor absolut del teatre clàssic espanyol comparant-lo amb el teatre anglès del Renaixement o amb el francès del *Grand Siècle*. La sola cosa que hom es pot permetre és posar de costat obres, autors i fins els mateixos teatres en conjunt i analitzar punt per punt els elements que els constitueixen, examinar en què són inferiors o en què excel·leixen als altres. Mai però, treure'n conseqüències de valoracions absolutes i totals.¹¹⁵⁶

Al cap d'una setmana, parlava de la literatura comparada com una via per conèixer, més enllà de les grans obres de Shakespeare, Cervantes o Dante, d'altres grans escriptors de diversa nacionalitat. El més interessant de la reflexió és que Esquerra confiava a superar finalment els «estudis d'influències i altres qüestions de detall», on al seu parer França s'erigeix com a plataforma principal:

La història de les grans obres literàries –la del seu concepte a través del temps– ha estat feta només parcialment. Hom n'ha fet algun assaig, però limitant-se solament a comptades de les obres cabdals. Cervantes i Shakespeare, potser també el Dant, han estat els més afavorits en aquest sentit. L'interès que els estudis de literatura comparada van desvetllant fan pensar que augmentarà el nombre d'aquestes enquestes. El que s'ha fet fins ara va lligat amb estudis d'influències i altres qüestions de detall que no deixen veure sovint la línia central d'aquesta història pòstuma d'una obra o d'un autor.

França, en qüestions de literatura comparada i d'estudis en general, és terra privilegiada. Hom troba fàcilment el que necessita per a aclarir un punt dubtós, una curiositat, un detall. Els grans autors tenen ja un concepte «present» gairebé definitiu. Els restants van pel camí d'adquirir-lo. I arribats a aquest punt ja cal cercar la síntesi que permeti, davant dels resultats exegetics parcials obtinguts, de fer la història de les grans obres com s'han fet d'una manera definitiva –o gairebé– les biografies de llurs autors.¹¹⁵⁷

¹¹⁵⁶ «Temes del centenari: Shakespeare i Lope de Vega», *Mirador*, 1-VIII-1935, p. 5.

¹¹⁵⁷ «Montaigne i l'esperit del seu temps», *La Veu de Catalunya*, 8-VIII-1935, p. 8.

És a dir, són els estudis sobre la fortuna (pòstuma) d'un autor els que, segons Esquerra, tenen raó de ser i un sentit totalitari al si de la literatura comparada. Només cal pensar que durant el 1935 el crític escriurà «Stendhal en España» i «Shakespeare a Catalunya», assajos dedicats a l'estudi de la fortuna pòstuma d'ambdós autors. Aquestes valoracions d'Esquerra, encara que no siguin excessivament reveladores, responen a una concepció una mica més personal de la crítica comparativa i semblen dubtar de la utilitat del comparatisme basat en dades i llistats bibliogràfics.

1.2.2. Relació supranacional

D'altra banda, el comparatisme significava un mètode i tot un mitjà per expressar la seva tirada europeista i cosmopolita. El fet de poder unificar aquesta vocació amb la pràctica crítica, tot assenyalant les novetats foranes i posant de manifest els lligams entre les diverses literatures, va suposar una particularitat decisiva en la seva consideració com a crític. Arran de la publicació de *Lectures europees*, el seu company Maurici Serrahima va destacar que «la manera simpàtica com ens ha fet conèixer tants i tants escriptors de terres llunyanes, és prou per haver-li donat un lloc ben remarcable en la crítica.»¹¹⁵⁸

Una crítica que estava alerta de la premsa estrangera. Per exemple, l'agost de 1935 escrivia el següent:

D'una temporada ençà sembla que a França es preocupen llargament de les coses portugueses. Qui sigui aficionat a llegir revistes i diaris francesos amb una certa assiduïtat, ja fa temps que se n'haurà adonat.¹¹⁵⁹

La constant atenció que Esquerra dedicava als assumptes de l'altra banda dels Pirineus ajudava a potenciar la seva visió oberta i cosmopolita. A més de tenir notícia de totes les novetats literàries d'editorials de Catalunya, Espanya, França i Anglaterra,¹¹⁶⁰ i de llegir tota mena de revistes i diaris catalans i espanyols, des de *La*

¹¹⁵⁸ SERRAHIMA, Maurici: «Lectures de Ramon Esquerra», *El Matí*, 15-I-1936, p. 9.

¹¹⁵⁹ «Llibres nous: *La Littérature portugaise*, per G. Le Gentil», *El Matí*, 4-VIII-1935, p. 9. [signat E. Clivillés]

¹¹⁶⁰ Espasa-Calpe, Cruz y Raya, Labor, Aguilar, Atenea, Apolo, Juventud, Quaderns Literaris de *La Revista*, Barcino, Mediterrània, Metuen, Phaidon, La Bruyère, Stock, Armand Colin, Plon, La Maison des

Publicitat i *El Sol* fins al setmanari satíric *El Be Negre*, Esquerra estava pendent de les notícies i, sobretot, les ressenyes literàries de magazines parisencs com *Le Passé Vivant*, *Le Temps* –diari vesperí, tradicionalment liberal i antecessor de *Le Monde*– i les publicacions londinenques *The Bookman* –revista amb novetats literàries, il·lustracions i entrevistes que va desaparèixer als anys trenta–, *The Observer* –el primer periòdic de diumenge del món, amb un suplement de cultura– o *The Times* –publicació diària i, com l'anterior, testimoni de dos segles d'història–. D'aquesta manera podia conèixer de primera mà l'opinió sobre Huxley, Malraux, Charles Morgan, Mauriac, J.B. Priestley, Balzac, Kafka o Dostoievski de crítics i notables col·laboradors estrangers com Siegfried Kracauer, W.B. Yeats o Samuel Beckett (1906-1989), entre d'altres.¹¹⁶¹

Les paraules que Serrahima dedicava a Esquerra, tot i que també li recomanava més ambició i anàlisis literàries més profundes, traspuen una de les característiques més evidents de l'autor que més havia reportat les novetats estrangeres a la premsa: l'europeisme. De fet, el pensament europeista de Ramon Esquerra i el de la literatura comparada comparteixen un precedent: la idea de *Weltliteratur* plantejada per Goethe, amb el qual el primer s'hi va relacionar per dues vies. Una d'elles és la proporcionada precisament pel comparatisme d'entreguerres, disciplina que reclama l'ascendent goethià i que porta Esquerra a parlar minuciosament de la influència de Stendhal a Espanya o de la de Shakespeare a Catalunya. L'altra via sorgeix de l'esperit personal i lliure de metodologia acadèmica del mateix Esquerra. En aquest cas el pensament que Goethe va plantejar els darrers anys de la seva vida flueix de manera directa i menys mediatitzada per l'acadèmia. Tal com el poeta alemany s'expressava a J.P. Eckermann el 31 de gener de 1827:

Jo no puc sinó sentir-me a gust contemplant les obres d'altres nacions, i aconsello a tothom d'adoptar aquest camí. Literatura nacional és un concepte que ja no diu gran cosa; està començant l'època de la literatura universal (*Weltliteratur*), i tots hem d'aportar el nostre esforç per accelerar el seu adveniment. Però en aquest apremunt

Amis des Livres, Gallimard, les edicions de la Universitat d'Oxford i les edicions continentals de Tauchnitz, The Albatross, Chatto & Windus, etc.

¹¹⁶¹ El crític tenia presents altres noms. Alguns dels més considerats són Jean Balde –pseudònim de l'escriptora Jeanne Marie Bernarde Alleman (1885-1938)–, René Benjamin (1885-1948), Georges Girard (1888-1985), Robert Brasillach (1909-1945), Robert de Traz (1884-1851), André Thérive (1891-1967), Raymond Isay, Armand Praviel (1875-1944), G.E. Moore (1973-1958), Henry Bidou, Émile Magne i François de Roux. Tots aquests noms consten en els retalls de diari del fons Ramon Esquerra cedit a la Biblioteca de Catalunya. Una de les pàgines que el crític va seguir amb especial atenció és la secció de les cartes a l'editor del *The Times* sobre «The Battle of the Books» durant el 1937.

de les coses estrangeres no ens hem de fixar en algun valor particular, erigint-lo en model únic. No hem de creure que la perfecció està en les coses xineses, o en les sèrbies, o en Calderón o en els Nibelungs, sinó que per a satisfer aquesta necessitat de quelcom que pugui ésser tingut per modèlic hem de retrotraure'ns als grecs antics, en les obres dels quals trobarem sempre representat l'home bell. Tota la resta s'ha de considerar com un fet purament històric, i hem d'apropiar-nos del que sigui bo, sigui on sigui que ho trobem.¹¹⁶²

És a dir, Esquerra comparteix aquell esperit humanista que considera la literatura un tot, més enllà de les fronteres polítiques i de les llengües amb les quals es realitza. Observar les concomitàncies o divergències del pensament humà que s'ha desenvolupat en diversos territoris és una de les característiques més primerenques d'Esquerra. El setembre de 1929, publicava a la revista *Criterion* una ressenya sobre el llibre *Las religiones de la humanidad*, del reverend P.C.C. Martindale, del qual destacava la importància de l'obra essencialment per la relació que es pot establir entre religions:

Cada religió és examinada amb prou atenció perquè hom pugui fer-se càrrec complet de les afinitats, o diferències que té amb les altres religions contemporànies.¹¹⁶³

Posteriorment, com a crític literari, Ramon Esquerra no perdrà l'oportunitat d'acabar obres i escriptors d'altres literatures per extreure'n divergències o afinitats. L'acte comparatiu era de gran importància en qualsevol anàlisi que es pretenia completa. Així, en la crítica al llibre *Au pays du Roman*, dedicat a la literatura anglesa, Esquerra hi trobava a faltar, per damunt d'altres consideracions, que Edmond Jaloux no hagués col·locat «obres i autors en relació amb els contemporanis no anglesos.»¹¹⁶⁴ La comparació més habitual d'Esquerra consistia a confrontar dos autors, sovint de nacionalitat diversa. Per exemple, en l'article sobre *Vitrina pintoresca*, de Pío Baroja, conclouia que, per les seves motivacions i salvant les naturals diferències, l'obra pertany

¹¹⁶² ECKERMANN, J.P.: *Converses amb Goethe en els darrers anys de la seva vida* [traducció de Jaume Bofill i Ferro]. Barcelona: Columna, 2000, p. 221.

¹¹⁶³ «Rev. P.C.C. Martindale, S.J. *Las religiones de la humanidad*», *Criterion*, núm. 18, juliol-setembre 1929, p. 368. Val a dir que Amador Vega Esquerra, nebot-nét de Ramon Esquerra, es convertirà també en comparatista, però en el seu cas de les religions. Jordi Llovet documenta l'admiració d'Amador Vega per Esquerra i assegura tenir totes «les primeres edicions (i fins ara úniques, llevat del volum de què parlem avui [*Lectures europees*]) de tots els seus llibres, excitat per l'entusiasme de les comunicacions que va fer-me del seu oncle-avi l'amic Amador Vega, comparatista també refinadíssim, però de les religions en comptes de la literatura: *Aufhebungen* hegelianes!» (LLOVET, Jordi: «Comparatista pioner», *Quadern, El País*, núm. 1.193, 28-XII-2006, p. 5.).

¹¹⁶⁴ «La novel·la anglesa contemporània a França», *El Matí*, 7-VI-1932, p. 9.

a la mateixa família que els quaderns d'impressions de Stendhal i que els *Essais* de «l'escèptic senyor de Montaigne».¹¹⁶⁵

Malgrat la predilecció en la vessant periodística per la literatura contemporània, Esquerra també va fer esment dels grans autors dels segles anteriors com a autoritat –si bé rares vegades esmenta els grecs clàssics, autoritat reclamada per Goethe–. Així, comentant la novel·la psicològica de Charles Morgan, si bé el va situar «més a prop de Racine que de Proust» pel seu criteri més artístic que científic, també el va comparar amb William Shakespeare: «Charles Morgan ens dóna una visió de l'amor que fa pensar en Shakespeare i en els poetes isabelins. L'amor és quelcom que abassega tota la vida d'un ésser humà i la modifica profundament.»¹¹⁶⁶ De fet, encara que com a petit contrapunt o recordatori de la seva modernitat, hi ha mitja dotzena d'articles periodístics que fan referència a Shakespeare. L'altre gran referent de la literatura moderna el trobem en l'article «Don Quixot i Faust». Aquí Esquerra opinava que les causes de l'interès dels russos pel *Quixot* poden ser degudes a la punta de messianisme que hi ha en l'obra de Miguel de Cervantes, de «la pruija de reformar el món que l'anima».¹¹⁶⁷

A més, l'acarament de textos anava més enllà de l'Occident europeu, i arribà a comparar Katherine Mansfield amb Maupassant i Txèkhov per la delicadesa de les seves històries i contes, tot i que en conjunt els considerava superiors.¹¹⁶⁸ També va relacionar la visió humorística de Mikhaïl Zòixenko amb la d'Arkady Avertxenko, «per la seva justesa a copsar l'absurditat de manta cosa quotidiana i intranscendent», tot i que el primer no té la fina agudesesa i l'elegància del segon. Per damunt de tot, però, «Zòixenko ens dóna una versió humorística de la Rússia soviètica del carrer amb el mateix esperit intranscendent que ho feia Avertxenko amb la dels tsars.» Les referències a autors russos i els seus temes mostren la voluntat d'acostar les literatures europees, tant de la part occidental com de l'oriental, i revelen el coneixement que Esquerra tenia de les seves obres. D'altra banda, posava de relleu que fins aleshores la literatura russa havia arribat a Occident amb nocives interferències polítiques. Així, en el mateix article sobre Zòixenko i Avertxenko, Esquerra anotava que avui Europa sembla haver-se oblidat de la literatura soviètica, ja que ara «la crítica ha posat en el seu lloc just moltes obres que ens eren venudes com meravelloses pel sol fet de venir de la URSS» Tanmateix, continuava el crític, «la literatura russa contemporània té un interès

¹¹⁶⁵ «Vitrina pintoresca, per Pío Baroja», *La Publicitat*, 24-IV-1935, p. 4.

¹¹⁶⁶ «Un novel·lista: Charles Morgan», *La Publicitat*, 5-X-1935, p. 4.

¹¹⁶⁷ «Don Quixot i Faust», *El Matí*, 26-I-1933, p. 9.

¹¹⁶⁸ «Katherine Mansfield», *El Matí*, 25-VIII-1934, p. 7.

indiscutible, més documental potser que literari», i va destacar Mikhaïl Zòixenko per oferir a través de les seves narracions

una Rússia ben diferent de la que ens han servit els panegiristes i detractors de la Rússia dels Soviets. Els seus personatges són gent que tenen aquell fons d'humanitat que hom pot trobar en la gent de tots els països, prescindint de les particularitats anecdòtiques imposades per la política.¹¹⁶⁹

Sobre el fet polític, val a dir que el plantejament de Goethe contrasta amb la realitat del seu temps, ja que justament aleshores es començava a desenvolupar la idea d'Estat-nació tant a Alemanya com a la resta d'Europa. És per això que també afirmava que «la *Weltliteratur* només pot desenvolupar-se donant a conèixer totes les relacions entre totes les nacions», i que el lloc de la literatura alemanya en aquestes relacions ha de ser un factor clau del seu plantejament. Cal una literatura mundial, però no nega la literatura alemanya, que és la pròpia, i l'important paper que hi ha de jugar. Esquerra, que a través de la crítica de la novel·la anglosaxona contemporània es va abocar a Europa, sentia la necessitat de parlar de la literatura mundial, però les grans tendències i qualitats de les grans literatures havien de servir per engrandir la importància de la seva literatura, en aquest cas la catalana, perquè alhora revertís a Europa i, com en temps de Ramon Llull, fos una part important en la consecució d'una unitat europea.

Cal tenir en compte que el somni goethià preveu una unitat basada en la diversitat existent, i això, més enllà de l'homogeneïtzació aconseguida per mitjà de la submissió d'una identitat literària, d'una literatura, per sota d'una altra, només s'aconsegueix tenint en compte totes les realitats. Com va assenyalar Erich Auerbach, la *Weltliteratur* no cerca l'homogeneïtzació del món, sinó just el contrari: «La *Weltliteratur* [...] no fa referència senzillament a allò que és comú i humà en general, sinó a aquests factors com a elements de la fecundació recíproca de la diversitat. El seu pressupòsit és la *felix culpa* de la divisió de la humanitat en moltes cultures diverses».¹¹⁷⁰

D'altra banda, com Goethe, Esquerra ofereix al factor individual una importància cabdal ja que, més enllà de la seva nacionalitat, el que importa és l'aportació literària de l'artista amb nom i cognom. Així s'expressava Goethe:

¹¹⁶⁹ «Mikhaïl Zòixenko, humorista soviètic», *El Matí*, 15-VII-1936, p. 7.

¹¹⁷⁰ AUERBACH, Erich (1952): «Filologia de la *Weltliteratur*» [traducció catalana de Carolina Moreno Tena], *L'Espill*, núm. 20, 2005, p. 117.

El poeta ha d'estimar, com a home i com a ciutadà, la seva pàtria, però la pàtria de la seva força poètica i de la seva acció poètica és la bondat, la noblesa i la bellesa, coses que no queden junyides a cap província particular, a cap país, i que li cal copsar i estructurar on ho trobi. I en això s'assembla a l'àguila, que flota amb lliure esguard per damunt totes les terres, i tant li és que la llebre sobre la qual es precipita la seva falconada corri a Prússia o a Saxònia.¹¹⁷¹

Per Esquerra, el literat català ha d'observar la seva *presa* en els territoris literàriament més fecunds; al seu parer, França i, sobretot, les illes Britàniques. Cal *caçar* les característiques que dominen i que excel·leixen per les fèrtils terres d'Europa i introduir-les a la literatura catalana. Un Francesc Trabal o un Josep Pla són admirables per aquest fet. Amb el seu *Pedagog*, un Antoni Muntanyola podia ser una mena de Kipling català. El factor individual, que tornarem a veure detalladament més endavant, és una de les grans característiques de la crítica literària d'Esquerra. I és que normalment si bé el crític barceloní comparava l'autor de la novel·la que reportava a la premsa amb d'altres que l'haguessin pogut influenciar, sobretot ho feia a través dels personatges de les obres comparades.

De fet, els personatges literaris són un dels fils que travessen tot el comparatisme, tant el primigeni com l'acadèmic, d'Esquerra. El maig de 1936, considerava que Zeni, el personatge central de *Vals*, de Francesc Trabal, era parent pròxim del protagonista de la novel·la de *Les Anges noirs*, de François Mauriac, ja que ambdós pertanyen a la línia de seductors per naturalesa i abusen de llur poder de seducció sobre les dones. Però, seguint aquest procediment, Esquerra l'acabava comparant amb una obra ben diferent perquè, en les darreres pàgines de *Vals*, observava que Zeni es convertia en un *Burlador* com el de Tirso de Molina, ja que segons el crític esdevé una persona sense escrúpols.¹¹⁷² El novembre de 1935, en una breu ressenya de *Sota el cel dels tròpics*, de Josep Carner, el crític passava «per damunt de l'anècdota» de la novel·la per observar que «hi ha com a cosa essencial una compenetració entre les característiques del tròpic i la psicologia dels personatges»; és a dir, que els personatges existeixen en tant que «personificacions de la sensualitat i indolència que es respira als tròpics».¹¹⁷³

¹¹⁷¹ ECKERMANN, J.P.: *Converses amb Goethe en els darrers anys de la seva vida*, op. cit., p. 469.

¹¹⁷² «Una gran novel·la catalana», *La Veu de Catalunya*, 1-V-1936, p. 8.

¹¹⁷³ «*Sota el cel dels Tròpics*, per J. Carner Ribalta», *La Veu de Catalunya*, 27-XI-1935, p. 11.

En un altre article, el juliol de 1933, després d'afirmar que el principal personatge de les obres de Virginia Woolf és el temps, considerava que «la seva posició com a personatge novel·lístic la deu a Marcel Proust», malgrat que Woolf esguarda el temps «amb una ironia sentimental» i «en Proust és molt més transcendental que no pas en les novel·les de l'escriptora anglesa». D'aquesta manera, a través de l'anàlisi del protagonista repetitiu de Woolf, Esquerra considerava que el lloc de l'autora londinenca «està entre Proust i Giraudoux, entre els descobridors del món de les sensacions més subtils.»¹¹⁷⁴ Un altre exemple, del març de 1934, el trobem en les novel·les de Malraux i Dostoievski, comparables per la sobrietat de les narracions d'ambdós autors i sobretot pel vigor dels personatges, tot i que la «manca de pietat» –es referia al poc sentit cristià– de Malraux les diferenciï molt de les del novel·lista rus.¹¹⁷⁵ Sobre el reivindicat Edgar Wallace, el setembre de 1932 el crític va considerar que «si hagués escrit menys, i s'hagués dedicat a un gènere de novel·la diferent, sens dubte hauria estat el Dickens de la nostra època.» L'argument d'Esquerra és que Wallace tenia amb l'autor vuitcentista molts punts de contacte, sobretot el mateix *humour* i l'art de creació dels personatges secundaris, «força més interessants que els protagonistes, que en els dos autors tenen la mateixa candidesa i grisor.»¹¹⁷⁶

Tanmateix, és potser en l'article sobre l'adaptació cinematogràfica de l'obra teatral *Topaze*, de Marcel Pagnol, on es pot comprendre més clarament la importància del protagonista en el comparatisme d'Esquerra formulat a la premsa. Amb el seu habitual to divulgatiu, el maig de 1933 el crític cercava les traces del tipus de personatge literari que representa l'home sense escrúpols que triomfa a la vida, i ho feia amb el dibuix d'una línia evolutiva que travessa literatures –francesa i anglesa–, arts –literatura i cinema– i èpoques –del segle XVI al XX–. Una línia evolutiva que també té en compte la percepció per part del públic i que, al seu parer, no va deslligada de l'evolució moral de la civilització occidental. Així, Esquerra exhumava uns orígens europeus que difereixen dels traçats per bona part de la premsa que, arran de l'estrena de *Topaze*, havien situat l'obra de Pagnol com a descendent de la novel·la picaresca i satírica.¹¹⁷⁷

Pel crític, si bé en el teatre clàssic aquesta mena de personatges eren secundaris que finalment eren castigats davant les exigències de la moral, com en el *Tartuf* (1664) de Molière, ja hi ha algunes excepcions entre els clàssics europeus. Esquerra trobava el

¹¹⁷⁴ «Virginia Woolf», *Mirador*, 27-VII-1933, p. 6.

¹¹⁷⁵ «Malraux i el nihilisme», *El Matí*, 7-III-1934, p. 9.

¹¹⁷⁶ «Edgar Wallace», *Mirador*, 29-IX-1932, p. 6.

¹¹⁷⁷ Vegeu [s.s.]: «Veritat i poesia: *Topaze*», *La Publicitat*, 30-IV-1933, p. 1.

punt de partida en el dramaturg londinenc Ben Jonson, que «potser tip de l'embafador puritanisme dels seus contemporanis ens presenta en algunes de les seves obres aquest tipus d'home cínic i sense escrúpols». Així, comentava Esquerra, a *L'alquimista* (1610) i sobretot a *Volpone* (1609) aquests individus ja són tractats amb gran simpatia i «l'autor ens els mostra moralment triomfants per llur intel·ligència i cinisme». També a Anglaterra, Esquerra remarcava els casos de *The Beggar's Opera* (1728), de John Gay, i la seva versió cinematogràfica *L'Opéra de quat'sous* (1931), de George Wilhelm Pabst –que, val a dir-ho, es basa en realitat en el musical *Die Dreigroschenoper* (1928), l'adaptació que Bertold Brecht i Kurt Weill havien fet de la sàtira de John Gay–, que ofereixen una concepció de la vida en la qual els protagonistes triomfadors «són la gent més immoral del món», com el protagonista de la comèdia *L'inspector general* (1836), de Nikolai Gógol, on predomina la sàtira d'uns vicis socials per sobre d'aquesta simpatia pel personatge central. En canvi, a *Los intereses creados* (1907), de Jacinto Benavente, «ja hi ha una tècnica del triomf: fonamentar la pròpia situació tot lligant-la als interessos aliens, i si cal, crear aquests interessos».

Segons Esquerra, després de la Guerra Gran ja trobem exalçat l'home sense escrúpols al teatre amb obres de gran èxit. Així, s'arranja per als escenaris contemporanis *Volpone* i apareixen les obres de Jules Romains *Knock o el triomf de la medicina* (1923) i *Donogoo Tonka* (1920), textos que Esquerra havia ressenyat i que al seu parer marquen el «punt dolç d'aquesta afició dels públics contemporanis pel tema del triomf de l'home sense escrúpols». En Romains, a més, no hi ha cap preocupació moralitzant i si les seves obres triomfen ràpidament es deu, «més que a la imbecilitat dels homes, a llur personal intel·ligència i manca d'escrúpols». Finalment, s'arribava a 1933, l'any en què el crític va escriure la ressenya, amb l'adaptació de *Topaze* (1930), on Pagnol tracta el tema d'una manera més profunda i on, a diferència dels seus predecessors, el protagonista evoluciona de ser essencialment bo a ser moralment qüestionable, fins i tot superant els seus mestres literaris.¹¹⁷⁸

¹¹⁷⁸ «Genealogia de *Topaze*», *La Veu del Vespre*, 5-V-1933, p. 8 [Article aparegut a *La Veu de Catalunya* el 6-V-1933]

1.3. LECTURES EUROPEES

1.3.1. Fixació del primer comparatisme

Lectures europees és la fixació de la seva crítica periodística, concretament de l'activitat realitzada entre el març de 1932 i el juliol de 1935, publicada en un llibre el gener de 1936. Confegit durant els darrers mesos de 1935, el recull va ser editat per Publicacions de La Revista. Al petit pròleg Esquerra argumenta el perquè de la publicació d'un llibre d'aquestes característiques i l'interès que pugui tenir gràcies als canvis, reformes i afegits que ha efectuat en els articles originals:

És sempre difícilíssim –si no impossible– de justificar l'existència dels reculls d'articles. Ordinàriament la premsa amb què han estat escrits i les seves característiques primordialment informatives lleven valor a l'assaig brevíssim del diari. El to necessàriament superficial que han de tenir per tal d'ésser compresos de qualsevol llegidor de diaris priva d'aprofundir la crítica i fa gairebé impossible l'assaig portat una mica a fons.

Generalment, quan després de llegir un llibre en donem una impressió per escrit, resta sempre un marge d'opinions inèdites que no hi han tingut cabuda. L'únic valor que tenen les notes aquí reunides és aquesta nova aportació de coses no dites que han augmentat l'extensió dels primitius articles i els han convertit en uns petits assaigs, més densos sovint que el nucli que els serví de base i ordinàriament ben diferents d'aquests. En la immensa majoria dels casos han estat totalment reformats fins a esdevenir una cosa nova. Aquesta novetat i uns quants assaigs inèdits constituïran tot l'interès del llibre, a part que els temes que s'hi tracten puguin desvetllar en el futur llegidor.¹¹⁷⁹

Esquerra justifica tant la seva crítica periodística –ràpida, informativa, superficial, impressionista– com els petits canvis introduïts als articles després d'una lectura més reposada. En formar part d'un recull els textos són revisats i, en conseqüència, ampliat «fins a esdevenir una cosa nova» que, a més, inclou «uns quants assaigs inèdits». Però en realitat, Esquerra opera unes correccions mínimes al text original i, sobretot, enllaça i agrupa articles i notes breus en un mateix capítol. És així com l'article esdevé assaig. Els trenta-set assajos agrupats en vint-i-sis capítols que

¹¹⁷⁹ *Lectures europees*, op. cit., p. 5.

conté el llibre povenen majoritàriament de cinquanta articles publicats a *El Matí*, *Mirador* i *La Veu de Catalunya*, i en menor mesura de *La Publicitat* i *La Veu del Vespre*. D'altra banda, només hi ha dos articles nous, concretament els titulats «Stendhal a Barcelona» i «Sterne, el sentimental». Quant aquests dos textos, si bé el primer hauria pogut aprofitar algunes de les notes biogràfiques utilitzades per l'assaig «Stendhal en España», el segon és tota una novetat, ja que anteriorment Esquerra s'havia limitat a definir Laurence Sterne com un representant de l'humor anglès del segle XVIII.¹¹⁸⁰

Tots aquests articles refosos són repartits i dividits en una introducció, «Evolució de la novel·la. De l'epopeia al lirisme», i tres parts: «Notes sobre literatura francesa», de nou capítols –que inclouen deu textos–, «Clàssics i contemporanis anglesos», de catorze –que n'agrupa disset–, i «Notes diverses», de dos –amb nou textos–. Sobre l'estructura i distribució dels textos a *Lectures europees*, remetem al treball de Teresa Iribarren «La narrativa anglosaxona a *Lectures europees* de Ramon Esquerra», al qual ja hem fet referència, i al pròleg que la mateixa autora fa al recull en l'edició de 2006.¹¹⁸¹

Sens dubte, l'autèntic valor del llibre rau en els temes tractats i en la mostra de prosa periodística que queda fixada per sempre. Com hem vist a la segona part d'aquest treball, la tria dels articles i ressenyes no deixa de ser rellevant, així com les omissions i l'extensió dedicada a segons quins temes:

Els temes són, sense excepció, coses estrangeres. Des dels temps d'*El Europeo*, Catalunya ha sentit sempre la necessitat d'abocar-se a Europa, necessitat que és, sens dubte, el contrapès dels pairalismes excessius i de les supervaloracions floralistes. Aquí no hem fet sinó veure Europa des de Catalunya i amb un criteri perfectament llatí, gosaríem dir mediterrani.¹¹⁸²

Lectures europees vol dir lectura directa, de primera mà, no pas lectures de lectures –com, en certa manera, farà ell mateix amb l'elaboració d'*Iniciación a la literatura* i dels altres manuals no publicats–. Tanmateix, el crític barceloní va seguir el

¹¹⁸⁰ «Notes sobre l'humorisme», *Ginesta*, núm. 3, març 1929, p. 74-77, i «*Miracle on Sinai*, per Osbert Sitwell», *Mirador*, 29-XI-1934, p. 2.

¹¹⁸¹ IRIBARREN, Teresa: «La narrativa anglosaxona a *Lectures europees*, de Ramon Esquerra», *op. cit.*, i «Ramon Esquerra», dins ESQUERRA, Ramon: *Lectures europees*. Berga / Manresa: L'Albí, 2006, p. 13-34.

¹¹⁸² *Lectures europees*, *op. cit.*, p. 5-6.

model de diversos reculls d'articles de característiques similars, alguns d'ells ressenyats a la premsa per la seva ploma. Al costat dels volums consagrats a la literatura forana, editats també per Publicacions de La Revista, com són *Notes sobre literatura estrangera* (1934), de Marià Manent, i *Assaigs sobre novel·la* (1934), de Maurici Serrahima, Esquerra va tenir en consideració reculls d'escriptors estrangers del moment com *Au pays du roman* (1931), d'Edmond Jaloux, i *Magiciens et logiciens* (1935), d'André Maurois,¹¹⁸³ així com *Études anglaises: Dickens, Walpole, Ruskin & Wilde, la jeune littérature* (1927), també de l'escriptor normand, i *Panorama de la littérature anglaise contemporaine* (1926), de René Lalou.¹¹⁸⁴

Així mateix, en una ressenya del setembre de 1935, en plena elaboració de *Lectures europees*, Esquerra es feia ressò de *Feria del libro* (1935), de Benjamín Jarnés, com un model de crítica literària que calia tenir en compte. De fet, molts dels comentaris sobre aquesta obra vénen a ser un decàleg d'intencions del mateix Esquerra per al seu recull. Al parer del crític, el més important del llibre de Jarnés són el punt de vista –és a dir, les *lectures* personals– de l'autor, els temes extraliteraris que abasta a partir de la literatura –talment com succeeix en diversos articles de *Lectures europees*, especialment a la secció «Consciència de la crisi»– i el pròleg, en què Jarnés exposa les seves teories literàries en tant que guia per al lector:

Feria del libro és un recull d'articles, muntats amb molta gràcia i escrits amb una plena consciència del que ha d'ésser una autèntica crítica literària. Realment, més que els llibres de què parla, el que ens interessa és el punt de vista del crític. Perquè Jarnés sent la crítica com un pretext per a les pròpies expansions.

Aquestes opinions del crític al marge del llibre arriben sovint a tocar temes d'interès general –extraliteraris, de vegades–, només units accidentalment a aquell que serveix de pretext per una relació de gènere a espècie. Així les confidències que ens fa Jarnés sobre la novel·la espanyola, en parlar de *La montaña mágica* o sobre Stendhal o tantes altres coses, sonen d'una manera personal, i brollen en topar amb el llibre que actua de reactiu.

¹¹⁸³ Vegeu IRIBARREN, Teresa: «Ramon Esquerra», *op. cit.*, p. 20-25.

¹¹⁸⁴ «La novel·la anglesa contemporània a França», *El Matí*, 7-VI-1932, p. 9. En l'elogi, malgrat el seu «origen fragmentari», d'*Au pays du roman*, Esquerra fa esment d'aquests llibres sobre «novel·la britànica»: «Després del breu estudi que André Maurois dedicà fa uns quants anys als novel·listes anglesos contemporanis, que fou el punt de partida del descobriment d'aquests a França –i exceptuant el *Panorama de la littérature anglaise contemporaine*, editat per Simon Kra– no s'ha publicat –que coneguem– en llengua francesa, cap estudi que pugui competir amb el d'Alexandre Arnoux [sic.]»

De fet, potser el més personal del llibre són les primeres pàgines. Sintèticament hi ha exposada una teoria de la crítica i simultàniament una exaltació de la dificultat, com a generadora de noves valors.

Tal com remarcava Esquerra –després de fer referència a la domesticitat habitual en la crítica literària–, aquesta exaltació de la dificultat no significa una complicació formal, sinó una crítica que insisteix en els llibres que demanen més esforç i que guia el lector mitjà per tal que els pugui assimilar: «La seva insistència generarà la comprensió i l'elogi del públic. El lector mitjà hi arribarà, de segur, conduït pel crític, que altrament abandonaria tot seguit la tasca d'intentar de comprendre'l.» Aquesta crítica serveix, a més, per desmentir els «llibres escrits amb un criteri d'artista *épateur de bourgeois*, de llibres *narcisistes* com els anomena Jarnés», adreçats al públic esnob. Finalment, Esquerra admirava la coherència de l'escriptor aragonès en comentar llibres estrangers segons les pròpies teories, però sempre amb la intenció d'acostar la lectura al gran públic:

El crític llavors es preocupa de fer comprendre d'un públic avesat a la política i al cafè, les valors autèntiques del llibre, d'incitar-los a llegir-lo. Si ho aconsegueix, no ho sabem. El que és cert és que procedeix, en fer-ho, amb tot el desig que així sigui. Les seves qualitats d'estilista flamegen, per tal d'aconseguir-ho, amb un esperit d'apòstol del llibre.¹¹⁸⁵

1.3.2. Montaignisme

Al pròleg de *Lectures europees*, Esquerra invoca Michel de Montaigne per justificar el to i els «veritables motius de l'existència d'aquest recull». El crític tria les primeres paraules que, a tall de pròleg i sota l'epígraf «Au lecteur», obren els *Essais* de l'humanista i polític de Bordeus:

C'est icy un livre de bonne foy, lecteur. Il t'advertit dez l'entrée, que ie ne m'y suis proposé aulcune fin, que domestique et privée; ie n'y ay eu nulle consideration de ton service, ny de ma gloire; mes forces ne sont pas capables d'un tel dessein.¹¹⁸⁶

¹¹⁸⁵ «Problemes de la crítica literària», *La Veu de Catalunya*, 14-IX-1935, p. 8.

¹¹⁸⁶ *Lectures europees*, op. cit., p. 6.

Esquerra pretén en certa manera un pacte amb el lector. Tenint en compte que Montaigne és considerat l'iniciador del gènere assagístic, una de les prioritats del crític és demostrar que ja no som davant d'articles periodístics, sinó d'assajos.¹¹⁸⁷ També li interessa destacar que el seu to, que abans ha qualificat de superficial i impressionista, connecta de fet amb el d'un literat de magnitud europea i de vocació pedagògica com l'assagista francès: «Las doctrinas de Montaigne conducen a una pedagogía que tiene por finalidad la formación del juicio», tal com dirà Esquerra al segon volum d'*Iniciación a la literatura*.¹¹⁸⁸ Alhora, així com Esquerra assegura no fer altra cosa que «veure Europa des de Catalunya», Montaigne mira el món des del seu castell de Bordeus, de manera que es parteix d'allò local per erigir-se en quelcom universal. Observem també que dóna la paraula al discurs eminentment anglòfil del seu llibre a través de les lletres franceses, al seu parer el camí normal de Catalunya al coneixement d'Anglaterra i de bona part d'Europa –amb un pròleg, a més, d'una brevetat similar al de Montaigne–. Finalment, i en relació als altres motius, suposa una *captatio benevolentiae* clàssica en referir-se a la bona fe del llibre, l'abast que pugui tenir i la capacitat crítica que conté.

Pel que fa als centres d'interès del recull, atès que es tracta d'unes «lectures», que és tant com dir d'unes interpretacions personals al voltant de la literatura, Esquerra és també la matèria del seu llibre –com, de fet, ho són tots els llibres signats– en tant que *pinta* els seus gustos literaris, ètics i filosòfics.¹¹⁸⁹ L'agost de 1935, pocs mesos abans de la publicació de *Lectures europees*, el crític ja havia afirmat que la major polèmica arran de l'aparició de l'obra de Montaigne va venir «pel que té d'exhibició subjectiva»:

Potser fou aquest punt el que aixecà més polseguera. L'anàlisi, una mica impúdica, del «jo» en què es complau Montaigne, havia de xocar amb els conceptes en ús entre

¹¹⁸⁷ A *Iniciación a la literatura*, el crític defineix els *Essais* de Montaigne com la «primera manifestación del género y expresión magnífica del pensamiento moderno, en el cual la necesidad de la verdad y el gusto por la belleza se hermanan con una independencia absoluta en el juicio de los problemas vitales» (*Iniciación a la literatura*, II, *op. cit.*, p. 43.).

¹¹⁸⁸ *Iniciación a la literatura*, II, *op. cit.*, p. 43.

¹¹⁸⁹ Recordem que Montaigne acaba el seu pròleg de la següent manera: «Vull que se m'hi veja en el meu costat simple, natural i ordinari, sense contenció i artifici: perquè sóc jo que em pinte. Els meus defectes s'hi llegiran de viu en viu, com també la meua forma natural de ser, tant com el resepte públic me l'ha permessa. Si haguera estat entre aquelles nacions que, segons diuen, encara viuen sota la dolça llibertat de les primeres lleis de la natura, t'assegure que de gust m'hi hauria pintat tot sencer, i tot nu. Així, lector, jo mateix sóc la matèria del meu llibre: no és cap raó perquè esmerces el teu lleure en un assumpte tan frívol i tan va. Adéu, doncs; de Montaigne estant, aquest primer de març de 1580.» (MONTAIGNE, Michel de: *Assaigs. Llibre primer* [traducció de Vicent Alonso]. Barcelona: Proa, 2007, p. 13.)

la gent del seu temps, que veien el principal mèrit i profit del llibre en les citacions clàssiques i en l'abundor d'anècdotes.¹¹⁹⁰

No cal dir que l'admiració d'Esquerra per l'obra de Josep Pla, aspecte que hem vist anteriorment, és clarament relacionable amb l'entusiasme de l'escriptor empordanès per l'assagista de Bordeus i descansa en bona part en aquesta «anàlisi, una mica impúdica, del “jo”». ¹¹⁹¹ De fet, tal com indica Xavier Pla, més enllà de la «vanitat» que pot suposar l'ús del «jo», l'escriptor empordanès «intenta legitimar el seu projecte d'escriptura pel fet que, com el seu admirat Michel de Montaigne, un dels escriptors envers els quals Pla es va proclamar deutor pel que fa a pensament i a poètica (que va dedicar precisament un escrit a la vanitat), vol trobar en ell mateix la universalitat de la condició humana, o d'una certa condició humana». ¹¹⁹²

A *Iniciación a la literatura*, Esquerra insistiria en aquesta qüestió en observar que, més enllà de la qualitat literària, segons l'època allò que es valora del text literari varia, i ho exemplificava amb els *Essais* de Montaigne: mentre que els contemporanis de l'autor francès valoraven els casos anecdòtics que explicava, modernament es valorava més l'element autobiogràfic, que al seu temps era criticat:

[L]as causas de aquella popularidad varían con el tiempo y no es raro que sean precisamente aquellas cualidades que menos apreciaron los contemporáneos del autor las únicas que valen ante las generaciones posteriores, constituyendo los motivos del éxito persistente. Característico es el caso de los *Essais* de Montaigne, que sus contemporáneos apreciaban solamente como colección de casos curiosos y que tildaban de excesivamente personales, y que nos interesan en la actualidad por lo que

¹¹⁹⁰ «Montaigne i l'esperit del seu temps», *La Veu de Catalunya*, 8-VIII-1935, p. 8.

¹¹⁹¹ A *El quadern gris*, Josep Pla anota el següent: «No em canso de llegir els “Assaigs” de Montaigne. Hi passo hores i hores de la nit, al llit. Em fan un efecte plàcid, sedant, em donen un repòs deliciós. Trobo Montaigne d'una gràcia gairebé ininterrompuda, ple de continuades, inesgotables sorpreses. Una d'aquestes sorpreses prové, em sembla, del fet que Montaigne té una idea molt precisa de la insignificant posició que té l'home sobre la terra.» (PLA, Josep: *El quadern gris: Un dietari*, dins *Obra completa. Volum 1*. Barcelona: Edicions Destino, 1991, p. 138-139.)

¹¹⁹² PLA, Xavier: *Josep Pla, ficció autobiogràfica i veritat literària*, op. cit., p. 123-124. Vegeu també SÁEZ MATEU, Ferran: «El Montaigne de Pla: Del “moralisme” clàssic al periodisme modern», *Trípodos*, núm. 20, 2007, p. 49-62; TRAPIELLO, Andrés: «Un Montaigne del Ampurdán», *Babelia, El País*, núm. 828, 6-X-2007, p. 8, i PLA, Xavier: «Lectures de Montaigne a Catalunya: D'Eugeni d'Ors a Josep Pla» (Congrés: *The Dark Side of Catalan culture: Far-right Ideologies in the Work of 20th Century Catalan Artists and Writers*), en premsa.

tienen de autobiográficos y por las conclusiones que saca el autor de aquellos ejemplos, que han perdido hoy toda actualidad.¹¹⁹³

És a dir, la individualitat, concepte que Esquerra té en gran estima, és un dels grans factors per presentar-se a *Lectures europees* amb els mots de Montaigne que, al remat, són connectats amb el principi i el final del recull. I és que, de fet, després de la introducció sobre l'evolució de la novel·la, l'apartat dedicat a la literatura francesa es torna a obrir amb un article titulat «Montaigne i el món modern», text que havia vist llum el 13 de gener de 1934 a les pàgines d'*El Matí*.¹¹⁹⁴ En aquest article, Esquerra no només recupera el pròleg dels *Essais*, sinó que ja anuncia els auguris dels profetes sobre l'esdevenidor d'Occident i l'adveniment d'una nova edat mitjana, tot enllaçant el principi del recull amb l'apartat final, dedicat a la crisi de la consciència europea. D'aquesta manera, el volum adquireix un caràcter circular que reforça el sentit del seu muntatge.

Això a banda, en aquest article el crític adverteix que l'obra de Montaigne no és d'aquelles que pugui interessar el gros públic i que, malgrat haver-se'n celebrat el centenari, queda relegada als cercles intel·lectuals. Al seu parer, la manca de lectors es deu a tres motius bàsics: el francès utilitzat, les divergències d'interpretació i la seva personalitat renaixentista:

Els *Essais*, ultra les dificultats que ofereixen a la lectura directa per a qui no conegui molt bé el francès, no seran mai obra de gran divulgació. Els seus llegidors seran pocs, però fidels.

Montaigne ha patit també d'un gran mal: unes divergències d'interpretació sobre el sentit de la seva obra, que han fet que fos considerat com un literat pels filòsofs i com un filòsof pels aficionats a la literatura. Això, naturalment, li ha restat llegidors, d'aquells que la dificultat del text no hauria potser esverat.

En tercer lloc, Montaigne té en contra seu –i parlem ara des de l'any 1933– l'inconvenient, gairebé insuperable, d'ésser un home fonamentalment renaixentista i d'ésser tota la seva obra una perfecta emanació de la seva personalitat. «C'est ici un

¹¹⁹³ *Iniciación a la literatura, I, op. cit.*, p. 24. Al segon volum del manual, Esquerra recorda que el propòsit de Montaigne és pintar-se a si mateix, un fet que el converteix en un home modern: «Su penetración psicológica y la lucidez de su análisis son completamente las de un hombre moderno, quizá aficionado en demasía a los clásicos, pero dotado siempre de una gran ponderación, hasta en materias religiosas y políticas». En resum: «Las doctrinas de Montaigne conducen a una pedagogía que tiene por finalidad la formación del juicio.» (*Iniciación a la literatura, II, op. cit.*, p. 43.)

¹¹⁹⁴ «Montaigne i el món modern», *El Matí*, 13-I-1934, p. 8.

livre de bonne foy», dirà en el pròleg dels *Essais*, i la seva bon fe, en mostrar-vos l'home que era, es palesa tot al larg de la seva obra.¹¹⁹⁵

En definitiva, Esquerra exposa l'obra d'un escriptor l'esperit del qual, tot i diferir en gran manera del món modern, és en realitat l'origen de l'actual. El canvi més evident és l'individualisme i universalitat que traspua la vida i l'obra de Montaigne, tan mal assimilada pels homes –materialistes– de principis del segle XX que han esdevingut la seva antítesi.

Així, en tant que humanista del Renaixement i pare del gènere assagístic, Montaigne mereix tant al recull com a la premsa una consideració especial, amb sis articles al voltant de la seva figura repartits entre l'abril de 1933 i el de 1936.¹¹⁹⁶ En el darrer de tots es declarava obertament amic de Montaigne. Arran de la traducció de Nicolau Rubió i Tudurí dels *Essais*, va afirmar que «els amics catalans de Montaigne n'estarem ben satisfets».¹¹⁹⁷ En aquesta ressenya, Esquerra va demostrar una autèntica passió per l'assagista de Bordeus. Al seu parer, el to de Montaigne defuig la pedanteria i, per tant, resulta amable amb els lectors. Una *amabilitat*, una vulgarització, que ja havia reclamat a Martí de Riquer en parlar dels clàssics. Alhora, un escepticisme irònic i un caràcter meditatiu i humil fan de Montaigne un autor de capçalera, especialment els assajos del primer llibre que van del XXII al XXVII:

Montaigne és, en ells, l'amable conservador, un xic irònic de tant en tant, que es plau a fer-nos conèixer les seves opinions sobre infinitat de coses que fins llavors ningú no havia considerat dignes d'ésser tractades en llibre, si no era amb un gran encarcament filosòfic. L'escepticisme de l'autor davant els fets apareix de tant en tant. Però no té encara aquella transcendència que adquirirà en l'*Apologia de Ramon Sisiuda*, el gran filòsof català.

Montaigne parla *Del costum i de com és de difícil mudar les regles admeses* (XXIII-XXIV), *Del pedantisme* (XXV), de com *Es follia de referir la veritat i la mentida a la mesura dels nostres coneixements* (XXVII). En aquests assaigs l'autor s'esmuny ja

¹¹⁹⁵ *Lectures europees, op. cit.*, p. 15-18, i «Montaigne i el món modern», *El Matí*, 13-I-1934, p. 8.

¹¹⁹⁶ Els articles més importants a la premsa dedicats a la seva figura són «Montaigne i els metges», *El Matí*, 18-IV-1933, p. 9; «Montaigne i el món modern», *El Matí*, 13-I-1934, p. 8; «Montaigne i l'esperit del seu temps», *La Veu de Catalunya*, 8-VIII-1935, p. 8; «Etat présent des études sur Montaigne, per Jean Plattard», *La Publicitat*, 8-XI-1935, p. 2; «Montaigne: Balanç d'un centenari», *Criterion*, núm. 42, any XII, gener-març 1936, p. 33-37, i «Assaigs de Montaigne, de Nicolau Rubió i Tudurí», *La Publicitat*, 29-IV-1936, p. 2.

¹¹⁹⁷ «Assaigs de Montaigne, de Nicolau Rubió i Tudurí», *La Publicitat*, 29-IV-1936, p. 2.

de l'estoïcisme, que constitueix la base de la seva doctrina moral, i pren una posició escèptica i crítica.

Sempre ens parla Montaigne amb aquell to, no gens pedant, que ens el fa tan amable. *El que poso aquí* –diu en l'assaig sobre l'*Educació dels infants* (xxvi), que fa el cinquè d'aquest volum de la traducció catalana– *són les meves inclinacions i opinions; les dono pel que jo me'n crec, no pel que cal creure'n; no intento aquí més que descobrir-me a mi mateix, que seré demà per ventura un altre, si un nou aprenentatge em muda. No tinc pas autoritat per a ésser cregut, ni la desitjo, que em sento massa mal instruït per a instruir els altres.* Un escriptor que parla d'aquesta manera ens és extraordinàriament simpàtic. Esdevé, de manera gairebé fatal, un company, un amic al qual és sempre agradable d'escoltar. I Montaigne és un d'aquells autors que guanyen en ésser rellegit. I un xic més a cada relectura.

Altrament que és un dels homes de més bon sentit que mai hagin escrit llibres. L'assaig *De l'educació dels infants* –per a triar un exemple. A l'atzar– és una de les coses més fines i més ben meditades que es coneixen. Els pedagogs l'han feta un xic malbé en tractar-la segons les regles tècniques. Però considerant l'assaig des d'un punt de vista perfectament apedagògic, ¿qui no trobarà meravellosa aquella frase montaigniana que aconsella per tal de formar un home que triïn *un director que tingué el cap més ben fet que no ben ple?*¹¹⁹⁸

Destaquem el paral·lelisme en el fet que Montaigne «es plau a fer-nos conèixer les seves opinions sobre infinitat de coses que fins llavors ningú no havia considerat dignes d'ésser tractades en llibre», de la mateixa manera que, a *Lectures europees*, Esquerra tracten per primera vegada i seriosament temes com la novel·la detectivesca i el cinema, així com la crisi d'Occident, de manera clara i sense enfarfecs.

Dels diversos comentaris dedicats a l'escriptor francès, Esquerra en feia sobresortir dues característiques: l'escepticisme i el catolicisme. Per exemple, després de llegir *La medicina y los médicos vistos por Montaigne* (1933), de Manuel Rodríguez Portillo, Esquerra assegurava que «l'escepticisme de Montaigne envers els metges i la seva ciència no és sinó una derivació de l'escepticisme més general que sentia per moltes de les coses d'aquest món».¹¹⁹⁹ Més endavant destacava que, en temps de Montaigne, «ja hi hagué qui comprenia la qualitat perillosa que podia tenir el llibre del batlle de Bordeus. Antoni de Laval, autor d'unes anotacions trobades en un exemplar

¹¹⁹⁸ «*Assaigs de Montaigne*, de Nicolau Rubió i Tudurí», *La Publicitat*, 29-IV-1936, p. 2.

¹¹⁹⁹ «Montaigne i els metges», *El Matí*, 18-IV-1933, p. 9.

dels *Essais*, s'havia fet càrrec de les conseqüències que hom podia arribar a treure del pirronisme de Montaigne.»¹²⁰⁰ Pel que fa al catolicisme, el crític assegurava que Montaigne, tret de «qüestions de detall», no critica l'Església. És a dir, Esquerra no perd l'ocasió de presentar Montaigne com una bandera més del catolicisme: «Així no és estrany que després, Maria de Sournay, en la seva edició dels *Essais*, consideri Montaigne com un puntal de l'Església, ni que Florimond de Paemond empri la seva autoritat en defensar el catolicisme contra els protestants.» El crític va esmentar la sola excepció d'Antoine de Laval, que havia acusat Montaigne d'autor perillós i herètic, «una opinió que no es féu mai pública».¹²⁰¹

Aquesta darrera observació havia aparegut en un article publicat a *Criterion*, coincidint amb l'aparició de *Lectures europees* el gener de 1936. Esquerra hi feia un balanç del que havia donat de si el centenari de Montaigne amb el comentari de diverses obres publicades darrerament i sobre com es podien complementar entre elles. Així, Esquerra es reivindicava com un lector molt atent i informat de les novetats en matèria montaignística. A més de la ressenya de les edicions de Rodríguez Portillo i Rubió i Tudurí ja esmentades en d'altres articles, aquí va comentar les edicions elaborades per dues primeres autoritats en Montaigne com són Jean Plattard i Pierre Villey, així com l'útil edició de butxaca dels *Essais* (1935) que havia realitzat Albert Thibaudet i l'obra *The Fortunes of Montaigne* (1935), del professor de la Universitat de Sheffield Alan M. Boase.

De Plattard va tenir en compte *Montaigne et son temps* (1933), «síntesi de tot el que cal conèixer per a comprendre l'abast i la importància dels *Essais*», i *Etat présent des études sur Montaigne* (1935), que n'és el llibret de «les conclusions obtingudes, un índex per a ús d'especialistes». Esquerra també mostrava un coneixement de primeríssima mà de la producció de Pierre Villey, concretament del resum introductori *Montaigne* (1934) –que «s'adreça al públic més popular, aquell públic una mica snob i tasta-olletes tan abundant arreu»– i, sobretot, de *Montaigne devant la posterité* (1935),

¹²⁰⁰ «Montaigne i l'esperit del seu temps», *La Veu de Catalunya*, 8-VIII-1935, p. 8. El pirronisme –és a dir, la doctrina de Pirró i els seus seguidors– sovint ha estat identificada, encara que impròpiament, amb l'escepticisme antic. Les seves estructures bàsiques coincideixen amb les de l'escepticisme general: la suspensió del judici i l'absència de dolor físic i de necessitats corporees són el sistema per assolir l'ataràxia –i amb ella, la felicitat–; l'absència de coneixements i el dubte metòdic acaben portant a acceptar la *probabilitat* com a criteri per obtenir una veritat parcial i subjectiva. El pirronisme havia tingut un fort impuls durant els segles XVI, XVII i XVIII, i és aquest pirronisme renaixentista i modern el que ha tingut molta influència en la filosofia moderna. Aquesta doctrina va influir Montaigne, Gassendi, Pascal, Malebranche, entre altres. Hume, per exemple, és considerat eminentment pirrònic («Pirronisme», *Gran Enciclopèdia Catalana*).

¹²⁰¹ «Montaigne: Balanç d'un centenari», *Criterion*, núm. 42, any XII, gener-març 1936, p. 33-37 (p. 35).

«llibre interessantíssim» perquè tracta «sobre la fortuna pòstuma de Montaigne» i aclareix problemes relatius al «contingut ideològic dels *Essais* i a la consideració que tingueren entre els contemporanis».

En aquest punt, cal destacar que els conceptes propis del comparatisme acadèmic –com *fortuna* o *influència*– ja eren obertament expressats per Esquerra. Sobre l'estudi de Villey, el crític barceloní assegurava que l'interès que podia tenir no radica només en la «pura història de la fortuna dels *Essais* en el segle XVI» i en les reflexions sobre la «influència de Montaigne» sobre la pedagogia del seu temps, sinó també en els «detalls que esclareixen sobradament la qüestió de l'ortodòxia de Montaigne». D'aquesta manera, Esquerra creia que les conclusions de Villey sobre l'ortodòxia eren les mateixes que les de Plattard, però que «ambdós hi arriben per camins diferents». Per una banda, Plattard hi arriba per l'anàlisi dels *Essais* d'acord amb les idees de l'època i, per l'altra, Villey ho fa amb els comentaris directes dels contemporanis de Montaigne i la seva influència. Finalment, i en una mostra d'atenció per les novetats bibliogràfiques, el crític també va celebrar com a esdeveniment bibliogràfic la reedició de *Les Sources et l'évolution des Essais de Montaigne* (1933), també de Villey, atès que consta d'una primera part destinada a «l'estudi de les influències de diferents autors de tots els temps» i una segona on s'estudia com «evolucionaren formalment els *Essais* a través de les successives edicions i paral·lelament les variacions del pensament de llur autor».¹²⁰²

Observem, doncs, que la presència de la terminologia pròpia de la literatura comparada d'entreguerres i l'atenció que Esquerra va posar en els llibres segons com enfoquen l'estudi de l'obra de Montaigne demostren el seu gust pel comparatisme preceptiu. Val a dir que la lectura dels estudis comparatistes de Pierre Villey devia inspirar i guiar la redacció per part d'Esquerra d'un mecanoscrit inèdit en francès titulat «Montaigne et Quevedo», en què a més de les obres citades de Villey, hi té en compte els estudis *La Fortune de Montaigne en Italie et en Espagne* (1922), de Victor Bouillier, i *Anglais, Français et Espagnols* (1930), de Salvador de Madariaga. Es tracta d'un article destinat a la *Revue de Littérature Comparée* on presenta Francisco de Quevedo –home d'acció, enciclopedista i de curiositat europea– com l'únic escriptor espanyol veritablement conegut per Montaigne i citat en els seus *Essais*. En una nota conservada entre els seus papers, escrita potser per Jean Jacques-Achilles Bertrand, hi ha una sèrie d'objeccions i propostes, com ara la de canviar el títol pel de «Quevedo et la France»

¹²⁰² *Ibid.*, p. 36.

que, al parer del corrector, adquiriria un major interès tenint en compte que es vol publicar a la revista francesa. Entre d'altres, també li retreu el fet de comentar la influència d'Espanya sobre Montaigne –introducció innecessària, explicada amb generalitats massa vagues i que mereixeria un estudi a part– i li demana que, en la mesura del possible, identifiqui les citacions de Montaigne utilitzades per Quevedo.

Si bé no sorprèn que Montaigne acabés sent matèria d'estudi segons el model acadèmic comparatista –el 1936 Esquerra ja hi estava totalment abocat–, paga la pena fer esment de la contradicció entre l'assagisme de l'escriptor francès i la crítica duta a terme pels comparatistes d'entreguerres. En un llibre d'homenatge de 1989, el crític suís Jean Starobinski considera Montaigne el primer comparatista. Segons el crític de Ginebra, «hi ha en Montaigne literatura comparada, crítica literària. Montaigne va servir-se de Plutarc i de Sèneca sense escriure ni un llibre, ni tan sols un capítol sobre cap dels dos. La seva estètica és la miscel·lània.»¹²⁰³ Com ha assenyalat Antoni Martí Monterde, Starobinski fins i tot es plany de la manera com l'assaig ha anat perdent, respecte al seu mestre, aquesta versatilitat de la comparació implícita. A través de Montaigne, doncs, es torna a fer una «crida a reaccionar davant la pèrdua de vitalitat i el gust més restrictiu per l'ordre i la unitat intel·lectual que, en la pràctica contemporània de l'assaig, sol vincular-lo exclusivament a resseguir un autor o obra».¹²⁰⁴ Curiosament, al pròleg de *Lectures europees*, representant de la vitalitat del comparatisme primigeni d'Esquerra, és encapçalat amb una cita de Montaigne, i en canvi en el comparatisme acadèmic i encotillat posterior els seus escrits pequen d'aquest mal denunciat per Starobinski.

Tot plegat, tant el seguiment de les edicions i estudis successius com les referències de primera mà demostrades a la premsa, denotava un interès tant notori d'Esquerra per l'assagista francès que Agustí de Montclar el va arribar a qualificar com «El fervorós montaignista a Catalunya»:

El fervorós montaignista a Catalunya, Ramon Esquerra, va escriure aquest article a *La Veu de Catalunya* sobre Montaigne: «Montaigne i l'esperit del seu temps». El féu a

¹²⁰³ STAROBINSKI, Jean: «Peut-on-définir l'essai?», dins Diversos autors: *Pour un temps. Jean Starobinski*. París: Cahiers pour un temps, C. Georges Pompidou, 1985, p. 195. Citat en traducció catalana a MARTÍ I MONTERDE, Antoni: «Literatura entre literatures. Joan Fuster i la literatura comparada», dins CARBÓ, Ferran (ed.): *Joan Fuster, vicis de la lectura. II Jornada «Joan Fuster» (Sueca, 4 de novembre de 2004)*. València: Universitat de València, 2005, p. 11-49

¹²⁰⁴ Vegeu MARTÍ I MONTERDE, Antoni: «Literatura entre literatures. Joan Fuster i la literatura comparada», *op. cit.*, p. 48.

rel de l'obra de Pierre Villey: *Montaigne devant la postérité*. I féu ressaltar el sentit dels *Essais* des de punts diversos.¹²⁰⁵

L'observació de Montclar va aparèixer al mateix número de la revista *Criterion* (gener-març de 1936) on Esquerra havia elaborat el balanç del centenari de Montaigne i, a més, coincideix amb la publicació de *Lectures europees* –i, és clar, el seu pròleg justificatori–. En qualsevol cas, el breu comentari de Montclar no deixa de ser significatiu. L'article al qual fa referència és anterior a l'aparició del recull però ja aplegava bona part de les conclusions que Esquerra repetirà a *Criterion* i a *Lectures europees*. És a dir, la insistència en el contrast del clima espiritual del Renaixement amb el del món modern, a més d'una sèrie de consideracions al voltant de la literatura comparada que observarem en detall més endavant. Esquerra hi tornava a erigir Montaigne en tant que individu, posició que l'admirat Pierre Villey s'encarrega de documentar revelant les reaccions i els comentaris que els *Essais* havien provocat entre els seus contemporanis.¹²⁰⁶

1.3.3. Recepció de *Lectures europees* en el món literari: D'*El Matí* a *El Popular*

Agustí de Montclar també es faria ressò de la publicació de *Lectures europees*, tot just en el següent número de *Criterion*, corresponent a l'abril-juny de 1936. Cal dir que el recull va tenir un ressò relatiu i només va merèixer dues ressenyes sense signar i quatre més de Rafael Tasis, Maurici Serrahima i Agustí de Montclar.¹²⁰⁷

La primera de totes, publicada el 8 de gener a *La Veu de Catalunya*, definia Ramon Esquerra com a «jove talent» i «ja prestigiós escriptor», al qual s'augura una brillant carrera literària en el camp de la crítica de l'erudició, tot destacant el «cosmopolitisme intel·lectual» arrelat al «ferm sentit catalanesc» del seu primer llibre:

¹²⁰⁵ MONTCLAR, A. de: «Articles de divulgació», *Criterion*, núm. 42, gener-març 1936, p. 73.

¹²⁰⁶ «Montaigne i l'esperit del seu temps», *La Veu de Catalunya*, 8-VIII-1935, p. 8.

¹²⁰⁷ [s.s.]: «*Lectures europees*. Un llibre de Ramon Esquerra», *La Veu de Catalunya*, 8-I-1936, p. 8; [s.s.]: «Lecturas europeas», *El Popular*, 12-III-1936; TAVIS I MARCA, Rafael: «Ramon Esquerra, *Lectures europees*», *Mirador*, núm. 367, 27-II-1936, p. 6; SERRAHIMA, Maurici: «Carnet de les lletres», *El Temps*, núm. 105, 11-I-1936, p. 3; SERRAHIMA, Maurici: «Lectures de Ramon Esquerra», *El Matí*, 15-I-1936, p. 9; MONTCLAR, Agustí de: «Crònica: Esquerra, Ramon, *Lectures Europees*. Barcelona, publ. "La Revista", 1936», *Criterion*, any XII, fasc. 43, abril-juny 1936, p. 174.

Amb el suggestiu títol de *Lectures europees*, acaba de publicar el seu primer llibre el jove i ja prestigiós escriptor i estimat col·laborador nostre, Ramon Esquerra. aquest bell volum, de vora dues-centes planes, forma part de la col·lecció *Publicacions de "La Revista"*, i conté una selecció d'articles i assaigs que llur autor ha publicat aquests darrers anys en diferents periòdics i revistes catalanes. Entre els articles n'hi ha un bell nombre dels que han honorat les columnes d'aquesta secció del nostre diari. Dividit en quatre grups: Literatura francesa, Literatura anglesa, Notes diverses i Consciència de la crisi, tot el contingut del volum està dedicat al judici i comentari d'obres i fets literaris dels grans països d'Europa. Ramon Esquerra entra al camp de les nostres lletres amb un gest ben significatiu de cosmopolitisme intel·lectual, arrelat, però, en un ferm sentit catalanesc. Amplitud de comprensió, vasta informació intel·lectual, insaciable lectura, judici equànim i penetrant, tals són algunes de les qualitats d'aquest jove talent que ara debuta amb el seu primer volum, i al qual augurem una brillant carrera literària en el camp de la crítica de l'erudició.¹²⁰⁸

La breu ressenya acabava amb la reproducció d'un fragment del pròleg de *Lectures europees* i prometia «per a més endavant l'examen detingut que es mereix el volum del nostre col·laborador», fet que no va passar.

El comentari de Maurici Serrahima tampoc no es va fer esperar. Primerament amb una breu referència a *El Temps*, on en parlava amb aquests termes:

Ramon Esquerra és un nom familiar per als lectors de publicacions catalanes, com a coneixedor de les literatures estrangeres –francesa i anglesa especialment– de les quals ha reunit en un volum uns quants dels seus articles, eixamplats i completats, i acompanyats d'alguns d'inèdits. En aquest primer volum Ramon Esquerra demostra que és un bon degustador de novetats, de les quals sap trametre el tast al públic. Passant-ne les pàgines un hom troba totes les produccions literàries, tots els problemes d'aquest ordre que han tingut en aquests darrers anys una notorietat, sigui entre la *élite*, sigui entre el gran públic. Una finestra més oberta al món. Aquest és el bon camí per a la nostra literatura.¹²⁰⁹

Immediatament després de qualificar Esquerra de «nom familiar», de «bon degustador de novetats» i d'oferir amb *Lectures europees* un «primer volum» dels seus articles i tota una «finestra més oberta al món», Serrahima li dedicava una llarga

¹²⁰⁸ [s.s.]: «*Lectures europees*. Un llibre de Ramon Esquerra», *La Veu de Catalunya*, 8-I-1936, p. 8.

¹²⁰⁹ SERRAHIMA, Maurici: «Carnet de les lletres», *El Temps*, núm. 105, 11-I-1936, p. 3.

ressenya des d'*El Matí*. L'amic i company de redacció d'Esquerra no es limitava a repetir en forma de resum les intencions escrites al pròleg del llibre, sinó que feia saber, sense revelar-lo, que alguns dels articles publicats al diari catòlic havien estat signats sota un altre pseudònim: «L'autor de *Lectures europees*, que han aparegut en les edicions de *La Revista*, és prou conegut dels lectors del nostre diari, on han estat publicades una pila d'aquestes notes sobre llibres estrangers, si bé algunes vegades no anaven signades amb el mateix nom de l'autor. No cal, per tant, una presentació ni una recomanació.» A més, i aquí rau el major interès de la ressenya de Serrahima, dedicava la major part del text a definir el tipus de crítica literària que fins aleshores havia realitzat a la premsa:

La crítica de Ramon Esquerra en els seus articles sol ésser generalment més descriptiva que analítica. I en dir això, no vull pas dir que sigui superficial, sinó senzillament que no descompon els llibres quan els examina; els pren com un tot, ja sortits de la ment de l'autor, i gairebé diríem ja impresos en les mateixes pàgines on ell els ha llegit, i transmet al seu lector amb la màxima fidelitat la impressió que ell ha tret de la lectura. No sols el que hi ha vist, sinó el que el llibre li ha suggerit respecte a lligams de modes i d'èpoques, a relacions amb altres autors, a ambients i *climes* literaris i humans.

En aquest aspecte, la crítica de Ramon Esquerra és d'una admirable sinceritat. Poques vegades he vist un crític que donés, quan s'adreça al lector, un comentari tan idèntic al que dona quan parla en privat. Ell és un tastador de lectures, i sap transmetre'n el tast d'una manera ben fidel.

A voltes no dona més que un tast. Altres voltes, molt sovint, li apareix entre ratlles, i sense que per això canviï el seu to –d'una certa camaraderia amb el lector– un veritable judici crític. Cito de passada, com a exemple, el comentari, aparentment lleuger, que dedica en aquest volum a l'obra d'Oscar Wilde. És fet amb un perfecte bon sentit crític, i condensa el seu comentari en les darreres ratlles, amb un judici molt just quan compara la ideologia de Wilde als mobles d'aquell temps, «terriblement afectats i vagament inútils».

La «impressió» que Esquerra treu de la «lectura» dels llibres, que entén «com un tot»; els «lligams» i «relacions» amb altres èpoques, autors i països que li han suggerit, i la «sinceritat» i «fidelitat» amb la qual transmet el seu «tast» als lectors, amb qui manté

«una certa camaraderia», són per Serrahima algunes de les principals característiques, i encerts, d'Esquerra. Alhora, però, aquests valors condicionen la seva crítica:

El defecte de Ramon Esquerra és d'acontentar-se amb poca cosa. És un insaciable devorador de llibres, cosa que li ha permès estar al corrent com poca gent de la novel·la moderna i assenyalar al públic català una pila d'autors interessants i enterament desconeguts; però això ha fet a la vegada que quan deixa un llibre, ja n'agafi un altre, i que no es deturi gaire a reflexionar sobre cada un. Així certes crítiques, on apunten observacions a voltes molt profundes, queden incompletes perquè aquestes visions no han estat desplegades.

Això li conserva aquest aire d'informador, de degustador de lectures que ell sembla voler acceptar amb el títol del seu volum. Però és que sense pretendre abandonar la seva manera pròpia de fer crítica, una atenció més sostinguda li permet de seguida arribar a una major profunditat. Vegi's l'estudi sobre Huxley, un dels més extensos, i també un dels més complets i millors del volum.

Però, sigui com vulgui, la manera simpàtica com ens ha fet conèixer tants i tants escriptors de terres llunyanes, és prou per haver-li donat un lloc ben remarcable en la crítica. La lectura d'aquest volum confirmarà amb excés en el públic la bona impressió dels articles. I probablement, sense treure-li gens aquella simpatia, farà néixer en l'autor una mica més d'ambició, que és el que ha de completar la seva figura de crític.¹²¹⁰

Per tant, al seu parer és l'«ambició» –és a dir, «una major profunditat» per mitjà d'«una atenció més sostinguda»– la qualitat que, sense haver de modificar-ne el to, completi la «figura de crític» d'Esquerra. Serrahima tornaria a parlar de l'ambició que a partir de *Lectures europees* hauria d'adoptar el seu company. Encara no una setmana després, la seva crítica es traslladava també al seu dietari, on el 21 de gener en parla elogiosament:

He anat publicant al diari notes sobre els escriptors joves del país. Sobre *Lectures europees*, primer tast, excel·lent, del que podrà arribar a ser la crítica que fa en Ramon Esquerra.¹²¹¹

¹²¹⁰ SERRAHIMA, Maurici: «Lectures de Ramon Esquerra», *El Matí*, 15-I-1936, p. 9.

¹²¹¹ SERRAHIMA, Maurici: *Memòries de la guerra i de l'exili, I. 1936-1937*. Barcelona: Edicions 62, 1978, p. 43.

Al cap d'un mes, Rafael Tasis i Marca publicava una ressenya a *Mirador*. Abans de comentar la traducció del rus de Francesc Payarols de *Iama*, d'Alexandre Kuprin, va dedicar tres quartes parts de la secció a *Lectures europees*. A diferència de Serrahima, Tasis se centrava en l'estructura i el contingut del llibre. En va destacar l'encert del títol, va incidir en el debat entorn la manca de lectura i va resoldre que el llibre d'Esquerra conté un «interès positiu» per obrir les portes a la literatura estrangera, tot i les remarques sobre Huxley –l'«oblit imperdonable» de *Those Barren Leaves* i la poca atenció a *Crome Yellow*– i l'elogi excessiu d'Edgar Wallace, que ja hem comentat anteriorment:

[E]l cas de Ramon Esquerra, en el qual els articles prenen sovint l'abast i l'extensió de l'assaig, i on també hi ha una unitat en el tema, prou sintetitzat en el títol, la publicació del llibre em sembla plausible i interessant. Tot allò que es faci per a desvetllar la curiositat del públic envers els llibres, en un país tan distret de les coses de l'esperit com és el nostre, em sembla lloable, i aquests assaigs de Ramon Esquerra, esparsos damunt les planes dels diaris i revistes de Catalunya (a *Mirador* havien estat publicats alguns dels estudis sobre autors anglesos que formen la part més important del llibre) i que ara han estat revisats, ampliat i recollits en un volum, poden servir per a orientar els lectors catalans, i per a establir punts de referència en voler establir un contacte amb les literatures estrangeres. Simples notes bibliogràfiques com són alguns d'ells o aguts estudis crítics com resulten d'altres, aquests articles de Ramon Esquerra són sempre interessants de llegir. El primer, *Evolució de la novel·la. De l'epopeia al lirisme*, planteja els problemes difícils de resoldre del que ha d'ésser la novel·la i de la transcendència que les aportacions de Proust, de Giraudoux, de Virginia Woolf poden tenir per a un gènere literari que, fins ara, és el més conreat i el més popular de tots. Poesia o epopeia?, es pregunta Esquerra, davant les darreres realitzacions de la novel·la. Un tema condensat en poques ratlles i que suggereix llargues polèmiques i assaigs contradictoris. Entre les *Notes sobre literatura francesa* que segueixen, les més interessants són, sens dubte, les que fan referència a l'estada de Stendhal a Barcelona i l'assaig sobre Giraudoux, una de les admiracions més vives de Ramon Esquerra. De les notes angleses cal remarcar els estudis sobre Virginia Woolf, *Conrad i el cinema*, les presentacions concises i exactes de Mansfield i Lawrence, i per últim l'assaig sobre Aldous Huxley, que abunda en apreciacions exactes [...]. Per últim, no podent citar tots els capítols del llibre, vull assenyalar els punts de vista interessants de l'estudi sobre Tolstoi i les breus notes aplegades sota el títol *Consciència de la crisi*.

En conjunt, el llibre de Ramon Esquerra és un bon testimoni de la cultura de l'autor i de les seves dots d'observació i crítica. En aquest sentit, ultra el que ja he remarcat de divulgador de literatures estrangeres, el contacte amb les quals només pot fer-nos un bé, aquestes *Lectures europees* tenen un interès positiu.¹²¹²

Si bé Serrahima havia comentat la crítica literària d'Esquerra i, després, Tasis s'havia centrat en el volum en si, la següent ressenya transcendia en el possible èxit del llibre. L'article publicat al diari barceloní d'expressió castellana *El Popular* (1935-1936), continuació d'*El Liberal* (1901-1935), en feia un gran elogi, però n'augurava una dèbil recepció a causa de la ignorància, la mandra i el poc interès que susciten llibres com *Lectures europees*. L'article abundava en el debat sobre els hàbits de lectura dels ciutadans espanyols i posava especial èmfasi en la manca de coneixement dels escriptors estrangers contemporanis: «Quitando a cuatro profesionales y otros cuatro de esos animales entre dañinos y bobalicones a los que nuestra sólida y bien alimentada burguesía (crematística y pensante) llama despectivamente intelectuales. ¿Quién sabe por estas tierras que existen unos libros que se llaman *Point Counterpoint* o *Mes Songes que voici* o una poesía como *Le Cimetière Marin* o algo por el estilo? Nadie o casi nadie.» Afegit a aquest desconeixement, la ressenya d'*El Popular* destacava que el llibre de Ramon Esquerra té un altre handicap, i és el de ser escrit en català:

Vamos a hablar de un libro bello, agradable y útil. Este libro que no lo es, hablando en puridad, puesto que está formado por una colección de artículos periodísticos, a pesar de reunir tan elogiabiles cualidades, no está llamado a interesar, debido al pobre interés que entre nosotros producen estos esfuerzos, a la inmensa mayoría de los españoles que sin más título que su propia aseveración se tienen por cultos. [...] En este estado de cosas, un libro como el que nos ocupa no ha de despertar excesiva curiosidad. Además, no está escrito en castellano sino en catalán. Claro que cualquiera puede leer y entender bastante bien un libro en catalán, pero en este caso hasta los prejuicios políticos ayudarán a restringir su difusión.

Y, sin embargo, para el que sienta la curiosidad de saber lo que pasa más allá de los Pirineos este libro será útil. Su autor, Ramon Esquerra, pertenece a la última generación literaria catalana. Es crítico de literatura extranjera en algunos de los diarios más importantes de Cataluña. Conoce a fonso su oficio y tiene ideas claras sobre él, y ha reunido en su libro titulado *Lectures europees* algunos de sus artículos

¹²¹² TESIS I MARCA, Rafael: «Ramon Esquerra, *Lectures europees*», *Mirador*, núm. 367, 27-II-1936, p. 6.

después de retocarlos y ampliarlos, dejándolos convertidos con frecuencia en pequeños ensayos.

Los autores, especialmente ingleses, que en la actualidad se cotizan más alto en el aprecio mundial son estudiados agudamente por la ágil pluma de Esquerra. Ensayos sobre Virginia Woolf, Aldous Huxley, Lawrence, que ponen claramente al descubierto la íntima línea directriz de su pensamiento y de su sensibilidad. Atinadas observaciones sobre la posesión y la trascendencia de cada uno de ellos en la ideología estética de ahora. Y lo mismo de los norteamericanos. Aquel que lea este libro, el hombre no especializado en cuestiones literarias, habrá encontrado al final de su lectura una orientación y una guía, no integral indudablemente, pero sí de extensión conveniente para dirigir sus pasos por el piélago de la literatura moderna de Europa, en la cual al lado de los valores positivos, entroniza el *snobismo* y las aberraciones de los pseudo-revolucionarios tanto falso y huero ingenio.

Pero no es esto solo. En este libro se proponen y atacan estudios de pura crítica literaria, desprovistos de ese valor informativo y de repertorio pero ennoblecidos por más altas ambiciones. Son estudios sobre la evolución de la novela, notas sobre las impresiones y deducciones de algunos jefes del pensamiento (Ortega y Gasset, Berdiaeff) sobre la crisis espiritual y económica que azota al mundo desde hace años. Alguno de esos estudios, como el dedicado a Stendhal (uno de los grandes amores literarios del autor), es de tal solidez y altura que puede considerarse como aportación de consideración a los estudios sobre el que algunos consideramos como el arquetipo del novelista.

En fin, el libro de Esquerra es una muestra clara de lo que son las últimas promociones literarias catalanas.¹²¹³

El Popular, doncs, destacava la importància de l'ofici d'Esquerra i, tot basant-se en el pròleg del recull, resumia la intenció de l'autor. Sobretot trobava rellevant el fet de presentar al públic no especialitzat les lletres modernes d'Europa, novetats que s'articulaven al costat d'assajos sobre l'evolució de la literatura i del pensament. És remarcable la menció de l'estudi sobre Stendhal, un dels dos assajos expressament elaborats per a *Lectures europees* i, aleshores, matèria de l'estudi comparatista que recentment havia aparegut a les pàgines de la *Revue de Littérature Comparée*. És una observació que coincideix amb la que havia emès Rafael Tasis i que no fa sinó demostrar que una de les grans novetats del recull d'Esquerra havia estat la presentació

¹²¹³ [s.s.]: «Lecturas europeas», *El Popular*, 12-III-1936.

de l'article inèdit «Stendhal a Barcelona», elaborat gràcies a les notes recollides a «Stendhal en España».

Finalment, és també a partir d'aquest fil que Agustí de Montclar, des de *Criterion*, considerava *Lectures europees* una evidència de l'europèisme del seu autor, que arribà a comparar ni més ni menys que amb els *Petits essais de psychologie religieuse* (1920), de François Mauriac, especialment per com tots dos desglossen Henri Beyle del seu nom de ploma:

El llibre de Ramon Esquerra és un exemple d'afany de convivència amb els corrents espirituals europeus. No solament els rep amb evident sol·licitud i ens els tramet, sinó que els valora, els situa i sovint els explota d'una manera personal, amb penetració tal que fan possible algun moment un paral·lelisme amb el mateix Mauriac en *Petits essais de psychologie religieuse*. Vegeu sinó llur comú assaig sobre Stendhal, o millor sobre la figura més real encara d'Henri Beyle, tal com un i altre desglossen de Stendhal.¹²¹⁴

Cal dir que Montclar es refereix a l'assaig «Henry Beyle et les revenants», el darrer del volum de Mauriac.¹²¹⁵ La comparació amb el capítol que Ramon Esquerra dedica a Stendhal, «Notes stendhalianes», sembla referir-se sobretot al primer dels dos articles, «Henri Beyle i Stendhal», on el crític català reflexiona sobre «la figura de l'home» i com «Henri Beyle desplaçava Stendhal» seguint una «tendència» que «s'ha anat aguditzant fins al punt que en els moments actuals és Stendhal qui ens interessa en funció d'Henri Beyle». Segons Esquerra, «tot i que no sigui moralment excessivament exemplar», es tracta d'un escriptor que «ofereix un dels pocs exemples de compenetració profunda entre el pensament i la vida». «Beyle és sempre beylista», és un autor d'una «sinceritat» admirable que frega el cinisme però que, tanmateix, «és, segurament, el secret del culte stendhalià».¹²¹⁶ Mauriac, l'autor que Esquerra qualificava de «novel·lista catòlic» abans que «catòlic que escriu novel·les edificants»,¹²¹⁷

¹²¹⁴ MONTCLAR, Agustí de: «Crònica: Esquerra, Ramon, *Lectures Europees*. Barcelona, publ. "La Revista", 1936», *Criterion*, any XII, fasc. 43, abril-juny 1936, p. 174.

¹²¹⁵ MAURIAC, François (1920): «Henry Beyle et les revenants», dins *Petits essais de psychologie religieuse: De quelques cœurs inquiets*, rec. a *Œuvres complètes*. París: Bibliothèque Bernard Grasset / Arthème Fayard, 1950, vol. 8, p. 38-53. L'edició original d'aquest llibre havia aparegut el 1920 dins la col·lecció "Essais et nouvelles" de la Société Littéraire de France. El 1935 es reeditaria a l'Artisan du Livre.

¹²¹⁶ *Lectures europees*, op. cit., p. 19-20. També a «Stendhal i M. Beyle», *La Veu de Catalunya*, 28-III-1935, p. 8.

¹²¹⁷ «[Pròleg]», dins MAURIAC, François: *Dijous Sant*. Barcelona: Edicions Apol·lo, 1936, p. 7-11.

fonamenta tot el seu assaig en l'aparent «irreligion» d'Henri Beyle –de la qual també manifesta que «en lui nos choque et par quoi nous sentons différents»–. Així mateix, es fixa en la seva actitud vital i en el concepte de «beylisme», al seu parer amarat i condicionat pel pes de l'Església.¹²¹⁸

En qualsevol cas, més enllà de les consideracions catòliques de Mauriac sobre Stendhal, que el presenta com un «un grand visiteur d'églises» que pot mostrar «un cœur pénétré de religion»,¹²¹⁹ la comparació de Montclar entre tots dos estudis es basa en el beylisme dels seus autors i la passió davant la vida que significa aquest concepte.¹²²⁰ D'altra banda, Montclar devia tenir coneixement de l'article «Stendhal en España» que Esquerra publicaria a la *Revue de Littérature Comparée* i on el concepte de beylisme és abordat més extensament.

En definitiva, el primer –i únic– volum de crítica literària d'Esquerra va començar a situar-lo dins el circuit d'autors catalans que calia tenir en compte. Recordem el comentari que Tasis li dedica a *La literatura catalana moderna* (1937), redactat al cap d'un any. O el comentari anteriorment esmentat d'Agustí Esclasans sobre la «Misèria de la crítica», de finals de juny del mateix any a *La Veu de Catalunya*, que ja situava Ramon Esquerra com un dels grans joves valors de la crítica literària catalana. Unes consideracions que no anaven deslligades de la publicació recent de *Lectures europees*.¹²²¹

¹²¹⁸ «Sentir et analyser le plus possible –cet extrait de beylisme qu'à vingt ans Barrès nous proposait– ne se peut-il allier à un certain catholicisme pompeux? Rien de commun entre le libertin Beyle et un député radical.» (MAURIAC, François: «Henry Beyle et les revenants», *op. cit.*, p. 47.) Prenent com a punt de referència la cita d'Henri Lacordaire (1802-1961) –«Mes frères, je vous apporte le bonheur!»–, Mauriac parla del principi essencial del beylisme: «appliquer une bonne logique dans l'organisation de ta vie pour le bonheur», tenint en compte «la douleur, la mort», és a dir, «non la glorification du malheur selon les Grecs, mais son utilisation selon l'Église, où tout de même [citant Nietzsche] il trouve mieux qu'«un grand trésor de consolations les plus ingénieuses»» (*Ibid.*, p. 50.). En definitiva, segons Mauriac, Henri Beyle «sait que, derrière chaque formule de la doctrine, une vérité se voile que déjà connaissent ceux qui l'ont précédé dans le Royaume. Mais jusqu'au jour où il sera, par la mort, initié à cette connaissance, l'enseignement de l'Église impose à sa vie un ordre: l'ordre même» (*Ibid.*, p. 53).

¹²¹⁹ *Ibid.*, p. 47.

¹²²⁰ Sobre el beylisme d'Esquerra, vegeu el punt 2.2.1.1. de la segona part d'aquest treball.

¹²²¹ ESCLASANS, Agustí: «Misèria de la crítica», *La Veu de Catalunya*, 25-VI-1936, p. 6.

2. PRECEPTE: EL COMPARATISME DE LES «CÀTEDRES» O DE L'«HORA FRANCESA»

2.1. ADEQUACIÓ D'UN MÈTODE PREFIXAT EN UN PENSAMENT PARTICULAR

2.1.1. Un «document humà», la literatura com a reflex d'una cultura

L'assumpció de directrius del mètode comparatista dibuixa una línia flanquejada per dues de les seves activitats. Per una banda, la crítica literària a la premsa; per l'altra, la traducció. Totes dues acompanyen el camí que arrenca amb l'estudi de la història de la literatura, continua amb una voluntat –ja expressada en el seu dietari– d'elaborar històries de la literatura i culmina amb la publicació d'estudis de literatura comparada. Així, l'esperit poliglòt tant pel que fa a gèneres com, sobretot, l'acarament de les diverses literatures europees, redunda en la voluntat de publicació d'estudis –a les revistes *Bulletin Hispanique* i *Revue de Littérature Comparée*– i manuals d'història literària –només va veure la llum *Iniciación a la literatura* però tenia intenció de fer-ne més–, que són, és clar, el factor clau en la vessant d'historiador de la literatura d'Esquerra. Remarquem, a més, que el període estudiat es desplaça de la contemporaneïtat a l'època moderna, especialment del període romàntic, amb l'excepció de Shakespeare –encara que en parla com a redescobriments del Romanticisme enfront el neoclassicisme.

El comparatisme que acabarà presentant, tant en les reflexions sobre la matèria com en els estudis, és d'ascendència francesa. De fet, el crític s'emmarca en el període en què va predominar l'exemple dels comparatistes francesos, una etapa que comença a finals del segle XIX i no acaba fins després de la Segona Guerra Mundial, quan el centre d'atenció es desplaça als Estats Units. Esquerra es va arrencar al costat dels principis i pràctiques d'un grup d'investigadors francesos, sobretot Fernand Baldensperger (1871-1958) i Paul van Tieghem (1871-1948), que emparats per la institució universitària va erigir un model de disciplina que fins als anys cinquanta seria encara vigent. Aquests investigadors conformaven l'anomenat *comparatisme de les càtedres*, nom que es justifica pel fet que Baldensperger havia estat el successor de Joseph Texte a la càtedra de Literatura Comparada de Lió, ocupada després per Paul van Tieghem, i

el primer catedràtic de la disciplina a la Sorbona, seguit per Jean-Marie Carré.¹²²² Claudio Guillén, autor del magnífic *Entre lo uno y lo diverso*, prefereix considerar aquesta línia comparatista com un període de temps i parla del comparatisme de l'hora francesa.¹²²³

Així, tant els manuals *Iniciación a la literatura* i *Vocabulario literario* com els estudis en revistes especialitzades es configuren en l'afiliació al comparatisme que s'estilava a Europa als anys trenta. Esquerra s'enfunda en un mètode institucionalitzat a l'entorn de la universitat francesa i, a la vegada, perd bona part de la seva independència estilística com a crític. És per aquest motiu que, a *Literatura catalana contemporània* (1971), Joan Fuster parlava tangencialment de *Lectures europees*, «una mostra de lucidesa i d'afinada informació» que, al seu parer, «no dóna una idea exacta de la vàlua de l'escriptor». Si bé Joan Lluís Marfany havia retret a Fuster l'oblit d'Esquerra,¹²²⁴ Antoni Martí Monterde justifica el fet que l'autor de Sueca només en fes una mínima referència. Com afirma Martí, els treballs posteriors del crític barceloní són tot un exemple del fracàs de la institucionalització de la literatura comparada, i «Stendhal en España», l'estudi comparatista més ambiciós de l'autor barceloní, «seria el seu treball més reeixit, en aquells termes, i per tant la culminació d'un procés negatiu: com més eficaç resulta per als plantejaments de la Sorbona, menys crític i menys versàtil esdevé el treball d'Esquerra.» En aquest sentit, doncs, no és estrany l'oblit de Fuster, ja que «el més important precedent comparatístic català, de tan estretament vinculat a l'ortodòxia, restava inservible».¹²²⁵

De fet, l'actitud de Joan Fuster va en consonància amb la d'aquells autors crítics amb el comparatisme acadèmic. Així, seguint Martí, tal com acabaria alertant René Wellek a partir dels anys quaranta, inspirar-se en el mètode positivista havia provocat que els estudis literaris quedessin sense les «imprescindibles textures intuïtives» que,

¹²²² Vegeu VEGA, María José: «El comparatismo de las cátedras», dins CARBONELL, Neus; VEGA, María José: *La Literatura Comparada: Principios y métodos*, op. cit., p. 43-50.

¹²²³ GUILLÉN, Claudio: *Entre lo uno y lo diverso. Introducción a la literatura comparada*. Barcelona: Crítica, 1985. Atès que tots dos termes no fan referència a una escola, en aquest treball són usats indistintament tant *comparatisme de les càtedres* com *comparatisme de l'hora francesa* en referir-se a aquest tipus de comparatisme d'ascendència francesa.

¹²²⁴ Joan Lluís Marfany ho havia indicat així: «algun lleuger oblit, com el del crític Ramon Esquerra (mereixedor, crec, d'una menció)». Vegeu MARFANY, Joan Lluís: «*Literatura Catalana Contemporània*, de Joan Fuster», *Bulletin of Hispanic Studies*, octubre 1975, p. 426-28 (rec. a Diversos autors: *Fuster entre nosaltres*. València: Conselleria de Cultura, 1993, p. 324.).

¹²²⁵ MARTÍ I MONTERDE, Antoni: «Literatura entre literatures. Joan Fuster i la literatura comparada», op. cit., p. 35-36.

malgrat el risc de subjectivisme, aportaven els matisos de la crítica impressionista;¹²²⁶ aquella crítica que Esquerra exhibeix a *Lectures europees* però que, en bona part, abandona amb els estudis d'influències i l'afiliació al comparatisme de les càtedres.

D'alguna manera, doncs, a Esquerra se li giren en contra els retrets que durant el 1935, per exemple, havia formulat en la ressenya de *Resum de literatura anglesa*, de Cèsar A. Jordana, per limitar-se a fer un resum de dades i una síntesi de crítiques, o quan demanava a Martí de Riquer que construís una crítica més literària i exteriorment menys erudita per tal de fer més amables els clàssics. Perquè són accions que el crític, en oposició a les opinions emeses a la premsa i al tipus de crítica literària exemplificada a *Lectures europees*, va acabar desenvolupant a la *Revue de Littérature Comparée* i al *Bulletin Hispanique*.

Sigui com vulgui, som davant l'introduïdor de la metodologia comparatista moderna a Catalunya o, dit d'una altra manera, del primer comparatista català a mostrar-se com a tal.

Els indicis d'aquest canvi d'actitud, o la progressiva adhesió al mètode comparatista, es poden traçar a la premsa i estan estretament relacionats amb la concepció de la literatura no només com un objecte artístic, sinó també –i, finalment, sobretot– com una eina útil per comprendre l'evolució de les societats que la civilització ha anat construint. Segons Esquerra, la història literària, creació relativament recent a la seva època, significava «inventariar les creacions de l'esperit i de cercar-ne les relacions i afinitats». En l'article «Literatura comparada», publicat a *El Matí* a mitjan 1935, datava en dos-cents anys les primeres històries de la literatura i remarcava positivament el fet que, gràcies als progressos de la investigació històrica contemporània, s'hagués anat creant una metodologia escaient per a la investigació històrica dels fenòmens literaris.

Esquerra estava convençut que la història s'havia desplaçat del fet polític a l'econòmic i cultural, canvi que donava a la literatura, com a «document humà» de «contingut espiritual», un paper importantíssim en la reconstrucció de l'esperit dels temps pretèrits: «Mai com en els moments presents la literatura ha interessat els purs

¹²²⁶ Vegeu MARTÍ I MONTERDE, Antoni: «La crisis de la Literatura Comparada», dins *Teoría literaria y Literatura Comparada, op. cit.*, p. 357-374. Wellek no dubta a qualificar de «paracientífics» aquesta mena d'estudiosos de la literatura: «Puesto que llegaron tarde al campo y manejaban un material que no podían tratar con propiedad, fueron malos científicos o de segunda categoría, por lo general, que se sentían obligados a defender su tema y solo vagamente esperanzados en sus métodos de enfoque.» (WELLEK, René (1946): «La reacción contra el positivismo en la investigación literaria europea», dins *Conceptos de crítica literaria* [traducció d'Edgar Rodríguez Leal]. Caracas: Universidad de Venezuela, 1968, p. 194.)

historiadors.» La tendència a considerar l'obra literària com un element importantíssim en l'anàlisi d'una societat d'un lloc i temps determinats, i que, segons el crític, arriba a veure en les obres literàries l'«exponent d'una mentalitat nacional determinada en relació o en oposició a les d'altres terres», és la llavor de la literatura comparada:

Neix així la literatura comparada, jove d'existència i pròdiga en resultats, que ha produït una bibliografia abundantíssima, aportació considerable al coneixement i diferenciació dels diferents pensaments nacionals.¹²²⁷

Aquesta idea havia cristal·litzat en el pensament d'Esquerra i per les mateixes dates, a *Criterion*, admetia que la crítica textual operada pel sacerdot oratorià Richard Simon a *Histoire critique du Vieux Testament* (1685) convertia la Bíblia en un document humà més. Esquerra, catòlic, separava així el racionalisme de Simon de l'ateisme i la negació del sobrenatural, alhora que posava de relleu el conflicte amb l'eclesiàstic Jacques-Bénigne Bossuet, contrari a les interpretacions filològiques del primer:

Mentre Richard Simon aplica la crítica textual a les Sagrades Escripures i en fa un document humà, Bossuet el combat, com combat Spinoza, els *libertins*, el racionalisme, els ultramuntans, els gal·licans. Bossuet no dona l'abast.¹²²⁸

Els judicis expressats a la premsa connecten, s'amplien i se solidifiquen amb els que manifestarà dos anys després, al pròleg d'*Iniciación a la literatura*:

La obra literaria es inseparable de la época y de la sociedad en que nació. Es decir, es una de las diversas formas que afecta determinada cultura en un momento de su historia. Forma parte de ellas como el Derecho, la Arquitectura y la Economía.¹²²⁹

Esquerra sostenia, doncs, que l'obra literària és alhora influència i reflex d'una cultura i d'una època determinades, un document històric i nacional on es poden descobrir característiques d'una societat. Amb una exhibició dels seus coneixements com a historiador de la literatura, l'autor recordava que, juntament amb la filosofia de la

¹²²⁷ «Literatura comparada», *El Matí*, 7-VI-1935, p. 11.

¹²²⁸ «Una crisi de la consciència europea (1680-1715): Descartes-Locke-Spinoza», *Criterion*, núm. 39, any XI, abril-juny 1935, p. 100.

¹²²⁹ *Iniciación a la literatura, I, op. cit.*, p. 17.

història, la consideració històrica de la literatura havia anat variant durant els darrers cent cinquanta anys segons les concepcions de Georg Hegel –on el protagonista de la història és l'esperit–, dels sociòlegs darwinians –és a dir, la lluita entre els pobles–, de Karl Marx –l'economia modela l'evolució de la història– i dels autors més moderns que recorren a la teoria culturalista –i obvien els principis anteriors–. Així, seguint les teories d'Oswald Spengler –segons les quals són les cultures i no els pobles els protagonistes de la història– i de José Ortega y Gasset –que destaca que gràcies a l'etnologia la noció de cultura es mostra a través dels éssers vius–, Esquerra resolia que la literatura d'un poble evoluciona al ritme de la seva cultura¹²³⁰ i que, si bé ja no es pot relegar a mera expressió de la societat, les obres literàries sí que representen un dels grans testimonis per entendre-la:

Hoy no afirmamos, como en otras épocas, que la literatura sea estrictamente la expresión de la sociedad. La influencia de ésta es muy grande y la explica frecuentemente de manera exacta. Però consideramos las obras literarias como la emanación de las culturas a que pertenecen y como una de las formas de cultura que más netamente exponen sus características más típicas.¹²³¹

Al seu parer, doncs, la literatura s'havia convertit essencialment en un fenomen cultural que evoluciona paral·lelament amb l'art i que té una importància cabdal en la fixació del ritme evolutiu de les diverses cultures, un fet que, segons el crític, és perfectament exposat a *La decadència d'Occident* (1916-1920), d'Oswald Spengler. Tot i les reserves en la interpretació d'alguns fets de la història literària a causa de l'excessiva rigidesa de l'esquema de l'autor, motivada pel seu caràcter dialèctic, Esquerra estava d'acord amb el filòsof i historiador de Blankenburg en considerar que en cada literatura hi ha unes transformacions successives, producte d'un conjunt d'accions i reaccions que es corresponen amb l'evolució total de formes culturals que Spengler explica als seus dos volums.¹²³² El crític barceloní, sense entrar a valorar quins

¹²³⁰ A *Vocabulario literario*, Esquerra defineix el terme *cultura* segons les opinions de Spengler i Ortega y Gasset, ja expressades a *Iniciación a la literatura* (*Vocabulario literario*, *op. cit.*, p. 84-85.). A més, fa notar que és Leo Frobenius el primer autor que havia considerat les diverses cultures com a agents que actuen i es desenvolupen amb éssers vivents. En aquest volum de 1938, el crític manté la mateixa idea: «Actualmente consideramos las obras literarias como la emanación de las culturas a que pertenecen y como una de las formas de cultura que más netamente exponen las características más típicas de las mismas.»

¹²³¹ *Iniciación a la literatura*, I, *op. cit.*, p. 19.

¹²³² *Ibid.*, p. 20.

dels fets exposats pel filòsof alemany s'ajusten a l'evolució general, sembla abraçar, més enllà del pessimisme cultural de Spengler, la capacitat d'abastar diversos àmbits del saber humà –en una visió, doncs, propera al comparatisme– per explicar la naturalesa cíclica de les civilitzacions –una naturalesa cíclica que, com veurem més endavant, correspon a l'adveniment d'una nova edat mitjana anunciada per Nikolai Berdiàiev–.

Per tant, Esquerra admetia la influència de l'evolució històrica de cada cultura sobre cada literatura i recollia la consideració dels textos literaris com a expressió de la societat. Una consideració que, val a dir, deriva dels crítics dels darrers anys del segle XVIII i principis del XIX –Johann Hamann i Johann von Herder, a Alemanya, i Louis de Bonald, a França–, que la valoraven amb un criteri nacionalista i arribaven al concepte esquemàtic de la literatura com a imatge fidel de l'ànima dels diversos pobles –Ralph Waldo Emerson sostenia que les literatures són l'expressió personal de les nacionalitats–.¹²³³ Després, amb Hyppolite Taine la literatura es converteix en veritable descripció, i tant el públic com els artistes, perquè no són persones aïllades, mostrarien a través dels segles l'esperit d'un poble:

El estado de las costumbres y del espíritu es idéntico para el público y los artistas, que no son hombres aislados. A través de los siglos sólo escuchamos su voz; però debajo de esta voz destacada que llega vibrando hasta nosotros, distinguimos un murmullo y un como sordo zumbido: la gran voz infinita y múltiple del pueblo que cantaba al unísono con ellos... El estado general del espíritu y de las costumbres del tiempo a que pertenecían constituye la explicación última, la causa primitiva que determina lo restante.¹²³⁴

En aquest aspecte, Esquerra estava d'acord amb la importància de la relació entre l'obra literària i l'«ambient» del seu temps. Amb tot, i a part de la importància atorgada al factor individual i les reserves mostrades davant els postulats de l'historiador francès –aspecte que veurem en el punt 3.3.3.–, el crític no creia que hi hagués una dependència absoluta, ja que la temàtica literària queda limitada a determinats sectors i aspectes de la societat contemporània, fins i tot en casos com les vint novel·les de *Les Rougon-Macquart* (1871-1893), d'Émile Zola, ja que la visió sociològica no deixa de ser-hi parcial i limitada. En qualsevol cas, Esquerra sembla

¹²³³ Esquerra anomena aquests autors al seu pròleg.

¹²³⁴ Citat a *Iniciación a la literatura, I, op. cit.*, p. 21-22.

justificar la raó de ser tant de la visió de la literatura com a «document humà», com del comparatisme d'influències, tan car als acadèmics francesos d'entreguerres. El crític s'expressava en aquests termes:

La valoración de estas relaciones entre la obra y el ambiente de la época es algo importantísimo para la comprensión exacta de toda obra de arte, de toda obra literaria. Pero la Historia demuestra que no existe una dependencia fatal y absoluta entre ambos. [...] En cambio, tales visiones subrayan determinados aspectos históricos o sociales, invisibles para el observador no contemporáneo, e indica, a través de la posición de los autores, reacciones individuales y colectivas que de otro modo habrían pasado desapercibidas.

Son generalmente aquellas reacciones las que mejor nos documentan sobre las ideas de una sociedad en cualquier momento de su historia. La afirmación de Jules Lemaitre: «Conocemos mejor las costumbres de una época por los juicios de los contemporáneos acerca de las obras, que por las mismas obras» es bastante exacta. Pero, aun así, al lado del público que inspira las obras literarias o a quien van dirigidas, existen grandes segmentos sociales, clases enteras, que las ignoran totalmente y que no tienen en ellas ninguna intervención, directa ni indirecta.¹²³⁵

Per tant, les reaccions socials i les tendències estètiques, polítiques, filosòfiques o morals que revelen les obres literàries ens serveixen per valorar la societat d'on procedeixen. Així, l'estudi de les causes de l'èxit o del fracàs d'una obra adquireix un gran valor perquè aleshores resulta explicable:

De aquí el valor que tiene el estudio de las causas del éxito o del fracaso de determinadas obras literarias, en un momento cualquiera, éxito o fracaso que hoy nos parece incomprendible (el de la *Nouvelle Héloïse* de Rousseau, por ejemplo), y que resulta perfectamente explicable en otras circunstancias. Y asimismo es apasionante y de un valor inmenso, no sólo para la de las ideas y sentimientos humanos, el conocimiento de las sucesivas valoraciones de una obra literaria o de un autor determinado, desde su época hasta el momento presente. Toda la evolución cultural es visible a través de ellas.¹²³⁶

¹²³⁵ *Ibid.*, p. 22-23.

¹²³⁶ *Ibid.*, p. 23.

D'altra banda, l'obra literària conté un altre valor important: la influència que pot exercir sobre les idees i els costums de la seva societat. El públic interpreta el text de manera particular i generalment de manera parcial, una interpretació fragmentària que es tradueix en actes i que justifica el problema existent entre literatura i moral. El que fa Esquerra es posar de relleu la transcendència i l'indiscutible valor social de la literatura com a generadora d'activitats col·lectives o individuals: el naturalisme sobre els costums i la ideologia, els suïcidis provocats per *Werther* o la bogeria, reflectida al *Quixot*, provocada pels llibres de cavalleries. Com hem vist amb el cas dels *Essais* de Montaigne, aquesta influència de la literatura damunt la societat és lenta, sobretot col·lectivament, i a vegades exercida a través d'obres posteriors. A més, la selecció de només una part de l'obra –d'un autor determinat d'una època determinada– pot fer que creem una sèrie d'idees falses sobre un període. Esquerra ho exemplificava de la següent manera:

El concepto que la Edad Media tuvo de la obra virgiliana, y aun de la figura del autor, es típico en ese sentido. Rabelais ha sido durante muchos años únicamente un escritor festivo, ya que el contenido humanístico de su obra pasaba desapercibido. Victor Hugo es, aún hoy, para la inmensa mayoría del público, exclusivamente el autor de *Les Misérables*. El abate Prévost sólo cuenta como padre de *Manon Lescaut*; la existencia de los restantes ciento setenta volúmenes que escribió, únicamente la conocen los especialistas.¹²³⁷

Juntament amb les valoracions coetànies de Montaigne, la *recepció* de l'obra virgiliana, de Rabelais, de Victor Hugo o de l'Abbé Prévost no fan sinó demostrar la perdurabilitat de la popularitat a causa de la qualitat intrínseca de certes obres i, sobretot, la diferent interpretació a què són subjectes. Es tracta, doncs, d'unes consideracions que tenen molt a veure amb el que posteriorment Hans Robert Jauss anomenarà «horitzó d'expectatives». Des de la perspectiva d'una estètica de la recepció, l'obra no és un objecte invariable per als lectors de diverses èpoques, sinó que és part d'un procés en què es conjunquen els horitzons de l'obra i del lector. Segons Jauss, qualsevol acte de lectura ve precedit per unes expectatives formals, temàtiques i genèriques, en què cada lector interpreta els significats del text basant-se en les seves experiències i en el seu bagatge cultural individual. Per tant, cada lector forma un joc

¹²³⁷ *Ibid.*, p. 25.

estètic personal i cada nova lectura n'és confirmació, variació, negació o paròdia. Des d'aquest punt de vista, el que més connecta amb Esquerra és l'estudi de l'obra literària en la seva dimensió històrica, ja que implica la possibilitat de reconstruir l'horitzó d'expectatives originari de manera que es puguin descobrir les preguntes a les quals l'obra en qüestió intentava donar una resposta.¹²³⁸

De la mateixa manera, la literatura rep influències externes. Per Esquerra, si bé els canvis ideològics repercuteixen molt en les obres, l'acció política no influeix tant com sembla. Al seu parer, el fenomen del Romanticisme té uns orígens independents de la ideologia liberal i la Revolució Francesa retarda l'aparició, almenys a França, de les noves teories. Encara que molts romàntics actuessin políticament com a liberals, també n'hi havia d'altres que eren antiliberals. De fet,

La literatura de la Revolución Francesa y del Imperio, y la italiana de la misma época, son esencialmente neoclásicas, conservadoras por lo tanto. La exaltación nacionalista que sucede en Alemania a la guerra victoriosa de 1870, no altera tampoco el ritmo de la literatura de la época, ni produce la gran epopeya germánica que lógicamente podía esperarse de aquel momento de entusiasmo.

Amb aquests exemples, Esquerra, fidel i creient de la força espiritual dels éssers humans, volia demostrar que, més enllà dels fets polítics, allò realment visible en l'evolució literària són les transformacions morals i religioses:

En cambio, las transformaciones morales y religiosas son perfectamente visibles en la evolución literaria. Dan un carácter especial a las obras contemporáneas. La transformación de la literatura francesa y española al pasar del siglo XVII al XVIII, es la consecuencia lógica de un cambio ideológico. La evolución de la poesía europea durante el siglo pasado coincide con una transformación del ideario contemporáneo.¹²³⁹

¹²³⁸ JAUSS, Hans Robert (1967): *La historia de la literatura como provocación* [traducció de Juan Godo Costa i José Luis Gil Arístu]. Barcelona: Península, 2000. Tanmateix, la idea d'un horitzó té una aplicació doble, perquè si bé Jauss es refereix al diàleg originari del qual forma part cada obra literària, també admet les expectatives que el text mateix desperta o activa respecte d'allò que trobarem en la seva lectura (vegeu CANER, Robert: «Estética de la recepción: Hans Robert Jauss», dins *Teoría literaria y literatura comparada*, op. cit., p. 231-233.). Val a dir que, des de finals dels anys seixanta, la teoria de la recepció exercirà una gran influència fins a mitjan anys vuitanta, especialment a Alemanya i Europa occidental, i és paral·lela als estudis sobre el «lector model» d'Umberto Eco i a la teoria literària anglesa del «reader's response criticism».

¹²³⁹ *Iniciación a la literatura*, I, op. cit., p. 26.

Així, en la literatura es poden registrar els canvis ideològics perquè aquests poden arribar a modificar l'estil i el contingut d'aquella. Esquerra continua adherint-se a les observacions de Taine, però també adverteix que la dependència no és absoluta, i és que el crític català tenia en compte la individualitat com a factor de canvi –element que, com ja hem dit, tractarem més endavant–. En qualsevol cas, ni en els d'independència ideològica dels autors, Esquerra no creia que fos possible prescindir de les aportacions socials, perquè els models i la tradició influeixen els escriptors tant com la ideologia i les modes de l'època. També, assenyalava el crític, hi pot tenir una importància decisiva el factor supranacional, i són aquestes consideracions al voltant de la literatura les que més l'apropen al comparatisme preceptiu d'entreguerres. Al mateix pròleg d'*Iniciación a la literatura*, el crític barceloní va acabar formulant la següent reflexió:

[L]o exótico, lo extranacional actúa asimismo decisivamente. Los contactos entre las diferentes literaturas constituyen un fenómeno de importancia capital en la evolución de cada una de ellas. Actualmente es imposible estudiar las diferentes literaturas de manera aislada, prescindiendo de sus sucesivos contactos con las demás. Toda literatura nacional es a la vez literatura comparada.¹²⁴⁰

La idea no només connecta de manera evident amb les paraules de Goethe expressades a Eckerman, sinó també amb la que planteja el 1930 el crític alemany Fritz Strich per deslegitimar el nom de *literatura nacional*:

Toda exposición de una literatura nacional tiene que valerse forzosamente de la comparación. Comparamos a Goethe con Schiller y el clasicismo alemán con el romanticismo para comprender así lo que es peculiar en una personalidad o en una corriente espiritual y los cambios operados en la historia del espíritu.¹²⁴¹

Però, de fet, que Esquerra tingui en compte l'element *extranacional* en tota literatura és significatiu perquè d'aquesta manera s'afilia amb les idees dels comparatistes d'ascendència francesa, concretament amb Paul van Tieghem i la seva terminologia. Pel crític, els contactes entre les literatures constitueixen un fenomen d'importància cabdal en la seva diversa evolució. Precisament, la gran prova de

¹²⁴⁰ *Ibid.*, p. 27.

¹²⁴¹ STRICH, Fritz (1930): «Literatura universal e historia comparada de la literatura», dins ERMATINGER, E. [et al.]: *Filosofía de la ciencia literaria* [traducció de Carlos Silva]. Mèxic / Madrid / Buenos Aires: Fondo de Cultura Económica, 1984, p. 453.

L'afiliació d'Esquerra al comparatisme de les càtedres és *Iniciación a la literatura*. El 1937 Esquerra va veure publicats els tres volums en gran octau del manual que li havia encarregat l'editorial Apolo, que dirigia Emili Pascual. L'obra seria «corregida y aumentada» en una segona edició el 1938, i encara el 1948 hi haurà una tercera edició ampliada per Fernando Gutiérrez sota el títol *Iniciación a la literatura universal*. Així mateix, el 1938 la segona edició del compendi anava acompanyat amb la publicació d'un *Vocabulario literario*.

Tal com afirma Jordi Llovet, fins aleshores Espanya no havia estat un país gaire avesat als diccionaris de termes literaris, i fins a mitjan anys noranta els qui no disposaven del *Vocabulario literario* d'Esquerra no tenien més remei que recórrer a volums estrangers com el canònic *Dictionnaire de poétique et de rhétorique* (1961), del professor d'història de la llengua francesa Henri Morier (1910-2004), i *The Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics* (1965).¹²⁴² Certament, la utilitat del vocabulari editat per Esquerra s'amplifica si tenim en compte que el volum no només inclou termes literaris sinó també tendències de la crítica literària universal, tant antigues com de darrera hora.¹²⁴³ Esquerra assegura al pròleg del *Vocabulario literario* que, tenint en compte el caràcter esquemàtic i divulgatiu de la seva obra, ha intentat incloure tota la terminologia de literatura i història literària, de mètrica i de poesia, d'estètica, filosofia, lingüística i fins i tot d'història general, ja que alguns dels seus termes són d'ús corrent en llibres i articles referents a qüestions literàries, sobretot crítics i històrics. Tot i basarse en les definicions més ortodoxes –*Diccionario de la Academia Española* i les enciclopèdies Espasa, Britannica, Italiana i Larousse–, el crític ofereix sempre que pot l'opinió de grans figures de la història i de la crítica literària modernes. Així, pel que fa a la literatura espanyola, apareixen sovint els comentaris de Menéndez y Pelayo,

¹²⁴² Els diccionaris assenyalats que compensen aquesta manca són de 1996: *Diccionarios de términos literarios*, de Demetrio Estébanez Calderón (Madrid, Alianza Editorial, 1996) i *Diccionario de términos literarios*, de Margarida Aritzeta (Barcelona, Edicions 62, 1996). (LLOVET, Jordi: «Clásicos: Diccionarios de literatura», *La Vanguardia*, 6-IX-1996, p. 35.).

¹²⁴³ El fet d'introduir conceptes literaris d'actualitat és ben lògic si ens atenem a les crítiques que Esquerra havia adreçat als vocabularis, encara que partissin d'altres camps culturals, que no ho feien. Davant la traducció castellana de *Vocabulario filosófico*, d'Edmond Goblot, traduït per Apolo, afirmava el següent: «En conjunt, és una obra ben útil com a instrument de treball i ho seria encara més si hagués estat completada, afegint-hi certes nocions d'ús ben corrent en el vocabulari científic contemporani, que són conseqüència d'esdeveniments dels darrers temps en el qual el desenvolupament de la psicologia experimental i de la psiquiatria ha eixamplat considerablement l'antic camp filosòfic, mentre els darrers fenòmens històrics han augmentat també el vocabulari sociològic. Així hi trobem a manca termes tan interessants com "Psiconanàlisi" i tota la seva terminologia pròpia; "Feixisme", "Cooperativisme", etc.» («Un vocabulari filosòfic», *El Matí*, 26-X-1934, p. 6.)

Ludwig, Pfandl, Hurtado i González Palencia. Quant a matèries de literatura europea, el crític català atorga la màxima autoritat a les definicions de Paul van Tieghem.

Pel que fa a *Iniciación a la literatura*, Esquerra va poder posar en pràctica les seves experiències com a professor de literatura i com a crític que ha reflexionat sobre la matèria i les seves antologies. Mostra del primer aspecte és la pedagogia que traspua el seu compendi i el fet que els fragments antològics inclosos apareguin en la llengua original seguida de la traducció. La característica principal del segon aspecte és l'esment i consideració dels autors més contemporanis com Giraudoux, Gide, Cocteau, Joyce, Woolf, Huxley, Maiakowski, Hamsun, Zweig, Brecht, Pirandello, Ungaretti, Hemingway, Faulkner, O'Neill, Borges, etc.

El resultat és el d'un manual eminentment pedagògic, adreçat al lector mitjà, amb un pròleg de trenta-cinc pàgines, complet i precís, que revela la seva adscripció al comparatisme francès i el coneixement de les veus més importants de la crítica literària en general i de la literatura comparada en particular. L'elogi que en fa Guillem-Jordi Graells és prou gràfic: «Quin contrast amb la mediocritat, convencionalitat i endarreriment que foren habituals en els manuals d'història literària de la postguerra, gairebé fins als nostres dies!»¹²⁴⁴ I és que Esquerra tenia la voluntat de realitzar una antologia objectiva, documentada i entenedora, amb una estructura que aparellés l'esquema nacional amb el cronològic. La terminologia, la concepció dels límits de la literatura i els seus gèneres, la divisió taxonòmica quant al seu estudi i d'altres aspectes explicats en aquest manual beuen directament de *La littérature comparée* de Paul van Tieghem.

2.1.2. *La Littérature comparée* i Paul van Tieghem

L'article programàtic de Baldensperger a la *Revue de Littérature Comparée* tenia en compte el positivisme que fins aleshores havia dominat els estudis de literatura comparada. El model és el comparatisme de les ciències naturals de la primera meitat del segle XIX –anatomia de Cuvier, fisiologia de Blainville, embriogènia de Coste–, que respon a una mena de paradigma biològic de la disciplina, i que continuarà almenys fins a l'aparició del manual de Paul van Tieghem, *La Littérature comparée*. Segons Roger

¹²⁴⁴ GRAELLS, Guillem-Jordi: «Ramon Esquerra, crític i traductor», *op. cit.*, p. 9.

Bauer, els historiadors de les lletres d'aleshores agafaven dels naturalistes la idea que gràcies a la comparació és possible construir o reconstruir la unitat total a partir de les seves parts.¹²⁴⁵

El treball de Baldensperger condensava una forma influent de concebre la literatura comparada i representa l'estat de la reflexió i la investigació de les dues primeres dècades del segle XX. A diferència de Joseph Texte, Baldensperger emfasitza l'estudi de fonts i influències, de préstecs i imitacions, de les relacions bilaterals entre literatures, dels intermediaris i traductors entre cultures i literatures, i de la presència d'un autor d'una tradició lingüísticoliterària diversa. Baldensperger també va refusar explícitament la literatura canònica com a centre de l'atenció investigadora, i va predicar i practicar la dedicació als textos exclosos del parnàs oficial. A més, la seva obra *Goethe en France: Étude de littérature comparée* (1904) va instaurar un model de monografia que seria molt imitat pels seus deixebles i seguidors i que es consagraria com estudi característic del comparatisme anterior a la Segona Guerra Mundial.¹²⁴⁶

De tota manera, l'autor més influent del comparatisme de les càtedres ha estat Paul van Tieghem, que va superar les teories de Baldensperger. El 1931 va publicar *La Littérature comparée*, el primer manual comprensiu, sistemàtic i metodològic de la disciplina, producte d'una llarga reflexió i precedit de publicacions parcials des dels anys vint. El llibre presenta una descripció concisa, sintètica i ordenada de la pràctica, els principis i els mètodes de la literatura comparada i realitza una reflexió sobre la literatura general. Aquest manual va ser rellevant tant per la influència institucional com per fixar una concepció de la disciplina i reglamentar de manera general els seus principis i tasques, tot un model que Esquerra va estudiar i seguir.

La Littérature comparée es divideix en tres parts. Si bé les dues primeres se centren en qüestions històriques i metodològiques de la literatura comparada, la tercera s'ocupa de la literatura general. En la primera part Van Tieghem traça un recorregut

¹²⁴⁵ Per això, Jean-Jacques Ampère havia afirmat el 1830 a l'obertura del seu curs de literatura, «Histoire de la poésie. Discours», que «la théorie doit naître de la connaissance approfondie des faits. C'est de l'histoire comparative des arts et de la littérature chez tous les peuples que doit sortir la philosophie de la littérature et des arts», com la geologia. Citat a BAUER, Roger: «Comparatistes sans Comparatisme», dins VALDÉS, Mario J.; JAVIVITCH, Daniel; ALDRIDGE, A. Owen (eds.): *Comparative Literary History as Discourse. In honor of Anna Balakian*. Berna / Berlín / Frankfurt / Nova York, París / Viena: Peter Lang, 1992, p. 44.

¹²⁴⁶ Afegim que segons José Francisco Ruiz Casanova, «el padre del modelo de estudio comparado que llamamos A en B es don Marcelino Menéndez Pelayo (1856-1912), quien ya en 1877 (y en 1885, su segunda edición) publica el tomo titulado *Horacio en España*», amb la qual cosa els orígens d'aquest comparatisme es desplaçarien de França a Espanya i de 1904 a 1877 (RUIZ CASANOVA, José Francisco: «“La melancolía del orangután”: El origen de los estudios A en B: Marcelino Menéndez Pelayo y su *horacio en España* (1877)», *1611: Revista d'Història de la Traducció*, núm. 1, 2007.).

històric que abasta des dels orígens de la disciplina, passant per l'estat actual, fins al futur previsible i desitjable. S'exposen, doncs, els problemes, mètodes i resultats de la literatura comparada, de la història de la literatura i de la naturalesa de la literatura general. La segona part, que és la més extensa i coneguda per la crítica posterior, exposa els cinc dominis de la literatura comparada: la genologia –gèneres i estils–, la tematologia –temes, tipus, llegendes, i idees i sentiments–, la doxologia –els èxits i les influències globals–, la crenologia –les fonts– i la mesologia –els intermediaris–. Van Tieghem adopta una disposició que va tenir una extraordinària fortuna i que va assentar el patró dels següents manuals, tal com es demostra al pròleg d'*Iniciación a la literatura* d'Esquerra. Van Tieghem, però, aclareix que es tracta d'un inventari obert d'àmbits d'estudi i una divisió simplificada al servei de la claredat didàctica, ja que els estudis comparatistes poden cobrir tots aquests aspectes. En la tercera i última part, sistematitza la seva proposta taxonòmica sobre la literatura, que es divideix en literatura nacional, comparada i general, i que, com veurem, també és adoptada per Esquerra.

Paul van Tieghem defineix la literatura comparada com l'estudi de les relacions binàries (*rappports binaires*) entre dues literatures o, si ens atenem a la seva definició de literatura general, dels fets comuns entre diverses literatures (*faits communs à plusieurs littératures*). En general, organitza les relacions en tres grups: les que afecten l'emissor, el receptor i l'intermediari individual o col·lectiu. De fet, tot i que pretenia superar el principi de les relacions bilaterals a través d'estudis més integradors, s'identifica amb el grup de comparatistes de les càtedres amb l'estudi que respon a la fórmula *A i B* o *A en B*. Baldensperger, dèiem, va escriure *Goethe en France* (1904); la tesi doctoral de Van Tieghem es titula *Ossian en France* (1917); Jean-Maie Carré va publicar *Goethe en Angleterre*; Marcel Bataillon, *Erasmus en Espagne* –i encara el 1972 Jean-Louis Backés es doctorava amb *Dostoievski en France de 1880 à 1930*–. Aquest és el model que més èxit va tenir en el comparatisme francès i, en general, de la península ibèrica, fins a finals dels anys seixanta i setanta. La persistència d'aquest model de monografia tradicional del comparatisme de l'hora francesa també es deu, probablement, a la influència dels manuals dels deixebles de Van Tieghem.

En Esquerra són habituals els estudis que s'ajusten a aquesta fórmula: «Balmes i Chateaubriand», *Shakespeare a Catalunya*, «Stendhal en España», «Juicios de Saint-Evremond y la literatura española», o l'inèdit *Montaigne et Quevedo* i el projecte frustrat *Victor Hugo en España*. També aquells que responen al model de la *fortune d'un écrivain*. En aquest cas, a més de «Notes sur la fortune de Lope de Vega en France

pendant le XVIII^e siècle», publicat al *Bulletin Hispanique*, o l'apartat «Fortuna hispánica de Utopía», al pròleg de la seva traducció de Thomas More, es conserva l'esbós mecanoscrit de *Fortuna europea de Baltasar Gracián. Estudio sobre la difusión de la cultura española en el siglo XVII*, de títol prou evident. Els títols generals que encapçalen aquests articles recorden d'altres similars dins de la tradicional tendència del comparatisme francès i responen als vells conceptes com el d'èxit, fortuna o influència.¹²⁴⁷

En definitiva, Paul van Tieghem parla d'alguns punts que es repetiran constantment en els manuals de literatura comparada, entre ells, és clar, el de Ramon Esquerra. Alguns d'aquests punts repetits són la dificultat d'establir els límits d'una literatura determinada, sobretot quan no coincideixen les àrees lingüístiques amb les polítiques; la necessitat de reflexionar sobre els tipus de relacions entre diverses literatures per modificació tècnica, per imitació d'artificis i procediments, per fermentació de noves idees, per afinitat de sentiments, etc., i sobre les possibilitats d'ordenar tots aquests fenòmens en categories. Van Tieghem va assentar un paradigma de la disciplina i uns protocols de divisió del treball investigador que han estat continuats pels deixebles i successors, amb una herència notable en els manuals francesos concebuts com a llibres de càtedra i, secundàriament, també al sud dels Pirineus. La llarga herència cultural de Van Tieghem també s'aprecia en el fet que el seu paradigma disciplinari ha constituït la base contra i davant la qual han aparegut les propostes de renovació del comparatisme.

2.1.2.1. *Literatura comparada*

Ramon Esquerra va traduir i emprar els mots de Paul van Tieghem per definir el concepte de literatura comparada i aclarir-ne la utilitat. Sobre aquest aspecte, val a dir que, tot i l'adhesió al mètode, el crític català arribava a mostrar certes reserves. Sostenia que de cap manera el comparatisme literari s'havia de limitar en una mera juxtaposició d'obres, una simple curiositat o una satisfacció estètica. Al seu parer aquesta mena

¹²⁴⁷ Val a dir que l'anomenada Estètica de la Recepció ha contribuït des dels anys setanta a superar certs principis obsolets del comparatisme. Vegeu CANER, Robert: «Estètica de la recepció: Hans Robert Jauss», *op. cit.*, p. 231-233; MARTÍ, Antoni: «La crisis de la Literatura Comparada», *op. cit.*, i VIÑAS PIQUER, David: «Estètica de la Recepció», dins *Historia de la crítica literaria*. Barcelona: Ariel, 2002, p. 495-512.

d'investigació pot ser un exercici interessant si es vol formar el gust i la reflexió, però no té cap valor històric. Esquerra creia que aquesta comparació només havia de ser el necessari punt de partida per explicar parcialment una obra per mitjà d'una altra. Poc abans de publicar *Iniciación a la literatura*, havia explicat aquesta idea a *La Veu de Catalunya* en l'article «Un assaig de literatura comparada hispano-portuguesa». Després d'elogiar l'admirat professor portuguès Fidelino de Figueiredo i el seu assaig *Pyrene*,¹²⁴⁸ Esquerra feia una reflexió sobre la literatura comparada:

La literatura comparada, tot i l'interès que té i els resultats obtinguts pels seus conreadors, ha esdevingut, en mans de certs erudits que ho són massa purament, un exercici gairebé gratuït. Les investigacions sobre la fortuna d'un autor o d'una obra en un país determinat, tot i l'interès que tenen per se, han d'ésser considerades només com l'aportació d'uns materials per a la tasca posterior de la caracterització d'una literatura com a expansió d'un temperament nacional.¹²⁴⁹

Considerant-ho així, segons Esquerra, Figueiredo ha posat la seva erudició i investigacions sobre les relacions hispanoportugueses al servei d'aquesta intenció introductòria. De fet, l'assaig del portuguès se subtitulava *Punt de vista per a una introducció a la història comparada de les literatures espanyola i portuguesa*. La literatura comparada, doncs, no ha de valorar estèticament, sinó ajudar a la comprensió de l'obra, especialment com a element d'una cultura i d'una època. Esquerra partia del pensament de Van Tieghem, que pretenia elevar el comparatisme literari a la categoria de ciència, i a *Iniciación a la literatura* el comparatista francès parla en boca d'Esquerra per definir el veritable caràcter de la literatura comparada:

como el de toda ciencia histórica, consiste en abrazar el mayor número posible de hechos del conocimiento a fin de hallar las causas del mayor número posible de hechos. En síntesis, la palabra *comparada* debe ser vaciada de todo valor estético, y recibir un valor científico.¹²⁵⁰

Van Tieghem volia que la comparació entre obres literàries no fos només una mera juxtaposició sense valor històric, sinó que, com en embriogènia, anatomia o

¹²⁴⁸ És molt probable que Esquerra assistís a les conferències que Figueiredo hauria fet eventualment a Barcelona, ja que entre els seus papers se'n conserva una foto dedicada.

¹²⁴⁹ «Un assaig de literatura comparada hispano-portuguesa», *La Veu de Catalunya*, 28-III-1936, p. 7.

¹²⁵⁰ *Iniciación a la literatura*, I, *op. cit.*, p. 28.

lingüística, esdevingués una ciència. Per això usa el terme *taxonomia*, emprat principalment per definir la part de la història natural que tracta de la classificació dels animals i de les plantes.

En la tercera i última part de *La Littérature comparée*, Van Tieghem explica la taxonomia literària, de la qual la literatura comparada és una branca. La seva proposta taxonòmica es pot interpretar com una classificació tripartida, dividida en literatura nacional, literatura comparada i literatura general; o bipartida, dividida en literatura nacional i literatura internacional –i que inclourien la comparada i la general–. Van Tieghem ho havia descrit, en diversos treballs apareguts als anys vint i trenta, com una successió de cercles concèntrics, en què la *literatura nacional* és l'estudi més bàsic i limitat, la primera fase. Aquí s'estudiaria, per exemple, la relació entre una novel·la del segle XVIII francès amb una altra novel·la francesa del mateix segle. La *literatura comparada* suposa un graó més, és l'estudi analític de les relacions binàries i singulars i en la investigació de fonts estrangeres o de les influències que un autor ha rebut d'un altre autor d'un país i llengua diversos. Aquesta segona fase és la de la *literatura internacional*, la que estudia, per exemple, la influència de la novel·la anglesa de Richardson en una novel·la francesa del segle XVIII. Finalment presenta la *literatura general*, l'estudi més integrador, l'última fase, la que estudia per exemple la novel·la sentimental europea del segle XVIII amb relacions múltiples i complexes.

Aquesta classificació dels estudis comparatístics en literatura nacional, comparada i general és presentada en el manual d'Esquerra. El crític afegia que la literatura comparada contribueix a la formació de la història de les idees i de l'esperit de cada època, la *Geistesgeschichte*, i que la necessitat de renovació s'explica per l'exotisme, normalment sentida per totes les literatures. Com a exemple anota els darrers anys de Goethe i el seu *Westöstlicher Divan* ('Divan occidental-oriental', 1814), en una nova mostra de la importància del pensador alemany com a inspirador de la literatura comparada i les relacions supranacionals que calia establir: l'exotisme «consistía un tema de conversación muy caro a Goethe, que por otra parte sintió con frecuencia la atracción de lo exótico, aun en los últimos años de su vida. Sirva de ejemplo su *Divan*.»¹²⁵¹ En efecte, en el seu últim període creatiu, Goethe es va interessar molt vivament per les cultures orientals i, fruit d'aquest afany són les poesies aplegades en aquest llibre. En la segona part de l'obra, Goethe escriu unes «Notes i

¹²⁵¹ *Ibid.*, p. 29.

assaigs per a la millor comprensió del *Divan occidental-oriental*» en què, entre d'altres temes, repassa les maneres d'enfocar una traducció i comenta les versions traduïdes de diverses obres, tant orientals com d'altres pertanyents a la tradició europea i germànica.

Com no podia ser d'una altra manera en un traductor i crític de literatura estrangera, per Esquerra l'aportació *exòtica* actua generalment com un excitant en cada literatura, ja que determina l'aparició de nous elements que d'una altra manera haurien restat exteriors. Per exemple, la influència francesa sobre l'èpica castellana medieval i els gèneres romàntics que adopten formes diverses a cada país. També hi ha els calcs, les imitacions d'obres estrangeres, sense cap més valor que el del a transposició a una altra llengua. Les formes que afecten aquests contactes davant diverses literatures poden ser per les influències de gèneres, de versificació, d'estil, de temes, d'idees i de sentiments. Esquerra resumia aquests punts amb el següent esquema:

- a) Influència de gèneres: la del poema al·legòric a la manera de Dante, la de les pastorals italianes i espanyoles o la de la novel·la històrica en el romanticisme.
- b) Influència de versificació: com la dels trobadors sobre les diverses líriques europees, la del sonet italià o la *terza rima* dantesca.
- c) Influència d'estil: les mateixes de Petrarca i els trobadors, les de Marino i de Góngora sobre diverses literatures europees, la de Tàcit sobre infinitat d'historiadors.
- d) Influència de temes: Esquerra la valora com potser la menys interessant des d'un punt de vista artísticocultural, ja que afecta més el fons de l'obra que la seva forma d'interpretació, en què actua de manera decisiva el fet individual de cada autor. És interessant, però, per al coneixement de l'evolució ideològica i sentimental de la humanitat, la predilecció de cada època per un tema o llegenda, la interpretació de cada autor i valor simbòlic que obté segons les diverses literatures.
- e) Influència d'idees: Esquerra la considera com la més interessant de totes les influències. Aquí, però, el problema és saber separar la història literària de la història de les idees, perquè si bé la literatura expressa les idees, no en constitueixen l'objecte propi. Aquesta influència pot ser:
 - 1) D'idees religioses (per exemple, la literatura medieval i la de la Reforma).

- 2) D'idees filosòfiques (Descartes sobre la literatura europea dels segles XVII i XVIII, o Hegel sobre Taine).
 - 3) D'idees morals (Sèneca, Boccaccio, Machiavelli, Castiglione, Gracián, Rousseau, Stendhal, Nietzsche sobre les literatures europees posteriors).
 - 4) D'idees estètiques i literàries (Horaci, Boileau, Herder, Schlegel).
- f) Influència de sentiments: segons Esquerra, tan important i decisiva com l'anterior, ja que no només afecta els temes i tipus que serveixen de matèria literària, sinó que a més afecta els tòpics i la terminologia de cada època. Exemples són la difusió per Europa de la novel·la sentimental boccacciesca, la dels llibres de cavalleries espanyols, la de la sensibilitat richardsoniana i rousseauiana, o dels *Night Thoughts* (1742-1745) del poeta anglès Edward Young.¹²⁵²

De la importància que Esquerra donava a les influències que pot rebre una literatura, i d'alguns dels exemples utilitzats, se'n desprèn altra vegada un coneixement profund de les idees de Paul van Tieghem. L'autor de *La littérature comparée* creu que cap fet literari es pot explicar aïlladament i atorga a la noció d'influència, que defineix com *doxologia*, enumerada més amunt, un lloc privilegiat com a fenomen explicatiu de les semblances literàries entre les diverses nacions. Per tant, l'aportació *exòtica* o *extranacional* a la qual feia referència Esquerra té a veure amb el tercer domini segons Van Tieghem de la literatura comparada i amb la importància cabdal que tots dos autors li atorguen per comprendre les semblances i l'evolució de les diverses literatures.

Esquerra sostenia que l'aplicació dels mètodes de la literatura comparada condueix a resultats interessantíssims per comprendre l'evolució global de la literatura. En primer lloc, per mitjà del descobriment de les fonts i els models de les obres, amb la qual cosa es pot determinar l'originalitat de l'aportació individual de l'autor. En segon lloc, podem conèixer les causes que han intervingut en la difusió estrangera d'una obra o autor, com ara traductors i revistes. I en tercer lloc, la valoració exacta, per contrast amb els elements exògens, de l'aportació nacional en cada cas particular. Així, podem esquematitzar els tres punts exposats per Esquerra de la següent manera:

¹²⁵² *Iniciación a la literatura, I, op. cit.*, p. 29-31.

- 1) Fonts i models, on l'element important és A:

$$A \rightarrow B$$

- 2) Causes, que podem relacionar amb els *intermédiaires* (*i*) dels quals parla Van Tieghem:

$$A \rightarrow i \rightarrow B$$

- 3) Aportació nacional. És a dir, l'entorn de B, el pes de la cultura particular o de la seva tradició:

$$A \rightarrow B$$

Cal fer notar el protagonisme de Ramon Esquerra en el segon esquema, és a dir, la seva tasca com a ressenyador d'obres estrangeres, com a docent de literatura universal en dos instituts barcelonins i, sobretot, com a traductor al català i castellà d'obres angleses i franceses. El seu paper com a intermediari, com a part de l'engranatge de la difusió en tant que individu i crític, és tant o més important que el d'estudis de la literatura. L'esperit comparatista d'Esquerra també es reflecteix en aquestes altres tasques, que es poden inserir en el cinquè dels dominis de la literatura comparada que havia citat Paul van Tieghem: la mesologia.

Juntament a l'interès en l'aprenentatge de llengües, la pedagogia i l'humanisme propi d'aquesta tendència, l'estudi de fonts i influències –allò que el 1967 Julia Kristeva encunyarà amb el nom d'*intertextualitat* a partir de les intuïcions que Mikhaïl Bakhtin havia desenvolupat sobre el dialogisme literari durant els anys trenta–, que aportava la literatura comparada –que havia fet trontollar la idea del positivisme d'aïllar l'obra com un element suficient i únic– obria un ventall amplíssim de possibilitats en la investigació i l'educació. Com ja s'ha dit, per aquesta via Esquerra comparava amb els alumnes de l'Institut-Escola Joyce i Woolf, per demostrar que, gràcies a les interferències literàries, tot text és un teixit nou. Com a crític literari, permetia la difusió d'un escriptor estranger en ressenyar multitud de novel·les en diversos diaris i revistes.

Quant a la traducció, com a gran via per la transferència literària i cultural, Esquerra no feia més que completar la seva tasca d'introduïdor d'aquells escriptors forans que més li van interessar, com Conrad, Flaubert, Huxley, Mauriac, Giraudoux o More. A més, en els llibres que ressenyava estava atent a la qualitat de la traducció, fos de l'anglès, del francès i fins de l'alemany, des d'una posició de fidelitat al sentit de l'obra original.¹²⁵³

2.1.2.2. *Literatura nacional i literatura mundial*

La definició del concepte de *literatura comparada*, o el que hauria de ser, no podia restar al marge del de *literatura nacional*, que Esquerra comentava de la següent manera:

El concepto de literatura nacional, emanado de la consideración de la literatura como producto del ambiente social de cada época, ha gozado de gran favor entre muchos de sus historiadores que han visto en cada una de ellas, a la manera de Herder, una emanación de la personalidad nacional de cada país.¹²⁵⁴

La raça i la llengua influeixen sobre les característiques de les diferents literatures. Així, escrivia el crític, la condició jueva del poeta Heinrich Heine explicaria les diferències entre la qualitat de la seva ironia i les dissonàncies temperamentals amb la literatura alemanya del seu temps; la poesia xinesa s'explicaria per la tendència de la seva llengua a les imatges, o la llengua castellana seria vist com un mitjà magnífic d'expressió pel seu gust per la metàfora i tot allò retòric. Però en realitat, apuntava Esquerra, la *raça* i la llengua per si soles no serveixen per explicar el sentit d'una literatura ni per valorar-la de manera exclusivament nacional. Mostra d'això hi ha el llatí de l'època clàssica o de l'edat mitjana, utilitzat per diverses races i nacionalitats. A més, tota literatura conté autors que pertanyen en major o menor mesura a d'altres nacions. En aquest cas, l'exemple d'Esquerra és el dels catalans, bascos i portuguesos que escriuen en castellà; dels celtes en anglès o francès, i dels trobadors catalans i italians que feien versos en provençal. El plantejament d'Esquerra és que no per aquest

¹²⁵³ Vegeu el punt 3.3 de la primera part.

¹²⁵⁴ *Iniciación a la literatura, I, op. cit.*, p. 31. Herder creia fermament que cada cultura aporta quelcom d'insubstituïble al progrés de l'espècie humana, sense que això hagi de derivar necessàriament en un conflicte entre aquestes aportacions diverses ja que la seva funció seria enriquir l'harmonia universal entre nacions i institucions.

motiu pertanyen només a la literatura de la seva nacionalitat, perquè encara que el català Joan Boscà o el portuguès Francisco Manuel de Melo, per exemple, no siguin castellans, sí que s'integren en la literatura castellana; de la mateixa manera que l'irlandès W.B. Yeats a l'anglesa:

[E]n cada literatura no faltan los autores que pertenecen total o parcialmente a otras naciones. Los catalanes, vascos y portugueses que escriben en castellano, los celtas de diversas procedencias que lo hacen en inglés o en francés, los trovadores catalanes e italianos que usan el provenzal en sus versos, no por ello pertenecen solamente a la literatura de su nacionalidad. Ni Boscán ni Melo dejan de integrarse en la literatura castellana, ni Yeats en la inglesa por no pertenecer racialmente al país en cuya lengua escriben.¹²⁵⁵

Per tant, segons el crític barceloní el concepte de literatura nacional no se sol ajustar a la realitat perquè, al seu parer, un escriptor de nació catalana que escriu en castellà s'integraria en la literatura castellana, no pas en la catalana.

Van Tieghem, parisenc de naixement i fill de pare flamenc i de mare italiana, s'havia plantejat la qüestió dels límits d'una literatura en relació amb les fronteres estatals: «Quelle est la ligne frontière à partir de laquelle on peut parler d'*étranger*, d'influence étrangère ou sur l'*étranger*?» Per bé que, a diferència d'Esquerra, considerava Anglaterra, França i Espanya casos en què el territori polític coincideix amb el lingüístic, «le plus souvent il n'y a pas coïncidence, et plusieurs cas se présentent, pour chacun desquels une solution générale est difficile à trouver et délicate à faire prévaloir.» Després de presentar els casos de l'occità Frederic Mistral i l'escocès Robert Burns, Van Tieghem resolía que «Ce sont souvent des questions d'espèce; et en tout cas elles se posent différemment suivant les époques considérées.»¹²⁵⁶

És evident que en el comparatisme de les càtedres preval la idea de l'Estat-nació, amb França al capdamunt, per sobre d'altres consideracions literàries o culturals. Joseph Texte, el primer catedràtic de Literatura Comparada des de 1897 a la Universitat de Lió, ho va ser concretament d'Història Comparada de les Literatures, delimitació que demostra el vincle que tenen els orígens del comparatisme amb el paper de la història en la consolidació dels Estats nacionals europeus. Es tracta d'una filiació que va potenciar

¹²⁵⁵ *Ibid.*, p. 32.

¹²⁵⁶ VAN TIEGHEM, Paul: *La Littérature comparée*. París: Librairie Armand Colin, 1931, p. 58-59.

les definicions que proposaven el comparatisme com una disciplina auxiliar de la filologia historicista i positivista, i que també va reforçar el terme nacional de comparació amb una tendència, com hem vist, a instaurar el predomini del model binari (A en B) inspirat, com dèiem, en les metodologies comparatives de les ciències naturals. Tal com assenyala Wlad Godzich, «a pesar de sus pretensiones globales, el análisis del discurso acepta el marco dominante de la nación-estado como frontera geográfica y sigue generalmente las periodizaciones establecidas por la historia literaria.»¹²⁵⁷ Les fronteres ja estan prefixades. Es parteix d'A o de B sense tenir en compte què s'inclou o es deixa d'incloure en A o en B. En canvi, a causa de pertànyer a una cultura sense estat, Esquerra incidia més en aquest aspecte i fixava els límits d'una literatura amb uns exemples que deixaven clara la diferència entre les fronteres polítiques i les lingüístiques o nacionals –entenent *nacional* no com a frontera estatal sinó cultural–. És a dir, tot i que el crític barceloní no eliminava les fronteres, sí que les redefinia.¹²⁵⁸

De tota manera, Esquerra també va deixar clar que no només és el valor expressiu allò que defineix el concepte de literatura nacional. Emparant-se amb la cita d'Émile Hennequin, segons la qual «une littérature exprime une nation, non parce-que celle-ci l'a produite, mai parce-que celle-ci l'a adoptée et admirée»,¹²⁵⁹ el crític barceloní considerava que només s'hauria de parlar de literatura nacional quan aquesta reflecteix o projecta un sentiment col·lectiu:

Quando una nación ve en sus creaciones literarias una imagen de sus propias aspiraciones y sentimientos, cuando aquélla los sirve, le confiere carácter nacional. Entonces se puede hablar de literaturas nacionales.¹²⁶⁰

És així com les obres literàries es poden individualitzar a través de la projecció dels sentiments col·lectius, tant com per comparació amb la literatura dels altres països.

En aquest punt paga la pena fer esment de l'inèdit *Montaigne et Quevedo*, estudi destinat sens dubte a la *Revue de Littérature Comparée* i en el qual Esquerra manté

¹²⁵⁷ GODZICH, Wlad: *Teoría literaria y crítica de la cultura* [traducció de Josep-Vicent Gavalrà]. Madrid / València: Cátedra / Universitat de València, 1998, p. 324.

¹²⁵⁸ L'excepció la tenim amb J.J.A. Bertrand, i també J. Langlade, amb els assaigs dedicats a temes catalans. En Langlade destaca la defensa aferrissada de l'«âme» i la «nation» catalanes.

¹²⁵⁹ Esquerra, tot i no citar la font, tradueix aquestes paraules de *La Critique scientifique* (1888). En aquest llibre, Hennequin partia de les teories de Taine per crear una teoria científica de producció artística en la qual l'organització interna de l'obra es podria sotmetre a tres nivells d'anàlisi: estètica, psicològica i sociològica.

¹²⁶⁰ *Iniciación a la literatura, I, op. cit.*, p. 32.

implícitament el concepte afinat de literatura nacional. En parlar de la influència d'Espanya sobre Montaigne, destaca la manca de comprensió de l'autor francès envers «l'essence de l'esprit espagnol», perquè

Quand il fait des citations d'auteurs espagnols, il montre seulement qu'il les connaît, mais il ne semble les respecter, ni les aimer trop. On peut faire une exception pour Sebonde et peut être pour Léon Hébreu, mais Sebonde est un Catalan et l'autre un Juif. Il s'agit de deux auteurs qu'on ne peut considérer comme des Espagnols authentiques, représentant l'esprit qu'informe l'Espagne de ce temps, où la Castille est la maîtresse de la péninsule et c'est son esprit qui caractérise la littérature classique espagnole.¹²⁶¹

En aquest cas, doncs, la condició sefardita de l'escriptor León Hebreo (1460?-1521) i catalana del filòsof Ramon Sibiuda (?-1436) no els fa un bon exemple d'«Espagnols authentiques» i, per tant, no es poden considerar com a escriptors autènticament nacionals de les lletres espanyoles –representades, en paraules d'Esquerra, per Castella–.

De la mateixa manera, el caràcter nacional d'una literatura pot arribar a transcendir la llengua emprada. És a dir, si bé el simple ús d'una llengua no concedeix caràcter nacional, és possible que una obra escrita en qualsevol llengua contingui unes característiques nacionals d'una literatura o d'un país determinat. Aquest fet, que pot semblar contradictori, és en realitat l'adequació del determinisme del comparatisme acadèmic –on, altra vegada, ressona el concepte d'imagologia i representació de les diverses literatures– en la realitat literària i nacional observada per un crític català com Ramon Esquerra. De fet, l'exemple més clar d'aquesta situació el trobem ben aviat en valorar les característiques de les obres escrites en castellà dels gallecs Julio Camba (1888-1962) i Wenceslao Fernández Flórez (1885-1964). Recordem que Esquerra havia parlat sobre la qualitat universal de l'humor d'una manera similar a la literatura. En un any tant primerenc com 1929, el crític mostrava el seu gust per les relacions

¹²⁶¹ *Montaigne et Quevedo*, p. 2 (fons Ramon Esquerra, Biblioteca de Catalunya). Esquerra fa referència a *Apologia de Ramon Sibiuda*, un dels llibres fonamentals dels *Essais* de Montaigne. L'assagista francès el va escriure després d'haver llegit les obres de Sext Empíric i haver traduït i comentat la *Theologia naturalis sive liber creaturarum* (Teologia natural o llibre de les criatures) del metge i filòsof català –conegut com Sabunde, Sebonde, Sebond o Sibiuda–, que afirmava que l'home pot conèixer per la raó natural totes les veritats religioses. Pel que fa a León Hebreo –també conegut com Judah Abravanel, *Leão Hebreu*, *Leone Ebreo* o Lleó Hebreu–, Montaigne també va rebre la influència dels *Dialoghi d'amore* (1535), escrits en italià. Per exemple, apareix una cita al cinquè capítol del tercer llibre dels *Essais*.

supranacionals a «Notes sobre l'humorisme», fet que l'acosta premonitòriament al comparatisme d'arrel francesa, amb una vocació universalista –o, almenys, europeista– i amb cert determinisme, producte sens dubte de l'època. Si bé, com hem vist anteriorment, «hi ha humoristes de totes les races»,

Aquestes denominacions no afecten per a res la llengua en què es manifesta. L'humorisme gallec, per exemple, està representat actualment per Fernández Flórez, i Julio Camba, que escriuen en castellà; i ningú podrà dir que tant l'humor de l'un com el de l'altre sigui castellà. Encara que es titulesin humoristes castellans, la seva afició al sobrenaturalisme –entorn els fantasmes de Fernández Flórez es podria escriure tot un llibre– i la seva malenconia tan característicament gallegues, els trairien.¹²⁶²

Ens trobem ara en un cas similar al de León Hebreo i Ramon Sibiuda. Aquí, fins i tot la llengua emprada per Fernández Flórez i Julio Camba no és suficient per considerar-los propis –nacionals– de la literatura castellana, ja que el tipus d'humor exhibit no ho és. És més, allò que hi expressen és tan característic que, encara que escriguin en castellà, esdevenen els màxims representants de l'humorisme gallec del moment.

Tot amb tot, si bé en cada literatura nacional es percep el domini de certes característiques, Esquerra entenia que establir quines són les més típiques és difícil, ja que estan subjectes a rectificacions constants. La idea era expressada ja en el mateix comentari sobre l'humorisme, en mostrar certes reticències alhora d'acceptar qualitats o característiques pròpies o exclusives d'una *raça* determinada. Al tercer punt del seu article, «L'humor i la raça», Esquerra afirmava que l'humorisme no és una «qualitat exclusiva de les races no llatines», ja que «l'humor és una qualitat universal que, de la mateixa manera que pot ésser compresa per qualsevol individu de no importa quina raça, pot ésser-ne producte».¹²⁶³ Vuit anys després, desenvoluparia aquest pensament al pròleg d'*Iniciación a la literatura* per arribar, a través de les teories de Paul van Tieghem, al pensament de Goethe. Segons el crític barceloní, les literatures de les diverses llengües formen part d'un tot, i és que el seu contacte mutu ens condueix a parlar de *literatura mundial*:

¹²⁶² «Notes sobre l'humorisme», *Ginesta*, núm. 3, març 1929, p. 77.

¹²⁶³ *Ibid.*

[L]a intensidad y frecuencia de los contactos con otras literaturas hace que hoy día consideremos la producción literaria escrita en cada una de las diferentes lenguas como parte de un todo: la literatura mundial.¹²⁶⁴

En aquest aspecte, Esquerra va apuntar que és en el Romanticisme quan per primera vegada es consideren les diverses literatures europees modernes com un tot, com si formessin un bloc. Si bé a l'edat mitjana s'havia propugnat un cosmopolitisme cristià i cavalleresc, al Renaixement havia estat humanista i al segle XVII clàssic i filosòfic, durant el Romanticisme el cosmopolitisme hauria estat més aviat històric.¹²⁶⁵ A diferència dels precedents, en aquest període s'haurien tingut molt en compte les diferències nacionals, tot acceptant-les i comprenent-les:

Las revoluciones, las guerras, las emigraciones –primero la francesa y después las de los intelectuales españoles, portugueses, italianos y poloneses, entre 1808 y 1850–, el progreso de los estudios históricos y filológicos, de la creación de la historia del derecho y del folklore juntamente con el romanticismo que establece corrientes de afinidad espiritual entre los diferentes países, hicieron que se consideraran en bloque por primera vez, y como si formaran un todo, las diversas literaturas modernas europeas.¹²⁶⁶

El text que escriu Esquerra no és res més que la reproducció del que el 1931 havia escrit Paul van Tieghem:

En fin, au XIXe siècle, sous l'influence des révolutions, des guerres, des émigrations – d'abord la grande émigration française, puis les diverses émigrations d'intellectuels qui jalonnent la période 1808-1850: espagnole, portugaise, italienne, polonaise; –sous l'impulsion des études historiques et philologiques, de celles qui fondent l'histoire du droit et la connaissance des traditions populaires, et surtout par l'action du romantisme, beaucoup de critiques considèrent les littératures modernes de l'Europe comme un ensemble, dont les diverses parties présentent des contrastes ou des ressemblances.¹²⁶⁷

¹²⁶⁴ *Iniciación a la literatura, I, op. cit.*, p. 33.

¹²⁶⁵ Esquerra entenia el *cosmopolitisme* com l'«actitud que consiste en considerarse ciudadano del mundo y no de una sola patria», i *cosmopolita* com aquella «persona que considera todo el mundo como patria suya» o com allò «común a todos los países o a los más de ellos.» (*Vocabulario literario, op. cit.*, p. 71). A *Iniciación a la literatura*, Esquerra desplega punt per punt les característiques dels tres períodes assenyalats (*Iniciación a la literatura, I, op. cit.*, p. 34-41.).

¹²⁶⁶ *Iniciación a la literatura, I, op. cit.*, p. 33.

¹²⁶⁷ VAN TIEGHEM, Paul: *La Littérature comparée, op. cit.*, p. 27.

Per això, com Van Tieghem i la resta de comparatistes, Esquerra justificava que el 1827 Goethe parlés a Eckermann de *Weltliteratur*, de literatura universal, formada per les diverses literatures nacionals. És a dir, des del seu punt de vista, no negava la literatura nacional, sinó que observava les interferències entre literatures per a una millor comprensió. Com tots els comparatistes del moment, la visió d'Esquerra és positivista perquè té a veure amb la consideració de cada literatura com una subespècie d'una espècie superior, que és la literatura mundial, encara que també és veritat que atorga poca importància als estudis de literatura nacional. De fet, en el manual de Paul van Tieghem no s'aprofundeix gaire en la primera branca de la seva taxonomia literària, que és la literatura nacional, ja que és considerada com un punt de partida superat. I recordem que per Esquerra l'estudi d'una literatura concreta comporta implícitament l'estudi d'altres literatures, ja que l'element extranacional, així com els canvis ideològics i les aportacions socials, repercuteixen molt en les obres. Tant, que no és possible estudiar una cultura per si sola sense tenir en compte elements exògens. Com hem vist, és per aquest motiu que el crític català afirmava, tal com havia fet Fritz Strich, que «toda literatura nacional es a la vez literatura comparada.»¹²⁶⁸

Però també hem vist que amb Paul van Tieghem, el comparatista que Esquerra sembla tenir en més consideració, les relacions entre autors i obres s'estableixen a partir d'unes delimitacions estables, ja fixades, recognoscibles clarament com a nacionals o lingüístiques:

Une fois fixée la frontière entre deux littératures, nous nous proposons d'étudier tout ce qui, dans le domaine littéraire, est passé d'un côté à l'autre, de manière à exercer une action. [...] Toute étude de littérature comparée, avons-nous dit, a pour but de décrire un *passage*, le fait que quelque chose de littéraire est transporté au delà d'une frontière linguistique.¹²⁶⁹

Tot i que Esquerra aporta el seu punt de vista pel que fa a les limitacions entre literatures, aquesta acció continua articulant-se comparatísticament, com defensa Van Tieghem, amb l'estudi d'intercanvis i influències. Esquerra, doncs, aporta llum a aquesta mena d'estudis en elevar i situar en el mapa comparatista acadèmic la pròpia realitat literària, però alhora també aporta noves fronteres prefixades. Adequa el seu

¹²⁶⁸ *Iniciación a la literatura, I, op. cit.*, p. 27.

¹²⁶⁹ VAN TIEGHEM, Paul: *La Littérature comparée, op. cit.*, p. 59 i 68.

pensament literari i el seu imaginari nacional al del comparatisme de l'hora francesa. Un comparatisme que, en mans de Van Tieghem, resulta subsidiari de les històries de la literatura nacionals i tasca prèvia a la *literatura general*.

2.1.2.3. *Literatura general*

Per Van Tieghem, la literatura comparada es pot equiparar a la literatura general per la seva dimensió internacional, però se'n separa pel fet de restringir el seu estudi literari a les relacions binàries. Segons l'autor francès, la literatura general s'ocupa d'allò comú entre diverses literatures, és a dir, és el graó superior al que s'ocupen la literatura nacional i la comparada. És aquest l'estudi dels *faits comuns*, que constitueix la síntesi final i el panorama més integrador de l'estudi literari, el que inclou allò particular en la perspectiva més àmplia. En definitiva, Van Tieghem considera la literatura general com l'estudi dels moviments i les modes literàries que transcendeixen els límits nacionals.

No hi ha gaires comentaris d'Esquerra que teoritzin sobre la naturalesa i utilitat de la literatura general. La valoració que en fa a *Iniciación a la literatura* és implícita i s'ajusta a la definició de Van Tieghem. Esquerra va assenyalar que la visió goetheana de literatura mundial encara perdurava en el moment d'escriure el seu manual i que els estudis de literatura comparada havien permès valorar les relacions entre les diverses literatures i crear, progressivament, un esquema de les línies directrius de l'evolució literària. En definitiva, en «combinar el esquema nacional con el cronológico expresivo de su evolución en el tiempo»,¹²⁷⁰ Esquerra havia realitzat una història de literatura general.

A més, en el seu pròleg recordava que fins aleshores la literatura general s'havia limitat a estudiar només les literatures d'Occident. Les literatures de l'antiguitat o les orientals solen quedar aïllades, ja que, tot i haver influït les occidentals en algun moment, s'han desenvolupat de manera diferent:

Por ello, la mayor parte de los libros consagrados a la literatura general se han limitado a estudiar la de Occidente estableciendo grandes síntesis que siguen las líneas generales de su evolución histórica e ideológica.¹²⁷¹

¹²⁷⁰ *Iniciación a la literatura, I, op. cit.*, p. 41.

¹²⁷¹ *Ibid.*, p. 34.

És, de fet, la mateixa reflexió que Van Tieghem havia formulat el 1931 a *La Littérature comparée*, on acotava el comparatisme, en tant que disciplina acadèmica, a l'estudi de les relacions entre les literatures d'Occident:

L'objet de la littérature comparée [...] est essentiellement d'étudier les œuvres des diverses littératures dans leurs rapports les unes avec les autres. Conçue dans des termes aussi généraux, elle comprendrait, à ne considérer que le monde occidental, les relations des littératures grecque et latine entre elles, puis la dette des littératures modernes, depuis le moyen âge, envers les littératures anciennes, enfin les rapports des littératures modernes entre elles.¹²⁷²

Tanmateix, per bé que de manera més breu que les literatures occidentals, Ramon Esquerra es va veure en cor d'explicar les característiques d'aquelles literatures llunyanes i remotes. Potser és aquesta brevetat quant a la presentació de les literatures no occidentals el factor que determina i aconsella el títol del manual. Es tracta d'una *Iniciación a la literatura*, no pas d'una *Iniciación a la literatura universal*, que és el nom que apareixerà en la tercera edició de l'obra el 1948.¹²⁷³ El compendi s'obre amb els primers textos litúrgics i científics d'Egipte, Babilònia i Assíria, i continua amb la literatura índia, les de l'extrem orient i la literatura hebrea. Les primeres divuit pàgines, que conformen els quatre primers capítols de l'edat antiga, inclouen poemes xinesos, haikus japonesos –forma estròfica en voga a la França de finals de la Primera Guerra Mundial– i, fins i tot, una al·legoria mística de Fray Luis de León procedent del *Càntic dels càntics* hebreu. Després d'explicar a bastament i amb multitud d'exemples les literatures grega i llatina, Esquerra passa a comentar breument les literatures persa i àrab, i d'aquesta manera clou la primera secció i tot apartat referent a Orient. L'obra d'Esquerra, doncs, no deixa de tenir una visió eminentment eurocèntrica en limitar al món antic els comentaris a les literatures orientals. Però, malgrat tot, en parla.

Per fer-nos cabal de la ideologia que impregnava el comparatisme francès del moment, tot i que ja havien passat gairebé trenta anys des de la publicació d'*Iniciación a la literatura*, potser val la pena el testimoni de René Étiemble, nascut el mateix any que Esquerra i partidari d'una ampliació cap a l'entorn geopolític comunista i Àsia del

¹²⁷² VAN TIEGHEM, Paul: *La Littérature comparée*, op. cit., p. 57.

¹²⁷³ Fritz Strich reflexiona sobre el concepte universal en els manuals d'història literària: «Cuando se habla de “universo” o de “mundo”, se piensa generalmente en Europa y se confunde la literatura universal con la literatura europea, sencillamente.» (STRICH, Fritz: «Literatura universal e historia comparada de la literatura», op. cit., p. 454.)

concepte de *Weltliteratur*. En un congrés de l'Association International de Littérature Comparée el 1964, Étiemble ofereix una experiència personal per demostrar l'elevat «déterminisme de sa naissance» que impregnava els comparatistes de la Sorbona. És a dir, el llarg camí que encara quedava per a la consecució de la *Weltliteratur* de Goethe:

J'entendais un jour en Sorbonne des sociologues discuter sur les auteurs qu'il conviendrait d'inscrire au programme d'une question traitant des origines de leur discipline. [...] je me permis, moi profane, de suggérer que le fondateur de la sociologie, c'était, plusieurs siècles avant Montesquieu, le Berbère arabophone de Tunisie [Ibn Khladoun]. On me dit crûment que je parlais de ce que j'ignorais, que mon intervention ne pouvait signifier que pose, ou imposture; et l'on refusa d'en tenir compte.¹²⁷⁴

Tal com denuncia Earl Miner, «Esta actitud [de la literatura comparada] era un vestigio del imperialismo europeo, de una época en la que la mayor parte de lo que no era ni Europa ni las Américas estaba bajo el dominio de Europa.»¹²⁷⁵ Una actitud que posteriorment s'intentaria corregir amb els estudis postcolonials i la crítica als plantejaments eurocèntrics i el silenci davant del món no occidental.¹²⁷⁶

Però, a més de negligir les literatures no occidentals, el comparatisme francès mostrava en general un menyspreu absolut per aquelles literatures europees més

¹²⁷⁴ ÉTIEMBLE, René (1966): «Faut-il réviser la notion de *Weltliteratur*?», dins *Essais de littérature (vraiment) générale*. París: Gallimard, 1975, p. 28-29. José Lambert hi afegeix encara una altra reducció, l'oblit de les llengües de tradició oral: «nuestros mapas y conceptos excluyen las literaturas no escritas, y que sólo son reconocidas las literaturas que han adoptado los principios de comunicación occidentales.» (LAMBERT, José: «En busca de mapas mundiales de las literaturas», dins *Términos de comparación. Los estudios literarios entre historias y teorías*, Actes del Segundo Seminario Latinomericano de Literatura Comparada. Montevideo: Academia Nacional de Letras, 1991, p. 70).

¹²⁷⁵ MINER, Earl (1989): «Estudios comparados interculturales», dins ANGENOT, Marc; BESSIÈRE, Jean; FOKKEMA, Douwe; KUSHNER, Eva (dirs.): *Teoría literaria* [traducció d'Isabel Vericat Núñez]. Mèxic: Siglo XXI, 1993, p. 183. Tanmateix, un altre exemple es pot traçar més modernament. Un exemple, a més, on precisament Étiemble és esmentat com a autoritat i referència de l'enquistament del comparatisme. El testimoni és de Gayatri Chakravorty Spivak, que recorda una anècdota de 1973, quan Claudio Guillén, mogut pel seu «idealisme» sobre una literatura comparada global, li va oferir un lloc a l'Executive Committee of the International Comparative Literature Association. Aquesta associació estava agrupant nous volums acadèmics sobre la història literària europea, i Spivak va oferir contactes de professors en llengües índies per ampliar les sèries: «I offered to be active in setting up committees for such investigations in the order comparative clusters of the world: Korean-Chinese-Japanese; Arabic-Persian; the languages of Southeast Asia; African languages. A foolish notion, no doubt. M. Voisine of the Sorbonne, a senior member of the committee, quelled me with a glance: "My friend René Etiemble tells me", he said, "that there is a perfectly acceptable scholarly history of literatures in Chinese."» Tot i reconèixer que un comentari càustic com aquell no representa una disciplina sencera, al seu parer la fi de la disciplina deriva de la voluntat de voler estudiar totes les literatures, amb rigor lingüístic i històric: «A level playing field, so to speak.» (SPIVAK, Gayatri Chakravorty: *Death of a Discipline*. Nova York: Columbia University Press, 2003, p. 5.)

¹²⁷⁶ Vegeu SAID, Edward W.: *Culture and Imperialism*. Nova York: Alfred A. Knopf, 1993.

modestes o que, com la catalana, no disposen d'un Estat. Paul van Tieghem s'havia plantejat el problema de les fronteres entre literatures, però tot i considerar lleugerament el cas occità i escocès, passa per alt la producció literària catalana i la realitat lingüística d'Espanya i França.

Cal tenir en compte que en l'edició espanyola d'*Historia de la literatura universal* (1953), que parteix de la *Histoire littéraire de l'Europe et de l'Amérique de la Renaissance à nos jours* (1941), sí que es farà ressò de la literatura catalana, però aquestes noves referències són incorporades pel traductor de l'obra, el crític català Rafael Tasis i Marca, que amplia els capítols dedicats a les literatures ibèriques. En el període medieval, Tasis divideix les literatures peninsulars en tres apartats: Castella, Galícia-Portugal i Catalunya, sota un capítol titulat «Península Ibèrica». A més, aquesta obra havia estat completada pel fill de l'autor, Philippe van Tieghem, amb un estudi preliminar dedicat a les literatures clàssiques, orientals i medievals.

En aquest aspecte, encara que seguint el discurs de Van Tieghem, Esquerra reivindica a *Iniciación a la literatura*, i abans que ningú, l'existència tant en l'època medieval com en la contemporània de literatures com la catalana. En la segona secció, corresponent a l'edat mitjana, tanca el primer volum del manual amb les literatures llatina medieval, cèltiques, germàniques primitives, francesa, alemanya, italiana, castellana, catalana, galaicoportuguesa, anglesa i flamenca. En cadascuna d'aquestes literatures, així com en els moviments que explica en el segon i tercer volum, abunden les mostres de fragments d'obres en llengua original seguides de la traducció en castellà, i les referències a l'origen, les relacions i influències rebudes d'una literatura determinada. El segon volum agrupa el Renaixement, el Barroc, el neoclassicisme i part del segle XVIII, que continua en el tercer. Aquí gairebé tot el protagonisme recau en Itàlia, França, Espanya, Portugal, Alemanya i Anglaterra, a més d'esmentar les literatures escandinaves i eslaves.

La sisena secció es consagra al Romanticisme, que constitueix la part central del tercer i últim volum amb més de cent trenta pàgines, i on tenen cabuda des de les grans literatures fins a les «nuevas literaturas europeas» –Romania, Grècia, Sèrbia, Bulgària–, amb un capítol especial per al renaixement literari de Catalunya i Occitània. Aquí Esquerra assenyala com a fet extraliterari determinant la integració temporal de Catalunya a França, moment històric que va «intensificar el sentimiento individualista

del mismo» respecte a Espanya.¹²⁷⁷ Finalment, dedica la darrera secció a la reacció antiromàntica i a les literatures contemporànies. I en comptes de seguir una divisió estatal –atès que el comparatisme dels anys trenta i fins posterior prioritza l'element polític–, Esquerra prefereix aglutinar al capítol LX «Las literaturas de la Península Ibérica», és a dir, la castellana, la catalana, la gallega i la portuguesa. D'aquesta manera, en peu d'igualtat, posava de manifest, més enllà de l'acostumada projecció exterior d'un país homogeni, la realitat plural d'una península habitada per diverses literatures que, tot i la seva relació al llarg de la història, disposen d'un espai propi.

Esquerra es queixava del fet que, si bé no faltaven manuals que es preocupessin de les grans figures literàries i grans publicacions que sintetitzen el contingut de cada literatura –com el *Précis de littérature étrangère* (1919), de Victor Fleury–, hi havia un dèficit de llibres que marquessin les línies generals del desenvolupament de les diverses literatures. Al final del primer volum, a l'apartat de bibliografia, el crític reclamava bones històries generals de la literatura i, en una mostra de gran coneixement intel·lectual i editorial, no només estava al corrent de les obres en premsa de l'alemany Oskar Walzel i de l'italià Giacomo Prampolini, sinó que salvava algunes publicacions escandinaves, que considerava les millors històries generals de la literatura. Va recomanar els manuals de W.V. Clausen (1901), Hermann Möller (1928), Otto Sylwan i Just Bing (1910) i Henrik Schück (1920), i va afegir també els de Henry Hallam, Marc Monnier, Johan Nordström i Gerrit Kalff, dels quals va destacar que en aquests volums «se intenta hacer una síntesis *horizontal* de las características generales de cada período de la historia literaria, prescindiendo de la evolución progresiva de las literaturas nacionales».¹²⁷⁸ Com a síntesi de la literatura europea medieval va recomanar l'estudi *Le Mouvement intellectuel, moral et littéraire* (1933), de Gustave Cohen, i com a obra de conjunt sobre la història literària de l'Europa post-renaixentista va assenyalar el *Compendio de Historia Literaria de Europa desde el Renacimiento*, de Paul van Tieghem, en la seva versió castellana de 1932, que qualificava d'excel·lent.¹²⁷⁹

Evidentment, a diferència de Ramon Esquerra, Van Tieghem no entra a valorar en aquest *précis* la renaixença de la literatura catalana sinó de passada: «diversos idiomas provinciales, algunos de los cuales habían tenido en la Edad Media un período

¹²⁷⁷ *Iniciación a la literatura, III, op. cit.*, p. 105.

¹²⁷⁸ *Iniciación a la literatura, I, op. cit.*, p. 249-250. Anteriorment, Esquerra ja havia posat el professor suec Nordström com a autoritat per demostrar a Manuel Cruells que la cultura medieval i la renaixentista van de bracet fins les darreries del segle XVI («Erasmus o l'humanista», *La Publicitat*, 19-III-1935, p. 4.).

¹²⁷⁹ *Iniciación a la literatura, II, op. cit.*, p. 263.

de gloria, pero que habían descendido a la condición de dialectos, han sido utilizados nuevamente, cultivados, y han dado verdaderas literaturas nuevas.» Después de citar «el dialecto escocés», «la literatura bajoalemana», «los diversos dialectos de Italia» i «el habla del país de oc», parla en tres línies del «Renacimiento catalán, ilustrado primeramente por Verdaguer y Guimerá y sus imitadores, renacimiento que tiene hondas raíces sociales e intelectuales y que se halla en pleno desarrollo en la hora actual.»¹²⁸⁰

De la mateixa manera que el món oriental, les literatures occidentals que no coincidien amb els paràmetres del comparatisme de l'hora francesa tampoc no eren tingudes en compte. Com hem vist, es tracta d'una actitud que es perpetua fins i tot durant la segona meitat del segle XX. Cal tenir en compte que, malgrat les discrepàncies d'alguns autors com René Wellek, el 1951 Marius-François Guyard va publicar *La Littérature Comparée*, amb pròleg de Jean-Marie Carré, manual que no pretenia sinó mantenir l'esperit de Baldensperger i, sobretot, ampliar el que Van Tieghem havia publicat el 1931 sota el mateix títol. És a dir, consolidava la definició i metodologia positivofactualista amb una orientació clarament nacionalista. Tal com ha fet notar Antoni Martí, Carré i Guyard consoliden murs, sense espais intersticials ni àmbits interseccionals, i en comptes d'«homes de frontera» són «duaners» que actuen en nom d'una autoritat nacional-estatal concreta, França, que s'articula amb l'exterior – Alemanya, Anglaterra, Holanda, Itàlia, Espanya i Rússia–.¹²⁸¹ Continuaven, doncs, la proposta conceptual de la imagologia, encarregada de l'estudi de les il·lusions nacionals i de les idees fixes que unes nacions tenen sobre les altres. Casos com el de les literatures orientals no són observats, però tampoc ho són els de la mateixa realitat occidental, amb espais intersticials com la literatura catalana.

En aquest aspecte, la procedència geogràfica del comparatista català matisa i suavitza el determinisme que traspua la literatura comparada de la Sorbona. El

¹²⁸⁰ VAN TIEGHEM, Paul: *Compendio de Historia Literaria de Europa desde el Renacimiento* [traducció de José María Quiroga Pla]. Madrid: Espasa-Calpe, 1932 (1965), p. 145.

¹²⁸¹ Vegeu MARTÍ, Antoni: «Literatura comparada», dins *Teoría literaria y literatura comparada*, op. cit., p. 363. Val a dir que aquest model historicista positivista té encara avui dia certa preponderància, especialment a Espanya, on predomina la filologia decimonònica. Sobre aquest aspecte, Antoni Martí ha destacat que si bé «la societat espanyola és multicultural i multilíngüe, l'Estat espanyol no», i una de les problemàtiques que se'n deriva ofereix com a possibilitat política «la revisió sistemàtica del cànnon literari espanyol, en virtut de noves relacions entre centre i perifèria, atenent a la indivisibilitat constitucional de l'Estat que, en tant que constitucional, no deuria continuar considerant alienes les literatures catalana, gallega i basca» (MARTÍ, Antoni: «La literatura comparada davant les comunitats interliteràries en conflicte», dins *Bases metodològiques para unha historia comparada das literaturas da península Ibérica*. Santiago de Compostel·la: Universidade de Santiago de Compostela, 2004, p. 112.).

comparatisme de Ramon Esquerra no deixa de ser continuació del de Paul van Tieghem, encara que des de la perspectiva catalana, és a dir, en tant que coneixedor de primera mà d'un marc polític que almenys en la realitat no ha deixat mai de ser divers. Esquerra pot il·luminar així aspectes marginals, espais de frontera, realitats sovint obviades per la literatura comparada oficial, tot i participar amb les mateixes regles de joc del comparatisme acadèmic amb assajos i manuals.

A *Iniciación a la literatura*, pel que fa a cadascuna de les literatures, Esquerra va incloure per capítols desenes de manuals i estudis de caràcter general que permetessin ampliar el seu text. Per a l'estudi particular de la literatura catalana, recomanava la *Historia sumaria de la literatura catalana* (1932), de Manuel García Silvestre; la *Introducción a la literatura catalana* (1914-1915) i el *Resum de literatura catalana* (1927), de Lluís Nicolau d'Olwer; *L'humanisme català (1388-1494)* (1934), de Martí de Riquer, i el *Manual d'història de la literatura catalana (1823-1900)* (1922), de Manuel de Montoliu.¹²⁸²

2.1.3. Recepció d'*Iniciación a la literatura* i *Vocabulario literario*: El salt a Europa i a Amèrica

A diferència de *Lectures europees*, els tres volums d'*Iniciación a la literatura* i fins i tot el complementari *Vocabulario literario* van travessar fronteres. L'explicació d'aquesta major transcendència es troba fàcilment en tres motius. Primerament, la dimensió que Esquerra havia aconseguit després de sis anys de crítica literària continuada. En segon lloc, la llengua emprada, el castellà, susceptible d'arribar a un públic lector i crític molt més gran. Finalment, el mètode i la tradició crítica als quals s'inscriu, seguidor del comparatisme acadèmic i dels compendis que s'estilaven arreu del món occidental.

Tanmateix, les primeres referències al compendi d'Esquerra, que segons el llistat de preus de l'editorial Apolo costava quaranta pessetes, provenen de fronteres endins. En ocasió de la I Fira del Llibre celebrada del 3 al 5 de juny de 1937 donada la situació bèl·lica, amb el lema «cada ciutadà un llibre per als germans del front», el suplement de

¹²⁸² Pel que fa a la poesia trobadoresca a Catalunya, Esquerra anotava *De los trovadores en España* (1861), de Manuel Milà i Fontanals; *Les Troubadours en Espagne* (1915), d'Alfred Jeanroy; el *Resum de literatura provençal* (1932), d'Alfons Maseras i Màrius Jouveau, i *Els trovadors* (1934), d'Alfons Serra Baldó.

La Vanguardia recomanava vívament la traducció d'*Utopía*, de Thomas More, i el manual *Iniciación a la literatura*:

Otras obras representan en estos momentos un raro –y elocuente– esfuerzo por alcanzar altas cimas espirituales, de las que nos creíamos definitivamente apartados por la violencia y la lucha... ¿Qué otra cosa sino esa aspiración, a un «más alto y mejor», nos señala la edición –cuidadísima–, precisamente ahora, de la célebre (pero apenas conocida por las generaciones jóvenes) *Utopía* de Thomas More? Y el *Ensayo sobre la desigualdad de las razas humanas*, del complicado Conde de Gobineau, que, sin duda, ha de encender, aquí y allí, chispas de ardiente polémica. Aparece también una importante *Iniciación a la literatura*, de Ramón Esquerra, obra vulgarizadora concebida y realizada con raras claridad y eficacia.¹²⁸³

Des de *La Publicitat*, Josep Palau i Fabre en va valorar la concisió, el fàcil maneig i la convicció pedagògica amb què parla l'autor, especialment en el pròleg, fet que evidenciava que la seva tasca no havia estat la de simple recopilador:

Aquest manual és remarcable, sobretot, per la claredat amb què apareixen dibuixades les línies generals de l'obra, així com la seva divisió en èpoques, escoles, tendències, etc., i per la concisió amb què són dits els conceptes més alambinats. Essent un manual, s'ha procurat i s'ha aconseguit que fos dòcil al maneig. El mèrit principal de Ramon Esquerra consisteix a haver fet el menys possible de «literatura» en una obra d'iniciació literària. A haver emprès la seva tasca com si es tractés solament d'ordenar de la manera més assequible al lector un material d'erudició respecte al qual els conceptes ja estaven establerts; sense un marge dubitatiu. Això en l'aparença. Aquesta és la seva actitud, car és indubtable que alguns conflictes d'ordre intel·lectual se li han d'haver presentat forçosament, com se li han de presentar a tot aquell que vulgui emprendre una tasca semblant. Per sort, Ramon Esquerra exerceix l'ensenyament a diversos instituts i escoles, i així ha après que per a ensenyar cal parlar amb convicció, cal afirmar, calen els aspectes positius de tota qüestió per sobre de la seva especulació intel·lectual. I aquests aspectes són els de base més universal, admesos i refermats a través de segles o generacions diverses. Això contribueix a fer útil aquest manual, no solament per a iniciar, sinó també per a guiatge d'iniciats. Que tant pugui ajudar el professor en les seves dissertacions sobre literatura com servir de llibre de text en un

¹²⁸³ [s.s.]: «Libros, libros, libros: En la I feria del libro», *La Vanguardia, Suplemento*, 3-VI-1937, p. 2-3.

ensenyament superior, o –com deia l'amic Martí de Riquer– per a revisar les llacunes existents en les lectures d'un mateix.

No hi ha, en les paraules precedents, cap mot intencionat, que pretengui presentar la tasca de Ramon Esquerra sota un aspecte limitat de simple recopilador. El seu prefaci és una prova suficient per a revelar-nos que no ens trobem davant d'un professor rutinari amb un llibre de text fet a la mida de tants altres, sinó que l'autor posseeix uns coneixements en matèria literària que ultrapassen els límits estrictes de la seva competència com a pedagog.

Amb tot, Palau i Fabre es va mostrar disconforme en diversos aspectes. Primerament, considerava que l'autor donava poca importància a les grans figures literàries en comparació als escriptors de segona i de tercera categoria. En segon lloc, creia «sobrera la inclusió dels escriptors actuals», ja que en aquestes qüestions «cal donar sempre la impressió de cosa inaccessible, inabastable». Al seu parer: «Introduir-hi personatges vivents després que s'ha parlat d'Homer, Dante, Lope, etc., produeix un desencís: estem enmig de mortals.» A més, el ressenyador sostenia que «si aquest manual cau en mans d'algun inadvertit adolescent autodidacte, pot mostrar-li massa prop seu, massa assequible, l'ambrosia reservada als déus.» Palau tancava el seu comentari confiant que en la propera edició «Ramon Esquerra es plantejarà de nou, d'una manera seriosa, aquests problemes, i els resoldrà satisfactòriament com tants d'altres que fan tan recomanable aquest manual.»¹²⁸⁴ De fet, en aquesta crítica hi podem llegir entre línies el gran interès d'Esquerra per difondre entre el públic mitjà les novetats i els autors contemporanis, els «mortals» que, a parer de Palau, grinyolen al costat dels clàssics.

La segona ressenya va aparèixer ni més ni menys que a *Revue de Littérature Comparée*, en el número divuit corresponent a l'any 1938. Es tracta d'una interessant i llarga crònica de Marie-Jeanne Durry, catedràtica de la Sorbona que, entre d'altres, tindrà com a assistent Gérard Genette entre 1963 i 1967. En el seu article, Durry hi feia una reflexió sobre la utilitat i el perill de les síntesis, dels quadres sinòptics, les cronologies, els catàlegs o les llistes de noms, i recordava la cita que Paul Valéry posa en boca del seu heroi intel·lectual a l'obra *Monsieur Teste* (1926): «jardin dictionnaire et cimetière», per al final reprendre-la amb el famós «transiit classificando». Recordava

¹²⁸⁴ PALAU I FABRE, Josep: «Iniciación a la literatura, de Ramón Esquerra», *La Publicitat*, 3-VI-1936 [sic.] (rec. a PALAU I FABRE, Josep: *Obra literària completa. Vol. II: Assaig, articles i memòries*. Barcelona: Galàxia Gutenberg, 2005, p. 1.180-1.181.).

també la tasca encomiable de Paul van Tieghem i el repertori cronològic de literatures modernes de la comissió internacional que dirigia. Tot seguit, feia referència a la gran comoditat que suposen les obres que aporten resums i summes, i el benefici que comporten en evitar fullejar centenars de volums a cada instant. Segons Durry, això és el que havia fet Esquerra amb els tres volums d'*Iniciación a la literatura*, així com els crítics alemanys Hanns Heiss, Friedrich Schürr, Hans Jeschke, Kurt Jäckel i Walther von Wartburg al volum consagrat a les literatures romàniques dels segles XIX i XX titulat *Die romanischen Literaturen des 19. und 20. Jahrhunderts* (1935):

La synthèse, la classification sont des moyens de se défendre. Pourquoi faut-il qu'elles ne soient la plupart du temps possibles qu'aux dépens de la vérité? Dans la jungle de la littérature des temps et des pays, de l'épopée babylonienne au surréalisme, quelles sont les voies? Un jour peut-être, hélas, n'y aura-t-il plus au lieu de routes qu'une échappatoire: le tableau synoptique. Peut-être, un jour, englouties les œuvres trop multiples que l'esprit le plus encyclopédique n'aura même plus le courage de feuilleter, le curieux se satisfera-t-il d'une chronologie, d'un catalogue, de listes de noms dont aucun n'éveillera plus en lui d'image précise, mais qui l'émouvront encore par leur nombre. *Jardin dictionnaire et cimetière*, disait M. Teste.

Dès maintenant, rien d'aussi suggestif peut-être qu'un *Répertoire Chronologique* comme celui qu'a dressé des literatures modernes la commission internationale dirigée par M. van Tieghem. D'autant plus suggestif qu'heureusement nous mettons encore un contenu dans les noms et les dates. Mais nous pouvons avoir mille commodités aussi à des ouvrages qui nous apportent des résumés, des sommes. Mettre entre les mains de cette ignorance que sont la mémoire-oubli et la culture-lacune la facilité des vérifications, des références, des comparaisons; poser sur les rayons trop chargés de nos bibliothèques quelques volumes qui évitent d'en feuilleter à chaque instant mille autres: c'est un grand bienfait. Tel celui que M. Ramón Esquerra nous dispense en trois petits livres d'*Initiation à la littérature*, qui survolent une aire où se fondent les ères et vont des plus anciens textes hiéroglyphiques aux œuvres ibéro-américaines les plus récentes; ou MM. Heiss, Schürr, Jeschke, dans l'in-folio (c'est un premier tome, qui s'arrête aux journées de février 48) qu'ils consacrent aux *Littératures romanes des XIXe et XXe siècles*.¹²⁸⁵

¹²⁸⁵ DURRY, Marie-Jeanne: «Chronique: Synthèses», *Revue de Littérature Comparée*, núm. 18, 1938, p. 534-540 (p. 534-535).

Durry, per bé que va retreure alguns errors comesos en l'obra dels alemanys,¹²⁸⁶ va dedicar la major part de l'article a l'obra d'Esquerra i el seu enfocament. En primer lloc, no creu com Esquerra que una de les característiques de la literatura medieval en una profunda indiferència a la forma:

Je ne veux même pas mettre longuement en question des idées plus générales. M. Esquerra n'a pas raison, je crois, de voir une des caractéristiques de la littérature médiévale dans une profonde indifférence à la forme. Et Conon de Béthune à la fin du XIIe siècle? Gautier de Coincy, Ruteboeuf et tous les chansonniers d'Arras au XIIIe? Watriquet de Couvin au XIVe? et Charles D'Orléans, et Villon, et tous ces *Arts poétiques* du XIIe au XVe siècle? Chez nous on pourrait presque dire que le sentiment, l'expansion sentimentale des poètes du moyen âge de rares exceptions près, ont été toujours comprimés par une obsession de la forme. Jusque dans la prose des historiens, qu'on voie pour n'en citer qu'un, bien antérieur à l'étonnant. Froissart, quel artiste est, au XIIIe siècle, le Ménestrel de Reims. Ou bien, il suffirait presque de citer la poésie galloise et de renvoyer à M.J. Loth. Tout autre chose qu'indifférence à la forme est l'hésitation de la forme dans des langues et des littératures qui font leurs écoles, en Angleterre par exemple, où l'irruption normande parmi l'anglo-saxon amène deux siècles d'incertitude, où la versification se débat entre le syllabisme et le prosodisme, où pourtant Chaucer réussit à être un grand styliste. Même en Allemagne, qu'on pense à Walter von der Vogelweide. Seule, d'autre part, l'insuffisance de nos connaissances peut justifier que, dans un essai de pareille amplitude spatiale et temporelle, ayant étudié pour l'antiquité toutes les littératures, on se limite à partir du moyen âge aux littératures occidentales.¹²⁸⁷

Observem el retret que Durry feia a Esquerra per haver-se limitat, en un assaig de tanta amplitud, a les literatures occidentals només a partir de l'edat mitjana, ja que per a l'antiguitat sí que té en compte totes les literatures.¹²⁸⁸ En efecte, el capítol dedicat

¹²⁸⁶ Tot i que declarava no voler discutir aquestes obres en detall, Durry va dedicar tanmateix diverses línies a ressaltar les confusions de Heiss. Per exemple, va lamentar que el crític alemany no atorgués prou espai a les *Memòries d'ultratomba*, de Chateaubriand, els errors comesos quant a dates i el silenci sobre la *Vida de Rancé*. Així mateix, creia exagerada la manca de notorietat de Stendhal en el moment de la seva mort i va trobar a faltar a l'índex bibliogràfic més complet.

¹²⁸⁷ DURRY, Marie-Jeanne: «Chronique: Synthèses», *op. cit.*, p. 535-536.

¹²⁸⁸ D'alguna manera, ressonen aquí les acusacions que posteriorment es llançaran contra la visió eurocèntrica del comparatisme acadèmic. Aquest comentari de Durry s'acosta premonitòriament a l'actitud d'obertura de René Étiemble, un altre catedràtic de la Sorbona, que, tenint en compte que és escrit a finals dels anys trenta, demostra que no es pot parlar pròpiament d'una *escola* francesa –com tampoc es podrà parlar d'una *escola* americana–, ja que hi ha excepcions.

a les literatures medievals –a part dels exemples de les literatures provençal, alemanya, italiana, castellana, catalana, galaicoportuguesa i anglesa– és sintetitzat en tres obres mestres franceses de la cultura occidental: *Chanson de Roland* (CLXXII, CLXXIII) –en versió de F. Navarro-Ledesma, probablement del llibre *Temas de literatura clásica, antigua y moderna para el estudio práctico de la historia de la literatura* (1903)–, Chrétien de Troyes amb *Perceval* –en versió anònima– i François Villon amb *Grand Testament* («Ballade à Notre Dame») –en traducció de Ferran Maristany–. Val a dir que el contrast no només es dona amb el primer capítol, dedicat a l'antiguitat, sinó també amb l'apartat en què es tracten les literatures del Renaixement, representades amb els noms més importants però molt més identificat en tractar el període amb més profunditat. Segons Durry, l'episodi sobre la literatura medieval revela una manca de coneixements que no acaba de tacar la sobrietat, claredat i simplicitat dels tres volums. Una simplicitat justificada pel fet d'adreçar-se al públic mitjà i que malgrat el nombre de segles i àmbits sobre els quals descansa no és pas més ambiciosa que l'elaborada pels crítics alemanys:

[G]randement estimables sont la sobriété, la clarté, la simplicité dont use l'ouvrage espagnol.

Mais dans l'un comme dans l'autre, si différents au reste par le sujet et par l'esprit qu'il est en un sens arbitraire de les réunir, c'est la tendance et, au vrai, la méthode qui me retiennent. A considérer le nombre des siècles et des domaines sur quoi elle porte, l'entreprise de M. Esquerra paraîtrait, des deux, la plus ambitieuse: au contraire.

Puisque nous avons besoin de sommaires; que ceux-ci sont forcément schématiques et simplificateurs; qu'il leur faut négliger les lignes divergentes au profit des traits généraux, dédaigner, dans chaque chose ce qui est son contraire, – romantisme des classiques ou classicisme des romantiques, si l'on veut; puisque cet essai, très riche, ne prétend trop modestement qu'à initier à la littérature «le lecteur non spécialiste», le «le lecteur de culture moyenne», puisqu'il s'agit, en somme, d'un manuel, la méthode de M. Esquerra est à peu près inattaquable.¹²⁸⁹

Durry va lloar el pròleg d'Esquerra i la seva lucidesa a l'hora d'explicar el concepte de literatura i les diverses teories que han triomfat successivament. També remarcava la manera de repartir l'enorme material per períodes i en cada període per

¹²⁸⁹ DURRY, Marie-Jeanne: «Chronique: Synthèses», *op. cit.*, p. 536-537.

país, així com els exemples, sovint en llengua pròpia –definitivament, un dels grans encerts d'Esquerra–, per superar la possible aridesa del manual. Amb tot, la preferència de Durry hagués estat una altra pel que fa al repartiment de la matèria. A diferència del crític barceloní, la seva sensibilitat l'hagués portat a dividir per gèneres, ajuntant països. Recordava que Van Tieghem havia apuntat cap aquí ja el 1924, amb el compendi *Histoire littéraire de l'Europe et de l'Amérique: de la Renaissance a nous jours*, i retreia a Esquerra que minimitzés la individualitat dels creadors en sotmetre's al plantejament del manual. És precisament aquesta preocupació d'objectivitat absoluta, aquest rebuig a les síntesis de tipus personals, fins i tot espectaculars i suggestives, el que més s'oposa a l'obra dels crítics alemanys:

Une préface explique très lucidement ce qu'est le concept de littérature et les diverses théories qui ont successivement triomphé, souvent pour s'enrichir l'une l'autre, dans l'étude des littératures. Suit l'exposé des caractères essentiels qui paraissent à l'auteur distinguer les différentes âges littéraires. Puis à travers les trois volumes l'énorme matière est répartie par périodes et dans chaque période par pays. Pour remédier à l'aridité possible du résumé, des textes exemplaires et brefs permettent, chemin faisant, l'appréhension directe de certaines œuvres, d'autant qu'elles sont non seulement traduites mais souvent citées dans leur langue propre. Sans doute pourrait-on concevoir bien d'autres plans. Ma préférence irait sans doute à celui qui, dans chaque période, réunirait les pays au lieu de les séparer, supprimerait les cloisonnements nationaux pour laisser mieux circuler les grands courants internationaux, qui grouperait par époques, genres, affinités, les œuvres des peuples les plus éloignés, avec la préoccupation constante des influences exercées et subies. M. van Tieghem n'inaugurerait-il pas, dès 1924, ce mode d'organisation dans son *Précis d'histoire littéraire de l'Europe* (et d'Amérique) qu'il est en train de reprendre et d'augmenter? Mais M. Esquerra est dominé par la préoccupation de n'introduire dans sa description rien qui puisse altérer les faits par de fallacieuses constructions individuelles. Cette soumission à l'objet a son haut prix.

Et précisément ce souci d'*objectivité absolue*, ce refus des *synthèses de types personnels*, même *spectaculaires et suggestives* (t. 1, p. 41) est ce qui oppose le plus fortement son œuvre à celle de nos savants allemands. Là, le désir de dominer les détails par des vues d'ensemble règne en maître, avec tout ce qu'il a d'excitant et de dangereux.¹²⁹⁰

¹²⁹⁰ *Ibid.*, p. 537.

Ara bé, tot i que els alemanys fan notar que la literatura és un art i s'esforcen per escriure una obra científica de manera límpida i sonora, tampoc s'escapen dels retrets de Durry. En aquest cas no justifiquen la voluntat d'estudiar com un tot les literatures romàniques modernes, diferenciades de l'anglesa, alemanya, russa o sueca, i quin conjunt –quina *romanitat*– fan en realitat les literatures francesa, italiana, espanyola, portuguesa –del continent i d'Amèrica–, catalana, provençal i romanesa del XIX i del segle XX. Segons Durry, el més insostenible d'aquesta unitat a priori és que s'acaba observant que allò que separa les literatures que ajunten, ajunta ben sovint a les que separen. Al seu parer, parlar de l'*ànima* o la *consciència* llatina és un eslògan, un leitmotiv buit de contingut, una bastida que trontolla només posar-hi el peu. Una afirmació que contrasta amb la que Esquerra havia escrit al pròleg de *Lectures europees* i que es recolza en els treballs de Louis Réau i Jean de Sismondi:

Nous parler d'*âme latine*, de *conscience latine*, nous ne nous attendions guère à voir revenir de si loin ces slogans qui ont trop servi chez nous et dont on nous rappelle à bon droit qu'ils ont été le leitmotiv creux de trop de discours officiels. Vraiment, ils ne méritaient pas d'étayer, comme une poutre maîtresse, un échafaudage qui par là même, avant que l'on ait mis le pied dessus, chancelle. Que les *peuples romans* aient toujours gardé un obscur souvenir de leur commune origine, soit. Cela ne suffit pas à assurer l'homogénéité de leurs littératures modernes. Il est vain de bâtir sur ceci que «même si l'unité latine n'est plus aujourd'hui que chimère et verbalisme, la seule croyance en elle crée un fort nœud», et que les écrivains, «rivalisant avec les hommes d'État pour la prêcher», la perpétuent.

On constate en lisant la toute récente Europe Française de M.L. Réau qu'au XVIII^e siècle les régions lointaines, celles qu'habitent des peuples non Latins – Allemagne, Autriche, Russie, Suède– étaient, souvent avec la plus chaleureuse volonté d'accueil, beaucoup plus perméables à notre influence que les régions proches – l'Espagne et l'Italie, latines, aussi réfractaires que la Grande-Bretagne. On pourrait esquisser des démonstrations du même genre pour bien des moments du XIX^e et du XX^e siècle.

Quand Sismondi traitait des *Littératures du Midi de l'Europe*, il affirmait bien que celles-ci *forment un ensemble* qu'il avait *cru pouvoir détacher* des littératures du Nord. Mais il cherchait sans cesse «à montrer les rapports qu'eurent entre elles les littératures romanes et la littérature teutonique, et à faire voir leur influence réciproque». Mais, bien plus, il confessait n'avoir pu *exécuter qu'une partie de son plan* primitif, qui s'étendait à toute l'Europe, et souhaitait qu'il lui fût donné de

poursuivre un jour son enquête parmi les littératures du Nord pour «faire sentir ce que l'une des deux grandes races d'hommes qui se partagent l'Europe civilisée a appris de l'autre». Quand, en 1826, il devra définitivement renoncer à ce qu'il désirait encore en 1813, il s'excusera, dans un soupir, sur sa «faiblesse, son âge, toujours moins propre à des études si variées, et son espérance qu'un autre entreprendra avec plus de succès ce qu'il ne s'est point senti la force d'accomplir». Plus d'un siècle après, ce vœu avorte ici, dans une idéologie plus périmée que celle de Sismondi.¹²⁹¹

Durry acabava el seu comentari crític amb una reflexió entorn la síntesi: actualment –és a dir, el 1938–, no pot ser sinó mundial o, almenys, europea. Els exemples de Giovanni Andrés, Charles Denina, Hermann Hettner i fins i tot Paul Hazard i la seva *Crise de la conscience européenne (1680-1715)* exemplifiquen la condició de «cache-misère», de *sobretot*, que han significat fins ara aquesta mena de compendis i la separació de la literatura per grups, un vici metodològic que torna a recordar les paraules de Paul Valéry apuntades en part al principi i que no són sinó el lema del seu personatge Monsieur Teste: «Transiit classificando»; és a dir, morir classificant:

La synthèse a souvent été un cache-misère. Que reste-t-il d'Andres se flattant d'embrasser *toute la littérature dans son étendue*, de faire la *description critique de l'état où elle se trouve*, de proposer des *moyens nouveaux pour ses progrès ultérieurs*, et aboutissant à dire, par exemple, que l'Europe doit aux Arabes la formation de ses langues vulgaires! Que demeure-t-il du *Tableau des révolutions de la littérature ancienne* de Denina? Rien d'analogue ici où l'étude est sciemment limitée et n'est jamais superficielle. Et certes aussi on peut concevoir et souhaiter qu'après les décades et les décades d'analyse, après toutes les investigations, après tous les inventaires des créations littéraires de l'humanité, de nouvelles synthèses s'édifient, où les idées générales ne soient pas des fables. Mais peut-être n'a-t-on le choix qu'entre des synthèses, elles encore analytiques, se bornant à un pays, puis à un autre –voyez la *Literaturgeschichte des XVIII en Jahrhunderts* de Hettner, toujours vivante– quitte à essayer de montrer tout ce qui, par action et réaction, le rattache aux autres. Sinon une synthèse, actuellement, ne peut être que mondiale, ou, du moins, européenne. C'est ce qui éclate dans la *Crise de la conscience européenne (1680-1715)* de M. Hazard. Avoir, parmi l'universalité des entrecroisements, taillé un groupe qui n'a guère que la

¹²⁹¹ *Ibid.*, p. 538-539.

réalité d'une vue de l'esprit, c'est ici le vice d'une œuvre plus d'une fois admirable à d'autres égards. *Transiit classificando*.¹²⁹²

L'actitud de Marie-Jeanne Durry davant dels manuals d'Esquerra i dels crítics alemanys connecta d'alguna manera amb els «avisadors d'incendi» com Benedetto Croce i Arturo Farinelli, i amb ells precedeixen la reformulació de la literatura comparada que més endavant pretindrà René Wellek.¹²⁹³ Amb tot, si bé la professora de la Sorbona critica els manuals «cache-misère» i el vici metodològic dels autors del segle XIX que ho pretén classificar absolutament tot, tampoc no deixa d'estar d'acord amb Paul van Tieghem pel que fa als estudis d'influències i afinitats. Si hagués estat ella l'autora d'*Iniciación a la literatura*, la seva preferència, afirma, hauria estat reunir en cada període els diversos països per tal de «laisser mieux circuler les grands courants internationaux, qui grouperait par époques, genres, affinités, les œuvres des peuples les plus éloignés, avec la préoccupation constante des influences exercées et subies».

Croce i Farinelli anaven més enllà i no només havien denunciat la indefinició metodològica i conceptual, el reduccionisme i la manipulació de l'alteritat del comparatisme dels primers anys, sinó també el fet que les pràctiques historicistes decimonòniques, que tant escurçaven l'àmbit d'estudi, havien influenciat Baldensperger i els comparatistes de l'hora francesa.¹²⁹⁴ El seu diagnòstic, tal com argumenta Antoni Martí, no tindria el ressò que mereixia i la literatura comparada va continuar la seva institucionalització, fins i tot després de la Segona Guerra Mundial. No serà fins després de 1945 que es prendrien mesures a través de René Wellek, que recull les preocupacions de Croce combinades amb les de Farinelli. Al seu parer, la investigació literària estava en perill d'autodestrucció per culpa dels conflictes sorgits entre els mètodes. Si bé el 1945 afirmaria que els estudiosos de la literatura s'havien convertit en «paracientífics» – per la seva afiliació a l'anacrònica filologia positivista i confondre l'estudi de la literatura amb l'estudi embolicat de fonts i l'acumulació desmesurada de fets aïllats–

¹²⁹² *Ibid.*, 539-540. La cita completa de Paul Valéry en boca del personatge Monsieur Teste és aquesta: «C'est un jardin d'épithètes, disait-il, jardin dictionnaire et cimetière... Et, après un temps, transiit classificando!» De fet, Valéry intenta descriure la figura i la historia d'un subjecte totalment lliurat a la intel·ligència pura i, per tant, al sacrifici de la diversitat de formes i colors, amb una ambició d'ordenar-ho tot que ho converteix tot en un «jardí d'epítets», en un «jardí diccionari i cementiri», ja que en el seu deliri fins i tot converteix la mort en matèria classificatòria.

¹²⁹³ Vegeu MARTÍ, Antoni: «La crisis de la Literatura Comparada», *op. cit.*, p. 357 i s.

¹²⁹⁴ Vegeu CROCE, Benedetto: «La "Letteratura comparata"», *op. cit.*, p. 63, i FARINELLI, Arturo: «Gl'influssi letterari e l'insuperbire delle nazioni», dins Diversos autors: *Mélanges d'histoire littéraire générale et comparée offerts à Fernand Baldensperger*. París: H. Champion, 1930, vol. 1, p. 274.

,¹²⁹⁵ el 1958 llegiria en to de manifest la conferència «La crisi de la Literatura Comparada» al II Congrés de l'Associació Internacional de Literatura Comparada:

La señal más grave de la precaria condición de nuestro estudio es el hecho de que no ha sido capaz de establecer un objeto diferenciado y una metodología específica. Creo que los pronunciamientos programáticos de Baldensperger, Van Tieghem, Carré y Guyard, han fallado en esta tarea esencial. Ellos han echado a cuestras de la literatura comparada una metodología pasada de moda y han puesto sobre ella la mano muerta del positivismo, del cientifismo, y del relativismo histórico del siglo XIX.¹²⁹⁶

Aquest comparatisme acadèmic de la primera meitat del segle XX que denunciarà Wellek era encara ben viu en una altra ressenya al manual de Ramon Esquerra, quatre anys després de la de Durry.

L'estiu de 1942, *Iniciación a la literatura* tornava a ser motiu de referència, aquesta vegada des de Lima. D'alguna manera l'obra d'Esquerra feia fortuna a Amèrica. Jorge Puccinelli, aleshores jove catedràtic de la Universidad Católica del Perú, en parlava en una ressenya a la revista *Mercurio Peruano*, i de les seves paraules es desprèn bona part de les vicissituds històriques i ideològiques que s'havien donat fins llavors. Arran de la traducció castellana de Dante Ponzanelli dels tretze volums de la monumental *Storia universale della letteratura* (1938), de Giacomo Prampolini (1898-1975), ampliada per José Pijoan amb escriptors iberoamericans, l'articulista reflexionava sobre el seu significat, atès que «trasunta la noble inquietud de los países americanos de habla hispana por conservar vivo el espíritu y los signos de una civilización desquiciada por la guerra en estas horas agitadas, tan poco propicias para los quehaceres superiores de la cultura».¹²⁹⁷ Així mateix, advertia sobre la manca de compendis d'història de la literatura i, amb una concepció crítica ben diferent a la de Marie-Jeanne Durry, recordava els tres volums editats per Esquerra el 1937 que, a més, havia inclòs l'obra de Prampolini abans que aquesta fos traduïda al castellà per la UTEHA Argentina:

¹²⁹⁵ WELLEK, René: «La reacción contra el positivismo en la investigación literaria europea», *op. cit.*, p. 193-194.

¹²⁹⁶ WELLEK, René (1959): «La crisis de la literatura comparada», dins *Conceptos de crítica literaria*. Caracas: Universidad de Venezuela, 1968, p. 211. Citat en traducció castellana a MARTÍ, Antoni: «La crisis de la Literatura Comparada», *op. cit.*, p. 358.

¹²⁹⁷ Puccinelli es refereix concretament al capítol dedicat a «Le letterature ibero-americane», dins PRAMPOLINI, Giacomo: *Storia universale della letteratura*. Torí: UTET, 1938, vol. 3, p. 434-540.

No son muchas las obras de historia de la literatura de las proporciones y alcances de la edición que comentamos. Refiriéndose precisamente a esta falta de buenas historias generales de la literatura decía un ilustre profesor español del Instituto Giner de los Ríos y del Institut Français de Barcelona, D. Ramón Esquerra, en su *Iniciación a la literatura* vol. I (Barcelona, ed. Apolo, 1937), que en contraposición a esa escasez «no faltan los manuales más preocupados de las grandes figuras literarias que de marcar las líneas generales del desarrollo de las diferentes literaturas ni las grandes publicaciones que sintetizan el contenido de cada una...». Añadía el Prof. Esquerra que posiblemente las mejores historias generales de la literatura entre las pocas existentes, eran las publicadas en los países escandinavos: las danesas de Clausen y Möller y las suecas de Sylwan o Bing, al lado de las cuales señalaba la de G. Prampolini y la de O. Waltzer por aquel entonces todavía en curso de publicación en italiano y alemán respectivamente, como las más recomendables para ampliar los capítulos de su esquemático manual.

Val a dir que, al llarg de la ressenya, el to de Puccinelli donava lloc al discurs típic del comparatisme d'entreguerres, encara que és de 1942, i a la ferotge actualitat davant el curs de la Segona Guerra Mundial:

Todo cuanto el hombre ha pensado y sentido –anota el sabio director de esta versión castellana, don José Pijoan– se encuentra consignado en la literatura. Es poco porque la humanidad es joven pero este poco está todo, todo, textualmente archivado en las obras literarias. Hay que conocerlo. El hombre, como ser pensante, como creyente, parece estar sujeto a la ley de la uniformidad mental y sentimental. El amor que le agita es el mismo en Genki que en Catulo o en Siegfried, pero la manera como reacciona al deseo es diferente en el japonés, en el romano o en el teutón. Una historia universal de la literatura –añade Pijoan– no sólo es el relato de los esfuerzos literarios de la entera humanidad; es además una geografía del espíritu. El conjunto es como un mapamundi en el que cada grupo literario lingüístico constituye un continente, cada nación o pueblo debe distinguirse con su color peculiar dentro de su continente y los genios literarios deben marcarse con la estrella o cruz, como las cumbres de las cordilleras en las cartas geográficas. Hay que señalar además las rutas de comunicación intelectual, las zonas de influencia artística, las penetraciones culturales –reflejando todo el continuo esfuerzo de la humana gente para explicarse su condición

actual y lo que ambiciona como destino. [...] Obras como ésta, realmente insólita en los momentos actuales, están destinadas a recibir la más amplia acogida de todos.¹²⁹⁸

A part d'aquestes ressenyes, que responen a la recepció més o menys immediata, més modernament també s'ha comentat o s'ha fet referència al manual d'Esquerra. El 1980 el catedràtic granadí Andrés Soria, en parlar de l'acostament de Miguel de Unamuno per les altres dues grans llengües de cultura peninsulars, la portuguesa i la catalana, parava esment en la segona edició d'*Iniciación a la literatura*. A diferència, altra vegada, dels retrets que havia assenyalat Marie-Jeanne Durry, Soria en destacava, entre d'altres aspectes, el fet d'agermanar totes les literatures –en comptes de separar, com se sol fer, la literatura espanyola de l'estrangera–, una acció que divergeix de les rígides divisions acadèmiques i que respon a la voluntat d'introduir els seus lectors a la literatura universal:

Dentro de una serie de libros concebidos atinadamente como “Manuales de Iniciación”, está la *Iniciación a la Literatura*, de Ramón Esquerra.

Aparte de su importante introducción, lo más interesante de este libro es la profusión de textos de las distintas literaturas (en versiones y en lengua original). [...] [E]ste libro procede de Barcelona y revela la gran actividad literaria, el clima de alta y cuidada divulgación de las letras de Cataluña, en una época ingrata para el comercio librario y editorial.

Una rígida división académica separa la literatura española de la extranjera, lo que se refleja en manuales y monografías. Pero en éste (que ambiciona introducir a sus lectores en la literatura universal) todas las literaturas se hermanan, con las únicas diferencias lingüísticas.

Soria reconeixia que el capítol dedicat a les literatures medievals és essencialment romanista, un tractament que al parer de Durry no només era mancat de diverses obres, preferentment franceses, sinó que a més es limitava a Europa. Tanmateix, centrat en la voluntat pedagògica d'Esquerra per oferir una visió panoràmica i en l'interès de Soria per les llengües llatines, també reconeixia que es tracta d'un

¹²⁹⁸ PUCCINELLI, Jorge: «Prampolini, Santiago. *Historia Universal de la Literatura...* Versión en español. Han contribuido a esta publicación: José Pijoan. Director, y Dante Ponzanelli, traductor. Buenos Aires. Unión Tipográfica. Editorial Hispanoamericana. 1941-42. Vols. I-XIII», *Mercurio Peruano: Revista mensual de ciencias sociales y letras*, núm. 184, 24-VII-1942, p. 388-390.

apartat «muy útil y completo para un incipiente romanista» que, a més, resulta «excelente en su concisión para su tiempo».¹²⁹⁹

Així mateix, Joan Triadú recorda haver utilitzat *Iniciación a literatura* durant la guerra per preparar oposicions:

L'any 1937, en plena guerra (perduda) vaig trobar-me amb el nom d'un tal Ramon Esquerra al tercer volum d'una iniciació a la literatura, obra seva i magistral, publicada en castellà per l'editorial Apolo de Barcelona. Sota el seu nom hi diu: "*Profesor del Instituto Giner de los Ríos y del Institut Français, de Barcelona*". Aquest llibre, que encara conservo per la seva vigència, era un dels que em van servir de text per al concurs convocat per la Generalitat (Ventura Gassol ja havia hagut d'anar-se'n, perseguit, de Catalunya; Carles Pi i Sunyer era el conseller i Pompeu Fabra signava els certificats) per a reclutar mestres que no estiguessin en edat militar; o sigui, dones, homes grans i criatures; jo tenia 16 anys. Hi vaig llegir per primera vegada el *Cant espiritual*, de Maragall, acompanyat d'una traducció en castellà d'Alfons Maseras!¹³⁰⁰

Pel que fa a *Vocabulario literario*, el 1940 Félix F. Corso en feia referència en la seva edició del *Diálogo de la lengua*, de l'humanista i erasmista espanyol Juan Valdés.¹³⁰¹ Així mateix, a principis dels anys cinquanta, Guillem Díaz-Plaja hi parava esment en fer un repàs del concepte *modernisme* en els diccionaris, tot i que tan sols com a nota a peu de pàgina de la definició acadèmica, per bé que acompanyada de la corresponent explicació historicoliterària, del diccionari *Vox* (Barcelona, 1945), revisat per Samuel Gili Gaya.¹³⁰² A finals de la mateixa dècada, el poeta xilè Alberto Baeza

¹²⁹⁹ SORIA, Andrés: «Dos lecturas de acercamiento a Camoens», dins Diversos autors: *Homenaje a Camoens: Estudios y ensayos hispano-portugueses*. Granada: Universidad de Granada, 1980, p. 397-416.

¹³⁰⁰ TRIADÚ, Joan: «Anàlisi de *Lectures europees*: Una reedició que s'ha fet esperar massa», *Avui*, 1-XI-2006, p. 5.

¹³⁰¹ VALDÉS, Juan de [pròleg i edició de Félix F. Corso]: *Diálogo de la lengua*. Buenos Aires / Madrid: Librería Perlado, 1940, p. 126.

¹³⁰² Díaz-Plaja es limitava a suggerir: «Véase análogamente Ramón Esquerra: *Vocabulario Literario*. Barcelona, ed. Apolo, 1938.» De fet, l'autor segueix la ruta de la incorporació del mot en el *Diccionario de la Real Academia Española*, definit per primera vegada el 1899 en la 13a edició; després en la 14a edició (1914); en la 15a edició (1925), on hi ha una rectificació important en una papeleta comunicada per Miguel Asín –l'arabista saragossà que havia participat, com Esquerra, a la *Revue de Littérature Comparée*–, que afegeix un comentari que ha passat a les edicions posteriors de 1939, 1947, etc.: «Afición excesiva a las cosas modernas, con menosprecio de las antiguas, especialmente en artes, literatura y religión.» Es refereix a un moviment religiós anomenat *modernisme*, que no té res a veure amb el moviment literari. Després de referir-se a les declaracions sobre aquest fenomen del poeta Juan Ramón Jiménez, també parla de la definició acadèmica de l'*Enciclopedia Espasa*, que emfatitza el to polèmic, i els «diccionarios actuales». És aquí on té cabuda l'aportació, encara que acadèmica, d'Esquerra: «*Modernismo*. m. Afición excesiva a las tendencias, gustos, etc., modernos, especialmente en

Flores, autor d'una *Antología de la poesía hispanoamericana* (1959), tenia en compte el volum d'Esquerra per definir què cosa és el *modernisme*, al costat del que en diuen el mateix Guillem Díaz Plaja a *La poesía lírica española* (1937), que el qualifica d'escola poètica, i Pedro Henríquez Ureña, que el qualifica de tendència. Atorgant més relleu a l'aportació d'Esquerra, Baeza Flores destacava que el crític barceloní «agrega un concepto más: “movimiento artístico y literario”, lo que viene a ser: animación, vivacidad». I més endavant el tornava a citar: «Ramón Esquerra ubica al modernismo (en su ya citado *Vocabulario literario*, pág. 204), como “una posición iconoclasta frente a lo tradicional”», al costat del que en diuen Rufino Blanco Fombona, Rubén Darío i Juan Ramón Jiménez.¹³⁰³ Tanmateix, el crític xilè no afegia en la seva bibliografia de quaranta-nou títols la *Iniciación a la literatura*.¹³⁰⁴

2.2. ELS ESTUDIS SOTA EL SIGNE DEL COMPARATISME ACADÈMIC

2.2.1. «Stendhal en España»

2.2.1.1. *Stendhal en Esquerra*

Si bé a *Iniciación a la literatura* la teoria precedia la distribució del material literari al llarg de tres volums, el contingut metodològic que respon als models *A i B*, *A en B*, *fortuna d'A en B* o *influència d'A en B* es veu aplicat en diversos estudis publicats: «Stendhal en España», «Shakespeare a Catalunya», «Balmes i Chateaubriand» i els tres estudis del *Bulletin Hispanique* sobre Lope de Vega, Charles de Saint-Évremond i Victor Hugo en donen fe. Cal afegir, també, l'assaig inèdit «Montaigne et Quevedo» i d'altres estudis frustrats sobre Puixkin, Dostoievski, Capmany i Gracián. El canvi que suposen aquests treballs realitzats sota el signe comparatista preceptiu es reflecteix i

artes y literatura. Corriente literaria de principios del siglo actual, cuyo principal representante fue Rubén Darío» (DÍAZ-PLAJA, Guillermo: *Modernismo frente a noventa y ocho: Una introducción a la literatura española del siglo XX*. Madrid: Espasa-Calpe, 1951 (1979), p. 6-11.).

¹³⁰³ BAEZA FLORES, Alberto: *Antología de la poesía hispanoamericana*. Buenos Aires: Ediciones Tirso, 1959, p. 26-27.

¹³⁰⁴ Afegim, pel que fa a la fortuna de *Vocabulario literario* a Amèrica, que al llibre *Hacer visible lo invisible*, la mexicana María Gabriela González Gutiérrez utilitza els exemples i la definició d'*acròstic* que dona el volum d'Esquerra (GONZÁLEZ GUTIÉRREZ, María Gabriela: *Hacer visible lo invisible: Estructuras y funciones de la adivinanza mexicana tradicional*. Mèxic, D.F.: Plaza y Valdés / Benemérita Universidad Autónoma de Puebla, 1999, p. 113.).

s'exemplifica en els títols, en el canvi d'època tractada –de la contemporaneïtat a l'edat moderna– i en la nacionalitat dels autors estudiats. En l'estudi sobre Lope, a més, se cerca la seva presència –fortuna, influència– a França.

En efecte, el comparatisme de les càtedres només sembla entendre les literatures estrangeres en funció de la literatura francesa i la seva *grandeur*. Com ha assenyalat Pascale Casanova, el comparatisme d'entreguerres ve a ser, ras i curt, un nacionalisme.¹³⁰⁵ Tant és així que, més enllà de considerar la Literatura comparada una branca de la Història de la literatura, Jean-Marie Carré l'arribarà a definir així: «La littérature comparée est une branche de la littérature française.»¹³⁰⁶ Ramon Esquerra no sembla sinó afiliar-se també a aquesta tendència, diguem-ne, hexagonal. Així, el comparatisme que presenta tant en les reflexions sobre la matèria com en els estudis és d'ascendència francesa. Un comparatisme que tenia en la *Revue de Littérature Comparée* la publicació periòdica més duradora i el punt de trobada dels grans comparatistes europeus del moment. Fernand Baldensperger i Paul Hazard l'havien fundat el 1921, dirigida després per Carré i Marcel Bataillon. És en aquesta revista parisenca on el mateix Baldensperger, autor de l'arquetípic *Goethe en France* el 1904, va manifestar la seva concepció de la literatura comparada en un extens article programàtic, «Littérature comparée. Le mot et la chose», que obria editorialment el primer número de la *Revue* i que es va convertir en manifest i punt de referència metodològic del comparatisme acadèmic francès.¹³⁰⁷ I és en les pàgines d'aquesta revista on es va poder llegir el 1936 l'estudi comparatista d'un autor català pràcticament desconegut.

Esquerra va publicar «Stendhal en España» a la *Revue de Littérature Comparée*, probablement de mans de Jean-Jacques Achille Bertrand, ja que des de 1922, a més d'haver participat en l'homenatge a Fernand Baldensperger, l'aleshores director de l'Institut Francès de Barcelona hi col·laborava amb articles i notes de títols tan suggerents –i recorrents– com «Guillaume Schelegel critique de Molière», «Camoëns en Allemagne», «Goethe en Catalogne: J. Maragall», «*Persiles* et P. Heyse» i «*Der*

¹³⁰⁵ CASANOVA, Pascale: «Del comparatismo a la teoría de las relaciones literarias internacionales», *Anthropos*, núm. 196, 2002, p. 62.

¹³⁰⁶ Vegeu MARTÍ MONTERDE, Antoni: «Literatura entre literatures. Joan Fuster i la literatura comparada», *op. cit.*, p. 24-34.

¹³⁰⁷ BALDENSPERGER, Fernand: «Littérature comparée. Le mot et la chose», *Revue de Littérature Comparée*, núm. 1, 1921, p. 5-29.

verlorene Sohn et Cervantes». ¹³⁰⁸ D'aquesta manera, Ramon Esquerra es va convertir en el primer autor català a escriure a la *Revue de Littérature Comparée*. Exceptuant el cas de Miguel Asín Palacios (1871-1944), un dels membres més destacats de l'escola d'arabistes de Saragossa, que el 1924 hi havia col·laborat amb un estudi en francès sobre la influència musulmana en la *Divina Comèdia*, ¹³⁰⁹ ens trobem davant el primer crític de l'Estat espanyol que col·labora a la revista parisenca amb un article en castellà.

Sobre el contingut de l'estudi, val a dir que l'erudit francès Robert Vigneron havia publicat l'agost de 1934 a la revista *Modern Philology* un article titulat «Stendhal en Espagne». ¹³¹⁰ Però en realitat, i malgrat el títol prometedor, l'autor francès es limita a provar que el viatge de Stendhal, que es redueix a una breu estada a Barcelona, s'havia iniciat el dia 8 de setembre de 1829. Per tant, l'assaig d'Esquerra a la *Revue de Littérature Comparée* suposa el primer article complet sobre la recepció de Stendhal a Espanya, i l'únic existent fins a la publicació el 1993 del llibre d'Inmaculada Ballano Olano, encapçalat justament amb el mateix títol. L'autora, a més, reconeix haver-se basat en l'estudi d'Esquerra, «punto de referencia obligada a la hora de dejar constancia de los hitos más significativos en la historia de la recepción del autor [Stendhal]». ¹³¹¹

Tanmateix, la contribució d'Esquerra a l'stendhalisme no es limita a l'article de la *Revue*. També a *Iniciación a la literatura* li dedica el major nombre de pàgines en el capítol sobre el romanticisme francès, en què a més inclou un fragment de la descripció de la batalla de Waterloo, seguit de la traducció castellana de Manuel Morente. Segons Esquerra, aquest passatge «constituye uno de los mejores trozos de narración que el siglo pasado produjo en Francia». ¹³¹² D'altra banda, a partir de 1935 va publicar a la premsa quatre articles al voltant de la figura de Stendhal, ¹³¹³ el primer dels quals, «Stendhal i M. Beyle», és inclòs a *Lectures europees* amb el títol lleugerament

¹³⁰⁸ *Revue de Littérature Comparée*, II (1922), p. 201-238; V (1925), p. 246-264; XII (1932), p. 175-183, i els dos darrers a II (1923), p. 136. Sobre la presència de Goethe a Catalunya, Esquerra s'havia fet ressò de l'obra *Goethe en la literatura catalana*, de Manuel de Montoliu, i de Joan Maragall com l'autor més entusiasmats i influenciat per l'escriptor alemany.

¹³⁰⁹ ASÍN PALACIOS, Miguel: «L'influence musulmane dans la *Divine Comédie*: histoire et critique d'une polémique», *Revue de Littérature Comparée*, vol. IV (1924), p. 169-545. Asín Palacios hi repassa la polèmica suscitada arran del seu important article de 1919 sobre la influència de l'escatologia musulmana en l'obra de Dante, tot revelant les fonts sufís utilitzades.

¹³¹⁰ VIGNERON, Robert: «Stendhal en Espagne», *Modern Philology*, vol. 32, núm. 1, agost 1934, p. 55-66.

¹³¹¹ BALLANO OLANO, Inmaculada: *Stendhal en España. Un siglo de recepción crítica, 1835-1935*. Bilbao: Universidad de Deusto, 1993, p. 272.

¹³¹² *Iniciación a la literatura*, III, op. cit., p. 66-70.

¹³¹³ Hi ha d'altres mencions esporàdiques a Stendhal als articles «Evolució de la novel·la: De l'epopeia al lirisme», *Mirador*, 26-X-1933, p. 6; «Sobre André Maurois», *El Matí*, 19-X-1933, p. 9; «Actualitat de Gobineau», *El Matí*, 14-III-1934, p. 8, i «Sainte-Beuve i els romàntics», *La Veu de Catalunya*, 16-IV-1935, p. 10.

canviat.¹³¹⁴ Per a aquest recull, hi va escriure expressament l'assaig «Stendhal a Barcelona» que, juntament amb el primer, pertanyen al capítol «Notes stendhalianes».¹³¹⁵ Val a dir que Esquerra tenia coneixement de l'article de Robert Vigneron,¹³¹⁶ a partir del qual va trobar tot un estímul a l'hora d'elaborar per al volum un nou assaig sobre Stendhal. De fet, el crític barceloní se'n fa ressò i descriu l'estada de Stendhal a Catalunya de manera similar a Josep Sol, que a finals de setembre de 1934 havia publicat a *La Publicitat* una ressenya sobre l'estudi de Vigneron.¹³¹⁷ En qualsevol cas, Esquerra hi aportava unes reflexions al voltant de l'*espagnolisme* stendhalià, aspecte que ja hem comentat anteriorment. D'aquesta manera, si bé el petit assaig publicat a *Lectures europees* documenta la presència física de Stendhal a Espanya, l'estudi a la *Revue* gira entorn la seva *influència* i *fortuna* literàries.

Esquerra insistia en el fet que quan Henri Beyle, parlant de la sort futura de la seva obra, assenyalava una data en què seria valorada justament, variava el termini: el 1880 i el 1935. És precisament durant aquest any quan Esquerra escriu les ressenyes sobre Stendhal i quan elabora el seu estudi sobre l'escriptor francès. A part de la referència a Robert Vigneron, durant el 1935 es va fer ressò també d'altres llibres francesos sobre Stendhal, que Esquerra seguia amb interès: *Stendhal, l'homme et l'œuvre* (1934), de Pierre Jourda –un dels millors especialistes en la matèria, beylista–, i *Stendhal* (1935), d'Alain –per als qui ja coneixen l'obra a fons; llibre per als «stendhalians de tot el món», que revela la modernitat de Stendhal–. Esquerra els diferenciava així:

Mentre el llibre d'Alain és la veu de 1935 que respon a l'emplaçament de Stendhal, i en fa un contemporani, el de Pierre Jourda és exactament l'examen de consciència del beylisme, la síntesi del que 1935 coneix sobre Stendhal i la seva obra.

A mig camí de la biografia i de l'assaig crític, el llibre de Pierre Jourda ocupa en la copiosíssima bibliografia stendhaliana un lloc únic. És el veritable *manual d'estudis stendhalians*. [...] Breu: és la síntesi perfecta de l'assaig crític i de la biografia, amb

¹³¹⁴ «Stendhal i M. Beyle», *La Veu de Catalunya*, 28-III-1935, p. 8. A *Lectures europees* passa a ser «Henri Beyle i Stendhal».

¹³¹⁵ *Lectures europees*, op. cit., p. 19-29. Mentre que l'article «Henri Beyle i Stendhal» té una extensió d'encara no tres pàgines, «Stendhal a Barcelona» n'ocupa nou.

¹³¹⁶ *Lectures europees*, op. cit., p. 21.

¹³¹⁷ SOL, Josep: «Stendhal a Espanya», *La Publicitat*, 23-IX-1934, p. 2.

l'erudició necessària però dosificada prudentment, sense l'enfarfec que tan sovint suposa.¹³¹⁸

A més de l'elogi a Jourda, el crític també va documentar, l'abril de 1936, les reedicions que s'havien fet darrerament, al seu parer producte de l'interès contemporani que Stendhal mateix ja havia pronosticat. En aquest cas, es tracta d'obres que no afegeixen res a la seva glòria literària, «no massa transcendents», però que serveixen per donar un relleu més acusat a la personalitat íntima d'Henri Beyle: els quatre volums de *Chroniques anglaises*, publicades per les edicions parisenques de Le Divan –plataforma activista en el coneixement total de l'obra stendhaliana– i la reedició en dos volums del seu *Journal*, corresponents als anys 1801-1807, que havien emprès les edicions de la Nouvelle Revue Française.¹³¹⁹ Cal dir que la publicació del diari de Stendhal havia motivat estudis d'àmbit europeu com els de Francis Ambrière i François Vermale, que a partir del *Journal* establien el moment i la manera en què Stendhal es va convertir en francmaçó.¹³²⁰

Si Esquerra remarcava aquestes reedicions no era tant per la qualitat de la prosa –fins i tot advertia que el *Journal* de Stendhal conté faltes de sintaxi–, sinó per les abundants opinions i reflexions personals de Beyle.¹³²¹ Esquerra no podia assegurar si aquest interès nou per la personalitat de l'home havia provocat més lectors de *Le Rouge et le Noir* i *La Chartreuse de Parme*, ja que a França, destacava el crític, l'edició dels clàssics es feia de manera rítmica i continuada.¹³²² El que sí que sentia evident era la seva connexió amb el món modern:

¹³¹⁸ «Presència de Stendhal», *Mirador*, 29-VIII-1935, p. 6.

¹³¹⁹ «Stendhaliana: Beyle i el seu *Diari*», *Mirador*, 30-IV-1936, p. 6.

¹³²⁰ AMBRIÈRE, Francis: «La "Loge" de Stendhal», *Mercure de France*, 1-IX-1936, p. 295-306, i VERMALE, François: «Le Dossier maçonnique de M. Beyle», *Le Divan*, núm. 209, maig 1937, p. 145-153.

¹³²¹ El crític Léon Blum, en el seu *Stendhal et le Beylisme* sobre *El roig i el negre*, remarcava les falles de l'estil de Beyle: vocabulari pobre, qualificatius vagues i banals, feixuc i monòton en els girs. Per contra, un altre crític català, Domènec Guansé, opinava que en Stendhal la poesia no resideix en els mots, sinó en la fàbula (GUANSÉ, Domènec: «*El roig i el negre*, d'Stendhal, traducció de Just Cabot», *La Publicitat*, 18-VIII-1931, p. 4.).

¹³²² A més de les obres citades, durant l'any de la publicació de «Stendhal en España», Henri Martineau editava dos volums miscel·làtics (MARTINEAU, Henri (ed.): *Mélanges intimes et Marginalia*. 2 vols. Le Divan, 1936.), Louis Royer compilava una bibliografia stendhaliana dels anys 1934-1935 (ROYER, L.: *Bibliographie stendhalienne, 1934-5*. Grenoble: B. Arthaud, 1936.) i el 1937 Berta Wicke es doctorava parant atenció a la controvèrsia sobre l'estil de Stendhal (WICKE, Berta: *Stilprobleme bei Stendhal*. Lucerna: Wicke, 1937.). Així mateix, Fernand Vandérem escrivia un apunt bibliogràfic de *De l'Amour* (VANDÉREM, Fernand: «Stendhal: La deuxième édition originale de *De l'Amour*», *Bulletin du Bibliophile et du Bibliothécaire*, 20-VII-1936, p. 293-294.) i diversos articles als números de 1937 a la revista *Le Divan* se centraven en qüestions biogràfiques.

Stendhal-Beyle cada dia ens interessa més. És l'únic home del seu temps que sentim contemporani nostre. Hi ha en ell una posició ben semblant a la del nostre temps enfront del món. Tot i que hom no coincideixi exactament amb ell i amb les seves teories, els punts de vista s'adapten tot sovint als de l'hora present. Per a fer-se'n càrrec i comprendre l'interès que desvetlla, sols cal considerar què s'escriu sobre l'home i l'obra, i la continuïtat amb què es succeeixen els assaigs que el prenen per tema.¹³²³

Sobre l'obra literària, Esquerra en valorava especialment la minuciositat i la sobrietat en l'anàlisi psicològica dels personatges. No en va, a *Souvenirs d'égotisme* (1832) l'escriptor de Grenoble anotava que «occupé du moral, la description du physique m'ennuie».¹³²⁴ Al parer del crític, Stendhal

representa la mezcla de la sensibilidad delicada y apasionada con una inteligencia siempre lúcida. Su personalidad se transparenta claramente a través de sus análisis psicológicos minuciosísimos y de una maravillosa penetración, expuestos en un estilo directo y sobrio que aspira únicamente a ser preciso. La frialdad y la ironía de que hace gala Stendhal llegan a veces al cinismo en la minuciosa disección de hechos, sentimientos y personajes. Éstos tienen un valor de humanidad y una vida propia raras veces alcanzados en la novela moderna.

Como los románticos, profesa el culto del yo.¹³²⁵

La percepció que Esquerra tenia de Stendhal diferia en bona mesura de l'emesa per l'entorn d'*El Matí*. De fet, les seves opinions sobre l'escriptor francès no van ser emeses des del diari catòlic, sinó des de *La Veu de Catalunya*, *Mirador* i *Meridià*. Així, Maurici Serrahima –més moderat que un Romeva, un Rucabado o un Ruiz-Manent– escrivia el març de 1931, per exemple, una autèntica diatriba contra el «puritanisme del mal» de Stendhal. Davant la traducció al català d'*El roig i el negre*, a càrrec de Just Cabot, Serrahima advertia que a Catalunya

no tenim encara una tradició literària sòlida que ens permeti assimilar –més exactament, pair– coses desencaminades, verinoses, o sols indigestes, sense un

¹³²³ «Presència de Stendhal», *Mirador*, 29-VIII-1935, p. 6.

¹³²⁴ STENDHAL (1832): *Souvenirs d'égotisme*, dins *Œuvres intimes, II* [edició de V. del Litto]. París: Gallimard, 1982, p. 434.

¹³²⁵ *Iniciación a la literatura, III, op. cit.*, p. 67.

gravíssim perill d'intoxicació, i a la vegada de desorientació, de rodament de cap, que sol ésser una conseqüència d'aquella fins en l'ordre físic. Entre aquestes obres ocupa un lloc preeminent, per moltes raons, *El roig i el negre*, de Stendhal, que caba de sortir.

L'amic d'Esquerra lamentava que la veritat religiosa, filosòfica i moral no tingués cap valor per a molts «exigents recercadors de veritats psíquiques, fisiològiques, i fins patològiques.» Serrahima denunciava, a més, que l'anàlisi psicològica de Stendhal, per bé que important, resulta incompleta i parcial, atès que només obeeix al partit pres de l'autor, la «pseudoveritat romàntica», que no és sinó el «puritanisme del mal» i la «corrupció». En definitiva, de «la ideologia de l'autor, n'és conseqüència la immoralitat de l'obra».¹³²⁶ A *Assaigs sobre novel·la* (1934), Serrahima continua aquest discurs a l'estudi «Moralisme i literatura», en què l'alternativa plantejada per Stendhal era titllada, malgrat el reconeixement d'una innegable qualitat literària, d'incorrecta, perquè en els personatges de l'escriptor francès no hi hauria un esforç per orientar els seus sentiments.¹³²⁷

De tota manera, la introducció del beylisme a Catalunya també va rebre crítiques positives, sobretot arran de l'edició i traducció que Just Cabot havia fet d'*El roig i el negre* el 1931.¹³²⁸ Així ho entenia Domènec Guansé, des de *La Publicitat*. Sense caure en llocs comuns, com ara que Stendhal és el precursor de la novel·la psicològica moderna i alhora el continuador de la novel·la francesa dels segles XVII i XVIII –aspectes destacats per Esquerra i la resta de la crítica–, va posar de relleu el pròleg que Cabot havia escrit davant l'obra traduïda. Segons Guansé, es tracta d'una impressió sintètica i molt substanciosa del beylisme que, almenys públicament, convertia Cabot en «el primer beylista que ha tingut la literatura catalana.»¹³²⁹ El crític no ho deia només arran de l'interès per Stendhal, sinó també per certes afinitats com el rebuig de la pompositat i l'eloqüència que pretén ser brillant, tot i que el traductor no hi ofereix la seva opinió personal sobre l'estil de Beyle. Paral·lelament, Manuel Brunet preferia parlar de Just

¹³²⁶ SERRAHIMA, Maurici: «Stendhal en català», *El Matí*, 1-III-1931, p. 11.

¹³²⁷ SERRAHIMA, Maurici: «Moralisme i literatura», dins *Assaigs sobre novel·la*. Barcelona: Publicacions de La Revista, 1934.

¹³²⁸ Cabot era redactor de diferents diaris i va dirigir el setmanari *Mirador*. A la premsa havia publicat notes sobre autors estrangers –Balzac, Stendhal, D'Annunzio, etc.–, i va acabar traduint diverses obres. A més de Stendhal, dins el seu repertori figuren autors com H.G. Wells, Stevenson, Kessel i Casanova.

¹³²⁹ GUANSÉ, Domènec: «*El roig i el negre*, d'Stendhal, traducció de Just Cabot», *La Publicitat*, 18-VIII-1931, p. 4.

Cabot com «potser l'únic stendhalià veritable que hi ha a Catalunya».¹³³⁰ En aquest sentit, Esquerra seguia també les consideracions de Cabot en distingir entre beylistes i stendhalianes, tot atribuint als primers una predilecció per l'home i la seva tasca extraliterària:

La disgregació ja és absoluta entre l'home i el literat. Tot i que als ulls de la crítica no siguin més que una sola entitat i emanació l'un de l'altre. El gros públic –el *no-snob*– probablement no s'interessarà mai –qüestió de sensibilitats– per Henri Beyle. S'arribarà així a fer una perfecta distinció entre Stendhal i el beylisme.¹³³¹

I, encara el 1938 a *Meridià*, definia el beylisme com un conjunt d'ideals que desemboquen en una passió per Espanya i, sobretot, Itàlia:

El fons de protesta que hi ha sempre en Stendhal, en tots els seus llibres, aquell conjunt de principis i de projectes irrealitzats –i ben sovint irrealitzables– que constitueixen el «beylisme», tenen en Itàlia el seu catalitzador perfecte. Com Espanya, Itàlia als ulls de Beyle és quelcom de sa, de perfecte gairebé segons els seus canons, enfront de la migradesa insubstancial de la vida dels altres països europeus. Itàlia representa la naturalitat i un concepte dramàtic de la vida que s'adiu perfectament amb l'esperit que anima Beyle. El seu entusiasme per les coses de la península es manifesta constantment en totes les obres stendhalianes.¹³³²

El beylisme, doncs, és un tema que també serà tractat a «Stendhal en España», tot un fenomen que al parer d'Esquerra es pot traçar a les gloses crítiques d'Eugeni d'Ors i a l'obra literària de Pío Baroja. En qualsevol cas, si bé Just Cabot havia realitzat una remarcable aportació al beylisme català, Esquerra se situava en una posició tant o més important, no només per l'assaig sobre «Stendhal a Barcelona» de *Lectures europees*, sinó sobretot per l'estudi publicat a la *Revue de Littérature Comparée*.¹³³³

¹³³⁰ BRUNET, Manuel: «Stendhal en català», *Mirador*, 5-II-1931, p. 6.

¹³³¹ «Stendhal i M. Beyle», *La Veu de Catalunya*, 28-III-1935, p. 8.

¹³³² «Les Cròniques italianes de Stendhal», *Meridià*, any I, núm. 44-45, 12/19-XI-1938, p. 6.

¹³³³ El 1936 van aparèixer a Europa diversos estudis sobre Stendhal.

2.2.1.2. «*Stendhal en España*» i la *Revue de Littérature Comparée*

Havent adoptat un encapçalament ben recurrent i ajustat a l'acadèmica fórmula *A en B*, l'article de Ramon Esquerra a la *Revue de Littérature Comparée* comença amb els primers testimonis que fan referència als textos de Henri Beyle a Espanya, seguint un estricte ordre cronològic. Val a dir que un dels punts de partida del seu assaig es troba en la tesi doctoral que estava realitzant i que presentaria finalment el 1937.¹³³⁴ Les seves investigacions sobre la revista madrilenya *El Artista* anaven en paral·lel al buidatge de llibres i publicacions espanyoles del segle XIX. D'aquesta manera, Esquerra va poder documentar que la primera referència a Stendhal en territori espanyol es produeix en aquesta revista romàntica el 1835. Alhora, el crític català revelava que, anteriorment a la irrupció del naturalisme, que va commoure l'opinió literària espanyola cap a 1885, ja hi havia hagut referències a Stendhal i la seva obra. Es tracta d'un article titulat «Teatro», signat per C.-A. (Conde de Campo Alanje), que té com a epígraf, traduït al castellà, el mateix que precedeix la segona part de *Racine et Shakespeare*. Segons Esquerra, la cita és significativa però no demostra que l'autor de l'article tingués un coneixement directe de Stendhal:

Esta cita stendhaliana prueba el interés con que fué seguido en España el movimiento romántico francés, pero no supone un mayor conocimiento de Stendhal. Posiblemente el redactor o colaborador de *El Artista* que se firmaba C.A. no debió conocer más obra stendhaliana que aquella que cita, e ignoró sin duda alguna que el autor de *Racine et Shakespeare* fuera además novelista.¹³³⁵

Encara abans de la irrupció del naturalisme, el crític destaca la publicació el 1844 de *La Abadía de Castro*, traducció d'Isidro Gil d'un melodrama d'E. Bouchardy, que alhora és una adaptació escènica amb modificacions de la novel·la *L'Abbesse de Castro*. Esquerra anota l'èxit que va tenir la traducció de Gil, publicada tres vegades més durant el segle XIX i una altra el XX, aquest cop traduïda per un altre autor, presentada amb el nom de Bouchardy i amb modificacions pel que fa a l'estructura escènica. Al seu parer, tanmateix, no es pot parlar de la presència de Stendhal a Espanya fins a la irrupció del naturalisme, un moviment que va dividir la crítica tant des del punt

¹³³⁴ «*El Artista*, revista romàntica espanyola (1835-1836)», tesi doctoral dirigida pel Dr. Àngel Valbuena Prat. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1937.

¹³³⁵ «Stendhal en España. 1835-1935», *op. cit.*, p. 552-553.

de vista moral com literari; una polèmica que, segons Esquerra, no ha estat ben estudiada. El crític afirma que en principi tan sols se cita Stendhal «de refilón, al pasar» i segurament sense haver-lo llegit. Amb tot, troba autors que el citen amb coneixement de l'obra: el madrileny Jacinto Octavio Picón (1852-1923), el 1884, al pròleg la novel·la de M.L. Coria *El Ángel caído*, i l'alacantí Rafael Altamira (1866-1951), el 1886, a *Ilustración Ibérica*. Tant l'un com l'altre consideraven Stendhal un dels renovadors de la novel·la i pares del moviment realista. Juan Valera va fer amb *Apuntes sobre el nuevo arte de escribir novelas* (1886-1887) un intent de recollir les diferents opinions que havia suscitat la nova tendència naturalista, però Esquerra dubta de si Valera havia llegit Stendhal, ja que es limita a repetir opinions anteriors, sobretot d'Émile Zola, en un sentit negatiu:

Valera habla de Stendhal de una manera bastante vaga. Nos quedamos sin saber si realmente lo había leído, aunque parece deducirse de sus opiniones que se limita a repetir las de Zola, y aun éstas en un sentido negativo [...]. Valera, que admira sinceramente –y no se recataba en el elogio a Merimée, el hombre del siglo XIX que tiene mayor afinidad con Stendhal–, habla del autor de *Le Rouge et le Noir* con un manifiesto desconocimiento de su obra. Sus opiniones sobre Stendhal son un reflejo de lo que han dicho otros críticos adversos al novelista.¹³³⁶

Malgrat aquestes opinions, Esquerra detecta que el 1891 el coneixement de Stendhal havia augmentat significativament. Durant aquell any, *La España Moderna* havia publicat una traducció d'una biografia sobre Stendhal d'Émile Zola i Marcelino Menéndez y Pelayo va editar el cinquè volum d'*Historia de las ideas estéticas en España*, en què hi ha un llarg estudi sobre la vida i obra de l'escriptor francès, obra que el crític barceloní comenta amb diversos paràgrafs ja que «la extensión y las abundantes citas que hace de sus obras nos revelan un conocimiento directo de la obra de Stendhal y aun cierta simpatía por su posición estética». Amb tot, coherent amb la defensa de l'objectivitat quant a la crítica literària sigui quina sigui la ideologia de l'escriptor, Esquerra no s'està de remarcar la posició ideològica de Menéndez y Pelayo, defensor de la tradició històrica i catòlica d'Espanya, tot exposant-la com un problema per considerar de manera equànime els personatges literaris de Stendhal:

¹³³⁶ *Ibid.*, p. 555.

Los personajes stendhalianos Menéndez y Pelayo los juzga con manifiesta incomprensión y muy superficialmente. [...] Cuando se enfrenta con los personajes de Stendhal, Menéndez y Pelayo los ve desde su propia posición y los juzga así moralmente, sin insistir en el verismo de sus reacciones, en su posible realidad viviente.¹³³⁷

Contraposat a l'actitud de Menéndez y Pelayo, que acaba qualificant de «posición retraída», Esquerra anota més breument l'exemple d'una defensora del naturalisme com Emilia Pardo Bazán, de «crítica elogiosa, aunque no aguda en exceso», ja que, una altra vegada, les crítiques de la comtessa vénen a ser un resum del que ja s'havia dit anteriorment. A partir de l'article «La transición», segon text de la sèrie «La literatura francesa moderna», que publicava a la revista *La España Moderna*, el crític extreu la percepció de Pardo Bazán sobre Stendhal, que considera un bon pensador i un mal escriptor.¹³³⁸ Segons Esquerra, la «inclusión de Stendhal entre los psicólogos puros encaja perfectamente dentro de la concepción positivista del naturalismo.» En realitat, ni la crítica espanyola del vuit-cents ni els mateixos naturalistes no havien profunditzat de manera gaire entusiasta per Stendhal. Amb aquesta idea, Esquerra justifica l'opinió de Joan Maragall, segons la qual l'obra del francès pertany a un gènere «psicològic-terrorífic», ja que probablement només devia haver llegit les *Cròniques italianes*, «cuya sola lectura puede justificar el juicio del poeta catalán, que aunque incompleto no es inexacto en el fondo».¹³³⁹ La justificació d'Esquerra es pot completar amb el breu article que posteriorment, el novembre de 1938, publicarà a *Meridià* sobre aquesta obra:

Beyle veié en els italians del seu temps una perduració d'aquell esperit orgullós i nietzscheà que cristal·litzà perfectament i de manera modèlica en la «virtù» renaixentista. [...] Les *Cròniques italianes* són el resultat lògic dels entusiasmes beylians. Són unes històries tràgiques, plenes d'amors terribles, de venjances ferotges, d'assassinats. [...] En aquestes *Cròniques* les possibilitats expressives de l'estil nu, carent de preocupacions literàries, de Beyle, es manifesten plenament. La impassibilitat aparent del narrador serveix per a donar un relleu més gran a les

¹³³⁷ *Ibid.*, p. 556-557. En canvi, l'autor espanyol no era agressiu amb l'Stendhal crític, i en valorava la posició davant el romanticisme fins apreciar-ne el bon gust i franquesa en el terreny estètic.

¹³³⁸ En qualsevol cas, probablement Esquerra es decideix a incloure a *Iniciación a la literatura* el fragment sobre la batalla de Waterloo de *La Chartreuse de Parme* gràcies a la lectura d'Emilia Pardo Bazán. L'escriptora gallega havia pronunciat una conferència a l'Ateneo de Madrid l'abril de 1887 amb el títol *La Revolución y la novela en Rusia*. En la tercera part del seu discurs, es referia per primera vegada al passatge de Waterloo.

¹³³⁹ Esquerra es refereix a MARAGALL, Joan: *Artículos*. Barcelona: Edición Gili, 1903, p. 82.

històries terribles en què tan pròdiga fou l'època triomfal del Renaixement italià. Les pàgines dels Cenci són una de les millors aportacions a la comprensió de l'esperit d'aquell segle XVIè, tan llunyà i tan proper en molts aspectes del nostre temps.¹³⁴⁰

Tot i les vagues consideracions dels naturalistes i de Maragall, Esquerra pot afirmar, de manera una mica intuïtiva, que durant els darrers anys del segle XIX Stendhal es llegia en francès a Espanya, sobretot per la popularitat que gaudia al seu país. Aquest fet, assegura, va donar lloc a les traduccions al castellà. A més de les traduccions presentades a través de *La España Moderna*, el 1899 es va publicar la traducció castellana de *La Chartreuse de Parme*, a càrrec de L. de Montemar, i a partir d'aquí la qualitat i assiduitat de les versions havia anat millorant.¹³⁴¹ El crític també es fa ressò de la primera traducció catalana, *Vanina Vanini*, apareguda el 1924 gràcies a Tomàs Garcés,¹³⁴² i destaca que juntament amb les noves biografies i el progressiu coneixement del francès havien fet que augmentés el nombre de stendhalians espanyols. Tanmateix, bona part d'aquest èxit de Stendhal es deu a la fama d'immoral i anticlerical de l'autor francès, que l'havia marcat fins al punt d'equiparar-lo a Nietzsche, els anarquistes i els socialistes:

La difusión por España de estas ediciones de obras de Stendhal ha sufrido, en pro o en contra, del prestigio anti-clerical del autor. Muchos de los lectores de *Le Rouge et le Noir* sólo han visto en la novela un ataque contra el clero. Ante esta posición previa se ha esfumado toda la maravillosa aventura psicológica de Julián Sorel. El anticlericalismo y la reputación de inmoralidad de Stendhal han motivado algunas de

¹³⁴⁰ «Les Cròniques italianes de Stendhal», *Meridià*, any I, núm. 44-45, 12/19-XI-1938, p. 6. Durant l'any de publicació de «Stendhal en España», van aparèixer estudis sobre la temàtica italiana en l'escriptor de Grenoble. El crític i traductor Glauco Natoli se centrava concretament en la italianitat de *La Chartreuse de Parme* (NATOLI, Glauco: *Stendhal: Saggio biografico-critico*. Bari: Laterza, 1936.) i Carlo Cordié en l'art de la mateixa obra (CORDIÉ, Carlo: *Sull'Arte della "Chartreuse de Parme"*. Florència: La Nuova Italia, 1936.).

¹³⁴¹ Esquerra cita com a edicions publicades el segle XIX *El Amor* i *Curiosidades amorias*, ambdues citades per *La España Moderna*. Segons Lúdia Anoll, aquesta casa no posava mai la data d'edició. Amb tot, aquestes traduccions es poden situar als voltants de 1893 (vegeu ANOLL I VENDRELL, Lúdia: «Les traduccions catalanes de l'obra de Stendhal», dins SANTA I BANYERES, M. Àngels (cur.): *Stendhal*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1987, p. 165-168.).

¹³⁴² El mateix any, Tomàs Garcés també publicava *L'ombra del lledoner*. Com a traductor, havia editat *Marie Chapdelaire* (1915), de Louis Hémon; *Records d'infantesa* (1929) de Mistral, i *El viatge del centurió* (1935), d'Ernest Psichari. A partir dels anys cinquanta traduirà dos volums de poesia: *Deu poetes gallecs* (1954) i *Cinc poetes italians* (1961). D'altra banda, segons Inma Ballano Olano, l'aparició de la primera traducció catalana de Stendhal es pot vincular probablement a l'afany de la Llibreria Catalònia per la difusió de la novel·la estrangera (vegeu BALLANO OLANO, Inmaculada: *Stendhal en España. Un siglo de recepción crítica, 1835-1935, op. cit.*, p. 263-264.).

sus traducciones y su inclusión en colecciones populares al lado de Nietzsche y de los autores anarquistas y socialistas.¹³⁴³

Per a aquesta qüestió, el crític remet al pare jesuïta Ladrón de Guevara i el seu *Novelistas malos y buenos* (1910), on podem trobar la síntesi de la posició del catolicisme espanyol davant l'obra de Stendhal, inclosa a l'*Index Librorum Prohibitorum*.¹³⁴⁴ Afortunadament, el nou segle havia provocat un canvi sever en la mentalitat de molts intel·lectuals que volien europeïtzar i reformar la vida cultural autòctona. Un canvi que al parer d'Esquerra parteix de dos moviments paral·lels: d'una banda, apareix la Generación del 98 a Castella i, de l'altra, el noucentisme d'Eugeni d'Ors a Catalunya:

Al comenzar el siglo XX, prodúcese en España un cambio profundo en la vida cultural del país. Se inicia una cruzada en pro de su europeización, cruzada que va acompañada de una agudización del sentido crítico ante los problemas vitales y nacionales, en los autores que representan la nueva tendencia reformadora de la vida española. Los hombres de la llamada *generación del 98*, que son los determinantes del cambio, hacen todo lo posible por transplantar a España los auténticos valores europeos. [...] Simultánea y paralelamente tuvo lugar un movimiento idénticamente europeísta en Cataluña. El *Noucentisme* de Xènius propugnaba el conocimiento profundo de los acontecimientos más importantes que se producían en Europa y la asimilación de las obras más importantes que la cultura europea hubiese producido. Stendhal fué conocido en Cataluña como un hermano espiritual de Nietzsche, el autor que ejerció sin duda la más intensa influencia sobre las generaciones catalanas de los primeros años del siglo XX.¹³⁴⁵

Esquerra comenta el moviment europeïsta de Catalunya i les cites abundants, en castellà i sobretot en català, en l'obra de Xènius: «cuando aparece Stendhal en las *Gloses* de Xènius, se le trata con el máximo respeto», tant si es parla de l'stendhalisme com del beylisme. Val a dir que, així com Esquerra distingia el beylisme, en tant que home, de l'stendhalisme, en tant que literat, Eugeni d'Ors havia unit ambdues tendències per separar-les del dandisme. És per això que Ors assegurava que «el motllo

¹³⁴³ «Stendhal en España. 1835-1935», *op. cit.*, p. 561.

¹³⁴⁴ Recordem la referència que en fa Maurici Serrahima en parlar de la dificultat per comentar segons quines obres estrangeres a *El Matí*: SERRAHIMA, Maurici: «Notes sobre *El Matí*», *op. cit.*, p. 118.

¹³⁴⁵ «Stendhal en España. 1835-1935», *op. cit.*, p. 562.

insubstituïble del dandi ve d'Anglaterra; el motllo insubstituïble del stendhalià ve d'Itàlia». ¹³⁴⁶ Una opinió que, pel que fa a l'italianisme que anima Beyle i queda ben expressada a les *Cròniques italianes*, com hem vist, és compartida per Esquerra. També destaca que a Castella la Generación del 98 obria el camí per una bona comprensió de Stendhal amb unes crítiques, per bé que poc originals, molt més personals i agudes que les dels autors del vuit-cents. Així, el crític afirma que a principis del segle XX Stendhal ja havia adquirit la condició d'autor de primera fila, encara que no s'havia estudiat com es mereix. Si bé hi ha moltes cites, com ara a *Historia de la novela en España desde el Romanticismo a nuestros días* (1909), del crític i novel·lista Andrés González Blanco, no s'aprofundeix en la seva crítica. ¹³⁴⁷ Dels autors de la Generación del 98, Esquerra destaca les difuses referències d'Azorín a *Entre España y Francia* (1921), però considera que el millor crític de Stendhal és Pío Baroja.

El crític barceloní veu en l'escriptor donostiarra «una cierta afinidad temperamental» pel que fa a la indiferència sobre l'estil i la posició absolutament independent davant del món d'ambdós novel·listes, fet que intensifica més encara «la común afición al sarcasmo». A *Juventud, Egotría* (1917) trobem una afirmació d'egotisme que té certa semblança amb el beylisme. A *La caverna del humorismo* (1919) parla més extensament sobre l'humor i l'estil stendhalians. I al pròleg de *La nave de los locos* (1925), que Esquerra qualifica d'«especie de Metafísica novelesca muy típicamente barojiana», l'escriptor espanyol analitza a bastament les novel·les de Stendhal. Amb tot, no veu una clara influència de Stendhal sobre Baroja:

En cuanto a una posible influencia de Stendhal sobre las novelas de Baroja, si bien es cierto que algunos de sus personajes pueden recordar en algún momento a Julien Sorel o a Fabricio del Dongo, la afinidad es perfectamente gratuita, simple semejanza casual, sin que por ello pueda hablarse de una verdadera influencia. ¹³⁴⁸

Notem, altra vegada, que la comparació traçada, en aquest cas en les possibles influències stendhalianes sobre Baroja, descansa en la similitud dels personatges literaris –tendència que ja s'observa en les valoracions entorn la crítica a Menéndez y

¹³⁴⁶ ORS, Eugeni d' [Xavier Pla (ed.)]: *Glosari 1908-1909*. Barcelona: Quaderns Crema, 2001, p. 161. La cita prové de l'article «Un stendhalià», publicat originalment a *La Veu de Catalunya* el 13 de juny de 1908.

¹³⁴⁷ Cal dir que Esquerra atribueix aquesta obra al germà de l'autor, el filòsof i traductor Edmundo González Blanco, i canvia lleugerament tant el títol com la data de publicació.

¹³⁴⁸ «Stendhal en España. 1835-1935», *op. cit.*, p. 566.

Pelayo—. Tanmateix, on sí hi ha veritables «reminiscencias stendhalianas» en els personatges és en Ramón del Valle-Inclán. Esquerra s'arreglera així amb les conclusions de Jean Sarrailh (Monein, 1891-París, 1964), hispanista que havia dirigit l'Institut Francès de Madrid i, com el crític barceloní, col·laborador al *Bulletin Hispanique* i la *Revue de Littérature Comparée*. És precisament en aquesta segona revista on Sarrailh havia escrit el 1934 l'article «Notes sur Stendhal et Valle Inclán», del qual parla Esquerra.¹³⁴⁹ Valle-Inclán no imita Stendhal, perquè a més de no haver-hi concordança de textos, entre tots dos hi ha diferències essencials. En el primer predomina un estil musical i una manca de meditacions sobre filosofia i moral; en el segon predomina, tal com repetia Esquerra, un «estilo de Código Civil» i la presentació de problemes filosòfics. Les *reminiscències* i les semblances, doncs, es troben en els tipus de personatges, però també en les situacions, en les ciutats i en els amors. En definitiva, es tractaria més del record de pretèrites lectures stendhalianes que no d'una presència conscient de Stendhal. En aquest sentit, el crític afirmava quelcom semblant en el breu assaig que relaciona Balmes amb Chateaubriand: «el record dels llibres de Chateaubriand plana, difús, en l'obra de Balmes».¹³⁵⁰

Un dels principals objectius d'Esquerra és demostrar que al llarg del segle XX Stendhal va prenent més relleu literari i cultural. Per fer-ho torna a distingir entre el que en diuen a Castella, on Ortega y Gasset comenta el sentit de l'obra de Stendhal a *La deshumanización del arte. Ideas sobre la novela* (1925), i el que en diuen a Catalunya:

El conocimiento de Stendhal hácese más profundo a medida que el siglo avanza. Las revistas españolas hablan de cuestiones stendhalianas; en los periódicos se comentan las nuevas traducciones. Stendhal se convierte en un autor lo bastante conocido y apreciado para que pueda ser considerado como un clásico. Y mientras en Cataluña J. Farran y Mayoral nos habla del: *goig tan viu i tan intel·ligent alhora... que em dóna una novel·la... de Stendhal*.¹³⁵¹

La cita de Josep Farran i Mayoral correspon a *Reflexions i sentiments (sèries I i II)* (1931), un autor del qual Esquerra dóna notícia d'una traducció catalana inèdita de

¹³⁴⁹ SARRAILH, Jean: «Notes sur Stendhal et Valle Inclán», *Revue de Littérature Comparée*, núm. 14, 1934, p. 694-702. Fins a la data, Sarrailh era autor de *Prosateurs espagnols contemporains* (1927), *Un homme d'État espagnol: Martínez de La Rosa (1787-1862)* (1930), *La Contre-Révolution sous la régence de Madrid* (1930) o *Enquêtes romantiques. France-Espagne* (1933).

¹³⁵⁰ «Balmes i Chateaubriand», *op. cit.*, p. 6.

¹³⁵¹ «Stendhal en España. 1835-1935», *op. cit.*, p. 567.

La Chartreuse de Parme.¹³⁵² De fet, l'esment d'aquestes consideracions en català semblen pretendre un petit contrapès a les paraules en castellà emeses per Ortega y Gasset al seu llibre, que Esquerra cita de manera no gaire més àmplia. En aquest cas, se'n destaca només l'agudesa del filòsof madrileny, que considerava l'obra de Stendhal tot un exemple d'independència entre la trama i el plaer novel·lesc. En qualsevol dels dos casos, la intenció d'Esquerra, com dèiem, és demostrar el coneixement progressiu que anava adquirint Stendhal a l'Espanya contemporània i, com a exemple d'aquesta popularitat creixent, anota el concurs que la *Revista de Occidente* va convocar el 1928. No és casual que el tema d'aquest concurs que documenta Esquerra al seu assaig fos la simpatia o antipatia de Julien Sorel entre les lectores. És a dir, el crític barceloní torna a posar de relleu la importància d'un personatge literari, amb el qual s'entreté gràcies a aquest concurs. Segons Esquerra, tot i que no havien abundat les respostes, i el personatge no en sortís sempre ben parat, considera que les opinions revelen un coneixement profund i meditat de la textura del personatge:

Las cuatro respuestas que publica la revista no son precisamente un testimonio de simpatía de las lectoras por Julián Sorel. En cambio nos muestran una posición conscientemente adoptada por aquellas frente al fenómeno psicológico del personaje stendhaliano, y sobre todo un deseo de analizar fríamente su mecanismo y reacciones.

La respuesta firmada C.Y. analiza sin gran entusiasmo la psicología soreliana [...]. Otras respuesta interesante es la de la novelista Rosa Chacel, quien considera a Julián Sorel no con conciencia literaria, sino afectiva y desde un punto de vista contemporáneo [...]. En síntesis halla en Julián Sorel un gran defecto: es excesivamente intelectual.¹³⁵³

Finalment, el recorregut d'Esquerra en la recerca de la petja stendhaliana a Espanya culmina amb Benjamín Jarnés. Al seu parer, es tracta de l'escriptor contemporani més fervorosament stendhalià:

¹³⁵² Des d'aleshores ha calgut esperar dècades, fins als anys vuitanta (*La Cartoixa de Parma*, amb traducció de Pere Gimferrer i pròleg de Joan Fuster, Barcelona: Edicions 62, 1981), per comptar novament amb edicions catalanes de Stendhal.

¹³⁵³ «Stendhal en España. 1835-1935», *op. cit.*, p. 568-569.

Hallamos entre los escritores contemporáneos un stendhaliano ferviente en el novelista y crítico Benjamín Jarnés. Sus comentarios a Stendhal y a sus obras tienen una agudeza lúcida muy personal.¹³⁵⁴

I remarca el fet que Jarnés dedicés a Stendhal una de les seves darreres novel·les, *Lo rojo y lo azul* (1932), que va subtitular *Homenaje a Stendhal*. Tot amb tot, malgrat les crítiques de l'escriptor aragonès a diversos aspectes stendhalians –l'autor, les seves criatures, l'originalitat, les novel·les–, Esquerra fa notar que l'adhesió no és completa a causa, altra vegada, és clar, dels personatges d'ambdues obres:

A pesar de la semejanza de títulos la novela de Stendhal y la del novelista español no tienen relación exterior alguna. Julio, el protagonista de la novela de Jarnés, se encuentra, como Julien Sorel, en momentos en que intenta situarse en el mundo y ante el mundo. Pero, al contrario de aquél, el personaje jarnesiano ignora totalmente sus deseos, carece de planes para el futuro. Y los incidentes de ambas novelas son cosas bien diversas.¹³⁵⁵

L'assaig del crític barceloní és completat per les biografies traduïdes, les trenta-set traduccions castellanes i les tres catalanes realitzades fins aleshores.¹³⁵⁶ Evidentment, des del treball d'Esquerra, el 1936, les traduccions s'han vist incrementades considerablement.¹³⁵⁷ De totes les assenyalades a «Stendhal en España», Esquerra destaca les de *La Cartuja de Parma* (1917), de Manuel G. Morente i, sobretot, la d'*El roig i el negre* (1930), de Just Cabot, del qual diu el següent:

¹³⁵⁴ *Ibid.*, p. 569.

¹³⁵⁵ *Ibid.*, p. 572. La relació entre ambdós protagonistes és ben justificada. En la dedicatòria a Stendhal, Jarnés hi homenatjava explícitament el personatge central del literat francès: «A tí, viejo amigo Stendhal en el primer centenario de tu inimitable Julián Sorel».

¹³⁵⁶ A més de les citades *Vanina Vanini*, traduïda per Tomàs Garcés, i *El roig i el negre*, de Just Cabot, hi afegeix *L'Abadessa de Castro* (Quaderns Literaris, 1934), amb nota biogràfica i traducció de Sebastià Juan Arbó. Pel que fa a les biografies, Esquerra remet a *Vidas de personajes ilustres. Stendhal* (1891), d'Émile Zola; *Stendhal* (1934), de Rudolf Kayser, i una obra sobre la qual havia fet més d'un comentari a la premsa: *Tres poetas de su vida. Casanova, Stendhal i Tolstoi* (1934), de Stefan Zweig.

¹³⁵⁷ Val a dir que les traduccions catalanes no hi manquen pas, però el seu nombre reduït fa que es perdin enmig d'un mar de títols castellans. Per a una relació d'aquestes traduccions segons les dates d'edició, traductors, col·leccions i d'altres elements exteriors a l'obra vegeu ANOLL I VENDRELL, Lúcia: «Les traduccions catalanes de l'obra de Stendhal», *op. cit.*, p. 165-168, i LAFARGA, Francisco: «Contribución a un catálogo de traducciones españolas de las obras de Stendhal. Años 1940 a 1983», dins *Ibid.*, p. 169-180. Tots dos casos reconeixen haver-se basat en l'estudi «Stendhal en España» per elaborar el catàleg de traduccions de Stendhal.

El breve ensayo biográfico-crítico que precede a esta última traducción, es un modelo de lo que debieran ser los prólogos de cualquier versión de una obra stendhaliana.¹³⁵⁸

De fet, s'estableix certa afinitat entre ambdós crítics catalans pel que fa a la necessària divulgació de l'obra de Stendhal. El pròleg de Just Cabot incloïa aquestes paraules:

Fóra el meu desig que aquest autor sortís, a Catalunya, fora del cercle dels *happy few* per als quals escriví i, si no troba entre nosaltres *servants de la chapelle beyliste*, almenys conegui una difusió que ens serà beneficiosa.¹³⁵⁹

Esquerra, doncs, és una baula importantíssima en la difusió de Stendhal. Al llarg del seu treball apareixen algunes actituds pròpies que ja havia anat desenvolupant a la premsa. Entre d'altres aspectes, es mostra escèptic amb els testimonis que opinen sense un coneixement directe de l'escriptor francès, elogia les posicions equànimes quant a l'estètica, retreu als crítics l'anàlisi merament descriptiva o la poca originalitat, fa notar la manca d'objectivitat per raons ideològiques i exposa com a exemples dels documents trobats aquells que connecten més bé amb la seva intenció analítica. Però el seu assaig no només és un treball significatiu pel tema tractat, sinó també pel lloc de publicació i l'afiliació al mètode comparatista que suposa. Amb un mínim però veritable ressò internacional, el 1937 el crític i professor Leonard William Tancock feia referència a l'estudi d'Esquerra en el capítol dedicat a «The Romantic Era», dins l'anuari *Year's Work in Modern Language Studies*, i s'expressava amb aquests termes: «[A]n article in Spanish follows the literary fortunes of Stendhal in Spain during the hundred years ending 1935, with bibliographical notes of translations into Castilian and Catalan.»¹³⁶⁰

Així, la situació en el període romàntic, el seguiment estrictament cronològic de les influències i les fonts de Stendhal, la recopilació final de traduccions i biografies o, fins i tot, la llengua emprada fan d'aquest estudi a la *Revue de Littérature Comparée* un dels millors indicis de l'afiliació del comparatisme d'ascendència francesa d'Esquerra, idea reforçada el 1937 amb el pròleg d'*Iniciación a la literatura*, on posa de manifest el coneixement de les tesis de Paul van Tieghem. El crític català avaluava aquesta

¹³⁵⁸ «Stendhal en España. 1835-1935», *op. cit.*, p. 572.

¹³⁵⁹ CABOT, Just: «Pròleg», dins STENDHAL: *El roig i el negre*. Barcelona: Proa, 1930, p. 6.

¹³⁶⁰ TANCOCK, L.W.: «The Romantic Era», dins Diversos autors: *Year's Work in Modern Language Studies*, vol. 8, 1937, p. 82-101 (p. 95).

publicació francesa, aleshores dirigida per Jean-Marie Carré i Paul Hazard, com una de les manifestacions més importants del moviment comparatista en literatura. Els treballs sobre Puixkin i «Montaigne et Quevedo», encara que finalment frustrats en la seva publicació, eren destinats també a la *Revue de Littérature Comparée*. I si bé va assenyalar Hazard i Baldensperger, els primers directors de la revista, com «dues figures d'importància mundial en la història literària del nostre temps», Carré representava «un altre dels prestigis més sòlids del comparatisme francès».¹³⁶¹

Aquestes opinions corresponen a un article titulat «Literatura comparada» aparegut a *El Matí* a mitjan 1935, abans de publicar el seu assaig sobre Stendhal. Esquerra s'havia fet ressò del quadern dedicat a Espanya, que apareixeria el 1936, en ocasió dels quinze anys de la *Revue*, just el número en què el crític barceloní va col·laborar. Al quadern, hispanistes de tots els països, singularment els francesos, aportaven assaigs monogràfics sobre les relacions literàries d'Espanya amb d'altres terres. A través d'aquest article d'*El Matí* dedicat a la *Revue de Littérature Comparée*, Esquerra ofereix la idea de pioner del comparatisme a Catalunya i fins tot l'Estat espanyol, que sembla atribuir-se ell mateix quan assegura que no hi ha col·laboradors peninsulars en aquesta revista:

Manca, en canvi, una aportació dels investigadors espanyols. Cert que a Espanya no hi ha comparatistes, potser perquè mai no han interessat les coses d'Europa i, per tant, tot allò que suposi contactes amb l'estranger.

Per això va lamentar que en un quadern monogràfic com aquest, que pel crític havia d'interessar profundament els historiadors de la literatura espanyola, hi manqués una mínima aportació dels investigadors espanyols:

[E]n una avinentesa com aquesta, semblava que els grans noms de la història literària d'Espanya havien de fer acte de presència. El fet que no estiguin representats en aquest voluminós quadern de la *Revue de Littérature Comparée* apareix com una desentesa del contacte espiritual internacional que és en el fons la literatura comparada.¹³⁶²

¹³⁶¹ «Literatura comparada», *El Matí*, 7-VI-1935, p. 11.

¹³⁶² *Ibid.* Esquerra, que presentava Jean-Marie Carré com un dels «prestigis més sòlids del comparatisme francès», entenia la literatura comparada com un «contacte espiritual internacional», una definició que sembla tenir el seu eco el 1951, quan el mateix Carré defineix aquesta disciplina com «l'étude des relations spirituelles internationales, des rapports de fait qui ont existé entre Byron et Pouchkine, Goethe

Curiosament, el seu assaig sobre Stendhal acabarà apareixent en aquest quadern, i potser la modèstia li impedeix presentar-se al seu article com a representant espanyol entre «els grans noms de la història literària». D'altra banda, aquesta «desentesa del contacte espiritual internacional» a través del comparatisme de la *Revue* significa que Esquerra veia en la literatura comparada, doncs, una manera de contrarestar l'aïllament d'Espanya amb Europa. Una voluntat que no només lliga amb els seus coetanis catalans, sinó també amb la generació del 14 castellà, i probablement és aquest un dels principals motius pels quals a «Stendhal en España» acabi erigint Benjamín Jarnés com l'escriptor contemporani més ferventment stendhalià.

Del quadern, Esquerra en va destacar un text de Paul Hazard, sobre la influència espanyola en les lletres franceses –«exposició general amabilíssima que permet d'arribar a la conclusió que els francesos han vist sempre Espanya com un país que produïa “colors, sentiments, i també formes literàries”»–, i el de Fernand Baldensperger, sobre els fonaments espanyols de les Màximes de la Rochefoucauld.¹³⁶³ També va remarcar els assaigs de Sándor Baumgarten sobre Baltasar Gracián a Hongria; el de Marcel Bataillon –«gran coneixedor del Renaixement espanyol»– sobre les relacions entre Savonarola i Fray Luis de Granada, i el de M. Bardou –«historiador de la influència cervantina a França», «agut i ple de suggestions»– sobre les relacions entre el *Quixot* i la novel·la realista francesa de Stendhal, Balzac i Flaubert.¹³⁶⁴ La resta de monogràfics els signaven J. Bourbout, M. Gilman, Jean Sarrailh, Barbara Matulka, J.L. Gillet, J. van Praag, Rudolph Schevill –amb qui Esquerra es cartejarà durant la guerra per trobar una plaça de professor a Califòrnia– i d'altres hispanistes estrangers.

Entre aquests autors, no apareix el nom de Paul van Tieghem, el comparatista que més va influenciar Esquerra, ja que en aquest número l'autor francès només signa dues cròniques breus sobre els congressos d'Amsterdam i Bucarest. Però l'interès per l'estudi de les influències literàries internacionals i *la fortune d'un écrivain* plana en les línies de tot el quadern en general i en les d'Esquerra en particular.

et Carlyle, Walter Scott et Vigny, entre les oeuvres, les inspirations, voire les vies d'écrivains appartenant à plusieurs littératures» (CARRÉ, Jean-Marie: «Avant-propos», *op. cit.*, p. 5.).

¹³⁶³ Es referia, respectivament, a «Ce que les lettres françaises doivent à l'Espagne», *Revue de Littérature Comparée*, XVI (1936), p. 5-23, i «L'arrière-plan espagnol des Maximes de La Rochefoucauld», *Revue de Littérature Comparée*, XVI (1936), p. 45-63. Recordem que Esquerra havia traduït al català les primeres dues-centes vint-i-quatre màximes de La Rochefoucauld.

¹³⁶⁴ «Literatura comparada», *El Matí*, 7-VI-1935, p. 11.

2.2.2. Els estudis a *Bulletin Hispanique*

L'aportació d'Esquerra al comparatisme acadèmic no es limita a l'assaig publicat a la *Revue de Littérature Comparée*. El *Bulletin Hispanique* també va oferir tres assajos del crític barceloní, encara que de menor extensió. De fet, es tracta de dos articles breus, de tres i dues pàgines, i d'un treball de més entitat, d'onze pàgines. Els dos primers són «Notes sur la fortune de Lope de Vega en France pendant le XVII^e siècle» i «Sur les origines d'Hernani», apareguts en francès en els números de gener-març de 1936 i juliol-setembre de 1938, respectivament.¹³⁶⁵ El tercer, escrit en castellà, es titula «Juicios de Saint-Évremond sobre España y la literatura española» i va ser publicat el juliol-setembre de 1936.¹³⁶⁶

En el primer text Esquerra continua demostrant la seva afiliació al comparatisme de les càtedres en demanar més estudis sobre la *fortune* dels textos de Lope de Vega als països europeus, alhora que completa les obres sobre l'autor castellà que no dona Georges Hainsworth a «Quelques notes pour la fortune de Lope de Vega en France (XVII^e siècle)», assaig que també havia estat publicat al *Bulletin Hispanique*, el 1931.¹³⁶⁷ Val a dir que el començament de l'article d'Esquerra conté bona part del vocabulari – *fortune, différents pays européens, influences, rapport, données* i, és clar, *France*– i de les intencions que la literatura comparada preceptiva repetia constantment:

Le centenaire de Lope de Vega exigerait la publication d'une grande étude sur la fortune de son œuvre à l'étranger. Bien qu'il existe déjà quelques essais sur ce thème, qui se bornent à des pays déterminés ou des notes sur sa fortune, perdues dans des livres s'y rapportant de loin, il manque pour Lope ce qu'on a fait bien des fois pour Cervantes : c'est-à-dire des études sur la fortune de ses ouvrages dans les différents pays européens.

Jusqu'à ce moment l'étude de M.G. Hainsworth, ainsi que les quelques détails que M. Maurice Bardon donne en passant sur Lope en France, constituent les seuls essais d'un commencement de recherche sur les jugements que Lope a obtenus des écrivains français et sur les influences qu'il a pu exercer sur eux. Aussi dans les

¹³⁶⁵ «Notes sur la fortune de Lope de Vega en France pendant le XVII^e siècle», *Bulletin Hispanique*, vol. 38, núm. 1, gener-març 1936, p. 62-65, i «Sur les origines d'Hernani», *Bulletin Hispanique*, vol. 40, núm. 3, juliol-setembre 1938, p. 313-314.

¹³⁶⁶ «Juicios de Saint-Évremond sobre España y la literatura española», *Bulletin Hispanique*, vol. 38, núm. 3, juliol-setembre 1936, p. 353-363.

¹³⁶⁷ HAINSWORTH, Georges: «Quelques notes pour la fortune de Lope de Vega en France (XVII^e siècle)», *Bulletin Hispanique*, núm. 23, 1931, p. 199-213.

derniers travaux se rapportant à l'histoire du théâtre français du XVII^e siècle nomme-t-on souvent Lope. Il faudrait cependant réunir toutes ces données dans une étude cohérente qui permît de juger la vraie place de Lope de Vega dans la vie littéraire de la France du XVII^e siècle. En attendant il faut apporter toutes les données qui permettront de faire cette étude dans un court délai.¹³⁶⁸

El propòsit d'Esquerra no és altre que el de fer una «contribution à cette future étude», amb unes notes que completen les de Hainsworth i se circumscriuen als judicis que els escriptors francesos del segle XVII havien fet de l'*Arte Nuevo de hacer comedias* (1609). Segons les investigacions, aquesta obra no havia estat ben acollida a França i menys encara pels teòrics de la nova doctrina clàssica, que no amaguen el seu menyspreu per Lope i la seva estètica, presentat sovint com una víctima del teatre espanyol. A aquestes referències, Esquerra hi afegeix algunes edicions de les obres del dramaturg espanyol que encara no havien estat esmentades per Hainsworth, amb la intenció de «compléter les données sur la fortune de Lope en France».¹³⁶⁹

Cal afegir, a més de les intencions expressades pel crític barceloní, el context en què va ser elaborat aquest petit estudi. Encara que havia estat publicat poc abans de la Guerra Civil, la tendència de la intel·lectualitat republicana i sobretot catalana era la de començar a veure el fenomen teatral com una força social susceptible d'educar i reorientar el públic. Així, la premsa barcelonina en general no només potenciava aquells models que cooperaven des d'un punt de vista ideològic a la construcció de la cultura catalana, sinó que també enaltia altres referents com el teatre clàssic o el teatre del segle d'or espanyol, el caràcter popular del qual i la seva influència revolucionària havien participat en la transformació d'una Espanya encara feudalista. Per exemple, poc després de l'article d'Esquerra sobre Lope, Domènec Guansé recordava que cada poble de la República espanyola és un Fuenteovejuna triomfador i momentàniament vençut, un fet que ja coneixen a França: «A París tothom pot veure, amb Lope de Vega, de quina banda està tot allò que és en les terres hispàniques verament nacional.»¹³⁷⁰

¹³⁶⁸ «Notes sur la fortune de Lope de Vega en France pendant le XVII^e siècle», *op. cit.*, p. 62-63.

¹³⁶⁹ *Ibid.*, p. 65. Aquestes edicions són *Les diverses fortunes de Panfile et de Nise. Où sont contenues plusieurs Amoureuses et véritables histoires du Pèlerin en son pays de Lope de Vega* (París: Toussaint du Bray, 1614) i *Le Théâtre Espagnol, ou les meilleures comédies des plus fameux auteurs Espagnols* (París: Jacques Christophe Remy, 1700).

¹³⁷⁰ GUANSÉ, Domènec: «[s.t.]», *Meridià*, 18-II-1937, p. 7. Així mateix, Manuel Valdeperes afirmava des del diari *Las Noticias* que «El teatro español, de arraigada tradición popular, ha ejercido siempre, hasta llegar a la degradación actual, una poderosa influencia revolucionaria en las masas», i que «Calderón, Lope de Vega, Cervantes fueron dramaturgos que recogieron en sus obras problemas universalistas que,

De fet, el treball d'Esquerra sobre Lope de Vega va gaudir de certa presència en els anuaris i inventaris britànics i francesos del moment. Com en el cas de «Stendhal en España», va aparèixer al *Year's Work in Modern Language Studies*, concretament al capítol «Classical and Modern Spanish Literature», on William C. Atkinson citava l'article d'Esquerra sobre Lope «in seventeenth-century France» al costat d'altres crítics de la talla d'Ezio Levi, Arturo Farinelli i Ronald Hilton, que havien traçat la seva empremta a Itàlia, Alemanya i Espanya, respectivament.¹³⁷¹ A la *Revue de Littérature Comparée* també se'l té en compte a la bibliografia de llibres i articles publicats el 1936 sota l'epígraf «Influences espagnoles»,¹³⁷² i a la revista *Hispania* la crítica Helen Phipps Houck li dedica una breu ressenya a la secció «Literary Periodicals» que descriu les intencions i les noves referències al treball de Georges Hainsworth que explica Esquerra:

Ramón Esquerra, in his article «Notes sur la fortune de Lope de Vega en France pendant le XVIIe siècle», voices regret that the tercentenary did not bring forth a comprehensive work on the fortune of Lope's works in foreign countries –a subject which has been covered rather completely in the case of Cervantes. Up to the present the research published on the subject is limited to a brief article by M.G. Hainsworth and to passing mention in Maurice Bardon's work *Don Quichotte en France au XVIIe et au XVIIIe siècle*.

Sr. Esquerra's notes, intended to supplement Mr. Hainsworth's article, are limited to the reception accorded Lope's *Arte Nuevo de hacer comedias*. In general, as is to be expected from Classical France, references are scornful. Georges de Scudéry in a work on the *Cid* cites Lope as a horrible example of following his own rules. Jules de la Mesnardière in *La poétique* considers Lope as a good writer corrupted by his desire to please the rabble. The Hispanophile Chapelain not only condemns Lope harshly in his letters for descending to the level of the ignorant multitude, but accuses him of insincerity in his claim that he could follow the Aristotelian formulae if he cared to do so. The same view is expressed by P. René Rapin in *Réflexions sur la*

en sus épocas respectivas, dominaban el ambiente nacional» (VALLDEPERES, Manuel: «El teatro», *Las Noticias*, 11-I-1938, p. 4.).

¹³⁷¹ ATKINSON, William C.: «Classical and Modern Spanish Literature», dins *Year's Work in Modern Language Studies*, vol. 7, 1936, p. 117-123 (p. 120). Atkinson es refereix als estudis LEVI, Ezio: *Lope e l'Italia*. Florència: G.C. Sansoni, 1935; FARINELLI, Arturo: *Lope en Alemania* [traducció de l'obra alemanya *Grillparzer und Lope de Vega*, per Enric Massaguer]. Barcelona: Bosch, 1936, i HILTON, Ronald: «El culto de Lope», *Bulletin of Spanish Studies*, vol. 12, núm. 48, 1935, p. 217-230.

¹³⁷² [s.s.]: «Bibliographie: Livres et périodiques», *Revue de Littérature Comparée*, núm. 17, 1937, p. 407-417 (p. 411). També se cita l'article «Juicios de Saint-Évremond sobre España y la literatura española».

poétique d'Aristote, for he says that he “did not consider this treatise of Lope worthy even to be included in the collections of his works, for he did not in this poetical art follow Aristotle, who is the only one worthy to be followed.” The opinion of a true Classicist!

Sr. Esquerra also adds to Mr. Hainsworth's list some editions and translations of Lope's work in the period treated.¹³⁷³

Pel que fa a l'article de 1938, es tracta d'un comentari sobre l'origen del nom «Hernani», protagonista del drama de Victor Hugo. Tal com havia fet saber en el cas de Stendhal a partir de l'estudi de Robert Vigneron, Esquerra recorda les notes d'Edmond Benoit-Lévy a *La Jeunesse de Victor Hugo* (1928), segons les quals la presència física de l'escriptor francès a Espanya té una primera parada a la ciutat guipuscoana d'Hernani, localitat que hauria inspirat el nom del seu personatge. Amb tot, el crític barceloní aporta el testimoni de Pompeu Gener i Babot (1848-1920) a *Amigos y maestros* (1897) per matisar aquesta possible explicació. Gener, bohemí modernista, dramaturg, pensador i periodista, havia conegut Victor Hugo durant les freqüents estades a França i en una conversa li hauria revelat el motiu pel qual va triar com a nom aquest topònim basc. Segons el seu testimoni, Victor Hugo i la seva família viatjaven prop d'Hernani quan van ser atacats per uns guerrillers que, tanmateix, van respectar-los per tractar-se de dones i nens. L'actitud i la cortesia del cap dels guerrillers va impressionar tant l'escriptor francès que va inspirar el personatge d'*Hernani* que, no sabent el seu nom real, va optar per batejar amb el nom de la vila on van passar els fets. Així, al parer d'Esquerra, a l'anècdota de l'autor s'hi van afegir l'exotisme i l'arqueologia, característiques de la moda romàntica de l'època:

Il y a donc dans cet épisode tous les traits essentiels du caractère d'*Hernani*. Victor Hugo, en transportant l'action du drame au XVII^e siècle, ne fit que suivre la mode romantique, si portée à l'exotisme et à l'archéologie.¹³⁷⁴

¹³⁷³ PHIPPS HOUCK, Helen: «Lope de Vega in France in the Seventeenth Century, *Bulletin Hispanique*, Tome XXXVIII, No. 1, Janvier-Mars, 1936, pp. 62-65.», *Hispania*, vol. 19, núm. 3, octubre 1936, p. 396-397.

¹³⁷⁴ «Sur les origines d'*Hernani*», *op. cit.*, p. 314. L'interès d'Esquerra per Victor Hugo es feia extensiu a les notes –molt disperses i conservades al fons Ramon Esquerra– que havia escrit per a un estudi titulat *Victor Hugo en España*.

És també al voltant de França i Espanya l'assaig «Juicios de Saint-Évremond sobre España y la literatura española».¹³⁷⁵ En aquest cas, però, la comparació dels dos elements no rau només en la pura constatació de les influències d'un sobre l'altre, sinó que també destaca l'esperit europeu de l'escriptor i polític Charles de Saint-Évremond (1613-1703) pel respecte exhibit pels altres països i la tolerància per damunt dels prejudicis de nacionalitat, religió o idees polítiques –no en va, recorda Esquerra, se l'ha anomenat el «Montaigne en tono menor»–. L'estudi que li dedica al *Bulletin Hispanique* contrasta amb el mínim relleu que li és atorgat a *Iniciación a la literatura*, on tan sols apareix com a reforç del paràgraf dedicat a Pierre Bayle (1647-1706), l'escriptor més característic de la crítica mordaç del moment que havia recollit la tradició irònica dels llibertins o escèptics siscentistes, «que tienen en Saint-Évremond un excelente representante».¹³⁷⁶ De fet, la intenció d'Esquerra a l'article publicat a la revista francesa és presentar el personatge normand no tant com un gran literat, sinó com un profund coneixedor tant de la literatura com del poble espanyols, al costat d'una imparcialitat desconeguda entre els hispanistes del seu temps sobre la psicologia peninsular i, ahora, sobre la resta d'europaus. Segons el crític, això es deu al contacte directe amb els seus veïns:

Quizás Saint-Évremond juzgó más desapasionadamente nuestras cosas que la mayoría de sus compatriotas por haber tenido tratos directos en distintas ocasiones con los españoles. Saint-Évremond, como la mayor parte de los nobles de su época, siguió la carrera de las armas y se bastió en diversas ocasiones contra los españoles. Tomó parte en el sitio de Arras (1640), en las batallas de Rocroy (1643) y Friburgo (1644). Fue herido gravemente en Nordlingen (1645). Al firmarse en 1659 la Paz de los Pirineos figuró entre los acompañantes del Cardenal Mazarino, que la negoció con D. Luis de Haro, embajador del Rey de España. [...] El escepticismo de Saint-Évremond y su agudeza le permitieron observar y juzgar con un espíritu europeo, desprovisto de los prejuicios nacionales de sus contemporáneos, la psicología característica de los restantes pueblos de Europa y conocer a fondo, juzgándolas con enorme precisión, las cuatro grandes literaturas de la época, contrastando sus obras con una gran

¹³⁷⁵ A diferència del ressò obtingut amb les breus «Notes sur la fortune de Lope de Vega en France pendant le XVIIe siècle», que havia estat publicat durant el mateix any al *Bulletin Hispanique*, l'assaig sobre Saint-Évremond només va merèixer una referència al costat del primer a la bibliografia de la *Revue* ([s.s.]: «Bibliographie: Livres et périodiques», *Revue de Littérature Comparée*, núm., 17, 1937, p. 411.) i un esment de William C. Atkinson, que anomena «St-Évremond on Spain», com un dels temes tractats darrerament per l'hispanisme (ATKINSON, William C.: «Classical and Modern Spanish Literature», dins *Year's Work in Modern Language Studies*, vol. 8, 1937, p. 134-138 (p. 136).)

¹³⁷⁶ *Iniciación a la literatura*, III, *op. cit.*, p. 220.

independencia. [...] Las continuas relaciones por causas políticas tienen una repercusión en el mundo del pensamiento.¹³⁷⁷

Notem que és l'agut escepticisme de Saint-Évremond, una qualitat que ja havia observat en Montaigne, allò que segons Esquerra permet jutjar equànimament la resta de nacions, és a dir, amb un esperit autènticament europeu. A més, es tracta d'un personatge que devia aprendre el castellà, ja que en les seves obres abunden les cites en aquesta llengua. Esquerra es dedica a citar-ne les referències, tant a la seva correspondència com a la seva obra literària, d'entre les quals destaca en gran manera el *Quixot*, a més d'una mínima al·lusió a l'obra de Quevedo –que, segons el crític, Saint-Évremond no acabava de comprendre, ja que opina que a l'obra de Cervantes hauria estat dels que cremen llibres–. Altrament, la comèdia *Les Opéra* (1675), on una noia només parla en vers a causa d'una saturació d'òperes, hauria estat plenament inspirada per la sàtira cervantina.¹³⁷⁸

Al parer d'Esquerra, doncs, el més important de Saint-Évremond és el reconeixement que de manera implícita fa de les característiques espirituals d'Espanya i França, conseqüència de les seves experiències en països estrangers. Aquest fet afecta fins i tot la comparació que l'autor francès fa dels diversos teatres d'Europa i la defensa del teatre espanyol segons una teoria que observa el teatre com a emanació del caràcter nacional. És a dir, en veure-la present en Saint-Évremond, Esquerra reprèn la idea de la literatura com a «document humà», amb un «contingut espiritual» diferent segons la cultura que l'ha produït; una visió certament comparatista segons els postulats de París i Lió:

Por esto [Saint-Évremond] hablará de España y del carácter de sus habitantes con respeto y curiosidad, haciendo siempre la salvedad de que se trata de un mundo distinto de aquel en que viven él y sus lectores.

En consecuencia al hablar de los teatros de su tiempo: el francés, el italiano, el inglés y el español, subrayará los caracteres propios de cada uno y marcará las diferencias que existen entre ellos. [...] El teatro español merece de Saint-Évremond un juicio que indica una comprensión y un reconocimiento de su personalidad propia, juicio que está en oposición con las opiniones reinantes entre sus contemporáneos

¹³⁷⁷ «Juicios de Saint-Évremond sobre España y la literatura española», *op. cit.*, p. 355.

¹³⁷⁸ En aquest cas, Esquerra es basa en el llibre *Don Quichotte en France* (1931), de Maurice Bardon, al qual remet.

acerca de las comedias españolas. Basta para ello tener presentes los juicios que merece Lope de Vega a los autores franceses de la época.

La primera afirmación de Saint-Évremond que nos sorprende por venir de un francés del s. XVII es el reconocimiento de los abundantes empréstitos que hizo el teatro francés al español [...]. La falta de verosimilitud y la complejidad de los argumentos, la irregularidad de la acción, feuron los reproches que más comunmente se hicieron en Francia al teatro español. Saint-Évremond defiende el teatro español y aplica su teoría del teatro como emanación del carácter nacional.¹³⁷⁹

Sorprèn fins a cert punt que Esquerra defensi els arguments de Charles de Saint-Évremond, que el crític transcriu de *Sur nos comédies. Œuvres mêlées* (1677), quan aquest justifica la versemblança i el tractament de l'amor de les comèdies del teatre espanyol a causa del caràcter nacional, tant diferent del francès. Segons Saint-Évremond,

Pour la comédie qui doit être la représentation de la vie ordinaire, nous l'avons tournée tout à fait sur la galanterie, à l'exemple des Espagnols, sans considérer que les anciens s'étaient attachés à représenter la vie humaine selon la diversité des humeurs, et que les Espagnols, pour suivre leur propre génie, n'avoient que la seule vie de Madrid dans leurs intrigues et leurs aventures. [...] Comme toute la galanterie des Espagnols est venue des Maures, il y reste je ne sais quel goût d'Afrique, étranger des autres nations, et trop extraordinaire pour pouvoir s'accommoder à la justesse des règles. Ajoutez qu'une vieille impression de chevalerie errante, commune à toute l'Espagne, tourne l'esprit des cavaliers aux aventures bizarres. Les filles, de leur côté, goûtent cet air-là dès leur enfance, dans les livres de chevalerie, et dans les conversations fabuleuses des femmes qui sont auprès d'elles. [...] Ce qu'on appelle une belle passion a de la peine même à se sauver du ridicule; car les honnêtes gens, partagés à divers soins, ne s'y abandonnent pas comme font les espagnols dans l'inutilité de Madrid, où rien ne donne du mouvement que le seul amour. En Espagne, on ne vit que pour aimer. Ce qu'on appelle aimer en France n'est proprement que parler d'amour, et mêler aux sentiments de l'ambition la vanité des galanteries. [...] [L]a comédie des Espagnols, qui n'est autre chose que la représentation de leurs aventures, soit aussi peu régulière que les aventures; et il n'y aura pas à s'étonner que la comédie des François, qui ne s'éloigne guère de leur usage, conserve des égards

¹³⁷⁹ «Juicios de Saint-Évremond sobre España y la literatura española», *op. cit.*, p. 359-361.

dans la représentation des amours, qu'ils ont ordinairement dans les amours mêmes.¹³⁸⁰

Tot i tractar-se d'un context prou divers, l'esperit d'aquestes paraules continuen recordant l'«africanisme pictòric» dels literats del vuit-cents que «feren d'Espanya un país exclusivament pintoresc» i que el mateix Esquerra havia denunciat al voltant de la novel·la barcelonina francesa i anglesa,¹³⁸¹ recreacions que segons el crític català tenien l'origen en l'*espagnolisme* de Stendhal i que, ahora, s'ajusten prou bé a les opinions que Saint-Évremond tenia sobre la península i els seus habitants. No s'ha d'oblidar que bona part de les seves opinions sobre el *Quixot*, que sembla aplicar al caràcter dels espanyols, van determinar la interpretació de l'obra de Cervantes durant el romanticisme. El llibertí francès no fa sinó recrear una idea d'Espanya, amistosa però arbitrària com la dels intel·lectuals que la criticaven. Però, en aquest cas, la simpatia de l'escriptor normand per la cultura espanyola i la singularitat que suposa enfront la resta de contemporanis és per Esquerra «bastante satisfactoria». Tampoc cal oblidar que no som davant un article de *Lectures europees*, sinó que ens movem ja entre els estudis pensats per al comparatisme acadèmic i el gust per la representació dels *caràcters nacionals*. Així, pel que fa a la concepció de l'amor en el teatre, el crític barceloní creu que es tracta d'un «Juicio que revela una simpatía, un conocimiento y una comprensión de las cosas de España que no se encuentran en ninguno de sus compatriotas de la época.». En resum,

Saint-Évremond se nos muestra como uno de los pocos franceses de su tiempo que estimó la literatura española con un conocimiento pleno de los motivos de su preferencia, no siguiendo una moda como la mayoría de sus contemporáneos; y a la vez, dando pruebas de una gran sutileza crítica supo llegar hasta las más íntimas vetas de su inspiración, enjuiciándola con un criterio de comprensión de las cosas españolas que hacen de él una excepción entre los extranjeros que en aquellos tiempos se ocuparon de cosas de la España decadente de los últimos años de la casa de Austria. Y es tanto más de extrañar cuanto que Saint-Évremond tenía perfecta conciencia de la decadencia española.¹³⁸²

¹³⁸⁰ Citat per Esquerra, «Juicios de Saint-Évremond sobre España y la literatura española», *op. cit.*, p. 361-362.

¹³⁸¹ «Els catalans vistos per un novel·lista anglès», *El Matí*, 11-IV-1934, p. 8 [i] *Lectures europees*, *op. cit.*, p. 101-106.

¹³⁸² «Juicios de Saint-Évremond sobre España y la literatura española», *op. cit.*, p. 363.

És per aquest motiu que Saint-Évremond representa un autèntic esperit europeu. Encara que Espanya, Itàlia o els Països Baixos no fossin aleshores res més que una ombra del que havien estat, continuen oferint una idea de la seva antiga grandesa que, en tant que territoris europeus, calia reivindicar. Paral·lelament, la tolerància i el respecte per allò estranger, fins i tot exòtic, motiva l'elogi final d'Esquerra:

A pesar de la conciencia de la decadencia española, Saint-Évremond estima en lo que valen las cosas de España. Quizás por primera vez desde los años del Renacimiento nos encontramos ante un caso de verdadero espíritu europeo. Saint-Évremond ha sido uno de los primeros hombres en quienes por encima de los prejuicios políticos, se observa una conciencia de tolerancia y de respeto por las cosas ajenas, prescindiendo de las diferencias que marcan en ellas la raza, la religión o las ideas políticas.¹³⁸³

2.2.3. «Balmes i Chateaubriand»

Com es pot observar, «Balmes i Chateaubriand» respon al model *A i B*, encara que a la pràctica ressegueix la influència del primer sobre el segon. Sense apartar-se de l'òrbita francesa ni del seu món cultural, es tracta, sobretot, d'un estudi comparatista en català sobre un personatge català i catòlic, és a dir, sobre la devoció del filòsof vigatà Jaume Balmes per l'escriptor i polític francès François-René de Chateaubriand.¹³⁸⁴ L'article forma part del tercer i darrer volum d'una miscel·lània d'estudis en homenatge a Antoni Rubió i Lluch que, entre gener i juliol de 1936, deixebles i amics li dediquen en ocasió del seu vuitantè aniversari. Així mateix, també va ser publicat al vint-i-dosè volum d'*Estudis Universitaris Catalans*.¹³⁸⁵ Entre molts altres, hi trobem els noms d'Erich Auerbach, Benedetto Croce, Arturo Farinelli, Edgar Allison Peers, J.A. van Praag, Jean Sarrailh o Rudolf Schevill.¹³⁸⁶ Així com al manual *Iniciación a la literatura* optava per

¹³⁸³ *Ibid.*, p. 363.

¹³⁸⁴ Sobre la catalanitat del filòsof vigatà, tal com afirmava Manuel Pla poc abans de la publicació d'aquest estudi, «Balmes, per bé que no escriví en català, pensà "en català".» (PLA, Manuel: «Jaume Balmes», *La Publicitat*, 9-III-1935, p. 4.)

¹³⁸⁵ Anteriorment, Esquerra havia dedicat una breu ressenya al volum dels *Estudis Universitaris Catalans* dedicat en bona part a diversos punts de la història de Catalunya («*Estudis Universitaris Catalans*», *El Matí*, 17-VII-1935, p. 7. [signat E.C.]

¹³⁸⁶ «Balmes i Chateaubriand», dins Diversos autors: *Homenatge a Antoni Rubió i Lluch. Miscel·lània d'Estudis Literaris, Històrics i Lingüístics*. Barcelona, 1936, vol. 3, p. 569-576 [i] *Estudis Universitaris Catalans*, vol. 22, 1936, p. 569-576. En total són noranta-quatre els autors que escriuen en aquests tres volums, veritablement miscel·lànic, en què Ramon Esquerra, al costat d'estudis escrits en portuguès –

signar com a «profesor del Instituto Giner de los Ríos y del Institut Français, de Barcelona», en aquesta ocasió Esquerra s'hi presentava com a membre de l'«Institut-Escola de la Generalitat de Catalunya».

Tal com va afirmar el monjo benedictí Mateo Alamo el 1940 a la *Revue d'Histoire Ecclésiastique*, de la Université Catholique de Louvain, l'estudi d'Esquerra sobre Balmes i Chateaubriand «révèle un aspect méconnu du philosophe de Vich, à savoir sa singulière admiration pour le romancier français et l'influence qu'elle exerça sur son apologétique».¹³⁸⁷ Efectivament, el crític barceloní hi té en compte la contemporaneïtat de Balmes, les referències que fa sobre l'escriptor francès i la influència d'aquest sobre l'autor vigatà. Però, encara més important, situa un personatge pertanyent a la cultura catalana en els estudis universals sobre Chateaubriand. Arran de l'obra *El Protestantismo comparado con el Catolicismo en sus relaciones con la civilización europea* (1842-1844), Esquerra remarca la similitud amb el *Génie du Christianisme* (1802) malgrat les diferències d'època i percepció d'ambdós autors. Pel que fa a l'estil, «Balmes i Chateaubriand» arrenca segons el model ja utilitzat en els altres treballs comparatistes, asenyalant les mancances bibliogràfiques d'altres estudis i advertint de la necessitat d'obtenir-les, però aquesta vegada escrit en català. Serveixi d'exemple el primer paràgraf de l'assaig:

Ni l'estudi del professor Allison Peers sobre «La influencia de Chateaubriand en España» ni les addicions del senyor Núñez de Arenas esmenten el nom de Jaume Balmes entre els admiradors hispànics del Vescomte. I tanmateix en l'obra del filòsof vigatà hi ha senyals d'una veritable devoció per l'autor francès i d'una autèntica influència de les seves obres apologètiques.¹³⁸⁸

Hernani Cidade–, anglès –R.M. Dawkins, William Miller, E. Allison Peers, Joseph S. Pons, E.S. Procter–, italià –Benedetto Croce, Ezio Levi, Camille Pitollot–, castellà –Carlos M. Clavería, Arturo Farinelli, Ramón Menéndez Pidal, Rodolfo Schevill, Àngel Valbuena–, alemany –Heinrich Finke, Wilhelm Giese, Adalbert Hämel, Helmut Hatzfeld, Ludwig Klaiber, Werner Krauss, F. Schalk, Percy Ernst Scramm, Georg Schreiber, Eva Seifert, Harold Steinacker, Johannes Vincke, Helena Wieruszowski– i francès – Amadeu Pagès, Josep S. Pons, Jean Sarrailh, Jeanne Vielliard–, redacta el seu text en català al costat de personatges tan rellevants com Joan Coromines, Antoni Griera, Jaume Massó i Torrents, Francesc de Borja Moll, Manuel de Montoliu, Lluís Nicolau d'Olwer, Josep Puig i Cadafalch, Pere Pujol i Tubau, Martí de Riquer, Jordi Rubió, Ferran de Sagarra, Xavier de Salas, Alfons Serra i Baldó, Ferran Soldevila, Manuel Trens, Ferran Valls i Taberner o Jaume Vicens i Vives.

¹³⁸⁷ ALAMO, Mateo: «Comptes rendus: *Homenatge a Antoni Rubió i Lluch*», *Revue d'Histoire Ecclésiastique*, vol. 36, 1940, p. 403-406 (p. 405).

¹³⁸⁸ «Balmes i Chateaubriand», *op. cit.*, p. 569.

L'estudi de Peers, amb qui Esquerra es cartreja arran de l'elaboració de la seva tesi sobre *El Artista*, havia aparegut a la *Revista de Filología Española* el 1924 i afirmava que entre 1830 i 1843 es registra el major interès hispànic per les obres religioses i polítiques de Chateaubriand.¹³⁸⁹ Esquerra comença incidint en aquest punt perquè és precisament durant aquest període quan Balme rep la major influència del filòsof francès. El crític, és clar, parteix de les abundoses cites de l'obra de Chateaubriand que «el nostre filòsof» havia escrit a *Cartas a un escéptico*, *Miscelánea*, *Primeros escritos*, *Epistolario* i *De Cataluña*, en què testimonia la popularitat de l'escriptor francès entre els contemporanis pel gran nombre de traduccions. Així mateix, Esquerra examina alguns articles publicats a *La Paz* de 1838 i a *La Sociedad* durant el 1843. Però sobretot se centra en *El Protestantismo comparado con el Catolicismo en sus relaciones con la civilización europea*, ja que és aquí on Balme defensa de manera més vehement l'antiateisme de Chateaubriand, tot fonamentant les seves preferències en la tasca d'apologista del cristianisme realitzada enfront del menyspreu general amb què era tractada la religió a França.

El to declamatori exhibit és, al parer del crític, «chateaubriandesc», així com la concepció i el punt de vista, molt semblant al *Génie du Christianisme* malgrat les naturals diferències imposades per l'època, els temperaments i les intencions. I és que mentre que Chateaubriand s'adreça a la sensibilitat, Balme ho fa a la intel·ligència. L'estil, doncs, difereix atès que les finalitats de cadascun són també diferents. Esquerra, que sembla valorar l'exercici comparatiu de Balme entre protestantisme i catolicisme, també troba ressons de Lamartine quan el filòsof vigatà es deixa endur per la declamació, un fet que tot plegat desemboca en «vel·leïtats retòriques balmesianes», d'estil «retorçat, torturat» i «altament pintoresc».¹³⁹⁰

Aquesta admiració de Balme per Chateaubriand no exclou la personalitat pròpia de l'escriptor català, sobretot pel que fa a les consideracions entorn el protestantisme. Esquerra fa notar especialment aquesta singularitat del filòsof de Vic perquè, en certa manera, hi està d'acord. Balme no compartia el judici de Chateaubriand segons el qual la Reforma havia estat la veritat filosòfica que, revestida d'una forma cristiana, havia atacat la veritat religiosa; tampoc estava d'acord en el fet que la veritat filosòfica fos la

¹³⁸⁹ PEERS, Edgar Allison: «La influencia de Chateaubriand en España», *Revista de Filología Española*, vol. 11, 1924, p. 351-382. El que fa referència a Núñez Arenas havia aparegut a la mateixa revista un any després (NÚÑEZ ARENAS: «Notas acerca de Chateaubriand en España», *Revista de Filología Española*, vol. 12, 1925, p. 290-296.).

¹³⁹⁰ «Balme i Chateaubriand», *op. cit.*, p. 573.

triple ciència de les coses intel·lectuals, morals i naturals. Per la seva banda, Esquerra havia criticat fortament Manuel Cruells a la premsa arran d'uns comentaris que consideraven el Renaixement una alliberació de la religió medieval –un debat que comentem més endavant–. En qualsevol cas, Esquerra conclou que Balme arriba a imitar Chateaubriand externament, però pel que fa al contingut filosòfic el teòleg català manté generalment les seves pròpies idees.

L'entusiasme de Balme per Chateaubriand no li priva de criticar-lo quan el creu en error. Sembla que no sent una excessiva confiança en les seves qualitats de filòsof i que el considera simplement com un poeta. [...] D'aquests textos sembla deduir-se que el concepte que Balme té de Chateaubriand és el d'un gran poeta apologista. Als seus ulls el creador del *Génie du Christianisme* és essencialment un autor d'una enorme importància en la història del seu temps, un gran estilista, un gran poeta en prosa, un geni si cal; però, per això mateix, pateix d'una certa inexactitud quant al contingut filosòfic de les seves obres. Per això, mentre en la part externa arribarà a imitar-lo, en l'aspecte de les idees, Balme s'atindrà a les seves característiques pròpies: es dirigirà, com a bon filòsof, a la intel·ligència dels seus llegidors i no a llur cor.¹³⁹¹

Cal dir que l'interès d'Esquerra per Chateaubriand no hauria acabat amb aquest article comparatista. Va restar sense publicar un manuscrit de cent vint-i-una quartilles en castellà sobre la seva vida i obra, però principalment sobre la seva fortuna pel que fa a traduccions i influència a Espanya. Aquest treball inèdit, titulat senzillament *Chateaubriand*, hauria constatat de dues parts: «1801-1833» i «1833-1850». Pel que sembla, l'estructura hauria estat semblant a la de «Shakespeare a Catalunya», i probablement, tenint en compte que estava en procés d'elaboració, havia de publicar-se a finals dels anys trenta o principis dels quaranta. Val a dir que Marie-Jeanne Durry, la professora de la Sorbona que havia ressenyat llargament *Iniciación a la literatura*, havia escrit *L'Ambassade romaine de Chateaubriand* (1927) i *La Vieillesse de Chateaubriand, 1830-1848: 1830-1848* (1933), però en el treball d'Esquerra les principals referències són les obres de Jean Serrailh i E. Allison Peers, amb les quals es basa per documentar la petja hispànica de Chateaubriand. L'adhesió al comparatisme

¹³⁹¹ *Ibid.*, p. 574-575. Esquerra acaba l'article preguntant-se si Balme, en la seva estada a París, va arribar a conèixer Lamartine i Chateaubriand, ja que l'efecte d'aquest coneixement potser hauria alterat el concepte que en tenia.

acadèmic continua sent evident, ja des de les primeres línies, on amb l'estil habitual afirma:

La historia de la fortuna española de *Atala* se ha escrito ya. La de las restantes obras de Chateaubriand durante este primer periodo que se extiende hasta el triunfo del romanticismo en España en 1833 no es tampoco difícil de reconstruir. Abundan las alusiones a Chateaubriand en las revistas de la época y el número de ediciones españolas de sus obras publicadas entre 1801 y 1833 es bastante considerable, testimoniando una franca popularidad.¹³⁹²

Al costat de l'estudi sobre Chateaubriand, caldria afegir potser un altre article en català, també de 1936, publicat a la revista de bibliofília *Papyrus*, projecte de Josep Porter i Rovira que pretenia ser trimestral, però que, estroncada per la Guerra Civil, només va aconseguir editar dos números. Es tracta de «Les influències alemanyes i lioneses sobre la il·lustració dels llibres gòtics de la Corona d'Aragó», fragment d'*Els orígens del gravat a les terres catalanes (14.-1540)*, obra inèdita presentada al Premi Massana el 1934 i que, al seu torn, té el seu origen en el treball universitari *El grabado en Cataluña y Valencia durante el s. xv (1927-1928)*.¹³⁹³ Recordem que l'interès d'Esquerra pel gravat antic català i ibèric és confirmat el 1962 a la revista alemanya *Gutenberg Jahrbuch* per Jordi Rubió i Balaguer en l'article «Drei unbekante drucke von Joan Jofré (Valencia, 1505)», estudi sobre tres gravats valencians desconeguts del segle XVI que el mestre dedica a la memòria fidel del seu exalumne.¹³⁹⁴

De fet, la bibliofília i el gravat són una de les grans passions d'Esquerra. Com ja hem dit, la creació d'un club bibliòfil a l'Institut-Escola del Parc el curs 1936-37 havia estat una iniciativa seva. Aquests estudis tenen molt a veure amb la seva voluntat europeïsta, perquè són una bona manera de connectar el patrimoni català amb l'estranger. Aquest fet es demostra tant pels estudis inèdits que esmentem com per la participació en una revista com *Papyrus*, de publicació trilingüe català, castellà i

¹³⁹² Els dos estudis que cobreixen aquests aspectes apuntats per Esquerra són SARRAILH, Jean: «La Fortune d'Atala en Espagne», dins *Homenaje a Menéndez Pidal*. Madrid, 1925, vol. 1, p. 255-268 [i] *Enquêtes romantiques France-Espagne*. París: Les Belles Lettres, 1933, p. 41-48, i PEERS, E. Allison: «La influencia de Chateaubriand en España», *Revista de Filología Española*, núm. 11, 1924, p. 351-382. També NÚÑEZ DE ARENAS, Manuel: «Notas acerca de Chateaubriand en España», *Revista de Filología Española*, núm. 12, 1925, p. 290-296.

¹³⁹³ «Les influències alemanyes i lioneses sobre la il·lustració dels llibres gòtics de la Corona d'Aragó», *Papyrus*, núm. 2, 1936, p. 94-104.

¹³⁹⁴ RUBIÓ I BALAGUER, Jordi: «Drei unbekante drucke von Joan Jofré (Valencia, 1505)», *op. cit.*

portuguès i, per tant, d'abast peninsular. Segons l'editorial del segon número signada per Josep Porter, la revista havia tingut una acollida francament bona i suposava tot un símptoma d'interès per la bibliofília hispànica.

A diferència dels altres estudis el text publicat a *Papyrus* no se centra en els contactes literaris, però és inspirat per una idèntica voluntat. El mateix títol ja adverteix que es tracta d'un estudi d'influències, amb el conseqüent estil i enfocament que pot tenir. Efectivament, Esquerra comença reclamant una història del llibre peninsular que segueixi la seva evolució «a través de les èpoques» i les «influències que les tendències artístiques imperants hagin exercit sobre l'ornamentació i decoració dels llibres», així com una obra que estudiï el «llibre il·lustrat dels pobles hispànics» i la «història del gravat a Espanya». Amb tot, fa una crítica més o menys directa als estudis que no són sinó inventaris bibliogràfics que, encara que útils, no aprofiten les possibilitats de la comparació. Arran de les úniques obres que al seu parer tenen un cert interès sobre el gravat i la il·lustració ibèrics, apunta el següent:

La sola obra que té un veritable interès és el catàleg de Martin Kurz, que és un cens dels gravats espanyols del segle XV. El fet que no sigui sinó un inventari dels gravats fa que, a desgrat del seu valor pràctic indiscutible, no tingui l'interès que hauria tingut si a les descripcions l'autor hagués afegit el comentari escaient sobre el valor artístic del gravat, les fonts d'inspiració dels gravadors i les diverses tècniques emprades, elements tots que haurien contribuït a fer d'aquest llibre una veritable història del gravat quatre-centista a la península, en situar-lo respecte a les altres escoles europees de gravadors i d'il·lustradors de llibres.

El llibre de Lyell *Early Book Illustration in Spain* tampoc no dona aquests detalls. Té més valor com a repertori iconogràfic que com un assaig històric o artístic sobre la il·lustració del llibre peninsular.¹³⁹⁵

¹³⁹⁵ «Les influències alemanyes i lioneses sobre la il·lustració dels llibres gòtics de la Corona d'Aragó», *op. cit.*, p. 94-95. Els estudis als quals fa referència Esquerra són KURZ, Martin: *Handbuch der Iberischen Bildrucke des xv. Jahrhunderts*. Leipzig: Karl W. Hiersemann, 1931, i LYELL, James Patrick Ronalds: *Early Book Illustration in Spain*. Londres: Grafton, 1926. A part d'aquestes, val a dir que les cites que remetent a notes i estudis sobre el tema és àmplia i demostren un domini de la llengua alemanya. El crític hi té en compte les obres —a les quals remet sovint tant per les informacions contingudes com per veure els gravats comentats— de Ramon Miquel i Planas (*Bibliofília*, 1911-1914, 1915-1920), Konrad Haebler (*Bibliografía ibérica del siglo xv*, 1903-1917; *Tipografía ibérica del siglo xv*, 1902; *Geschichte des spanischen Frühdruckers in stammabäunmen*, 1923; *The Early Printers of Spain and Portugal*, 1897), Anatole Claudin (*Histoire de l'imprimerie en France*, 1910-1914), Albert Schramm (els catorze primers volums de *Bilderschmuck der Frühdrucke*, 1920-1931), Richard Muther (*Die deutsche Bücherillustration der Gothik und Frührenaissance, 1460-1530*, 1884), Juan Maria Sánchez (*Bibliografía aragonesa del siglo xv*, 1913-1914) i Henry Thomas (*Typography of Spanish XVI Century*, 1926).

A partir d'aquí, el crític reclamava més atenció als gravadors i il·lustradors ibèrics dels segles XV i XVI atesa la importància i superioritat en nombre a d'altres territoris europeus. Puntualitza que no es deu tant al nombre d'estampes conservades, que és petit, sinó a l'abundor de llibres amb il·lustracions. Esquerra troba l'explicació d'aquest fet en traçar les influències europees damunt l'ornamentació dels llibres hispànics i, en concret, dels «pobles de la Corona d'Aragó», que principalment resulten ser d'origen italià, alemany i francès o lionès en el cas de Catalunya. Així, revela com i quan van arribar alguns impressors estrangers –així com les seves planxes– a la península i és capaç de traçar el circuit «Alemanya-Lió-Saragossa» per explicar els orígens i l'evolució d'alguns gravats importats, que van trobar en la ciutat aragonesa un centre tipogràfic d'enorme influència. Jordi Coci i sobretot els Hurus, ens diu Esquerra, fan d'«intermediaris entre els impressors lionesos i els catalans i valencians», que entre d'altres editen *El viatge a Terra Santa*, de Jaume Breidenbach, obra important ja que es tracta d'«un dels primers llibres on es surt del domini de l'art purament popular dels artesans i s'entra en el camp del gravat artístic». A més, té una rellevància especial pel gran nombre de vistes de ciutats estrangeres. En aquest cas, Esquerra no només li atorga valor artístic sinó també, i com ja havia fet en el cas de la literatura, documental:

Les il·lustracions del *Viage de la tierra Sancta* són del millor que s'ha fet en el ram dels gravats destinats al llibre durant el segle XVI, i foren fets per Erhart Reuwick, d'Utrecht, que acompanyà Breidenbach a Terra Santa. Així, doncs, ultra el valor artístic, aquests gravats tenen un enorme valor documental. Les vistes de ciutats i de monuments són fruit d'una observació directa.¹³⁹⁶

La relació detallada entre l'origen de les il·lustracions i el llibre peninsular resultant té per Esquerra una lògica conclusió, seguint les intencions habituals després d'una gran bibliografia recollida:

Un estudi acurat del gravat dels Hurus i de Jordi Coci, en relació amb els dels altres centres tipogràfics peninsulars, permetria de conèixer exactament la influència decisiva que exercí Saragossa en la tipografia peninsular durant els primers temps de la impremta.¹³⁹⁷

¹³⁹⁶ «Les influències alemanyes i lioneses sobre la il·lustració dels llibres gòtics de la Corona d'Aragó», *op. cit.*, p. 101.

¹³⁹⁷ *Ibid.*, p. 104.

Ara bé, l'estudi comparatista en llengua catalana més important d'Esquerra té com a evident objecte d'estudi la literatura i és, sens cap dubte, «Shakespeare a Catalunya».

2.3. SHAKESPEARE A CATALUNYA

2.3.1. Antecedents

Si bé hem definit *Lectures europees* com a comparatisme personal i l'exemple de la veta periodística (1932-1936) reelaborada i fixada en un llibre (1936), *Shakespeare a Catalunya* no només forma part dels estudis escrits sota el signe comparatista francès, sinó que també resta com el primer assaig en català i centrat a Catalunya que adopta la literatura comparada preceptiva. En aquest estudi, el seguiment per part de Ramon Esquerra de les tesis postulades des de les universitats de Lió i la Sorbona s'adequa, segons el títol, al patró *A en B* i, és clar, no deixa d'obeir a les intencions d'*influència* i *fortuna* del primer element sobre el segon. El treball d'Esquerra havia aparegut primer a les pàgines dels quaderns de *La Revista* corresponents al gener-juny de 1935 i és l'única col·laboració del crític en aquesta publicació a part de la traducció d'*Amfitrió 38*, de Jean Giraudoux, el 1934.¹³⁹⁸ Posteriorment, va ser fixat en un petit volum el setembre de 1937 sota els auspicis de la Biblioteca Teatral de les Publicacions de la Institució del Teatre, dins la segona sèrie de la col·lecció «Estudis».¹³⁹⁹

El fet d'haver-se publicat en primera instància a *La Revista* no és anecdòtic. Recordem que al cap d'un any Esquerra editarà *Lectures europees* a les Publicacions de *La Revista*,¹⁴⁰⁰ col·lecció creada el 1916 i complement d'aquest quadern quinzenal i, a

¹³⁹⁸ *La Revista*, 1r vol., gener-juny de 1934, p. 85-119.

¹³⁹⁹ Sobre la presència de Shakespeare en el panorama literari català dels anys trenta, així com la tasca duta a terme per la Institució del Teatre i la seva recepció durant la guerra, vegeu IRIBARREN, Teresa: «Shakespeare en temps de guerra i revolució», dins ESQUERRA, Ramon: *Shakespeare a Catalunya*. Berga / Manresa: Edicions de L'Albí, 2009, p. 53-62. Quant a la col·lecció «Estudis», de caràcter irregular, es van publicar cinc volums més, amb obres o conferències de Francesc Curet (1935), Manuel Marinell-lo (1936), Joaquim Montero (1936), Josep Artís (1936), Prudenci Bertrana (1937) i Joaquim Pena (1937). Pel que fa a la «Biblioteca Teatral», el 1937 es va editar *El carter del Rei* de Tagore, traduït per Josep Carner i Ribalta; *La mare confident* de Marivaux, en traducció de Ventura Gassol, i *Egmont* de Goethe, a càrrec de Joaquim Pena, de la qual es va donar una lectura el 26 de maig per Enric Giménez (vegeu MARRAST, Robert: *El teatre durant la Guerra civil espanyola. Assaig d'història i documents*. Barcelona: Institut del Teatre / Edicions 62, 1978, p. 149.).

¹⁴⁰⁰ Destaquem que fins a 1936 s'hi van editar cent quaranta-tres títols, entre els quals *Les estances* de Carles Riba, *Les noves valors de la poesia catalana* de Joaquim Folguera, *Goethe en la literatura*

partir de 1927, semestral. El seu fundador i director, Josep M. López-Picó, sempre va tenir interès a incorporar gent jove i catalanista a la seva empresa i, segons documenta Esquerra –una d'aquestes joves incorporacions–, la seva versió del sonet shakespearà 146 al poemari *Temes* (1928) és «una provatura única en la història de la lírica shakespeariana a casa nostra» pel que té de personal.¹⁴⁰¹ D'altra banda, des del primer número el periòdic es declara seguidor dels principis de Goethe, tal com recorda el 1932 López-Picó, que va voler commemorar en gran manera el centenari de la mort del poeta alemany. Moltes de les idees del primer dels comparatistes havien estat recollides en la publicació bianual i el seu conductor en feia gala: «Els mateixos amics que l'any 1915 fundàvem *La Revista*, agradats del seny de Goethe, havíem també il·luminat amb llums goethianes el nostre pensament juvenívol».¹⁴⁰² En efecte, a la presentació de *La Revista*, redactada per Alexandre Plana, Manuel Raventós, Carles Riba, Josep Ferran i Mayoral, Ramon Rucabado i Josep Maria López-Picó, es deia el següent:

Nosaltres no venim a omplir cap buit, ni creiem que la necessitat d'una revista es deixi sentir per donar impuls al nostre moviment intel·lectual. Els corrents de la nostra literatura tenen prou abundor i força per donar a l'estrany la sensació d'una tasca que avança cap a la seva plenitud. En dir *La Revista*, sabem que se'ns pot acusar de pretensiosos, com si volguéssim dir que la nostra és l'única que ha de tenir eficàcia. Per nosaltres, solament té valor l'assolir en cada cosa un grau més pur de dignitat, i així no cerquem amb aquesta publicació la declaració absoluta i professoral de les valors del nostre temps ni la definició de l'art de la terra nostra, sinó fer de l'un i dels altres una afirmació serena [...]. La sola unitat que podem acceptar és la de l'esperit que mou la nostra fe, i només a la dignitat de l'esperit fem jurament de fidelitat.¹⁴⁰³

catalana de Manuel de Montoliu, *Literatura catalana. Perspectiva general* de Lluís Nicolau d'Olwer i *Les planetes del verdum* de Josep Carner.

¹⁴⁰¹ *Shakespeare a Catalunya*, op. cit., p. 189. Així mateix, Esquerra va valorar el llibre *A contraclaror del seny* (1936), de López-Picó, com un assaig «escrit amb un criteri gairebé de confessió autobiogràfica» on, com sempre, presideix «un sentit íntim de catalanitat i de dignitat cultural» («Els llibres: Assaigs», *La Veu de Catalunya*, 16-VII-1936, p. 6.)

¹⁴⁰² LÓPEZ-PICÓ, Josep M.: «Commemoració de Goethe», *La Revista*, any XVIII, gener-juny 1932, p. 5-6.

¹⁴⁰³ LÓPEZ-PICÓ, Josep M.: *A contraclaror del seny*. Barcelona: Publicacions de La Revista, 1936, p. 115. Segons Maria Carme Ribé, Goethe és un dels «ídol» dels noucentistes i *La Revista* es manté sempre fidel al seu mestratge –tot i que ja havia estat admirat primer pels romàntics i després pels modernistes perquè havia aconseguit fer de la seva vida un art, per altra banda, a causa del seu sentit d'harmonia i d'equilibri, d'actitud serena–. L'altre ídol invocat per *La Revista* era Xènius –lligat naturalment a Goethe–, del qual es van arribar a reproduir conferències i a publicar alguna *glosa*. Precisament Josep M. López-Picó en va rebre una influència directa en la secció titulada «Moralitats i pretextos», que vol ser una imitació del *Glosari*. De fet, M. Carme Ribé afirma que la flama del noucentisme és visible durant tot el llarg de la publicació, per bé que ben aviat s'hi publiquessin poemes d'avantguarda que, d'altra banda, havien tingut

Val a dir que «Stendhal en España» apareix poc després, a la *Revue de Littérature Comparée*, considerada la publicació oficial del comparatisme d'entreguerres, i no és gratuït imaginar *La Revista* com una versió catalana de la *Revue*. En tant que plataforma des de la qual s'incorporaven al patrimoni cultural català algunes de les veus crítiques més importants del panorama literari europeu, s'hi poden trobar articles traduïts d'Hilaire Belloc, G.K. Chesterton, Aldous Huxley, Giacomo Leopardi, Maria Montessori, Oswald Spengler o H.G. Wells. El 1920, per exemple, la secció «Les Revistes» es feia especial ressò de l'editorial fundada per Maxim Gorki, a Londres, «sota els auspicis del govern bolxevic, per a l'expandiment de les obres mestres de la “Literatura Mundial” (*World Literature*)».¹⁴⁰⁴ O el 1932, el comparatista portuguès Fidelino de Figueiredo apareix a les pàgines de *La Revista* en una traducció d'Agustí Esclasans amb un fragment de *Les dues Espanyes*, i en una nota a peu de pàgina es fa referència a Gonçal de Reparaz, futur membre de tribunal de tesi doctoral d'Esquerra, com un intel·lectual de la corda de Figueiredo.¹⁴⁰⁵ *La Revista* es volia situar tant en l'aspecte sociocultural com en el polític al nivell dels països europeus més civilitzats. Per això, «atenta des del primer dia a una totalitat cultural més que a un servei literari especialitzat», tal com es recordava el 1922, «fa una vegada més afirmació de la seva fe en les possibilitats catalanes de guanyar un lloc en el món de la cultura».¹⁴⁰⁶ I és que la publicació d'estudis sobre qualsevol temàtica, de la filosofia i la ciència a la literatura i la política, tenia sempre un punt de vista nacional, és a dir, de la indubtable consideració de Catalunya com a nació europea.

Entre la multitud d'estudis erudits continguts a *La Revista*, un dels més destacables és «Shakespeare a Catalunya».¹⁴⁰⁷ Però més que assaig, el treball d'Esquerra destaca per ser un llarg estudi de crítica literària, la matèria més representada a *La Revista* al costat de la poesia. De la nòmina d'autors que hi feien crítica literària cal ressaltar Carles Riba i els deixebles d'Antoni Rubió i Lluch: Lluís Nicolau d'Oliver,

com a principals introductors Joaquim Folguera, J.V. Foix i el mateix López-Picó (vegeu RIBÉ, Maria Carme: '*La Revista*' (1915-1936). *La seva estructura. El seu contingut*, op. cit., p. 15.).

¹⁴⁰⁴ A continuació es donava la traducció del prefaci del primer catàleg, que és «un document literari d'importància màxima, apareixent, com ho fa, en una època en què la necessitat de relligar les relacions intel·lectuals amb Rússia se sent amb creixent urgència» (*La Revista* (VI (1920) 121, 278-280). Citat a RIBÉ, Maria Carme: '*La Revista*' (1915-1936). *La seva estructura. El seu contingut*, op. cit., p. 135.).

¹⁴⁰⁵ *La Revista*, any XVIII, juliol-desembre 1932, p. 149-152.

¹⁴⁰⁶ *La Revista*, any VIII, 1922, p. 167-168, 208.

¹⁴⁰⁷ També són dignes d'esment «*Les Memòries* de Torres Amat, pedra fonamental de la bibliografia catalana», de Joan Vilar; «*Materials per a la bibliografia de la premsa barcelonesa (1881-1890)*» i «*El teatre estranger en llengua catalana*», ambdós de Joan Givanel i Mas, també col·laborador com Esquerra d'*El Matí*.

Ramon d'Alòs-Moner, Jordi Rubió i Balaguer i Manuel de Montoliu. Aquest darrer, en la seva etapa de *La Revista*, va escriure dos articles sobre Karl Vossler i un estudi de tema maragallà, de 1932, «Maragall i Goethe: La influència de Goethe en la literatura catalana» que, com Esquerra, després publicarà en volum solt a través de Publicacions de La Revista.¹⁴⁰⁸ Sobre aquest treball, Esquerra va lloar que Montoliu mostrés Goethe com una de les «pedres de toc per a la comprensió excelsa de certs aspectes» de l'obra maragalliana, a més de fer notar les «afinitats temperamentals i estètiques» d'ambdós poetes.¹⁴⁰⁹ En efecte, *Goethe en la literatura catalana*, premiat al Concurs del Comitè Hispano-Alemany de Barcelona el 1932,¹⁴¹⁰ dedica una tercera part de l'estudi a Joan Maragall.¹⁴¹¹

Així mateix, Montoliu és autor de «Les influències de la cultura alemanya a Catalunya», article que acompanya «Shakespeare a Catalunya» en el mateix número de *La Revista*. De fet, el quadern al qual s'inscriuen aquests treballs versava, en conjunt, sobre l'estudi de les influències i les aportacions estrangeres en la literatura catalana a través de la història, coincidint amb la reunió a Barcelona del XIII Congrés dels Pen Club internacionals. Es tracta de cent setanta-cinc planes de text atapeït en les quals trobem treballs de Joan Coromines, Josep Carner, Gaziel, Josep M. de Sagarra, Carles Riba, Josep M. López-Picó, Marià Manent o Martí de Riquer, entre molts altres.

Pel que fa a Shakespeare, la presència a *La Revista* del dramaturg elisabetià és important, fet que també respon al nivell europeu que es pretenia assolir i que explica l'abundància, al costat de la producció catalana, de traduccions d'obres estrangeres,

¹⁴⁰⁸ MONTOLIU, Manuel de: *Goethe en la literatura catalana*. Barcelona: La Revista, 1935. D'altra banda, els crítics més lligats a la literatura contemporània que van passar per *La Revista* eren Alexandre Plana, Alfons Maseras i Joan Arús. De les generacions noucentistes procedien Josep M. López-Picó i Josep Carner, Martí Casanovas, J. Estelrich, Agustí Esclasans, Josep M. Capdevila, Marià Manent i J. Farran i Mayoral, que hi va publicar l'assaig «El sobirà joiós», referit a Shakespeare. També hi eren presents Joaquim Folguera, C.A. Jordana, Josep Lleonart; Tomàs Garcés, Anton Guasch i Octavi Saltor.

¹⁴⁰⁹ «Llibres catalans: Entorn de Maragall», *La Veu de Catalunya*, 13-V-1936, p. 8. Maurici Serrahima, des d'*El Matí*, també havia elogiat l'acarament del poeta català amb el de Weimar (SERRAHIMA, Maurici: «Goethe a casa nostra», *El Matí*, 18-I-1936, p. 7.)

¹⁴¹⁰ Durant el centenari de la mort Goethe, Karl Vossler va visitar Barcelona, Girona i Lleida en qualitat de conferenciant. Tal com testimonia Àngel Valbuena Prat, «l'il·lustre professor alemany ha notificat la concessió del premi al millor estudi de la influència de Goethe en la literatura catalana, al treball del conegut crític Manuel de Montoliu. Aquesta documentada i interessant exposició, que es publicarà aviat, conté molts detalls sobre la zona d'influxos goethians a Catalunya. M'és mot plaent haver tingut l'honor de figurar en el tribunal que gustosament i dignament ha celebrat el mèrit d'aquest treball.» (VALBUENA PRAT, Àngel: «Catalunya i Alemanya: Vossler i el centenari de Goethe», *Mirador*, 14-IV-1932.)

¹⁴¹¹ MONTOLIU, Manuel de: *Goethe en la literatura catalana*, *op. cit.*, p. 60-109. Segons Montoliu: «Amb Maragall, Goethe entra en la literatura catalana i penetra profundament en l'esperit de tots els poetes que combreguen en la nova modalitat introduïda per Maragall.» (*Ibid.*, p. 60.) Tot i que amb una extensió menor, Montoliu també dedica capítols a Pau Piferrer, Manuel Milà i Fontanals, Eugeni d'Ors i Carles Riba.

clàssiques i modernes. A més de l'estudi d'Esquerra i un assaig titulat «El sobirà joiós» referit a l'escriptor anglès, de Josep Farran i Mayoral, s'hi van publicar fragments de *Molta remor i poca saó* (1925), traduïts per Josep Lleonart, i les obres senceres *Cimbel·lí* (1930) i *La nit de Reis o El que vulgueu* (1934), traduïdes per Carme Montoriol Puig, i editades posteriorment dins les Publicacions de La Revista. També s'hi van publicar poemes de Shakespeare: *El fènix i la tortra* (1915) i un fragment de *Venus i Adonis* (1916), així com els sonets XVIII (1919), III, XX, XXXVII, XXXVIII, LIX i CXXX (1921), tots en traducció de Magí Morera i Galícia. De fet, les traduccions de teatre antic i modern al català tenien, ja en el moment d'aparèixer *La Revista*, una tradició molt arrelada.¹⁴¹²

Per tant, la presència de «Shakespeare a Catalunya» a *La Revista* no només queda justificada, sinó que a més s'erigeix com la culminació dels estudis d'influències que promocionava la plataforma de López-Picó. Així, juntament amb Josep Maria de Sagarra, podem considerar Esquerra com l'autor que més s'havia esforçat per donar a conèixer en català l'obra, els temes i la influència shakespeariana.¹⁴¹³ I és que la col·laboració d'Esquerra a *La Revista* amb un estudi shakespearà no surt del no-res. Ja des dels seus inicis com a crític literari, havia mostrat interès per la realització d'una obra que recollís la presència de Shakespeare en terres catalanes.¹⁴¹⁴ Ho expressava a mitjan 1932 des d'*El Matí*:

Està encara per a fer l'estudi de la influència de shakespeariana a Catalunya. O, millor, està fent-se, puix que Alfons Par està acabant ja el seu estudi de les influències de Shakespeare a Espanya, en el qual estudi no manca pas un bon tros destinat a la nostra pàtria. De totes maneres, fins ara no hi ha publicada altra cosa

¹⁴¹² El 1919 J. Flo Térmens havia traduït també el sonet XVIII. Per a més informació i les referències de totes aquestes traduccions a *La Revista*, vegeu RIBÉ, M. Carme: *'La Revista' (1915-1936). La seva estructura. El seu contingut, op. cit.*, p. 80-83.

¹⁴¹³ Segons Jaume Vidal Alcover, Sagarra va tenir un bon exercici preparatori amb les traduccions de Dante per després emprendre les traduccions de Shakespeare, «de tan gran abast expressiu i de tan ampla receptivitat de la condició humana en totes les seves manifestacions». Sagarra, «Un home familiaritzat amb el món cultural italià tenia un bon punt a favor per a entendre les intencions estètiques de Shakespeare». Al parer de Vidal, és possible que Sagarra comencés a assajar les traduccions de Shakespeare fins i tot abans de les de Dante. Després de la Guerra Civil, Sagarra en va fer una edició en gran format, sense peu d'impremta i amb any d'edició fals: el 1935, ja que en realitat és de 1943 (VIDAL ALCOVER, Jaume (1981): «Josep M. de Sagarra, traductor», *op. cit.*, p. 477).

¹⁴¹⁴ Aquests articles a la premsa són: «Troilus i Cressida», *El Matí*, 26-IV-1932, p. 9; «Sobre Shakespeare», *El Matí*, 11-VII-1933, p. 9; «Eight Famous Elizabethan Plays, edited by Esther Cloudman Dum», *Mirador*, 27-XII-1934, p. 2; «Un llibre d'Alfons Par, Shakespeare en la literatura Espanyola», *El Matí*, 15-III-1935, p. 6; «Temes del centenari: Shakespeare i Lope de Vega», *Mirador*, 1-VIII-1935, p. 5, i «Shakespeare al cinema: El somni d'una nit d'estiu», *La Veu de Catalunya*, 18-I-1936, p. 8.

sobre aquesta matèria, que el pròleg que el mateix Alfons Par posà al catàleg de la seva col·lecció shakespeariana –la millor del món quant a edicions hispàniques es refereix.¹⁴¹⁵

L'interès per Shakespeare també s'hi justifica en apuntar els «elements humans» més característics de la seva obra, és a dir, la poesia, el dramatisme, la universalitat i l'humor, qualitats literàries estimades per Esquerra. Al cap de tres dies reprenia aquesta qüestió arran de la traducció de C.A. Jordana de *Troilus i Cressida*, una «història d'amor, però d'un amor no gens extraordinari», fins i tot vulgar i, per això mateix, humà, universal i contemporani. És aquest, al parer d'Esquerra, el secret de l'èxit de Shakespeare, i és que l'escriptor de Stratford-upon-Avon és un dels pocs autors clàssics que es poden llegir amb ulls moderns:

Hi ha dues maneres de llegir els clàssics: l'una tenint en compte que ho són; l'altra, prescindint de tot prejudici històric. Llegint-los de la primera manera és com es copsa més intensament el seu sentit, però n'hi ha ben pocs que puguin suportar una lectura feta amb un criteri completament modern. Shakespeare és d'aquests pocs.

Ara he tingut l'ocasió de rellegir *Troilus i Cressida* aprofitant l'avinentsa d'haver aparegut fa pocs dies la traducció catalana de C.A. Jordana (Editorial Barcino), i m'ha semblat estar llegint una obra escrita de fa uns quants mesos tan sols. L'esperit que l'anima és exactament el mateix que anima moltes de les obres grans de la nostra època. Per exemple, *Cèsar i Cleopatra*, de Bernard Shaw.

Realment, el secret de l'èxit de Shakespeare és sempre el mateix: la seva universalitat que el fa sempre actual i la seva manera de veure el món, que sembla la d'un contemporani. Si exceptuem els llarguíssims discursos dels personatges, conseqüència lògica de l'essència del teatre de l'època, declamatori de mena, tota l'obra i cadascun dels personatges ens semblen sortits de la ploma d'algun contemporani nostre. [...] Fa una mica estrany veure un poeta del Renaixement tractant amb tan poc respecte –i amb un humor semblant al que uns quants segles després empraran Shaw i Giraudoux en altre temes igualment clàssics– l'assumpte de la guerra de Troia. [...] Shakespeare els ha despullat del seu caràcter d'homes superiors i n'ha fet uns homes completament vulgars. [...] L'únic que se salva del descrèdit general i sembla un home superior és Ulisses, a desgrat d'ésser un magnífic pocavergonya. És el sol personatge que l'autor respecta perquè és també l'únic que la

¹⁴¹⁵ «*Timó d'Atenes*», *El Matí*, 26-IV-1932, p. 9.

llegenda homèrica ens ha presentat tal com era; amb els seus defectes i les seves virtuts.

Aquestes darreres valoracions recorden les que feia també al voltant de les biografies, en què l'autor no només havia de presentar les qualitats del biografiat, sinó també els seus defectes. Humanitzar els personatges antics no és sinó dotar-los de profunditat i versemblança. Shakespeare ho sap i per això Ulisses és presentat a la manera homèrica, a diferència d'Aquil·les, Tersites, Ajax, Troilus i Cressida, que segons la ploma del dramaturg anglès o bé són fanfarrons i beneïts, o bé farsants i infeliços. La conclusió d'Esquerra no pot ser altra que aquesta:

Shakespeare, que donà al seu teatre la nota màxima d'humanitat, fou també el primer en humanitzar les llegendes i reduí els herois a la seva real expressió. Per això en aquests temps nostres de revisió de valors, o de crítica sense objecte dels valors espirituals que constitueixen l'herència de les èpoques passades, Shakespeare s'aguanta i és, potser, de tots els clàssics, el més actual, i està molt més a prop de la nostra sensibilitat que molts dels que actualment escriuen.¹⁴¹⁶

Mostra del convenciment d'Esquerra d'aquesta visió sobre Shakespeare és la inclusió d'aquests dos articles d'*El Matí* a *Lectures europees*, encapçalant l'apartat dedicat a «Clàssics i contemporanis anglesos» amb el capítol titulat «Dues notes shakespearianes», que precedeixen els assajos sobre Sterne, Blake, Scott i els contemporanis.¹⁴¹⁷ Per raons òbvies, l'article «Timó d'Atenes» hi apareix només en part, ja que totes les valoracions sobre la manca d'un estudi sobre la influència de Shakespeare a Catalunya ja havia estat compensat per ell mateix. Paral·lelament a aquest interès pel dramaturg elisabetià entorn el 1932, Esquerra devia trobar un bon motiu inspirador en el curs que sobre les principals obres shakespearianes havia organitzat Joan Mascaró el 1933 a la Universitat de Barcelona, inaugurant així la seva càtedra de Literatura Anglesa. A diferència dels textos fragmentaris a la premsa, obligatòriament poc aprofundits per qüestions d'espai, aquest curs podia suposar tot un estímul per decidir-se a fer un estudi més llarg. Al mateix estudi *Shakespeare a Catalunya*, Esquerra recorda el «temperament eminentment líric del conferenciant, gran coneixedor de la literatura anglesa en general i de l'obra shakespeariana en particular»,

¹⁴¹⁶ «Troilus i Cressida», *El Matí*, 26-IV-1932, p. 9.

¹⁴¹⁷ «Dues notes shakespearianes», dins *Lectures europees, op. cit.*, p. 66-68.

qualitats que al seu parer van donar al seu curs una «visió entusiàstica i acolorida del conjunt de l'obra comentada». Alhora, reconeix que l'entusiasme de Joan Mascaró havia estat el motiu determinant per a la representació comprensiva per part del Teatre Universitari de *La Nit de Reis*, segons la versió de Carme Montoriol, escenificada el 1935 i el 1936.¹⁴¹⁸

En qualsevol cas, un cop redactat i editat el seu treball a *La Revista*, publicava el març de 1935 a *El Matí* una ressenya sobre l'estudi d'Alfons Par (1879-1936) al qual havia fet referència el 1932 mentre estava en procés d'elaboració: *Shakespeare en la literatura española*.¹⁴¹⁹ Esquerra justificava l'atenció dedicada a aquest llibre a causa de la història recent de Catalunya. Una història que, tal com recorda, en les glosses d'Eugeni d'Ors ja «demanava influències estrangeres per tal de contribuir a donar una fisonomia peculiar a la cultura catalana que estava creant-se en aquells moments». Des d'aleshores, explica el crític, han anat sorgint i desapareixent autors i escoles que han influït més o menys intensament en la literatura catalana i en el pensament col·lectiu del país. Per tant, era moment d'elaborar estudis sobre l'evolució de la nostra cultura des de la Renaixença i les influències rebudes al llarg del temps, com les de Shakespeare. D'aquesta manera, Esquerra no tan sols pot fer al·lusió als passatges que Alfons Par havia dedicat a la literatura catalana, sinó també justificar l'aparició d'un estudi com el que ell mateix acabava de publicar:

Cal que comencem ja a fer l'estudi dels autors que més han contribuït, en els diferents períodes de la nostra Renaixença; a judicar exactament l'abast de llur influència, per tal de destriar si la seva aportació ens ha estat favorable o desfavorable.

La nostra biografia és ben pobra en estudis d'aquesta mena i les obres generals són tan limitades en nombre (malgrat les respectables excepcions), que cal assenyalar la importància d'aquelles que sols incidentalment ens atenyen.

El Sr. Alfons Par és avui dia un dels comptats erudits shakespeareans que hi ha a la Península. És l'autor de la traducció crítica de *Lo Rei Lear*, d'una biografia compendiada de l'autor anglès i d'un assaig de bibliografia hispànica shakespeareana. A més d'això, el seu darrer estudi: *Shakespeare en la literatura española*, que acaba

¹⁴¹⁸ *Shakespeare a Catalunya, op. cit.*, p. 170.

¹⁴¹⁹ PAR, Alfons: *Shakespeare en la literatura española. Juicios de literatos españoles, con noticias curiosas sobre algunos de ellos y sobre sucesos literarios famosos*, I-II. Madrid / Barcelona: Librería General de Victoriano Suárez / Biblioteca Balmes, 1935.

d'aparèixer, ens el presenta com un erudit historiador del concepte shakespearità a Espanya.¹⁴²⁰

Evidentment, Esquerra fa referència a les obres que havia tingut en compte per elaborar «Shakespeare a Catalunya». Alfons Par, que es caracteritzava per ser un apassionat de Wagner i Shakespeare, va presidir l'Associació Wagneriana i la comissió d'hisenda de l'Ajuntament de Barcelona, a més de ser un actiu membre del Centre Cotoner de Barcelona, del Foment de Pietat Catalana, de l'Acadèmia de Bones Lletres i de l'Oficina Romànica. Filòleg autodidacta, es va centrar en la romanística i en els estudis shakespearians com *Vida de Guillem Shakespeare* (1916), *Contribución a la bibliografía española de Shakespeare* (1930) i els treballs esmentats per Esquerra –*Lo rei Lear* (1912) i *Shakespeare en la literatura española* (1935)–. Val a dir que com a president de l'Associació Wagneriana va donar diverses conferències sobre l'obra shakespeariana i, de fet, era considerat un dels primers especialistes en la matèria. No només havia fet la primera biblioteca d'obres de Shakespeare sinó que el 1916 va oferir a l'Ateneu Barcelonès una conferència sobre la vida del dramaturg elisabetià, publicada per la Institució del Teatre i considerada com un dels millors treballs en català sobre aquest tema. El mateix any havia donat altres conferències sobre Shakespeare al Centre Excursionista de Catalunya.¹⁴²¹

El llibre de 1935 al qual fa referència Esquerra havia aparegut poc abans de la mort de Par, assassinat els primers mesos de la Guerra Civil, i, editat en dos volums, havia tingut una molt bona rebuda per part de crítica i públic. Al seu parer, *Shakespeare en la literatura española* era obertament superior als estudis similars de l'erudit valencià Eduard Julià Martínez (1887-1964) i de Ricardo Ruppert y Ujaravi, sobretot pel fet d'estudiar «el concepte que les dues literatures peninsulars més importants: la castellana i la nostra, han tingut de Shakespeare des del moment que fou conegut». En efecte, els treballs de Julià i Ruppert són interessants perquè responen a un premi a la millor monografia sobre Shakespeare que el 1916, arran del tricentenari de la mort de l'escriptor anglès, havia anunciat la Real Academia Española de la Lengua.¹⁴²² Amb

¹⁴²⁰ «Un llibre d'Alfons Par, *Shakespeare en la literatura Española*», *El Matí*, 15-III-1935, p. 6.

¹⁴²¹ [s.s.]: «Alfons Par i Salvador Vilaregut», dins *Anuari de la Institució del Teatre (1936-1937)*, p. 211-212.

¹⁴²² JULIÀ MARTÍNEZ, Eduard: *Shakespeare en España. Traducciones, imitaciones e influencia de las obras de Shakespeare en la literatura española*. Madrid: Tipografía de la Revista de Archivos, 1918, i RUPPERT Y UJARAVI, Ricardo: *Shakespeare en España. Traducciones, Imitaciones e influencia de las obras de Shakespeare en la literatura española*. Madrid: Tipografía de la Revista de Archivos, 1920.

aquests treballs, ambdós titulats com el tema proposat per l'entitat, Alfons Par va trobar segurament l'al·licient per desenvolupar les seves recerques, un altre impuls que Esquerra va aprofitar per elaborar les seves.¹⁴²³ I és que, tot i trobar superficial l'estudi de les traduccions, l'interès dels dos volums de Par rau en a

escatir el concepte en què Shakespeare ha estat tingut, en funció de les idees estètiques i literàries predominants en cada període. La quantitat enorme de textos i d'autors que el Sr. Par exhuma en el seu llibre ens descobreixen una quantitat insospitada de crítiques shakespearianes, potser desencertades, però interessants sempre, pel que tenen de representatives d'una manera de pensar ja passada.

Però, per damunt de tot, l'estudi demostra que

Catalunya té també una participació ben important en el moviment shakespearà peninsular. Els capítols del llibre dedicats als traductors i crítics catalans ens mostren que no han estat ni els pitjors crítics, ni els que l'han traduït més desconsideradament. Tenim un Bergnes de las Casas, que n'ha fet una de les crítiques més intel·ligents del segle XIX, i una llista de traductors en castellà (Roviralta Borrell i Cebrià de Montoliu, entre aquests), que són dels millors que hi ha en la història espanyola de Shakespeare, i, quant als catalans, solament cal esmentar, a més dels noms de Morera i Galícia i C.A. Jordana, el del mateix autor del llibre.¹⁴²⁴

De fet, en l'estudi «Shakespeare a Catalunya», Esquerra destaca que l'obra de Par és «l'estudi més complet que existeix sobre el tema, molt més que els d'altres autors que han estudiat també les manifestacions shakespearianes a la Península». També torna a reconèixer que, «malgrat haver estat escrita en castellà», l'estudi fa referència als autors catalans i a les traduccions catalanes existents.¹⁴²⁵ Els autors que esmenta Alfons Par, i més, són citats profusament a «Shakespeare a Catalunya». Esquerra no només va pouar de les obres de Par, especialment *Contribución a la bibliografía española de Shakespeare* (1930) i *Shakespeare en la literatura española* (1935), que

¹⁴²³ Cal dir que a Espanya l'interès per Shakespeare es remunta al segle XVIII, sobretot pel que fa a representacions teatrals. El 1883 Daniel López, professor de llengua anglesa, recollia per primera vegada en un article informació sobre les representacions espanyoles d'adaptacions de Shakespeare des de 1772 fins a 1838, especialment quant a les traduccions castellanes que s'havien utilitzat i el gust del públic durant aquest període («Shakespeare en España», *La Ilustración Española y Americana*, núm. 25, 1883, p. 11-75.).

¹⁴²⁴ «Un llibre d'Alfons Par, *Shakespeare en la literatura Española*», *El Matí*, 15-III-1935, p. 6.

¹⁴²⁵ *Shakespeare a Catalunya*, op. cit., p. 152-153.

supera tant en informació com en revisió crítica.¹⁴²⁶ La bibliografia també inclou estudis de Guillem Díaz-Plaja, Manuel de Montoliu, Josep M. Miquel i Vergés o Edgar Allisson Peers, a més d'importants referències de primera mà a les revistes romàntiques i preromàntiques del país com *El Europeo* i *El Vapor*. En tant que assaig d'història de la influència i representació de William Shakespeare en les successives etapes des de la Renaixença fins a 1935, Esquerra aprofita, a més, per rectificar dades errònies que fins aleshores havien ofert d'altres crítics –per exemple, pel que fa a posades en escena–, projectar algunes idees del seu pensament –especialment per destacar la veritable naturalesa humana que contenen les obres shakespeareanes– i comentar aspectes de l'actualitat –com quan sospita, encertadament, que la traducció de Carner de *Somni* de Shakespeare s'ha fet damunt un text francès–.¹⁴²⁷

Però, a més de la seva vàlua documental, *Shakespeare a Catalunya* adquireix un rang especial en la crítica literària catalana si tenim en compte tant la seva temàtica com la seva orientació. Com hem insinuat a l'inici d'aquest capítol, la publicació d'aquest treball situa Catalunya i les seves lletres definitivament al mapa dels estudis comparatistes sobre Shakespeare. Perquè en una disciplina reservada només als Estats-nació i, per tant, summament restrictiva, la combinació de l'element A (Shakespeare) en l'element B (Catalunya) suposava un intent d'entrada del país en l'encotillament de la literatura comparada.

Cal dir que els estudis sobre la influència de Shakespeare en un país determinat eren habituals arreu d'Europa durant el període que cobreix el primer terç del segle XX, especialment els anys d'entreguerres. Són estudis que, en el més pur estil del comparatisme d'ascendència francesa, obeeixen el patró *A en B* i se centren en un territori polític connotat nacionalment. Autors britànics i nord-americans com William Poel (1913), Charles Mills Gayley (1913), Henry Guppy (1916), Sivi Levey (1919), Martha Hale Shackford (1926), David Nichol Smith (1928), Henry William Simon (1932), Margaret Steppat (1933) o Gerald Henry Rendall (1944) elaborarien durant les primeres dècades estudis de la influència del teatre de Shakespeare sobre els seus

¹⁴²⁶ També a *Shakespeare a Catalunya*, Esquerra defineix *Contribución a la bibliografía española de Shakespeare* –obra que així mateix havia estat publicada, de fet, per la Institució del Teatre– com «el nucli central que ha de servir per a bastir-hi la definitiva bibliografia hispànica de Shakespeare, i el manual indispensable per a tothom que faci estudis sobre les influències shakespeareanes a la Península» (*Shakespeare a Catalunya*, op. cit., p. 152.).

¹⁴²⁷ Ho confirma Josep Pla a l'*homenot* dedicat a Carner (PLA, Josep (1958): «Josep Carner. Un retrat», dins *Obres completes*, XI: *Homenots. Primera sèrie*. Barcelona: Selecta (repr. a *Obra completa*, XXI: *Homenots, tercera sèrie*. Barcelona: Destino, 1972, p. 184.). Citat a MANENT, Albert: *Josep Carner i el noucentisme: Vida, obra i llegenda*. Barcelona: Edicions 62, 1969, p. 124.).

seguidors en el món anglosaxó i la seva presència en l'ensenyament, alguns de caràcter educatiu i amb exercicis inclosos. També, i seguint la tímida vessant intergenèrica de la crítica comparatista, floreixen diversos treballs que tracen la presència de Shakespeare en d'altres expressions artístiques. Així, Sadakichi Hartmann publica un *Shakespeare in Art*, Louis Charles Elson un *Shakespeare in Music* i Malcolm Charles Salaman un *Shakespeare in Pictorial Art*.¹⁴²⁸

A Europa, pel que fa als estudis centrats en un país, n'hi ha de dedicats a la influència de Shakespeare a Alemanya,¹⁴²⁹ Itàlia,¹⁴³⁰ Dinamarca,¹⁴³¹ França,¹⁴³² Polònia¹⁴³³ i en d'altres països renaixents com Sèrbia¹⁴³⁴ i Romania.¹⁴³⁵ El continent americà no resta al marge de la proliferació de treballs gestats sota el mateix signe i, així, Ashley Horace Thorndike, Edwin Eliott Willoughby, James Langston Hughes o Esther Cloudman Dunn, de qui Esquerra n'havia elogiat el fet d'haver escrit la millor introducció al teatre renaixentista anglès a *Eight Famous Elizabethan Plays*,¹⁴³⁶ segueixen el patró marcat des d'Europa.¹⁴³⁷ I encara més enllà, la recerca de caire comparatista també traspasa les fronteres del món occidental i arribem a trobar estudis com el de Minoru Toyoda, amb el seu *Shakespeare in Japan: An Historical Survey*, o

¹⁴²⁸ HARTMANN, Sadakichi: *Shakespeare in Art*. Boston: Page & Co. / Mass, 1901; ELSON, Louis Charles: *Shakespeare in Music*. Londres / Boston: Page & Co. / Mass, 1901, i SALAMAN, Malcolm Charles: *Shakespeare in Pictorial Art*. Londres: C. Colmes / Studio, 1916.

¹⁴²⁹ RICHTER, Kurt Albrecht: *Shakespeare in Deutschland in den Jahren 1739-1770*. Oppeln: H. Muschner, 1912; PASCAL, Roy: *Shakespeare in Germany, 1740-1815*. Cambridge: University Press, 1937; GENÉE, Rudolph: *William Shakespeare in Seinem Werden und Wesen*. Berlín: Georg Reimer, 1905. Hi ha, també, versions a l'alemany com *Shakespeare in Deutscher Sprache* (Berlín: Georg Bondi, 1920-1922), en traducció de Freidrich Gundolf i sovint basat en l'adaptació d'*August Wilhelm von Schlegel*.

¹⁴³⁰ COLLISON-MORLEY, Lacy: *Shakespeare in Italy*. Stratford-upon-Avon: Shakespeare Head Press, 1916; NULLI, Siro Attilio: *Shakespeare in Italia*. Milà: U. Hoepli, 1918.

¹⁴³¹ RUUD, Martin Brown: *An Essay towards a History of Shakespeare in Denmark*. Minneapolis: University of Minnesota. Studies in Language and Literatura, 1920.

¹⁴³² HAINES, Charles Moline: *Shakespeare in France: Criticism. Voltaire to Victor Hugo*. Londres: Humphrey Milford, 1925.

¹⁴³³ CALINA, Josephine (afterwards Nicoll): *Shakespeare in Poland*. Londres: Oxford University Press, 1923.

¹⁴³⁴ POPOVIĆ, Vladeta: *Shakespeare in Serbia*. Londres: Humphrey Milford / Oxford University Press, 1928.

¹⁴³⁵ BEZA, Marcu: *Shakespeare in Roumania*. Londres: J. M. Dent & Sons, 1931.

¹⁴³⁶ «*Eight Famous Elizabethan Plays, edited by Esther Cloudman Dum*», *Mirador*, 27-XII-1934, p. 2.

¹⁴³⁷ Aquestes obres són: THORNDIKE, Ashley Horace: *Shakespeare in America*. Londres: British Academy Annual Shakespeare Lecture, 1927; WILLOUGHBY, Edwin Eliott: «The Reading of Shakespeare in Colonial America», *Bibliographical Society of America*, núm. 31, 1937, 49-50; HUGHES, James Langston: *Shakespeare in Harlem*. Nova York: Alfred A. Knopf, 1942, i DUNN, Esther Cloudman: *Shakespeare in America*. Nova York: Macmillan Co., 1939. Cal fer esment del llibre *Separate Works under Subheadings. Hamlet* (Londres: Humphrey Milford, 1914, 258 p.), editat per E.C. Dunn, que inclou una nota a l'estudi *Shakespeare in India*.

com el de C. J. Sisson i el llibre *Shakespeare in India: Popular Adaptations on the Bombay Stage*, ambdós publicats a Londres.¹⁴³⁸

La majoria d'aquests estudis citats s'estructuren de manera similar, dividits per períodes i documentant la presència i influència shakespeariana exercida en un país des del segle XVIII fins al moment de publicar l'estudi. El motiu pel qual se sol presentar el set-cents com a punt de partida de la influència shakespeariana a Europa és explicat pel mateix Esquerra. En primer lloc, assegura que l'aparició de Shakespeare a Catalunya coincideix «naturalment amb el Romanticisme» i, en segon lloc, que com tants d'altres autors anglesos, Shakespeare penetra a Europa a través de França. Si usa el mot *naturalment*, es justifica el crític, és perquè al segle XIX, a part d'algunes traduccions franceses i castellanés «fetes amb una certa dignitat» que començaven a sorgir, l'escriptor amb prou feines era conegut a fora d'Anglaterra. Pel que fa al salt al continent a través de França, tot i les representacions que les companyies de còmics anglesos havien fet a Alemanya, i malgrat la sospita que el mateix Shakespeare va arribar fins a Dinamarca, Esquerra sosté que cal esperar fins al segle XVIII per trobar autèntiques influències. Voltaire, de retorn del seu exili a Anglaterra, el tradueix de manera molt lliure i parcial i, segons el crític barceloní, el «llançà amb tot el prestigi europeu, que llavors el nom de Voltaire encomanava a tantes coses, que sols s'aguantaven de moment a causa d'aquell prestigi». Ens trobem, doncs, davant d'algunes de les afirmacions que ja havíem vist a la premsa, inclosa la remarca a la importància de l'esnobisme del públic davant d'un nom contemporani que està de moda.¹⁴³⁹

Com Esquerra, doncs, la majoria d'estudis solen insistir, per ordre cronològic, en els comentaris dels crítics autòctons i en la traducció i representació de les obres del dramaturg elisabetià –hi ha excepcions, com el breu assaig *Shakespeare in Poland* (1923), de Josephine Calina–. Alguns altres, com *Shakespeare in France* (1925), de Charles Moline Haines, disposen d'una introducció i unes conclusions que no té l'estudi del crític català, encara que bona part de les idees generals que s'hi manifesten –manca de popularitat inicial de Shakespeare, el seu geni, la humanitat dels seus personatges– ja són contingudes al llarg del volum. L'aspecte que potser queda menys desenvolupat al

¹⁴³⁸ TOYODA, Minoru: *Shakespeare in Japan: An Historical Survey*. Londres: Transactions of the Japan Society of London, 1939, i SISSON, C. J.: *Shakespeare in India: Popular Adaptations on the Bombay Stage*. Londres: Oxford University Press for the Shakespeare Association, 1926.

¹⁴³⁹ «Shakespeare a Catalunya», *La Revista*, gener-juny 1935, p. 78, i *Shakespeare a Catalunya*. Barcelona: Publicacions de La Revista, 1937, p. 13-14.

treball d'Esquerra és la qüestió del *temperament nacional* i les diferències i similituds entre l'escriptor anglès i el caràcter del territori on va tenir fortuna. Tot i que en fa algunes referències, en els altres estudis europeus es percep més clarament l'empremta d'aquesta característica del comparatisme de principis de segle, sovint potenciada pels fets històrics recents en el moment de ser publicats.

Per exemple, a l'obra *Shakespeare in Italy*, publicada per Lacy Collison-Morley el 1916, s'hi deixa sentir el context històric i el regust de la literatura comparada de l'època. El llibre està dedicat al germà de l'autor, el lloctinent coronel Harold Duke Collison-Morley, «soldier and artist» que, tal com es fa constar, va ser mort al capdavant del seus homes després d'haver estat ferit dues vegades i just abans d'arribar a les trinxeres alemanyes en l'atac a Loos el 25 de setembre de 1915. Aquesta dedicatòria, que segueix extensament tot presentant el soldat com un gran admirador de Shakespeare, s'enllaça amb les conclusions de l'estudi, on l'autor farà referència a la germanor entre britànics i italians i a l'aliança entre totes dues nacions. Així mateix, Minoru Toyoda, professor japonès de literatura anglesa a la Universitat Imperial de Kyūshū, no deixa de fer diverses referències als conflictes bèl·lics amb la Xina i Rússia al prefaci del seu *Shakespeare in Japan* (1926). A més, Toyoda assenyala que, si bé molts països occidentals han fet estudis sobre la presència de Shakespeare als seus territoris, el seu estudi «would stand as a mark, to later generations, of the high tide of the national spirit».¹⁴⁴⁰ Finalment, les noves realitats polítiques són determinants en l'orientació d'alguns estudis. Aquest fet és especialment visible a *Shakespeare in Serbia* (1928), tesi doctoral presentada el 1925 pel serbi Vladeta Popović i publicada com a tercer volum de la col·lecció londinenca «Shakespeare Survey». En aquest cas, l'autor elabora una introducció per aclarir que el concepte «Shakespeare a Sèrbia» cal entendre'l com a «Shakespeare entre els serbis», és a dir, «both those who before 1918 were under Austrian rule, and those who had their own kingdom», perquè «although politically separated before 1918, their literature has always been one».¹⁴⁴¹ És visible,

¹⁴⁴⁰ TOYODA, Minoru: *Shakespeare in Japan: An Historical Survey*, op. cit., p. 77.

¹⁴⁴¹ POPOVIĆ, Vladeta: *Shakespeare in Serbia*, op. cit., p. v. També aclareix que si distingim la literatura sèrbia de la croata és a causa, només, del fet que la primera respon a la fe grega ortodoxa i a l'alfabet ciríl·lic, mentre que la segona pertany a l'església catòlica romana i és escrita en alfabet llatí (*Ibid.*, p. v-vi). Per Popović, aquest fet no és sinó una paradoxa i un anacronisme, i augura la desaparició de les fronteres que separen les dues literatures, ja que responen a una mateixa llengua i a un sol poble. Afegim que ja hi ha un article anterior, també en anglès, del professor Pavle Popović titulat així mateix «Shakespeare in Serbia», aparegut a *A Book of Homage to Shakespeare* (p. 524-527), que enumera les obres traduïdes a la literatura sèrbia, croata i eslovena, i que és el punt de partida del llibre de Vladeta Popović.

doncs, l'intent d'adequació d'una literatura com la sèrbia a la literatura comparada, acostumada als Estats-nació consolidats com França. Popović ha de justificar prèviament la situació política del moment, instal·lant-se entre l'imaginari internacional i el seu.

Pel que fa a la definició del temperament nacional i la seva relació amb Shakespeare, l'autora nord-americana Esther Cloudman Dunn ofereix un bon exemple en raonar els motius pels quals ha elaborat un *Shakespeare in America* (1939). Al seu parer, durant els primers cent cinquanta anys d'història dels Estats Units, el dramaturg elisabetià era un símbol «of our English 'home'» i els colons que venien d'Anglaterra hi van trobar una manera de lluitar contra la tirania britànica. Fins i tot després de la revolució americana, «Shakespeare in America was a provincial echo of Shakespeare in England». Després, amb la independència de la nova nació americana els «new social values» van començar a veure's en Shakespeare, ja que era encara el símbol de la cultura i la manera en com eren representades de les seves obres mostra exactament com era «our national psychology». Arran d'això Dunn afirma que els americans eren culturalment insegurs i la cita, lectura, estudi o posada en escena del geni anglès era tot un mitjà per afirmar la pròpia cultura, sempre present en la colonització de l'oest i en els grans personatges com el mateix Lincoln, perquè Shakespeare va servir, en tant que intèrpret de la situació humana, per parlar del violent nou món, tot i que a vegades no era entès pel públic americà. Al capdavant, com diu l'autora, «the American temperament was still 'emerging'». ¹⁴⁴²

Més evident encara, atès que les opinions d'aquesta mena s'articulen al llarg del treball, és l'obra *Shakespeare in France* (1925), de l'anglès Charles Moline Haines. El crític conclou que a mesura que el coneixement de Shakespeare avança i l'opinió de les diverses nacions sobre ell tendeix a un punt comú, la crítica s'uneix amb l'erudició. Haines afirma que l'apreciació de la literatura pot ser tacada per prejudicis de tota mena, ja que l'erudició, com la ciència, és impersonal i internacional. Tanmateix, escriu que la crítica francesa i l'anglesa divergeixen, i és que la diferència de gust i les diferències de temperament nacional entre anglesos i francesos van fer que algunes posades en escena neoclàssiques variessin la interpretació i el text:

¹⁴⁴² DUNN, Esther Cloudman: *Shakespeare in America*, op. cit., p. 3-5.

Shakespeare is now the possession of France, as of all the world, as much of England. Numerous translations of his works have been made, and it is probably true to say that he is better known in France than any French author is in England. [...] [W]e are finally brought to see that it is national outlook that must explain the differences that have existed, and still exist, between French and English criticisms of Shakespeare. [...] The French mind tends to organization, to rule and order. They take more kindly to bureaucracy than we do. They like things duly arranged in their proper places. The Englishman works by rule of thumb, knowing that as he has a perfectly clear idea of his aim, the details are bound to fall into place.¹⁴⁴³

En aquest sentit, Esquerra difereix de Haines perquè, com veurem, el crític barceloní atribueix a la preeminència d'un corrent artístic –més que no pas al caràcter nacional dels catalans– les manipulacions escèniques operades en les obres de Shakespeare. Per la seva banda, Haines va més enllà i acaba definint el comportament dels anglesos davant el judici dels altres pobles:

In foreign countries the English are regarded sometimes as mad, sometimes as merely stupid. That is because they combine the qualities of imagination and of practical sense, losing either the first like purely Teuton races nor the second like those of the South. It is the secret of their success; and it is the secret of Shakespeare's.

L'explicació del fet que els francesos no entenguin el caràcter anglès és a causa de l'«orderly mind» de França. Pels anglesos no hi ha pràcticament res que no tingui sentit en Shakespeare, «but this is not the simplicity of classic art, and it is to that the French mind still inclines».¹⁴⁴⁴ Almenys, comenta Haines, encara que França no admeti la total supremacia del seu art, pot oferir homenatges ben nobles, com ara el de Lamartine i Alexandre Dumas, que assegurava que després de Déu, Shakespeare és qui més ha creat. En definitiva, el que fa Haines és aplicar un moviment predominant a França com és el neoclassicisme a una característica *racial* dels francesos, que provoca

¹⁴⁴³ HAINES, Charles Moline: *Shakespeare in France: Criticism. Voltaire to Victor Hugo*, op. cit., p. 161-163. Per Haines, aquestes diferències apuntades explicarien que l'escena de Leontes i Mamillius desagradi als francesos per la superficial contradicció d'un gran rei parlant amb un nen, i que en canvi als anglesos els agradi, ja que saben veure que un gran rei és quelcom més que un rei, és també un pare i un home. Pels anglesos, doncs, la contradicció no causaria confusió, sinó comprensió, mentre que pels francesos això no té cap sentit. L'humor anglès, diu Haines, no es basa en la malícia, sinó en la comprensió i l'afecte. Els francesos volen contemplar i els anglesos, comprendre. Haines també justifica l'adoració d'Anglaterra per Shakespeare, ja que no només és «the greatest glory of his country, but he is the most truly national of all her poets.»

¹⁴⁴⁴ *Ibid.*, p. 163-194.

certa incomprensió per l'obra de Shakespeare, d'un temperament nacional ben definit que no fa sinó reflectir les característiques nacionals angleses.

2.3.2. «Shakespeare a Catalunya»

Shakespeare a Catalunya es divideix en dues parts, de poc més de cent pàgines cadascuna en l'edició de 1937.¹⁴⁴⁵ La primera, sota el títol «El segle XIX», inclou quatre subapartats: «I. Pre-renaixença (1800-1833)», «II. Els inicis de la Renaixença (1833-1850)», «III. Quadrado, Milà i Balaguer (1850-1880)» i «IV. Les primeres traduccions (1880-1900)». La segona, «El segle XX», en reuneix sis: «V. El nou-cents», «VI. Les traduccions erudites», «VII. Les traduccions poètiques», «VIII. Comentaristes i crítics contemporanis», «IX. Adaptacions teatrals» i «X. C.A. Jordana».

Formalment, entre la primera versió, de 1935, i la segona, de 1937, hi ha canvis que afecten l'ortografia –*de què* per *que*, *neo-clàssic* per *neoclàssic*, etc.–, la puntuació –tant incorreccions com esmenes que aclareixen la lectura del text–, les majúscules i minúscules –per exemple, *romanticisme* per *Romanticisme*, tot i que es mantenen algunes vacil·lacions–, l'ús de cometes i cursives, algunes expressions –*tragèdies neoclàssiques a la moda* per *tragèdies neoclàssiques imposades per la moda francesa*, etc.– i d'altres qüestions de detall com escriure en xifres aràbigues els anys anteriorment anotats en números romans –*MCMXXII* per *1922*, etc.–, l'ús dels pronoms febles i personals per nous sintagmes nominals o la numeració de les notes a peu de plana, que torna a començar a cada pàgina. A vegades hi ha canvis quant a matisos i judicis de valor per tal de ser més precís, com ara el canvi de la frase «obra que ve a ésser a Espanya l'equivalent de l'*Hernani*» per «obra que *fits a cert punt* ve a ésser a Espanya l'equivalent de l'*Hernani*». En general, l'edició de 1937 millora la de 1935, però hi ha algunes omissions i algunes catalanitzacions d'obres castellanes que l'empitjoren.

Ja en les primeres pàgines, Esquerra defensa la tesi que l'escriptor anglès va significar al nostre país allò que ha estat qualsevol clàssic del món en qualsevol literatura renaixent: un autor que cal llegir i estudiar. Un aspecte que lliga amb la creixent europeïtzació de Catalunya a partir del segle XX, encara que no augmenti significativament la seva influència. En els mots que precedeixen el text de les dues

¹⁴⁴⁵ Al quadern de *La Revista* l'extensió és, és clar, molt menor: de vint i de quinze pàgines cada part.

edicions, Esquerra hi resumeix perfectament tant la seva intenció, basada en la «influència» i la «representació» del dramaturg anglès, com la naturalesa del seu estudi, que assegura no ser altra cosa que un «inventari del que s'ha fet» i una «història de l'evolució del concepte shakespearà» a través de la història literària catalana. És a dir, és la voluntat d'un estudi comparatista:

És, aquest, un assaig d'història de la influència i representació de Shakespeare en les successives etapes de la nostra Renaixença, i, en conseqüència, la constatació –poc afalagadora, certament– que els catalans no ens havem preocupat massa d'adquirir un coneixement directe de la seva obra. [...] El camí a fer és encara molt llarg, fins a arribar a una assimilació dels valors immutables de l'obra shakespeariana. Això no és sinó un inventari del que s'ha fet, i una història de l'evolució del concepte shakespearà, a través de les diverses èpoques de la història literària de Catalunya, des de la Renaixença. No és aquest, doncs, el lloc de remarcar el que calgui fer d'ara endavant. Implícitament ja queda dit en el que segueix, i hom veurà en cada període el que s'ha fet i com s'ha fet, i també el molt que s'ha deixat de fer, tot i que a Catalunya s'hagin fet proves en tots els sentits: des de la publicació de col·leccions d'obres completes i la impressió de textos anglesos, fins a la lliure interpretació dels temes shakespearians i la mutilació amb criteri escènic.¹⁴⁴⁶

A més de fer conèixer l'opinió que sobre l'autor anglès tenien tant les figures més destacades de la Renaixença com les dels anys trenta, un dels aspectes més importants del llibre és el d'exposar els motius pels quals Shakespeare va restar en segon terme a casa nostra durant el segle XIX. Al parer d'Esquerra, i tal com Alfons Par havia apuntat a *Shakespeare en la literatura espanyola*,¹⁴⁴⁷ aquesta qüestió queda justificada principalment per la presència d'altres noms del moment, sobretot de Walter Scott, que centrava l'elogi constant per part de la crítica catalana. Val a dir que l'admiració catalana per l'escriptor escocès era ben coneguda i, per exemple, Guillem Díaz-Plaja n'havia escrit un llarg article a *Mirador* l'octubre de 1932.¹⁴⁴⁸ Esquerra

¹⁴⁴⁶ «Shakespeare a Catalunya», *La Revista*, gener-juny 1935, p. 78, i *Shakespeare a Catalunya*. Barcelona: Publicacions de La Revista, 1937, p. 7-9. En la versió de 1937, al final del pròleg s'afegeix: «La primera versió d'aquest estudi que apareix ara en volum per gentilesa de la Institució del Teatre de la Generalitat de Catalunya, fou publicat en els quaderns de *La Revista*, del 1935 (gener-juny).»

¹⁴⁴⁷ PAR, Alfons: *Shakespeare en la literatura espanyola*, op. cit., p. 303-353.

¹⁴⁴⁸ Cal remarcar, a més, que la consciència comparatista plana en l'article de Díaz-Plaja. El crític recordava que el 1839 Milà i Fontanals, al quart volum de les seves *Obres completes*, ja considerava Barcelona com la població d'Espanya més rendida al «culte walterescotià». Destacava també l'afinitat pel temperament jeràrquic i moderat dels catalans, del «seny racial», i del contacte que amb els pensadors

afirma que el Romanticisme havia tingut a Catalunya característiques pròpies ja que, així com a Europa es prenia Shakespeare com a bandera de la nova revolució literària, el moviment romàntic català quedava satisfet amb Walter Scott, i és que la Renaixença havia estat «catalanisme històric»:

Walter Scott és, doncs, una de les causes pròximes més importants de la nostra Renaixença. És en les seves novel·les, que tants de llegidors i comentaristes tingueren, i tant d'entusiasme desvetllaren a casa nostra, on els catalans d'aquelles generacions sentiren desvetllar-se la curiositat pel fet històric de Catalunya, i es deu principalment a aquest entusiasme per l'escriptor escocès, i a les seves causes, el relativament poc interès que desvetlla Shakespeare entre aquell primer nucli de literats catalans.

El moviment renaixentista és «catalanisme històric». Mira enrera i tracta solament, en principi, de fer reviure un passat gloriós. És més endavant quan començarà a estructurar el futur. Així, doncs, el moviment català en aquells moments queda perfectament compenetrat amb Walter Scott en quant veu com a principal fita a assolir el desvetllament de la Catalunya medieval.¹⁴⁴⁹

La manca d'arrelament de les doctrines neoclàssiques a casa nostra, un fet que arreu d'Europa es combatia amb Shakespeare, explicaria també que no se sentís la necessitat d'incorporar les seves obres al repertori de la nova literatura renaixent.

A part de l'eclipsi provocat per Walter Scott durant la Renaixença, Esquerra també preveu com a possible explicació de la manca d'influència shakespeariana el fet que el teatre, segons la seva opinió, no hagués estat mai gaire important a Catalunya. Amb tot, i amb una mostra de gran penetració crítica, no només revela les opinions shakespearianes més primitives –molt sovint a través de Walter Scott– contingudes als diaris i revistes *El Vapor*, *El Europeo*, *El Catalán*, *La Paz*, *El Museo de Familias*, *La Palma*, *La Renaixença*, *La Vanguardia* o *Catalunya*, sinó que, a partir de l'estudi de la

catalans tenien els filòsofs de l'escola escocesa. També, pel paral·lelisme més aviat intuïtiu entre les situacions polítiques d'Escòcia i Catalunya, totes dues en possessió d'un fet diferencial dominat per una construcció estatal superior. A més, el moment del romanticisme és carregat d'efusió, i per bé que les nacionalitats es desvetllin, també hi ha una àmplia voluntat d'harmonia i fraternitat arreu, fet que lliga amb el caràcter català. Díaz-Plaja recuperava alhora les paraules de Bonaventura Carles Aribau en escriure «La Pàtria»: «La presentamos a nuestros lectores con el patriótico orgullo con que presentaría un esocés los versos de Walter Scott a los habitantes de su patria.» Finalment, reivindicava un dels redactors d'*El Europeo*, Ramon López-Soler, en parlar de Scott i suggerir la possibilitat d'incorporar a la novel·la romàntica temes de la història nacional (DÍAZ-PLAJA, Guillem: «Literatura Comparada: Walter Scott a Catalunya», *Mirador*, 22-IX-1932, p. 6.).

¹⁴⁴⁹ *Shakespeare a Catalunya*, op. cit., p. 29-30. A partir d'ara, totes les citacions a aquesta obra correspondran a l'edició en volum de 1937.

segona meitat del segle XIX, entre traduccions, edicions i adaptacions, malda per trobar-hi una mínima presència del dramaturg anglès:

No hi ha encara lloc a una influència sobre el teatre català, confinat en un principi en la poca-solta i en els fets d'actualitat, més tard en un drama rural amb personatges d'una psicologia a flor de pell. Sols en les obres de Balaguer hi ha com un ressò, de Shakespeare, que apaguen les influències dels teatres romàntics de França i Espanya.¹⁴⁵⁰

És precisament Víctor Balaguer el primer de fer una adaptació catalana d'una tragèdia de Shakespeare, concretament de *Romeu i Julieta*, sota el títol de *Las esponsallas de la morta* (1878). Al parer d'Esquerra, Balaguer resumeix, mutila i desvirtua l'obra shakespeariana i la converteix en un melodrama romàntic d'èxit entre el públic català. De la mateixa manera ho havia fet Quadrado i ho faria, encara més, Jaume Piquet, exemple d'autor dedicat al «teatre de masses», totalment lliurat a les «multituds barcelonines» que anaven a L'Odeon «a veure els melodrames horripilants que els servia Piquet, gran coneixedor del seu públic, fins al punt d'arribar a modificar els arguments de les seves obres quan desplaïen l'auditori». Un auditori popular que, tal com vol fer constatar Esquerra, eren «uns entusiastes del *happy end*» que amb un escàndol a la sala podien fer canviar el final de l'obra.¹⁴⁵¹ Així, doncs, el crític evidencia implícitament l'origen popular del teatre català. En aquest sentit, en una ressenya el febrer de 1938 a *Meridià*, el crític Josep M. Miquel i Vergés voldrà remarcar el fet que el teatre català havia nascut de la paròdia i la rialla, és a dir, de la manifestació més pura de l'art popular.¹⁴⁵² Aquesta insistència recorda que *Shakespeare a Catalunya* es va reeditar en un moment en què s'enalteixen els referents del teatre clàssic, sobretot pel seu caràcter popular i la influència revolucionària que al seu moment havia exercit. El comentari de Miquel i Vergés sembla més intencionat encara si tenim en compte que *Meridià* s'autoanomenava «tribuna del front intel·lectual antifeixista». Així, tot i que el treball d'Esquerra és anterior al cop d'estat i la guerra, el 1937 es reeditava en volum solt *Shakespeare a Catalunya* a través de l'Institut del Teatre de la Generalitat de

¹⁴⁵⁰ *Ibid.*, p. 59.

¹⁴⁵¹ *Ibid.*, p. 84-85.

¹⁴⁵² MIQUEL I VERGÉS, Josep M.: «Ramon Esquerra. *Shakespeare a Catalunya*», *Meridià*, 25-II-1938, p. 5.

Catalunya. Podríem dir, fins i tot, que la revaloració del teatre popular en Ramon Esquerra és anterior a tot aquest procés.

Però, en qualsevol cas, Esquerra no fa bandera d'aquest teatre popular, sinó més aviat el contrari. Del seu discurs es desprèn precisament que l'esperit de la segona meitat del segle XIX no s'adeia amb la qualitat de l'obra shakespeariana:

A Catalunya [el teatre] oscil·la entre el xaronisme i la poca-solta, per una banda, i la migradesa dels temes pseudo-tràgics i a flor de pell, de l'altra. Existeix un teatre declamatori, però manquen un teatre poètic on Shakespeare pogués influir, i un públic acostumat que el pogués comprendre.¹⁴⁵³

Així, doncs, més enllà de les adaptacions segons les conveniències de les obres del dramaturg anglès i la consideració de Shakespeare com a clàssic, l'autèntica influència *shakespeariana* només es pot percebre quan el teatre català adopta la «tragèdia veritable», com en Àngel Guimerà. Amb tot, el dramaturg català continua sent essencialment romàntic i els personatges no posseeixen una consistència humana veritable:

L'obra de Guimerà és indiscutiblement un gran avenç dins del teatre català del temps. Els seus personatges tenen una intensitat dramàtica, una major consistència que les creacions dels autors que el precediren. La tragèdia veritable parla per primera vegada en català. Potser per això s'ha parlat d'una influència shakespeariana en la seva obra dramàtica.

De fet hi ha una sèrie de semblances que fan pensar que Guimerà tingué present Shakespeare, en escriure alguna de les seves tragèdies, però aquesta semblança és simplement superficial, limitada als personatges, i més que res a la manera de plantejar el conflicte. Quant a l'essència, Guimerà i Shakespeare estan ben lluny l'un de l'altre.¹⁴⁵⁴

És a partir del segle XX, i les conseqüències polítiques i culturals a Catalunya, quan sorgeix un autèntic desig d'incorporació a la cultura catalana dels valors universals

¹⁴⁵³ *Shakespeare a Catalunya, op. cit.*, p. 93. Com hem vist, Jaume Vidal Alcover pren aquesta actitud d'Esquerra com una característica «noucentista» i, per tant, contrària a les paròdies de les obres de Shakespeare i a les versions d'autors de la Renaixença com Víctor Balaguer (VIDAL ALCOVER, Jaume (1981): «Josep M. de Sagarra, traductor», *op. cit.*).

¹⁴⁵⁴ *Shakespeare a Catalunya, op. cit.*, p. 93-94.

i quan, consegüentment, apareix el primer intent de traducció en bloc de l'obra shakespeariana en català.¹⁴⁵⁵ Tal com ja hem comentat a la primera part, Esquerra assenyala les representacions del grup del Teatre Íntim d'Adrià Gual i, sobretot, les consideracions del *Glosari* orsià, que és vist com «una mena de dietari espiritual de l'època», com a responsables d'aquest moviment. Si el primer havia aconseguit representar un Shakespeare real i ben diferent del que fins aleshores havia estat en mans dels actors peninsulars, Xènius parla del dramaturg anglès com d'un valor universal que cal llegir, meditar, assimilar i representar tal com va ser, sense modificacions ni retallades. A més, és a partir d'aquest moment quan es gesta la primera generació que no només situa i jutja de manera lògica i objectiva l'obra de Shakespeare, sinó també la primera que el tradueix seriosament. Per tant, les dues primeres dècades del segle XX són per Esquerra transcendentals, principalment, com no podia ser d'altra manera, pel desig d'equiparació de la cultura catalana amb les que gaudien de prestigi, un fet que al seu parer reverteix en la millora de les traduccions i dels assajos. El crític reconeix especialment la tasca duta a terme per Cebrià de Montoliu i, és clar, Alfons Par:

El desig de crear una cultura catalana que ens fes honor i que pogués posar-se al costat de les foranes, que és potser l'element més característic del moviment català dels primers vint anys d'aquesta centúria, havia de provocar necessàriament una incorporació al català dels valors europeus més importants, d'una manera científica, amb les necessàries garanties d'ortodòxia erudita.

No mancaren tampoc en l'estudi de Shakespeare. I així, mentre la Biblioteca Popular dels Grans Mestres el traduïa d'una manera ben arbitrària per tal de posar-lo a l'abast del gros públic, Cebrià de Montoliu publicava les seves traduccions de *Macbeth*, i Alfons Par continuava, publicant *Lo Rei Lear* el 1912, la tasca de donar a conèixer Shakespeare als catalans, que anys abans havia iniciat amb dues conferències a l'Associació Wagneriana, de Barcelona.¹⁴⁵⁶

Si Cebrià de Montoliu és presentat com el responsable del primer assaig de traducció crítica de Shakespeare amb *Hamlet* (1907), Alfons Par és el gran continuador. Esquerra dedica un gran nombre de pàgines a Par, autor pel qual demostra un sincera

¹⁴⁵⁵ De fet, Shakespeare va contribuir indirectament a l'estandardització literària i lingüística tant de la identitat nacional de Catalunya, com també de Galícia i el País Basc. Sobre les primeres traduccions en català, basc i gallec, vegeu VERDAGUER, Isabel: «Shakespeare translations in Spain», *Ilha do Desterro*, vol. 0, núm. 36, gener-juny 1999, p. 87-110.

¹⁴⁵⁶ *Shakespeare a Catalunya, op. cit.*, p. 139-140.

admiració no només per ser l'inspirador implícit de la seva obra, sinó pel fet d'haver simultaniejat la crítica, la història, la bibliografia i la traducció de Shakespeare a la cultura catalana. Qualifica la crítica de Par de «textual històrica» –és a dir, recolzada en els seus coneixements de l'Anglaterra renaixentista– i de matís, d'«erudita i de detalls, més que de conjunt».¹⁴⁵⁷ En el cas concret de *Lo rei Lear* (1912), aplaudeix el fet d'haver ofert una versió catalana comparable i fins i tot superior a les castellanques:

[E]ls catalans tenim en aquesta traducció una cosa única a Espanya, i que no tots els països posseeixen: una traducció shakespeariana absolutament científica, sense parió a la Península, a desgrat del gran nombre de traduccions castellanques de totes menes que existeixen. Les de Luis Astrana Marín, que són indiscutiblement les més científiques que existeixen en castellà o les també castellanques del nostre Roviralta Borrell, no arriben a l'extrem de probitat científica d'aquesta.¹⁴⁵⁸

Tanmateix, Alfons Par pretén aprofitar les possibilitats del català antic com a vehicle per traduir Shakespeare, un fet que Esquerra no aprova perquè limita el nombre de lectors, però que no deixa de justificar a causa de l'admiració que li professa:

És aquesta limitació que provoca el llenguatge de la traducció el sol tret que hom pugui fer-li, tot i que sovint certes expressions de l'original shakespeariana han trobat el seu més exacte equivalent en formes catalanes arcaiques. El tret, però, perd gairebé tota la seva força tenint en compte el caràcter netament erudit de la traducció, que amb el seu aparell filològic i crític, tendeix a allunyar-se del gros públic.¹⁴⁵⁹

Tot i destacar la vàlua dels primers testimonis sobre Shakespeare en llengua catalana, Esquerra també inclou i té en compte aquells autors catalans o de les terres de parla catalana que havien escrit els seus judicis o adaptacions en castellà. Aquesta inclusió connecta en certa manera amb la ideologia continguda en els estudis de literatura comparada, en què el territori –l'Estat, per defecte– és un dels conceptes més importants. Tal com és expressat en el mateix títol, *Shakespeare a Catalunya* no és sinó la presència del llegat d'A en el territori de B. Cal afegir, a més, que els autors catalans

¹⁴⁵⁷ *Ibid.*, p. 147.

¹⁴⁵⁸ *Ibid.*, p. 140. Les traduccions de Luis Astrana Marín van ser les més divulgades fins que l'editorial Espasa-Calpe les va reemplaçar per les d'Àngel Luis Pujante, per oferir al lector una versió de Shakespeare més recent i posada al dia.

¹⁴⁵⁹ *Shakespeare a Catalunya, op. cit.*, p. 149.

d'expressió castellana són incorporats sempre que coincideixin «espiritualment» amb l'ideal de Catalunya en general i de la Renaixença en particular. Així, el literat mallorquí Josep M. Quadrado i les seves adaptacions en castellà s'erigeixen –encara que siguin «una calamitat»– com el primer intent seriós de traducció a Catalunya:

Encara que la seva obra hagi estat escrita en castellà, no per això deixa d'ésser considerat com un dels iniciadors de la Renaixença catalana. Ell, amb la revista *La Palma*, és la primera força propulsora cap a un retrobament nacional a Mallorca. I encara que motegés el català de dialecte, les seves directrius espirituals coincideixen amb les dels catalans, amics seus que l'empren, que són els autors materials del desvetllament. [...] Són aquestes traduccions el primer intent seriós, fet en terres de parla catalana, d'una adaptació del teatre shakespearí a la normalitat grisa i sense imaginació de l'època. [...] En les adaptacions de Quadrado, Shakespeare queda reduït a la categoria de melodrames.¹⁴⁶⁰

Partint d'aquesta visió, i més si és té en compte l'obra d'Alfons Par referida a les lletres espanyoles, Esquerra pot reivindicar l'aportació catalana, sovint pionera, en el coneixement de Shakespeare a Espanya. Per exemple, destaca la tesi –òbviament en castellà– de Joan Frederic Muntadas (1826-1912) per ser l'autor d'«un intent de comparació dels teatres de Shakespeare i Calderón» que, encara que «des del punt de vista crític és nul», cal remarcar «el fet que hagi estat un català el primer doctor espanyol per obra de Shakespeare».¹⁴⁶¹ Alhora, Joan Maragall és l'autor d'un article en castellà en què compara el poble espanyol amb Hamlet per la impotència davant de la seva missió històrica, idea que segons Esquerra és potser «el punt més curiós de tota la crítica shakespeariana hispànica del segle passat».¹⁴⁶² Així mateix, la traducció castellana d'una escena de *Macbeth* a càrrec de Milà i Fontanals, que en comparació amb els seus contemporanis és considerat un autor més alliberat de les efusions romàntiques, és al seu parer «una de les millors que s'hagin fet en l'Espanya del seu temps».¹⁴⁶³ Més modernes, les de Josep Roviralta Borrell i Cebrià de Montoliu «compten entre les més perfectes de totes les que existeixen en castellà».¹⁴⁶⁴ És a dir,

¹⁴⁶⁰ *Ibid.*, p. 59 i 62-63.

¹⁴⁶¹ *Ibid.*, p. 53.

¹⁴⁶² *Ibid.*, p. 110.

¹⁴⁶³ *Ibid.*, p. 70.

¹⁴⁶⁴ *Ibid.*, p. 118. Esquerra assegura que, de totes, la versió de Roviralta Borrell de *Hamlet* és probablement la més «científica» i «fidel», una traducció que sovint fins i tot supera la de Luis Astrana Marín.

encara que en castellà, Esquerra pot reivindicar que, ja entrat el segle XX, «Barcelona segueix essent el gran centre editorial peninsular de Shakespeare».¹⁴⁶⁵

D'altra banda, tot i afirmar fer un «inventari» de tot allò que s'ha dit i fet sobre Shakespeare en terres catalanes, Esquerra entra a vegades a valorar i comparar breument els judicis que s'han fet sobre l'escriptor anglès i la seva obra. Per exemple, considera la crítica de Josep M. de Sagarra més lírica i menys objectiva que la de Carles Riba, destaca la defensa que fa Joan Crexells del bon gust de l'estètica shakespeariana o traça les notes positives sobre l'escriptor anglès que Josep M. López-Picó i Agustí Esclasans havien publicat a *La Revista*. No s'està tampoc de remarcar negativament aquells comentaris que no havien copsat la profunditat d'anàlisi de Shakespeare o la humanitat dels seus personatges, així com les adaptacions que desvirtuen l'esperit de la seva obra. En aquest aspecte, l'obra de Quadrado, tot i que li reconeix altres mèrits, torna a ser blasmada per Esquerra:

[E]ntra Quadrado en les obres de Shakespeare, i hi talla i cus de tal manera, que costa treball de reconèixer els originals a través del text castellà. [...] I així, per tal de modificar a gust seu les darreres escenes de l'acte tercer, hi posa de la seva part un seguit de complicacions, més pròpies d'un melodrama de Jaume Piquet (l'autor de tantes monstruositats de què després parlarem), que no d'una obra shakespeariana. [...] Aquest Shakespeare vist per Quadrado, encara que fet amb una absoluta bona fe i amb la millor intenció del món, és, de segur, una de les monstruositats més grans que registra la història pòstuma de Shakespeare. Quadrado, que per un seguit de circumstàncies no comprengué l'abast exacte del valor de l'obra shakespeariana, cregué fer una cosa decisiva, una adaptació de Shakespeare al teatre vuitcentista, en una forma que resultés moralment asèptica. El resultat fou que gairebé totes les essències shakespearianes s'evaporaren durant l'operació. [...] Breu, Shakespeare, segons Quadrado, és un melodrama continuat i perfectament vulgar.¹⁴⁶⁶

Un altre dels casos més comentats és el de la traducció catalana que Artur Masriera havia fet de *Hamlet* el 1898, que al parer d'Esquerra «té el gravíssim

¹⁴⁶⁵ *Ibid.*, p. 120-121. Més endavant, Esquerra remet a la llista de publicacions i reedicions shakespearianes que Alfons Par ofereix a *Contribución a la bibliografía española de Shakespeare* i al segon volum de *Shakespeare en la literatura española* (*Ibid.*, p. 193). Sobre les editorials i col·leccions que van difondre el teatre anglès a Catalunya durant el primer terç del segle XX, vegeu ARMANGUÉ, Joan; FANARI, Silvia: «El teatre anglès a Catalunya. Bibliografia de les traduccions del període 1900-1936», dins *Estudis de llengua i literatura catalanes, XXV: Miscel·lània Jordi Carbonell, 4*. Barcelona: PAM, 1992, p. 143-160.

¹⁴⁶⁶ *Shakespeare a Catalunya, op. cit.*, p. 65-68.

inconvenient d'ésser en vers» i «es ressent d'una gran manca de fidelitat en els detalls» per culpa de les exigències de la mètrica i de refiar-se massa de les traduccions anteriors. Però, a més, el crític compara el text traduït amb l'original per demostrar el desencert del traductor:

[L]a concisió a l'original ha donat lloc a una perífrasi emfàtica. Les frases cenyides al contingut de l'original anglès han esdevingut una cosa terriblement diluïda. Exemple, els versos de l'escena sisena de l'acte segon:

«Doubt thou the stars are fire;
doubt that the sun doth move;
doubt truth to be a liar;
but never doubt I love.»

Esdevenen:

«Dubta que de foc sian les estrelles;
dubta si el sol al firmament se mou;
dubta del cert i creu el dubtós: no dubtes,
jamay, per res del món, del meu amor.»

O el famós monòleg *To be, or not to be*, convertit en:

«O ésser, o no ésser! És aquesta
la qüestió. Quina és l'acció més digne
de nostre ment?: d'una fortuna injusta
sofrí els embats, o brasejà ab coratge
contra eix torrent de penes, i acabar-les
ab resistència ardida? És un somni
no més la mort?...»

Aquests dos curts fragments donen una cabal idea de la fidelitat i de l'estil d'aquesta traducció, feta amb més bona fe que encert, tot i els afanys del traductor per tal d'ésser absolutament fidel al text traduït i al seu esperit.¹⁴⁶⁷

¹⁴⁶⁷ *Shakespeare a Catalunya, op. cit.*, p. 101-103.

Joan Maragall, en canvi, s'agermana amb Shakespeare per un mateix amor a la vida i comprèn la seva obra. Per això Esquerra lamenta que el poeta català no hagués traduït el dramaturg anglès, ja que d'haver-ho fet, «tindríem en català la plenitud de les essències poètiques de Shakespeare que Maragall hauria vertit, com sabia fer-ho, al català».¹⁴⁶⁸ Per tant, segons aquest criteri, el crític barceloní considera que la traducció catalana que Salvador Vilaregut havia fet de *Juli Cèsar* «s'adiu més amb el fons de l'obra traduïda, amb el seu íntim sentit que no pas amb la literalitat dels mots», un fet que, malgrat les infidelitats comeses, permet conservar el contingut tràgic de l'original.¹⁴⁶⁹ Així mateix, i malgrat les reserves constants davant aquelles traduccions en vers, Esquerra acabarà erigint Magí Morera i Galícia no només com l'estímul que va provocar amb les seves versions algunes de les millors crítiques shakespearianes catalanes –com la de *Hamlet* de Carles Riba–, sinó també com el gran exemple de les traduccions poètiques. Tant és així, que al seu parer «representa el tipus ideal del poeta-traductor»,¹⁴⁷⁰ perquè sap conservar la intensitat i la passió shakespearianes. Val a dir que aquesta opinió sobre el caràcter poètic de Morera i Galícia com a traductor seguirà present en les crítiques de Rafael Tasis, Joan Fuster, Joan Triadú o Josep Vallverdú.¹⁴⁷¹ En aquest sentit, també són destacables les versions de Joan Perpiñà, Carme Montoriol i Puig, Josep Lleonart, Millàs Raurell i Alfons Maseras, que al seu parer mantenen més l'esperit poètic del dramaturg en detriment d'un criteri més científic.

Amb tot, la fidelitat al text original també és una constant en Esquerra, que no dubta a recriminar la versió si aquesta és realitzada amb un «criteri poc científic». Es tracta d'un retret coincident amb els que formula Alfons Par al seu estudi i que sobretot s'atribueix a les versions de la primera dècada del segle XX.¹⁴⁷² Aquesta actitud provoca

¹⁴⁶⁸ *Ibid.*, p. 115.

¹⁴⁶⁹ *Ibid.*, p. 123. Segons Esquerra, es tracta a més de la primera traducció catalana de *Juli Cèsar*. Sobre les traduccions angleses de Salvador Vilaregut, vegeu ARMANGUÉ, Joan; CUCCU, Marina: «El teatre anglès a Catalunya. Bibliografia de les traduccions de Salvador Vilaregut», dins *Estudis de llengua i literatura catalanes, XXIX: Miscel·lània Germà Colón*, 2. Barcelona: PAM, 1994, p. 145-163.

¹⁴⁷⁰ *Shakespeare a Catalunya, op. cit.*, p. 160.

¹⁴⁷¹ Vegeu TAVIS I MARCA, Rafael: *Un segle de poesia catalana*. Barcelona: Editorial Selecta, 1968; FUSTER, Joan: *Literatura catalana contemporània*. Barcelona: Curial, 1972, i TRIADÚ, Joan: «Pròleg», dins SHAKESPEARE, William: *Hàmlet* [traducció de Magí Morera i Galícia]. Barcelona: Selecta, 1964, p. 5-8. Sobre la tasca traductora de Magí Morera i Galícia, vegeu VALLVERDÚ, Josep: «Fortuna de Magí Morera i Galícia (1853-1927)», *Serra d'Or*, octubre 1977; rec. a VALLVERDÚ, Josep: *La lluna amb les dents (articles, 1962-1988)*. Lleida: Virgili i Pagès, 1989, p. 53-59. D'altra banda, Salvador Oliva observa l'opacitat de Magí Morera i Galícia amb l'exemple de les quatre primeres rèpliques de la primera escena de l'acte primer de *Romeo i Julieta* (OLIVA, Salvador: *Introducció a Shakespeare*. Barcelona: Editorial Empúries, 2000, p. 110).

¹⁴⁷² Per exemple, sobre el poc valor literari de les versions realitzades a partir de 1907 per la Biblioteca Popular dels Grans Mestres, Alfons Par apunta el següent: «Sobrevinieron entre los años 1907 i 1910 una

que a l'hora de parlar de Josep Carner, que abans de les versions poètiques de Morera i Galícia ja havia traduït *El somni d'una nit d'estiu* (1908), *Les alegres comares de Windsor* (1909) i *La tempesta* (1910) per a la Biblioteca Popular dels Grans Mestres, Esquerra hi percebi certa precipitació, a més de la sospita que el poeta no parteixi de l'original anglès. Per tant, més que d'una traducció literal ens trobaríem davant d'una versió, una «visió», carneriana:

La fidelitat no és la característica d'aquestes traduccions. Són fetes de pressa i molt possiblement sobre textos no anglesos, com tantes d'altres de la mateixa col·lecció. En realitat, el traductor ja ho havia reconegut implícitament en la introducció al *Somni d'una nit d'estiu* [...]. I afegeix que si la crítica l'hi obliga tindrà de «confessar que no estic segur, tal volta, de què aquest *Somni* sigui el de Shakespeare».

Feta aquesta confessió no és d'estranyar que les seves traduccions siguin més aviat una visió carneriana de Shakespeare, que una autèntica versió. Així el lèxic mateix és del més pur estil carnerià, amb tots els defectes i qualitats que tenia en el moment en què foren escrites aquestes traduccions.

De les tres traduccions, la més fidel és, sens dubte, la de *The Merry Wives of Windsor*, i la més acurada; *El somni* la menys fidel i la més personal del poeta català. *La tempesta* dona la impressió d'haver estat feta molt de pressa.¹⁴⁷³

Segons Josep Maria Fulquet, aquesta opinió no fa sinó avalar «l'úll clínic –i crític– d'Esquerra» si tenim en compte les diferències que crítics posteriors com Xavier Pericay i Ferran Toutain han fet notar entre la prosa de Carner i la seva activitat com a traductor: «més si pensem que la fa l'any 1937, quan no podia tenir la perspectiva temporal amb què han treballat Pericay i Toutain en el seu assaig de referència.»¹⁴⁷⁴ Segons els autors d'*El malentès del noucentisme*, als quals es refereix Fulquet, les traduccions de Carner haurien estat amb el *Glosari* d'Eugeni d'Ors un dels «orígens clars» del que ells jutgen com la «injustificada afectació que ha dominat la prosa d'aquest país durant la major part del segle i un dels factors més directament responsables de la solució de continuïtat que el noucentisme va practicar en el català

turbamulta de buenos escritores, pero de los que, como traductores, es mejor no acordarse» (PAR, Alfons: *Shakespeare en la literatura española, op. cit.*, p. 213.).

¹⁴⁷³ *Shakespeare a Catalunya, op. cit.*, p. 124-125.

¹⁴⁷⁴ FULQUET, Josep Maria: «Ramon Esquerra i *Shakespeare a Catalunya*», dins ESQUERRA, Ramon: *Shakespeare a Catalunya*. Berga / Manresa: Edicions de L'Albí, 2009, p. 11-50 (p. 38).

literari.»¹⁴⁷⁵ D'altra banda, Marcel Ortín, en examinar les primeres obres traduïdes per Carner i tenint en compte els pròlegs justificadors de les seves versions, afirma que «el predomini de la comèdia fantàstica i humorística al començament significa abans que res la resposta a un repte estilístic»:

En traduir *El somni d'una nit d'estiu* ("la comèdia més deliciosament alada que s'ha escrit d'Aristòfani ençà"), la figuració purament imaginativa li donava la possibilitat d'assajar maneres de dir sense haver d'atendre només a la llengua que llavors es parlava o s'escrivia. També el traductor "fantàstic" s'havia de beneficiar d'aquella distància respecte al present pròxim que havia permès "el lliure joc de l'incomparable fetiller". Al fons hi hauria la idea carneriana que la imaginació pot enriquir la realitat dels lectors si comença per eixamplar els llenguatges en què es manifesta en l'obra literària.¹⁴⁷⁶

Tornant al discurs de Ramon Esquerra i les seves crítiques a la manca de fidelitat de segons quines versions, el crític barceloní també creu que la traducció de la primera part d'*Enric IV* (1907), signada per Josep Sandaran Bacaria, «és molt poc fidel i fa pensar que és feta sobre una traducció francesa».¹⁴⁷⁷ En canvi, la importància atorgada al rigor científic el porta a valorar la tasca erudita de Cebrià de Montoliu perquè, encara que «la traducció cenyida al text és més fidel que elegant», es converteix en punt de referència per llegir l'original. Per Esquerra, «si Montoliu no es revela com un gran crític en jutjar la figura de Shakespeare, la seva actuació com a traductor és una de les més honrades que trobem en la història catalana de Shakespeare».¹⁴⁷⁸

Ara bé, per Esquerra, C.A. Jordana és el «traductor definitiu» de Shakespeare. Tot i que a la premsa n'havia criticat l'antologia de literatura anglesa, com a traductor li valora el seu coneixement de la llengua i l'encert, al seu parer, de traduir en prosa:

¹⁴⁷⁵ PERICAY, Xavier; TOUTAIN, Ferran: *El malentès del noucentisme: Tradició i plagi a la prosa catalana moderna*. Barcelona: Proa, 1996, p. 260. Pericay i Toutain afegeixen que «quan Carner traduïa tenia consciència de fer un servei al país. Volia elevar el nivell de la prosa catalana i, com que per aconseguir-ho no tenia més remei que experimentar, tot sembla indicar que es va estimar més experimentar amb l'obra dels altres abans que fer-ho amb la pròpia.» (*Ibid.*, p. 265.)

¹⁴⁷⁶ ORTÍN, Marcel: *La prosa literària de Josep Carner*. Barcelona: Quaderns Crema, 1996, p. 110.

¹⁴⁷⁷ *Shakespeare a Catalunya, op. cit.*, p. 128. Sobre el fet que Carner i Sandaran no afrontessin directament la versió anglesa sinó una traducció francesa, vegeu MANENT, Albert: *Josep Carner i el Noucentisme. Vida, obra i llegenda*. Barcelona: Edicions 62, 1969, p. 123-124.

¹⁴⁷⁸ *Shakespeare a Catalunya, op. cit.*, p. 141 i 144-145.

En C.A. Jordana ha trobat Shakespeare el traductor definitiu. Gran coneixedor del català i de l'anglès, les seves traduccions es ceneixen a l'original com poquíssimes de les que les han precedides. Fetes en prosa, no hi ha el perill de caure en les inexactituds que el vers imposa.¹⁴⁷⁹

Quan Esquerra escriu aquestes línies, Jordana havia publicat deu de les obres shakespeareanes, una tasca traductora portada a terme per la col·lecció «Els Clàssics del Món» que el crític barceloní volia veure completa, tal com acabava demanant al paràgraf final del seu estudi. Aquest desig d'una edició catalana integral de les obres de Shakespeare havia de ser «prou erudita per a satisfer les necessitats del llegidor mitjà i alhora amb la necessària dignitat literària, que no desmereixi la fidelitat de la versió».¹⁴⁸⁰ Malauradament, Ramon Esquerra no podrà llegir les vint-i-set traduccions al català de Josep Maria de Sagarra, començades el 1941, que convertirien l'autor de *Vida privada* –malgrat haver-se basat sovint en la translació francesa– en el gran traductor al català de Shakespeare del moment i, tal com Palau i Fabre reconeixia, en responsable d'un dels millors serveis a la llengua i cultura catalanes. Posteriorment, a partir dels anys vuitanta i fins ara, aquesta tasca trobaria en Salvador Oliva i Joan Sellent una traducció autènticament directa que, traslladant a la llengua catalana tota la viva del text shakespeareà, acabaria abastant la totalitat de l'obra teatral i poètica de l'escriptor anglès.¹⁴⁸¹

Abans que tot això passés, Esquerra encara dedicaria algunes referències a Shakespeare. El gener de 1936 se sentia amb prou autoritat per afirmar que l'adaptació cinematogràfica d'*El somni d'una nit d'estiu* a càrrec de Max Reinhardt hauria estat aprovada pel dramaturg anglès: «Creiem que el mateix Shakespeare no hauria quedat malcontent de la interpretació que director, intèrprets, fotògrafs i tècnics de tota mena han donat a la seva deliciosa creació.»¹⁴⁸² I el 1937, a *Iniciación a la literatura* William

¹⁴⁷⁹ *Ibid.*, p. 193. Segons Martí de Riquer, C.A. Jordana reix en la difícil tasca de traduir Shakespeare perquè «no ens ofereix ni una versió perifràstica ni un calc servil i mort del text anglès, ans sense defugir mai la rigorosa i completa versió –en prosa, naturalment– assoleix de fer-la viva i de reproduir fins les més petites subtilitats.» (RIQUER, Martí de: «La versió de Shakespeare de “Els Clàssics del Món”: *Juli Cèsar*», *La Publicitat*, 18-VIII-1934, p. 2.)

¹⁴⁸⁰ *Shakespeare a Catalunya*, *op. cit.*, p. 194. D'altres crític participaven d'aquest futur esperançador – d'altra banda, estroncat per la guerra–. Martí de Riquer, per exemple, escrivia el següent: «La tasca de la col·lecció “Els Clàssics del Món” esdevé una realitat i ensems una bella prometença: imaginem-nos el que serà quan estiguin acabades les obres completes de Shakespeare traduïdes per C.A. Jordana» (RIQUER, Martí de: «Molière en català», *Mirador*, 9-IV-1936, p. 6.).

¹⁴⁸¹ Per una reflexió del fet de traduir a partir de les diverses versions al català de Shakespeare, vegeu FULQUET, Josep Maria: «Ramon Esquerra i Shakespeare a Catalunya», *op. cit.*, p. 44-49.

¹⁴⁸² «Shakespeare al cinema: *El somni d'una nit d'estiu*», *La Veu de Catalunya*, 18-I-1936, p. 8.

Shakespeare és l'escriptor amb més referències i més planes dedicades al llarg dels tres volums. De les vint-i-set pàgines que conté el capítol sobre el Renaixement a Anglaterra, n'acapara ni més ni menys que vint, fet que d'altra banda és lògic. Si bé a «Shakespeare a Catalunya» els judicis sobre la qualitat literària de l'escriptor elisabetià se circumscriuen als que havien emès els intel·lectuals catalans des de la Renaixença, al segon volum del manual Esquerra resumeix i enalteix diverses de les idees convencionals ja expressades aleshores arreu del món. El crític es basa sobretot en els manuals *Histoire de la littérature anglaise* (1934), d'Émile Legouis i Louis Cazamian, *The Cambridge History of English Literature. I-II* (1907-1916), *La Littérature anglaise* (1931), de Paul Dottin, i *English Literature from the Norman Conquest to Chaucer* (1906), de W.H. Schonfield. Per ampliar les dades que ofereix, remet a l'assaig biogràfic *Shakespeare* (1930), de Luis Astrana Marín, i al pròleg d'Alfons Par a la seva traducció catalana del *King Lear*. És a dir, als crítics espanyols més importants en matèria shakespeariana:

La obra de William Shakespeare (1564-1616) domina no sólo la de todos sus contemporáneos, sino todo el teatro moderno. Como creador de caracteres humanos eternos y de un mundo poético imperecedero, no ha sido superado. Sus personajes tienen un valor de realidad que les da un fortísimo relieve y les otorga vida propia, al revés de sus contemporáneos, que, generalmente, sólo crean muñecos sometidos a crisis epilépticas.

El valor incommensurable de la obra de Shakespeare no deriva de sus temas, procedentes de dramaturgos anteriores, de Boccaccio y los cuentistas italianos, de la literatura castellana traducida (*La Tempestad* procede de un cuento de Antonio de Eslava), de las crónicas inglesas antiguas o de Plutarco, que conoció a través de la versión francesa de Amyot, sino de sus facultades de poeta y de psicólogo, que convierten anécdotas muy conocidas en obras maestras. Y es aún más curioso que tales creaciones sean eternas si tenemos en cuenta que su autor las concibió y escribió, de prisa muchas veces, con destino al público popular habitual de los teatros renacentistas ingleses. A ello se deben los defectos que llenan sus obras, la falta de proporción y las incoherencias, principalmente.

El gran poeta que fue Shakespeare se manifiesta en todos sus dramas y comedias. Pero el dramaturgo no es inferior al lírico de los *Sonetos*, que tienen su origen en un episodio de su vida, no puesto en claro todavía. A pesar de su gloria y de su fama, se saben pocos detalles de la vida de Shakespeare. Esta obscuridad sobre el

hombre, en contraste con la gloria del artista, aun en su misma época, explica las teorías que intentan ver en Shakespeare a un comediante que cubría con su nombre las creaciones de algún alto personaje (Bacon, según algunos) interesado en guardar el anonimato.¹⁴⁸³

Esquerra hi comenta, a més, les obres de joventut de Shakespeare. Amb una breu pinzellada a la seva biografia, sospita d'una educació humanística a causa de les reminiscències clàssiques perceptibles en algunes obres, i en destaca el coneixement de diverses llengües i la capacitat lectora. Però el més interessant torna a ser la inclusió de diversos fragments en llengua original al costat de la traducció castellana. Hi afegeix *El somni d'una nit d'estiu*, *Otel·lo*, *Hamlet* i *Molt soroll per no-res* en versions de Luis Astrana Marín i F. Maristany, a més d'un dibuix contemporani del teatre anglès de l'època de Shakespeare per tal de mostrar les tres parts de l'escenari.

2.3.3. Recepció de *Shakespeare a Catalunya: De Meridià a Modern Language Review*

Un cop publicat a *La Revista*, Esquerra va presentar «Shakespeare a Catalunya» al Premi Joan Maragall d'assaig, entre l'1 setembre i el 31 d'octubre de 1937. El veredicta del 7 de desembre, tanmateix, va donar com a guanyador l'obra *Per comprendre*, de Carles Riba.¹⁴⁸⁴ Val a dir que en el seu moment la crítica literària catalana no va prestar tota l'atenció que aquest llarg assaig mereixia. Segons Robert Marrast, el poc ressò a la premsa d'aquesta i d'altres publicacions es deu potser a la pròpia voluntat de la Institució del Teatre, que durant el període convuls de la guerra no va invitar els periodistes a les seves manifestacions, persuadida que els diaris tenien notícies més importants a comunicar. També perquè, com deia un dels seus dirigents, «no creiem escaient que en els moments presents de profunda preocupació de l'opinió pública, aquesta fos cridada per unes activitats que, dintre de les actuals circumstàncies, podien desenvolupar-se perfectament en el cercle de les persones que s'hi senten especialment afectades».¹⁴⁸⁵

¹⁴⁸³ *Iniciación a la literatura, II, op. cit.*, p. 85-86.

¹⁴⁸⁴ [s.s.]: «Els Premis Literaris de la Generalitat. Carles Riba, Premi Maragall 1937», *La Publicitat*, 8-XII-1937.

¹⁴⁸⁵ *Anuari 1936-1937*, citat a MARRAST, Robert: *El teatre durant la Guerra civil espanyola. Assaig d'història i documents, op. cit.*, p. 149. De la mateixa manera, les publicacions de la Institució devien quedar, també, en un segon terme. Per manca d'un *Anuari* dedicat als anys 1937-1938, no coneixem en

En qualsevol cas, immediatament després de la ressenya d'Esquerra sobre l'estudi d'Alfons Par, el març de 1935, a *La Publicitat* Joan Teixidor es feia ressò dels quaderns del primer semestre de *La Revista*, número «veritablement excepcional» en què destacava l'esforç del crític barceloní: «Ramon Esquerra ha escrit l'assaig més complet a casa nostra sobre l'acció de Shakespeare damunt les lletres catalanes.»¹⁴⁸⁶ La qualitat del número de gener-juny de la revista de López-Picó era advertida també des de *La Veu de Catalunya* que, sense deixar d'esmentar el treball d'Esquerra, considerava el número sencer tot un homenatge als literats estrangers que en aquell moment es trobaven a Barcelona per celebrar el XIII Congrés dels Pen Club.¹⁴⁸⁷ Poc després, Josep Maria Junoy també remarcava, des de *La Vanguardia*, el treball d'Esquerra, que «ha anotado copiosamente, en más de treinta y cinco largas páginas, al margen del trabajo notabilísimo de Alfonso Par: *Shakespeare en la Literatura Española*»,¹⁴⁸⁸ i més endavant el presentava com una de les millors aportacions en «un número de *La Revista* que puede ser orgullo de las letras de Cataluña».¹⁴⁸⁹ Rafael Tasis i Marca, des de *Mirador*, no podia faltar a l'elogi de *La Revista* i, concretament, de la col·laboració d'Esquerra –recordem que l'any següent dedicaria una ressenya a *Lectures europees*–. Entre tots els títols del sumari,

cal destacar l'estudi documentadíssim de Ramon Esquerra sobre *Shakespeare a Catalunya*, el catàleg de traduccions d'obres teatrals estrangeres al català, que signa l'erudit Joan Givanel, i unes notes autobiogràfiques plenes de vivacitat, dels pintors D. Carles i Josep de Togones.¹⁴⁹⁰

detall les activitats de la Institució del Teatre a partir de juliol de 1937. Tal com afirma Marrast, el 14 d'octubre de 1937 va ser inaugurada a la Institució una exposició d'obres referides a Shakespeare reunides per Alfons Par, i Joan Alavedra va pronunciar una breu al·locució, seguida d'una conferència de Joaquim Pena (*Ibid.*, p. 186.). Segurament, entre aquestes obres exposades s'hi trobava l'estudi d'Esquerra. Vegeu també FOGUET I BOREU, Francesc: *Teatre, guerra i revolució: Barcelona, 1936-1939*. Barcelona: PAM, 2005, p. 147-161, i FOGUET I BOREU, Francesc: *El teatre català en temps de guerra (1936-1939): A propòsit de 'Mirador' i 'Meridià'*. Barcelona: Institut del Teatre de la Diputació de Barcelona / PAM, 1999, p. 128-143.

¹⁴⁸⁶ TEIXIDOR, Joan: «Les belles edicions: *La Revista*, 1er. semestre d'enguany», *La Publicitat*, 31-V-1935, p. 4.

¹⁴⁸⁷ [s.s.]: «*La Revista: Gener-juny 1935*», *La Veu de Catalunya*, 24-V-1935, p. 8.

¹⁴⁸⁸ JUNOY, Josep Maria: «Correo Literario: *La Revista: Quaderns de 1935*. Any XXI. Gener-juny», *La Vanguardia*, 5-VI-1935, p. 9.

¹⁴⁸⁹ [s.s.]: «Libros y Revistas: *La Revista* (Quaderns de mil nou-cents trenta-cinc). Año XXI. Enero-junio», *La Vanguardia*, 25-VI-1935, p. 4.

¹⁴⁹⁰ TASIS I MARCA, Rafael: «L'actualitat literària: Revistes», *Mirador*, 6-VI-1935, p. 6.

Aquestes brevíssimes però significatives referències al treball d'Esquerra tan bon punt va aparèixer a les pàgines de *La Revista* s'ajunten al comentari elogiós que Alexandre Galí expressa al dotzè volum d'*Història de les institucions i del moviment cultural a Catalunya, 1900-1936*. Segons el seu testimoni:

L'any 1935 va aparèixer damunt les pàgines de *La Revista* un treball monogràfic de Ramon Esquerra, que al nostre judici i encara que ben tardanament donava el to del que havien d'ésser les recerques sobre el teatre català. Tenia per tema i títol *Shakespeare i Catalunya* [sic.] i fou també publicat dins la sèrie de l'Escola Catalana d'Art Dramàtic (o Institució del Teatre), més enllà del 1936.¹⁴⁹¹

La lectura de l'assaig d'Esquerra devia ser més impactant encara si tenim en compte que, de la bibliografia crítica o històrica adreçada al teatre del segle XX entre 1900 i 1936, Alexandre Galí només en destaca el llibre *El arte dramático en el resurgir de Cataluña* (1918?), de Francesc Curet, que és elogiat; *La renovació del teatre* (1917), de Josep Farran i Mayoral, que pel que fa al nostre teatre assegura no tenir gaire interès, i alguns dels treballs editats per l'Escola Catalana d'Art Dramàtic –que amb la República va passar a dir-se Institució del Teatre–: els assaigs *Tres conferències sobre teatre retrospectiu* (1933), de Josep Artís, i *Teatres particulars a Barcelona en el segle XVIII* (1935), de Francesc Curet.

Gràcies a l'edició en volum de la Institució del Teatre el 1937, el treball d'Esquerra va gaudir d'alguns comentaris més que, encara que pocs, van atènyer no només la crítica catalana sinó també l'estrangera. Altra vegada, era Rafael Tasis qui en feia esment, aquest cop des de la *Revista de Catalunya*, amb un comentari molt més extens i un to molt més elogiós davant del que considerava un «llibre documental», no sense el retret, ben just, de la manca d'un índex bibliogràfic. Tasis, a més, preveia aquest treball indispensable per als estudis futurs:

El títol d'aquest llibre és prou explícit. La presència a Catalunya, si no del gran poeta anglès, de la seva obra, és descrita amb minuciositat a través de les dues-centes planes que Ramon Esquerra ha escrit, plenes de dades interessants i de judicis esquemàtics, i no per això menys útils per a aquell que vulgui documentar-se sobre la matèria. [...] Llibre documental, aquest de Ramon Esquerra tindrà un lloc reservat entre la

¹⁴⁹¹ GALÍ, Alexandre: *Història de les institucions i del moviment cultural a Catalunya, 1900-1936*. Llibre XII: *Música, teatre i cinema*. Barcelona: Fundació Alexandre Galí, 1984, p. 284.

bibliografia indispensable per a l'estudi de les influències estrangeres damunt la literatura catalana. Per això, cal remarcar com un encert la seva publicació, per part de la "Institució del Teatre", i plànyer-se només que la manca d'un índex bibliogràfic no en faci un instrument més apte per a la consulta. Per bé que la concisió del text i l'ordenació de les dades que són esmentades vénen a suplir, en part, aquesta manca.¹⁴⁹²

La nova publicació de *Shakespeare a Catalunya* per part d'una institució de la Generalitat va motivar unes breus consideracions de Josep Sol a *Meridià*, que qualificava el treball d'Esquerra d'«excel·lent i documentat», un monogràfic que «segurament és el més complet que s'ha fet en el nostre país en aquest ram». Al seu parer, l'assaig oferia la possibilitat de veure com la crítica catalana s'havia anat acostant a Shakespeare de manera progressiva:

A través d'ell, es veu, claríssimament, com l'interès pel gran poeta anglès va creixent sempre a Catalunya. Alhora, s'hi veu, també, amb la mateixa claredat, el procés que han seguit les apreciacions que els crítics catalans han fet del geni anglès. Actualment, aquest procés havia aconseguit el seu punt màxim de comprensió i d'estima intel·ligent en la traducció de les obres completes del gran dramaturg, feta per C.A. Jordana i publicada en la benemèrita col·lecció d'«Els Clàssics del Món».¹⁴⁹³

Un altre dels pocs comentaris catalans que va rebre l'estudi d'Esquerra són del crític literari i historiador Josep M. Miquel i Vergés, que també des de la seva columna a *Meridià* en destacava la virtut de la concisió i, encara, l'habilitat de no allunyar-se de la figura central i del motiu inspirador. Si bé les atencions a l'obra de Shakespeare o la seva influència tot just sí fregaven a Catalunya, Miquel i Vergés assegurava que aquesta llacuna havia començat a ser omplerta gràcies al romanticisme i, en aquest sentit, posava com a exemple d'aquest «procés vivificador» l'assaig de Ramon Esquerra:

¹⁴⁹² TESIS I MARCA, Rafael: «*Shakespeare a Catalunya*, per Ramon Esquerra (Publicacions de la Institució del Teatre)», *Revista de Catalunya*, núm. 85, 15-IV-1938, p. 609.

¹⁴⁹³ SOL, Josep: «Publicacions oficials de la Generalitat», *Meridià*, 18-II-1938, p. 5. Els altres volums ressenyats també pertanyen a organismes de la Generalitat: dues obres editades pel Comissariat de Propaganda –*La literatura catalana moderna*, de Rafael Tasis i Marca, i *Com faig un curs comentant la història de la Cultura*, de Josep Lleonart– i una altra per la Conselleria d'Economia –*Divisió territorial de Catalunya*–.

[F]idel a la veritat històrica, sense aquella febre d'originalitat que malmet sovint el curs natural dels esdeveniments, ha exposat, amb una ordenació cronològica que fa doblement interessant el treball, l'atenció de Catalunya al geni anglès, i, naturalment, troba les proves més conscients en la formació renaixentista; tant és així, que el procés d'aquella magnífica evolució literària assenyala també, amb *crescendo*, l'atenció de la cultura catalana a l'obra shakespeariana.¹⁴⁹⁴

L'estudi d'Esquerra va traspasar fronteres i, encara que tímidament, era inclòs en les bibliografies de la *Revue de Littérature Comparée*, al costat dels dos volums d'Alfons Par, o de la revista *Studies in Philology*, de la Universitat de Carolina del Nord, entre els assajos d'influències angleses i del Renaixement.¹⁴⁹⁵ Així, el 1939 *Shakespeare a Catalunya* va acabar mereixent una ressenya del crític H. Thomas a *Modern Language Review*. Thomas remarcava que, tot i ser datat el 1937, fins ara no havia estat possible aconseguir aquest manejable volum publicat a Barcelona. A parer del crític anglès, Esquerra havia fet per Catalunya, «in summary fashion», allò que Alfons Par havia fet per Espanya. Així mateix, el treball del primer venia a completar en certa manera el *Shakespeare en la literatura espanyola* del segon, al qual Thomas reconeix dipositari de la biblioteca shakespeariana més gran fora d'Anglaterra, tot lamentant la seva mort i la impossibilitat de continuar els seus estudis:

In this handy little volume (dated 1937, but only recently to hand) the Institució del Teatre, a dependency of the Generalitat de Catalunya, ha reissued the valuable article on *Shakespeare in Catalonia* which Sr Esquerra contributed to *La Revista* in 1935. One half of it covers the nineteenth century, dealing with the pre-renaissance (1800-33), the renaissance (1833-50), and the period of Quadrado, Milà and Balaguer (150-80), as the background for the first Catalan translations of Shakespeare, which are given as beginning in 1880, though Catalans had previously contributed to the stock of Castilian translations. The second half is devoted to the twentieth-century translations, commentaries, criticisms and theatrical adaptations. A final paragraph opens with the statement that 'in C.A. Jordana, Shakespeare has found his definitive translator'. Sr Jordana's translations of ten plays published to date are all in prose.

¹⁴⁹⁴ MIQUEL I VERGES, Josep M.: «Ramon Esquerra. *Shakespeare a Catalunya*», *Meridià*, 25-II-1938, p. 5.

¹⁴⁹⁵ Després d'una primera referència a la primera edició ([s.s.]: «Bibliographie: Livres et périodiques», *Revue de Littérature Comparée*, núm. 15, 1935, p. 550.), van seguir les de la segona: [s.s.]: «Bibliographie: Livres et périodiques», *Revue de Littérature Comparée*, núm. 19, 1939, p. 683, i [s.s.]: «Recent Literature of the Renaissance», *Studies in Philology*, 1939, p. 307.

Catalans, like their Castilian cousins, have yet to discover the music of Shakespeare's language.

Sr Esquerra has done for Catalonia, in summary fashion, what Alfonso Par did for Spain in general in his two-volume *Shakespeare en la Literatura Española*, also published in 1935. He naturally relies a good deal on Sr Par's study, and freely acknowledges the debt, sometimes referring to the larger book for supplementary detail. In one respect at least he completes Sr Par's work, as he deals with the representations of Shakespeare's plays, which Sr Par had announced as the subject of a forthcoming volume. That volume will not now appear. It may be stated here –what could not well be stated in an official publication– that Sr Par was murdered in Barcelona in the early stages of the civil war. His Shakespeare library, the largest Hispanic Shakespearean collection outside England, has passed into the possession of the Institució del Teatre.¹⁴⁹⁶

A mitjan anys quaranta, ens trobem que la influència velada de Ramon Esquerra era present en qui havia estat el seu amic i mentor. Segons es llegeix en un full manuscrit conservat a l'Arxiu Nacional de Catalunya, Maurici Serrahima esmenta tres crítics catalans de referència a l'hora d'elaborar el seu manual d'encàrrec *La novela inglesa*, que són Carles Riba, Marià Manent i Ramon Esquerra, molt probablement pel recull *Lectures europees* i el seu treball sobre Shakespeare.¹⁴⁹⁷ De fet, a principis dels setanta la revista *Estudios Escénicos* publica «Shakespeare a Catalunya, fins a 1937», article on la major part de les dades, enumerades cronològicament i en forma de resum, són extreptes del llibre d'Esquerra,¹⁴⁹⁸ i a principis dels anys vuitanta Jaume Vidal Alcover es basa en l'assaig d'Esquerra per resseguir les traduccions de Shakespeare al català.¹⁴⁹⁹ Així mateix, Jordi Masachs i Castell reivindicava *Shakespeare a Catalunya* com un estudi «encara imprescindible»¹⁵⁰⁰ i Albert Manent, en el seu estudi de caire eminentment biogràfic, assegurava que es tracta d'«una obra modèlica d'història literària».¹⁵⁰¹ Recentment, la importància de l'assaig d'Esquerra ha estat comentada diverses vegades, encara que sempre marginalment o com a comentari complementari

¹⁴⁹⁶ THOMAS, H.: «*Shakespeare a Catalunya*. By Ramon Esquerra. Barcelona: Institució del Teatre. 1937. 194 pp. 3 ptas.», *Modern Language Review*, núm. 34, 1939, p. 459-460.

¹⁴⁹⁷ Fons Serrahima, Arxiu Nacional de Catalunya. Per a més informació sobre aquest aspecte i l'anglofília de Serrahima, vegeu COLL-VINENT, Sílvia: «Una certa anglofília: Maurici Serrahima, lector de narrativa anglesa i crític de novel·la», *op. cit.*

¹⁴⁹⁸ [s.s.]: «Shakespeare a Catalunya, fins a 1937», *Estudios Escénicos*, núm. 17, juliol 1973, p. 59-64.

¹⁴⁹⁹ VIDAL ALCOVER, Jaume (1981): «Josep M. de Sagarra, traductor», *op. cit.*

¹⁵⁰⁰ MASACHS I CASTELL, Jordi: «A la memòria de Ramon Esquerra», *Avui*, 2-IX-1998, p. 16-17.

¹⁵⁰¹ MANENT, Albert: «Ramon Esquerra, un *homme de lettres* de la generació de la dictadura», *op. cit.*

arran de la reedició el 2006 de *Lectures europees*. Entre d'altres, Joan Triadú el qualifica de monogràfic «molt notable»,¹⁵⁰² mentre que Josep Maria Fulquet el considera un «assaig memorable» i «utilíssim» encara¹⁵⁰³ que, de fet, és l'estudi a partir del qual fonamenta el seu article «Vicisitudes del bardo en catalán», on comenta les traduccions al català de l'obra de Shakespeare així com alguns assaigs d'autors catalans sobre la figura i l'obra de l'escriptor anglès.¹⁵⁰⁴ Fulquet fins i tot encoratja a fer-ne una reedició atès que es tracta d'una «obra cabdal» per als seguidors catalans del dramaturg elisabetià.¹⁵⁰⁵

¹⁵⁰² TRIADÚ, Joan: «Anàlisi de *Lectures europees*: Una reedició que s'ha fet esperar massa», *Avui*, 1-XI-2006, p. 5-6.

¹⁵⁰³ FULQUET, Josep Maria: «Barallat & Co.», *Avui*, 23-II-2005, p. 20.

¹⁵⁰⁴ FULQUET, Josep Maria: «Vicisitudes del bardo en catalán», *La Vanguardia. Culturas*, núm. 238, 10-I-2007, p. 3-4.

¹⁵⁰⁵ FULQUET, Josep Maria: «*Lectures europees*», *Avui*, 16-XI-2006, p. 26.

3. EUROPEISME: CRUÏLLA D'INTUÏCIONS I PRECEPTES

3.1. CATALANISME I ANTIESTATISME

Ramon Esquerra entenia que el comparatisme era un mètode de mirada intercultural que posava en contacte les diverses literatures d'Europa i que, si bé sovint en destacava les diferències, també en cercava les afinitats. El comparatisme no només significava associar la darrera novetat literària anglosaxona amb la novel·la russa o francesa, sinó que també era el mitjà amb què podia situar Shakespeare a Catalunya i analitzar Balmes juntament amb Chateaubriand, la manera amb què la crítica i la historiografia literària catalanes es podien homologar amb Anglaterra, França i la resta d'Europa.

D'una banda, per Esquerra la curiositat europea o l'uropeisme –també utilitzava els termes *universalisme* i *internacionalisme*, encara que a vegades atorgava al darrer un sentit esnob o polititzat negativament– era una característica que conferia contemporaneïtat a aquells autors, per allunyats que fossin, que la posseïen, com ara Stendhal, Saint-Évremond, Michel de Montaigne o Sant Tomàs d'Aquino. A Catalunya, a part dels casos pertanyents a generacions anteriors com Eugeni d'Ors i Josep Pla, Francesc Trabal va ser dels pocs novel·listes coetanis ben considerats per Esquerra, justament per descobrir-hi certa afiliació amb les obres europees. De Martí de Riquer, en va destacar sobretot el «punt de vista europeu, que contrasta amb el localista de tants erudits de casa nostra», perquè Riquer determina les fonts, les imitacions, les traduccions en relació amb els corrents europeus de l'època, i «ha estat aquest punt un d'aquells en què les seves aportacions han palesat una contribució definitiva a la nostra història literària.»¹⁵⁰⁶

Amb tot, en el terreny de la creació literària sostenia que la universalitat no està renyida amb la particularitat nacional, sinó tot el contrari. La diversitat no és vista com un problema, sinó com un enriquiment. Referint-se a *Chantiers américains* (1933), d'André Maurois, apuntava sobre l'autor francès que

A part del seu valor literari tota la seva producció té un sentit d'universalitat, sense deixar d'ésser racialment francesa, que ha fet de Maurois l'escriptor francès contemporani més llegit a l'estranger.¹⁵⁰⁷

¹⁵⁰⁶ «Martí de Riquer i la història de la literatura catalana», *El Matí*, 14-IX-1935, p. 7.

¹⁵⁰⁷ «Sobre André Maurois», *El Matí*, 19-X-1933, p. 9.

O també:

La literatura alemanya ha estat sempre poc coneguda fora de les terres de parla germànica, llevat de les seves grans figures, aquelles que, com Goethe, tenen un sentit universalista, internacional, al costat del germanisme que traspuen de vegades.¹⁵⁰⁸

La cita de Goethe no pot ser més oportuna, sobretot perquè enllaça el pensament d'Esquerra amb la literatura comparada i la seva aspiració, la *Weltliteratur*. Si bé el 31 de gener de 1827 Goethe havia parlat a Eckermann del tresor comú a tota la humanitat que suposa la poesia i apostava per una literatura universal, el 20 de juliol del mateix any aprofundia la seva proposta amb una altra carta, aquesta vegada a Thomas Carlyle:

En tota particularitat, bé s'entengui de manera històrica, mitològica o, si fa no fa, arbitrària, hom veurà besllumar i lluir a través de la nacionalitat i la personalitat, aquella dimensió general.¹⁵⁰⁹

Amb els exemples de Maurois i Goethe, Esquerra pretenia demostrar que ni la llengua ni el marc nacional no haurien de ser obstacles en la difusió internacional d'un autor si aquest té realment un *sentit* universal. Tal com afirma Claudio Guillén al cap de més de sis dècades a *Múltiples moradas*, «La literatura hinca sus raíces en lo específico de una experiencia local para elevarse luego y extenderse, como la lucha por la justicia, hacia lo universal.»¹⁵¹⁰ Esquerra parla de les dues literatures paradigmàtiques de la literatura comparada –França i Alemanya–, però el fet i la projecció local també són vàlids per a Catalunya. El catalanisme d'Esquerra, la seva preocupació per una bona producció en català i el redescobriments dels clàssics nacionals, és, doncs, producte d'una vocació internacionalista, en el sentit més cultural del terme.

En aquest punt, en algunes de les valoracions del crític barceloní ressona l'evolució que havien seguit les paraules de Goethe en mans del comparatisme acadèmic. Ens referim concretament a la comparació que estableix entre la literatura catalana i l'acció editorial que ell veia desenvolupar-se per part de les lletres castellanès.

¹⁵⁰⁸ «Una novel·la dels sense treball», *El Matí*, 23-XII-1934, p. 13.

¹⁵⁰⁹ Carta de Goethe a Carlyle el 20 de juliol de 1827, rec. a NORTON, Charles Eliot (ed.): *Correspondence Between Goethe and Carlyle*. Londres / Nova York: Macmillan and Co., 1887, p. 24. Citat en traducció catalana a MARTÍ, Antoni: «Claudio Magris: *Weltliteratur*, ètica de l'europeisme i literatura comparada», dins Diversos autors [a cura de Xavier Pla]: *Claudio Magris, els llocs de l'escriptura*. Barcelona: Edicions de 1984, 2008, p. 58.

¹⁵¹⁰ GUILLÉN, Claudio: *Múltiples moradas*. Barcelona: Tusquets, 1998, p. 329.

Cal tenir en compte que la formulació de la *Weltliteratur* havia coincidit paradoxalment amb la formació dels Estats nacionals moderns i l'ascens del nacionalisme, que acompanyaria el pas de *la literatura* –sustentada antigament per la retòrica i la poètica– a *les literatures*, concretades en diverses llengües. Amb la institucionalització de la literatura comparada, s'afermarien les literatures nacionals mentre que, alhora, s'advocava per l'adveniment d'una literatura internacional, o almenys europea. El 1931 Paul van Tieghem arribaria a veure prefixades les fronteres de les literatures i a afirmar que qualsevol estudi de literatura comparada té la finalitat de descriure la transportació d'un fet literari d'una literatura a una altra.¹⁵¹¹ Fins el mateix Goethe, en una carta datada el 27 de gener de 1827 al seu amic Karl Streckfuss, desitjava que en la construcció d'una literatura universal «Alemania puede y debe ejercer la más gran influencia; Alemania habrá de jugar, en esta gran confluencia, un papel de excelencia».¹⁵¹² La preocupació per la pròpia literatura, doncs, és al cor de les aspiracions més universalistes. Alhora, les literatures serien cada vegada més connotades nacionalment o políticament.

Per això, al parer d'Esquerra, malgrat els projectes editorials que havia impulsat el model noucentista, Catalunya havia de fer com Castella, que sobretot a través de les edicions d'Espasa-Calpe s'esforçava per revalorar els seus clàssics. En aquestes accions el crític hi veia una manera de projectar les grandeses pretèrites al present per tal de cercar una orientació futura, un intent d'elevat els autors castellans a la categoria de símbols en favor d'una renaixença de l'esperit de l'Espanya del XVI. L'estiu de 1935 expressava el següent:

No sé exactament si des del nostre punt de vista català hi ha gaire gent que segueixi detingudament i amb l'interès que es mereix la croada en pro d'una resurrecció dels valors castellans dels grans temps que, d'un parell d'anys ençà, propugna un grup d'intel·lectuals de Castella. Aquesta resurrecció de les grans valors de temps pretèrits no creiem que la facin per pur platonisme. Al contrari, l'evocació amorosa de les grandeses pretèrites es fa projectant-se sobre el temps present i els seus problemes, i més encara cercant allí una orientació d'actuacions futures.¹⁵¹³

¹⁵¹¹ VAN TIEGHEM, Paul: *La Littérature comparée*, op. cit., p. 68.

¹⁵¹² Carta de Goethe a Karl Streckfuss el 27 de gener de 1827. Apèndix a STRICH, Fritz (1946): *Goethe and World Literature*. Londres: Routledge and Kegan Paul Ltd., 1949, p. 349. Citat en traducció castellana a MARTÍ, Antoni: «Literatura comparada», op. cit., p. 343.

¹⁵¹³ «Un quatrecentista castellà: Pedro Berruguete», *El Matí*, 14-VIII-1935, p. 7. [signat E. Clivillés]

Segons Esquerra, Catalunya havia de fer quelcom semblant, una acció que, tal com expressava el març de 1934 a *La Veu de Catalunya*, no acabava de veure materialitzada amb la mateixa força a causa del caràcter autòcton:

Els catalans som una gent que contempla el seu passat amb un gran respecte i s'accontenta amb les quatre idees generals que arreu corren sobre aquest passat sense preocupar-se massa d'obtenir-ne unes de personals, fruit d'una investigació directe, si no pot ésser aprofundida. Aquesta mena de mandra, ben perdonable en les persones de cultura rudimentària, no ho és en aquelles que la tenen superior i que es preocupen amb certa conseqüència de les coses que no es troben en els diaris.

Potser el màxim desconeixement que tenim de les coses que constitueixen el nostre patrimoni espiritual està vinculat a la nostra literatura clàssica. I això és una cosa ben poc falaguera si tenim en compte que la gent que a casa nostra té unes curtes vel·leïtats intel·lectuals, acostuma a llegir amb interès i pretén conèixer les literatures clàssiques d'altres pobles.¹⁵¹⁴

Tot just al cap d'un mes, encetava un altre article a *El Matí* amb un discurs similar i un mateix culpable:

Els catalans som un poble que no sent la seva tradició històrica com un passat ple de figures genials, sinó que més aviat remarca els resultats sintètics obtinguts per les generacions anteriors, deixant de banda, en certa manera, els individus que n'han sobresortit.¹⁵¹⁵

Alhora, qüestionava que fos prou valorat l'esforç dut a terme per la col·lecció «Els Nostres Clàssics» de l'editorial Barcino, tasca encomiable perquè feia ressuscitar la ciència i la literatura «d'uns moments en què la nostra terra fou una gran potència europea, potser la més oberta a tots els vents de l'esperit –la més moderna, per tant– de totes les del seu temps».¹⁵¹⁶ Tanmateix, al seu parer calia modernitzar i posar a l'abast de qualsevol lector els grans valors catalans del passat. És a dir, calia popularitzar els clàssics, perquè un dels aspectes més importants per a Catalunya, en tant que realitat cultural, era no quedar en l'anonimat tant fronteres enfora com fronteres endins, i per això demanava a les editorials catalanes col·leccions menys erudites i més econòmiques

¹⁵¹⁴ «Per la popularització dels nostres clàssics», *La Veu de Catalunya*, 27-III-1934, p. 12.

¹⁵¹⁵ «Una biografia de Prim», *El Matí*, 26-IV-1934, p. 9.

¹⁵¹⁶ «*Novel·letes exemplars*», *El Matí*, 16-I-1935, p. 7.

per al públic popular. Prova d'aquest interès són les constants referències a editorials com Barcino que a través de «Col·lecció Popular» modernitzava clàssics catalans a un preu assequible –encara que, al seu parer, «fragmentàriament»–;¹⁵¹⁷ o l'elogi d'entitats com l'Institut d'Estudis Catalans per la seva «qualitat internacional».¹⁵¹⁸ En un article el desembre de 1932 formulava aquesta qüestió de manera contundent. Davant la tasca de popularització de clàssics francesos i castellans duta a terme per les col·leccions «Génie de la France» –que editava obres de grans autors per llegir «al tramvia o en altres llocs poc apropiats per a la lectura i meditació», en un «format més manejable» i «d'acord amb les necessitats del nostre temps»– i «Novelas y Cuentos» –publicació «que ha posat a la venda per trenta cèntims»–, Esquerra es preguntava per què Catalunya no feia el mateix:

¿Per què no es fa això a casa nostra amb les *Cròniques*, i altres obres clàssiques que poden interessar a molta gent? Fins ara les edicions dels clàssics catalans han estat –hi ha excepcions– excessivament erudites i d'uns preus inabastables per a moltes butxaques. La mateixa col·lecció que ara es publica –«Els Nostres Clàssics»– no resulta d'un preu prou popular, encara que ella potser s'adreça a un públic un xic més culte. Els intents de la Col·lecció Popular Barcino són molt fragmentaris. Certament, sense deixar aquestes publicacions més perfectes, caldria ocupar-se una mica de la divulgació dels clàssics nostres entre la gent que no pot gastar gaire en llibres.¹⁵¹⁹

¹⁵¹⁷ Aquestes referències es troben a: «La divulgació dels clàssics», *El Matí*, 24-XII-1932, p. 11; «Dels clàssics catalans modernitzats», *El Matí*, 13-VIII-1935, p. 7. [signat E. Clivillés]; «Bernat Desclot: *La Croada contra Catalunya i L'alliberament de Catalunya*», *El Matí*, 2-XI-1935, p. 6. [signat E. Clivillés]; «Els *Feyts d'armes de Catalunya*, de Bernat Boades», *El Matí*, 17-XI-1935, p. 11. [signat E. Clivillés]; «Antoni Canals a la col·lecció “Els Nostres Clàssics”», *El Matí*, 5-XII-1935, p. 7. [signat E. Clivillés]; «Una traducció catalana trescentista del Boccaccio», *El Matí*, 2-I-1936, p. 7. [signat E. Clivillés]; «*L'Antígona* de Guillem Colom», *El Matí*, 5-II-1936, p. 7; «Darreres publicacions de l'Editorial Barcino», *El Matí*, 21-II-1936, p. 9; «*Resum d'història del Llibre*, de Pere Bohigas», *El Matí*, 1-VII-1933, p. 9; «*El tres i el set, números meravellosos*, de J. Amades», *El Matí*, 4-VII-1933, p. 11; «*Enciclopèdia Catalunya*», *La Veu de Catalunya*, 29-I-1936, p. 3; «Les publicacions religioses catalanes», *El Matí*, 14-IV-1934, p. 9; «Hi ha a Vilafranca una tradició intel·lectual mantinguda...», *El Matí*, 25-I-1936, p. 6. [signat E.C.], o «El món de les lletres», *Esplai*, núm. 229, 19-IV-1936, p. 219. [Signat E.]. Esquerra també contraposava la tasca d'algunes col·leccions castellanes –des dels projectes de la revista *Cruz y Raya* fins a l'Editorial Labor o, sobretot, les col·leccions que llançava Espasa-Calpe com «Nueva Biblioteca Filosófica»– sobre temes diversos amb les mancances editorials catalanes: «Obras completas de Quevedo», *El Matí*, 3-II-1933, p. 9; «Història de la literatura castellana», *El Matí*, 25-III-1933, p. 11; «Clàssics castellans», *El Matí*, 11-IV-1933, p. 9; «Obras completas de Calderón», *El Matí*, 19-IV-1933, p. 9; «*Antología de la poesía romántica española*», *El Matí*, 24-V-1933, p. 9; «*El acabóse del año y nuevo de 1934*», *El Matí*, 5-IV-1934, p. 9; «*San Juan de la Cruz*, del P. Crisógono de Jesús», *El Matí*, 8-VIII-1935, p. 7. [signat E. Clivillés]; «*La Nueva Biblioteca Filosófica...*», *El Matí*, 2-XI-1935, p. 6. [signat E.], o «L'avinentesa del centenari de Lope...», *El Matí*, 2-XI-1935, p. 6. [signat E.]

¹⁵¹⁸ «Butlletí de la Biblioteca de Catalunya», *El Matí*, 23-VI-1933, p. 9.

¹⁵¹⁹ «La divulgació dels clàssics», *El Matí*, 24-XII-1932, p. 11.

Per Esquerra era preocupant que fos un suplement de *The Times* i no una publicació catalana qui dedicués a primera pàgina un llarg estudi amb el títol «Ramon Llull. The Illuminate Doctor», en ocasió del centenari del filòsof i pel valor que té en la cultura europea, mentre que a Catalunya mai no se n'havia tingut prou cura:

Potser ha estat Anglaterra la nació que més s'ha preocupat del nostre autor. Una de les millors biografies del filòsof mallorquí és la que Allison Peers publicà fa pocs anys en anglès. A desgrat de tot, Llull no té encara el lloc que mereix en la història de la cultura, i no són precisament els que parlen la seva mateixa llengua els qui més es preocupen de l'home i sobretot de l'obra.

Potser el fet d'escaure's enguany la commemoració del centenari li atreurà temporalment l'atenció dels seus compatriotes. Però segurament quan hagi passat aquest moment d'actualitat seran ben pocs els que el recordaran. Si no aprofitem aquesta foguerada del Centenari, per a situar-lo com es mereix, probablement Llull i la seva obra tornaran a perdre's entre els clàssics que ningú no llegeix. I això no ens afavoriria pas massa.¹⁵²⁰

Sobre aquest aspecte, l'interès per Llull per part d'Esquerra és evident si ens atenem al seu abast universal i al fet d'haver estat un dels primers escriptors europeus d'utilitzar una llengua neollatina, en el seu cas el català, per fer poesia, novel·la o parlar de filosofia. Al seu parer,

Llull és la figura més gran de la nostra literatura i una de les més importants de tota la història del pensament medieval. És el primer poeta català, en data i en qualitat. És el filòsof peninsular més important. És una de les figures universals més considerables, a la qual una sèrie d'opinions incontrolades i la ignorància general han allunyat del lloc primeríssim que li correspondria.¹⁵²¹

És més, Esquerra projecta en Llull part de les característiques literàries més preuades en assegurar que, com la *Commedia* de Dante, el *Llibre d'Evast i Blanquerna* «és un llibre que ho comprèn tot. Però mentre el Dant es mou en un pla on la política i la Teologia es barregen, Llull toca de peus a terra i parla de tot amb aquell criteri de

¹⁵²⁰ En canvi, al resum d'*Història de la filosofia* traduït el 1935 per Labor, obra de l'alemany Ernst von Aster, hi trobava a faltar unes notes referents als filòsofs peninsulars: «El nostre Llull, per exemple» («Una Història de la Filosofia», *El Matí*, 30-II-1936, p. 9.).

¹⁵²¹ «La *Miscel·lània Lul·liana*», *El Matí*, 8-I-1936, p. 7. [signat E. Clivillés]

divulgador que és base de la seva obra.»¹⁵²² Per tot plegat, davant la biografia *Raimundo Lulio* (1935), del poeta mallorquí Llorenç Riber i Campins (1881-1958), Esquerra va lamentar que la subordinació al caràcter apostòlic de l'obra esfumés tota explicació al voltant de la poesia i la filosofia que va escriure en català i que tant va contribuir en la formació de la cultura medieval europea:

Llàstima que aquest punt no hagi estat enfondit una mica, ja que aquesta figura de Lull que Mn. Riber ens dóna ha conservat tota la força de l'Apòstol i del místic que hi ha en ell. Doble llàstima, perquè dirigint-se aquesta col·lecció primordialment a un públic desconegedor absolutament de les nostres coses, i més aviat un xic previngut en contra seva, hauria calgut aprofitar l'avinentesa perquè compreguessin plenament el valor europeu de Lull, que és, sense cap mena de dubte, la figura més gran de la nostra històrica cultural.¹⁵²³

Per tant, es perdia una altra ocasió per fer conèixer el fet cultural català fora i, en aquest cas, dins d'Espanya –prou previnguda, al parer d'Esquerra, «de les nostres coses»–. No entendre que calia popularitzar els valors autòctons comportava perpetuar el desconeixement de la pròpia cultura i la confusió generalitzada arreu sobre la realitat catalana. Per exemple, Esquerra va retreure a l'historiador alsacià Georges Schlumberger, de furios antisemitisme, que a *Memòries* parlés dels almogàvers com d'uns *aventurers espanyols*.¹⁵²⁴ Així mateix, l'octubre de 1933, arran de la publicació d'*A History of Aragon and Catalonia*, del professor anglès Henry John Chaytor (1871-1954), Esquerra se sorprenia que la premsa catalana no s'hagués fet ressò d'aquest llibre tan important per al coneixement de Catalunya, que reivindicava el relleu que havia tingut en la configuració medieval d'Europa i les seves aportacions a la història de la cultura occidental –fins i tot dedicava l'epíleg als èxits de la Renaixença i la consecució de l'Estatut de 1932–. Esquerra, que es congratulava de la simpatia i del «punt de mira europeu» que Chaytor atorgava al nostre país, aprofitava per reflexionar sobre la presència contemporània de Catalunya a l'estranger:

¹⁵²² «El Llibre d'Evast i Blanquerna, de Ramon Lull», *El Matí*, 14-I-1936, p. 7. [signat E. Clivillés]

¹⁵²³ «Raimundo Lulio, de Lorenzo Riber», *El Matí*, 2-VIII-1935, p. 6. [signat E. Clivillés]

¹⁵²⁴ En canvi, celebrava que Gonçal de Reparaz i Ruiz hagués publicat *Catalunya a les mars* (1930), dins la Col·lecció Popular Barcino, llibre que parla de les conquestes i colonitzacions dels catalans, temes «negligits» a d'altres llocs i també al dos volums d'*Historia de la colonización* (1933-1935), de l'editorial Labor, que havia escrit el seu pare, el polític i geògraf portuguès d'origen basc Gonçalo de Reparaz Rodrigues, i on tan sols hi ha «una curtíssima referència a la colonització catalana» («Una història de la colonització», *El Matí*, 1-III-1933, p. 9.).

Fa un parell de mesos aproximadament que ha sortit aquesta història, que s'anomena en anglès *A History of Aragon and Catalonia* (Metuen, Londres), i encara ningú, que sapiguem, a Catalunya, no n'ha donat una impressió de primera mà. Passada la primera efervescència que produí en la premsa la notícia de la seva publicació, no havem llegit enlloc cap crítica que ens indiqui que algú s'ha preocupat d'informar el nostre públic de la mena de llibre de què es tracta. Amb prou feines si algú n'ha fet unes notes que no són altra cosa que un resum del seu índex de matèries.

No pretenem fer una crítica erudita, on s'intenti de rectificar algunes dades, o tal vegada algun error de noms, que això correspon als especialistes. Simplement ens interessa de remarcar la importància que té aquest llibre pel que representa i el to amb què ha estat escrit.

Catalunya a l'estranger és una cosa que fins fa poc temps era un entitat que sols tenia existència real per a uns comptats especialistes en qüestions polítiques, que posaven la «qüestió catalana» entre el nacionalisme bretó i l'irlandès. És a dir, com una entitat existent per a ús dels erudits. L'anomenada «batalla de Prats de Molló», donà un xic d'interès –que per cert passà ben aviat– al nom de Catalunya, que sonava per primera vegada en les orelles de molts europeus. Els esdeveniments posteriors i l'efímera «república catalana», ja estengueren un xic més la noció de Catalunya entre els estrangers.

A desgrat d'això el fet català resta encara una cosa poc coneguda fora de casa nostra. La nostra història, la nostra literatura –cal tenir present que posseïm una de les millors líriques dels darrers cent anys– són coses de les quals els estrangers, fins i tot els especialistes, en tenen idees ben nebuloses.

Esquerra, que ja havia fet notar les mínimes i confuses nocions que sobre els catalans tenien novel·listes estrangers com Rupert Croft-Cooke, es planyia que, malgrat la història passada i contemporània del país, la realitat catalana no acabés de quallar en l'imaginari universal. I és que al seu parer, els autèntics culpables del fet que Catalunya no fos coneguda històricament ni literària tornaven a ser, un cop més, els mateixos catalans:

[S]ón els catalans els culpables que això succeeixi. Nosaltres, que no havem posseït una política cultural definida i coherent, dintre de casa nostra, i no ens havem preocupat mai de donar una valoració europea a la nostra cultura, ni de fer conèixer a

l'estranger la importància de la nostra història, reivindicant el paper principalíssim, que en temps passats representàrem dins l'Europa medieval.¹⁵²⁵

En aquest sentit, el juliol de 1933 va lamentar que les generacions més joves no concedissin al *concepte espiritual* de Catalunya un lloc primordial en les seves preocupacions i, com veurem tot seguit, va suggerir que el retret a una futura decadència catalana es podria fer a la seva pròpia generació. Esquerra s'afegia així al debat polític que havia esclatat arran de la publicació d'una enquesta promoguda per *La Revista* per commemorar el centenari de la Renaixença, en què es preguntava a intel·lectuals de diverses generacions sobre les seves motivacions patriòtiques. Des de *La Publicitat*, J.V. Foix va comentar les respostes al qüestionari de *La Revista* i va iniciar així la polèmica en lloar els ideals catalanistes de la «generació de 1918», alhora que trobava preocupant la manca de fervor de les noves promocions.¹⁵²⁶ Les opinions de Foix van ser replicades per Joan Teixidor des del mateix diari, en què titllava de bel·licoses les paraules del primer, i van ser seguides amb articles de Rafael Tasis i Marca, Manuel Cruells, Frederic Oms, Ignasi Agustí i, també, Ramon Esquerra.¹⁵²⁷

Al seu parer, resultava interessant veure les respostes de l'enquesta segons la generació a la qual pertanyien, i observava, com Foix, que eren les generacions més joves les que més obviaven la qüestió nacional. Una qüestió que Esquerra considerava d'«ordre espiritual» i, per tant, cabdal per entendre el materialisme creixent dels joves. A més, recordava que els responsables de la «generació escolar» són els de «la nova generació», la quarta de les cinc que coexistien, és a dir, «els de menys de trenta anys», la seva; i que és a ells a qui caldrà atribuir l'actitud de la següent fornada d'intel·lectuals:

Com en tota trajectòria d'aquesta mena, desviacions per causes diverses. En el fons una gran unitat, però sempre hi ha Catalunya. Solament en les respostes de la generació més jove hi trobem una mena d'afebliment. Per davant de les

¹⁵²⁵ «Catalunya a l'estranger», *El Matí*, 15-XI-1933, p. 8.

¹⁵²⁶ FOIX, J.V.: «Dinou anys al servei de la pàtria. Quaderns de 1933», *La Publicitat*, 2-VII-1933. Vegeu GUERRERO, Manuel: *J.V. Foix, investigador en poesia*. Barcelona: Empúries, 1996. Tal com afirma Guerrero, la polèmica va portar Foix a recuperar textos vells de la revista *Monitor* i tornar-los a publicar a *La Publicitat* i, amb el títol de «Punts de meditació catalanista» i juntament amb altres escrits de Josep Carbonell, al volum *Revolució catalanista*.

¹⁵²⁷ Vegeu DOMÈNECH, Joan de Déu; PANYELLA, Vinyet: «Una polèmica literària, origen de *Revolució catalanista* de J.V. Foix i Josep Carbonell i Gener», *Revista de Catalunya*, núm. 41, maig 1990, p. 122-133, i DOMÈNECH, Joan de Déu: «*Revolució catalanista*, de J.V. Foix i Josep Carbonell: la història d'un llibre maleït», *Revista de Catalunya*, núm. 42, juny 1990, p. 132-138.

consideracions d'ordre espiritual, sembla com si hi hagués una preocupació professional, que impedís de considerar desinteressadament la importància vital dels nostres problemes. Mentre en les generacions precedents Catalunya té un lloc important en els seus pensaments, en aquesta ressona la preocupació màxima d'ésser un bon professional –metge, arquitecte, mestra– en parlar dels seus ideals. Si això fos conscient, d'una manera total –no derivada d'una possible ignorància de coses col·lectives–, podríem parlar d'una decadència espiritual de Catalunya. Si no és més que un defecte de cultura, és manca d'encarament amb la vida total del nostre poble, el retret cal fer-lo als directors d'aquestes noves generacions. És a ells a qui es deurà la nostra decadència espiritual.¹⁵²⁸

Esquerra, però, estava atent a les fites més o menys reeixides que aconseguia la cultura catalana, encara que sempre, és clar, des del punt de vista literari. Com ja hem comentat, va seguir amb atenció la publicació dels volums de la *Història de Catalunya* de Ferran Soldevila per haver presentat, a la fi, la trajectòria històrica del país des d'un punt de vista autènticament nacional, a més de suggerir seguir l'exemple de Joseph Bédier per fer una història completa dels catalans.¹⁵²⁹ En una altra ressenya sobre l'obra de Soldevila, el desembre de 1935, Esquerra va voler destacar els motius més importants que explicarien la decadència de Catalunya, atribuïbles no només al Compromís de Casp, sinó també a la poca «voluntat nacional» dels catalans del moment. D'aquesta manera, un cop més, el crític atribuïa als mateixos catalans el desconeixement o la manca de reconeixement oficial i cultural del país:

Soldevila estudia curosament aquests fets [de Casp] i ens en dóna unes conclusions que creiem definitives. La història dels temps posteriors és la d'una decadència continuada. La manca de sentit patriòtic dels catalans en aquests segles és remarcable. L'assimilació, el desintegrant de Catalunya es fan sense reaccions sensibles de part del nostre poble. Quan reacciona ho fa esporàdicament, no d'una manera seguida; individualment, no col·lectivament.

La història d'aquells segles, tal com ens la conta F. Soldevila, permet de meditar llargament sobre les causes d'aquella manca de voluntat nacional dels nostres avantpassats. L'única divergència, que en l'opinió d'algun lector pugui suscitar la *Història* de Ferran Soldevila, tindrà segurament per motiu la valoració que fa de la importància que tingué Casp i els reis d'Antequera, en la de motivació de la

¹⁵²⁸ «La Revista», *El Matí*, 16-VII-1933, p. 11.

¹⁵²⁹ «Erudició i sensibilitat», *La Vida Literària a Catalunya*, núm. 46, 26-XI-1938, p. 1-2.

decadència de Catalunya. La qüestió dinàstica sembla ésser la causa última de la decadència nostra a partir del segle xv. Però sols tenint en compte la manca de reacció de Catalunya enfront d'aquells fets, hom s'explica que la qüestió aquella no fos sinó la causa immediata. La causa última era la manca d'una voluntat nacional d'afermar la pròpia personalitat en els moments que es produeix el canvi de dinastia.¹⁵³⁰

Per tant, és el mateix caràcter català una de les causes pròximes de la situació contemporània de la cultura catalana. Amb tot, Esquerra destacava aquells autors que, com Soldevila i Chaytor, maldaven per fer conèixer no només el passat gloriós de Catalunya, sinó també la seva singularitat, encara viva. Per això, a finals de 1938, el crític va celebrar que a la *Historia de la literatura española*, d'Àngel Valbuena,

no falten les al·lusions, ni les referències a les relacions literàries i culturals amb els altres països. Així són remarcades les influències de Catalunya en la literatura castellana del quatre-cents, influències potser negligides per altres tractadistes.¹⁵³¹

Esquerra, doncs, posa com a exemple de «relacions literàries i culturals amb els altres països» la influència de Catalunya en la literatura castellana. I és que al seu parer la literatura catalana ha de formar part de la literatura mundial en igualtat amb qualsevol altra. En l'article sobre el llibre de literatura comparada *Pyrene* (1935), del crític i historiador Fidelino de Figueiredo (1889-1967), que estudia l'evolució paral·lela de la literatura espanyola i de la portuguesa, Esquerra es planyia que al costat d'aquestes dues literatures no s'hi estudiés també la nostra:

Les conclusions haurien estat més interessants encara, puix que haurien permès d'enfocar des d'un punt de vista encara no emprat els problemes que planteja la història passada, present i futura dels pobles peninsulars.¹⁵³²

Val a dir que, actualment, si bé la proposta de Figueiredo de posar en contacte les literatures representatives de dues entitats polítiques peninsulars no ha estat prou atesa, la veritat és que aquest «punt de vista encara no emprat» al qual feia referència

¹⁵³⁰ «La Història de Catalunya de Ferran Soldevila», *El Matí*, 19-XII-1935, p. 7. [signat E. Clivillés]

¹⁵³¹ «La *Historia de la literatura española*, del professor Àngel Valbuena», *La Vida Literària a Catalunya*, núm. 43, 5-XI-1938, p. 2-3.

¹⁵³² «Un assaig de literatura comparada hispano-portuguesa», *La Veu de Catalunya*, 28-III-1936, p. 7.

Esquerra tot just comença a prosperar.¹⁵³³ Allò que Esquerra lamentava a principis de 1936 sembla reviure en les paraules d'Arturo Casas el 2003, quan afirma que no s'hauria d'obviar ni la història compartida dels pobles i cultures peninsulars ni la pròpia realitat plurinacional d'Espanya:

Una peculiaridad muy visible de lo que viene ocurriendo en el espacio ibérico es que la comparación promovida tiende a eludir el propio marco peninsular para atender prioritariamente dimensiones literarias y geoculturales más amplias: la europea, la mediterránea, la de la lusofonía, la panhispánica... Resulta esto significativo por dos razones básicas: una es la historia compartida por los pueblos y culturas peninsulares y otra la propia realidad plurinacional de España, *a priori* tan propicia, pese a sus asimetrías, al establecimiento de análisis comparatistas entre las literaturas de expresión castellana, catalana, gallega y vasca, o de cada una de estas con la portuguesa.¹⁵³⁴

Esquerra també hi apostava, perquè gràcies a una bona pràctica de la literatura comparada i l'anàlisi de cada història nacional es poden treure conseqüències que surten del camp de la pura història literària i afecten la general de la cultura. L'europeisme es presenta així com una superació del provincialisme que reclou la literatura catalana en un apèndix de la cultura espanyola i cerca l'internacionalisme democràtic en poder equiparar la literatura del seu país amb la produïda des de qualsevol Estat, tant de la península ibèrica com de la resta d'Europa. Per aquest motiu, al pròleg de *Lectures europees* feia la següent consideració:

Des dels temps d'*El Europeo*, Catalunya ha sentit sempre la necessitat d'abocar-se a Europa, necessitat que és, sens dubte, el contrapès dels pairalismes excessius i de les supervaloracions floralistes.¹⁵³⁵

¹⁵³³ En aquest sentit cal destacar el caràcter pioner de l'Àrea de Teoria de Literatura i Literatura Comparada de la Universidat de Santiago de Compostela i els seus col·laboradors, que han començat a cobrir camí amb diversos treballs i, especialment, amb l'edició d'unes *Bases metodològiques para unha historia comparada das literaturas da península Ibérica* (2004).

¹⁵³⁴ CASAS, Arturo: «Sistema interliterario y planificación historiográfica a propósito del espacio geocultural ibérico», *Interlitteraria*, núm. 8, 2003, p. 68-97. Fragment recollit a MARTÍ, Antoni: «La literatura comparada davant les comunitats interliteràries en conflicte», *op. cit.*, p. 109. En aquest sentit, Claudio Guillén creu indispensable que hispanistes, anglicistes, germanistes, etc., «vayan conociendo e investigando con exactitud la emergencia, o lo que podríamos llamar con Mainer y Jon Juaristi la invención de una literatura nacional en sus respectivos campos.» (GUILLÉN, Claudio: *Múltiples moradas*, *op. cit.*, p. 313-314).

¹⁵³⁵ *Lectures europees*, *op. cit.*, p. 5.

En una altra nota breu el novembre de 1935, probablement mentre redactava el pròleg de *Lectures europees*, atribuïa a l'europeïtat dels catalans l'abundància d'esperantistes a Catalunya:

L'afició de la nostra gent a abocar-se a Europa ha estat de segur un gran motor de la difusió de l'esperanto entre els catalans que hi trobaven un vehicle adient per satisfer els seus desigs de comunicació internacional.¹⁵³⁶

D'altra banda, creia que gràcies a la força dialògica de la literatura era possible unir les persones per damunt de les fronteres culturals. La voluntat d'establir diàlegs entre la diversitat nacional beu directament de la literatura comparada, en què la pluralitat és un element primordial. Recordem que a «Juicios de Saint-Évremond sobre España» Esquerra veu en l'autor francès un precursor d'aquest esperit tolerant i respectuós amb les altres realitats culturals o religioses: «Quizás por primera vez desde los años del Renacimiento nos encontramos ante un caso de verdadero espíritu europeo.»¹⁵³⁷ Com veiem, tret d'algunes excepcions, com les que presenta a *Iniciación a la literatura*, aquesta pluralitat se circumscriu al vell continent, les entitats nacionals que Esquerra voldria agermanades són les europees i la universalitat per la qual aposta és la que emana de la cultura occidental.

El desig d'unió respon a la consciència de crisi de l'època i a la inquietud per l'esdevenidor, una preocupació que era latent en tots els intel·lectuals europeus d'aleshores. Esquerra entenia que l'única manera de superar la crisi passava pel restabliment de la unitat europea, vella circumstància ideal que –com veurem més endavant– situava bàsicament a l'edat mitjana gràcies a la seva unió religiosa. Si bé no va apel·lar explícitament pel somni polític que havia formulat Joseph Texte el 1893, els Estats Units d'Europa,¹⁵³⁸ sí que ho va fer per una veritable unió espiritual europea, el vessant moral de la literatura comparada.

Recordem que, tal com queda documentat en una carta de Jacques Viénot enviada a Viladrau el 21 de gener de 1938, Esquerra havia demanat ser admès a l'associació artística i intel·lectual Porza com a membre corresponsal a Espanya de la

¹⁵³⁶ «Curs complet de la llengua internacional Esperanto (Gramàtica, exercicis i diccionari), per Jaume Casas», *La Veu de Catalunya*, 6-XI-1935, p. 9.

¹⁵³⁷ «Juicios de Saint-Évremond y la literatura española», *op. cit.*, p. 353-363.

¹⁵³⁸ TEXTE, Joseph (1893): «Los estudios de literatura comparada en el extranjero y en Francia» [traducció de M.J. Vega], dins CARBONELL, Neus; VEGA, María José: *Literatura Comparada. Principios y métodos*, *op. cit.*, p. 21-25.

secció francesa. Val a dir que aquesta associació era d'àmbit internacional, es definia com a antifeixista i, deutora del pensament de les *lumières*, pretenia plantar cara a les polítiques totalitaristes que amenaçaven Europa amb la defensa d'un humanisme europeu i l'intercanvi entre artistes i intel·lectuals. Si bé no tenim constància de cap col·laboració amb aquesta associació, queda almenys la voluntat de participació d'un projecte europeista que pretenia combatre la guerra amb les armes literàries i intel·lectuals.

Per aquest motiu, i al costat de la denúncia d'una perillosa manca d'espiritualitat, no va deixar de mostrar l'enuig que li provocaven certes polítiques, culpables de la desentesa entre els pobles europeus. Va blasmar l'*estatismo*, que al seu parer era la nova forma de l'antic *cesarisme* i culpable, juntament amb la pèrdua dels valors cristians, de l'esfondrament de la civilització occidental. En el comentari d'un llibre d'André Maurois, *Mes Songes que voici* (1933), Esquerra relacionava la consciència de crisi amb l'antic conflicte entre l'individu i la col·lectivitat, i, seguint les tesis de l'autor francès, va augurar que «ha passat el temps de les democràcies pures i ha arribat el temps d'una nova estructuració político-social», que va identificar amb el nou cesarisme de què parla Oswald Spengler: «El cesarisme actual pren, però, una forma peculiar: estatisme. Feixisme o comunisme.»¹⁵³⁹

Ramon Esquerra va dedicar diversos comentaris negatius a l'estatismo rus o, en d'altres paraules, el que comportava el bolxevisme. No és estrany que ressenyés i s'afiliés a les valoracions de l'historiador francès Gustave Welter sobre el futur marxista que pretenia Rússia. El crític agraià que *Histoire de la Russie communiste, 1917-1935* (1935) estigués lliure del criteri apologètic que imperava en aquesta mena de llibres, i celebrava que Welter historiés tant els esforços ben intencionats de la revolució comunista com els crims que van seguir. I és que «els fets han modificat les doctrines» i l'estatismo rus és igualable a l'alemany o l'italià:

Rússia avui no és l'Estat comunista que suposen els seus fanàtics admiradors. En comptes dels amos innumbrables, n'hi ha un de sol i més terrible, per unipersonal: l'Estat Rússia viu en ple capitalisme d'Estat. Hi ha classes. Hi ha un exèrcit

¹⁵³⁹ «Maurois i la crisi de l'època», *Mirador*, 1-VI-1933, p. 6. Al seu *Vocabulario literario* el terme *imperialista* és definit com una actitud pròpia dels Estats: «Partidario de extender la dominación de un Estado sobre otro u otros, por medio de la fuerza. Partidario del régimen imperial en el Estado.» (p. 168).

disciplinat. Hi ha una exacerbació del patriotisme com no és enlloc més del món, si no és al Japó, a Itàlia o a Alemanya.¹⁵⁴⁰

Abans, Esquerra ja havia elogiat l'obra *L'organització econòmica a la Rússia soviètica*, de Josep M. Tallada, sobretot per haver estat «escrit en fred», sense el «desig preconcebut de provar quelcom». El crític convé amb Tallada sobre la diferència entre els conceptes econòmics del comunisme pur o teòric del principi i el capitalisme d'Estat en què s'havia convertit: «Breu, el llibre de l'economista català és la millor resposta a tots els fanàtics del comunisme rus, que mai no ha estat comunista i que actualment és una forma especial de capitalisme nacionalista.»¹⁵⁴¹ Així, si bé el 1936 havia anotat que calia valorar les obres de la URSS sense interferències polítiques, i va aplaudir les narracions de Mikhaïl Zòixenko per prescindir de les «particularitats anecdòtiques imposades per la política»,¹⁵⁴² el 1929 ja havia fet paleses les conseqüències del canvi de règim polític d'aquest país:

Rússia ha passat del govern autocràtic dels Czars que en feia una nació europea més, a l'actual dictadura de partit que ha fet que Rússia es convertís en un continent a part més tancat als vents d'Europa avui, que potser no ho havia estat mai en cap altra època de la seva història.¹⁵⁴³

En Esquerra, el mot *socialisme* acostuma a ser tractat com una idea adulterada per la política que li era coetània. Ja des dels seus inicis com a ressenyador a *Criterion*, assegurava que «El fi de la Revolució és substituir Déu pel progrés de la Humanitat, “idea-mot”, que val tant com el “no-res”.»¹⁵⁴⁴ De fet, el seu pas per la premsa ha deixat més d'una valoració crítica sobre la literatura *soviètica* i el seu caràcter marcadament influenciat pels esdeveniments polítics. De la mateixa manera que Esquerra presentava la novel·la ben sovint «poc recomanable» dels escriptors de la literatura anglosaxona, també va comentar les obres dels autors amarats de doctrina política russa, destacant, amb tot, el seu valor documental. Referint-se a la glorificada figura de Lev Tolstoi, recordava en to irònic que «el món que començava a preocupar-se per les qüestions

¹⁵⁴⁰ «Una història de la Rússia comunista», *El Matí*, 25-III-1936, p. 7.

¹⁵⁴¹ «*L'organització econòmica de la Rússia soviètica*, de J.M. Tallada. *Tratado Práctico de Sociedades Mercantiles*, de Leon Batardon», *El Matí*, 20-VII-1935, p. 7. [signat E. Clivillés]

¹⁵⁴² «Mikhaïl Zòixenko, humorista soviètic», *El Matí*, 15-VII-1936, p. 7.

¹⁵⁴³ «Príncep D.S. Mirsky, *Història de Rússia*», *Criterion*, núm. 18, juliol-setembre 1929, p. 366-367.

¹⁵⁴⁴ «Antoine de Neaux, *Augustin Cochin et la gènes de la Révolution*», *Criterion*, núm. 17, abril-juny 1929, p. 245-6.

socials, i que en certs medis intel·lectuals dubtava, admirant-los alhora, entre socialisme i anarquisme, trobà en Tolstoi el seu profeta.»¹⁵⁴⁵ I és que com D.H. Lawrence, Tolstoi fracassa en «l'aspecte panegíric» en cercar una moralitat superior a la nostra en els costums dels cossacs: «Els trobeu, a desgrat de les intencions de l'autor, una moral que deixa força a desitjar.»¹⁵⁴⁶ Davant del lliurament del Premi Nobel de 1933 a Ivan Bunin, Esquerra entenia que Occident compensava així tant l'expatriació que havia sofert el 1920 per no comulgar amb el règim soviètic com la manca de popularitat aconseguida en comparació amb altres russos de filiació comunista. Si bé les novel·les de Bunin pateixen del mateix «sentit fatalista de la vida, tan car als eslaus, que no fa pas recomanable la seva lectura», almenys els seus personatges no adquireixen la «condició de víctimes». El crític aprofitava per distingir-lo de la majoria d'escriptors de la URSS que havien fet fortuna a Occident, com Tolstoi o Maxim Gorki:

[M]entre aquest, amb les seves novel·les tendencioses, socialitzants, ha aconseguit ésser llegit de tot un gros públic de filiació marxista i humanitarista, Bunin, artista pur, ha quedat relegat a un silenci europeu gairebé absolut, a desgrat de la seva gran qualitat. [...] La seva qualitat literària no ha estat suficient per a fer-lo agradable als paladars occidentals, que necessiten del contrapès de les idees socials i de les llargues tirallongues humanitaristes, per a compensar de la vaguetat, de la manca de lògica que emplena les novel·les russes.¹⁵⁴⁷

La qüestió sobre el pes de la ideologia socialista damunt la literatura no només és observada en els escriptors russos. Referint-se a la biografia assaig de Franck Harris sobre Bernard Shaw, obra mixta entre el biògraf i el biografiat, tenim la sort de trobar «el Bernard Shaw dels grans temps, net de totes les seves tares de socialista. Quan es defensa ell mateix, Shaw adquireix una qualitat que no té quan parla de socialisme o d'Ibsen.»¹⁵⁴⁸ Però, finalment, en una reflexió sobre la novel·la *The Farm*, de Louis

¹⁵⁴⁵ «Un llibre sobre Lleó Tolstoi», *El Matí*, 26-I-1933, p. 9.

¹⁵⁴⁶ «*Els Cossacs*, de Tolstoi», *El Matí*, 30-VII-1933, p. 11.

¹⁵⁴⁷ «Ivan Bunin, Premi Nobel 1933», *El Matí*, 1-XII-1933, p. 8. Sobre el *fatalisme* del caràcter rus, Esquerra troba una explicació en Gustave Welter, que atribueix a aquesta característica el fet que Rússia sigui una prolongació d'Àsia i, per tant, que l'individu rus prengui una posició submissa enfront els problemes polítics («Una història de la Rússia comunista», *El Matí*, 25-III-1936, p. 7.). Amb tot, Esquerra preferia parlar de Rússia com una nació europea: «Continent dins d'un altre continent», com ja deia el 1929 a *Criterion*, remarcant així la pertinença de Rússia a Europa, o almenys de la cultura russa dins de la cultura europea («Príncep D.S. Mirsky. *Historia de Rusia*», *Criterion*, núm. 18, juliol-setembre 1929, p. 366-367.).

¹⁵⁴⁸ «Les edicions The Albatross», *El Matí*, 20-XII-1932.

Bromfield, trobava per fi en la literatura una mena de socialisme, crític i apolític, que es distanciava de la doctrina russa: «Heus aquí una novel·la social, que no pot confondre's de cap manera amb les dels russos (Tolstoi, Gorki i els altres) que fan propaganda proletària.»¹⁵⁴⁹

Pel que fa a l'altra gran tendència política, Esquerra va alertar del mal que les polítiques del règim nacional-socialista havien fet a la literatura alemanya, a més d'augurar que les «temptatives d'incorporar la literatura als elements de propaganda nazi no serà favorable a les lletres alemanyes, com no ho ha estat el feixisme per a la literatura italiana.»¹⁵⁵⁰ Per exemple, en una ressenya sobre la traducció castellana, a càrrec de Carles Riba, de l'obra *Historia de la literatura alemana*, de Max Koch, el crític català atribuïa al partit pres per l'autor —és a dir, al «nacionalisme exacerbant del poble alemany»— el poc pes atorgat a Heine i a Nietzsche. Tanmateix, Esquerra recordava que Alemanya no pot deslligar-se de la cultura llatina i, per tant, europea:

De fet, però, i a desgrat del partit pres de l'autor, hom endevina que la influència de la cultura occidental —llatina— ha estat ben decisiva a Alemanya. Molt més del que voldrien els seus dirigents actuals.¹⁵⁵¹

Fins i tot, arribà a comentar en to irònic que si les tesis pretesament racistes de Friedrich Nietzsche o Arthur de Gobineau havien estat exhumades especialment pels alemanys era perquè a aquests «sempre els ha fet goig la proclamació de la superioritat racial dels aris». I va atribuir l'*arianisme* del francès Gobineau al marcat menyspreu que aquest aristòcrata sentia per les noves idees democràtiques del règim polític francès del seu temps:

¹⁵⁴⁹ «*The Farm*, per Louis Bromfield», *La Publicitat*, 18-I-1935, p. 4. Abans, havia trobat en la sèrie d'articles sobre temes diversos de Ramon Tor, aplegats a *Panorames socials*, que tot és «amarat d'humanitarisme, de sentit social i alhora de cristianisme.» («*Panorames Socials*, de Ramon Tor», *El Matí*, 19-VIII-1933, p. 9). I més endavant, feia una breu referència a l'anarquisme teòric i el pràctic en temps de Ferrer i Guàrdia: «Sense judicar el fons de la qüestió, cal remarcar una cosa que no ha estat valorada desapassionadament per cap dels qui han escrit sobre el tema: la por, el terror —ben justificat pels fets— que els barcelonins del temps sentien per tot allò que semblés anarquisme, sense fer distincions entre la teoria i la pràctica.» («*Ferrer i Guàrdia*, per William Archer», *La Veu de Catalunya*, 10-XII-1935, p. 11.)

¹⁵⁵⁰ «Una novel·la dels sense treball», *El Matí*, 23-XII-1934, p. 13.

¹⁵⁵¹ «La literatura alemanya a través del temps», *El Matí*, 1-II-1934, p. 9. El 1903 Benedetto Croce havia denunciat la definició de literatura comparada que Max Koch, que tant influirà Fernand Baldensperger, havia proposat el 1887 des de la revista *Zeitschrift für vergleichende Literaturgeschichte*. Segons Croce, la manca d'especificitat de la definició de Koch en reduïa l'àmbit d'estudi i era obertament historicista, ja que convertia la literatura comparada en erudició pura i dura (CROCE, Benedetto: «La "Letteratura comparata"», *op. cit.*, p. 63.).

Aquest sentit de la revolta contra la política i les concepcions socials de la democràcia vuitcentista havia d'ésser necessàriament recollit pels moviments destructors dels principis polítics del segle passat: feixisme italià i nacional-socialisme alemany.¹⁵⁵²

En un altre article, «Una invitació al feixisme», es feia ressò d'un llibre de 1932 que la crítica de l'època va silenciar de manera unànime. Es tracta de l'assaig *Genio de España. Enaltaciones a una resurrección nacional del mundo*, de l'escriptor feixista Ernesto Giménez Caballero (1899-1988). Esquerra, que el situava juntament amb el grup madrileny de la *Joven Literatura*, a la qual «assistiren la majoria dels que després han combatut les nostres reivindicacions a l'hora de convertir-se en realitats», va destacar l'aportació del seu assaig sobre Espanya i els seus problemes com la d'«una nova posició davant dels fets, posició absurda certament, ben llunyana de les modes actuals del nostre país» i de valor pràctic «nul». A més, com si d'una premonició es tractés, preveia incompatible l'encaix de Catalunya en l'organització feixista que Giménez Caballero proposava per a Espanya:

Hi ha un aspecte que ens interessa summament com a catalans, i és el paper que ens reparteix en la seva obra de reorganització i de retorn a la grandesa d'Espanya. En aquest punt les idees de l'autor arriben a la màxima confusió. Quan parla de Catalunya, ho fa com si tingués por, no es decideix i parla amb ambigüitats. En realitat no pot fer altra cosa. El seu llibre, que prescindeix dels mals interiors d'Espanya no surt, remaquem-ho bé, de la categoria de les coses curioses i recreatives. No pot tenir cap eficiència pràctica. S'ha de limitar a les suggestions.¹⁵⁵³

En aquest punt, la fe d'Esquerra sobre la inviabilitat d'un Estat espanyol totalitari es tornava a mostrar el novembre de 1935 en una breu ressenya sobre una conferència del comte de Güell. Seguint la confiança mostrada per l'autor pel que fa al futur de la cultura catalana i les seves possibilitats, el crític resumia –no cal dir que amb una profecia poc encertada– que «el camí fet d'uns anys en aquesta part fa que hom pugui sentir un cert optimisme respecte al que hom farà temps a venir».¹⁵⁵⁴ En

¹⁵⁵² «Actualitat de Gobineau», *El Matí*, 14-III-1934, p. 8.

¹⁵⁵³ «Una invitació al feixisme», *El Matí*, 21-VIII-1932, p. 7. Poc després, Esquerra feia una breu ferència al llibre *Manuel Azaña. Profecías sobre la República*, barreja de biografia, crítica literària i política que, «com les altres obres de l'autor, és una apologia al feixisme» («Un llibre d'actualitat», *El Matí*, 23-XII-1932, p. 11.).

¹⁵⁵⁴ «Elogi de la cultura catalana i Tres imatges (Tres evocacions), dues conferències del senyor Comte de Güell», *La Veu de Catalunya*, 27-XI-1935, p. 11.

definitiva, Esquerra considerava que les tendències polítiques que predicaven l'internacionalisme comunista —«que intenta de substituir la seva unitat orgànica per una aglomeració arbitrària d'elements heterogenis»— i el nacionalisme extremista —«que en identificar nació i estat nacional, i deïficar aquests, tendeix a dislocar Europa»¹⁵⁵⁵ són les principals amenaces no només per a la cultura catalana, sinó també per al restabliment de la unitat europea, condició *sine qua non* per superar la crisi de la seva civilització.

Encara en la qüestió estatal, i com a mostra del rebuig de l'estatisme i els seus excessos, al pròleg de la seva traducció d'*Utopía*, de Thomas More, Esquerra confronta la *Ciutat utòpica* que predica l'humanista anglès amb els *Estats nacionals* que ja s'havien començat a formar al segle XVI:

Es posible que los regímenes de los Municipios flamencos influyeran en la concepción de las ciudades utópicas. Pero, ya en la época de More, causas económicas y políticas amenazaban su rápida desvitalización, su integración en un Estado de tipo moderno. More, con su experiencia política, debió de justipreciar la importancia de la crisis de aquellas ciudades medievales cuya desaparición era inminente frente a los fuertes Estados nacionales que se estaban creando. Las ciudades utópicas son quizá un monumento a su memoria. Algo así como una estela funeraria.

Segons el crític, a més, l'escepticisme de Thomas More, aquella qualitat necessària que ja hem vist atribuïda a personatges admirables com Montaigne o Saint-Évremond, prové de l'observació de les polítiques portades a terme pels mateixos utòpics de l'*Estat ideal* que fa viure al seu llibre. La denúncia dels abusos, defectes i falsedats dels polítics «parecen indicar en More una cierta tendencia al escepticismo en materias políticas y aun en todas aquellas que afectan a la persona humana», i encara resulta més clar quan a l'Estat utòpic s'utilitzen els mateixos procediments que a l'Estat real del seu temps, com la guerra o l'esclavatge. En definitiva, diu Esquerra, «More no puede desprenderse, ni al hacer la apología de un Estado perfecto ideal, de las experiencias de la realidad cotidiana».¹⁵⁵⁶

¹⁵⁵⁵ «Presentació de Christopher Dawson», *El Matí*, 27-VIII-1935, p. 7.

¹⁵⁵⁶ «Prólogo», dins MORE, Thomas: *Utopía (el estado perfecto)* [traducció, pròleg i notes de Ramon Esquerra]. Barcelona: Apolo, 1937, p. 33-34.

3.2. «FALLIDA D'IMPONDERABLES» O LA CRISI DE LA CONSCIÈNCIA EUROPEA

3.2.1. Paul Hazard i la crisi

Ramon Esquerra se situa a cavall de les dues grans guerres que assoliren el nivell mundial, moment paradigmàtic en què la sensació de crisi s'havia instal·lat en el raïocini de molts pensadors contemporanis. El crític va ressenyar les reflexions que aquesta sensació de decadència havia provocat arreu d'Europa, i entrà a valorar obres tan remarcables com les d'Oswald Spengler, Henri Massis, Karl Jaspers, Christopher Dawson, José Ortega y Gasset, Nikolai Berdiàiev o també els vaticinis tronats d'Alexis Markov, autors tots ells que es van veure amb la necessitat de defensar o d'atacar alguns o tots els principis sobre els quals s'havia bastit la cultura europea contemporània:

De la guerra ençà, sembla que el món s'ha fet càrrec que estem passant uns moments de crisi, però no sols de crisi econòmica o política, sinó un trasbals molt més pregon, una mena de commoció que afecta els valors més importants i característics de la nostra cultura.

Aquesta crisi de l'època ha estat interpretada de maneres molt diverses, segons la mena d'esperit que animava l'intèrpret.¹⁵⁵⁷

Durant aquest període apareixen les obres dels grans crítics i erudits preocupats per la crisi de la cultura occidental i, durant els anys posteriors a la mort de cinquanta milions de persones, els planys sobre el mal camí seguit. Per exemple, és quan l'historiador britànic Arnold Joseph Toynbee (1889-1975) realitza els dotze volums del monumental *A Study of History*, publicat entre 1934 i 1961, i en el qual pretenia demostrar la relativitat cultural de les civilitzacions i el seu declivi inexorable, similar als processos orgànics. O, ja desaparegut Esquerra i tastades les atrocitats de la Segona Guerra Mundial, el filòsof i assagista parisenc Julien Benda (1867-1956), un dels analistes de la crisi més citats en les publicacions periòdiques catalanes de principis dels anys trenta, es lamentava durant la seva conferència el 2 de setembre de 1946, a les primeres Rencontres Internationales de Ginebra, que Europa no hagués prestat atenció a la seva unitat espiritual i hagués decidit afavorir els nacionalismes per sobre de l'esperit

¹⁵⁵⁷ «Nicolau Berdiaeff i la seva Edat Mitjana», *El Matí*, 9-VI-1933, p. 9.

de consciència europea, l'ideal que tant havia valorat el crític català.¹⁵⁵⁸ En realitat, el concepte d'esperit europeu i l'evolució dels nacionalismes d'Estat –és a dir, aquells que solen derivar en polítiques excloents que atenten contra la realitat plurinacional, en tant que opcions oposades al sentiment i a la voluntat de construir una Europa entesa com un conjunt–, així com el paper que als intel·lectuals corresponia en la formació europea, van ser també objecte de debat al si de la societat catalana dels anys trenta. Les contínues referències sobre aquestes qüestions en la premsa catalana de l'època en són una prova evident.

Entre el desembre de 1935 i l'abril de 1936 la revista *Mirador* va publicar sota el títol «Els intel·lectuals i Europa» un dels debats més interessants, que recollia l'opinió de diferents intel·lectuals amoinats per la crisi de l'ànima europea. El debat, introduït per Georges Soria, va ser seguit per les intervencions dels francesos Julien Benda, Paul Valéry, Georges Duhamel, Romain Rolland, André Maurois, Jules Romains, Jean-Richard Bloch i L. Lévy-Bruhl.¹⁵⁵⁹ Tots ells debatien sobre el paper de l'intel·lectual davant la crisi, sobre la seva entrada o no en escena i els resultats positius que en podria aconseguir, i també en la possibilitat d'una Europa unida, ja sigui políticament o ideològicament. En aquest sentit, Benda assegurava que si bé no hi ha hagut mai una unitat política europea, sí que hi havia hagut una civilització europea, un conjunt de concepcions que, per damunt les fronteres interiors i durant uns quants segles, va regnar sobre la totalitat del continent. Per aquest motiu creia que les civilitzacions de les diverses nacions d'Europa estan determinades molt més per aquesta civilització europea que no pas pels caràcters estrictament nacionals. Altrament, Maurois, malgrat creure més en els homes d'Estat que en l'acció dels intel·lectuals, creia en la necessitat d'una Europa unitària, fora de la qual no veia cap salvació per a la seva civilització.

Enmig d'aquest debat trobem en Esquerra tot un pensador català d'entreguerres, un dels autors que van donar més importància a la sensació de crisi. Fins i tot va dedicar el darrer apartat de *Lectures europees* a aquest problema, amb divuit pàgines, sota el nom de «Consciència de la crisi». Aquí, recollint un article de *Mirador*, es va referir especialment al primer assaig que va polemitzar sobre el tema, titulat precisament *La Crise de la conscience européenne (1680-1715)*, del ja esmentat comparatista Paul

¹⁵⁵⁸ BENDA, Julien: «Conférence tenue lors des Rencontres Internationales de Genève le 2 septembre 1946», dins BENDA, J.; FLORA, F.; SALIS, J.-R. de; GUEHENNO, G; ROUGEMONT, D. de; LUKACS, G.; SPENDER, S.; BERNANOS, G.; JASPERS, K.: *L'esprit européen: Textes in-extenso des conférences et des entretiens*. Neuchâtel: Éditions de la Baconnière, 1947, p. 11-36.

¹⁵⁵⁹ Les dates d'aquestes reflexions publicades a *Mirador* són el 10, 12 i 26 de desembre de 1935, el 2, 9 i 23 de gener i el 22 d'abril de 1936.

Hazard. Esquerra es va arrenjar amb l'autor i va indicar les semblances que, segons ell, presenta el període estudiat per Hazard amb els anys trenta del segle XX, ja que al seu parer es tracta de dos moments en què Europa fa examen de consciència:

Insisteix Paul Hazard en les semblances que aquest període té amb el nostre temps. La seva posició purament d'erudit el priva de treure'n conseqüències actuals, com ho feren Spengler, Berdiaeff i tants d'altres. [...] [E]n canvi manifesta la seva confiança en el devenir del món i de les cultures. A la fi del segle XVII Europa fa examen de consciència. Ara fa el mateix per tal de destriar, de posar de relleu les veritats immutables que dominen la vida de la humanitat.¹⁵⁶⁰

A *La Crise de la conscience européenne* Hazard dibuixa un extens quadre psicològic del moviment intel·lectual que va provocar el naixement dels ideals de la moderna civilització europea. Segons l'autor, l'obra dels grans innovadors, Galileu, Bacon i Descartes, a causa de la seva permanència durant algun temps dins els límits de la pura especulació, no van exercir una immediata influència psicològica. Més tard, en ple segle XVIII, quan s'intentarà aplicar el mètode criticoracionalista de la filosofia i de la ciència a totes les disciplines i a tots els camps de l'activitat humana, es durà a terme la revolució i ens trobarem en la plenitud de la Il·lustració. Però el pas decisiu de la teoria científica a la pràctica social –el període de veritable crisi que substituirà la clàssica idea d'*estabilitat* per la idea moderna del *moviment* i del *progrés*, fenomen espiritual extens i complex, molt més gràvid de conseqüències i ric en idees que el mateix racionalisme divuitesc–, cal situar-lo a finals del segle XVII i principis del XVIII.

Esquerra comenta llargament totes aquestes idees –molt més que en l'article de *Mirador* recollit a *Lectures européennes*– a la revista filosòfica *Criterion*, amb una ressenya de deu pàgines sobre el llibre de Hazard. En aquest article, Esquerra resumeix els sis símptomes que l'autor francès assenyalava com a causants de la crisi de consciència:

¹⁵⁶⁰ «Una crisi pretèrita de la consciència europea», *Mirador*, 13-VI-1935, p. 6.

1. Afició als viatges.
2. Crítica textual independent.
3. Desplaçament del centre espiritual europeu.
4. Dispersió de protestants francesos per Europa.
5. Modificacions en el camp intel·lectual.
6. Triomf de Descartes.

En primer lloc, apareix l'afició als viatges i, conseqüentment, el creixent respecte per la moral dels pobles forasters. Així mateix, la crítica textual –creada per la filologia renaixentista i aplicada als textos literaris, filosòfics, científics i jurídics– deixa de ser un pur instrument de treball i actua per compte propi sobre els mateixos fets. En tercer lloc, el centre espiritual d'Europa es desplaça i deixa París a causa de la creixença del valor europeu d'Anglaterra –polític i cultural– i de la presència de Prússia i de la Rússia que Pere el Gran pretén europeïtzar. En aquest sentit, Esquerra introdueix l'aspecte religiós que remou tot el continent:

França, en gran part per mitjà dels protestants que la revocació de l'Edicte de Nantes ha exiliat, serveix d'intermediari al pensament anglès. És en traduccions franceses que penetren en tot Europa els filòsofs i escriptors polítics anglesos. I l'obra d'aquests és eminentment crítica.¹⁵⁶¹

La revocació de l'Edicte de Nantes provoca el quart símptoma, és a dir, la dispersió de protestants francesos per Europa que forma una mena de front únic protestant enfront de França. Així, s'exacerba el no-conformisme que essencialment és la base de la Reforma, que comporta una multiplicació de les sectes protestants i també una hostilitat a tota autoritat imposada en pro de la llibertat de l'esperit d'examen –tendència contraposada a tot el que defensava el segle XVII–, a més d'una tendència a l'escepticisme que arriba en molts casos al pirronisme. També, com a cinquè símptoma, hi ha modificacions paral·leles en el camp intel·lectual: el mot *raó* canvia de significació i esdevé sinònim de crítica, moment del llibertinatge, que Esquerra resumeix com «una mena d'egoisme sense gaire filosofia».¹⁵⁶² Finalment, Descartes triomfa i té conseqüències oficials a Holanda –a Alemanya oposen Descartes a l'escolàstica–, i

¹⁵⁶¹ «Una crisi de la consciència europea (1680-1715): Descartes-Locke-Spinoza», *Criterion*, núm. 39, any XI, abril-juny 1935, p. 107-108.

¹⁵⁶² *Ibid.*, p. 108.

influència Locke i Spinoza –que ataca Déu i la monarquia i estableix el panteisme en la seva Ètica, i influeix a l'anglès John Toland–, mentre que Vico ataca Descartes.

Aquests són els sis aspectes que més remarca Esquerra del període estudiat per Hazard. Per tant, el segle XVIII no només veu el desplaçament del centre espiritual de la cultura europea de París a Anglaterra, sinó també la substitució de la gran seguretat centrada en la capital francesa per una sensació de fallida. El fet és que Anglaterra representava el liberalisme, la crítica i la psicologia. I aquella crítica que el Renaixement havia aplicat a la filologia, al dret i a la medicina, s'aplicava ara a la religió, fet que, entre d'altres coses, va donar lloc a la ruptura definitiva entre les dues Esglésies, entre catòlics i protestants. Al costat d'aquesta crítica de tot el món anterior es va intentar bastir un nou edifici espiritual que substituïa la moral religiosa per una moral social i per l'amor al progrés, canvi que feia descobrir la ciència com a factor de la futura felicitat. Segons Esquerra, el canvi implicava un atac a la religió:

Observat desapassionadament aquest període –i Mr. Hazard ho remarca en el seu llibre–, hom veu que la minoria que constitueixen els *racionals* –la influència dels quals va esdevenir decisiva–, encara que animada en un principi de bona voluntat arriba a la fi a una intolerància més gran –per contrària als seus principis–, que la que retreuen a la Religió. Els racionals «es mostraven ja –diu P. Hazard– tan imperiosos com els més imperiosos d'aquells religionaris que detestaven. Ni tan sols es preguntaven per què els homes, durant segles i segles havien orat; si no hi havia en llur ànima un ardor religiós que res no podia apagar; i, simplistes, creien haver-ho dit tot, quan repetien els mots prejudici, superstició; i no es preguntaven si, en aquests termes, no confonien prejudicis autèntics, supersticions confessades i creences legítimes i necessàries.» De fet, apareixia tota la intolerància virulenta del segle XVIII, que practicarà la Revolució.

És a dir, afiliant-se amb el comparatista francès, titlla d'intolerants els que acusaven la religió del mateix mal. Havent citat aquest fragment de Paul Hazard sobre la persecució de la religió, no resulta estrany, doncs, que el crític barceloní afirmi el següent sobre el canvi que s'havia donat al segle XVIII:

Del racionalisme anticlerical a l'ateisme i a la negació del sobrenatural, no hi ha més que un pas, que els homes del segle XVIII donaren indirectament, atacant amb les

armes de la filosofia, de la història i de les ciències, els cometes, els oracles i les bruixes. Breu: atacant el miracle i de retop el sobrenatural.¹⁵⁶³

Per això el crític afirma que els homes del segle XVIII són anticristians en tant que partidaris de la igualtat i adoradors del dret natural:

És a dir, que són ells qui plantegen els moderns problemes de transcendència social i política, com el Renaixement havia plantejat els de l'individu. A l'*humanisme* del Renaixement el segle XVIII afegeix l'*humanitarisme*. Els resultats de la Revolució Francesa, que no n'és sinó la realització –i el fracàs– constitueixen tota la història contemporània, fins i tot la que estem vivint. Així, doncs, tota la complicació dels problemes actuals no és altra cosa que la resultant de les últimes conseqüències d'aquella crisi europea de què ens parla Mr. Hazard en el seu llibre.¹⁵⁶⁴

Esquerra introdueix aquí un dels aspectes més comentats en tots els seus articles entorn la crisi de la consciència europea: l'*humanitarisme*, concepte que al seu parer és profundament negatiu i que, al llarg de la ressenya, presenta com a síntesi de l'acció dels racionalistes i com a «desintegració final de l'humanisme renaixentista». Per tant, no s'ha de confondre *humanisme* amb *humanitarisme*. El crític tenia tant en compte la diferenciació d'aquests dos conceptes que fins i tot els inclou al seu *Vocabulario literario*. El primer hi és definit com el coneixement dels textos clàssics i com la valoració del Cosmos des d'un punt de vista exclusivament humà, tenint com a grans exemples Erasme, Thomas More i Vives, humanistes preocupats pels grans problemes espirituals i socials del segle XV amb la voluntat de solucionar-los. L'*humanitarisme*, en canvi, és el fet de considerar la humanitat com un gran ésser col·lectiu que cal estimar més que la pàtria. Esquerra afegia, a més, que es tracta d'una creació de la filosofia i de l'Enciclopedisme setcentistes, i que forma part integrant del sentimentalisme de finals del segle XVIII.¹⁵⁶⁵

La conclusió final és que al costat del dret natural del segle XVIII es crea una moral natural, que no és sinó la «moral social», és a dir, la «moral de l'humanitarisme», que inclou una plena confiança en els remeis del «progrés indefinit»:

¹⁵⁶³ *Ibid.*, p. 109.

¹⁵⁶⁴ *Ibid.*, p. 106.

¹⁵⁶⁵ *Vocabulario literario, op. cit.*, p. 164.

Hom parla de les bellesaes de la tolerància, com a mitjà d'aconseguir la tranquil·litat terrenal, sobretot hom descobreix la ciència com a substituti de la religió, el progrés com a determinant del moviment social, com a camí de la felicitat. Deisme, dret natural, democràcia, moral social, tolerància, psicologia, progrés indefinit. S'ha arribat a destriar els principis sobre els quals descansa tota l'estructura espiritual del segle XVIIIè. És tot el bagatge intel·lectual de l'*humanitarisme*, que posarà en pràctica la Revolució Francesa. Els resultats de l'experiment són coneguts de tothom, i en toquem encara les conseqüències.¹⁵⁶⁶

Tanmateix, durant aquest període també va aparèixer una mena de fermentació religiosa de tipus místic que, per exemple, va augmentar el nombre de pietistes o va propiciar el renaixement del quietisme –fenomen que, com veurem, permet fer prediccions de cara a l'esdevenidor d'Europa–. Sigui com vulgui, Hazard assegurava que la consciència europea com a història de l'home occidental legitimada per la Bíblia entra en crisi a mitjan segle XVII, a causa de l'aparició del relativisme i, entre d'altres, el problema de com assimilar la presència d'altres pobles i civilitzacions.

No cal dir que Esquerra va aplaudir els tres volums de l'obra de Hazard. Tenir a les mans la primera «visió matisada de conjunt» de la crisi europea i el fet de poder *comparar* la situació d'aleshores amb el període d'entreguerres havien de provocar el seu assentiment. Amb tot, tal com Esquerra ja havia fet notar a l'article de *Mirador*, Hazard es limita a exposar la història d'un període de crisi semblant al de principis de segle XX. És a dir, a diferència d'altres autors: «Ha evitat de treure'n conseqüències actuals, fent obra d'historiador imparcial, cosa que no podem menys, però, d'elogiar i d'agrair-li.»¹⁵⁶⁷ Per tant, les conclusions i prediccions damunt el període d'entreguerres que no extreu Hazard en el seu estudi seran cercades per Esquerra en d'altres autors, tot i que la *Crise* és la base en funció de la qual tria i judica les altres obres i, com veurem seguidament, tot un diccionari pel que fa al significat de conceptes com *Renaixement*, *humanitarisme*, *progrés* i *individu*.

¹⁵⁶⁶ «Una crisi de la consciència europea (1680-1715): Descartes-Locke-Spinoza», *Criterion*, núm. 39, any XI, abril-juny 1935, p. 112.

¹⁵⁶⁷ *Ibid.*, p. 115.

3.2.2. Nikolai Berdiàiev i l'esdevenidor

La posició d'erudit de Hazard no li permet fer vaticinis sobre la sort d'Europa i els europeus, però sí que alerta sobre la potenciació de la massa (uniforme) en detriment de l'individu (intel·lectual). Partint d'aquest marc, Esquerra va voler fer saber al seu públic que alguns intel·lectuals s'havien plantejat el problema de la decadència de la civilització occidental tot interpretant l'esdevenidor més immediat com una nova edat que trencaria amb tot el que hauria imperat fins llavors. El crític barceloní va examinar les diverses possibilitats apuntades per filòsofs i historiadors, que emanaven del futur que assenyalava la situació social, política, econòmica, cultural, etc., d'aleshores, per acabar triant-ne una. En fer-ho, partia d'una idea concreta del que és per ell la ciència filosòfica, és a dir, una posició vital. L'estiu de 1935 ho exposava així:

Filosofia és primordialment una posició vital. Per tant, la filosofia serà més o menys baixa de sostre segons el personatge que la professa i segons la consciència que en tingui. Tota la polèmica sobre la crisi de la civilització occidental no és, en el fons, altra cosa que una sèrie d'exàmens de consciència filosoficohistòrics enfront d'alguns problemes avui plantejats.¹⁵⁶⁸

En primer lloc, cal dir que Esquerra diferencia les interpretacions històriques, que qualifica de «desinteressades», de les interpretacions simplistes i místiques de la crisi, aquelles que parlaven d'un pla preestablert per uns enemics de la civilització occidental. En aquest sentit i com a contraexemple, va denunciar la «senzillesa corprenedora» d'Alexis Markov, rus d'expressió castellana i autor d'*El neomaquiavelismo y la enfermedad de nuestro siglo* (1934). El crític va desemmascarar la idea d'un «govern internacional» dirigit pels jueus des de l'edat mitjana per acabar amb la civilització cristiana, que segons Markov seria la causa de la crisi actual:

Aquest, com a bon rus blanc, és nacionalista i, per tant, antisemita. Els centenars de milers de russos blancs repartits arreu del món professen un odi mortal als dirigents de la Rússia d'ara, jueus en majoria, i l'odi es fonamenta més en el fet que siguin ells

¹⁵⁶⁸ «Actualitat de la Filosofia», *El Matí*, 3-VII-1935, p. 6. [signat E. Clivillés]

els que governen tirànicament els russos autèntics, els governats, els anyells del ramat, que no pas en el mateix comunisme.¹⁵⁶⁹

Si bé el crític català no professava cap simpatia per la «Rússia d'ara», tampoc no concebia de cap manera una diatriba partidista contra el govern rus. Així, Esquerra es va centrar en aquelles interpretacions que s'havien donat a l'entorn d'Oswald Spengler –de qui va subratllar la qüestió del *prussianisme*, que entén com la voluntat de perdurar d'una raça, com a fórmula de salvació del món occidental¹⁵⁷⁰ i Nikolai Berdiàiev, lluny dels tòpics que s'havien acabat produint entre els teòrics de prediccions a mida segons els desitjos particulars.

De tota manera, els tòpics també abastaven les teories dels autors més seriosos. Per exemple, a més de desestimar les paranoies racistes d'Alexis Markov, es va queixar de la manera com José Ortega y Gasset encarava «el gran problema dels nostres temps». Segons Esquerra, les conferències *Qué pasa en el mundo* del filòsof madrileny pronunciades al teatre Espanyol de Madrid venien a ser una simple continuació del que ja havia escrit a *La rebelión de las masas* (1929). Al seu parer, són unes anàlisis que ni superen ni igualen la dels intèrprets predecessors, ja que la posició de l'escriptor castellà davant de «la crisi del món» no passa d'un mer examen de símptomes i de l'ús de tòpics. Esquerra va mostrar la seva valoració negativa d'una manera prou gràfica:

Les conferències, com tota l'obra seva, estan plenes de suggestions i de tòpics en honor del seu públic, d'aquell públic una mica esnob que té en *El Espectador* la seva estètica i la seva moral.

A més, Ortega y Gasset prescindeix de tota una sèrie de fets, com els d'ordre econòmic i social, que per Esquerra tenien un valor importantíssim per fixar un diagnòstic clar del problema. També va considerar que d'altres fets, com els d'ordre històric, només són tocats incidentalment pel filòsof, sense donar-los tota la importància que tenen: «tanta que la situació actual del món és perfectament incomprendible per a

¹⁵⁶⁹ «Mística de la crisi», *El Matí*, 11-VIII-1934, p. 7. Tres mesos abans, ja havia fet un avançament del llibre de Markov amb una nota breu al mateix diari. Com repetirà després més extensament, en destaca la dificultat d'acceptar les seves teories, els errors d'interpretació en alguns fets històrics i, també, el poc domini del castellà («Diagnòstics del temps», *El Matí*, 9-V-1934, p. 9.). Per contra, el novembre de 1932 n'havia remarcat la independència de criteri a *Más allá del comunismo*, «un mèrit ben poc corrent» i que «gairebé mai no es troba en els llibres que tracten de Rússia» («Tres llibres nous», *El Matí*, 18-XI-1932, p. 9.).

¹⁵⁷⁰ «Años Decisivos, un nou llibre d'Oswald Spengler», *El Matí*, 24-VII-1934, p. 7.

tothom que desconeixi la història de la nostra civilització.»¹⁵⁷¹ El crític barceloní coneixia bé les opinions *de i sobre* Ortega y Gasset, ja que molts dels articles que va conservar en la seva documentació o bé són de l'autor o bé en fan referència. Tanmateix, en les crítiques d'Esquerra contra Ortega hi deu planar també l'ambient creat per bona part dels polítics i intel·lectuals espanyols davant les negociacions parlamentàries de l'Estatut, en què el filòsof es mostrava en contra a la manera habitual.¹⁵⁷²

Al costat dels tòpics, Esquerra sostenia que si bé tots els que s'han ocupat de «la crisi del món» han tractat d'interpretar la seva situació actual i les causes històriques i psicològiques que l'havien produïda, pocs n'havien fet profecies: «Davant de l'actual crisi sembla com si els moderns endevinadors i profetes tinguessin por de comprometre's o bé de predir calamitats espantoses.» De fet, la manca d'anàlisi del problema que incloguessin solucions o, com a mínim, alguna predicció raonada sobre el futur de la civilització occidental, explica en bona part que Esquerra s'acabés acostant amb èmfasi a aquells «profetes» que, *apocalípticament*, predeïen una nova edat mitjana o un nou Renaixement:

Fet i fet, de tots aquests profetes contemporanis, els més sincers –potser perquè són els més apocalíptics–, i encara que les seves profecies divergeixin en molts punts, són Oswald Spengler, el profeta de la decadència de la civilització occidental (que per cert ha encertat molts dels seus auguris) i Nicolau Berdiaeff, el rus que ens veu abocats a una nova edat mitjana.

En la resta d'autors,

Quan arriba l'hora de proposar solucions, d'encarar-se amb el futur, es recorre sempre als grans mots. Cooperació internacional és el preferit.

Mentrestant la crisi s'aguditza i ja hi ha un cert nombre de generacions arreu del món que s'han format amb la idea constant que el món està en crisi, i que la nostra

¹⁵⁷¹ *Lectures europees, op. cit.*, p. 169.

¹⁵⁷² La premsa catalana estava atenta a aquestes opinions hostils. De fet, a «Una invitació al feixisme», article citat anteriorment, Esquerra ja analitza el paper d'aquests intel·lectuals en les discussions polítiques sobre Catalunya. Per exemple, Ramon Xuriguera, amb un article de marcat caràcter polític, s'expressava d'aquesta manera sobre el filòsof madrileny: «les paraules de l'Ortega i Gasset poden tant que no se n'adona de l'alè feixista que les anima». Xuriguera responia així els comentaris que Unamuno i Ortega havien formulat des d'*El Sol* contra l'Estatut: els considerava «la representació intel·lectual de Castella», amb la missió de «sostenir a ultrança el monopoli de les funcions espirituals» (XURIGUERA, Ramon: «Els flacs serveis de J. Ortega y Gasset», *La Rambla*, núm. 140, 26-IX-1932, p. 6.).

civilització és un edifici que s'esquerda per moments. Quan aquestes generacions tinguin una força decisiva en la direcció del món, què passarà? Tindrà raó Berdiaeff i ens trobarem en una nova edat mitjana, que trençarà tots els lligams amb la nostra civilització actual?¹⁵⁷³

En efecte, Ramon Esquerra va donar veu i va apostar principalment per les prediccions del filòsof rus Nikolai Aleksàndrovitx Berdiàiev (Kíev, 1874-Clamart, París, 1948), expulsat –com l'escriptor Ivan Bunin– de la Unió Soviètica per la seva ideologia, incompatible amb el marxisme oficial, i instal·lat a París. Berdiàiev, pensador d'un cristianisme espiritual i subjectiu, sense cap lligam dogmàtic, va criticar tant el cristianisme institucional com el comunisme, sobretot pel pes que s'atorgava a l'Estat en detriment de la llibertat individual.¹⁵⁷⁴ Tal com explica a la seva *Autobiographie*, «ser cristiano no significa ser un esclavo dócil», ja que «mi rebelión es la del espíritu y la persona, no la de la carne y lo colectivo». En definitiva, «la rebelión implica la pasión de la libertad...».¹⁵⁷⁵ De fet, segons informa Emília Bea, Berdiàiev era un home solitari i inclassificable que, en no ajustar-se a cap sistema teològic o filosòfic, anomenaven amb el terme una mica pejoratiu de «pensador».¹⁵⁷⁶

¹⁵⁷³ «La crisi de l'època», *Mirador*, 22-VI-1933, p. 6. Val a dir que al cap d'un mes Esquerra també havia esmentat els pronòstics de Paul Morand, arran de l'enquesta que Georges Chatensol havia fet a *Les Nouvelles Littéraires* (1933) entre les principals figures de la intel·lectualitat francesa per esbrinar les seves opinions sobre 1900 en relació a 1933. La gran majoria havien respost que no hi havia gaire diferència, tot i que tots convenien que 1933 no s'entén sense 1900. Pel crític català, una de les opinions més interessants la donava l'escriptor Morand, que amb el seu llibre *1900* (1931) ja havia contribuït a popularitzar aquest tema. Sens dubte, Esquerra trobava encertades les respostes de l'escriptor francès perquè parlaven de canvis de cicles històrics i en predeïen de nous en una concepció de la història com un seguit de reaccions. Així Morand considerava el 1900 la fi d'un cicle històric que havia donat pas a un període eminentment «antiheroic, antiromàntic i materialista». El reflex d'aquest fet en la literatura, remarcava Esquerra, era que «els grans homes han esdevingut vulgars per obra i gràcia de les biografies més o menys novel·lades». Per tant, el 1933 tornava a començar de nou, amb un nou cicle «nacionalista i nietzscheà, sota el triumvirat Mussolini-Hitler-Stalin», i després d'aquest cicle retornarà aquell que ja havia acabat i el món serà novament materialista («Al marge d'una moda: Enquesta sobre el 900», *Mirador*, 6-VII-1933, p. 6.).

¹⁵⁷⁴ Berdiàiev va estudiar a Kíev, d'on va ser expulsat precisament per les seves idees revolucionàries contra el règim tsarista. Després de la revolució soviètica va ser nomenat professor de la universitat de Moscou (1920). Expulsat de nou i un cop a París, Berdiàiev va fundar la revista *Put* ('Camí'), portaveu de la intel·lectualitat exiliada. Es va interessar pels problemes de l'home com a esperit –l'activitat creadora, la història i la llibertat–, i en la seva darrera època es va col·locar en la línia del pensament existencialista alemany. Entre les seves obres destaquen *Filosofia svobody* ('La filosofia de la llibertat', 1911), *Novoe srednevekovie* ('La nova edat mitjana', 1924), *De la destination de l'homme* (1931), *De l'esclavage et de la liberté de l'homme* (1946) i *Samopoznanie: Opyt filofsfskoj autobiografii* ('Autoconeixement: Assaig d'autobiografia filosòfica', 1949) («Nikolaj Aleksandrovič Berd'ajev», *Gran Enciclopèdia Catalana*).

¹⁵⁷⁵ Citat a CHAIX-RUY, Jules (1958): *Berdiaeff* [traducció de Liliana Mirta Vaccaro]. Buenos Aires: Columba, 1965, p. 16.

¹⁵⁷⁶ BEA, Emília: «Nikolai Berdiàiev», dins *Testimonis del segle XX*. Barcelona: PAM, 2001, p. 61-63.

Malgrat qualificar-lo de «rus ortodox», el pensament d'aquest filòsof esqueia al d'Esquerra. El llibre *Novoe srednevekovie* ('La nova edat mitjana', 1924), traduït al castellà per Apolo el 1932, reeditat nombroses vegades i en el qual Berdiàiev vaticina l'adveniment d'una nova era que recuperava els valors cristians, va ser rebut pel crític català com una anàlisi de predicció encertada: «Una de les millors interpretacions de la crisi, i alhora originalíssima, és la que ens dóna Nicolau Berdiaeff, en el seu llibre *Una nova Edat Mitjana*.»¹⁵⁷⁷

Ramon Esquerra assenyalava que l'autor rus coincideix en molts punts amb Spengler, però mentre aquest i Keyserling oposen a l'Occident en decadència les possibilitats de l'Orient, Berdiàiev no dóna importància al món oriental.¹⁵⁷⁸ És a dir, se centra o confia en la capacitat de la pròpia civilització europea per regenerar-se. El crític, doncs, es va deixar seduir per la teoria de la decadència de la civilització occidental de l'autor rus, que situava el començament d'aquesta crisi al Renaixement i pronosticava un nou període històric que va anomenar «la nova Edat Mitjana». Esquerra no podia sinó seguir alguns dels seus postulats, sobretot aquells que remarquen la tendència a «l'estandardització del tipus d'home corrent», la pèrdua d'individualitat i espiritualitat davant de la massa uniformement guiada pel socialisme polític: «El Renaixement, diu Berdiaeff, és el triomf de l'humanisme, de l'exaltació de l'home, exaltació que arribarà fins a la separació de Déu.» Amb aquesta separació es va crear una nova sèrie de valors que contemporàniament havien entrat en crisi, i aquell humanisme del Renaixement s'havia convertit en «humanitarisme»: «L'home ha deixat d'ésser individu per a no existir sinó com a cèl·lula d'una col·lectivitat.» Per Esquerra, aquest és un fet molt greu que es reflecteix en el tomb de les idees polítiques i en els fenòmens econòmics i socials que se'n deriven: «La democràcia ha estat substituïda pel socialisme. L'individu per la classe.» Per tant, com veiem, el crític barceloní no fa sinó enllaçar un dels grans temes tractats per Paul Hazard a *La Crise* i que ja havia desenvolupat al seu article de *Criterion*: l'humanitarisme i la massa com a substitutius de l'humanisme i l'individu.

¹⁵⁷⁷ «Nicolau Berdiaeff i la seva Edat Mitjana», *El Matí*, 9-VI-1933, p. 9. També a *Lectures europees*, p. 173-176.

¹⁵⁷⁸ De Hermann Graf Keyserling, Esquerra només en farà una breu ressenya a *La Publicitat* sobre el volum *Sur l'Art de la vie* (1936), que inclou moltes conferències pronunciades a Catalunya. Segons el crític barceloní, «la filosofia de Keyserling sempre ha prescindit de transcendentalismes metòdics. Es desplega sobre els fets de la vida real, els interpreta d'una manera amable, i en treu d'ells conseqüències d'ordre més elevat.» («*Sur l'Art de la vie*, de Keyserling», *La Publicitat*, 15-III-1936, p. 2.)

Per tot plegat, Esquerra sostenia que les generacions són cada vegada més homogènies —«Com més joves menys diferenciades»— i es tendeix a la destrucció de l'home amb personalitat pròpia. D'altra banda, davant del fracàs final de totes aquelles institucions instaurades al Renaixement, de la fallida dels «remeis terrenals» i els seus resultats, ha anat apareixent una «mena d'escepticisme còsmic» que aportava solucions «extraterrenals»: «Així veiem una mena de retorn als remeis màgics —la psicoanàlisi—, a la religió, en tots els seus aspectes, siguin teosofia, religió del pla quinquennal, o simplement a Jesucrist.»¹⁵⁷⁹ Que Esquerra enumeri el pla quinquennal com a remei màgic no és un simple acudit. Basant-se precisament en un altre llibre de Berdiàiev, *El Cristianismo y el problema del comunismo* (1935, en edició castellana d'Espasa-Calpe), el crític entenia que el comunisme no era un sistema social, sinó una nova religió de caràcter pseudoteocràtic que pretén reemplaçar el Cristianisme. Tal com afirmava el filòsof rus, el comunisme persegueix les religions perquè ell es considera la religió autèntica i, encara que negant tota espiritualitat, exigeix obediència no sols com a Cèsar, sinó també com a Déu. Aquesta peculiaritat arriba a l'extrem que fins i tot el seu materialisme presenta un caràcter místic i sagrat.¹⁵⁸⁰ Per tant, si bé Hazard havia destacat el paral·lelisme entre la crisi actual i el pas del segle XVII al XVIII, segons Berdiàiev assistim ara a un moment similar a la decadència del món grecoromà a causa d'un retorn progressiu als valors de l'esperit. Per això,

Berdiaeff, davant d'aquest estat caòtic del món, prediu una nova Edat Mitjana. L'estat actual de la civilització occidental és el mateix de l'Imperi romà al segle IV. Ens dirigim a un nou canvi en l'estructura del món; s'apropa una era on l'esperit triomfarà. La nova Edat Mitjana tornarà a Déu, serà una Edat essencialment religiosa. L'individu existirà dins de les col·lectivitats. Seran aquestes que s'individualitzaran. Serà Edat de sindicats, de gremis. I en aquest nou món apareixeran les grans personalitats, com aparegueren en l'altra Edat Mitjana.

I conclou:

¹⁵⁷⁹ «Nicolau Berdiaeff i la seva Edat Mitjana», *El Matí*, 9-VI-1933, p. 9.

¹⁵⁸⁰ «Berdiaeff i el comunisme», *El Matí*, 27-III-1936, p. 7. En una nota breu, Esquerra encara es feia ressò d'un altre llibre de Berdiàiev referent a les polítiques soviètiques, *El Cristianismo y la lucha de clases* (en traducció castellana de 1935). En aquest cas, la lluita de classes tal com l'entèn el marxisme no seria altra cosa que una adaptació partidista de la lluita per l'existència: «Berdiaeff, com molts altres pensadors cristians, és partidari d'una reforma de les bases de la vida espiritual i social del món. Per a ell el problema capital és el del Renaixement religiós del món sobre bases cristianes.» («*El Cristianisme i la lluita de classes*, segons Berdiaeff», *La Publicitat*, 15-X-1935, p. 4.)

La crisi del món és un problema acceptat sense reserves. Les diferències es redueixen a la interpretació dels signes, i a les conseqüències dels fets. Les conclusions de Berdiaeff són, potser, les més acceptables de totes les que els moderns profetes ens han ofert, d'uns anys a aquesta part.

Per tant, Esquerra confiava en la superació de la crisi de la civilització europea, ja que implícitament veia l'adveniment d'una nova edat mitjana com un fet positiu. I és que les conclusions «més acceptables» pronosticaven el retorn de l'esperit, la religió, l'individu i els grans homes per damunt de l'estandardització homogeneïtzadora. De fet, un dels aspectes que van propiciar l'acolliment per part d'Esquerra de les tesis de Berdiàiev va ser la relació que podia establir amb el cristianisme. No és estrany, doncs, que Esquerra emparenti el filòsof rus amb el teòleg i sacerdot catòlic Romano Guardini (1885-1968), autor de *Vom Geist der Liturgie* (1918), la seva primera gran obra:

Els qui hagin llegit *L'Esperit de la Litúrgia*, de Guardini, trobaran un parentiu entre aquests autors. El que Berdiaeff prediu, Guardini ens ho exposa dins de l'Església actual, dins de la Litúrgia catòlica, en parlar-nos del seu esperit.

Aquesta coincidència de pensaments invita a meditar llargament. Les afirmacions de Berdiaeff es fonamenten en una visió agudíssima dels esdeveniments històrics.¹⁵⁸¹

Partint de l'historiador Hazard i el filòsof Berdiàiev per entendre la crisi d'entreguerres, Esquerra lligava definitivament amb el teòleg Guardini el devenir de la civilització europea a la religió catòlica. De fet, Berdiàiev, davant les teories de progrés dels anys immediatament anteriors, proposava un retorn no tant a l'edat mitjana sinó a una *nova* edat mitjana, que és com dir un retorn a la sòlida cristianitat medieval:

Ya no podemos creer en las teorías del progreso que se dedujeron al siglo XIX, y según las cuales el próximo porvenir debe ser cada vez mejor, más bello, más amable que el pasado que se aleja. Más bien nos inclinamos a creer que lo mejor, lo más bello y lo

¹⁵⁸¹ «Nicolau Berdiaeff i la seva Edat Mitjana», *El Matí*, 9-VI-1933, p. 9. També a *Lectures europees*, op. cit., p. 173-176. Guardini, que durant els anys vint va ser professor de dogmàtica a Bonn i de filosofia catòlica a Berlín, a més de mestre en l'art de la interpretació, havia exercit un influència considerable en la joventut catòlica alemanya després de la Primera Guerra Mundial. El 1939 la seva càtedra va ser suprimida pel règim nacionalsocialista, però posteriorment va poder exposar el seu pensament particular sobre una cosmovisió catòlica del món («Romano Guardini», *Gran Enciclopedia Rialp*, A. López Quintás).

más amable se encuentra, no en el porvenir, sino en la eternidad, y que también se encontraba en el pasado, porque el pasado miraba a la eternidad y suscitaba lo eterno.¹⁵⁸²

3.2.3. Aldous Huxley: Individualisme i antiutopia

En la carta que Goethe va adreçar a Carlyle el 27 de juliol de 1827, el poeta alemany afirmava que la tolerància general pot arribar sempre que es toleri tant la particularitat nacional com la dels individus:

[S]e llegará, seguramente, a una verdadera tolerancia general si se tolera lo particular de los individuos y de las naciones, manteniendo, con todo, el convencimiento de que lo verdaderamente importante se caracteriza por pertenecer a toda la humanidad. A tal mediación y a tal reconocimiento recíproco contribuyen, desde hace tiempo, los alemanes.¹⁵⁸³

Aquestes paraules, que, segons Antoni Martí, poden ser observades com un contravector d'ordre espiritual davant la universalitat de la força militar, política i administrativa ostentada a l'època per Napoleó,¹⁵⁸⁴ no només contenen la reivindicació del propi país, sinó també de la llibertat i particularitat de cada individu. Altra vegada, el

¹⁵⁸² BERDIÀIEV, Nikolai (1924): *Una nueva Edad Media: Reflexiones acerca de los destinos de Rusia y Europa* [traducció de José Renom]. Barcelona: Apolo, 1937, p. 10.

¹⁵⁸³ Carta de Goethe a Carlyle datada el 27 de juliol de 1827, a NORTON, Charles Eliot (ed.): *Correspondence Between Goethe and Carlyle*, op. cit., p. 24. Citat en traducció castellana a MARTÍ, Antoni: «Literatura comparada», op. cit., p. 344. Afegim les consideracions d'Ernst Robert Curtius que, en la seva voluntat de posar de relleu la complexitat goethiana i la seva concepció de l'Estat i del poble com a «patriarcal» i «classista», ofereix diverses cites de Goethe en què es contraposa l'«individu» i la «multitud». Segons Curtius, «La historia no es sancionada en su conjunto, como sucede en Ranke, sino que existe sólo en función de los individuos: "El tenue hilo que, saliendo del tejido a veces tan ancho del saber y de las ciencias, corre a través de todos los tiempos, aun los más socuros y confusos, es continuado gracias a los individuos. En uno y otro siglo nacen de las mejores clases individualidades que siempre se conducen de la misma manera frente al siglo en que han aparecido. Quiero decir que se poenen en oposición con la masa, o mejor, en conflicto con ella." [...] Hasta alrededor de 1900 no fue la masa descubierta y analizada por la sociología como un fenómeno dotado de sustantividad propia. Pero ya Goethe, a quien hoy muchos quisieran estampillar como demócrata, acuñó la siguiente máxima: "Nada es más repulsivo que la mayoría: pues está formada de unos pocos cabecillas enérgicos, de unos pícaros que se acomodan, de unos débiles que se asimilan, y de la masa que sigue la corriente sin tener la menor idea de lo que quiere." La concepción goethiana del Estado y el pueblo era patriarcal y clasista. No la podemos adoptar, pero tampoco debemos disimularla. La encontramos también entre los sabios de la China.» (CURTIUS, Ernst Robert (1957): *Ensayos críticos acerca de la literatura europea* [traducció d'Eduardo Valentí]. Madrid: Visor, 1989, p. 68-69.)

¹⁵⁸⁴ Vegeu MARTÍ, Antoni: «Literatura comparada», op. cit., p. 342-346. Martí presenta tant aquesta cita com aquelles altres de Goethe que entren en contradicció amb l'ideal de *Wellliteratur*.

pensament de Ramon Esquerra s'adequa al del primer dels comparatistes, en tant que defensor de la diversitat nacional i individual, entesa alhora com a part indissociable d'un tot universal.

La defensa de l'individualisme, aspecte positiu en la mesura que s'enfronta a l'homogeneïtzació, entenent l'individu com a persona autònoma –no sotmesa a l'Estat, a la ideologia de partit o a la massa–, és una constant en el pensament del crític català. A *Vocabulario literario*, defineix *individualisme* de la següent manera: «Sistema filosófico que considera al individuo como fundamento y fin de todas las leyes y relaciones morales y políticas. Propensión a obrar según el propio albedrío y no de concierto con la colectividad.» L'accepció que ens interessa és la segona, la idea d'una persona que pensa, amb idees pròpies –l'intel·lectual–, que es resisteix a barrejar-se entre una massa uniforme.¹⁵⁸⁵ Ja a l'article «Notes sobre l'humorisme», publicat a *Ginesta* el 1929, considerava que les qualitats i els defectes humans són universals, no són patrimoni de països determinats, sinó de segons quins individus:

Es nega l'existència d'un humorisme llatí fonamentant-ho en què als països llatins no hi ha hagut humoristes veritables. Els que això diuen obliden, per força, dos grans noms de la història de l'humorisme: Rabelais, a França, i Cervantes, a Espanya. L'humorisme, a conseqüència de la seva universalitat, és patrimoni, no d'una raça, sinó de totes. Més ben dit: és patrimoni d'individus de totes les races, per bé que en algunes el nombre d'aquests sia més gran que en altres.¹⁵⁸⁶

Els individus són diversos i, com la llibertat artística, no haurien de ser sotmesos a la voluntat de l'Estat. Com advertiria amb els seus articles sobre literatura russa, fins i

¹⁵⁸⁵ *Vocabulario literario*, op. cit., p. 168. Afegim que, tot i l'evident diferència de perspectiva històrica, Esquerra s'allunyaria, en bona part, de les conclusions que l'antropòleg Louis Dumont publicarà el 1983 a *Essais sur l'individualisme. Une perspective anthropologique sur l'idéologie moderne*, obra on, si bé lliga l'aparició de l'individualisme amb el naixement del cristianisme, acaba amb unes reflexions al voltant del nacionalsocialisme i la coexistència en la ideologia contemporània de l'individualisme i el totalitarisme. Dumont afirma que «de hecho, el totalitarismo expresa de forma dramática algo que siempre volvemos a encontrar en el mundo contemporáneo: que el individuo es, por una parte, todopoderoso y que, por otra, está perpetua e irremediabilmente amenazado por su contrario.» (DUMONT, Louis (1983): *Ensayos sobre el individualismo* [traducció de Rafael Tusón Calatayud]. Madrid: Alianza Editorial, 1987, p. 30-31.) Dumont arriba a aquesta conclusió analitzant la situació de l'Església durant els primers segles i també als anys de la Reforma –per demostrar que l'«individu cristià» es troba cada vegada més implicat en el seu àmbit–, així com el progrés de l'individualisme a partir del segle XIII –a través del naixement de l'Estat com a institució–, l'emergència de la categoria econòmica i les característiques de dues variants nacionals –el *Volk* i la nació en Herder i Fichte i la idea alemanya de llibertat segons Ernst Troeltsch– (Vegeu especialment el capítol «La enfermedad totalitaria», dins DUMONT, Louis: *Ensayos sobre el individualismo*, op. cit., p. 157-186.).

¹⁵⁸⁶ «Notes sobre l'humorisme», *Ginesta*, núm. 3, març 1929, p. 77.

tot en les seves crítiques cinematogràfiques Esquerra denuncia que els films de factura soviètica posin la massa com a protagonista de les pel·lícules per damunt de l'individu o l'heroi –tot i que tampoc sembla valorar l'elogi del *self-man* o de l'esforç individual nord-americà pel fet de considerar-lo fals i, també, materialista–. Només cal tenir present el primer dels seus articles, publicat a *Criterion* entre octubre i desembre de 1928, en què ressenya el llibre *Le Cinéma Soviétique* (1928), de Léon Moussinac, i exposa els perills de perdre la llibertat artística individual davant els tentacles de l'estatisme. Esquerra, que hi seguia la valoració de conjunt de Moussinac sobre la indústria cinematogràfica russa, feia saber que, encara que la *socialització* del cinema havia ofert als artistes tots els mitjans possibles per fer pel·lícules, era l'Estat qui controlava els cineastes. D'aquesta manera, la URSS produïa films propagandístics on el protagonista era la col·lectivitat, és a dir, la massa uniforme en detriment de l'individu. Paga la pena llegir els raonaments d'Esquerra:

L'Estat garantitza la independència de l'artista i li facilita tots els mitjans necessaris per a realitzar la seva obra. Aquesta independència, però, està controlada per l'Estat, la premsa –hi ha una relativa llibertat de crítica– i el públic.

La propaganda és la base, l'eix del cinema soviètic. Les diferents classes de films (artísticosocials, per als pagesos, per als soldats, de vulgarització, pedagògics, etc.); els escenaris dels films revisats pels consells de les manufactures, on hi té representants l'Estat; la producció de films segons un pla determinat cada any, que obeeix a les necessitats sentides; les idees exposades i fins les bases de la tècnica cinematogràfica soviètica, tot és conseqüència del concepte que hom té del cinema com a mitjà de propaganda. Si la independència material de l'artista és, doncs, excepcional, la seva independència ideològica resta molt limitada.

Sense cap dubte: la característica més pròpia del cinema rus, si hom exceptua el seu caràcter propagandista, que fa que gairebé totes les seves obres s'inspiren en fets socialistes o revolucionaris, és el predomini de la *massa* sobre l'individu. El protagonista és la col·lectivitat. Per exemple: la tripulació d'un cuirassat en *El creuer Txéia Potemkine*; o bé, una ciutat, en *La fi de Sant Petersburg*. Aquesta tendència que hom troba també en les obres de la literatura russa postrevolucionària és una conseqüència literària del concepte del «cinema mitjà de propaganda», car, si com creuen els psicòlegs, els sentiments produïts pel cinema són una conseqüència del seu poder de suggestió que arriba a fer-nos perdre la personalitat per a confondre'ns amb

els personatges ficticis, aquesta fusió o compenetració resulta molt més fàcil d'obtenir quan el protagonista és una multitud.

El crític barceloní entenia que aquesta propaganda dels «instruments de progrés» i l'«apassionament soviètic» per la massa anònima no podien tenir futur: «serà una cosa poc duradora, com tot allò que és poc humà». ¹⁵⁸⁷

Al seu parer, quan la societat permet l'expressió individual pot veure florir intel·lectuals i genis. A *Shakespeare a Catalunya*, per exemple, projecta aquest pensament en parlar de l'individualisme en front les escoles o els grans grups. El crític hi lloa i cita unes declaracions de Ramon López Soler el 27 de maig de 1835, les quals manifestaven que «la scintilla del genio, y no la mezquina clasificación de escuelas, debe arrebatarnos nuestra admiración». ¹⁵⁸⁸ Però és potser a *Iniciación a la literatura* i, particularment, en les objeccions a Hyppolite Taine on la defensa de l'individu o l'individualisme es manifesta de manera més articulada. Malgrat admetre la influència de l'evolució històrica de cada cultura sobre cada literatura que postulava el filòsof i historiador francès, Esquerra no podia sinó considerar aquest fet com a resultat no només del factor «històrico-col·lectiu» –o cultural–, sinó també del factor «individual». En efecte, l'individu és pel crític barceloní un element molt important en la creació literària, una convicció que explicaria la importància atorgada als protagonistes de les obres, element que com hem vist travessa tot el seu comparatisme. La reivindicació de la individualitat també es fa palesa en l'escriptor en tant que creador original, una qualitat que –com havia remarcat Esquerra en el seu estudi sobre Stendhal i com havia fet fins i tot amb Montaigne– el podia portar a restar incomprès per la societat del seu temps. Per tant, són lògiques les objeccions que va fer a Taine i la seva filosofia profundament positivista sobre la història artística i literària:

Así en la literatura debemos considerar, a la par que su integración a determinadas influencias culturales, cuya evolución sigue, el papel importantísimo que en ella desempeña el factor personal, la individualidad de los autores, inadaptados con frecuencia al ambiente de su tiempo, que preludian, recogiénolas en sus obras,

¹⁵⁸⁷ «Léon Moussinac. *Le Cinéma Soviétique*», *op. cit.*, p. 480. Esquerra acompanyava el seu discurs de les declaracions de Serguei Eisenstein i de Lenin, segons el qual «De totes les arts, la més important per a Rússia és l'art cinematogràfic». Per a una contextualització d'aquest article en la recepció del cinema soviètic a Catalunya, vegeu IRIBARREN, Teresa: «Ramon Esquerra i el cinema soviètic», *Faig Arts*, núm. 45-46, hivern 2005-estiu 2006, p. 13-20.

¹⁵⁸⁸ *Shakespeare a Catalunya*, *op. cit.*, p. 37.

formas artísticas y de pensamiento que no corresponden exactamente al momento histórico a que pertenecen. Las objeciones más fuertes que se han hecho a las Teorías de Taine sobre filosofía de la historia artística y literaria, se asientan en el escaso papel que el historiador francés otorgaba a lo individual de las obras. Su explicación por la raza y el momento histórico, dejaba un amplio margen de fenómenos inexplicables si no se recurría al individuo en particular.¹⁵⁸⁹

Així mateix, Esquerra admetia que el reflex en literatura dels canvis ideològics pot arribar a modificar l'estil i el contingut, però al seu parer no suposa una dependència absoluta. A diferència del que assevera Taine, el crític català tornava a tenir en compte el factor individual com a factor de canvi: «La individualidad, más o menos acusada, de los autores rompe con frecuencia aquel sincronismo y prelude transformaciones futuras». Esquerra assegurava que l'aparició de místics en èpoques de racionalisme, de pensadors independents en moments de tradicionalisme intel·lectual o d'estilistes que difereixen netament dels gustos contemporanis no són casos estranys en la història de la literatura, i va posar com a exemples d'independència dels corrents imperants el quietisme del segle XVIII, Descartes en ple gran segle francès i Ruiz de Alarcón en el teatre barroc espanyol.¹⁵⁹⁰

En un article el gener de 1934 presentava d'altres exemples d'escriptors clàssics, aquesta vegada confrontats, però, amb el període d'entreguerres. Esquerra relacionava la individualitat del geni literari amb el desinterès per autors com Montaigne o Goethe, que justificava per la crisi actual, és a dir, per la fi del Renaixement i el començament de la nova edat mitjana que pronosticava Berdiàiev:

Segons diuen profetes i àugurs ben autoritzats, assistim a l'acabament d'una època i d'una cultura. Els anys que ara corren marquen la fi del Renaixement, i algú afegeix que comença una nova Edat Mitjana.

Deixant a part el que hi hagi de cert en aquestes interpretacions, el fet indiscutible és que hi ha un abisme entre la personalitat d'un home del Renaixement i la d'un home d'ara. [...] El món del Renaixement, tot i ésser els orígens de l'actual, semblen gairebé la seva antítesi. [...] El que més els allunya és la diversificació espiritual que el mig mil·lenni transcorregut ha realitzat.

¹⁵⁸⁹ *Iniciación a la literatura, I, op. cit.*, p. 21.

¹⁵⁹⁰ *Ibid.*, p. 26.

Per Esquerra són l'individualisme i la universalitat de Montaigne allò que més el separen de l'«home del nostre temps». Malgrat tenir teòricament una formació espiritual derivada de la mateixa font, l'«home actual» és intolerant i ha assimilat malament o deficientment la formació espiritualista que deriva del Renaixement, impregnat ara de conceptes i idees materialistes, posició oposada a la del moviment renaixentista. El crític sostenia que, a causa de la degeneració de l'humanisme en «humanitarisme», el món ofería una nova edat on l'individu havia desaparegut gairebé definitivament, sota els estrats socials o sota la massa estandarditzada. Amb tot, Esquerra deixava una porta oberta: «Només s'albira en l'horitzó un corporativisme que salvi ensems la comunitat i l'individu.» Per aquests motius va veure Montaigne «com un monument d'uns temps que el món estava bastit sobre uns principis que poques persones comprenen avui dia» i, per això, assegurava que també la seva commemoració quedaria limitada a unes «minories intel·lectuals gairebé exclusivament erudites.»¹⁵⁹¹

Aquesta realitat dibuixada per Esquerra, en la qual l'individu és esborrat per la massa, apareix amb més força a finals de 1935 a *El Matí* amb l'article «Antiutopia», títol que vol reflectir el malestar general per la fe perduda en el progrés indefinit i la «repugnància per les meravelles de la tècnica moderna». El crític, conscient que després de la Gran Guerra i la Revolució bolxevic la literatura utòpica havia perdut bona part del seu caràcter científista redemptor, es va fixar en aquells escriptors que plantejaven els perills del totalitarisme, del món unidimensional i del científisme antinatural. Els intel·lectuals, assegurava Esquerra, divaguen sobre el futur no pas mostrant les meravelles de la nova humanitat, sinó el fracàs de tots els valors humans: «La utopia s'ha convertit en antiutopia.» La valoració de l'obra de H.G. Wells contraposada a la de Thomas More i Aldous Huxley, als quals fins i tot havia traduït, és molt clara:

L'escriptor anglès, socialista i enamorat de la tècnica, pot ésser que canti les lloances d'un món futur on el progrés científic conduirà de dret a la felicitat. En canvi, la darrera novel·la d'Aldous Huxley (que ara ha estat traduïda en castellà *Un mundo feliz*) és, essencialment, una crítica ferotge d'aquestes directrius materialistes de la civilització occidental contemporània, centrada entorn de la visió pintoresca d'un món futur governat per la tècnica.¹⁵⁹²

¹⁵⁹¹ «Montaigne i el món modern», *El Matí*, 13-I-1934, p. 8.

¹⁵⁹² «Antiutopia», *La Veu de Catalunya*, 14-XII-1935, p. 8.

El posicionament hostil envers H.G. Wells, del qual confessa no haver llegit la seva darrera novel·la adaptada al cinema –probablement pensava en *The Shape of Things to Come* (1933)–, deriva de la percepció que tenia el sector menys progressista de la crítica catalana durant els anys trenta. Aquest entorn el considerava una mena d'ideòleg de tendència comunista i l'interès principal requeia no tant en la seva obra literària, sinó en el fenomen mediàtic de preguerra que suposava. Si bé la crítica conservadora n'apreciava la vàlua novel·lística, autors com Maurici Serrahima hi percebien, d'altra banda, un anticatolicisme inadmissible. D'alguna manera, Wells tenia una etiqueta que ni Esquerra ni cap altre crític d'*El Matí* podien defugir.¹⁵⁹³ Això explicaria per què Esquerra, atent com estava de la implicació de la literatura en el cinema, no va parlar mai de la relació de Wells amb el setè art, considerat aleshores un pioner i tot un paradigma de modernitat.

Ramon Esquerra, com a intel·lectual i com a creient de la civilització cristiana i occidental, no podia admetre les «apologies de l'instint» que havia observat en les novel·les de, per exemple, D.H. Lawrence –fracassades «per utòpiques i fora de lloc»–, però tampoc el materialisme com a via per a la completa realització humana, ja que per ell significava la destrucció dels valors espirituals i, amb ells, la part millor de la persona. Al seu parer, la utopia propugnada no era sinó una distopia futura. Per això va veure en Aldous Huxley, autor d'una fonda preocupació per l'home i la societat, la representació literària –que, no per això, falsa– més encertada d'aquestes qüestions. Si bé al llibre de viatges *Beyond the Mexique Bay* (1934) l'escriptor anglès «ens confessa el fracàs d'aquelles teories que cantaven les excel·lències de l'instint»,¹⁵⁹⁴ a *Un món feliç* (1932) ens alerta dels perills als quals ens aboquem en un futur si la humanitat continua confiant només en el progrés material.

En aquesta novel·la es demostra que la felicitat resta assegurada per a la massa, tutelada per un potent Estat Mundial que decideix pels ciutadans. Per exemple, recordem que en aquesta novel·la els nens han de viure sempre en grup per tal d'eliminar la individualitat, o que un dels controladors de l'Estat assegura: «No civilization without social stability. No social stability without individual stability.» Davant d'aquest plantejament, Esquerra afirma que aquesta felicitat aparent no és garantida per als «esperits selectes que no estan satisfets», aquells que llegeixen llibres

¹⁵⁹³ Per a més informació sobre la recepció de H.G. Wells a Catalunya vegeu IRIBARREN, Teresa: «An approximation of H.G. Wells's Impact on Catalonia», dins *The Reception of H.G. Wells in Europe*. Londres / Nova York: Thoemmes Continuum, 2005, p. 222-235.

¹⁵⁹⁴ «Fallida de l'instint», *Mirador*, 20-VIII-1936, p. 6.

prohibits i antics, que s'apassionen per l'amor i per la religió. Esquerra resumeix el conflicte de la següent manera: «Breu: es converteixen en intel·lectuals i es troben malament en aquell món meravellós.». Així les coses, s'entén que al llibre «els esperits selectes han de reaccionar contra el materialisme de totes formes –tècnic, social, històric– que condueix lògicament a una societat com la que ens descriu.»¹⁵⁹⁵

D'aquesta manera, Aldous Huxley no és només un novel·lista d'una tècnica interessant, sinó tot un intel·lectual que cal tenir en compte. Al breu prefaci de la traducció de *Dos o tres gracias*, el crític català destacava, al costat d'un tercer aspecte complementari com és l'humorisme, aquestes dues vessants de l'escriptor anglès:

[A]ctualmente cuantos se preocupan de literatura en cualquier país saben que se trata del autor más interesante que pueden ofrecernos los países anglosajones. Interesante técnicamente e interesante también intelectualmente, porque sus novelas, a la par que revelan en el autor un gran narrador y un psicólogo consumado, son exponente perfecto de una posición inteligente frente a la mayoría de los problemas que hoy inquietan los espíritus contemporáneos.¹⁵⁹⁶

L'admiració d'Esquerra per la novel·la de Huxley no amaga una gran quantitat de retrets, sobretot d'ordre moral i religiós, repartits al llarg d'una desena de ressenyes. El crític valorava la mestria de l'obra literària de l'escriptor anglès, però constantment es lamentava de la seva ideologia d'intel·lectual de formació científica, de la seva amoralitat i d'haver aconseguit un públic fidel però una mica esnob i minoritari. Una de les característiques de Huxley que Esquerra trobava més sorprenents era la manca de pietat, derivada del seu «orgull d'intel·lectual», que contrarestava una voluntat de representar la complexitat de l'ésser humà:

En el fons, en tota l'obra de Huxley hi ha una mena de lluita entre dos elements contradictoris. Per una banda, l'ambició d'expressar tota la universalitat i complexitat de l'home. Per altra banda, aquesta mena d'ironia d'intel·lectual que li fa prendre una posició semblant a la del naturalista, davant la humanitat. Si Huxley consentís a despersonalitzar-se, a baixar de la seva plataforma d'intel·lectual, si esguardés els seus

¹⁵⁹⁵ «Antiutopia», *La Veu de Catalunya*, 14-XII-1935, p. 8.

¹⁵⁹⁶ «Prefacio», dins HUXLEY, Aldous: *Dos o tres gracias*. Barcelona: Apolo, 1938, p. 2-3.

contemporanis amb un xic més de pietat –és a dir: amb menys orgull d'intel·lectual–, de segur que arribaria a ésser un dels grans novel·listes de la nostra època.¹⁵⁹⁷

Per exemple, sobre *Antic Hay* es queixa que «l'amoralitat dels personatges – reflex de la de l'autor, fruit de la seva indiferència envers les seves criatures– fan d'aquesta novel·la una obra depriment».¹⁵⁹⁸ O sobre *Contrapunt*, malgrat el seu valor literari, el crític hi observa una absència tan gran de la moral i un orgull d'intel·lectual tan acusat en els personatges que «els impedeix d'humanitzar-se i de trobar un sentit a la pròpia existència». En aquest cas, a més, Huxley no hi intervé:

Heus ací on ha arribat una civilització sense esperit religiós. Perquè l'autor ni tan sols es desespera de tot això. Es limita a observar-ho, com faria un qualsevol dels seus personatges; i això és el que complementa la sensació d'horrible buidor d'aquesta obra.¹⁵⁹⁹

Però, precisament, per Esquerra el pessimisme mostrat al futur món feliç de Huxley –malgrat que «des del punt de vista catòlic, no és pas escriptor recomanable»– significava tota una predicció novel·lada:

El seu darrer llibre, *Brave New World* (Edicions Albatross), és una crítica ferotge, que arriba a les més paradoxals conseqüències, de les utopies modernes. En aquests temps de maquinisme i de tecnocràcia, de crisi econòmica i política, la visió dels segles futurs que Huxley ens ofereix en aquest nou llibre seu és d'un interès capital. Indirectament, és una crítica despietada del materialisme imperant. [...] Una societat on la felicitat i la vida fossin estandarditzades seria una monstruositat. [...] No vol dir això que Huxley combati el progrés i la ciència. El que ataca són les seves conseqüències inevitables, si es prescindeix de l'esperit. Quan la ciència i el progrés no van acompanyats d'una renovació i d'un perfeccionament espirituals, els resultats són catastròfics. Fins Huxley ho veu així.¹⁶⁰⁰

¹⁵⁹⁷ «Sobre Aldous Huxley», *La Veu de Catalunya*, 18-VII-1933, p. 14.

¹⁵⁹⁸ «*Antic Hay*, d'Aldous Huxley», *El Matí*, 12-X-1933, p. 9.

¹⁵⁹⁹ «Comentari a *Contrapunt*», *El Matí*, 1-VI-1934, p. 9. No cal dir que l'entorn d'*El Matí* era molt més dur. Serrahima, que atribuïa a Huxley les «ideologies absurdes i pedants» que tant agrada als «*dilettandi*», el considerava un escriptor de talent «però una mica escàs d'intuïció creadora», sobretot per la manca d'individualitat pròpia dels seus personatges. Al seu parer, l'escriptor anglès era posseïdor de «totes les característiques d'un gran escriptor de moda, dels que se sobrevaloren un temps, i després desapareixen sense saber com» (SERRAHIMA, Maurici: «Aldous Huxley», *El Matí*, 29-III-1932, p. 9.).

¹⁶⁰⁰ «El darrer llibre d'Aldous Huxley», *El Matí*, 16-III-1933, p. 9.

Esquerra troba en Huxley, doncs, un exemple magnífic de ficció literària basada en la consecució d'aquelles utopies centrades en la ciència i al marge de l'espiritualitat. No és estrany que, en el preàmbul d'*Un món feliç*, l'escriptor anglès citi Berdiàiev, un fet que sovint s'oblida. Segons el filòsof rus, les utopies es poden acabar realitzant i, una vegada fetes realitat, poden convertir-se en autèntics malsons:

Les utopies apparaissent comme bien plus réalisables qu'on ne le croyait autrefois. Et nous nous trouvons actuellement devant une question bien autrement angoissante: Comment éviter leur réalisation définitive...? Les utopies sont réalisables. La vie marche vers les utopies. Et peut-être un siècle nouveau commence-t-il, un siècle où les intellectuels et la classe cultivée rêveront aux moyens d'éviter les utopies et de retourner à une société non utopique, moins "parfaite" et plus libre.¹⁶⁰¹

Potser tampoc és anecdòtica, doncs, la similitud del títol del llibre de Berdiàiev, *Un Nouveau moyen âge*, amb el de la novel·la de Huxley, *Brave New World*, encara que l'escriptor anglès s'inspiri en el discurs del personatge Miranda a l'acte cinquè de *La tempesta*, de William Shakespeare. En l'obra de Huxley el futur és, doncs, un «món realment nou» en el supòsit que la humanitat continuï confiant en la utopia del progrés indefinit i obviant els aspectes més espirituals. És, com remarcava Esquerra, tota una antiutopia en la qual la societat i els individus són dominats per una oligarquia tecnològica. De fet, el creixent desengany de la tradició intel·lectual occidental portarà Huxley a interessar-se pel misticisme i la filosofia i les religions orientals, influències que resultaran en novel·les com *Eyeless in Gaza* (1936), *The Genius and the Goddess* (1955) i *Island* (1962), així com nombrosos assajos sobre temes filosòfics, històrics i científics: *A Perennial Philosophy* (1946), *Science, Liberty and Peace* (1946), *The Doors of Perception* (1954), *Brave New World Revisited* (1958), etc.

Esquerra també expressa aquesta visió antiutòpica d'un futur regit per la idea de progrés –i el seu lligam amb el totalitarisme– al pròleg de la seva edició d'*Utopía*, de Thomas More: «El progreso que Utopía representa lo consigue More gracias a una imposición férrea del ideal de vida del humanismo erasmiano y eludiendo todo progreso técnico que trascienda a una esfera economicosocial.» És a dir, a parer del crític, aquest divorci amb les condicions externes de vida és un símptoma de la manca de «perspectiva històrica» de More i, per tant, de tenir el llibre un valor exclusivament

¹⁶⁰¹ HUXLEY, Aldous: *Brave New World*. Londres: Chatto and Windus, 1932, p. 5.

intel·lectual, especulatiu i inaplicable.¹⁶⁰² *Utopia*, doncs, és tan poc aplicable com la *República*, de Plató, perquè el filòsof grec parteix també d'una esquematització de les activitats socials i econòmiques dels ciutadans, d'una combinació de la sobrietat espartana amb les experiències de la democràcia atenenca, sense tenir en compte en el futur unes altres condicions de vida.¹⁶⁰³

Tanmateix, afirma que algunes de les divagacions utòpiques de Thomas More tenen un caràcter realment profètic, característica que connecta, doncs, amb els auguris formulats per Berdiàiev en el pla filosòfic i per Huxley en el novel·lístic. En el cas de More, el crític es basa sobretot en la importància que l'humanista anglès atorga als homes d'experiència i als homes de ciència per tal de planificar de manera total un país, el que en termes moderns s'anomenen els tècnics. Aquesta idea permet a Esquerra enllaçar l'obra de More amb el matemàtic i filòsof gal·lès Bertrand Russell (1872-1970), polític liberal i activista pacifista, de qui el crític barceloní havia ressenyat breument *An Outline of Philosophy* (1927) i *Freedom and Organization, 1814-1914* (1934), en traducció castellana d'Espasa-Calpe.¹⁶⁰⁴ Considerat també una mena de profeta de la vida creativa i racional, Russell havia advocat per l'establiment d'un govern internacional democràtic en alguns dels assajos recollits a *In Praise of Idleness* (1935), volum al qual sembla fer referència Esquerra al costat dels llibres que havia ressenyat:

Hasta hace pocos años hubiera parecido imposible que todo un país se sometiera absolutamente a unas normas de vida dictadas de manera totalitaria, según unas normas planificadoras preestablecidas por los gobernantes. Las experiencias de la Guerra Mundial y de las tentativas politicosociales de postguerra, los ensayos de economía dirigida que presenciamos, preludeo de los futuros gobiernos de técnicos a que alude Bertrand Russell en uno de sus últimos libros, no desentonan en absoluto de las decisiones de carácter económico que toma el Senado utópico reunido en Amaurota, ni aun de aquella intervención tan directa de la colectividad organizada, de la administración pública en la vida privada y en el trabajo de cada ciudadano.

¹⁶⁰² «Prólogo», dins MORE, Thomas: *Utopía (el estado perfecto)* [traducció, pròleg i notes de Ramon Esquerra]. Barcelona: Apolo, 1937, p. 42.

¹⁶⁰³ En canvi, Esquerra havia parlat de la *Política*, d'Aristòtil, com un llibre que «resulta enormement interessant en aquests moments d'intenses commocions en l'estructura político-social del món», sobretot per la seva influència damunt els escriptors polítics posteriors («Aristòtil», *El Matí*, 30-I-1934, p. 9.).

¹⁶⁰⁴ «*Libertad y organización*, per Bertrand Russell», *La Veu de Catalunya*, 10-III-1936, p. 8, i «*Fundamentos de filosofía*, per Bertrand Russell», *La Veu de Catalunya*, 10-III-1936, p. 8.

More dió en su vida pruebas suficientes de sagacidad y de clarividencia. Algunas de sus divagaciones utópicas tienen, en un plano estrictamente intelectual, carácter de verdaderas profecías.¹⁶⁰⁵

3.3. LA «SOLUCIÓN CRISTIANA»

Com hem dit, l'acostament a les tesis de Berdiàiev i la seva nova edat mitjana no eren percebudes per Esquerra com una desgràcia en el futur de la vella Europa. Més aviat representaven la via que tornava la civilització occidental a la seva unitat, al record de la Europa medieval unida per la religió. L'afiliació a l'autor rus es veu reflectida en la desestimació d'aquelles solucions que no passen per un cristianisme que propiciï la unió europea.

Per exemple, en l'article sobre el llibre d'assajos *Mes songes que voici*, d'André Maurois, Esquerra hi nota una preocupació moral pels esdeveniments actuals i hi veu reflectida la idea de Spengler que equipara l'estatisme amb l'antic cesarisme. Tanmateix, no n'hi ha prou: «Llàstima, però, quan l'autor ha suprimit, en les seves disquisicions, la noció de Déu. I enmig dels problemes de moral que s'hi barregen no estaria de més fer-hi un lloc a la religió.»¹⁶⁰⁶ O sobre *La muntanya màgica*, de Thomas Mann, tot i que es tracta d'una novel·la, feia un comentari significatiu pel que fa a la moral que discuteixen els personatges: «és una cosa totalment diversa i oposada a la que ha governat la civilització cristiana. I amb això creiem que no cal afegir res més.»¹⁶⁰⁷

També és significatiu que aprovés el llibre *Die geistige Situation der Zeit* (1931, en traducció castellana de 1933 amb el títol *Situación espiritual de nuestro tiempo*), del psiquiatra i filòsof alemany Karl Jaspers, per haver-se preocupat de sintetitzar les hipòtesis i tesis que la polèmica en qüestió havia produït. En canvi, la valoració quant al contingut no és gaire positiva. Després de resumir el llibre, va desaprovar el seu «caràcter marcadament filosòfic i el llenguatge tècnic», la reducció del pensament a «clixés», a causa de l'«afany de sintetitzar», i la falta de l'«impuls motriu» de la fe (catòlica) en la solució de la crisi. Xavier Vall, a «L'existencialisme als Països Catalans

¹⁶⁰⁵ «Prólogo», dins MORE, Thomas: *Utopía (el Estado perfecto)* [traducció, pròleg i notes de Ramon Esquerra]. Barcelona: Apolo, 1937, p. 43-44. Immediatament abans de 1937, Bertrand Russell també havia publicat *Freedom and Organization, 1814-1914* (1934), *Religion and Science* (1935), *Which Way to Peace?* (1936) o els dos volums *The Amberley Papers: The Letters and Diaries of Lord and Lady Amberley* (1937), textos als quals hauria pogut accedir Esquerra.

¹⁶⁰⁶ «Maurois», *El Matí*, 20-IV-1933, p. 9.

¹⁶⁰⁷ «Entorn d'una novel·la de Thomas Mann: *La Muntanya Màgica*», *El Matí*, 4-VIII-1934, p. 7.

abans de la postguerra», creu que el retret d'Esquerra a la manca d'anàlisi en el terreny espiritual de les qüestions religioses ve donat per un cert distanciament envers la filosofia i la vinculació del crític català a cercles catòlics.¹⁶⁰⁸ Jaspers examina els trets més característics de l'època, que Esquerra va resumir en predomini de la tècnica i de les masses en tots els ordres de la vida i, en abstracte, les influències que això ha tingut, especialment de la vida col·lectiva. Segons Esquerra, el *leitmotiv* del llibre de Jaspers és el reconeixement de la manca d'espiritualitat en la civilització contemporània: «L'autor proposa com a solució el retorn a una consciència de si mateix», que torni a creure en les seves possibilitats. Amb tot, opinava que no n'hi ha prou amb aquesta consciència i va suggerir que l'element més important per a aquest renaixement de l'esperit de l'home és Déu:

La consciència de les pròpies possibilitats és, evidentment, una deu d'optimisme, però li manca un impuls motriu. La sola suggestió de les possibilitats de l'home no és prou per a aconseguir un renaixement espiritual. El silenci que respecte a les coses de l'altre món guarda l'autor, amaga un dels elements més importants –per no dir el definitiu– per al renaixement de l'esperit. Un estudi semblant al del Dr. Jaspers fet per un catòlic, ens donaria una altra visió del problema i de les seves possibles solucions.¹⁶⁰⁹

De fet, tant les possibilitats de l'home com la salvació d'Occident passen per «les coses de l'altre món». Per Esquerra, els principis rectors sobre els quals ha estat bastida la civilització occidental deriven directament d'una antiga unió cristiana d'Europa, i va proposar la religió com a via per superar la crisi. Dos mesos després de comentar l'obra de Paul Hazard, el crític català s'arreglerava des d'*El Matí* amb el catolicisme de l'historiador i sociòleg anglès Christopher Dawson (1889-1970) –anteriorment ja hem vist que fins i tot en el catolicisme es fixa en un autor anglès–, que exposa la necessitat de tornar a la «solució cristiana», mentre que la «immensa majoria dels profetes contemporanis prediquen utopies irrealitzables». De Dawson, Esquerra en va destacar els assajos *Progress and Religion* (1929) i *The Making of Europe: An*

¹⁶⁰⁸ VALL, Xavier: «L'existencialisme als Països Catalans abans de la postguerra», *Revista de Catalunya*, núm. 112, novembre 1996, p. 156-164. Xavier Vall afirma que aquesta és l'única referència catalana a Karl Jaspers anterior a 1939. Vall es refereix a la crítica del llibre *Die geistige Situation der Zeit* a *Lecturees europees*, «Consciència de la crisi», de 1936, p. 163-172. De fet, l'article original és anterior, del febrer de 1934.

¹⁶⁰⁹ «Diagnòstics del temps», *El Matí*, 3-II-1934, p. 9.

Introduction to the History of European Unity (1932) –que el crític anota en traducció francesa–, dels quals extreu dues conclusions. En primer lloc, el fet que tota civilització està destinada a morir si no es fonamenta en una religió vivent. Com que el món ja no creu en el progrés indefinit, idea amb què la civilització europea s'havia estat sustentant durant els darrers segles, calia esperar que, segons la teoria dels cicles històrics, cercaria ara tot el contrari. Per tant, i en segon lloc,

Sols existeix una possibilitat de salvació per a la civilització europea, i és restaurar la unitat d'Europa defensant-la dels perills interiors i exteriors. El moment en què aquesta unitat es realitzà d'una manera gairebé perfecta fou en els temps medievals, quan existia una unitat cristiana europea. [...] L'europa medieval ha estat la cosa més reeixida en aquest sentit. Roma havia recollit la civilització grega i estengué pels pobles d'Europa la tradició clàssica. La tradició humanista que això suposa no era suficient per a crear una base espiritual per a l'Europa futura. Calia un nou element aglutinant, i fou l'Església. El maridatge de la tradició clàssica –Imperi– i de la cristiana –l'Església– és el determinant de la instauració espiritual d'Europa.

Amb la síntesi que suposa la tradició classicocristiana i l'assimilació de tots els pobles bàrbars d'Europa finalitza al segle XI la primera etapa de la creació de l'Europa moderna. Durant els segles següents la unitat espiritual d'Europa és un fet, però amb la Reforma és la tradició clàssica i humanista, en detriment de la tradició cristiana, qui assegura la unitat europea. Esquerra afirmava que aquesta tradició humanista s'havia fet humanitarista i convenia amb Dawson que després de quatre segles havia fet fallida. Davant d'aquest fet, el nacionalisme extremista i l'internacionalisme comunista es mostraven com dos grans exemples d'aquesta desunió d'Europa. Per això calia un retorn a la tradició espiritual:

El restabliment de la unitat europea és l'únic mitjà de salvar la civilització europea. I aquesta unitat no pot ésser el resultat de convenis, ni tractats. Cal retornar a la tradició espiritual que creà, en altres temps, la unitat europea. Cal crear una Europa futura sobre una espiritualitat cristiana. El nacionalisme i l'internacionalisme són conseqüència del materialisme contra el qual cal reaccionar, substituint la civilització

mecànica del nostre temps, per la veritable tradició, l'única que pot vivificar el món, la de l'Europa Cristiana.¹⁶¹⁰

El fet d'emprar verbs com *restaurar*, *restablir* o *retornar* reflecteixen el convenciment d'una antiga unió europea basada en el cristianisme i situada en època medieval. El projecte, doncs, lliga aparentment amb el desig d'uns «Estats Units d'Europa», per al qual havia advocat Joseph Texte, el primer catedràtic francès de Literatura Comparada, a finals del segle XIX. Però en realitat, la unió que proposa el comparatista francès se situa sobretot en el terreny polític, més que no en la unitat espiritual que defensava Esquerra. Texte ho argumentava a partir de les fronteres preexistents i la coexistència del nacionalisme amb l'internacionalisme:

La crítica comparativa no nació en Francia. Su patria es Alemania, y surgió como una rebelión contra el despotismo del yugo francés. Lessing, Herder, los dos Schlegel, son sus fundadores verdaderos. La lucha contra la influencia francesa y sus sustitución por modelos ingleses constituyeron los resortes iniciales. Para combatir al extranjero es necesario estudiarlo y conocerlo, y, para sustituirlo por modelos nuevos, familiarizarse con la literatura a la que representan. [...] Si el *nacionalismo* ha surgido de la crítica comparativa, también ha surgido el cosmopolitismo y el *internacionalismo*. El día en el que se forme la nueva literatura europea, toda la crítica literaria será necesariamente internacional. Ese día, por encima de las fronteras políticas –si todavía quedase alguna– se habrían tendido y anudado los lazos invisibles que unirán los pueblos con los pueblos y que construirán, como en la Edad Media, el alma colectiva de Europa. [...] Mientras esperamos la formación, desde el punto de vista tanto literario como político, de los Estados Unidos de Europa, no puede permitírsele al historiador perder de vista el punto de vista sintético, incluso cuando se ocupa de una sola de la literaturas modernas.¹⁶¹¹

¹⁶¹⁰ «Presentació de Christopher Dawson», *El Matí*, 27-VIII-1935, p. 7.

¹⁶¹¹ TEXTE, Joseph: «Los estudios de literatura comparada en el extranjero y en Francia», *op. cit.*, p. 23-25. Val a dir que des d'*El Matí*, col·laboradors com Carles Cardó, Manuel Pugés o Jaume Ruiz Manent s'havien fet ressò del discurs d'Aristide Briand (1862-1932), aleshores ministre francès d'Afers Estrangers, davant la Societat de Nacions el setembre de 1929, en el qual defensava la idea d'una *federació europea* basada en la solidaritat, la prosperitat econòmica i la cooperació política i social; és a dir, d'estudiar la constitució dels Estats Units d'Europa. Tot i que amb cert escepticisme inicial, tal com deia Cardó, es convenia que «des del punt de vista cristià, el projecte de Briand mereix totes les simpaties» (CARDÓ, Carles: «Els Estats Units d'Europa», *El Matí*, 15-IX-1929, p. 1.). Més endavant, arran de la mort de Briand, Ruiz Manent el qualificava de «gran pacifista» (RUIZ MANENT, Jaume: «L'esperit de Briand», *El Matí*, 8-III-1932, p. 8.).

De fet, però, i més que amb l'ideari de Texte, els desitjos d'Esquerra a favor d'una Europa unida són clarament relacionables amb la nova edat mitjana que pronosticava Berdiàiev, restauració d'un vell i llarg període que Esquerra considerava molt més lluminós que el clixé que molts historiadors sostenien. Així, i encara per les mateixes dates, Esquerra signava un altre article a *La Veu de Catalunya* sobre el malentès de l'edat mitjana i les raons de Dawson per considerar-la un període molt més interessant del que se solia pensar. En primer lloc, segons el crític català, el concepte «unilateral i lleugerament romàntic» que el suís Jacob Burckhardt havia atorgat al Renaixement, a l'estudi *Die Kultur der Renaissance in Italien* (1860), ja havia estat feliçment superat: «Ja no és lícit d'oposar, com dos mons antitètics, l'Edat Mitjana i el gran moviment de transformació que hom designa –cal un terme– amb el nom de *Renaixement*.» Per això recomanava un volum més modern com *La Renaissance*, editat el 1935, de l'historiador i paleògraf francès Jacques-Chrétien Franz Funck-Brentano. En segon lloc, Esquerra destacava que la historiografia contemporània s'havia adonat que el fenomen renaixentista tenia els seus orígens en el «vituperat segle XII i en els que el segueixen». I entre aquests nous historiadors, remarcava el crític, Christopher Dawson encara anava més enllà:

La cosa ha arribat a l'extrem que un dels darrers assagistes sobre el tema –Christopher Dawson, el jove historiador anglès– trobi en aquest segle XII els orígens de l'Europa contemporània.

El fet cert és que a les darreries del segle XV els conceptes fonamentals del món europeu varien. D'una banda hi ha tota una elaboració cultural –literària, filosòfica i artística– els orígens de la qual cal cercar en la dotzena centúria, corrent que actua al costat de les més pures essències medievals, i que no és en síntesi sinó la base intel·lectual del nou concepte del món i de la vida que en el període renaixentista es farà públic i informarà tota la vida del temps.¹⁶¹²

Esquerra afegia encara una altra qualitat al període estudiat per Dawson: l'internacionalisme. En el comentari al llibre de G.K. Chesterton *Saint Thomas Aquinas* (1936), Esquerra va reivindicar la figura del gran teòleg del segle XIII pel seu internacionalisme, característica que el feia ben actual, i d'aquesta manera expressava la visió sobre la seva època:

¹⁶¹² «Una síntesi del Renaixement», *La Veu de Catalunya*, 14-VI-1935, p. 10.

Resta així, doncs, Tomàs, alhora que ben semblant a tants d'intel·lectuals del nostre temps, un fill de la seva època, potser la més internacionalista de la història d'Europa, i en remarcar això Chesterton, s'identifica amb Christopher Dawson, el gran historiador anglès que darrerament ha vindicat el pensament europeu d'aquells temps, de l'acusació d'obscurantisme que consuetudinàriament –un altre clixé universal– li feien els historiadors des de feia molts anys, sense preocupar-se massa de comprovar la seva exactitud.¹⁶¹³

És a dir, Chesterton actualitza Sant Tomàs d'Aquino, internacionalista, defensor de la concòrdia entre la fe i la raó, i, a través d'ell, desmenteix el suposat vitalisme del Renaixement enfront de l'època medieval. Chesterton i Dawson s'afegeixen així a la nòmina d'autors que Esquerra utilitza com a cita d'autoritat –aquesta vegada, com Guardini, com a representants del catolicisme que tant agradava al grup d'*El Matí*– per demostrar que l'edat mitjana no era una època d'obscurantisme, sinó de vitalisme i de màxima unió d'Europa, que esclata amb el Renaixement i que només després comença a canviar. Al llarg dels seus articles a la premsa trobem, a més d'articles sencers, diversos comentaris en aquest sentit. Per exemple, sobre l'admirat i traduït Thomas More –també un sant Tomàs, com el teòleg medieval, però del segle XVI–, dirà que «malgrat el seu amor per les coses clàssiques, no deixa de comprendre el que hi ha de veritablement important en la filosofia medieval».¹⁶¹⁴ En la ressenya dels *Lais de Marie de France* editats el 1935 pel filòleg alsacià Ernest Hoepffner (1879-1956), Esquerra recordarà «la unitat europea de Christopher Dawson» en constatar que «tot el meravellós de les llegendes arturianes el canta l'Edat Mitjana en les diverses llengües de les terres que constitueixen l'Europa occidental», perquè «potser la qualitat més rellevant de la literatura medieval, qualitat comuna a totes les formes de cultura contemporànies, és el seu europeisme».¹⁶¹⁵ O en el comentari a la monografia *La Guerra contro il Turco in Cipro e a Lepanto, 1570-1571. Storia Documentata* (1935), de l'erudit venecià Guido A. Quarti, Esquerra no perd l'ocasió d'afirmar que «Lepanto és la darrera manifestació d'aquell sentiment de solidaritat europea que predominà constantment durant l'Edat Mitjana per damunt de la fragmentació i dels particularismes nacionals».¹⁶¹⁶ I és de

¹⁶¹³ «Sant Tomàs, el Teòleg, vist per Chesterton», *El Matí*, 10-I-1934, p. 7.

¹⁶¹⁴ «Sant Thomas More, humanista», *El Matí*, 19-IX-1935, p. 6. [signat E. Clivillés]

¹⁶¹⁵ «Maria de França i els seus poemes», *La Veu de Catalunya*, 17-X-1935, p. 10.

¹⁶¹⁶ «Sobre una història de Lepanto», *La Veu de Catalunya*, 5-III-1936, p. 7.

l'amor –de l'enyor– per una edat mitjana idealitzada i encara desconeguda prové la seva admiració per l'historiador Joseph Bédier, perquè

representava molt en el món dels qui s'ocupen de les coses de l'Edat Mitjana, d'aquest món meravellós i encara ple d'incògnites que sembla abandonat, deixat ara entre les soles mans dels erudits, dels confeccionadors de paperetes i de monografies, després d'haver alimentat durant molt anys les imaginacions dels escriptors romàntics i dels pintors prerrafaelites.

A més, el retorn als valors ideals i idealitzats de l'Europa medieval que propugnava Esquerra no només descansa en la unitat espiritual i cultural del continent, sinó també en el fet que es tracta del període més esplendorós de Catalunya. Tal com deia en el mateix article sobre Bédier: «Catalunya és un poble sense Renaixement, un poble que ha assolit la seva màxima expansió en l'Edat Mitjana.»¹⁶¹⁷ Els elogis professats a l'esplendor cultural catalana gràcies a Ramon Llull són habituals, com també ho són els apunts sobre el pes polític, literari i religiós de Catalunya en l'Europa medieval. Per exemple, es fa ressò de *La Croisade contre le Graal* (1935), d'Otto Rahn, llibre que atribueix la llegenda del Graal a un poema sobre l'heretgia dels càtars i localitza el llegendari castell de Montsalvatge al Montsegur pirinenc. Així, Esquerra pot recordar que «el fet evident és que durant tota l'Edat Mitjana, Montsalvatge fou sempre situat en terres meridionals i més concretament en terres catalanes», com ara «el nostre Montserrat».¹⁶¹⁸

Aquesta idea d'esplendor cultural catalana, cristiana i europea durant l'edat mitjana, així com de la continuïtat religiosa durant el Renaixement, va portar el crític a polemitzar amb qui, per contra, considerava aquests anys un període fosc i sense avenços que afortunadament el segle XVI va canviar completament. A mitjan febrer de 1935, des de *La Publicitat*, Esquerra va encetar una polèmica arran de les opinions del polític i historiador Manuel Cruells i Piferrer (1910-1988), que concebia el Renaixement com un moviment alliberador del pensament medieval i religiós. Cruells, que ja als anys trenta es considerava deixeble de Ferran Soldevila, sostenia que el «renaixement és un canvi radical, és una renovació completa del pensament, dels costums, de la vida», i que en síntesi, més que una renovació literària, es tracta d'una

¹⁶¹⁷ «Euridició i sensibilitat», *La Vida Literària a Catalunya*, 26-XI-1938.

¹⁶¹⁸ «La croada contra el Graal», *La Veu de Catalunya*, 6-VI-1935, p. 8.

renovació moral, ideològica i religiosa.¹⁶¹⁹ Les alarmes d'Esquerra van saltar i poc després publicava, des de la mateixa pàgina del diari, una rèplica en què titllava el criteri de Cruells de «limitat i primari»:

És inútil de voler reduir a una síntesi el complex fenomen renaixentista, i més amb un criteri tan limitat i primari com ho feia el senyor Cruells. Voler fer del Renaixement un moviment alliberador de consciències, del tipus filosòfico-revolucionari, suposa uns coneixements molt superficials i indirectes del que fou realment, o en altre cas una volguda limitació amb intencions preconcebudes. L'equivalència Renaixement = escepticisme és inadmissible. Tant com parlar de tolerància com a característica del temps.¹⁶²⁰

Poc després, Manuel Cruells, que devia veure l'etiqueta de «filosòfico-revolucionari» com una referència a la seva militància a Estat Català, se sorprenia de la violència del seu contraopinant.¹⁶²¹ I és que, de fet, bona part dels articles entorn el Renaixement i l'humanisme que va publicar Esquerra apareixen durant 1935 i 1936, de manera que les consideracions de Cruells podien haver suposat tot un estímul per escriure més sobre la matèria. Un dels aspectes que més havien revoltat el crític era el trencament religiós entre l'esperit medieval i renaixentista que Cruells semblava posar sobre la taula. Al llarg del seu article, Esquerra exhibeix un coneixement profund del període i una interiorització de les lectures de Hazard i Berdiàiev, de Chesterton i Dawson, a les quals ens hem anat referint fins ara i que aquí sembla resumir, a més de fer referències a d'altres autors de prestigi com el suec Johan Nordström i el francès Camille Théodore Quoniam:

¹⁶¹⁹ CRUELLES, Manuel: «Com cal estudiar el Renaixement», *La Publicitat*, 20-II-1935, p. 4. Com ja hem vist, el novembre del mateix any Esquerra mantindria una altra polèmica amb Siegfried Bosch sobre la necessitat de «vulgaritzar» els clàssics per al gran públic. Curiosament, tant Cruells com Bosch contestarien des de *La Publicitat* –Esquerra des d'*El Matí*– i el 1936 escriuran conjuntament un *Catàleg de l'exposició de documents jurídics de l'arxiu de Poblet*.

¹⁶²⁰ «Erasmus o l'humanista», *La Publicitat*, 19-III-1935, p. 4.

¹⁶²¹ CRUELLES, Manuel: «El Renaixement i les lluites religioses», *La Publicitat*, 24-IV-1935, p. 4. Val a dir que la contraresposta de Cruells era per damunt de tot conciliadora, tot i que demanava moderació en els atacs: «Si pensés que no és el noble interès de la recerca de la veritat, no prou manifesta al meu dialogant, no hauria contestat.» Per contra, poc després Esquerra elogiaria el to divulgatiu d'*El Príncep Carles de Viana* de Manuel Cruells, signant però com a “E. Clivillés” («*El príncep Carles de Viana*, per Manuel Cruells», *El Matí*, 16-X-1935, p. 9. [signat E. Clivillés]). Afegim que, com Esquerra, Cruells seguia a la premsa els volums d'història de Catalunya de Ferran Soldevila –de qui també va voler destacar els fets del Compromís de Casp i la «inacció» dels catalans del moment–, així com els llibres i articles que anava publicant Martí de Riquer sobre l'humanisme català.

Cal tenir en compte primerament que el Renaixement no és un fet que esclati de sobte. És aquest un concepte vulgaríssim avui en dia. Ens remetem al professor suec Nordström, el qual ho ha demostrat a bastament en el seu llibre *Moyen Age et Renaissance*.

La cultura medieval i la renaixentista van de bracet durant tot el segle XV, i fins a les darreries del XVI. Aquesta coexistència la trobem fins en les obres més renaixentistes. Un dels llibres més típicament renaixentistes pel seu esperit és l'*Elogi de la follia*, d'Erasme. Doncs bé, el contingut, el pensament netament renaixentista és presentat en una forma que recorda estranyament les danses de la mort i els misteris i farses medievals. Rabelais és un altre exemple d'aquesta coexistència paral·lela dels dos esperits: del gòtic i del clàssic.

El Renaixement, en el punt i hora en què adquireix una força vital, deixant d'ésser un pur entusiasme platònic per les coses clàssiques, és essencialment religiós, i en això continua l'esperit medieval. És cert que hi ha una gran reacció contra el formalisme medieval. És també cert que els humanistes del segle XV, i especialment els de la centúria següent, les emprenen amb el clergat i els frares (això no és cosa nova, que l'Edat Mitjana està plena de sàtires anticlericals i de facècies a base de frares). Però és completament desajustat parlar d'escepticisme, de lliurepensament i de lliberació de la vida com diu el senyor Cruells.

El Renaixement no produeix escèptics. Els humanistes, encara que no parlin de les coses del més-enllà com alguns escriptors medievals (no tots, puix que hi ha molts materialistes), són gent essencialment religiosa.¹⁶²²

El que sí admetia Esquerra era que durant aquest període hi ha una protesta contra la fossilització de la cultura medieval i un sentiment de necessitat de reformar l'Església. Hi ha una consciència per crear noves normes de vida que prové de l'humanisme, és a dir, de la «humanització la cultura, en oposició a l'*escolàstica* ossificada pels formulismes i convertida en una pura dialèctica recreativa». Però «no es tracta de substituir les coses existents per les noves, sinó de reformar-les amb l'ajut d'aquelles». I és que segons Esquerra, «el cristianisme es disfressa, però no és substituït». Per demostrar l'esperit profundament religiós del pensament renaixentista, tornava a parlar d'Erasme, intel·lectual, humanista i pare espiritual de Luter que, tanmateix, s'acaba posant del costat del catolicisme. Amb aquest referent i les dades

¹⁶²² «Erasme o l'humanista», *La Publicitat*, 19-III-1935, p. 4. L'obra de Nordström, que Esquerra coneix en traducció francesa de 1933, és un dels compendis generals de la literatura recomanats a la bibliografia d'*Iniciación a la literatura*.

biogràfiques que extreu del llibre *Erasme* (1935), de Quoniam, Esquerra pot assegurar que «l'home del Renaixement, i més l'humanista que és l'intel·lectual del temps, no són ni escèptics ni lliurepensadors», sinó que són «gent profundament religiosa».¹⁶²³

El novembre del mateix any, el crític reprenia el tema i dedicava una ressenya sencera al llibre de Quoniam en què desplega aquests comentaris. D'acord amb els arguments de l'historiador francès, Esquerra referma que mentre Erasme era partidari d'una renovació espiritual de l'Església, «Luter, teòleg desfermat, portat del seu temperament i en plena exaltació nacionalista, trenca amb Roma i fa seu tot un programa netament herètic». L'humanista holandès, aleshores, va intentar conciliar les dues parts ja que «preveu un seguit de complicacions funestes per a l'esdevenidor d'Europa» i, atacat per tots dos bàndols, finalment va haver de prendre partit seguint la seva llibertat de consciència.¹⁶²⁴ Per tant, torna a ser el «nacionalisme», en aquell cas el de Luter, allò que trenca la unitat cristiana i el que fa preveure a Erasme un futur nefast per a Europa. Per Esquerra, el Renaixement no només és el temps de l'humanisme en l'ordre del pensament, sinó també de la formació dels grans Estats en el terreny polític, moment en què apareixen personatges que creen la «tradició humanística i nacionalista que durarà segles».¹⁶²⁵

Encara el 1935, en el número d'abril-juny de *Criterion* en què Esquerra publica la llarga ressenya sobre *La Crise de la conscience européenne, 1680-1715*, de Paul Hazard, el crític afirma que cal considerar la història com una successió de fets en relació ordenada lligats entre si per un seguit d'accions i de reaccions, motivant-se entre si. Al seu parer, aquesta és l'única manera d'entendre clarament les raons i la manera com s'ha passat d'unes cultures fonamentades en uns principis, a d'altres que reposen sobre fonaments totalment diferents, de períodes essencialment dogmàtics a d'altres eminentment crítics. Encara que el pas del segle XVII al segle XVIII resulti difícil d'explicar, sobretot per la «coexistència de caràcters oposats», l'aparició del Renaixement era ben lògica. Amb aquestes valoracions, Esquerra sembla aprofitar l'avinentsa per tornar a fer referència a Manuel Cruells: «la gènesi del Renaixement, el que representà enfront de les concepcions medievals, és cosa que avui dia hom troba en

¹⁶²³ *Ibid.* Potser paga la pena recordar que, malgrat el caràcter catòlic que Esquerra acaba atribuint a Erasme, *Elogi de la follia* sempre va estar titllada d'irreverent i herètica i, encara durant els anys trenta, constava a l'*Index* de llibres prohibits.

¹⁶²⁴ «Erasme i la seva tragèdia», *La Veu de Catalunya*, 28-XI-1935, p. 8.

¹⁶²⁵ «Un gran home d'acció: Cisneros», *El Matí*, 27-I-1934, p. 8.

qualsevol manual d'història que tingui les degudes garanties de solvència.»¹⁶²⁶ I és que, al seu parer, tant el Renaixement com els seus èxits són explicables pel pòsit que havien deixat els segles medievals. És a dir, el pòsit del cristianisme.

Aquesta convicció d'Esquerra enllaça òbviamment amb Berdiàiev. Segons el filòsof rus, l'edat mitjana havia concentrat tantes energies espirituals a l'interior de l'home que va acabar generant un Renaixement medieval, és a dir, el de Dante i Giotto, que possiblement va aconseguir el moment més culminant en el desenvolupament de l'Europa occidental. Després, com admetia Esquerra, la humanitat optaria per un altre tipus de Renaixement, el que reformulava la cosmovisió teocèntrica dels segles medievals i, incidint en la llibertat autònoma de l'home, veuria florir grans obres artístiques. El que Berdiàiev fa notar és que, si aquest impuls creador esdevé especialment fecund als primers temps del Renaixement, és precisament perquè aleshores l'home encara era proper a les fonts espirituals de la seva existència, és a dir, a aquella concentració d'energies que havia realitzat l'edat mitjana. En aquests primers moments subsisteixen encara massa elements cristians, de manera que el Renaixement no podia ser absolutament pagà:

La Edad Media había preservado las fuerzas creadoras del hombre y había preparado el florecer espléndido del Renacimiento. El hombre penetró en el Renacimiento con la experiencia y con la preparación medievales. Y todo lo que hubo de auténtica grandeza en el Renacimiento, estaba vinculado con la Edad Media cristiana.¹⁶²⁷

Posteriorment aquell Renaixement s'aniria transformant amb el pas dels segles i el caràcter antireligiós s'aniria intensificant, ja que l'humanisme, que al principi no s'allunyava del cristianisme, acabaria degenerant en la mateixa negació de l'home:

¹⁶²⁶ «Una crisi de la consciència europea (1680-1715): Descartes-Locke-Spinoza», *Criterion*, núm. 39, any XI, abril-juny 1935, p. 105-115. El gener de 1936, Esquerra insisteix en la tendència dels historiadors a conèixer la gènesi i el perquè d'un període històric determinat: «La història del nostre temps tendeix cada vegada més a eliminar l'estudi dels fets en ells mateixos, per a preocupar-se, tant com és possible, dels moviments ideològics que els han provocat.» («Una història del laïcisme medieval», *La Veu de Catalunya*, 9-I-1936, p. 8.) I l'agost del mateix any, alertava dels treballs que pretenien definir períodes sencers a partir de conceptes definits *a priori* i sense tenir en compte la seva complexitat: «Temes com clàssic i romàntic, barroc i renaixentista, són emprats contínuament. Però, sabem exactament què són? La complexitat d'aquells fenòmens és prou gran per a resistir tot assaig de síntesi que no vagi precedida d'una anàlisi municiosa d'elements, que ben sovint és interpretat per l'autor de manera tendenciosa, en nom d'unes idees preestablertes.» («Una síntesi del romanticisme espanyol», *Mirador*, 27-VIII-1936, p. 6.)

¹⁶²⁷ BERDIÀIEV, Nikolai: *Una nueva edad media, op. cit.*, p. 19.

El humanismo, en sus comienzos, no se distanciaba aún mucho del cristianismo, bebiendo en dos manantiales: la antigüedad y el cristianismo. Y no era creador y esplendente en sus resultados, sino en la medida de su proximidad con el cristianismo. Cuando se hubo arrancado del fondo espiritual y pasó a la superficie, empezó a degenerar. No fué contra Dios. No fué ese el humanismo de Pico de la Mirándola, de Erasmo y de otros varios pensadores del Renacimiento. Pero en el humanismo se escondía una semilla de negación, y de ella ha salido ese humanismo de los tiempos modernos del cual han visto nuestros días los últimos frutos, que son propiamente la negación del hombre.¹⁶²⁸

Aquest «humanisme dels temps moderns», que Esquerra denomina humanitarisme, condueix a l'autodestrucció, al transtorn dels propis fonaments de la identitat humana. Així, l'«experiment humanista», tal com l'anomena Berdiàiev, s'esgotava i, en observar els símptomes del moment –especialment des de la crítica al règim soviètic–, el filòsof interpreta que la humanitat s'apropa cap a una nova època històrica semblant a la dels segles VII, VIII i IX, aquells que havien precedit el renaixement medieval. Per tant, s'augura una nova edat mitjana on l'espiritualitat, articulada pel cristianisme, tornarà a tenir un paper rellevant.

D'aquesta manera, el mapa teòric –i potser programàtic– de Ramon Esquerra queda complet. Totes les teories que es preocupaven per la dislocació d'Europa i explicaven la decadència d'Occident, com les de Spengler i Hazard, adquirien sota el prisma d'Esquerra una lliçó sobre la necessitat d'oferir molta més atenció a l'esperit. Concretament al del cristianisme, presentat com el símbol d'unitat espiritual d'Europa. Una unitat que, com afirmava Texte, havia estat possible a l'edat mitjana, període esplendorós pel que fa a la solidaritat religiosa entre els pobles europeus i que, a més, havia vist el punt àlgid de Catalunya tant políticament com cultural, amb figures cabdals com Ramon Llull.

Aquesta vella circumstància ideal havia desencadenat el Renaixement, però progressivament l'humanisme, que havia donat lloc a figures com Erasme i Thomas More, es convertiria, com afirmava Hazard, en humanitarisme. El materialisme guanyaria terreny a les qüestions espirituals i la llibertat individual seria substituïda per la massa, sotmesa al poder dels Estats-nació que s'havien anat formant. Així, Catalunya i la seva literatura també haurien perdut la seva esplendor i fins al segle XIX –com

¹⁶²⁸ *Ibid.*, p. 21.

afirmava Esquerra al pròleg de *Lectures europees*– no començarien a abocar-se altra vegada a Europa. Mentrestant, la necessitat d'una unitat espiritual s'aniria gestant i Goethe parlaria de la literatura com un bé comú a tota la humanitat. Però, al costat del positivisme, l'internacionalisme basat en el fet polític tindria uns efectes nocius per Europa, ja que continuaria potenciant el nacionalisme d'Estat, i amb ell un retorn de l'antic cesarisme, que al segle XX es revelaria com a feixisme i comunisme.

Aquestes polítiques, en prescindir dels conceptes d'ordre espiritual, es basaven en els avenços tecnològics de l'home, al mateix temps que el sotmetien més que mai sota el pes de l'Estat. Per tant, si no es volia sucumbir davant les utopies del progrés indefinit, com la que Huxley havia predit en forma de novel·la, i si es rebutjava la completa dislocació d'Europa per culpa de l'estatisme, que arreu brandava l'amenaça dels totalitarismes, calia retornar a la unitat cristiana que l'humanitarisme havia destruït. Calia, doncs, retornar a una nova edat mitjana que, tal com predeia Berdiàiev i demanava Dawson, seria sustentada per la religió. Aleshores, la civilització mecànica i les seves polítiques serien substituïdes per l'Europa cristiana.

CONCLUSIONS

L'activitat vital i professional de Ramon Esquerra parteix d'una autèntica passió per la literatura i la crítica literària. Aquesta activitat s'articula principalment i té el seu fruit en el camp del periodisme, la traducció i la docència. En tots tres camps, es revela com a *intermediari* i peça fonamental en la difusió de la literatura occidental i universal a Catalunya, que introdueix, primer, a través d'una crítica comparatista intuïtiva i, després, a través del model francès de la literatura comparada d'entreguerres, que disciplina la primera i en canvia bona part dels centres d'interès.

Per tant, la crítica de Ramon Esquerra és comparatista per partida doble i respon a dues etapes. La primera (1932-1936) és dominada per la seva tasca periodística, on té en compte la connexió intergenèrica i supranacional de les novetats literàries que ressenya, un tipus de crítica que queda fixada al recull *Lectures europees* (1936). La segona (1935/6-1938) és dominada per la voluntat d'elaborar compendis de literatura general i estudis centrats en la literatura francesa, seguint especialment les reflexions de Paul van Tieghem, tot i que amb certes reserves, ja que adreça el seu imaginari nacional i lingüístic al del comparatisme acadèmic francès. En aquest cas, si bé «Stendhal en España» (1936) és el primer estudi comparatista escrit expressament en castellà per a la *Revue de Littérature Comparée*, «Shakespeare a Catalunya» (1935) és el primer assaig en català i centrat en les lletres catalanes que adopta la literatura comparada. És així com es converteix en l'introducció del comparatisme acadèmic a Catalunya.

Tot i escriure en diversos diaris i revistes, Ramon Esquerra pertany al grup d'*El Matí*, on coincideix ideològicament amb Maurici Serrahima no tant per les qüestions morals sinó sobretot per la valoració positiva de la tradició novel·lística anglesa, la vocació pedagògica i la defensa d'un model de novel·la apte per a tothom. Gràcies a la seva admiració pel món anglosaxó, es converteix en el primer crític català especialitzat en la recepció sistemàtica i immediata de la novel·la contemporània d'expressió anglesa, de la qual introdueix diversos autors. Alhora, reflexiona sobre la naturalesa de la novel·la fins al punt de convertir-se, al costat de Rafael Tasis i Maurici Serrahima, en un dels crítics més importants sobre la matèria.

Aquest interès descansa en el fet de considerar la novel·la un gènere susceptible d'eixamplar-se i fer seu el que és característic d'altres gèneres, com la poesia o la nova biografia, i s'estén fins al cinema, que lliga amb la novel·la detectivesca i gangsteriana per tractar-se d'expressions artístiques contemporànies i de masses que, més enllà de les

adaptacions cinematogràfiques, contenen hibridisme, s'influencien bidireccionalment i comparteixen tècniques. Per Ramon Esquerra, la novel·la és el gènere més capaç per crear lectors i, tot i interessar-se i defensar la transgressió o les noves tècniques modernes que s'estilen a Europa, sol rebutjar l'excés i els entrebancs del psicologisme si aquest no està d'acord amb els gustos del «gros públic». També rebutja els tòpics de la novel·la estrangera de temàtica barcelonina basades en el districte cinquè, encara que paral·lelament cerca escriptors autòctons susceptibles d'escriure novel·la moderna de nivell europeu i més enllà del model realista del vuit-cents. En aquest punt proposa com a possibilitat Josep Pla, amb qui enceta una polèmica a l'ombra del gran debat sobre la crisi de la novel·la catalana, i acaba aplaudint l'obra de Josep Trabal.

La constant de Ramon Esquerra és la voluntat d'omplir els buits que la literatura catalana tenia modernament en relació a les altres literatures europees i equiparar la cultura catalana amb les societats més civilitzades d'Europa a través de la literatura i la crítica comparatista. Pensador català d'entreguerres, el seu catalanisme va íntimament associat a l'europeisme i a l'antiestatisme, entès com una manera de combatre els nous tipus de cesarisme: feixisme i comunisme, dos símptomes de la Crisi d'Occident que, seguint Christopher Dawson i les prediccions de Nikolai Berdiàiev, cal superar amb la *restauració* de la unitat cristiana de l'Europa medieval, moment brillant tant per la cultura catalana com per tot el continent, que havia donat lloc a l'humanisme del Renaixement però que després, d'acord amb les tesis de Paul Hazard, es converteix en «humanitarisme», que se separa de l'espiritualitat i la llibertat individual per afavorir la massa homogeneïtzadora i la falsa utopia en el progrés material, denunciada literàriament per Aldous Huxley.

1. Context

Ramon Esquerra pertany a la quarta de les cinc generacions que als anys trenta conviuen a Catalunya: la «nova generació», responsable de l'educació de la següent. El seu cas és fortament caracteritzat per l'empremta dels anys de formació acadèmica i la mort heroica en defensa de la República en el moment professional i vital més àlgid.

Crític literari constant, en poc més de cinc anys (especialment entre 1932 i 1938) arriba als cinc-cents setanta articles i notes, i aviat obté el reconeixement d'altres crítics, catalans i estrangers, que en general el consideren un crític catalanista i europeista que aporta dades noves i reflexions intel·ligents. Tanmateix, el seu llegat crític no serà prou reconegut a causa d'una desaparició prematura i una presència més textual que social en el món intel·lectual català dels anys trenta. Afegim l'explícit rebuig de la domesticitat, característica exemplificable amb tres polèmiques que ell mateix enceta: amb Manuel Cruells i el Renaixement; amb Siegfried Bosch i la necessitat de «vulgaritzar» els clàssics catalans, i amb Josep Pla i la novel·la contemporània.

Així mateix, a partir de 1935 exerceix com a crític d'art de les exposicions quinzenals de pintura i escultura de les sales de Barcelona, amb un total d'uns cent trenta articles eminentment descriptius, on sol reivindicar el color i el paisatge de l'art català contemporani. També, a més d'una enorme predisposició per la lectura i una notable afició pel col·leccionisme, les seves inquietuds i coneixements sobre medicina i ciència econòmica es posen al servei de la República durant la Guerra Civil.

2. Docent i traductor

Com a mestre, imparteix llengua i literatura a l'Institut Francès de Barcelona (1932-1937?) i a l'Institut-Escola de la Generalitat (1934-1937), centre que escau perfectament a les seves inquietuds professionals en tant que espai idoni per exhibir la seva vocació interdisciplinària i pedagògica, des de la idea de constituir un Club Bibliòfil fins a participar activament en la celebració de concursos literaris destinats a la formació de la valoració crítica. Diversos alumnes –Josep M. Ainaud de Lasarte, Jaume Picas, Jaime Arias– reconeixeran el mestratge de Ramon Esquerra, molt especialment Maria Aurèlia Capmany, a qui empeny a escriure, i Marta Mata. Totes dues intentaràn seguir i posar en pràctica les qualitats pedagògiques de Ramon Esquerra i la resta de professors de l'Institut-Escola.

Com a traductor, Ramon Esquerra insisteix en la necessitat de traduir autors estrangers de qualitat en detriment d'autors populars d'escàs valor literari. Sol rebutjar

les traduccions en vers per la seva manca d'exactitud i desestima aquelles que no parteixen del text en la llengua original. Al seu parer, una bona traducció necessita temps i, per damunt de tot, ha de conservar l'esperit de l'obra original. Conseqüent amb la seva crítica, Ramon Esquerra tradueix de manera hàbil i precisa tant de l'anglès – O'Henry i Conrad al català, i Huxley al castellà– i del francès –Daudet, Giraudoux, Flaubert, Mauriac i La Rochefoucauld, tots al català– com del llatí, principalment per a les editorials Apolo i Rosa dels Vents, traduccions que obtenen un ressò escàs i que es concentren en la seva segona etapa professional. Si bé és autodidacta en l'aprenentatge de la llengua anglesa, la sòlida base adquirida al seu pas pels jesuïtes, els bons mestres de llatí a la universitat i la facilitat pels idiomes propicien la traducció directa d'*Utopia* (1937), de Thomas More, al castellà.

3. Periodista

Ramon Esquerra és per damunt de tot un escriptor que consagra la seva tasca periodística a la crítica literària, activitat indissociable del marc de la Catalunya cosmopolita, civilitzada i republicana dels anys trenta. En aquest context es pot afirmar que Esquerra es troba, com a mínim, a l'alçada d'altres crítics coetanis de renom.

Tot i col·laborar en diverses de les publicacions periòdiques barcelonines més prestigioses, pertany al grup d'*El Matí* (1932-1936), diari catòlic on té Maurici Serrahima com a mentor i amb qui coincideix ideològicament, especialment en la valoració positiva de la tradició novel·lística anglesa i la defensa d'un model de novel·la per a tothom, al servei del «gros públic», intenció pedagògica que deriva de l'objectiu de Josep M. Capdevila de crear un públic lector. Amb més de tres-centes col·laboracions i amb una presència creixent, professionalment tant ell (1932) com el diari catòlic (1929) neixen pràcticament a la vegada. Ara bé, els articles de fons, i també els que més aborden temes filosòfics i d'història de la crítica literària, apareixen ja ben d'hora a *La Veu de Catalunya* (1933-1936), amb prop de cent col·laboracions, i el setmanari *Mirador* (1932-1936), amb una trentena, plataformes que veuen la publicació d'articles magnífics. Així mateix, escriu més de cent cinquanta textos a *La Publicitat* (1933-1936).

4. Ressenyor i partidari de la novel·la anglesa

La temàtica que predomina en els articles de Ramon Esquerra és la literària. Generalment ressenya les novetats novel·lístiques angleses i franceses, activitat

intensíssima que travessa totes les seves col·laboracions a la premsa i amb la qual no només aconsegueix fer-se un nom dins la crítica catalana com a ressenyador *oficial* de bibliografia estrangera, sinó que el converteix en el primer crític català especialitzat en la recepció sistemàtica i immediata de novel·la anglesa contemporània.

Si bé considera els autors francesos els transmissors a Catalunya de la modernitat europea, entén que al segle XX l'autèntica modernitat pertany als escriptors britànics, que han integrat la psicologia i la tradició naturalista anterior i han creat novel·les de tota mena de gèneres. Des de la novel·la lírica fins a la detectivesca, passant per la nova biografia i la defensa de gèneres considerats menors com el conte, la novel·la infantil i la novel·la sobre infants, que distingeix clarament, Esquerra promou i segueix aquestes obres a través de les edicions continentals de The Albatross i Tauchnitz –al seu parer, tot un exemple per als editors catalans–.

Aquesta passió a l'hora de reportar la novel·la anglesa és sinònim de la defensa de diversos aspectes del temperament britànic o cèltic –com el proverbial *humour*, sobretot el de Jonathan Swift i Laurence Sterne, que entén com a característica de les civilitzacions més avançades i del qual elabora una teoria que relaciona el nivell d'humilitat d'un país amb la seva capacitat humorística– i és també la via principal per parlar de novel·les incòmodes segons els cànons catòlics d'*El Matí*. D'aquesta manera, introdueix diversos novel·listes i acaba ressenyant més de vuitanta autors d'expressió anglesa, insistint en els que creu més representatius de la modernitat –Huxley, Wilde, Woolf, D.H. Lawrence, Mansfield, Conrad, Wallace, Forster, així com els nord-americans Bromfield, Sinclair Lewis o Faulkner, de qui admira la transgressió i la sàtira de la *prosperity* fal·laç dels Estats Units–.

5. Definidor del gènere novel·lístic

La ressenya literària va íntimament lligada a la defensa constant del gènere novel·lístic i a l'intent de definir-lo, fet que el situa, al costat de Maurici Serrahima i Rafael Tasis, com un dels crítics dels anys trenta més compromesos amb la novel·la. Ramon Esquerra distingeix entre les novel·les d'acció pura –les d'aventures i les detectivesques, que retornen a l'origen de la novel·la, entesa com a «narració de fets», com a crònica, narració escrita i epopeia prosificada– i les d'arrel poètico-psicològica, que al seu torn deriven contemporàniament o bé de la influència de James Joyce o de la de Marcel Proust. Creient de la moderna i total confusió de gèneres, intenta dibuixar l'evolució de la novel·la des del Renaixement fins als anys trenta per resoldre que, especialment des

del segle XIX, es tracta d'un gènere que aspira a reunir tot el que ha estat patrimoni dels altres gèneres literaris. Al seu parer, és un «gènere híbrid» que, a diferència de la poesia –pròpia dels «*happy-few*», usant l'expressió stendhaliana–, representa la contemporaneïtat, el «gènere típic del nostre temps» i el més capacitat per crear nous lectors entre el «gros públic».

Per això acostuma a denunciar l'excés de psicologisme, no tant per oferir les immoralitats de la vida interior, sinó per apartar-se del que vol el lector comú: històries i narració de fets. Així mateix, la modernitat de les novel·les que ressenya el porta a denunciar els conceptes *immoral* i, sobretot, *amoral* –que concorden amb les tesis del filòsof Alfred Fouillée (1903)–, encara que, a diferència de bona part de la crítica del seu entorn, aquestes qüestions solen quedar deslligades de la qualitat literària de l'obra –com bé demostren les observacions al crític catòlic Leopold Levaux, la denúncia dels canvis de sentit en les adaptacions shakespearianes per raons d'ordre moral o la distinció entre psicoanàlisi i psicologia aplicades a la literatura amb els exemples de Wilde, Huxley i Christa Winsloe–. A més, malgrat mantenir observacions morals a *Lectures europees*, Serrahima hauria retocat eventualment els seus articles per adequar-los a la línia catòlica del diari.

6. Les apostes literàries catalanes

Ramon Esquerra cerca escriptors autòctons susceptibles d'omplir el que considera llacunes de la literatura catalana. Josep Pla, que qualifica de «prosista descriptiu», apareix aquí com a possible intermediari en el coneixement entre Anglaterra i Catalunya, com a possible contista i, sobretot, com a possible novel·lista, interès que el situa de ple en el debat sobre la crisi de la novel·la catalana que s'havia desenvolupat des dels anys vint. És Esquerra qui estrena una interessant polèmica sobre el gènere novel·lístic i Josep Pla, acompanyada d'una prèvia reflexió sobre la novel·la històrica, la novel·la psicològica, els llibres de viatges i els orígens de la nova biografia, «miniatura» de la novel·la romàntica de fons històric sobre la qual escriu prop de setanta articles –des de Walter Scott fins als «estudis psicològics» d'Emil Ludwig, André Maurois, Stefan Zweig i Ludwig Strachey–.

Al seu parer, *Madrid: L'adveniment de la República* (1933) genera hibridisme entre història, ficció i dietari per justificar la ideologia de Pla, una operació que considera molt a prop de la novel·la moderna, però que se'n distancia per tres motius principals i interrelacionats. Primerament, per la manca d'una acció principal que

travessi el llibre. En segon lloc, pel desig d'una novel·la moderna convencional sense provatures de gèneres llinars. I, finalment, perquè al seu parer l'obra planiana pertany al gènere autobiogràfic, és a dir, té forma de dietari i llibre de viatges, un espai literari semblant al dels retrats de Paul Morand, amb qui comparteix una intuïció, versemblança i ironia similars. Així, distingint entre gèneres sense rebutjar-ne cap, Esquerra apel·la a la novel·lística de nivell europeu del passat medieval català i demana que s'escriguin quantes més novel·les millor, tot i que cap al 1936 se'n desdiu i només troba valorable la «qualitat de cosa europea» de *Vals*, de Francesc Trabal.

7. El contraexemple de la novel·la estrangera

Malgrat la reivindicació dels models novel·lístics estrangers, Ramon Esquerra denuncia la novel·la de temàtica barcelonina gestada a França i Anglaterra. Parla de Rupert Croft-Cooke perquè li plau la individualització que fa dels catalans en les seves novel·les – *Cosmopolis* (1932) i *Picaro* (1934)–, però el rebutja perquè se centra en el mite estranger del districte cinquè i la temàtica eròtica, truculenta, orientalista i pseudoandalusa, un clixé deformador –proper a la imagologia de Carré i Guyard– que exalta la nocturnitat barcelonina i obvia la diürnitat catalana, industrial i civilitzada. Al seu parer, es tracta d'una moda exaltada pel nou turisme i els esdeveniments polítics recents, però que parteix d'una llegenda que ja es troba en l'*espagnolisme* de Stendhal.

Alhora, Ramon Esquerra discrepa d'altres crítics com Rafael Tasis o Alexandre Plana, que advoquen per una «novel·la ciutadana» pròpia segons el model realista que superi la temàtica truculenta i sexual del districte cinquè, que també s'havia introduït a la literatura catalana. Coneixedor de l'evolució de la novel·la i de la seva naturalesa actual, es tracta no només de defugir el «barri xinó», sinó també de renunciar al ja superat realisme vuitcentista, perquè ja no respon a cap necessitat real ni a cap tendència de la novel·lística europea moderna.

8. Defensor de la novel·la detectivesca i del cinema

Ramon Esquerra és un dels primers valedors a Catalunya de la novel·la detectivesca, que qualifica d'«epopeia del nostre temps, única que rivalitza amb el cinema». Al seu parer, la novel·la detectivesca té dues característiques principals que són la clau del seu èxit: la poesia de les coses vulgars i la *detection* –definit com el descobriment lògic i intel·lectiu d'un crim–. La defensa d'aquest gènere parteix de G.K. Chesterton, que utilitza com a cita d'autoritat als ulls d'*El Matí*, i culmina amb Edgar Wallace, escriptor

menyspreat per la crítica però que Ramon Esquerra situa en un lloc d'honor, sobretot per la massa de públic que mou i per la síntesi entre psicologia i narració de fets que ofereix, arribant-lo a comparar amb Charles Dickens i Virginia Woolf. Així mateix, Ramon Esquerra també es fixa en la nova figura del gàngster americà, especialment en les obres de Faulkner, A.A. Milne i John O'Hara, un nou tipus de figura literària que distingeix dels bandits tradicionals i que relaciona tant amb la novel·la policíaca com amb els films nord-americans.

Deslligat de la cinefòbia d'*El Matí*, el cinema és al seu parer la síntesi de totes les arts i, com la novel·la, la màxima expressió de l'art modern per al gran públic. Fins i tot considera la «caricatura del moviment» dels «ninots sonors» de Walt Disney, Max Fleisher i Pat Sullivan el màxim encert del «cinema parlat». Alhora, mentre que la crítica literària acostumava a equiparar el cinema amb el teatre, afirma que el gènere fronterer més proper al cinema és la novel·la detectivesca, «matèria filmable» per les tècniques pròpiament cinematogràfiques que conté –la sorpresa, el ritme, la descripció de plans i el moviment– i que han propiciat els films de misteri, de detectius i de gàngsters. En aquest sentit, Esquerra considera que un dels grans trets d'aquestes obres és el retorn a la narració de fets gràcies, precisament, a la influència del mateix cinema.

De fet, dos dels aspectes més interessants de la seva crítica són, en primer lloc, la influència bidireccional entre cinema i literatura i, en segon lloc, l'anàlisi dels precedents literaris que havien avançat premonitòriament la naturalesa que adoptaria el setè art amb la seva popularització. Si bé en el primer cas destaquen aquells aspectes del cinema que havien influenciat el pensament contemporani –*happy ending*, *cinematografisme* com a sinònim de *moviment*, el «gènere mixt de literatura i cinema» que significa *Death on My Left* (1933), de Philip MacDonald–, en el segon cas presenta Joseph Conrad com a demostració que abans de la presència del cinema ja s'havien utilitzat els seus procediments tècnics «traduïts en paraules», descrivint el moviment amb l'ús seguit de primers plans com si l'autor fos un *cameraman* –aspecte que connecta amb el punt de vista del protagonista i narrador de què parla Henry James (1897), que entén forma i subjecte com a elements inseparables–.

9. Periodista comparatista

Ramon Esquerra és doblement comparatista. El primer comparatisme, que s'articula a través de la premsa i desemboca en *Lectures europees*, pertany a una crítica més àgil i fresca tant lingüísticament com formalment, basada en la comparació simple i directa de

les afinitats entre obres, temes, personatges o autors. És aquest comparatisme personal i intuïtiu qui el porta a explicar les obres o els temes candents de l'època tenint en compte les connexions intergenèrica i supranacional. A més de comparar els gèneres literaris veïns i les seves adaptacions cinematogràfiques, des d'un bon inici som davant d'un humanista que considera la literatura un tot segons l'ideal goethià de la *Weltliteratur*, de manera que la seva anàlisi literària té en compte tant l'amplitud d'Europa com tot allò que hi pertany. Així, la comparació d'obres de procedència nacional diversa va més enllà de l'Occident europeu i arriba fins a la literatura russa. Alhora, no només no obvia una existència literària considerada menor com la catalana sinó que la converteix en un dels pilars de la seva reflexió literària. Partint d'aquest *mapa*, Ramon Esquerra creu que cal introduir a la literatura catalana les millors característiques de les literatures europees –al seu parer, França i sobretot les illes Britàniques–. Tanmateix, convençut que el geni literari és patrimoni d'individus de totes les nacionalitats, reclama l'aportació literària de l'artista amb noms i cognoms. La importància atorgada al factor individual explica que l'acarament dels personatges literaris sigui un dels fils que travessin tot el seu comparatisme, tant el primigeni com l'acadèmic.

Lectures europees (1936) és el colofó i la fixació de la seva crítica periodística (1932-1935). Amb correccions mínimes als articles originals, el volum esdevé una mostra dels principals interessos literaris i filosòfics de Ramon Esquerra, tot prenent com a exemple diversos reculls de temàtica similar –sobretot de Benjamín Jarnés (1935)–. El mointaignisme hi és present, en tant que Montaigne és el pare del gènere assagístic, perquè Ramon Esquerra és també la matèria del seu llibre –són «lectures»– i perquè al seu parer l'escepticisme, com en el cas de Saint-Évremond, és clau per jutjar equànimement la resta de nacions amb un esperit autènticament europeu.

10. Comparatista acadèmic

L'europeisme i la voluntat de contrarestar l'aïllament peninsular porta Ramon Esquerra a afiliar-se una crítica acadèmica en voga i d'àmbit internacional. El segon comparatisme, doncs, s'estableix gràcies a l'assumpció del mètode de la literatura comparada d'ascendència francesa, camí que arrenca amb l'estudi de la història de la literatura, continua amb una voluntat d'elaborar antologies i compendis pedagògics adreçats als estudiants i al públic mitjà i culmina amb la publicació d'estudis en revistes especialitzades i amb els manuals *Iniciación a la literatura* i *Vocabulario literario*. Aquesta afiliació permet que els seus treballs gaudeixin d'una recepció més gran, encara

que la majoria dels seus projectes queden frustrats per la guerra. Així mateix, el període estudiat es desplaça de la contemporaneïtat –tal com es demostra a *Lectures europees*– a l'època moderna –sobretot al període romàntic–, aspecte que determina el canvi de nacionalitat dels autors analitzats, dels eminentment anglesos als francesos. Alhora, perd independència estilística i, conscient d'aquest encotillament acadèmic, es converteix en l'introducció de la metodologia comparatista a Catalunya o, en d'altres paraules, en el primer comparatista català a mostrar-se com a tal.

Esquerra comença a entendre l'obra literària no només com a objecte artístic sinó sobretot com a «document humà» –com un registre per conèixer l'horitzó d'expectatives originari i els canvis i influències ideològics, sobretot morals i religiosos, entre una obra individual i una societat–, on al seu parer la influència extranacional té un paper cabdal en l'evolució d'una literatura. L'exemple i paradigma d'aquest pensament es troba al pròleg d'*Iniciación a la literatura*, compendi en tres volums que aparella l'esquema nacional amb el cronològic, on Esquerra emprà la terminologia de *La Littérature comparée* (1931) de Paul van Tieghem, des de la concepció dels límits de la literatura i els seus gèneres fins a la divisió taxonòmica en literatura *nacional*, *comparada* i *general*. D'aquesta manera, entenent la *literatura comparada* com l'estudi de les relacions binàries, Ramon Esquerra elabora assajos que s'ajusten a les fórmules *A i B*, *A en B*, *Fortuna d'A en B* i treballs basats en el pur estudi de fonts i influències.

«Stendhal en España» (1936) apareix aquí com un punt de referència pel tema, per la fidelitat al mètode comparatista i per convertir Esquerra en el primer crític català –i el primer espanyol a fer-ho en castellà– que escriu a la *Revue de Littérature Comparée*. L'interès per Stendhal, que parteix de l'admiració de la minuciositat i sobrietat en l'anàlisi psicològica dels personatges, apareix tant a la premsa com al seu estudi. En tots dos àmbits considera Benjamín Jarnés l'autor espanyol més ferventment stendhalià i segueix les consideracions de Just Cabot entre beylistes i stendhalians.

11. Comparatista català

L'adhesió als models i al mètode de Paul van Tieghem conté certes reserves i variacions. Per una banda, confia a superar els estudis d'influències, que entén com a punt de partida, per centrar-se en els estudis sobre la fortuna pòstuma d'un autor. Per altra banda, tot i seguir els conceptes de *literatura nacional* i *general* de Van Tieghem, a la pràctica continua fidel al seu *mapa* i adequa aquest comparatisme francès al seu imaginari literari i nacional en singularitzar i situar la pròpia realitat literària en els

estudis de literatura comparada. En aquesta línia, al manual *Iniciación a la literatura* no només matisa l'eurocentisme regnant i ofereix espai a les literatures d'Orient, sinó que també hissa la bandera de les literatures més modestes o sense Estat, tant en l'època medieval com contemporània.

Aquesta voluntat d'aprofitar el comparatisme per homologar la cultura catalana amb les més brillants d'Europa –que ja s'havia manifestat a la premsa reivindicant el passat literari, cultural i polític català– es materialitza amb assajos acadèmics com «Balmes i Chateaubriand» –que situa una personalitat catalana en l'òrbita francesa– i sobretot «Shakespeare a Catalunya» (1935), culminació dels estudis d'influències que promocionava *La Revista* i el primer estudi en català i centrat a Catalunya que fa ús de la *territorialitat* intrínseca d'una disciplina reservada només als Estats-nació. «Shakespeare a Catalunya» pertany a una línia d'estudis habituals arreu d'Europa i el món durant la primera meitat del segle XX, sobretot els anys d'entreguerres, amb un patró que no fa sinó traçar cronològicament l'opinió dels crítics autòctons, anotant les traduccions i les representacions, i que solen contenir les mateixes idees generals –el seu geni, la humanitat dels personatges o la manca de popularitat inicial–. La segona edició en volum (1937) traspasa fronteres i permet valorar Ramon Esquerra com un dels autors que més s'han esforçat per donar a conèixer la influència shakespeariana a Catalunya.

12. Pensador d'entreguerres

Ramon Esquerra creu que la força dialògica de la literatura permet unir les persones damunt de les fronteres culturals tot acceptant la diversitat nacional, un desig d'unió que en definitiva respon a la inquietud per l'esdevenidor. En aquest sentit, Esquerra es revela com tot un pensador català d'entreguerres en reflexionar llargament sobre la crisi d'Occident. La seva aposta per superar la crisi passa per la *restauració* de la unitat europea, vella circumstància ideal que situa a l'edat mitjana gràcies a la unitat religiosa. Així, parteix i té com a diccionari de conceptes *La Crise de la conscience européenne* (1935), del comparatista francès Paul Hazard, i continua amb les conclusions i prediccions que extreu el filòsof rus Nikolai Berdiàiev per al període d'entreguerres a *La nova edat mitjana* (1924), centrat en les possibilitats de la pròpia civilització europea per regenerar-se. La convicció pel que fa a la religió cristiana com a medicina per superar la crisi d'Occident, així com la defensa d'una tradició clàssica i intel·lectual comuna, el fa arrengrer-se amb l'historiador Christopher Dawson (1929 i 1932). En

conseqüència, Ramon Esquerra no només explora els orígens i ofereix solucions a la crisi, sinó que a través dels seus articles dibuixa una evolució històrica de la civilització occidental.

Al seu parer, el veritable trencament amb els segles medievals s'esdevé quan l'autèntic humanisme del Renaixement s'acaba desintegrant en «humanitarisme», que fa que el materialisme i la massa vagin rellevant l'espiritualitat i la llibertat de l'individu, el gran enemic del totalitarisme homogeneïtzador i, per això, cada vegada més sotmès al pes dels Estats-nació que s'han anat formant. Ramon Esquerra trasllada aquest pensament a la seva crítica literària amb Thomas More –que a *Utopia* hauria contraposat la seva «Ciutat utòpica» amb els «Estats nacionals»– i, sobretot, *Un món feliç* (1932), d'Aldous Huxley, que s'erigeix com la representació novel·lística del fracàs de la societat basada en la utopia del progrés material i l'*estatismo*, nova forma de l'antic *cesarisme* de què parla Oswald Spengler. En aquest darrer aspecte, denuncia el pes damunt la literatura alemanya i, sobretot, russa de les dues grans formes d'estatismo del moment: feixisme i comunisme, tendències polítiques que no només amenacen la llibertat de l'individu, sinó també l'existència de la cultura catalana i la possibilitat d'una unitat europea.

Ramon Esquerra enforteix la necessitat d'un *retorn* a l'espiritualitat de l'edat mitjana recordant la figura internacional de Ramon Llull i l'esplendor política, literària i religiosa de Catalunya dins l'Europa medieval –reivindicació que explica la seva admiració pel medievalista Joseph Bédier–, una herència redescoberta amb el «catalanisme històric» de la Renaixença, «els temps d'*El Europeo*» i, tal com afirma al pròleg de *Lectures europees*, amb la creixent necessitat d'«abocar-se a Europa» per contrarestar els «pairalismes excessius».

Finalment, el catalanisme, antiestatisme i europeisme de Ramon Esquerra passen de la teoria a la pràctica en el sentit més literal. Si bé el 1938 vol ser membre corresponsal de la secció francesa a Espanya de l'associació antibèl·lica, intel·lectual i europeïsta Porza, de Jacques Viénot, a finals del mateix any es converteix en soldat caigut davant dels totalitarismes que tant havia rebutjat.

CONCLUSIONS

Ramon Esquerra's life and career were based on a true passion for literature and literary criticism. This mainly manifested itself and bore fruit in the fields of journalism, translation and teaching. In all three fields, he reveals himself to be an *intermediary* and a fundamental party in the diffusion of western and universal literature in Catalonia, which he introduced, firstly, through an intuitive comparatist criticism, and later by means of the French model of comparative literature from the interwar period, which disciplined the former and changed its focus of interest.

The criticism of Ramon Esquerra can therefore be seen as comparatist in two ways and spans two phases. The first (1932-1936) is dominated by his journalistic work, where he takes into account the supranational connection between genres of the new literary aspects he highlights, a type of criticism expressed in the compilation *Lectures europees* (1936). The second (1935/6-1938) is dominated by the desire to produce compendia of general literature and studies focused on French literature, paying particular attention to the reflections of Paul van Tieghem, although with certain reservations, by adapting his national and linguistic view of the world to that of French academic comparative literature. In this case, although "Stendhal en España" (Stendhal in Spain, 1936) is the first comparatist study written expressly in Spanish for the *Revue de Littérature Comparée*, "Shakespeare a Catalunya" (Shakespeare in Catalonia, 1935) is the first essay in Catalan and focused on Catalan literature adopted by comparative literature. It was in this way that he became the one to introduce academic comparative literature to Catalonia.

Although he wrote for various different newspapers and magazines, Ramon Esquerra belonged to the *El Matí* group, where his ideology coincided with that of Maurici Serrahima, not due to moral considerations, but principally because of the positive view it had of the English novelistic tradition, teaching and the defence of a model of novel appropriate for all. Thanks to his admiration for the English-speaking world, he became the first Catalan critic specialised in the systematic and immediate reception of the contemporary novel written in English, of which he introduced various authors. At the same time, he also reflected on the nature of the novel to the point of becoming, alongside Rafael Tasis and Maurici Serrahima, one of the most important critics in this field.

This interest lay in the fact that he considered the novel a genre capable of expansion and making that characteristic of other genres its own. He believed this happened with poetry or the new biography, or even cinema, which links to the detective and gangster novel to deal with contemporary artistic and mass expressions that, above and beyond cinematographic adaptations, contain hybridism, influence one another and share methods. For Ramon Esquerra, the novel was the genre most capable of generating readers and, although he was interested in and defended transgression or the new modern techniques styled in Europe, he tended to reject excess and the obstacles of psychologism if it did not agree with the tastes of the “*gros public*” (the masses). He also rejected the clichés of the foreign novel set in Barcelona and based on the so-called “fifth district”, although at the same time he looked for native writers capable of writing a modern novel on a European level beyond the realist model of the 1800s. In this regard he proposed Josep Pla as a possible flag-bearer – starting a controversy within the context of the great debate on the crisis of the Catalan novel – and ended up applauding the work of Josep Trabal.

The constant we find with Ramon Esquerra is his desire to fill the gaps of Catalan literature in relation to other European literatures of the time and to put Catalan culture on the same level as the more civilised societies of Europe through literature and comparatist criticism. A Catalan thinker from the interwar period, his pro-Catalan stance is closely linked with pro-European thinking and anti-statism, understood as a way of combating the new form of Cesarism: fascism and communism. These were two symptoms of the western crisis that, according to Christopher Dawson and the predictions of Nikolai Berdyaev, needed to be overcome through the *restoration* of the Christian unity prevalent in medieval Europe, a brilliant age for both Catalan culture and the continent as a whole which had given rise to the humanism of the Renaissance but which had later, according to the theories of Paul Hazard, turned into “humanitarianism”, which separates itself from spirituality and individual freedom to favour the homogenising masses and the false utopia in material progress, denounced literarily by Aldous Huxley.

1. Context

Ramon Esquerra belonged to the fourth of the five generations that coexisted in Catalonia in the thirties: the “new generation”, responsible for educating the following one. His case is strongly characterised by the imprint of years of academic training and his heroic death in defence of the Republic at the peak of his life and career.

In a little over five years (particularly between 1932 and 1938) his constant literary criticism came to produce five hundred and seventy articles and notes, and he soon received recognition from other critics, both Catalan and foreign, who generally considered him a pro-Catalan and pro-European critic contributing new information and intelligent reflections. His critical legacy would not receive such recognition, however, due to a premature disappearance and a more textual than social presence in the Catalan intellectual world of the thirties. We can add here his explicit rejection of *domesticity* – or awarding colleagues false compliments – a characteristic for which we have the example of the following three controversies that he himself started: with Manuel Cruells and the Renaissance; with Siegfried Bosch and the need to “vulgarise” the Catalan classics, and with Josep Pla and the contemporary novel.

From 1935 onwards he worked as an art critic on the bimonthly painting and sculpture exhibitions in the galleries of Barcelona, with a total of some one hundred and thirty eminently descriptive articles, where he tended to acclaim the colour and the landscape of Catalan contemporary art. Moreover, as well as being an avid reader and having a notable love of collecting, his interest and knowledge of medicine and economic science meant he was put to work for the Republic during the Civil War.

2. Teacher and translator

As a teacher, he taught language and literature at the French Institute of Barcelona (1932-1937?) and at the Autonomous Government of Catalonia's *Institut-Escola* (1934-1937), a place that perfectly fitted his professional interests and an ideal place to exhibit his interdisciplinary and pedagogical vocation, from the idea of constructing a Booklovers Club to participating actively in the staging of literary contests aimed at training critical appraisal. Various students – Josep M. Ainaud de Lasarte, Jaume Picas, Jaime Arias – highlighted Ramon Esquerra's influence as a teacher, in particular Maria Aurèlia Capmany, who he beseeched to write, and Marta Mata. Both of the latter attempted to follow and put into practice the pedagogical qualities demonstrated by Ramon Esquerra and the other teachers at the *Institut-Escola*.

As a translator, Ramon Esquerra insisted on the need to translate high-quality foreign authors as opposed to popular authors of little literary value. He tended to reject both translations in verse, due to their lack of precision, and translations not based on the original text. In his view, a good translation required time and, above all, had to preserve the spirit of the original work. As with his literary criticism, Ramon Esquerra translated deftly and precisely from English – O’Henry and Conrad into Catalan, and Huxley into Spanish – from French – Daudet, Giraudoux, Flaubert, Mauriac and La Rochefoucauld, all into Catalan – and from Latin, mainly for the publishing houses Apolo and Rosa dels Vents, translations that went largely unnoticed and were concentrated within the second phase of his career. Although he was self-taught in English, the solid base he acquired in his time with the Jesuits, the good Latin teachers at the university and his facility for languages led to his direct translation into Spanish of Thomas More’s *Utopia* (1937).

3. Journalist

More than anything else Ramon Esquerra was a writer who dedicated his journalistic work to literary criticism, an activity that cannot be disassociated from the context of the cosmopolitan, civilised and Republican Catalonia of the thirties. Within said context we could say that Esquerra found himself, at the very least, on an equal footing with other renowned contemporary critics.

Although he worked on various different Barcelona-based and prestigious publications, he belonged to the *El Matí* group (1932-1936), a Catholic newspaper where he had Maurici Serrahima as his mentor. This was someone with whom he shared his ideology, above all because of the positive view they both had of the English novelistic tradition and their defence of a model of novel appropriate for all, intended to serve the “masses”, a pedagogical aim deriving from Josep M. Capdevila’s objective of creating a reading public. With over three hundred contributions and a growing presence, professionally speaking he (1932) and the Catholic newspaper (1929) were born at practically the same time. That said, in-depth articles, as well as those addressed towards more philosophical issues and the history of literary criticism, appeared early on in *La Veu de Catalunya* (1933-1936), with almost a hundred contributions, and the weekly *Mirador* (1932-1936), with thirty or so. These were platforms that saw the publication of some magnificent articles by Esquerra. In addition to this, he also wrote over one hundred and fifty texts for *La Publicitat* (1933-1936).

4. Reviewer and lover of the English novel

The predominant theme in articles by Ramon Esquerra is literature. He generally highlighted new English and French novels, a highly intensive work that permeated all of his contributions in the press. With this he not only managed to make a name for himself within Catalan critical circles as an *official* reviewer of foreign literature, but he also became the first Catalan critic specialised in the systematic and immediate reception of the contemporary English novel.

Although he considered French authors the ones to transmit European modernity to Catalonia, he understood that in the 20th century true modernity belonged to British writers, who had integrated psychology and the prior naturalist tradition to create novels of all genres. From the lyrical novel to the detective novel, by way of the new biography and the defence of those considered lesser genres, such as the story, the children's novel and the novel about children, between which he distinguishes clearly, Esquerra promoted and followed these works through the continental editions of *The Albatross* and *Tauchnitz* – in his view, a wonderful example for Catalan editors to follow.

This passion for reporting the English novel is synonymous with the defence of diverse aspects of the Anglo-Celtic character – such as the proverbial sense of humour, particularly that of Jonathan Swift and Laurence Sterne, which he understood as a characteristic of more advanced civilizations and upon which he based a theory that relates the wetness of a country with its capacity for humour – and was also his principal means of speaking about novels which the Catholic canons of *El Matí* found uncomfortable. In this way, he introduced various different novelists and ended up reviewing over eighty English language authors, sticking to those he believed to be more representative of modernity – Huxley, Wilde, Woolf, D.H. Lawrence, Mansfield, Conrad, Wallace, Forster, and the North Americans Bromfield, Sinclair Lewis and Faulkner, whose transgression and satire on the false prosperity of the United States he admired.

5. Definer of the novelistic genre

His literary reviews were intrinsically linked to the constant defence of the novelistic genre and the attempt to define it, something which made him, alongside Maurici Serrahima and Rafael Tasis, one of the 1930s critics most committed to the novel format. Ramon Esquerra distinguished between pure action novels – adventure and detective stories, which return to the origins of the novel, understood as a “narration of

facts”, as a chronicle, written narration and prosified epic poetry – and those with poetic/psychological roots, which in turn derive contemporarily either from the influence of James Joyce or Marcel Proust. Believing in the modern and complete mixing of genres, he attempted to depict the evolution of the novel from the Renaissance up until the thirties, to conclude that, particularly since the 19th century, it had been a genre that aspired to unite the entire heritage of other literary genres. In his view, it was a “hybrid genre” that, as opposed to poetry – which belonged to the “happy-few”, the Stendhalian expression he used – represented contemporaneity, the “typical genre of our times” and the one most capable of generating new readers among the “masses”.

This is why he would denounce excess psychologism, not so much because it offered the immoralities of interior life, but because it detached itself from what the common reader wanted: stories and the narration of facts. Moreover, the modernity of the novels he reviewed led him to denounce *immoral* and, above all, *amoral* concepts – in accordance with the theories of the philosopher Alfred Fouillée (1903) – although, by contrast with most of the criticism surrounding him, these questions tended to remain separate from the literary quality of the work – as well demonstrated by the observations of the Catholic critic Leopold Levaux, the denunciation of changes of meaning in Shakespearean adaptations for moral reasons, or the distinction between psychoanalysis and psychology applied to literature with the examples of Wilde, Huxley and Christa Winsloe. Furthermore, despite retaining some of his moral observations in *Lectures europees*, Serrahima would eventually make changes to his articles to adapt them to the Catholic line of the newspaper.

6. Catalan literary potential

Ramon Esquerra looked for native writers capable of filling what he considered to be the vacuums in Catalan literature. Josep Pla, who he referred to as “a descriptive prose writer”, appeared here as a possible intermediary when it came to knowledge regarding England and Catalonia, as a possible story writer and, above all, as a possible novelist, an interest that situates him in the middle of the debate on the Catalan novel crisis which had been raging since the twenties. It was Esquerra who brought to light for the first time an interesting controversy surrounding the novelistic genre and Josep Pla, accompanied by prior reflections on the historical novel, the psychological novel, travel books and the origins of the new biography, a “miniature version” of the romantic novel

with a historical background about which he would go on to write almost seventy articles – from Walter Scott to “psychological studies” by Emil Ludwig, André Maurois, Stefan Zweig and Ludwig Strachey.

In his view, *Madrid: L'adveniment de la República* (Madrid: The advent of the Republic, 1933) generated hybridism between history, fiction and diary to justify Pla's ideology, an operation he considered very close to the modern novel, but which he distanced himself from for three principal and interrelated reasons. Firstly, due to the lack of a principal action running throughout the book. Secondly, because of the desire for a conventional modern novel free from attempts at extreme genres. And finally, because in his view Pla's work belonged to the genre of autobiography, that is, it was written in the form of a diary and travel book, a literary space resembling that of the portrayals of Paul Morand, with whom he shared a similar intuition, credibility and irony. Thus, while distinguishing between genres and not rejecting any of them, Esquerra acclaimed the novel writing from the Catalan medieval past which achieved European recognition and insisted that the more novels that were written the better. Around 1936 he would come to reject this notion, however, and only found value in the “European quality” in *Vals*, by Francesc Trabal.

7. The counterexample of the foreign novel

Although he claimed the superiority of foreign models of novel writing, Ramon Esquerra denounced the Barcelona-based novels of French and English origin. He spoke of Rupert Croft-Cooke because he liked the individualisation of Catalans in his novels – *Cosmopolis* (1932) and *Picaro* (1934) – but rejected them due to their being based on the foreign myth surrounding the “fifth district” and the erotic, cruel, Orientalist and pseudo-Andalusian themes, a distorting cliché – typical of the imagology of Carré and Guyard – which exalts Barcelona nightlife and ignores Catalan industrial and civilised daily life. In his view, this was a fashion driven by the new tourism and recent political events, but which was based on a myth to be found in the *espagnolisme* of Stendhal.

Ramon Esquerra differed from other critics such as Rafael Tasis or Alexandre Plana in their advocacy of a locally conceived “urban novel” on Barcelona in accordance with the realist model that overcomes the cruel and sexual themes of the fifth district, which had also become a part of Catalan literature. Knowledgeable of the evolution of the novel and its current state, his aim was not only to avoid the “*barri xino*” (Chinese district, another term for the so-called fifth district), but also to renounce

the now overcome 19th century realism, as it no longer responded to any real need or any trend in modern European novel writing.

8. Defender of the detective novel and the cinema

Ramon Esquerra was one of the first defenders of the detective novel in Catalonia, describing it as “the epic novel of our times, the only thing to rival cinema”. In his view, the detective novel had two principal characteristics key to its success: the poetry of ordinary things and *detection* – defined as the logical and intellectual resolving of a crime. His defence of the genre started with G.K. Chesterton, whom he cites as an authority on the matter for *El Matí*, and culminated in Edgar Wallace, a writer undervalued by the critics but for whom Ramon Esquerra reserved a position of honour, above all due to the mass public he moved and the synthesis of psychology and narration of facts he offered, even comparing him with Charles Dickens and Virginia Woolf. Moreover, Ramon Esquerra also turned his attention to the new figure of the American gangster, especially in the works of Faulkner, A.A. Milne and John O’Hara, a new type of literary figure different from traditional bandits and whom he relates to both the police novel and North American films.

Disassociated from the cinophobia of *El Matí*, the cinema was to his mind the synthesis of all of the arts and, like the novel, the maximum expression of modern art for the general public. He even considered the “caricature of movement” of Walt Disney, Max Fleisher and Pat Sullivan’s “figures with voices” the expression of the maximum skill of “spoken cinema”. Furthermore, while literary criticism tended to compare cinema with theatre, he claimed the nearest neighbouring genre to the cinema to be the detective novel, “filmable subject matter” due to the cinematographic techniques it actually contained – surprise, pace, description of camera shots and movement – and which provided a source for suspense, detective and gangster films. In this respect, Esquerra believed one of the great features of these works to be the return to the narration of facts, thanks, precisely, to the influence of cinema itself.

Indeed, two of the most interesting aspects of his criticism are firstly the mutual influence between cinema and literature and, secondly, the analysis of literary precedents that had served as a premonition of how the seventh art would look with its popularisation. If what stands out in the former case are those aspects of cinema that had influenced contemporary thought – the happy ending, *cinematographism* as a synonym of *movement*, the “mixed genre of literature and cinema” represented by *Death on My*

Left (1933), by Philip MacDonald – in the latter case he presented Joseph Conrad as a demonstration of how even before the existence of cinema its technical procedures had been used “translated into words”, describing movement through the subsequent use of foreground shots as if the author were a cameraman – an aspect which links with the point of view of the protagonist and narrator referred to by Henry James (1897), understanding form and subject as inseparable elements.

9. Comparatist journalist

Ramon Esquerra was a comparatist on two levels. The first of these was the comparative literature he articulated through the press and led to *Lectures europees*; it gave rise to a criticism which was more agile and fresher in both linguistic and formal terms, based on the simple and direct comparison of similarities between works, themes, characters or authors. It was this personal and intuitive comparative literature that led him to explain the works or burning issues of the age by taking into account the supranational connections between genres. As well as comparing neighbouring literary genres and their cinematographic adaptations, from the very early days he showed himself to be a humanist who considered literature a whole in accordance with the Goethian ideal of *Weltliteratur*, meaning that his literary analysis took into account both Europe as a geographical whole and everything that belonged to it. Thus, his comparison of works of diverse national origins reached beyond Western Europe and extended as far as Russian literature. That said, he not only paid attention to the existence of a literature considered less important such as that of Catalan, but actually converted it into one of the pillars of his literary reflection. Using the aforementioned *map* as a starting point, Ramon Esquerra believed it necessary for Catalan literature to incorporate the best features of European literatures – in his view, the French and particularly that of the British Isles. However, convinced that literary genius could be found in individuals of all nationalities, he awarded great importance to the individual who had produced the work. This interest in the individual would also explain why the comparison of literary characters was one of the core themes running throughout his comparative literature, both the original and academic forms.

Lectures europees (1936) was the climax and the concretion of his journalistic criticism (1932-1935). With minimal corrections made to the original articles, the volume became an illustration of Ramon Esquerra's principal literary and philosophical interests, taking as an example diverse similarly-themed compilations – particularly that

of Benjamín Jarnés (1935). Montaignism is present here, inasmuch as Montaigne was the father of the essay genre, and Ramon Esquerra was the subject matter of his own book – they are his “readings” – and because in his view skepticism, as in the case of Saint-Évremond, is key for equally judging other nations in an authentically European spirit.

10. Academic comparatist

Pro-European beliefs and the desire to counteract peninsular isolation led Ramon Esquerra to affiliate himself to an in vogue and international academic style of criticism. The second form of comparative literature, then, was established thanks to his adoption of the French method, a path which began with the study of the history of literature, continued with the desire to produce pedagogical anthologies and compendia addressed to students and laymen, and culminated in the publication of studies in specialised magazines and the manuals *Iniciación a la literatura* (Initiation to literature) and *Vocabulario literario* (Literary vocabulary). This affiliation allowed his work to become more widespread, although most of his projects were frustrated by the war. Therefore, the period studied moves from contemporaneity – as exemplified in *Lectures europees* – to the modern age, and above all the romantic period, a factor that led to a change in the nationality of the authors he analysed, from mainly English to French. At the same time, he lost stylistic independence and, aware of this academic restrictiveness, he became the one to introduce comparatist methodology to Catalonia or, in other words, the first Catalan comparatist to show himself as such.

Esquerra began to understand literary work not only as an artistic object but particularly as a “human document” – as a record for discovering the original horizon of expectations and the ideological changes and influences, particularly moral and religious, existing between an individual work and a society – where in his view extranational influence played a leading role in the evolution of a literature. The example and paradigm of this thinking is found in the prologue to *Iniciación a la literatura*, a compendium of three volumes that lists authors by country and in chronological order, where Esquerra adopts the terminology of Paul van Tieghem's *La Littérature comparée* (1931), from the conception of the boundaries of literature and its genres to the taxonomic division into *national*, *compared* and *general* literature. With this in mind, and understanding *comparative literature* as the study of binary

relationships, Ramon Esquerra produced essays that fit the formulae *A and B*, *A in B*, *Fortune of A in B*, and works based on the pure study of sources and influences.

“Stendhal en España” (1936) appears here as a reference point for the subject, due to its loyalty to the comparatist method and its converting Esquerra into the first Catalan critic to write for the *Revue de Littérature Comparée* – and the first Spaniard to do so in Spanish. His interest in Stendhal, based on an admiration of the attention to detail and sobriety in the psychological analysis of characters, appeared in both the press and his research work. In both of these he considered Benjamín Jarnés to be the most fervently Stendhalian Spanish author and followed the considerations of Just Cabot between “Beylistes” and Stendhalians.

11. Catalan comparatist

There were certain reservations and variations in his adhesion to the models and method of Paul van Tieghem. On the one hand, he believed in overcoming studies of influences, which he understood as merely a starting point, to focus on studies on the posthumous fortune of an author. Moreover, although following the concepts of Van Tieghem’s *national* and *general literature*, in practice he stayed loyal to his *map* and adapted this French style of comparative literature to his literary and national view of the world, singularising and situating the actual literary reality in his studies on comparative literature. In line with this, his manual *Iniciación a la literatura* not only defined the prevailing Eurocentrism and offered space to eastern literatures, but also hoisted the flag of more modest literatures or those without a state from both medieval and contemporary times.

This desire to use comparative literature to situate Catalan culture alongside the most brilliant of Europe – already displayed in the press by acclaiming the literary, cultural and political past of Catalonia – materialised itself in academic essays such as “Balmes i Chateaubriand” – which situates a Catalan character in a French setting – and particularly “Shakespeare a Catalunya” (1935), a culmination of the studies of influences promoted by *La Revista* and the first study in Catalan set in Catalonia to use the intrinsic *territoriality* of a discipline reserved only for nation states. “Shakespeare a Catalunya” belongs to a line of frequent studies produced around Europe and the world from the first half of the 20th century, particularly the interwar period, with a pattern that merely traces the opinion of native critics chronologically, producing notes on translations and theatre representations, and which tended to contain the same general

ideas – Shakespeare's genius, the humanity of the characters or the lack of initial popularity. The second single volume edition (1937) crossed borders and led to Ramon Esquerra becoming valued as one of the authors who had put most effort into highlighting the Shakespearean influence in Catalonia.

12. Thinker from the interwar period

Ramon Esquerra believed that the power of dialogue in literature allows people to be united across cultural borders whilst accepting national diversity, a desire for union that in short responds to concerns about the future. In this respect, Esquerra revealed himself to be a true interwar Catalan thinker in all senses, reflecting at length as he did on the crisis of Western Civilisation. His solution for overcoming the crisis lay in the *restoration* of European unity, an ancient ideal circumstance deriving from the religious unity of the Middle Ages. Thus, he started from and had as his dictionary of concepts *La Crise de la conscience européenne* (1935), by the French comparatist Paul Hazard, and continued with the conclusions and predictions the Russian philosopher Nikolai Berdyaev took from the interwar period in *The New Middle Ages* (1924), focusing on the potential of European civilization to regenerate itself. His conviction that the Christian religion was a medicine for overcoming the crisis of Western Civilisation, and the defence of a common classical and intellectual tradition, led him to align himself with the historian Christopher Dawson (1929 and 1932). Consequently, Ramon Esquerra not only explored the origins of and offered solutions to the crisis, but also through his articles depicted a historical evolution of Western Civilization.

In his view, the real break from medieval times came when the true humanism of the Renaissance eventually disintegrated into “humanitarianism”, which saw materialism and the masses begin to replace spirituality and freedom of the individual, the great enemy of a homogenising totalitarianism that therefore became increasingly more subject to the weight of the newly formed nation states. Ramon Esquerra transmits this thinking in his literary criticism through Thomas More – who in *Utopia* would have pitted his “Utopian city” against the “national states” – and, above all, Aldous Huxley's *Brave New World* (1932), which stands as the novelistic representation of society's failure based on the utopia of material progress and *statism*, a new form of the ancient *Cesarism* of which Oswald Spengler speaks. In this latter aspect, he denounces the emphasis placed on German and particularly Russian literature by the two great forms of statism of the time: fascism and communism, political trends that not only threatened

the freedom of the individual, but also the existence of Catalan culture and the possibility of European unity.

Ramon Esquerra highlighted the need for a *return* to the spirituality of the Middle Ages, alluding to the international figure of Ramon Llull and the political, literary and religious splendour of Catalonia in medieval Europe, something that explains his admiration for the medievalist Joseph Bédier. He saw this as an inheritance rediscovered in the “historical *Catalanism*” of the Renaissance, “the times of *El Europeo*” (an early 19th century Romanticist magazine based in Barcelona) and, as he states in the prologue to *Lectures europees*, in the growing need to “look to Europe” to annul the effects of “excessive use of *pairalismes*” or provincialism.

Ultimately, Ramon Esquerra’s pro-Catalan and pro-European attitude, along with his anti-statism, passed from theory to practice in the most literal sense. Although he began 1938 with the aim of becoming a Spanish correspondent for the French section of Jacques Viénot’s anti-war, intellectual and pro-European association Porza, by the end of the same year he had become a soldier fallen before the totalitarian regimes he rejected so strongly.

LLISTAT DE LES COL·LABORACIONS SIGNADES DE RAMON ESQUERRA A LA PREMSA

1. *Apolo: Revista de Bibliografia*
2. *Criterion*
3. *El Matí*
4. *Esplai*
5. *Ginesta*
6. *La Publicitat*
7. *La Veu de Catalunya*
8. *La Veu del Vespre*
9. *La Vida Literària a Catalunya: Gaseta setmanal radiada de la Institució de les Lletres Catalanes*
10. *Meridià*
11. *Mirador*

1. APOLO: REVISTA DE BIBLIOGRAFÍA

1937

«Consideración de la novel·la inglesa actual», *Apolo. Revista de Bibliografía*, núm. 1, octubre 1937, p. 1.

1938

«El Premio Nobel 1938, Roger Martin du Gard», *Apolo. Revista de Bibliografía*, núm. 3, març 1938, p. 2.

2. CRITERION

1928

«Léon Moussinac. *Le Cinéma Soviétique*», *Criterion*, núm. 15, octubre-deseembre 1928, p. 478-480.

1929

«Antoine de Neaux. *Agustin Cochin et la g n se de la Révolution*», *Criterion*, núm. 17, abril-juny 1929, p. 245-246.

«Hilaire Belloc. *Oliver Cromwell, el dictador inglés*», *Criterion*, núm. 18, juliol-setembre 1929, p. 367-368.

«Príncep D.S. Mirsky. *Historia de Rusia*», *Criterion*, núm. 18, juliol-setembre 1929, p. 366-367.

«Rev. P.C.C. Martindale, S.J. *Las religiones de la humanidad*», *Criterion*, núm. 18, juliol-setembre 1929, p. 368.

«Leopold Levaux. *Romanciers*», *Criterion*, núm. 19, octubre-deseembre 1929, p. 489-490.

1935

«Una crisi de la consciència europea (1680-1715): Descartes-Locke-Spinoza», *Criterion*, núm. 39, any XI, abril-juny 1935, p. 105-115.

1936

- «Montaigne: Balanç d'un centenari», *Criterion*, núm. 42, any XII, gener-març 1936, p. 33-37. [secció “Butlletí d'Història de la Filosofia”]
- «Espanyols dels segles XVI-XVII», *Criterion*, núm. 42, any XII, gener-març 1936, p. 37-39. [secció “Butlletí d'Història de la Filosofia”]
- «*Recherches Philosophiques IV. 1934-1935*», *Criterion*, núm. 42, any XII, gener-març 1936, p. 61-62. [secció “Bibliografia”]
- «Georges Mottier, *Le Phénomène de l'Art*», *Criterion*, núm. 44, any XII, juliol-setembre 1936, p. 253-254. [secció “Biografia”]
- «Fernando Vázquez de Menchaca, *Controversias fundamentales*», *Criterion*, núm. 44, any XII, juliol-setembre 1936, p. 2

3. EL MATÍ

1932

- «Edgar Wallace», *El Matí*, 3-III-1932, p. 9. [secció “Les Lletres”]
- «*Un cicló a la Jamaica*», *El Matí*, 17-III-1932, p. 7.
- «Ieri i Beteli», *El Matí*, 14-IV-1932, p. 9. [secció “Les Lletres”]
- «*Timó d'Atenes*», *El Matí*, 26-IV-1932, p. 9. [secció “Les Lletres”]
- «*Troilus i Cressida*», *El Matí*, 26-IV-1932, p. 9. [secció “Les Lletres”]
- «Walter Scott i la biografia contemporània», *El Matí*, 24-V-1932, p. 9. [secció “Les Lletres”]
- «Nit fantàstica», *El Matí*, 31-V-1932, p. 9. [secció “Les Lletres”]
- «La novel·la anglesa contemporània a França», *El Matí*, 7-VI-1932, p. 9. [secció “Els Llibres”]
- «Una nova generació de poetes», *El Matí*, 11-VI-1932, p. 7. [secció “Els Llibres”]
- «*El santo y seña*», *El Matí*, 15-VI-1932, p. 7. [secció “Correu de les Lletres i de les Arts”, nota breu] [signat R.E.]
- «Freud vist per Stefan Zweig», *El Matí*, 18-VI-1932, p. 7. [secció “Els Llibres”]
- «Don Joan, segons Papini», *El Matí*, 20-VII-1932, p. 8.
- «Una biografia d'Isabel II», *El Matí*, 20-VII-1932, p. 8.
- «*Nocturn*, de Frank Swinnerton», *El Matí*, 22-VII-1932, p. 7. [secció “Els Llibres”]

«Baltasar Gracián, *Páginas escogidas*, per L. Santa Marina», *El Matí*, 20-VIII-1932, p.

7. [secció “Els Llibres”]

«Una invitació al feixisme», *El Matí*, 21-VIII-1932, p. 7. [secció “Els Llibres”]

«*La vida patètica de Dostoievski*», *El Matí*, 8-XI-1932, p. 9. [secció “Els Llibres”]

«Tres llibres nous», *El Matí*, 18-XI-1932, p. 9. [secció “Les Lletres”]

«Revisió d'André Gide», *El Matí*, 20-XI-1932, p. 9. [secció “Les Lletres”]

«*Santa Teresa. Páginas escogidas*», *El Matí*, 23-XI-1932, p. 7. [secció “Les Lletres”]

«*Goethe. Història d'un home*, per Emil Ludwig», *El Matí*, 4-XII-1932, p. 11. [secció “Les Lletres”]

«Figures de revolucionaris», *El Matí*, 9-XII-1932, p. 9. [secció “Els Llibres”]

«Les Edicions “Albatross”...», *El Matí*, 9-XII-1932, p. 9. [nota breu]

«El Príncep D.S. Mirsky...», *El Matí*, 9-XII-1932, p. 9. [nota breu]

«Un navegante español del siglo XVI. Sarmiento de Gamboa», *El Matí*, 10-XII-1932, p. 9.

«De les col·leccions de clàssics que es publiquen arreu del món...», *El Matí*, 23-XII-1932, p. 11. [secció “Les Lletres”, nota breu] [signat R.E.]

«Un llibre d'actualitat», *El Matí*, 23-XII-1932, p. 11. [secció “Les Lletres”, nota breu] [signat R.E.]

«La divulgació dels clàssics», *El Matí*, 24-XII-1932, p. 11. [secció “Els Llibres”]

«Conrad i la guerra carlina», *El Matí*, 27-XII-1932, p. 9. [nota breu]

«Les Edicions The Albatross», *El Matí*, 29-XII-1932, p. 9. [nota breu]

1933

«El Renaixement», *El Matí*, 3-I-1933, p. 9. [nota breu]

«Retorn a la senzillesa», *El Matí*, 6-I-1933, p. 11.

«Un llibre de Lleó Tolstoï», *El Matí*, 26-I-1933, p. 9. [secció “Les Lletres”]

«Don Quixot i Faust», *El Matí*, 26-I-1933, p. 9. [nota breu]

«Obras completas de Quevedo», *El Matí*, 3-II-1933, p. 9. [secció “Les Lletres”]

«Unes paraules de Marià Manent», *El Matí*, 15-II-1933, p. 9.

«Un llibre curiós...», *El Matí*, 15-II-1933, p. 9.

«Novel·les detectivesques», *El Matí*, 15-II-1933, p. 9.

«Figures i llegendes mitològiques», *El Matí*, 25-II-1933, p. 11. [secció “Les Lletres”, nota breu]

«Una història de la colonització», *El Matí*, 1-III-1933, p. 9.

- «*Cleopatra. Una biografia*», *El Matí*, 14-III-1933, p. 11. [nota breu]
- «El darrer llibre d'Aldous Huxley», *El Matí*, 16-III-1933, p. 11.
- «El nom de S.S. Van Dine», *El Matí*, 16-III-1933, p. 11.
- «Els aficionats a les novel·les detectivesques...», *El Matí*, 21-III-1933, p. 11. [nota breu]
- «Història de la literatura castellana», *El Matí*, 25-III-1933, p. 11.
- «*Ann Vickers*», *El Matí*, 2-IV-1933, p. 11. [nota breu]
- «Un llibre curios...», *El Matí*, 6-IV-1933, p. 9.
- «Clàssics castellans», *El Matí*, 11-IV-1933, p. 9.
- «Una novel·la de cara al públic», *El Matí*, 15-IV-1933, p. 9. [secció "Les Lletres"]
- «Montaigne i els metges», *El Matí*, 18-IV-1933, p. 9. [nota breu]
- «Obres completes de Calderón», *El Matí*, 19-IV-1933, p. 9. [nota breu]
- «Andre Gide», *El Matí*, 20-IV-1933, p. 9. [nota breu]
- «Un estudi de G. Díaz-Plaja», *El Matí*, 20-IV-1933, p. 9. [nota breu]
- «Maurois», *El Matí*, 20-IV-1933, p. 9. [nota breu]
- «Retorn al conceptisme», *El Matí*, 26-IV-1933, p. 9. [secció "Les Lletres"]
- «Una antologia de la poesia anglesa», *El Matí*, 3-V-1933, p. 11. [secció "Les Lletres"]
- «Escriptors americans», *El Matí*, 3-V-1933, p. 11. [secció "Les Lletres"]
- «El nom de Charles Morgan», *El Matí*, 3-V-1933, p. 11. [secció "Les Lletres"]
- «*Antología de la poesía romántica española*», *El Matí*, 24-V-1933, p. 9.
- «El passat, tema literari», *El Matí*, 7-VI-1933, p. 9. [secció "Les Lletres"]
- «Nicolau Berdiaeff i la seva Edat Mitjana», *El Matí*, 9-VI-1933, p. 9. [secció "Les Lletres"]
- «Carles Riba i la 'Conferència Club'», *El Matí*, 21-VI-1933, p. 9.
- «Cinema i novel·la», *El Matí*, 21-VI-1933, p. 9.
- «*Death of a Star*», *El Matí*, 21-VI-1933, p. 9.
- «La novel·la detectivesca», *El Matí*, 22-VI-1933, p. 11.
- «Butlletí de la Biblioteca de Catalunya», *El Matí*, 23-VI-1933, p. 9.
- «Parlant del *Repertori de Literatura Catalana Antiga...*», *El Matí*, 25-VI-1933, p. 11. [nota breu]
- «*Resum d'història del Llibre*, de Pere Bohigas», *El Matí*, 1-VII-1933, p. 9.
- «*El tres i el set, números meravellosos*, de J. Amades», *El Matí*, 4-VII-1933, p. 11.
- «Sobre Shakespeare», *El Matí*, 11-VII-1933, p. 9.
- «*La Revista*», *El Matí*, 16-VII-1933, p. 11. [secció "Les Lletres"]
- «Les comarques de Catalunya...», *El Matí*, 19-VII-1933, p. 9.

- «Els vells, font de poesia», *El Matí*, 21-VII-1933, p. 11.
- «Una monografia jurídica», *El Matí*, 27-VII-1933, p. 9.
- «*Els Cossacs*, de Tolstoi», *El Matí*, 30-VII-1933, p. 11. [secció “Les Lletres”]
- «Pedagogia per als polítics», *El Matí*, 1-VIII-1933, p. 9.
- «*Londres*, de Paul Morand», *El Matí*, 5-VIII-1933, p. 9. [secció “Les Lletres”]
- «*Absence*, de Marc Chadourne», *El Matí*, 17-VIII-1933, p. 9.
- «*Panorames socials*, de Ramon Tor», *El Matí*, 19-VIII-1933, p. 9. [secció “Les Lletres”]
- «*La mort dels perseguïdors*», *El Matí*, 25-VIII-1933, p. 9.
- «Dant segons Papini», *El Matí*, 3-IX-1933, p. 9.
- «Aldous Huxley, contista», *El Matí*, 22-IX-1933, p. 9.
- «Una biografia de Felip II», *El Matí*, 28-IX-1933, p. 9.
- «*Tractat de l'Assafea* d'Azarquiel, de Don Profeit Tibbon», *El Matí*, 30-IX-1933, p. 9.
- «*Madrid*, un llibre de J. Pla», *El Matí*, 1-X-1933, p. 11. [secció “Les Lletres”]
- «Una història de Catalunya en anglès», *El Matí*, 5-X-1933, p. 11.
- «*Antic Hay*, d'Aldous Huxley», *El Matí*, 12-X-1933, p. 9.
- «Sobre André Maurois», *El Matí*, 19-X-1933, p. 9. [secció “Les Lletres”]
- «Defensa de la novel·la», *El Matí*, 22-X-1933, p. 11. [secció “Les Lletres”] [Reproduït posteriorment a *Diari de Sabadell*, 25-X-1933, p. 1.]
- «El darrer llibre de Virginia Woolf», *El Matí*, 12-XI-1933, p. 9. [secció “Les Lletres”]
- «Catalunya a l'estranger», *El Matí*, 15-XI-1933, p. 8.
- «Llibres d'infants per a les persones grans», *El Matí*, 26-IV-1933, p. 9.
- «Ivan Bunin, Premi Nobel 1933», *El Matí*, 1-XII-1933, p. 8. [Reproduït posteriorment a *Diari de Sabadell*, 14-XII-1933, p. 2.]
- «Una vida de Sarah Bernhardt», *El Matí*, 7-XII-1933, p. 9.
- «La pintura hispànica. Introducció històrica», *El Matí*, 8-XII-1933, p. 9. [nota breu]
- «Una història de la literatura castellana dels grans temps», *El Matí*, 9-XII-1933, p. 9.
- «La Grècia clàssica i un autor americà contemporani», *El Matí*, 10-XII-1933, p. 9. [nota breu]
- «L'Espanya de Carles II», *El Matí*, 14-XII-1933, p. 9.

1934

- «França: Premis literaris», *El Matí*, 3-I-1934, p. 9.
- «Llibres per a infants en català», *El Matí*, 4-I-1934, p. 9.

- «Sant Tomàs, el Teòleg, vist per Chesterton», *El Matí*, 10-I-1934, p. 7. [signat E. Clivillés]
- «Montaigne i el món modern», *El Matí*, 13-I-1934, p. 8.
- «Un bon resum de literatura anglesa», *El Matí*, 14-I-1934, p. 9. [nota breu]
- «Péguy», *El Matí*, 14-I-1934, p. 9. [nota breu]
- «*L'homme du Brésil*, de Robert Bourget-Pailleron», *El Matí*, 16-I-1934, p. 9.
- «Els vells llibres per a infants», *El Matí*, 18-I-1934, p. 9. [nota breu]
- «Una Filosofia del Quixot», *El Matí*, 18-I-1934, p. 9. [nota breu]
- «Una novel·la de Lawrence», *El Matí*, 24-I-1934, p. 9. [secció “Les Lletres”]
- «Contistes francesos», *El Matí*, 24-I-1934, p. 9. [secció “Les Lletres”, nota breu]
- «Un resum de literatura italiana, de K. Vossler», *El Matí*, 26-I-1934, p. 9.
- «Un gran home d'acció: Cisneros», *El Matí*, 27-I-1934, p. 8.
- «Novel·les nord-americanes», *El Matí*, 30-I-1934, p. 9. [secció “Les Lletres”]
- «Aristòtil», *El Matí*, 30-I-1934, p. 9. [secció “Les Lletres”, nota breu]
- «La literatura alemanya a través del temps», *El Matí*, 1-II-1934, p. 9. [nota breu]
- «Diagnòstics del temps», *El Matí*, 3-II-1934, p. 9. [secció “Les Lletres”]
- «Documents dels temps propers», *El Matí*, 10-II-1934, p. 9. [nota breu]
- «Els nous novel·listes francesos», *El Matí*, 13-II-1934, p. 9.
- «*Claude*, de Geneviève Fauconnier», *El Matí*, 22-II-1934, p. 9.
- «Malraux i el nihilisme», *El Matí*, 7-III-1934, p. 9. [secció “Les Lletres”]
- «Un resum d'art francès», *El Matí*, 10-III-1934, p. 9. [nota breu]
- «Actualitat de Gobineau», *El Matí*, 14-III-1934, p. 8. [sense secció]
- «Tres poetes segons Zweig», *El Matí*, 18-III-1934, p. 1. [secció “Les Lletres”]
- «Presentació de William Faulkner», *El Matí*, 20-III-1934, p. 9. [secció “Les Lletres”]
- «Novel·les de dones, *Claude*», *El Matí*, 21-III-1934, p. 9.
- «Una novel·la històrica», *El Matí*, 21-III-1934, p. 9.
- «Teatre espanyol», *El Matí*, 21-III-1934, p. 9.
- «Nelson. Una biografia», *El Matí*, 22-III-1934, p. 9.
- «Viatges», *El Matí*, 25-III-1934, p. 11.
- «La prosperitat i la crisi, temes de novel·la», *El Matí*, 3-IV-1934, p. 9.
- «*El acabóse del año y nuevo de 1934*», *El Matí*, 5-IV-1934, p. 9.
- «Alfred de Vigny», *El Matí*, 5-IV-1934, p. 9.
- «Els nombrosos filharmònics...», *El Matí*, 7-IV-1934, p. 9.
- «Cosmopolis», *El Matí*, 7-IV-1934, p. 9.

- «Els catalans vistos per un novel·lista anglès», *El Matí*, 11-IV-1934, p. 8.
- «Ruyra i Molière. Un lúcid crític i una versió admirable», *El Matí*, 14-IV-1934, p. 9.
[secció “Les Lletres”]
- «Les publicacions religioses catalanes», *El Matí*, 14-IV-1934, p. 9. [secció “Les Lletres”]
- «Contes castellans», *El Matí*, 20-IV-1934, p. 9.
- «Acaba de publicar-se Catalunya i l'Europa futura», *El Matí*, 25-IV-1934, p. 9.
- «Una biografia de Prim», *El Matí*, 26-IV-1934, p. 9. [secció “Les Lletres”]
- «Elisabeth Mulder», *El Matí*, 26-IV-1934, p. 9. [secció “Les Lletres”]
- «Novel·les detectivesques», *El Matí*, 29-IV-1934, p. 13.
- «*Passage to India*. Una gran novel·la», *El Matí*, 9-V-1934, p. 9. [secció “Les Lletres”]
- «Diagnòstics del temps», *El Matí*, 9-V-1934, p. 9. [secció “Les Lletres”]
- «Europa des del pont d'una barca», *El Matí*, 20-V-1934, p. 11.
- «Una novel·la picaresca contemporània», *El Matí*, 22-V-1934, p. 9. [secció “Les Lletres”]
- «Sud-Amèrica analitzada per A. Siegfried», *El Matí*, 25-V-1934, p. 9. [secció “Les Lletres”]
- «Comentari a *Contrapunt*», *El Matí*, 1-VI-1934, p. 9. [secció “Les Lletres”]
- «Comentari a Cristòfol Colom», *El Matí*, 1-VI-1934, p. 11.
- «Les memòries d'un historiador», *El Matí*, 5-VI-1934, p. 9.
- «Història contemporània», *El Matí*, 15-VI-1934, p. 9.
- «Interferències novel·lístiques», *El Matí*, 19-VI-1934, p. 7. [secció “Les Lletres”]
- «Descendència de James Joyce», *El Matí*, 19-VI-1934, p. 7. [secció “Les Lletres”]
- «Una nova publicació folklòrica de l'*Enciclopèdia Catalunya*», *El Matí*, 19-VI-1934, p. 7. [secció “Les Lletres”]
- «Llibres sobre la Xina», *El Matí*, 19-VI-1934, p. 7. [secció “Les Lletres”]
- «Una història de l'arquitectura espanyola», *El Matí*, 12-VII-1934, p. 7.
- «*Años Decisivos*, un nou llibre d'Oswald Spengler», *El Matí*, 24-VII-1934, p. 7.
- «Entorn d'una novel·la de Thomas Mann: *La muntanya màgica*», *El Matí*, 4-VIII-1934, p. 7. [secció “Les Lletres”]
- «Mística de la crisi», *El Matí*, 11-VIII-1934, p. 7.
- «Katherine Mansfield», *El Matí*, 25-VIII-1934, p. 7. [secció “Les Lletres”]
- «*La saeta en el cielo*, d'Edgardo Garrido Merino», *El Matí*, 28-VIII-1934, p. 7. [nota breu]

- «La voga dels llibres de la Natura», *El Matí*, 7-IX-1934, p. 7.
- «Viatge a Catalunya, de J. Pla», *El Matí*, 27-IX-1934, p. 7.
- «Els viatges de Marco Polo», *El Matí*, 10-X-1934, p. 7.
- «Un vocabulari filosòfic», *El Matí*, 26-X-1934, p. 6.
- «Els anglesos són encara els mestres de la novel·la detectivesca...», *El Matí*, 3-XI-1934, p. 6. [nota breu]
- «Encara que sigui poc coneguda...», *El Matí*, 3-XI-1934, p. 6. [nota breu]
- «Novel·les detectivesques», *El Matí*, 13-XI-1934, p. 6. [secció “Les Lletres”]
- «Novel·les històriques», *El Matí*, 5-XII-1934, p. 6. [secció “Les Lletres”]
- «Una novel·la dels sense treball», *El Matí*, 23-XII-1934, p. 13.

1935

- «Antolín P. de Villanueva: *Los ornamentos sagrados en España*», *El Matí*, 8-I-1935, p. 7. [signat E. Clivillés]
- «*Novel·letes exemplars*», *El Matí*, 16-I-1935, p. 7.
- «Una Antologia de Fra Lluís de Leon», *El Matí*, 23-I-1935, p. 6. [secció “Les Lletres”]
[signat E. Clivillés]
- «*Historia del Grabado* per Francesc Esteve Botey», *El Matí*, 26-I-1935, p. 6. [secció “Les Lletres”] [signat E. Clivillés]
- «Un llibre d'Alfons Par, *Shakespeare en la literatura Española*», *El Matí*, 15-III-1935, p. 6.
- «Alfred Opisso (fill), pintor i dibuixant», *El Matí*, 20-III-1935, p. 6. [Signat E. Clivillés]
- «Jaume Mercadé, pintor del Camp de Tarragona», *El Matí*, 22-III-1935, p. 7. [secció “Carnet d'Art”] [signat E. Clivillés]
- «Quinze pintures de Joan Marcé», *El Matí*, 30-III-1935, p. 7. [secció “Carnet d'Art”]
[signat E. Clivillés]
- «Exposicions Gustau Cochet i J. Soler Puig a la Sala Busquets», *El Matí*, 4-IV-1935, p. 6. [secció “Carnet d'Art”] [signat E. Clivillés]
- «Joaquim Ros, escultor», *El Matí*, 9-IV-1935, p. 7. [secció “Carnet d'Art”] [signat E. Clivillés]
- «Notes sobre la pintura de J.M. Prim», *El Matí*, 12-IV-1934, p. 7. [secció “Carnet d'Art”] [signat E. Clivillés]
- «*El Realismo en la pintura del siglo XVII*», *El Matí*, 20-IV-1935, p. 7. [secció “Carnet d'Art”] [signat E. Clivillés]

- «Joan Gil i les seves interpretacions de ballets», *El Matí*, 25-IV-1935, p. 6. [secció “Carnet d’Art”] [signat E. Clivillés]
- «La pintura de J. Porcar», *El Matí*, 30-IV-1935, p. 9. [secció “Carnet d’Art”] [signat E. Clivillés]
- «Ronda d’històries, de T. Roig i Llop», *El Matí*, 4-V-1935, p. 6. [secció “Les Lletres”] [signat E. Clivillés]
- «Descobriment de Josep Ventosa», *El Matí*, 8-V-1935, p. 7. [secció “Carnet d’Art”] [signat E. Clivillés]
- «Francesc Domingo a can Parés», *El Matí*, 11-V-1935, p. 9. [secció “Carnet d’Art”] [signat E. Clivillés]
- «Exposició de Primavera: La Pintura al Saló de Montjuïc», *El Matí*, 15-V-1935, p. 6. [secció “Carnet d’Art”] [signat E. Clivillés]
- «Reflexions sobre la pintura de Miquel Villà», *El Matí*, 16-V-1935, p. 7. [secció “Carnet d’Art”] [signat E. Clivillés]
- «Els Fanals del meu Sant, de Jaume Agelet Carriga», *El Matí*, 18-V-1935, p. 7. [secció “Les Lletres”] [signat E. Clivillés]
- «J. Bassa Ribera a can Busquets», *El Matí*, 19-V-1935, p. 9. [secció “Carnet d’Art”] [signat E. Clivillés]
- «Pintors joves: Francesc Serra», *El Matí*, 21-V-1935, p. 8. [secció “Carnet d’Art”] [signat E. Clivillés]
- «Notes al marge de l’Exposició de Primavera», *El Matí*, 7-VI-1935, p. 7. [secció “Carnet d’Art”] [signat E. Clivillés]
- «Grau-Sala», *El Matí*, 12-VI-1935, p. 7. [secció “Carnet d’Art”] [signat E. Clivillés]
- «Una exposició del “G.A.I.” a les Galeries Syra», *El Matí*, 25-VI-1935, p. 7. [secció “Carnet d’Art”] [signat E. Clivillés]
- «L’escultura a l’Exposició de Primavera», *El Matí*, 27-VI-1935, p. 7. [secció “Carnet d’Art”] [signat E. Clivillés]
- «La pintura al Saló de Barcelona», *El Matí*, 30-VI-1935, p. 9. [secció “Carnet d’Art”] [signat E. Clivillés]
- «Actualitat de la Filosofia», *El Matí*, 3-VII-1935, p. 6. [secció “Les Lletres”] [signat E. Clivillés]
- «Història contemporània», *El Matí*, 5-VII-1935, p. 7. [secció “Les Lletres”] [signat E. Clivillés]
- «Llibres nous», *El Matí*, 9-VII-1935, p. 6. [secció “Les Lletres”] [signat E. Clivillés]

- «L'art romànic espanyol», *El Matí*, 11-VII-1935, p. 7. [signat E. Clivillés]
- «L'art gòtic peninsular», *El Matí*, 12-VII-1935, p. 7. [signat E. Clivillés]
- «L'espectacle de la natura», *El Matí*, 13-VII-1935, p. 7. [secció "Les Lletres"] [signat E. Clivillés]
- «Estudis Universitaris Catalans», *El Matí*, 17-VII-1935, p. 7. [secció "Les Lletres"] [signat E.C.]
- «L'organització econòmica de la Rússia soviètica, de J.M. Tallada. *Tratado Práctico de Sociedades Mercantiles*, de Leon Batardon», *El Matí*, 20-VII-1935, p. 7. [secció "Els Llibres"] [signat E. Clivillés]
- «Una exposició i J. Viladomat», *El Matí*, 25-VII-1935, p. 7. [secció "Carnet d'Art"] [signat E. Clivillés]
- «Un virrei del Perú: Don Francisco de Toledo», *El Matí*, 27-VII-1935, p. 7. [secció "Els Llibres"] [signat E. Clivillés]
- «Hem rebut...», *El Matí*, 31-VII-1935, p. 9. [secció "Les Lletres"] [signat E.C.]
- «Un nou llibre de Tomàs Garcès», *El Matí*, 1-VIII-1935, p. 6. [secció "Les Lletres"] [signat E. Clivillés]
- «*Raimundo Lulio*, de Lorenzo Riber», *El Matí*, 2-VIII-1935, p. 6. [secció "Les Lletres"] [signat E. Clivillés]
- «Llibres nous: *Pistolero*, per F. Bastos Ansart», *El Matí*, 4-VIII-1935, p. 9. [secció "Les Lletres"] [signat E. Clivillés]
- «Llibres nous: *La Littérature portugaise*, per G. Le Gentil», *El Matí*, 4-VIII-1935, p. 9. [secció "Les Lletres"] [signat E. Clivillés]
- «*Les Trois Confesseurs*», *El Matí*, 4-VIII-1935, p. 9. [nota breu] [signat E.]
- «*San Juan de la Cruz*, del P. Crisògono de Jesús», *El Matí*, 8-VIII-1935, p. 7. [secció "Les Lletres"] [signat E. Clivillés]
- «Dels clàssics catalans modernitzats», *El Matí*, 13-VIII-1935, p. 7. [secció "Les Lletres"] [signat E. Clivillés]
- «Un quatrecentista castellà: Pedro Berruguete», *El Matí*, 14-VIII-1935, p. 7. [secció "Carnet d'Art"] [signat E. Clivillés]
- «Presentació de Christopher Dawson», *El Matí*, 27-VIII-1935, p. 7. [Signat E. Clivillés]
- «*Un siglo de Cristiandad en el Japón*, pel Pare Constantino Bayle», *El Matí*, 3-IX-1935, p. 9. [secció "Les Lletres"] [signat E. Clivillés]
- «Llibres de Natura», *El Matí*, 7-IX-1935, p. 7. [secció "Les Lletres"] [signat E. Clivillés]

- «Les novel·les detectivesques d'Agatha Christie», *El Matí*, 7-IX-1935, p. 7. [secció "Les Lletres"] [signat E. Clivillés]
- «Martí de Riquer i la història de la literatura catalana», *El Matí*, 15-IX-1935, p. 7. [Secció "Les Lletres"]
- «Sant Thomas More, humanista», *El Matí*, 19-IX-1935, p. 6. [signat E. Clivillés, sense secció]
- «De Foe i Swift», *El Matí*, 21-IX-1935, p. 7. [secció "Les Lletres"] [signat E. Clivillés]
- «Una visió lírica de Sant Pau», *El Matí*, 22-IX-1935, p. 11. [secció "Les Lletres"] [signat E. Clivillés]
- «Inauguració de la nova temporada artística», *El Matí*, 9-X-1935, p. 7. [secció "Carnet d'Art"] [signat E. Clivillés]
- «Les Retrospectives Cases i Gimeno», *El Matí*, 12-X-1935, p. 7. [secció "Carnet d'Art"] [signat E. Clivillés]
- «Sisquella.-El col·leccionisme», *El Matí*, 15-X-1935, p. 9. [secció "Carnet d'Art"] [signat E. Clivillés]
- «*El príncep Carles de Viana*, per Manuel Cruells», *El Matí*, 16-X-1935, p. 9. [secció "Les Lletres"] [signat E. Clivillés]
- «Les Exposicions», *El Matí*, 22-X-1935, p. 9. [secció "Carnet d'Art"] [signat E. Clivillés]
- «Notes sobre la pintura de Pere Crèixams», *El Matí*, 27-X-1935, p. 11. [secció "Carnet d'Art"] [signat E. Clivillés]
- «Exposicions», *El Matí*, 30-X-1935, p. 9. [secció "Carnet d'Art"] [signat E. Clivillés]
- «Una història de l'escultura», *El Matí*, 1-XI-1935, p. 7. [secció "Carnet d'Art"] [signat E. Clivillés]
- «La pintura de Duran Camps», *El Matí*, 1-XI-1935, p. 8. [signat E. Clivillés]
- «*La Nueva Biblioteca Filosófica...*», *El Matí*, 2-XI-1935, p. 6. [secció "Les Lletres", nota breu] [signat E.]
- «L'avinentesa del centenari de Lope...», *El Matí*, 2-XI-1935, p. 6. [secció "Les Lletres", nota breu] [signat E.]
- «Un llibre interessantíssim sobre el problema carboner espanyol...», *El Matí*, 2-XI-1935, p. 6. [secció "Les Lletres", nota breu] [signat E.]
- «Bernat Desclot: *La Croada contra Catalunya i L'alliberament de Catalunya*», *El Matí*, 2-XI-1935, p. 6. [signat E. Clivillés]

- «La pintura de Lluís Morató», *El Matí*, 5-XI-1935, p. 9. [secció “Carnet d’Art”] [signat E. Clivillés]
- «Exposicions de la quinzena», *El Matí*, 7-XI-1935, p. 9. [secció “Carnet d’Art”] [signat E. Clivillés]
- «Més exposicions de la quinzena», *El Matí*, 9-XI-1935, p. 9. [signat E. Clivillés]
- «Vulgarització i erudició», *El Matí*, 10-XI-1935, p. 9. [signat E. Clivillés]
- «Llibres napoleònics», *El Matí*, 11-XI-1935, p. 8. [signat E. Clivillés] [secció “Les Lletres”]
- «L’escultor Martí Llauredó», *El Matí*, 13-XI-1935, p. 9. [secció “Carnet d’Art”] [signat E. Clivillés]
- «Al marge de les Exposicions», *El Matí*, 16-XI-1935, p. 9. [secció “Carnet d’Art”] [signat E. Clivillés]
- «Els *Feyts d’armes de Catalunya*, de Bernat Boades», *El Matí*, 17-XI-1935, p. 11. [secció “Les Lletres”] [signat E. Clivillés]
- «Grau-Sala i el realisme», *El Matí*, 20-XI-1935, p. 7. [secció “Carnet d’Art”] [signat E. Clivillés]
- «Novel·les d’aventures», *El Matí*, 20-XI-1935, p. 7. [secció “Les Lletres”, nota breu] [signat E.]
- «*Travesuras de Guillermo*», *El Matí*, 20-XI-1935, p. 7. [secció “Les Lletres”, nota breu] [signat E.]
- «Opinions sobre Erasme», *El Matí*, 21-XI-1935, p. 9. [secció “Les Lletres”] [signat E. Clivillés]
- «Montserrat Casanova», *El Matí*, 23-XI-1935, p. 9. [secció “Carnet d’Art”] [signat E. Clivillés]
- «*Pilsudski*, de Sigismond Klingsland», *El Matí*, 24-XI-1935, p. 11. [secció “Les Lletres”] [signat E. Clivillés]
- «Gausachs, pintor», *El Matí*, 26-XI-1935, p. 8. [secció “Carnet d’Art”] [signat E. Clivillés]
- «Exposició F. Labarta», *El Matí*, 27-XI-1935, p. 7. [secció “Carnet d’Art”] [signat E. Clivillés]
- «Altres exposicions», *El Matí*, 27-XI-1935, p. 7. [secció “Carnet d’Art”] [signat E. Clivillés]
- «Exposicions de la quinzena», *El Matí*, 28-XI-1935, p. 8. [secció “Carnet d’Art”] [signat E.C.]

- «Domènec Carles, a la Pinacoteca», *El Matí*, 4-XII-1935, p. 7. [secció “Carnet d’Art”]
[signat E. Clivillés]
- «Exposicions de la quinzena», *El Matí*, 4-XII-1935, p. 7. [secció “Carnet d’Art”] [signat
E. Clivillés]
- «Antoni Canals a la col·lecció “Els Nostres Clàssics”», *El Matí*, 5-XII-1935, p. 7.
[secció “Les Lletres”] [signat E. Clivillés]
- «El món poètic d’Olga Sacharof», *El Matí*, 6-XII-1935, p. 7. [secció “Carnet d’Art”]
[signat E. Clivillés]
- «Josep Puigdengoles o la sobrietat», *El Matí*, 10-XII-1935, p. 9. [secció “Carnet d’Art”]
[signat E. Clivillés]
- «Jacint Olivé», *El Matí*, 13-XII-1935, p. 7. [secció “Carnet d’Art”] [signat E. Clivillés]
- «Altres Exposicions», *El Matí*, 13-XII-1935, p. 7. [secció “Carnet d’Art”] [signat E.
Clivillés]
- «El Renaixement fora d’Itàlia», *El Matí*, 15-XII-1935, p. 11. [secció “Carnet d’Art”]
[signat E. Clivillés]
- «La pintura de Pere Daura», *El Matí*, 18-XII-1935, p. 7. [secció “Les Arts”] [signat E.
Clivillés]
- «La *Història de Catalunya* de Ferran Soldevila», *El Matí*, 19-XII-1935, p. 7. [secció
“Els Llibres”] [signat E. Clivillés]
- «Una exposició de J. Mompou», *El Matí*, 21-XII-1935, p. 9. [signat E. Clivillés]
- «Una gran revista: *Cruz y Raya*», *El Matí*, 21-XII-1935, p. 9. [secció “Les Lletres”]
[signat C.]
- «Llibres per a infants», *El Matí*, 24-XII-1935, p. 9. [secció “Les Lletres”] [signat E.
Clivillés]
- «Exposicions d’Art», *El Matí*, 25-XII-1935, p. 13. [signat E. Clivillés]
- «Història de l’Art Hispano-Americà», *El Matí*, 31-XII-1935, p. 9. [secció “Les Arts”]
[signat E. Clivillés]

1936

- «Les exposicions de la quinzena», *El Matí*, 1-I-1936, p. 11. [secció “Les Arts”] [signat
E. Clivillés]
- «Una traducció catalana trescentista del Boccaccio», *El Matí*, 2-I-1936, p. 7. [secció
“Les Lletres”] [signat E. Clivillés]

- «A. de Cabanyes a La Pinacoteca», *El Matí*, 4-I-1936, p. 8. [secció “Les Arts”] [signat E. Clivillés]
- «Comentari sobre la pintura de Joan Serra», *El Matí*, 7-I-1936, p. 7. [secció “Les Arts”] [signat E. Clivillés]
- «La *Miscel·lania Lul·liana*», *El Matí*, 8-I-1936, p. 7. [secció “Les Arts”] [signat E. Clivillés]
- «Giménez Botey-Feliu Cano», *El Matí*, 9-I-1936, p. 7. [secció “Les Arts”] [signat E. Clivillés]
- «L'art flamenc i el Renaixement», *El Matí*, 11-I-1936, p. 7. [secció “Les Arts”] [signat E. Clivillés]
- «El *Llibre d'Evast i Blanquerna*, de Ramon Llull», *El Matí*, 14-I-1936, p. 7. [secció “Les Lletres”] [signat E. Clivillés]
- «Exposicions de la quinzena», *El Matí*, 16-I-1936, p. 6. [secció “Les Arts”] [signat E. Clivillés]
- «Sobre la pintura de Josep Amat», *El Matí*, 19-I-1936, p. 9. [secció “Les Arts”] [signat E. Clivillés]
- «Exposicions d'Art», *El Matí*, 22-I-1936, p. 7. [signat E. Clivillés]
- «Religió, moral, pedagogia», *El Matí*, 23-I-1936, p. 7. [secció “Les Lletres”]
- «Picasso», *El Matí*, 25-I-1936, p. 6. [signat E. Clivillés]
- «Hi ha a Vilafranca una tradició intel·lectual mantinguda...», *El Matí*, 25-I-1936, p. 6. [secció “Les Arts”, nota breu] [signat E.C.]
- «J. Prim a can Parés, i altres Exposicions», *El Matí*, 28-I-1936, p. 9. [secció “Les Arts”] [signat E. Clivillés]
- «L'afició a les novel·les detectivesques...», *El Matí*, 29-I-1936, p. 7. [nota breu] [signat E.]
- «Bosch Roger i altres exposicions», *El Matí*, 1-II-1936, p. 7. [signat E. Clivillés]
- «Díaz Costa i altres exposicions», *El Matí*, 4-II-1936, p. 9. [signat E. Clivillés]
- «*Arte ruso* per Víctor Nicolsky», *El Matí*, 4-II-1936, p. 9. [signat E. Clivillés]
- «*L'Antígona* de Guillem Colom», *El Matí*, 5-II-1936, p. 7.
- «Exposicions de la quinzena», *El Matí*, 7-II-1936, p. 9. [signat E. Clivillés]
- «J. Ventosa, romàntic d'ara», *El Matí*, 11-II-1936, p. 9. [signat E. Clivillés]
- «Un resum d'estètica», *El Matí*, 11-II-1936, p. 9. [signat E. Clivillés]
- «La gent dels ‘Quatre gats’», *El Matí*, 13-II-1936, p. 9. [signat E. Clivillés]
- «Dibuixants i pintors», *El Matí*, 18-II-1936, p. 9. [signat E. Clivillés]

- «Un assaig sobre pintura espanyola contemporània», *El Matí*, 20-II-1936, p. 7. [signat E. Clivillés]
- «Darreres publicacions de l'Editorial Barcino», *El Matí*, 21-II-1936, p. 9. [secció "Les Lletres"]
- «Exposicions de la quinzena», *El Matí*, 25-II-1936, p. 9. [secció "Les Arts"] [signat E. Clivillés]
- «La Història i la Bíblia», *El Matí*, 26-II-1936, p. 7. [secció "Les Lletres"]
- «Una història per a infants», *El Matí*, 26-II-1936, p. 7. [secció "Les Lletres"]
- «Exposició Meifrèn a la Sala Gaspar», *El Matí*, 27-II-1936, p. 7. [signat E. Clivillés]
- «De dues exposicions», *El Matí*, 28-II-1936, p. 6. [secció "Les Arts"] [signat E.C.]
- «Una Història de la Filosofia», *El Matí*, 30-II-1936, p. 9. [secció "Les Lletres"]
- «Cinc novel·les angleses», *El Matí*, 4-III-1936, p. 7.
- «Exposicions de Castedo i Badrinas», *El Matí*, 5-III-1936, p. 7. [secció "Les Arts"] [signat E. Clivillés]
- «La Història de la Revolució Francesa d'Albert Mathiez», *El Matí*, 6-III-1936, p. 7. [secció "Les Lletres"] [signat E. Clivillés]
- «L'origen de les llengües neollatines», *El Matí*, 7-III-1936, p. 7. [secció "Les Lletres"] [signat E. Clivillés]
- «Exposicions de la quinzena», *El Matí*, 10-III-1936, p. 9. [signat E. Clivillés]
- «Ramon Calsina», *El Matí*, 12-III-1936, p. 7. [signat E. Clivillés]
- «Sobre dos llibres de poesia», *El Matí*, 13-III-1936, p. 7. [secció "Les Lletres"]
- «Ramon Barnadas, paisatgista», *El Matí*, 14-III-1936, p. 9. [secció "Les Arts"] [signat E. Clivillés]
- «Exposicions: Miquel Villà.-Escola Superior de Paisatge d'Olot», *El Matí*, 17-III-1936, p. 9. [signat E. Clivillés]
- «Exposició Feliu Elias», *El Matí*, 19-III-1936, p. 9. [secció "Les Arts"] [signat E. Clivillés]
- «Exposicions de la quinzena», *El Matí*, 24-III-1936, p. 9. [secció "Les Arts"] [signat E.C.]
- «Una història de la Rússia comunista», *El Matí*, 25-III-1936, p. 7. [secció "Les Lletres"]
- «El paisatgista J. Olivet Legares», *El Matí*, 26-III-1936, p. 7. [secció "Les Arts"] [signat E. Clivillés]
- «Berdiaeff i el comunisme», *El Matí*, 27-III-1936, p. 7. [nota breu] [signat R.E.]

- «Exposicions de la quinzena», *El Matí*, 31-III-1936, p. 9. [secció “Les Arts”] [signat E. Clivillés]
- «Un estudi sobre Mauriac», *El Matí*, 13-V-1936, p. 9. [secció “Les Lletres”]
- «Novel·les d'angoixa», *El Matí*, 13-V-1936, p. 9. [nota breu]
- «Literatura comparada», *El Matí*, 7-VI-1936, p. 11. [secció “Les Lletres”]
- «*L'amazone fugitive*, per D.H. Lawrence», *El Matí*, 24-VI-1936, p. 9. [nota breu]
- «*Un Héros Moderne*, per Louis Bromfield», *El Matí*, 24-VI-1936, p. 9. [nota breu]
- «Novel·les detectivesques», *El Matí*, 3-VII-1936, p. 9. [nota breu]
- «Un llibre sobre la novel·la anglesa», *El Matí*, 8-VII-1936, p. 7. [secció “Les Lletres”]
- «Dues novel·les americanes», *El Matí*, 8-VII-1936, p. 7. [secció “Les Lletres”]
- «Sobre D.H. Lawrence», *El Matí*, 8-VII-1936, p. 7. [nota breu]
- «Mikhaïl Zòixenko, humorista soviètic», *El Matí*, 15-VII-1936, p. 7. [secció “Les Lletres”]
- «Una novel·la de Barnaby Ross», *El Matí*, 15-VII-1936, p. 7. [nota breu]
- «Cercles d'estudis», *El Matí*, 15-VII-1936, p. 7. [nota breu]

4. ESPLAI

1935

- «Petita síntesi de l'exposició de primavera», *Esplai*, núm. 185, 16-VI-1935, p. 941. [Signat E.]
- «L'art italià a París», *Esplai*, núm. 187, 30-VI-1935, p. 960-961. [signat E. Clivillés]
- «L'exposició dels pintors de l'escola de Delft al museu Boymans, de Rotterdam», *Esplai*, núm. 192, 4-VIII-1935, p. 1.024-1.025. [signat E.]
- «L'enterrament del Comte d'Orgaz», *Esplai*, 6-X-1935, núm. 201, p. 1.150-1.151. [signat E.C.]
- «Les exposicions», *Esplai*, núm. 202, 13-X-1935, p. 1.162-1.163. [signat E.C.]
- «Les exposicions», *Esplai*, núm. 203, 20-X-1935, p. 1.183. [signat E.C.]
- «Les exposicions», *Esplai*, núm. 204, 27-X-1935, p. 1.188. [signat E.C.]
- «Les exposicions», *Esplai*, núm. 205, 3-XI-1935, p. 1.207-1.208. [signat E.C.]
- «Les exposicions», *Esplai*, núm. 206, 10-XI-1935, p. 1.220. [signat E.C.]
- «Les exposicions», *Esplai*, núm. 207, 17-XI-1935, p. 1.230. [signat E.C.]

- «Les exposicions», *Esplai*, núm. 208, 24-XI-1935, p. 1.243. [signat E.C.]
- «Les exposicions», *Esplai*, núm. 209, 1-XII-1935, p. 1.264. [signat E.C.]
- «Les exposicions», *Esplai*, núm. 210, 8-XII-1935, p. 1.270. [signat E. Clivillés]
- «Una exposició de quatrecentistes catalans», *Esplai*, núm. 211, 15-XII-1935, p. 1.286-1.287. [signat E. Clivillés]
- «Les exposicions», *Esplai*, núm. 211, 15-XII-1935, p. 1.286-1.287. [signat C.]?
- «Les exposicions», *Esplai* (suplement), núm. 212, 22-XII-1935, p. II-III. [signat E. Clivillés]
- «El tema del naixement en la pintura espanyola», *Esplai*, núm. 212, 22-XII-1935, p. 1.299-1.302. [signat E. Clivillés]

1936

- «Les exposicions», *Esplai*, núm. 214, 5-I-1936, p. 5. [signat E. Clivillés]
- «Les exposicions», *Esplai*, núm. 215, 12-I-1936, p. 22. [signat E. Clivillés]
- «Les exposicions», *Esplai*, núm. 216, 19-I-1936, p. 33. [signat E. Clivillés]
- «Les exposicions», *Esplai*, núm. 217, 26-I-1936, p. 50-51. [signat E.C.]
- «Una exposició d'imatgeria religiosa dels segles XVI-XIX», *Esplai*, núm. 218, 2-II-1936, p. 58-59. [signat E.C.]
- «Les exposicions», *Esplai*, núm. 219, 9-II-1936, p. 78. [signat E.C.]
- «El Museu d'Art modern religiós d'Utrecht», *Esplai*, núm. 220, 16-II-1936, p. 87. [signat E.C.]
- «Tresors d'art a Amèrica», *Esplai*, núm. 221, 23-II-1936, p. 102-103. [signat E. Clivillés]
- «Les exposicions», *Esplai* (suplement), núm. 222, 8-III-1936, p. II. [signat E.C.]
- «Les exposicions», *Esplai* (suplement), núm. 223, 15-III-1936, p. II. [signat E.C.]
- «Les exposicions», *Esplai* (suplement), núm. 224, 22-III-1936, p. II. [signat E.C.]
- «Les exposicions», *Esplai* (suplement), núm. 225, 29-III-1936, p. II. [signat E.C.]
- «El món de les lletres: El centenari de Pickwick», *Esplai*, 29-III-1936, p. 173. [signat E.]
- «Una exposició Gainsborough a Londres», *Esplai*, 29-III-1936, p. 174-175. [signat E.]
- «Les decoracions de l'església de Raimat», *Esplai*, 5-IV-1936, p. 187. [signat E.C.]
- «Les exposicions», *Esplai* (suplement), núm. 227, 12-IV-1936, p. II. [signat E.C.]
- «Les exposicions», *Esplai* (suplement), núm. 228, 19-IV-1936, p. II. [signat E.C.]
- «El món de les lletres», *Esplai*, núm. 229, 19-IV-1936, p. 219. [signat E.]

- «Les exposicions», *Esplai*, núm. 230, 26-IV-1936, p. 231. [signat E.C.]
- «Les exposicions», *Esplai*, núm. 231, 3-V-1936, p. 249. [signat E.C.]
- «Lluís Muntané, Premi Nacional de Pintura de 1935», *Esplai*, núm. 232, 10-V-1936, p. 263-264. [signat E.C.]
- «Les exposicions», *Esplai*, núm. 233, 17-V-1936, p. 282. [signat E.C.]
- «El centenari de Pickwick», *Esplai*, núm. 233, 17-V-1936, p. 286-287. [signat E.]?
- «Les exposicions», *Esplai*, núm. 234, 24-V-1936, p. 309. [signat R.E.]
- «Exposició de primavera: Saló de Montjuïc», *Esplai*, núm. 237, 14-VI-1936, p. 350-351. [signat E. Clivillés]
- «Exposició de primavera: Saló de Barcelona», *Esplai*, núm. 239, 28-VI-1936, p. 366-367. [signat E.C.]
- «Un gran pintor català quatrecentista: Lluís Borrassà», *Esplai*, 5-VII-1936, p. 386-387. [signat E. Clivillés]

5. GINESTA

1929

- «Catálogo de las obras en lengua catalana impresas desde 1474 hasta 1860, per M. Aguiló i Fuster», *Ginesta*, núm. 1, gener 1929, p. 27.
- «Els fruits saborosos, de Josep Carner», *Ginesta*, núm. 2, febrer 1929, p. 57.
- «Notes sobre l'humorisme», *Ginesta*, núm. 3, març 1929, p. 74-77.

6. LA PUBLICITAT

1933

- «Bliss and Other Stories, per Katherine Mansfield», *La Publicitat*, 25-IX-1933, p. 4. [secció «Un llibre cada dia»]

1934

- «Giacomo Casanova, per Bonamy Dobrere», *Mirador*, 8-XII-1934, p. 2.
- «Mary, Queen of Scots, d'Eric Linklater», *Mirador*, 9-XII-1934, p. 2.

«*Adam and Eve*, de John Erskine», *Mirador*, 15-XII-1934, p. 2.

«*Eight Famous Elizabethan Plays, edited by Esther Cloudman Dum*», *Mirador*, 27-XII-1934, p. 2.

1935

«*Henry the Eighth*, de Francis Hackett», *La Publicitat*, 2-I-1935, p. 4.

«*Pelican Walking*, de G.B. Stern», *La Publicitat*, 6-I-1935, p. 4.

«*Invitation to the Waltz*, de Rosamond Lehman», *La Publicitat*, 10-I-1935, p. 4.

«*Caterina Mansfield*», *La Publicitat*, 11-I-1935, p. 4. [secció «Les Lletres i les Arts»]

«*The Farm*, per Louis Bromfield», *La Publicitat*, 18-I-1935, p. 4. [secció «Un llibre cada dia»]

«*Invitation to the Waltz*, de Rosamond Lehmann», *La Publicitat*, 18-I-1935, p. 4. [secció «Un llibre cada dia»]

«*Louis Bromfield*», *La Publicitat*, 19-I-1935, p. 4. [secció «Les Lletres i les Arts»]

«*Two or three graces*», *La Publicitat*, 29-I-1935, p. 4. [secció «Un llibre cada dia»]

«*Al marge d'unes traduccions de William Blake*», *La Publicitat*, 30-I-1935, p. 4. [secció «Les Lletres i les Arts»]

«*Lletres castellanques: Santa Teresa de Jesús*, per Juan Domínguez Berrueta», *La Publicitat*, 9-II-1935, p. 4. [secció «Notes Bibliogràfiques»]

«*Aspectes de la Història Literària*», *La Publicitat*, 19-II-1935, p. 4. [secció «Les Lletres i les Arts»]

«*Antic Hay*, d'Aldous Huxley», *La Publicitat*, 2-III-1935, p. 4. [secció «Lletres angleses»]

«*Hunger Fighters*, de Paul Krnif», *La Publicitat*, 2-III-1935, p. 4. [secció «Lletres angleses»]

«*Here Today and Gone Tomorrow*, per Louis Bromfield», *La Publicitat*, 2-III-1935, p. 4. [secció «Lletres angleses»]

«*Le Machiavelisme: Il Machiavel*, per Charles Benoist», *La Publicitat*, 15-III-1935, p. 4. [secció «Lletres estrangeres»]

«*Richelieu*, per Auguste Bailly», *La Publicitat*, 15-III-1935, p. 4. [secció «Lletres estrangeres»]

«*Hors la Famille*, de Louis Bromfield», *La Publicitat*, 15-III-1935, p. 4. [secció «Lletres estrangeres»]

- «Erasmus o l'humanista», *La Publicitat*, 19-III-1935, p. 4. [secció “Les Lletres i les Arts”]
- «Vitrina pintoresca, per Pío Baroja», *La Publicitat*, 24-IV-1935, p. 4. [secció “Notes Biogràfiques”]
- «Bakunín, per Viatxeslov Polonski», *La Publicitat*, 3-V-1935, p. 4. [secció “Un Llibre cada dia”]
- «Here comes the King, de Philip Lindsay», *La Publicitat*, 14-VI-1935, p. 4. [secció «Lletres angleses»]
- «The Chinese Orange Mystery, per Ellery Queen i Why Didn't They Ask Evans?, per Agatha Christie», *La Publicitat*, 14-VI-1935, p. 4. [secció «Lletres angleses»]
- «Belly Fulla Straw, de David Cornel Dejong», *La Publicitat*, 14-VI-1935, p. 4. [secció «Lletres angleses»]
- «The Doll's House, de Katherine Mansfield», *La Publicitat*, 14-VI-1935, p. 4. [secció «Lletres angleses»]
- «Nijinsky, per Romola Nijinski», *La Publicitat*, 4-VIII-1935, p. 4.
- «Grey Wolf. Mustafà Kemal, per H.C. Armstrong», *La Publicitat*, 9-VIII-1935, p. 4.
- «Orient-Express, per Graham Greene», *La Publicitat*, 27-VIII-1935, p. 4.
- «Madame Mère», *La Publicitat*, 6-IX-1935, p. 4. [secció «Llibres anglesos»]
- «Comèdies de Somerset Maugham», *La Publicitat*, 6-IX-1935, p. 4. [secció «Llibres anglesos»]
- «L'aventura, posició vital», *La Publicitat*, 6-IX-1935, p. 4. [secció «Llibres anglesos»]
- «La Troisième République, per Jacques Bainville», *La Publicitat*, 14-IX-1935, p. 4.
- «Romea o el comediante, per Antonio Espina», *La Publicitat*, 21-IX-1935, p. 4.
- «Lectures: Un novel·lista: Charles Morgan», *La Publicitat*, 5-X-1935, p. 4. [secció “Lectures” de “Les Lletres i les Arts”]
- «Pitcairn's Island, per Charles Nordhoff i James Norman Hall», *La Publicitat*, 10-X-1935, p. 4.
- «El Cristianisme i la lluita de classes, segons Berdiaeff», *La Publicitat*, 15-X-1935, p. 4.
- «Literatura de fantasmes», *La Publicitat*, 24-X-1935, p. 2.
- «Richard Aldington», *La Publicitat*, 26-X-1935, p. 2. [secció “Les Lletres i les Arts”]
- «A Handful of Dust, per E. Waugh», *La Publicitat*, 30-X-1935, p. 2. [secció «Un llibre cada dia»]
- «English Journey, per J.B. Priestley», *La Publicitat*, 1-XI-1935, p. 2.

«*Etat présent des études sur Montaigne*, per Jean Plattard», *La Publicitat*, 8-XI-1935, p. 2.

«Notes i documents: Defensa de Sinclair Lewis», *La Publicitat*, 22-XI-1935, p. 2.
[secció “Notes i documents”]

«Poesia i romanticisme: El ‘titanisme’ dels poetes romàntics», *La Publicitat*, 1-XII-1935, p. 2.

«*Le XVIe Siècle*, per Henri See i A. Rebillon», *La Publicitat*, 7-XII-1935, p. 2.

«*This Was Ivor Trent*, per Claude Houghton», *La Publicitat*, 11-XII-1935, p. 2. [secció
“Un Llibre cada dia”]

«*Victoria Regina*, per Laurence Housman», *La Publicitat*, 20-XII-1935, p. 2. [secció
“Un Llibre cada dia”]

1936

«*Sur l'art de la Vie*, de Keyserling», *La Publicitat*, 15-III-1936, p. 2. [secció “Un Llibre
cada dia”]

«*Assaigs de Montaigne*, de Nicolau Rubió i Tudurí», *La Publicitat*, 29-IV-1936, p. 2.

«*Correspondance Générale de Sante-Beuve*», *La Publicitat*, 19-V-1936, p. 2. [secció
“Un Llibre cada dia”]

7. LA VEU DE CATALUNYA

1933

«*Intermezzo*, de Giraudoux», *La Veu de Catalunya* (ed. vespre), 24-III-1933, p. 4.
[secció “El Teatre”]

«*Metafísica del gàngster*», *La Veu de Catalunya* (ed. vespre), 31-III-1933, p. 4. [secció
“Espectacles i Varietats”]

«*El teatre i el públic*», *La Veu de Catalunya* (ed. vespre), 4-IV-1933, p. 3. [secció
“Espectacles i Varietats”]

«*Mr. G.B. Shaw, turista*», *La Veu de Catalunya* (ed. vespre), 26-IV-1933, p. 4. [secció
“Espectacles i Varietats”]

«*Genealogia de Topaze*», *La Veu de Catalunya*, 6-V-1933, p. 6.

«Dones, idees i presons», *La Veu de Catalunya*, 9-VI-1933, p. 14. [secció “Vida Cultural”]

«Films de detectius», *La Veu de Catalunya*, 17-VI-1933, p. 6.

«Sobre Aldous Huxley», *La Veu de Catalunya*, 18-VII-1933, p. 14. [secció “Vida Cultural”]

«Anglaterra vista des de fora», *La Veu de Catalunya*, 8-VIII-1933, p. 6.

«Sobre Jean Giraudoux», *La Veu de Catalunya*, 6-X-1933, p. 6.

«Paul Morand i Josep Pla», *La Veu de Catalunya*, 5-XII-1933, p. 6. [secció “La Vida Cultural”]

1934

«Per la popularització dels nostres clàssics», *La Veu de Catalunya*, 27-III-1934, p. 12. [secció “La Vida Cultural”]

1935

«*Picaro*, una novel·la barcelonina», *La Veu de Catalunya*, 5-II-1935, p. 10. [secció “La Vida Cultural”]

«Tres autors biografiats», *La Veu de Catalunya*, 12-III-1935, p. 8. [secció “La Vida Cultural”]

«Stendhal i M. Beyle», *La Veu de Catalunya*, 28-III-1935, p. 8. [secció “La Vida Cultural”]

«Sainte-Beuve i els romàntics», *La Veu de Catalunya*, 16-IV-1935, p. 10. [secció “La Vida Cultural”]

«La croada contra el Graal», *La Veu de Catalunya*, 6-VI-1935, p. 8. [secció “La Vida Cultural”]

«Una síntesi del Renaixement», *La Veu de Catalunya*, 14-VI-1935, p. 10. [secció “La Vida Cultural”]

«Al marge d'una biografia de Joan Maragall», *La Veu de Catalunya*, 21-VI-1935, p. 8. [secció “La Vida Cultural”]

«Lope segons Azorín», *La Veu de Catalunya*, 29-VI-1935, p. 10. [secció “La Vida Cultural”]

«Rellegint Wilde», *La Veu de Catalunya*, 11-VII-1935, p. 8. [secció “La Vida Cultural”]

«D.H. Lawrence i la llegenda», *La Veu de Catalunya*, 27-VII-1935, p. 8.

- «Montaigne i l'esperit del seu temps», *La Veu de Catalunya*, 8-VIII-1935, p. 8. [secció “La Vida Cultural”]
- «*El vol en arc, Poemes (1920-1935)*, per Enric Navarro i Borràs», *La Veu de Catalunya*, 17-VIII-1935, p. 8.
- «*Hell al Llac de les Dames*, de Vicki Baum», *La Veu de Catalunya*, 23-VIII-1935, p. 6. [secció “Els Llibres”, nota breu]
- «Problemes de la crítica literària», *La Veu de Catalunya*, 14-IX-1935, p. 8. [secció “La Vida Cultural”]
- «*Clara-Rosa, masón y vizcaino*, per J. M^a Azcona», *La Veu de Catalunya*, 2-X-1935, p. 8. [secció “Els Llibres”, nota breu] [Signat R.E.]
- «*La Nao Capitana*, per Ricardo Baroja», *La Veu de Catalunya*, 2-X-1935, p. 8. [secció “Els Llibres”, nota breu] [Signat R.E.]
- «*Eduard VII i la seva època*, per André Maurois», *La Veu de Catalunya*, 11-X-1935, p. 9. [secció “Els Llibres”, nota breu] [signat Ramon Esquerra]
- «*Maria de França i els seus poemes*», *La Veu de Catalunya*, 17-X-1935, p. 10. [secció “La Vida Cultural”]
- «*Gualba, la de mil veus*, per Eugeni d'Ors», *La Veu de Catalunya*, 17-X-1935, p. 11. [secció “Els Llibres”, nota breu]
- «*David Golder*, per Irene Nemirdreski», *La Veu de Catalunya*, 30-X-1935, p. 1. [secció “Els Llibres”, nota breu]
- «*Primavera mortal*, per Lajos Zilahy», *La Veu de Catalunya*, 6-XI-1935, p. 9. [secció “Els Llibres”, nota breu]
- «*El Infierno Verde. La guerra del Chaco*, per Josep Maria Cairas», *La Veu de Catalunya*, 6-XI-1935, p. 9. [Secció “Els Llibres”, nota breu]
- «*La guerra és això!*», *La Veu de Catalunya*, 6-XI-1935, p. 9. [Secció “Els Llibres”, nota breu] [signat E.]
- «*Set Odes*, per Joaquim Cases Carbó», *La Veu de Catalunya*, 6-XI-1935, p. 9. [secció “Els Llibres”, nota breu]
- «*La Bruixeria*, novel·la, per Jacint Laporta», *La Veu de Catalunya*, 6-XI-1935, p. 9. [secció “Els Llibres”, nota breu] [signat E.]
- «*Curs complet de la llengua internacional Esperanto (Gramàtica, exercicis i diccionari)*, per Jaume Casas», *La Veu de Catalunya*, 6-XI-1935, p. 9. [secció “Els Llibres”, nota breu] [signat R.E.]

- «*Henry de Bourvazel. L'épopée Marocaine*, per Henry Bordeaux», *La Veu de Catalunya*, 15-XI-1935, p. 8. [secció “Els Llibres”, nota breu]
- «*Elogi de la cultura catalana i Tres imatges (Tres evocacions)*, dues conferències del senyor Comte de Güell», *La Veu de Catalunya*, 27-XI-1935, p. 11. [secció “Els Llibres”, nota breu] [signat R.E.]
- «*Sota el cel dels Tròpics*, per J. Carner Ribalta», *La Veu de Catalunya*, 27-XI-1935, p. 11. [secció “Els Llibres”, nota breu]
- «*Erasme i la seva tragèdia*», *La Veu de Catalunya*, 28-XI-1935, p. 8. [secció “La Vida Cultural”]
- «*La medicina catalana. N^o 22. Número d'homenatge a l'Escola de Medicina de Clermont-Ferrand (15 octubre 1935)*», *La Veu de Catalunya*, 6-XII-1935, p. 9. [secció “Els Llibres”, nota breu] [signat R.E.]
- «*Ferrer i Guàrdia*, per William Archer», *La Veu de Catalunya*, 10-XII-1935, p. 11. [secció “Els Llibres”, nota breu]
- «*Antiutopia*», *La Veu de Catalunya*, 14-XII-1935, p. 8. [secció “La Vida Cultural”]
- «*Cartes de navegar*, per G. Díaz-Plaja», *La Veu de Catalunya*, 15-XII-1935, p. 11. [secció “Els Llibres”, nota breu]
- «*Hores en blanc*, per S. Joan Arbó», *La Veu de Catalunya*, 15-XII-1935, p. 11. [secció “Els Llibres”, nota breu]
- «*La Reina Victoria*, per Lytton Strachey», *La Veu de Catalunya*, 17-XII-1935, p. 11. [secció “Els Llibres”, nota breu]
- «*De viatge*, per Josep Lleonart», *La Veu de Catalunya*, 28-XII-1935, p. 9. [secció “Els Llibres”, nota breu]

1936

- «*Criterion* i el P. Miquel d'Esplugues», *La Veu de Catalunya*, 2-I-1936, p. 8. [secció “La Vida Cultural”]
- «*La Roue tourne*, de Charles Silvestre», *La Veu de Catalunya*, 7-I-1936, p. 7. [secció “Els Llibres”, nota breu]
- «*Les Cinc femmes de la maison*, per Michel Davet», *La Veu de Catalunya*, 7-I-1936, p. 7. [secció “Els Llibres”, nota breu]
- «*Talleyrand*, pel Comte de Saint-Aulaire», *La Veu de Catalunya*, 7-I-1936, p. 7. [secció “Els Llibres”, nota breu]

- «*La vida y la muerte singulares de Gambetta*, per P.B. Gheusi», *La Veu de Catalunya*, 8-I-1936, p. 8. [secció “Els Llibres”, nota breu]
- «*El convidado de papel*, per Benjamín Jarnés», *La Veu de Catalunya*, 8-I-1936, p. 8. [secció “Els Llibres”, nota breu]
- «Una història del laïcisme medieval», *La Veu de Catalunya*, 9-I-1936, p. 8. [secció “La Vida Cultural”]
- «*Hambre de Tierra*, per Julio Romaro», *La Veu de Catalunya*, 12-I-1936, p. 11. [secció “Els Llibres”, nota breu] [Signat R.E.]
- «*Ayssinia Unreiled*, per L.M. Nesbitt», *La Veu de Catalunya*, 14-I-1936, p. 11. [Secció “Els Llibres”, nota breu]
- «*Les Poètes secondaire du XVIIe siècle (1750-1789)* per Emile Fagnet», *La Veu de Catalunya*, 14-I-1936, p. 11. [secció “Els Llibres”, nota breu]
- «Shakespeare al cinema: *El somni d'una nit d'estiu*», *La Veu de Catalunya*, 18-I-1936, p. 8. [secció “La Vida Cultural”]
- «Tres novel·listes francesos d'ara», *La Veu de Catalunya*, 25-I-1936, p. 8. [secció “La Vida Cultural”]
- «*Mulliner Nights*, per P.G. Wodehouse i *Captain Patch*, per T.F. Powys», *La Veu de Catalunya*, 29-I-1936, p. 3.
- «*Gramàtica de literatura italiana*, de Pierina Maletta”, *La Veu de Catalunya*, 29-I-1936, p. 3. [secció “Els Llibres”, nota breu]
- «*Scala-Dei*, de Josep Iglésies», *La Veu de Catalunya*, 29-I-1936, p. 3. [secció “Els Llibres”, nota breu]
- «*Antígona*, de Guillem Colom», *La Veu de Catalunya*, 29-I-1936, p. 3. [secció “Els Llibres”, nota breu]
- «*Enciclopèdia Catalunya*», *La Veu de Catalunya*, 29-I-1936, p. 3. [secció “Els Llibres”, nota breu]
- «*La rica pobra*, de J. Roig i Raventós», *La Veu de Catalunya*, 29-I-1936, p. 3. [secció “Els Llibres”, nota breu]
- «*Les obres de Mossèn Cinto*», *La Veu de Catalunya*, 29-I-1936, p. 3. [secció “Els Llibres”, nota breu]
- «*L'estela d'or*, per Maria Vernet», *La Veu de Catalunya*, 6-II-1936, p. 8. [secció “Els Llibres”, nota breu] [Signat R.E.]
- «*Vida triomfal*, per Joan Duch i Agulló», *La Veu de Catalunya*, 6-II-1936, p. 8. [secció “Els Llibres”, nota breu] [Signat R.E.]

- «José Antonio de Saravia, per Diego Hidalgo», *La Veu de Catalunya*, 19-II-1936, p. 9.
[secció “Els Llibres”, nota breu] [signat R.E.]
- «Santa Anna, el que todo lo ganó y todo lo perdió, per Rafael F. Muñoz», *La Veu de Catalunya*, 19-II-1936, p. 9. [secció “Els Llibres”, nota breu]
- «Comentaris crítics sobre clàssics catalans, per Martí de Riquer», *La Veu de Catalunya*, 19-II-1936, p. 9. [secció “Els Llibres”, nota breu]
- «El problema del homosexualismo y otros estudios sexuales, per Alfred Adler», *La Veu de Catalunya*, 19-II-1936, p. 9. [secció “Els Llibres”, nota breu]
- «The Curtain Raises, per Hilda Vaughan», *La Veu de Catalunya*, 23-II-1936, p. 8.
[secció “Els Llibres”, nota breu]
- «Napoleon, per Louis Madelin», *La Veu de Catalunya*, 27-II-1936, p. 7. [secció “Els Llibres”, nota breu]
- «América, per José Martí», *La Veu de Catalunya*, 29-II-1936, p. 8. [secció “Els Llibres”, nota breu] [signat R.E.]
- «Sait-on jamais?, per Wicki Baum», *La Veu de Catalunya*, 29-II-1936, p. 8. [secció “Els Llibres”, nota breu]
- «La Solitaire de Dulwich, per Maurici Baring», *La Veu de Catalunya*, 29-II-1936, p. 8.
[secció “Els Llibres”, nota breu]
- «Sobre una història de Lepanto», *La Veu de Catalunya*, 5-III-1936, p. 7. [secció “Literatura-Art-Música”]
- «Animaux familiers et farouches, per Charles Silvestre», *La Veu de Catalunya*, 5-III-1936, p. 7. [secció “Els Llibres”, nota breu]
- «Libertad y organización, per Bertrand Russell», *La Veu de Catalunya*, 10-III-1936, p. 8. [secció “Els Llibres”, nota breu]
- «Fundamentos de filosofía, per Bertrand Russell», *La Veu de Catalunya*, 10-III-1936, p. 8. [secció “Els Llibres”, nota breu]
- «Roma i nosaltres», *La Veu de Catalunya*, 14-III-1936, p. 7. [secció “Literatura-Art-Música”]
- «Narradors nord-americans», *La Veu de Catalunya*, 21-III-1936, p. 7. [secció “Literatura-Art-Música”]
- «Rapsodias, per Pío Baroja», *La Veu de Catalunya*, 25-III-1936, p. 8. [secció “Els Llibres”, nota breu]
- «Los ojos del Hermano Eterno, per Stefan Zweig», *La Veu de Catalunya*, 25-III-1936, p. 8. [secció “Els Llibres”, nota breu]

- «Un assaig de literatura comparada hispano-portuguesa», *La Veu de Catalunya*, 28-III-1936, p. 7. [secció “Literatura-Art-Música”]
- «Hores de Claror, per L. Cortés Bohigas», *La Veu de Catalunya*, 9-IV-1936, p. 10. [secció “Els Llibres”, nota breu] [signat E.]
- «Una gran novel·la catalana», *La Veu de Catalunya*, 1-V-1936, p. 8. [secció “Literatura-Art-Música”]
- «Llibres catalans: Entorn de Maragall», *La Veu de Catalunya*, 13-V-1936, p. 8. [secció “Literatura-Art-Música”]
- «Els llibres: Narradors», *La Veu de Catalunya*, 22-V-1936, p. 8. [secció “Literatura-Art-Música”]
- «Els llibres: Versos i traduccions de Verdaguer», *La Veu de Catalunya*, 29-V-1936, p. 8. [secció “Literatura-Art-Música”]
- «Els llibres: Un poeta de Mallorca: Costa i Llobera», *La Veu de Catalunya*, 5-VI-1936, p. 7. [secció “Literatura-Art-Música”]
- «Els llibres: Santamaria, Oller Rabassa i P. Caldes», *La Veu de Catalunya*, 10-VI-1936, p. 8. [secció “Literatura-Art-Música”] [signat Ramon Esquerra (sic.)]
- «Els llibres: Assaigs», *La Veu de Catalunya*, 16-VII-1936, p. 6. [secció “Literatura-Art-Música”]

8. LA VEU DEL VESPRE

1933

- «Genealogia de *Topaze*», *La Veu del Vespre*, 5-V-1933, p. 8. [Article aparegut a *La Veu de Catalunya* el 6-V-1933]
- «Sobre els ninots sonors», *La Veu del Vespre*, 25-V-1933, p. 8.
- «Dones, idees i presons», *La Veu del Vespre*, 9-VI-1933, p. 12. [secció “La Vida Cultural”] [Article aparegut a *La Veu de Catalunya* el 9-VI-1933]

9. LA VIDA LITERÀRIA A CATALUNYA: GASETA SETMANAL RADIADA DE LA INSTITUCIÓ DE LES LLETRES CATALANES

1938

«La *Historia de la literatura española*, del professor Àngel Valbuena», *La Vida Literària a Catalunya*, núm. 43, 5-XI-1938, p. 2-3. [secció “Els Homes i els Llibres”]

«Erudició i sensibilitat», *La Vida Literària a Catalunya*, núm. 46, 26-XI-1938, p. 1-2.

10. MERIDIÀ

1938

«Les *Cròniques italianes* de Stendhal», *Meridià*, any I, núm. 44-45, 12/19-XI-1938, p. 6.

11. MIRADOR

1932

«*Knock* en català», *Mirador*, 11-II-1932, p. 7. [secció “El Teatre”]

«Literatura i film: Conrad i el cinema», *Mirador*, 2-VI-1932, p. 6. [secció “Les Lletres”]

«Cinema i literatura: Un film i una novel·la», *Mirador*, 30-VI-1932, p. 4. [secció “El Cinema”]

«Novel·les d'infants», *Mirador*, 28-VII-1932, p. 6. [secció “Les Lletres”]

«Edgar Wallace», *Mirador*, 29-IX-1932, p. 6. [secció “Les Lletres”]

«Biografia: Goethe, Eckermann i Ludwig», *Mirador*, 27-X-1932, p. 6. [secció “Les Lletres”]

«Romans i el “bluff”», *Mirador*, 10-XI-1932, p. 5.

«Els dijous blancs: Una estrena», *Mirador*, 25-XII-1932.

1933

«Giraudoux i el món», *Mirador*, 9-II-1933, p. 5. [secció “El Teatre”]

«Reactualització: La novel·la detectivesca», *Mirador*, 23-III-1933, p. 6. [secció “Les Lletres”]

«Maurois i la crisi de l'època», *Mirador*, 1-VI-1933, p. 6. [secció “Les Lletres”]

«Opinions: La crisi de l'època», *Mirador*, 22-VI-1933, p. 6. [secció “Les Lletres”]

«Al marge d'una moda: Enquesta sobre el 900», *Mirador*, 6-VII-1933, p. 6.

«Literatura anglesa: Virginia Woolf», *Mirador*, 27-VII-1933, p. 6. [secció “Les Lletres”]

«Evolució de la novel·la: De l'epopeia al lirisme», *Mirador*, 26-X-1933, p. 6. [secció “Les Lletres”]

1934

«Llibres per a infants», *Mirador*, 4-I-1934, p. 6. [secció “Les Lletres”]

«Teatre nord-americà: Una obra d'O'Neill», *Mirador*, 24-V-1934.

«Visions dels Estats Units: *Juan in America*», *Mirador*, 2-VIII-1934, p. 6. [secció “Les Lletres”]

«*Oscar Wilde*, de J.R. Renier», *Mirador*, 25-XI-1934, p. 4. [secció “Els llibres nous” de “Mirador de les Lletres”]

«*Miracle on Sinai*, per Osbert Sitwell», *Mirador*, 29-XI-1934, p. 2. [secció “Els llibres nous” a la pàgina “Mirador del Cinema”]

1935

«Cinema i literatura: Al marge de *Manuela*», *Mirador*, 14-II-1935, p. 4. [secció “El Cinema”]

«Al marge d'una biografia: Castelar, l'home del Sinaí», *Mirador*, 11-IV-1935, p. 6.

«*Flush*, segons Virginia Woolf», *Mirador*, 9-V-1935, p. 6.

«Paral·lelisme: Una crisi pretèrita de la consciència europea», *Mirador*, 13-VI-1935, p. 6. [secció “Les Lletres”]

«Temes del centenari: Shakespeare i Lope de Vega», *Mirador*, 1-VIII-1935, p. 5. [secció “El Teatre”]

«Testimonis: Pearl S. Buck, novel·lista de Xina», *Mirador*, 15-VIII-1935, p. 6. [secció “Les Lletres”]

«Presència de Stendhal», *Mirador*, 29-VIII-1935, p. 6. [secció “Les Lletres”]

«Noves de Bernard Shaw», *Mirador*, 24-X-1935, p. 5. [secció “El Teatre”]

1936

«Teatre medieval a Barcelona», *Mirador*, 2-IV-1936.

«Stendhaliana: Beyle i el seu “Diari”», *Mirador*, 30-IV-1936, p. 6. [secció “Les Lletres”]

«Fallida de l'instint», *Mirador*, 20-VIII-1936, p. 6. [secció “Les Lletres”]

«Una síntesi del romanticisme espanyol», *Mirador*, 27-VIII-1936, p. 6.

BIBLIOGRAFIA SOBRE RAMON ESQUERRA

- [s.s.]: «*Lectures europees*. Un llibre de Ramon Esquerra», *La Veu de Catalunya*, 8-I-1936, p. 8.
- [s.s.]: «*Lecturas europeas*», *El Popular*, 12-III-1936.
- [s.s.]: «*Correu de les lletres*», *La Veu de Catalunya*, 16-V-1936, p. 7.
- [s.s.]: «*Libros, libros, libros: En la I feria del libro*», *La Vanguardia, Suplemento*, 3-VI-1937, p. 2-3.
- [s.s.]: «*Dos o tres gracias*, novela de Aldous Huxley, versión española de Ramón Esquerra», *Apolo. Revista de Bibliografía*, núm. 2, novembre 1937, p. 2.
- [s.s.]: «*Vocabulario literario*, compilado por Ramón Esquerra», *Apolo. Revista de Bibliografía*, núm. 2, novembre 1937, p. 2.
- [s.s.]: «*Los últimos éxitos de 'Editorial Apolo'*», *Apolo. Revista de Bibliografía*, núm. 3, març 1938, p. 8.
- [s.s.]: «*Obras en prensa: Siete siglos de poesía castellana*», *Apolo. Revista de Bibliografía*, núm. 4, juny 1938, p. 6.
- [s.s.]: «*Los últimos éxitos de 'Editorial Apolo'*», *Apolo. Revista de Bibliografía*, núm. 4, juny 1938, p. 8.
- [s.s.]: «*Los últimos grandes éxitos de 'Editorial Apolo'*», *Apolo. Revista de Bibliografía*, núm. 1, octubre 1938, p. 4.
- [s.s.]: «*Un fragmento escogido entre las páginas de Dos o tres gracias*, de Aldous Huxley», *Apolo. Revista de Bibliografía*, núm. 6-7, setembre-desembre 1939, p. 16.
- ABRAMS, Sam: «*La recuperació d'un referent indispensable*», *El Mundo*, 20-X-2006.
- ___ «*Referents i tradicions*», *Avui*, 1-XI-2006, p. 24.
- ALAMO, Mateo: «*Comptes rendus: Homenatge a Antoni Rubió i Lluch*», *Revue d'Histoire Ecclésiastique*, vol. 36, 1940, p. 403-406 (p. 405).
- ARIAS, Jaime: «*De Josep Pla a Albert Manent*», *La Vanguardia*, 31-VIII-1997, p. 21.
- BOSCH, Siegfried: «*Erudició i vulgarització*», *La Publicitat*, 8-X-1935, p. 4.
- CASTELLANOS, Jordi: «*El districte cinquè i la novel·la catalana dels anys trenta*», *Els Marges*, núm. 26, setembre 1982, p. 115-119.
- ___ «*Pla, un novel·lista contra la sintaxi (apunts parcials sobre Pla i la novel·la)*», *Serra d'Or*, Any XXXIX, núm. 448, abril 1997, p. 69-71.

- DURRY, Marie-Jeanne: «Chronique: Synthèses», *Revue de Littérature Comparée*, núm. 18, 1938, p. 534-540.
- FARRÉS JUSTE, Oriol; SANZ DATZIRA, Josep: «Lectors àvids, figures cremades: Armand Obiols i Ramon Esquerra», *Ordint la Trama*, núm. 53, febrer 2007, p. 10-11.
- FULQUET, Josep Maria: «Barallat & Co.», *Avui*, 23-II-2005, p. 20.
- ___ «Lectures europees», *Avui*, 16-XI-2006, p. 26.
- ___ «Vicisitudes del bardo en catalán», *La Vanguardia. Culturas*, núm. 238, 10-I-2007, p. 3-4.
- ___ «Ramon Esquerra i Shakespeare a Catalunya», dins ESQUERRA, Ramon: *Shakespeare a Catalunya*. Berga / Manresa: Edicions de L'Albí, 2009, p. 11-50.
- GRAELLS, Guillem-Jordi: «Ramon Esquerra, crític i traductor», dins GIRAUDOUX, Jean: *Amfitrió 38*. Barcelona: Biblioteca Teatral, Institució del Teatre de la Diputació de Barcelona, Edicions del Mall, 1985, p. 5-14.
- GUILLAMON, Julià: «Vota Esquerra», *Culturas, La Vanguardia*, 6-XII-2006, p. 13.
- IRIBARREN DONADEU, Teresa: «La narrativa anglosaxona a Lectures europees, de Ramon Esquerra», treball de recerca dirigit per Jordi Castellanos. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona, 1998.
- ___ «Planeta Conrad», *El Contemporani*, núm. 27, gener-juny 2003, p. 31-35.
- ___ «Ramon Esquerra o l'altra modernitat», *Quaderns de Vallençana*, núm. 1, juny 2003, p. 82-91.
- ___ «Ramon Esquerra i el cinema soviètic», *Faig Arts*, núm. 45-46, hivern 2005-estiu 2006, p. 13-20.
- ___ «Ramon Esquerra», dins ESQUERRA, Ramon: *Lectures europees*. Berga / Manresa: Edicions de L'Albí, 2006, p. 13-34.
- ___ «Shakespeare en temps de guerra i revolució», dins ESQUERRA, Ramon: *Shakespeare a Catalunya*. Berga / Manresa: Edicions de L'Albí, 2009, p. 53-62.
- LORCA, Vicenç: «Ramon Esquerra, Lectures europees», *Serra d'Or*, núm. 568, abril 2007, p. 92-93.
- LLOVET, Jordi: «La tradición propia de lo ajeno», *La Vanguardia. Libros*, 12-VI-1992, p. 7.
- ___ «Clásicos: Cuentos de Flaubert», *La Vanguardia*, 22-III-1996, p. 43.
- ___ «Comparatista pioner», *Quadern, El País*, núm. 1.193, 28-XII-2006, p. 5.
- MANENT I SEGIMON, Albert: «Ramon Esquerra, un homme de lettres de la generació de la dictadura», *Revista de Catalunya*, núm. 67, octubre 1992, p. 103-112.

- ___ «El retorn del crític literari Ramon Esquerra», *Serra d'Or*, núm. 571-572, juliol-agost 2007, p. 107.
- MASACHS I CASTELL, Jordi: «A la memòria de Ramon Esquerra», *Avui*, 2-IX-1998, p. 16-17.
- MIQUEL I VERGÉS, Josep M.: «Ramon Esquerra. *Shakespeare a Catalunya*», *Meridià*, 25-II-1938, p. 5.
- MOLLA, Guillem: «Ramon Esquerra, un esperit europeista», *Serra d'Or*, núm. 558, juny 2006, p. 43-45.
- ___ «Ramon Esquerra, Josep Pla i la intuïció d'un mecanisme literari», *Revista de Girona*, núm. 240, gener-febrer 2007, p. 42-47.
- ___ «Ramon Esquerra o l'encaix de la literatura catalana a la literatura comparada», *Literatures*, en premsa.
- MONTCLAR, Agustí de: «Articles de divulgació», *Criterion*, núm. 42, gener-març 1936, p. 73.
- ___ «Crònica: Esquerra, Ramon, *Lectures Europees*. Barcelona, publ. "La Revista", 1936», *Criterion*, any XII, fasc. 43, abril-juny 1936, p. 174.
- NOGUERO, Joaquim: «Lectures amb mapa i amb llibertat», *Avui*, 1-XI-2006, p. 6.
- PAGÈS, Vicenç: «El plaer del desgreuge», *Èxit. Llibres, El Periódico de Catalunya*, 11-17-I-2007, p. 2.
- PALACIOS, Josep-Lluís: «Esquerra i Balaguer», *El Punt (Garraf)*, 21-XI-2001.
- PALAU I FABRE, Josep: «*Iniciación a la literatura*, de Ramón Esquerra», *La Publicitat*, 3-VI-1936 [sic.] (rec. a PALAU I FABRE, Josep: *Obra literària completa. Vol. II: Assaig, articles i memòries*. Barcelona: Galàxia Gutenberg, 2005, p. 1.180-1.181.)
- PHIPPS HOUCK, Helen: «Lope de Vega in France in the Seventeenth Century, *Bulletin Hispanique*, Tome XXXVIII, No. 1, Janvier-Mars, 1936, pp. 62-65.», *Hispania*, vol. 19, núm. 3, octubre 1936, p. 396-397.
- PLA, Xavier: «Lectures catalanes», *El Temps*, núm. 1.175, 19-XII-2006, p. 89.
- ___ «L'ull crític de Ramon Esquerra, 1935», dins *Simenon i la connexió catalana*. València: 3 i 4, 2007, p. 51-58.
- PUCCINELLI, Jorge: «Prampolini, Santiago. *Historia Universal de la Literatura...* Versión en español. Han contribuido a esta publicación: José Pijoan. Director, y Dante Ponzanelli, traductor. Buenos Aires. Unión Tipográfica. Editorial

- Hispanoamericana. 1941-42. Vols. I-XIII», *Mercurio Peruano: Revista mensual de ciencias sociales y letras*, núm. 184, 24-VII-1942, p. 388-390.
- PUIGDEVALL, Ponç: «La passió de la crítica», *Quadern, El País*, núm. 1.1.84, 25-X-2006, p. 5.
- ___ «Un home lletres», *Presència, Avui*, núm. 1.805, 29/IX-5-X de 2006, p. 27.
- PUJOL i FABRELLES, David: «Ramon Esquerra i pedagogia», *El Punt*, 13-VI-2008.
- SERRAHIMA, Maurici: «Carnet de les lletres», *El Temps*, núm. 105, 11-I-1936, p. 3.
- ___ «Lectures de Ramon Esquerra», *El Matí*, 15-I-1936, p. 9.
- SOL, Josep: «Publicacions oficials de la Generalitat», *Meridià*, 18-II-1938, p. 5.
- SORIA, Andrés: «Dos lecturas de acercamiento a Camoens», dins Diversos autors: *Homenaje a Camoens: Estudios y ensayos hispano-portugueses*. Granada: Universidad de Granada, 1980, p. 397-416.
- SUAU, Nadal: «Dos lectores», *Bellver: Cuaderno Cultural de Diario de Mallorca*, núm. 418, 15-XII-2006, p. 1.
- TASIS I MARCA, Rafael: «Ramon Esquerra, *Lectures europees*», *Mirador*, núm. 367, 27-II-1936, p. 6.
- ___ «*Dijous Sant*, de Mauriac, en català», *Mirador*, núm. 380, 28-V-1936, p. 6.
- ___ «*Shakespeare a Catalunya*, per Ramon Esquerra (Publicacions de la Institució del Teatre)», *Revista de Catalunya*, núm. 85, 15-IV-1938, p. 609.
- THOMAS, H.: «*Shakespeare a Catalunya*. By Ramon Esquerra. Barcelona: Institució del Teatre. 1937. 194 pp. 3 ptas.», *Modern Language Review*, núm. 34, 1939, p. 459-460.
- TRIADÚ, Joan: «Anàlisi de *Lectures europees*: Una reedició que s'ha fet esperar massa», *Avui*, 1-XI-2006, p. 5-6.

BIBLIOGRAFIA GENERAL SOBRE LITERATURA CATALANA CONTEMPORÀNIA

- [s.s.]: «Les publicacions immorals», *El Matí*, 10-XII-1930, p. 8.
- [s.s.]: «La nostra actitud», *El Matí*, 15-IV-1931, p. 6.
- [s.s.]: «[s.t.]», *El Matí*, 1-III-1932, p. 9.
- [s.s.]: «Edgar Wallace», *El Matí*, 1-III-1932, p. 9.
- [s.s.]: «La vida i la mort del novel·lista Edgar Wallace», *Esplai*, núm. 15, 13-III-1932, p. 2.
- [s.s.]: «[s.t.]», *Institut-Escola*, Any I, núm. 8, desembre 1932, p. 9.
- [s.s.]: «Rivalitats: Teatre i cinema als Estats Units», *La Publicitat*, 25-III-1933, p. 9.
- [s.s.]: «Veritat i poesia: *Topaze*», *La Publicitat*, 30-IV-1933, p. 1.
- [s.s.]: «Paul Valéry a Barcelona: Recepció d'honor a l'Institut Francès», *La Veu del Vespre*, 10-V-1933, p. 12.
- [s.s.]: «Un atracament a l'“Or del Rin”», *La Veu de Catalunya*, 13-VIII-1933, p. 13.
- [s.s.]: «Salutació», *Clarisme*, 1-X-1933, núm. 1, p. 1.
- [s.s.]: «Vida docente», *La Vanguardia*, 11-I-1934, p. 9.
- [s.s.]: «Les enquestes de *Clarisme*: [...] Què enteneu que és o ha d'ésser una novel·la?», *Clarisme*, núm. 25, 7-IV-1934, p. 4.
- [s.s.]: «Les enquestes de *Clarisme*: [...] Què enteneu que és o ha d'ésser una novel·la?», *Clarisme*, núm. 26, 14-IV-1934, p. 3.
- [s.s.]: «Les enquestes de *Clarisme*: [...] Què enteneu que és o ha d'ésser una novel·la?», *Clarisme*, núm. 27, 21-IV-1934, p. 2.
- [s.s.]: «Les enquestes de *Clarisme*: [...] Què enteneu que és o ha d'ésser una novel·la?», *Clarisme*, núm. 28, 28-IV-1934, p. 2.
- [s.s.]: «Les enquestes de *Clarisme*: [...] Què enteneu que és o ha d'ésser una novel·la?», *Clarisme*, núm. 29, 5-V-1934, p. 2.
- [s.s.]: «Les enquestes de *Clarisme*: [...] Què enteneu que és o ha d'ésser una novel·la?», *Clarisme*, núm. 30, 12-V-1934, p. 2.
- [s.s.]: «Les enquestes de *Clarisme*: [...] Què enteneu que és o ha d'ésser una novel·la?», *Clarisme*, núm. 31, 19-V-1934, p. 2.
- [s.s.]: «Contra el cinematògraf immoral», *El Matí*, 19-VII-1934, p. 6.
- [s.s.]: «Cal insistir contra el cinema immoral», *El Matí*, 24-VII-1934, p. 6.
- [s.s.]: «Un Govern fort», *La Publicitat*, 18-IX-1934, p. 2.

- [s.s.]: «Crònica: En tornar-hi», *La Publicitat*, 1-I-1935, p. 1.
- [s.s.]: «Crònica de casa nostra», *Criterion*, núm. 38, gener-març 1935, p. 98-99.
- [s.s.]: «*La Revista: Gener-juny 1935*», *La Veu de Catalunya*, 24-V-1935, p. 8.
- [s.s.]: «Libros y Revistas: *La Revista* (Quaderns de mil nou-cents trenta-cinc). Año XXI. Enero-junio», *La Vanguardia*, 25-VI-1935, p. 4.
- [s.s.]: «Pantallas de Barcelona: Los resultados de un concurso», *La Vanguardia*, 16-IV-1936, p. 17.
- [s.s.]: «Les Lletres», *El Matí*, 13-V-1936, p. 9.
- [s.s.]: «Correu de les lletres», *La Veu de Catalunya*, 16-V-1936, p. 7.
- [s.s.]: «Alfons Par i Salvador Vilaregut», dins *Anuari de la Institució del Teatre (1936-1937)*, p. 211-212.
- [s.s.]: «Club de bibliòfils», *Institut-Escola*, Any VI, núm. 22, maig 1937, p. 14.
- [s.s.]: «Els Premis Literaris de la Generalitat. Carles Riba, Premi Maragall 1937», *La Publicitat*, 8-XII-1937, p. 7.
- [s.s.]: «Shakespeare a Catalunya, fins a 1937», *Estudios Escénicos*, núm. 17, juliol 1973, p. 59-64.
- A.F.: «Una novel·la pornogràfica, per favor!», *Mirador*, núm. 51, 16-I-1930, p. 4.
- AGUSTÍ, Ignasi: *Ganas de hablar*. Barcelona: Planeta, 1974, p. 185.
- AINAUD DE LASARTE, Josep Maria: «La curta història d'un centre docent», *La Vanguardia*, 11-II-1982, p. 46.
- ALAVEDRA, Joan: *Personatges inoblidables*. Barcelona: Selecta, 1968.
- ALOMAR, Gabriel: «La pornografia i l'esperit català (Per als nostres puritans)», *L'Esquella de la Torratxa*, núm. 1.696, 30-VI-1911, p. 402-405.
- ALONSO, Vicent: «Montaigne, Fuster, Pla: Un aire de família», *Culturas, La Vanguardia*, 17-XII-2008, p. 4.
- AMAT, Jordi: «Josep Pla, també biògraf», *Revista de Catalunya*, núm. 16, 2006, p. 94-107.
- ___ «Prólogo: Vida picaresca de Manolo Johnson contada por James Pla», dins PLA, Josep: *Vida de Manolo*. Traducció de Jordi Amat. Barcelona: Libros del Asteroide, 2008, p. xv-xxiv.
- ANOLL I VENDRELL, Lúdia: «Les traduccions catalanes de l'obra de Stendhal», dins SANTA I BANYERES, M. Àngels (cur.): *Stendhal*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1987, p. 165-168.

- ARADA, Raquel de la: «Maria Aurèlia Capmany i Farnés: Vida i pedagogia», dins HERAS, Pilar; VILARNOU, Conrad (curs.): *Pedagogia del segle XX en femení*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 2000, p. 135-149.
- ARMANGUÉ, Joan; CUCCU, Marina: «El teatre anglès a Catalunya. Bibliografia de les traduccions de Salvador Vilaregut», dins *Estudis de llengua i literatura catalanes, XXIX: Miscel·lània Germà Colón, 2*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1994, p. 160-163.
- ARMANGUÉ, Joan; FANARI, Silvia: «El teatre anglès a Catalunya. Bibliografia de les traduccions del període 1900-1936», dins *Estudis de llengua i literatura catalanes, XXV: Miscel·lània Jordi Carbonell, 4*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1992, p. 143-160.
- ARMENGOL I MOLINS, J.: «Parers. Hom no escriu novel·les», *La Publicitat*, 12-XI-1933, p. 2.
- ARNAU, Carme: «Francesc Trabal», dins TRABAL, Francesc: *Vals*. Barcelona: Edicions 62, 1980, p. 5-10.
- ___ «Crisi i represa de la novel·la», dins RIQUER, Martí de; COMAS, Antoni; MOLAS, Joaquim: *Història Literatura Catalana. Part Moderna*. Barcelona: Ariel, 1987, vol. 10, p. 9.
- ___ *Marginats i integrats en la novel·la catalana (1925-1938). Introducció a la novel·lística de Llor, Arbó, Soldevila i Trabal*. Barcelona: Edicions 62, 1987.
- ARTAL, Francesc; GASCH, Emili; MASSANA, Carme; ROCA, Francesc: *El pensament econòmic català durant la República i la guerra (1931-1939)*. Barcelona: Edicions 62, 1976.
- ARTÍS I TOMÀS, Andreu Avel·lí [Sempronio]: «La ciutat i la literatura», *Mirador*, 1-I-1934, p. 4.
- AULET, Jaume: «Josep Carner, entre la facècia i la ironia», dins CASACUBERTA, Mita; GUSTÀ, Marina (eds.): *De Rusiñol a Monzó: Humor i literatura*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1996, p. 49-66.
- BADOSA, Cristina: *Josep Pla. El difícil equilibri entre literatura i política, 1927-1939*. Barcelona: Curial, 1994.
- BALAGUER I SANCHO, Josep M.: «Joan Teixidor, representant d'una 'generació universitària'», *Revista de Girona*, núm. 153, juliol-agost 1992, p. 48-51.

- ___ «Joan Teixidor. Representant del “Grup universitari”: Poesia i crítica (1931-1951)», tesi doctoral dirigida pel Dr. Jordi Castellanos. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona, 1993.
- ___ «La creació del Club dels Novel·listes i els fils de la història», *Els Marges*, núm. 57, desembre 1996, p. 15-35.
- ___ «Algunes consideracions generals sobre la literatura des de la fi del Noucentisme fins al final de la guerra», dins GABRIEL, Pere (dir.): *Història de la cultura catalana: República, autogovern i guerra 1931-1939*. Barcelona: Edicions 62, 1998, vol. 9, p. 119-125.
- ___ «L'acció a través de la cultura. 1916-1936», dins BALAGUER, Josep M.; PELEGRÍ, Iolanda: *Centenari Francesc Trabal (1899-1999)*. Barcelona: Institució de les Lletres Catalanes, 2001, p. 5-11.
- BARNILS, Ramon; MONZÓ, Quim; VENDRELL, Jordi: *El lloro, el moro, el mico i el senyor de Puerto Rico*. Barcelona: Empúries, 1987, p. 173-218.
- BATLLORI, Miquel [recollits per Cristina Gatell i Glòria Soler]: *Records de quasi un segle*. Barcelona: Quaderns Crema, 2000.
- ___ «Albert Manent, entre literatura i política», dins *Records d'ahir i d'avui. Homenatge a Albert Manent i Segimon amb motiu dels 70 anys*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2001, p. 20-25.
- ___ [edició a cura d'Eulàlia Duran (dir.) i Josep Solervicens (coord.)]: *Records personals i últims escrits: Obra completa, vol. XIX*. València: 3i4, 2003.
- BELLMUNT, Domènec de [edició de Francesc Canosa Farran]: *La Barcelona pecadora: Els reportatges de l'Àngel bohemí*. Barcelona: Acontravent, 2009.
- BENET, Josep: *Memòries I: De l'esperança a la desfeta, 1920-1939*. Barcelona: Edicions 62, 2008.
- BENET, Marc: «Llibres d'avui», *La Humanitat*, 23-III-1933, p. 5.
- BERTRANA, Prudenci: «Sobre el Premi Crexells. El meu vot», *La Veu de Catalunya*, 2-IV-1935.
- BILBENY, Norbert: *La ideologia nacionalista a Catalunya*. Barcelona: Laia, 1988.
- BOSCH, Guifré: *Boires d'ahir. Memòries de l'exili*. Barcelona: Columna, 1991.
- BROCH, Àlex: «La mirada estrangera», *Barcelona. Metròpolis Mediterrània*, núm. 20, 1991, p. 116-120.
- BROSSA, C.: «Resum de literatura anglesa, per C.A. Jordana», *Mirador*, 24-XI-1934, p. 2.

- BRUNET, Manuel: «Stendhal en català», *Mirador*, 5-II-1931, p. 6.
- ___ «Novel·les», *La Veu del Vespre*, 17-X-1933, p. 1.
- ___ «Comentari. La crisi literària; Els jurats literaris; Els premis literaris», *La Veu de Catalunya*, 2-IV-1935.
- BUFFERY, Helena: *Shakespeare in Catalan: Translating Imperialism*. Cardiff: University of Wales Press, 2007.
- ___ «Tròpics de Shakespeare: Orígens i originalitat del *Hamlet* català», *1611: Revista d'Història de la Traducció*, núm. 3, 2009, p. 1-24.
- CABOT, Just: «La novel·la passa a Barcelona», *La Publicitat*, 10-I-1929.
- ___ «Els llibres. Literatura de districte V... però bona», *Mirador*, núm. 5, 18-II-1929, p. 4.
- ___ «Madrid (un dietari), de Josep Pla», *Mirador*, núm. 11, 11-VI-1929. (rec. a CABOT, Just: *Indignacions i provocacions*. Barcelona: Edicions 62, 1992, p. 96.)
- ___ «Pròleg», dins STENDHAL: *El roig i el negre*. Barcelona: Proa, 1930, p. 5-25.
- CADENA, Josep M.: *Opisso*. Barcelona: Edicions de Nou Art Thor, Col·lecció Gent Nostra, núm. 47, 1986.
- CAMPILLO, Maria: «Situació i sentit d'Una mena d'amor, de C. A. Jordana», *Els Marges*, núm. 11, setembre 1977, p. 101-109.
- ___ «Notes sobre el paradís perdut en la novel·la catalana d'entreguerres», *Els Marges*, núm. 15, gener 1979, p. 105-108.
- ___ *Contes de guerra i revolució (1936-1939)*. Barcelona: Laia, 1982.
- ___ *El conte de 1911 a 1939*. Barcelona: Edicions 62, 1983.
- ___ «Pròleg», dins JORDANA, Cèsar August: *Quimet dels Lleopards i altres contes*. Barcelona: Laia, 1983, p. 7-33.
- ___ «Introducció», dins VERNET, Maria Teresa: *Les algues roges*. Barcelona: La Sal Edicions de les dones, 1986, p. v-xxxii.
- ___ *Cèsar August Jordana: Centenari 1893-1993*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura / Institució de les Lletres Catalanes, 1993.
- ___ *Escriptors catalans i compromís antifeixista (1936-1939)*. Barcelona: Curial / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1994.
- ___ «La literatura i les institucions literàries: La novel·la», dins GABRIEL, Pere (dir.): *Història de la cultura catalana*, Vol. IX: *República, autogovern i guerra 1931-1939*. Barcelona: Edicions 62, 1998, p. 135-148.

- ___ *La primera Institució de les Lletres Catalanes: Situació i sentit d'un compromís amb la cultura*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 1999.
- ___ «Un capítol de la novel·la inèdita *Flames de juliol*, de C. A. Jordana», *Els Marges*, núm. 74, tardor 2004, p. 77-96.
- ___ «C. A. Jordana, *El món de Joan Ferrer*», *Quaderns. Revista de Traducció*, núm. 16, 2009, p. 29-42.
- CAMPS, Assumpta: «Per a una història de la traducció de la narrativa del s. XIX en el món hispànic», dins Diversos autors: *Professor Joaquim Molas: Memòria, escriptura, història*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 2003, vol. 1, p. 277-284.
- CAPDEVILA, Josep M.: «Els llibres: *Fanny*», *El Matí*, 31-XII-1929, p. 10.
- ___ [et. al.]: «Un manifest. Desviacions en els conceptes de llengua i de pàtria», *La Veu de Catalunya*, 6-V-1934, p. 8.
- ___ «Com fou fundat *El Matí*», *Serra d'Or*, núm. 121, 15-X-1969, p. 27.
- CAPMANY, Maria Aurèlia: «Virgínia Woolf o la nova realitat», epíleg d'*Els anys*. Barcelona: Nova Terra, 1973, p. 381-392.
- ___ «La formació literària», *L'Institut-Escola: 1932-1939. Un fructífer assaig per al segon ensenyament*. Barcelona: Gran Temes *L'Avenç*, núm. 2, 1979, p. 29-31.
- ___ «Uns ulls afortunats», secció Arts i Lletres: «Virginia Woolf, en el seu centenari», *Avui*, 24-I-1982, p. I.
- ___ *Això era i no era*. Barcelona: Planeta, 1989.
- ___ [edició de Guillem-Jordi Graells]: *Obra Completa*. Barcelona: Columna, 1997, vol. 6.
- CARDÓ, Carles [sense signar]: «Als lectors», *El Matí*, 24-V-1929, p. 1.
- ___ «Els Estats Units d'Europa», *El Matí*, 15-IX-1929, p. 1.
- CARDONA, Gabriel: «La Batalla del Ebro», dins SOLÉ I SABATÉ, Josep M. (coord.): *Cataluña en la Guerra Civil española*. Barcelona: Biblioteca de *La Vanguardia*, 18, 1986, p. 277-284.
- CARNER, Josep: «Sevilla i Barcelona», *La Publicitat*, 4-V-1929.
- CARRAL I OLONDRIS, Carme: «El desmantellament d'un centre d'ensenyament de la República, l'Institut-Escola de la Generalitat, l'any 1939: una aproximació», dins *Actes de les Jornades sobre la fi de la Guerra Civil*. Olot: Patronat d'Estudis Històrics d'Olot i comarca, 2001, p. 91-112.

- CARRERES I PÉRA, Joan: *Josep Maria Capdevila. Ideari i poètica*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2003.
- CASACUBERTA, Margarida: «Gènesi i primera adjudicació del Premi Crexells. Notes sobre cultura i novel·la en el tombant dels anys vint als trenta», *Els Marges*, núm. 52, març 1995, p. 19-42.
- ___ «El mite de l'humor russinyolià», dins CASACUBERTA, Mita; GUSTÀ, Marina (eds.): *De Rusiñol a Monzó: Humor i literatura*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1996, p. 29-48.
- CASACUBERTA, Margarida; GUSTÀ, Marina (eds.): *Narratives urbanes: La construcció literària de Barcelona*. Barcelona: Fundació Antoni Tàpies-Arxiu Històric de la Ciutat, 2008.
- CASASSAS I SIMÓ, Lluís: «Lluís Solé i Sabarís, geògraf i pedagog», *Revista de Geografia*, núm. 1-2, 1986, vol. 20, p. 125-134.
- CASTELLANOS, Jordi (ed.): *Guia de literatura catalana contemporània*. Barcelona: Edicions 62, 1973.
- ___ «Pròleg», dins POUS I PAGÈS, Josep: *La vida i la mort d'en Jordi Fragonals*. Barcelona: Edicions 62-La Caixa, 1979, p. 5-15.
- ___ «Josep Carner i la literatura narrativa», dins *Josep Carner. Llengua, prosa, poesia*. Barcelona: Empúries, 1985, p. 31-62.
- ___ «Carles Riba i la novel·la», dins *Actes del Simposi Carles Riba*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1986, p. 255-263.
- ___ «Noucentisme: ideologia i estètica», dins Diversos autors: *El noucentisme. Cicle de conferències fet a la institució del CIC de Terrassa, curs 1984-1985*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1987, p. 19-39.
- ___ «Narrativa catalana i erotisme (1862-1936)», *L'Avenç*, núm. 123, febrer 1989, p. 28-33.
- ___ «Les figuracions de la fantasia. Eugeni d'Ors i la novel·la», *Els Marges*, núm. 50, juny 1994, p. 10-27.
- ___ «Mercat literari i cultura nacional (1882-1925)», *Els Marges*, núm. 56, octubre 1996, p. 5-38.
- ___ «Barcelona: ciutat i literatura», dins *Literatura, vides, ciutats*. Barcelona: Edicions 62, 1997, p. 137-185.
- ___ «El "barri xinó", imatge internacional de Barcelona», dins *Literatura, vides, ciutats*. Barcelona: Edicions 62, 1997, p. 165-168.

- ___ «El “districte cinquè” i la novel·la», dins *Literatura, vides, ciutats*. Barcelona: Edicions 62, 1997, p. 169-181.
- ___ *Intel·lectuals, cultura i poder. Entre el Modernisme i el Noucentisme*. Barcelona: Edicions de La Magrana, 1998.
- ___ «Pròleg», dins LLUCH, Carles: *La novel·la catòlica a Catalunya. Precedents teòrics (1925-1936)*. Barcelona: Editorial Cruïlla, 2000, p. 9-15.
- ___ «Josep Pla i la novel·la», dins GRANELL, Glòria; PLA, Xavier (eds.): *Actes del col·loqui de l'any Pla. Universitat de Girona (octubre 1997)*. Girona: Universitat de Girona, 2002, p. 35-64.
- ___ «Literatura catalana i compromís social en els anys trenta», *Els Marges*, núm. 69, gener 2002, 7-23.
- ___ «El llibre i la modernització del mercat literari», dins COMPAGNA, A.M.; BENEDETTO, A de; PUIGDEVALL I BAFALUY, N. (eds.): *Momenti di cultura catalana in un millenio (Atti del VII Convegno dell'AISC, Napoli, 22-24 maggio 2000)*. Nàpols: Liguori Editore, 2003, vol. 2, p. 175-186.
- ___ «Josep Maria Folch i Torres i el mercat literari», dins CASTELLANOS, Jordi (ed.): *En Patufet, cent anys. La revista i el seu impacte*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat / Universitat de Barcelona, 2004, p. 7-18.
- ___ *Escriure amb el ritme de la sang. La represa de la novel·la catalana (1925-1929)*, Discurs de recepció a l'Institut d'Estudis Catalans. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2005.
- ___ «Pròleg», dins PANYELLA, Ramon; MARRUGAT, Jordi: *L'escriptor i la seva imatge: Contribució a la història dels intel·lectuals en la literatura catalana contemporània*. Barcelona: L'Avenç, 2006, p. 5-9.
- ___ «La descoberta literària del Districte Cinquè», dins CASACUBERTA, Margarida; GUSTÀ, Marina (eds.): *Narratives urbanes: La construcció literària de Barcelona*. Barcelona: Fundació Antoni Tàpies-Arxiu Històric de la Ciutat, 2008, p. 83-108.
- CASTELLANOS, Jordi; CAMPILLO, Maria: «La literatura del 1925 al 1939», dins *Història de Catalunya*. Barcelona: Salvat, 1979, vol. 6, p. 220-231.
- COCA, Jordi: «Maria-Aurèlia Capmany i Farnés, una senyora entremaliada», dins *Ni àngels ni dimonis*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1983, p. 57-75. (Reproduït a *Serra d'Or* el setembre de 1981.)

- COLL-VINENT, Sílvia: «The French Connection: Mediated Catalan Translations during the Interwar Period», *The Translator*, 1998, p. 207-228.
- ___ «Nocturn, de Frank Swinnerton: La recuperació d'un *bestseller* georgià», *Quaderns. Revista de traducció*, núm. 4, 1999, p. 117-126.
- ___ «Una certa anglofilia: Maurici Serrahima, lector de narrativa anglesa i crític de novel·la», *Els Marges*, núm. 79, primavera 2006, p. 45-62.
- ___ «Pau Romeva, literat», dins *Actes del XIVè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes. Budapest, setembre de 2007*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2007.
- ___ «Rafael Tasis, traductor i divulgador literari», *Quaderns. Revista de traducció*, núm. 14, 2007, p. 95-104.
- CORRETER, Montserrat: *Alfons Maseras: intel·lectual d'acció i literat (Biografia. Obra periodística. Traduccions)*. Barcelona: Curial / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1995.
- ___ «Crítica literària i societat a la Catalunya contemporània. 1922-1939», *L'Avenç. Plecs d'Història Local*, núm. 238, juliol-agost 1999, p. 44-46.
- CORTADA, Joan: *Artículos escogidos entre los publicados del año 1838 al 1868*. Barcelona: Daniel Cortezo, 1890.
- CORTÉS, Joan: «El concurs de teatre amateur», *Mirador*, 9-II-1933, p. 5.
- CREXELLS, Joan: «Shakespeare i el bon gust», *La Publicitat*, 8-II-1923.
- CRUELLES, Manuel: «Com cal estudiar el Renaixement», *La Publicitat*, 20-II-1935, p. 4.
- ___ «El Renaixement i les lluites religioses», *La Publicitat*, 24-IV-1935, p. 4.
- CRUSET, Josep: «Ignacio Agustí: La intuïtiva recreación de una época», *La Vanguardia Española*, 1-II-1968, p. 43.
- DÍAZ-PLAJA, Guillem: «Literatura biogràfica», *Mirador*, 10-XII-1931, p. 6.
- ___ «Més sobre biografia», *Mirador*, 24-XII-1931, p. 5.
- ___ «Una incorporació: Àngel Valbuena i Prat», *Mirador*, 31-III-1932, p. 4.
- ___ «Literatura Comparada: Walter Scott a Catalunya», *Mirador*, 22-IX-1932, p. 6.
- ___ «Un cicle sobre paisatge», *Institut-Escola*, núm. 6, octubre de 1932, p. 5.
- ___ *Modernismo frente a noventa y ocho: Una introducción a la literatura española del siglo XX*. Madrid: Espasa-Calpe, 1951 (1979).
- ___ *De literatura catalana*. Barcelona: Editorial Selecta, 1956.
- ___ *Memoria de una generación destruida (1930-1936)*. Barcelona: Editora Delos-Aymá, 1966.

- ___ «Mocedades: aquella “universitat”», *La Vanguardia Española*, 6-V-1975, p. 15.
- DOMÈNECH I DOMÈNECH, Salvador: *L'Institut-Escola de la Generalitat i el doctor Josep Estalella*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1998.
- DOMÈNECH, Joan de Déu: «*Revolució catalanista*, de J.V. Foix i Josep Carbonell: la història d'un llibre maleït», *Revista de Catalunya*, núm. 42, juny 1990, p. 132-138.
- DOMÈNECH, Joan de Déu; PANYELLA, Vinyet: «Una polèmica literària, origen de *Revolució catalanista* de J.V. Foix i Josep Carbonell i Gener», *Revista de Catalunya*, núm. 41, maig 1990, p. 122-133.
- DUC I AGULLÓ, Joan: «“No em parleu de novel·les!”», *Mirador*, 2-I-1936, p. 6.
- DURAN I GRAU, Eulàlia: *Agustí Duran i Sanpere: Semblança biogràfica. Conferència pronunciada davant el Ple de l'Institut d'Estudis Catalans el dia 20 de desembre de 1999*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2000.
- ___ «El salvament del patrimoni històric a Cervera durant la guerra del 1936-1939», dins *Jaume Magre en el record*. Lleida: Ajuntament de Lleida, 2002, p. 301-315.
- DURAN, Xavier: «Trabal: Contra el temps i la distància», *Serra d'Or*, núm. 481, gener 2000, p. 19-20.
- ESCLASANS, Agustí: «*Madrid*», *La Humanitat*, 24-IX-1933.
- ___ «Misèria de la crítica», *La Veu de Catalunya*, 25-VI-1936, p. 6.
- FÀBREGAS, Xavier: *Història del teatre català*. Barcelona, 1978.
- FARRÉ I VILALTA, Imma: «Una aposta per la modernització en temps de crisi: *Setmana Catalanista (1900)*», dins *1898: Entre la crisi de la identitat i la modernització. Actes del Congrés Internacional celebrat a Barcelona, 20-24 d'abril de 1998, vol. 1*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1998, p. 439-452.
- FERRAN I PERMANYER, Mariona: *L'Escola Isabel de Villena i la seva gent, 1939-1989*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1997.
- FERRAN, Àngel: «*Muchachas de uniforme*», *La Publicitat*, 2-XI-1932, p. 5.
- ___ «El ritme cinematogràfic i el cinema espanyol», *La Publicitat*, 25-III-1933, p. 9.
- ___ «Una obra de text cinematogràfic», *La Publicitat*, 2-VI-1933, p. 9.
- ___ «Les adaptacions», *La Publicitat*, 30-VI-1933, p. 8.
- ___ «Cinegrames: Cinema i literatura», *La Publicitat*, 11-X-1934, p. 2.
- FERRER VIVES, Anton: *Diari de guerra (1938/39)*. Sant Sadurní d'Anoia: Gràfiques Llopart, 1998.

- FERRER, Josep; PUJADES, Joan: *Epistolari, Joan Coromines & Carles Riba*. Barcelona: Curial, 2002.
- FOGUET I BOREU, Francesc: *El teatre català en temps de guerra (1936-1939): A propòsit de 'Mirador' i 'Meridià'*. Barcelona: Institut del Teatre de la Diputació de Barcelona / PAM, 1999.
- ___ *Teatre, guerra i revolució: Barcelona, 1936-1939*. Barcelona: PAM, 2005.
- FOIX, J.V.: «Dinou anys al servei de la pàtria. Quaderns de 1933», *La Publicitat*, 2-VII-1933.
- ___ «No és pas ben bé el que llegeixen», *La Publicitat*, 5-I-1936, p. 2.
- FOLCH I CAPDEVILA, Rafael: «Llibres per a infants», *La Publicitat*, 1-I-1931, p. 5.
- FONT, Jordi (comissari de l'exposició); REÑÉ, Teresa (documentació): «La nena modernista 1918-1931. La noia de l'Institut-Escola 1931-1939», dins *Ciudadana Maria Aurèlia Capmany: Escriptora i dona d'acció*. Barcelona: Fundació Maria Aurèlia Capmany, 2002, p. 89-95.
- FORNER, F.S.: «La crítica catalana i la seva missió social», *Meridià*, núm. 22, 10-VI-1938, p. 6.
- FOUQUIERES, P. de: «Sessió 'Mirador': *Topaze* o la immoralitat com a tècnica», *La Publicitat*, 28-IV-1933, p. 9.
- FUSTER, Joan: *Literatura catalana contemporània*. Barcelona: Curial, 1972.
- ___ *Contra el Noucentisme*. Barcelona: Editorial Crítica, 1977.
- GALÍ, Alexandre: *Història de les institucions i del moviment cultural a Catalunya, 1900-1936. Llibre XII: Música, teatre i cinema*. Barcelona: Fundació Alexandre Galí, 1984.
- GALLÉN, Enric: «El intelectual ante la guerra y la revolución», dins SOLÉ I SABATÉ, Josep M. (coord.): *Cataluña en la Guerra Civil española*. Barcelona: Biblioteca de *La Vanguardia*, 17, 1986, p. 261-266.
- ___ «La recepció del teatre francès en les col·leccions catalanes de preguerra (1918-1938)», dins *Teatro y Traducción*. Barcelona: Universitat Pompeu Fabra, 1995, p. 193-204.
- ___ «Traduir i adaptar teatre a Catalunya (1898-1938)», dins PEGENAUTE, Luís (ed.): *La traducción en la Edad de Plata*. Barcelona, PPU, 2001, p. 49-74.
- GARCÉS, Tomàs: «Districte V», *La Publicitat*, 24-II-1929.

- GAROLERA, Narcís: «Viatge i literatura», dins BONADA, Lluís (ed.): *Cinc notes sobre Josep Pla: Homenatge a Josep Pla*. Barcelona: Fundació Caixa de Sabadell, 1997, p. 29-44.
- GASCH, Sebastià: «Andalusia a Barcelona: “Avez-vous vu dans Barcelone...?”», *Mirador*, núm. 120, 21-V-1931, p. 2.
- ___ «Els camins del teatre», *Mirador*, núm. 297, 18-X-1934, p. 5.
- ___ *Barcelona de nit*. Barcelona: Parsifal Edicions, 1997.
- ___ *París, 1940*. Barcelona: Quaderns Crema, 2001.
- ___ *Etapas d'una nova vida: Diari d'un exili*. Barcelona: Quaderns Crema, 2002.
- GATELL, Cristina; SOLER, Glòria: *Martí de Riquer: Viure la literatura*. Barcelona: La Magrana, 2008.
- GIBERT, Miquel M.; ORTÍN, Marcel: *Gèneres i formes en la literatura catalana d'entreguerres (1918-1939)*. Lleida: Puctum & Trilcat, 2005.
- GILI I SERRA, J.Ll.: «Llibres per a infants», *La Publicitat*, 29-XII-1932, p. 3.
- GRAELLS, Guillem-Jordi: *L'Institut del Teatre (1913-1988). Història gràfica*. Barcelona: Institut del Teatre / Diputació de Barcelona, 1990.
- GRASES, Pere: «Dibuixos animats», *Institut-Escola*, núm. 17, maig 1934.
- ___ *Hores de joventut i de maduresa*. Barcelona: Seix Barral, 1987.
- GRILLI, Giuseppe: «Joan Fuster: *Literatura catalana contemporània*. Seguit d'una bibliografia a cura de Ramon Pla i Arxé. (“Documents de cultura”, 1). Barcelona, Curial, 1972. 512 pàgs.», *Estudis Romànics*, vol. 16, p. 274-278.
- GUANSÉ, Domènec: «*Sigfrid*, comèdia en quatre actes, de J. Giraudoux, traducció de Díez Canedo», *La Publicitat*, 21-III-1931, p. 8.
- ___ «*El roig i el negre*, d'Stendhal, traducció de Just Cabot», *La Publicitat*, 18-VIII-1931, p. 4.
- ___ «El començament: Josep Pla, paisatgista», *La Publicitat*, 16-VIII-1934, p. 2.
- ___ «*Resum de literatura anglesa*, de C.A. Jordana», *La Publicitat*, 10-X-1934, p. 2.
- ___ «*Manuela* (novel·la del film *Noies d'uniforme*), de Christa Winsloe», *La Publicitat*, 29-III-1935, p. 4.
- ___ «[s.t.]», *Meridià*, 18-II-1937, p. 7.
- ___ *Abans d'ara (retrats literaris)*. Barcelona: Aymà, 1966.
- ___ «Francesc Trabal, in memoriam», dins *De Maragall a l'exili. Assaigs de crítica literària*. Tarragona: El Mèdol, 1994, p. 157-159.

- GUARDIOLA, Carles-Jordi (ed.): *Cartes de Carles Riba: I. 1910-1938*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans / La Magrana, 1989.
- GUERRERO, Manuel: *J.V. Foix, investigador en poesia*. Barcelona: Empúries, 1996.
- GUSTÀ, Marina: *Els orígens ideològics i literaris de Josep Pla*. Barcelona: Curial, 1995.
- HARRINGTON, Thomas: «Álvaro Cunqueiro, Pascoaes y la Editorial Apolo de Barcelona», dins CERDÀ, Jordi; MARTÍNEZ-GIL, Víctor; VEGA, Rexina R. (ed.): *Álvaro Cunqueiro e as amizades catalanas*. La Corunya: Edicions do Castro, 2003, p. 165-183.
- HUERTAS, Josep M.; GELI, Carles: «*Mirador*», *la Catalunya impossible*. Barcelona: Proa, 2000.
- HURTADO, Amadeu [edició anotada per Amadeu Cuito]: *Abans del sis d'octubre (un dietari)*. Barcelona: Quaderns Crema, 2008.
- HURTLEY, Jacqueline: *Josep Janés. El combat per la cultura*. Barcelona, Curial, 1986.
- IBARZ, Mercè: «Buñuel documental. *Las Hurdes, Tierra sin pan* i el seu temps», tesi doctoral dirigida pel Dr. Antoni Marí. Barcelona: Universitat Pompeu Fabra, 1997.
- IRIBARREN DONADEU, Teresa: «James Joyce a Catalunya (1921-1936)», *Els Marges*, núm. 72, hivern 2004, p. 21-44.
- ___ «The reception of James Joyce in Catalonia», dins Diversos autors: *The Reception of James Joyce in Europe*, vol. II: France, Ireland and Mediterranean Europe. Londres / Nova York: Thoemmes Continuum, 2004, p. 445-454.
- ___ «Josep Pla i James Joyce, o el diàleg entre gegants», *Serra d'Or*, núm. 534, juny 2004, p. 47-50.
- ___ «An approximation of H.G. Wells's Impact on Catalonia», dins *The Reception of H.G. Wells in Europe*. Londres / Nova York: Thoemmes Continuum, 2005, p. 222-235.
- J.M.: «Comentari: Cinema i estètica», *La Publicitat*, 23-II-1932, p. 1.
- JUAN ARBÓ, Sebastià: «Entorn de la novel·la. Carta oberta a Manuel Brunet», *Avui*, 19-X-1933.
- ___ «Converses d'Avui: S. Juan Arbó i la crisi de la novel·la», *Avui*, 17-XI-1933.
- JULIÀ, Jordi: «Guerau de Liost a la ciutat d'ivori. Imatge pública i màscara poètica de Jaume Bofill i Mates», dins PANYELLA, Ramon (ed.): *La projecció social de l'escriptor en la literatura catalana contemporània*. Lleida: Punctum & GELCC, 2007, p. 207-304.

- JUNOY, Josep M.: «Estiuejants indesitjables», *El Matí*, 21-VIII-1930, p. 6.
- ___ «Correo Literario: *La Revista*: Quaderns de 1935. Any XXI. Gener-juny», *La Vanguardia*, 5-VI-1935, p. 9.
- LAFARGA, Francisco: «Contribución a un catálogo de traducciones españolas de las obras de Stendhal. Años 1940 a 1983», dins SANTA I BANYERES, M. Àngels (cur.): *Stendhal*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1987, p. 169-180.
- LLADÓ, Francesc de B.; MONTOLIU, Manuel de; RÀFOLS, Josep F.; RAVENTÓS, Jaume; SALTOR, Octavi; COMA I SOLEI, Vicenç: «Per la dignificació de la novel·la», *El Matí*, 21-VI-1930, p. 9.
- LLANAS, Manuel: «Notes sobre la recepció de Paul Valéry en les lletres catalanes», dins *Professor Joaquim Molas: Memòria, escriptura, història*. Barcelona: PPU, 2003, vol. 1, p. 589-599.
- LLATES, Rossend: «Literatura immoral», *Mirador*, núm. 16, 16-V-1929, p. 4.
- LLOVET, Jordi: «Clásicos: Diccionarios de literatura», *La Vanguardia*, 6-IX-1996, p. 35.
- LLUCH, Carles: *La novel·la catòlica a Catalunya. Precedents teòrics (1925-1936)*. Barcelona: Cruïlla, 2000.
- LÓPEZ-PICÓ, Josep M.: «Commemoració de Goethe», *La Revista*, any XVIII, gener-juny 1932, p. 5-6.
- ___ *A contraclaror del seny*. Barcelona: Publicacions de La Revista, 1936.
- LUNATI MARUNY, Montserrat: «L'humor perdut d'Àngel Ferran», dins FERRANDO, Antoni; HAUF, Albert G. (eds.): *Miscel·lània Joan Fuster: Estudis de llengua i literatura*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1991.
- ___ «“Samsó i Dalila”, d'Àngel Ferran. Un exemple de paròdia i metaficció a la literatura catalana dels anys vint», *Tesserae: Journal of Iberian and Latin American Studies* (Cardiff University), vol. 1, núm. 3, 1995, p. 389-417.
- ___ «Poètiques i polítiques de la ironia», dins *Imma Monsó: La narrativa de la ironia i la diferència*. Vic: Eumo Editorial, 2007, p. 55-76.
- ___ «Àngel Ferran, l'humorista desconegut», dins FERRAN, Àngel: *Big Jack, el sanguinari*. Barcelona: A Contra Vent, 2008, p. 111-135.
- M.O.: «Hilari Belloc, historiador», *La Veu de Catalunya*, 7-VIII-1934, p. 8.
- MAÇÓ RIBERA, Josep M.: «La mort del novel·lista Edgar Wallace: novel·lista novel·lable», *La Publicitat*, 13-II-1932, p. 3.
- MALÉ, Jordi: «La crítica literària catalana d'entreguerres en relació amb els models europeus i americans», *Revista de Catalunya*, núm. 127, març 1998, p. 127-141.

- ___ *Poètica de Carles Riba. Els anys del postsimbolisme 1920-1938*. Barcelona: Edicions de La Magrana, 2001.
- MALÉ, Jordi; BORRÀS, Laura (coords.): *Literatura catalana: Teoria i crítica. Poètiques del segle XX*. Barcelona: Fundació per a la Universitat Oberta de Catalunya, 2001.
- MANENT I SEGIMON, Albert: *Literatura catalana en debat*. Barcelona: Editorial Selecta, 1969.
- ___ *Josep Carner i el Noucentisme. Vida, obra i llegenda*. Barcelona: Edicions 62, 1969.
- ___ *Del Noucentisme a l'exili. Sobre cultura catalana del nou-cents*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1997.
- ___ *De 1936 a 1975: Estudis sobre la guerra civil i el franquisme*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1999.
- ___ «Notes sobre la crítica a la premsa catalana del segle XX. Escolí sobre un llibre de Ramon Pla i Arxé», *Revista de Catalunya*, núm. 165, nova etapa, setembre 2001, p. 61-69.
- MANENT I SEGIMON, Albert; RAVENTÓS I GIRALT, Josep: *L'església clandestina a Catalunya durant la guerra civil (1936-1939)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1984.
- MANENT, Marià: «L'antologia política [sic.] de l'«Albatross»», *La Veu de Catalunya*, 24-VI-1933, p. 16.
- ___ *El vel de Maia. Dietari de la guerra civil (1936-39)*. Barcelona: Destino, 1975.
- MARAGALL, Joan [edició de Francesc Vallverdú]: *Elogi de la paraula i altres assaigs*. Barcelona: Edicions 62, 1994.
- MARAGALL I NOBLE, Jordi: «Evocació del centenari de la mort de Goethe el 1932», *La Vanguardia*, 8-IV-1982, p. 37.
- ___ «La generació filosòfica de 1932», *Revista de Catalunya*, núm. 2, novembre 1986, p. 49-59.
- ___ «Maria Aurèlia Capmany i l'Institut-Escola», dins *Maria Aurèlia Capmany i Farnés, 1918-1991*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, Regidoria d'Edicions i Publicacions, 1992, p. 13-18.
- ___ «Joaquim Xirau i Palau», *La Vanguardia*, 30-VIII-1995, p. 11.

- MARFANY, Joan Lluís: «*Literatura Catalana Contemporània*, de Joan Fuster», *Bulletin of Hispanic Studies*, octubre 1975, p. 426-28. (rec. a Diversos autors: *Fuster entre nosaltres*. València: Conselleria de Cultura, 1993, p. 324.)
- ___ «Assagistes i periodistes: La crítica artística i literària», dins RIQUER, Martí de; COMAS, Antoni; MOLAS, Joaquim: *Història de la literatura catalana. Part moderna*. Barcelona: Ariel, 1986, vol. 18, p. 172-180.
- MARÍAS, Julián: «Prólogo», dins DÍAZ-PLAJA, Guillem: *Memoria de una generación destruida (1930-1936)*. Barcelona: Editora Delos-Aymá, 1966, p. 5-6.
- MARRAST, Robert: *El teatre durant la guerra civil espanyola: Assaig d'història i documents*. Barcelona: Edicions 62 / Publicacions de l'Institut del Teatre, 1978.
- MASERAS, Alfons: «Temes literaris: Sobre la decadència de la novel·la», *La Publicitat*, 24-VIII-1934, p. 2.
- MASOLIVER RÓDENAS, Juan Antonio: «Perfil de un humanista», dins Diversos autors: *Juan Ramón Masoliver: 60 años de creación, crítica y traducción literarias*. Barcelona: ACEC, núm. 4, abril 1994, p. 17-25.
- MASOLIVER, Joan Ramon: «Los libros del día», *La Vanguardia Española*, 31-III-1954, p. 9.
- ___ «De cultura catalana: La verdaderas piezas de un viejo proceso», *La Vanguardia Española*, 18-I-1968, p. 41.
- ___ «Nuestro hermano mayor», *La Vanguardia Española*, 30-I-1977, p. 28.
- ___ «Un margen, para alguien que sigue en el centro del magisterio», *La Vanguardia*, 25-V-1979, p. 21.
- ___ «Etopeia d'un gegant que es féu home», dins *James Joyce en els seus millors escrits*. Barcelona: Editorial Miquel Alemany, 1982, p. 9-25.
- ___ «Cuando alcanza su vida verdadera», *La Vanguardia*, 26-VII-1984, p. 19.
- MEDINA, Jaume: «La crítica literària i la història de la literatura: La crítica», dins RIQUER, Martí de; COMAS, Antoni; MOLAS, Joaquim: *Història de la Literatura Catalana. Part Moderna*. Barcelona: Ariel, vol. 10, 1987, p. 192-200.
- MINGUET BATLLORI, Joan M.: *Cinema, modernitat i avantguarda (1920-1936)*. València: 3i4, 2000.
- ___ «Classicisme i cinema: Eugeni d'Ors, el noucentisme i les arts industrials», *Locus Amoenus*, núm. 5, 2000-2001, p. 291-304.
- MOLAS, Joaquim: «1939, any-límit de la literatura catalana», dins SCHÖNBERGER, Axel; STEGMANN, Tilbert Dídac (eds.): *Actes del Desè Col·loqui Internacional de*

- Llengua i Literatura Catalanes. Frankfurt, 18-25 de setembre de 1994.*
Barcelona: AILLC / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1995, 47-73.
- MOLAS, Joaquim; GALLÉN, Enric: «La literatura popular i de consum», dins RIQUER, Martí de; COMAS, Antoni; MOLAS, Joaquim: *Història de la literatura catalana. Part Moderna.* Barcelona: Ariel, vol. 11, 1988, p. 312-316.
- MONTANYÀ, Lluís: «Poesia i cinema», *La Publicitat*, 20-III-1932, p. 3.
- MONTOLIU, Manuel de: «La novel·la, joc d'instints», *La Veu de Catalunya* (ed. vespre), 19-IV-1933, p. 5.
- ___ «La biografia i la novel·la», *La Veu de Catalunya*, 27-VI-1933, p. 16.
- ___ «Noves modalitats de la història», *La Veu de Catalunya*, 10-X-1933, p. 6.
- ___ «Horitzons. Sobre la novel·la», *La Veu de Catalunya*, 25-X-1933.
- ___ «Horitzons. Encara sobre la novel·la», *La Veu de Catalunya*, 2-XI-1933, p. 8.
- ___ *Goethe en la literatura catalana.* Barcelona: Publicacions de La Revista, 1935.
- ___ «La novel·la, com a gènere líric», *La Veu de Catalunya*, 6-X-1935, p. 10.
- ___ «Els tres gèneres novel·lístics d'avui», *La Veu de Catalunya*, 19-IV-1936, p. 7.
- ___ «Una excel·lent novel·la», *La Veu de Catalunya*, 28-VI-1936, p. 7.
- MORAGUES, Jeroni: «Pedagogia i cinema», *La Publicitat*, 23-III-1932, p. 4.
- MORET, Xavier: *Tiempo de editores. Historia de la edición en España (1939-1975).* Barcelona: Destino, 2002.
- ___ «Orfebre i erudit», *Quadern, El País*, 18-IX-2003, p. 5.
- MUÑOZ PUJOL, Josep M.: *Agustí Duran i Sanpere. Temps i memòria.* Barcelona: Proa, 2004.
- MURGADES, Josep: «El noucentisme», dins RIQUER, Martí de; COMAS, Antoni; MOLAS, Joaquim: *Història de la llengua catalana. Part Moderna.* Barcelona: Ariel, 1987, vol. 9, p. 9-72.
- ___ «Usos del Noucentisme», *Els Marges*, núm. 58, setembre 1997, p. 73-92.
- NICOLAU D'OLWER, Lluís: «Crònica. A torna-jornals», *La Publicitat*, 9-IV-1929.
- OBIOLS, Armand: «Un llibre de F. Trabal», *La Publicitat*, 13-IV-1932, p. 3.
- ___ «Edgar Wallace, per Mildred Pearse», *La Publicitat*, 30-VI-1933, p. 4.
- ORS, Eugeni d': «Els polítics», *La Veu de Catalunya*, 13-X-1917.
- ___ [edició i presentació de Xavier Pla]: *Glosari 1908-1909.* Barcelona: Quaderns Crema, 2001.
- ORTÍN, Marcel: *La prosa literària de Josep Carner.* Barcelona: Quaderns Crema, 1996.
- PALAU, Josep: «Un film antic actualitzat: Goethe i el cinema», *Mirador*, 24-III-1932.

- ___ «Una estrena pròxima: *Noies d'uniforme*», *Mirador*, 29-IX-1932, p. 4.
- ___ «Pagnol al cinema: Els intèrprets de *Topaze*», *La Publicitat*, 7-IV-1933, p. 9.
- ___ «Literatura i cinema: *The Fountain*, de Ch. Morgan», *Mirador*, 2-VII-1936, p. 4.
- PALLAS, Claire: «L'Identité culturelle catalane sous le franquisme. Le rôle de l'Institut Français de Barcelone (1945-1953)», dins AYMES, J.R.; SALAÜN, S. (coords.): *Le Métissage culturel en Espagne*. París: Presses de la Sorbone Nouvelle, 2001, p. 303-311.
- PAR, Alfons: *Contribución a la bibliografía española de Shakespeare*. Barcelona: Publicacions de la Institució del Teatre, 1930.
- ___ *Shakespeare en la literatura española. Juicios de literatos españoles, con noticias curiosas sobre algunos de ellos y sobre sucesos literarios famosos*, I-II. Madrid / Barcelona: Librería General de Victoriano Suárez / Biblioteca Balmes, 1935.
- PASCUCHI, Marçal: «El primer Institut-Escola de Catalunya», *La Publicitat*, 7-II-1932, p. 1-2.
- PERICAY, Xavier; TOUTAIN, Ferran: *El malentès del Noucentisme: Tradició i plagi a la prosa catalana moderna*. Barcelona: Proa, 1996.
- PERMANYER, Lluís: «El Oro del Rhin tenía clase», *La Vanguardia*, 9-VII-2005, p. I.
- PERUCHO, Artur: «Els espectacles: *Teatre d'Orientació*. A tots els amants del teatre català», *La Nova Revista*, 15-III-1928, p. 275.
- PERUCHO, Joan: «El meu Joan Ramon Masoliver», dins Diversos autors: *Juan Ramón Masoliver: 60 años de creación, crítica y traducción literarias*. Barcelona: ACEC, núm. 4, abril 1994, p. 33-40.
- ___ «La gravitación del pasado», *La Vanguardia*, 14-X-2002, p. 28.
- PLA, Josep: «París: El que la gent llegeix», *La Publicitat*, 20-III-1924, p. 1.
- ___ «Joseph Conrad», *La Publicitat*, 8-VIII-1924, p. 1.
- ___ [sense signar]: «Informacions de *La Publicitat*. Les teories de Josep Pla sobre la novel·la», *La Publicitat*, 8-V-1927.
- ___ [sense signar]: «Informacions de *La Publicitat*. Una iniciativa sensacional per a les lletres catalanes. La institució del premi "Joan Crexells"», *La Publicitat*, 9-XII-1927.
- ___ «La setmana a Madrid. La història i la novel·la», *La Veu del Vespre*, 16-X-1933, p. 1.
- ___ «L'autonomia falsa: La gent no llegeix res», *La Veu del Vespre*, 23-X-1933, p. 1.
- ___ (1933) *Madrid. L'adveniment de la República*. Barcelona: Destino, 1996.

- ___ (1958): «Josep Carner. Un retrat», dins *Obres completes*, XI: *Homenots. Primera sèrie*. Barcelona: Selecta (repr. a *Obra completa*, XXI: *Homenots. Tercera sèrie*. Barcelona: Destino, 1972, p. 184.).
- ___ [edició de Xavier Pla]: *Cartes a Pere*. Barcelona: Destino, 1996.
- PLA, Manuel: «Jaume Balmes», *La Publicitat*, 9-III-1935, p. 4.
- ___ «Els llibres per a infants», *La Publicitat*, 9-I-1936, p. 2.
- ___ «Segon comentari: Els llibres per a infants», *La Publicitat*, 23-I-1936, p. 2.
- PLA, Xavier: *Josep Pla, ficció autobiogràfica i veritat literària*. Barcelona: Quaderns Crema, Assaig, 1997.
- ___ «La ficció autobiogràfica de Josep Pla», dins BONADA, Lluís (ed.): *Cinc notes sobre Josep Pla: Homenatge a Josep Pla*. Barcelona: Fundació Caixa de Sabadell, 1997, p. 53-61.
- ___ «Pròleg», dins XAMMAR, Eugeni: *Cartes a Josep Pla (i altres cartes i documents)*. Barcelona: Quaderns Crema, 2000, p. 9-59.
- ___ «La demoleadora ironia de Josep Pla», dins PERICAY, Xavier (ed.): *Cuatro historias de la República: Julio Camba, Gaziol, Josep Pla, Manuel Chaves Nogales*. Barcelona: Destino, 2003, p. 73-86.
- ___ *Simenon i la connexió catalana*. València: 3 i 4, 2007.
- ___ «Lectures de Montaigne a Catalunya: D'Eugeni d'Ors a Josep Pla» (Congrés: The Dark Side of Catalan Culture: Far-right Ideologies in the Work of 20th Century Catalan Artists and Writers), en premsa.
- PLANA, Alexandre: «El cinema. Del cinema dins el sistema de les belles arts: II. De les influències entre la literatura i el cinema», *La Nova Revista*, núm. 7, juliol 1927, p. 229-233.
- PLANES, Josep M.: «El Patio del Farolillo», dins *Nits de Barcelona*. Barcelona: Llibreria Catalònia, 1931.
- PONS, Agustí: *Maria Aurèlia Capmany: L'època d'una dona*. Barcelona: Columna, 2000.
- PUGÉS, Manuel: «L'estabilització monetària», *El Matí*, 5-IV-1931, p. 8.
- PUIG I JOFRA, Enric; VILA I VICENS, Josep M.: *Cent anys de colònies de vacances a Catalunya (1893-1993). Volum I: Dels inicis a la Guerra Civil*. Barcelona: Editorial Mediterrània, 2005, p. 115-120.

- QUINTANA, Josep M.: «Miquel Carreras i Marçal Pascuchi, testimoni d'una fidelitat», fulletó de *Quaderns d'Arxiu de la Fundació Bosch i Cardellach*, LXXI, Sabadell: Caixa de Sabadell / Ajuntament de Sabadell, 1994.
- ___ *Nicolau Maria Rubió i Tudurí (1891-1981). Literatura i pensament*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2002.
- RÀFOLS, Josep-F.: «Jenny, de Sigrid Undset», *El Matí*, 6-II-1930, p. 8.
- RAGUER, Hilari: *La Unió Democràtica de Catalunya i el seu temps (1931-1939)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1976.
- REAL, Neus: *Mercè Rodoreda: l'obra de preguerra*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2005.
- ___ *Dona i literatura a la Catalunya de preguerra*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2006.
- ___ *Les novel·listes dels anys trenta: Obra narrativa i recepció crítica*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2006.
- ___ «D'un temps, d'un país: Elvira Augusta Lewi», *Els Marges*, núm. 79, primavera 2006, p. 63-76.
- RESINA, Joan Ramon: *La vocació de modernitat de Barcelona. Auge i declivi d'una imatge moderna* [traducció d'Alexandre Gombau i Arnau]. Barcelona: Galàxia Gutenberg / Cercle de Lectors, 2008.
- RIBA, Carles: «Una generació sense novel·la», *La Veu de Catalunya*, 12-VI-1925 i 17-VI-1925 (rec. a *Obres Completes, vol. II: Assaigs crítics*, Barcelona: Edicions 62, 1967, p. 316-320).
- ___ [signat "Jordi March"]: «Josep Pla. III. Paisatges», *La Publicitat*, 17-XI-1926. (rec. a *Obres completes, op. cit., vol. II: Assaigs crítics*, Barcelona: Edicions 62, 1967, p. 339.)
- ___ *Obres completes: Assaigs crítics*. Barcelona: Edicions 62, 1967, vol. 2.
- RIBÉ, Maria Carme: *'La Revista' (1915-1936). La seva estructura. El seu contingut*. Barcelona: Editorial Barcino, 1983.
- RIERA LLORCA, Vicenç: *El meu pas pel temps (1903-1939)*. Barcelona: Edicions 62, 1979.
- RIERA, Ignasi: *Los catalanes de Franco*. Barcelona: Plaja & Janés, 1999.
- RIQUER, Martí de: «La versió de Shakespeare de "Els Clàssics del Món": *Juli Cèsar*», *La Publicitat*, 18-VIII-1934, p. 2.
- ___ «Resum de Literatura Anglesa, per C.A. Jordana», *La Publicitat*, 9-I-1935, p. 4.

- ___ «Molière en català», *Mirador*, 9-IV-1936, p. 6.
- ROCA I PONS, Josep: «La reina Victòria, per Litton Strachey», *La Publicitat*, 13-XII-1935, p. 2.
- ROCA, Francesc: «El Decret de Municipalització i la “nova economia urbana”», *Recerques: Història, economia i cultura*, núm. 2, 1972, p. 223-228.
- RODOREDA, Mercè [signat “Just d’Esvern”]: «Llibres nous: Madrid», *Clarisme*, 1-X-1933, núm. 1, p. 3.
- ___ «Joana Mas, per Anna Murià», *Clarisme*, núm. 6, 25-XI-1933, p. 2.
- ROIG I LLOP, Tomàs: *El meu viatge per la vida (1939-1975)*. Barcelona: Publicacions de l’Abadia de Montserrat, 2005.
- ROIG, Montserrat: «Maria Aurèlia Capmany», dins *Personatges (Segons el programa del mateix títol emès per TVE)*. Barcelona: Pòrtic, 1978 (2a ed.), p. 99-118.
- ___ «Marta Mata», dins *Personatges (Segons el programa del mateix títol emès per TVE)*. Barcelona: Pòrtic, 1978 (2a ed.), p. 25-38.
- ROMEVA, Pau: «Els sants del districte cinquè», *El Matí*, 14-VI-1929, p. 1.
- ___ [signat “Rocatallada”]: «La immoralitat del cinema», *El Matí*, 17-VII-1934, p. 6.
- ___ [signat “Rocatallada”]: «Del cinema, encara», *El Matí*, 12-V-1935, p. 11.
- ___ [signat “Rocatallada”]: «La novel·la policíaca», *El Matí*, 22-IX-1935, p. 10.
- RUBIÓ I BALAGUER, Jordi: «Drei unbekannte drucke von Joan Jofré (Valencia, 1505)», *Gutenberg Jahrbuch*, 1962, p. 208-211. (rec. a *Llibreters i impressors a la Corona d’Aragó*. Barcelona: Publicacions de l’Abadia de Montserrat, 1993, p. 388-393.)
- RUCABADO, Ramon [signat “Monfort”]: «La moral en el cinema», *El Matí*, 14-X-1934, p. 11.
- ___ [signat “Monfort”]: «De la moral encara...», *El Matí*, 26-XI-1934, p. 5.
- ___ [signat “Monfort”]: «La Croada americana contra els films immorals», *El Matí*, 10-II-1935, p. 7.
- ___ [signat “Monfort”]: «Demanam censura cinematogràfica», *El Matí*, 31-III-1935, p. 7.
- ___ [signat “Monfort”]: «Films immorals», *El Matí*, 14-VII-1935, p. 10.
- RUIZ MANENT, Jaume: «L’esperit de Briand», *El Matí*, 8-III-1932, p. 8.
- ___ «Catolicisme, un film que revolta», *El Matí*, 8-IV-1932, p. 6.
- RUYRA, Joaquim: «Ave, Maria puríssima», dins FEIXAS I TORRÓ, Joan M.: *Èglogues i altres poemes*. Sant Feliu de Guíxols, 1926, p. xi-xvi.

- S.: «El cinema: Noves normes de la composició cinematogràfica», *La Publicitat*, 10-IX-1933, p. 8.
- SABATÉ, Modest: «Al marge d'un film: La novel·la i el cinema», *Mirador*, 30-XI-1933, p. 4.
- SÁEZ MATEU, Ferran: «El Montaigne de Pla: Del "moralisme" clàssic al periodisme modern», *Trípodos*, núm. 20, 2007, p. 49-62.
- SAGARRA, Josep M. de: «L'escena i el film», *La Publicitat*, 2-I-1923, p. 8.
- ___ «Optimisme i cinema», *La Publicitat*, 17-II-1924, p. 1.
- ___ «Novel·la catalana», *La Publicitat*, 11-V-1924, p. 1.
- ___ «Crítica i pedanteria», *La Publicitat*, 3-VIII-1924, p. 1.
- ___ «Sinceritat i crítica», *La Publicitat*, 28-IX-1924, p. 1.
- ___ «La por a la novel·la», *La Publicitat*, 28-IV-1925.
- ___ «La utilitat de la novel·la», *La Publicitat*, 10-V-1925.
- SALRACH, José María: «Santiago Sobrequés Vidal», *Anuario de Estudios Medievales*, vol. 9, 1975-1979, p. 673-679.
- SALTOR, Octavi: «Col·laboració: Una antologia anyal», *Diari de Girona: D'avisos i notícies*, 7-VII-1934, p. 1.
- SARSANEDAS, Jordi: «Introducció. Monsieur Deffontaines, grand merci», dins PORTER I MOIX, Miquel (coord.): *Memòria dels Cercles de l'Institut Francès*. Barcelona: Editorial Hacer, 1994, p. 11-24.
- SENTÍS, Carles: «Una visita a l'Institut-Escola», *La Publicitat*, 8-IV-1932, p. 4.
- SERRÀ CAMPINS, Antoni: «Sobre Josep Pla i el classicisme noucentista», dins FERRANDO Antoni; HAUF, Albert G. (eds.): *Miscel·lània Joan Fuster: Estudis de Llengua i Literatura*. València / Barcelona: Universitat de València-AILLC / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1991, vol. 3, p. 327-351.
- SERRAHIMA, Maurici: «Alta novel·la», *El Matí*, 25-V-1930, p. 18.
- ___ «Judita, de F. Trabal», *El Matí*, 17-VI-1930, p. 9.
- ___ «Stendhal en català», *El Matí*, 1-III-1931, p. 11.
- ___ «Novel·la normal», *El Matí*, 31-V-1931, p. 13.
- ___ «L'art de la novel·la (I)», *El Matí*, 10-VI-1931, p. 7.
- ___ «L'art de la novel·la (II)», *El Matí*, 11-VI-1931, p. 7.
- ___ «El protagonista», *El Matí*, 12-XI-1931, p. 9.
- ___ «El nostre moment literari», *El Matí*, 19-XI-1931, p. 9.
- ___ «Aldous Huxley», *El Matí*, 29-III-1932, p. 9.

- ___ «Una denominació exacta», *El Matí*, 31-XII-1932, p. 10.
- ___ «De l'atreviment», *El Matí*, 10-X-1933, p. 2.
- ___ «La darrera novel·la de F. Trabal», *El Matí*, 9-IX-1933, p. 9.
- ___ «Novel·la impressionista», *El Matí*, 16-X-1933, p. 9.
- ___ «Més sobre la novel·la», *El Matí*, 4-XI-1933, p. 9.
- ___ «Moralisme i literatura», dins *Assaigs sobre novel·la*. Barcelona: Publicacions de La Revista, 1934.
- ___ «Una novel·la ciutadana, *Rubèn*», *El Matí*, 26-I-1934.
- ___ «Un llibre de Maritain», *El Matí*, 1-I-1936, p. 9.
- ___ «Goethe a casa nostra», *El Matí*, 18-I-1936, p. 7.
- ___ «Una visió de la novel·la catalana», *El Matí*, 19-II-1936, p. 7.
- ___ «Dues o tres gràcies, d'Aldous Huxley», *Serra d'Or*, núm. 1, gener 1967, p. 53.
- ___ «Ha mort un home: Pau Romeva», *Serra d'Or*, núm. 104, maig 1968, p. 28.
- ___ *De mitja vida ençà: Notes i records (1939-1966)*. Barcelona: Edicions 62, 1970.
- ___ *Marcel Proust*. Barcelona: Edicions 62, 1971.
- ___ *Dotze mestres*. Barcelona: Destino, 1972.
- ___ *Del passat quan era present, I (1940-1947)*. Barcelona: Edicions 62, 1972.
- ___ «Josep M. Capdevila», *Serra d'Or*, núm. 149, febrer 1972, p. 19-20.
- ___ *Josep Maria Capdevila*. Barcelona: Editorial Barcino, 1974.
- ___ «Notes sobre *El Matí*», *Els Marges*, núm. 6, febrer 1976, p. 111-119.
- ___ *Memòries de la guerra i de l'exili, I. 1936-1937*. Barcelona: Edicions 62, 1978.
- ___ *Memòries de la guerra i de l'exili, II. 1938-1940*. Barcelona: Edicions 62, 1981.
- ___ *Del passat quan era present, II (1948-1958)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2004.
- ___ *Del passat quan era present, III (1959-1963)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2004.
- ___ *Del passat quan era present, IV (1964-1968)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2005.
- ___ *Del passat quan era present, V (1969-1971)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2005.
- ___ *Del passat quan era present, VI (1972-1974)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2006.
- SERRAHIMA, Maurici; BOADA, Maria Teresa: *La novel·la històrica en la literatura catalana*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1996.

SOBREQUÉS I CALLICÓ, Jaume: *Història d'una amistat. Epistolari de Jaume Vicens i Vives i Santiago Sobrequés i Vidal (1929-1960)*. Barcelona: Ajuntament de Girona / Edicions Vicens Vives, 2000.

SOL, Josep: «Dubliners, per James Joyce», *La Publicitat*, 2-IX-1934, p. 2.

___ «Stendhal a Espanya», *La Publicitat*, 23-IX-1934, p. 2.

SOLDEVILA, Carles: *Què cal llegir?* Barcelona: Catalonia, 1928.

___ [signat "Myself"]: «La nova independència americana», *D'Ací i D'Allà*, núm. 131, novembre 1928, p. 383.

___ «¿Novel·la o biografia, què més té?», *La Publicitat*, 18-X-1933, p. 1.

SOLDEVILA, Ferran: «Novel·les històriques», *La Publicitat*, 23-I-1926, p. 1.

SOLÉ I SABATÉ, Josep M; VILLARROYA, Joan: *L'ocupació militar de Catalunya. Març 1938-febrer 1939*. Barcelona: L'Avenç, 1987.

TASIS I MARCA, Rafael: «Al marge d'unes represes: Literatura i Cinema», *Mirador*, 20-VIII-1931, p. 4.

___ «La novel·la policíaca a Itàlia», *Mirador*, 7-I-1932, p. 6.

___ «Freud, vist per Zweig», *Mirador*, 18-II-1932, p. 6.

___ «Al Conferència Club: André Maurois i la novel·la», *Mirador*, 12-X-1933, p. 6.

___ «Francesc Trabal: *Hi ha homes que ploren perquè el Sol es pon*; Pere Coromines: *Pina, la italiana del dancing*», *Mirador*, 26-X-1933, p. 6.

___ «La misèria del llibre català. Ens calen novel·les catalanes», *La Publicitat*, 2-XI-1933.

___ «Problemes del llibre català. Novel·listes, editors i mecenes», *La Publicitat*, 16-XI-1933, p. 2.

___ «Els llibres: Maurici Serrahima, *El principi de Felip Lafont*», *Mirador*, 19-IV-1934, p. 6.

___ «Falles d'un novel·lista: Variacions sobre la novel·la», *Mirador*, 27-IX-1934, p. 6.

___ «Novel·la i film: *La Nimfa constant*», *Mirador*, 24-XI-1934, p. 4.

___ *Una visió de conjunt de la novel·la catalana*. Barcelona: Publicacions de La Revista, 1935.

___ «L'actualitat literària: Revistes», *Mirador*, 6-VI-1935, p. 6.

___ «*Flush*, de Virginia Woolf», *La Vida Literària a Catalunya*, núm. 39, 8-X-1936, p. 4.

___ *La literatura catalana moderna*. Barcelona: Comissariat de Propaganda de la Generalitat de Catalunya, Aspectes de l'Activitat Catalana, 1, 1937.

- ___ «Aldous Huxley», *Revista de Catalunya*, núm. 83, 15-II-1938, p. 181-211.
- ___ «Homes magres, o una novel·la barcelonina en anglès», *Revista de Catalunya*, núm. 92, novembre 1938, p. 523-526.
- ___ *Un segle de poesia catalana*. Barcelona: Editorial Selecta, 1968.
- TEIXIDOR, Joan: «Anys i panys. L'home i l'obra», *La Publicitat*, 29-VIII-1934.
- ___ «Les belles edicions: *La Revista*, 1er. semestre d'enguany», *La Publicitat*, 31-V-1935, p. 4.
- ___ «La novel·la catalana: Francesc Trabal: *Vals*», *La Publicitat*, 2-IV-1936, p. 2.
- ___ «*Papyrus*. Revista de bibliofília (Ed. Josep Porter. Barcelona, 1936)», *La Publicitat*, 20-V-1936, p. 2.
- ___ *Tot apuntat. 1965-1975*. Barcelona: Destino, 1981.
- TODÓ, Lluís Maria: «Serrahima, lector de Proust», dins Diversos Autors: *Centenari Maurici Serrahima (1902-2002)*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 2007, p. 15-21.
- TRAPIELLO, Andrés: «Un Montaigne del Ampurdán», *Babelia, El País*, núm. 828, 6-X-2007, p. 8.
- TRIADÚ, Joan: *Llegir com viure*. Barcelona: Editorial Fontanella, 1963.
- ___ «Pròleg», dins SHAKESPEARE, William: *Hàmlet* [traducció de Magí Morera i Galícia]. Barcelona: Selecta, 1964, p. 5-8.
- VALBUENA PRAT, Àngel: «Literatura comparada: Els "Pre-Faust" espanyols», *Mirador*, 24-III-1932, p. 6.
- ___ «Catalunya i Alemanya: Vossler i el centenari de Goethe», *Mirador*, 14-IV-1932.
- VALL, Xavier: «L'existencialisme als Països Catalans abans de la postguerra», *Revista de Catalunya*, núm. 112, novembre 1996, p. 156-164.
- VALLDEPERES, Manuel: «El teatro», *Las Noticias*, 11-I-1938, p. 4.
- VALLS, Magí: «Les lectures perilloses», *El Matí*, 5-VIII-1930, p. 8.
- ___ «A Catalunya no es llegeix», *El Matí*, 11-VII-1934, p. 6.
- ___ «Una inconseqüència lamentable», *El Matí*, 2-II-1935, p. 6.
- VALLS I MONTSERRAT, Ramona: *Pedagogos comparatistes catalanes del segle XX: Rosselló, Tusquets, Sanvicens. Una visió prospectiva*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1998.
- VALLVERDÚ, Francesc: «L'edició catalana de 1913 a 1930», *Els Marges*, núm. 9, gener 1977, p. 23-50.

- VALLVERDÚ, Josep: «Fortuna de Magí Morera i Galícia (1853-1927)», *Serra d'Or*, octubre 1977. (rec. a VALLVERDÚ, Josep: *La lluna amb les dents (articles, 1962-1988)*. Lleida: Virgili i Pagès, 1989, p. 53-59.)
- VÁZQUEZ I ESTÉVEZ, Anna: *Catàleg de manuscrits de teatre en català de l'Institut del Teatre*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 1981.
- VERGÉS, Fermí: «Els catalans vistos des de fora: *Cosmopolis*, de R. Croft-Cooke», *Mirador*, 1-III-1934, p. 6.
- VIDAL ALCOVER, Jaume (1981): «Josep M. de Sagarra, traductor», dins *Estudis de literatura catalana contemporània*. Barcelona / Tarragona: Universitat de Barcelona / Universitat Rovira i Virgili, 1993, p. 469-484.
- VILÀ I FOLCH, Joaquim: «El bon so de Shakespeare en català», *Serra d'Or*, núm. 270, març 1982, p. 55-56.
- VILA, Enric: «Julià Guillamon treu *L'instant abans del 36* (La Campana): “Els crítics dels anys trenta han estat una escola per a mi”», *Avui*, 25-X-2004.
- VILLARROYA I FONT, Joan: *Catalunya sota les bombes (1936-1939)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1986.
- ___ *1939. Derrota i exili*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, 2000.
- XURIGUERA, Ramon: «Els flacs serveis de J. Ortega y Gasset», *La Rambla*, núm. 140, 26-IX-1932, p. 6.
- ___ «Llibres de casa», *L'Horitzó*, núm. 3, 17-VIII-1935, p. 3.
- ___ «Influència de la literatura russa a Catalunya», *Mirador*, 19-XI-1936, p. 5.
- YATES, Alan: *Una generació sense novel·la? La novel·la catalana entre 1900 i 1925*. Barcelona: Edicions 62, 1975.
- ZAMORA I ESCALA, Jaume Enric: «El salvament dels arxius catalans durant la Guerra Civil espanyola (1936-1939)», *Lligall. Revista Catalana d'Arxivística*, núm. 16, 2000, p. 85-151.

BIBLIOGRAFIA GENERAL SOBRE LITERATURA COMPARADA

- [s.s.]: «Bibliographie: Livres et périodiques», *Revue de Littérature Comparée*, núm. 15, 1935, p. 550.
- [s.s.]: «Bibliographie: Livres et périodiques», *Revue de Littérature Comparée*, núm. 17, 1937, p. 407-417.
- [s.s.]: «Bibliographie: Livres et périodiques», *Revue de Littérature Comparée*, núm. 19, 1939, p. 683.
- [s.s.]: «Recent Literature of the Renaissance», *Studies in Philology*, 1939, p. 307.
- ALONSO, Vicent: «Gaziel i Proust», dins BENOIT, Claude; CARBÓ, Ferran; JIMÉNEZ, Dolores; SIMBOR, Vicent (curs.): *Les literatures catalana i francesa al llarg del segle XX. Primer Congrés Internacioal de Literatura Comparada, València 15-18 abril 1997*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1997, p. 9-27.
- AMBRIÈRE, Francis: «La "Loge" de Stendhal», *Mercure de France*, 1-IX-1936, p. 295-306.
- ASÍN PALACIOS, Miguel: «L'influence musulmane dans la *Divine Comédie*: histoire et critique d'une polémique», *Revue de Littérature Comparée*, vol. 4, 1924, p. 169-545.
- ATKINSON, William C.: «Classical and Modern Spanish Literature», dins *Year's Work in Modern Language Studies*, vol. 7, 1936, p. 117-123.
- «Classical and Modern Spanish Literature», dins *Year's Work in Modern Language Studies*, vol. 8, 1937, p. 134-138.
- AUERBACH, Erich (1952): «Filologia de la *Weltliteratur*» [traducció de Carolina Moreno Tena], *L'Espill*, núm. 20, 2005, p. 117-126.
- AUMONT, Jacques; MARIE, Michel: *Diccionario teórico y crítico del cine*. Buenos Aires: Editorial La Marca, 2006.
- BAEZA FLORES, Alberto: *Antología de la poesía hispanoamericana*. Buenos Aires: Ediciones Tirso, 1959.
- BALDENSPERGER, Fernand: «Littérature comparée. Le mot et la chose», *Revue de Littérature Comparée*, núm. 1, 1921, p. 5-29.
- BALLANO OLANO, Inmaculada: *Stendhal en España. Un siglo de recepción crítica, 1835-1935*. Bilbao: Universidad de Deusto, 1993.

- BALLART, Pere: *Eironeia: La figuración irónica en el discurso literario moderno*. Barcelona: Quaderns Crema, 1994.
- BASSNETT, Susan: *Comparative Literature: A Critical Introduction*. Oxford: Blackwell, 1993.
- BAUER, Roger: «Comparatistes sans Comparatisme», dins VALDÉS, Mario J.; JAVIVITCH, Daniel; ALDRIDGE, A. Owen (eds.): *Comparative Literary History as Discourse. In honor of Anna Balakian*. Berna / Berlín / Frankfurt / Nova York, París / Viena: Peter Lang, 1992.
- BEA, Emília: «Nikolai Berdiàiev», dins *Testimonis del segle XX*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2001, p. 61-63.
- BELLAY, Joachim du: *Sonnets*. Barcelona: Club de Bibliòfils de l'Institut-Escola de la Generalitat de Catalunya, Edicions L'Ametller, núm. 2, 1938.
- BENDA, Julien: «Conférence tenue lors des Rencontres Internationales de Genève le 2 septembre 1946», dins BENDA, J.; FLORA, F.; SALIS, J.-R. de; GUEHENNO, G; ROUGEMONT, D. de; LUKACS, G.; SPENDER, S.; BERNANOS, G.; JASPERS, K.: *L'esprit européen: Textes in-extenso des conférences et des entretiens*. Neuchâtel: Éditions de la Baconnière, 1947, p. 11-36.
- BENJAMIN, Walter (1928): *Einbahnstraße*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1965.
- BERDIÀIEV, Nikolai (1924): *Una nueva Edad Media: Reflexiones acerca de los destinos de Rusia y Europa* [traducció de José Renom]. Barcelona: Apolo, 1937.
- BERDÚN I RIVAS, Muntsa; PALAU I BLADÉ, Eva: «Presentació i anàlisi comparativa del conte inèdit *Vida i miracles d'un pèsol caputxí*», dins PALAU, Montserrat; MARTÍNEZ GILI, Raül (eds.): *Maria Aurèlia Capmany, l'afirmació en la paraula*. Valls: Cossetània, 2002, p. 13-19.
- BERTRAND, Jean Jacques-Achilles: «Le Romantisme Allemand et la Poésie Romane», separata de: *Revue de l'Enseignement des Langues Vivantes*, 1924, 38 p.
- ___ Antoni Rubió y Lluch. Barcelona: Publicacions de l'Institut Français de Barcelone, 1928.
- ___ *La Littérature catalane contemporaine, 1833-1933*. París: Belles Lettres, 1933.
- BESER, Sergi [et al.]: *Lliçons de literatura comparada catalana i castellana (segles XIX-XX)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1985.
- BEZA, Marcu: *Shakespeare in Roumania*. Londres: J. M. Dent & Sons, 1931.
- BRUNEL, Pierre; CHEVREL, Yves: *Précis de littérature comparée*. París: Presses Universitaires de France, 1989.

- CALINA, Josephine (afterwards Nicoll): *Shakespeare in Poland*. Londres: Oxford University Press, 1923.
- CANER, Robert: «Estética de la recepción: Hans Robert Jauss», dins LLOVET, Jordi; CANER, Robert; CATELLI, Nora; MARTÍ MONTERDE, Antoni; VIÑAS PIQUER, David: *Teoría literaria y literatura comparada*. Barcelona: Ariel, 2005, p. 231-233.
- CAPMANY, Maria Aurèlia: «Noucentisme i Novecentismo», dins *Lliçons de literatura comparada catalana i castellana (segles XIX-XX)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1982, p. 87-110.
- CARBONELL, Neus; VEGA, María José (eds.): *La Literatura Comparada: Principios y métodos*. Madrid: Gredos, 1998.
- CARRÉ, Jean-Marie: «Avant-propos», dins GUYARD, Marius-François: *La Littérature comparée*. París: Presses Universitaires de France, 1951, p. 5.
- CASANOVA, Pascale: «Del comparatismo a la teoría de las relaciones literarias internacionales», *Anthropos*, núm. 196, 2002, p. 61-70.
- CASAS, Arturo: «Sistema interliterario y planificación historiográfica a propósito del espacio geocultural ibérico», *Interlitteraria*, núm. 8, p. 68-97.
- CATELLI, Nora: *El espacio autobiográfico*. Barcelona: Editorial Lumen, 1991.
- CHAIX-RUY, Jules (1958): *Berdiaeff* [traducció de Liliana Mirta Vaccaro]. Buenos Aires: Columba, 1965.
- CHATEAUBRIAND, François-René de (1802): *Génie du Christianisme*. París: Garnier-Flammarion, 1966.
- COLLISON-MORLEY, Lacy: *Shakespeare in Italy*. Stratford-upon-Avon: Shakespeare Head Press, 1916.
- CORDIÉ, Carlo: *Sull'Arte della "Chartreuse de Parme"*. Florència: La Nuova Italia, 1936.
- CROCE, Benedetto (1903): «La "Letteratura comparata"» [traducció de M.J. Vega], dins CARBONELL, Neus; VEGA, María José (eds.): *Literatura Comparada. Principios y métodos*. Madrid: Crítica, 1998, p. 32-35.
- CULLER, Jonathan (1997): *Breve introducción a la teoría literaria* [traducció de Gonzalo García]. Barcelona: Crítica, 2000.
- CURTIUS, Ernst Robert (1957): *Ensayos críticos acerca de la literatura europea* [traducció d'Eduardo Valentí]. Madrid: Visor, 1989.

- DUMONT, Louis (1983): *Ensayos sobre el individualismo* [traducció de Rafael Tusón Calatayud]. Madrid: Alianza Editorial, 1987.
- DUNN, Esther Cloudman: *Separate Works under Subheadings. Hamlet*. Londres: Humphrey Milford, 1914.
- ____ *Shakespeare in America*. Nova York: Macmillan and Co., 1939.
- ECKERMANN, Johann Peter (1836-1848): *Converses amb Goethe en els darrers anys de la seva vida* [traducció de Jaume Bofill i Ferro]. Barcelona: Columna, 2000.
- ELSON, Louis Charles: *Shakespeare in Music*. Londres / Boston: Page & Co. / Mass, 1901.
- ENTRAMBASAGUAS, Joaquín de: *El Artista (Madrid, 1835-1836)*. Madrid: Instituto "Nicolás Antonio" del Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1946.
- ÉTIEMBLE, René (1964): *Ensayos de literatura (verdaderamente) general* [traducció de Roberto Yahni]. Madrid: Taurus, 1977.
- FARINELLI, Arturo: «Gl'influssi letterari e l'insuperbire delle nazioni», dins Diversos autors: *Mélanges d'histoire littéraire générale et comparée offerts à Fernand Baldensperger*. París: H. Champion, 1930, vol. 1, p. 271-290.
- FERNÁNDEZ-LUNA, Concha: «Perfiles de escritores: Autores para adultos: Virginia Woolf», *Dirección General de Archivos y Bibliotecas*, núm. 59, maig-juny 1961, p. 75-76.
- FORSTER, E.M. (1927): *Aspects of the novel*. Londres: Penguin Books, 1978.
- GENÉE, Rudolph: *William Shakespeare in Seinem Werden und Wesen*. Berlín: Georg Reimer, 1905.
- GNISCI, Armando (ed.) (1999): *Introducción a la literatura comparada* [traducció de Luigi Giuliani]. Barcelona: Crítica, 2002.
- GODZICH, Wlad: *Teoría literaria y crítica de la cultura* [traducció de Josep-Vicent Gavallda]. Madrid / València: Cátedra / Universitat de València, 1998.
- GONZÁLEZ GUTIÉRREZ, María Gabriela: *Hacer visible lo invisible: Estructuras y funciones de la adivinanza mexicana tradicional*. Mèxic, D.F.: Plaza y Valdés / Benemérita Universidad Autónoma de Puebla, 1999.
- GONZÁLEZ, José Manuel; KLEIN, Holger: *Shakespeare and Spain*. Lewiston (New York) / Queenston (Ontario) / Lampeter (Ceredigion, Wales): The Edwin Mellen Press, A Publication of the Shakespeare Yearbook, vol. 13, 2002.
- GREENE, Graham: «Edgar Wallace», dins *Collected Essays*. Londres: Penguin Books, 1969, p. 169-173.

- GUILLÉN, Claudio: *Entre lo uno y lo diverso. Introducción a la literatura comparada*. Barcelona: Crítica, 1985.
- ___ *Múltiples moradas. Ensayo de Literatura Comparada*. Barcelona: Tusquets, 1998.
- HAINES, Charles Moline: *Shakespeare in France: Criticism. Voltaire to Victor Hugo*. Londres: Humphrey Milford, 1925.
- HAINSWORTH, Georges: «Quelques notes pour la fortune de Lope de Vega en France (XVII^e siècle)», *Bulletin Hispanique*, núm. 23, 1931, p. 199-213.
- HARTMANN, Sadakichi: *Shakespeare in Art*. Boston: Page & Co. / Mass, 1901.
- HAZARD, Paul: *La Crise de la conscience européenne: 1680-1715*. 3 vols. París: Boivin, 1935.
- HUGHES, James Langston: *Shakespeare in Harlem*. Nova York: Alfred A. Knopf, 1942.
- HUXLEY, Aldous: *Brave New World*. Londres: Chatto and Windus, 1932.
- JAUSS, Hans Robert (1967): *La historia de la literatura como provocación* [traducció de Juan Godo Costa i José Luis Gil Aristu]. Barcelona: Península, 2000.
- ___ (1977): *Experiencia estética y hermenéutica literaria* [traducció de Jaime Siles i Ela M^a Fernández-Palacios]. Madrid: Taurus, 1986.
- ___ (1987): *Teoría de la recepción literaria: Dos artículos*. Barcelona: Barcanova, 1991.
- JOYCE, James [edició de Joseph Prescott]: «Daniel Defoe», *Buffalo Studies*, núm. 1, 1964, p. 24-25.
- JULIÀ MARTÍNEZ, Eduard: *Shakespeare en España. Traducciones, imitaciones e influencia de las obras de Shakespeare en la literatura española*. Madrid: Tipografía de la Revista de Archivos, 1918.
- KERSHNER, R.B.: *The Twentieth-Century Novel: An introduction*. Nova York / Boston: Bedford Books, 1997.
- KURZ, Martin: *Handbuch der Iberischen Bildrucke des xv. Jahrhunderts*. Leipzig: Karl W. Hiersemann, 1931.
- LAMBERT, José: «En busca de mapas mundiales de las literaturas», dins *Términos de comparación. Los estudios literarios entre historias y teorías: Segundo Seminario Latinomaericano de Literatura Comparada*. Montevideo: Academia Nacional de Letras, 1991, p. 65-77.
- LAUS, Clarissa: «La condition humaine, L'espoir y Antimémoires. Los primeros pasos de la recepción crítica de André Malraux en España», dins CAMPS, Assumpta; HURTLEY, Jacqueline A.; MOYA, Anna (eds.): *Traducción, (sub)versión, transcreación*. Barcelona: PPU, 2005, p. 165-175.

- LE BŒUF, Jocelyne: *Jacques Viénot (1893-1959): Pionnier de l'esthétique industrielle en France*. Rennes: Presses Universitaires de Rennes, 2006.
- LEFEVÈRE, André: *Translating Poetry: Seven Strategies and a Blueprint*. Assen / Amsterdam: Van Gorcum, 1975.
- LEJEUNE, Philippe: *Le Pacte autobiographique*. París: Seuil, 1975.
- LLOVET, Jordi; CANER, Robert; CATELLI, Nora; MARTÍ MONTERDE, Antoni; VIÑAS PIQUER, David: *Teoría literaria y literatura comparada*. Barcelona: Ariel, 2005.
- LYELL, James Patrick Ronalds: *Early Book Illustration in Spain*. Londres: Grafton, 1926.
- MARITAIN, Jacques (1942 i 1943): *Los derechos del hombre. Cristianismo y democracia* [traducció d'Antonio Esquivias]. Madrid: Ediciones Palabra, 2001.
- MARTÍ I MONTERDE, Antoni: «Claudio Magris: *Weltliteratur*, ètica de l'europeisme i literatura comparada», dins Diversos autors [a cura de Xavier Pla]: *Claudio Magris, els llocs de l'escriptura*. Barcelona: Edicions de 1984, 2008, p. 37-76.
- ___ «La literatura comparada davant les comunitats interliteràries en conflicte», dins Diversos autors: *Bases metodològiques para unha historia comparada das literaturas da península Ibérica*. Santiago de Compostel·la: Universidade de Santiago de Compostela, 2004.
- ___ «Literatura comparada», dins LLOVET, Jordi; CANER, Robert; CATELLI, Nora; MARTÍ MONTERDE, Antoni; VIÑAS PIQUER, David: *Teoría literaria y literatura comparada*. Barcelona: Ariel, 2005, p. 333-406.
- ___ «Literatura entre literatures. Joan Fuster i la literatura comparada», dins CARBÓ, Ferran (ed.): *Joan Fuster, vicis de la lectura. II Jornada «Joan Fuster» (Sueca, 4 de novembre de 2004)*. València: Universitat de València, 2005, p. 11-49.
- MAURIAC, François (1920): «Henry Beyle et les revenants», dins *Petits essais de psychologie religieuse: De quelques cœurs inquiets*, rec. a *Œuvres complètes*. París: Bibliothèque Bernard Grasset / Arthème Fayard, 1950, vol. 8, p. 38-53.
- MINER, Earl (1989): «Estudios comparados interculturales», dins ANGENOT, Marc; BESSIÈRE, Jean; FOKKEMA, Douwe; KUSHNER, Eva (dirs.): *Teoría literaria* [traducció d'Isabel Vericat Núñez]. Mèxic, D.F.: Siglo XXI, 1993, p. 183-205.
- MONTAIGNE, Michel de (1580): *Assaigs. Llibre primer* [traducció de Vicent Alonso]. Barcelona: Proa, 2007.
- NATOLI, Glauco: *Stendhal: Saggio biografico-critico*. Bari: Laterza, 1936.

- NORTON, Charles Eliot (ed.): *Correspondence Between Goethe and Carlyle*. Londres / Nova York: Macmillan and Co., 1887.
- NULLI, Siro Attilio: *Shakespeare in Italia*. Milà: U. Hoepli, 1918.
- NÚÑEZ DE ARENAS, Manuel: «Notas acerca de Chateaubriand en España», *Revista de Filología Española*, núm. 12, 1925, p. 290-296.
- OLIVA, Salvador: *Introducción a Shakespeare*. Barcelona: Editorial Empúries, 2000.
- PALAU I DULCET, Antoni (1923-1945): *Manual del Librero Hispano-americano*. Barcelona: L. Anticuaria A. Palau, 1948-1987.
- PASCAL, Roy: *Shakespeare in Germany, 1740-1815*. Cambridge: University Press, 1937.
- PEERS, Edgar Allison: «La influencia de Chateaubriand en España», *Revista de Filología Española*, vol. 11, 1924, p. 351-382.
- ___ (1940): *Historia del movimiento romántico español, I* [traducción de José M^a Gimeno]. Madrid: Gredos, 1967.
- POPOVIĆ, Vladeta: *Shakespeare in Serbia*. Londres: Humphrey Milford / Oxford University Press, 1928.
- PRAMPOLINI, Giacomo: «Le letterature ibero-americane», dins *Storia universale della letteratura*. Torí: UTET, 1938, vol. 3, p. 434-540.
- REMAK, Henry H.H. (1961): «Literatura comparada: Definición y función» [traducción de M.J. Vega], dins CARBONELL, Neus; VEGA, María José (eds.): *Literatura Comparada. Principios y métodos*. Madrid: Crítica, 1998, p. 89-99.
- RICHTER, Kurt Albrecht: *Shakespeare in Deutschland in den Jahren 1739-1770*. Oppeln: H. Muschner, 1912.
- ROJO, José Andrés: *Vicente Rojo: Retrato de un general republicano*. Barcelona, Tusquets, 2006.
- ROMERO LÓPEZ, Dolores (ed.): *Orientaciones en literatura comparada*. Madrid: Arco / Libros, 1998.
- ___ (ed.): *Naciones literarias*. Barcelona / Madrid: Anthropos / Universidad Complutense de Madrid, 2006.
- RUIZ CASANOVA, José Francisco: «“La melancolía del orangután”: El origen de los estudios A en B: Marcelino Menéndez Pelayo y su *horacio en España* (1877)», *1611: Revista d'Història de la Traducció*, núm. 1, 2007.

- RUPPERT Y UJARAVI, Ricardo: *Shakespeare en España. Traducciones, Imitaciones e influencia de las obras de Shakespeare en la literatura española*. Madrid: Tipografía de la Revista de Archivos, 1920.
- RUUD, Martin Brown: *An Essay towards a History of Shakespeare in Denmark*. Minneapolis: University of Minnesota, Studies in Language and Literature, 1920.
- SAID, Edward W.: *Culture and Imperialism*. Nova York: Alfred A. Knopf, 1993.
- SALAMAN, Malcolm Charles: *Shakespeare in Pictorial Art*. Londres: C. Colmes / Studio, 1916.
- SARRAILH, Jean: «La Fortune d'Atala en Espagne», dins *Homenaje a Menéndez Pidal*. Madrid, 1925, vol. 1, p. 255-268.
- ___ *Enquêtes romantiques France-Espagne*. París: Les Belles Lettres, 1933.
- ___ «Notes sur Stendhal et Valle Inclán», *Revue de Littérature Comparée*, núm. 14, 1934, p. 694-702.
- SELDEN, Raman (1985): *La teoría literaria contemporánea* [traducció de J.G. López Guix]. Barcelona: Ariel, 1998.
- SINCLAIR, Upton: *No pasaran! (Una història del setge de Madrid)* [traducció de Carme Montoriol Puig]. Barcelona: Comissariat de Propaganda de la Generalitat de Catalunya, 1937.
- SISSON, C. J.: *Shakespeare in India: Popular Adaptations on the Bombay Stage*. Londres: Oxford University Press for the Shakespeare Association, 1926.
- SPIVAK, Gayatri Chakravorty: *Death of a Discipline*. Nova York: Columbia University Press, 2003.
- STAROBINSKI, Jean: «Peut-on-définir l'essai?», dins Diversos autors: *Pour un temps. Jean Starobinski*. París: Cahiers pour un temps, C. Georges Pompidou, 1985.
- STEINER, George (1996): «¿Qué es la literatura comparada?», dins *Pasión intacta: Ensayos 1978-1995* [traducció de Menchu González i Encarna Castejón]. Madrid: Siruela, 1998, p. 142-159.
- ___ *After Babel: Aspects of Language and Translation*. Oxford: Oxford University Press, 1975.
- STENDHAL (1823) [prefaci i notes de Bernard Drenner]: *Racine et Shakespeare*. París: Jean-Jacques Pauvert, 1965.
- ___ (1832): *Souvenirs d'égotisme*, dins *Œuvres intimes, II* [edició de V. del Litto]. París: Gallimard, 1982, p. 425-521.

- STRICH, Fritz (1930): «Literatura universal e historia comparada de la literatura», dins ERMATINGER, E. [et al.]: *Filosofía de la ciencia literaria* [traducció de Carlos Silva]. Mèxic / Madrid / Buenos Aires: Fondo de Cultura Económica, 1984, p. 453-474.
- ___ (1946): *Goethe and World Literature*. Londres: Routledge and Kegan Paul Ltd., 1949.
- TANCOCK, L.W.: «The Romantic Era», dins Diversos autors: *Year's Work in Modern Language Studies*, vol. 8, 1937, p. 82-101.
- TEXTE, Joseph (1893): «Los estudios de literatura comparada en el extranjero y en Francia» [traducció de M.J. Vega], dins CARBONELL, Neus; VEGA, María José (eds.): *Literatura Comparada. Principios y métodos*. Madrid: Crítica, 1998, p. 21-25.
- THORNDIKE, Ashley Horace: *Shakespeare in America*. Londres: British Academy Annual Shakespeare Lecture, 1927.
- TOYODA, Minoru: *Shakespeare in Japan: An Historical Survey*. Londres: Transactions of the Japan Society of London, 1939.
- VALDÉS, Juan de [pròleg i edició de Félix F. Corso]: *Diálogo de la lengua*. Buenos Aires / Madrid: Librería Perlado, 1940.
- VAN TIEGHEM, Paul: *La Littérature comparée*. París: Librairie Armand Colin, 1931.
- ___ [estudi preliminar de Philippe van Tieghem i ampliació de Rafael Tasis]: *Historia de la literatura universal* [traducció de Rafael Tasis]. Barcelona: Miguel Arimany, 1953.
- ___ (1941): *Compendio de Historia Literaria de Europa desde el Renacimiento* [traducció de José María Quiroga Pla]. Madrid: Espasa-Calpe, 1965.
- ___ *La Littérature latine de la Renaissance: Étude d'histoire littéraire européenne*. Gènova: Slatkine Reprints, 1966.
- VERDAGUER, Isabel: «Shakespeare translations in Spain», *Ilha do Desterro*, vol. 0, núm. 36, gener-juny 1999, p. 87-110.
- VERMALE, François: «Le Dossier maçonnique de M. Beyle», *Le Divan*, núm. 209, maig 1937, p. 145-153.
- VIGNERON, Robert: «Stendhal en Espagne», *Modern Philology*, vol. 32, núm. 1, agost 1934, p. 55-66.
- VIÑAS PIQUER, David: *Historia de la crítica literaria*. Barcelona: Ariel, 2002.

WELLEK, René (1946): «La reacción contra el positivismo en la investigación literaria europea», dins *Conceptos de crítica literaria* [traducció d'Edgar Rodríguez Leal]. Caracas: Universidad de Venezuela, 1968, p. 193-210.

___ (1959): «La crisis de la literatura comparada», dins *Conceptos de crítica literaria* [traducció d'Edgar Rodríguez Leal]. Caracas: Universidad de Venezuela, 1968, p. 211-220.

WILLOUGHBY, Edwin Eliott: «The Reading of Shakespeare in Colonial America», *Bibliographical Society of America*, núm. 31, 1937, 49-50.

ANNEXOS

Els diaris i correspondències han estat sempre documents valuosíssims per a comprendre l'obra d'un escriptor.

Ramon Esquerra: «Katherine Mansfield», 25-VIII-1934

Adjunto els fragments conservats del dietari de Ramon Esquerra, així com les cartes d'Emili Pascual Monturiol, gerent de l'Editorial Apolo, i les adreçades a Maurici Serrahima. En el cas de la diversa correspondència restant, transcrita en bona part al llarg de la tesi, presento les cartes originals.

En el primer apèndix, els comentaris afegits en dates posteriors són marcats entre claudàtors. En tots els casos, he optat per regularitzar ortogràficament el text. Concretament, s'han accentuat i separat els mots segons l'ortografia vigent; regularitzat l'ús de majúscules i minúscules, i d'altres convencions tipogràfiques, i també s'ha intervingut mínimament en la puntuació. Pel que fa a les cartes, presento una proposta de datació susceptible de ser canviada.

DIETARI RECONSTRUÏT DE RAMON ESQUERRA

1. NOTA DEL SETEMBRE DE 1930

IX-930

Llegit *Lettres de mon moulin* de Daudet. Tan interessants com els dos primers *Tartarin*. Provença vista amb un temperament irònic i sentimental a la vegada. A remarcar: *La Chèvre de Ms. Seguin*, *La Mule du Pape*, *Le Curé de Cucugnan*, *Les Trois Messes basses*. I sobretot *L'Élixir du père Gaucher*.

Stello, A. de Vigny. Més interessants que la doctrina escèptica de l'autor, les tres narracions intercalades. *Un Épisode de la terreur* interessantíssim. André Chénier ens apareix, sinó com va ésser realment, tal com un el figurava.

De l'obra d'A. Ch. el millor els idil·lis i les bucòliques. Passa com amb Meléndez, salvades les naturals distàncies (Chénier és un poeta grec del s. XVIII – Meléndez un imitador, de la mateixa època). Fracassen quan es posen transcendents. Llavors són soporífics.

Cinq-Mars, A. de Vigny.

El tipus de novel·la històrica romàntica. Les grans virtuts, quasi inversemblables, s'oposen als sorprenents vicis. *Cinq-Mars* i de Thou són l'oposició a Richelieu i Josep. El més interessant potser, encara que tan inversemblable com els altres, és Jacques de Laubardemont. Les figures de nobles que apareixen de tant en tant, també. En conjunt dona una idea bastant acceptable de l'ambient i dels homes d'aquella època.

Del pròleg: «A quoi bon les arts, s'ils n'étaient que le redoublement et la contre-épreuve de l'existence? Eh! bon Dieu, nous ne voyons que trop autour de nous la triste et désenchanteresse réalité: la tiédeur insupportable des demi-caractères, des ébauches de vertus et de vices, des amours irrésolus, des haines mitigées, des amitiés tremblotantes, des doctrines variables, des fidélités qui ont leur hausse et leur baisse, des opinions qui s'évaporent; laissez-nous rêver que parfois ont paru des hommes plus forts et plus grands, qui furent des bons ou des méchants plus résolus; cela fait du bien.» Aquestes ratlles contenen tota l'explicació de la novel·la. Els caràcters esdevenen símbols o millor models.

Del cap. XXV: «Quel démon t'a enseigné ton horrible analyse des cœurs? –La haine de tout ce qui m'est supérieur, dit Joseph avec un rire bas et faux, et le désir de fouler aux pieds tous ceux que je hais m'ont rendu ambitieux et ingénieux à trouver le côté faible de vos rêves. Il y a un ver qui rampe au cœur de tous ces beaux fruits.» És la mateixa idea de l'obra de la Rochefoucauld i la que actualment informa l'esperit de la nostra època, l'escepticisme. Té el seu origen en l'anàlisi fred i objectiu de les coses i es pot fer des de dos punts de vista: el del superhome i el de l'home –és a dir el que es creu semblant als altres–, no l'home-tipus que és un idiota, i que no pensa perquè no té instrument per a pensar.

2. NOTA DEL 21 DE SETEMBRE DE 1930

21-IX

Probablement enamorat i amb possibilitats d'agregar un altre fracàs a la sèrie. *Maktübä*.¹⁶²⁹ És la darrera carta. Si falla no sé pas com pararé. Per ara seria aquesta l'única solució contra l'escepticisme integral i nihilista que m'està invadint.

(Excessivament literari)

[Afectat i de molt mal gust

22-IV-31]

3. NOTA DEL 23 DE SETEMBRE DE 1930

23

Talleyrand vist per Villa-Urrutia. M'ha fet entrar ganes de conèixer millor aquesta interessantíssima figura, la més interessant (després de Napoleó, abans de Fouché) de la seva època.

La causa de que sempre s'hagi judicat apassionadament a l'exbisbe d'Autun resideix, sens dubte, en el fet de que fou sempre un home que estigué sempre, no sols per sobre dels aconteixements sinó per sobre de si mateix. Això es degué sens dubte a la

¹⁶²⁹ *Escrit*, en el sentit que la situació ja estava prevista, escrita. En l'original el mot és en caràcters àrabs.

seva gran acusació que se li féu sempre. En l'epopeia Napoleònica, representà el paper d'Ulysses. [I Fouché?]

De *Disjecta membra*, de J. Barbey d'Aurevilly.

«La plupart des moralistes me font l'effet de gens, maltraités par les femmes –ou qui, du moins, ne leur plaisent plus.»

«L'argent supprime l'anxiété – quelle force quand on a besoin de sa pensée!» Un argument de més en favor de la necessitat d'ésser viu.

«La réputation, cette grande bête!!...»

«Etre poli avec un sot, c'est s'en isoler. Quelle bonne politique!»

«Il n'y a rien de plus beau que ce que nous ne voyons plus.» En aquesta màxima hi ha matèria per un gran assaig.

«Je comprends la rage contre Dieu, –je ne comprends pas sa négation.»

«Ami, jusqu'à l'oubli, – jusqu'à l'indifférence –, jusqu'à l'ingratitude –, le sublime de l'amitié!»

«Le talent, c'est le désespoir.»

«La plus folle gaieté que je connaisse, c'est la gaieté des cœurs saignants.»

«Je ne sais rien qui démontre le néant de la vie que la mort des grands hommes et la facilité avec laquelle le monde imbécile et qui va toujours son petit bonhomme de train, se passe d'eux»

«En donnant le nom à un enfant, il faut penser à la femme qui un jour aura à le prononcer.» Un dels pensaments més delicats, potser per la seva inutilitat que conec. [Rectifico 2-VII-32]

«Ah! la vie est si malheureuse qu'en supposant tout ce qu'on craint le plus, on se trouve dans la vérité!» Es podria posar al començament de la meva filosofia. N'és l'expressió més condensada i complerta.

Interessantíssims els articles sobre Lauzun i Casanova. També molt interessant l'anècdota que explica en pp. 132-33 del T.I. referent al Gran Condé. També el prefaci i les notes de l'Ed. de *Les Diaboliques*, i les notes d'història de J.B. d'A.

Proverbi àrab: «Le mot que je n'ai pas articulé est mon esclave, celui que j'ai prononcé est mon Maître.»

«Quelle est la plus belle destinée?... Avoir du génie et rester obscur.»

«Celui qui ne met d'importance à rien, a l'air d'être au-dessus de tout, –dit-elle encore–, et c'est même là une des raisons de l'ascendant du dandysme.»

«Parce qu'il y a eu une femme de génie comme Catherine, une hirondelle fait-elle le printemps?...»

«Nous sommes tous paresseux par intervalles et il y a des hommes nés las.»

«Rien ne vaut rien, voilà ce que je pense quelquefois des choses humaines.» És un altre dels principis de la nova filosofia particular. Serà potser la dels amargats?

«Dès qu'un dandy est amoureux, il n'est plus un dandy. Le dandysme finit à l'amour.» Parla una autoritat.

«On vaît dans le cœur des femmes par les trous qu'on fait à leur amour-propre.» Experimental i cert.

«La séduction suprême n'est pas d'exprimer des sentiments, c'est de les faire soupçonner.» És tota una teoria del tracte de les gents. Ensenyar les coses fent semblant d'amargades.

«Heureusement pour la conservation de l'espèce malheureuse des hommes, presque rien ne résiste à la consolation du temps.

«Les hommes extraordinaires qui se suffisent à eux-mêmes, je n'y crois pas. Nous tenons tous plus ou moins de la coquette qui met des mouches au fond de la forêt, ou de la dévote qui fait une toilette des propreté qu'elle peut trouver un insolent.»

«La femme de Loth se retourna et elle fut changée en statue de sel pour s'être retournée.

«Beau symbole! Quand on se retourne dans la vie et qu'on regarde son passé, – on devient statue aussi –, on n'est plus capable de rien!»

4. NOTA DEL 26 DE SETEMBRE DE 1930

26-IX

Rellegit, en català, el *Canterville's Ghost* de Wilde. Si no és la seva millor obra, és la que jo prefereixo. Deliciosament humorística i sentimental a la vegada. Com tota l'obra d'O.W. al traduir-la perd l'encís de la forma original. La traducció de M. de Montoliu més literària que literal. És més exacta la que R. Tasis féu del *Dorian Gray*.

5. NOTA DEL 21 D'OCTUBRE DE 1930

21-X

Cal que tingui a la meua biblioteca unes bones biografies de Mirabeau i Talleyrand. Són, amb Napoleó i Saint-Just, els homes més interessants que ha tingut França en els dos darrers segles. Abans hi hagueren un Richelieu i un Lluís XI, i una santa –Santa Joana– i un poeta –Villon– que són exemplars únics. Com Cromwell a Anglaterra.

La biografia que ha adquirit tanta importància en la literatura contemporània no ha trobat encara, a casa nostra, el terreny preparat. Sols a Madrid es fa la col·lecció de les *Vidas Españolas del s. XIX* que no és pas el que podria ésser. No hi ha cap país del món que tingui una cantera tan inestroncable de biografiats com Espanya. Tan sols el segle passat pot donar matèria per a centenars de biografies interessantíssimes i que poden fer-se servir per a provar-ho tot. El que manquen són biògrafs acceptables. Villa-Urrutia no ho fa malament però es ressent massa del seu amateurisme, i fa massa d'historiador. El biògraf és una varietat d'historiador. Empeltat de filòsof i de novel·lista.

Una revalorització a base d'uns quants assaigs sobre el s. XIX potser faria avançar la biografia del país. El que passa és que tothom mira el segle passat com una cosa indigna. I no és altra cosa que la base de tota la nostra vida actual encara que els pesi. Uns bons estudis de la inefable època isabelina, amb carlins, *Estafeta de Palacio*, Pares Clarets, *Espadones* i la restant moixiganga, tractat per un Sr. que no vulgui fer política com Pérez Galdós, sinó fer passar l'estona i entretenir a la gent, crec que podria tenir un gran èxit. Almenys per la novetat. A desgrat de Baroja i Valle-Inclán, el segle passat és més desconegut a Espanya, que no pas el s. XIV i a fe que aquest ho és. A Catalunya Pere Corominas ens ha fet quelcom. El que no ho sé pas perquè els seus assaigs no els he llegit pas. Només conec *Silèn*, on ja es veuen clarament les possibilitats del tema.

Potser unes meditacions sobre diferents temes poden donar resultats. Veure les del Quixot d'Ortega Gasset – Azorín.

Don Joan – Hamlet i altres de Shakespeare – la biografia – Talleyrand – la família Buonaparte – Jorge Manrique.

Una biografia de Prim. El millor polític que tingué Espanya en la passada centúria. Polític de realitats. Català.

6. NOTA DEL 23 D'ABRIL DE 1931

23-IV-31

Amb República i com sempre. Fotut.

Dos històries que farien les delícies dels d'*El Diluvio*:

Una monja que fugí del convent amb una pensionista del mateix, després d'uns quants anys de religió, emportant-se'n els diners cobrats de les pensionistes (era caixera), unes peces de tela a part de la roba d'una minyona del convent. S'emportaren amb elles, les fugitives, una minyona del convent, a la qui deixaren i feren entornar, a l'arribar a Madrid, on visqueren juntes totes dos.

L'altra: És una variant. Una monja que fou expulsada del convent per les relacions massa estretes amb diverses pensionistes del convent. Aquestes foren expulsades també i paguen els gastos a l'exmonja, que ha anat a viure quasi davant del seu exconvent.

Sembla que l'homosexualisme s'ha estès, o és més aparent, ara que no pas abans de la guerra gran. Decadència? Producte de la gran crisi actual de tots els valors, o consciència de la naturalesa humana? Per a un filòsof, lo primer. Per a un teòleg o un metafísic religiós, lo segon.

El darrer descobriment, Giraudoux. Tradueixo *Amphitryon 38*. No sé pas si acabaré la traducció. La meva característica inconstància, filla de la indiferència, en serà la causa.

7. NOTA DEL 4 DE NOVEMBRE DE 1938

4-XI-38

Moll Flanders, de David [sic.] Defoe

Recuerdo de Manon (Virginia) – Ejemplaridad – Sentido moral anglosajón – Monotonía – Fatalidad – Escenas con el primer amante – Figura de la comadrona alcahueta – Preocupación del dueño, altamente inglesa – Contrastes de luz y de color en la atmósfera – Newgate y el viaje a América – Happy end – De una moral relativista.

1738 – Fr. Frnco. de Soto y Marne – Florilegio Sacro. Que en el celestial ameno frondoso Parnaso «No nació mayor bestia, ni animal más glorioso de mujeres». P. Isla, *Fray Gerundio*. Cegados, VI, p. 89 – Persistencia del conceptismo y del culteranismo – Coetanidad con Feijoo.

– 21 Abril – Fundación de la Academia de la H^a.

350^o aniversario de la *Conversión de la Magdalena* de Malón de Chaide.

1838 – Eugenio de Ochoa publica su *Tesoro de Romanceros españoles*.

8. NOTA DEL 5 DE NOVIEMBRE DE 1938

5-XI-38

Biblioteca de Clàssics Estrangers de cara als estudiants. Formaria una trentena de volums o així. Podrien anar amb textos en minúscules. Volums d'unes 400 pp.

- XXVIII. Literatura sànscrita – Mascaró
- XXIX. La Bíblia
- XXX. Homer
- XXXI. Els tràgics grecs
- XXXII. Filòsofs i historiadors grecs
- XXXIII. La poesia clàssica (grecs i llatins)
- XXXIV. Filòsofs i historiadors llatins
- XXXV. La literatura cristiana (Nou Testament i Sant Pau)
- XXXVI. Literatures de l'Extrem Orient
- XXXVII. Literatura aràbiga – García Gómez
- XXXVIII. Les epopeies bàrbares

- XXXIX. Literatura eclesiàstica medieval
XL. Els trobadors – Serra Baldó
XLI. Dant – Teixidor
XLII. El primer humanisme – Riquer
XLIII. Historiadors i cronistes – Bagué
XLIV. Contistes medievals
XLV. L'Humanisme i la Reforma
XLVI. La poesia del Renaixement – Ros
XLVII. Shakespeare – Astrana Marín
XLVIII. El teatre isabelí
XLIX. Molière
L. La tragèdia clàssica
LI. Milton i els poetes anglesos
LII. Defoe i Swift
LIII. Els filòsofs – Maristany
LIV. L'esperit nou. Enciclopedisme
XXXVIII. Els prerromàntics
XXXIX. Goethe – R.M. Terreiro
XL. Els romàntics alemanys – Montoliu
XLI. Els romàntics anglesos – Manent
XLII. Els romàntics francesos – Maseres
XLIII. La novel·la realista o nova – Jarnés
XLIV. El naturalisme
XLV. Parnàs i Simbolisme – Díez-Canedo
XLVI. Del modernisme al surrealisme – D[íaz].P[laja].

(Manquen en aquest esquema certs aspectes de la literatura portuguesa i les literatures sorgides en el XIX. La russa interessa essencialment per la novel·la.)

Cada volum acompanyat d'una introducció general, de comentaris que enllacin i donin unitat als textos, de notes sobre influències a Espanya i de bibliografies de traduccions i de comentaris crítics i erudits.

Il·lustracions adequades, d'època sempre, relacionant l'obra amb l'estil general de l'època. La decoració també. Els volums de *Textes Français* publicats per Hachette podrien servir per a inspirar-la.

Les traduccions podrien ésser totalment noves però s'aprofitaria tot el que ja existís. Per a les grans figures en les antologies especials no fóra difícil de trobar la cosa gairebé feta.

Caldria aconseguir la combinació necessària d'erudició i sensibilitat per tal que la cosa no quedés enrampada. Evitar, sobretot, la pedanteria. No són llibres per a erudits, sinó per a gent que té el primer contacte amb coses llunyanes, difícils o delicades sovint. És precís que l'explicació de l'obra en el marc d'una època no tingui caràcter de lliçó. Evitar l'escull del pedagogisme. Cal que siguin llibres útils, però no llibres de lectura. L'ideal fóra que hom els llegís seguits, d'una tirada, com una novel·la d'aventures. L'explicar l'argument de les obres intercalant-hi textos escollits pot –si es té la traça necessària– aconseguir resultats magnífics. Cal també que les biografies – quan siguin necessàries– s'enllacin amb el text. En la majoria dels casos, però, pot posar-se la vida dels autors, en esquema, en notes al peu de plana.

5-XI-38. Diccionaris biogràfics de literatura espanyola i hispanoamericana, i de literatures estrangeres. Molt breu i esquemàtic. Veure els dos de la Everyman's Library. Complement del *Vocabulari*.

CARTES D'EMILI PASCUAL (EDITORIAL APOLO) A RAMON ESQUERRA

1. CARTA MECANOCRITA DEL 23 DE MARÇ DE 1937

Barcelona, 23 març 1937

Sr. En Ramon Esquerra

Ciutat

Molt senyor nostre,

D'acord amb el que tenim parlat m'és grat fer constar per mitjà d'aquesta lletra les condicions mitjançant les quals adquirim els drets d'autor del seu llibre *Iniciación a la literatura* per a publicar-lo seguidament.

Vostè percebrà el set per cent sobre l'import del preu de venda del llibre al públic, la primera edició del qual serà de dos mil exemplars, però per a la liquidació de drets es considerarà de mil nou-cents cinquanta, ja que un mínim de 50 exemplars són entregats a la crítica. El total dels drets haurà d'ésser liquidat per tot el mes de juny de 1937. Aquestes mateixes condicions regiran per a ulteriors edicions, però queda vostè en llibertat de cedir els drets a un altre editor si, esgotades les edicions nostres, passés un any sense reimprimir-se l'obra objecte d'aquesta lletra.

Ens reservem també el dret d'ampliar el primer tiratge de la seva obra fins a tres mil exemplars. L'excedent sobre els primers dos mil es farà efectiu en liquidacions trimestrals.

Queda vostè en llibertat per a cedir els drets a editors estrangers, excepte per a les Amèriques del Sud i Centre, Mèxic i Brasil.

Suposem que trobarà acceptables aquestes condicions. En cas d'ésser així, com suposem, li agrairem que ens retorni signat amb la seva conformitat el duplicat de la present lletra que li encloem. Mentre quedem de V. affms.

Editorial Apolo

Pascual Monturiol

Gerente

2. CARTA MECANOCRITA DEL 4 D'ABRIL DE 1938

Barcelona, 4 abril 1938

Sr. En Ramon Esquerra

Viladrau

Benvolgut amic:

Perdoni el retràs amb què corresponc a les seves de 24/25 de març, i 2 corrent. Ja suposarà que no és per manca d'interès ni d'afecte.

Celebro que la seva salut vagi millorant i desitjo que prompte estigui restablert del tot.

He rebut les dues partides de proves, lo que m'ha permès de començar avui el tiratge. Així doncs, tindrem llibres dintre pocs dies, excusant dir-li que immediatament tindrè el gust de trametre-li uns exemplars. Veig amb gust que ja està projectant millorar el llibre per a properes edicions. Això em porta a fer-li present la conveniència, per a pròxims treballs, de deixar madurar els originals abans d'imprimir-los a fi de que ja les primeres edicions apareguin lo mes complertes i cuidades possible. No hem de plànyer les comprovacions, doncs es rellisca molt fàcilment i és trist haver de lamentar lapsus que amb una mica més d'atenció poden estalviar-se. Ja sap la meva dèria de que els llibres d'Apolo ofereixin un màxim de garantia. Ara mateix, en aquest *Vocabulari* jo em temo que hi hagi deficiències que podien haver-se evitat. Per exemple: la poesia de San Juan de la Cruz, que se cita com a exemple, va ésser copiada d'una mala edició i contenia una sèrie d'errades que, per casualitat i degut a conèixer de memòria la dita poesia, vàrem ésser a temps a esmenar. Afortunadament jo tenia l'antologia de Lacalle i Espinosa –que vostè em va encarregar de comprar– i aquesta coincidència em va permetre de comprovar les errades. Però, i en els demés casos de «poesías clásicas», i d'altres treballs en prosa que hauran sigut també copiats d'edicions que no ofereixen cap garantia, què haurà passat? Això em té una mica intranquil.

Comprenc perfectament l'esmena de la portada i jo vàreig oblidar de fer-li-ho present el darrer dia que vostè va ésser a casa.

Veritat que no hem parlat de drets. Però té vostè raó de que el dia que en parlem estarem d'acord de seguida. Degut a les variacions de preus aquesta és l'hora que encara no sé a quin preu haurà de vendre's el llibre. Penso de tots modos que abans del dissabte

podré fer un pressupost bastant afinat. Per què no em diu vostè la quantitat que li sembla justa com a drets per a la primera edició? Vostè sap la feina que li ha donat el llibre i sembla natural que sia vostè qui fixi l'import dels drets. Seria convenient que m'ho comunicués seguidament a fi de que jo pugui fer el dit pressupost amb més exactitud.

En quant a l'Antologia de prosa, en Polo va fent còpies però em fa l'efecte que ara convé anar adelantant tot el que vostè cregui que ha de figurar en el llibre sense preocupar-se massa de l'ordre cronològic, doncs es fa una mica difícil, no essent vostè aquí, portar un pla rígid en quant a ordre. A continuació anoto els treballs que Polo m'ha entregat:

Hernando del Pulgar	<i>Del Rey Don Enrique IV</i>
Antonio de Guevara	<i>Epístolas familiares</i>
Fernando de Rojas	<i>La Celestina</i> (del aucto tercero) <i>Id.</i> (acto cuarto)
López de Gomara	<i>El templo de Méjico</i>
Fray Luis de León	<i>De los nombres de Cristo</i>

Aquests cinc treballs em fa l'efecte que són de la partida que va perdre's en el bombardeig.

Mateo Alemán	<i>Guzmán de Alfarache</i>
Miguel de Cervantes	<i>Los trabajos de Persiles y Segismunda</i>
Fray Luis de Granada	<i>De la lengua</i>
Fray Luis de León	<i>Traducción del Libro de los Cantares</i> Comento
Santa Teresa	<i>Las moradas</i>

Aquests cinc treballs suposo que els tenia Polo a casa seva i es van escapar de la tragèdia.

Amadís de Gaula	<i>Libro III</i> <i>Capítulo XI</i>
Alfonso el Sabio	<i>Del Loor de España como es complida de todos bienes</i>

Aquests dos treballs els va repetir Polo suposant que s'haurien perdut els anteriors.

Diana de George de Montemayor	<i>Libro Cuarto</i>
Baltasar Cartigliano	<i>El Cortesano</i>
Cristóbal de Villalon	<i>Descripciones de Constantinopla</i>
Alonso de Valdés	<i>Diálogo de Mercurio y Carón</i>
Juan Boscán	<i>Crónica de Francesillo de Zúñiga</i>
Diana de Gaspar Gil Polo	<i>El contento que todos llevábamos...</i>

En Polo no té les còpies manuscrites de molts dels treballs, doncs després de posades a màquina va llençar-les. Vagi vostè dient lo que recordi de lo que va perdre's i veurem de fer noves còpies. Ell va prendre nota dels treballs que vostè m'indica i va fent noves transcripcions.

Hem remogut Cel i Terra buscant *Orígenes de la novela* de Menéndez Pelayo, sense assolir cap èxit; seguirem cercant-lo però dubto que per ara poguem donar amb un exemplar. En canvi he trobat: *Antología* de Lacalle i *Antología de la Literatura Española*, d'Hurtado i Palencia. Ambdós llibres de Musset, de modo que no caldrà molestar a En Maristany.

En quant al format de l'Antologia de vers, és difícilíssim aconseguir paper prim. Precisament aquest format a què vostè es refereix és el que vàreig dir-li m'aconsellaven els llibreters Catalonia i Francesa, essent també el meu preferit. Demà faig un altre gestió però molt em temo que no poguem fer per ara el llibre. Ja li diré quelcom.

Referent a la col·lecció d'humanistes i tractadistes, és un pla que prepara en Miracle, dirigit per l'Arbó. Actualment en Benjamín Jarnés i altres estan fent traduccions per aquesta col·lecció. Em sembla haver parlat a vostè d'una sèrie d'*Utopies* per a la qual tinc una llista molt extensa. De tot això, en parlarem verbalment.

Li agraeixo moltíssim el seu oferiment de procurar trametre alguna cosa de subsistències. Per la meva partestic a la seva disposició per si puc ser-li útil facilitant-li algo que li urgeixi. Demani sense compliments, doncs farem lo possible per a complaure'l. Creu que podríem aconseguir patates en intercanvi amb oli, per exemple?

Saludi a la seva esposa i rebi el testimoni de bon afecte de son afm.

Pascual

3. CARTA MECANOCRITA DE L'11 D'ABRIL DE 1938

Barcelona, 11 abril 1938

Sr. En Ramon Esquerra
Viladrau

Amic Sr. Esquerra:

A son degut temps va arribar la seva atta. de 6 corrent.

De la mateixa separo llista de fragments que En Polo ha de copiar. Per part meva acompanyo a la present alguns fragments ja copiats, així com els llibres que vostè deixà a Polo, més les antologies adquirides per a vostè. Incloexo llista de tot.

Tornant al *Vocabulari* i referint-me a la seva observació de que no em preocupi, ja que la responsabilitat es de vostè com a autor, dec observar-li que la responsabilitat de l'editor, encara que en un pla no intel·lectual, també compta, doncs la confiança en una firma editorial la posa el lector quan es convenç de que aquesta procedeix amb un màxim de serietat en tots els aspectes. I en el cas de que tractem, o sia en la transcripció de textos, haig de suposar que havíem d'anar a obtenir-les de les edicions que oferissin un màxim de garantia. (I consti que la de Lacalle tampoc és –almenys l'edició Bosch 1930– res de particular, doncs també hi hem observat una pila d'errades).

En quant a l'assumpte dels drets del *Vocabulari*, crec que no ha de ser-li molta molèstia fer-me el favor d'indicar lo que creu que –pel treball que li ha portat– deu haver de percebre per aquesta primera edició de tres mil exemplars. El preu de la venda, en les actuals circumstàncies, no pot ésser el que reguli la quantia dels drets. Per altra banda m'és urgent conèixer aquesta quantia a fi de tancar el pressupost i saber a què atènyer-me. Així, doncs, no tingui peresa i escrigui'm lo més aviat millor el seu parer sobre aquest particular. Ja sap que no hem tingut mai la més petita discussió per aquest gènere de coses...

En quant a intercanvi, això va complicant-se de tal manera que ja no sé què puc oferir-li. Pensava oli, però he fracassat. De presentar-se alguna oportunitat ja li proposaré.

Amb atents saludos per a la seva Sra. li estreny la ma son afm. amic

Pascual

4. CARTA MECANOCRITA DEL 24 DE MAIG DE 1938

24 maig 1938

Sr. En Ramon Esquerra
Viladrau

Molt Sr. meu i benvolgut amic:

Vaig a veure si sóc capaç de respondre a tot lo que ha quedat enlaire de les seves cartes, i a exposar-li diverses coses referents als llibres que tenim en curs.

Siete siglos de poesía castellana. Vaig ara a començar aquest llibre. Vàrem parlar de que vostè fes uns curts estudis de cada període. Per això li feien falta uns llibres que em sembla que no he trobat. Convé que ara s'ocupi d'aqueixes introduccions (i del pròleg general), doncs serà molt essencial que la impremta no s'hagi d'aturar per res. Vostè m'havia demanat, suposo que per aquests treballs: la *Historia de la literatura española*, d'Hurtado y Palencia. Ja la vàrem enviar. Després la d'en Valbuena, crec que també la vàrem enviar. Però la de Pfandl («en su edad de oro») d'en Lluís Gili, em sembla que no l'hem enviada. És clar que podria mirar-ho, però prefereixo que vostè m'ho digui i si no la té, indiqui si li és indispensable. L'antologia de Signo *Edad Media* i *Contemporánea*, és també indispensable? Tampoc em sembla que no hem trobat *Antología de la poesía española e hispano-americana*, d'Arús, Edic. Revista de Filologia. Ara tornarem a buscar-ho per tot arreu.

En quant a la forma de constar la procedència dels textos transcrits em sembla bé fer-ho, tal com proposa, a la fi del llibre donant les gràcies a autors i editors. Però tinc por que quan arribarà l'hora de fer-ho no tindrem a mà els antecedents i perdrem temps. Digui'm quelcom sobre això per a començar a desbrossar el camí. Pensi que el llibre s'ha d'editar amb molta pressa, i que, per altra banda, no voldria que hi haguessin descuits.

Caldrà revisar les proves de galerades amb una gran cura, doncs, per la forma un xic descuidada en què van aquests originals a la impremta, és molt fàcil que passin coses que, després, lamentant-les, no s'adoben. No vagi de pressa a revisar les proves quan arribi l'hora, encara que jo les hi demani... En l'original hi ha unes vegades l'època en què va viure l'autor a sobre del títol de la poesia i en altres s'ha deixat a baix.

Quan és «siglo tal o cual» trobo molt bé que vagi a la part superior o precedint el nom de l'autor, per exemple: 1765-1802. Veritat que vostè ho posaria sempre a continuació del nom de l'autor (*Pedro de Espinosa (1578-1650)*)? Pensi a dir-me el seu parer.

Jo no se si vostè es fa prou càrrec de les enormes dificultats amb les quals ensopeguem contínuament els editors, en aquests temps de guerra. Així no estranyarà que li digui que he canviat de parer respecte al format d'aquest llibre tres o quatre vegades. Com les circumstàncies manen, he tingut d'adoptar, definitivament, el format gran que ja havia rebutjat quan encara tenia la candidesa de creure que trobaria un paper prim, no transparent, que em permetria fer una edició de butxaca sense que les seves 600 planes resultessin massa voluminoses. Però no puc aplaçar l'edició, i amb moltes feines he pogut reunir les eines necessàries per a una tirada de tres mil i pico. Ara tota la meua mà esquerra haurà d'emplear-se en aconseguir que l'impressor vulgui guardar els motllos, cosa que no crec factible, doncs hi ha una gran manca de metall. De tots modos resultarà un llibre força bonic, doncs ja fa temps que en tinc fets els meus projectes que responen a una tònica general que donarà als llibres de casa una certa personalitat. Aquesta comença a acusar-se, encara que només a mitges, en el *Vocabulari literari*. Fins que no pugui comptar amb tots els elements de papers, guardes, teles, or, etc., no podré aconseguir el resultat que em proposo.

Antologia de prosa. Ens trobem en un mal moment per a donar un impuls seriós a aquesta obra. Molts dels llibres que vostè necessita per a treballar-hi no podem aconseguir-los en aquests moments. Quan les coses es normalitzin, entre aquí i Madrid (llibreries i biblioteques), penso que tot es podrà anar trobant. Crec, doncs, que és bo d'anar fent i preparant la tasca que bonament es pugui, i prenent notes de lo que queda penjat, per després. Li recomano (i no voldria ésser pesat) que en bé del llibre el cuidi fins els més petits detalls de comprovació de dades i demés, tenint cura de no deixar res per a més tard, a fi d'evitar dificultats en els moments de posar en marxa l'edició.

Em sembla molt bé la forma que proposa, tenint en compte la probable utilització del llibre per a fins pedagògics, de posar a la fi del llibre i en notes que facin relació a la pàg. un detall del text emprat i referències bibliogràfiques.

En Polo va fent però amb bastanta lentitud, doncs ara a l'Ateneu només s'hi pot anar unes poques hores a causa de la manca de llum artificial.

Li envio cinc còpies però suposo que avui en tindrè més. Si arriben abans de portar el paquet al Sr. Duran les adjuntaré. Vàreig trobar una *Moral y Elocuencia* on hi

ha «La derrota de los Pedantes», però ignoro si vostè volia transcriure'n més text del que figura en dit llibre.

Lorenzaccio. Vàreig rebre el text amb la seva amable lletra del 16 corrent. Ara buscarem *Ragionamenti* de l'Aretino. Manca que ho trobem. He consultat l'Espasa. He trobat una reproducció de les estàtues d'Harmodi i Aristogiton, però la foto correspon a la biografia d'aquest darrer, sense que en el text es faci cap al·lusió especial a dites escultures. Tal vegada algun expert en coses d'art se li ocorri que podríem trobar més detalls en alguna altra obra. Tal vegada el Sr. Duran Sanpere se li ocorrera quelcom?

Ara començaré a buscar paper per aquest *Lorenzaccio*.

Suposo que dec haver-li de fer una altra tramesa de diners. Ho faré de l'un moment a l'altre. Li trameto quartetes perquè pugui treballar.

En la meva pròxima lletra li parlaré dels drets del *Vocabulari*.

Un d'aquests dies en Fàbregues sortirà a donar una batuda per totes les llibreries a cercar els títols que vostè ens té encarregats. Jo escric avui a Madrid per tal de veure si em troben quelcom.

I prou per avui. Probablement em deixo coses per a dir. Recordi-me-les vostè quan m'escrigui.

Afectuosos records per a tots vostès i rebí'ls també de tots el companys del despatx.

Una forta encaixada de

Pascual Monturiol

5. CARTA MANUSCRITA DE L'1 DE JUNY DE 1938

1 juny 1938

Amic Sr. Esquerra,

Solament dos mots i la promesa d'escriure-li més llarg demà mateix.

Creuada la meva darrera amb la de vostè del 26 queden contestades algunes de les seves preguntes. Altres ho seran en la lletra de demà.

Per mitjà del Sr. Duran i Sanpere li trameto ptes. 500- a compte dels seus treballs i drets.

Estem en dubte de si no li hem tramès la literatura d'en Valbuena.

Ara li trameto la Bíblia y còpies del Sr. Polo.

Perdoni que no m'estengui més. Demà seguiré.

Amb records afectuosos queda sempre affm. son amic

Pascual

6. CARTA MECANOCRITA DEL 8 DE JUNY DE 1938

8 juny 1938

Sr. En Ramon Esquerra

Viladrau

Distingit amic:

Com sempre responc tard i incompletament a les seves lletres. De vegades em fa l'efecte que sóc allò que la gent en diu un «feinasses», una mena de tipus d'aquells que van de pressa de l'un costat a l'altre volent fer moltes coses i no fent res de bo. No trobo temps per les mil coses que s'han de fer, i les començo totes sense acabar-ne cap. Estic perdut i... sóc massa gran per creure'm que em podré corregir.

Avui respondré a algunes de les coses que vostè em pregunta, i un altre dia (veu?, ja hi som: «un altre dia») respondré a la resta.

Llibres. Vostè em demana diversos llibres que li manquen per a el text del *Vocabulari* de prosa, i per als estudis i pròleg del de vers. He fet unes fitxes i probablement demà en Fàbregues sortirà destinant tota la tarda a cercar-los. Tinc la *Literatura* d'en Valbuena; per unes hores no hem sigut a temps a entregar-la al Sr. Duran Sanpere. Anirà amb la pròxima expedició junt amb els llibres que haguem trobat i que vostè necessita.

Vocabulari literari. Penso que apareixerà coincidint amb la Festa del Llibre (dia 15). No m'aventuro a dir res respecte a la part que m'atany a mi, o sia a l'aspecte editorial. No

és encara lo que jo busco. Es lluita amb moltes dificultats en quant a la tela, al paper, etc., però ja va anant cap a la presentació que vull donar als llibres de casa. En quant a la part vostra em fa l'efecte que pecarà de massa concís. Crec que en la segona edició podrà augmentar-se molt el text. Ja estan bé les definicions que provenen del diccionari de l'Academia, però em fa l'efecte que hi cap revisar-les (doncs a vegades pequen de concises, sobretot per a un vocabulari especialitzat). En fi, això és cosa de vostè.

Literatura. Estem regatejant l'entrega d'exemplars que és un dolor. És clar que això ho fem amb tots els llibres, però és cosa de que vostè, després de fer els estudis que han de precedir les èpoques del llibre de poesia espanyola, doni una mica d'urgència en la revisió de la *Literatura*, doncs caldrà tenir-la a punt per a quan poguem fer-nos amb el paper necessari per a la segona edició.

Revista. Em plau la seva felicitació pel núm. 3. Sembla que ha agradat a la gent que, com vostè, tenen una autoritat per a jutjar-la. Ara li prego que, a volta de correu o d'Arxiu de la Ciutat, em faci unes ratlles, potser deu o quinze, referint-se als estudis que ara vostè farà i que com hem dit precediran a cada època. Són destinades aquestes ratlles a afegir-les al text que vostè em va fer com a anunci de la propera sortida del llibre, destinades a la revista.

En quant a l'estudi de la novel·la de Huxley, per mi encantat de publicar el seu estudi, però vull recordar-li que en Tasis i Marca ha publicat a la *Revista de Catalunya* un estudi de dit autor en els seus diferents aspectes. Si no l'ha llegit li enviaré amb molt gust.

Tramesa de paperassa. Sembla que dissabte surt camió o lo que sia cap a Viladrau. Aprofitarem l'oferta amable del Sr. Duran per a enviar-li llibres i noves còpies del Sr. Polo.

Iniciació a la història de l'art. En vista de la recomanació de vostè que coincideix amb la d'altres amics, he encarregat al Sr. Duran Sanpere aquest manual que crec, per les seves manifestacions, que farà amb entusiasme.

S'acaba el paper i tanco amb promesa de tornar a escriure-li molt aviat.

Records de tots els del despatx, i afectuosos records per a la seva esposa, amb una estreta encaixada de son amic

Pascual Monturiol

7. CARTA MECANOCRITA DEL 18 DE JUNY DE 1938

18 juny 1938

Amic Sr. Esquerra:

Només dos paraules per a acompanyar:

Còpies d'en Polo

Historia de la Literatura Esquerra

Id Id Pfandl

Vocabulario Literario

Suburbi

Aquests dies darrers hem estat un xic atabalats i això fa que no hàgim anat a recollir els paquets a l'Arxiu fins ara.

El *Vocabulari* va (un dels primers exemplars) amb la sobrecoberta tallada a mà de qualsevol manera. Ja en rebrà altres exemplars millor acabats.

Amb la promesa de contestar a tot lo que vostè em parla en la seva darrera, li demano perdó per no fer-ho avui.

Salutacions per a tots i una encaixada franca de

Pascual

8. CARTA MECANOCRITA DEL 16 DE JULIOL DE 1938

16 juliol 1938

Sr. En Ramon Esquerra
Viladrau

Molt Sr. meu i amic:

Tinc la seva darrera, de 12 corrent.

Com és dissabte, i som poca gent a l'editorial, vostè sortirà guanyant, doncs la carta serà curta.

Obres demanades. Suem tinta buscant els llibres que ens demana. Tot està esgotat i si no està es fa veure. En Fàbregues ha sortit diverses tardes a recórrer llibreteres de nou i vell, però estem desesperats, ja que no trobem res del que busquem. Ara escric a Madrid per tal de que en Toro ens busqui per allà, però no hi tinc gaires confiances.

Respecte a l'*Antologia de prosa* no precipiti el seu treball pensant que convé guanyar dies. Tal com es presenta l'assumpte paper, no podem pensar per ara en editar-lo, i com per altra banda és un llibre en el qual tinc posades moltes il·lusions, i vull presentar-lo en paper regular, i molt revisat –per vostè mateix– el text, i molt comprovat d'ortografia de noms i dates, etc., i com ara lluitem amb la dificultat de manca dels llibres que vostè precisa consultar, i el no fer-ho suposa dany per l'obra,estic decidit a aplaçar indefinidament la publicació mentre quedi un sol cap a lligar.

Hem de proposar-nos vostè i jo no “afluixar” en fer els llibres, cada u de son costat, hem d'exigir-nos el màxim de rendiment posant la major cura en la nostra tasca, fins a aconseguir que els llibres que portin el nom de vostè i el peu d'Apolo ofereixin un màxim de garanties per al llegidor preparat.

He de confessar-li que estic avergonyit de les porqueries que he editat –salvant alguna excepció– especialment dels primers temps. Cada dia vaig donant-me més compte de que és precís exigir-me un constant millorament, fins allà on els meus escassos coneixements m'ho permetin, i, si he de ser-li franc, li diré que a desgrat de les circumstàncies gens propícies i de les insuperables dificultats actuals, cada vegada vaig tenint una major il·lusió en les edicions properes i cada vegada vaig donant –dintre el meu cap buit– una més precisa estètica d'acord amb la qual es faran els pròxims llibres.

El primer que sortirà sota aquesta exigència que m'he imposat serà l'antologia de vers. És clar que només en part, doncs ni el paper ni el tipògraf podran ser el que hagueren sigut en temps normal, en què no haguera hagut de supeditar-me a una determinada impremta. En fi, no ha de passar molt temps sense que vostè pugui apreciar el camí que enfilo, i me'n digui el seu valuós parer.

Acompanyo 18 transcripcions d'en Polo. N'hi resten encara algunes i, a més, les que vostè indicava a la darrera lletra.

Acompanyo també el II volum d'*El Críticón*. Ara busquem els altres. Va també *Los Trabajos de Persiles y Sigismunda*. Rebrà també els 13 tomes dels *Viatges d'Ali Bey*.

Com li dic més amunt seguim cercant els altres títols i ja el tindrà al corrent de lo que resulti.

Lorenzaccio. Rebut i gràcies. Li prego em faci arribar l'original francès a fi de comprovar els noms propis de personatges, poblacions, etc.

Tanco perquè m'esperen (tot això hi sortirà guanyant vostè).

A la simpatia i afecte de sempre

Pascual

[manuscrit:] Vostè diu que alguns llibres es precisaran per a l'*Antologia* de vers. Manca, doncs, quelcom d'important en aquest text?

9. CARTA MANUSCRITA DEL 23 D'AGOST DE 1938

23 agost 1938

Amic R. Esquerra,

No hi ha grans novetats. Acompanyo còpies que ja fa temps corren per casa i que formaven part del paquet deixat a casa els Mirambell.

Crec que seria convenient que vostè fes una llista de tot lo que resta per fer de l'*Antologia* de prosa a fi d'anar cercant, amb temps, els originals en col. particulars.

Aprovo la indicació feta al Sr. Mirambell, respecte a un manual de botànica. Si li sembla pot aquest Sr. telefonar-me quan sia a Barcelona i quedarem per a veure'ns i canviar impressions.

L'*Antologia* de vers està quasi composta per complert. En Bou comprova les primera i tercera part de galerades que m'entregarà avui –per unes hores o potser minuts no seré a temps de trametre-les a vostè– quan les rebi faci el favor de revisar-les, pregant-li ho elegeixi tot sense fiar-se dels correctors. Quan manquin títols de poesies o noms d'autor, anoti al marge lo que hem de posar *o si no hem de posar res*. Per res del món voldria que ens titllessin a vostè i a mi de gent mancada de cura.

Tinc una gran il·lusió posada en aquest llibre, i tot cuidado per part nostre em semblarà poc.

Per part meva no planyo res (llàstima que no pugui anar en millor paper) i penso que quan vegi vostè el llibre fet, no li ha de desagradar.

Si no em fallen els càlculs és possible que davant el mes d'octubre vegi la llum.

Les dificultats es multipliquen diàriament i em temo arribi un moment en què haurem de suspendre tot treball d'impressió i relligat.

Si veu –com suposo– al Sr. Duran Sanpere, preguntant-li, com a cosa de vostè, si ha anat pensant en la breu història de l'art per a la col·lecció Apolo.

I res més que saludar-lo amb la simpatia i apreci de sempre, amb respectuosos saludos per a la seva esposa, sóc com sempre affm. amic

Pascual

10. CARTA MECANOCRITA DEL 5 DE SETEMBRE DE 1938

5 setembre 1938

Sr. En Ramon Esquerra

Viladrau

Benvolgut amic:

Rebo més proves revisades, per a l'*Antologia* de vers. N'hi trameto una altra partida. En l'anterior, hi mancaven varies composicions de l'Arcipreste de Hita, i ni en Bou ni vostè

se'n varen adonar. Al mirar-me les proves i fer càlculs de nombre de pàgines probables, vàreig adonar-me que la numeració de l'original saltava una sèrie de nombres, i ja començava a rodar-me el cap. Va resultar que a la impremta varen badar i els varen caure les quartetes de l'original. Ara ho han compost i després de repassar-ho vostè i el Sr. Bou, les intercalaré en el seu lloc.

Referent al canvi de tipo per als noms dels autors, tampoc a mi en satisfà ni el tipo (família) ni que sien negretes. No ho faig canviar perquè existeix una raó que justifica el que sien negres les lletres d'encapçalament de cada poesia, i aquesta raó no *vull* donar-li ara perquè depèn d'una petita sorpresa que li reservo per a quan rebi el llibre llest. Així mateix, ho sentiré molt però tampoc li deixaré veure les planes després de compaginades.

La impremta té ja compost del tot l'original corresponent a les composicions poètiques. Ara ho repassen. Estan component els comentaris de vostè que fan de pròleg un d'ells, i els altres van al començament de cada època segons la divisió feta per vostè. No hi ha dubte que serà la feina de mai acabar, doncs manca la revisió d'en Bou, després la correcció, després la revisió de la correcció, la de les planes compaginades i finalment vindrà el tiratge que haurà de fer-se a mida que es disposi de temps entre uns i altres treballs de Tierra i Libertad. I com que hem de tirar en mitjos fulls (el paper és petit) penso que els nostres néts veuran llest algun exemplar d'aquest llibre.

Tornant a la part tipogràfica m'oblidava de dir-li que no segueixi anotant indicacions respecte als tipos de títols i començament de vers, doncs he determinat que la primera paraula de cada composició vagi tal com ve ara en les proves, ja que al posar-ho en majúscules no em plau per motiu de que tindria la mateixa importància que el títol de la poesia. Ademés es veuria que anem massa servilment darrera de Signo. Altra cosa en què no estem prou d'acord és en enumerar els treballs. Si vostè, a volta de correu, em dóna un motiu que em convenci els numeraré, però si és solament com un detall més (quina utilitat no acabo de comprendre) els deixaré com estan. En tot cas si és indispensable aquesta numeració, el número anirà al centre i no a un costat, ja que pel meu gust no em satisfà així. (Ja sé que Signo ho posa així (al centre) però és de l'única manera que transigiria en numerar les composicions.)

Vàreig entregar els llibres a l'Artís. No hi era, però un secretari va prometre fer-los-hi a les mans. El telefonaré.

11. CARTA MANUSCRITA DEL 13 DE SETEMBRE DE 1938

Barna, 13 setembre 1938

Sr. Ramon Esquerra
Viladrau

Distingit amic,

Ara em comuniquen de l'Arxiu, al mateix temps que m'entreguen les proves retornades per vostè, que probablement avui sortirà algú cap a Viladrau. No tinc temps de parlar-li de tots els extrems dels llibres en curs, però no tinc més remei que molestar-lo demanant-li em trameti lo més ràpidament possible el text que li agradaria que figurés en la portada del llibre –sota el títol «*Siete siglos*» ha de dir «*Antología...*». “Bueno”, doncs, això és lo que necessito.

Si vol dedicar el llibre –no sé si s'estila en les antologies– doni'm el nom de la senyora o senyor a qui va dedicat amb el corresponent text. En fi, lo que em manca és el subtítol del llibre i qualsevol text que hagi de figurar en les portades.

Les raons que em dóna per a numerar les composicions les trobo del tot fonamentades, de modo que es numeraran.

Lo de les majúscules ara ho miraré. És que significa una gran quantitat de correcció de linot. Estic mig espantat del cost que assolirà aquest llibre. Són moltes correccions, revisions, segones i terceres proves. En fi, si el tiratge pogués ésser de 5 o 6000, menys mal. Però no trobo prou paper per arribar-hi.

Ja escriuré més llarg.

¿Necessita quartos?

Seu affm.

Pascual

CARTES SENSE DATAR

13. CARTA MANUSCRITA

Sr. Esquerra

Com veurà únicament li trameto el *Quixot* de Bergua, *La Regenta* d'en Maucci i la *Literatura* de Valbuena.

Van còpies de Polo. Seguim buscant els llibres que manquen i és possible que la llibreria del carrer Diputació *ens deixi* alguns exemplars de la biblioteca Joan Triadú.

Molt afectuosament,

Pascual

14. CARTA MECANOSCRITA

Sr. R. Esquerra

Viladrau

II

L'amic Janés va deixar-me el volum de Signo i amb ell està comprovant en Bou (no en Polo) les galerades.

Li trameto els tres volums de l'*Antologia* d'en Lacalle. També el volum de l'Hurtado.

Respecte als llibres que vostè em diu repetides vegades que busqui per les llibreries a fi d'utilitzar-los per a comprovació, no hi ha res a fer en aquests moments. En Fàbregues, personalment, ha empleat moltes hores els dissabtes a la tarda, remenant per tot arreu, i no hem pogut trobar-los. Haurem d'utilitzar els volums que tingui algú particularment, quan no es trobin a Signo.

Demà m'ocuparé de lo de San Juan de la Cruz. Ja li diré quelcom.

Vostè m'ha parlat en diverses lletres d'altres llibres en projecte. Jo li demano una cosa: Quan es tracti de plans per a llibres nous, o bé de reformes a introduir en reedicions properes, faci el favor de fer la suggestió en una nota apart. Jo vaig

col·leccionant totes les suggestions dels amics d'Apolo i les modestíssimes que se m'ocorreixen a mi, i així no hi ha por que se me'n quedi cap oblidada quan arribi l'hora. D'altre modo haig de rellegir tota la correspondència per si entremig figura alguna observació a tenir en compte.

Lo que em diu d'una edició a base d'un resum de literatura espanyola crec que pot ésser interessant, però m'agradaria conèixer bé el pla que ha pensat desenrotllar. Vostè diu «partint de la meva *Literatura*» i jo temo que, per la manca de temps, no caguéssim en una improvisació a base d'aprofitar el text de la *Literatura* i “rellenar-lo” amb uns quants exemples i ampliacions del text, endeguéssim un llibre que defraudés al llegidor posseïdor de la *Literatura* de vostè. D'altra banda hi ha una dificultat –dificultat fins un cert punt– i és que havíem parlat amb Valbuena d'un llibre semblant. De tots modos entre el temps que es necessita per preparar el llibre, i les dificultats per a l'adquisició de paper, unit tot això a les enormes traves amb què treballen els impressors, el llibre no estaria llest fins a d'aquí a molts mesos.

Respecte a l'*Antologia* de prosa, manquen unes còpies que li trametré el dia que torni a sortir camió, doncs no les tinc aquí, en aquest moment. Ignoro com està el text d'aquest llibre i voldria que vostè el deixés, amb tots els detalls més petits enllestits. Em refereixo a comentaris, notes, índex bibliogràfic, etc.

Finalment, voldria que em digués, a volta de correu, si recorda com vàrem quedar el darrer dia que vostè va ésser a casa, respecte als seus honoraris per al *Vocabulario Literario*, antologies de vers i prosa, i *Lorenzaccio*. Em sembla que m'ho havia anotat, i no ho trobo. Faci memòria i digui-m'ho perquè em fa falta per càlculs de cost i preus de venda. No deixi de fer-ho. Mercès.

Resten encara coses a dir –vostè i jo no acabem mai– però ho deixaré per la pròxima.

Amb cordials saludos per a tots i una bona encaixada sóc seu afm., amic

Pascual Monturiol

15. CARTA MECANOCRITA

Sr. En Ramon Esquerra, són compte de drets d'autor i traductor amb Editorial Apolo:

Entregues en efectiu:

1936

Desbre. 30 n/entrega a cmte. 150-

1937

Gener 18 id. id. 150-

“ 30 id. id. 150-

Febrer 8 id. id. 150-

“ 16 id. id. 150-

“ 26 id. id. 150-

Març 5 id. id. 150-

“ 17 id. id. 150-

“ 31 id. id. 150-

Abril 2(id. id. 150-

“ 12) id. id. 150-

“ 20 id. id. 200-

“ 24 id. id. 150-

“ 30 id. id. 150-

Maig 11 id. id. 150-

“ 25 id. id. 150-

Juny 8 id. id. 150-

“ “ id. id. 200-

Juliol 2 id. id. 300-

“ 12 id. id. 200-

Ptes. 3.300-

Factures pagades per compte del Sr. Esquerra:

Segons n/nota	30/1/37	253'05
id. id.	31/3/37	92'20
id. id.	30/4/37	54'00

.....

1937

Juliol 17. Import dels drets d'autor d'*Iniciación a la literatura* a raó del 7% sobre el total de la primera edició (2.064 exemplars a ptes. 24-) deduïts els 50 exemplars destinats a crítica:

Ptes. 3383'50

Drets de traducció de l'obra <i>Utopía</i> , de Thomas More:	“	600'00
Import convingut del pròleg, original, de la mateixa obra:	“	200'00

CARTES DE RAMON ESQUERRA A MAURICI SERRAHIMA

1. CARTA DEL 4 D'AGOST DE 1932

4/VIII/32

Amic Maurici:

Fa temps que et devia carta. He estat però fora de Barcelona uns dies i m'ho ha destarotat tot. També en té la culpa d'haver-me retardat el que *La Revista* on hi ha el teu fragment de novel·la estigués totalment esgotada, i això feu que em veiés obligat a emprendre una cacera per les llibreries de Barcelona, que sortosament tingué èxit. Vaig trobar-la i vaig llegir el teu fragment. Va semblar-me molt bé i vaig quedar força astorat de veure que eres un veritable novel·lista. De fet no m'ho pensava pas. Creia que essent el teu primer assaig en el gènere seria molt espès i flux. Es veu que a desgrat d'ésser el teu principi, que fa les coses quedin bon xic difoses, pots arribar a fer coses que estiguin bé. Molt millors que la majoria del que ens tenen acostumats a casa nostra els escriptors indígenes. I sobretot el que hi trobo és una cosa força difícil de trobar correntment: una gran originalitat. Es veu que és cosa personal, que les lectures hi ha influït relativament poc –a la literatura d'ara és impossible prescindir de les influències.

Hi trobo, però, un defecte: massa treballat en profunditat. Hi ha un excés de psicologia, i això cal sapiguer-ho administrar molt i en petites dosis. Crec, però, pel que em vas dir, que aquest procediment ja l'has abandonat i que segueixes el teu estil particular poc propici a les subtilitats i complicacions decadentistes que ara s'estilen. Ja me'n diràs quelcom de tot això quan ens vegem, i ja t'explicaré amb més extensió el que he dit abans.

En Capdevila em digué, quan parlarem d'*Arms and the Man*, que tindria enllestida la traducció per al mes de setembre. Ara crec que no és aquí. A primers del mes que ve ja tractaré de veure'l.

T'envio també uns articles meus. Ja veuràs el que en fas.

Records a la teva família. Salut i bon temps. Et saluda afectuosament el teu amic

Ramon Esquerra

N.B. Si necessites quelcom i em vols escriure pots fer-ho a Corts, 652 pral. 1^a

[* En paper marcat amb el seu nom: Ramon Esquerra / Barcelona]

2. CARTA DEL 4 D'AGOST DE 1933

Sitges 4/VIII/33

Amic Maurici:

L'altre dia –abans d'ahir– vaig ésser a Barcelona. A desgrat de les repetides telefonades em fou impossible de poder parlar amb tu. M'interessava molt doncs hi ha una sèrie d'assumptes que volia que sapiguessis.

Un dia de la setmana que ve –dimecres o dijous probablement– baixaré i parlarem. Tinc a casa uns llibres que t'he de tornar i alhora m'interessaria, si no et fos un mal de caps, cobrar algun quarto.

Digue'm on i a quina hora se't pot trobar. Al diari l'altre dia et vaig telefonar de 5 a 6 ½ i no hi eres.

M'interessa la sort de la teva novel·la. S'ha acabat per fi?

Si tens temps escrius. Tingues en compte que et contestaré. La meva adreça es Hotel Cau Ferrat – Sitges.

Et saluda en espera de veure'ns aviat el teu affm. amic

Ramon

NB. T'agrairé em diguis si has trobat alguna falla en la meva actuació com a substitut teu.

3. CARTA DEL 3 DE JULIOL DE 1933

3/VII/33

Apreciat Maurici:

Acabo de rebre la teva carta i veig damunt la taula on escric una postal teva. Veig que no t'oblides de ningú, i pel que dius en la teva, sembla que et dediques a treballar de ferm. Espero que d'aquesta feta la teva novel·la arribarà a nosaltres en forma impresa.

Gràcies pels consells que em dones i que procuraré seguir. T'agrairé que m'indiquis totes les falles que trobis, doncs és ben possible que no estant-hi acostumat faci píflies de tant en tant. El teu article el te ja en [Granjés].

De novetats per aquí si no és la calor no n'hi ha caps. L'única interessant és el darrer quadern de *La Revista*, dedicat al centenari de la Renaixença, que té més de 250 pàg., i que resulta ben interessant per les enquestes que conté. Com a document és una cosa digna de la commemoració. De l'Institut de Literatures no te'n puc dir altra cosa, sinó que sembla que el curs vinent tindrem ja un local propi a la universitat, doncs amb això des l'autonomia universitària trauran l'Institut i l'Escola d'Arquitectura i vosaltres ens n'apoderarem, junt amb diferents seminaris i laboratoris.

D'allò de Maragall res de nou. Sols a *La Veu* hi ha algú que llançà la idea de constituir associacions d'Amics dels nostres grans homes. Penso dir-ne quelcom un d'aquests dies a *El Matí*.

Què me'n dius de les *Ideas Estéticas*? Es tot un món allò, oi?

Suposo que vas rebre la llista dels llibres aquells. No cal que et digui que si en rebre'ls t'interessa llegir-los, no facis cap mena d'escarafalls.

Ara estic ocupat en uns cursets que fan per a trobar catedràtics d'Institut. Com totes les coses d'aquesta terra, ningú sap res, encara que tot hagi d'haver-se fet abans de setembre. Ja veurem què en sortirà.

No puc allargar-me més. Reincideix en escriure, que se t'agrairà. Records de la senyora. Adéu. Si necessites quelcom demana.

Teu

Ramon

[* dos fulls, marcat com: *El Matí* / direcció, i *El Matí* / gerència]

4. CARTA DEL 17 DE JULIOL DE 1934

Sitges 17/VII/34

Amic Maurici: Abans que res et desitjo que t'hagi provat bé el viatge i després el sant de la teva muller, que si no vaig errat el celebràreu ahir.

T'hauria escrit a Mont-Dore si hagués tingut la teva adreça. Altrament el casament, el viatge i l'eufòria subsegüent, afegida a una certa quantitat de feina imprevista no em deixaven pas massa temps per a escriure. De totes maneres si hagués sabut on paraves t'hauria enviat una postal de Mallorca.

A *El Matí* veig que m'han retirat la subvenció. De totes maneres et seguiré enviant coses com si res hagués passat. Quan ens vegem a Barcelona ja parlarem de tot això. Escriu i diguem quan baixaràs a Barcelona. Ens veuríem i xerrariem de moltes coses diverses.

Suposo i us desitjo que tots aneu bé (tot i això ara recordo que ha d'anar en primera del plural. Dóna'm per posat). Dóna'm detalls de la teva vida. Mentrestant records per a tu i a tots els teus de

Ramon Esquerra i Sra.

Adreça – Port d'Alegre 9 – Sitges

[* full marcat "Ramon Esquerra / Barcelona"]

5. CARTA DEL 2 D'AGOST DE 1934

Sitges 2 agost 1934

Amic Maurici: Avui al matí he estat a B. i t'he picat al despatx. M'han dit que no hi eres més que de tant en tant. Per això t'escric a Moià.

Un dia de la setmana que ve –dimarts o darreries, probablement– tornaré a B. i si hi ets podem parlar de la tragèdia del diari, on segons sembla –i les obres i fets ho confirmen– s'ha suprimit tot el que fos intel·lectualitat. M'interessa molt parlar amb tu, ja que degut a la reducció de la teva subvenció penso que la meva ajuda et resultaria

gravosa. Per la meua banda procuraré ajudar-te tot el que pugui, si cal com si res no hagués passat.

Felicitats pel futur augment de la família (nena). Records als teus i de la meua muller, també.

R.

NB. Si veus en Capdevila procura rescatar un gran feix de notes i articles meus que reté de fa molt de temps. Gràcies.

R.

Sitges, Port d'Alegre

[* full marcat "Ramon Esquerra / Barcelona"]

6. CARTA SENSE DATA [1934]

Amic Maurici:

T'envio més notes per al diari. El dia 4 de setembre me'n vaig a donar un tomb per l'estranger. Vaig a conèixer coses noves i penso arribar fins a Berlín i tornar per la terra del formatge. Ja t'enviaré notícies meves des de les terres dels pagans que visiti.

Del diari, què se'n sap? Hi ha encara persecució dels intel·lectuals? Cobraré aquest [mes] la teua [subvenció]? Quan torni ja me'n faràs cinc de tot això.

Records als teus

R.

7. POSTAL DEL 12 DE SETEMBRE DE 1934

Nürnberg 12.[IX].34

Sr. Maurici Serrahima
Carrer de Petritxol
Barcelona
Spanien

Amic Maurici: Si algun dia no saps què fer, ves a veure Nuremberg. Hi ha una mà de gòtic que fa por. Deu ésser el lloc on hi ha més gòtic condensat.

Records a tots els coneguts

R.E.

[* La postal mostra una imatge de Nuremberg i està timbrada pel Reichsparteitag der NSDAP in Nürnberg + ogin 5.mit 10.Sept.1934, i el símbol nazi]

8. CARTA DEL 21 DE SETEMBRE DE 1934

21-IX-34

Amic Maurici:

T'envio un parell d'articles, els corresponents a aquest mes. T'agradaria que els publicuessis aviat així com aquell article que tens sobre biografies, doncs m'interessa quedar bé amb l'editor. A primers del mes que ve t'enviaré més coses.

Adjunto també la traducció d'un conte de O'Henry, el contista americà, per si t'interessa per *Esplai*.

Quan tinguis notícies d'En Detrell avisa que aniré a veure a n'En Capdevila i ho deixarem enllestit.

Del conte de Conrad que teniu ¿què en saps? Si no interessa us agrairíem que ens el retornéssiu.

Si de veres et pot interessar una traducció del *Father Brown*, de Chesterton avisa.

Et saluda

Ramon Esquerra

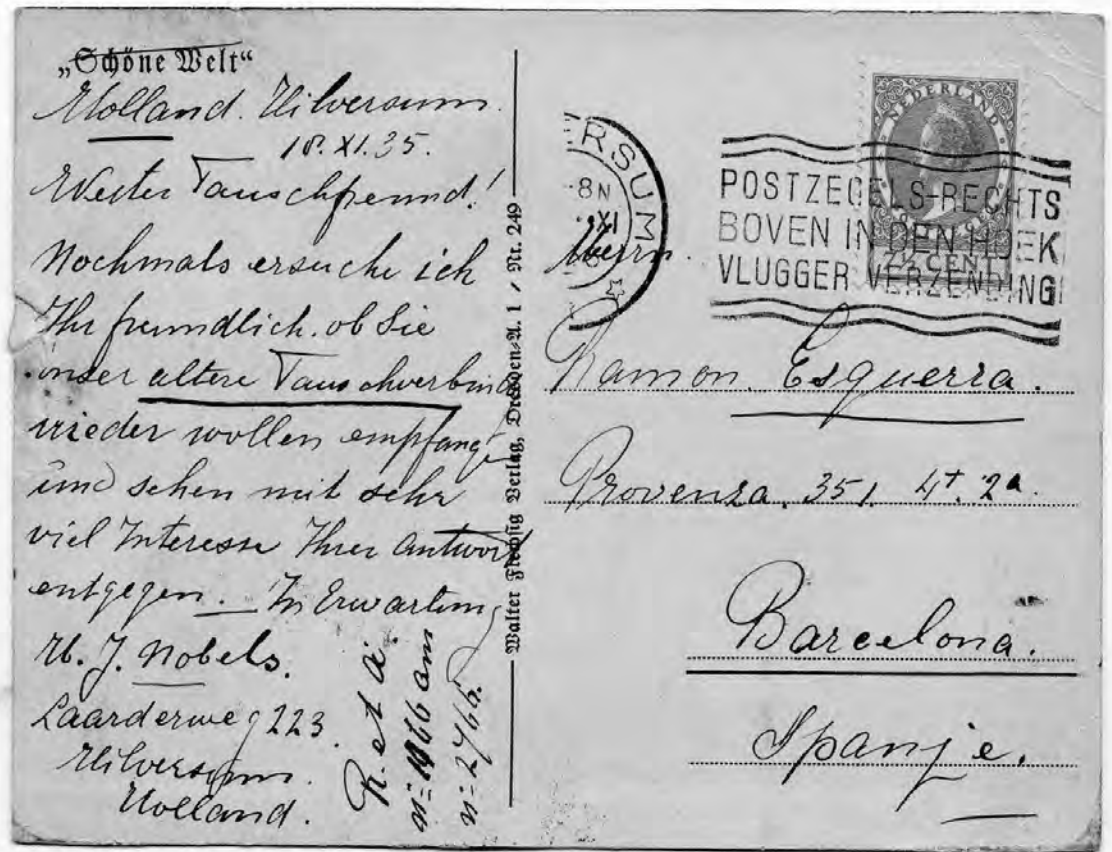
N.B. El dia que vulguis, més endavant pujaré per a conèixer la teva novel·la. Perdona les taques, però tinc pressa.

RE.

[* full on hi ha marcat: “Ramon Esquerra Clivillés / Advocat / Passatge Méndez Vigo, 5 – Telèf. 18357 / Barcelona”]

CORRESPONDÈNCIADIVERSA

1. Postal en alemany de J. Nobels (Hilversum, Holanda) a Ramon Esquerra (18/novembre/1935)



2.CartadeJoanFord(Delaware,EUA)aRamonEsque rra(2/desembre/1936)

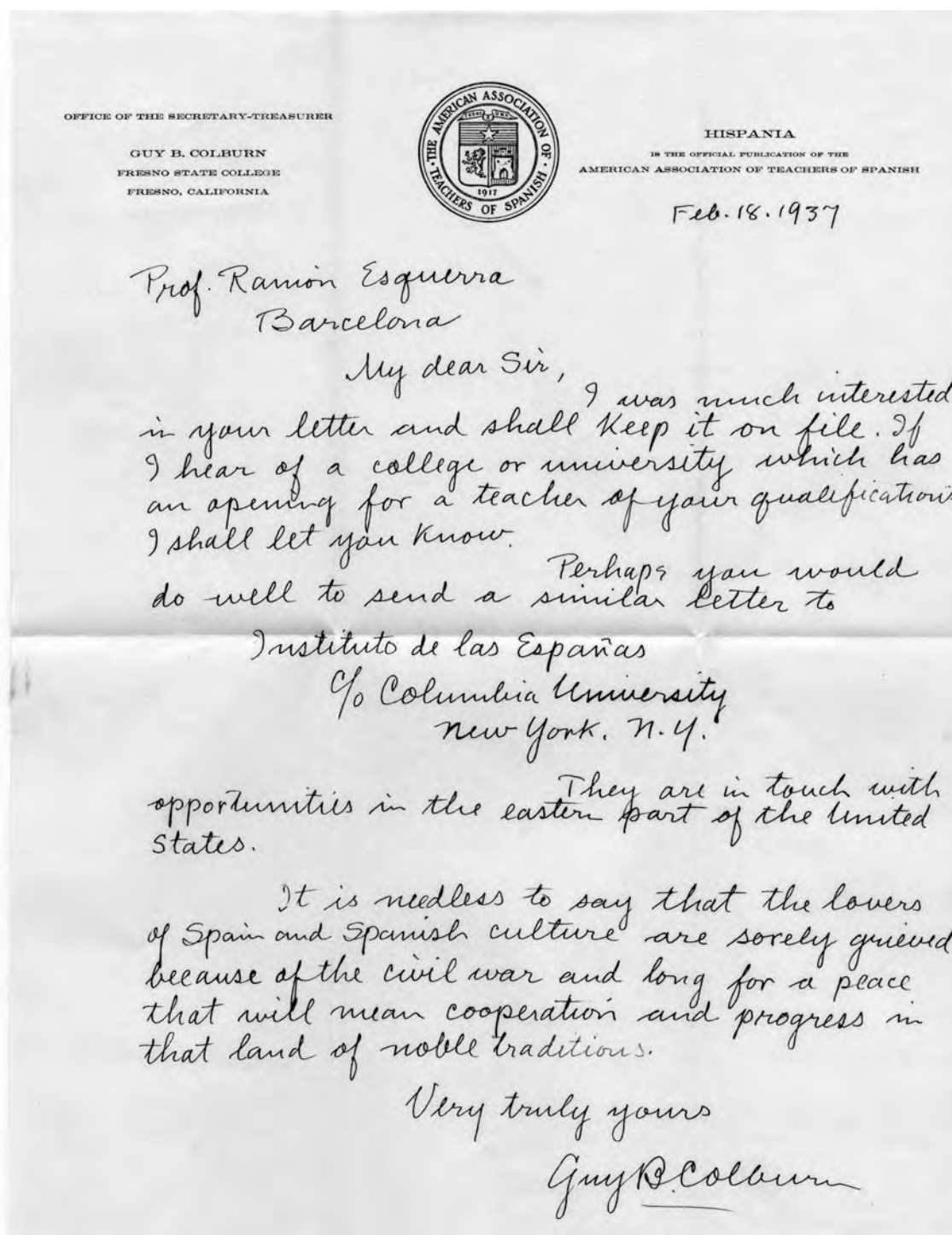
Mt. Cuba, Delaware, U. S. A.
Dec. 2nd 1936.

Mr. Ramon Esquerro, Lawyer,
Corts 587
Pg. 2 a. Barcelona, Spain.

Dear Mr. Ramon Esquerro.
No doubt you may be somewhat surprised to receive this letter from a perfect stranger, and I hope you may pardon me for writing. I have a pen pal a young lady living in New Zealand from who I received your name and address. Owing to the trouble in your country this may not reach you but I sincerely trust it does and that it may suit you to answer. I do not make a practice of writing strangers but I am making a collection

2
of dolls and I am trying
to get a doll from as many
foreign countries as possible.
I now have dolls from 21
foreign countries, and am
very anxious to have a doll
to represent Spain. It may
be a small, inexpensive doll
even an old one so long as
it is dressed as a native of
Spain. In return I will send
you several U.S. views, cards
also stamps if you will please
tell me the kind of stamps and
cards you prefer. Shall make this
first letter short. Hoping I
may hear from you and wish-
ing you a Very Merry Christmas
and a Bright, Happy and Pros-
perous New Year, I remain
Very Sincerely, Miss Joan Ford
Mt. Cuba, Delaware, U.S.A.
P.S. I pay the custom charges on pkgs.
at this end. If you do not care to send please
ask a girl friend to send. I will send her in return
if she will write me what she wishes.

3. Carta de Guy B. Colburn (Office of the Secretary -Treasurer. Fresno State College.Fresno,California)aRamonEsquerro(18/febrero/1937)



4. Cartade Rudolph Schevill (University of California, Department of Spanish and Portuguese, Berkeley) a Franck Louis Schoell (20/agost/1937), reenviada a Ramon Esquerra, amb notes de color vermell en francès del mateix Schoell (10/setembre/1937).

UNIVERSITY OF CALIFORNIA
DEPARTMENT OF SPANISH AND PORTUGUESE
BERKELEY

Aug 20th 1937

My dear Professor Schoell:

It was a pleasure to hear from you, and I lament the fact that we have been so little in touch with one another these last years. If fate or fortune take me to Europe in the near future, I shall be happy to see you again.

What you say of Ramon Esquerra is of great interest, and I would much like to be of assistance to him. He has not written to me himself. I wish there were an opening for such a scholar here. Our University funds were greatly cut during the depression, and have only in part been restored. We are, therefore, obliged to function as we are, in spite of many vacancies. (Pas de nomination à prévoir à Berkeley, par conséquent.)

Has Sr. Esquerra written to any of his Fachgenossen in this country? Then are ^{Prof. Federico de Oñis at Columbia Philadelphia, Pa. U.S.A.} ^{Prof. J. P. W. Crawford, University of Pennsylvania, U.S.A.} ^{Prof. H. Keniston, Chicago, U.S.A.} ^{Prof. E. B. Place, Northwestern University, U.S.A.} ^{and other.} There were vacancies at the University of Wisconsin, and at Johns Hopkins, Baltimore.

My heart aches over the Spanish situation. I can see no end to that tragedy in the near future, but do not see how England, and France can stand

supinely by and see German airplanes, and
 Italian and other foreign troops destroy Spain.
 My Spanish friends are scattered over the face of
 the earth and many will never again see their
 nearest kin. Those of my generation are going fast,
 some with a broken heart.
 I wish you and your dear ones health
 and peace, and no end of good things. In
 their wishes Mrs. Schvill joins me warmly.
 Devotedly yours,
 R. Schvill

10. 9. 37

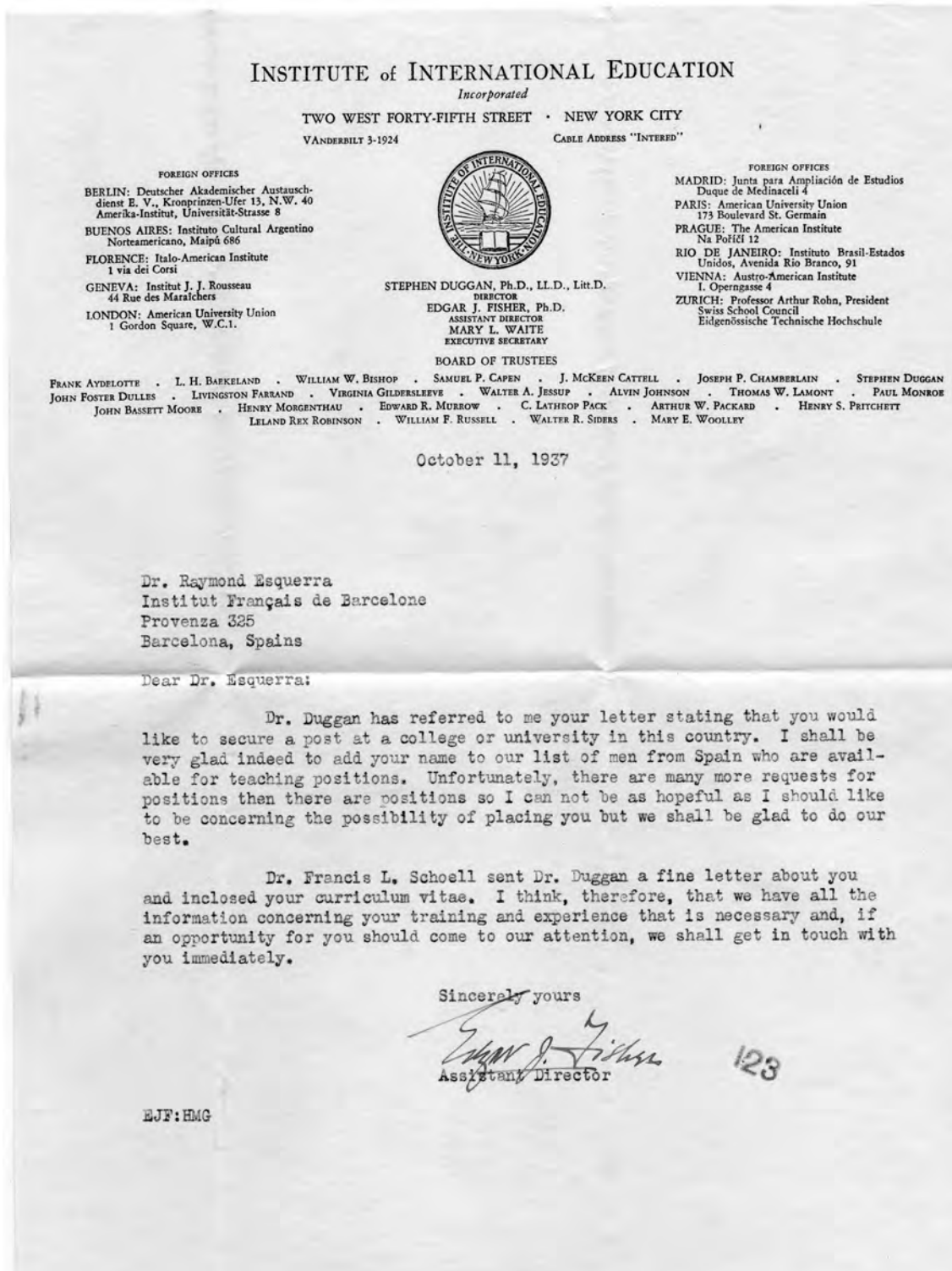
Cher Maxime

Voici le résumé de M. Schvill, qui conforme
 celle de Duggan : les universités se réunissent que dans un avenir
 imprécis une augmentation de ressources permettant des nominations
 nouvelles. Vous pourriez écrire à ces 4 adresses données par Schvill.
 Mais je ne connais pas ces universités. Merci de votre lettre du
 26. VIII. que j'ai bien reçue

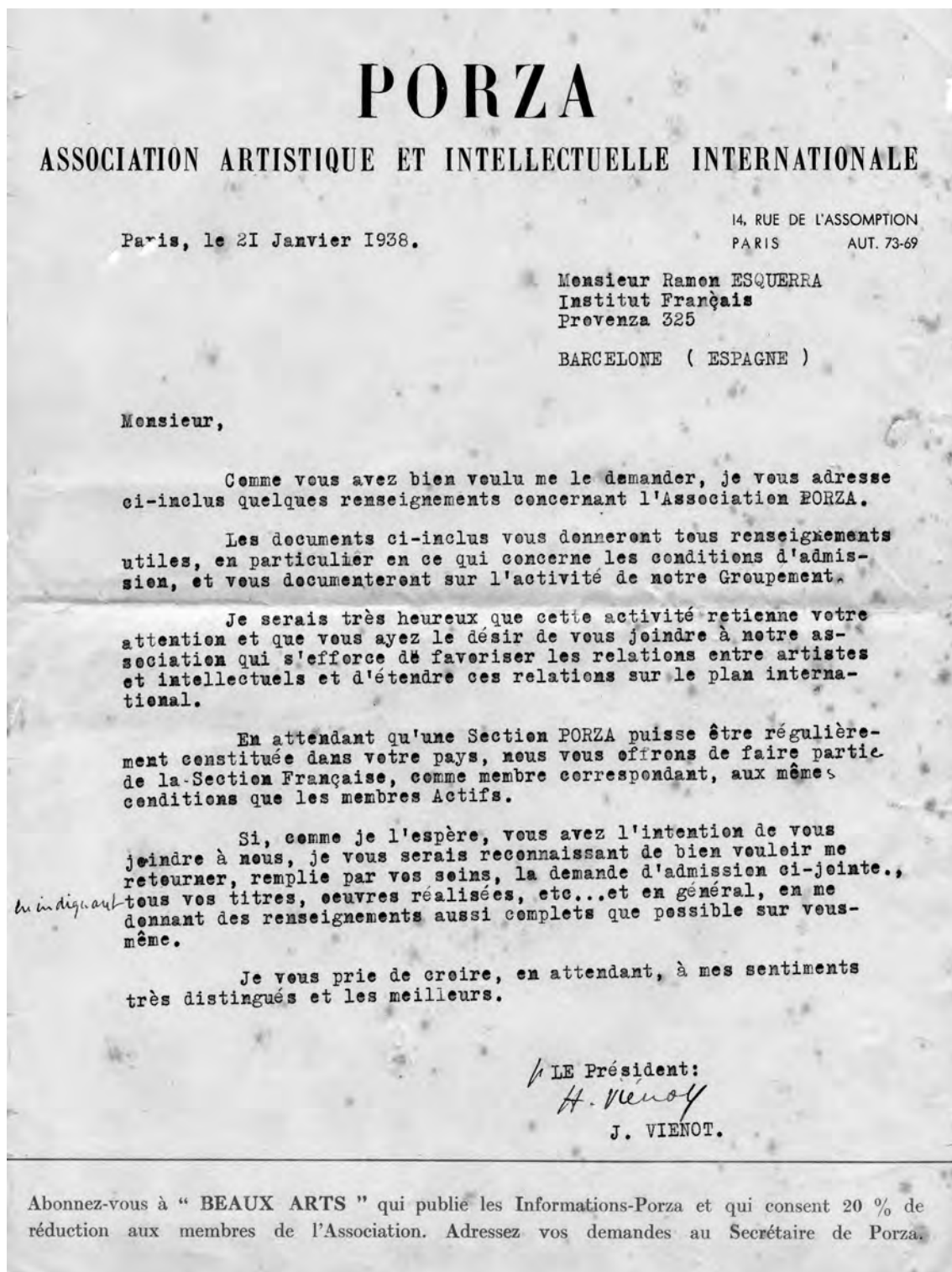
Tous mes vœux

Ramon Schvill

5. Carta d'Edgar J. Fisher (Assistant Director del Institute of International Education, New York) a Ramon Esquerra (11/octubre/1937)



6. Carta de Jacques Viénot (president de Porza) a Ramon Esquerra
(21/gener/1938)



7. Cartain completa [de Marçal Pascuchi?] a Ramon Esquerra (9/abril/1938)

Barcelona 9-IV-38

Ramon Esquerra

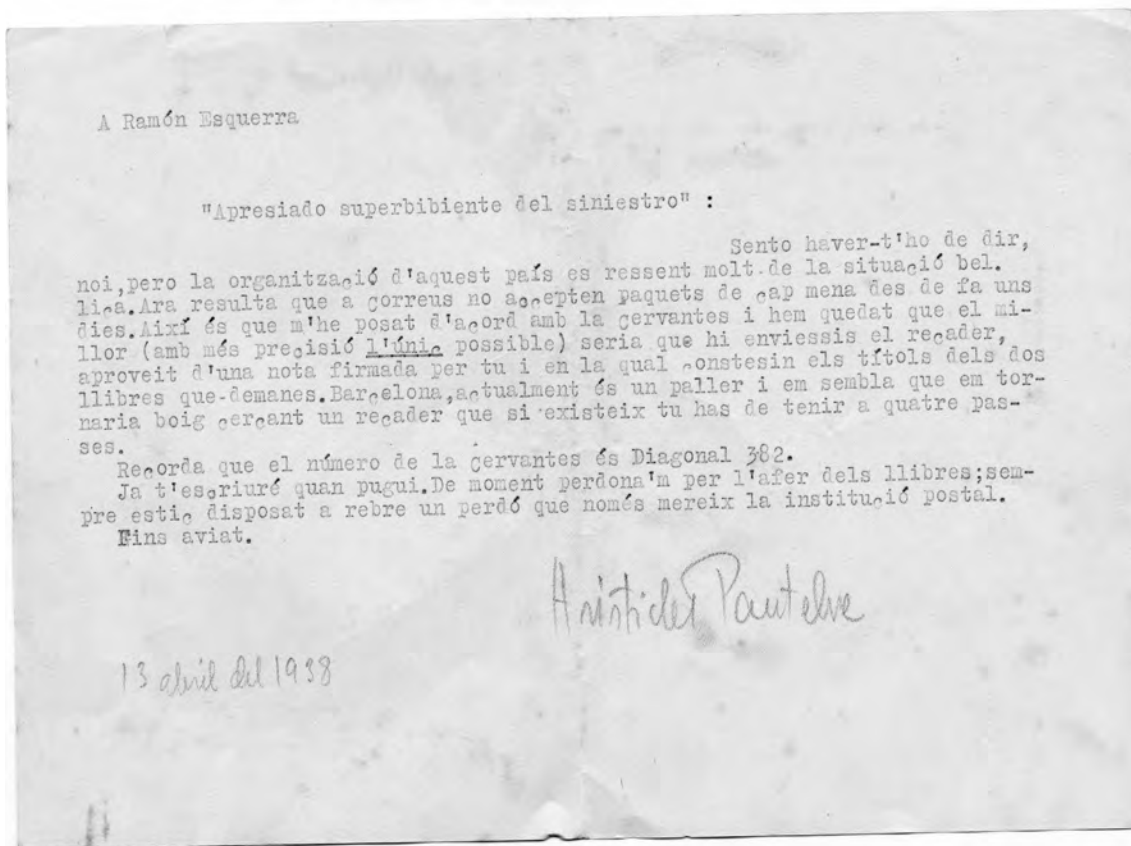
Molt car, m'ha alegrat rebre la
teua carta. Comproro que has trobat
~~la~~ la millor manera d'atendre
la teua salut, sobretot després de
l'enfonsament de la vostra casa.
T'haurém d'enveja, Ramon. Aci
les enguies creixen, la son puja,
si quan no tenim bonys tenim fo-
rat en l'ordre de coses familiars.
Jo, però, continuo fent pitces, després
l'estil soviàtic del viure: ^{aprende} ~~de~~ alguns
dons nous de planta fins a darrera
hora.

Aci, al pis, m'he quedat per
fi absolutament sol. Avui, quan ja

no hi quedava cap moble, ni cap pa-
per, fora dels del meu despatx, i'eu
acaben d'endur les prestatgeries de
la sala del davant. I sorpito que
aviat hauré d'entregar tot el que jo
tinc. Avui, a la 1, he d'anar a
veure el patró. Allí em va fer
donar ordres serioses sobre l'assisten-
cia del personal, i'eu va cridar
al seu despatx. Sorpito que ~~se~~ l'pla
li ha tornat a demanar (se que ho
ha fet altres vegades) el vis; i, és
clar, ja no hi ha manera de re-
putar el seu argument.

On anirem?. No tenim casa
ni fogar. A casa de la meua
germana hi han anat ja els meus
pare, i jo espero, encara, poder tro-
bar un lloc més propici a la
conservació del calor normal de les

8.Cartad'[AristidesPantebre]aRamonEsquerra(1 3/abril/1938)



9. CartadeMariàManentaRamonEsquerra(22/abril/19 38)

Amic Esquerra:

Acabo de rebre una carta de
l'impressor de la meua antologia an-
glesa: ~~compartiment~~ em demana que
vagi a Barcelona per signar els exem-
plars en paper de fil. Feu-me la
mercé de preguntar al Sr. Duran i
Gispert si tindria manera de fer-los
recollir a la Residència d'Estudiants
i de fer-me'ls portar en un dels prò-
xims viatges. En cas afirmatiu, feu el
favor de donar al Sr. Duran i Gis-
pert l'adjunta lletra per a l'Admi-
nistrador de la Residència. Gràcies
per tot.

Vostre devotíssim
Marià Manent

22. IV. 38

10. CartadeD.FolchaRamonEsquerra(dilluns,25 /abril/1938)

Barcelona, ce lundi 25 Avril 1938

Cher Montieur

J'ai été heureuse d'avoir de vos nouvelles et j'espère que, malgré tous les inconvénients dus au manque d'aliments ou de lumière (nous les connaissons aussi, et par dessus le marché nous sommes souvent privés d'eau), le calme de la campagne ne tardera pas à exercer sur vous et votre famille son effet sédatif. J'ai transmis vos souvenirs à Madame Defort et à Monsieur Gaillard, qui m'ont chargés de joindre avec leurs vœux de prompt rétablissement. Monsieur Langlade, auquel j'avais écrit ce qui vous était arrivé, s'est également beaucoup intéressé à votre sort et me demande de vos nouvelles. Voici son adresse, elle est simple: "M. J. Langlade - Directeur de l'Institut Français de Barcelone - à Espaly - (Haute-Loire)."

Veuillez me rappeler au bon souvenir de Madame Esquerra, et lui dire combien je désire que la santé de toute la famille se rétablisse promptement et complètement. Recevez, cher Montieur, l'assurance de mes sentiments les meilleurs

D.F. Folch

11. Carta d'Andreu Maristany (pseudònim d'Alfons Serra Baldó) a Ramon Esquerra(27/maig/1938)

A Ramon Esquerra :

Quer amic :

Fa un parell de setmanes que tinc l'estomac fet una caca. Així és que em dispensaras que no t'hagi escrit abans : pero no hi ha com aquests afers digestius per provocar l'atrofia de les facultats actives. Pel demés no podia donar una resposta gaire satisfactoria a la única de les teves preguntes que podia exigir una satisfacció-llamec. En referència a la col·lecció franco-russa de la qual forma part el "Till" de Goster. Fins ara només he vist tres volums més : el "Tchapaiev" de Turmanov, "Terres roturées" de Choloikov i "Le Pere Goriot" (una víctima del capitalisme) de Balzac. En vaig comprar les "Terres roturées", no perquè n'espero gran cosa sino per tenir quelcom de literatura més o menys "agrícola" del país dels soviets. Ara bé : com que aquests són els únics volums que he trobat - després d'una minuciosa i detectivesca recerca - a les dues llibreries 100% roges de Barcelona (l'antiga Herder i la que fa cantonada Passeig de Gràcia - Diputació) em sembla lògic que, pel moment, no es puguin trobar a Barcelona altres volums més interessants.

Consti que aquestes ratlles van més com a excusa del meu retras que com a resposta a la teva darrera epístola. Tan aviat com em trobi millor t'escriuré més extensament, dedicant un paragraf a la meua "Metafísica de la crisi", etc. etc. En deixa veritablement sorprès el teu aplom nerviós, que et permet ja de dedicar-te a tasques literàries : confesso que la meua resistència física no pot arribar més enllà de fer-te una discretíssima "propaganda" del meu futur "opus".

Si et cal algun llibre, posa'm unes ratlles i faré el possible per aconse-

guir-te'l. De totes maneres et participo que la Generalitat ha donat permís als llibreters per pujar el preu dels llibres fins a un 100% : jo, en principi, ja he plegat. En quant a la meua Biblioteca t'enviaria alguna cosa, pero les circumstancies actuals m'han ficat la por dintre el cos, i em fa l'efecte que els meus volums agraïran molt a llur pare que no els abandoni, altrament podrien fer de fills prodigs pero com és natural sense retorn. De totes maneres, si una gran seguretat - naturalment que dintre el risc - opines que pot presidir llur circulació, m'ho dius i faré el que pugui per estalviar-te algunes hores de vegetativitat mental.

En la seva doble qualitat de pensador i d'home - són coses molt pero molt diferents - disposa del teu amic - una altra cosa diferent -

e. t. Maristany

27 maig del 1938

12.CartadeJoanMascaróaRamonEsquerra(9/agost /1938)

SPCOT,
BROCKWEIR,
MON.
Anglaterra.
9/8/38

Amic Esquerra,
Rebo en aquest moment la vostra lletra de
fa dos setmanes, i m'alegro de veure el
vos tre coratge i energia!
Una antologia general de literatura!
En cinc o sis volums. Mon pobre amic.
Sembla que a Catalunya hi ha la
malaltia de la megalomania. Parlo clar
i crec forçat de fer-ho. Sols una
eminència literaria pot fer una selecció
de la llengua pròpia. Com voleu vos fer-la
de la literatura universal? Ya se que
ho fan i surten coses monstruosos com les
de Maristany etc. I feta la selecció
on trobarem els traductors amb la
bellesa d'estil amb la força i pureza
del llenguatge per a traduir dignament
els passatges estrangers de les literatures?
I voler fer traduccions de traduccions!
cosa perillosissima fins i tot suposant
que el traductor fóra una eminència
literaria.

SPCOT,
BROCKWEIR,
MON.

i si ho fóra no intentaria mai
fer sol la tasca enciclopèdica de
col.laboració. Demaneu a Carle
Ribá la seva opinió.
No vull ajudar a la vostra
malaltia, no us enfadeu, i demaneu-me
altres coses!
Us abraça afectuosament,
Joan Mascaró

13.Cartade[MichelleMarsach]aRamonEsquerra(2 1/octubre/1938)

21 Oct 1938

Cher Monsieur,

Je retourne quelques uns de vos timbres; comme je les possède déjà plusieurs fois en double je préfère vous les retourner.

Je vous remercie vivement des autres qui ont contribué à ma collection.

Aujourd'hui je vous envoie de nos nouveaux timbres dont la série complète du Jubilé (celle-ci est rare le 5 d'ours - je dirais); l'émission dura 6 semaines seulement.

J'espère que l'assortiment ci-joint vous sera utile. Des timbres du Maroc Espagnol, de vos timbres aériens

me feraient plaisir.

Veuillez croire Monsieur à mon souvenir le meilleur.

Michelle Marsach

14.Cartad'AlfonsMaserasaRamonEsquerra(23/octubre/1938)

Barcelona 23 d'Octubre del 1938

Querret Ramon Esquerra:

Convergono a la vostra lletra del dia 17. - Amb molt de gust
us autoritza a reproduir tot el que jo hegi traduït en vers, si serveix
per a la vostra antologia. -

De l'Itàlia d'alta imprimitura, ara, (és quasi de dia la seva aparició)
la versió total del Canti de Leopardi. He traduït, a mi, poemes de
Londrini, Ada Negri, Gian Polito, Luciani, Petrarca i Giuseppe Angeli. - Alguns
d'aquests els trobaran ariats en el pròxim volum de la Rosa dels Vents, intitulat
Segons el vent, les veles, del qual ja he conegut-ports. En aquest volum
hi trobaran moltes altres versions: ^{quatre} angles, poemes de Valéry, Mallarmé,
Baudelaire, Ph. Leboyer, etc. - A la col·lecció popular Passius hi ha un
volumet meu, publicat ja fa anys, amb lots de Mt de Muret i altres
poemes seus, com la lanta a Samarkand. Hi he d'altres versions escampades en
i altres; us recomanaria en volum; però jo mateix us re' en paper.

Restu el vostre molt atentament
Alf Maser

15. CartadeRamonAramoniSerraaRamonEsquerra (27/octubre/1938)

Sanatori del Montseny
de Bruil

27.10.38.

~~BARCELONA~~
~~CREM COBERTA, 103.1.~~

Estimat to cayo :

Fa pocs dies que hem pujat amb la Fran aci.
De moment ens vam ficar de caps al llit i encara
hi som. Confio que un dia d'aquests ens deixaran
llesar una mica i fer una de repis a la galeria,
i ben aviat podrem sortir a fer alguna volteta
per aquests environs, que semblen bonics.

R. Aramon
de
Fran

Per matar l'avoniment llegim, a estones, alguna
cosa, m'és aviat tirant a llana, que ens en portarem
de Barcelona.

Que no piquem a veure'ns, algun dia? Des de Vila-
drau ho tenim a prop, segons diuen. A veure si us
decidiu.

Què fas tu? I la Fran? I el batalló de mem-
dalla? Digue's-me'n quelcom. Si saps coses de la
gent de ciutat, fes-me'n cinc cèntims, també. Aquí
estem aïllats del tot i no sabem res de res.

Si veus l'il·lustre Bopill i Ferró, saluda'l de part
meua i digues-li que espero el resultat de la seva gestió

prop d'un moment (Trad. de l'anglès).
Una bona encàrrega per a
tot

16. CartadeRamonEsquerraalseupare(13/desembr e/1938)

13. XII. 38

Estimat Pare:

Després d'un viatge de gairebé setze hores de f.c. en un vagó de càrrega ple amb un centenar de persones que s'empuixen, es ballaven i renegaven contínuament, he arribat a aquest centre d'instrucció, on, segons sembla, passarem alguns dies d'intercanvi i de prèparació en espera de la destinació definitiva. El temps és magnífic i la mar encara fa ganes de ficar-s'hi. Veurem com anirà tot això. De moment em penso que podem anar aprofitant els recursos del país i que trobarem vi i avellanes i alguna taronja per anar aliviant l'estómac, tot i que la qüestió del menjar no està pas malament. Em penso que tot plegat serà qüestió d'anar-se aclimatant a aquesta nova vida.

La gent d'aquí, comissaris i companys, són molt bonics. Ja és molt que siguin ben diferents dels oficials de l'antic exèrcit, autoritaris i rutinaris que eren. Tenen una voluntat de comprensió i un sentiment de companyonia que els fa altament simpàtics.

Ja li aniré explicant totes les incidències de la vida guerrera meua. Vós téu mihi que a la Núria i al, uanes no als faltis res, i escriuï quan vulguis. Jo faré tots els possibles per a que no li

faltin notícies meues, i que estigui al corrent de tots els avatars d'aquesta experiència nova, que les necessitats actuals del país imposen a tots els ciutadans.

Recorda a tot hom que coneixi i que li preguntis per mi. Una abraçada ben cordial i del seu fill que no t'oblida.

R

17. CartadeRamonEsquerraalseupare(16/desembr e/1938)

16. XII. 38

Estimat Pare:

La meua vida segueix el seu curs normal. Em dediquen copiosament a fer exercici; treuen de tant en tant i comencem a entenenar-nos a la tasca de demuir a terra. Penso que la tècnica d'arpo' darrin arribare a dominar. La ben aviat. De moment, però soc un practicari d'un somier que em permet de no tenir que emprar la persona que fins ara veia utilitzant.

L'estada aqui pot durar hores, dies, setmanes o mesos. De moment anem fent i vivim de completar amb ravellans i taronges, la necessitat de menjar confortablement després de l'exercici quotidiana.

Les possibilitats alimentaries del país són més aviat reduïdes. Ya li dic quines coses em proporciona. Però estic cercant endebades eines ni que d'oli per tal de poder amanir algun trosset de pa per a berenar i esmorzar. Man-

car no em manquen ni aquelles coses més intimes i personals: la familia tota. Però això ja és cosa inevitable i crec que V. farà pels meus cost el que podrà. Mentrestant no pateixi per mi. Estic molt animat i força optimista. Fins i tot penso escriure un llibre com a resultat d'aquesta experiencia.

El que em calen són sabates, unes calces de pana, un capot-manta, una boina (ja sap que tinc el cap més gros que V.) i mitges i samarretes gruixuts. "I ten més" una bona camisa reglamentaaria amb botpags. De menjar miri si em pot trobar una mica de xocolata i, més endavant, el llet condensada o sucre i el cafe-malta del matí. Però el que més pressa corre és la cosa instrumentaria i la contingència de l'Alumna o alumini. Pot enviar-ho a través de la Delegació de la 11a Divisió, Carrer de doctes 261. Si són com els d'aquí seran gent amabilissima i molt trempada.

No pateixi per mi encara que les lletes tardin a arribar. Serà culpa del correu. D'altra ga ben fortament el seu fill que no l'oblida.

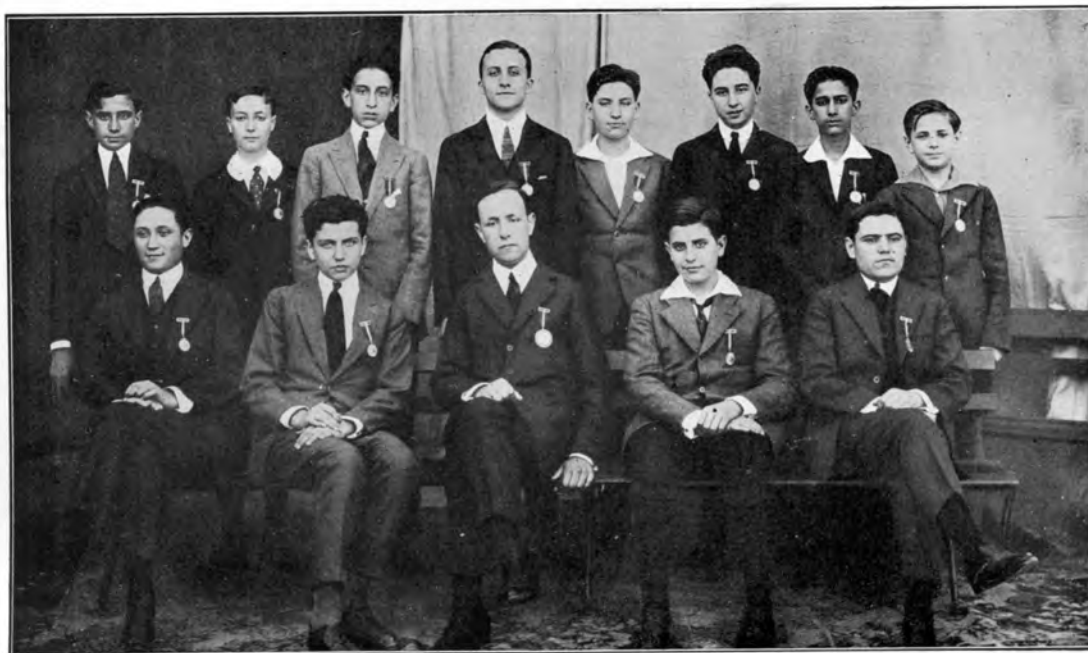
FOTOGRAFIESDE RAMON ESQUERRA



D. RAMÓN ESQUERRA Y CRIVILLÉS

MERECE DISTINCIÓN ESPECIALÍSIMA
Y PREMIO SINGULAR
POR HABER OBTENIDO CONSTANTEMENTE
LAS MEJORES NOTAS DE CONDUCTA Y APLICACIÓN
EN LOS 7 AÑOS
DE SU PERMANENCIA EN EL COLEGIO

Del'Anuari1922-23delCol·legidelsJesuïtesdeC asp.



RamonEsquerra, quanteniasetzeanys. Entre els a s dreta, envoltat de premiats com ell amb una medalla l' Anuari 1925-1926 del Col·legi dels Jesuïtes de Ca

seguts, és el segon començant per la per les notes i la seva conducta. De sp.



RamonEsquerra en el seu primer any a la Universita

t de Barcelona, el 1926.



RamonEsquerra,alsanystrenta.

Estudios del Bachillerato	Matriculado en el curso de	En el Instituto de	Se examinó en	Calificación en los exámenes		Premios y observaciones *****
				Ordinarios	Extraordinarios	
Lengua castellana	1920-21	Barcelona		Notable		}
Geografía general y de Europa	"	"	"	Sobresaliente		
Nociones de Aritmética y Geometría	"	"	"	Notable		
Caligrafía	"	"	"	Aprobado		
Lengua latina, primero	1921-22	"	"	Sobresaliente		
Geografía especial de España	"	"	"	Sobresaliente		
Aritmética	"	"	"	Sobresaliente		
Gimnasia, primero	"	"	"	Pasado		
Lengua latina, segundo	1922-23	"	"	Sobresaliente		
Francés, primero	"	"	"	Sobresaliente	} J. Coligada	
Historia de España	"	"	"	Sobresaliente		
Geometría	"	"	"	Sobresaliente		
Gimnasia, segundo	"	"	"	Pasado		
Preceptiva literaria y composición	1923-24	"	"	Notable		
Francés, segundo	"	"	"	Sobresaliente		
Historia Universal	"	"	"	Sobresaliente (Honor.)		
Algebra y Trigonometría	"	"	"	Sobresaliente		
Dibujo, primero	"	"	"	Notable		
Psicología y Lógica	1924-25	Gerona		Sobresaliente (Honor.)	} J. J. Libe	
Historia gen. de la literatura	"	"	"	Sobresaliente (Honor.)		
Física	"	"	"	Sobresaliente		
Fisiología e Higiene	"	"	"	Sobresaliente (Honor.)		
Dibujo, segundo	"	"	"	Aprobado		
Ética y Rudimentos de Derecho	1925-26	Barcelona		Sobresaliente	} J. Coligada	
Historia Natural	"	"	"	Sobresaliente (Honor.)		
Agricultura y Técnica agrícola	"	"	"	Sobresaliente		
Química general	"	"	"	Sobresaliente		
<p>Con fecha 7 de Julio de 1926, se pagó el pago de derechos de Graduado.</p>						

Extracte de l'expedient acadèmic de Ramon Esquerra i Clivillés a l'Institut General i Tècnic(1920-1926).

Universidad de ^{Cataluña} ~~Barcelona~~

ACTA DEL GRADO DE DOCTOR EN ~~LETRAS~~ y
Letras.
Sección de *Filología Moderna.*

Curso de *1936 a 1937.* Folio *1* Núm. *3.*

Reunido el Tribunal examinador, constituido por los Jueces que suscriben la presente acta, el aspirante D. *Ramon Esquerra Olivilles*

leyó su Memoria doctoral que había escrito libremente sobre el siguiente tema: *"El Artista" revista romántica española (1835-1836.)*

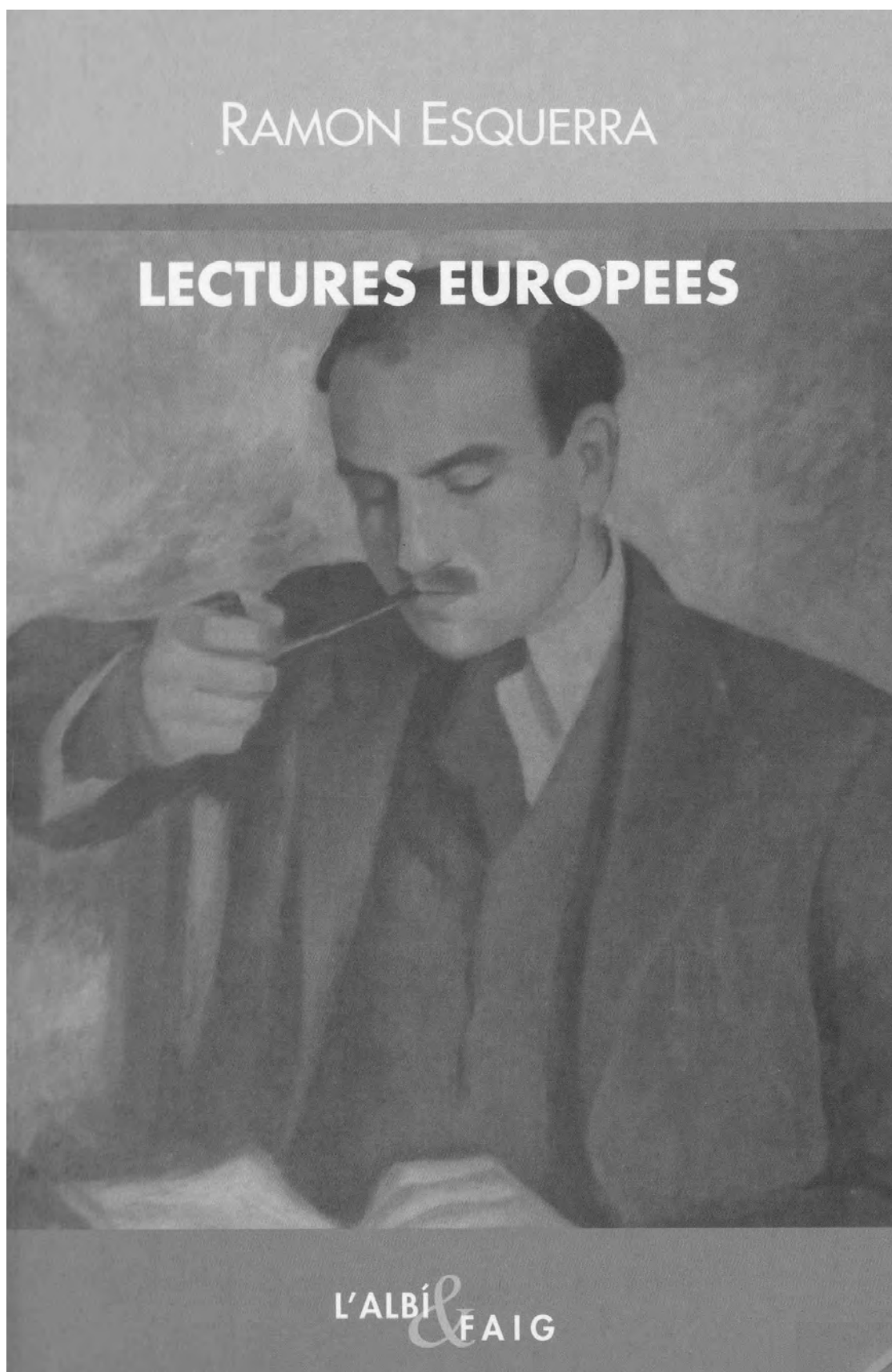
Terminada la lectura y contestadas por el alumno las objeciones formuladas por los Sres. Jueces del Tribunal, éste calificó dicho trabajo con la nota de *"Admitido" equivalente a "Aprobado".*

Barcelona *9 de septiembre* de *1937*

El Presidente, <i>Pedro Font Puig</i>		El Vocal, <i>Angel Valbuena</i>
El Vocal, <i>Pompeu Fabra</i>		El Vocal, <i>Lo Rubió</i>
Firma del alumno, <i>Ramon Esquerra</i>		El Secretario del Tribunal, <i>pere Bohigas</i>

Acta del Grau de Doctor en Filosofia i Lletres, sec setembre de 1937. Lateside Ramon Esquerra, que ve *Artista*, va comptar amb un tribunal format per Pere Font P

ció de Filologia Moderna, el 9 de rsavasobre la revista romàntica *El* uig, Angel Valbuena Prat,



Retrat de Ramon Esquerra, per Opisso, als anys trenta, que il·lustra la segona edició de *Lectures europees*.